

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

THE HERITAGE OF THE MONTHLY “A R A R A T”

II

ARCHBISHOP HOUSIK TER-MOVSISYAN

THE COLLECTED WORKS

НАСЛЕДСТВО ЖУРНАЛА “А Р А Р А Т”

II

АРХИЕПИСКОП ԽՍԻԿ ԹԵՐ-ՄՈՎՏԻՍՅԱՆ

СБОРНИК СОЧИНЕНИЙ

ST. ETCHMIADZIN - 2009 - ՏԵ. ԷՇՄԻԱԴՅԻՆ

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ

ՀՈՒՍԻԿ ԱՐԲԵՊԻԱԿՈՐՈՍ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009**

ՀՏԴ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Հ 972

Հրատարակության պատրաստեց՝ Եզնիկ Արք. Պետրոսյանը

Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ավագ Հարությունյանի

ՀՈՒՍԻԿ Արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Հ 972 ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՄ. – Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին,
2009.–768 էջ:

Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ անվանի եկեղեցականներից է: Նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցողներից էր, թեպետ համեստ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր գրական-խմբագրական ասպարեզում: Վերջինիս ակնհայտ վկայությունն են առաջին հերթին Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումները եւ գրախոսությունները: Այսուհանդերձ, բացառությամբ մասնագիտական նեղ շրջանակների, Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անունը հայտնի չէ, եւ նրա գրական-գիտական ժառանգությունն ու վաստակը՝ դեռեւս չգնահատված:

Հուսիկ Արքեպիսկոպոսի գրիչը բավականին բեղուն է եղել թարգմանչական ոլորտում, ինչի ապացույցն են նրա բազմաթիվ թարգմանությունները կրոնական-աստվածաբանական, եկեղեցական պատմության, հնագիտական, տեղագրական թեմաներով: Առանձնապես պետք է շեշտել աղբյուրագիտական թեմաներով նրա կատարած թարգմանությունների արժեքը: Նշված բոլոր թարգմանությունները հրատարակվել են «Արարատ» ամսագրում:

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված է Ս. Էջմիածնի պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի էջերում Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի ողջ գրական-գիտական ժառանգությունը, ուր վեր է հառնում Հայ եկեղեցուն եւ նրա Մայր Աթոռին անմնացորդ նվիրված հոգեւորականի մտքի արդյունքը:

ԳՄԴ 86.37

Տպագրվում է մեկենասությամբ՝

ՀՈՒՍԻԿ ԱՐՔԵԱԽՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ անվանի եկեղեցականներից է: Նա՝ որպես հոգեւորական գործիչ, ժամանակին առավել հայտնի էր Հայ Առաքելական եկեղեցու աստիճանակարգում զբաղեցրած բարձր դիրքով եւ կազմակերպչական եռանդուն ու ակտիվ գործունեությամբ: Մյուս կողմից, նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցողներից էր, թեպետ համեստ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր գրական-խմբագրական ասպարեզում: Վերջինիս ակնհայտ վկայությունն են առաջին հերթին Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումները եւ գրախոսությունները: Այսուհանդերձ, բացառությամբ մասնագիտական նեղ շրջանակների, Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անունը հայտնի չէ, եւ նրա գրական-գիտական ժառանգությունն ու վաստակը՝ դեռեւս չգնահատված: Այդ հանգամանքով պետք է բացատրել նաեւ այն ցավալի փաստը, որ նրա կենսագրականը բացակայում է վերջերս հրատարակված «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը ծնվել է 1853 թ. Սարգարա գյուղում (Էջմիածնի գավառ): 1866-1870 թ. սովորել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանում:

Պետրոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի կողմից 1872 թ. փետրվարի 19-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1876 թ. նոյեմբերի 21-ին՝ արքեպ, 1878 թ. մայիսի 18-ին՝ վարդապետ:

Նա հոգեւոր գործունեության հենց սկզբից առանձնացել է կազմակերպչական ունակություններով, եւ արդեն 1877 թ. հունվարի 2-ին նշանակվել է Ս. Էջմիածնի վանական վարչության անդամ եւ Մայր Տաճարի տնտեսվար, իսկ 1881 թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական տեղապահ Գեւորգ վարդապետ Սուրենյանցի փոխարեն¹: 1883 թ. Սինոդի որոշմամբ նշանակվել է Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտոնաթերթի խմբագիր՝ ազատվելով Ալեքսանդրապոլի տեղապահությունից: 1883 թ. սեպտեմբերի 24-ից Գեւորգյան ճեմարանում դասավանդել է կրոն, 1885 թ. մարտի 14-ին կրկին նշանակվել է Ս. Էջմիածնի վանական վարչության անդամ: 1885 թ. մայիսի 31-սեպտեմբերի 1 կարճատեւ ժամանակահատվածում վարել է Գեւորգյան ճեմարանի տեսուչի պաշտոնը: 1888 թ. փետրվարի 6-ին նշանակվել է

1 «Արարատ», 1881, էջ 232:

Կարսի առաջնորդական փոխանորդ՝ ազատվելով «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտոնից¹:

1890 թ. նոյեմբերի 12-ին նշանակվել է Ս. Սարգիս վանքի վանահայր, իսկ 1891 թ. նոյեմբերի 13-ին՝ Նոր Նախիջևանի եւ Բեսարաբիայի վանական կալվածների կառավարիչ Քիշնեւում: Հաշվի առնելով այս պաշտոնում նրա վաստակը եւ բեղուն գործունեությունը՝ 1895 թ. հուլիսի 19-ին նշանակվել է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ: Անտարակույս, կազմակերպչական ձիրքով օժտված անդուլ աշխատող հոգեւորականն իր արժանի գնահատականը ստացավ եւ 1898 թ. մայիսի 31-ից մինչեւ 1903 թ. մայիսի 17-ը եղավ Սինոդի անդամ:

1903 թ. մայիսի 15-ին օծվել է եպիսկոպոս Բարդուղիմեոս Գեւորգյանի, Ղեւոնդ Հովակիմյանի, Գարեգին Սաթունյանի եւ Սարգիս Փիլոյանի հետ²:

1903 թ. Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի կոնդակով նշանակվել է «Մնայուն ուսումնական յանձնաժողով Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» անդամ³: 1903 թ. մարտի 20-ից մինչեւ 1904 թ. հունվարի 28-ը եղել է Ս. Հռիփսիմեի վանահայր:

Անշուշտ, Հուսիկ եպիսկոպոսի հետագա եկեղեցական գործունեության համար բեկումնային նշանակություն ունեցավ 1905 թ. հոկտեմբերի 31-ին Երեւանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ նշանակվելը: Սա ինքնին նրա նախորդ շրջանում կատարածի առարկայական հետեւանքն ու գնահատումն էր: Մյուս կողմից, նրա հեղինակության մասին է վկայում այն փաստը, որ Բաքվի հայոց կոտորածների առթիվ 1905թ. Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով ուղարկվեց Բաքու: Իր հերթին Մկրտիչ Ա.-ն նույն առաքելությանը մեկնել էր Թիֆլիս⁴:

1907 թ. հունվարի 14-ին արժանացել է Արքեպիսկոպոս պատվի⁵:

Հոգեւորին զուգահեռ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը ակտիվորեն զբաղվել է նաեւ ազգային-հասարակական գործունեությամբ: Մասնավորապես, 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ը նա եղել է հայ-թուրքական կռիվներից տուժածներին, Ապարանի սովյալներին եւ Ալեքսանդրապոլի հեղեղից վնասվածներին օգնելու կոչված Երեւանի Նպաստամատույց մասնաժողովի նախագահ:

1908 թ. սեպտեմբերի 18-ին Հուսիկ արքեպիսկոպոսը երկրորդ անգամ ընտրվել է Սինոդի անդամ՝ մինչեւ 1917 թ., եւ զբաղվածության պատճառով ազատվել է Կովկասի փոխարքայի դիվանում կազմակերպված հայոց դպրոցական հանձնաժողովի անդամությունից: Նրա փոխարեն նշանակ-

1 «Արարատ», 1888, էջ 193:

2 Անդ, 1901, էջ 286-287:

3 Անդ, 1903, էջ 298:

4 Անդ, 1905, էջ 127-128, 216:

5 Անդ, 1907, էջ 8:

վել է Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը¹: Գերագանց եւ եռանդուն ծառայության համար նա 1908 թ. ապրիլի 13-ին պարգևատրվել է Ս. Ստանիսլավի 1-ին կարգի աստիճանի շքանշանով²:

1909 թ. նոյեմբերի 15-ին Մատթեոս Բ. Իզմիրլյանի կոնդակով նա նորից ստանձնել է «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտոնը³, որը վարել է մինչև 1911 թ. դեկտեմբերի 19-ը:

Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի Պետրոգրադ գնալու կապակցությամբ 1912 թ. մայիսի 24-ին նշանակվել է Սինոդի նախագահող եւ Կաթողիկոսի Տեղապահ: Նույն պատվաբեր եւ պատասխանատու պաշտոնը նա ստանձնել է նաեւ 1914 թ. նոյեմբերին՝ Գեւորգ Ե.-ի Թիֆլիս մեկնելու առթիվ: 1913 թ. փետրվարի 10-ին Զուսիկ Արքեպիսկոպոսը նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի վարիչ եւ պաշտոնավարել մինչև 1917 թ.:

Գեւորգ Ե.-ի հանձնարարությամբ 1913 թ. Զուսիկ արքեպիսկոպոսը մի քանի եպիսկոպոսների եւ վարդապետների մասնակցությամբ ղեկավարել է Ռուսաստանի թեմակալ առաջնորդների ծխական կանոնադրության վերաբերյալ եղած դիտողությունների ու փոփոխությունների քննարկումը, խմբագրել «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու ծխական կանոնադրություն»-ը եւ ներկայացրել Կաթողիկոսի տնօրենությանը⁴:

Որպես կաթողիկոսական տեղապահ Զուսիկ արքեպիսկոպոսն է 1914 թ. մեկնել Ալեքսանդրապոլ՝ Նիկոլայ 2-րդ ցարին դիմավորելու⁵: Իսկ արդեն 1915 թ. նա ղեկավարեց Կովկասի նոր փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլայեւիչին դիմավորելու մեկնած Մայր Աթոռի պաշտոնական պատվիրակությունը⁶:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Զուսիկ արքեպիսկոպոսի հեղինակությունն ու ազգանվեր գործունեությունը՝ Գեւորգ Ե.-ն հենց նրան վստահեց Մայր Աթոռի կողմից արեւմտահայ գաղթականների օգնության գործը կանոնավորելու նպատակով 1915 թ. մարտի 1-ին Ս. Էջմիածնում կայանալիք տարբեր հանձնաժողովների, ընկերությունների եւ հաստատությունների ներկայացուցիչների ժողովի նախագահի պատասխանատու պաշտոնը⁷:

1916 թ. Զուսիկ արքեպիսկոպոսը ղեկավարեց Մատթեոս եպիսկոպոսից, Սահակ վարդապետ Ամատունուց, Գեւորգ վարդապետ Զորեքչյանից բաղկացած հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքը, որը կոչված էր Մայր Մաշտոց մատյանը համեմատել հին ձեռագրերի հետ, խմբագրել եւ տպագրության պատրաստել⁸:

1 «Արարատ», 1908, էջ 257:

2 Աճ, 1908, էջ 487:

3 Աճ, 1909, էջ 775:

4 Աճ, 1913, էջ 881:

5 Աճ, 1914, էջ 1084:

6 Աճ, 1915, էջ 727-728

7 Աճ, 1915, էջ 122:

8 Աճ, 1916, էջ 546:

1917 թ. հունիսի 12-23-ին Ս. Էջմիածնում գումարվել էր հոգեւորականության համագումար՝ տեղակալ Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի պատվո նախագահությամբ: Համագումարի քննարկած խնդիրների շրջանակը 13 նիստերի ընթացքում շատ լայն էր եւ ընդգրկում էր կրոնա-ծիսականից մինչեւ համազգային նշանակության հարցեր¹: Որպես այդ ամենի արդյունք Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը Հուսիկ արքեպիսկոպոսի նախագահությամբ Մայր Աթոռի միաբաններից կազմեց հանձնաժողով՝ եկեղեցական սահմանադրություն մշակելու համար²:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը վախճանվել է 1924 թ.:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գրիչը բավականին բեղուն է եղել թարգմանչական ոլորտում, ինչի ապացույցն են նրա բազմաթիվ թարգմանությունները կրոնական-աստվածաբանական³, եկեղեցական պատմության⁴, հնագիտական⁵, տեղագրական⁶ թեմաներով: Առանձնապես պետք է շեշտել աղբյուրագիտական թեմաներով նրա կատարած թարգմանությունների արժեքը⁷: Նշված բոլոր թարգմանությունները հրատարակվել են «Արարատ» ամսագրում:

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված է Ս. Էջմիածնի պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի էջերում Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի ողջ գրական-գիտական ժառանգությունը, ուր վեր է հառնում Հայ եկեղեցուն եւ նրա Մայր Աթոռին անմնացորդ նվիրված հոգեւորականի մտքի արդյունքը:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, քարոզներում անգամ, անկիրթ եւ Աստվածաշունչ չտեսած մարդու համար դյուրըմբռնելի լեզվով ներկայացնում է նյութի թեմայի հակիրճ պատմությունը, դրա նշանակությունը հավատի-

1 Տե՛ս մանրամասն՝ ռուսահայ հոգեւորականութեան համագումարի բանաձեւեր, Ս.Էջմիածին, 1917:

2 «Արարատ», 1917, էջ 269-270:

3 Տե՛ս **Ֆարրար**, Տիեզերական Հարք, 1891, էջեր 157-64, 183-95, 267-77, 304-19, 495-506, 547-552: **Ելեոնսկի**, Հրեական ժողովրդի անվան նոր գյուտը եգիպտական կոթողներում, 1904, էջեր 907-14, 1004-1008: **Լուկինսկի Ա.**, Քրիստոսի խաչը, 1910, էջ 911-915: **Լուկինսկի Ա.**, Ս. Յովհաննես Աստուածաբան, 1911, էջ 431-35: Խորհրդածութիւն, 1911, էջ 47-52: **Պապկով Ա.**, Կիւրակէ, 1911, էջ 174-82: **Բրոնզով Ա.**, Քրիստոնէութիւնն ու կեանքը, 1913, էջ 890-903: **Գամուկո Ն.**, Յովհաննու Յայտնութեան կրօնական արժեքի եւ եկեղեցական ըմբռնման հարցի առիթով, 1913, էջեր 117-32, 317-32, 531-51:

4 **Բեորկիւրտ Ֆ.**, Ասորիքի քրիստոնէութեան պատմութեան տեսութիւնը, 1914, էջեր 461-68, 548-61, 815-23, 1916, 278-92: **Ռուսեյկին Ֆ.**, Փոսի ջանքերը Հայ եկեղեցին միացնելու Կ. Պօլսոյ կամ յունական եկեղեցուն, 1917, էջեր 355-60, 499-506, 606-12, 1918, 49-63:

5 Հնագիտական պեղումներ հին Հայաստանում, 1911, էջ 67-68: Նոր պեղումներ Պաղեստինում, 1911, էջ 257-259: Պեղումներ Միջին Ասիայում, 1911, էջ 513-515: Պեղումներ Պաղեստինում, 1911, էջ 792-93: **Օրբելի Յովսէփ**, Անիի աւերակները, 1911, էջեր 325-27, 396-400, 472-83, 568-79, 658-69:

6 **Մելիքսէթ-Բեկով Լ.** Երզրումի վիլայեթի Իլխան աւանը, 1915, էջ 358-360:

7 Սկստութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Ալանաց ի Սրբոյն Գրիգորէ (Արաբական վերսիս), 1910, թ. 5, էջ 1-16, թ. 6, 17-32, թ. 7, 33-48, թ. 8, 49-65, թ. 9, 66-80, թ. 10, 81-97, թ. 11, 97-112, 1911, թ. 1, 113-128, թ. 2, 129-139: Այն առանձին գրքով տպվել է Վաղարշապատում 1911թ.: Գրախոսութիւնը տե՛ս՝ **Կանայեան Ստ.**, «Արարատ», 1911, էջ 411-414:

Եկեղեցու-հայ ազգի շահերի տեսանկյունից, այդ ամենը քարոզելիս՝ ինչ որ առումով նաեւ արդիականացնում: Ավելին, նրա քարոզները կառուցված են զրույցի տեսքով եւ կարելու դաստիարակչական նշանակություն ունեն հատկապես մատաղ սերունդի համար: Հին Կտակարանից օրինակներ բերելով՝ նա դրանք արդիականացնում է եւ համեմատական եզրեր գտնում հայ իրականության հետ՝ ներկայացնելով ժամանակակից ընկալելի եւ հոգու պահանջներին համաշունչ:

Հասկանալի է, որ Հուսիկ արքեպիսկոպոսի ուշադրության կենտրոնում է եղել կրոնագիտության թեման՝ մասնավորապես դրա մանկավարժական եւ մեթոդական ուսուցման դրվածքի բարելավման փնտրտուքի կտրվածքով¹:

Ամտարակույս, Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Հայ Եկեղեցու պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները եւ ձեռագիր-վավերաթղթերի հրապարակումները: Նկատի ունենալով «Արարատ»-ում հոդվածաշարի տեսքով, ապա առանձին տպագրված նրա «Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցվոյ պատմություն» գրքի վերահրատարակման պարագան, այդ իսկ պատճառով դրան չենք անդրադառնա:

«Ս. Էջմիածնի արխիվ» վերտառությամբ հոդվածաշարում² նա հանգամանալից եւ մանրակրկիտ ձեռով ներկայացնում է Հովհաննես Ը. Կարբեցի, Ներսես Ե. Աշտարակեցի, Մատթեոս Ա. եւ Գեւորգ Դ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ընտրության պարագաները, անհրաժեշտ մեջբերումներով վերլուծում ու գնահատում «Պոլոժենիե»-ի դրույթները: Այս առումով պետք է կարելուրել հատկապես վերջինիս համապատասխան գլուխների (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, նրա ընտրության կանոնների, դրա մասնակիցների եւ ընդհանրապես ընտրական գործընթացների, երդման ձեւերի) ներկայացումը:

«Պաշտոնություն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցվոյ» հոդվածում³ նա ներկայացնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության եւ զույգ Պատրիարքությունների վարչա-իրավական կառուցվածքը եւ գործառույթները:

«Հովհաննես Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի ազգաբանություն» հոդված-հրապարակման⁴ մեջ նա առաջին անգամ հանգամանալից ուսումնասիրության է արժանացնում թեման: Այս կապակցությամբ այստեղ նշենք արժանահիշատակ այն փաստը, որ թեման հետագայում շարունակեց

1 Տե՛ս, օրինակ, նրա «Կրոն եւ կրոնագիտություն» հոդվածը, «Արարատ», 1883, էջեր 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124:

2 Տե՛ս «Արարատ», 1883, էջեր 340-360, 389-408, 477-497:

3 Անդ, 1884, էջ 37-46:

4 Անդ, 1901, էջ 47-55:

եւ ինչ-որ առումով ավարտին հասցրեց «Արարատ»-ի վերջին խմբագիր Գյուտ Ժ. վարդապետ Տեր-Ղազարյանը¹:

Ամենեւին իր գիտական արժեքը չի կորցրել «Վաղարշապատի Առապարի կամ Զվարթնոց եկեղեցին» ծավալուն հոդվածը²: Հուսիկ արքեպիսկոպոսն ամենայն մանրամասնությամբ, տարբեր աղբյուրների շրջանառության մեջ ընդգրկմամբ եւ անաչառ քննադատությամբ ներկայացնում ու քննարկում է Զվարթնոցի տաճարի կառուցման եւ ավերման պատմական կողմերը, ճարտարապետական համեմատական աղբյուրները, տեղադրության եւ պեղումների պարագաները:

Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի կառուցման 1600-ամյակի առիթով գրած «Հայրապետական Աթոռի մասին համառոտ տեսություն» հոդվածը³ թեպետ վերնագրված է «Համառոտ տեսություն», սակայն այդտեղ շոշափված հարցերը բազմաթիվ են: Օրինակ, Մայր Տաճարի կառուցում, Հայրապետական Աթոռի տեղափոխությունների պարագաներ, Ամենայն Հայոց Փիլիպպոս եւ Կիլիկիո Սիմեոն կաթողիկոսների փոխհարաբերություններ, երկու Աթոռների վիճակներ (թեմեր), Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսությունների վերաբերմունքը Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հանդեպ:

Այս թեմայի հետ յուրօրինակ առնչություն ունի «Թուղթ Սիմեոնի Սսո կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս» ուսումնասիրություն-հրապարակումը⁴: Անտարակույս, այս աշխատանքի աղբյուրագիտական արժեքն այժմ էլ պահպանում է իր գիտական նշանակությունն ու հրատապությունը:

Իդեպ, վերոնշյալ գործերը հրատարակվել են նաեւ առանձին գրքով⁵:

«Անապատականներ եւ վանականություն» մեծածավալ հոդվածաշարքն⁶ իրավամբ մինչ այժմ այս թեմայի վերաբերյալ իր մանրամասնությամբ եւ նյութի գրեթե սպառիչ ընդգրկմամբ հայագիտության եւ եկեղեցական պատմագրության մեջ եզակի ուսումնասիրություններից է, որը պատմագիտական նշանակությունից զատ նաեւ ուսուցողական դերակատարություն ունի, մանաւանդ եթե նկատի ունենանք շարադրանքի անկաշկանդ պատմողական ոճն ու եզրակացությունների ոչ պարտադրվող ներկայացումը:

1 Տե՛ս **Տեր-Ղազարեան Գիւտ**, Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոս, «Արարատ», 1919, էջ 54-64:

2 Տե՛ս «Արարատ», 1902, էջեր 876-888, 1025-1061:

3 Անդ, 1904, էջեր 13-37, 109-125:

4 Անդ, 1904, էջեր 285-288, 377-384, 478-488, 713-729:

5 Տե՛ս **Յուսիկ Եպիսկոպոս**, Ա. Հայրապետական Աթոռի մասին համառոտ տեսութիւն: Բ. Թուղթ Սիմեոնի Սսոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս: Վաղարշապատ, 1904:

6 Տե՛ս «Արարատ», 1905, էջեր 244-252, 332-341, 440-454, 542-550, 640-666, 1098-1109, 1906, էջեր 60-68, 161-169, 244-250, 435-449, 606-628:

Այս գործը նույնպես հրատարակվել է նաեւ առանձին գրքով¹:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսի «Արարատ»-յան ժառանգության մեջ հրապարակախոսության թեմային անհրաժեշտ ենք համարում առանձնակի անդրադառնալ երկու պատճառներով: Նախ, եկեղեցական հրապարակախոսությունն ինքնին բավարար հարուստ եւ ծավալուն չէ: Երկրորդ, Հուսիկ արքեպիսկոպոսի բարձրացրած հարցադրումները միանգամայն կերպով պահպանել են իրանց այժմեականությունը:

Նա անդրադառնում է արդիական հնչեղության այնպիսի մի խնդրի, ինչպիսին է ազգ-կրոն փոխհարաբերակցությունը²: Այն դիտարկելով համեմատականության համալիրում՝ նա համոզված կերպով փաստում է. «Մարդկութունը ազգ կազմելու համար երեք գլխաւոր պայման ունի՝ կրօն, որ նրան միացնի մի համոզմունքի, զգացմունքի եւ ազգային սովորութեան մէջ, երկիր, որ նրա գոյութիւնը ու սահմանը յատկացնի մի որոշ տեղի մէջ եւ կապի իր հետ զանազան նուիրական եւ աւանդական յիշատակներով, եւ քաղաքական իշխանութիւն, որ նորա կրօնն ու երկիրը պաշտպանի ու սեփական օրէնքներով կառավարի: Ազգութեան այդ երեք հիմունքներից մէկից՝ քաղաքական իշխանութիւնից, զրկուած ենք բոլորովին, միւսից՝ հայրենի երկրից, կիսով չափ զրկուած ենք, մնում է կրօնը, որի շնորհիւ ունենք առանձին ազգային եկեղեցի, ուր միանում ենք հոգով, սրտով եւ զգացմունքով»: Անշուշտ, անվերապահորեն ընդունելի է նաեւ այս ուղղությամբ նրա կատարած եզրահանգումը. «Հայաստանեայց եկեղեցին: Եթէ նրանով էլ չմիանանք՝ շատ խախուտ հիմք կունենանք մեր գոյութեան համար: Հայերի սեփական կրօնը եթէ չլինէր՝ քաղաքական անկումից յետոյ շատ վաղուց կկորցնէինք մեր գոյութիւնը իբրեւ հայ»: Նա միանշանակ կերպով անընդունելի եւ վնասակար է համարում միեւնոյն ազգի մեջ կրոնական պառակտումների եւ բաժանումների սերմանումը եւ արմատավորումը:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսը լինելով փորձառու մանկավարժ՝ օգտակար խորհուրդներով եւ դասավանդման մեթոդիկայի նոր առաջարկություններով հոգատար եւ սրտացավ վերաբերմունք է ցուցաբերում հայոց դպրոցական գործի վիճակի հետագա բարելավման ուղղությամբ³:

Այս տեսանկյունից նա բարձրացնում է եվրոպական եւ հայկական կրթական համակարգերի զուգահեռման պարագայում եվրոպացու եւ հայի միջեւ եղած զանազանության հաշվի առնման անհրաժեշտության խնդիրը, միաժամանակ անընդունելի համարելով կիրառվող արհեստական հարմարեցման մեթոդը: Նա իրավացիորեն քննադատում է այն պարագան, որ հայկական դպրոցներում շրջանառվող դասագրքերն առհա-

1 Տե՛ս **Հուսիկ Եպիսկոպոս**, Անապատականներ եւ վանականութիւն: Վաղարշապատ, 1906:

2 Տե՛ս «Արարատ», 1880, էջ 477-496:

3 Տե՛ս, օրինակ, «Մեր դպրոցները եւ նոցա ներքին կազմակերպությունը» հոդվածը, «Արարատ», 1881, էջ 56-73:

սարակ թարգմանություններ են, ընդ որում՝ հայոց կյանքին չհարմարեցված, եւ ըստ այդմ՝ բարձրացնում դպրոցները նոր, հայեցի դասագրքերով ապահովելու խնդիրը: Որպես նման իրավիճակի լուծում նա առաջարկում է մանկավարժներին միշտ նկատի ունենալ հայ եւ եվրոպացի մանուկների տարաբնույթ տարբերությունները, ուսուցումը կյանքի պահանջների հետ սերտ կապով պայմանավորելու անհրաժեշտությունը, օտար լեզուների նկատմամբ մայրենիի դասավանդման գերակշռության հրամայականը:

Մասնավորապես, բավականին ուշագրավ է կրոնի դասավանդման մեթոդիկային առնչվող նրա տեղին դիտողությունը. «Եթէ աշակերտը չպետք է հասկանայ իւր արտասանած աղօթքի միտքը՝ ինչու՞ ուրեմն պետք է պարտաւորուի սովորել: Կրօնը սովորեցնում ենք աշակերտներին՝ նոցա վարքն ու բարքը ազնուացնելու համար, եթէ աշակերտները միայն բերան պետք է անեն աղօթքների մի քանի հատուած առանց միտքը հասկանալու՝ ի՞նչ շահ այդ մեքենական աշխատութիւնից: Դիցուք, աշակերտը բերանացի լաւ ասում է «Հայր մեր» աղօթքը, քանի որ նորա իմաստը չի հասկանայ՝ ինչ բարոյական օգուտ կքաղի նորանից»:

Այսպիսի հարանման խորհուրդ նա տալիս է նաեւ հայոց պատմությունը դասավանդողներին. «Հայոց պատմութեան ուսումը մեր դպրոցներում պետք է աւանդել ոչ որպէս հեքիաթ, այլ որպէս պատմութիւն: Պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրելու համար պետք է գիտենալ տեղը, ուր պատմական դէպքերը տեղի են ունեցել, ժամանակը, երբ անցքը կատարուել է: Առանց այդ երկուսի՝ պատմութիւնը իւր էական նպատակին չի կարող հասնել»:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու խորապետ ազգային լինելու պարագայի հանգամանակից հիմնավորմանն է նվիրված «Ազգային եկեղեցի եւ ազգային տոներ» հոդվածը¹:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական ժառանգության մեջ ուրույն եւ արժանի տեղ ունեն նրա գրախոսությունները: Անդրադառնա՞նք դրանցից առավել ուշագրավներին:

Սարգիս Գնունու գրքի² գրախոսականում³ նա բարձրացնում է գրքերին առնչվող ընդհանուր բնույթի տեսական երկու պահանջ. «Իւրաքանչիւր ոք, երբ որ ձեռնէրէց է լինում մի բան գրելու՝ պետք է հետեւեալ երկու հանգամանքները լաւ ի նկատի ունենայ: Ա. Պէտք է լաւ ըմբռնած լինի գրելի միւթը՝ իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Բ. Ըստ ամենայնի պետք է յարմարեցնի այն նպատակին, որի համար գրվում է»: Իսկ դասագրքերի հեղինակներին խորհուրդ է տալիս նկատի ունենալ հետեւյալը. «Առարկայի ամփոփումն եւ կարգին դասաւորութիւնը՝ այնպէս, որ ամենահարկաւորները մոռա-

1 Տե՛ս «Արարատ», 1884, էջ 237-248:

2 Տե՛ս Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբ Ս. Գրոց: Վաղարշապատ, 1879:

3 Տե՛ս «Արարատ», 1883, էջ 244-252, 361-368:

ցուած չլինեն եւ խառն ի խուռն դրուելով՝ շփոթութիւն չպատճառեն: Պէտք է յարմարացնել մանուկների հասկացողութեանը այնպէս, որ աշակերտները կարդացածները հասկանան եւ աստիճանաբար առաջ գնալով՝ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնեն: Պէտք է դասագրքի համար մանուկների մայրենի լեզուն ընտրի, այսինքն՝ այն լեզուն, որով մանուկները խօսում են, աննշմարելի կերպով գեղջկական դարձուածների եւ ռամկական բառերի տեղ՝ գրականը գործ դնելով, որով մանուկը թէ առարկան կսովորի իւր մայրենի դիւրըմբռնելի լեզուով եւ թէ կվարժուի իւր մայրենի լեզուի աւելի կատարելագործուած ձեւին»:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսը բավականին ծավալուն գրախոսականով անդրադարձել է Կարապետ Եգյանի հրատարակած «Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» ժողովածուին¹:

Արժեքավոր են Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»-ին² եւ Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթեր»-ին³ նվիրւած գրախոսականները⁴:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու տարբեր թեմերում զբաղեցնելով հոգեւոր բարձր պաշտօններ՝ Հուսիկ արքեպիսկոպոսն այդ ամենը զուգակցել է հոգատար առաջնորդին վայել շրջագայութիւններով, ինչի արդյունքում թե՛ ինքն է ծանոթացել իրեն վստահված թեմերի վիճակին, եւ թե՛ ընթերցողներին է իրազեկել բովանդակալից ուղեգրութիւններով⁵:

Որպէս ճանապարհորդ նա իր առջեւ հետեւյալ խնդիրն էր դրել. «Ես քարերի աւերակներով շատ չեմ հետաքրքրւում՝ մարդկային սրտի աւերակներն աւելի եւ աւելի զանազան մոլութեամբ քայքայուած տեսնելով:... Ես հնախօս չեմ, հետեւաբար հնագիտութեան վերաբերեալ խնդիրներով չեմ զբաղւում: Ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ նրանց մասին մի քանի խօսք կգրուցեմ ու կանցնեմ»:

Նա իր նկատողութիւնները ներկայացնում է ոչ թէ իբրեւ պաշտօնական անձ, այլ իբրեւ սոսկ նկատող: Յուրաքանչյուր նկարագրութեան վերջում անպայման տալով ընդհանուր ամփոփում: Առանց չափազանցութեան Հուսիկ արքեպիսկոպոսի աշխույժ եւ կենդանի ոճով գրած ուղեգրութիւնները կարդացվում են կլանված հետաքրքրութեամբ, մեկ շնչով: Ավելին, ընթերցողի մոտ այն տպավորութիւնն է ստեղծվում, թէ ինքն անձամբ այդ ամեն-

1 Տե՛ս «Արարատ», 1884, էջեր 347-355, 397-402, 442-449:

2 Տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց: Տփղիս, 1909:

3 Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալեքսանդրապոլ, 1910:

4 Տե՛ս «Արարատ», 1910, էջ 87-93 եւ 186-187:

5 Տե՛ս Իմ նկատողութիւնները. Դիլիջանից մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, «Արարատ», 1882, էջեր 10-18, էջ 64-73, 130-136, 178-183: Իմ նկատողութիւնները. Ալեքսանդրապոլից Ղարս, «Արարատ», 1883, էջեր 41-52, 85-94, 132-142, 177-185: Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին համառոտ տեղեկութիւններ, «Արարատ», 1890, էջեր 47-48, 102-110, 155-162, 205-217, 254-264:

նի մասնակիցն է եղել, ճանապարհորդել Դիլիջանում, Փամբակի ձորում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, ապրել Անիի ավերակների ոգեղեն ներուժը: Իսկ այդ ամենն ունի իր պարզ պատճառը, որն անկեղծորեն ներկայացնում է հեղինակը. «Ես ըստ իմ կարեաց աշխատել եմ բոլոր նկատողություններիս պատմական մասին հաւատարիմ աղբիւրների վրայ հիմնել, իսկ նկարագրականը՝ իմ անձնական մանրակրկիտ նկատողութեան վրայ: Ես նախապէս հարկաւոր խորհրդածութիւնները ծրագրած ունէի, իսկ կատարած ճանապարհորդութիւնս՝ միմիայն ստուգութեան համար էր: Ճանապարհորդների նկարագրութիւնները, ականատես անձանց պատմութիւնները եւ լրագրական յօդուածները ինձ հարկաւոր տեղեկութիւնները մատակարարել էին: Ես այդ ամեն տեղեկութեանց յաւելացրի իմ վրայ եղած տպաւորութիւնները»:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի «Երկերի ժողովածու»-ն ընդգրկում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա գրական-գիտական ստեղծագործությունները: Դրանք դասակարգված եւ ներկայացված են ըստ թեմատիկ բովանդակության հետեւյալ տաս բաժիններով՝ 1. Քարոզներ, 2. Կրոնագիտություն, 3. Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմություն, 4. Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, 5. Հրապարակախոսություն, 6. Գրախոսություններ, 7. Ձեռագրագիտություն եւ արձանագրագիտություն, 8. Ուղեգրություններ, 9. Տեղեկատվություն, 10. Չափածո: Յուրաքանչյուր բաժնում նյութերը դասավորված են ժամանակագրական սկզբունքի համաձայն: Դրանք հրատարակվում են բնագրի տեքստային եւ ուղղագրության պահպանմամբ՝ անհրաժեշտ խմբագրական, լեզվա-ոճական եւ կետադրական ուղղումներով: Ճշգրտվել են ժողովածուի մեջ օգտագործված սկզբնաղբյուրների եւ մեմագրությունների հրատարակչական հիմքերը, ու Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական աշխատանքի պատկերը հստակ ներկայացնելու եւ ընթերցողի աշխատանքը հեշտացնելու նպատակով կազմվել է նրա օգտագործած գրականության ցանկը: Խմբագրական ծանոթագրությունները կատարվել են միայն անհրաժեշտության դեպքում:

Փաստորեն, առաջին անգամ հայ ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հանիրավի մոռացության մատնված նշանավոր գործչի «Արարատ»-յան ժառանգությունը, ինչը հնարավոր է դարձնում մեկ հատորի շրջանակում ամբողջական պատկերացում կազմել Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի գրական-գիտական հսկայածավալ ստեղծագործության մասին: Միաժամանակ, սա նաեւ յուրօրինակ հուշարձան եւ հարգանքի տուրք է նրա հայրենամկեր ու էջմիածնասեր վաստակի հանդեպ:

Ավագ Հարությունյան

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԾՆՈՒՆԴ ՅԻՍՈՒՄԻ Ի ԲԵԹՈՒՆՅԱՄ՝

Գոռ հրամանն ահեղասաստ մեծի կայսերն Օգոստոս,
Տարածէր, տարածանէր շուրջ զարհաւիրս եւ զտաճնապ,
Դատաւոր եւ ոստիկան եւ պաշտօնեայ զօրականօք,
Այր ի գործ փոյթ յառաջեն նախագրաւ գոլ ի հրաման:

Եւ ամբոխ հոծ եւ յախուռն զասպնջականն թողեալ տեղի,
Ի սաստէն բռնի ի չու ելեալ գնան հեծեալ, հետի,
Տարադէմ գնան ի չէն, յաւան, ի գիւղ կամ ի քաղաք,
Մտանել յաշխարհագիր, ուր հարց, հաւուցն են դամբարանք:

Մեր ձմեռն չէր թէեւ անդ, սղոխք եւ սառն չէին ցրտին,
Բայց եւ թոն, եղեամն, անձրեւ խռովեն զջերմինն զՊաղեստին,
Եւ աղքատն յիւր ի խրճիթ, աչօք առ դուրս ակընդէտ,
Զարեւուռն փութայ զլոյս եւ զկենսատուն տեսանել ջեր:

Կոյս անբիծ եւ այր արդար թողուն զտունն ասպնջական,
Զգաւառն զԳալիլիա եւ զՆազարէթ քաղաք ի նմա,
Հասանել ի Հրէաստան ի Բեթղեհէմ քաղաք Դաւթի,
Իբրեւ զարմ արքայական՝ ընդ մտանել յաշխարհագիր:

Հատանեն հետի զուղին, եւ ծնգին ոտք կուսին անբիծ,
Հեծէ նա եւ զհառաչանս չածէ յերեւ առ ամօթին,
Մերէ ի դէմս փայլի շուշան, իբրեւ զծին սպիտակի,
Մանուշակ համեստութեան մերթ սքողէ զայսս փոշոտ:

Վարդ կարմիր, բոսոր շրթունք, շիկնին երեսք ի շառագոյն,
Շունչ նորա որպէս զբոց՝ խամրէ զռնգացն զտամկութիւն,
Մարիամ՝ անուն Կուսին, Կոյս շնորհընկալ Սրբոյ Հոգւոյն,
Այր արդար Յովսէփ անուն, խօսնայր հրեշտակ հսկող կուսին:

Ժամանէն ի Բեթղեհէմ, բայց չիք տեղի՝ յիջեւանին,
Աստ եւ անդ խնդրեն դադար, անպատասպար մնան բնաւին,

1 «Արարատ», 1887, էջ 3-4: Հրատարակված է «Կրօնական» խորագրի ներքո:
Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

Ըստ քաղաքն ելեալ արտաքս, յաստեղազարդն ի գիշերին,
Ուր անդեայք մակակաղէին՝ անդ՝ ի յայրին պատսպարին:

Կուսին անդ Հասանի ժամ, երկունք ծննդեան ունին զնա,
Ծնանի մանուկ սիրուն ի սրովբէից օրհնաբանեալ,
Կոյսն սուրբ ի խանձարուրս պատէ զՄանուկ աննման,
Ի մարի Հանգուցանէ զմարմանցեալն Աստուած եւ Բան:

Մայրենի աղու աչօք կայ Կոյսն Սուրբ առ Տղայիւն,
Այրն արդար կայ ի թիկնաց, զաչս առ մանուկն ունելով պիշ,
Յուշ ածէ զբան տեսլեան, զօր անդ մնա Հրեշտակն արար,
Ըստ բանին՝ Յիսուս Փրկիչ անուն Մանկան կոչել խորհէր:

Եւ հովիւք, որ բացօթեայ հօտիցն իւրեանց կային ի պաՀ,
Զայն լուան ի հրեշտակէն, եւ ի փառաց Տեառն երկեան,
Մաջալերս մատուցանէր, մի երկնչիք, ասէր Հրեշտակն,
Ծնաւ ձեզ ի քաղաքիս այսօր Փրկիչ եւ Տէր Օծեալ»:

Ընդ աւետեացն ուրախութեան եւ բազմութիւն զօրաց երկնից,
Օրհնէին զԱստուած Հզօր եւ ասէին ընդ հրեշտակին,
«Աստուծոյ՝ փառք ի բարձունս եւ յերկիր՝ խաղաղութիւն,
Հաճութիւն՝ աստ ի մարդիկ», որ յաղետից յալիս ծփին:

Զառաջինն Մանկան ի տես հովիւք մատեան եւ խնդրեցին,
Եւ հրաշիցն եղեն քարոզ, եւ զլսողս զարմացուցին,
-Օն եւ մեք ընդոստուցեալ յաշխարհայինս ի զգայումանէ,
Լուիցուք յօժարակամ զհրեշտակին զօրհներգ վսեմ:

Մատիցուք առ Բանն Աստուած, եւ յաւետիս ծննդեան նորին,
Մատուցուք ի պատարագ զսիրտ մաքուր սրբեալ յաղտից,
«Աստուծոյ՝ փառք ի բարձունս եւ յերկիր՝ խաղաղութիւն,
Հաճութիւն՝ աստ ի մարդիկ» երգեսցուք ընդ հրեշտակին:

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ¹

Ու որ ի սուգ անմխիթար հեծէք եւ լայք զօրն ողջոյն,
Զսիրելոյն մահ յիշելով եւ զնորա բան օրհասին,
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, առհաւատչեայ յոյս յարութեան,
Ուրախ լերուք, զինդ սիրելոյն յառնել ունիք ի կեանս անմահ:

Ու որ ի բանտ աղջամղին, անլոյս, անյոյս կայք եւ հեծէք,
Ի սիրելեացն անձուկ տապեալ աչօք առ դուրս վայրահակ,
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, յոյս, լոյս եւ կեանք եւ փրկութիւն,
Հաւատացէք ի Նա յուսով, հոգւով լիջիք նմա կցորդ:

Ու որ ի հոգ եւ ի տոռունս աղքատութեան էք տուայտեալ,
Զամենայն կեանս հոգոց ելէք հոգալ զանձանց ձեր զկարիս,
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, վաստակելոց հանգուցիչ Հայր,
Արկէք ի նա զհոգս ձեր, լերուք գործօն եւ անվհատ:

Ու որ ի մեղս էք զգայուեալ անապաշաւ ամենեւին,
Դարձի յուսոյ չտայք նշոյլ, վիրօք մեղաց հոգեվարեալք,
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, բժիշկ ըստ ձեզ ախտացելոց,
Դարձէք առ Նա, դարձցի առ ձեզ բառնալ զձեզ ի յանկմանէդ:

Ու որ ի կեանս երկաւորս միայն կապեալ եւ զուարճանայք,
Անհոգ բնաւին ի յերկնայնոյն, անցաւորին հետամտեալ,
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, առբերելով մեզ կենաց յոյս,
Ոչ անցաւոր եւ աղցաւոր, այլ երկնային եւ անապակ:

Մխիթարիչ սգաւորաց՝ Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց,
Յոյս, լոյս եւ կեանք բանտարկելոց՝ Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց
Հայր հանգուցիչ տառապելոց, Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց:
Բժիշկ մեղօք ախտացելոց՝ Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց,
Ընդոստուցիչ թմրեցելոց՝ Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց:
Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց, Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց:

¹ «Արարատ», 1886, էջ 188: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

ՅԻՍՈՒՍԻ ԾՆՈՒՆՈՂ¹

Սիրելի՛ մանուկներ, Յիսուսի Ծնունդը շնորհալորելով՝ այս անգամ Նորա ծննդեան պատմութիւնը պէտք է անեմ, յուսով եմ թէ մտադրութեամբ կլսէք եւ մտքներումդ կպահէք :

Մարդիկ երկար ժամանակ մոռացել էին այն Աստուծուն, որ ստեղծել է այս աշխարհը, մոռացել էին իրանց եւ երկինքն ու երկիրը ստեղծող ճշմարիտ Աստուծուն, կռապաշտութեան խաւարի մեջ կորել էին այնպէս, ինչպէս որդիք մոռանալով իրանց ծնողին ու հայրենական տունը՝ օտարութեան մէջ կորչում են: Որդիք որքան մոռանալու լինին իրանց ծնողներին, բայց ծնողք բնավ չեն մոռանում եւ հիշում են անդադար իրանց զաւակներին եւ նոցա համար հոգս են անում: Այսպէս էլ Աստուած, իբրեւ ամենաբարի եւ սիրելի Հայր, կորած մարդկութիւնը գտնելու եւ դէպի լոյսը առաջնորդելու համար ուղարկեց աշխարհ իւր սիրելի Որդուն, որին մենք Յիսուս Քրիստոս ենք անուանում, որի ծննդեան տօնը կատարում ենք յունուարի 6-ին փառաւոր հանդիսով: Ուրեմն, պատմենք, թէ ո՛վ էր Մարիամ Ս. Կոյսը, ինչպէս յղացաւ, ինչպէս ծնաւ նա Յիսուս Փրկչին:

Գրեթէ 1900 տարի առաջ Հրէաստանում կար Յովակիմ անունով մի մարդ, որի կնոջ անունը Աննա էր: Սոքա երկուքն էլ արդար, սուրբ եւ առաքինի մարդիկ էին: Բոլոր ծանօթները սիրում ու յարգում էին նոցա, բայց այսքան սիրոյ եւ յարգանքի մէջ Յովակիմն ու Աննան տխուր էին, որովհետեւ ծերացել էին եւ զաւակ չունէին, իսկ զաւակ չունենալը հրէաների մեջ լաւ բան չէր: Աստուած, որ ամեն բարի մարդկանց ուրախացնում է, ուրախացրեց Յովակիմին ու Աննային էլ՝ նոցա ծերութեան ժամանակ տալով մի աղջիկ զաւակ, որի անունը Մարիամ դրին: Յովակիմն ու Աննան խոստացան այս աղջիկը իբրեւ Աստուծոյ պարգեւ՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրել. ուստի, երբ որ փոքրիկ Մարիամը երեք տարեկան դարձաւ, նորա ծնողքը ընծայեցին նորան տաճարին: Այդտեղ նա սովորեց Աստուծոյ բոլոր պատուէրները եւ մի շատ բարի, աշխատասէր, առաքինի եւ աղօթասէր աղջիկ դարձաւ: Մարիամ իւր ծնողաց մահից յետոյ յանձնուեց իւր բարեկամ արդար Յովսէփին:

(Ս. Աւետարան, Մատ., Ա., Գ.; Դուկ., Ա., Բ.):

¹ «Արարատ», 1884, էջ 5-10: Հրատարակված է «Կրօնական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Երբ մի անգամ Մարիամ Ս. Կոյսը աղօթում էր, Գաբրիէլ Հրեշտակապետն Աստուծոյ Հրամանով երեւաց նորան եւ ասաց. «Ուրախ եղիր, Տէրը քեզ հետ է»։ Ս. Կոյսը այս բանի վերայ չփոթուեց եւ մտածում էր, թէ ի՞նչպիսի բան կլինի այս ողջոյնը։ Հրեշտակը ասաց նորան. «Մի՛ վախենար, Մարիամ, որովհետեւ Աստուծուն հաճելի եղար, եւ ահա կյոյանաս ու կծնես որդի, եւ նորա անունը Յիսուս (Փրկիչ) կկոչեն, եւ Աստուած նորան կտայ Դաւթի աթոռը, եւ Հրէաստանի վերայ կթագաւորի յաւիտեան եւ նորա թագաւորութեանը վախճան չի լինիլ»։ Մարիամը ասում է հրեշտակին. «Ինձ այդ բանը ինչպէ՞ս կարող է լինիլ, որովհետեւ ամուսնացած չեմ»։ Հրեշտակը պատասխան տուեց եւ ասաց նորան. «Ս. Հոգին կգայ դէպի քեզ, եւ Բարձրելոյ զօրութիւնը քո վերայ հովանի կլինի։ Որովհետեւ, քեզանից ծնունդին Սուրբ է եւ Աստուծոյ որդի կկոչուի»։ Մարիամն էլ ասաց. «Թող քո ասածը լինի», եւ հրեշտակը հեռացաւ։

Ս. Կոյսը յղացաւ, իսկ արդար Յովսէփը տեսնելով այդ՝ մինչդեռ կամենում էր առանց ձայն հանելու հեռացնել իրանից, Աստուծոյ Հրեշտակը երեւաց նորան տեսլեան մէջ եւ ասաց. «Դաւթի որդի Յովսէփ, մի վախենար քեզ մօտ պահելու Մարիամին, որովհետեւ նորանից ծնուածը Ս. Հոգուց է, կծնի որդի, եւ նորա անունը կկոչես Յիսուս, որովհետեւ նա պէտք է փրկի իւր ժողովրդին իրանց մեղքերից»։ Յովսէփը այս տեսիլքից յետոյ հրեշտակի պատուերին համեմատ Ս. Կոյսին իւր մօտ պահեց։

Հրէաները մի ժամանակ թագաւորութիւն ունէին, առաջին թագաւորը կոչւում էր Դաւիթ, որովհետեւ Դաւթի ցեղն էր թագաւորում, այս պատճառով էլ թագաւորական աթոռը կոչւում էր Դաւթի աթոռ, իսկ մայրաքաղաքն էր՝ Երուսաղէմ։ Մարիամ Ս. Կոյսը եւ արդար Յովսէփը Դաւթի ցեղիցն էին, այս պատճառով էլ Յիսուս կոչւում է Դաւթի որդի, եւ համարւում է թագաւորութեան ժառանգ։

Հռովմայեցիք հին աշխարհի գրեթէ մեծագոյն մասին տիրել էին, նոցա տիրապետութեան տակն էր նաեւ Հրէաստանը եւ հրէից ազգը, որ մի հատիկ աստուածապաշտ ժողովուրդն էր բոլոր մարդկութեան կռապաշտ ժամանակը։

Հրէաստանը հռովմայեցւոց տէրութեան մի գաւառն էր Յիսուսի ծննդեան ժամանակ։ Հռովմայեցւոց կայսրը, որի անունը Օգոստոս էր, հրամայել էր, որ իւր իշխանութեան տակ գտնուած բոլոր մարդիկ արձանագրուեն իրանց հայրենական քաղաքի արձանագրութեան (աշխարհագրութեան) մատեանում։ Ս. Կոյս Մարիամը, որ իւր ծնողաց մահից յետոյ Գալիլեայի Նազարէթ քաղաքում իւր ազգական Յովսէփի մօտ էր ապրում, Յովսէփի հետ միասին եկավ Բէթղեհէմ քաղաքը՝ ցուցակագրուելու։ Քաղաքի մէջ գիշերելու տեղ չգտնելով՝ քաղաքից դուրս մի այ-

րի մէջ իջեւանեց, ուր եւ ծնաւ Յիսուսին, պատեց խանձարուրով եւ դրեց նորան մսուրքում: Շրջակայքում եղած հովիւները, որոնք իրանց հօտերին հսկում էին, տեսնելով Աստուծոյ հրեշտակին եւ իրանց վերայ ծագած Աստուծոյ փառքը, շատ վախեցան: Հրեշտակը ասում է նոցա. «Մի՛ վախենաք, որովհետեւ ձեզ եւ բոլոր ժողովրդին մեծ ուրախութեան աւետիք եմ տալիս, որովհետեւ ձեզ համար այսօր փրկիչ ծնունդ, նա օծեալ Տէր է Դաւթի քաղաքում, եւ այս է նշանը՝ կգտնէք խանձարուրի մէջ փաթաթուած ու մսուրքի մէջ դրուած մանուկ»: Յանկարծ այն հրեշտակի հետ շատ հրեշտակներ սկսեցին Աստուծուն օրհնել եւ ասում էին. «Փառք ի Բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն ի մարդիկ հաճութիւն»: Երբ որ հրեշտակները երկինք վերացան, հովիւները միմեանց ասացին. «Եկէք երթանք մինչեւ Բէթղեհէմ եւ տեսնենք, թէ ի՞նչ է այս բանը, որ եղաւ, որ Տէր Աստուած մեզ ցոյց տուեց»:

Շուտով եկան եւ գտան Մարիամին, Յովսէփին եւ մսուրքում դրուած Յիսուսին: Հովիւները հաւատացին ինչ որ ասուել էր մանուկի մասին, եւ ամենքը, որոնք հովիւներից լսում էին այս խօսքերը, զարմանում էին: Մանուկի ծննդեան ութերորդ օրը, ինչպէս հրեշտակը պատուիրել էր, անունը դրին Յիսուս: Հրէից սովորութեան համեմատ ծննդեան քառասներորդ օրը Մարիամ Ս. Կոյսը Յիսուսին տարաւ տաճարը: Սիմէօն անունով մի ծերունի, արդար եւ երկիւղած մարդ, որ Երուսաղէմումն էր կենում եւ Ս. Հոգուց հրաման էր առել չմեռնել մինչեւ Հիսուսին տեսնելը, Ս. Հոգով իմանալով Յիսուսի տաճար բերուելը՝ ինքն էլ եկավ տաճարը, գրկեց Յիսուսին, փառք տուեց Աստուծուն եւ ասաց. «Հիմա թող մեռնեմ, որովհետեւ տեսայ Քո փրկութիւնը, որ ժողովրդի համար պատրաստեցիր»: Մարիամն ու Յովսէփը զարմացել էին այս խօսքի վերայ, Սիմէօնը նոցա էլ օրհնեց եւ Մարիամին ասաց. «Սա հրէաների մէջ շատերի գլորուելու եւ կանգնելու պատճառ պէտք է դառնայ, քո սիրտն էլ պէտք է ցաւի եւ վշտանայ»: Տաճարում Աննա անունով 84 տարեկան մի այրի կին մարգարէ էլ կար, նա էլ սկսեց Աստուծուց շնորհակալ լինել եւ Յիսուսի մասին խօսում էր այն ամենի հետ, որոնք Հրէաստանի ազատութեան յոյսը ունէին:

Հրէից Հերովդէս թագաւորի օրով, Յիսուսի՝ Բէթղեհէմում ծնուելու ժամանակ մոգերը արեւելքից եկան Երուսաղէմ եւ ասացին. «Ու՞ր է հրէից ծնուած թագաւորը, որի աստղը արեւելքում տեսնելով՝ եկանք երկրպագութիւն անելու»: Այս բանը երբ որ լսեց Հերովդէս թագաւորը՝ շփոթուեց, կանչեց քահանայապետներին ու կարդացողներին, հարցնում էր, թե որտեղ է ծնուելու Քրիստոսը, նոքա էլ ասում են՝ Հրէաստանի Բէթղեհէմ քաղաքում: Այն ժամանակ Հերովդէսը ծածուկ կանչեց մոգե-

րին, աստղի երեւալու ժամանակը ստուգեց եւ նոցա դէպի Բէթղեհէմ ճանապարհ դնելով՝ ասաց. «Գնացէք մանուկի համար ստուգեցէք, ինձ էլ իմաց տուէք, որ ես էլ գամ երկրպագութիւն անեմ»: Մոգերը թագաւորից հեռանալով՝ աստղի առաջնորդութեամբ գտան Յիսուսին. եւ երբ որ ներս մտան՝ տեսան Յիսուս իւր մօր հետ, եւ երկրպագութիւն անելով՝ ոսկի, կնդրուկ եւ զմուռս ընծայեցին: Մոգերը հրեշտակի հրամանով ուրիշ ճանապարհով վերադարձան իրանց երկիրը, իսկ հրեշտակը տեսիլքի մէջ երեւաց Յովսէփին ու ասաց. «Վե՛ր առ մանուկին եւ Մարիամին եւ գնա Եգիպտոս եւ այնտեղ կաց մինչեւ որ ես իմաց կտամ, որովհետեւ Հերովդէս կամենում է սպանել նորան»: Յովսէփին էլ առաւ Յիսուսին եւ Մարիամին եւ գիշերով փախաւ Եգիպտոս, այնտեղ մնաց մինչեւ Հերովդէսի մահը:

Իսկ Հերովդէս, երբ որ տեսաւ, թէ խաբուել է մոգերից, շատ բարկացաւ եւ ուղարկեց կոտորեց Բէթղեհէմի եւ նորա շրջակայքի բոլոր երկու տարեկանից փոքր մանուկներին: Ամբողջ երկիրը ներկուեց կոտորուած մանուկների արիւնով, իսկ երկրացիք աղի արտասուէք էին թափում եւ անմխիթար էին: Հերովդէսի մահից յետոյ Աստուծոյ հրեշտակի հրամանով Յովսէփ առաւ Յիսուսին եւ Մարիամ Ս. Կոյսին եւ վերադարձաւ դէպի Հրէաստան, եւ որովհետեւ Հերովդէսի տեղ թագաւորել էր նորա որդին՝ վախեցաւ Երուսաղէմի մօտ Բէթղեհէմում բնակելու, գնաց Գալիլէայի Նազարէթ քաղաքը:

Յիսուս աճում եւ զօրանում էր, Մարիամ Ս. Կոյսը եւ Յովսէփ ամեն տարի Զատիկի տօնին գնում էին Երուսաղէմ ուխտ: Մի անգամ էլ, երբ Յիսուս տասն երկու տարեկան էր արդէն, Զատիկի տօնին գնացին Երուսաղէմ: Յիսուս Տաճարում խօսքի բռնուած լինելով հրէից կարդացողների հետ՝ Ս. Կոյս Մարիամի աչքից անյայտացաւ, որ կարծելով, թէ հարեւանների հետ տուն դարձած կլինի, ինքն եւս գնաց, բայց չգտնելով՝ վերադարձաւ Երուսաղէմ, սկսեց որոնել, մինչեւ որ տաճարում հանդիպելով Յիսուսին՝ ասաց. «Որդեա՛կ, այս ինչ արեցիր դու, Յովսէփը եւ ես չարհարվում էինք եւ որոնում քեզ»: Յիսուս պատասխան տուեց. «Ինչի՞ հիւր որոնում, չգիտէի՞ք միթէ, որ ես իմ Հօրս տանը պէտք է լինիմ»: Նոքա չհասկացան Յիսուսի ասածը, բայց Յիսուս կամենում էր հասկացնել, թէ ինքն լինելով Աստուծոյ Որդի՝ պէտք է Աստուծոյ տանը, այսինքն՝ Տաճարի մէջ լինէր: Յիսուս Մարիամ Ս. Կոյսի եւ Յովսէփի հետ գնաց Նազարէթ եւ նոցա հնազանդ էր: Զարգանում էր իմաստութեամբ, հասակով եւ աստուածային ու մարդկային շնորհքով:

Յիսուս, երբ երեսուն տարեկան դարձաւ, տեսնելով, որ հրէաները Հովհաննէս Մկրտչից Յորդանան գետում մկրտվում են ու ապաշխարում,

ինքն էլ գնաց մկրտուելու: Յովհաննէս Մկրտիչը տեսնելով, թէ Յիսուս գալիս է մկրտուելու՝ ասաց. «Ես քեզանից պէտք է մկրտուիմ եւ դո՞ւ ես ինձ մօտ գալիս»: Յիսուս պատասխան տուեց. «Այժմ այդպէս վայել է»: Եւ երբ Յիսուս Յորդանան գետում մկրտվում էր, Ս. Հոգին աղաւնու կերպարանքով իջավ Նորա վերայ եւ երկնքից ձայն եկաւ, որ ասում էր. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, Դորա՛ն լսեցեք»: Յիսուս մկրտուելուց յետոյ գնաց անապատ, քառասուն օր ծոմ պահեց եւ այնուհետեւ սկսեց իւր քարոզութիւնը:

Յիսուսի մկրտութեան տօնը Աստուածայայտնութեան տօն էլ է կոչվում, որովհետեւ Ս. Հոգին Յիսուսի մկրտութեան ժամանակ իջաւ Նորա վերայ, իսկ Հայր Աստուած յայտնեց, թէ Յիսուս իւր սիրելի Որդին է, եւ Յիսուս մկրտութիւնից յետոյ սկսեց քարոզել եւ հռչակուել: Ահա այսպէս Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը շնորհաւորելուց առաջ այս պատմութիւնը արի, սիրելի մանուկներ, որ իմանաք, թէ ինչի՞ համար են մարդիկ այդ տօնին այդքան ուրախ լինում: Եթէ կամենում էք դուք էլ ուրախանալ եւ Յիսուսին սիրելի լինել, պէտք է ձեր ծնողներին հնազանդ լինիք, ինչպէս ինքն Յիսուս հնազանդ էր, իսկ ծնողները միայն լավ-լավ բաներ են սորվեցնում ու բարի խրատներ տալիս: Իմացէ՛ք, որ ձեր փոքրիկ անհնազանդութիւնը կվշտացնէ ձեր ծնողների սիրտը եւ Յիսուսին:

Եթէ հարկը պահանջի, ես ուրիշ էլի այսպիսի պատմութիւններ կանեմ, բայց այս անգամ խօսքս վերջացնում եմ՝ շնորհաւորելով ձեզ եւ ձեր ծնողներին Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, ցանկանալով, որ դուք մտառութեամբ կարդաք այս պատմութիւնը, իսկ ձեր ծնողք կարդան Ս. Աւետարանը ու պատմեն ձեզ ինչ որ հարկաւոր է. ապա թէ ոչ, միայն տօներին զարդարուել, ուրախանալ առանց տօնի նշանակութիւնը իմանալով՝ խորհուրդ չունի: Առայժմ մնաք բարեաւ, սիրելի մանուկներ:

Ս. ԱՏՈՍԵԱՆՑ, ՂԵՒՈՆՂԵԱՆՑ ԵՒ ՎԱՐՂԱՆԱՆՑ ՏՕՆԵՐԸ¹

Սիրելի՛ մանուկներ.

Բարեկենդան օրեր են. ամեն մարդ ուրախ ու զուարթ է, ամեն ոք աշխատում է իւր բարեկամների ու ազգականների հետ լաւ ժամանակ անցկացնել: Բայց մտնենք եկեղեցի եւ տեսնենք՝ ինչ տօներ են տօնուում այդ օրերը: Բարեկենդանի երկու շաբաթը խորհրդաւոր ժամանակ է մեր եկեղեցական տօներին նայելով: Այդ խորհրդաւոր ժամանակը եկեղեցին տօնում է Ս. Ատոմեանց զօրավարաց, Ս. Սուքիասեանց, Ս. Ոսկեանց, Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետի, Ս. Ղեւոնդեաց եւ Ս. Վարդանանց տօները: Ի՞նչ մարդիկ էին այդ երանեալ սուրբերը, ի՞նչ բարիք են արել մեր ազգին ու եկեղեցուն, որ դոցա յիշատակը տօնելով եւ մխիթարուելով՝ շարունակում ենք մեր բարեկենդանական ուրախութիւնները: Այս երանեալ սուրբերի պատմութիւնը ընդարձակօրէն գրելը մեր նպատակից դուրս է, կաշխատենք համառօտ կերպով պատմել որքան հարկաւոր է:

Պարսից Յագկերտ թագաւորը՝ դրդուած իւր մոգերից ու մոգպետներից եւ իւր Միհրներսեհ մեծ հազարապետից, աշխատում էր իւր հպատակ բոլոր ազգերին պարսկական կրօնին դարձնել, իսկ պարսիկներն այդ ժամանակ կրակապաշտ էին: Նոքա հայերին էլ կամենում էին կրակապաշտ դարձնել, եւ այս պատճառով ամեն հնարք գործ էին դնում: Յագկերտ սկզբում այնպէս յայտնի իւր հպատակներին չէր ստիպում ուրանալ իրանց հաւատը, բայց երբ որ յոյներին յաղթեց, սահմանակից ազգերին էլ նուաճեց, սկսեց յայտնի համարձակ ստիպել, որ իւր հպատակ օտար ազգերը թողնեն իրանց կրօնն ու հաւատը եւ կրակապաշտ դառնան: Վրացիներն ու աղուաններն էլ քրիստոնեայ էին եւ պարսից հպատակ, նոքա եւս հայերի հետ պէտք է ընդունէին պարսից կրօնը: Միհրներսեհը հպատակ ազգերին պարսից կրօնին դարձնելու համար խորհուրդ էր տալիս Յագկերտին՝ ասելով. «Արդ, քանի աշխարհներ կան, որոնց դուք աստուածաբար իշխում էք. ամենից առաջ Հայոց մեծ աշխարհը, նորա հետ էլ՝ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհները: Այդ աշխարհներից ստացած օգուտների վերայ էք միայն մտիկ տալիս, իսկ որ ամենից մեծն ու կարեւորն է՝ նոցա կորած հոգիների գտնելու համար չէք մտածում: Դուք ինքներդ եւ Արիք լաւ գիտէք Հայոց աշխարհը, թէ ինչպէս մեծ եւ պիտանի է, եւ մօտ ու սահմանակից է (յունաց) կայսեր իշխանութեանը, եւ մի

¹ «Արարատ», 1884, էջ 67-75: Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

նոյն օրէնքն ու կրօնքն ունի: Եթե նոցա ընտելացնէք մեր օրէնքին, այնուհետեւ ձեզ եւ Արեաց աշխարհին կսիրեն, եւ երբ որ հայերը մերը լինին սրտով՝ վրացիք ու աղուանցիք մերն են ու մերը»:

Յագկերտ իւր հազարապետի, մոգերի ու մոգպետների խորհրդին մտիկ անելով՝ հայոց, աղուանից եւ վրաց նախարարներին իրանց զօրքերով կանչեց պատերազմի դաշտը՝ քուչանաց հետ պատերազմելու. որոնց յաղթելուց յետոյ քրիստոնեայ զօրքերին շորա պահակում (կիրճ) արգելեց՝ սաստիկ պատուիրելով դռնապաններին, որ դրսից ներս եկողներին ընդունեն, իսկ ներսից դուրս գնալ չլինի: Այսպէս նեղը ձգելով քրիստոնեայ զօրականներին՝ ստիպեց նոցա՝ ուրանալ իրանց հաւատը, ոմանց մեծամեծ պարգեւներ խոստանալով, ոմանց անարգութիւնից պատուոյ եւ փառաց հասցնելով, ոմանց պատուից ու փառքից ետին անարգութեան հասցնելով եւ չարաչար տանջելով: Այս տագնապի ժամանակ Ատոմ Գնունին եւ Մանածիհր Ռշտունին իրանց զօրքերով իրանց հաւատը չուրանալու համար շտապեցին Հայաստան փախչել, բայց պարսից զօրքերը վերայ հասնելով՝ բոլորին էլ նահատակեցին: Այդ նահատակների տօնը, որ կոչւում է Ս. ԱՏՈՄԵԱՆՅ ՉՕՐԱՎԱՐԱՅ տօն, մեր Ս. Եկեղեցին տօնում է բարեկենդանի առաջին երկուշաբթի օրը:

* * *

«ԵՂԻՇԷ»

Պարսից Յագկերտ թագաւորը սկսեց աւելի եւս նեղել քրիստոնեայ զօրականներին: Յագկերտը «որչափ չարութեամբ անարգութիւնը շատացնում էր, նոքա աւելի եւ աւելի զօրանում էին Քրիստոսի սիրովը, մանաւանդ, որ նոցանից շատերը սովորած լինելով Ս. Գիրքը մանկութիւնից՝ նորանով իրանց մխիթարում էին ու ընկերներին քաջալերում եւ յայտնի համարձակ պաշտում էին իրանց կրօնը, վասն որոյ հեթանոսներից (պարսիկներից) շատերը, որոց ախորժելի էր թւում (քրիստոնեայ զօրականների ժամերգութեանց) ձայնը, քաջալերում էին նոցա եւ մխիթարիչ խօսքեր էին ասում, թէ լաւ է մինչեւ մահը չարչարուել, քան այսպիսի օրէնքից հեռանալ»:

Հայոց զօրականներին օտարութեանմէջ պահելով՝ իւր հաւատարիմ ծառաներից մէկին, որի անունը Դենչապուհ էր, ուղարկեց Հայոց աշխարհը՝ աշխարհագիր անելու, նա.

Ա. Ազատ եկեղեցին հարկատու արեց :

Բ. Վանքերում բնակող միայնակեացներին նոյնպէս հարկի տակ դրեց:

Գ. Աշխարհքի հարկը ավելի եւս ծանրացրեց:

Դ. Նախարարներին խռովացրեց միմեանցից եւ ամեն տան մեջ շփոթութիւն ձգեց, եւ այս ամենը անուժ էր, որպէս զի կարողանայ Հայոց միաբանութիւնը քանդել, եկեղեցիների միաբանութիւնները ցրուել, միայնակեացներին փախցնել, գիւղացիներին աղքատացնել, որ չափազանց աղքատութեան համար կամայ ակամայ կրակապաշտ դառնան:

Ե. Հայոց աշխարհի հազարապետին, որին իբրեւ հայր սիրում էին, պաշտօնանկ արեց՝ տեղը մի պարսիկ նշանակելով, մի մոգպետի էլ դատաւոր նշանակեց, որ քրիստոնեական կրօնը անարգելով՝ հետզհետէ վերջացնեն: Հայոց երկրից այնքան հարկ էին տանում, որ իրանք պարսիկներն էլ զարմացել էին, թէ ինչպէս չէ քանդուժ Հայոց աշխարհը, որ տեղից այսքան գանձեր են դուրս գալիս:

Յազկերտ երբ որ տեսավ, թէ այս ամենը անելով չկարողացավ ձանձրացնել, հրամայեց մոգերին ու մոգպետներին, որ պարսից կրօնի օրէնքները նամակով գրեն Հայոց: Այս նամակը վերջանում է հետեւեալ բառերով. «Հիմայ երկու առաջարկութիւն կայ ձեր առաջը. կամ խօսք առ խօսք պատասխան տուէք նամակիս, եւ կամ վեր կացէք եկէք արքունիք եւ ներկայացէք մեծ ատենին»:

Յովսէփ կաթողիկոսը եպիսկոպոսների եւ իշխանների հետ Արտաշատ քաղաքում ժողովք անելով՝ կէտ առ կէտ հերքեց պարսից կրօնի օրէնքները՝ իւր թուղթը վերջացնելով հետեւեալ բառերով. «Ապա եթէ այս մեծ վկայութիւնից յետոյ ուրիշ բան էլ կամենաս հարցնել՝ ահա պարսիկ պատրաստ ենք՝ մեր բոլոր մարմինը յանձնելով քո ձեռքը. ինչ կամենում ես, շուտով արա, քեզանից տանջանք՝ մեզանից յանձնառութիւն, սուրը քոնը՝ պարանոցը մերը, մենք մեզանից առաջիններից լաւ չենք, որ այս վկայութեան վերայ դրին իրանց ունեցած չունեցածը եւ իրանց մարմինը»:

Այս պատասխանը երբ որ կարդացին պարսից արքունիքում, շատերը ծածուկ գոլում էին եւ ճարտարաբանութիւնից աւելի՝ համարձակութեան վերայ էին զարմանում: Թագաւորը զայրացած՝ հազարապետի ու մոգպետի խորհրդով՝ Հայոց մեծամեծ նախարարներին, որոնց անուանքը գիտէր, կանչեց արքունիք: Նախարարները Յովսէփ կաթողիկոսի ձեռքով հաստատելով իրանց ուխտը դէպի եկեղեցին եւ կրօնը՝ գնացին Պարսկաստան եւ ներկայացան թագաւորին, որը տեսնելով, թէ նոքա չեն ուրանում իրանց հաւատը, շատ բարկացաւ եւ երեք չորս անգամ կրկնում էր ու ասում.

«Ձեր ամենքիդ էլ, որ այստէղ էք, չարաչար կապանքներով, անճանապարհ տեղերով Սագաստան կաքսորեմ, այնպէս որ ձեզանից շատե-

ընդ գնալու ժամանակ խորշակից մեռնեն, մնացեալներն էլ ընկնեն ամուր բերդերի եւ անել բանտերի մէջ, ձեր աշխարհքն էլ անթիվ զօրք կուղարկեմ՝ փղերով հանդերձ, ձեր կանանց ու որդւոցը խուժաստան աքսորել կտամ, եկեղեցիները, որ վկայարան էք անուանում՝ կքանդեմ, կփլցնեմ ու կոչնչացնեմ, եւ եթէ մէկը ընդդիմանայ՝ գազաններին կոխան լինելով անողորմ կմեռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ ու կկատարեմ ձեր աշխարհի մնացորդների հետ»:

Այս ասելով՝ թագաւորը հրամայեց խիստ հսկողութեամբ պահպանել նոցա իրանց իջած տեղում, իսկ թագաւորի ծառաներից մէկը, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր եւ մկրտուած էլ էր, երբ տեսաւ, թէ թագաւորը ինչ որ սպառնացաւ՝ կատարելու է, խորհուրդ տուեց նախարարներին, որ իրանց անձը նեղութիւնից ազատեն՝ առ երեւոյթս խոստանալով կատարել թագաւորի պատուէրը: Նախարարները համոզուելով՝ նոյն իրանց խորհուրդ տուողին պատգամաւոր ուղարկեցին թագաւորի մօտ, որ երբ լսեց՝ շատ ուրախացաւ եւ մեծամեծ պարգեւներով, հարստութեամբ, գիւղեր ընծայելով՝ վարձատրեց նոցա եւ բազմաթիւ զօրքերի եւ եօթն հարիւրից աւելի մոգերի հետ յետ դարձրեց նոցա՝ ասելով. «Մինչեւ իմ պատերազմից վերադառնալը դուք ամեն բան իմ կամքի պէս պէտք է կատարած լինէք, այսինքն՝ հայերին կրակապաշտ դարձրած պէտք է լինէք»:

Եվ մոգերը, դեռ Հայոց աշխարհը չհասած, վիճակ էին ձգում, թէ ո՞ր գաւառը, ո՞ր ազգը ու՞մ պէտք է ընկնի, ժամադիր լինելով մինչեւ վեցերորդ ամիսը՝ շտապեցնում էին ու ստիպում թագաւորական հրամանով: «Տարին լրացած՝ ասում էին. մեծ թագաւորի (պարսից) իշխանութեան տակ եղած ամեն տեղերում, խափանուեն եկեղեցու կարգերը, փակուեն եւ կնքուեն սուրբ տաճարների դռները, նուիրական սպասները թուով ու համարով տարուեն արքունիք, չլսուեն սաղմոսերգութեան ձայները, եւ անսուտ մարգարէութեանց ընթերցուածքները դադարեն, քահանաները չհամարձակուեն իրանց տներում սորվեցնել ժողովրդին, եւ մենանոցներում (անապատներում) բնակող տղամարդիկ եւ կանայք փոխեն իրանց հանդերձը աշխարհական կարգով: Նախարարների կանայքը ընդունեն մոգերի վարդապետութեան ուսմունքը, ազնուականների ու գիւղացիների տղայքն ու աղջկերքը սովորեն մոգերի դպրոցներում»:

Հայերը, տեսնելով մոգերի ջանքը եւ հայ նախարարների ուրացութիւնը, սաստիկ տրտմեցին, եկան յանդիմանեցին նախարարներին. անարգում էին նոցա ու ասում. «Ի՞նչ պէտք է անեք Սուրբ Կտակարանը (Աստուածաշունչը) կամ ո՞ւր պէտք է տանէք Աստուծոյ սեղանի սպասները. պէտք է մոռանա՞ք արդեօք հոգեւոր օրհնութիւնները, եւ այլ եւս պէտք է չկարդա՞ք մարգարէութեանց ընթերցուածքը, չկարդալու հա-

մար ձեր աչքերը փակեցիք, չլսելու համար ձեր ականջները խլացրիք, բայց մ^օիթէ մտքի անմոռացութիւնը չէ^օք հիշում: Քրիստոնէական կրօնի քարոզողներն էիք, հիմա մոլար խաբէութեան աշակե^օրտ պէտք է լինէք: Ծշմարտութեան ուսուցանող էիք, հիմա մոգերի սուտ խաբէութիւննե^օրը պէտք է սովորէք: Աստուծոյ զօրութիւնը քարոզողներն էիք, հիմա տարերքներին աստուած պէտք է խոստովանէք...: Դուք մեր պատասպարուելու ամուր պարիսպն էիք. երբ որ այս բանից (մոգութիւնից) վտանգ էր հասնում, ձեր մօտ անդորրութիւն էինք գտնում. հիմա այդ մեծ ամուրը հիմն ի վեր տապալուեց: Ծշմարտութեան թշնամու մօտ դուք մեր պարծանքն էիք, հիմա նոյն թշնամու մօտ դուք մեր նախատինքն էք: Մինչեւ հիմա ձեր ճշմարիտ հաւատի համար մեզ փոքր ի շատէ խնայում էին, հիմա ձեր պատճառով էլ մեզ անողորմ դատում են: Ոչ միայն ձեր անձի մասին պատասխան պիտի տաք Աստուծոյ ահեղ Ատենի առաջ, այլ եւ շատերի համար, որոնք ձեր պատճառով պէտք է չարչարուեն»:

Նախարարները լսելով այս յանդիմանութիւնը՝ չէին կամենում իրանց խորհուրդը յայտնել. լռել եւ պատասխան չտալ անհնար էր. հեղձամղձուկ լինելով արտասուք էին թափում: Նոցա հետ էլ դառնացած խողներն ու տեսողները անմխիթար սուգի մէջ էին ընկղմւում: Բանակի մէջ եղած քահանաները, բաժանուելով ուխտագանց նախարարներից, մի դեսպան ուղարկեցին եպիսկոպոսների ժողովին՝ պատմելու եղածը: Իսկոյն եպիսկոպոսները չուեցին իրանց վիճակները, քորեպիսկոպոսներին ուղարկեցին գիւղերը, դրդեցին բոլոր ժողովրդին՝ կանանց եւ տղամարդկանց, շինականներին ու ազնուականներին, քահանաներին ու միայնակեացներին. խրատ տուին, քաջալերեցին եւ բոլորին էլ Քրիստոսի զինուոր դարձրին: Եւ խորհրդի առաջին խօսքն այս է. «Հարազատ եղբօր ձեռքը սպանի Աստուծոյ օրէնքից դուրս եկող իւր ազգականին, հայրը՝ որդուն չխնայի, եւ որդին էլ հօր պատուին չխնայի, կինը կռուի իւր ամուսնոյ հետ, եւ ծառան իւր տիրոջը ընդդիմանայ, Աստուծոյ օրենքը ամենի վերայ թագաւորի, եւ հանցաւորները՝ նոյն օրէնքից ընդունեն իրանց դատապարտութեան պատիժը»:

Այս ուխտը հաստատելուց յետոյ ամենքն էլ զինուած ու զրահաւորուած երեւացին, սուրը մէջքին եւ սաղաւարտը ձեռքին՝ ոչ միայն այր մարդիկ, այլ եւ կանայք: Եւ հայոց գունդը մոգերի բազմութեամբ երբ որ հասաւ հայոց Անգղ գիւղը, այնտեղ բանակ դրին ու քսան օրից յետոյ մոգպետն անձամբ մոգերի հետ կամենում էր կիւրակէ օրը եկեղեցու դռները քանդել, իսկ Ղեւոնդ երէցը առաջին խորհրդակիցների միաբանութեամբ թոյլ չտուեց եւ իւր ընկերների հետ՝ մահակներով մոգերի ու մոգպետի գլուխը ջախջախեցին ու փախցրին եւ սկսեցին ժամերգութիւ-

ներ: Մոգպետը այս ընդդիմութիւնը տեսնելով՝ կամենում էր գրել ու գործի դժուարութիւնը յայտնելով թագաւորին՝ յետ կենալ անիրագործելի խորհրդից. բայց հայոց Վասակ մարզպանը, որ բոլորովին ուրացել էր քրիստոնէութիւնը, թոյլ չտուեց. գործը գնալով ծանրացավ. նախարարներից ոմանք դարձան դէպի իրանց քրիստոնէական կրօնը, իսկ ոմանք հաստատ մնացին իրանց մոլորութեանց մէջ, որոց առաջինն էր Վասակ մարզպանը, որ ուխտապահների ձեռքը նեղն ընկած ժամանակ Ս. Աւետարանի վերայ երդւում էր հաստատ մնալ քրիստոնէութեան մէջ, բայց վտանգն անցնելիս իսկոյն մոռանալով իւր ուխտը՝ սկսում էր հալածել ու տանջել քրիստոնեաներին, քանդել եկեղեցիները, շինել կրակատուներ եւլն: Գնալով գործը ծանրացավ. ուրացեալները Վասակի հետ միացան պարսից զօրքերին, իսկ ուխտապահները Վարդանի հետ առանձին բանակ կազմեցին վաթսուէն եւ վեց հազար հոգուց: Բանակի մէջ էին Յովսէփ կաթողիկոսը եւ Ղեւոնդ երէցը եւ շատ հոգեւորականներ. պատերազմը եղաւ Աւարայրի դաշտում՝ Տղմուտ գետի մօտ:

Նախ քան կռիւը սկսելը՝ Վարդան զօրավարը խրախուսեց զօրքերին եւ իւր քաջալերութիւնը վերջացրեց հետեւեալ խօսքերով. «Երկիւղը թերահաւատութեան նշան է. թերահաւատութիւնը մենք մեզանից վաղուց ենք մերժել, թերահաւատութեան հետ թող երկիւղը հեռանայ մեր մտքից ու խորհրդից»: Վարդան զօրավարից յետոյ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսի հրամանով Ղեւոնդ երէցը սկսեց խօսել : Այնուհետեւ բոլոր զօրքերին հաղորդեցին Քրիստոսի Ս. Մարմնոյ եւ Արեան եւ պատրաստուեցին պատերազմելու: Վարդան զօրավարը ութն մեծ նախարարների հետ պատերազմի մէջ նահատակուեց, իսկ բոլոր նահատակների թիւը 1036 է. ուրացեալների ու պարսիկների կողմից կորուստը եռապատիկ էր՝ 3544 մարդ եւ 9 մարդ էլ մեծ պատուաւորներից ընկան պատերազմի դաշտում: Թագաւորը զղջացաւ պատերազմ սկսելուն համար, վասն զի բացի նորանից, որ Հայոց աշխարհը տակն ու վերայ լինելով՝ պէտք է նուազէր եւ իւր եկամուտը. այդ պատերազմի մէջ շատ պարսիկներ էլ կորան:

Վարդանի եւ նախարարների նահատակուելով երկիրը անտերունջ մնաց : Վասակ եւ ուրացեալ նախարարները Մուշկանիսայաւուրտի հետ սկսեցին մեծամեծ աւերմունքներ գործել եւ կոտորածներ անել : Եւ երբ որ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսին ու Ղեւոնդ երէցին էլ ուրիշ հոգեւորականների հետ կամենում էին չարչարել ու սպանել, նոքա բողոքեցին արքունեաց անունով, եւ երբ Ատորոմիզտ անունով մի պարսիկ մարզպան եկաւ Հայաստան, այդ բողոքողներին կապանօք ուղարկեց Պարսկաստան: Թագաւորի հազարապետի ներկայութեամբ սկսուեց քննութիւն, եւ Վասակ բոլորովին յանցաւոր դուրս եկաւ, եւ իւր իշխանութիւնից ընկնելով իբ-

ընել մահապարտ՝ մահապարտների բանտը մտաւ, ուր մեռաւ չարաչար տանջուելուց յետոյ. վասն զի բանտարկութեան ժամանակ հեռացան իրանից իւր բոլոր հաւատարիմ մարդիկը, եւ ինքն բանտի մէջ անտանելի հիվանդութեան մէջ ընկաւ. «Կտրատուում էր նորա փորը, գալարում ու տրորում էին նորա աղիքները, չափազանց նիհարացաւ, նորա աչքերի մէջ սկսեցին որդեր եռալ եւ քթերովը վայր թափուել. ականջները խլացան, շրթունքները չարաչար ծակծկոտուեցին, բազուկների ջղերը կտրատուեցին. նորանից մահուան հոտ փչեց, միայն լեզուն կենդանի էր մնացել բերանում: Մեռաւ նա եւ անհնարին դառնութեամբ գերեզման մտաւ»: Նորա բոլոր սիրելիները ոտնահար արին նորան, եւ նորա թշնամիները չբաւականացան այս ամեն հարուածներովը: Չյիշուեց նորա անունը սրբերի մէջ, եւ նորա յիշատակը եկեղեցում սեղանի առաջ չյիշատակուեց: Չարիք չմնաց, որ իւր կեանքում չգործեց, եւ մեծամեծ չարիքներից բան չմնաց, որ չպատահեց նորան իւր մահուան ժամանակ:

Յովսէփ կաթողիկոսը եւ իւր հետ տարագրեալ հոգեւորականքը Պարսկաստանում նահատակուեցին, իսկ կապեալ նախարարները Յագկերտի մահից յետոյ ազատութիւն գտնելով՝ վերադարձան Հայաստան. բայց մինչեւ դոցա վերադառնալը՝ Հայաստանի վիճակը շատ ցավալի էր, վասն զի հայաժանքը երկիրը աւերակ էր դարձրել, իսկ քրիստոնէական հաւատոյ սէրը ամէն մէկին մոռացնել տալով իւր տկարութիւնը՝ քաջ զինուոր էր դարձրել, որոնք պատերազմում էին պարսից ասպատակութեանց դէմ:

Այդ հաւատոյ զինուորները թողնելով իրանց տունը եւ տեղը, լեռների անձաւներում ապաստան գտնելով՝ առ ոչինչ էին համարում ձմեռուայ ցուրտը, ամառուայ խորշակը, եւ այս նեղութիւն ունէին թէ՛ մարդիկ եւ թէ՛ կանայք: Վայրի անասունների պէս խոտով էին կերակրւում եւ չէին յիշում ամենեւին սովորական փափկութիւնները: Նոցա մարմնի մորթերը սեւ ներկուեցին, վասն զի ցերեկները արեւակէզ էին, իսկ գիշերները չոր գետնի վերայ էին ընկողմանում: Այս նեղութեանց մէջ եղող կանայքը հեռու տեղերից եկածներին էլ չէին հարցնում, թէ երբ կլինի, որ տեսնեն իրանց սիրելիներին. բայց նոցա՝ Աստուծուց աղօթքով խնդրուածքն էր, որ ինչպէս սկսեցին թէ իրանք այս նեղութեան մէջ եւ թէ իրանց ամուսինները հեռաւոր օտարութեան կապանքի մէջ, նոյն բանի մէջն էլ անյողդողդ եւ հաստատուն մնան՝ լցուած երկնաւոր սիրով:

Այս արհաւիրքը Հայոց աշխարհի վերայ եկաւ 5-րդ դարու մէջ: Յովսէփ կաթողիկոսի հետ Պարսկաստանում եւ Հայաստանում նահատակուած հոգեւորականների տօնը կատարում է մեր եկեղեցին բարեկենդանի վերջին շաբթի երեքշաբթի օրը, իսկ Վարդանի հետ Աւարայրի

դաշտում եւ այլուր նահատակուածների տօնը՝ նոյն շաբթի հինգշաբթի օրը: Առաջինը կոչւում է Ս. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ՔԱՀԱՆԱՅԻՅ, իսկ երկրորդը՝ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԶՕՐԱՎԱՐԱՅ տօն:

1400 տարուց աւելի է, որ Ս. Վարդանանց նահատակութիւնը կատարուել է, բայց 1400 տարի շարունակ եկեղեցին եւ ազգը տօնում են Վարդանաց Ս. յիշատակը, որ յաւիտեանս անմոռաց կմնայ: Այսպէս, չկայ առաքինութիւն, որ չվարձատրուի, չէ եղել եւ մոլութիւն, որ պատժուած չլինի:

Ս. Վարդան եւ իւր քաջերը սուրբ հաւատի համար Աւարայրի դաշտում նահատակուեցին, սորանով դաշտն էլ նոցա անուան հետ նուիրական դարձաւ, եւ ամեն տարի ժամ պատարագով մենք երախտագիտությամբ յիշում ենք Ս. Վարդանանց. իսկ Վասակ եւ իւր համախոհները իրանց դավաճանութեան համար ատելի են թէ՛ հայոց եւ թէ՛ այլազգեաց առաջ, եւ մենք Ս. Վարդանանց հետ յիշելով Վասակին՝ նզովում ենք նորա յիշատակը եւ մեր աչքի առաջ պատկերացրած տեսնում իւր կրօնն ու ազգը ուրացողի վիճակը: Եւ արդարեւ, եթէ մէկը սուտ է գտնւում իւր Աստուծոյ առաջ, մահկանացուներից ու՞մ մօտ կարող է արդար գտնուել:

Մեր պատմութիւնը առանց այն էլ երկարեց. առ այժմ կթողնեմ Ս. Սահակ Պարթեւի, Ս. Ոսկեանց եւ Ս. Սուքիասեանց պատմութիւնները: Մնաք բարեաւ, սիրելի մանուկներ, ցկրկին տեսութիւն:

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՎԻՐԱՊ ՄՏՆԵԼՈՒ ՏՕՆԸ¹

(Մոսկւս Խորհրդածի, գիրք Բ., գլ. ՀԲ.-ՁԲ.,
եւ Հ. Միքայէլ Չափեալ, ՀՏ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԼԳ.)

Քրիստոսի 225 թուին Պարսկաստանում թագաւորում էր Արտաւան, իսկ Հայաստանում՝ Խոսրով Ա. Մեծն: Դռքա երկուքն էլ Արշակունի էին եւ միմեանց օգնում էին միշտ, որ իրանց ցեղը երկու ազգի վերայ երկար թագաւորէ:

Սասանեան ցեղից Արտաշիր անունով մի պարսիկ նախարար ուրիշ նախարարների հաճութեամբ ու կամքով սպանեց Արտաւանին եւ տեղը թագաւորեց: Հայոց Խոսրով թագաւորը իմանալով այս բանը՝ սկսեց թշնամանալ Արտաշիրի հետ, եւ մի քանի պատերազմներում յաղթելով նորան՝ հալածեց մինչեւ Հնդկաստան, եւ իւր յաղթութեան ու Արտաւանի մահուան վրէժն առնելուն ի յիշատակ՝ Պարսկաստանի Ատրպատական աշխարհում շինեց Դավրէժ քաղաքը, որ կնշանակէ վրէժ առնելու համար:

Արտաշիրը տեսնելով, որ հանգիստ գտնելու չէ Խոսրովի ձեռքից, Արշակունի պարթեւ նախարարներից նորան, ով որ կկարողանայ Խոսրովին թունաւորելով կամ սրախողխող անելով սպանել, խոստացաւ Արշակունի պարթեւների հայրենական Բա՛՛՛՛՛ մայրաքաղաքը եւ Քուշանաց աշխարհը տալ, իւր երկրորդը անուանելով՝ թագաւորական ծիրանի եւ թագ շնորհել:

Այս խոստումից հրապուրուելով՝ Արշակունի Անակ նախարարը իւր եղբօր հետ, որպէս թէ Արտաշիրից փախստական եւ հալածուած՝ Ասորեստանի վերայով եկաւ Հայաստան՝ ապաւինելով Խոսրովին որպէս իւր ազգական Արշակունու: Խոսրով, որ ուտէացւոց Խաղխաղ քաղաքումն էր, իմանալով Անակի եկաւորութիւնը, բայց չիմանալով նորա նպատակն ու կեղծ փախուստը Արտաշիրից՝ օգնութեան համար զօրքեր ուղարկեց եւ հրաւիրեց իւր մօտ: Զօրքերը Արտաղ գաւառում հանդիպեցին Անակին եւ թագաւորի հրամանով տարան Խաղխաղ քաղաքը:

Խոսրով թագաւորը սիրով ընդունեց Անակին եւ իւր հետ առնելով՝ եկաւ իւր Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, ուր ծնունց Անակի այն արուզաւակը, որ յետոյ կոչուեց Գրիգոր եւ հայերիս Լուսաւորիչը դարձաւ: Պատմում են, որ Անակի կինը Արտաղ գաւառումն Ս. Թադէոս առաքեալի գերեզմանի մօտ յղացաւ Գրիգոր մանուկին:

¹ «Արարատ», 1884, էջ 106-111: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

Խոսքովին ապաւինելու երրորդ տարին Անակը եւ իւր եղբայրը՝ մի անգամ Խոսքովի հետ որսի գնացած լինելով, անակնկալ կերպով սրով մահամերձ վիրաւորեցին նորան, եւ երբ կամենում էին փախչիլ, հայոց զօրքերը վերայ հասան ու Երասխ գետը ձգելով՝ ջրահեղձ արին: Խոսքով դեռ չմեռած՝ հրամայեց կոտորել Անակի ընտանիքն ու տոհմը: Այս կոտորածից ազատուեցին Անակի երկու որդիքը. մէկին, որի անունը Սուրէն էր՝ իւր դայեակները փախցրին Պարսկաստան, իսկ միւսին՝ Գրիգորին, իւր քրիստոնեայ ստնտու ծծմայր Սոփիան փախցրեց Փոքր Ասիայի (Գամրաց) Կեսարիա քաղաքը եւ այնտեղ կրթեց քրիստոնէական հաւատով:

Մինչ այս մինչ այն, Արտաշիր Սասանեանը լսելով Խոսքովի մահը՝ բազմաթիւ զօրքերով եկաւ Հայաստան, բոլոր երկիրը տակն ու վերայ արեց եւ հրամայեց կոտորել Խոսքովի բոլոր ցեղը: Նախարարներից մինը՝ Արտաւազդ Մանգակունին, Խոսքովի Տրդատ որդուն փախցրեց դէպ ի Հռովմ, իսկ մի ուրիշը՝ Օտայ Ամատունին, Խոսքովի Խոսքովիդուխտ աղջիկը ազատեց եւ Բարձր Հայոց Անի ամրոցը առանձնացաւ:

Արտաշիրը երկիրը նուաճելուց յետոյ փախստականներին յետ դարձրեց եւ սկսեց երկրի շինութեան համար հոգալ: Խոսքովիդուխտը՝ Անի ամրոցում, իսկ Տրդատը՝ Հռովմում, մեծանում էին եւ պատրաստուում մի օր դառնալ Հայաստան՝ թագաւորական փառքով Հայաստանի մէջ մեծամեծ գործեր հոգալու:

Տրդատը հեռաւոր օտարութեան մէջ իւր սարսափելի ուժովն ու պատերազմական հմտութեամբ իւր վերայ դարձրեց բոլորի ուշադրութիւնը: Նորա համար դեռ մանկութեան ժամանակ ձիով աշտանակելը, յաջողակ գէնք շարժելը եւ պատերազմի պատրաստուելը ամենասիրելի զբաղմունքն էին: Հրապարակում մրցութեան ժամանակ մի զօրեղ ըմբիշ հռոգացու վզից բռնելով յաղթեց, մի անգամ էլ երկու ամեհի ցուլերի եղջիւրները բռնելով՝ դուրս ձգեց:

Երբ որ Խոսքովի որդին՝ Տրդատն, իւր այս անսովոր ուժեղութեամբ եւ զարմանալի քաջութեամբ օր աւուր առաջ էր գնում, Անակի որդին՝ Գրիգոր, իւր քրիստոնեայ Սոփի ստնտուի խնամքի տակ քրիստոնէական հաւատով մեծացաւ, ամուսնացաւ մի Դաւիթ անունով քրիստոնեայ մարդու Մարիամ աղջկա հետ, եւ երկու զաւակ ունեցաւ, անդրանիկի անունը Վրթանէս, իսկ կրտսերինը՝ Արիստակէս:

Գրիգորն ու իւր ամուսին Մարիամը իրանց յօժար կամքով միմեանցից բաժանուեցին: Մարիամը առնելով իւր փոքր որդուն՝ մտաւ կուսանաց մի վանք: Մեծ որդին մնաց իւր դայեակների մօտ եւ հասակն առնելով՝ ամուսնացաւ, իսկ Գրիգոր, իմանալով, որ իւր հայրը սպանել է Տրդատի

Հօրը՝ Խոսրով Թագաւորին, իւր Հօր յանցանքը քաւելու համար գնաց Տրդատի մօտ, եւ սկսեց նորան հաւատարմութեամբ ծառայել:

Երբ Գրիգոր հաւատարմութեամբ ծառայում էր Տրդատին, եւ Տրդատ չիմանալով, թէ ո՛վ է Գրիգորը, ու՛մ որդին է, իբրեւ իւր հաւատարիմ սպասաւոր՝ սիրում էր նորան: Հենց այդ ժամանակները գոթացւոց Հռչէ Թագաւորը եկաւ հռովմայեցւոց դէմ պատերազմելու եւ այսպիսի պատգամ ուղարկեց հռովմայեցւոց Դիոկղետիանոս կայսրին. «Ինչ հարկ կայ զօրքեր կոտորելու. ահա՛ ես ու դու, մենամարտենք առանձինն: Եթէ ես քեզ կյաղթեմ՝ դուք հնազանդեցէք եւ ծառայեցէք ինձ, իսկ եթէ դու կյաղթես՝ մենք հնազանդ ենք քեզ»: Դիոկղետիանոսը, գիտենալով, որ Հռչէ չափազանց ուժեղ եւ լաւ պատերազմող է, սկսեց մտածել եւ յուսահատուիլ: Կանչեց իւր իշխաններին խորհուրդ անելու, թէ ինչ պէտք է անեն: Իշխաններից մէկը՝ Լիկիանոս, որի բանակումն էր ծառայում Տրդատը, ասաց. «Մի հոգալ, կայսր, հեշտ է այդ գործը գլուխ բերել, որովհետեւ կայ այստեղ Տրդատ անունով մէկը, որ կարող է քո կողմից անձամբ դուրս գալ Հռչէի դէմ եւ յաղթել նորան»:

Դիոկղետիանոս, երբ որ առաջարկեց մենամարտել Հռչէի հետ, Տրդատ սիրով յանձն առաւ. եւ որոշեալ ժամին կայսերական զարդերով սպառազինուած դուրս եկաւ Հռչէի առաջ եւ մենամարտութեան ժամանակ բռնեց Հռչէին եւ տարաւ Դիոկղետիանոս կայսեր մօտ: Կայսրը շատ ուրախացաւ Տրդատի քաջութեան վերայ, իւր մեծամեծների առաջ գովելուց յետոյ՝ մեծամեծ պարգեւներ տուեց, եւ իմանալով, որ Հայոց Խոսրով Թագաւորի որդին է, եւ թէ Արտաշրի կոտորածից ազատուելու համար ապաւինել է դէպի Հռովմ, Թագաւորական թագ եւ ծիրանի տալով՝ Հայոց վերայ Թագաւոր կարգեց Քրիստոսի 286 թուին: Տրդատ հռովմայեցւոց զօրքերով դարձաւ դէպ ի Հայաստան: Գրիգորը նորա մօտ էր եւ ճանաչում էր նորան, իսկ նա Գրիգորի հաւատարիմ ծառայութիւնը գնահատելով՝ սիրում էր առանց ճանաչելու, թէ ո՛վ է Գրիգորը:

Տրդատը երբ հասաւ Կեսարիա, նախարարներից շատերը նորա առաջը դուրս եկան, եւ Հայաստան հասնելուց յետոյ տեսնելով, որ իւր քրոջը՝ Խոսրովի դուստին, խնամարկել եւ իւր հայրական գանձերը մեծ համբերութեամբ պահել է Օտայ Ամատունին, նորան Հայաստանի հազարապետ կարգեց, իսկ իւր դայեակ Արտաւազդ Մանգակունուն՝ Հայոց սպարապետ նշանակեց:

Նախարարներին զօրքերի հետ ուղարկելով Այրարատեան նահանգը, որ երկիրը պահպանեն, ինքն իւր բանակով Բարձր Հայք նահանգի Եկեղեց գաւառի Երիզայ կամ Երզնկա անունը հասնելուց յետոյ, Անահիտի մեհեանում ուխտ եւ մեծամեծ զոհեր արեց, որովհետեւ կռապաշտու-

թեան ժամանակ Անահիտը համարուում էր Հայոց աշխարհի պահապան աստուածուհի: Զոհերից յետոյ Տրդատը երբ ուրախացած էր, հրամայեց իւր հաւատարիմ սպասաւոր Գրիգորին՝ առանց իմանալու, թէ նա քրիստոնեայ է, ծաղկափնջեր եւ պսակներ տանել Անահիտ չաստուածուհու մեհեանը, իսկ Գրիգոր հրաժարուեց՝ յայտնելով, որ ինքն քրիստոնեայ է եւ միայն ճշմարիտ Աստուծուն պէտք է երկրպագութիւն անի, եւ ոչ թէ՝ ձեռագործ կուռքերի:

Թագաւորը տեսնելով Գրիգորի դիմադարձութիւնը՝ զարմացաւ, զայրացաւ եւ ասաց. «Այս ի՞նչ է, Գրիգոր, չէ՞ որ մի օտարական եւ անյայտ մարդ էիր դու, եկար մեզ հետ միացար, հիմա ինչպէ՞ս ես համարձակուում այն Աստուծուն պաշտել, որին ես չեմ պաշտում»: Եւ հրամայեց նոյն օրը բանտարկել:

Տրդատ, տեսնելով, որ Գրիգոր ամենեւին չի կամենում լսել իրան ու կուռքերին երկրպագութիւն չի տալիս, հրամայեց չարչարել: Տասն եւ երկու սարսափելի տանջանքներ տուին Ս. Գրիգորին, իսկ նա սուրբ հաւատի համար համբերութեամբ տանում էր այդ չարչարանքները:

Վերջապէս, երբ որ Տրդատ Արտաւազդ Մանգակունու ձեռքով նորա քեռայր Աշոց գաւառի իշխան Տաճատից իմացաւ, թէ Գրիգորը իւր հօրը սպանող, որով եւ Հայոց աշխարհը պարսից իշխանութեան տակ ձգող Անակի որդին է, աւելի եւս բարկացաւ եւ Արտաշատու իշխան Մագենտի ձեռքով Գրիգորին ձգեց Արտաշատու՝ մահապարտների համար եղած խոր Վիրապի մէջ, ուր կացաւ նա տասն եւ չորս տարի:

Յետոյ, իւր ժամանակին, կատամեմ, թէ ինչպէս Ս. Գրիգոր խոր Վիրապից դուրս եկաւ, ինչպէս քարոզեց, եւ իրան այնքան հալածող ու չարչարող Տրդատին ինչպէս բժշկեց ու քրիստոնէական հաւատը սորվեցնելով՝ մկրտեց: Այս ամենը յետոյ:

Բայց մենք տեսնենք, թէ Աստուած իւր սուրբերին աշխարհի մէջ բռնաւորների ու անօրէնների հալածանքի ու տանջանքի ժամանակ ինչպէս է օգնում ու մխիթարում:

Գրիգորը խոր Վիրապի մէջ 14 տարի կացաւ. այնտեղ, ուր մարդիկ 14 օր անգամ չեն կարող կենալ: Ինչպէ՞ս կացաւ նա: Ո՞վ էր նորան կերակրում: Ո՞վ էր նորան մխիթարում: Աստուած:

Մեր ժողովրդի աւանդութեանը համեմատ՝ Աստուած մի ծերունի կնոջ սիրտ գութ ձգեց, եւ նա ամենայն օր հաց էր ձգում Վիրապի մէջ: Գրիգորը այդ հացի մի մասը ինքն էր ուտում, մի մասը փշրում էր եւ տալիս իրան չրջապատող զեռուններին:

Մեր եկեղեցու աւանդութեան նայելով՝ Աստուած մի հրեշտակի ուղարկում էր Գրիգորին սպասաւորելու եւ մխիթարելու: Այդ հրեշտա-

կը մի օր ուշացաւ: Գրիգորը կարծեց, թէ Աստուած նորան բացիթողի է արել, բայց Աստուած իւր սրբերին միշտ խնամարկում է: Հրեշտակը եկաւ. Գրիգորը հարցրեց ուշանալու պատճառը: Հրեշտակը ուշացել էր, որովհետեւ այդ օրը տօնում էին երկնքում Յիսուսի Համբարձումը:

Նեղութեան մէջ եղածներին օգնում ու մխիթարում է Աստուած մարդկանց ձեռքով, իսկ մե^օնք, այդ մարդկանցից մէ^օկն ենք: Ծերունի կնոջ նման հաց տանք նեղութեան մէջ եղողներին, Աստուծոյ հրեշտակի պէս սպասաւորենք նոցա եւ մխիթարենք: Այդ մեր պարտքն է. կատարե՛նք մեր պարտքը, որ, Աստուած մի արասցէ, երբ մենք նեղութեան մէջ լինինք՝ Աստուած ուղարկէ մեզ համար հաց տուողներ ու մխիթարողներ:

Ահա, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վիրապ մտնելու տօնը որպիսի յիշատակներ է պարունակում իւր մէջ, եւ այդ նուիրական յիշատակների համար է, որ այդ տօնին հանդիսաւոր ժամերգութիւն է կատարւում: Թէեւ Մեծ Պատի մէջ, բայց Ս. Սեղանի վարագոյրը բաց են անում, եւ մենք տեսնում ենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի չարհարանաց պատկերը եւ, իմանալով, որ այդ չարհարանքները կրելով է նա մեզ կռապաշտութեան խաւարից դէպ ի քրիստոնէութեան լոյսը առաջնորդել՝ երախտագէտ սրտով յիշատակում ենք նորան եւ փափագով համբուրում նորա Ս. Մասունքը:

ԻՆՉ Է ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ¹

Յիսուս ճշմարտութիւնը մարդկանց ցոյց տալու եւ հասկացնելու համար աշխարհ եկաւ:

Քարոզեց ճշմարտութիւն:

Մարդկանց ականջին քաղցր հնչեց ճշմարտութեան անունը, եւ նրանք հրապուրուեցին ու քրիստոնեայ դարձան: Յաճախ կրկնում են Յիսուսի եւ ճշմարտութեան անունը:

Բայց ու՞ր է ճշմարտութիւնը եւ ի՞նչ:

Մարդիկ Յիսուսի հետ խաչել էին «ճշմարտութիւնը»: Նա՝ «ճշմարտութիւնը», Յիսուսի հետ գերեզման իջաւ, Յիսուսի հետ յարութիւն առաւ, Յիսուսի հետ քառասուն օր միայն մնաց երկրի վերայ մարդկանց փոքրիկ շրջանում եւ այդ մարդկանց աչքի առաջ Յիսուսի հետ համբարձուեց: Այնուհետե՞ւ:

Ճշմարտութիւնը Յիսուսի ականատես փոքրիկ շրջանում անգամ վիճելի դարձաւ:

Մարդկանց շրթունքները «ճշմարտութիւն» բառը հնչում են որպէս ծնծղայ, եւ երբ տեսնում են մէկին ճշմարտութեան անունով խօսելիս, Պիղատոսի պէս հեգնանքով ասում են. «Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը»:

2 Ապրիլի 1917 թ.

1 «Արարատ», 1917, էջ 294: Ստորագրված է Յ. Եպ.:

ԱՐԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ԶԱՐՑՆ ՄԵՐՈՑ¹

ԱՐԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՀԱՐՅՈՒ ՄԵՐՈՑ,
ՈՐ ԱՊԱՔԷՆԻ ԵՍ ԱԵՂԵԼՈՅ,
ՀԱՍ ՕԳՆՈՒԹԻՒՄ ԾԱՌԱՅԻՑ ԲՈՅ,
ԱՆՕԳՆԱԿԱՆ ԱՉԳԻՍ ՀԱՅՈՅ:

Ես կարդում էի Եզեկիէլ մարգարէի Լէ. գլուխը: Այդ՝ մարդկանց ցամաքած ոսկրներով լի դաշտի տեսարանի նկարագրութիւնն էր:

Այդ Նաբուգոդոնոսորի աւերած Հրէաստանն էր:

Իւր հայրենիքի կործանման եւ իւր հայրենակիցների տարագրութեան ծանր խոհերով տոգորուած՝ յուսահատ մտածում էր մարգարէն, որ չկայ այլ եւս Հրէաստան, աւերակ է երկիրը, կործանուած են Երուսաղէմն ու նրա տաճարը, ժողովրդի մի մասը սրի, մի մասը սովի ճարակ է դարձել, մնացած մասը գերութեան ու տարագրութեան է մատնուել եւ ենթակայ է բնաջինջ լինելու վտանգին:

Սովն ու սուրը զարհուրելի էին արդարեւ, բայց մարգարէին սարսափեցնում էր հրէութեան բարոյական մահը: Սրից ու սովից ազատուած մնացորդը օտար երկրում բռնաւորների ճանկերի մէջ կարող էր ուրանալ նախնեաց հաւատը, կրօնքը, լեզուն, ազգային սովորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք իբրեւ զրահ պահպանում էին նրան եւ ապահովում նրա առանձնահատկութիւնը: Նա մերկանալով այդ զրահը՝ հեթանոս ժողովրդի մէջ պէտք է մոռանար իւր կորցրած հայրենիքը, բնութեանար իրան շրջապատող հեթանոս ժողովուրդների սովորութիւններին ու կրօնական ծէսերին եւ լուծուէր որպէս մի կաթիլ՝ ծովի յորձանքներում եւ որպէս մի հիւլէ՝ մթնոլորտի անհունութեան մէջ:

Հրէաստանը, Երուսաղէմն ու տաճարը աւերակ՝ հեթանոսների ոտքի կոխան պէտք է մնային: Այդ էր յուսահատեցնում մարգարէին, եւ նա յուսահատ էր, յուսահատ էր եւ ժողովուրդը: Իսկ յուսահատութիւնը վախճանական կորուստ է:

Աստուծոյ Հոգին բաց արեց Եզեկիէլի առաջ մարդկանց ցամաքած ոսկրներով լի դաշտի տեսարանը եւ ասաց.

«Մարդոյ որդի, մարգարէացիք այդ ոսկրների վերայ... եւ ասա. «Ցամաքած ոսկրներ, լսեցէք Տիրոջ պատգամը»...

¹ «Արարատ», 1917, էջ 706-712: Հրատարակված է «Կրօնա-Բարոյական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիս.: Վերնագիրն ըստ բովանդակության:

Եւ մարգարէացայ, ասու՛մ է մարգարէն, ինչպէս հրամայել է ինձ Տէրը:
Եւ իմ մարգարէանալու ժամանակ՝ ահա շարժումն. ոսկրները յօդ առ
յօդ մօտեցան իրար, եւ տեսայ, եւ ահա ջղերն ու մարմինը պատում էին
(ոսկրներին), եւ մորթ էր ձգւում նրանց վերայ, եւ շունչ չկար նրանց վե-
րայ:

Եւ ասում է ինձ Տէրը. «Մարգարէացիր, մարդոյ որդի, մարգարէացիր
չնչի վերայ եւ ասա. Այսպէս է ասում Տէրը՝ ե՛կ, շո՛ւնչ, չորս հողմերից եւ
փչի՛ր այս մեռածներին, ու կկենդանան»:

Եւ մարգարէացայ ... եւ նրանց մէջ շունչ մտաւ. կենդանացան ու
կանգնեցին, ոտքի կացան շատ ու շատ ժողովուրդներ:

Եւ խօսեց Տէրը ինձ հետ ու ասաց. «„Մարդոյ որդի, այդ ամեն ոսկր-
ները Իսրայէլի տունն է, եւ դրանք ասում են՝ չորացան մեր ոսկրները,
մեր յոյսը կտրուեց, եւ մենք մեռանք»:

... Մարգարէացիր ու ասա դրանց. «Այսպէս է ասում Տէրը.

՝Ահա ես կբանամ ձեր գերեզմանները: Ձեր գերեզմաններից ինձ ժողո-
վուրդ կհանեմ եւ կտանեմ դէպի Իսրայէլի երկիրը, եւ կճանաչէք, որ ես
եմ Տէրը»:

Բաղդաւոր էր Իսրայէլի ժողովուրդը: Երբ գերութեան մէջ սփռուած
էր լինում ինչպէս ցամաքած ոսկրներ, նրան միանալու շարժումն էր
ներշնչում Աստուած Եգիպտէսի բերանով:

Բաղդաւոր էր Իսրայէլի ժողովուրդը: Երբ բնաջինջ լինելու վտան-
գի մէջ էր լինում փառամոլ համանների խարդալանքներով, Աստուած
փրկում էր նրան արքայական տան դրանիկ հրէայ Մուրթէի եւ նրա
ազգական, արքայական գահոյք բարձրացած Եսթեր դէլիտյի անձնագոհ
միջնորդութեամբ:

Բաղդաւոր էր Իսրայէլի ժողովուրդը: Երբ տարագրութեան մէջ քաղ-
ցած սովամահ պէտք է լինէին, նրանց կերակրում ու պատսպարում էր
Տոբիթը: Երբ նրանք փողոցներում սովամահ էին լինում եւ ոչ ոք իրա-
ւունք չունէր նրանց թաղել՝ նրանց գաղտուկ, մահուան վտանգով թա-
ղում էր Տոբիթ, եւ մտածում իւր հայրենակիցների թշուառութեան ու
հայրենիքի աւերման մասին:

Իսրայէլի լաւագոյն որդիքը փառքի եւ անարգութեան մէջ չէին մո-
ռանում, որ հրէայ են, կործանուած հայրենիք ունեն, տարագրուած ու
տառապանքի մատնուած հայրենակիցներ ունեն:

Պահում էին իրանց հայրենական սովորութիւնները, մահուան վտան-
գով պաշտում էին իրանց նախնիների Աստուածը, հաւատարիմ էին
իրանց կրօնին ու կրօնական արարողութիւններին եւ աղօթելիս՝ երեսնե-
րը դարձնում էին աւերուած հայրենիքի կողմը անձկութեամբ:

Մեծ հրէաների օրինակը եւ հայրենիքի սէրը կենդանութեան շունչ էր տալիս ցամաքած ոսկրների պէս սփռուած, բայց միութեամբ յօդաւորուած տարագիր հրէաներին:

Բաբելոնացոց գետերի մօտ նստած լալիս էին: Այստեղ յիշում էին Սիօնը՝ Երուսաղէմի միջնաբերդը, ու ասում. «Թէ մոռանամ քեզ, Երուսաղէմ, մոռանայ ինձ իմ աջը: Կցուի իմ քմբին իմ լեզուն՝ թէ քեզ չյիշեմ, թէ առաջ քեզ՝ Երուսաղէմ, չնուաճեմ իմ ուրախութեան սկզբին» (Սաղմ., ԺԼԷ):

Եւ այն գիտակցութեամբ, թէ Տէրը լսում է նրանց, նրանք չէին կորցնում իրանց յոյսը: Փիւնիկ հաւի պէս վերակենդանանում էին՝ ոգեւորուած այն հաւատով, որ կգայ Մեսիան եւ կվերականգնի Իսրայէլի կործանուած տունն ու կթագաւորի յաւիտեան:

Նրանց սպասած Մեսիան Իսրայէլի երկրաւոր թագաւորութիւնը պէտք է վերականգնէր, ուստի երբ եկաւ երկնքի յաիւտեանական թագաւորութիւն հաստատող Մեսիան՝ Քրիստոսը, նրան չճանաչեցին, եւ Քրիստոսից քիչ յետոյ Երուսաղէմն ու տաճարը նորից կործանուեցին, երկիրը աւերակ դարձաւ, ժողովրդի սրից ու սովից ազատուած մնացորդը վայրավատին տարագրուեց ի սփիւռս աշխարհի: 1800 տարի մնաց օտար երկնքի տակ, օտար ժողովուրդների մէջ՝ ատուած, անարգուած ու արհամարհուած: Բայց նա իւր առանձնութիւնը պահեց, չյարեց ոչ մի ազգի, չձուլուեց, չլուծուեց:

Ամբողջ մարդկութիւնը՝ ինչ կրօնքի, ինչ դաւանութեան եւ լինէր, ատում էր հրէաներին. հալածանքը անընդհատ էր, բայց հրէան սիրում էր ինքն իրան: Ոգեւորւում էր իւր հայրենիքի անցեալ փառքով ու նախահայրերով. նա մնաց հրէայ՝ Աբրահամի, Իսահակի եւ Յակովբի որդի: Օտար երկնքի տակ ապրում է հազարաւոր տարիներից հետո. աճում, բազմանում, մտաւոր ու նիւթական հարստութիւն ձեռք բերում, տալիս մտքի եւ գանձերի համաշխարհային հարուստներ, բայց միշտ նժդեհ ու օտար մնում՝ չկտրուելով իւր Երուսաղէմից, իւր Եհովայից:

Եւ Եհովան վարձատրեց նրա անդրդուելիութեան առաքինութիւնը. անգղիացիք այս տարի հոկտեմբեր ամսին մտան Հրէաստան, նոյեմբերի 26-ին առան Երուսաղէմը եւ ընծայեցին այն Իսրայէլի որդիներին:

Անգղիացիք դարձան հրէաների ակնկալած Մեսիան: Եւ այժմ հոգով լսում ենք Աստուծոյ խօսքը, որ ասում է Իսրայէլի որդիներին. «Ահա՛ ես բացի ձեր գերեզմանները, ձեր գերեզմաններից ինձ նոր ժողովուրդ հանեցի եւ կտանեմ դէպի Իսրայէլի երկիրը, եւ ճանաչեցէք, որ ես եմ Տէրը»:

Եւ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած Իսրայէլի որդիքը միաբերան գոչում են Յոհաննէս Մկրտչի հայր Զաքարիայի հետ. «Օրհնուած է Իսրայէլի Տէր

Աստուածը, որ մեզ այց ելաւ եւ իւր ժողովրդին փրկութիւն արեց: Փրկութիւն մեր թշնամիներից եւ մեր ատելիների ձեռքից» (Ղուկ., Ա., 68, 71):

Ես չեմ կամենում հաշիւ տալ. իմ հայրենիքի այժմեան դրութիւնը ստիպեց ինձ յիշել Եզեկիէլի ցամաքած ոսկրներով լի դաշտը, թէ՞ այդ տեսիլքի տպաւորութեան տակ ես յիշեցի իմ հայրենիքի այժմեան դրութիւնը:

Մեր հայրենիքն եւս ողողուած է արիւնով. քար քարի վերայ չէ մնացել, հրայրեցութեան մոխիրը եւ աւերածութեան փոշին շերտ շերտ ծածկում են երբեմն բարեշէն եւ բարգաւաճ Հայաստանի շքեղութեան հետքերը:

Հայկի որդիքը հազարաւոր տարիներից հետէ բաղդակից էին Իսրայէլի որդիներին: Հայկի որդիների մի մասն էլ իւր արիւնով ողողել է իւր հայրերի հողը եւ յախտենական հանգիստ գտել այնտեղ, մի մասը ազատուած սրից ու սովից՝ տարագրուել է ի սփիւռս աշխարհի: Այս դրութիւնը կրկնուել է հազարաւոր տարիներ պարբերաբար. կրկնուեց եւ այժմ ահռելիօրէն:

Հազարաւորներ չարաչար մահուամբ սպանուեցին, գետամոյն, գահավէժ եղան, կոյսեր եւ պատանիներ առեւանգութեան մատնուեցին իրանց ծնողների աչքի առաջ, եւ ծնողները սպանուեցին իրանց զաւակների առաջ: Հարիւր հազարներ տարագրուեցին Արաբիայի անապատները սովամահ լինելու, շատերը իրանց կեանքը փրկելու համար կրօնափոխ եղան, մահմետականութիւն ընդունեցին: Եւ դահճի այս գործը կատարողն էր թուրքի կառաւարութիւնը: Մի մասը մեր ժողովրդի ապաստան գտաւ մեզ մօտ:

Մեր հայրենիքը եւ մեր վայրավատին ժողովուրդը ներկայացնում է Եզեկիէլի ցամաքած ոսկրներով լի դաշտը:

Բայց ո՞ւր է Եզեկիէլ մարգարէն, որ զգածուի այդ դրութեամբ ու մարգարէանայ:

Փչո՞ւմ է ցամաքող ոսկրներին յօդ առ յօդ միացնող հողմը:

Զգացո՞ւմ է ցամաքած ոսկրներին կենդանութիւն պարգեւող աստուածային շունչը:

Հայկի տան ցամաքած ոսկրներն ասում են. «Զորացան մեր ոսկրները, մեր յոյսը կտրուեց, եւ մենք մեռանք»:

Ու՞ր է հայի Եզեկիէլ մարգարէն, որի բերանով Աստուած ասէր. «Ահա՛ ես կբանամ ձեր գերեզմանները, ձեր գերեզմաններից ինձ ժողովուրդ կհանեմ եւ կտանեմ ձեզ դէպի Հայկի երկիրը, եւ կճանաչէք, որ ես եմ Տէրը»:

Ո՞րք են հայի դրանիկ Մուրթէն ու դշխոյ Եսթերը, որ հայօրէն մտածէին, հայի պէս ապրէին, յիշէին, որ կործանուած հայրենիք ունեն, տա-

րագրուած տառապեալ հայրենակիցներ, անձնուիրաբար պաշտպանէին նրանց. որ աղօթէին եւ աղօթելիս՝ երեսները դէպի իրանց թշուառ հայրենիքը դարձնէին:

Ու՞ր է հայ Տոբիթը, որ քաղցածին կերակրի եւ մեռածին թաղի՝ չթողնելով գազանների կուր, անցորդների նշաւակ:

Հայ ցրուած, ցամաքած ոսկրները պահպանողներ կան. դրանք միայն պահպաններն են, բայց ոսկրներին միացնող շարժումն եւ կենդանարար շունչ մարգարէացողները ո՞րք են:

Վեհանձն Անգղիան ազատելով Հրէաստանը թուրքերի բռնակալութեան լծից՝ ընծայում էր իւր հայրենիքի սիրով անձկայեաց հրէաներին: Եւ 1800 տարուայ կործանուած Հրէաստանը վերաշինուում է, բայց նոյն Անգղիան, որքան եւ հայասէր, կարո՞ղ է օգնել հային՝ Հայաստանի վերաշինութեան գործում: Նա շատ հեռու է: Նրա նաւերը չեն կարող Արա-րատի բարձունքին հասնել:

Ռուսաստանի սուլիները Հայաստանումն էին: Այդ սուլիների համար հայք միլիոնաչափ զոհեր տուին, սակայն այդ սուլիները այժմ անգործ են: Զինադադարը՝ առանց տուգանքի եւ առանց գրաւումների, եւ հաշտութիւնը համակել է Ռուսաստանին. որ եթէ տեղի ունենայ, Հայաստանը պէտք է մնայ դարձեալ իւր դահիճ թուրքի ձեռքին՝ ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքով: Ռուսների հեռանալով՝ թուրքի հետ կիսութեն Հայաստան թուրքերն ու քրդերը, հայութեան վերջին մնացորդն էլ կջնջուի, եւ թուրք ու քուրդ ժողովրդի ինքնորոշման խնդիրը կլինի թաղել Հայաստանը ու նրա գերեզմանի վերայ շարունակել իւր «աւերածի պղծութիւնը»:

Իսկ մեր յոյսե՞րը, իսկ Ռուսաստանի յուսադրութի՞ւնը:

-Մենք յուսախաբ կմնանք, մեզ յուսադրողները՝ յուսախաբող: Կիսմենք մենք այդ դառն բաժակը իբրեւ վերջին մահադեղ՝ մարդասիրութեան անունով մեզ մատուցած:

-Մեր ցամաքած ոսկրները ցամաքած էլ կմնան, մեր ցրուած ոսկրները՝ ցրուած. իբրեւ վերջին մխիթարութիւն կմնայ մեզ աղօթքով դիմել Աստուծուն եւ ասել.

«ԱՐԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՀԱՐՅՆ ՄԵՐՈՅ,
ՈՐ ԱՊԱԷՆԴ ԵՍ ԱԵՂԵԼՈՅ,
ՀԱՍ ԵՕԱՆՈՒԹԻՒՆ ԾԱՌԱՅԻՅ ԲՈՅ,
ԱՆՕԱՆԱԿԱՆ ԱՉԳԻՍ ՀԱՅՈՅ»:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹

¹ «Արարատ», 1883, էջ 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124: Ա.-Դ. մասերը ստորագրված են Յուսիկ Վարդապետ, իսկ Ե. մասը՝ Յ. Վ.:

4 - Հ. արք. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԿՐՕՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային ընկերութեան մէջ կրօնն ու կրօնագիտութիւնը ամենահին ժամանակներից սկսած առաջին եւ անհրաժեշտ պահանջ են եղել մի քանի պատճառներով: Կրօնն ու կրօնագիտութիւնը զանազան ազգերի մէջ զանազան ուղղութիւն են ստացել, եւ սորա պատճառներն են՝ նախ՝ երկիրը իւր տեղադրութեամբ, որ ժողովրդի հոգեկան դրութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն ունի, եւ երկրորդ՝ ժողովրդի կրթութեան աստիճանը: Այսպէս, չինաստանցու կրօնն ու կրօնագիտութիւնը այլ ուղղութիւն ունին, հնդիկները՝ այլ, հին պարսիկները այլ ուղղութիւն ունէր, փիւնիկները, եգիպտացուներ եւ յոյները՝ այլ: Բայց բոլորի վախճանն էլ մարդկային բնաւորութիւնը ազնուացնելն էր, բոլորի վախճանն էլ մարդուն զազանային եւ անասնական դրութիւնից հանելով՝ մի աւելի կատարեալ դրութեան հասցնելն էր: Զանազան ազգեր զանազան կրօն եւ կրօնագիտութիւն ունէին, բայց ամենից ընտիրն ու կատարեալը միայն հրէիցն էր, որովհետեւ հրէից կրօնն միայն ունէր այն բոլոր կատարելութիւնները, որոնք մարդուն իւր յատկացեալ աստիճանի վերայ են կանգնացնում: Այդ կատարելութիւններն են ճշմարիտ աստուածածանութիւնը, որ սկիզբն ու աղբիւրն է վարքի եւ բարքի ազնուութեան:

Այն դարերում, երբ մարդիկ բնութեան երեւոյթների արհաւիրքի տակ կաշկանդուած, ինչից որ վախենում էին եւ ինչից որ բարութիւն էին սպասում, աստուած համարելով պաշտում էին, եւ այդ աստուածներին

1 Անցեալ՝ 1882-1883 ուսումնական տարեշրջանում Ալեքսանդրապօլի հոգեւոր վիճակային դպրոցի Դ. դասարանի աշակերտներին հայ ծխական հոգեւոր դպրոցների ուսուցչութեան եւ հոգեւորականութեան համար պատրաստելու աղագաւ հարկ եղաւ ամենայն օր ճաշից յետոյ էական առարկաներից մի մի դաս խօսել սահմանեալ նախագծով, որ պատրաստել էր իմ նախագահութեամբ կազմած մասնաժողովը: Այս դասախօսութիւններին պէտք է հետեւէին փորձնական դասեր՝ թէ՛ ուսուցիչների եւ թէ՛ Դ. դասարանի աշակերտների կողմից: Առարկաների դասաւանդութիւնը երկու տեսակ էր որոշուած: Մի քանիսը պէտք է շարունակուէին որպէս լրացուցիչ դպրոցական շրջանին, իսկ մի քանիսը՝ որպէս նախապատրաստութիւն Չայ եկեղեցուն եւ դպրոցներին ծառայելու համար: Փոխանորդութեան պաշտօնով գտնուած լինելով Ալեքսանդրապօլում՝ ստանձնեցի կրօնական գիտելեաց դասաւանդութիւնը: Այդ պարտաւորութիւնը կատարեցի այն ձեւով, որի ծրագիրն է այս եւ հետեւելիք կրօնական յօդուածները: Հանգամանքները թոյլ չտուին նախապատրաստել աշակերտներին փորձնական դասերի համար. այն ինչ, միւս վարժապետները անթերի կատարեցին, եւ հաւատում եմ, որ կկատարեն իրանց յօժարակամ եւ առանց ակնկալութեան ստանձնած պարտաւորութիւնը: Այդ բարեսէր պարոններին յայտնում եմ իմ լիովին շնորհակալութիւնը. «Արարատ», 1883, էջ 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124: Ա.-Դ. մասերը ստորագրված են Յուսիկ Վարդապետ, իսկ Ե. մասը՝ Յ. Վ.:

Հաճելի լինելու համար ներելի եւ աններելի միջոցների էին դիմում՝ մինչեւ անգամ մարդագոհներ կատարելով: Հրէից կրօնը, բնութեան արհաւիրքը միայն բնութեան արհաւիրք համարելով, ծանօթացրեց բնութեան ճարտարապետին՝ երկինքն ու երկիրը ստեղծող Աստուծուն:

Ճշմարիտ աստուածածանօթութեան պատիւը պատկանում է հրէից ազգի առաջին նահապետին՝ Աբրահամին, իսկ այդ նահապետի վարքն ու բարքը եւ նորա պատմութիւնը աստուածածանօթութեան, աստուածապաշտութեան, առաքինութեան եւ մարդկային բնաւորութեան ազնուութեան կատարեալ պատկեր կարող է համարուել: Ասացի, որ երկիրը իւր տեղադրութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովրդի հոգեկան դրութեան վերայ, հետեւաբար եւ կրօնական համոզման վերայ: Դառնանք այժմ դէպի այն երկիրը, ուր բնակում էր Աբրահամ եւ նորա ազգը:

Սոյն երկիրը, որ չըջապատուած է Միջերկրական, Կարմիր ու Պարսից ծովերով եւ Եփրատ գետով, իւր առատ բերրիութեամբ եւ իւր աւազոտ անապատներով երկրագնդի վերայ գրեթէ մի հատիկ տեղն է, ուր բնութիւնը իւր փառայեղութեամբ թագաւորում է կապոյտ աստեղագագարդ երկնակամարի տակ. իւրաքանչիւր մարդու զգացումն է. այնտե՛ղ է կրօնների որորանը: Այդ փոքրիկ տարածութիւնը համաշխարհային կրօնական երկու վարդապետութիւններ յառաջ բերեց, որոնք հիմնուած լինելով ճշմարտութեան վերայ, միմեանցից շատ կամ սակաւ տարբերութեամբ տիրապետում են եւ են ընտրելագոյն կրօնները ամբողջ երկրագնդի վերայ: Այս կրօնական վարդապետութիւններն են Մովսիսականութիւն եւ Քրիստոնէութիւն, որոնց հետեւեց նաեւ մահմետականութիւնը, որի բարոյականը նուազ է՝ քան առաջիններին: Աբրահամ նահապետը այդ երկիրը գրեթէ ամբողջապէս պատեց եւ իբրեւ գաղթական՝ բնակուեց Քանանացւոց երկրում՝ Գարիգին եւ Գեբաղ լեռների Սիւքէմ կոչուած հովտում: Աբրահամի հաւատը աւանդաբար որդուց որդի պատմուելով՝ հասաւ Մովսէսին, որ թէ եւ հրէայ, բայց բաղդի բերմամբ Եգիպտոսի արքունիքում սովորելով այն ժամանակի բոլոր գիտութիւնները՝ եգիպտական արքայական գերդաստանի անդամն էր համարւում, եւ իւր ազգի համար ըստ երեւոյթին կորած էր. բայց ոչ, այդպէս չեղաւ, այլ ընդհակառակն՝ բարձր դիրքն ու ստացած կրթութիւնը նորա բարքը աւելի ազնուացրել էին, իսկ նա միշտ ինչպէս ազգով, նոյնպէս էլ կրօնական համոզմամբ հրէայ մնաց: Մովսէս իւր կրօնական համոզմամբ ու մարդկային զգացմամբ մեր առաջին մի սքանչելի օրինակ է մարդկային առաքինութեան: Նա իւր հարստահարուած ազգակիցը պաշտպանելով՝ մի գեղեցիկ օրինակ դարձաւ ամեն մէկին՝ գութ ունենալ դէպի թշուառները, պաշտպանել նոցա հարստահարողների դէմ եւ առ ոչինչ համարելով անձնական պատիւն ու փառքը՝ ազգի ցաւով զգածուիլ եւ ազգակիցը պաշտպանելու համար զոհել փառքն ու պա-

տիւր, թէեւ ազգի մէջ էլ յաջողութիւն չունենայ: Այս բարեմասնութիւնը մենք տեսնում ենք Մովսէսի մէջ, որ իւր այդ կատարելութեամբ կարողացաւ իւր ազգի փրկիչն ու գոյութեան հիմնաքարը լինել:

Նա իւր ազգը գաղթականութիւնից դէպի մի հաստատուն բնակավայր դարձնելուց առաջ ջանաց ազգին հաստատուն կրօնական պաշտամունք էլ շնորհել: Աւանդական աստուածածանօթութիւնն ու աստուածապաշտութիւնը նա բաւական չհամարեց իւր ազգի գոյութեան համար. նա մտածեց գրաւոր կրօնագիտութիւն տալ իւր ազգին եւ կատարելապէս յաջողեց:

Նա նախ քան իւր ազգին հաստատուն երկիր շնորհելը՝ քառասուն տարի անապատի մէջ թափառել տուեց, մինչեւ որ նոր գրաւոր օրէնքի մէջ վարժեցրեց իրան հետեւող ժողովրդին, մինչեւ որ մեռան այն ամեն մարդիկը, որոնց միտքը դէպի Եգիպտոս էր ձգտում, իսկ հոգին՝ դէպի եգիպտական կրօնից պաշտամունքը: Արդարեւ, այս ամենը մեծ գործ էին, եւ Մովսէս յաջողութեամբ գլուխ տարաւ Աստուծոյ առաջնորդելովը:

Մովսէս իւր ազգային կրօնական աւանդութիւնները հաւաքելով եւ իւր գործերն ու նոր կարգաւորեալ կրօնական պաշտամունքը կարգի դնելով՝ հրէից ազգին շնորհեց մի գիրք, որ հինգ մասն է բաժանվում եւ կոչւում է Հնգամատեան Մովսէսի:

Այդ բաժիններն են.

Ա. Ծնունդը, ուր մինչեւ ինքն հասած աւանդութեան համեմատ Սուրբ Հոգւոյ ներշնչմամբ պատմում է Աստուծոյ գոյութիւնը, աշխարհի ստեղծագործութիւնը, նախամարդոց ստեղծուիլը, նոցա երանական փառքը, մարդկային բնաւորութեան յատուկ՝ նոցա ամբարտաւանութիւնն ու նորա հետեւանք անկումն, մարդկային սեռի աճումն, առաջին եղբայրների եղեռական գործը, առաքինագործ մարդոց՝ Աստուծոյ որդի, իսկ չարագործ մարդոց՝ մարդկան որդի կոչուիլը, մարդկային վարուց ապականութիւնը, ջրհեղեղը, արդար մարդու փրկութիւնը, համատարած կռապաշտութիւնը, Աբրահամու աստուածապաշտութիւնը եւ Աստուծոյ խնամքը դէպի նա, վերջապէս իւր ազգի առաջին նահապետների արկածները եւ դէպի Եգիպտոս տեղափոխուելու մանրամասնութիւնները: Այդ բաժանման մէջ Մովսէս իւր ազգային աւանդութեան վերայ յենլով՝ քարոզում է ճանաչել մի Աստուած՝ մշտնջենաւոր, յաւիտենական եւ բարի, ճանաչել բոլոր բաները՝ թէ երկրիս վերայ եւ թէ երկնքում՝ միայն արարուած. ցոյց է տալիս առաքինութիւնը միշտ վարձատրուած, իսկ մոլութիւնը՝ պատժուած: Այդ գիրքը աստուածգիտութեան եւ բարոյականութեան մի աղբիւր է, որից հարկաւոր տեղեկութիւնները կարող ենք մենք ստանալ աստուածապաշտ եւ առաքինի լինելու համար:

Բ. Եւք, ուր պատմում է Մովսէս հրէաների՝ Եգիպտոսում կրած տառապանքը, բայց միշտ աստուածապաշտ ու առաքինի մնալը, Աստուծոյ

խնամքը դէպի հրէից ազգը, հրէից ազգի ազատութիւնն Եգիպտոսից, անապատի մէջ թափառելը եւ գրաւոր օրէնք ու կազմակերպեալ կրօնական պաշտամունք ստանալը Մովսէսի ձեռքով:

Գ. Ղեկտականք, ուր պատմում է Մովսէս հրէից կրօնի պաշտօնեաների պարտականութիւնները եւ ծիսական մանրամասնութիւնները, որ հրէայք իբրեւ ազգ եւ իբրեւ մի կրօնական համայնք պէտք է ունենային:

Դ. Թիւք, ուր մէջ է բերում Մովսէս հրէից մարդավիւր իւրանց տասն եւ երկու նահապետութեանց կարգով եւ նոցա դասաւորութիւնը, Ղեկտացիների բացառութիւնը այդ թուից՝ իբրեւ Աստուծոյ պաշտօնեաների, զանազան հրահանգներ՝ կրօնի պաշտամանց մասին, նախազգուշութիւններ՝ առողջապահութեան համար, պատրաստութիւններ՝ խոստացեալ երկիր մտնելու համար, օրինազանցների պատիժը, հրէաների առաջին հանդիպումը քանանացիներին, վարքի ապականութիւնը եւ նորա պատիժը եւ տօների կատարման մասին հրահանգութիւնները:

Ե. Երկրորդ օրէնքը. այս գիրքը հրէից ազգի ծիսակատարութեան, առողջապահութեան եւ դատաստանական պատուէրների կրկնութիւնն է, որոնք արդէն Ելից, Ղեկտացւոց եւ Թուոց գրքերումը կան:

Մովսէսի Հնգամատեանը ըստ բովանդակութեան է.

Ա. Իբրեւ կրօնական հաւատալիք՝ ճանաչել եւ պաշտել մի Աստուած՝ ստեղծող երկնքի եւ երկրի, եւ մարդն իւր աստուածամանութեամբ՝ ազատ իւր գործողութեանց մէջ:

Բ. Բարոյախօսութիւն՝ առաքինութեան եւ մոլութեան օրինակներով, առաքինութիւնը միշտ վարձատրուած, իսկ մոլութիւնը՝ միշտ պատուհասուած:

Գ. Օրէնքներ եւ հրահանգներ, որով ժողովուրդը պէտք է Աստուծոյ ընտրեալ ազգ մնար եւ չխառնուէր այլազգիների հետ:

Այս օրէնքները երեք մասն կարելի է բաժանել.

Ա. Ծիսակատարութեան հրահանգների աստուածապաշտութեան համար:

Բ. Առողջապահութեան կանոններ՝ ժողովուրդը հարաւային կլիմային յատուկ հիւանդութիւններից ազատ պահելու համար:

Գ. Դատաստանական օրէնքներ՝ ժողովրդի ընթացիկ գործերը ըստ իրաւանց եւ արդարութեան կարգադրելու համար:

Այն ազգը, որ միակ ճշմարիտ աստուածապաշտն էր, այս տեսակ պատրաստութեամբ մտաւ իրան խոստացուած երկիրը, որի տեղադրութիւնը արժէ գիտենալ՝ այդ ազգին լաւ ճանաչելու համար, որ մեր քրիստոնեայ եկեղեցուն պարզեւեց բարոյագիտութեան մի մեծ մատեան, մի Սուրբ Գիրք, որ կոչւում է Աստուածաշունչ, որ իւր ներքին բովանդա-

կուլթեամբ շատ ու շատ բարձր է զրադաշտական աղանդի Զենդավեստա-յից, հնդկաց Վեդայից եւելն.:

Մովսէսի առաջնորդութեամբ Եգիպտոսից դուրս եկած հրէաները բնակուեցին Յորդանան գետի հովտում, իսկ Յորդանան գետը Սիրիայի լեռնաշղթաներից սկիզբն առնելով, հիւսիսից հարաւ հոսելով՝ թափւում է Մեռեալ ծովի մէջ: Որով հրէից բնակած երկրի սահմաններն են. հիւսիսից՝ Սիրիա կամ Ասորիք, արեւելքից ու հարաւից՝ Արաբիա, արեւմուտքից՝ Փիւնիկէ, Միջերկրական ծով եւ Փղշտացիք, որով Հրէաստանը Պաղեստին է կոչւում: Հրէաստանը լեռնոտ երկիր է, եւ լեռների գլխաւոր շղթաներն են. բուն երկրի մէջ՝ Կարմեղոս եւ Թափօր՝ Յորդանանի արեւմտեան կողմը, Գաղաադու լեռներ՝ արեւելեան կողմը, Հերմոն, Լիբանան եւ Անտի-Լիբանան՝ երկրի հիւսիսային սահմանների վերայ, որոնցից սկսվում է Յորդանան գետը: Զրաշատ եւ կանաչագարդ սարը Հրէաստանի մէջ Կարմեղոսն է, որ վերջանում է Միջերկրական ծովի ափին:

Երկիրը ընդհանրապէս մեծ գետեր չունի. մեծ գետը Յորդանանն է, որ հիւսիսից հարաւ գալով՝ թափւում է Մեռեալ ծովի մէջ: Մի քանի հեղեղատներ էլ կան, որոնք են՝ որ թափւում են Յորդանան գետի մէջ, մի քանիսն էլ՝ Միջերկրական ծովը, որոնք ոչ այնքան իւրեանց մեծութեամբ յայտնի են, որչափ՝ պատմական անցքերի յիշատակութեամբ:

Ամենամեծ լիճը Մեռեալ ծովն է, որ գտնւում է երկրի հարաւային արեւելեան կողմը: Կան երկու լճեր եւս, որոնք ուղղակի Յորդանանից են կազմուած, եւ դոքա են՝ Տիբերիայ կամ Մարբոնի լիճ՝ հիւսիսային կողմը, եւ Գեննեսարէթի լիճ՝ երկրի մէջտեղը:

Երկիրը իւր բնական տեղադրութեամբ երկու մասն է բաժանւում, եւ Յորդանանի արեւելեան կողմը կոչւում է երկիր յայնկոյս Յորդանանու: Յորդանանի արեւմտեան կողմի երկրի հիւսիսային մասը կոչւում է Գալիլիա, միջին մասը՝ Սամարիա, իսկ հարաւայինը՝ Յուդայի երկիր:

Ըստ քաղաքական մասին՝ երկիրը բաժանւում էր երկու թագաւորութեան, Յուդայի թագաւորութիւնը գտնւում էր երկրի հարաւային մասնում՝ Յորդանան գետի եւ Մեռեալ ծովի արեւմտեան կողմը, եւ մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ, ուր էին հրէից համազգային տաճարը եւ կրօնական սրբութիւնները: Իսրայէլի թագաւորութիւնը իւր մէջ բովանդակում էր Սամարիա եւ Գալիլիա գաւառները եւ ամբողջ յայնկոյս Յորդանանու երկիրը: Իսրայէլի թագաւորութեան մայրաքաղաքը Սամարիան էր:

Բուն Հրէաստանը շատ ընդարձակ չէր եւ հազիւ երկու միլիոն ժողովուրդ կարողանար բովանդակել իւր մէջ: Թէեւ Միջերկրական ծովը Հրէաստանի արեւմտեան սահմանն էր կազմում, բայց նորանից օգուտ չէին քաղում, որովհետեւ նոքա նաւարկութիւն եւ ծովային վաճառակա-

նութիւնն չէին անում, նոքա յաճախ յարաբերութիւն ունէին Եգիպտոսի հետ ցամաքով:

Ի՞նչ է պատճառը, որ քրիստոնեայ եկեղեցին ընդունել է այդ ազգի կրօնական վարդապետութեան մատեանը, յարգում է դորան, թէեւ այդ գիրքը արտագրող ազգին եթէ չէ ատում ու հալածում՝ չէ էլ սիրում: Արդէն մի քիչ խօսեցինք Մովսէսի Հնգամատեանի համար, թէ ինչ արժանաւորութիւններ ունէր այդ մատեանը. բացատրեցինք՝ հրէից Ս. Գրքի շարունակութիւնը Մովսէսի Հնգամատեանի ուղղութիւնն ունի, որ հարուստ նիւթ կարող է մատակարարել մեզ՝ քրիստոնէաներիս, որ լինինք աստուածասէր, բարեպաշտ, օրինապահ, սիրող՝ մեր ազգն ու եկեղեցին: Եւ վերջապէս, մենք հրէից Ս. Գրքից ենք ստանում Յիսուսի Քրիստոսի փրկագործութեան գուշակութիւններն ու նախապատրաստութիւնները: Ս. Գիրքը կամ Աստուածաշունչը բաժանւում է երկու մասն: Մովսէսից մինչեւ Յիսուս Քրիստոս գրուածքները կոչւում են Հին Կտակարան, Յիսուս Քրիստոսից յետոյ իւր աշակերտների ու առաքեալների ձեռքով գրուածքներն էլ կոչւում են Նոր Կտակարան: Հին Կտակարանը իւր մէջ բովանդակում է.

Ա. Պատումներ, ուր մարդկային առաքինութիւններն ու մոլութիւններն են նկարագրուած իրանց հետեւանքներով. օրինակ՝ Յովբայ գիրքը, Յուդիթինը, Եսթերինը եւն:

Բ. Բարոյախօսութիւններ. օրինակ՝ Սողոմոնի եւ Եզրասի գրուածքները:

Գ. Օրհնաբանութիւններ. օրինակ՝ Դաւթի Սաղմոսը:

Դ. Սպառնալիքներ հրէից վարուց ապականութեան ի պատիժ եւ յուսադրութիւն՝ գուշակութեամբ Մեսիայի գալստեան. օրինակ՝ Մարգարէութիւնները:

Ե. Ազգագրութիւն եւ պատմութիւններ՝ բարոյախօսութեամբ հանդերձ. օրինակ՝ Դատաւորաց գիրքը, Թագաւորաց եւ Մնացորդաց գրքերը: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ պատմութիւնը յատկապէս գրուած է Յիսուսի Քրիստոսի ազգաբանութեան շարայարութեամբ:

Ս. Գիրքը ընթերցանութեան առատ նիւթ է ամեն ճաշակի համար, եւ ամեն ոք Ս. Գրքի ընթերցանութեամբ բաւականութիւն կարող է ստանալ, որովհետեւ այդ գիրքը իւր մէջ բովանդակում է թէ՛ պատմութիւն, թէ՛ բարոյախօսութիւն, թէ՛ վէպ, թէ՛ բանաստեղծութիւն եւ թէ՛ կրօնագիտութիւն: Դեռ Նոր Կտակարանի համար չսկսած խոսիլ՝ հարկ կհամարեմ հրէից ծիսական արարողութեան, կրօնական սրբութեանց, տաճարի կազմութեան եւ սպասաւորների պարտքի եւ իրավունքի մասին խօսել, որի հետ շատ մօտ յարաբերութիւն ունի մեր քրիստոնէական եկեղեցու արտաքին կազմակերպութիւնը:

Բ.

ՀՐԷԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՏՕՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ես անցեալ անգամ խոստացայ հրէից տաճարի կազմակերպութեան եւ ծիսակատարութեան ու արարողութեանց համար խօսել. կատարում եմ խոստումս:

Միայն բերանացի աւանդական կրօնագիտութիւնը եւ առանց կազմակերպեալ ծիսակատարութեան կրօնական պաշտամունքը չեն կարող ազգային ամբողջութեան մի կապ լինել: Մովսէս գիտէր այս, ուստի անպատում թափառելու ժամանակ աշխատեց այս պակասը լրացնել: Ծիսական արարողութեանց սկիզբը եղաւ հրէից՝ Եգիպտոսից ազատուելու յիշատակը եւ է նոցա առաջին տօնը: Այդ յիշատակը, որ Պասէք կամ Զատիկ Տեառն է կոչուում, կատարուում էր այսպիսի պատրաստութեամբ. չորս օր առաջ (ամսոյ տասին) իւրաքանչիւր տուն մի մի արու տարեկան գառն պէտք է պատրաստէին, չորրորդ օրը (ամսոյ 15) պէտք է մորթէին, արիւնը դրան սեմերի ու բարաւորների վերայ քսէին, իսկ մորթածը խորովէին եւ իրիկնապահին գօտին մէջքին կապած, կոշիկները ոտերին եւ ձեռնափայտը ձեռքերին՝ շուտ շուտ ուտէին (Ելից, ԺԲ., 5-6):

Պասէքից յետոյ Բ. տօն է Բաղարջակերաց տօնը. այդ տօնին նոքա պէտք է եօթն օր բաղարջ ուտէին. խմորուն հաց պէտք է նոցա տանը չգտնուէր եւ ոչ օտարի համար, եւ այս իսկ պատճառով էլ այս տօնը Բաղարջակերաց տօն է կոչուում, եւ Բաղարջակերաց օրերը Աստուծոյ նուիրած լինելով՝ հրէաները սուրբ պէտք է պահէին եւ համախմբուած՝ Աստուծոյ՝ (իրանց ազգին արած) բարութիւնները պէտք է պատմէին: Ինչպէս Պասէքի, նոյնպէս եւ Բաղարջակերաց տօնը հրէաները յաւիտեան պէտք է տօնէին իբրեւ իրանց ազատութեան յիշատակ, եւ նոցա տարեգլուխը պէտք է համարուեր Ապիպ (կանխոց) ամիսը (Ելից, ԼԴ., 18): Մինչեւ Բաղարջակերաց ու Պասէքի տօները, հրէայք միայն մի համագային նշան ունէին. այն է՝ թլպատութիւնը, որ սկսուեց նոցա առաջին նահապետից՝ Աբրահամից (Ծննդ., ԺԵ., 10-14), իբրեւ ուխտ Աստուծոյ եւ Աբրահամի ու նորա ազգի մէջ յաւիտեան: Թլպատութիւնը պէտք է կատարուէր ամեն ութնօրեայ արու մանուկների վերայ: Ուրեմն հրէաների համագային նշանը պէտք է համարել նախ՝ թլպատութիւնը Աբրահամից մինչեւ Մովսէս, իսկ Մովսէսի ժամանակով եւ այնուհետեւ՝ առաջին տօնը՝ Եգիպտոսից դուրս գալու յիշատակը՝ իբրեւ տարեգլուխ:

Երրորդ տօնն է Պենտէկոստէի կամ Յիսներորդի տօնը, որ կատարում էին Պասէքից կամ Եգիպտոսից դուրս գալու յիշատակի յիսուներորդ օրը, երբ Աստուած Սինայի անապատում Մովսէսի ձեռքով իւր պատուէրները յայտնեց ժողովրդին: Այդ տօնին ժողովուրդը պէտք է պատրաստուէր ներքին եւ արտաքին մաքրութեամբ ու լուացմամբ՝ երեք օր առաջ, իսկ խոստացեալ երկիրը մտնելուց յետոյ՝ հունձքի, անասնեղինաց եւ այլ նուէրներ պէտք է անէին տաճարին եւ քահանային (երեխայրիք) (Ելից, ԺԹ.: Ղեւտ., ԻԳ., 16-26):

Չորրորդ տօնն է քառութեան տօնը, որ եօթներորդ ամսի տասներորդ օրը պէտք է կատարուէր՝ սուրբ պահելով նոյն օրը բոլոր աշխատանքներէ:

Հինգերորդն՝ Տաղաւարահարաց տօնը, որ պէտք է սկսուէր եօթներորդ ամսի 15-ից: Եօթն օր ժողովուրդը ծառի ոստերից շինած տաղաւարների մէջ պէտք է բնակէր եւ ուրախութեան տօն կատարէր՝ ի յիշատակ անապատի մէջ թափառման ժամանակ վրանաբնակ լինելուն (Ղեւտ., ԻԳ., 34-44):

Վեցերորդն է Շաբաթը, որ եօթներորդ օրը ժողովուրդը սուրբ պէտք է պահէր ի յիշատակ աշխարհի վեցօրեայ ստեղծագործութեան եւ Աստուծոյ՝ եօթներորդ օրը հանգստանալուն (Ելից, Ի., 2-4: Ղեւտ., ԻԳ.):

Բացի սորանից, ամեն եօթներորդ հրէից համար սուրբ էր. հրէայք իրանց ազգային բարերարներին յիշելու համար նոցա մահուան օրը տօնում էին սուգ պահելով եւ նոցա վարքագրութիւնը կարգալով. օրինակ՝ Մովսէսի եււն, այլեւ սուգ Երուսաղէմի առման եւ աւերման համար եււն:

Հրէից Զատիկի տօնին մենք տօնում ենք Յիսուսի Յարութեան տօնը: Հրէից զատկական գառը եւ նորա արիւնով սեմերի ու բարաւորների օծելը յիշեցնում է նոցա ազատութիւնը սատակիչ հրեշտակի կոտորածից եւ եգիպտական ծառայութեան երկրից: Իսկ Յիսուսի՝ խաչի վերայ թափած արիւնը մեզ յիշեցնում է մեր ազատութիւնը կռապաշտութեան խաւարից, եւ Յիսուսի փառաւոր Յարութիւնը առհաւատչեայ է մեր յաւիտենական կեանքին:

Հրէից եօթնօրեայ Բաղարջակերաց տօնը յիշեցնում է նոցա Եգիպտոսից դուրս գալը, Կարմիր ծովը անցնելը եւ այդ ժամանակի՝ նոցա ուտեստի պաշարը: Եւ որովհետեւ Յիսուս Քրիստոս այդ Բաղարջակերաց տօնին ի յիշատակ ինքեան տուեց աշակերտներին ի տեղի Իւր Մարմնոյ՝ բաղարջ հաց, եւ ի տեղի Իւր Արեան՝ անապակ բաժակ, Հայոց Եկեղեցին սրբութեամբ ընդունեց այդ պատուէրը եւ կատարում է Հօր ի հաշտութիւն՝ պատարագելով թարմ բաղարջ հաց եւ անապակ գինի:

Հրէից Պենտէկոստէի տօնը յիշեցնում է Աստուծոյ պատուիրանադրութիւնը հրէից ազգին Սինայի անապատում: Այդ օրը մեզ յիշեցնում է

Սուրբ Հոգու գալուստը վերնատան մէջ՝ առաքելներին մխիթարելու եւ բոլոր աշխարհին Աստուծոյ օրէնքը սորվեցնելու եւ շնորհքը տալու համար:

Քաւութեան եւ Տաղաւարահարաց տօները յիշեցնում էին հրէից՝ անապատում վրանաբնակ լինելը, իսկ Վարդավառի տօնը յիշեցնում է մեզ Քրիստոսի այլակերպութիւնը եւ աստուածային փառքով իւր աշակերտներին երեւելու դէպքը, նաեւ հին տապանակի եւ քրիստոնէական եկեղեցու հիմնարկութեան տօնը: Յիշեցնում է, որ քրիստոնէաներս պէտք է ի բաց թօթափենք մեր չարութիւնները եւ Յիսուսի լուսափայլ վարդապետութեամբ դաստիարակուած՝ առաքինանանք:

Շաբաթը հրէից սուրբ օրն էր՝ նուիրեալ Աստուծոյ, իսկ շաբաթի տեղ մենք ունինք կիրակէն, որ նշանակում է տէրունական, եւ այդ օրը նուիրեալ է Աստուծոյ՝ ի յիշատակ Յիսուսի յարութեան եւ Ս. Հոգւոյ գալուստեան:

Թլպատութեան խորհուրդը յիշեցնում է Աստուծոյ ուխտը Աբրահամին, թէ Աբրահամը այդ ուխտը պահելով մեծ ազգ պէտք է դառնայ, եւ թլպատութիւնն էր հրէաների համար ազգային յատկանիշ: Դորա տեղ Մկրտութիւնը յիշեցնում է մեզ մեր որդեգրութիւնը Աստուծոյ, եւ Քրիստոսի վարդապետութեան բոլոր հետեւողներին, թէ եւ լինէին դոքա զանազան ազգութեան պատկանող, միացնում է մի սուրբ անուամբ եւ եղբայրական յարաբերութեամբ:

Հրէայք իրանց բարերարների յիշատակը տօնում էին սգալով նոցա մահը եւ նոցա վարքագրութիւնը կարգալով, նոյնը մենք անում ենք մեր ազգի եւ եկեղեցու բարերարների յիշատակը տօնելով եւ նոցա վարքագրութիւնը ընթեռնելով:

Իսկ եթէ քրիստոնէական եկեղեցին պէտք է հրէականին հետեւելով անէր, ինչ որ այժմ անում է, անշուշտ պէտք է հետեւեալ պատճառներով:

Ա. Նախ, որ մեր կրօնի վարդապետն Յիսուս Քրիստոս այդ տեսակ տօներին միշտ նշանակութիւն տալով՝ ինքն մասնակցել է տօներին:

Բ. Զատիկական գառը ուտելիս կամ Պասէքի տօնը կատարելիս պատուիրել է իւր փրկագործութիւնները յիշելու համար կատարել այն, ինչ որ իբրեւ կտակ աւանդեց իւր աշակերտներին. այսինքն՝ Հացի բեկանելը եւ Ոտնալուսն: Աւետարանից երեւում է, որ Յիսուս Քրիստոս ոչ միայն տօները աւելորդ չէր համարում, այլ աւելի կարեւորութիւն էր տալիս՝ յատկապէս այդ օրերը կատարելով իւր երկրաւոր կեանքի փրկագործութիւններն:

Թողնենք այն, որ զգայականը միշտ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունի, քան իմացականը, եւ այս բանը իմացել են ամենամեծ օրէնսդիրներն:

ՀՐԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Հրէից համազգային աղօթատեղին, քանի որ նոքա հաստատունն բնականվայր չունէին, եւ այնուհետեւ մինչեւ թագաւոր եւ մայրաքաղաք ունենալը, մինչեւ Սողոմոնը, մի վրան էր երեք բաժանմամբ (Ելից, ԼԵ.-Խ.): Ըստ այսմ.

Ա. Սրբութիւն Սրբոց, որտեղ էր տապանակ ուխտին, որի վերայ միմեանց հանդէպ թեւատարած դրուած էին երկու քերովբէներ: Այդ տապանակի մէջ գտնուում էին երկու քարեղէն տախտակները, մանանայի ոսկի սափորը, Ահարօնի ծաղկեալ գաւազանը եւ յետոյ՝ Մովսէսի Հնգամատեանը. վարագոյրներով անջատուած էր այս մասը:

Բ. մասում դրուած էին. հիւսիսային կողմը՝ առաջաւորաց հացերի սեղանը, հարաւային կողմը՝ եօթնաջահեան աշտանակի սեղանը, իսկ տապանակի վարագոյրի հանդէպ՝ խնկոց սեղանը: Այս մասն եւս վարագոյրներով բաժանուած էր:

Գ. մասում դրուած էին. դրան մօտ՝ ողջակէզի սեղանը իւր պարագայիւր: Այդ մասում դրուած էր նաեւ լուացման աւազանը, ուր սրբազնագործ պաշտօնեայք պէտք է իրանց ձեռքերն ու ոտքերը լուային: Վկայութեան խորանը ունէր նաեւ սրահ: Եւ վկայութեան խորանի բոլոր սրբութիւններն ու կահկարասիքը օծուած էին օծման իւղով (Ելից, Լ., 26):

-Օծման իւղը պէտք է լինէր պատրաստուած ձէթից (ձիթենիի), զմուսից, կինամոմոնից, խնկեղէգնից եւ կասիայից՝ յատկացեալ չափերով (Ելից, Լ., 22-25):

-Խոռնկը՝ յատկացեալ պատրաստութեամբ, միայն վկայութեան խորանի մէջ պէտք է գործածուէր (Ելից, Լ., 34-38):

-Ճրագլուսի եղը ձէթ պէտք է լինէր, եւ ժողովուրդը պիտի տար, իսկ քահանայք պէտք է վառէին վկայութեան առաջը (Ելից, ԻԷ., 20):

-Վկայութեան խորանի սպասաւոր կամ պաշտօնեայ ընտրուեցին Ղեւիի ցեղից Մովսէսի եղբայր Ահարօնը եւ իւր որդիքը յազգէ յազգ. աւագագոյնը քահանայապետ պէտք է լինէր, իսկ մնացեալքը քահանայ պէտք է կոչուէին (Ելից, ԻԸ.):

Ահարօն եւ իւր յաջորդները պէտք է ունենային յատկացեալ զգեստ, որ կոչուում է պատուոյ եւ փառաց: Սոքա են՝ լանջապանակ, որի վերայ չորս կարգ երեք երեք ակների վերայ պէտք է փորագրուած լինէին Իսրայէլացոց ցեղերի անունները (Ելից, ԻԸ.):

Եփուտ, որի ուսերի վերայ եկած տեղերը պէտք է մի մի եղնզնաքարեր լինէին՝ իւրաքանչիւրի վերայ իսրայէլացոց ցեղերից վեց վեց անուն գրուելով: Պատմութեան, որ պայծառ գունաւոր անկուածներէից ոս-

կեթե՛լ բանուած պէտք է լինէր եւ փորանկեալ դրութիւն ունենար՝ միայն գլուխը անցկացնելու պատուուածքով: Քղանցքը պէտք է բոժոժներով զարդարուած լինէր, եւ այս զգեստը պէտք է հագնէր քահանան Սրբութիւն սրբոց մտնելու համար: Շապիկ, որ դարձեալ նրբաթել նկարագործ պէտք է լինէր. Խոյր, որի ճակատին պէտք է մի ոսկեայ թիթեղի վերայ Սրբութիւն Տեառն բառերը գրուած լինէին. նոյնպէս Գոտին պէտք է նկարագործ լինէր: Ահարօնի որդւոց համար (քահանայից համար) պէտք է շապիկներ, գոտիներ լինէին եւ փառաց ու պատուի համար՝ ապարօշներ: Ահարօն եւ իւր որդիքը քահանայանալու համար պէտք է օծուէին ու օրհնուէին: Իսկ քահանայութեան պաշտօնը կատարելու համար 25-50 տարեկան պէտք է լինէին (Թուոց, Ը.), քահանայք պէտք է առանձին պարապմունք չունենային՝ բացի կրօնի պաշտամունքից:

-Հրէայք սուրբ եւ անսուրբ կենդանիների մի օրէնք ունէին, որով բաժանուած էին խառնակեր այլազգիներից, իսկ սուրբ կենդանիները ըստ այսմ կարելի էր դասաւորել.

Ա. Բոլոր չորքոտանիները, որոնք կճղակաբաշխ են եւ որոճում են:

Բ. Բոլոր թռչունները, որոնք կարթակտուց եւ մագլաւոր չեն:

Գ. Բոլոր ջրային կենդանիները, որոնք թեւ ու թեփ ունին:

Իսկ գեռուների մէջ նոքա, որոնք շարժելիս թռչկոտում եւ ոստոստում են ու ազդը ունին, որպիսին են մարախը եւլն (Ղեւ., ԺԱ.):

-Որդեծնութեան դէպքում, արու մանուկը եօթներորդ օրը պէտք է թլպատուէր, եւ թլպատութիւնից յետոյ ծննդեան քառասներորդ օրը մայրը իւր սրբուելու համար պէտք է ներկայանար խորանին ու մի տարեկան գառն կամ մի աղաւնու ձագ կամ տատրակ պէտք է տար քահանային՝ զոհելու համար, իսկ աղջիկ զաւակի ծննդաբերութեան սրբութեան օրերը վաթսուն եւ վեց օր պէտք է լինէր, որից յետոյ մայրը զաւակի հետ պէտք է ներկայանար խորանին այն պատրաստութեամբ, ինչ որ տղայի համար յիշուած է (Ղեւ., ԺԲ.):

Հրէական եկեղեցին եւ պաշտամունքը եղան Քրիստոնէական եկեղեցու եւ նորա պաշտամանց նախագաղափարը, որի մասին իւր ժամանակին կխօսեմ:

Գ.

ՀՐԷԻՅ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՆՈՅԱ Ս. ԳԻՐՔԸ

Երբ Մովսէս իսրայէլացւոց գրաւոր օրէնքներ եւ կրօնական պաշտամանց համար հրահանգներ տուեց, նոքա անապատի մէջն էին եւ դեռ հաստատուն բնակավայր չունէին: Նոցա կրօնական պաշտամունքն էլ կատարվում էր շարժական խորանի մէջ, որ ասւում է Վկայութեան խորան, որի մասին խօսեցինք: Մովսէսի մահից յետոյ իսրայէլացիք մտան Քանանացւոց երկիրը, որը պէտք է ժառանգէին նոքա՝ Աբրահամին եւ նահապետներին եղած Աստուծոյ խոստմանը համեմատ: Եւ, Մովսէսի մահից յետոյ, Յեսու Նաւեան սկսեց Աստուծոյ ժողովրդեանը առաջնորդել. քանանացւոց երկրի բնակիչներին յաղթեց եւ երկիրը բաժանեց իսրայէլացւոց ցեղերի վերայ: Այդ երկիրը կոչւում է Աւետեաց երկիր, խոստացեալ երկիր, Պաղեստին եւ Հրէաստան: Այդ երկրի աշխարհագրական դիրքը մեզ յայտնի է արդէն:

Իսրայէլացիք խոստացեալ կամ Աւետեաց երկիրը մտնելուց յետոյ, երբ Յեսու Նաւեան էլ մեռաւ, մի որոշ վարչական հաստատութիւն չունէին: Ազգի ծերերը կառավարում էին ժողովրդին այն հրահանգութիւններով, որոնք Մովսէսի Հնգամատեանի մէջ որոշուած են: Բայց այդ բաւական չեղաւ մի կենդրոնական ոյժ կազմելու համար, որ կարողանար դիմադրել ներքին զեղծմանց եւ արտաքին ճնշման դէմ: Ժողովուրդը սկսաւ բարոյապէս եւ նիւթապէս ընկնել եւ գրեթէ լուծուել շրջապատող այլազգիների մէջ, որոնք աւելի զօրեղ կերպով սկսեցին ազդել:

Այս անկման ժամանակ տեսնելով հրէաները իրանց թշուառութիւնը, որ կրում էին միայն ազգային միութեան կապը խզելով, կրօնական պաշտամունքները եւ ազգային վարչական հրահանգութիւնները առ ոչինչ համարելով՝ Աստուծոյ ազդեցութեամբ մի որեւէ ազդեցութեան տէր մարդու ձեռքի տակ միանում էին՝ ուխտելով հայրենական սրբութեանց հաւատարիմ մնալ. եւ այդ սրբութիւնները ազատ, համարձակ պաշտելու համար այլազգիների դէմ պատերազմելով՝ դուրս էին անում երկրից եւ նոցա հպատակութիւնից դուրս էին գալիս:

Այն ազդեցութեան տէր մարդը, որ ազգի միութեան կապն էր դառնում, երկիրը թշնամիներից ազատելով՝ ճանաչւում էր երկրի կառավարիչ եւ կոչւում էր Դատաւոր. եւ որովհետեւ այս դատաւորները ժառանգական չէին, հետեւաբար մի դատաւորի մահից յետոյ ժողովուրդը

անգլուխ մնալով հետզհետեւ բարոյապէս ընկնում էր, մինչեւ որ դարձեալ այլազգիք սկսում էին իշխել, մինչեւ որ զգաստանալով՝ դարձեալ իրանց ազգային անկախութիւնը ձեռք էին բերում մի որեւէ ազգեցութեան տէր մարդու ձեռքով, որ դարձեալ դատաւոր անուամբ ազգը կառավարում էր մինչեւ իւր մահը: Այս տեսակ վարչութիւնը Աստուածպետական վարչութիւն էր կոչւում, որովհետեւ ամեն բանի մէջ ներգործողը Աստուծոյ զօրութիւնն էր:

Վերջապէս, հրէայք տեսնելով, որ հաստատուն հայրենիք, հայրենական օրէնքներ ու պաշտամունք ունին, բայց մի կազմակերպեալ վարչութիւն չկայ, որ կենդրոնական ոյժ կազմելով՝ հայրենիքը, հայրենական օրէնքներն ու պաշտամունքը ազատ պահպանեն այլազգեաց դէմ, մտածեցին թագաւոր ունենալ, եւ առաջին թագաւորն եղաւ Բենիամինի ցեղից Սաւուղ: Յետուից մինչեւ Սաւուղ եղած ժամանակամիջոցը կոչւում է Դատաւորաց օրեր, եւ դոցա պատմութիւնը Աստուածաշնչի մէջ գրուած է Մովսէսի Հնգամատեանից անմիջապէս յետոյ: Առաջին թագաւորն՝ Սաւուղ, իւր ցեղի մէջ առաջին եւ վերջին թագաւորն եղաւ: Նա, որչափ որ սկզբում իւր խոհեմութեամբ ու արդարասիրութեամբ ժողովրդին հաճելի եղաւ, այնքան էլ իւր վերջին օրերի մոլութեամբ ժողովրդին ատելի դարձաւ:

Այն ինչ, Յուդայի ցեղից Դաւիթը, որ մի հասարակ մարդ էր, հետզհետեւ իւր արած քաջութեամբ սիրելի եղաւ ժողովրդին եւ Սաւուղից յետոյ թագաւորեց բոլոր Իսրայէլացւոց վերայ: Դաւիթն յաջորդեց իւր որդին՝ Սողոմոն, Սողոմոնին յաջորդեց իւր որդին՝ Յերոբոամ, եւ սորա օրով Հրէից թագաւորութիւնը երկու բաժանուեց՝ Յուդայի թագաւորութիւն եւ Իսրայէլի թագաւորութիւն: Յուդայի թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ, իսկ Իսրայէլի թագաւորութեան մայրաքաղաքը՝ Սամարիա: Յուդայի թագաւորները Յուդայի ցեղից էին եւ Դաւիթի սերնդից, իսկ Իսրայէլի թագաւորութեան թագաւորները՝ մեծ մասամբ Եփրեմի ցեղից:

Չնայելով, որ Յուդայի թագաւորութիւնը համեմատաբար շատ փոքր էր, բայց նախապատիւ էր համարւում միշտ մի քանի պատճառներով, որոնք են.

Ա. Այդ թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ՝ իբրեւ սուրբ քաղաք:

Բ. Համազգային տաճարը, որ Երուսաղէմումն էր, որին իւրաքանչիւր հրէայ պարտաւոր էր տարին մի անգամ ուխտի գալ եւ երկրպագութիւն մատուցանել:

Գ. Յուդայի ցեղից եւ Դաւիթի սերնդից պէտք է ծնէր Մեսիայն:

Մինչեւ Սողոմոն, հրէայք չունէին հաստատուն մի աղօթատեղի. միայն Վկայութեան Խորանն էր, որի մասին մենք խօսեցել ենք: Սողոմոն չինեց համազգային տաճարը Երուսաղէմի մէջ, այնքան հոյակապ, այնքան շքեղ, որ ոչ միայն Իսրայէլացւոյ էր հիացնում, այլեւ՝ օտարազգիներին: Եւ Վկայութեան Խորան սրբութիւնները զետեղուեցին այդ տաճարի մէջ, ուր էր նաեւ մեծ քահանայապետը: Յուդայի թագաւորները օծւում էին այդ քահանայապետներից կամ մարգարէներից: Այն օրից, երբ որ Հրէից թագաւորութիւնն երկուսի բաժանուեց, սկսաւ ազգն էլ հետզհետէ թուլանալ, եւ վերջապէս, առաջ Իսրայէլի եւ յետոյ Յուդայի թագաւորութիւնը ընկաւ, եւ հրէայք ցիր ու ցան եղան: Ամենից մեծ հարուածը Իսրայէլացւոյ եղաւ Յիսուսից յետոյ, երբ որ հռովմայեցւոյ կայսրներից մինը Երուսաղէմը բոլորովին քանդեց, տաճարը կործանեց եւ ժողովրդին գերեց: Ահա հրէից ազգի պատմութեան համառօտ տեսութիւնը: Գալով-

Իսրայէլացիք երկու յոյս ունէին. մինը, որ մեծ ազգ պէտք է լինէին եւ Քանանացւոյ երկիրը ժառանգէին, որին անուանում էին Աւետեաց կամ Խոստացեալ երկիր, որ կաթն ու մեղր պէտք է բուսցնէր նոցա համար: Միւսն էր Մեսիայն, որ պէտք է Իսրայէլի թագաւորութիւնը մշտնջենաւորէր. իսկ Մեսիայն ծնուելու էր Յուդայի ցեղից եւ Դաւթի սերնդից: Այդ երկու յոյսերից առաջինը նոցա ոյժ տուեց դիմանալ եգիպտական տանջանքներին, իսկ երկրորդը քաջալերում է նոցա տանել բոլոր աշխարհի նախատանաց, հաւատալով, թէ կգայ Մեսիայն եւ կվերականգնեցնի Իսրայէլի թագաւորութիւնը, իրանք էլ բոլոր աշխարհին տիրող ազգ կդառնան:

Իսրայէլացւոյ մէջ մի կարգ մարդիկ, որ ապագայն գուշակում էին, կոչւում էին տեսանող, իսկ նոքա, որոնք Իսրայէլի թշուառ ապագայն էին գուշակում, միեւնոյն ժամանակ գուշակում էին Մեսիայի գալուստը եւ իրանց գուշակութիւնները գրում էին՝ կոչուեցին մարգարէ:

Մեսիայի գալուստը քրիստոնեաներիս համար կատարուած իրողութիւն է: Նորա բարիքը վայելում ենք այն բոլոր առաւելութեամբ՝ ինչ որ ունենք քրիստոնեաներս այլադաւանների համեմատութեամբ, իսկ հրէաների համար՝ դեռ նոր պէտք է կատարուի, եւ այդ յոյսն էլ նոցա գոյութեան մի ապաւէն է, որով նոքա աշխարհի բոլոր դառնութիւնները, բոլոր ազգերի հալածանքը տանում են, հաւատալով, որ կգայ Մեսիայն եւ Իսրայէլի կործանուած թագաւորութիւնը կվերականգնեցնի եւ կթագաւորի յաւիտեան:

Գալով Հին Կտակարանին, բացի Մովսէսի Հնգամատեանից, որ եօթն տարին մի անգամ պէտք է կարդացուէր ի լուր ժողովրդեան, նորա մէջ կան հետեւեալ բաժանմունքները.

Ա. Գիրք Յեսուայ, որ նկարագրուած է Քանանացւոց երկրի կամ խոստացեալ երկրի դիրքը, Յեսուի բոլոր գործերը այդ երկիրը իսրայէլացւոց համար տիրելու, այլեւ՝ թէ ինչպէս երկիրը բաժանուեց իսրայէլացւոց ցեղերի վերայ:

Բ. Գիրք Դատաւորաց, որի մէջ նկարագրուած է իսրայէլացւոց այն ժամանակամիջոցը, երբ նոր մտնելով Աւետեաց երկիրը՝ մի հաստատուն կենդրոնական իշխանութիւն չունէին եւ իրանց թշուառութիւնից ազատելու համար դուրս էին գալիս կարող անձինք ու մինչեւ իրանց մահը կառավարում էին ժողովրդին՝ Դատաւորք անուամբ:

Գ. Գիրք Հռութայ, որի մէջ նկարագրուած է մի հրէայ ընտանիքի պատմութիւն, որ իւր հայրենիքը թողնելով օտարութեան մէջ՝ փնդում է երջանկութիւն, ուր կատարելապէս թշուառանում է՝ կորցնելով իւր հայրը եւ արու անդամները: Նկարագրուած է այդ ընտանիքի օտարագրի Հռութ անունով մի այրի հարսի աննման առաքինութիւնը, որ լաւագոյն է համարում իւր աղքատ սկեսրի դառն վիճակին հաղորդ գտնուելով՝ նորան մխիթարել, քան իւր հայրենական տան կամ ազգի մէջ բաղդաւորուիլ մի ուրիշ ամուսնութեամբ: Հռութի անցքը մի ուրիշ պատճառով էլ Հին Կտակարանի մէջ մտել է, եւ ահա, Աստուած կամենալով այդ առաքինի կնոջը վարձատրել՝ նորան բաղդաւորացրեց՝ օրհնելով նորա ամուսնութիւնը Յուդայի ցեղից մի մարդու հետ, որ Յիսուսի ազգահամարի մէջ իւր տեղն ունի:

Դ. Ա., Բ., Գ., Դ. Թագաւորք, որոնց մէջ նկարագրուած է Իսրայէլի թագաւորների պատմութիւնը:

Ե. Ա., Բ. Մնացորդք. Մովսէսի Հնգամատեանի եւ միւս պատմութեան համառօտութիւնն է:

Զ. Գիրք Եզրասայ, ուր նկարագրուած է գերեվարութիւնից դարձը Կիւրոսի ձեռքով, Հրէաստանի մարդաբնակ լինելը, տաճարի վերաշինութիւնը Զորաբաբելի ու Յեսու Յովսեփեկեանի հսկողութեամբ, ընդհանրապէս զգուշութիւն, որ հրէայք օտար ազգաց հետ խնամութիւն չանեն:

Է. Գիրք Նէեմեայ, ուր նկարագրուած է գերեվարութեան ժամանակից արքունի պալատան մէջ եղող Նէեմիի վիշտը իւր հայրենիքի համար, նորա ջանքը իւր հայրենիքը շէնցնելու մտօք, եւ Հրէաստանի մարդաբնակ լինելու մանրամասնութիւնները:

Ը. Գիրք Եսթերայ, ուր նկարագրուած է հրէայ Եսթեր անունով մի աղքատ աղջկայ պատմութիւնը, որ դիպուածով թագուհի դառնալով հանդերձ՝ չի մոռանում իւր թշուառ ու գերութեան մէջ տանջուող ազգը, եւ իւր կեանքը վտանգի ենթարկելով՝ ազատում է իւր ազգը համայնաշինը կոտորածից: Նկարագրուած է այս գրքի մէջ Մուրթէոս անունով

մի անձի պատմությունը, որ իւր հայրենական օրէնքը պաշտպանելու եւ հայրենակիցներին ու ազգակիցներին ազատելու համար ոչինչ չէ խնայում իւր ազգական Նսթեր թագուհու հետ աշխատելով:

Թ. Յովբայ գիրք, ուր նկարագրուած է Յովբի պատմությունը, ուր Յովբ թէ՛ իւր ունեցած հարստութեան եւ թէ՛ յետին թշուառութեան մէջ՝ իւր կատարեալ աստուածապաշտութեամբ առաքինութեան մի սքանչելի օրինակ է հանդիսանում:

Ժ. Մակաբայեցւոց գիրք, ուր նկարագրուած են Անտիոքոսների բռնությունները իսրայէլացւոց վերայ եւ հրէաների սքանչելի հայրենասիրությունն ու քաջասրտությունը հայրենական կրօնն ու հայրենիքը ազատելու համար:

ԺԱ. Սաղմոս, որ Դաւիթ իւր արկածների մէջ ունեցած զգացմունքը երգերով արտայայտել է, որոնց մէջ կան մարգարէական խօսքեր Յիսուս Քրիստոսի համար:

ԺԲ. Առակք Սողոմոնի, ուր կան զանազան խրատաբանություններ եւ սքանչելի յորդորներ բարեկեցութեան համար:

ԺԳ. Գիրք Ժողովողի, որի մէջ Սողոմոն աշխարհի բոլոր բաները ունայնություն համարելով՝ համոզում է լինել բարի, առաքինի եւ աստուածահաճոյ մարդ:

ԺԴ. Երգ երգոց, ուր Սողոմոն գեղեցիկ կերպով եւ հարսն ու փեսայի նմանությունով մարգարէաբար երգում է Քրիստոսի եւ եկեղեցու յարաբերությունները:

ԺԵ. Մարգարէություններ, որոնց մէջ նկարագրուած են իսրայէլացւոց թշուառությունները, եւ ապագայ յոյսը Մեսիայի գալստեամբ, որի մէջ ամենից սրտաշարժն է երեմիայի մարգարէությունը եւ իւր ողբը:

Ամբողջ Հին Կտակարանը, բացի Մովսէսի Հնգամատեանից, ըստ բովանդակության՝ այսպէս կարելի է բաժանել.

Ա. Պատմություն, ուր նկարագրուած են հրէից ազգի կեանքը Յեսուից մինչեւ գրեթէ Յիսուսի ծնունդը:

Բ. Վէպեր, ուր նկարագրուած է առաքինությունն՝ իւր վարձատրութեամբ, եւ մոլությունն՝ իւր պատուհասով: Այս վէպերի մէջ մի քանի իսրայէլացի կանանց եւ մարդոց ազգասիրությունը, կրօնասիրությունն ու հայրենասիրությունը ամենալաւ դասերն են ամեն մի մարդու՝ իւր հայրենիքը, ազգը եւ կրօնը սիրելու ու պիտանի լինելու համար:

Գ. Օրհնաբանություններ, ուր փառաւորուած է Աստուծոյ անունը իւր մեծագործութեամբ:

Դ. Առակներ, ուր ամեն հասակի մարդ կարող է իւր կեանքի համար բարեկեցութեան օրինակներ գտնել:

Ե. Մարգարէութիւններ, ուր նկարագրուած թշուառութիւնն ու ապագայի յոյսը ամեն թշուառ ազգի մէջ կարող է տոկունութեան գաղափարը կենդանի պահել:

Իսկ Հին Կտակարանը իւր բոլոր բաժանմունքներով ամեն ընթերցողի համոզում է ճանաչել ու պաշտել ճշմարիտ Աստուածը, նորան հաճելի լինելու համար լինել առաքինի, բարի եւ բարեգործ, սիրել բոլոր մարդկութիւնը, պաշտել իւր ազգն ու ազգային բոլոր սեպհականութիւնները, ոչ մի դէպքում չյուսահատուել: Ահա՛ այն կատարելութիւնը, որ ունի հրէից Ս. Գիրքը: Ահա՛ այն կատարելութիւնը, որից բոլոր քրիստոնեայ ազգերը ստանում են բարոյական կրթութիւն: Ահա՛ այն գիրքը, որ բոլոր քրիստոնեաները սուրբ են համարում, պաշտում են, բայց գրքի տէր ազգին պիղծ են համարում եւ հալածում են: Ահա՛ այն գիրքը, որ իւր ազգին յոյս է մատակարարում ապագային մխիթարուելու, իսկ ուրիշներին մխիթարելուց յետոյ՝ լոյս ու փառք է շնորհում:

Դ.

ՅԻՍՈՒՄԻ ԾՆՈՒՆԴԸ, ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԵՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին Կտակարանը իւր բովանդակութեամբ մեզ արդէն յայտնի է: Հին Կտակարանից մենք արդէն գիտենք, թէ հրէայք միշտ սպասում էին Մեսիայի գալստեանը, որ պէտք է ընկած մարդկութիւնը վերականգնէր եւ Իսրայէլի թագաւորութիւնը հաստատելով՝ յաւիտեանս թագաւորէր բոլոր մարդկային ազգի վերայ:

Մեսիայի գալուստը պէտք է կատարուէր Յուդայի ցեղի իշխանութիւնը չվերջացած (Ծնն., ԽԹ., 10), Մեսիան պէտք է լինէր Դաւիթի սերնդից (Երեմ., ԻԳ., 5): Նա պէտք է Կոյսից ծնուէր եւ էմմանուէլ (ընդ մեզ Աստուած) կոչուէր (Եսայ., Է., 14): Նա Բեթղեհէմում պէտք է ծնուէր, իսկ Նորա գոյութիւնը՝ աշխարհի սկզբիցն (Միք., Ե., 2):

Ահա՛ կանխասացութիւններն ու գուշակութիւնները Մեսիայի ծննդեան համար: Յուդայի թագաւորութեան անկմամբ թէեւ հրէից թագաւորութիւնը վերջացել էր, եւ Անտիոքի Սելեւկեանց իշխանութեան մի գաւառ էր դարձել, բայց երկրի ներքին կառաւարութիւնը դեռ իսրայէլացի իշխանների ձեռքով էր տնօրինվում, եւ օրէնքի սրբութիւնները անթերի կատարելու համար Մակաբեանց նման ընտիր զօրավարները ազգային ուժով ճակատամարտեր էին մղում Սելեւկեանց դէմ: Երբ որ Հռովմայեցիք տիրեցին Փոքր Ասիային, Եգիպտոսին եւ Պաղեստինին,

հրէից ազգային իշխանութիւնը բոլորովին վերջացավ, եւ երկիրը չորս մասի բաժանուելով՝ յանձնուեց չորս մարդոց, որոնք չորրորդապետ էին կոչուում (Ղուկ., Գ., 1-3):

Այդ ժամանակ արդէն լրացել էր Դանիէլ մարգարէի գուշակած եօթներորդների հաշիւը (Դանիէլ, Թ., 26):

Հրէաստանը արդէն հռովմայեցւոց գաւառ էր, եւ երբ որ Օգոստոս կայսրը կամենալով հռովմէական պետութեան հպատակների թիւը իմանալ՝ հրամայեց աշխարհագիր կատարել, այդ ժամանակ ծնուեց Յիսուս Քրիստոս Հրէաստանի Բեթղեհէմ քաղաքում:

Հերովդէսը, որ կամենում էր մարգարէների գուշակութիւնը իւր վերայ կատարուած համարել տալ եւ մտադիր էր Մեսիա հռչակուել՝ իւր իշխանութիւնը բոլոր Հրէաստանի վերայ տարածել աշխատելով, երբ որ լսեց Յիսուսի ծնունդը եւ բոլոր շարժումները, կասկածելով, թէ Յիսուսը իւր թագաւորութիւնը կխլի, որոշեց սպանել նորան, որին ազատեցին նորա ծնողքը՝ փախցնելով Եգիպտոս:

Հերովդէսը չէր միայն, որ մտածում էր Մեսիա հռչակուել, այլ շատերը նոյն իղձն ունեցան՝ ինչպէս Յուդա, Թելաւա եւլն.:

Բոլոր իրանք իրանց մեսիա կարծողների հակառակ, Յիսուս, որ իսկապէս Մեսիան էր, երկրաւոր թագաւորութեան ձգտում բնաւ չունեցաւ, որովհետեւ երկրաւոր թագաւորութիւնը որչափ եւ զօրաւոր լինէր՝ ժամանակաւոր էր, իսկ Մեսիայի թագաւորութիւնը յաւիտենական էր, նորա օրէնքները մշտնջենապէս պէտք է թագաւորէին:

Յիսուս, հրէից ակնկալութեան հակառակ, փոխանակ երկրաւոր իշխանութիւն վարելու եւ իսրայէլացւոց ազգը հաւաքելով՝ նոցա վերայ մարմնաւորապէս թագաւորելու, սկսաւ նոցա սրտի վերայ թագաւորել՝ Աստուծոյ օրէնքն ու արդարութիւնը քարոզելով, նոցա օրինազանցութիւնները պախարակելով եւ նոցա թերահաւատութիւնը յանդիմանելով: Չարաչար պախարակում էր հրէից առաջնորդներին, որոնք ծերերի աւանդութեանց համար Աստուծոյ օրէնքը զանցառութեան էին տալիս: Յիսուս իւր մկրտութիւնից յետոյ սկսեց իւր քարոզութիւնները եւ մինչեւ մկրտուելը՝ իւր ծնողաց հնազանդ մնալով աշխատում էր:

Մովսէսի խիստ օրէնքը պէտք է թագաւորէր մինչեւ Յիսուս Քրիստոս (Գործք, Է., 37), իսկ այնուհետեւ Քրիստոսի սիրոյ օրէնքը պէտք է թագաւորէր: Յիսուսի օրէնքի ամփոփումը գրուած է Մատթէոսի Աւետարանի Ե., 2., է. գլուխների մէջ: Այդ օրէնքները մարդու վարքը այնքան ազնուացնում են, որ այլ եւս ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը պէտք է թագաւորէին աշխարհիս մէջ, եթէ հաւատացողները միայն լսող չլինէին, այլեւ՝ կատարող:

Այդ պատուէրների մէջ Փրկիչը քարոզում է, որ մեր ներքինն ու արտաքինն համեմատ պէտք է լինեն իրար: Մովսէսի եւ Յիսուսի օրէնքների համեմատութիւնը այն բանի մէջ է կայանում, որ Մովսէս կատարուած յանցանքներն է խստիւ դատապարտում, իսկ Յիսուս՝ յանցանքի ամենափոքր մասն անգամ մտքովն անցնելը արդէն դատապարտուած է համարում: Մովսէս սպանութիւնը դատաստանի պարտաւոր է համարում (Ել., Ի.: Օր., Ե.), իսկ Յիսուս՝ եղբօր վերայ տարապարտուեց բարկանալն ու յիմար ասելը: Մովսէս շնութիւնը դատապարտում է, իսկ Յիսուս մտքովն անգամ այդ տեսակ բան անցկացնելը սրտումը արդէն կատարուած գործ համարելով՝ դատապարտում է: Մովսէս պատուիրում է կինը արձակել՝ արձակման թուղթ տալով (Օր., ԻԴ., 1), Յիսուս պատուիրում է. «Ով որ իւր կինը առանց պոռնկութեան պատճառի կարձակի, արդէն ինքն կնոջ շանայու պատճառ կդառնայ, եւ ով որ արձակուած կինը առնի, արդէն շնութիւն կլինի արածը» (Մատ., Ե., 31-32):

Մովսէս պատուիրում է սուտ չերդուել եւ երդուելիս էլ Աստուծոյ անունով երդուել (Ելից, Ի., 7: Ղեւ., ԺԹ., 12), իսկ Յիսուս պատուիրում է բնաւ չերդուել, այլ «այոն այո լինի եւ ոչն ոչ»: Մովսէսը վրէժխնդրութիւն է պատուիրում՝ աչքի տեղ՝ աչք, ատամի տեղ՝ ատամ (Ել., ԻԱ., 24): Յիսուս ասում է՝ չարին հակառակ մի կենաք (Մատ., Ե.): Մովսէս պատուիրում է սիրել ընկերին (Ղեւտ., ԺԹ., 18) ու թշնամին ատել (Օր., ԻԳ.): Յիսուս պատուիրում է թշնամուն սիրել, անիծողներին օրհնել եւլն:

Յիսուսի կեանքն ու քարոզութիւնը մի սքանչելի օրէնք է, որին եթէ հետեւին, արդէն լուսաւորուած ու փրկուած կլինին մարդիկ:

Այն մարդիկ, որոնք Յիսուսի երկրաւոր կեանքը ու նորա քարոզութիւնները գրեցին, կոչուեցին Աւետարանիչներ. եւ դոքա են՝ Մատթէոս, որ Յիսուսի Յարութիւնից շատ սակաւ յետոյ գրեց իւր Աւետարանը եբրայերէն լեզուով, այն հաւատացեալների համար, որոնք հրէայ էին եւ թլպատուած: Մատթէոս աւելի ընդարձակ եւ պատմական ոճով է գրել իւր Աւետարանը: Մարկոս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 15 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը եգիպտացւոց լեզուով՝ համառօտ գրեց, եւ իւր Աւետարանը սկսում է Յովհաննու քարոզութիւնից ու Յիսուսի բժշկութիւնից: Ղուկաս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 17 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը, քաղդէաերէն գրեց՝ ընդարձակ ոճով: Այս Աւետարանը հետաքրքիր է նաեւ մի քանի հրէից կրօնական արարողութեանց նկարագրութեան եւ քաղաքական հանգամանքի նկատմամբ: Յովհաննէս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 53 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը յունարէն լեզուով, ինքն Աւետարանիչը, լինելով բռնուն երեւակայութեան տէր մարդ եւ Յիսուսի սիրելի աշակերտը, աստուածաբանական ոճով է սկսում իւր Աւետարա-

նը եւ գեղեցիկ կերպով նկարագրում է Յիսուսի դրութիւնն ու խօսքերը՝ նորա տագնապալից մատնութիւնից սկսած:

Այն զարմանալի համանմանութիւնը, որ չորս Աւետարանիչների գրութեան մէջ երեւում է Յիսուսի կեանքի եւ քարոզութեան պատմութեան նկատմամբ, համոզում են մարդուն հաւատալ, թէ բոլոր գրածները ճիշտ են, եւ պէտք է զարմանալ առաքեալների այն կենդանի սիրոյ վերայ՝ դէպի իրանց Վարդապետը, որ նորա ամեն մի արարքն ու գործը տարիներով անմոռանալի են պահել իրանց մտքում:

Աստուածաշնչի այն մասը, որ վերաբերում է Յիսուսի երկրաւոր կեանքին եւ նորանից յետոյ է գրութեան, կոչւում է Նոր Կտակարան, որ բաժանւում է ըստ այսմ.

Ա. Աւետարան, որ պատմում է Յիսուսի կեանքն ու քարոզութիւնը եւ վերջանում է Յիսուսի երկինք համբառնալով:

Բ. Գործք Առաքելոց, որ նկարագրում է առաքեալների կեանքը՝ նոցա քարոզութեան ժամանակ, այլեւ առաջին հաւատացեալների ընկերական յարաբերութիւնները:

Գ. Պօղոսի թղթերը, որոնք գրութեան են զանազան քաղաքացիների վերայ, նոցա իրանց քաղաքական պարտքը յիշեցնելու համար:

Դ. Կաթողիկեայց թուղթը, որ ընդհանրական գրութեան են՝ հաւատացեալներին իրանց հաւատոյ մէջ հաստատելու համար: Կաթողիկեայց թղթերի հեղինակներն են՝ առաքեալքն Յակովբ, Պետրոս, որ երկու թուղթ ունի, Յովհաննէս, որ երեք թուղթ ունի, Յուդա, որ մի թուղթ ունի: Կաթողիկեայց թղթերի շարքում կարելի է դասել նաեւ Յովհաննու Յայտնութիւնը, որ մարգարէական մի գրութեան է եւ ապագայի գուշակութիւն:

Հին Կտակարանի մէջ կան այնպիսի գրքեր, որ երկրորդական են համարւում եւ եկեղեցւոյ մէջ չեն կարդացւում, որպիսի են՝ Հռութ, Եսթեր, Եզրաս եւլն: Իսկ Նոր Կտակարանի մէջ երկրորդական համարւում է Յովհաննու Հանգիստը: Կան այնպիսի գրութեանքներ էլ, որ թէեւ Յիսուսի աշակերտներին են համարւում, բայց Աստուածաշնչի մէջ չեն մտած. օրինակ՝ «Աւետարան մանկութեան Յիսուսի» եւլն:

Քրիստոնէական եկեղեցին ընդունել է Հին եւ Նոր Կտակարանը: Երբ որ հայերը ընդունեցին քրիստոնէութիւն, Աստուածաշնչի ընթերցանութիւնը կատարում էին յունարէնով եւ ասորերէնով, մինչեւ որ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ սկսեցին հայկական թարգմանութիւնը: Առաջին թարգմանութեան գիրքը «Առակացն» է: Ս. Գրոց թարգմանութիւնը երկու անգամ կատարուեց՝ աւելի զգուշութեան համար: Առաջին թարգմանութիւնից միայն մի քանի կտորներ կան ժամագրքի մէջ, իսկ այժմեան ամբողջ մեր

Աստուածաշունչը երկրորդ անգամի թարգմանութիւնն է եւ համարուում է ընտրելագոյն թարգմանութիւն, եւ թագուհի ամենայն թարգմանութեանց կոչուած է հայագէտ եւրոպացիներին: Դնենք մի երկու կտոր առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւններից՝ համեմատութեան համար.

Ա. ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այց արարի վերայ խոնարհութեան աղախնոյ իւրոյ, այս ուհե տեւ երանից են ինձ ամենայն ազգք:

Յարոյց մեզ զեղջիւր փրկութեան ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ:

Առնել զողորմութիւն առ հարսն մեր եւ յիշել զկտակարանս սրբութեան իւրոյ:

Վասն զթոյ ողորմութեան Տեառն Աստուծոյ մերոյ, որով երեւեցաւ մեզ արեգակն ի բարձանց, լուսաւոր առնել զխաւար մեր: Ծագել զլոյս ի վերայ այնոցիկ, որք նստէաք ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու. ուղղել զոտս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան:

Բ. ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զի հայեցաւ ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ, զի ահա այս ուհե տեւ երանեաց են ինձ ամենայն ազգք:

Եւ յարոյց եղջիւր փրկութեան մեզ ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ:

Առնել ողորմութիւն ընդ հարսն մեր եւ յիշել զուխտն իւր սուրբ:

Վասն զթութեանց ողորմութեան Աստուծոյ մերոյ, որովք այց արար մեզ արեգակն ի բարձանց, երեւել որոց ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու նստէին. ուղղել զոտս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան:

Յիսուս համբարձման ժամանակ պատուիրել էր իւր առաքեալներին Երուսաղէմում սպասել Ս. Հոգու գալստեանը, եւ երբ որ Պենտեկոստէի կիւրակէ օրը առաքեալները հաւաքուած էին վերնատան մէջ, առաւօտեան երրորդ ժամին իջաւ Հոգին Սուրբ, եւ առաքեալները զօրութիւն ստացած՝ սկսան քարոզել: Առաջին անգամ Պետրոս առաքեալը խօսեց: Յիսուս իւր առաքեալներին պատուիրել էր հաւատացեալներին մկրտել «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Ուրեմն այս էր Առաքելոց Հանգանակն, իսկ խորհրդական արարողութիւններն էին՝ Ա. Ապաշխարելն, Բ. Մկրտիլն:

Երբ որ հաւատեացեալները դեռ սակաւ էին, ամենայն բան հասարակաց էր. առաքեալներն էին ողորմութիւն մատակարարում, որ երբ դժգոհութեան առիթ տուեց, տասներկու առաքեալները ժողովելով՝ աշակերտներից եօթն հոգի ընտրեցին այդ պաշտօնի համար, որոնք կոչուեցին Սարկաւագներ (Գործ., Զ.):

Առաքելները սկզբում միայն հրէաներին էին քարոզում, ինչպէս Յիսուս պատուիրել էր, յետոյ Ս. Հոգւոյ ազդեցութեամբ սկսեցին հեթանոսներին էլ քարոզել: Հրէայ հաւատացեալները թլփատութիւն ունենալով՝ դարչում էին անթլփատ հեթանոսներից, բայց առաքելները առ ոչինչ համարելով թլփատութիւնն ու անթլփատութիւնը՝ սկսեցին քարոզել Աստուծոյ խօսքը ամենայն տեղ եւ առաջին անգամ Անտիոք քաղաքում հաւատացեալները Բառնաբասի եւ Պօղոսի հետ քրիստոնեայ կոչուեցին (Գործ., ԺԱ., 26):

Թլփատութեան խնդիրը երբ որ ծանրացաւ, առաջին համագումար ժողովը կայացաւ Երուսաղէմում ի ներկայութեան առաքելոց եւ երէցների ու վճռուեց թլփատութեան խորհուրդն առ ոչինչ համարել քրիստոնէութիւնը հեթանոսների մէջ տարածելու համար: Այլ եւ որոշեցին, որ հեթանոսութիւնից դարձած քրիստոնեայքը զգոյշ լինին զոհելուց, արիւններից ու պոռնկութիւնից: Նորահաւատ քրիստոնեաները Յիսուսի պատուէրը կատարելու եւ Նորան յիշելու համար ժողովում էին, եւ նա, որ առաքելութեան պատիւ ունէր կամ երէց էր, պատմելով ու քարոզելով Յիսուսի կեանքը՝ կատարում էր խորհրդական ընթրիքի յիշատակը՝ բեկանելով հացը (Ա. Կորն., Ժ.-ԺԱ.), որ շատ զգուշաբար պէտք է կատարուէր: Աղօթելու համար այր մարդիկ գլխաբաց, իսկ կին մարդիկ ծածկած գլխով պէտք է կանգնէին (Ա. Կորն., ԺԱ., 4-16):

Առաքելոց ժամանակով եկեղեցին կատարում էր հետեւեալ խորհուրդները.

Ա. Ապաշխարութիւն:

Բ. Մկրտութիւն:

Գ. Դրոշմ (Գործ., Ը., 14-17):

Դ. Հաղորդութիւն՝ հրապարակական աղօթքով, բեկմամբ հացին:

Ե. Զեռնադրութիւն, որով կարգում էին առաքելները երէցներ՝ Քրիստոսի խօսքը քարոզելու եւլն.:

Զ. Ամուսնութիւն, որ հաստատեց Աստուած եւ նուիրագործեց Յիսուսի վարդապետութիւնը՝ աւանդելով. «զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեցէ»:

է. Օծումն հիւանդաց՝ ինչպէս պատուիրում է Յակոբ առաքելը:

Առաքելոց ժամանակով եկեղեցին ունէր հետեւեալ կազմակերպութիւնը՝ ըստ վարչական մասին.

Ա. Առաքելք, որոնցից ամեն մինը իրանց քարոզութեամբ քրիստոնեայ դարձած հաւատացեալների եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն էին:

Բ. Եպիսկոպոսներ, որոնք առաքելներից կարգուած էին հսկել իրանց յանձնուած հաւատացեալների վերայ:

Գ. Երէջներ, որոնք պէտք է Քրիստոսի խօսքը քարոզէին եւ Ս. Խորհուրդները մատակարարէին հաւատացեալներին:

Դ. Սարկաւագներ, որոնք պէտք է սպասաւորէին երէջներին Ս. Խորհուրդները ժողովրդեան մատակարարելու ժամանակ:

Առաքելոց ժամանակով Երուսաղէմում գումարուած առաջին ժողովի Ա. որոշումն էր թլփատութեան համար գայթակղութեան տեղի չտալ, այսինքն՝ հեթանոսներին բռնի չթլփատել, իսկ թլփատեալ հրէաներին՝ չմերժել, որով թլփատութեան խորհուրդը կորցրեց իւր նշանակութիւնը, Բ. որոշումն էր զգուշանալ զոհեալները ուտելուց եւ առհասարակ հեթանոսական ինչ ինչ անտեղի սովորութիւններից:

Ե.

ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ¹

Յառաջ քան թէ կսկսէի խօսել հայերիս քրիստոնէական եկեղեցու կազմակերպութեան մասին, յարմար եմ դատում մի հարեւանցի հայեացք ձգել մեր՝ քրիստոնէութիւնից առաջ ունեցած կրօնական պաշտամանց վերայ:

Այն ուղղութիւնը, որ տրուած է մեր նահապետական պատմութեան շրջանին, կարող էր նոցա դարու ոգին համարուել, եթէ մեր Պատմութեան Հայր Մովսէս Խորենացին ապրէր զոնչ Վաղարշակ Ա. թագաւորի օրով, բայց որովհետեւ նա ապրում էր քրիստոնէական շրջանի այն դարում, որ շատ զգուշ էր հեթանոս ազգերի վարք ու բարքի եւ կրօնական պաշտամանց մասին՝ շատ հաւանական է, որ Մովսէս Խորենացին մեր նահապետական շրջանի պատմութիւնը իւր դարու հոգւոյն համապատասխան է նկարագրել:

Հայաստան աշխարհը իւր շատ աւանդութիւններով եւ աշխարհագրական անուններով կապուած է նախամարդոց ստեղծագործութեան, համատարած ջրհեղեղի եւ Նոյի հետ: Այս իսկ պատճառով ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլ եւ շատերը մեր պատմաբաններից մինչեւ մեր օրերը պնդում են, որ Նոյին հետեւելով՝ մեր ազգի առաջին նահապետները ճշմարիտ աստուածապաշտ էին, եւ որ առաւելն է՝ միակնութիւն ունէին:

Մինչդեռ հայերը իրանք իրանց մէջ էին ապրում, նոցա կրօնական պաշտամունքը շատ պարզ էր, բայց երբ սկսեցին օտարների հետ յարաբերութիւն ունենալ, սկսեց նոցա կրօնական պաշտամունքը հետզհետէ բաղադրուել:

¹ Շարայարութիւնն մեր նախորդ յօդուածների: Աղբիւրները, որոնցից օգուտ է քաղուած՝ չեն յիշվում: Յ. Վ.:

Արայի եւ Շամիրամի յարաբերութիւններէց արդէն յայտնի է, որ հայերը հաւատում էին դիւթութեան: Անուշաւանի կամ Սօսանուէրի պատմութիւնից երեւում է, որ հայերը առանձին յարգանք էին մատուցանում Արմենակի անտառի սօսիներին եւ ծառերի սօսափիւններին (խշշոցին) նայելով՝ հմայութիւն անում:

Թէ Մովսէս Խորենացին շատ զգուշաբար է վարուել մեր նահապետական շրջանի մասին խօսելիս՝ այդ նորանից յայտնի է, որ Հայկի բերանից այնպէս է խօսում, որ իւր ժամանակի մարդիկ հազիւ կարող էին այն տեսակ մտածել (զի կամ մեռցուք եւլն.): Արա Գեղեցիկին այնպիսի բարոյականութեամբ է նկարագրում, որ այժմ եւս հազուադէպ է: Արամի համար ասում է. «Լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»: Այսպիսի կատարելութիւններ այն դարու մարդոց մասին շատ հազուադէպ պէտք է համարել:

Մովսէս Խորենացին մեր նախկին նահապետների պատմութիւնը գրելիս շուտ շուտ կրկնում է. «Արգարացունէ եւ այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»: Իհարկէ, շատ թանկագին նիւթեր կարող էին լինել այդ անգիր զրոյցների մէջ, որ Մովսէս Խորենացին զանց է արել զգուշութեան հետեւելով:

Որչափ հնար է եղել հետեւցնել, հայերը իրանց կրօնական պաշտամանց ձեւերը մեծ մասամբ դուրսից են ստացել եւ դրսեցւոց հետեւողութեամբ կատարել, զոր օրինակ՝ եթէ Շամիրամ չլիներ, Արայի դին յարաւէզները չէին լիզիլ եւլն.: Որչափ եւ հայերի կրօնական պաշտամանց վերայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել շրջակայ տիրող ազգերը, չէ կարելի ասել, թէ հայերը չեն ունեցել սեպհական գո՛նէ պարզ պաշտամունք:

Հաւանական է կարծել, որ Հայկագեանց հարստութեան ժամանակ հայերը եղել են բնապաշտ, այսինքն՝ բնութեան երեւոյթներին երկրպագու: Եւ որովհետեւ ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստը Հայաստանում նախանձելի նրբութիւն չունէին, վասնորոյ եւ արձանների կամ կուռքերի գործածութիւնը Հայաստանում չկար: Բնութիւնը պաշտում էին հայերը արհաւիրքից վախենալով եւ գեղեցկութեամբը զմայլելով:

Վահագնի պատմութիւնը իւր ծննդեան եւ կենաց նկարագրութեամբ հայոց նախնական կրօնի վերայ փոքր ի շատէ լոյս է սփռում եւ դորա պատմութիւնից մենք իմանում ենք, թէ նորա անդրին-չափ հասակին¹: Վրացիք իրանց աշխարհում կանգնեցնելով՝ պաշտում էին: Վահագնի պատմութիւնից յայտնի է, որ քաջագործ եւ դիւցազն մարդկանց հայերը աստուածային ծագումն էին տալիս: Ինչպէս երկինքը, որ հայերի

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, 1881, Գիրք Ա., գլ. ԼԱ.:

Հայր աստուածն էր համարուում, երկիրը, որ նոցա մայր աստուածը, իսկ ծերունի ծովը՝ բնութեան սքանչելի տիպը եւլն։ Վահագնի ծննդեան համար երկունքի ցավով բռնուած են նկարագրում առասպելները։ Զրադաշտական կրօնին հետեւելով՝ Հայերը չար եւ բարի հոգիների գոյութիւնն էին խոստովանում. բարի մարդկանց ծնունդը բարի հոգիների հսկողութեան տակ, իսկ չարերինը՝ չար։ Այդ հոգիների բնակավայր համարուում էր Ազատ Մասիս լեռը¹, որ ըստ Խորենացւոյ՝ հաստատուում է գողթնեցւոց թուելեաց երգերով։ Հայ հեթանոսական կրօնի մասին հատընտիր շատ սակաւ տեղեկութիւններ կարելի է քաղել Խորենացւոց, որ շատ զգուշութեամբ թեթեւ ակնարկութիւն անելուց յետոյ սկսում է մեկնաբանութիւնը, զոր օրինակ՝ վիշապների ակնարկութիւնը անելով՝ անմիջապէս սկսում է Աթղահակի պատմութիւնը եւ, առհասարակ, կրօնական պաշտամանց մասին կամենալով լռութիւն պահել՝ յանդիմանում է Սահակ Բագրատունուն եւ նորա տարփանքը մանկական ձգտումն է համարում²։

Որչափ եւ Խորենացին զգուշութիւն է պահպանում, այնուամենայնիւ նորա՝ մեզ աւանդած հատ ու կտոր տեղեկութիւններով հաստատուում է, որ Հայերը Հայկազեան հարստութեան ժամանակ քանի դեռ ասորեստանցւոց չէին հպատակել, պարզ բնապաշտ էին, բնութեան երեւոյթներ էին պաշտում։ Մեծապէս հաւատում էին գուշակութեանց եւ հմայութեանց, որ կատարուում էր ծառերի սօսափիւններով եւ թռչունների շարժմունքով, որ կոչւում է հաւահմայութիւն։ Այնպէս որ, մինչեւ այսօր եւս իբրեւ աւելորդապաշտութիւն՝ աքաղաղի անժամանակ կանչելը, հաւի անբնական ձայն հանելը վատ նշան է համարուում, կաշաղակ թռչունի ոստոտելով տան շուրջ թռչելը՝ հիւր գալու նշան, բուն՝ իսկապէս մահուան գուշակ, եւ որ տան վերայ նստում է նա, անշուշտ հաւատում են, թէ այդ տանը մի վնաս կհանդիպի։ Այս նախապաշարումները մինչեւ ցայժմ էլ կան։

Այսպէս, երբ որ Հայերը ասորեստանցւոց հետ սկսան յարաբերութիւն ունենալ, նոցանից մի քանի կրօնական պաշտամունքներ ստացան եւ սկսեցին պաշտօն մատուցանել յարաւելզ կոչուած ոգուն, որի պաշտօնն էր պատերազմի մէջ վիրաւորուած, մինչեւ անգամ սպանուած, դիւցազունների վէրքերը լզելով՝ առողջացնելը։

Երբ որ մակեդոնացիք պարսից յաղթելով Հայաստանին եւս տիրեցին, յունական պաշտամունքն էլ ունեցավ Հայաստանում իւր հետեւանքը։

Արշակունեաց օրով արդեն Հայերի կրօնական պաշտամունքը բաւական բաղադրեալ էր, եւ նոքա արեգակին պաշտում էին ու կրակին յար-

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Ա., գլ. Լ.

2 Անդ, Պարսից Առասպելք։

գում՝ ոչինչ խտրութիւն չդնելով զանազան պաշտամանց մէջ, եւ դարեւրով առաջ Հայաստան գաղթած հրէաները ունէին իրանց ազգային կրօնն ու ծէսերը՝ նոքա թլպատուում էին, չաբաթ օրերը սուրբ էին պահում եւ զոհեալ միս չէին ուտում¹, մինչեւ որ Արշակ Ա. Հայոց Արշակունի թագաւորը արգելում է դոցա իրանց հայրենական օրէնք պաշտելը:

Արտաշէս Ա. Արշակունին արշաւելով Փոքր Ասիայի յունական գաւառները՝ յունաց աստուածների պղնձաձոյլ ոսկեզօծ արձանները բերեց Հայաստան: Արդէն մեհենական պաշտամանց պաշտօնեայ նշանակուած էր Վաղարշակից Վահագնի սերունդը՝ Վահունի կոչմամբ: Արտաշէս Հելլադայից եւս արձաններ՝ հանդերձ քրմապետներով, բերում է Հայաստան, եւ այդ քրմապետները բնակութիւն են հաստատում երկրի սահմանագլխի քաղաքներում:

Կրօնական պաշտամանց գլխաւոր կենդրոններն էին՝ Բագաւան, Աշտիշատ, Ամուրն Անի, Երիզա եւլն:

Հեթանոս հայերը բարի եւ չար ոգիների գոյութիւն էին ընդունում, որոնց եւ կոչում էին Քաջք եւ Վիշապ: Քաջքերի եւ Վիշապների բնակարանը համարւում էր Մասիս լեռը, որ ահ եւ սարսափ էր բերում երկրաշարժի ժամանակ իւր ստորերկրեայ գոռումներով:

Բացի Յունաստանից բերուած կուռքերը, հայերի պաշտած նշանաւոր աստուածներն էին՝ Արամազդ, որ համարւում է հայր եւ կառավարիչ, Անահիտ աստուածուհի, որ Հայաստանի խնամակալն էր համարւում եւ զգաստութեան ու իմաստութեան մայր: Դորա մեհեանը Երիզայումն էր, իսկ աթոռը՝ Աշտիշատումն: Սորա պաշտամունքը շատ ընդհանրացած էր: Սորա պատուանդաններն էին՝ Ոսկեմայր, Ոսկեհատ, Ոսկեծին:

Աստղիկ աստուածուհի՝ գեղեցիկ եւ գեղեցկութեան ու սիրոյ խնամակալ: Աստղկան մեհեանը գտնւում էր Աշտիշատում եւ կոչւում էր Սենեակ Վահագնի, վասն զի Վահագն, որ իւր քաջութեամբ աստուածացած էր, Աստղկան ամուսինն էր համարւում:

Նանէ աստուածուհին, որ կանանց տնարարութեան եւ կենաց խնամակալն ու իմաստուն մայրն էր, նորան յատկացեալ պաշտամանց տեղը կային Նանէական դիք կոչուած արձանները:

Վահագն քաջութեան աստուած էր համարւում եւ չար ոգիների պատուհաս: Վիշապաքաղ Վահագն կոչմամբ պաշտւում էր իւր անուան նուիրուած Վահեվանեան մեհեանում, որ Աշտիշատումն էր գտնւում, եւ քրմութեան պաշտօն կատարում էին նորա սերունդը՝ Վահունի կոչմամբ:

Միհր աստուած էր այն՝ ինչ որ Անահիտն, միայն Միհրը՝ այր, իսկ Անահիտ՝ կին էր: Սորա մեհեանը գտնւում էր Բարձր Հայոց Դերձան գաւառի Բագայառիճ ավանում:

1 Սովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. Թ.:

Այս աստուածները մի ընտանիք էին կազմում, եղբայր ու քույրեր էին, եւ ծնունդ երկնքի՝ հայր Արամազդի, եւ երկրի՝ մայր աստուծոյ։ Աստուածների ծննդեան նկարագիր պէտք է համարել «Երկնէր երկին եւ երկիր» երգը։

Ամենաբեղն՝ երկրի արմտեաց բուսոց խնամակալ։ Նորա մեհեանը Բագրեւանդի Բագուան կամ Դիցավան աւանումն էր։ Այս աստուածը համարւում էր Ամանոր, որովհետեւ դորա տօնը կատարւում էր Նաւասարդի մէկից մինչեւ վեցը, բերոց հասնելու ժամանակ, երբ որ Տիգրան Գ. Արշակունին ի պատիւ իւր քրմապետ Մաթան եղբօր մի մեհեան կանգնացրեց նորա գերեզմանի վերայ, որի զոհերից պէտք է կերակրուէին հիւր օտարականները։ Ամանորի մեհեանը կամ նոյն ինքն Ամանոր կոչուեց Վանատուր։

Տիրն էր աստուածութեան կամակատարը եւ մարդկութեան միջնորդը աստուածոց առաջ, նաեւ աստուածութեան դպիրն էր համարւում։ Դորա մեհեանը գտնւում էր Արտաշատի մօտ՝ դէպ հիւսիսային արեւմուտք։ Մեհեանը կոչւում էր Երագմոյն, իսկ արձանը՝ Տրիդեք։

Այս աստուածութեանց երկրորդական պաշտօնէաներն էին բարի եւ չար ոգիները։

Արեգակը պաշտւում էր իբրեւ աստուած, նոյնպէս եւ Լուսինը, որին աւելի ջերմեռանդն էին մանաւանդ կանայք եւ ահիւ ու երկիւղածութեամբ երկրպագում էին նորան։ Այդ աւելորդապաշտութիւնը մինչեւ ցայժմ էլ կայ, եւ լուսինը նորելիս թող որ զանազան գուշակութիւններ են անում, այլ եւ աղօթում են այսպէս. «Նոր նոր՝ շնորհաւոր, էթաս՝ հալիւոր, գաս՝ թագաւոր, մահին՝ թանգութիւն, հացին՝ էժանութիւն, իմ հօրն ու մօրն՝ արքայութիւն»։ Եթէ նորած լուսինը առաջին անգամ տեսնելիս մարդ ձեռքին բան չունենայ, վատ նշան է համարւում։

Կրակը իւր արժանաւոր տեղն ունեցել է մեր նախնի կրօնական պաշտամանց մէջ եւ մինչեւ ցայժմ էլ Տեառնընդառաջի տօնին հանդիսաւոր կրակ են վառում եկեղեցու գաւթում, որի խանձողները հոգեգմայլ ուրախութեամբ խլիլոտում են, եւ իւրաքանչիւրը իւր կտրանը փոքրիկ կրակ վառելով այդ խանձողներից՝ շուրջը պտտում են քղանցքի ծայրը մի փոքր այրելով եւ վերայից ոստոստելով, որ հիւանդութիւնը թափուի կրակի վերայ եւ այրուի։ Այդ կրակից վառւում է երեկոյեան ճրագը, ածիւնը երթկից տան զանազան մասունքների մէջ են լցնում՝ աճեցման համար, այլեւ մեծ նշանակութիւն են տալիս Տեառնընդառաջի կրակի ծուխի բարձրանալուն եւ թեքուելուն. այնպէս որ, ո՛ր կողմն եւ թեքուի՝ այն կողմի արտերը արդիւնաւոր կլինեն։ Այդ տօնը Նաւասարդին էր կատարւում եւ շատ հանդիսաւոր։ Գրիգոր Մագիստրոսը հնոց երգը կրկնելով՝ ասում է. «Ո տայր ինձ զծուխ ծխանի եւ զառաւօտն Նաւասարդի»։

Մեր նախնիք ունեցել են հանդիսաւոր տօներ աստուածոց մեհեանների, եւ այդտեղ հանդէսներ են կատարուել, որոնք ժողովրդի վերայ մեծ ազդեցութիւն ունէին, իսկ կրօնի պաշտօնեայք շահուում էին ժողովրդեան տուրքերից՝ յանուն աստուածոց:

Երբ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտաւ, Ս. Գրիգոր կամենալով կռապաշտութեան հետքը բոլորովին անհետացնել՝ մեհեանների տեղ քրիստոնէական եկեղեցի կանգնացրեց, որպէս զի պաշտամանց սովոր հայերը քրիստոնէական հաւատոյ նահատակների յիշատակին նոցա տօնի օրերը ճշմարտին Աստուծոյ երկրպագէին, եւ ներողամիտ աչքով էր նայում ժողովրդի մէջ արմատացած ցոյցերին, որ աշխարհախումբ տօներին կատարուել էին, մինչեւ որ ժողովուրդը կրնդեւանար քրիստոնէական կրօնին: Համբարձմանը Քրիստոսի համբարձումն է տօնում եկեղեցին, բայց ժողովուրդը դրսեւ մի ազգային տօն էլ ունի՝ հանդիսաւոր վիճակ ձգել եւ ծաղկափնջեր կապել եւլն, եւ ով գիտէ, թէ այդ ի հնումն կռապաշտ հայերը չէին կատարում ի պատիւ Անահտի եւ Աստղկան: Վարդապառին եկեղեցին Յիսուսի Այլակերպութիւնն է տօնում, իսկ ժողովուրդը դրսեւ միմեանց վերայ ջուր է շաղ տալիս եւ աղաւնի է թռցնում, եւ ով գիտէ, թէ այդ ի հնումն կռապաշտ հայերը չէին կատարում ի պատիւ Ամանորաբեր աստուծոյ եւլն:

Հնումն դարբինները սալը ծեծում էին, որ Արտաւազդի շղթաները ամրանան, որ նա չազատուի ու աշխարհը աւերի, իսկ այժմ՝ կանանց համար աւագ ուրբաթ օրը պողպատէ մանեակներ են շինում, որ կոչւում է ուրբաթարուր: Կանայք գործ են ածում այդ մանեակը, որ դեւերը նոցա չվնասեն: Այսքանս բաւական համարելով հեթանոս հայերի կրօնական պաշտամանց մասին՝ դառնանք այժմ դէպի մեր քրիստոնէական եկեղեցին:

ՕԾՍԱՆ ԻՒՂ ԵՒ ՕԾՈՒՄՆ¹

«Որ յառաջագոյն յօրէնս, յօրինակ Միաժնի Քո, Հայր երկուսն, ետոր շօրոհաբնի Ի յիւր սրբոհաբն յօծոհն օծելոյ, Հեղբնդ ար Իրոյն շերտակոյն Քո շնորհս»...

«Որ շարդարես սոպա Ի Հանդերձս լուսափայլս եւ գերադաշնոս շարսառածակ Եսեղեթի Քո Սոհր, մանկոհք սորա ընդ շրեհ-սակս օրհնեն Սոհր շերտոհոհաբնդ»:

(Հարպան Ս. Միմոն. Մաշնո շեռած, Ի Կարգ Մարտոհան)

Շատ շատերը հայերին նմանեցնում են հրէաներին: Արդարեւ, հրէայք եւ հայք ունին ընդհանուր նմանութիւն: Թէ՛ հրէայք եւ թէ՛ հայք վայրավատին ցրուած են երկրագնդի ամենայն կողմը: Հրէայք ունին իրանց երուսաղէմը, հայք եւս ունին իրանց Էջմիածինը: Երուսաղէմում գտնուում են հրէից անցեալ փառաց նուիրական յիշատակները, Էջմիածնում եւս գտնուում են հայոց անցեալ եւ ներկայ փառաց եւ վերակենդանութեան յիշատակը եւ կոթողը: Այս ընդհանուր նմանութեան հետ կայ եւ ընդհանուր տարբերութիւն հայի եւ հրէի մէջ:

Թէեւ թէ՛ հրէայք եւ թէ՛ հայք վայրավատին ցրուած են աշխարհիս ամենայն կողմը, բայց հրէան հոգւով եւ մարմնով կապուած է Երուսաղէմի եւ հայրենի յիշատակների հետ, դարերով անտուն, անտեղ, օտար, պանդուխտ եւ հալածական է մնում: Նորա կէտ նպատակն է շահուել, շահուել ինչպէս եւ լինի, բայց կրօնքով, սովորութեամբ, յատկութեամբ եւ կենցաղավարութեամբ՝ անխառն մնալով իւր շրջապատող օտար ազգերի մէջ: Այսպիսի օտարոտի կեանքով հրէայն ատող եւ ատելի դարձած՝ շատ սակաւ անգամ է պատահում, որ ձուլուի օտարի հետ:

Իսկ հայը, գաղթելով օտար երկիր, դեռ տասնեակ տարին չլրացած՝ ունենում է սեպհական տուն եւ ազգային եկեղեցի: Շուտով յարմարւում է իւր շրջապատող օտար ազգին, կորցնում է իւր ազգային սովորութիւնը, յատկութիւնը եւ կենցաղավարութիւնը՝ պահելով միայն կրօնի կմախքը, որովհետեւ կրօնը՝ առանց ազգային ականդութեանց չէ ինչ աւելի, քան՝ մի կմախք: Հայը իւր ընդել բնաւորութեամբ շուտով իւրացնում է օտարի բոլոր ազգային սովորութիւնները, յատկութիւնները եւ կենցաղավարութեան ձեւերը եւ այդ մասին Ս. Գրքի ճիշտ աշակերտն է. նորա համար «չիք խտիր ո՛չ հրէի եւ ո՛չ հեթանոսի»:

¹ «Արարատ», 1886, էջ 241-252: Հրատարակւած է «Կրօնական» խորագրի ներքո: Ստորագրւած է Յ. Վ. Մ.:

Հրէան իւր այդքան փայփայած Երուսաղէմում եւ Հայրենիքում չունի այժմ ոչ մինը իւր նուիրական տեղերից: Սողոմոնի տաճարը մահմետականաց մզկիթ է դարձած, Սիօնը՝ օսմանեան պետութեան բերդ, տաճարի սուրբ սպասները հայտի չէ՝ ինչ են եղել: Բայց հրէան դարձեալ հրէայ է եւ պիտի մնայ ակնկալութեամբ, թէ Մեսիան կգայ, Իսրայէլի որդւոցը կժողովէ աշխարհի բոլոր ծայրերից եւ կվերականգնէ Իսրայէլի կորցրած փառքը՝ յավիտեան թագաւորելով: Ահա մի յոյս, որ յարատեւում է հաւատքով եւ կենդանի է մնում ազգային ավանդութիւնները տոկուն եռանդեամբ սիրելով, չնայելով, որ Երուսաղէմի վերջին ակերումից յետոյ մօտ 1800 տարի է, որ տարագրուած է իւր հայրենիքից:

Իսկ հայը իւր ճկուն բնավորութեամբ եւ յարմարուող յատկութեամբ տարագրութեան մէջ ապրում է՝ ինչպէս ապրում են իւր շրջապատող ազգերը, եւ պատրաստ է եկեղեցական արարողութիւնները եւս յարմարեցնել իւր շրջապատող ազգի եկեղեցական արարողութեանց, եւ եթէ փոքր ինչ տոկունութիւն է ցոյց տալիս, այդ էլ շնորհիւ բուն հայրենիքում մնացած նահատակ խեղճ ժողովրդեան եւ հոգեւորական դասի ջերմեռանդն սիրոյն, որոնցով կանգուն է իւր նուիրական սրբութիւնը՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը՝ Ս. Լուսաւորչի Հայրապետական յաջորդութեամբ, որ մատակարարում է իւր որդւոց կրօնական եւ բարոյական անխարդախ սնունդ՝ ղեկավարելով կրօնական գործերը եկեղեցական եւ ազգային օրէնքով, իսկ կրթութեան գործը՝ կրօնական եւ ազգային ուղղութեամբ:

Այս դէպքում հայի դրութիւնը նախանձելի է, որովհետեւ երբ հրէան ողբում է միայն իւր կորցրած սրբութիւնները՝ հեռաւոր ապագայում դարձեալ գտնելու յույսով, հայը արդէն չահւում է իւր անկորուստ պահպանուած սրբութիւններով, բայց չնայելով այս բարեյաջող հանգամանքին՝ հայք աւելի տրամադիր են օտարանալու:

Հրէաները իւրաքանչիւր տարին երեք անգամ եւ յատկապէս Զատիկի տօնին ժողովում էին Վկայութեան Խորանի մօտ, յետոյ Երուսաղէմ՝ տաճարը, տօնելու իրանց ազատութիւնը եգիպտական ստրկութիւնից (Ել., ԻԳ., 15-17, Ղուկ., Բ., 41, 42): Հայք միայն համախմբւում են Ս. Էջմիածին՝ տօնելու միւլոնօրհնութեան նաւակատիքը: Ս. Միւլոնը Հայրապետական Աթոռից իբրեւ միութեան զօդ՝ բաշխւում է բոլոր հայերին՝ նոցա Մայր Աթոռին եւ միմեանց հետ կապելու՝ իբրեւ մի դրոշմով կնքուած երկնաւոր Հօր որդեգիրներ՝ հայ անուամբ: Ս. Միւլոնի այս մեծ նշանակութիւնը ոմանք գիտենալով են համախմբւում Մայր Աթոռս, իսկ ոմանք՝ բնազդմամբ եւ հաւատքով: Եվ այդ հաւատքով փրկւում են նոքա կորուստից՝ ըստ բանի Փրկչին, թէ «Հաւատք քո կեցուսցեն զքեզ»:

Օծումն, որով եւ Օծման Իւղն, իբրեւ յատկացուցիչ նշան՝ կնքելու Աստուծոյ անունով, շատ հին ժամանակներից կիրառութեան մէջ է: Ս.

Գրքի մէջ օծման դէպքեր յաճախ տեսնում ենք մենք, որով եւ դաստիարակւում, թէ Օծումն աստուածային շնորհաց մի զգալի նշան է, սրբիչ եւ Աստուծոյ շնորհաց ընդունարան կացուցանող:

Յակովբ նահապետը իւր Եսաւ եղբօրը յատկացեալ անդրանկութեան օրհնութիւնը հօրից ստանալուց յետոյ, երբ եղբօր վրեժխնդրութիւնից փախչում էր դէպի Միջագետք՝ Բեթէլ հասնելիս մտայոյզ գլուխը մի քարի վերայ դրած քնեց: Տեսլեան մէջ տեսաւ մի սանդուխ՝ երկրից երկինք բարձրացած, որի վերայով հրեշտակները ելեւէջ էին անում: Աստուած նորան քաջալերեց եւ ասաց. «Այս երկիրը, որի վերայ դու կաս, քեզ ու քո սերնդին պէտք է տամ»: Յակովբ զարթնեց եւ սոսկալով ասաց. «Այս տեղը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Տուն Աստուծոյ եւ Դուռն երկնից», առաւ իւր գլխի տակի քարը, յիշատակի արձան կանգնեցրեց եւ օծեց (Ծնն., ԻԸ., 10-20, ԼԱ., 13.)՝ ուխտելով. «Եթէ եղիցի Տեր Աստուած ընդ իս... եւ դարձուցէ զիս ողջամբ ի տուն հօր իմոյ եւ եղիցի ինձ Տէր Աստուած, եւ վէմս զօր կանգնեցի արձան՝ եղիցի ինձ Տուն Աստուծոյ» (Ծնն., ԻԸ., 20-22):

Բեթէլը Աբրահամի եւ նորա սերնդի համար նշանաւոր, Աստուծոյ երանաւէտ խոստման եւ աւետեաց ուխտատեղի էր, դուռն, որից անցնելով՝ Աբրահամ եւ իւր սերունդը պիտի ժառանգէին Աւետեաց երկիրը: Այստեղ՝ Բեթէլում, Աստուած Աբրահամին խոստացել էր ժառանգեցնել Քանանացւոց երկիրը, երբ նա իւր հայրենի տանից դուրս գալով, օտար եւ անօգնական, չգիտենալով, թէ ուր է գնում եւ ինչի, չլուծ էր դէպի հարաւ՝ Քանանացւոց երկիրը: Աբրահամ եւս այդտեղ սեղան էր չինել (Ծնն., ԺԲ., 7-9), թերեւս եւ օծել, որին հետեւելով՝ նորա թոռն Յակովբ սեղան չինեց եւ օծեց:

Ուրեմն՝ Օծման Խորհուրդը սկսւում է հենց Աբրահամից եւ իրագործւում է Յակովբով: Մովսէս նախամարգարէն Աստուծոյ հրամանին համեմատ կերպաւորեց Օծման Իւղի պատրաստութիւնը եւ Օծումն: Նա, Վկայութեան Խորանի հանդերձանքը ու պաշտօնէից դասը կարգաւորելուց յետոյ, օծեց վկայութեան խորանի յատկացեալ տեղերը՝ յանուն Աստուծոյ նուիրագործելու եւ սրբելու համար, օծեց եւ քահանայապետ Ահարոնին եւ նորա քահանայ որդւոցը, որ իբրեւ օծեալ եւ ուխտաւոր, սրբուած եւ Ս. Հոգւոյ շնորհօք առլցեալ անձինք՝ Վկայութեան Խորանում Աստուծուն սպասաւորեն՝ Աստուծոյ ու մարդկանց մէջ միջնորդ հանդիսանալով:

– Օծման Իւղը պատրաստելու համար Աստուած խօսում է Մովսէսի հետ եւ ասում. «Եւ դու ա՛ռ քեզ խունկս անուշունս, ծաղիկ ընտիր զմոնենեաց հինգ հարիւր սիկղ եւ կինամոմոն զանոյշ գկէս այնորիկ՝ երկերիւր յիսուն. եւ զխունկեղէգն զանոյշ՝ երկերիւր յիսուն. եւ հիրիկ՝ հինգ հարիւր սիկղ ըստ սրբութեանն. եւ իւղ ձիթենեանց հիմենեաւ միով:

Եւ արասցես զայն իւղ՝ զօծումն սրբութեան, իւղ եփեալ ըստ արուեստի իւղագործաց, իւղ յօծումն սրբութեան լինիցի» (Եւք, Լ., 22-25):

-Աստուած Վկայութեան Խորանը օծելու համար պատուիրում է Մովսէսին. «Եւ օծցես ի նմանէ (իւղոյն) զԽորանն Վկայութեան եւ զսեղանն եւ զամենայն զկահ նորա: Եւ զաշտանակ եւ զամենայն զկահ նորա եւ զսեղանն խնկոց: Եւ զսեղանն ողջակիզաց եւ զամենայն զկահ նորա, եւ զաւագանն եւ յատակս նորա: Եւ սրբեսցէս զնոսա: Եւ եղիցի սրբութիւն սրբութեանց, ամենայն որ մերձենայցէ ի նոսա՝ սրբեսցի» (Եւք, 26-29):

-Աստուած Ահարոնին եւ նորա որդւոցը օծելու համար պատուիրում է Մովսէսին. «Եւ զԱհարոն եւ զորդի նորա օծցէ՛ս եւ սրբեսցէ՛ս զնոսա ինձ ի քահանայութիւն: Եւ ընդ որդիսն Իսրայէլի խօսեսցիս եւ ասասցես. «Իւղ յօծումն օծութեան սրբոյ եղիցի ձեզ յազգս ձեր: Ի մարմին մարդոյ՝ ո՛չ օծանիցի, եւ ըստ այդմ հանդերձանի ոչ առնիցէք ձեզ այդպիսի, զի սո՛ւրբ է եւ ի սրբութիւն եղիցի ձեզ: Որ ոք առնիցէ այդպիսի, եւ որ ոք տացէ ի դմանէ այլազգւոյ, սատակեսցի ի ժողովրդենէ իւրմէ» (Եւք, Լ., 30-33):

Այսպէս, ուրեմն, Ս. Օծման Իւղը իբրեւ յանուն Աստուծոյ սրբելու եւ նուիրագործելու խորհուրդ էր՝ հաստատուած Իսրայէլի ժողովրդի մէջ եւ իբրեւ Ս. Հոգու շնորհաց տուուչութեան զգալի նշան էր ընդունուած Հին Ուխտի եկեղեցւոյ մէջ: Վկայութեան Խորանը իւր յատկացեալ տեղերովը օծուելով՝ տուն Աստուծոյ դարձաւ, սրբուեց եւ նուիրագործուեց, քահանայք օծուելով՝ Ս. Հոգւոյ շնորհաց ընդունակ դարձան Վկայութեան Խորանի սպասաւորութեան եւ Աստուծոյ ու մարդոց մէջ միջնորդ լինելու համար: Այսպէս, Մովսէսի ձեռքով եւ Ահարոնի եւ նորա որդւոց օծմամբ՝ Օծման Խորհուրդը յարատեւեց հրէից քահանայական դասու մէջ, իսկ Վկայութեան Խորանի օծման արարողութիւնը յարատեւեց տաճարի մէջ:

Օծուեցին Հին Ուխտի մարգարէք եւ թագաւորք, եւ օծման միջոցաւ Ս. Հոգւոյ շնորհքը ստանալով՝ զօրացան իրանց պաշտօնի մէջ: Սաւուղ իւր հօր գրաստը փնտռելու գնացած լինելով՝ Սամուէլից Ս. Օծումն ընդունեց եւ զօրացաւ ամբողջ Իսրայէլի ժողովուրդը միացնել եւ թագաւորել՝ Իսրայէլի փառաց եւ զօրութեան հիմն դնելով. Դաւիթ օծմամբ իւր հօր խաշանց հովուութիւնից Իսրայէլի թագաւորութեան աթոռը բարձրացաւ եւ Իսրայէլի փառքը մեծացրեց. այսպէս եւ հետագայքը:

Քրիստոնէական եկեղեցին Ս. Օծման խորհուրդը եւ Ս. Օծման Իւղի գործածութիւնը՝ հետեւելով Հին Ուխտին, ընդունեց իբրեւ առաջինը իւր արարողութեանց մէջ, եւ այս եւս Փրկչի բանին համեմատ, թէ. «Մի՛ համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս, ո՛չ եկի լուծանել, այլ լնուլ» (Մատթ., Ե., 17):

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ առաքեալներին սկսուած Ս. Օծումն երեք դէպքում է գործածուում.

Ա. Իբրեւ կնիք որդեգրութեան Աստուծոյ, որ մկրտութիւնից յետոյ է կատարվում եւ Դրոշմ է կոչվում:

Բ. Իբրեւ զգալի նշան Ս. Հոգւոյ շնորհաց, որ ձեռնադրութիւնից յետոյ է կատարւում:

Գ. Իբրեւ նշան կենսատու զօրութեան Աստուծոյ, որ հիւանդի վերայ է կատարւում եւ Օծումն Հիւանդաց է կոչւում:

Այս երեք խորհուրդներն եւս առաքելոց ժամանակով շատ անգամ միայն ձեռք դնելով եւ աղօթելով էին կատարւում, որովհետեւ առաքեալք դեռ նոր պէտք է եկեղեցիներ հաստատէին հեթանոսների մէջ, ուր Օծման Իւղի հանդերձանքը չէր կարող իսկոյն պատրաստուել:

Ա. Դրոշմ ի կնիք որդեգրութեան Հօր Աստուծոյ:

-Առաքեալները, որ Երուսաղէմումն էին, երբ լսեցին, թէ Սամարիայում եւս ընդունեցին Աստուծոյ խօսքը, Պետրոսին եւ Յովհաննէսին ուղարկեցին, որոնք տեղ հասնելով՝ նոցա համար աղօթեցին, որ Ս. Հոգին ստանան, որովհետեւ թէեւ մկրտուած էին Յիսուսի անունով, բայց Ս. Հոգին չէր իջել նոցա վերայ. «Յայնժամ եղին ձեռս ի վերայ նոցա եւ առնուին զՀոգի Սուրբ» (Գործք Առաք., Ը., 14-17):

-Պօղոս Եփեսոս հասնելով՝ տեղւոյն հաւատացեալներին հարցրեց, թէ Ս. Հոգին ստացե՞լ են. երբ իմացավ, թե միայն Յովհաննու մկրտութեամբ են մկրտուել (յապաշխարհութիւն), Յիսուս Քրիստոսի անունով մկրտեց. «Եւ ի դնել ի վերայ նոցա Պաւղոսի զձեռն, եկն Հոգի Սուրբ ի վերայ նոցա, խոսէին լեզուս եւ մարգարէանային» (Գործք Առաք., ԺԹ., 5-6):

Ձեռք դնելով Դրոշմը Օծումն էր կոչւում:

-Պօղոս առաքեալը կորնթացիներին գրած իւր Բ. թղթում ասում է. «Այլ որ հաստատեացն զմեզ ձեռք հանդերձ ի Քրիստոս, եւ Օծ զմեզ, Աստուա՛ծ է, որ եւ կնքեաց զմեզ եւ ետ զառհաւատչեայ Հոգւոյն ի սիրտս մեր» (Բ. Կորնթ., Ա., 21-22):

Յովհաննէս աստուածաբան աւետարանիչը հաւատացեալներին նեռի մոլար վարդապետութիւնից զգուշացնելու համար Ա. Կաթողիկեայց թղթում ասում է. «Եւ դուք ՕԾՈՒԹԻԻՈՒՆ ունիք առ ի Սրբոյն եւ գիտէք ամենեքին» (Բ., Կորնթ., 20): «Եւ դուք ՕԾՈՒԹԻԻՆՆ, զոր ընկալայք ի նմանէ, բնակեսցէ ի ձեզ եւ չէ ինչ պիտոյ, եթէ ոք զձեզ ուսուցանիցէ վասն ամենայնի. եւ ճշմարիտ է եւ չէ սոստ, որպէս ուսոյցն զձեզ, կայք ի նմին» (Բ. Կորնթ., Ա., 27):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին եւս, իբրեւ անգամ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի, ընդունել է Դրոշմի խորհուրդը եւ իբրեւ կնիք Յիսուսի՝ եւ իբրեւ զգալի նշան Ս. Հոգւոյ շնորհաց՝ դնում է մկրտեալի զգայարանքների վե-

1 Տե՛ս Մաշտոց ձեռաց ի կարգ Դրոշմի:

րայ, որպէս զի այդ զգայարանքները զարգանալով գործեն, ինչպէս վայել է Աւետարանի աշակերտի:

-Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տրդատ թագաւորին եւ զօրականին Եփրատ գետում մկրտելու ժամանակ, անհնարին լինելով առ բազմութեան մկրտելոց մէկիկ մէկիկ դրոշմել, Օծութեան Իւղը թափեց մկրտուողների վերայ. «Եւ Իւղն Օծութեան, զօր արկանէր Գրիգորիոս ի վերայ մարդկան, շրջան առեալ ի մէջ գետոյն՝ շուրջ զմարդկաւն խաղայր» (Ագաթանգեղոս):

-Ագաթանգեղոսը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի առաքելութեան համար խօսելով ասում է. «Բազմացոյց զամենայն եկեղեցիս եւ կացոյց քահանայս. եւ Քրիստոսեան դրոշմովն զամենեսին առհասարակ ընծայեցուցանէր լինել ամենեցուն Հոգւովն Սրբով»:

-Դրոշմի Խորհուրդը մատակարարելու համար Մեծ Մաշտոցը հրահանգում է. «Լնու քահանայն զՍուրբ Իւղն ի յափն իւր եւ կնքէ Սուրբ Իւղովն զճակատն, զաչսն, զականջսն, զհոտոտելիսն, զբերանն, զձեռսն, զսիրտն, զքամակն, զոտսն»:

-Ս. Ներսէս Շնորհալին սամոստացիների համար գրում է. «Ս. Միւռնոնան դրոշմեցէք զճակատն եւ զգայարանսն, ասելով՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»:

Բ. Օծումն ձեռնադրութիւնից յետոյ՝ իբրեւ նշան Ս. Հոգւոյ շնորհաց ընդունելութեան, Աստուծոյ օրէնքը ուսուցանելու, եւ իբրեւ ուխտաւոր ու Աստուծոյ պաշտօնեայ Ս. Հոգւոյ շնորհօք զօրացեալ՝ Աստուծոյ եւ մարդկան մէջ միջնորդ հանդիսանալու:

-Վկայութեան Խորանին սպասաւորելու համար Աստուած հրամայում է Մովսէսին. «Եւ որդւոցն Ահարոնի արասցես պատմուճանս, եւ կամարս եւ խոյրս եւ ի պատիւ եւ ի փառս, եւ զգեցուցես զայն Ահարոնի եղբօր քում, եւ որդւոց նորա ընդ նմա: Եւ օծցես զնոսա, եւ լցցես զձեռս նոցա (իւղով օծութեան) եւ սրբեցես զնոսա, զի քահանայացին ինձ» (Ելք, ԻԸ., 40-41):

-Էարկ Մովսէս իւղովոյ օծութեան ի գլուխն Ահարոնի եւ զնա եւ սրբեաց զնա (Ղեւտ., Ը., 12):

Օծեալ կոչւում էին եւ նոքա, որոնք թէեւ զգայապէս օծեալ չէին, բայց դարձեալ Ս. Հոգւոյ շնորհօք առլցեալ էին: Ինչպէս Փրկիչն Յիսուս մարգարէից եւ առաքելոց բերանով Օծեալ է կոչւում. «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ, վասն որոյ եւ օծ իսկ զիս, աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս (Ղուկ., Դ., 18)», Զի ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ, որ է Օծեալ տէր ի քաղաքի Դաւթի» (Ղուկ., Բ., 11):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին ընդունել է ձեռնադրութեան ժամանակ օծման անհրաժեշտութիւնը եւ կատարում է ¹:

1 Տե՛ս Մաշտոց ձեռնադրութեան Քահանայից, Եպիսկոպոսաց եւ Կաթողիկոսի:

Գ. Օծումն հիւանդաց՝ իբրեւ մեղաց թողութեան եւ մարմնոյ առողջութեան համար աստուածային ապաքինիչ զօրութեան նշան:

-Մարկոս աւետարանիչը (Մարկ., 2., 7-13), պատմելով Յիսուսի՝ իւր աշակերտներին առաքելութեան իշխանութիւն տալու հանգամանքը, առաքեալների համար ասում է. «Եւ ելեալ քարոզէին, զի ապաշխարեացեն, եւ դեւս բազումս հանէին եւ օծանէին իւղով զբազում հիւանդս եւ բժշկէին զնոսա»:

-Յակովբոս առաքեալը իւր Կաթողիկեայց թղթում (Յակ., Ե., 12-14) հաւատացեալներին զրկանքների մէջ եղած ժամանակ յուսադրելու, միմեանց հետ սիրով վարուելու եւ զուր տեղը Աստուծոյ անունով չերդուելու պատուէրը տալուց յետոյ՝ յորդորում է. «Վշտանայցէ ոք ի ձէնջ, յաղօթս կայցե, բերկրիցի ոք, սաղմոս ասացէ, հիւանդանայցէ ոք ի ձէնջ, կոչեսցեն զերիցունս եկեղեցւոյն եւ արասցէն ի վերայ նորա աղօթս, օծցէն իւղով յանուն Տեառն, եւ աղօթքն հաւատով փրկեսցէ զաշխատեալն, եւ յարուցէ զնա Տէր. եւ եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ՝ թողցին նմա»:

Հիւանդաց Օծումն՝ միմիայն աղօթքով եւ ձեռք դնելով:

-Պօղոս առաքեալը Հռովմ գնալիս նաւաբեկութեան պատճառով Մելիտինէ կղզին ընկավ: Տեղւոյն գլխաւորը հիւանդացած լինելով՝ Պօղոս հրաւիրուեց եւ աղօթելով ու հիւանդի վերայ ձեռքը դնելով՝ բժշկեց (Գործք Առաք., ԻԸ., 7 եւ 8):

Ինքն Յիսուս բժշկում էր հիւանդներին աղօթելով եւ ձեռքը նոցա վերայ դնելով (Մարկ., 2., 5; Լ., 32: Ղուկ., Դ., 41):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին հիւանդաց վերայ միայն աղօթում է, որովհետեւ գլխաւոր խորհուրդը աղօթքն է: Ըստ այնմ. «Աղօթքն հաւատովք փրկեսցէ զաշխատեալն» (Յակ., Ե., 14): «Աղօթս արարէք ի վերայ միմեանց, որպէս զի բժշկիջիք, քանզի յոյժ զօրաւոր են աղօթք արդարոյ յօգնականութիւն» (Յակ., Ե., 15-16): «Ոչ իւղն տայր զառողջութիւն հիւանդին, այլ անուն Տեառն»¹:

Օծման Իւղը Հին Ուխտի եկեղեցու մէջ սրբարար էր համարուած եւ պատրաստութիւնը կատարւում էր ըստ հրամանի Աստուծոյ՝ որ առ Մովսէս: Իսկ օծեալը Հին Ուխտի եկեղեցու մէջ սրբեալ եւ ընդունարան էր համարւում Ս. Հոգու շնորհաց: Հին Ուխտի եկեղեցու թէ՛ Օծման Իւղի պատրաստութեան եւ թէ՛ օծելոց պաշտօնի մասին մենք տեղեկացանք Ս. Գրքից:

Որովհետեւ մեր Փրկիչ Յիսուս քարոզելիս ասաց. «Մի համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս, ոչ եկի լուծանել, այլ լնուլ» (Մատ., Ե., 17): Այս պատճառով եւս Քրիստոնէական Եկեղեցին ընդունեց Օծման Իւղի գործածութիւնն եւ Օծումն, որ առաքեալք եւս ընդունել եւ վերահաստատել էին, ինչպէս տեսանք:

¹ Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կ. Պօլիս, 1826, ճառ ԺԱ.:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ Օծման Իւղի գործածութիւնը մենք տեսանք հենց նոյն ինքն մեր ազգի քրիստոնէական լուսով լուսաւորելու եւ մկրտութեամբ յորդեգրութիւն երկնաւոր Հօրն ընդունելու առաջին օրը, որովհետեւ Ս. Հայրն մեր Գրիգոր Լուսաւորիչ Օծման Իւղը ձգեց երեխայացեալ բազմութեան վերայ, երբ նոքա մկրտութեան աւագանու-մը՝ Եփրատ գետումն էին:

Հին Ուխտի եկեղեցու մէջ մենք տեսանք, որ ոչ միայն մարդիկ, այլ Աստուծոյ անուան նուիրեալ իրերն եւս էին օծուում, ինչպէս Յակովբի քարը Բեթէլում եւ Վկայութեան Խորանը՝ պարագայիւք (Ծնն., ԻԸ., 18, ԼԱ., 13, Ելք, Լ., 26-29):

Հայաստանեայց Եկեղեցին օծում է եկեղեցու նիւթական շէնքը՝ յա-նուն Աստուծոյ սրբելով՝ Տուն Աստուծոյ կացուցանելու համար, օծում եւ սրբում է Խաչը, որով մեր փրկութիւնը հրաշագործուեց, ինչպէս օծուեց Տապանակ Ուխտն Հին Ուխտի Վկայութեան Խորանի մէջ (Ելք, Լ., 26), օծում են Տէրունական պատկէրները, որոնք բացատրում են Աստուծոյ անսահման մարգասիրութիւնը մարդկանց վերայ՝ նոցա բարոյական վե-րականգման համար, ինչպէս օծուեցին Վկայութեան Խորանի հարկաւոր մասերը (Ելք, Լ., 27-29):

Որովհետեւ օծմանը այսքան մեծ նշանակութիւն է տրուած եկեղե-ցական Խորհուրդների մէջ, ուրեմն Օծման Իւղի պատրաստութիւնը եւս պէտք է մեծ նշանակութիւն ունենար: Հին Ուխտի Օծման Իւղը եփեց եւ պատրաստեց Մովսէս՝ Իսրայէլի եկեղեցու պետը (Ելք, Լ., 22-25):

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Օծման Իւղը օրհնում է Հայկական եկե-ղեցու պետը՝ ըստ Ազգային եկեղեցական ժողովոց:

Ութերորդ դարի առաջին քառորդում՝ 719 թուին., Հայաստանեայց Եկեղեցին Դուռնոյ է. ժողովում սահմանում է երեք տեսակ իւղ օծման.

Ա. Ս. Միւռոն, որ Հայրապետը պէտք է օրհնէր՝ ըստ այնմ. «ՉՍուրբ Միւռոնն Հայրապետն օրհնեսցէ» (Յօդ. Թ.):

Բ. Ձէթ երեխայութեան, որ պէտք է քահանան օրհնէր՝ ըստ այնմ. «Ձէթ երեխայութեան յատուկ ի կիր առնուլ, զոր քահանայն օրհնեսցէ այնչափ, որչափ պիտոյ է» (Յօդ. Ժ.):

Գ. Հիւանդաց օծման ձէթ, որ դարձեալ քահանան պէտք է օրհնէր՝ ըստ այնմ. «Ձէթ օծութեան հիւանդաց քահանայն օրհնեսցէ ըստ իւրում աղօթից եւ ըստ ժամուն պիտոյից» (Յօդ. ԺԱ.):

Իսկ 768 թուին Պարտաւի Բ. ժողովում Հայաստանեայց Եկեղեցին սահմանեց, որ Ս. Միւռոնը միայն պէտք է օրհնէ Հայրապետը, որից իւ-րաքանչիւր տարի պէտք է ստանան եպիսկոպոսները, որոնք չպէտք է հա-մարձակուեն Միւռոն օրհնել կամ օրհնուածի վերայ բան աւելացնել՝ ըստ

այնմ. «Եպիսկոպոսք մի իշխեսցէն Միւռոնն օրհնել կամ յօրհնեալն յաւելուլ ինչ, այլ ի հայրապետէն առցէն ամ յամէ» (Յօդ. Ե):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին բազմապատիկ փորձերից յետոյ բարւոք դատեց խափանել երեխայութեան եւ հիւանդաց օծման ձէթը՝ սահմանելով մկրտութեան ժամանակ Ս. Միւռոնն գործածել, իսկ հիւանդաց Օծման Խորհուրդը միայն աղօթքով կատարել, որ խորհրդի էական մասն է, որովհետեւ ըստ առաքելոյն բանի՝ հաւատով աղօթքը պէտք է փրկէ աշխատեալին (Յակ., Ե., 14):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին խափանելով երեխայութեան եւ հիւանդաց օծման ձէթի գործածութիւնը եւ սահմանելով միմիայն հայրապետի օրհնած Ս. Միւռոնը առնուլ ի կիրառութիւն՝ բոլոր ազգը Հայրապետական Աթոռի հետ կապելու նպատակն ունէր: Եւ արդարեւ, երբ վիճակաց եպիսկոպոսները իւրաքանչիւր տարի հայրապետից Ս. Միւռոնն ստանալու հարկի մէջ էին լինում, իրանք իրանց ժողովրդով հանդերձ ամրապնդում էին կրօնական եւ բարոյական միութեան կապը կենդրօնի հետ, իսկ այդ բարոյական կապը միմիայն կրօնական առանձնութեամբ գոյութիւն ունեցող ազգի համար փրկարար միջոց էր: Խզուելով այդ կապը՝ խզուում էր եւ կենդրօնի հետ յարաբերութիւնը, իսկ կենդրօնից անջատուածները լուծւում էին իրանց շրջապատող օտար ազգերի մէջ: Պատմութեան մէջ հարիւրաւոր օրինակներ կան:

Ս. Միւռոնն բաշխելու գործը դիւրացնելու համար հայրապետը աշխարհի ամենայն կողմը, ուր հայք կային, նուիրակներ ուղարկելով՝ մատակարարում էր իւր օրհնութիւնը, հայրապետական պատուէրները եւ Ս. Միւռոնը: Նուիրակները գնացած լինելով Մայր Աթոռիցս, իբրեւ նախանձախնդիր եկեղեցական կարգաց եւ կանոնաց՝ հսկում էին օտարերկրեայ ազգայնոց եկեղեցական եւ հոգեւոր պաշտամանց անթերի եւ անաղարտ պահպանութեան վերայ: Մայր Աթոռը ի փոխարէն՝ իւր ըստ հոգեւորին յանձանձանց՝ վարձատրւում էր նիւթապէս, եւ այս նիւթական վարձատրութեան արդիւնքն են Մայր Աթոռոյս մէջ եղած զանազան շինութիւնները:

Ընդհատուելով նուիրակութիւնը՝ տարագիր հայք մի կերպ անջատուած են մնում կենդրօնից եւ մասամբ զրկուած Մայր Աթոռոյս ըստ հոգեւորին յանձանձիչ խնամարկութիւնից, ուստի եւ հետզհետէ ի ցաւ սրտի օտարանում են:

Ահա, թէ ի՛նչ նշանակութիւն ունէր Օծումն եւ Օծման Իւղը Հին Ուխտի եկեղեցու մէջ եւ ի՛նչ նշանակութիւն ունի Նոր Ուխտի եկեղեցու մէջ:

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐԸ¹

Մեր տոների կարգը եւ կատարելու ձեւը ցոյց են տալիս Տօնացոյցը եւ նրա համառօտութիւն Օրացոյցը:

Տօնացոյցը վերջնական փոփոխութեան ենթարկուեց Երեւանցի Սիմէօն կաթողիկոսի ձեռքով ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին²: Այդ փոփոխութիւնը անելիս հանգուցեալ հայրապետը ղեկավարուել է յատկապէս կարեւորութիւն եւ առաջնութիւն տալով ազգային սուրբերին. եւ այսպէս առաջնորդուելով՝ տօնելի է դարձրել Յովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր Տաթեւացուն, որոնք խոյեան էին հանդիսացել ունիթորների դէմ եւ բարի օրինակով վերականգնել վանական կարգերն ու աստուածային գրոց ուսումն: Յովհան Որոտնեցին եւ Գրիգոր Տաթեւացին ապրում էին ԺԴ. դարում եւ մեր եկեղեցում տօնելի սրբերից վերջինն են՝ ժամանակի կարգով:

Սիմէօն կաթողիկոսը պարտաւորական դարձրեց Ս. Աստուածածնի երկու տօնն էլ, որոնք են՝ «Գիւտ տփոյ Ս. Աստուածածնի», որ կատարւում է Հոգեգալստից յետոյ Ե. կիւրակէին եւ «Գիւտ գօտւոյ Ս. Աստուածածնի», որ կատարւում է Վերափոխումից յետոյ Գ. կիւրակէին, երկու տօներն էլ նախատօնակով՝ առաւօտեան եւ երեկոյեան պաշտամունքն Ս. Աստուածածնի, իսկ «Սուրբ Աստուած»-ն ու «Ճաշուն»՝ Յարութեան:

Այդ տօներից առաջինը Հոյն եւ Կաթողիկ եկեղեցում տօնւում է յուլիսի 2-ին, իսկ երկրորդը՝ օգոստոսի 31-ին, որ օրը եւ պատահի: Սիմէօն կաթողիկոսը պարտաւորական դարձնելով՝ որոշեց տօնել նշանակուած օրերին մերձաւոր կիւրակէ օրերը:

Սիմէօն կաթողիկոսի սրբագրած «Տօնացոյց»-ից առաջ հին տօնացոյցի վերջին տպագրութիւնը կատարուել է Կ. Պօլսում Հայոց ՌՃԶԳ. եւ Փրկչի 1734թ. յունուարին Աբրահամ կաթողիկոսի օրով եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարք Յովհաննէս եպիսկոպոսի հրամանով՝ Ատենի ժամագրքին կից: Այստեղ չկայ Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթեւացու տօնը: Իսկ Ս. Աստուածածնի վերեւ յիշուած տօների համար ասուած է. Ա. «Վեցերորդ կիւրակէին ...»: «Իսկ տօն գիւտի տփոյն Ս. Աստուածածնի յայսմ վայրի եղաւ, որ կատարի ի յուլիս», Բ. «Եթէ կամիս տօնել՝ տօնեա»³:

Բ. «Երրորդ կիւրակէին (Վերափոխումից յետոյ) ...»: «Իսկ տօն գիւտի Ս. Աստուածածին (երեւի գօտւոյ Ս. Աստուածածնի) յայսմ վայրի եղաւ, որ կատարի յօգոստոսի ԼԱ.-ն, եթէ կամիս տօնել՝ տօնեա»⁴:

1 «Արարատ», 1909, էջ 341-344: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

2 Տե՛ս Սիմէօն Երեւանցի, Տօնացոյց: Հտ. 1-2, Ս. Էջմիածին, 1774-1775:

3 Տե՛ս Տօնացոյց Ատենի. ժամագիրք: Կ. Պօլիս, 1734, եր. 6Ի.:

4 Անդ, եր. 6ԽԲ., 6ԽԴ.:

Ուրեմն, Ս. Աստուածածնի այդ երկու տոներն էլ, որ պարտաւորական չէին մեզ համար ժԸ. դարի առաջին կէսին, պարտաւորական դարձան երկրորդ կէսին:

Ս. Աստուածածնի միւս տները, որոնք են՝ Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի (որ նոյնպէս կատարւում է կիւրակէ օրը), Տօն Ծննդեան Ս. Աստուածածնի (սեպտեմբերի 8-ին), Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն (21 նոյեմբերի) եւ Յղութիւն Ս. Աստուածածնի (9 դեկտեմբերի), կատարւում են նախատօնակով, ուրեմն՝ սրբոց տոների պէս, միայն այն տարբերութեամբ, որ սրբոց տոներին «Քրիստոս Աստուած», «Սուրբ ճգնաւորօք» եւ «Պսակիչ սրբոց» կամ «Որ ընտրեցեր» է ասվում, իսկ Ս. Աստուածածնի տոներին՝ «Սուրբ զԱստուածածինն», «Ընկալ, Տէր» եւ «Կեցո» տրւում: Այս վերջին հանգամանքով Ս. Աստուածածնի տոները տէրունականի կերպարանք են ստանում:

Վերափոխման տօնը կիւրակէ օրը տօնուելով՝ արդէն հանգստի օր է, միւս տները, որ հասարակ օրեր են հանդիպում, տէրունական համարուելով, հանգստի կամ կիւրակէի օրերն են դառնում: Եթե այդ օրերը տէրունական են դառնում «Կեցո»-ի համար, Վերափոխման կրկնակներին (9 օր) «Կեցո» է տրւում, ինչո՞ւ կիւրակէ չէ պահւում: Կարող ենք նոյնպէս վարուել եւ Ս. Աստուածածնի այս տոներին: Եկեղեցին սահմանուած կարգը կկատարի, ժողովրդից ցանկացողները կգան եկեղեցի, եւ այնուհետեւ իւրաքանչիւրը իւր գործին կլինի: Այսպիսով, աշխատաւորները ազատուած կլինեն աւելորդ պարապ օրերից եւ դրա հետեւանքն եղող մոլութիւններից՝ արբեցութիւն, անմիտ եւ յանցաւոր զուարճութիւններ եւլն:

Տօնացոյցներից յետոյ տօնակարգ ցոյց տուողն է օրացոյցը: Վերջին տարիներս մեր օրացոյցի մէջ աւելացած են խաչանիշները: Խաչանիշը, եթէ պէտք է ցոյց տայ կիւրակէ եւ տէրունական օրը, պէտք է սրբոց տոների վերայ չգրուի: Բաց ենք անում ներկայ տարուայ օրացոյցը՝ կիւրակէի խաչանիշ դրուած է:

1. Յունուարի 15-ին, Ս. Յովհաննու Կարապետի Ծննդեան տօնին:
2. Փետրուարի 3-ին, Ս. Ղեւոնդեանց տօնին:
3. Փետրուարի 5-ին, Ս. Վարդանանց տօնին:
4. Մարտի 14-ին, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ՄՈՒՏՆ Ի ՎԻՐԱՊ:
5. Մարտի 28-ին, Աւագ Հինգշաբթի, Յիշատակ ընթրեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:
6. Մայիսի 30-ին, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊ:
7. Յունիսի 13-ին, ԳԻԻՏ ՆՇԽԱՐԱՅ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ:

8. Յուլիսի 18-ին, Ս. Թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ:

9. Յուլիսի 11-ին, Ս. Թադէոսի առաքելոյն մերոյ եւ Սանդխտոյ կուսին:

10. Օգոստոսի 15-ին, Տօն Շողակաթի Ս. Էջմիածնի:

11. Սեպտեմբերի 8-ին, Տօն Ծննդեան Ս. Աստուածածնի:

12. Նոյեմբերի 21-ին, Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն:

13. Նոյեմբերի 28-ին, Ս. Առաքելոցն եւ առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի:

14. Դեկտեմբերի 9-ին, Յղութիւն Ս. Աստուածածնի:

Խաչանիչ ունեցող այս տօներից մի քանիսի համար նշանակուած են օրացոյցում նախատօնականեր, որ չկան ո՛չ հին եւ ո՛չ Սիմէօն կաթողիկոսի կարգաւորած Տօնացոյցների մէջ:

Կ. Պօլսոյ օրացոյցի մէջ տարբեր խաչանիշներ դրուած են կիւրակէ ու տէրունական տօների եւ սրբոց տօների վերայ: Տէրունական, եւ ինչպէս Կ. Պօլսոյ «Ընդարձակ Օրացոյց»-ի (1905թ.) մէջ ասուած է՝ «հրամայեալ» տօների համար գործ է ածուած քառակուսի, կիւրակէների սովորական խաչը, իսկ սրբոց տօների համար, նրանց հանդիսաւորութիւնը ցոյց տալ կամենալով, դրուած է փոքր, երկարաւուն խաչ: Այդ օրացոյցի մէջ (1909թ.) չկան խաչանիշներ վերեւ ցոյց տուած տօներից:

1. Ս. Յովհաննու ծննդեան, 2. Ս. Ղեւոնդեանց, 3. Շողակաթի Ս. Էջմիածնի, Յղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ:

Փոքր, երկարաւուն խաչանիշներ դրուած են. 1. Ս. Վարդանանց, 2. Ս. Լուսաւորչի Մովսէս ի Վիրապն, 3. Ս. Լուսաւորչի Ելն ի Վիրապէն, 4. Ս. Թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ, 5. Ս. Թադէոսի առաքելոյն եւ Սանդխտոյ կուսին տօներին:

Քառակուսի, կիւրակէի սովորական խաչանիշ դրուած են՝ 1. Աւագ Հինգշաբթի, 2. Գիւտ նշխարաց Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, 3. Ծնունդ Ս. Աստուածածնի յԱննայէ (8 սեպտեմբերի), 4. Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն (21 նոյեմբերի):

Անշուշտ, մեր վերայ պարտաւորութիւն կայ յիշատակով պատուել մեր ազգի եւ եկեղեցու բարերարներին, որպիսի են՝ Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալները, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ Թարգմանիչները, Ս. Ղեւոնդեանք եւ Ս. Վարդանանք եւլն, բայց նրանց տօների օրերին պարապորդութեամբ անցնելը յիշատակ յարգել չէ, երբ եկեղեցիները դատարկ են լինում, եւ ոչ ոք տօնելի սրբերով չէ հետաքրքրուում:

Մեր կարծիքով, սրբոց տօներին կիւրակէի խաչանիշ դնելը, որով այդ օրերը տէրունական են համարուում, չէ համապատասխանում եկեղեցական կանոններին, ուրեմն պէտք է ոչ միայն չքաջալերուի, այլ պէտք է յապաւուի:

Կիւրակէի նշանը պէտք է միայն կիւրակէ օրերի վերայ դրուի. մնացեալ օրերին նրանց հանդիսաւորութիւնը ցոյց տալու համար խաչի տեղ պէտք է ընտրանօք դնել փոքր երկարաւուն խաչ, որը կլինի նշան, թէ տօնը կատարուելու է նախատօնակով, հանդիսաւորութեամբ:

5 Մարտի 1909 ամի

Ս. Էջմիածին

«ՔԱՐՈՉԵԱՅ ՅԱՌԱՔԵԱԼՍՆ» ԵՒ «ՅՈՅԱ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ»¹

«Արարատ»-ի փետրուար ամսատետրում տպուած է բարձր. Տ. Կարապետ վարդապետի մի յօդուածը՝ «Քարոզեաց յառաքեալսն եւ Յոյս յարութեան» վերնագրով: [86]

Հ. Կարապետը սխալ է համարում այժմ մեր եկեղեցում ընդունուած Հանգանակի՝ «քարոզեաց զառաքեալն» եւ Ս. Պատարագի՝ «յոյս, յարութիւն, քաւութիւն» եւ այլ ընթերցմունքը: Նա պնդում է, որ պէտք է ասել՝ «քարոզեաց յառաքեալսն» եւ «յոյս յարութեան»:

Սխալ է արդեօք ինչ որ եկեղեցում կարդացուում է, թէ՞ ուղիղ՝ այդ կարող է որոշել եկեղեցին: Անհատը պարտաւոր է ընդունել եւ խոստովանել այն, ինչ որ իւր եկեղեցու լրութիւնը ընդունում ու քարոզում է: Ըստ կամս, քննադատութիւնն ու մեկնութիւնը շատ հեռու կտանի մեզ:

Թէ ե՞րբ է ընդունուել եկեղեցում «քարոզեաց զառաքեալն» ընթերցմունքը, ինքն՝ Հ. Կարապետը, ասում է. «Մեր բոլոր տպագիր եւ ժէ. դարից ի վեր գրուած գրեթէ բոլոր ձեռագիր ժամագրքերի խորհրդատետրների մէջ Հանգանակի Ս. Հոգւոյ վերաբերեալ կտորն ունի «քարոզեաց զառաքեալն»:

Ուրեմն, եկեղեցին աւելի քան 300 տարի է՝ կրկնում է «քարոզեաց զառաքեալն» եւ իւր վարդապետութեանը համապատասխան գտնելով այդ ձեւը՝ նուիրագործել է: «Քարոզեաց յառաքեալսն» կամ «զառաքեալսն» բառացի կերպով չկայ ո՛չ Նիկիական եւ ո՛չ Կ. Պօլսոյ Հանգանակի մէջ: Սեբէոսի մէջ բերած Հանգանակը, ճշմարիտ է, ունի «քարոզեաց յառաքեալսն», բայց ունի եւ այլ տարբեր ընթերցուածներ: Արդ, եթէ անպայման ուղիղ համարենք «քարոզեաց յառաքեալսն», պէտք է ուղիղ համարենք միւս ընթերցուածներն էլ եւ Հանգանակը կարդանք եկեղեցում՝ ըստ Սեբէոսի: Բայց Հ. Կարապետն էլ կխոստովանի, որ այդ անհնարին է. պատճառը, պատճառը յետոյ կգնենք իւր իսկ խօսքերով:

Մենք անպայման եկեղեցում ընդունուածի կողմը լինելով՝ չենք ընդունում որեւէ առարկութիւն թէ՛ քերականութեան եւ թէ՛ բացատրութեան տեսակէտից, հրաժարւում ենք մեր առարկութիւններն էլ մէջ բերել:

Թէ ե՞րբ է ընդունուել եկեղեցում «յոյս, յարութիւն» եւ այլն ձեւը, դարձեալ ինքը՝ Հ. Կարապետը, ասում է. «Տպագիր ու վերջին դարե-

¹ «Արարատ», 1902, էջ 242-245: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

րի ձեռագիր պատարագամատոյցների համաձայն մեր եկեղեցում այժմ կարդացւում է. «Ի սուրբ, ի սուրբ, պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ճաշակեսցուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի միջի մերում, սա է կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց եւ այլն»: Իսկ մենք կասենք, որ Յովհաննէս Արճիշեցուց առաջ էլ այդպէս էր կարդացւում, որովհետեւ Հայոց ՌՃԿԶ. եւ Փրկչի 1717թ. Կ. Պօլսում տպուած նորա պատարագի մեկնութեան մէջ այդպէս է գրուած¹: Ուրեմն, այդ ձեւն էլ 300 տարուց աւելի կրկնուելով՝ նուիրագործուել է:

Ճշմարիտ է, Խոսրով Անձեւացու մեկնութեան[87] մէջ գրուած է «յոյս յարութեան» ձեւը, որ եթէ ըստ Հ. Կարապետի ուղիղ համարենք եւ այժմեանը՝ սխալ, պէտք է մյուս տարբերութիւններն էլ ուղիղ համարենք, այժմեան Խորհրդատետրը մի կողմ ձգենք եւ նորը կազմենք ըստ Անձեւացու: Մեր համար այժմ պարտաւորական չեն ձեռագրերի ընթերցուածները եւ ինչ որ եղել է մի ժամանակ, այլ պարտաւորական է այն, ինչ որ կայ այժմ, եւ եկեղեցու լրութիւնը ընդունում ու քարոզում է: Մեզնից ոչ ոք իրաւունք ու համարձակութիւն պէտք է չունենայ իւր կամեցած սրբագրութիւնները ըստ կամս անել: Որովհետեւ, հէնց որ սկսեցինք սրբագրութիւնը, դարերով սրբագործուած ցանկը կխախտուի, եկեղեցու միութիւնը կքայքայուի, հերձուածներ առաջ կգան. հետեւանք շատ դառն եւ ցաւալի կլինի: Օրինակները շատ շատ են:

Մեր եկեղեցու լրութիւնը ընդունել է Հանգանակի մէջ ասել «քարոզեաց զառաքեալն» եւ մեկնութիւնը չէ հակառակում քրիստոնէական եկեղեցու ուղղափառ դաւանութեանը, ընդ նմին եւ մէջտեղից բարձրում է «քարոզեաց յառաքեալսն»-ի առիթով ծագած տարակուսութիւնը, թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ՝ քարոզեաց առաքելո՞ց, քարոզեաց ի ձեռն առաքելո՞ց, թէ՞ քարոզեաց ի մէջ առաքելոց եւ զո՞վ քարոզեաց:

«Ի Սուրբ, ի Սուրբ, պատուական»-ի մէջ եկեղեցու լրութիւնը ընդունել է «յոյս, յարութիւն» եւ այլն: Այդ ձեւը, ինչպէս Հ. Կարապետն էլ վկայում է, 300 տարուց աւելի է, որ կրկնուելով՝ սրբագործուել է ու դարձել եկեղեցու լրութեան դաւանանքի իսկական արտայայտութիւն: Իսկ ինքն՝ Կարապետ Հայր սուրբն ասում է. «Պաշտամունքը եկեղեցւոյ կարգաւորութեան մէջ ամենից աւելի հաստատուն, քիչ փոփոխուող տարրն է իսկապէս: Մի անգամ, որ կրօնական գաղափարն ու զգացմունքը համապատասխան արտայայտութիւն են գտնում այստեղ, նոյնանում են շուտով այն կաղապարի հետ, որի մէջ ժողովուել են, եւ այդ կաղապարը դառնում է մի նուիրական սրբութիւն: Համայնքի աչքն ու աւանդը

¹ Յովհաննէս Արճիշեցի, Մեկնութիւն Պատարագի, Կ. Պօլիս, 1717, եր. 246:

վարժուում է միշտ նույն պատեանի մէջ տեսնել իւր Հոգւոյ գանձը, նորա վերայ եղած փոքրիկ փոփոխութիւններն անգամ իբրեւ խորթութիւն, իբրեւ մի տեսակ սրբապղծութիւն է նկատուում այնուհետեւ»:

Ըստ ամենայնի, համաձայն լինելով Հ. Կարապետի այս արտայայտութեանը՝ պարտք ենք համարում ասել, որ Հանգանակի «Քարոզեաց զառաքեալն» եւ «ի Սուրբ, ի Սուրբ-ի յոյս, յարութիւն» եւ այլն մեր Եկեղեցու պաշտամունքի մէջ դարաւոր ժամանակներից յետոյ մեր կրօնական գաղափարի ու զգացմունքի համատասխան արտայայտութիւններ են դարձել, իսկ այդ արտայայտութեան մէջ փոքրիկ փոփոխութիւնն անգամ իբրեւ խորթութիւն եւ սրբապղծութիւն է նկատուում՝ արուած լինի այդ փոփոխութիւնը Ներսէս պատրիարքից, որ առաջին եւ, եթէ չեմ սխալուում, միայն մի անգամ թոյլ է տուել իրան այդ անել, թէ մի այլ ոքից:

Եկեղեցու լրութիւնը անհամեմատ բարձր է եւ հեղինակաւոր, քան որեւէ անհատ՝ լինի նա Ներսէս պատրիարք Վարժապետեան, թէ այլ ոք՝ նորան հետեւող:

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՐԽԻԻ¹

Ա.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՄԱՅՈ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արարատեան նահանգը Ռուսաց պետութեան իշխանութեան տակ մտնելուց յետոյ, Կարբեցի Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի օրով 1836թ. մարտի 11-ին բարձրագոյն կամօք հաստատուեց այն Սահմանադրութիւնը, որ յայտնի է անուամբ «Պօլօթենիա», որ եւ տպուած է Ս. Էջմիածնում՝ ընդ վերտառութեամբ «ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»:[1]

Այս կարգադրութեամբ կաթողիկոսի ընտրութիւնը սահմանուած է ըստ այսմ.

ԳԼՈՒԽ 2.

ՅԱՂԱԳՍ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷՒՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յօդ. 10: Գլխաւոր Կառավարութիւն Լուսաւորչական եկեղեցւոյ Հայոց եւ ծայրագոյն տեսչութիւն եկեղեցականաց նորին եւ ճշտիւ կատարման կանոնաց եւ ծիսից այսր դաւանութեան պատկանին Պատրիարքին Էջմիածնի. սմա գործակից լինի յամենայնի Էջմիածնայ Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսն, բայց Պատրիարքն յոչ ինչ դէպս կարէ աւանդել ո՛չ Սիւնհոգոսին, ո՛չ այլում իմիք ատենի կամ անձին զիշխանութիւն, զիրաւունս եւ զարտօնութիւնս՝ սեպհականեալս իւրում աստիճանի:

Յօդ. 11: Ծայրագոյն Պատրիարքն Էջմիածնի ընտրուի յողջոյն ազգէ Լուսաւորչական Հայոց ըստ կարգին սահմանելոյ առ այս:

Յօդ. 12: Ի դատարկանալ տեղւոյ Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց՝ Լուսաւորչական Սիւնհոգոսն Էջմիածնի առաքէ զծանուցողական նամակս յամենայն վիճակս Լուսաւորչական Հայոց, որ ենն թէ՛ ի Ռուսաստան, եւ թէ՛ արտաքոյ սահմանաց նորին, նաեւ նշանակէ զտարեւոր միջոց առ ընտրութիւն նորոյ պատրիարքի:

1 «Արարատ», 1883, էջ 340-360, 389-408, 477-497: Հրատարակված է «Պատմական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յովսիկ Վարդապետ:

Յօդ. 13: Իւրաքանչիւր վիճակ Լուսաւորչական Հայոց առ ընտրութիւն պատրիարքի նշանակէ գերկուս պատգամաւորս՝ (դէպուտատ) զմի եկեղեցական եւ զմի աշխարհական: Պատգամաւորն եկեղեցական պարտի լինել կամ նոյն ինքն թեմակալ առաջնորդն կամ այլ ոք եկեղեցական նշանակեալ ի նմանէ: Իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց, ի հարիւրապետաց (յիւզբաշեաց, ի մէլիքաց) եւ յայլոց պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմի ծիսի այսր եկեղեցւոյ:

Յօդ. 14: Այսոքիկ ընտրեալ պատգամաւորք, եթէ չկարասցին ներկայանալ անձամբ ի վանս էջմիածնի ցնշանակեալ ժամանակն վասն ընտրութեան պատրիարքի, ունին իրաւունս յայտնել գրութեամբ զգատողութիւն իւրեանց՝ հասուցանելով զայն ի Սիւնհոգոսն էջմիածնի:

Յօդ. 15: Բացի պատգամաւորաց (դէպուտատ), մասնակցին յընտրութեան պատրիարքի ամենայն անդամք Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսին էջմիածնի, եւ եօթն երիցագոյն եպիսկոպոսոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յէջմիածին, իսկ ի դիպուածս պակասութեան եպիսկոպոսաց, զայն թիւ ընուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն:

Յօդ. 16: Նոյն ընտրութիւն յառաջանայ յէջմիածին ի Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին ճիշտ պահպանութեամբ ծիսից սահմանադրելոց ի Լուսաւորչական Եկեղեցին Հայոց առ այս:

Յօդ. 17: Զկնի հաւաքման ձայնից բոլոր ժողովականացն եւ հասու լինելոյ գրաւոր դատողութեանցն հասելոց ի Սիւնհոգոսն՝ ըստ գորութեան 14-րդ յօդուածոյն, չորեքին աւագագոյնք ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ իւրանց ճանաչին ունողք իրաւանց ընտրեալ լինելոյ ի կանդիտատ, իսկ ի դիպուածս հաւասարութեան ձայնի, վիճակն որոշեացէ՝ թէ ո՞ք պարտին համարիլ աւագագոյնք, ի նոցունց բոլոր ժողովականք առնեն ընտրութիւն երկուց կանդիտատաց ի պաշտօն ծայրագոյն պատրիարքի:

Յօդ. 18: Զկնի այսր ընտրութեան, ժողովն առաքէ գերիս պատգամաւորս յանդամոց իւրոց առ գլխաւոր կառաւարիչն Վրաստանի, Կովկասեան եւ Յայնկոյս Կովկասու եղեալ նահանգաց, որ յաղագս երկուց կանդիտատաց ընտրելոց առաջի առնէ Նորին Կայսերական Մեծութեան ի բարեհաճութիւն, ընդ ձեռն նախարարութեան ներքին գործոց:

Յօդ. 19: ԹԱԳԱԻՈՐ ԿԱՅՍՐՆ նշանակեալ զծայրագոյն պատրիարքն էջմիածնի գկաթուղիկոսն Հայկազանց՝ ԱՄԵՆԱՈՂՈՐՄԱԾԱԲԱՐ չնորհէ նմա զառանձին հրովարտակ վասն այսր աստիճանի, եւ հրամայէ զկնի երդնլոյն լինիլ հաւատարիմ առ գահն ամենայն Ռուսաց, կատարել զօծումն նորա ըստ վաղեմի ծիսի եւ սովորութեան Լուսաւորչական Եկեղեցւոյն Հայոց:

Յօդ. 20: Պատրիարքն Էջմիածնի կրէ զնոյն տիտղոս (պատուանուն), զոր ունէին ի վաղնջուց ծայրագոյն պատրիարք կաթողիկոսունքն Հայկազանց:

Մնացեալ յօդուածները վերաբերում են կաթողիկոսի իրաւասութիւններին եւ արտօնութիւններին:

«Յաղագս Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսին Էջմիածնի» վերտառութեամբ 3 գլուխ ըստ յօդ. 46. Պրօկուրօրի մասնակցութիւնը Սինօդական գործերին եւ յատկապէս կաթողիկոսի ընտրութեանը սահմանուած է այսպէս. «Պրօկուրօրն Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսին Ս. Էջմիածնի ի գործողութիւնս իւր վարի ընդհանրական կանոնադրութեամբք, որ վասն պարտաւորութեան Պրօկուրօրի: Սոյն սա ունի զհաւասար հսկողութիւն ի վերայ դատաստանական եւ կարգադրական գործոց յառաջացելոց ի Սիւնհոգոսի անդ, եւ առաջիկայ գտանի յընտրութեան ծայրագոյն պատրիարքին Էջմիածնի, զդատաստանական գործոց Պրօկուրօրն առաջի առնէ (մինիստրութեան իւստիցի)[2] նախարարութեան իրաւանց, իսկ զայլոց գործոց՝ նախարարութեան ներքին գործոց: Նա նոյնպէս ըստ գործոցն Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսին Էջմիածնի դիմէ առաջարկութեամբք եւ առ գլխաւոր կառավարիչն Վրաստանի, Կովկասեան եւ Յանկոյս Կովկասու եղեալ նահանգաց»:

Բարձրագոյն հաստատեալ կարգադրութեան (պօլօթենիա) համեմատ կաթողիկոսական ընտրութիւն եղաւ առաջին անգամ՝ Կարբեցի Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի մահից յետոյ¹:

1842 թուականի մարտի 26-ին կէսօրից յետոյ, 7-րդ ժամին վախճանում է Յովհաննէս կաթողիկոս: Սինօդի անդամները իսկոյն ժողովելով ի Սինօդ՝ բարձրագոյն կամօք հաստատուած կարգադրութեան 32-րդ յօդուածի համեմատ որոշում են.

1. Սինօդի երկու անգամ արքեպիսկոպոսների ներկայութեամբ՝ Ա. Սինօդի կնքով կնքել կաթողիկոսարանի բոլոր թղթերն ու գրաւոր գործերը եւ թողնել վեհարանում մի ապահով տեղ, Բ. նոյն կնքովն կնքել Մայր Աթոռի հանդերձատունը, Գ. ժողովել հանգուցեալ Եփրեմ եւ Յովհաննէս կաթողիկոսների, Էջմիածնի եւ այլոց կնիքներն եւ պահել Սինօդի ատենում եղած կնքապահութեան երկաթեայ փոքրիկ արկղում, որ Սինօդի կնքով կնքելուց յետոյ յանձնել Սինօդի ատենապետին ի պահպանութիւն:

2. Կաթողիկոսի մահուան գործը հաղորդել բոլոր թեմակալ առաջնորդներին եւ Երեւանայ փոխթեմակալին՝ պարտաւորելով եօթնեկի

1 Տեղեկութիւնները քաղուած են Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի մահուան եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար 1843թ. մարտի 26-ին սկսած եւ 1845թ. հոկտեմբերի 8-ին աւարտած Սինօդի թ. 44 գործից:

առաջին կիւրակէին հանդիսաւոր պատարագ մատուցանել եւ նախապէս հաղորդելով կաթողիկոսի մահուան գոյժը՝ հոգեհանգիստ կատարել տեղւոյն աւագ եկեղեցում՝ պարտաւորելով, որ թեմակալ առաջնորդները նոյնը առաջադրեն եւ իրանց ստորադրեալ վարչութեանց կատարելու:

3. Տպել տալով հանգուցեալ հայրապետի յիշատակութեան ձեւը՝ բաժանել եկեղեցիներին ըստ այնմ վարուելու՝ մինչեւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

4. Հաղորդել գլխաւոր կառաւարութեան Վրաստանի՝ խոստանալով ըստ 2 գլխոյ բարձրագոյն կամօք հաստատեալ կարգադրութեան անելիք տնօրէնութեան համար հետզհետէ տալ տեղեկութիւն նոյն կառաւարութեան: Ըստ 42-րդ յօդուածոյ կարգադրութեան՝ Սինօզի նախանդամ եւ Մայր Տաճարի աւագ լուսարար Բարսեղ արքեպիսկոպոսին յանձնել ատենապետութիւնը: Իսկ կաթողիկոսական իրաւանց վերաբերեալ պարզ հոգեւորական գործերն ու արտօնութիւնները մինչեւ նորի ընտրութիւնը թողնել առանց հետեւանքի:

Ըստ որոշմանն՝ ապրիլի 6-ին կայացած տնօրէնութիւնը գործադրւում է ապրիլի 17-ին շրջաբերականով՝ ուղղուած դէպի ռուսահայոց առաջնորդներն, դէպի Կ. Պօլսոյ պատրիարքը ու ամիրաները, դէպի Երուսաղէմայ պատրիարքութեան փոխանորդը¹ ու վանական խորհրդարանը (պատրիարքը վախճանուած լինելուն համար), Թաւրիզի եւ Իսպահանի արքեպիսկոպոսները եւ դէպի Հնդկաստանու հայ իշխանները:

Սինօզը ապրիլի 17-ին № 767 գրութեամբ գուժելով պատրիարքարանին հանգուցեալ հայրապետի մահը՝ ի միջի այլոց լինելիք ընտրութեան համար գրում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքին.

«Բ. Բարձր Սրբազնութիւն Ձեր բարեհաճեացի հոգ ունիլ պարտաւորութիւն դնելոյ ի վերայ առաջնորդաց հանուր Պատրիարքական իշխանութեան Ձերում յանձն եղեալ թեմիցն Հայոց Տաճկաստանի՝ Արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, նշանակել յիւրաքանչիւր վիճակէ ընտրութիւն նորոյ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց զերկուս պատգամաւորս (վէքիլս)՝ զհոգեւորական եւ զաշխարհական, այնու զի պատգամաւորն հոգեւորական լիցի կամ նոյն ինքն առաջնորդն կամ նշանակեսցէ ի տեղի իւր զայլ ոմն յարժանաւորագոյն հոգեւորականաց իւրոց գրաւոր ծանօթութեամբ: Իսկ զպատգամաւորն աշխարհական յանձն արասցեն ընտրել ի միջոյ իւրեանց մեծապատիւ ամիրայից, պատուելի ասնաֆգլիոց, ամենահարազատ երեսփոխանաց եւ գանձա-

¹ Երուսաղէմի պատրիարքութեան փոխանորդն էր Կ. Պօլսոյ երբեմն պատրիարք Ադրիանուպօլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը, որ Երուսաղէմի գործերը կարգի դնելու համար 1824թ. գնացել էր Երուսաղէմ եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ կատարում էր փոխանորդաբար պատրիարքի պաշտօն:

պետաց, արիաջան եւ արդար վաստակ տանուտերաց կամ քէհեայից եւ այլոց պատուաւոր անդամոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որոց միանգամայն իրաւունք են առ այն՝ ըստ վաղեմնի ծիսի եկեղեցւոյ, որք ի միասին ընդ պատգամաւորացն հոգեւորականաց գալ ունին ի Մայր Աթոռս Ս. Էջմիածին յամսեան Մարտի առաջիկայ 1843 ամի, ուրանօր ի Մայր Տաճարին լուսոյ, սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ունի լինիլ ընտրութիւն նորոգ կաթողիկոսի ճիշտ պահպանութեամբ ամենայն ծիսից եւ սովորութեանց՝ կարգելոց վասն այսորիկ կանոնօք Եկեղեցւոյն մերոյ Սրբոյ: Բաց յայսմանէ, Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսն Էջմիածնի առանձին իմն պարտաւորութիւն պաշտելի վարկանի ինքեան, հրաւիրել զհովուապետդ քաջարթուն, զի Բարձր Սրբազնութիւն Ձեր ի միջի լայնատարած եւ անդուլ զբաղմանց Ձերոց յօգուտ յանձն եղեալ կառաւարութեան Ձերում բանաւոր հօտին Քրիստոսի աշխատութիւն յանձին կալեալ վասն այսորիկ ազգային եւ հասարակօգուտ հարկաւորութեան մեծի կամ անձամբ անձին, շնորհ բերջիք յԱթոռս այս Ս. Էջմիածին առժամանակն նշանակեալ չբեղազարդել ցանկալի ներկայութեամբ Ձերով զայս հանդէս ազգային ընդհանուր ընտրութեան նորոյ կաթողիկոսի եւ կամ եթէ ըստ պատճառանաց իրիք ոչ մարթասջիք վճարել զայս անձնովին, գէթ բարեհաճեսջիք առաքել ի դիմաց Ձերոց զպատգամաւոր յականաւոր հոգեւորականաց Ձերոց եւ ի կողմանէ Հայոց Կոստանդնուպօլսոյ առաջադրել ականաւոր հասարակութեան Հայոց նոյն քաղաքի ընտրել ի միջոյ իւրեանց զոմն ի մեծապատիւ Ամիրայիցն կամ յԱսնաֆգլխոց, որ նոյնպէս ունի գալ յԷջմիածին առ ժամանակն նշանակեալ: Ընդ այսմ Սիւնհոգոս պատիւ ունի գիտունս առնել զՁերդ Բարձր Սրբազնութիւն թէ պատգամաւորքն, որք ունին ընտրիլ վասն այսորիկ ի վիճական Հայոց Տաճկաստանի, եթէ ոչ մարթասցին անձամբ անձին գալ յԷջմիածին առ ժամանակն նշանակեալ՝ յընտրութիւն կաթողիկոսի, իրաւունս ունին գրաւորապէս յայտնել զդատողութիւնս իւրեանց վասն անձին, զոր ի հոգեւորականաց եկեղեցւոյ մերոյ արժանի համարին այսմ վեհ աստիճանիս հայրապետութեան ամենայն Հայոց՝ կանխաւ առաքելով զայն գրաւոր կարծիս իւրեանց ի Սիւնհոգոսն Էջմիածնի, եւ թէ ի գալ հասանել պատգամաւորացն եւ առաքեալ յոմանց ի նոցանէ յիշեալ դատողութեանցն յամսեանն Մարտի 1843 ամի ընտրութիւն կաթողիկոսի լիցի սահմանեալ կարգաւն անընդմիջաբար զկնի տօնին սրբոյ Զատիկի այն ամի»: Եւ ըն

Սինօղը նոյն բովանդակութեամբ գրում է նաեւ Կ. Պօլսոյ ժողովրդեանը № 768 ի 17-ն ապրիլի ընդ վերտառութեամբս. «Գերապատիւ Ամիրայից, յարգելի ասնաֆգլխոց եւ ամենահարազատ երեսփոխանաց եւ գանձապետաց եւ բոլոր բարեպաշտօն հասարակութեան ականաւոր Հայոցն յԱստուծոյ օրհնեալ մեծի քաղաքին Կ. Պօլսոյ խնդալ»:

Նոյն բովանդակութեամբ, նոյն թուով գրում է Երուսաղէմայ պատրիարքական փոխանորդ Պօղոս արքեպիսկոպոսին:

Հեռաւորութեան եւ վտանգաւոր ճանապարհների համար չկարողանալով անձամբ կամ պատգամաւորներով մասնակցել՝ իրանց եւ իրանց վիճակայնոց ձայները Ս. Էջմիածնի ժողովին յանձնում են Կ. Պօլսոյ եւ Երուսաղէմայ պատրիարքներն ու Տաճկաստանի հետեւեալ առաջնորդները՝ հոգեւորականների եւ աշխարհականների բազմակնիք հանրագրութեամբ ուղղած Սինօդի անուանը:

Ա. Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքարանը տեղւոյն հոգեւորական եւ աշխարհական ազգայինքներից ժողով կազմելով՝ Աստուածատուր պատրիարքի եւ բոլոր ներկայ եղելոց կնիքներով ու ստորագրութեամբ վաւերացած հանրագրութեամբ 1842 թ. դեկտեմբերի 25-ին: Այդ հանրագրութիւնը Ս. Էջմիածին ուղարկւում է Նիկոպօլսոյ առաջնորդ Կեսարացի Պետրոս վարդապետի ձեռքով, որ իբրեւ մէկը ժողովականներից մասնակցում է ընտրութեանը:

Բ. Երուսաղէմայ պատրիարքը իւր եւ Ս. Յակովբայ վանքի ականաւոր միաբան եպիսկոպոսների ստորագրութեամբ ու կնիքներով վաւերացած հանրագրութեամբ նոյեմբերի սկզբին 1842 թ.:

Գ. Զմիւռնիայի առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոս - 20 դեկտեմբերի 1842 թ.:

Դ. Թէքիրդաղի առաջնորդ Յակովբ արքեպիսկոպոս - 21 դեկտեմբերի 1842 թ.:

Ե. Վանայ առաջնորդ Մկրտիչ Վարդապետ - 28 փետրուարի 1843 թ.:

Զ. Բաբերդու առաջնորդ Կարապետ վարդապետ - 11 փետրուարի 1843 թ.:

Է. Կեսարիայի առաջնորդ Յակովբ եպիսկոպոս - 3 յունուարի 1843 թ.:

Ը. Նիկոմիդիայի վիճակայինք - 31 յունուարի 1843 թ.:

Թ. Ադրիանուպօլսոյ առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոս - 1 յունուարի 1843 թ.:

Ժ. Նիկոպօլսոյ վիճակայինք - 30 յունուարի 1843 թ.:

ԺԱ. Վառնայի վիճակաց առաջնորդ Ղուկաս Եպիսկոպոս - 9 յունուարի 1843 թ.:

ԺԲ. Նիկոմիդիայի վիճակի եւ Արմաշու Զարիսփան Ս. Աստուածածնի վանքի արքեպիսկոպոս Ստեփաննոս - 18 յունուարի 1843 թ.:

ԺԳ. Կուղիւնայի առաջնորդ Թովմաս վարդապետ - 25 յունուարի 1843 թ.:

ԺԴ. Ակնայ առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս - փետրուար 1843 թ.:

ԺԵ. Զանիկու առաջնորդ Պետրոս վարդապետ - 24 փետրուարի 1843 թ.:

ԺԶ. Եւդոկիայի, Ամասիայի եւ Մարգուանու առաջնորդ Յակովբոս արքեպիսկոպոս (թիւ չկայ):

ԺԷ. Արաբկիրու եւ Արղնու վանքի Եպիսկոպոս, եւ այցելու Խարբերդու չորս վանքերի Յակովբ Եպիսկոպոս - 5 փետրուարի 1843 թ.:

ԺԸ. Պանտրմայի, Մահալճու եւ Պալքքէսարու առաջնորդ Պօլսեցի Մկրտիչ վարդապետ (թիւ չկայ):

ԺԹ. Չմշկածագի եւ Ղուլէյու առաջնորդ Գէորգ վարդապետ իւր եւ ժողովրդեան կողմից առանձին առանձին - 28 փետրուարի եւ 1 մարտի 1843 թ.:

Իրանց եւ իրանց վիճակայնոց ճայները Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի տրամադրութեամբ Ս. Էջմիածնի ժողովին յանձնում են Տաճկաստանի հետեւեալ առաջնորդները՝ հոգեւորականների եւ աշխարհականների բազմակնիք եւ բազմաստորագիր հանրագրութեամբ:

Ի. 1. Պրուսայի առաջնորդ Յարութիւն արքեպիսկոպոս - 13 դեկտեմբերի 1842 թ.:

ԻԱ. 2. Կիւրենոյ առաջնորդ Կեսարացի Կարապետ վարդապետ - 28 յունուարի 1843 թ.:

ԻԲ. 3. Կարնոյ եւ Կարսայ առաջնորդ Եփրեմ Եպիսկոպոս - 23 ապրիլի 1843 թ.:

Հետեւեալ թեմերը, չկարողանալով պատգամաւոր ուղարկել, գրաւոր յայտնում են իրանց ցանկութիւնը՝ ընտրելի համարելով Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին:

Ա. Ղարաբաղի մետրապօլիտ Բաղդասար արքեպիսկոպոսը իւր վիճակի հոգեւորականների կողմից:

Բ. Նոր Նախիջեւանի աշխարհական հայ հասարակութիւնը բազմաստորագիր գրութեամբ 3-ն մարտի 1843 ամի:

Գ. Ասպահանու առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սուրէնեան եկեղեցականներից եւ աշխարհականներից իւր արքեպիսկոպոսարանում օգոստոսի 9-ին ժողով կազմելուց յետոյ, գրութեամբ 16-ն նոյեմբերի 1842 թ.:

Դ. Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի աշխարհական հայ հասարակութիւնը, գրութեամբ յանուն գլխաւոր կառավարչին Կովկասու, որ № 48 գրութեամբ 29-ն մարտի 1843 թ. յայտնում է Սինօդին:

Ե. Կալկաթայի հայ հասարակութիւնը տպեալ գրութեամբ ի 13-ն փետրուարի 1843 ամի¹:

1 Կալկաթայի եւ Մադրասու հայերը դեռ 1839թուին դեկտեմբերի 14-ին յանուն Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ 1840թուին յունիսի 27-ին յանուն Սինօդի գրութեամբ 1836թուին բարձրագոյն հաստատուած պօլօթենիայի ինչ ինչ յօդուածները փոխելու մասին թախանձել են: Հնդկահայոց այդ խնդրագիրը Յովհաննէս կաթողիկոսը գրութեամբ 8-ն օգոստոսի

Իսկ Նոր Նախիջևանի եւ Բեսարաբիոյ առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը իւր վիճակի հոգեւորականութեան կողմից ընտրելի է համարում:

Ա. Կ. Պօլսոյ երբեմն պատրիարք Պօղոս արքեպիսկոպոսին,

Բ. Տեղակալ ատենապետի, աւագ լուսարար Ս. Էջմիածնի՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին,

Գ. Զմիւռնիոյ Մատթէոս արքեպիսկոպոսին,

Դ. Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին:

ԸՆՏՐԵԼԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՆԵՐՆ ԷՆԱ

ՌՈՒՍԱՏԱՏԱՌԻՄ

1. *Ներսէս արքեպիսկոպոս Բեսարաբիայի,*
2. *Կարապետ արքեպիսկոպոս Վրաստանի,*
3. *Բաղդասար արքեպիսկոպոս Ղարաբաղու,*
4. *Բարսեղ արքեպիսկոպոս Աւագ լուսարար Ս. Էջմիածնի,*
5. *Սերովբէ արքեպիսկոպոս,*
6. *Յովսէփ արքեպիսկոպոս,*
7. *Ղուկաս արքեպիսկոպոս,*
8. *Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արղութեան,*
9. *Գէորգ արքեպիսկոպոս Տաթեւացի,*
10. *Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արարատեան:*

ԱՐՏԱՍԱՀԱՏԱՌԻՄ (ՏԱՃԱՏԱՏԱՌԻՄ)

1. *Աստուածատուր պատրիարք Կ. Պօլսոյ,*
2. *Պօղոս արքեպիսկոպոս երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,*
3. *Կարապետ արքեպիսկոպոս երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,*
4. *Յակովբ արքեպիսկոպոս երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,*
5. *Զաքարիա պատրիարք Երուսաղէմայ,*
6. *Մատթէոս արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ,*
7. *Պօղոս արքեպիսկոպոս երբեմն առաջնորդ Զմիւռնիոյ:*

1849թւին առաջարկում է Կովկասու գլխաւոր կառավարչին: Հնդկահայերը (Կալկաթայի եւ Մադրասու) Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով դիմում են Ռուսաց կառավարութեան՝ պօլօթենիայի ինչ ինչ յօդուածները փոխելու: Այս մասին Ներքին գործոց նախարարի զեկուցմանը Նիկողայոս կայսրը բարեհաճում է հրամայել ընտրութիւնը կատարել սահմանեալ կարգով, իսկ ինչ ինչ յօդուածների փոփոխութիւնը յետաձգել մինչեւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որի մասնակցութիւնը իբրեւ Հայոց Ծայրագոյն Հովուապետի՝ կարելոր է դատվում: Այս հանգամանքը գլխաւոր կառավարութիւնը յայտնում է Սինօդին գրութեամբ 13 հունիսի 1842թ. №. 563:

ՊԱՐԱԿԱՏԱՆՈՒՄ

1. Նիկողայոս արքեպիսկոպոս Թաւրիզոյ,
2. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ասպահանու:

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎԱԿԱՆՆԵՐՆ ԷԻՆ

Ա. ՍԻՆՕՅԻ ԱՆՊԱՆԵՐ

1. Տեղապահ ատենապետի, նախանդամ Սինօղի, Աւագ Լուսարար Բարսեղ արքեպիսկոպոս,
2. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան,
3. Ղուկաս արքեպիսկոպոս Արագածունի,
4. Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արարատեան,
5. Յակովբ վարդապետ Տէր-Մարգարեան,
6. Սահակ վարդապետ Սաթունեան,
7. Փիլիպպոս վարդապետ Արամեան,
8. Աւետիք վարդապետ Ծաղիկեան:

Բ. Ս. ԷԶԱԻԾՈՒ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՊՈՅ ՊԱՏՊԱՆԱԽՈՐՆԵՐ

1. Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեան,
2. Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան,
3. Պօղոս եպիսկոպոս,
4. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սիսակեանց Տաթեւացի,
5. Ծաղկարար Իսահակ եպիսկոպոս,
6. Մկրտիչ եպիսկոպոս Ժամօրհնող,
7. Ստեփաննոս եպիսկոպոս Ծեր կոչեցեալ Զորագեղցի:

Գ. ՌՈՒԱՏԱՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՊԱՆԱԽՈՐՆԵՐ

1. Ստեփաննոս եպիսկոպոս Արղունթեան Երեւանու,
2. Պ. Բարսեղ Ղօրղանեան Երեւանու,
3. Բարսեղ եպիսկոպոս յաջորդ Ղզլարու Աստրախանու,
4. Պ. Աստուածատուր Բալասանեան Աստրախանու,
5. Գէորգ եպիսկոպոս Տէր- Դաւթեան Վրաստանի,
6. Պ. Դաւիթ Թամամչեան Վրաստանի,
7. Զաքարիա վարդապետ Աբովեան Շիրվանու,
8. Պ. Թովմաս Ավագեան Շիրվանու,
9. Պ. Բահրամ բէկ Շահնազարեան Ղարաբաղու:

ԱՌՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՊԱՆԱԽՈՐՆԵՐ

1. Սիմէօն Վարդապետ Ատրպատականի,
2. Պետրոս Վարդապետ առաջնորդ Նիկոպօլսոյ՝ Տաճկահայոց:

Ա. Ժողով՝ 15 ապրիլի, ուր միայն աշխարհական պատգամաւորները երդուեցին:

Բ. Ժողով՝ ապրիլի 16, ուր ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ կամօք Ներքին գործոց նախարարութեան կողմից ուղարկուած Ստատսկի սովետնիկ[3] Անդրէյ Իվանիչ Ժելուոխովի եւ Սինօղի պրօկուրօրի պաշտօնակատար կօլեժսկի ասսեսօր[4] Մատինովի ներկայութեամբ 18 երեւելի արքեպիսկոպոսներէից ընտրուեցին չորսը կանգիտատներ կաթողիկոսութեան, որոնք են՝ 1. Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջևանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս, 2. Երուսաղէմայ պատրիարք Զաքարիա արքեպիսկոպոս, 3. Երբեմն Կ. Պօլսոյ պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոս, 4. Երբեմնի Զմիւռնիոյ առաջնորդ Պօղոս արքեպիսկոպոս:

Գ. Ժողով՝ 17 ապրիլի, ուր ընտրուած չորս կանգիտատներէից Ներսէս արքեպիսկոպոս ստանալով 26 ձայն, Զաքարիա արքեպիսկոպոս Երուսաղէմայ պատրիարք՝ 17 ձայն, իբրեւ ստացող բազմութեան ձայնից՝ համարվում են առաջարկելի կաթողիկոսացու ի հաստատութիւն թագաւոր կայսեր, իսկ Կ. Պօլսոյ երբեմն պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոսը ստանալով 3 ձայն եւ Զմիւռնիոյ երբեմն առաջնորդ Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ 11 ձայն, յետ են մնում:

Ժողովը վերջացնելուց յետոյ, Սինօղը գրութեամբ 19 ապրիլի 1843թ. № 595 ըստ 18 յօդ. պօլթենիային՝ Աստրախանու պատգամաւոր Բարսեղ եպիսկոպոսի, Բաղդասար Բալասանեանի եւ Վրաստանի պատգամաւոր Դաւիթ Թամամշեանի միջոցաւ առաջարկում է ժողովների բոլոր օրագրութիւնները եւ ընտրելեաց ցանկը՝ Կովկասու կառավարչին, որի առաջարկութեամբ եւ ներքին գործոց մինիստրի զեկուցմամբ թագաւոր կայսրը բարեհաճ կամքով ընդունելով ընտրութեան եզրակացութիւնը՝ 1843 թուին օգոստոսի 10-ին բարձրագոյն հրովարտակով Բեսարաբիայի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին ճանաչում է Կաթողիկոս Ծայրագոյն Պատրիարք Ամենայն Հայոց՝ գրելով ըստ այսմ.

(Թարգմանութիւն ռուսերէնից)

(ՏԻՏՊՈՍԱՆԵՐ)

«Ծանիցէ ամենայն ազգ Հայոց, թէ զիջեալ ի համաձայն խորհուրդ փափագանաց, որ յայտնեցաւ հանդիսիւ յէջմիածին ի 17-ն աւուր Ապրի-

լի այսր 1843 ամի, մեք հաստատեմք զԱրհի Եպիսկոպոսն Ներսէս յաստիճան պատրիարքի Էջմիածնի եւ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Օրհնեսցէ ամենաբարձրեալն զծայրագոյն պատրիարքն ի գերագոյն պաշտաման Տեառն առ բարին եւ փրկութիւն ամենայն սիրեցեալ ի մէջ ազգին Հայոց: Տուաւ ի նախագահ քաղաքի մերում Սրբոյն Պետրոսի յամի ծննդեան Քրիստոսի 1843 յՕգոստոսի 10-ն աւուր, յութուտասներորդի ամի թագաւորութեան մերում:

«ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ»

«ՆԱԽԱՐԱՐ ՆԵՐՍԵՍ ԳՈՐԾՈՅ ՊԵՐՈՍԱԿԻ»

Ներսէս՝ կաթողիկոս ընտրուելուց ու հաստատուելուց յետոյ, Ներքին գործոց նախարարի միջոցաւ հրաւիրուելով Ս. Պետերբուրգ՝ այնտեղ հիւանդանում է, որով եւ յետաձգուում է դէպի Ս. Էջմիածին գալուստն ու օծումն: Ինչպէս երեւում է Սինօդի 1843 թ. նոյեմբերի 12-ին կայացրած օրագրութիւնից, ոչ միայն նորընտիր կաթողիկոսների անուններն ի հնումն նախքան օծուելը չէ յիշուել եկեղեցում, այլեւ նոքա եկեղեցու մէջ չեն էլ կանգնել կաթողիկոսին յատկացեալ գմբէթարդի մէջ¹, իսկ անդրանիկ կոնդակը միայն Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ է հրատարակուել: Թէեւ Սինօդը նորընտիր կաթողիկոսի անունը եկեղեցում չյիշատակելու տարակուսութիւնը բառնալու համար սկսել էր գրագրութիւն Վրաստանի գլխաւոր կառավարութեան միջոցաւ Ներքին գործոց մինիստրի հետ, սակայն Ներսէս նորընտիր կաթողիկոսը իւր № 26 ի 26-ն նոյեմբերի 1843 ամի կոնդակով յանդիմանում է Սինօդին եւ հրամայում է առանց իւր համաձայնութեան ինչեւիցէ գործի համար բողոքարկու չլինել դէպի տէրութեան բարձրագոյն կառավարութիւնները. այս կոնդակին ստորագրում է. «Եպիսկոպոսապետ Կաթողիկոս եւ պատրիարք ամենայն Հայոց Ներսէս», իսկ իւր առաջագրութեամբ յանուն տեղակալ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի 21-ին յունուարի 1844 ամի, պատուիրում է թուղթը ստանալու առաջին կիւրակէին անձամբ պատարագել, եւ Մայր Աթոռում կաթողիկոսի անունը յիշատակելուց յետոյ՝ հրամանագրել Սինօդից, որ յիշատակուի կաթողիկոսի անունը բոլոր եկեղեցիներում:

Սինօդը, կատարելով Կովկասու գլխաւոր կառավարչի՝ 1843 թուի յունուարի 5-ի գրութեամբ առաջարկութիւնը, նախնական սովորութեանց ու աւանդութեան եւ պօլօթենիայի տրամադրութեան համեմատ ընտրութեան կարգի մի հրահանգ է ծրագրում 41 յօդուածներով, որ նոյն թուի փետրուա-

1 Միայն Ղուկաս կաթողիկոս մինչեւ Տաճկահայոց հաւանութիւնն ընդունելը՝ զմբթարդի մէջ չէ կանգնել: Ըստ ազգային սովորութեան՝ ընտրութիւնը լրանալուն պէս, ընտրեալը Կաթողիկոս է բոլոր իրամամբ: Կմնայ հանդիսաւոր օծումն:

րի 5-ին առաջարկում է Կովկասու գլխաւոր կառավարչին ի հաստատութիւն յայտնելով, որ յիշեալ հրահանգութիւնը կազմելիս ինքը (Սինօղը) հետեւել է նախնեաց սովորութեանը, որին հաւան կլինին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի հայերը, իսկ տաճկաստանցւոց համար գրում է. «Իսկ որ ինչ վերաբերի առ հայս Տաճկաստանի եւ հոգեւորականութիւն նոցա, որովհետեւ ի վաղուց անտի կարճեալ են հաղորդակցութիւնք նոցա ընդ էջմիածին, վասն որոյ անյայտ է իսկութեամբ Սիւնհոդոսին ոչ այժմեան ոգի նոցա եւ ոչ եղանակ մտածմանց»: Յիշեալ հրահանգութիւնը սակաւ փոփոխութեամբ եւ յապաւմամբ հաստատուում է յ9-ն ապրիլի 1843 թ., որ ղնում ենք այստեղ երդման օրինակի եւ ընտրութեան ձեւերի հետ:

ԿԱՆՈՆՔ Ի ՀՐԱՀԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՁԱՆՑ, ՈՐՔ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԵՆ
ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Յօդ. 1. Ըստ զօրութեան 13-րդ յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ կամօք հաստատեալ կարգադրութեանն ի 11 Մարտի 1836 ամի, յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, ընտրութիւն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին լինի ընդ ձեռն պատգամաւորաց, որք երկու երկու առաքին յիւրաքանչիւր վիճակաց՝ մին հոգեւորական եւ միւսն աշխարհական: Պատգամաւորն եկեղեցական պարտի լինել կամ նոյն ինքն թեմակալ Առաջնորդն կամ այլ ոք եկեղեցական նշանակեալ ի նմանէ, իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց, ի Մելիքաց, ի Հարիւրապետաց եւ յայլոց պատուաւորագոյն աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմնի ծիսի այսր եկեղեցւոյ:

Յօդ. 2. Այսոքիկ ընտրեալ պատգամաւորք, եթէ չկարասցեն ներկայանալ անձամբ ի վանս էջմիածնի ցնշանակեալ ժամանակն վասն ընտրութեան Պատրիարքի, ունին իրաւունս յայտնել գրութեամբ զգատողութիւն իւրեանց՝ հասուցանելով զայն ի Սիւնհոդոսն էջմիածնի:

Յօդ. 3. Բացի պատգամաւորաց, մասնակցին ընտրութեան Պատրիարքի ամենայն Անդամք Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին էջմիածնի, եւ եօթն երիցագոյն եպիսկոպոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յէջմիածին, իսկ ի դէպս պակասութեան եպիսկոպոսաց, զայն թիւ ընուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն:

Յօդ. 4. Պրօկուրօրն Սիւնհոդոսին էջմիածնի առաջիկայ գտանի յընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարքին էջմիածին յաղագս պահպանելոյ

զկարգն եւ բացատրելոյ զկանոնս ընտրութեան ի դէպս ծագելոյ երկբայութեանց ի մասինս այսմիկ¹:

Ծանօթութիւն. Եթե պատահեսցի, զի այսոքիկ երկբայութիւնք ընկալցին զեղանակ իմն անտեղի կարգին բարեկարգութեան, որք պարտին պահպանել ի ժամ ընտրութեանն, յայնժամ թոյլատրի աւագոյն Անդամոյ (կատարողի պաշտաման կաթողիկոսին) յետաձգել զընտրութիւնն ցվաղն, ընկալեալ միանգամայն զչափու եղանակս համաձայնելոյ զծագեալ երկբայութիւնսն:

Յօդ. 5. Ընտրութիւնն յառաջանայ ի Էջմիածին ի Մայր Եկեղեցւոյ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ ճիշտ պահպանութեամբ ծիսից սահմանադրելոց ի Լուսաւորչական Եկեղեցին Հայոց առ այս, որք են այսոքիկ:

ԳԼՈՒԽ Բ. ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԿԱՆՈՆԱՅ, ՈՐՔ ՊԱՐՏԻՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՆԱԽՔԱՆ ԶԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ

Յօդ. 6. Ի գալ հասանիլ իւրաքանչիւր թեմակալ առաջնորդի, Տեղակալ Ատենապետի Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսին Ս. Էջմիածնի՝ Աւագագոյն Արքեպիսկոպոսն Տաճարին. Էջմիածնի ընդառաջ առաքէ նմա զմի եպիսկոպոս եւ զերկուս վարդապետս, որք զինի ողջունելոյն զնա ըստ պատշաճին, յուղարկաւորեն ի նշանակեալն նմա տեղի վասն բնակութեան, իսկ աշխարհական պատգամաւորացն ընդառաջ ելանէ ի Ղազարապատին Հիւրընկալն Աթոռոյս, զորս եւ զետեղէ ի նշանակեալ վասն նոցա օթեւանս ի նմին իսկ Ղազարապատի: Հիւրընկալն Աթոռոյս արձանացուցանէ ի պատրաստեալն վասն այսորիկ ցուցակի զանուն իւրաքանչիւր եկեալ պատգամաւորին՝ նշանակելով ի նմին զօր գալստեան նորա:

Յօդ. 7. Ի գալ հասանիլ ամենայն պատգամաւորացն՝ հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց, եւ ի ստանալ զբաւոր դատողութեանցն հասուցելոց ի Սիւնհոգոսն եւ առաջադրութեամբ Տեառն գլխաւոր կառաւարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց վասն բացման ժողովոյն, Հիւրընկալն Աթոռոյս մատուցանէ ի Սիւնհոգոսն զցուցակ անուանց եկեալ պատգամաւորացն, որ նոյն ժամայն նշանակէ զօր ընտրութեան Պատրիարք Կաթողիկոսին եւ արարեալ վասն այսորիկ օրագրութիւն, զքաղուածն յայնմանէ տայ ի գործս Տեղակալի Ատենապետի Սիւնհոգոսին առ կախեալն ի նմանէ տնօրէնութիւն ի մասին կատարելոյ զսրբազնագործութիւնս, որք պարտին լինել այսու եղանակաւ:

Յօդ. 8. Վասն վարելոյ զգրաւոր գործս ժողովոյն Լուսաւորչական Սիւնհոգոսն Էջմիածնի նշանակէ զԱտենադպիրն իւր եւ զերկուս օգնականս նորա:

¹ Կարգադրութիւն յաղագս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, յօդ. 46:

**ԳԼՈՒԽ Գ. ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐԱԳԱՅԻՅ, ՈՐ ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ
ՉՈՐԻՅ ԵՐԻՅԱԳՈՅՆ ԿԱՆԴԻՏԱՏԱՅ, ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ
ՔՈՒԷԱՐԿՈՒԹԵԱՄԲ ՈՐՈՇԵԼՈՅ Ի ՆՈՅՈՒՆՅ ԶԵՐԿՈՒՄ
ԿԱՆԴԻՏԱՏՍ Ի ՊԱՇՏՈՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶԻ**

Յօդ. 9. Նախքան զմատչելն յընտրութիւն երիցագոյն կանդիտատաց ի մէջ Տաճարին Էջմիածնի առաջի Սեղանոյն Իջման Որդւոյն Միածնի, պարտի լինել գրասեղան կարմիր չուխայապատ վասն առաջիկայ պատգամաւորացն եւ սահմանեալ թուոյ Հոգեւորականացն ի Միաբանութենէ Աթոռոյն Էջմիածնի, նաեւ յատուկ առանձին գրասեղան վասն Պրօկուրօրի Սիւնհոգոսին Էջմիածնի:

Յօդ. 10. Ի վերայ յիշեալ գրասեղանին պարտին բազմեալ լինել խաչ եւ Աւետարան, եւ յերկուց կողմանց այնոցիկ մոմակալք արծաթի՝ վառեալք մոմովք. բաց յիրացս այսոցիկ ղնին ի վերայ սեղանոյն. 1. տպեալ կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան եւ կանոնքն վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Կաթողիկոսի, 2. հինգ ցուցակք ընտրութեան չորեքինքն ըստ ձեւոցն, որ ընդ համար 1, եւ մին ըստ ձեւոյն, որ ընդ համարաւ 2, 3. ցուցակ բոլոր պատգամաւորացն, որոց են իրաւունք ընտրութեան Ծայրագոյն Կաթողիկոսի ըստ վաղեմնի ծիսի Լուսաւորչեան Հայոց Եկեղեցւոյ (յօդ. 31), 4. ցուցակ անուանց սահմանեալ թուոյ Հոգեւորականացն ի Միաբանութենէ Աթոռոյն Էջմիածնի եւ եկեալ յընտրութիւն պատգամաւորացն, 5. դատողութիւնք պատգամաւորացն, որք ոչ կարեն առաջիկայ գտանել անձամբ ի ժամ ընտրութեանն, 6. ցուցակ անուանց պատգամաւորացն, որք թէպէտ եւ պարտ էին ներկայ գտանիլ ի ժողովին, այլ չեն եկեալ անգր եւ չեն հասուցեալ ի Սիւնհոգոսն զդատողութիւնս իւրեանց, 7. առաջադրութիւն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց յաղագս բացման ժողովոյն:

ԳԼՈՒԽ Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԳԻՆ ՊԱՐԱՊՄԱՆՅ ԺՈՂՈՎՈՅՆ

Յօդ. 11. Ի նշանակեալ աւուրն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին, պատգամաւորքն ժողովին իններորդում ժամի առաւօտեան պահու ի Վեհարանն կաթողիկոսական, ուրանօր ցուցանեն նոցա ընդունելութիւն Աւագագոյնն յԵպիսկոպոս Տաճարին Էջմիածնի եւ միւս Անդամք Սիւնհոգոսին, զոյգ ընդ սմին Աւագագոյն Եպիսկոպոսն հրաւիրէ զժողովականսն գնալ յեկեղեցին ի լուր սրբոյ Պատարագի եւ

գոհացողական մաղթանաց վասն առողջութեան եւ երկարութեան կենաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ եւ բոլոր Օգոստոսիառ Տան Նորա եւ յաղագս երգումն տալոյ աշխարհական պատգամաւորացն վասն պահպանելոյն զկարգն եւ զանաչառութիւն յառաջիկայ գործին:

Ծանօթութիւն. Հոգեւորականքն ոչ երգնուն, այնու զիտաւորութեամբ, թէ պարտին նոքա կատարել զայնոսիկ կանոնս համաձայն Սրբազան կոչման իւրեանց:

Յօդ. 12. Ընթացք ի Տաճարն կարգին սովին եղանակաւ: Առաջի բոլոր հանդիսին գնայ կատարող պաշտաման կաթողիկոսին (նախագահ Անդամ Սիւնհոդոսին): Զկնի որոյ պատգամաւորքն Պատրիարքաց Երուսաղէմայ եւ Կոստանդնուպօլսոյ, զկնի նոցա ջուխտակ գնան յաջ կողմն կոյս Անդամք Սիւնհոդոսին Էջմիածնի եւ եօթն երիցագոյն Եպիսկոպոսունք տեղւոյն՝ ընթացակցեալ Պրօկուրօրի Սիւնհոդոսին, իսկ ի ձախակողմն թէմակալ Առաջնորդք կամ պատգամաւորք նոցա նոյնպէս ջուխտակ կարգաւ ըստ աւագութեան ձեռնադրութեան իւրաքանչիւրոց ի նոցանէ, եւ ապա աշխարհական պատգամաւորքն նովին իսկ կարգաւ ըստ աւագութեան քաղաքացն: Եւ վերջապէս, զընթացս գնացիցն եզրափակէ Ատենագալիւն Սիւնհոդոսի Էջմիածնի:

Ծանօթութիւն. Ի դէպս անբարեյաջող եղանակի փոխարկի այս հանդէս ընթացից, եւ Պատգամաւորքն ըստ հրաւիրանաց Աւագագոյն Եպիսկոպոսին եւ Պրօկուրօրի Սիւնհոդոսին Էջմիածնի գնան ի կաթողիկոսական Վեհարանէն յեկեղեցին՝ առանց պահպանելոյ զծէսն վերտառեալ:

Յօդ. 13. զՊատարագն սուրբ եւ գոհացողական մաղթանս մատուցանէ հանդիսիւ Աւագագոյն Եպիսկոպոսն Տաճարին Էջմիածնի, իսկ ի վախճան սրբոյ Պատարագի եւ գոհացողական մաղթանացն վասն երկարութեան կենաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ եւ համայն Օգոստոսիառ տոհմին նորա, Աւագագոյն Եպիսկոպոսն յերգումն ածէ զամենայն առաջիկայ աշխարհական պատգամաւորս ըստ սահմանեալ ձեւոյն (ձեւ 3): Ամենեքեան երգուեալքն ստորագրեն զանուանս իւրեանց ի վերայ երգմանաթղթոյն:

Յօդ. 14. Ի միւսում աւուր զկնի կատարման այսր ծիսի ամենայն առաջիկայ եղեալքն եւ որոց են իրաւունք ընտրութեան Պատրիարք Կաթողիկոսին, ընդունին զտեղիս շուրջ գեղեալ առաջի Սեղանոյ Իջման Որդւոյն Միածնի գրասեղանաւ (յօդ. 9): Զմիջին տեղին գրասեղանին ընդունի կատարողն պաշտաման կաթողիկոսին. յաջակողմն կոյս՝ պատգամաւորքն երկուց պատրիարքաց եւ բոլոր հոգեւորականքն, որոց են իրաւունք ընտրութեան Պատրիարք Կաթողիկոսին՝ ըստ աւանդութեան ձեռնադրութեանն նոցա, իսկ ի ձախակողմն կոյս՝ պատգամաւորքն աշխարհական՝ ըստ աւագութեան կոչման իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ:

Ծանոթութիւն. Հոգեւորականքն, որք ունին իրաւունս նստելոյ ի Տաճարին ըստ ծիսից հաւատոյ իւրեանց պահպանեն զայնոսիկ իրաւունս եւ յայս նուազ, իսկ այլ միւսքն առնեն զընտրութիւնն կանգուն կացեալ զսեղանաւն:

Յօդ. 15. Նախքան զամենայն, երիցագոյնն ի հոգեւոր աստիճանաւորաց, գործակցութեամբ երկուց աւագ սարկաւագաց, ընթեռնու զսաղմոսերգութիւնս եւ զաղօթս սահմանեալս վասն այսորիկ ըստ ծիսի Հայոց Լուսաւորչեան Եկեղեցւոյ, հոսկ ապա նոյն իսկ հոգեւոր աստիճանաւորն արտասանէ զպատշաճաւոր առաջիկայ ընտրութեանն զբան, յորում յանդիման կացուցանելով ժողովականացն զծանրութիւն գործոյն՝ առ որ գումարեալ են՝ զպէտս եկեղեցւոյ եւ զայն բարօրութիւն, որում ակն ունի եկեղեցին ընտրութենէ աստի արժանաւորագոյն գլխոյ իւրոյ, հրաւիրէ զժողովականսն, զի նոքա ի բացեայ ունելով զամենայն վնասակար կուսակից աչառանս, նկրտեսցեն առ այն միայն նպատակ, զի ընտրեալ գլուխն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանեսցէ զամենայն արժանաւորութիւնս կցորդս այսմ վեհ աստիճանի նորա, այնու ճշմարիտ եւ իրաւացի դիտաւորութեամբ, զի յարժանաւորագոյն ընտրութենէ աստի Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց կախեալ կայ ապագայ բարօրութիւն նոյն եկեղեցւոյ եւ կաթողիկոսական ամենայն Հայոց Աթոռոյն էջմիածնի: Հոսկ ուրեմն, Պրօկուրօր Սիւնհոգոսին էջմիածնի ընթեռնու զառաջագործութիւն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի մասին բացման ժողովոյն, եւ ժողովականք ձեռն արկանեն ընտրութիւն աւագագոյն կանդիտատացն:

Յօդ. 16. Իւրաքանչիւր ոք ի ժողովականացն առաջարկէ զգատողութիւն իւր վասն Աւագագոյն Կանդիտատացն ազատօրէն ըստ ուղիղ հասկացողութեան իւրում եւ ըստ մաքուր խղճի մտացն առանց իրիք երկիւղի, եւ ոչ հայելով բնաւին յոչինչ օտարոտի առաջարկութիւն ինչ եւ կամ ի մասնաւոր նամակագրութիւնս, թէեւ իցեն այնոքիկ յաւագագունիցն յազգէն Հայոց: Ամենայն ոք վարի այնպէս, որպէս զի կարասցէ պատասխանի տալ վասն ամենայնի առաջի Տեառն Աստուծոյ: Ուստի եւ իւրաքանչիւր ոք, ի բաց հերքելով յինքենէ զամենայն յամառումն կարծեաց կամակորութեան եւ զանձնական ակնկալութիւնս, ջան դնէ տեսանել ի հասարակաց դատողութեան զհաստատուն հիմնաւորութիւն ճշմարտութեան:

Յօդ. 17. Իւրաքանչիւր Անդամ Ժողովոյն ի տալն զիւր կարծիս, պարտի խօսել համառօտ, պարզ եւ մեկին բանիւք՝ ոչ հեռանալով յառաջիկայ առարկայէն յանդիման առնել նախ զարժանիս Հոգեւոր Աստիճանաւորին, զորմէ առաջարկէ նա, ապա զփաստս ապացուցութեանց վերջապէս եւ զայն, թէ որում օգտի ակն ունի ի նմանէ վասն եկեղեցւոյն:

Յօդ. 18. Ի ժամ յայտնութեան դատողութեանցն, որք սկսանին ի կրտսերագոյնէն եւ կարգաւ հասանին առ երիցագոյնն, չէ պարտ ումեք խզել զբանս այլոյ կամ խառնիլ ի խօսս նորա, մինչչեւ է աւարտեալ նա զիւրն առաջադրութիւն: Յայտնեալ դատողութիւնքն նոյն ժամայն ի գիր արձանացուցանին ի Պրօկուրօրէն, եւ յետոյ ընթեռնուն ի ձայն եւ վաւերացուցանին յանդամոյն, որ տուեալ զայն դատողութիւն:

Յօդ. 19. Պատգամաւորն եկեալ յէջմիածին, որ ի պատճառս հիւանդութեան կամ այլոց անակնունելի դիպուածոց ոչ կարէ ներկայ գտանիլ ի ժողովի անդ, պարտաւորի հասուցանել նմին զիւր գրաւոր դատողութիւն՝ ոչ յետաձգելով զայն առ վաղիւն. զնոյն պարտին կատարել եւ Անդամք Սիւնհոգոսին էջմիածնի, եթէ ոք ի նոցանէ ոչ մարթասցի անձամբ ներկայ գտանիլ ի ժողովին ըստ անակնունելի դիպուածոց, այլ ազատ են ի տալոյ զկարծիս իւրեանց այնորիկ յեկեալ պատգամաւորացն, որք ի պատճառս հիւանդութեան կատարելապէս անկարանան առաջիկայ գտանել եւ տալ զդատողութիւնս ըստ առաջիկայ գործոյն:

Յօդ. 20. Զայնք ամենայն Անդամոց ժողովոյն հաւասար են միմեանց:

Յօդ. 21. Զկնի հաւաքման ձայնից բոլոր ժողովականացն եւ հասու լինելոյ գրաւոր դատողութեանց հասելոց ի Սիւնհոգոսն ըստ զօրութեան 10 յօդուածոյն, չորեքին աւագագոյն կարգաւորք՝ ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ իւրեանց, ճանաչին ունողք իրաւանց ընտրեալ լինելոյ ի կանխտաւ, իսկ ի դէպս հաւասարութեան ձայնիցն, վիճակն որոշեսցէ, թէ ո՞րք պարտին համարուիլ աւագագոյնք:

Ծանօթութիւն. Գրաւոր դատողութիւնք բացակայ պատգամաւորաց պարտին ընդունիլ ի հաշիւ համաձայն ձայնից ներկայ պատգամաւորացն յօգուտ այնորիկ անձին, զոր նշանակեալ են ի դատողութիւնսն յայնոսիկ:

ԳԼՈՒԽ Ե. ՅԱՂԱԳՍ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒՅ ԿԱՆԴԻՏԱՏԱՅ ՅԱՍՏԻՃԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Յօդ. 22. Ի միւսում կամ յերրորդում աւուր ի չորից վերոյ գրեալ աւագագոյն Կանդիտատաց անտի բոլոր առաջիկայ ժողովականքն ընտրեն զերկուս Կանդիտատս յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարքի:

Յօդ. 23. Ընտրութիւնն լինի յայտնութեամբ դատողութեանց այսու կարգաւ:

Յօդ. 24. Զկնի ընթեռնելոյ զպատշաճաւոր աղօթս եւ արտասանելոյն զհամառօտ բան համաձայն այնմ, որպէս յիշատակի ի վեր անդր ի 15 յօդ., ի ձայն ծանուցանի ժողովոյն անուն առաջնոյն ի չորից աւագագոյն Կանդիտատացն:

Յօդ. 25. Ի ծանուցանել անուան Կանդիտատին, իւրաքանչիւր ոք ի ներկայ եղեալ Անդամոցն, որոց են իրաւունք ընտրութեան, յայտնէ ի ձայն, թէ արժանի համարի՞ արդեօք զառաջագրեալ անձն աստիճանի Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին, թէ ոչ. այս արժանաւորումն արտասանի միով բանիւ՝ ընտրեմ կամ ոչ ընտրեմ. տուչութիւն ձայնից սկսանի ի կրտսերագոյն աշխարհական պատգամաւորացն եւ այսու եղանակաւ հասանէ առ աւագագոյնսն, նոյնպէս՝ որպէս յիշատակի ի վերանդր ի 18 յօդուածին:

Ծանօթութիւն. Դատողութիւնք բացակայ պատգամաւորաց ոչ ընդունին ի հաշիւ ձայնիցն, զի որովհետեւ ըստ զօրութեան 17 յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ կամօք հաստատեալ ի 1836 ամի կարգադրութեանն յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, ընտրութիւնն պարտի լինել միայն յառաջիկայ պատգամաւորացն:

Յօդ. 26. Կանդիտատն, որոյ վասն լինի ընտրութիւնն՝ ինքն ոչ տայ զձայն:

Յօդ. 27. Ձայն իւրաքանչիւր Անդամոցն ժողովոյն զկնի յայտնելոյ զայն, ի գիր արձանացուցանի ի Պրօկուրօրէն ի ցուցակին ընտրութեան եւ վաւերացուցանի սեփական ստորագրութեամբ Անդամոյն. ի տալ բոլոր առաջիկայ Անդամոց զձայնս, ցուցակն մատուցանի նախագահ Անդամոյ ժողովոյն, որ համարեալ զձայնս ընտրողականս եւ զանընտրողականս առանձինն առանձինն, նշանակէ զթիւ այնոցիկ ի պատշաճեալ գաւազանին ընտրողական ցուցակի ընդ համարաւ 2՝ յանդիման անուան կանդիտատին, որոյ վասն եղեալ է ընտրութիւնն:

Յօդ. 28. Մինչ ընտրութիւնն լինի վասն աւագագոյն Հոգեւորական Անդամոյն, որ Ատենապետ է ժողովոյն, յայնժամ համարէ զձայնս, անցուցանէ զայնոսիկ ընդ ցուցակ եւ այլն՝ որպէս նշանակեալն է ի 27 յօդուածին, Աւագագոյնն զկնի նորա յառաջիկայ Հոգեւորականաց:

Յօդ. 29. Ձկնի կատարման ծիսի ընտրութեանն ի ձայն ընթեռնու զցուցակն չորից ընտրեալ կանդիտատաց, յորոց երկոքին, որք ստացեալ են զառաւելութիւն ձայնից, ճանաչին կանդիտատ յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարքի:

Յօդ. 30. Ի ցուցակին ընտրողական չորից Աւագագոյն կանդիտատաց նշանակի յանդիման երկոցունցն ի նոցանէ, թէ նոքա՝ ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ նոցա, արժանացուցեալ լինին կանդիտատ ի կոչումն Ծայրագոյն Պատրիարքի: Այս ցուցակ ընտրողական ստորագրի ի բոլոր Անդամոց ժողովոյն, որք մասնակից են լեալ յընտրութեան անդ, վաւերացուցանի ի Պրօկուրօրէն եւ առաջի առնի ըստ պատկանելումն: Պատճէն յիշեալ ցուցակին ստորագրութեամբ Անդամոց

Սիւնհոգոսին էջմիածնի եւ վաւերութեամբ Ատենադպրի սորին մնայ ի գործս Սիւնհոգոսին էջմիածնի:

Յօդ. 31. Բացի ստորագրեալ ընտրողական ցուցակէն, պատրաստի եւ առանձին օրագրութիւն վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին յերկուս հատորս, որք ստորագրին ի բոլոր ժողովականացն եւ վաւերացուցանեն յԱտենադպրէ Սիւնհոգոսին էջմիածնի: Մին յայնցանէ առաջի առնի ըստ պատկանելումն, իսկ միւսն՝ մնայ ի գործս Սիւնհոգոսին:

Յօդ. 32. Յընթացս բոլոր ժամանակին ներգործութեանց ժողովոյն, Ատենակալութիւնք այնորիկ լինին ի տունջեան սկսեալ յիններորդ ժամու առաւօտեան ցերկրորդ ժամն զկնի միջօրէի, իսկ ընդ երեկոյս ոչ լինին Ատենակալութիւնք:

Յօդ. 33. Յաւարտ ընտրութեան եւ զկնի ստորագրելոյ յերկուս հատորս զցուցակն ընտրութեան եւ զառանձին օրագրութիւնն վասն ընտրութեան, ժողովն առաքէ զպատգամաւորութիւն յերից անդամոց իւրոց ի միոյ հոգեւորականէ եւ յերկուց աշխարհականաց առ գլխաւոր կառավարիչն Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, առ ապագայ տնօրէնութիւն նորա՝ համաձայն 18 յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ կամօք հաստատեալ կարգադրութեանն ի 11 Մարտի 1836 ամի յաղագս կառավարութեան գործոց հաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան:

ԱՌ ՅՕԴՈՒԹ 17 ՕՐԻՆԱԿ ԵՐԴՄԱՆ

«Ես՝ ի ներքոյ անուանեալս, խոստանամ եւ երդնում յանուն ամենակարողին Աստուծոյ, առաջի սրբոյ Աւետարանի Նորա առ այն, թէ ցանկամ եւ պարտիմ յայսմ առաջիկայ ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց վասն գլխաւոր կառավարութեան սրբոյ Լուսաւորչեան Եկեղեցւոյ Հայոց եւ ծայրագոյն տեսչութեան եկեղեցականաց նորին ըստ մաքուր խղճի մտացս եւ պատուոյս առանց իրիք աչառութեան եւ սեպհական ակնկալութեանց, ի բաց հերքելով յինէն զամենայն մախանս թշնամութեան եւ կամ զորպիսի եւ իցէ կապս մերձաւորութեան եւ բարեկամութեան ընտրել ի միջոյ հոգեւորականաց հայրենի եկեղեցւոյ իմոյ զայնպիսի անձն, զոր եւ ըստ բարեմասնութեանց հանճարոյն եւ խղճի մտացն առաւել ընդունակագոյն եւ արժանաւորագոյն համարիմ ես եւ յորմէ ակն ունիմ, զի նա ի կատարումն պարտաւորութեանց իւրոց, զոր դնէ ի վերայ նորա այս վեհ աստիճան հոգեւոր, հանդիսացուցէ զինքն ջերմեռանդ պաշտօնեայ Աստուծոյ եւ հոգունակ տնօրէն

բարօրութեան եւ օգտի եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ յանձն եղեալ Հայրապետական իշխանութեան նորա բանաւոր Հօտին Քրիստոսի: Իսկ եթէ այլազգ ընթացայ, յայնժամ իբրեւ անհոգ ոմն օգտին եկեղեցւոյ եւ ճշմարիտ որդւոց այնորիկ, յորում կայանայ եւ սեպհական օգուտն իմ, ենթադրեմ զանձնս մեղադրանաց եղբայրակցաց իմոց, իսկ ի հանդերձելումն՝ պատասխանատուութեան առաջի Աստուծոյ եւ ահեղ դատաստանի Նորա. ի վախճան երդմանս վասն անաչառ ընտրութեան համբուրեմ զբանս եւ զխաչ Փրկչին իմոյ. ամէն»:

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵԻԵՐ

ԿԱՆՈՒՏԱՏՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ձեւ ընդ համարաւ 2. առ յօդ. 10.			Պատճէն
Ընտրողական ցուցակ վասն ընտրելոյ զ(այս անուն) կանդիտատ յաստիճան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի			
Թիւ	Անունը ներկայ եղեալ անդամոց ժողովոյն,		Ձայն յայտնեալ յիւրաքան-
	որոց են իրաւունք ընտրութեան		չիւրոց ի նոցանէ
	(այս անուն)		ընտրէ
	(այս անուն)		ոչ ընտրէ եւ այլն:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ձեւ ընդ համարաւ 1. առ յօդ. 10.				
Ցուցակ Աւագագոյն կանդիտատաց նշանակելոց յընտրութիւն յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց				
Թիւ կանդիտատաց ըստ անունի:	Ա ս տ ի ճ ա ն Հ ո գ ե լ ո Ր ա կ ա - ն ի ն, պ ա չ տ օ ն եւ անուն նորա:	Թիւ ընտրողական ձայնիցն:	Թիւ ոչ ընտրողական ձայնիցն:	Աստանօր նշանակի, թէ ով որ ի նոցանէ ըստ առաւելութեան ձայնիցն համարի կանդիտատ ի կոչումն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի:
1.	Ա Ր ք ե պ ի ս - կ ո պ ո ս Ն եր - ս է ս թ ե մ ա կ ա լ ա ո ա ջ ն ո Ր դ Բ ե ս ա Ր ա ր ի ոյ	ք ս ա ն վ ե ց		Ի ս ոց ա ն է Ա Ր ք ե պ ի ս կ ո պ ո ս Ն եր - ս է ս եւ Ա Ր ք ե պ ի ս կ ո պ ո ս Զ ա ք ա Ր ի ա ը ս տ ա ո ա լ ե լ ո թ ե ա ն ձ ա յ ն ի ց տ ու ե լ ոց ի ն պ ա ս տ ն ոց ա Հ ա մ ա Ր ի ն ա լ ա գ ա գ ոյ ն կ ա ն դ ի տ ա տ ք յ ա ս տ ի ճ ա ն Կ ա թ ու ղ ի կ ո ս ի ա մ ե ն ա յ ն Հ ա յ ոց

2.	Արքեպիսկոպոս Ջաֆարի ապատրիարք Երուսաղէմայ:	տասն և եօթն	ինն	
3.	Արքեպիսկոպոս Կարապետ նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ	երեք	քսան և երեք	
4.	Արքեպիսկոպոս Պօղոս նախկին առաջնորդ. Զմիւռնիոյ:	տասն և մի	տասն և հինգ	

Ըստ գրուածոյս կատարուեց ներսէսի ընտրութիւնը. թէեւ ընտրուած կաթողիկոսին ընդունելու ձեւը ցուցակագրուած է, բայց այս անգամ մէջ չեմ բերում: Պօլսոժենիայից յետոյ եղած ընտրութիւնները համառօտելուց յետոյ, մի առանձին գլխով կհամառօտենք կաթողիկոսի ընդունելութիւնը եւ հանգիսաւոր օծումն:

Բ.

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՅՐ ԵՒ ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

1857 թ. փետրուարի 12-ին Ներսէս բոլորովին առողջ էր. դեռ 13-ի առաւօտը չողջունած՝ Թիֆլիզի հայ եկեղեցիները տխուր զանգակահարութեամբ գոլթում են հայրապետի մահը: Ներսէս կաթողիկոս 13-ի առաւօտեան պահուն կնքում է իւր մահկանացուն: Կոնսիստորը անմիջապէս իւր անդամոց, ոստիկանական աստիճանաւորի (պրիստաւ) եւ Սինօդի անդամ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ներկայութեամբ հանգուցեալ հայրապետի իրեղէնները ժողովելով մի սենեկի մէջ՝ կողպում ու կնքում է իւր եւ ներկայ գտնուողների կնիքներով: Հանգուցելոյ մարմինը վայելուչ դազաղի մէջ ամփոփելով՝ դնում է վանքի Մայր Եկեղեցում եւ պատուիրում է Թիֆլիզի բոլոր հայ քահանաներին, բացի վերահաս մեծի պահոց օրերից՝ ամեն օր պատարագել: Կոնսիստորը այս կարգադրութիւնները անելուց յետոյ՝ հենց նոյն օրը յայտարարութեամբ հայրապետի մահուան գոյժը հաղորդում է Սինօդին: Այս յայտարարութեան մէջ Ներսէսի տարիքը 95 է գրուած:[5]

Սինօդը կաթողիկոսի մահուան գոյժը ընդունելուց յետոյ՝ փետրուարի 16-ին գրութեամբ խնդրելով Կովկասեան փոխարքայի հաճութիւնը, հանգուցեալ կաթողիկոսի մարմինը Ս. Էջմիածին բերել տալու համար, որոշում է երեք վարդապետների հետ ուղարկել Թիֆլիզ իւր անդամ Մակար եպիսկոպոսին[6], պարտաւորեցնելով Սարգիս արքեպիսկոպոսին՝ կոնսիստորի անդամների, քաղաքական աստիճանաւորի եւ Ս. Էջմիածնից ուղարկուածների ներկայութեամբ ցուցակագրել հանգուցեալ հայրապետի գոյքը մի առ մի՝ իրեղէնները ամփոփելով արկղների մէջ. եթէ ձմռան պատճառով դժուարութիւններ չեն լինիլ՝ ուղարկել Ս. Էջմիածին, ապա թե ոչ՝ Կոնսիստորի անդամոց ստորագրութեամբ յանձնել նոցա ի պահպանութիւն:

Հանգուցեալ կաթողիկոսի մարմնոյ յուղարկաւորութեան համար Սինօդը նոյն օրը կոնսիստորին ուղարկած գրութեան հետ ուղարկում է հրահանգութիւն, որի տրամադրութեամբ.

Ա. Մակար եպիսկոպոսը շաբաթ կամ կիւրակէ օրը բաց պատարագ պէտք է անէր (մեծի պահոց օրեր էին) եւ հանգուցեալի կողմից պէտք է պատշաճաւոր հրաժեշտի քարոզ խօսէր:

¹ Տեղեկութիւնները քաղուած են Ներսէսի մահուան եւ Մատթէոսի ընտրութեան համար Սինօդի թ. 17 գործից, որ սկսուած է 1857 թ. Փետրուարի 15-ից եւ վերջացած է 1864 թ. Սեպտեմբերի 30-ին:

Բ. Դադաղը պէտք է լինէր ըստ ամենայնի վայելուչ եւ յարմար ննջեցեալի պատուին ու կոչմանը:

Գ. Պատարագից յետոյ Հոգեհանգստեան ժամանակ առատ տուրք պէտք է բաժանուէր քահանաներին ու աղքատներին:

Դ. Դադաղը դուրս հանելուց յետոյ ամպհովանու տակ քահանաները պէտք է ձեռքի վերայ կրէին մինչեւ քաղաքադուռը եկեղեցական պատշաճաւոր հանդիսակատարութեամբ:

Ե.¹ Ի պահանջել հարկին՝ երկու հարիւրի չափ հայազգիք վառած մոմեր ձեռքերնին բռնած պէտք է հետեւէին դադաղին:

Զ. Երկու պատուաւոր հոգեւորականներ հայրապետական խաչն ու գաւազանը ձողաբարձ բռնած հետուստ ունելով իրանց համազգեստներով սեւազգեաց զոյգ շաթիրները՝ պէտք է յառաջընթաց լինէին դադաղին:

Է. Հանգուցելոյ բոլոր շքանշանները թաւշեայ բարձիկների վերայ դրուած՝ դադաղի առաջից պէտք է տարուէին:

Ը. Քաղաքադուռն մօտ պէտք է կատարուէր վերջին հոգեհանգիստը. դադաղը պէտք է դրուէր հասարակ փայտից շինուած արկղի մէջ եւ այնպէս ընդ ամպհովանեաւ հաստատուէր յատկացեալ կառքի վերայ:

Ծանօթութիւն. Սինօղը թոյլ էր տալիս կոնսիստորին, եթէ յիշեալ հանդերձանքը նուազ լինէին՝ համեմատելով տեղական սովորութեան, անել այն ժամանակ ինչ որ պատշաճ կդատուէր՝ ոչ ինչ ջանք եւ աշխատանք չխնայելով:

Բացի սորանից, Սինօղը նոյն փետրուարի 16-ին գրում է Սեւանի վանահօրը, Նոր Բայազէտու հօտի հոգեւոր գործոց վերատեսչին, Երեւան քաղաքի բարեկարգչին, Զիգդամյուլայ Ստեփան քահանային, որ իւրաքանչիւրը իրանց վարչութեան շրջաններում իրանց ստորադրեալ հոգեւորականների եւ ժողովրդեան հետ ընդառաջելով՝ հանգուցեալ հայրապետի դադաղին մատուցանէին վերջին յարգանքը:

¹ 1843թ. Ասպահանու Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը օգոստոսի 9-ին իւր արքեպիսկոպոսարանում Ձուղայու ազգայիններից ժողով կազմելով հոգեւորականների կողմից ընտրում է Յովհաննէս աւագ քահանայ Խաչիկեանին, իսկ աշխարհականների կողմից՝ Տէր-Ղուկասեանին, նոցա յանձնարարելով ընտրել Բեսարաբիայի արքեպիսկոպոս Ներսէսին: Այս պատգամաւորները անձամբ չկարողանալով գալ Էջմիածին՝ գրաւոր յայտնում են իրանց կարծիքը ըստ իրանց վիճակայնոց տրամադրութեան: Հետեւում է, որ 1843թ. պատգամաւորները եղած են իրանց վիճակայիններից, սակայն ի նկատի ունելով, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի կամ տաճկահայոց պատգամաւոր ներկայանում են թիֆլիզեցիներ, որոնք մասնակցում են ժողովներին՝ ընտրելի համարելով պատրիարքարանի առաջարկած անունները: Հետեւում է, որ պարսկահայերն էլ կարող էին իրանց կողմից պատգամաւոր ընտրել վաղարշապատցի Գրիգոր Մալինցեանին: Մի խնդիր միայն անորոշ է մնում. եթէ պարսկահայերը անուանէին մի ընտրելի եւ իրանց ձայնը յանձնէին Մալինցեանին՝ ժողովի մէջ այդ ընտրելիին ձայն տալու, արդեօք Սինօղը այդ ժամանակ է՞լ կբացասէր:

Յուդարկաւորութեան համար այս կարգադրութիւնները անելուց յետոյ՝ Սինոդը նոյն թուի մարտի 4-ին զեկուցմամբ իւր աւագ անդամ Ղուկաս արքեպիսկոպոսին ճանաչում է տեղակալ ատենապետի եւ իւր որոշմամբ նոյն ամսի 9-ին գրութիւններով յայտնում է ի գիտութիւն հայոց կոնսիստորներին, նոր տեղակալի եւ Կովկասու փոխարքայի: Մինչ այս մինչ այն՝ նոյն մարտի 3-ին հանգուցեալ հայրապետի դազադը հասած լինելով էջմիածին, ամփոփւում է արեւմտեան զանգակատան հարաւային կողմը: Այնուհետեւ, մարտի 6-ին կայացած զեկուցմամբ Սինոդը շրջաբերական հրամաններով գումարում է բոլոր կոնսիստորներին եւ նոցա ձեռքով բոլոր հոգեւոր վարչութեանց կաթողիկոսի մահը, եւ հրամայում է կատարել հանգուցելոյ համար հոգեհանգստեան պաշտօն եւ պատշաճաւոր բանախօսութեամբ հանգուցեալ հայրապետի մահուան գոյժը հաղորդել ժողովրդեան: Այս զեկուցմամբ Սինոդը որոշում է թեմակալ առաջնորդների պաշտօնակատարներ նշանակել Աստրախանի, Վրաստանի, Ղարաբաղու եւ Շամախու թեմերում, ուր առաջնորդներ չկային: Կայսերական հրամանով Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանին Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի առաջնորդական տեղակալ նշանակելու համար, տեղւոյն առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան փոխադրւում է Աստրախանի հայոց վիճակը, իսկ Սինոդի կողմից Թիֆլիզի թեմի կառավարիչ մնում է Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Շամախու կառավարիչ նշանակւում է Մովսէս վարդապետ Մաղաքեանը, եւ Ղարաբաղի կառավարիչ՝ Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեանը:

Սինոդը նոյն մարտի 22-ին որոշում է, ըստ տրամադրութեան Պօլօթենիայի, հանգուցեալ կաթողիկոսի մահուան գոյժը հաղորդել արտասահմանեան հայերի հոգեւոր ներկայացուցիչներին՝ առաջադրելով, որ պատշաճաւոր հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ պատրաստ լինին տարեւոր ժամանակը լրանալիս մայիս ամսին կայանալիք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողովին մասնակցելու:

Սինոդը ապրիլի 3-ին այս որոշումը ածում է ի կատար՝ գրելով.

1. Կ. Պօլսոյ Յակովբ պատրիարքին, որ նա ինքն Կ. Պօլսոյ Սայր Եկեղեցում հանգուցեալ կաթողիկոսի համար հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ պատուիրի, որ առաջնորդներն էլ կատարեն վիճակներում. եւ որոշեալ ժամանակին ի կողմանէ հոգեւորականութեան՝ իրան հետ ներկայ լինին կաթողիկոսի ընտրութեան՝ կա՛մ անձամբ, կա՛մ պատգամաւորներ ի միջոցաւ մասնակցելով ժողովներին:

2. Կ. Պօլսոյ Ազգային Գերագոյն ժողովին պօլսեցիներին կողմից մի մի աշխարհական ընտրեալ պատգամաւորներ ուղարկելու համար՝ թէ՛ իւր եւ թէ՛ վիճակներէց:

3. Երուսաղէմայ Յովհաննէս պատրիարքին եւ Երուսաղէմայ Աթոռի կառավարութեան խորհրդի անդամներին:

4. Ասպազանու հայոց Թադէոս արքեպիսկոպոսին՝ հոգեւորականութեան կողմից անձամբ կամ պատգամաւորի միջոցաւ, իսկ աշխարհականների կողմից՝ երկու ընտրեալ (մէկը պարսկահայոց, իսկ միւսը՝ հնդկահայոց) պատգամաւորների հետ մասնակցիլ ժողովին կամ գրաւոր կերպով յայտնել դատողութիւն:

5. Հնդկահայոց՝ աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու կամ իրանց կարծիքը յայտնելու համար:

6. Ատրպատականի առաջնորդին:

Թադէոս արքեպիսկոպոսի առաջադրութեան համեմատ՝ Նոր Զուղայու հայերը, նոյն թուի սեպտեմբերի 6-ին ժողով կազմելով տեղւոյն Ս. Ամենափրկիչ վանքում, ազգիս եպիսկոպոսներին չճանաչելու համար իրանց ընտրողական ձայնը յանձնում են տեղւոյն առաջնորդին: Այս որոշումը բազմաստորագիր հանրագրութեամբ նոյն ամսի 30-ին յայտնում են Սինօդին: Սինօդը առարկելով, թէ արդէն առաջնորդը իւր վիճակի հոգեւորականների կողմից պատգամաւոր լինելով՝ չի կարող պատգամաւոր հանդիսանալ եւ աշխարհականների կողմից, նոյեմբերի 22-ին որոշում է առաջնորդի միջոցաւ առաջադրել Նոր Զուղայու հայոց, որ կամ տեղւոյն հայերից մէկին ընտրեն պատգամաւոր, կամ իրանց ձայնը յանձնեն Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Առաջնորդի հրաւերքին համեմատ՝ Նոր Զուղայու հասարակութիւնը ժողով կազմելով՝ որոշում է իւր ձայնը յանձնել Էջմիածնի մօտիկ բնակուող այն անձին, որին կամենայ տեղւոյն առաջնորդը իբրեւ ծանօթ մարդ Էջմիածնայ շրջակայից նշանաւոր մարդկանց: Թադէոս եպիսկոպոսը այս որոշման համեմատ պարսկահայոց աշխարհականների կողմից պատգամաւոր անուանում է վաղարշապատցի աստիճանաւոր Գրիգոր Մալինցեանին: Այս մասին 1858 թուի մարտի 4-ին Թադէոս արքեպիսկոպոսի յայտարարութիւնը ընդունելով՝ Սինօդը նոյն ամսի 31-ին որոշում է անընդունելի համարել նորա առաջարկութիւնը՝ առարկելով, թէ պատգամաւորը պէտք է լինի այն տեղացի, որոց կողմից պէտք է պատգամաւորէ, ուստի նորից ընտրութիւն է առաջադրում: Թէեւ Գրիգոր Մալինցեան առաջարկելով Կովկասեան փոխարքային իւր պատգամաւորութեան հաւատարմագրերը՝ խնդրում է տնօրէնութիւն, որ կարողանայ մասնակցել ժողովին, բայց չէ յաջողում:

Ասպազանու առաջնորդ Թադէոս արքեպիսկոպոսը, չկարողանալով անձամբ կամ պատգամաւորով մասնակցել ժողովին, 1858 թուի ապրիլի 10-ին յայտարարութեամբ իւր վիճակի հոգեւորականների կողմից կաթողիկոսական ընտրելի համարում է.

Ա. Սինօղի աւագ անդամ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսին,
 Բ. Երուսաղէմայ պատրիարք Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին,
 Գ. Կ. Պօլսոյ պատրիարք Յակովբ արքեպիսկոպոսին (եթէ ծերութիւնը
 ներէջր նորան),

Դ. Զմիւռնիոյ Պօղոս արքեպիսկոպոսին:

Ասպահանու Թադէոս արքեպիսկոպոսը նոյն թուին ուրիշ յայտարարութեամբ աշխարհական պատգամաւորի առիթով ուղարկում է այն հանրագրերը կամ պատճէնները, որ Հնդկաստանի հայերը 1857 թուին հասցրել են իրան կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով: Այդ հանրագրերով իրանց ձայնը Թադէոս եպիսկոպոսին յանձնում են՝ Ա. Սենկափուրը՝ հոկտեմբերի 6-ին 1857 թուին, Բ. Պինանկ քաղաքը՝ նոյն թուի օգոստոսի 12-ին, Գ. Բումբայի՝ 29 օգոստոսի, Դ. Բթաւիա՝ 10 օգոստոսի, Ե. Ջաւա, իսկ Դաքա քաղաքի հասարակութիւնը՝ յուլիսի 16-ին, եւ Մադրաս քաղաքի հասարակութիւնը՝ յուլիսի 14-ին, կաթողիկոսական ընտրելի առաջարկում են տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսի անունը: Հնդկահայերից նոքա, որոնք իրանց ձայնը յանձնել էին Թադէոս արքեպիսկոպոսին, նա ընտրելի համարում է հոգեւորականների կողմից իւր նշանակած յիշեալ չորս արքեպիսկոպոսների անունները, իսկ ինքն իւր կողմից պատգամաւոր նշանակում է Թիֆլիզի պատգամաւորին՝ տալով հաւատարմագիր 1858 թուի ապրիլի 10-ին, որ թէեւ անագան, քան ժողովը, հասնում է էջմի ածին, սակայն առաջարկում է ի գիտութիւն փոխարքային Կովկասեան կողմանց:

Ասպահանու Թադէոս արքեպիսկոպոսը, տեսնելով, որ Զուղայի աշխարհական պատգամաւորի առիթով Սինօղը զանազան տարակուսութիւններ է մէջ բերում եւ նշանակուած պատգամաւորին չի ընդունում, նոյն՝ 1858 թուի ապրիլի 28-ին գրում է Սինօղին հետեւեալը.

«Երկաւուրբ յառաջ ընկալեալ զծանուցագիր Սիւնհոդոսիդ զգրեալն ի 4-ն Մարտի 505 համար, տեղեկացաք իմաստից այնր, որպէս թէ անկանոն է դէպուտատութիւն ազնուական Աղայ Գրիգոր Մալինցովի ի կողմանէ Զուղայաբնակ Հայոց՝ յառաջ բերելով զերեքտասան յօդուածն Բարձրագոյն կարգադրութեան, այն թէ իւրաքանչիւր վիճակի պարտի լինիլ երկու դէպուտատ, մի՝ ի հոգեւորականաց կողմէ, եւ միւս՝ յաշխարհականաց, եւ յաւելու Սինօղդ, թէ նշանակելի դէպուտատն պարտի լինել բնակիչ նոյն իսկ թեմի, յորմէ կարգի նա եւ ոչ այլոյ ուրուք օտար վիճակի:

Այսպիսի պարզ հրաման չիք յերեքտասան յօդուածն Բարձրագոյն կարգադրութեան. ուստի հրամանագրելն Սիւնհոդոսիդ թէ «պարտի լինել բնակիչ նոյն իսկ թեմի» է մեկնաբանութիւն. զի երեքտասան յօդուածն բարձրագոյն կանոնադրութեան զայս ծանուցանէ իւրաքանչիւր վիճակ

Լուսաւորչական Հայոց առ ընտրութիւն պատրիարքի նշանակէ զերկուս պատգամաւորս, իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց՝ ի հարիւրապետաց, ի մելիքաց եւ այլոց աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ»։ Ընտրեալ եւ կարգեալն դէպուտատ ի կողմանէ Զուղայաբնակ Հայոց համաձայն Բարձրագոյն կարգադրութեան է ի պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ։

Զուղայաբնակ ժողովրդականք արարին զկարգադրութիւն այնպիսի սակա այսոցիկ պատճառաց, նախ՝ զի ոչ էր կարելի նոցա ընտրել զոք դէպուտատ ի միջոյ ինքեանց եւ առաքել ի Սուրբ Աթոռդ սակա անկարողութեան իւրեանց, երկրորդ՝ ոչ ընտրեցին դէպուտատ, զի նա համաձայն չորեքտասան յօդուած Բարձրագոյն կարգադրութեան զորոշումն իւր գրով յայտնիցէր, զի ընտրեալ դէպուտատն էր անծանօթ ազգային սրբազան Եպիսկոպոսացն, վասն որոյ ոչ կարէր առնել զորոշումն իւր։ Երրորդ, ի ժամանակա ընտրութեան Վեհափառ Ներսիսի հանգուցեալ հայրապետին՝ ըստ արդի առաջին տնօրէնութեան իւրեանց թողեալ էին ի կամս ընտրութեան Սրբազան Յովհաննէս Եպիսկոպոսի Ղրիմեցւոյ առաջնորդի իւրեանց զընտրութիւն կաթողիկոսի¹, եւ սակա այնր ոչ էին ընկալեալ զբացասական ինչ պատճառաբերութիւն ի Սինօդէն։ Չորրորդ, զի անզանազան համարեցին նոքա զՅուդայեցի եւ զհայաստանցի Հայս յառարկայի ազգային դէպուտատութեան, քանզի որպէս հայրապետութիւն է ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութիւն սակա ամենայն Հայոց, նոյնպէս եւ ամենայն հայք թէ հայաստանցի իցէն, եւ թէ Յուդայեցի, բարեմիտ հոգւով ջանան, զի ընտրեալն վասն հայրապետութեան եղիցի ի վկայեալ արժանաւորաց ազգային Եպիսկոպոսաց, վասն որոյ յաղագս ընտրելոյ զոք դէպուտատ ի պատուաւոր աշխարհականաց Հայաստանի՝ վասն իւրեանց անծանօթ լինելոյ նոցա եւ մեր ծանօթ լինելոյն՝ խնդրեցին զոք յարժանաւորաց ընտրեալ եւ կարգել դէպուտատ ի կողմանէ ինքնեանց։ Այդոքիկ պատճառօք յուսամք, թէ ներելի իցէ Զուղայեցւոց առնել զտնօրէնութիւն այնպիսի։ Ով ոք եւ ընտրեսցի կաթողիկոս, ընտրեալն մեծաբելի եւ ընդունելի է մեզ եւ ժողովրդեանն մերում»։

Սինօդը այս յայտարարութիւնը ստանալով մայիսի 30-ին՝ մակագրում է ըստ այսմ. «Որովհետեւ ժողով ընտրութեան նորոյ պատրիարքի արդեն վերջացեալ է, վասն որոյ զայս յայտարարութիւն առանց օրագրութեան կցել ի գործոյն»։

(Ստորագրութիւնք անդամոյ)

Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը՝ ի կողմանէ բոլոր տաճկահայոց, Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովների կնիքներով վաւերացած ապրիլի 2-ին գրութեամբ իբրեւ ընտրելի առաջարկում է.

Ա. Կ. Պօլսոյ պատրիարք Յակովբ արքեպիսկոպոսի,

Բ. Երբեմն պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոսի,

Գ. Պրոսպայու Գէորգ արքեպիսկոպոսի,

Դ. Կարնոյ Գրիգորիս եպիսկոպոս,

Ե. Զմիւռնիոյ Պօղոս եպիսկոպոսի անունները:

Ժողովներին մասնակցելու համար ընտրւում է թիֆլիզցի գեներալ-լէյտինանտ իշխան Բարսէղ Յովսէփեան Բէքութեանցը^[7], որի հաւատարմագիրը ապրիլի 1-ին Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովների կնիքներով կնքուած եւ Կ. Պօլսոյ ռուսաց դեսպանատան կնքով վաւերացած էր, բայց յիշեալ իշխանի մահուան պատճառով պատրիարքարանի նոյն ապրիլի 12-ին գրած թղթի զօրութեամբ պատգամաւորում են թիֆլիզցի պօլկովնիկ իշխան Իսահակ Սիմօնեան Թումանեանցը եւ պօղպօլկովնիկ Աբէլ Գէորգեան Գուրգէնբէկեանցը:

Հարկ եմ համարում դնել այստեղ հետեւեալ գրութիւններն եւս. յառաջինն՝ յանուն տեղակալի եւ սինօդականաց, երկրորդն՝ յանուն պօլկովնիկ իշխան Իսահակ Սիմօնի Թումանովի եւ պօղպօլկովնիկ Աբէլ Եագորի Գուրգէնբէկովի եւ երրորդ հաւատարմագիրը՝ յանուն իշխան Վասիլ Օսիպովի Բէքութովի:

Ա. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Գերապատիւ եւ շնորհաշուք բարձր Տեղակալ Արարատեան Մայր Աթոռոյ սուրբ Էջմիածնի եւ ամենայն Սինօդական մեծարեալ Հարք:

Որովհետեւ յուզողափառ հաւատս քրիստոնէութեան ծնեալ եւ հոգեբուղիս վարդապետութեամբ սրբազան հարց մերոց սնեալ, յարգեմք զամենայն կանոնս նոցա ամենայն մասամբ զգուշաւորութեան եւ ճգնիմք արեամբ չափ չբերել առ նոսա արատ ինչ, յայն սակս իբրեւ հաւատարիմ աւանդապահ՝ զառ ի սրբազան հայրապետաց եւ ի նախնեաց մերոց, զոր ինչ ունիմք, եւ զոր տեսեալ եւ լուեալ եմք ըստ հոգեւորին, անփոփոխ եւ անայլայլելի պահեալ եմք եւ փութամք ի նոյնութեան պահել յաւիտեան:

Ապաքէն, ծանուցաւ մեզ լրութեան Ազգիս Տիրահրաւէր փոխումն յաստեայցս Գերերջանիկ եւ Սրբազնասուրբ Հայրապետին մերոյ եւ ծայրագոյն Քահանայապետին, որպէս եւ գրեցիք մեզ երկիցս ցաւօք սրտի. եւ ըստ կանոնի խնդրեալ էք զհաճութիւն բազմագումար բնակչացս Տաճկաստանի ի նորոգ ընտրութիւն արժանաւորի ուրուք, որ յաջորդեսցէ ի տեղի նորա: Ուստի եւ մեք աստանօր ի մայրաքաղաքիս Հոգւոր եւ

Գերագոյն ժողովականքս՝ ի խնդրանաց եւ ի պատշաճ տեսութենէ բովանդակ Ազգին յԱրքունուստ հաստատեալ սեպհական արտօնութեամբ մերովք հաւաքեալք ի մի, որպէս արդարեւ ներկայացուցիչ ազգայնոց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց եղելոց ի սահմանի Օսմանեան պետութեան, եւ համահաճութեամբ գրեցաք զայս գիր՝ յայտնելով զխորհուրդս մեր:

Եւ արդ յառաջ, քան զամենայն խնդիր է մեր ուխտիւք յերկնաւոր Քահանայապետէն մերմէ, զի ցուցէ մեզ զարժանաւոր փեսայ անարատ հարսին իւրում Սրբոյ Եկեղեցւոյ ի գահակալութիւն այդմ Մայր Աթոռոյ ըստ հոգեւոր մասին, որ իցէ յուղղափառ հաւատս անխոտոր վկայեալ, ի սուրբ պաշտամանն եւ ի կոչմանն ամենայն ջերմեռանդութեամբ եռանդուն, ջատագով հայրենի աւանդից եւ ուղղութեան կարգաց եւ կանոնաց, երկիւղած եւ զգուշապահ ծիսից եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, մինչեւ ցայս վայր ի վարս երկնակրօն սրբութեան անբամբաս քաղաքավարեալ, Հօտին Քրիստոսի օրինակ բարի զանձն զընծայեալ, եւ միով բանիւ ասել. իսկաքանչ տիպ եւ նմանութիւն ունիցի Հիմնադրի Արարատեան Մայր Աթոռոյն մերոյ՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ արժանաժառանգ յաջորդաց նորա, որք յեկեղեցական իրավասութեանց եւ ի կաթողիկոսական անկախ արտօնութեանց եւ ոչ նշանախեցիւ չափ ինչ մի կորուսեալ են եւ կամ այլայլեալ ոչ առաջ եւ ոչ յետոյ եւ զրկեալ ոք այժմ ի բարեմասնութեանց աստի եւ յանկախութենէ հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ ոչ ընկալցուք երբէք եւ ոչ հաւան լիցուք հնազանդիլ ի հոգեւորս յայն վիճակ խոնարհեալ հոգեւորական իշխանաւորի:

Եւ ահա, երկիւղած մտածութեամբ որոշեցաք յԱրժանապատիւ եպիսկոպոսաց Ազգիս զհանդէսին զայսոսիկ, զԱմենապատիւ պատրիարք մայրաքաղաքիս զՏէր Յակովբ սրբազան Արքեպիսկոպոսն, զնախկին պատրիարք Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն, զԳէորգ եպիսկոպոս Կարնոյ եւ զՊօղոս եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ: Եւ վասն հնգեցունցս այսոցիկ մի օրինակ եւ համազօր ունելով հաճութիւն, մեր լի բովանդակ համարեսցի այնմ վասն որոյ եւ իցէ ի հնգեցունց աստի յաջողեալ ընտրութիւնն. եւ զնորին սրբազանութիւն ծանիցուք անվրէպ Ամենապատիւ եւ Արժանընտիր յաջորդ բազմերախտ Հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ Գլուխ Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ ծայրագոյն ընդհանուր պատրիարք եւ քահանայապետ բոլոր լրութեան Ազգիս Հայոց:

Ապաքէն, ըստ Ձերոյ գրութեանց ի 14 Սեպտեմբերի անցելոյ ամի առ Սրբազան Պատրիարք մեր եւ Տէր. «բարեհաճել այժմէն իսկ ազգել ի միտս անդամոց ազգային գերագոյն ժողովոց հոգեւորականաց եւ քաղաքա-

կանաց Հայոց Կ. Պօլսոյ», եղէք իբրեւ արդար եւ գիտակը սահմանադրութեան կառավարութեանց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց Հայոց տաճկաստանի յանձնեցելոյ յակնարկելոյ բովանդակ Ազգին յարքունուստ երկուց ժողովոցս ի գործադրութեան մերոց իրաւանց յընտրութիւն նորոյ Հայրապետի, ի կողմանէ լրութեան հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց Կոստանդնուպօլսոյ, նոյն պէս եւ ի կողմանէ հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց քառասուն եւ հնգիւ չափ Առաջնորդութեանց եղելոց ընդ պատրիարքութեամբ Կ. Պօլսոյ, յԱսիայ եւ յԵլլադայ, զվախճանական դիտումն մեր ի պայծառութիւն եւ շինութիւն սրբոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յայտնապէս գրեալ, ի հաստատութիւն զիսկական կնիք ժողովոցս դրոշմեցաք: Ի պատրիարքարան ամենայն Հայոց, ի Կոստանդնուպօլիս: 1858: Ապրիլի 2»:

Ի դիմաց շոգեհորապետաց Մայ- Ի դիմաց ժողովրդապետաց Մայ-
րաքաղաքիս եւ քառասուն եւ չափ րաքաղաքիս եւ քառասուն եւ չափ
առաջնորդութեանց եղելոց յՕսմա- առաջնորդութեանց եղելոց յՕսմա-
տեան ՊԵՏՈՒԹԵԱՆԱ ժողովս շոգեհոր տեան ՊԵՏՈՒԹԵԱՆԱ ժողովս Աջգայիս
ԿԱՔԵԱՔ:

ՏԵՂԻ ԿԱՔՈՅ

ՏԵՂԻ ԿԱՔՈՅ

Բ. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՐԱՆ ՀԱՅՈՅ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

«Զերդ Պայծառափայլութիւն Բարձրապատիւ Իշխան Կնէազ Իսախ Սիմօնիչ Թումանով եւ Բարձր Ազնուութիւն Ապէլ Եակօրիչ Գուրգէնպէկով

Նկատմամբ ընտրութեան Նորոյ Հայրապետի սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի, որ ըստ որոշման Սինօդի նոյնոյ Աթոռոյ երեւի ունել զգործադրութիւնն յառաջակայ Մայիսի ամսոջ, զկամս եւ զխորհուրդս բովանդակ Ազգի Հայոց եղելոց ի Տաճկաստանի, ի գիր առեալ ազգային Հոգեւորական եւ Քաղաքական Գերագոյն ժողովոց Կոստանդնուպօլսի, առաքեցաւ յատուկ խնամօք Կայսերական Դեսպանին Ռուսաց, որ ի մայրաքաղաքիս, առ Նորին Պայծառափայլութիւն Կնէազ Վասիլ Օսէվիչ Պէպուլթով՝ առանձին նամակաւ խնդրելով ի նմանէ հասուցանել զնոյն ժողովական գրութիւն մեր ի սուրբ Էջմիածին, եւ լինել փոխանորդաբար գործադիր ամենայն գրեցելոց նախապաիշեալ երկաքանչիւր Ազգային ժողովոց մերոց, սակայն յետ ոչ բազում աւուրց ընկալեալ տարաբաղդութեամբ զգոյժ մահուան Նորին Պայծառափայլութեան Կնէազ Պէպուլթովի, որ ընկղմեաց զմեզ ի խորս ցաւոց, եւ առներելոյ ժամանակին փոխել

զպաշտօնական գրութիւնն ազգային ժողովոց մերոց յանուն Նորին Պայծառափայլութեանն հանգուցելոյ, ճեպեցաք զրել զգիրս առ Ձեր Բարձր Պայծառափայլութիւնն ի կողմանէ Ազգիս՝ յանձնելով Ձեզ զայն ամենայն գործադրութիւնս առաջարկեալս ի նմին գրութեան անդ առ Նորին Պայծառափայլութիւնն Կնէազ Պէպուլթով, խնդրելով զի հաճես՛ջիք անպակաս կատարել զնոսին ազգասիրաբար. Ողջ լինել մաղթեմ»:

Ի 12 Ապրիլի 1858

Ձերդ Պայծառափայլութեան
մՇՏԵՆՁԵՆԱՌՈՐ ԱՊՕԹԱՐԱՐ
(ստորագրութիւն) Պ. Կ.
ՅԱԿՈՎ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
ՏԵՐԻ ԿԱՔՈՅ:

Գ. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԵԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՊՈԼԻՍ

«Նորին Պայծառափայլութիւնն Փոխանորդ փոխարքային Կովկասոյ Տէր Ենուալ Լէյթինանդ եւ ասպետ Կաւալեռ Քնէազ Վասիլ Օսէվիչ Պէպուլթով.

Խնդիր. Օսմանեան Տէրութեան հպատակ եղեալ Ազգիս Հայոց Գերագոյն ժողովին Կոստանդնուպօլսոյ, որ է հաստատեալ կայսերական հրամանաւ:

Ականաւորք եւ անուանիք ազգիս հաւաքեալ ի Գերագոյն ժողովս միաբան ընտրեցաք հինգ եպիսկոպոսունս, որք են. 1. Այժմեան Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Յակովբ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն, 2. Նախկին Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն, 3. Պրուսայի վիճակաւոր Գէորգ Արքեպիսկոպոսն, 4. Զմիւռնիոյ վիճակաւոր Պօղոս Արքեպիսկոպոսն, 5. Կարնոյ վիճակաւոր Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսն:

Զի ահա ըստ հրամանի Սինօդին սուրբ էջմիածնի Աթոռոյ, զրեցաք զպատասխանին եւ սոյն խնդրագրով առաքեմք առ Ձերդ Պայծառափայլութիւնն, զի ազգասիրական ոգւով ողորմես՛ջիք ընդունել զաղաչանս բոլոր Հայ հպատակացս Օսմանեան տէրութեան, եւ փոխանակ ամենեցունցս յանձնեմք Ձերդ կամացն, զի ի ժամանակի ընտրութեան Կաթուղիկոսի, կամ հրամանագրով Ձերդ ազգապետութեան եւ կամ զոր ի դիմաց Ձերոց առաքելով ի սուրբ Աթոռն՝ յայտնել զկամս Ձերդ Պայծառափայլութեան. մինն ի սոյն հնգիցն ո՛րք եւ իցէ հաճելի, քանզի ընտրեալն ի ձէնջ ընդունելի է մեզ ամենեցունցս, վասն զի չունիմք առաքել զոր ի կողմանէ մերմէ՝ ոչ հոգեւորական եւ ոչ մարմնաւորական, ամենայն կերպիւ յանձնեալ եմք առ Ձերդ Պայծառափայլութիւնն»:

Ողջ լեր ի պարծանս եւ ի պայծառութիւն ազգիս:

Մնամք Զերդ Պայծառափայլութեան

Ի1-ն Ապրիլի 1858

Խ. Ծ.

Ի Կոստանդնուպօլիս

Անդամք Հոգեւորական Ժողովոյս Անդամք Ազգային Գերագոյն Ժո-

Կոստանդնուպօլսոյ կնքեմք:

ղովոյ

կնիք

կնիք

1. Ռուսահայոց թեմական աշխարհական պատգամաւորներ ընտրութեան մի օրինակը կայ գործում, եւ է Երեւանին: Ինչպէս երեւում է Երեւանայ թեմակալի յաջորդ Ստեփան վարդապետի Սինօդին ուղղած մայիսի 12-ին գրած յայտարարութիւնից՝ լինելիք կաթողիկոսի ընտրութեան համար խորհրդածելու եւ թեմի կողմից մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու եւ 1858 թուի մայիսի 11-ին Երեւանում կայանելիք թեմական ժողովին մասնակցելու համար, գաւառներից եւ եկեղեցիներից ընտրուել են հետեւեալ անձինքը. Նորք գիւղից Մահտեսի Մարկոս Յարութիւնեան,

2. Նոր Բայազիտու գաւառից Բայազէտցի Վարդան Մամիկոնեան,

3. Երեւանայ Կոնդի ժողովրդից Ղահրաման Մելիք Աղամալեանց,

4. Զանգիբասարի, Գառնիբասարի եւ Շարուրի գաւառներից Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեան,

5. Ալէքսանդրապօլու վիճակի կողմից ազնուական Խաչատուր Ասլանեանց,

6. Սուրմալուայ եւ Սարգարապատու գաւառներից Ահարօն Մելիք Վրթանէսեան,

7. Երեւանայ Զօրավար եկեղեցու կողմից Աստիճանաւոր Արսէն Սուլթան Գեղամեան,

8. Երեւանայ Ս. Պողոս եւ Պետրոս եկեղեցու կողմից աստճանաւոր եւ ասպետ Մարտիրոս Սարգսեան Բունիաթեանց, որի մահուան պատճառով ընտրուեց աստիճանաւոր Գրիգոր Թարխանեան,

9. Աբարանու, Կարբեոյ եւ Թալնոյ գործակալութեանց կողմից Մելիք Պօղսէ Առաքելեան եւ Մելիք Գէորգ Խաչատրեան,

10. Սիւնեաց վիճակը իւր ձայնը յանձնում է պատգամաւորի ընտրութեան ժողովին,

11. Երեւանայ Ս. Կաթողիկէ եկեղեցու ժողովրդեան կողմից աստիճանաւոր Յակովբ Մակաչեան,

12. Հին Նախիջեւանու վիճակից աստիճանաւոր Աւետիս Տէր-Մկրտչեանց,

13. Երեւանայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ժողովրդի կողմից աստիճանաւոր Արսէն Բաբաջանեան:

Յիշեալ ներկայացուցիչներին չկարողանալով մասնակցել թեմական ժողովին՝ իրանց ձայնը յանձնում են.

Ա. Աբարանու, Թալնոյ եւ Կարբւոյ ներկայացուցիչները՝ Գեղամանցին,

Բ. Նախիջեւանայ վիճակի ներկայացուցիչը՝ Ղազրաման Մելիք Աղամալեանին,

Գ. Բայազէտի ներկայացուցիչը՝ Մելքոն Մահտեսի Աբրահամեանին,

Դ. Ալէքսանդրապօլու վիճակի ներկայացուցիչը՝ Ղազրաման Մելիք Աղամալեանցին կան աստիճանաւոր Արսէն Սուլթան Գեղամեանցին կամ Ագուլեցի Տէր Մկրտչեանցին:

Թեմական ժողովում Ս. Էջմիածնի Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար ընտրուում է Երեւանայ թեմի կողմից պատգամաւոր աստիճանաւոր Ղազրաման Մելիք Աղամալեանը:

Ահա թեմական ժողովի արձանագրութիւնը.

«Ի 11 աւուր Մայիսի 1858 ամի: Հաւատարմացեալքս ի ժողովրդականաց եկեղեցեաց Հայոց Երեւան քաղաքի՝ Պօրուչիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց, Տիտուկեարնի Սօվետնիկ[8] Ղազրաման Մելիք Աղամալեանց, Պրապօրչիկ Արսէն Պապաջանեանց, Տիտուկեարնի սօվետնիկ Յակովբ Մակաշեան, Մահտեսի Մարկոս Յարութիւնեան, եւ գաւառացն՝ Նոր Բայազիտայ Մելքոն մահտեսի Աբրահամեան, Սուրմալուայ եւ Սարգարապատու Ահարօն Աղայ Մելիք Վարդանեանց, Զանգիբասարայ, Գառնիբասարայ եւ Շարուրայ՝ Պրապօրչիկ Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեան՝ ըստ հրաւիրագրոյ Բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին Թեմակալ Արքեպիսկոպոսի վիճակիս ժողով կազմեալ յԱռաջնորդարանի քաղաքիս առ ի նշանակել համախոհ խորհրդով զգէպուտատ ի դիմաց հայազգի ժողովրդեան համայն Թեմին Երեւանայ՝ յաղագս անձամբ խորհրդակից եւ մասնակից գտանելոյ ի համազգային մեծի ժողովին որ կայանալոց է յայսմ Մայիս ամսեան ի սուրբ Էջմիածին յաղագս ընտրութեան նորոգ ծայրագոյն պատրիարք կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, նախընթացաբար հասու լեալ գրաւոր դատողութեանց հաւատարմացելոցն Յաջորդութեանց Ալէքսանդրապօլու՝ ազնուական ինչատրոյ Ասլանեանց, Նախիջեւանու Ղուբերնսկի սեկրետար[9] Աւետի տէր Մկրտչեանց եւ Տաթեւու պատուաւոր ժողովրդեանն, յետ պարտ ու պատշաճ խորհրդածութեանց՝ համայօժար ընտրողութեամբ նշանակեցաք ի միջոյ մերմէ ի պաշտօն դէպուտատութեան վասն վերոգրեալ համազգային վսեմ իրողութեան՝ գտիտուկեարնի սօվետնիկ Ղազրաման Մելիք Աղամալեանց, որոյ

նշանակումն չէ անհամապատասխան եւ գրաւոր դատողութեանցն Հաւատարմացելոց ժողովրդեան վերոյ անուանեալ Յաջորդութեանց:

Այլ թէ խորհուրդ մտաց մերոց յաղագս կաթողիկոսականն գահակալութեան յորո՞յ վերայ է՝ յանձնեցաք առանձինն նմա՝ յիշատակեալ դէպուտատին եւ հաւատարմացուցաք զնա լիակատար իրաւամբք՝ տալ զձայն ըստ այնմ յԱտենի ընտրողական ժողովոյն սրբոյ Էջմիածնի: Իսկ ի հաստատութիւն արձանագրելոց ի վերոյ ստորագրեմք զայս ընտրողական թերթ եւ մատուցանեմք բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին առ ի առաջի առնել Լուսաւորչեան Հայոց Սինոդին Ս. Էջմիածնի: Իսկ ի հաստատութիւն արձանագրելոց ի վերոյ ստորագրեմք զայս ընտրողական թերթ եւ մատուցանեմք բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին առ ի առաջի առնել Լուսաւորչեան Հայոց Սինոդին Էջմիածնի»:

(Ստորագրութիւն)

«Պօրուհիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց
Պրապօրչիկ Արսէն Պապաջանեանց
Տիտուլեարնի սօվետնիկ Գրիգոր Թարխանեանց
Տիտուլեարնի սօվետնիկ Յակոբ Մակաշով Մուշեղեանց
Պրապօրչիկ Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեանց
Մահտեսի Մարկոս Յարութիւնեանց
Ի պատճառս անգրագիտութեան Մելիք Ղազարեանի
եւ Յարութիւնեանի, ըստ խնդրանաց նոցա, ստորագրեցի ի տեղի նոցա Պօղոս քահանայ Տէր Աւետիսեանց,
Ահարօն Աղայ Մելիք Վրթանէսեանց»:

Ժողովի համար ընտրուած պատգամաւորները հասած լինելով Ս. Էջմիածին՝ Հիւրընկալ Շահնազարեան Դանիէլ Վարդապետը մայիսի 16-ին Սինոդին ներկայացնում է եկած պատգամաւորների անուանական ցուցակը ըստ այսմ.

Համար անձանց	ՅՈՒՑԱԿ	Օր գալստեան	
		Ամիս	Օր
1	Պատգամաւոր ի Հոգեւոր կողմանէ վիճակին Շամախույ, կառաւարիչ նոյն Թեմին Մովսէս վարդապետ	Մարտի	22
2	Պաշտօնակատար վիճակաւոր առաջնորդի Ատրպատականի Յակովբ վարդապետն Շահպազեանց	Մայիսի	2

3	Անդամ Սինոդի եւ պաշտօնակատար վիճակաւորին վրաստանի Արքեպիսկոպոսն Սարգիս	„	7
4	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ թեմին վրաստանու Գրիգոր վարդապետն Սազինեան	„	7
5	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ վիճակին Աստրախանայ Տէր Գրիգոր քահանայ Սուքիասեանց	„	8
6	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ թեմին Բեսարաբիոյ եւ Նոր Նախիջեւանայ Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեանց	„	9
7	Աշխարհական պատգամաւոր նոյն թեմին Տիտուլեարնի Սովետիկ Յարութիւն Մինասեան Աւագեանց	„	9
8	Աշխարհական պատգամաւոր նոյն թեմին վրաստանու Ստատսկի սովետնիկ Սօլոմոն Արտեմիչ Ամիրով բժշկապետն	„	10
9	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ վիճակին Ղարաբաղու, պաշտօնակատար վիճակաւորի թեմին Ղարաբաղու Գէորգ եպիսկոպոսն Վեհապետեան	,	13
10.	Պատգամաւոր ի հոգեւորական եւ աշխարհական կողմանէ համօրէն Հայոց Տաճկաստանի եւ Կ. Պօլսոյ Կնեազ պօլկովնիկ Իսակ թումանեանց եւ Պօլպօլկովնիկ Աբէլ Գուրգէնբէկեանց	„	14
11	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ Երեւանա վիճակի Ստեփաննոս վարդապետ Գէորգեանց	„	15
12	Աշխարհական պատգամաւոր թեմին Ղարաբաղու Գուրգէնսկի սեկրետար Ումրի բէկն Յօհանեանց	„	16

Ա. Բացակայ էին ժողովից Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի աշխարհական պատգամաւորները արդէն յայտնի պատճառով:

Բ. Շամախույ աշխարհական պատգամաւոր Յովհաննէս բէկ Պօպովեանց ինչ ինչ պատճառներով չկարողանալով ներկայ լինել Ս. Էջմիածնի Ընդհանուր ժողովին՝ ապրիլի 23-ին գրութեամբ՝ յանուն Սինոդի, առաջարկում է Ղուկաս արքեպիսկոպոսի անունը:

Գ. Աստրախանի աշխարհական պատգամաւոր Աղէքսանդր Դաւթեան Շամքարեանը տկարութեան պատճառով չկարողանալով ներկայ լինել՝ իւր ձայնը յայտարարութեամբ ապրիլի 30-ին յանձնում է Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Դ. Երուսաղէմայ Յովհաննէս պատրիարքը մարտի 1-ին գրութեամբ իւր ձայնը յանձնում է Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Կովկասու փոխարքան ուղարկելով էջմիածին Դէյիստվիտելնի ստատսկի սովետնիկ[10] Ավթանդիլեանցին՝ որպէս ներկայացուցիչ կառավարութեան, մայիսի 5-ի գրութեամբ առաջադրում է Սինօդին սկսել կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողովները՝ համեմատ 1843 թուի հաստատուած հրահանգութեան:¹ Այսպէս էլ վարում է Սինօդը:

Ժողովներին մասնակցող պատգամաւորներն էին.

Ա. ՍԻՆՕԴԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

1. Ղուկաս արքեպիսկոպոս Տեղակալ ատենապետի Սինօդի,
2. Մակար եպիսկոպոս,
3. Սարգիս արքեպիսկոպոս,
4. Եղիազար վարդապետ Տէր Կարապետեան,
5. Գրիգոր վարդապետ Յովբեան,
6. Գէորգ վարդապետ Տէր Մկրտչեան,
7. Սարգիս վարդապետ Տէր Գասպարեան:

Բ. Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ՝ ԱՇԱՆԱԿՈՒՄԸ ՍԻՆՕԴԻ ՄԱՅԻՍԻ 14-ԻՆ ՁԵԿՈՒՅԱԼԸ

8. Պօղոս եպիսկոպոս Մալխասեան,
9. Յարութիւն եպիսկոպոս Կարնեցի,
10. Յովհաննէս վարդապետ Շահնազարեան,
11. Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեան,
12. Մկրտիչ վարդապետ Բաբամեան,
13. Յովհաննէս վարդապետ Տէր Յարութիւնեան,
14. Դանիէլ վարդապետ Շահնազարեան:

Գ. ՎԻՃԱԿԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

15. Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեան և) Ղարաբաղու
16. Գուբերնսկի սեկրետար Ումրիբեկ Յօնանեանց)
17. Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեան և) Բեսարաբիոյ եւ
18. Տիտուլեարնի սովետնիկ Յարութիւն Մինասեան) Նոր Նախիջեւա-
Աւագեանց) նայ,
19. Գրիգոր վարդապետ Սագինեան և)
20. Ստատսկի սովետնիկ Սօյումոն Արտեմիչ Ամիրով) Վրաստանու
21. Ստեփան վարդապետ Գէորգեան և)
22. Տիտուլեարնի սովետնիկ Ղահրաման Մելիք Աղամալեան) Երեւանու
23. Պօլկովնիկ Իշխան Իսակ Թումանեան և)
24. Պօղպօլկովնիկ Աբէլ Գուրգէնբէկեան) Տաճկաստանի

1 Տե՛ս՝ «Արարատ», 1883, Օգոստոս:

25. Գրիգոր քահանայ Սուքիասիան և) Ատրպատականի
 26. Յակովբ վարդապետ Շահպաղեան) Ատրպատականի
 27. Մովսէս վարդապետ Մաղաքեանց. Շամախույ:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՆ ԷԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ	ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ (ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ)
1. Ղուկաս արքեպիսկոպոս,	1. Յակովբ արքեպիսկոպոս. պատրիարք Կ. Պօլսոյ,
2. Մատթէոս արքեպիսկոպոս,	2. Նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ Մատթէոս արքեպիսկոպոս,
3. Գէորգ եպիսկոպոս,	3. Գէորգ եպիսկոպոս Պրուսայու,
4. Մակար եպիսկոպոս,	4. Գրիգորիս եպիսկոպոս Կարնոյ,
5. Սարգիս արքեպիսկոպոս:	5. Պօղոս եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ: (ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ)
	6. Թադէոս եպիսկոպոս:

Այս նշանաւոր արքեպիսկոպոսներէից տեղակալ Ղուկասը կամովին ընտրելեաց կարգից հրաժարուելուց յետոյ՝ հետեւեալ չորս արքեպիսկոպոսները համարուած են ընտրելի, որոնց վերայ կատարուած է ընտրութիւնը եւ սոքա են.

1. Յակովբ արքեպիսկոպոս - Պատրիարք Կ. Պօլսոյ,
2. Նախկին պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոս,
3. Գէորգ արքեպիսկոպոս Պրուսայու,
4. Պօղոս եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ:

Սորանից Մատթէոս արքեպիսկոպոսը մայիսի 20-ին ստանալով 115 ձայն եւ Պրուսայու Գէորգ եպիսկոպոսը՝ 23 ձայն, համարուած են աւագագոյն կանդիտատ. եւ ստորագրութեամբ ժողովականաց կազմուած է հետեւեալ օրագրութիւնը.

«1858 ամի ի 18-ն Մայիսի ժողովն բարձր սրբազան Արքեպիսկոպոսաց, սրբազան եպիսկոպոսաց, բարձրապատիւ վարդապետաց եւ աւանաւոր աշխարհական պատգամաւորաց ի վիճակաց Ռուսաստանի եւ քառասուն եւ հինգ վիճակաց Հայոց Տաճկաստանի, գումարելոց ի տաճարն սրբոյ. Էջմիածնի՝ վասն ընտրութեան ծայրագոյն պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի վերայ հիման օրագրական Սահմանադրութեան Սինօդի սրբոյ Էջմիածնի ի 22-ն Մարտի 1857 ամի կայացելոց եւ առաջագրութեան Տեառն Փոխարքային Կովկասու ի 5-ն սոյն Մայիսի համարաւ 1484 բացեալ ի սոյն թիւ զատենակալութիւն իւր ձեռնամուխ եղեւ ի գործ ընտրութեան Կաթողիկոսի՝ սահմանելով զգործողութիւն

իւր յայսմ աւուր միայն երդմնածութեամբ աշխարհական պատգամաւորաց յանաչառ ընտրութիւն տեղակալաց (կանգիտատաց) յաստիճան պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի ներկայութեան Պ. Դէյիստփիտելնի Ստատսկի սովետնիկ Աւթանդիլեանցի՝ նշանակեցելոյ ի Նորին Պայծառափայլութենէ իբրու անձն հաւատարմեցեալ առ այս գործ ի կողմանէ տէրութեան: Յերկրորդում աւուր, այսինքն ի 19-ն սոյն ամսոյ բոլոր ներկայ եղեալ հոգեւորականք եւ աշխարհական անդամք ժողովոյն ի ներկայութեան նորին իսկ գերագանցութեան, ընթերցեալ զառաջարկեալ ցուցակն երեւելի Արքեպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաց գտանելոց ի սահմանս ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՅ եւ յարտասահման տէրութեան Տաճկաստանի եւ Հնդկաստանի: Այն ինչ, ձեռնամուխ եղեւ յընտրութիւն սահմանեալ թուոց կանգիտատաց ի պաշտօն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի, յոր թիւ անուանեցաւ եւ Արքեպիսկոպոսն Ղուկաս ընկալնլով ընդ նմին ի նկատումն զգրաւոր դատողութիւնս ոմանց՝ ի հոգեւորականաց եւ աշխարհական պատգամաւորաց ի կողմանէ զանազան թեմից՝ Բարձր Սրբազնութիւն Նորին համառօտ եւ ազդու բանախօսութեամբ յատենի ժողովոյն յայտնեալ զգաղափար բարենպատակ դիտաւորութեան իւրոյ՝ զմիաբանութիւն համազգեաց մերոց ի Տաճկաստան ի հանրաշահ օգուտ ազգին եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյն Հայոց վերանորոգութեամբ նախկին յարակցութեան նոցին առ Գերագահ Մայր Աթոռն սրբոյ Էջմիածնի, որ կարճեալ գտանի ի վաղուց հետէ ըստ ինչ ինչ հանգամանաց, ըստ որում նախ ենթադրութեան իսկ ի դիմաց Ատենակալաց Սինօդին արարեալ է հրաւիրական առաջարկութիւն առ Գերագոյն ազգային ժողով տեղւոյն հրաժարեալ յայնմանէ եգիտ յիւրմէ կողմանէ օգտաւէտ յայս նուազ զայնս չորս կանգիտատս ընտրել բոլորովին յԱրքեպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաց Տաճկաստանի, զորս Գերագոյն ազգային ժողով աշխարհականաց եւ հոգեւորականաց Հայոց Տաճկաստանի դատեալ վկայեալ է արժանաւոր աստիճանի Կաթողիկոսութեան: Յետ որոյ ժողովն ընտրութեան զայս ենթադրութիւն Նորին բարձր Սրբազնութեան ճանաչեալ ըստ ամենայնի արդարակորով ազգօգուտ եւ բարենպատակ յօժարակամ համաձայնութեամբ ընտրեաց ի կոչումն կանգիտատութեան պատրիարք Կաթողիկոսի, զչորս անձինս ի Տաճկահայատակ եպիսկոպոսաց, որք են՝ զայժմեան պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ զՅակովբոս Արքեպիսկոպոսն, զնախկին Պատրիարքն տեղւոյն զՄատթէոս Արքեպիսկոպոսն, զվիճակաւոր առաջնորդն Պրոսպոլ զԳէորգ եպիսկոպոսն եւ Զմիւռնիայու Պօղոս եպիսկոպոսն, որոց վասն եւ կազմեցաւ առանձին ընտրողական թերթ ընդ ստորագրութեամբ անդամոց ժողովոյն՝ համաձայն սահմանեալ կարգին:

Յերրորդում աւուր, այսինքն ի 20-ին Մայիսի Համաձայն ընտրութեան ժողովոյն ի վերոգրեալ չորից կանգիտատացն արժանի եղեն կոչման աւագագոյն կանգիտատաց՝ երկուքն ի նոցանէ Բարձր Սրբազան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն եւ վիճակաւորն Պրոսպոլ Սրբազան Գէորգ եպիսկոպոսն ըստ առաւելութեան ձայնից՝ տուելոց յօգուտ նոցա, վասն որոյ յիշեալ ժողովն հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց ՍԱՀՄԱՆԵԱՅ, ըստ զօրութեան 18-րդ յօդուածոյ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ Հաստատեալ կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, նշանակել վասն առաքելոյ առ Նորին Պայծառափայլութիւն Տ. Փոխարքայն Կովկասու, զերիս պատգամաւորս յանդամոց իւրոց, յոր պաշտօն եւ կարգել ի հոգեւորականաց զպատգամաւորն թեմին Ղարաբաղու զ Գէորգ եպիսկոպոսն եւ յաշխարհականաց զղէպուտատն Տփլիսու զկոլեծսկի սովետնիկ[11] բժիշկ Ամիրեանցն, Նոր Նախիջեւանու եւ Բեսարաբիոյ Տիտուլիարնի սովետնիկ Յարութիւնն Աւագեանց, զորս եւ առաքել ընդ առջարկութեան ի դիմաց անդամոց Սինօդին՝ հանդերձ պատշաճաւորն ընտրողական թերթիւք, եւ սոյն իսկ սահմանադրութեամբ ժողովոյն առ Նորին Պայծառափայլութիւն, յետ թողլոյ զպատճէնս նոցին ի գործս Սինօդին վասն պատշաճաւորն ի կողմանէ Նորին տնօրէնութեան Համաձայն կանոնաց, ի Հաստատութիւն պատրիարք Կաթողիկոսի ըստ սահմանեալ կարգին:

(Ստորագրութիւնք ժողովականաց)

(Ստորագրութիւն Պրօկուրօրի)

Ատենադպիր (ստորագրութիւն)

Կովկասի Փոխարքայի հոկտեմբերի 25-ին գրած թղթից իմանալով, որ կայսրը բարեհաճել է Կ. Պօլսոյ նախկին պատրիարք Մատթէոսին ճանաչել կաթողիկոս՝ Սինօդը հոկտեմբերի 31-ին կայացած օրագրութեամբ որոշում է.

«Ա. Նորընտիր կաթողիկոսին ընդառաջելու համար ուղարկել Կ. Պօլիս Սինօդի անդամ Մակար եպիսկոպոսին, Մկրտիչ վարդապետ Բաբամեանին եւ Տփլիսայ Կոնսիստորի անդամ Գալուստ վարդապետ Փափազեանին:

Բ. Նորընտիր կաթողիկոսի անունը յիշել եկեղեցւում եւ կատարել գոհացողական մաղթանք թագաւոր Կայսեր եւ Կայսերական տան բարօրութեան համար:

Գ. Հրաւիրակներին ճանապարհածախուց համար տալ մի հազար ռուբլի եւ ժապաւինեալ մատեան՝ ծախքը գրելու համար:

Դ. Յայտնել Կովկասու Փոխարքային հրաւիրականների անուանները եւ նոցա՝ Էջմիածնից դուրս գալու օրը:

Ե. Սինօգի եւ բոլոր միաբանութեան կողմից շնորհաւորել նորընտիր կաթողիկոսին եւ յայտնել նորան թագաւոր Կայսեր բարեհաճութիւնը: Այս մասին յայտնել նաեւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքին եւ Ազգային գերագոյն ժողովին՝ գոհացողական մաղթանք կատարել Ռուսաց թագաւոր Կայսեր եւ Օսմանեան Սուլթանի համար»:

Իսկ յատկացեալ հրովարտակը՝ ստորագրած 1859 թ. մարտի 7-ին, յանձնուում է կառավարիչ սենատին, որ հաղորդում է Կովկասու Փոխարքային ապրիլի 3-ին: Կովկասու Փոխարքայն գրութեամբ մայիսի 6-ին 1859 ամի կառավարիչ սենատի հրամանի պատճէնը ուղարկում է Սինօգին:

Նորընտիր Մատթէոսը կաթողիկոսը 1859 թուի ապրիլ ամսի վերջերին դուրս գալով Կ. Պօլսից՝ ուղեկցութեամբ Կ. Պօլսոյ Հոգեւոր ժողովի անդամ Սարգիս եպիսկոպոսի եւ Ս. Էջմիածնի հրաւիրականների, ուղեւորում է դէպի Ս. Էջմիածին:

Նորընտիր կաթողիկոսը յուլիսի 7-ին Էջմիածին հասնելուց յետոյ, ըստ նոյն ամսոյ 10-ին կազմած Սինօգի զեկուցման, ի ներկայութեան Սինօգի անդամոց եւ Պրօկուրօրի երդուում է ըստ այսմ.

«Ես՝ ի ներքոյ անուանեալս, խոստանամ եւ երդնում յամենակարողն Աստուած առաջի սրբոյ Աւետարանի նորա, թէ ես կամիմ եւ պարտիմ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ իմս իսկական յատուկ Ամենողորմած մեծի ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԵՒ ԿԱՅՍԵՐ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԶԻ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳԻ Աթոռոյ ամենայն Ռուսաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԻ ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՎՉԻ ծառայել հաւատարմութեամբ եւ անկեղծօրէն եւ յամենայնի հնազանդիլ՝ ոչ խնայելով զանձն իմ մինչ ցյետին կաթիլ արեան իմոյ եւ զամենայն պատկանեալ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ, զօրութեան եւ իշխանութեան ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ իրաւունս եւ արտօնութիւնս, թէ՛ օրինադրեալս եւ թէ՛ յետոյ օրինադրելիս՝ ըստ չափու զօրութեան եւ իմանալոյ իմոյ եւ ըստ վսեմութեան նոցա պահել եւ պաշտպանել եւ ամենայն զօրութեամբ գուն գործել յամենայն ժամանակի նպաստամատոյց լինել յայն գործս, որք վերաբերին հաւատարիմ ծառայութեան եւ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ շահու ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ: Իսկ երբ իրազգած եղէց զվնասուց օգտին ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ, զպակասութենէ եւ զկորստենէ շահու՝ զայն ամենայն ոչ միայն աճապարել ի յայտ ածել, այլ նաեւ ամենայն հնարիւք ջանալ խափանել զայնոսիկ եւ ինձ զհավատացեալ

խորհուրդն պահպանել պնդութեամբ. նա եւ զեղեալն ի վերայ իմ եւ հա-
վատացեալն ինձ աստիճան ի գործ դնել պարտ ու պատշաճ եղանակաւ
ըստ խղճի մտաց իմոց, համաձայն որպէս այսմ ընդհանուր, նմանապէս
եւ առանձին սահմանադրութեան եւ համեմատ ժամանակէ առ ժամանակ
յանուն ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ յիմ վերայ կարգադրեալ
մեծաւորաց տուեալ պատուիրանացն՝ հրովարտակաց եւ հրամանացն:
Իսկ վասն շահասիրութեան, մերձաւորութեան, բարեկամութեան կամ
թշնամութեան չընթանալ ընդդեմ պարտաւորութեան իմոյ եւ երդմանս,
եւ այնօրինակ վարիլ, որպէս վայելուչն է հաւատարիմ հպատակի ՆՈՐԻՆ
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ. եւ որպէս զի կարացից ես տալ պատաս-
խանի յայնմ առաջի Աստուծոյ եւ ահաւոր ատենի նրոա, որ եւ ինքն Տէր
Աստուած օգնեսցէ ինձ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ: Ի վախճան այս իմ
երդման, համբուրեմ զբանս եւ զխաչ Փրկչին իմոյ: Ամեն: Ի 18-ին Յու-
լիսի 1859 ամի:

Ըստ այսմ երդմագրոյ երդուայ (յիսկականին)
Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց
Երդմեցոյց՝ Պօղոս եպիսկոպոս
Անդամք Սինօդի
(Ստորագրութիւնք)

Պրօկուրօր (Ստորագրութիւն)

Նորընտիր կաթողիկոսը օգոստոսի 15-ին ընդունում է Ս. Օծումն եւ
սկսում է վարել իւր հայրապետական իշխանութիւնը:

Գ.

ՄԱՏԹԵՈՍ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՄԱՅՈՒ ԵՒ ԳԷՈՐԳ Դ.-Ի ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

1865 թվաթվի օգոստոսի 21-ին գիշերը, որ լուսանալու էր 22, առաւօտեան 3-րդ ժամին ըստ արեւմտեայց կնքում է իւր մահկանացուն Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպօլսեցին եւ նոյն ամսի 23-ին պատշաճաւոր յուղակաւորութեամբ թաղուում է Ս. Գայրանէի վանքի գաւթում: Այս մասին Սինօղը տեղեկութիւն տալով Կովկասու փոխարքայի գլխաւոր կառաւարութեանը՝ օգոստոսի 23-ին որոշում է շրջաբերական հրամանով յանուն կոնսիստորներին պատուիրել ըստ պատշաճին հոգեհանգիստ կատարել ամենայն եկեղեցիներում՝ նախապէս գուժելով հայրապետի մահը ժողովրդեան, եւ ժամերգութեանց ժամանակ՝ մինչեւ նոր հայրապետի ընտրութիւնը, յիշել հանգուցեալ հայրապետի անունը:

Նոյն օգոստոսի 23-ին Սինօղը ի նկատի ունելով, որ անդամոց թիւը լրացնելու համար եղած առաջարկութիւնը Աստրախանի արքեպիսկոպոս Մատթէոսի եւ Ատրպատականի արքեպիսկոպոս Գէորգի դեռ վախճանական ելք չէ ստացել, ըստ տրամադրութեան Բարձրագոյն հաստատեալ կարգադրութեան 42-րդ յօդուածոյ՝ եղած անդամներից աւագագոյնին՝ Ասլանեան Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի, ճանաչում է պաշտօնակատար Տեղապահի Ատենապետի՝ մինչեւ առաջարկեալների մէկին կամ միւսի հաստատութիւնը, որի մասին եւ տեղեկութիւն է տալիս շրջաբերական հրամանաւ բոլոր կոնսիստորներին եւ Ատրպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին:

Ա. Սինօղը նոյն թվաթվի սեպտեմբերի 6-ին որոշում է հանգուցեալ կաթողիկոսի մահուան գոյժը առանձին գրութեամբ հաղորդել նաեւ Ս. Երուսաղէմայ եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքներին եւ Ատրպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին, թիֆլիզի գլխաւոր կառաւարութեան միջոցաւ իւրաքանչիւր տէրութեան Դրանը եղած ռուսաց դեսպանների ձեռքով: Յիշեալ գրութիւններով կաթողիկոսի մահուան գոյժը հաղորդելով՝ Սինօղը առաջադրում է. նախ՝ պատշաճաւոր հոգեհանգիստ կատարել եւ կատարել տալ իւրաքանչիւրը իւր իրավասութեան տակ եղած եկեղեցիներում:

¹ Տեղեկութիւնները քաղուած են Սինօղի 10-րդ գործից, որ Մատթէոսի մահուան եւ Գէորգ Դ.-ի ընտրութեան համար սկսուած է 1865 թ. Յուլիսի 23-ին:

Բ. Ընտրութեան օրը նշանակուած լինելով Ս. Էջմիածնում, 1866 թուի սեպտեմբերի 15-ին Կ. Պօլսոյ պատրիարքի իրաւասութեան տակ եղած բոլոր վիճակաւոր առաջնորդներին պարտաւորում է, որ իւրաքանչիւրը տեղւոյն քաղաքական ժողովի ձեռքով մի մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրեն, եւ եթէ իրանք չեն կարողանալ գալ Ս. Էջմիածին, իրանց կողմից՝ հաճութեամբ տեղւոյն կրօնական ժողովի մի հոգեւորական պատգամաւորի հետ ուղարկեն Ս. Էջմիածին նշանակեալ ժամանակին:

Նոյնպէս առաջադրում է Սինօղը Ս. Երուսաղէմայ Եսայի եւ Կ. Պօլսոյ Պօղոս պատրիարքներին, որ կամ անձամբ, կամ իրանց ներկայացուցչի միջոցաւ մասնակցեն ժողովին: Իսկ եթէ անհնար կլինի անձամբ կամ պատգամաւորով մասնակցել ժողովին, գրաւոր յայտնեն իրանց կարծիքը:

Գ. Պատուիրում է Ատրպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին կաթողիկոսի համար հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ, մի մի ընտրեալ աշխարհական պատգամաւորի հետ կա՛մ անձամբ, կա՛մ իրանցից նշանակուած ներկայացուցիչների միջոցաւ մասնակցել ժողովին ի ժամանակին, իսկ հնդկահայերը թէեւ Ասպահանի վիճակաւորների թեմ են, բայց որովհետեւ օտար տերութեան հպատակ են՝ Սինօղը որոշում է նոցա եւս առանձին գրութիւն ուղարկել՝ առաջադրելով, որ մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրեն ժողովի մասնակցելու:

Դ. Որոշում է այս մասին տեղեկութիւն տալ նաեւ Ռուսաստանի բոլոր վիճակաւորներին, որ նոքա եւս մի մի աշխարհական ընտրեալ պատգամաւորների հետ կամ անձամբ, կամ իրանցից նշանակուած մի ներկայացուցչի միջոցաւ մասնակցին ժողովին: Սինօղը Կ. Պօլսոյ Քաղաքական ժողովին եւս հաղորդում է կաթողիկոսի մահուան գոյժը եւ առաջադրում է նորան մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրել:

Մինչ այս մինչ այն՝ Սինօղից ուղարկուած թղթերը իւր ժամանակին տեղ չհասնելով՝ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը նոյն 1865 թուի հոկտեմբերի 19-ին յայտնում է Սինօղին, որ չէ ստացել սպասեալ պաշտօնական թուղթը, մինչդեռ կողմնակի ստացուած համբաւները ստուգուած են բարձրագոյն Դրան պաշտօնական ծանուցմամբ, ուստի խնդրում է տեղեկութիւն՝ Ա. կաթողիկոսի մահուան հանգամանաց մասին, Բ. լինելիք յաջորդի ընտրութեան համար տնօրէնութեանց մասին: Գրութիւնը վերջանում է ըստ այսմ.

«Ոչ անտեղեակ ինչ իցէ եւ սրբագումար ժողովոյդ, զի Կեդրօնական վարչութիւն Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց Ազգին Հայոց, որ ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս իբրեւ ներկայացուցիչ Հայոց բնակելոց ընդ հովանեաւ Օսմանեան տէրութեան, պարտի հարկաւորապէս մասնակցել ի գործ ընտրութեան նորոյ կաթողիկոսի Մայր Աթոռոյն

Հայաստանեայց: Ապա խնդրի ի Սիւնհոգոսէդ սրբոյ, զի բարեհաճեսցի հաղորդել Ազգային Կեդրօնական վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց՝ զսահմանեալն տնօրէնութիւնս, որպէս զի լիցի եւ Կենդ. Վարչութեանս զիւր ուրոյն առնել կարգադրութիւնս, որով եւ Եկեղեցիս Հայաստանեայց ունիցի ի ժամանակին զարժանընտիր իւր Հովիւ եւ Առաջնորդ: Ի Կոստանդնուպօլիս. 19 Հոկտեմբերի 1865»:

Ստորագրած են.

Կնիք

Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոս
Ատենապետ Ազգային Կրօնական ժողովոյն
Արիստակէս Եպիսկոպոս
Փոխատենապետ Կրօնական ժողովոյն Խորէն
Վարդապետ Գալֆայեան
Կնիք Ազգային Կրօնական ժողովոյ
Կենդրօնական վարչութեան

Սինօդը այս թղթին պատասխանում է նոյն թուի դեկտեմբերի 17-ին գրած գրութեամբ, որով յայտնելով, թէ ի ժամանակին ըստ կարգին ուղարկել է ծանուցագրեր, մանրամասն նկարագրում է հանգուցեալ հայրապետի հիւանդութեան հանգամանքը, որ զանց ենք անում մէջ բերել:

Մինչ այս մինչ այն՝ Սինօդը ստանալով Կովկասու փոխարքայից աշխարհական պատգամաւորների ընտրութեան համար Կովկասեան կողմանց նահանգապետների անուան ուղղած չրջաբերական հրահանգի պատճէնը երկու հարիւր օրինակ, 1866 թուի փետրուարի 16-ին որոշման համեմատ, բաժանում է կոնսիստորներին տեղեկութեան եւ հարկաւոր դէպքում պարտ ու պատշաճ հրահանգութեան համար: Ահա այդ հրահանգի պատճէնը:

ՊԱՏՃԷՆ

Ի գլխաւոր Կառաւարութենէ Փոխարքային Կովկասու ի 29-ն Դեկ. 1865 ամի № 81, Նահանգապետաց յայսկոյս Կովկասեան Կողմանց, Հայոց Եկեղեցւոյ, որք ի նոյն կողմանս վասն աշխարհական պատգամաւորաց, որք մասնակցին յընտրութիւն ծայրագոյն պատրիարքին էջմիածնի:

Կարգադրութեամբ վասն Կառավարութեան Հոգեւորական գործոց. Քրիստոնէից Լուսաւորչական Հայոց դաւանութեան¹, սահմանեալ է զի յընտրութիւն Պատրիարգ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց մասնակցին ամե-

1 Հատոր XI, մասն I, գլուխ 2, յօդուածք 917, 919:

նայն անդամք Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգսին Էջմիածնի եւ եօթն երիցագոյն Եպիսկոպոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յԷջմիածին (ի դիպուածս պակասութեան Եպիսկոպոսաց, զայն թիւ ընուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն) վիճակաւոր առաջնորդք կամ այնոքիկ, զորս նշանակեն նոքա ի Հոգեւորականաց, եւ բայց յայսմանէ աշխարհական պատգամաւորք՝ ընտրեալք մի մի յիւրաքանչիւր թեմից:

Վասն ընտրութեան աշխարհական պատգամաւորաց ի նոյն իսկ կարգադրութեան (յօդ. 917) սահմանեալ է, զի նոքա ընտրին յամենայն Մեղիքաց, Իւզբաշեաց եւ այլոց պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմնի ծիսի այսր եկեղեցւոյ: Ունելով ի նկատման զառաջիկայ ընտրութիւն ծայրագոյն Պատրիարքին Էջմիածնի եւ ցանկալով տալ Կովկասեան յայսկոյս սահմանի Հայոց ժողովրդեան ըստ ամենայնի կանոնաւոր եւ համաձայն օրինաց միջոցս ընտրութեան աշխարհական պատգամաւորաց, որք ունին զիրաւունս մասնակցիլ յայսմ վսեմ գործ եւ առ ի զառաջս առնուլ այնոցիկ զանցառութեանց ի կարգէ, որք եղեն ի նախկին ընտրութիւնսն, եւ հարկաւոր համարիմ սահմանել ի ձեռնարկութիւն զհետեւեալ կանոնս:

1. Իւրաքանչիւր վիճակաւոր Լուսաւորչեան Հայոց թեմի յայսկոյս Կովկասեան սահմանի յընդունիլ իւրում ի Սինօդէն Էջմիածնի զհրաման յաղագս յառաջիկայ ընտրութեան Պատրիարքին ամենայն Հայոց, ծանուցանէ զայնմանէ նահանգապետին իւրում թեմի՝ վասն առնելոյ զարժանին տնօրէնութիւն ի մասին ընտրութեան ի նոյն վիճակէ աշխարհական պատգամաւորի, որ պարտի մասնակից լինել յընտրութիւն Պատրիարքին ամենայն Հայոց:

2. Վիճակաւոր առաջնորդն ի ծանուցագրի իւրում հիմնեալ ի վերայ բաժանման վիճակին, որ նշակեալ է ի Կարգադրութեան յաղագս Կառավարութեան Հոգեւոր գործոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ¹, պարտի ցուցանել զայնոսիկ գաւառս եւ գաւառակս (ուեզդ եւ ուչաստոկ), յորս սահմանեալ են Հոգեւոր Կառաւարութիւնք եւ գործակատարութիւնք (բլաղոչինիս) եւ յորս անդամք Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ըստ վաղեմնի ծիսի այսր եկեղեցւոյ ունին իրաւունս մասնակից լինել յընտրութիւն աշխարհական պատգամաւորի, պարտաւորին ընտրել ի միջոյ իւրեանց երեսփոխանս:

3. Ի ստանալն զայսպիսի ծանուցագիր ի վիճակային իշխանութենէ՝ նահանգապետն առնէ զարժանին տնօրէնութիւն վասն յայտնելոյ ի ձեռն գաւառապետաց յիշեալ անդամոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի

1 Հատոր XI, մասն I, գլուխ 4, յօդ. 962, 963, 964 եւ 965:

բնակչաց այնոցիկ տեղեաց, որք ստորադրեալ են Հոգեւոր Կառավարութեան կամ անընդմիջաբար վիճակային իշխանութեան ստորադրեալ գործակատարութեանց, որպէս զի նոքա ցնշանակեալ ժամանակակէտն ընտրեսցեն զերկու երկու երեսփոխանս, որք ի նշանակեալ ժամանակին պարտին գտանիլ ի գլխաւոր քաղաքի այնր վիճակի, որում նոքա պատկանին եւ ի միասին ընդ երեսփոխանաց այնր քաղաքի ընտրեն զմի պատգամաւր յայնր վիճակէ:

Ծանօթութիւն. Թէեւ գործակատարութիւն Քութայիսոյ անընդմիջաբար չէ ստորադրեալ վիճակային իշխանութեան, բայց որովհետեւ Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցիք Իմերեթիոյ եւ Գուրիոյ կազմեն զմասն վիճակին Վրաստանի, ուստի ի բնակչաց գործակատարութեան Քութայիսոյ նշանակին նմանապէս երկու երեսփոխանք:

4. Ի կոչումն երեսփոխանաց կարեն նշանակիլ անձինք, որպէս ի թուոյ տեղական ընտրողաց նմանապէս եւ ի բնակչաց թեմական քաղաքի, որք ունին իրաւունս մասնակցել յընտրութիւնս: Ընտրեալ երեսփոխանք ի տեղական բնակչաց ի դէպս անհնարութեան ուղեւորելոյ ի թեմական քաղաքն, կարող են տալ այլում զիրաւունս ըստ հաւատարմագրաց:

5. Վասն ընտրելոյ զերեսփոխանս գլխաւոր քաղաքի վիճակին, իւրաքանչիւր վիճակաւոր Առաջնորդ ըստ համաձայնութեան Նահանգապետին հրահանգէ աւագ քահանայից բոլոր եկեղեցեաց այնր քաղաքի, յորում նա բնակի, զի նոքա յառաջիկայ կիւրակէի եկեղեցիս ծանուցմամբ հրաւիրեսցեն զանձինս, որք ունին ըստ վաղեմնի ծիսի Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ զիրաւունս մասնակցիլ յընտրութիւն աշխարհական պատգամաւորի, ընտրել ի միջոյ իւրեանց զերեսփոխանս վասն ընտրելոյ զպատգամաւոր, որ պարտաւորէ մասնակից լինիլ յընտրութիւն Պատրիարքի ամենայն Հայոց. ընտրութիւն այսոցիկ երեսփոխանաց լինի հետեւեալ կարգաւ:

Ա. Ժողովրդականք իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ, որք ըստ վաղեմնի ծիսի Հայոց եկեղեցւոյ ունին յիրաւունս մասնակից լինելոյ յընտրութիւն պատգամաւորի, ընտրեն ի միջոյ իւրեանց զերիս երեսփոխանս:

Բ. Ընտրութիւն երեսփոխանաց պարտի լինիլ կամ նոյն իսկ եկեղեցւոյ յայնժամ, երբ ո՛չ կատարի ժամերգութիւն կամ ի գաւթի նորա: Նա պարտի վերջանալ յընթացս ութ աւուրց յօրէ ծանուցման:

Գ. Յետ ընտրութեան երեսփոխանաց կազմի ընտրողական թերթ, յորում պարտի նշանակել անուն եւ տոհմանուն ընտրեալ երեսփոխանաց եւ ստորագրութիւնք ընտրողաց:

Դ. Ի վախճան ընտրութեան երեսփոխանաց ,աւագ քահանայք ներկայացուցանեն զընտրողական թերթս վիճակաւոր առաջնորդաց իւրեանց,

որք ըստ կարգի իւրեանց հասուցանեն զայնս նահանգապետաց, իսկ ուր չգտանին այնոքիք՝ գաւառապետաց:

6. Ըստ նախընթաց համաձայութեան նահանգապետին կամ գաւառապետին՝ նշանակի ժամանակ եւ տեղի ժողովելոյ երեսփոխանաց ի գլխաւոր քաղաքի վիճակին:

7. Ի նշանակեալ ժամանակի բոլոր ընտրեալ երեսփոխանաք ժողովին ի նշանակեալ տեղում, վասն ընտրելոյ զպատգամաւոր ի թեմէ: Ժողովն համարի կատարեալ, երբ երկու մասն յերից երեսփոխանաց լինին ներկայ՝ համարելով ի նոյն թիւ եւ զայնոսիկ, որք ունին զհաւատարմագիր:

8. Երեսփոխանք առաջարկեն զկանգնողատս ի կոչումն պատգամաւորի քուէարկութեամբ, բայց ո՛չ այլապէս, եթէ ո՛չ համաձայնութեամբ քուէարկելաց:

9. Զկնի քուէարկութեան, նա, որոյ կողմն լինի մեծագոյն մասն ձայնից, նշանակի պատգամաւոր այնր վիճակի, յորում եղեւ ընտրութիւն: Իսկ նա, որ ընդունի զկնի նորա զառաւելագոյն ձայն, նշանակի կանգնողատ վասն կատարելոյ զպաշտօն պատգամաւորի ի դէպս մահուան կամ հիւանդութեան նորին:

10. Ի ժողովի երեսփոխանաց, ի ժամանակի ընտրութեան պատգամաւորի ներկայ գտանի աստիճանաւոր՝ նշանակեալ ի կառաւարութենէ վասն պահպանութեան կարգի:

11. Ընտրեալ ամենայն վիճակաց աշխարհական պատգամաւորք պարտին ի նշանակեալ ժամանակի ուղեւորել ի վանս Էջմիածնի վասն մասնակից լինելոյ յընտրութեան Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

12. Այսոքիկ պատգամաւորք ի դէպս անհնարութեան ներկայ գտանելոյ ի վանս Էջմիածնի ի նախանշանակեալ ժամանակակէտի վասն ընտրութեան Պատրիարքին, ունին ըստ օրինաց զիրաւունս գրաւորաբար յայտնել զիւր կարծիս՝ հասուցանելով զայն ի վանս Էջմիածնի:

Ստորագրեաց՝ Փոխարքայ Կովկասեան

Գեներալ Ֆելդցեխմէիստր Միքայէլ

Վաւերացոյց՝ Կառաւարիչ Գլխաւոր Կառաւարութեան

Սենատոր, Ստատս.-Սեկրետար Բարոն

Ա. Նիկողաի:

Դիրեկտոր Ն. Բարանովսկի:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանից ընտրութեան մասնակցութեան համար իւր՝ 1865 թուի սեպտեմբերի 11 գրութեան պատասխան չստանալով

Սինոդը, 1866 թուի մայիսի 21-ին պատրիարքի անուան ուղղած գրու-
թեամբ յայտնում է իւր դժգոհութիւնը այն տարապարհակ վարմանց
մասին, որին հետեւում էին պօլսեցիք: Սինոդը գրում է պատրիարքին.

«Մինչ այս մինչ այն՝ լուրք տարածայութեանց ոմանց ի հայազգի
հասարակութենէ քաղաքիդ եւ խնդիրք յարուցեալք անտեղաբար առ ի
փոխարկել զկանոնադրութիւն 1836 ամի, որ յաղագս վարչութեան գոր-
ծոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան յառաջ քան զընտրութիւն
նորոյ Կաթողիկոսի իբրեւ հակառակ կանոնաց եկեղեցւոյն եւ մանաւնդ
Կաթողիկոսական իրաւանց, եւ գրութիւնք ըստ այսմ յաճախեալք ի տե-
ղիս տեղիս՝ (գորոյ զմիոյն զպատճէնն հարկ համարիմք առաքել ահա
առ Սրբազանութիւն Ձեր) վշտացուցանեն ապաքէն զողջամիտսն ազգիս,
մանաւնդ զուխտ միաբանութեան Աթոռոյս: Այլ թէ վասն է՞ր առաջար-
կութիւն խնդրոյն համարի անտեղի եւ տարադէպ, պարտ համարիմք բա-
ցատրել աստիւ համառոտիւ առ լուսաւոր գիտութիւն բարձու Սրբազա-
նութեան Ձերոյ եւ համայն Հայազնեայց հասարակութեան կողմանցդ»:

Այս հարցը Սինոդը ինքն տալուց յետոյ, ինքն եւս սկսում է պատաս-
խանել՝ յայտնելով, որ բարբարոսների տիրապետութեան ժամանակ բո-
լոր կարգ եւ կանոնները խանգարուած էին, էջմիածնի վարչութիւնը հե-
ծում էր՝ ծանր ծանր պարտքերի եւ վշտաց ենթարկուելով, իսկ ներքին եւ
արտաքին անկարգութեանց եւ զրկանաց առաջըր առնուեց Ռուսաց բա-
րեխնամ կառաւարդութեան 1836 թուի հաստատած կանոնադրութեամբ,
որ, ինչպէս գրում է Սինոդը.

«Իբրեւ հրահանգ ուղիղ անսայթաք գործավարութեան հոգեւոր տես-
չութեան՝ ձեռնտու գտաւ Աթոռոյն վերականգնել ի խաթարեալ դրու-
թենէ անտի: Նա կանոնաւորէ զչափ, զսահման իրաւանց եւ գործոց անձ-
նիւր հոգեւոր տեսչութեան Հայոց պաշտօնակալ անձանց: Այլ ոչ բնաւ
դնէ խափան, որպէս կարծեն ոմանք ընդ էութիւն իրաւանց եւ արտօնու-
թեանց Կաթողիկոսաց՝ եթէ գիտիցեն նոքա վարել զգաւազան հայրա-
պետական իշխանութեան իւրեանց իրաւամբք եւ արդարութեամբք, եւ
ոչ դոյզն ինչ գրծէ անկախութեան եկեղեցւոյն, այլ ազատ ըստ ամենայնի
պաշտէ անվթար զնախնաւանդ ծէսս արարողութեանց իւրոց:

Թերութիւնքն ինչ, որ բնականաբար գրեթէ կցորդ են ընդ նորահաս-
տատ եւ անփորձ ձեռնարկութեանց ի վեր երեւեալք եւ ի կանոնադրու-
թեան անդ՝ վերաբերին միայն արտաքին իրողութեանց հոգեւոր տեսչու-
թեան եւ քաղաքական իրաւանց կղերաց եկեղեցւոյն եւ ոչ բնաւ կրօնա-
կան մասին. օրինակի աղազաւ բողոք ընդ ակնարկութիւն Կալկաթաբնակ
Հայոց ընդ դէմ յօդուածոց ինչ՝ որ յաղագս ստացուածոց եւ գոյից կու-
սակրօն հոգեւորականաց եւ ժառանգական իրաւանց նոցա առ այնս:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ եւ քանզի ամենայն կարգ եւ օրէնք ենթադրին փոփոխութեան ընդ յեղափոխութեանց եւ պայմանաց ժամանակին, ուստի եւ պետութիւն Ռուսիոյ ըստ մեծի շնորհաց եւ խնամոց իւրոց առ Ազգն եւ առ Եկեղեցին Հայոց, ո՛չ ինչ զլացաւ եւ զայն իրաւունս՝ զի կաթողիկոսունք ազգիս կարիցէն բերել յուղղութիւն եւ ի լրութիւն այնոցիկ թերութեանց, որք հակառակ կացին բնադիր կանոնաց եւ աւանդութեանց եկեղեցւոյն մերոյ, բայց թէ անփոյթ գտան նոքա ցայս վայր ժամանակ զայնու կարեւոր իրօք զամս աւելի, քան զքսան, ո՛ր դատի ի նմին յանցաւոր:

Յետ այսր ամենայնի զի՞նչ այլ եւս կէտ նպատակի խնդրայոյզ արանցդ այդոցունց, որք փոփոխութեան կանոնադրութեան ցանկան եւ զի՞նչ յարաբերութիւն ընդ մէջ գործոյն ընտրութեան կաթողիկոսի եւ ընդ մէջ փոփոխութեան կանոնադրութեան, մինչդեռ երկու իրք տարբերք յիրեւաց եւ ի մի եւ նոյն ժամանակի իրաւասութեան նոյն իսկ կաթողիկոսաց ենթակայ: Սինօդս դժուարանայ գիտել, այլ որպէս զօրէ իմաստասիրել, թուի իմն լինել գրգիռ թելադրութեան օտարոտի ազդեցութեանց եւ հայթայթանք ոմանց յազգայնոց մերոց, ըստ մեծի մասին յերիտասարդաց ամբաստանօրէն զինուորելոց ընդ դէմ բարեաց Աթոռոյս եւ պետութեան Ռուսիոյ, յորս կացին եւ վայելեցին նոքա, եւ այն՝ անտարակոյս ակնկալութեամբ անձնական օգտի:

Հաւատալ եւ հետեւել բանից նոցա, որոց շատացեալ թիւը եւ թոյլ հարեւանցի իմն ծանօթութեամբք զարտաքին միայն կառավարութենէ մերմէ, անգիտակք են բնաւ հանգամանաց ներքին դրութեան Աթոռոյս զյարաբերութենէ եւ զխնամոց Տէրութեան առ նա. կարէ սերմանել զգժտութիւն ի հեռաբնակ հայազգիս մեր, վշտացուցանել զեռանդուն զգացմունս բարեմիտ հասարակութեան առ Աթոռն, նուազեցուցանել զշնորհս խնամոց տէրութեան եւ յապաղիլ թերե՛ւս գործ ընտրութեան կաթողիկոսի յանդարմանելի կորուստ բերեաց Աթոռոյս եւ ի կարի վնաս եկեղեցական վարչութեան մերոյ առ հասարակ:

Իսկ պառակտել զհամազգայինս մեր զիա՞րդ մտաբերեցին զայն եւ ոմանք փոխադրութեամբ կաթողիկոսական գահին ի Սիս, նշանակէ խախտել բնաւ զբարոյական շաղկապ Ազգին, որ ի սփիւռս աշխարհաց, կապտել զդարաւոր փառս յԱթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի, որ է միակ ապաստանարան յուսոյ ազգիս եւ տեղի պաւծանաց նորա:

Ըստ այսմ՝ անտարակոյս եմք, Սրբազան Տէր, զի յոյգք խնդրոյն առաջի ողջամտաց ազգիս, դատեսցի բնաւին անտեղի եւ տարապայման. եւ ինքեանք իսկ խնդրահոյգք հասու լեալ խորին կշռադատութեամբ եւ հեռատես զգուշութեամբ բանից մերոց՝ շրջեսցին ի նո՛յն, զօղեալք, լծոր-

դեպք ընդ մեզ միախորհուրդ սիրով համակրութեան առ ի շահ լրութեան ազգիս եւ Աթոռոյս միանգամայն:

Այսու բարեմիտ զգացմամբք Սինօղն Սրբոյ Էջմիածնի վերստին հրաւիրէ զՁեզ, Գերապատիւ Տէր, զի Դուք իբրեւ նախանձաւոր փառաց եւ հաստատութեան Հայրապետական Գահիս՝ փոյթ ի մէջ առնուցուք ամենահնարաւոր միջոցօք խափան դնել Հարեացն, որ կարէ սպառնալ Աթոռոյն եւ ազգին յերկպառակին ի ներհակամիտ կարծիս՝ յայսմ համագլխին իրի շրջելով զուշ նպատակի համայն հայազնէից մերոց, որք ընդ Ձերով տեսչութեամբ ի միաբանութիւն սիրոյ, եւ ի մտադիւր եւ միակամ ընտրութիւն նորոյ Հայրապետի, նոյն իսկ կարգաւ՝ որպէս բացատրեալ է ի յիշատակեալ առաջարկութեան Սինօղիս առ Ձեզ եւ առ Կեդրօնական Ազգային վարչութիւն, վասն զի ի գալ հասանիլ այսր համայն պատգամաւորաց ի հեռաւոր վայրաց ըստ ժամադրութեանն, ընտրութիւն կաթողիկոսի ունի կայանալ անմիջապէս եւ առանց յետաձգութեան, որ յայնժամ համարիցի յանկարելեաց սակի, եւ անձն ընտրեալ բազմութեամբ ներկայ պատգամաւորաց ծանիցի ըստ օրինի ընդհանուր կաթողիկոս ազգիս, եւ զայնմանէ, զոր ինչ հաճեսցի Սրբազանութիւն Ձեր տնօրինել ըստ այսմ կարեւորագոյն իրի, շնորհ արասցէ ծանօթս տալ Սինօղիս կարի փութով՝ հանդերձ հանգամանապատում բացատրութեամբ պարագայիցն, գծագրելոց ի պատճէնի նամակին, որ զոյգ ընդ սմին առաքի»:

Ա. Սինօղը իւր այդ գրութեան ի պատասխանի, գլխաւոր կառաւարութեան 1866 թուի օգոստոսի 9-ին գրութեան հետ ստանում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքի գրութիւնը՝ նոյն թուի յունիսի 15-ին, եւ կաթողիկոսական ինդրի ու Պօլսոյ վերաքննութեան համար կազմած յանձնաժողովի ծրագիրը: Սինօղը պարտաւորւում է չընդունել նախ յանձնաժողովի պաշտօնական չլինելը, որովհետեւ նորա նշանակութիւնը յայտնի չէ, թէ ինչ միջոցաւ էր եղել:

Բ. Սինօղը պարտաւորւում էր չընդունել այդ ժողովի որոշումը՝ չունենալով երեշխաւորութիւն, թէ արդեօք այդ ժողովը կարո՞ղ է բոլոր տաճկահայոց ցանկութեանց թարգման հանդիսանալ, մանաւանդ որ դադարած լինելով Սահմանադրութիւնը, վերազննութիւնն ու որպիսի ընդունելութեան արժանացած լինելը տարակուսական էր: Ուստի Սինօղը պարտաւորւում էր այդ մասնաժողովի եզրակացութիւնը համարել մի վիճաբանական աշխատութիւն, որ պաշտօնական անձանց մէջ չէր կարող կշիռ ունենալ:

Գ. Սինօղը պարտաւորւում էր չընդունել յանձնաժողովի եզրակացութիւնը Պօլսոյ մասին, որովհետեւ Պօլսոյ մասին, կազմելով Ռուսաց տէրութեան օրէնքների մի մասը, սահմանեալ կարգով կարող էր

ենթարկուել վերազննութեան եւ վերափոխութեան, ինչպէս լինում են առհասարակ օրինաց փոփոխութիւնները: Եւ որովհետեւ Պօլօթենիան ռուսահայոց համար է, հետեւաբար եւ օտարերկրեայ անձանց քննադատութիւնները չէին կարող կշիռ ունենալ: Միայն Ռուսաց կառավարութիւնը, որ 1836 թուին հաստատել էր Պօլօթենիան, իրավունք ունէր փոփոխութիւններ ներմուծել նորա մէջ: Վերջապէս, Սինօղը չընդունելով այդ ծրագիրը՝ պարտաւորւում էր ըստ առաջնութեան համարելով տաճկահայոց միայն 45 առաջնորդութիւն, ընդունել 90 ձայն պատգամաւորների, որովհետեւ յայտնի չէին պատճառները, թէ 45 առաջնորդութիւնները ինչպէ՛ս 65 դարձան եւ 20 առաջնորդութիւններ ինչպէ՛ս աւելացան:

Մինչ այս մինչ այն, Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը 1866 թուի օգոստոսի 26-ին ընդ ստորագրութեամբ եւ կնքով Կ. Պօլսոյ պատրիարք Պօղոս արքեպիսկոպոսի, ստորագրութեամբ Սսոյ միաբանութեան փոխանորդ Վարժապետեան Ներսէս եպիսկոպոսի, Աղթամարայ միաբանութեան փոխանորդ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետի, Ս. Երուսաղէմայ փոխանորդ Սէֆէրեան Սիմէօն վարդապետի եւ Տաճկաստանի Հայոց Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի ատենապետ գնտապետ Բարունակ Ֆէրուհեանի, գրում է հետեւեալը.

«Գերապատիւ խորհրդական անդամք Սինօղին Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի,

Որպէս գրեցաւ ի մէջ առ Սրբազան Սինօղի ի 15 Յուլիսի անցելոյ ընդ 164 համարաւ, խնդիր ընտրութեան Յաջորդի Ընդհանրական Հայրապետի Մայր Աթոռոյդ Սրբոյ՝ առաջի եղաւ ազգային ընդհանուր ժողովոյ մայրաքաղաքիս, որ կազմեալ գոլով յեկեղեցական եւ աշխարհական երեսփոխանաց ազգիս ընդ մերով նախագահութեամբ զազգն ողջոյն զթուրքիաբնակ՝ առաջի Օսմանեան պետութեան եւ առաջի ազգին ներկայացուցանէ եւ ըստ տրամադրութեան մերս ազգային Սահմանադրութեան ձեռնհաս է տնօրինել զիրաւունս մասնակցութեան թուրքիաբնակ Հայոցս յընտրութիւն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին:

Ազգային արդի ընդհանուր ժողովս հասու եղեւ կարգադրութեան Սրբոյ Սինօղիդ, այն է խնդրել ի Պատրիարքէն Կ. Պօլսոյ, զի հանդերձ կրօնական ժողովով նշանակեսցէ զմի ոք եկեղեցական պատգամաւոր եւ ի քաղաքական ժողովոյ զի եւ նա որոշեսցէ զմի ոք աշխարհական պատգամաւոր վասն Կ. Պօլսոյ, եւ հրաւիրեսցէ զամենայն առաջնորդական վիճակայինս թուրքիոյ ընտրել իւրաքանչիւր ի նոցունց կրկին պատգամաւորս՝ յորոց մին եկեղեցական ի դիմաց առաջնորդի, եւ մին աշխարհական՝ ի դիմաց ժողովրդեան եւ այսու ամենեքին մասնակից լիցին պատգամաւորօք եւ կամ նամակաւ ընտրութեան կաթողիկոսին ամենայն

Հայոց, որ հանդերձեալ է կատարել ի 15-17 Սեպտեմբերի այսր ամի ի Միաձնաէջ Ս. Տաճարին: Եւ տեսեալ զի ընտրական կարգադրութիւնս այս, որ թերեւս համաձայն Կանոնադրութեան եկեղեցական վարչութեան մերազնէից Ռուսաստանեայց, այլ ոչ ի դէպ գայ բնաւին թուրքիաբնակ հայկազանցս քաղաքական վիճակի պարագայից, որք պահանջին «միայն ի ձեռն պաշտօնական գլխոյ Ազգին, այն է՝ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ, եւ ընդ նորին նախագահութեամբ կարգեալ Ազգային կեդրօնական ժողովոյ ունել պաշտօնական յարաբերութիւնս ընդ համայն համազգիս օտարաբնակս», եւ նկատելով իսկ զի Ս. Սինօզն զհրաւիրագիրս իւր ի խնդիր պատգամաւորացն պահանջելոց ի մերազննեայ վիճակայնոց թուրքիոյ՝ ոչ առ վիճակայինս ուղղակի, այլ առ կեդրօնական վարչութիւնն ի Կ. Պօլիս ուղղեալ՝ ական յայտնի յերեւան ածէր զիւրն քաղաքագիտական խոհականութիւն ի պատճառս փափուկ դրից քաղաքական վիճակի թուրքիաբնակ հայկազանցս, վասն որոյ Ազգային ընդհանուր ժողովն սահմանեաց զմասնակցութիւն թուրքիաբնակ Հայոցս յընտրութիւն ամենայն Հայոց Հայրապետին առնել ոչ ի վիճակաւորացն եւ ի ժողովրդականացն պատգամաւորս եւ կամ քուեայս առանձին խնդրելով ըստ պատուիրանաց Ս. Սինօղիդ, որ նոր իմն է եղանակ ընտրութեան եւ ոչ երբէք ի գործ եղեալ աստանօր ի մէջ մեր, եւ ոչ զազգն ողջոյն յերիս բաժանեալ միայն զթեմականս Ս. Էջմիածնի ընդունել ի մասնակցութիւն ընտրութեան, որպէս անուշադրութեամբ եղեալն է յընտրութեան հանգուցելոյ Հայրապետին, վտարելով արտաքս զթեմականս Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ մասնաւոր կաթողիկոսութեանց, որպէս թէ չիցեն եւ նոքա որդիք Հայաստանեայց Կաթողիկէ Առաքելական եկեղեցւոյ եւ կամ թէ ընտրելի կաթողիկոսն չիցէ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, որ ընդ տիեզերս իցեն: Այլ զհամօրէն Տաճկաստանի եւ Դանուբեան աշխարհաց հայ որեարն ընդունել ի մասնակցութիւն ընտրութեան Հայրապետին ամենայն Հայոց, ըստ կարգաց վաղնջուց եւ օրինակ Հայաստանեայցս Մի, Սուրբ, Կաթողիկէ եւ Առաքելական եկեղեցւոյ:

Եւ արդ, ըստ սահմանելոյ Ազգային Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ՝ գումարեցաւ վիճակային եկեղեցական ժողով յերկոտասաներորդուն Յուլիսի յԱթոռանիստ Մայր եկեղեցւոյ Կ. Պօլսոյ ընդ մերով գահերեցութեամբ, ուր բաց յեպիսկոպոսաց գտելոց ի մայրաքաղաքիս եւ ի քարոզիչ վարդապետաց եւ յաւագ եւ յաթոռակալ քահանայից ամենայն եկեղեցեաց Կ. Պօլսոյ՝ ներկայ գտան նաեւ յատուկ հրաւիրմամբ մերձակայ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսունք եւ Վանահարք Ս. ուխտին Գլակայ եւ Արմաշու հռչակաւոր վանուցն եւ Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ Ս. Երուսաղէմի Աթոռոց, յայս սակս կարգեալ փոխանորդք բարձրաս-

տիճան եկեղեցականք: Ի ժողովի աստ նախ պատրաստեցաւ ցուցակ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առանց խտրութեան երկրի եւ պաշտաման եւ այլ հանգամանաց, որոց թիւն եհաս ի յիսուն, եւ ի յիսնիցն անդէն ի ժողովի անդ որոշեցան եօթներին արժանաւորագոյնք ի գահակալութիւն Արարատեան գերագահ Աթոռոյն: Այս ցուցակ եօթն անուանց ստորագրեալ ի հարց ժողովականաց ներկայացաւ Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ, որ ի քսաներորդ երկրորդ նմին ամսոյ գումարեալ ի տաճարին Սրբուհւոյ Աստուածամօր մայրաքաղաքիս ընդ մերով գահերեցութեամբ եւ գործակցութեամբ ներկայացուցչաց կաթողիկոսական Աթոռոյն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ պատրիարքական Աթոռոյն Ս. Երուսաղէմի, գեօթն ընտրելեացն զցուցակ ըստ ատենական կարգաց եւ կանոնաց՝ գաղտնի քուէարկութեամբ վերածեաց յերիս ընտրելիս, յորոց առաջինն է եւ գլխաւոր նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Ամենապատիւ Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս Պրուսայոլ, զկնի նորա Ամենապատիւ Տ. Եսայի Ս. Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի եւ յետ նորա Գերապատիւ Տ. Իգնատիոս Ս. Արքեպիսկոպոս Վասպուրականի: Սոքա են երեք ընտրելիք կաթողիկոսական գահուն Մօր լուսոյ Կաթողիկէի Սրբոյ Էջմիածնի ի դիմաց հանուրց Հայաստանեայց բնակելոց ի Թուրքիա. եւ մեր ներկայացուցեալ զանուանող առ Ս. Սինօղդ եւ առ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ընտրողական համագգային բարձր ժողովդ՝ յանուն ընդհանուր ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան Ազգիս, ի պաշտօնէ ազդ առնեմք՝ թէ իւրաքանչիւր սոցանէ ունին իրաւունս կրկնաթիւ քուէից վաթսուն եւ հինգ առաջնորդական վիճակաց Հայոցս Տաճկաստանի յառաջին անդ ընտրողական գործողութեան, որ ունի կատարել ի Մայր Տաճարի Սրբոյ Էջմիածնի ի հնգետասաներորդն առաջիկայ Սեպտեմբեր ամսեան, որպէս յայտ արարեալ է գիր սրբոյ Սինօղիդ:

Իսկ յերկրորդ գործողութեան ընտրական քուէարկութեան, որ առ ի վերջնական եւ վճռական ընտրութիւն ի միջոյ չորեցունց ստացելոցն առաւելագոյն քուեայս պարտի կատարել ի համագգային ընտրողական բարձր ժողովի, պատգամաւորքն Հայոց Թուրքաստանեայց ունին հրահանգ յընդհանուր ժողովոյ մերմէ թէ ու՞մ պարտին տալ զքուեայս ի միջոյ երից անտի ընտրելեաց՝ ունելով յայս նուագ եւս իւրաքանչիւր պատգամաւոր վաթսուն եւ հինգ ձայնից զօրութիւն, եւ իւրաքանչիւր միահաղոյն հարիւր երեսուն քուեայս:

Ոչ տարադէպ թուի մեզ աստանօր մեկնաբանել զտարբերութիւն վերոյնշանակեալ թուոյ առաջնորդական վիճակաց Թուրքիաբնակ Հայոցս ի թուոյն ցուցելոյ յազգային կեդրոնական վարչութենէս ի մասնակցութեան մերում ընտրութիւն նախորդ Քահանայապետի: Այս տարբերութիւն, որպէս տեսանի ի ցուցակէն, ու ի ձեռս պատգամաւորաց մերոց,

ծագի յայնմանէ, զի ի ժամանակի նախընթաց կաթողիկոսական ընտրութեան՝ Ազգային կեդրօնական վարչութիւն տեղւոյս՝ ոչ էր առեալ ի գիր զթեմա կաթողիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ ոչ զվիճակս պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմայ, զոր ի վեր անդր ասացաք, զորոց զմասնակցութիւն յայս համազգային ընտրական գործողութեան սահմանեաց արդի երեսփոխական ընդհանուր վարչութիւն Թուրքիաբնակ Հայոցս:

Ազգային ընդհանուր ժողովս քաջ համոզեալ է, զի յետ օրինաւորապէս եւ ըստ ատենական կարգաց կատարման առաջին եւ երկրորդ քուէարկութեանց յընտրութիւն կաթողիկոսին ամենայն Հայոց ի Մայր Տաճարին՝ ներկայութեամբ եւ գործակցութեամբ մերս պատգամաւորացս, եկեղեցականն այն բարձրաստիճան, որ առաւել քան զամենեսին ընկալնուցու քուեայս, նա ամբառնայ արժանաւորութեամբ ի գերագահ Աթոռ Սրբազան Առաքելոցն Թաղէի եւ Բարդուղիմեայ եւ առաքելանման Առնն Աստուծոյ սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին մերոյ, ըստ իրաւանց եւ արդարութեան եւ ըստ օրինաց ազգային Սուրբ Եկեղեցւոյս մերոյ: Եւ յայնժամ աթոռք մասնաւոր կաթողիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ պատրիարքութեանց Կ. Պօլսոյ եւ Ս. Երուսաղէմի, եւ ամենայն վիճակաւորք Տաճկաստանի մասնակցեալք յընտրութիւն Հայրապետին ամենայն Հայոց՝ իրաւամբ որդիս դաւանին զանձինս ընտրելոյն յամենայն Հայոց, որ եւ իրաւամբ կրէ զբարձր տիտղոս Գերագահ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց՝ իբրեւ արդար եւ գլխոյ միոյ միայնոյ Կաթողիկէ եւ Առաքելական Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ, զոր պանծացուցէ... »:

Արտատպելով այս գրութիւնը՝ այլ եւս ոչինչ չէ մնում ասել: Թող իրանք ընթերցողները հետեցնեն ինչ որ հարկաւոր է: Միայն հարկ ենք համարում յիշել, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը եւ Ազգային երեսփոխանական ժողովը բոլոր Տաճկահայոց առաջնորդութեանց ներկայացուցիչ հանդիսանալով՝ նոցա իրաւունքը ինքն է ստանձնում, եւ նախկին ընտրութեանց ժամանակ, որ անտես էին առնուած Սսի, Աղթամարայ կաթողիկոսական թեմերը, Երուսաղէմի պատրիարքական թեմը եւ Դանուբեան գաւառները, այժմ ի հաշիւ են մտնում:

Հարկ եմ համարում դնել այստեղ ընդօրինակութիւնը «Պատկեր առաջնորդութեանց Թուրքիաբնակ Հայոց» գրուածքի, որ է.

Ա.

ԹԵՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ.**Ա. ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ**

1. Կոստանդնուպօլիս,	23. Բաբերդ,
2. Թէքիրդաղ,	24. Երզնկայ,
3. Ադրիանուպօլիս,	25. Շնքուշ,
4. Վառնայ,	26. Բալու,
5. Դանուբեան իշխանութիւնք (Մօ- 27. Չար-սանճաք,	
լդօվալաքիա),	28. Խարբերդ,
6. Տրապիզօն,	29. Խուզէ վանք եւ Չմշկածաղ,
7. Ճանիկ,	30. Արապկեր,
8. Շապլըն-Ղարահիսար,	31. Ակն,
9. Թամզարայ եւ Ածալտեր,	32. Քէմախ,
10. Ամասիա եւ Մարզուան,	33. Արղնի,
11. Եւդոկիա,	34. Կեսարիա,
12. Սեբաստիա,	35. Տիգրանակերտ,
13. Կարին,	36. Քրդաստան,
14. Վան,	37. Եդեսիա,
15. Լիմ եւ Կտուց անապատք,	38. Պաղտաղ,
16. Բասէն,	39. Գաղատիա,
17. Պայազիտ,	40. Չմիւռնիա,
18. Կարս,	41. Եդեսիա եւ Կրետէ,
19. Մուշ,	42. Պանդրմա,
20. Գղի,	43. Կուտինա,
21. Բաղէշ,	44. Պրուսա,
22. Դերձան,	45. Նիկոմիդիա:

Բ. ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

1. Ս. Երուսաղէմ,	4. Պէրուլթ,
2. Յոպպէ,	5. Կիպրոս կղզի:
3. Դամասկոս,	

Բ.

ԹԵՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԻՆԻԿԻՈՅ

1. Սիս,	8. Անտիոք եւ Պէլէն,
2. Ատանայ,	9. Եօղղատ,
3. Բերիա (Հալէպ),	10. Կիւրին,
4. Այնթապ,	11. Տիվրիկ,
5. Հաճըն,	12. Մալաթիա եւ Պէհէսնի,
6. Մարաշ,	13. Տարէնտէ:
7. Զէյթուն,	

Գ.

ԹԵՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

1. Աղթամար,	2. Կարկար:

26 Օգոստոս 1866. Պատրիարքարան Հայոց Կ. Պօլիս
Թիւ արձանագրութեան 275
(Ստորագրած են)

Կնիք

Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոս

Ատենապետ Երեսփոխանական ընդհանուր

Ժողովոյ Հայոց, գնդապետ Բարունակ Ֆէրուհեան

Ն. Հովհաննէս վարդապետ Սէթեան

փոխանորդ միաբանութեան Աղթամարայ

Սիմէօն վարդապետ Սէֆէրեան

փոխանորդ Ս. Երուսաղէմի

Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան

փոխանորդ միաբանութեան Սսոյ

Սինօզը ընդունելով յիշեալ թղթերը՝ 1866 սեպտեմբերի 16-ին որոշում է. «Զներկայ գրութիւն Պատրիարքին Հայոց Կ. Պօլսոյ ընկալեալ ի տեղեկութիւն կցել ընդ գործոյն: Իսկ ըստ որում ի վերոտողեալ գրութեան անդ նշանակին 130 ձայնք ըստ թուոյ 65 վիճակաց Հայոց Տաճկաստանի, սակայն Սինօզիս նոյնպէս եւ տէրութեան Ռուսիոյ յայտնի են միայն 45 վիճակք, որպէս եւ ընկալեալ է յընտրութեան նախկին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, վասն որոյ եւ ի ներկայ

ընտրութեան եւս ընկալնուլ ըստ առաջնոյն ի հաշիւ ճայնից միմիայն զ45 վիճակսն, իսկ վասն մնացեալ վիճակացն Սսոյ, Աղթամարայ, Երուսաղէմայ եւ Դանուբեանց յիշատակելոց ի վեր անդը գրութեան, առնել զորոշումն զկնի ընտրութեան եւ հաստատութեան նորոյ կաթողիկոսի Ազգիս կարեւոր խորհրդակցութեամբ զայս վսեմ խնդրոյս ընդ Նորին Վեհափառութեան, որոյ վասն եւ տալ յիւրումն ժամու զառանձին զեկուցումն անկախ յայսմանէ եւ զայսմանէ յայտնել գլխաւոր կառաւարութեան փոխարքային Կովկասու»:

Յիշենք, որ տաճկահայոց կողմից յատուկ յանձնարարող կանոններով պատգամաւոր եկան Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ Յակովբ Նորատունկեան:

Արդէն յայտնի է սեպտեմբեր ամսատետրից աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեան ձեւը. այս անգամ միայն պէտք է նկատել, որ Կովկասեան փոխարքայի շրջաբերական հրամանին համեմատ. աշխարհական պատգամաւորների ընտրութիւն կատարուել է ի ներկայութեան քաղաքական աստիճանաւորի:

Թողնում ենք մանրամասնութիւնները, որոնք յայտնի են արդէն նախորդ հրատարակութիւններով:

Կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին ներկայ են եղել.

Ա. ԱՆԴԱՄՔ ՄԻՆՕՐԻ

1. Տեղակալ Ատենապետի Սինօղի Գէորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան,
2. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ասլանեան,
3. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Յովբեան,
4. Գէորգ արքեպիսկոս Մկրտչեան,
5. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Արշարունի, նոյն եւ պատգամաւոր Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի վիճակաւորի կողմից,
6. Թադէոս վարդապետ Զիւնական,
7. Պօղոս վարդապետ Տէր-Մարգարեան,
8. Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեան:

Բ. Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

9. Աբէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեան,
10. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Իսահակեան,
11. Գրիգոր եպիսկոպոս Սազինեան,
12. Յովհաննէս վարդապետ Տէր-Յարութիւնեան,
13. Սարգիս վարդապետ Տէր-Գասպարեան,
14. Կարապետ վարդապետ Տէր-Գալստեան,
15. Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեան:

Գ. ՌՈՒՄԱՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

16. Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան և) Աստրախանու
17. Աստիճանաւոր պ. Սարգիս Եղիայեանց)
18. Մակար արքեպիսկոպոս և)
19. Նազվօրնի սովետնիկ [12] պ. Յովհաննէս Ղաթմազեան.) Թիֆլիզի
20. Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեան և)
21. Յովսէփ բեկ Մելիք-Շահնազարեան:) Ղարաբաղու
22. Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բաբամեան և)
23. Պօրուչիկ պ. Արսեն Սուլթան Գեղամեանց:) Երևանու
24. Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնազարեան.) Շամախի:
25. Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան և) Տաճկահայոց
26. Յակովբ Էֆենդի Նորատունկեան)
27. Յակովբ աւագ քահանայ Տէր-Կարապետեան և) Ատրպատականի
28. Ծատուր խան Սեթ-Խանեան)
29. Կօլլէժսկի Սեկրետար պ. Ստեփաննոս Սամուէլեան.) Պարսկաստանի
և Հնդկաստանի աշխարհականների կողմից:

Բացակայ էին.

Ա. Բեսարաբիայի վիճակաւոր արքեպիսկոպոս Եղիազար, որ իւր օգոստոսի 22-ին գրութեամբ իւր ձայնը յանձնում է Սինօզին եւ Ս. Էջմիածնի միաբանութեանը:

Բ. Բեսարաբիոյ աշխարհական պատգամաւոր ժառանգական պատուամեծար քաղաքացի Կարապետ Մարգարեան Հայրապետեանց՝ չկարողանալով անձամբ ներկայանալ ժողովին իւր՝ սեպտեմբերի 6-ին գրած յայտարարութեամբ ընտրելի առաջարկում է Վարազայ Ս. Խաչի վանահայր Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետին:

Գ. Շամախույ թեմի աշխարհական պատգամաւոր Ստատսկի սովետնիկ բժիշկ Դաւիթ Ռօստօմեան՝ տարափոխիկ հիւանդութեան պատճառով պարտաւորուած լինելով մնալ Բաքուում իբրեւ նահանգական բժիշկ, իւր ձայնը առանձին յայտարարութեամբ յանձնում է Սինօզին: Փոխարքայի №. 204 ի 20 օգոստոսի գրութեան համեմատ ի ներկայութեան խորհրդարանի անգամ Դէյիսովիտելնի Ստատսկի սովետնիկ Զիլիայելի եւ Սինօզի պրօկուրորի սեպտեմբերի 17-ին սկսում է ընտրութեան համար ժողովը՝ պահպանելով այն բոլոր կարգերը, որոնք արդեն յայտնի են նախկին յօդուածներով:

ԸՆՏՐԵԼԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՆ ԷԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ (ՏԱՃԿԱՍ-
ՏԱՆԻՑ)

1. Մատթէոս արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Աստրախանու, 2. Գէորգ արքեպիսկոպոս տեղակալ Ատենապետի Սինօդի, 3. Մակար արքեպիսկոպոս իճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Վրաստանի եւ Իմերէթիոյ վիճակի, 4. Սարգիս արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Ղարաբաղու:	1. Գէորգ արքեպիսկոպոս Բրուսայու նախկին Պատրիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ, 2. Եսայի արքեպիսկոպոս Պատրիարք Երուսաղէմայ, 3. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Վասպուրական երկրի:

Այս ընտրելիներէից Մատթէոս արքեպիսկոպոսը ստանալով 28 ձայն եւ Բրուսայու Գէորգ արքեպիսկոպոսը 118 ձայն՝ համարուեմ են առաջարկելի կաթողիկոսութեան համար:

Ընտրութիւնը կատարելուց յետոյ կազմուեմ է հետեւեալ օրագրութիւնը.

«Ի 17 Սեպտեմբերի 1866 ամի ժողովն Սրբազան Արքեպիսկոպոսաց, Եպիսկոպոսաց, Բարձրապատիւ Վարդապետաց եւ աւանաւոր աշխարհականն պատգամաւորաց ի վիճակացն Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի, գումարելոց ի Տաճարի Սրբոյ Էջմիածնի վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց բացեալ ի սոյն թիւ զատենակալութիւն իւր առ ի գործ ընտրութեան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց կանոնաւորեալն կարգաւ, ուր եւ ընթերցեալ զանուանս աւանաւոր Արքեպիսկոպոսաց եւ Եպիսկոպոսաց ի սահմանս Ռուսաց, Թուրքիոյ եւ Պարսից գտանեցելոց եւ յետ պատշաճականն սմին իրի ատենախօսութեանց, կայացաւ ընտրութիւն չորից ընտրելեաց (կանգիտատաց ազգիս) յաստիճան կաթողիկոսութեան, որք են՝ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայու նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ, Եսայի Արքեպիսկոպոս այժմեան պատրիարք Երուսաղէմայ, Մատթէոս Արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Աստրախանայ եւ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Առաջնորդ Վաս-

պուրականի, որոց վասն եւ կազմեցան ուրոյն ուրոյն ընտրական թերթք ընդ ստորագրութեամբք անդամոց ժողովոյն, եւ յետ այնր համաձայնութեամբ ժողովելոյն արժանի եղեն կոչման աւագագոյն ընտրելեաց (կանդիտատաց) երկուքն՝ ի նոցանէ բարձր Սրբազան Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրոսպյու եւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոս վիճակաւորն Աստրախանայ Հայոց ըստ առաւելութեան ձայնից, տուելոց յօգուտ նոցա, վասն որոյ ժողովն եկեղեցականաց եւ աշխարհականեաց սահմանեաց զսոյն զայս ընտրութենէ Վեհափառ Պատրիարք Կաթողիկոսի ազգիս եւ կանդիտատին անցուցանել յօրագիր, եւ վաւերացուցեալ ընդ ստորագրութեամբ համայն անդամոց ժողովոյն, յանձնել Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի առնել զկախեալն յինքենէ տնօրէնութիւն, որպէս պատշաճն է, ըստ օրինագրեալ կարգին:

Ստորագրութիւնք.

Ես՝ պատգամաւոր ի դիմաց համայն եկեղեցականաց ամենայն վիճակացն Ս. Էջմիածնի եւ Կաթողիկոսութեանցն Սոյ եւ Աղթամարայ եւ պատրիարքութեանն Սրբոյ Երուսաղէմի, ըստ հրահանգին տուելոյ ինձ յԱզգային ժողովոյ պատրիարքութեանն Կոստանդնուպօլսոյ՝ ընտրեցի Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Ծայրագոյն Պատրիարք համագգական Մայր Աթոռոյ Արարատեան Սրբոյ Էջմիածնի՝ զամենապատիւ զՏէր Տէր Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Պրոսպյու եւ ոչ զոք կանդիտատ: Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան:

Նոյնպէս եւ ես պատգամաւորս ի դիմաց ամենայն ժողովրդականաց վերոյիշատակեալ վիճակաց կայսերութեան Տաճկաստանի ընտրեցի Կաթողիկոս՝ զՏէր Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Պրոսպյու ոչ զոք կանդիտատ: Յակոբ Պ. Նորատունկեանց:

Պատգամաւոր Ղարաբաղու Յովսէփ բէկ Մելիք-Շահնազարեանց,

Պատգամաւոր Երեւանու Հայոց վիճակի պօրուչիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց,

Պատգամաւոր վիճակին Վրաստանի եւ Իմերեթիոյ Ստատսկի Սովետնիկ Յ. Ղայթմազեանց,

Պատգամաւոր Աստրախանայ վիճակի Կօլլէժսկի ասսէսօր Սարգիս Կօկչայեան,

Պատգամաւոր Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի Հայոց Կօլլէժսկի Սեկրետար Ստեփաննոս Սամուէլեան,

Պատգամաւոր վիճակի Ատրպատականի Հայոց Սուրհանկ առաջին աստիճանի եւ Ատոռտանդ Ծատուր խան Սէթ-խանեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ հոգեւորականութեան Հայոց Ատրպատականի Տէր Յակովբ ւաւագ քահանայ Տէր-Կարապետեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեանց,

Անդամ Սինօղի Ս. Էջմիածնի Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեանց,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Կարապետ վարդապետ Տէր-Գալստեանց,

Պատգամաւոր ի դիմաց միաբանից Ս. Էջմիածնի Սարգիս վարդապետ,

Անդամ Սինօղի Պօղօս վարդապետ Տէր-Մարգարեան,

Անդամ Սինօղի Թադէոս վարդապետ,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Յովհաննէս վարդապետ Տէր-Յարութիւնեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր եպիսկոպոս Սազիւնեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ Հայոց հոգեւորականաց Երեւանայ թեմի Մկրտիչ արքեպիսկոպոս:

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր արքեպիսկոպոս Իսահակեանց Երեւանցի:

Պատգամաւոր ի կողմանէ հոգեւորականաց Հայոց Արցախի արքեպիսկոպոս Սարգիս,

Տեղակալ Ատենապետի Սիւնհոգոսի Գէորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեանց,

Պատգամաւոր ի կողմանէ Հայոց հոգեւորականաց Աստրախանայ թեմի արքեպիսկոպոս Մատթէոս,

Պատգամաւոր ի դիմաց Հայոց հոգեւորականաց Վրաստանի Մակար արքեպիսկոպոս:

Ստորագրութիւն Պրօկուրօրի

Ստորագրութիւն Ատենադպրի»

Սինօղը սեպտեմբերի 17-ին առանձին զեկուցմամբ ընտրութեան ժողովներէ հետեւանքը Փոխարքային ներկայացնելու համար կարգուժ է Գրիգոր եպիսկոպոս Սազիւնեանցին, Թիֆլիզի պատգամաւոր Ստատսկի Սովետնիկ Ղայթմազեանին եւ Արձախու պատգամաւոր Յովսէփ Բէկ Մէլիք-Շահնազարեանին:

Սինօղը Կովկասեան փոխարքային 1866 թուի դեկտեմբերի 29-ին № 301 գրութիւնից իմանալով, որ Պրոուսիայի առաջնորդ երբեմն Կ. Պօլսոյ պատրիարք Գէորգ արքեպիսկոպոսը ըստ ընտրութեան սեպտեմբե-

րի 17-ին ժողովին ճանաչուել է կաթողիկոս ամենայն Հայոց թագաւոր կայսրից եւ արդէն կարգադրութիւն եղել է արքունական հրովարտակի համար, ուստի եւ ուրոյն գրութեամբ 1867 թուի յունուարի 2-ին յանուն պատրիարքի եւ Կեդրօնական վարչութեան Կոստանդնուպօլսոյ ծանուցանում է նորընտիր կաթողիկոսի ընտրութեան եւ հաստատութեան հանգամանքը: Յայտնում է նաեւ, որ արդէն յունուարի 1-ից յիշուել է եկեղեցում նորընտիր հայրապետի անունը եւ գոհացողական մաղթանք է կատարուել Ռուսաց կայսերական տան բարօրութեան եւ թագաւոր կայսեր թանկագին կենաց համար:

Սինօդը նոյն յունուարի 3-ին գրում է նաեւ նորընտիր կաթողիկոսի պատշաճական գիր, եւ յունուարի 16-ին ի նկատի ունելով Սինօդի Ատենապետի տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոսի գրութիւնը նորընտիր հայրապետին ընդառաջելու համար՝ նշանակում է հրաւիրակ Արձախու վիճակաւոր Զալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոսին, Սինօդի անդամ Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեանին եւ Սինօդի թարգման աստիճանաւոր Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանին եւ այս մասին յայտարարութեամբ տեղեկութիւն է տալիս նորընտիր հայրապետին:

Նորընտիր հայրապետը 1867 թուի մայիսի 12-ին հասնում է Ս. Էջմիածին եւ նոյն մայիսի 21-ին երդւում է ըստ օրինի եւ Ս. Օծումն ընդունում եւ այնուհետեւ սկսում է վարել իւր հայրապետական իշխանութիւնը:

Նորընտիր հայրապետին Կոստանդնուպօլսից մինչեւ Ս. Էջմիածին Կ. Պօլսոյ Կեդրօնական Ազգային վարչութեան կողմից պատրիարքարանի յանձնարարականով ուղեկից նշանակուած էին Յովհաննէս Սէթեան եւ Խորէն Գալֆայէան վարդապետներն ու Յաբեթիկ Նէվրուզեան եւ Մաղաք Մուրատեան էֆենտիները:

Տէր Գէորգ Դ. Կաթողիկոս Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ նոյն թուի յուլիսի 10-ին կոնդակով պատուիրում է Սինօդին Ս. Պետերբուրգ գնալու եւ վերադարձի ծախուց համար կարգադրութիւններ անել: Եւ ինքն նոյն յուլիսի 12-ին ինչ ինչ պաշտօնական կարգադրութեան համար մի կոնդակ եւս տալով Սինօդին՝ սկսում է իւր այցելութեան գործը՝ Ալէքսանդրապօլի վերայով ուղի հատանելով:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐԲԵՅԻ ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍԻ ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ¹

Յովհաննէս Ը.-ի մասին գրուածները շատ նպաստաւոր չեն նրա համար: Այդ գրուածների մէջ մենք Յովհաննէս Կարբեցու միմիայն բացասական կողմերն ենք տեսնում: Պ. Ալէքսանդր Երիցեան եւ ԺԹ.-ը դարի առաջին յիսնամեակի մասին գրողները մեծ մասամբ լինելով Ներսէս Աշտարակեցու կուսակից կամ նրա հիմնած դպրոցի սաներ՝ որպիսի աշխուժութեամբ գովաբանում են Ներսէսին՝ համարելով նրան հայ ազգի լաւագոյն իղձերի եւ Հայ Եկեղեցու պայծառութեան նահատակը, նոյնպիսի աշխուժութեամբ պարսաւում են Յովհաննէս Կարբեցուն՝ որպէս հակադիր Ներսէսի: Բայց մենք՝ թէ Ներսէսին շուայլած ներբողների եւ թէ Յովհաննէսին ուղղած պարսաւների մէջ, չափազանցութիւն ենք տեսնում: Անշուշտ, Ներսէսը իւր ունեցած շատ առաւելութիւնների հետ ունէր եւ պակասութիւններ, նոյնպէս եւ Յովհաննէսը իւր կարծուած շատ պակասութիւնների հետ ունէր եւ առաւելութիւններ, որոնք իհարկէ ժամանակին անկողմնապահ պատմչի անաչառութեամբ երեւան կգան:

Նրանք, որոնք ցայսօր Յովհաննէսին պախարակում են, կարծում են, թէ նրա սաղբանքով Ներսէսը Թիֆլիզից հեռացաւ Բեսարաբիա, եւ նոյն սաղբանքով ինքն Յովհաննէսը Թիֆլիզի առաջնորդ դարձաւ Ներսէսի տեղ, եւ շուտով էլ, Ներսէսից առաջ, հայրապետական գահը բարձրացաւ:

Մեզ հասած տեղեկութիւններից դատելով՝ գիտենք, որ Յովհաննէսն ու Ներսէսը լինելով Դանիէլի կուսակցութեան մարդիկ՝ լաւ յարաբերութեան մէջ են եղել: Յովհաննէսն էլ, Ներսէսն էլ Ս. Էջմիածնի արժանաւոր եւ սրտացաւ միաբաններից էին, այն տարբերութեամբ, որ Յովհաննէսը Ս. Էջմիածնի շահը Ս. Էջմիածնի պարիսպներից ներսն էր նկատում, անձուկ շրջանակի մէջ, իսկ Ներսէսը՝ ընդհակառակն. նա մինչեւ անգամ բուն Ս. Էջմիածնի հասոյթները իւր հիմնած դպրոցի վերայ էր գործադրում եւ հաշիւ չէր ուղղում տալ: Ներսէսից հաշիւ պահանջողներից մէկն էր Յովհաննէս Կարբեցին:

Յովհաննէսը, ինչպէս երեւում է նրա գրութիւններից, համարեա Ներսէսի չափ գրագետ էր: Նրան միայն պակասում էին Ներսէսի ճարպիկութիւնն ու համարձակութիւնը: Թէ Պարսից եւ թէ Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ աշխարհական իշխանութեանց հետ տեղի ունեցած

1 «Արարատ», 1901, էջ 47-55: Ստորագրված է Յ. Վ. Տէր Մովսիսեան:

բանակցութիւններն ու թղթակցութիւնները ներսէսի ձեռքով կատարուած՝ համարուում են ժամանակի եւ անհրաժեշտութեան պահանջ, ուրիշների եւ յատկապէս Յովհաննէսի ձեռքով եղածները՝ համարուում են դաւաճանութիւն եւ անաքրոնիզմ:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ միաբաններից արժանաւորագոյններն էին նշանակւում նուիրակ, որ կարողանային ժողովրդի վերայ ազդեցութիւն ունենալ եւ իրանց նուիրակութեան գործը արդիւնաւորել, մենք տեսնում ենք, որ Յովհաննէսը նոյն պաշտօնը կատարում է զանազան տեղերում «մեծաւ արդիւնաւորութեամբ, բարի անուամբ եւ արդիւնաւորութեամբ բաւ»:¹

ԺԹ.-ը դարու առաջին քառորդին Ս. Էջմիածինը նիւթապէս եւ բարոյապէս քայքայման վիճակի մէջ էր: Եփրեմը չդիմանալով Երեւանայ պարսիկ խաների բռնութիւններին ու պարտատէրերի անողոք պահանջներին՝ խոյս տուեց Ս. Էջմիածնից եւ աստանդական շրջելով հայաբնակ քաղաքներն ու գաւառները՝ վերջապէս դադար առաւ Հաղբատում: Յովհաննէս Կարբեցին Մայր Աթոռի փակակալի կամ Լուսարարապետի պաշտօնով կառավարում էր Ս. Էջմիածինը եւ չէր վհատում: Այդ ծանր ժամանակին, եթէ երբէք Յովհաննէսը բացակայել է Ս. Էջմիածնից, այդ եղել է կարճ ժամանակով՝ Եփրեմ կաթողիկոսի հրամանով ծանր յանձնարարութիւններ կատարելու համար:

Եթէ, յիշելով, Յովհաննէս Կարբեցին անարժան մէկը լինէր, նա դեռ Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակից սկսած չէր կարգուի նուիրակ զանազան կողմեր, երկու անգամ չէր ուղարկուի Կ. Պօլիս հայրապետական փոխանորդի պաշտօնով, որ սակայն անյաջող եղաւ, որովհետեւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքները իրանց անուանելով հայրապետի փոխանորդ՝ չէին կամենում, որ Ս. Էջմիածնից մարդ նշանակուի այնտեղ: Անշուշտ, Յովհաննէսի արժանաւորութեանը պէտք է վերագրել այն հանգամանքը, որ Եփրեմ կաթողիկոսի բացակայութեան ժամանակ Ս. Էջմիածնի միաբանները 1825 թուին խնդրում են Երեւանայ խանից կարգել Յովհաննէսին կաթողիկոսի փոխանորդ եւ ծայրագոյն կառավարիչ աթոռային գործառնութեանց: Մենք Յովհաննէսի արժանաւորութեանն ենք վերագրում այն հանգամանքը, որ Եփրեմ կաթողիկոսը նրան գրաֆ Պասկելիչի[13] մօտ է ուղարկում վասն ազգային եւ աթոռային իրողաց, որ նա Ներսէսից յետոյ Թիֆլիզի առաջնորդ եւ նրանից առաջ կաթողիկոս է ընտրւում ու հաստատւում:

Թերեւս կարծուի, թէ Յովհաննէսի ազդեցութիւնը հետեւանք էր նրա

1 Երիցեան Աղէքսանդր, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում: Մասն Բ.: Թիֆլիս, 1895, եր. 23-25:

խնամչական կապին Եփրեմ կաթողիկոսի հետ եւ վերջինիս՝ անձնական համակրութեան: Յիրաւի, Յովհաննէսի Խաչատուր եղբայրը, որ ինչպէս ինքն Յովհաննէս է ասում, «եղեւ քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ», ամուսնացած էր Եփրեմ կաթողիկոսի քրոջ հետ, բայց այս խնամութիւնը տեղի էր ունեցել 1802 թուից առաջ, երբ Եփրեմը դեռ Ռուսաստանի նուիրակ եւ առաջնորդ էր, եւ Յովհաննէսը՝ Ղուկասից նուիրակ ուղարկուած: Բացի սրանից, ինքն Եփրեմը աւելի դէպ ի ներսէսն էր համակիր, քան դէպի Յովհաննէսը:

Յովհաննէսին դատաւարտողները պահանջում են նրանից մեծագործութիւն: Յովհաննէսը այնպիսի ժամանակ բարձրացաւ հայրապետական գահ, երբ հայրապետին մնում էր իւր հովուական պարտաւորութիւնները կատարել եւ Ս. Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը բարւոքել: Գործունէութեան այս ասպարէզը որքան համեստ ու աննկատելի՝ նոյնքան ծանր եւ մեծ հմտութեան կարօտ է:

Յովհաննէս կաթողիկոսին մեղադրում են այնպիսի թերութիւնների մէջ, որից զերծ չէին եւ չեն կարող լինել պարսիկ խաների եւ թուրք փաշաների վարչութեան (րեթիմ) տակ ծնուած, սնուած ու պաշտօնավարութեան մէջ վարժուածները: Յովհաննէս կաթողիկոսը մէկն էր այդպիսիներից, եւ այս հանգամանքին պէտք է վերագրել նրա կարծեցեալ անձնական շահասիրութիւնն ու հաւատարմութիւնը իւր եկեղեցու եւ իւր հօտի շահերը պաշտպանելու նուիրական գործում: Այս հանգամանքին պէտք է վերագրել նրա կարծեցեալ տգիտութիւնը իւր իրաւունքի եւ պարտքի սահմանը որոշելու, իրաւունքը պաշտպանելու եւ պարտքը կատարելու գործում:

Այսու հանդերձ, Յովհաննէս Ը. Կարբեցին Մայր Աթոռի տնտեսական դրութիւնը, որ Եփրեմ Կաթողիկոսի օրով վերին աստիճանի անախանձելի վիճակի մէջ էր, որքան ժամանակի հասկացողութիւնը ներում էր՝ կանոնաւորեց եւ բարւոքեց, ծանր տոկոսներով պարտքերը վճարեց եւ դեռ մի գումար էլ Մայր Աթոռի համար տնտեսեց: Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցը բաւական կարգաւորեց: Այդ ժամանակի աշակերտներից են Աբէլ, Եղիազար, Թադէոս արքեպիսկոպոսները, Մակար կաթողիկոսը եւ այլք, որոնք իրանց ժամանակին վայելում էին հմուտ եկեղեցականի, լաւ հայերէնագէտի համբաւ: Յովհաննէսից յետոյ այդ դպրոցը ընկաւ, եւ անկումը շարունակուեց, մինչեւ որ 1874 թուին բոլորովին փակուելով՝ տեղի տուեց ճեմարանին: Յովհաննէս Կարբեցու օրով տպարանը այնքան հարուստ եւ բարեկարգ էր, որ հնարաւորութիւն ունեցաւ հրատարակել եկեղեցական բոլոր գրքերը՝ սկսած «Ճաշոց» եւ «Զայնքաղ» շարական մեծահատոր գրքերից:[14]

Դաւիթ-Դանիէլեան կռիւներին յաջորդեց Եփրեմ կաթողիկոսի թոյլ եւ վեհերոտ վարչութիւնը, որ անկարող էր զսպել միաբանութեան մէջ արմատացած բիրտ հակառակութիւնը եւ հաստատել բարեկարգութիւն ու ստորագրելութեան պարտաճանաչութիւն: Առաջին անգամ Յովհաննէսին էր վիճակուած միաբանութիւնը կարգի եւ ստորագրելութեան պարտաճանաչութեան հրաւիրելու: Բեսարաբիա հեռացած Ներսէսը ոչ միայն անգիտանում էր Յովհաննէսի իշխանութիւնը, այլ սպառնալիք եւս էր անում եւ քաջալերում միաբանութեան մէջ ըմբոստութեան հոգին: Այս հանգամանքի հետեւանք էր հնութեանց յայտնի դէպքը: Սակայն, Յովհաննէս կաթողիկոս Կարբեցին այս աննպաստ պայմաններում եւս, չնայելով իւր համարեա 80-ամեայ զառամեալ հասակին, ամենայն տոկունութեամբ աշխատում էր վանքը բարեկարգութեան մէջ պահել եւ անսահման ներողամտութեամբ ու մեծ զգուշութեամբ տարաձայնություններին առաջը առնել:

* * *

Պ. Ալէքսանդր Երիցեան «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները եւ Կովկասի հայք» մասն Բ. գրքի մէջ գրած է. «Յովհաննէս ութերորդ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծնեալ 1761 ամի ի 20 սեպտեմբերի, վախճանեցաւ ի 1842 ամի 26 մարտի»: Պ. Երիցեանի նոյն գրքում մէջ բերուած Յովսէփ վարդապետ Վեհապետեանի գրուածից երեւում է, որ Կարբեցին ծնուել է 1762 թուին: Ուրեմն, Յովհաննէս կաթողիկոս վախճանել է ըստ պ. Երիցեանի՝ 81 տարեկան եւ ըստ Յովսէփ վարդապետի՝ 80 տարեկան հասակում: Ինքն՝ Յովհաննէս Կարբեցին, 1802 թուին իւր ազգաբանութիւնը կազմելիս ասում է, որ ինքն էր այդ ժամանակ մօտ 45 տարեկան, ուրեմն՝ ծնուած մօտ 1757 թուին, ուրեմն եւ վախճանուելիս՝ էր 85 տարեկան: Յովհաննէս Կարբեցի չէ յայտնում, թէ որ թուին է ծնուել, այլ ասում է. «Հայր մեր Ուղորդու եւս փախստական լինի յերկիրն վրաց ի Տփլիս, յաւուրս մանկաժողով հրամանին Նաղրի, եւ բնակեալ անդ ամս քսան ... եւ ծնանի ուստերս եւ դստերս անդանօր եւ մի վերադառնալն ի Տփլիսայ կրկին յերեւան յետ իբրեւ քսան ամաց՝ ծնանիմ եւ ես, որ եմ իբր իսկ. ամաց այժմ»: Բայց ե՞րբ է եղել մանկաժողովը, որից 20 տարի յետոյ ծնուել է Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Թամազ-Ղուլի խանը Նաղիր-շահ անուամբ թագաւորել է 1736 թուին:[15] Մեզ յայտնի պատմիչների մէջ չգտանք յատուկ մանկաժողով, միայն 1737 թուին Նաղիր-շահի նախարարներից Մեհտի-Ղուլի խանը զանազան պատրուակով ժողովրդից նրանց ունեցած բոլոր ինչքը եւ հարստութիւնը յափշտակելու համար ծանր եւ անտանելի չարչարանքի է

ենթարկում կանանց եւ չափահաս պատանիներին՝ իմանալու համար, թէ թաքցրած բան էլ չէ մնացել: Հուսկ, ուրեմն, փոքրահասակ տղաներին եւ մանուկներին է ենթարկում նոյն տանջանքին: Եթէ այդ համարենք մանկաժողովը, որ տեղի է ունեցել 1737 թուին եւ վերան ավելացնենք Կարբեցու հօր 20-ամեայ պանդխտութիւնը Տփլիսում, յետոյ վերադարձն երեւան եւ Կարբեցու ծնունդը, այն ժամանակ, յիրաւի կստանանք 1757 թիւը, որ ըստ ամենայնի համեմատ կգայ Կարբեցու ցուցմանը, թէ 1802 թուին ազգաբանութիւնը գրելիս՝ նա 45 տարեկան էր, ուրեմն ծնուած է 1757 թուին:

* * *

Այս ներածութիւնը արինք իսկապէս իբրեւ նախընթաց ծանօթութիւն Յովհաննէս կաթողիկոս Կարբեցու մասին եւ իբրեւ յառաջաբան նրա կազմած իւր ազգաբանութեան: Այդ ազգաբանութեան բնագիրը գրուած 1809 թուին կապտագոյն թղթի վերայ, որ երեւանցի պ. Վասիլ Եղիազարեանը սիրայօժար կամքով տուեց մեզ 1887 թուին, իսկ մենք արտագրելուց յետոյ մեծ շնորհակալութեամբ յետ դարձրինք բնագիրը:

Այս ազգաբանութիւնը կազմելիս Կարբեցին նպատակ է ունեցել իւր տոհմին իշխանական ծագումն տալ: Նոյն ոգւով տոգորուած են եղել մարդիկ ամեն ժամանակ, եւ այդ ձգտման ապացոյցներն են այսօր Արշակունի, Բագրատունի, Մամիկոնեան, Կամսարական, Հայկազունի եւլն., մեծահնչիւն տոհմանունները:

Յովհաննէս Կարբեցին իւր ազգաբանութիւնը կազմելիս աղբիւր է ունեցել ծերերի աւանդածը եւ Զաքարիա սարկաւազի պատմութիւնը: Նա իւր տոհմի գլուխը դնում է ոմն Ղազազ կամ Ղազար-բէկին, համարելով նրան Կախեթի Բագրատունի Լեւոն թագաւորի թոռն եւ վրացական յորջորջմամբ Ղազար-բէկին անուանում է Լազարէ-միրզա: Միրզա տիտղոսը պարսկական սովորութեան յատուկ անունից առաջ գրուած նշանակում է գրագէտ, քաղաքական աստիճանաւոր, զոր օրինակ միրզա-Րիզա-խան, միրզա-Մելիք-խան եւլն., իսկ յատուկ անունից յետոյ դրուած՝ նշանակում է արքայազն իշխան, զոր օրինակ՝ Աբաս-միրզա եւլն.: Յովհաննէս Կարբեցին իւր տոհմագլուխ Լազարէի արքայազն իշխան լինելը կամենալով ակնարկել՝ նրան անուանում է Լազարէ-միրզա, միրզա տիտղոսը անունից յետոյ դնելով:

Յովհաննէս Կարբեցին իւր ազգաբանութիւնը հաւաստիացնելու համար համառօտում է Զաքարիա սարկաւազի պատմութիւնը¹ Ս. Գէորգի մասունքից մի մասը Յովհաննավանքից Վրաստան տանելու եւ վերջապէս Կածարէթում կամ Զխարում ամփոփելու մասին:

¹ Զաքարէայ Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, Զտ. Գ.: Վաղարշապատ, 1870, գլ. ԺԶ.:

Ահա այդ պատմութիւնը:

Վրաց Դաթո թագաւորի Բեթօ որդին հիւանդանում է գոթութեան ախտով: Թագաւորին պատմելով, որ Կարբէլոյ գաւառի Յովհաննաւանքումն է ամփոփուած Ս. Գէորգի մասունքը, եւ Ս. Գէորգի բարեխօսութեան ապաւինող այնտեղ ուխտի գնացած ուրուկներն ու գոթիները բժշկութիւն են գտնում, խորհուրդ են տալիս, որ թագաւորը իւր հիւանդ որդուն էլ ուղարկի այնտեղ: Թագուհին չէ կամենում բաժանուել իւր որդուց եւ չէ թոյլ տալիս, որ նա Յովհաննաւանք գնայ: Թագաւորը մարդիկ է ուղարկում Ս. Գէորգի մասունքը իւր մօտ բերելու, սակայն Յովհաննաւանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսն ու Կարբէլոյ իշխանները չեն տալիս սուրբ մասունքը: Այն ժամանակ թագաւորը պարտաւորուած 12 իշխանազն պատանիներ պատանդ է ուղարկում Կարբի: Հայք հոգեւորականների եւ աշխարհականների ձեռքով սուրբ մասունքից մի մասն ուղարկում են Վրաստան, սակայն մինչեւ Թիֆլիզ հասնելը մեռնում է թագաւորի հիւանդ որդին: Թագաւորը սուրբ մասունքը տանող հոգեւորականներին ձաղկելով յետ է դարձնում, իսկ սուրբ մասունքը ամփոփում է Կածարեթում կամ Զխարում: Կարբու հայքն էլ վրացի ազնուական պատանդներին են բանդարկում: Զաքարիա սարկաւազը, որ իւր տոհմն էլ այդ իշխանազն պատանդներից սերած է համարում, դնում է պատանդների անուանական ցուցակը համառօտ տեղեկութիւններով: Նրա ասելով 12 ազնուական պատանդներից երկուսը փախան իրանց աշխարհը, մէկը մեռաւ Յովհաննաւանքում, մէկը բանդից փախաւ, մէկն էլ գնաց Յունաց աշխարհը, իսկ մնացած եօթն պատանդներից`

1. Թէինը մնաց Յովհաննաւանքում, որից սերուեցին Թէինենք,
2. Ազիպէն գնաց Եղուարդ, որից սերուեցին Ազիբէկենք,
3. Մոցան Քանաքեռ, որից Մոճակենք,
4. Խաչոն Մոդնի, որից Խաչիկենք,
5. Ստեփանը Բիւրական, որի Բաբաջան որդուց Բաբաջանենք,
6. Շալովէն Ղազարաւան (Լազրվան, Փարբի), որի Բաբա որդուց Բաբենք,
7. Ղապոն Քանաքեռ, որից Ղապոնք եւ ինքն Զաքարիա սարկաւազը:

Զաքարիա սարկաւազի առաջ բերած ցուցակի մէջ մենք չենք տեսնում Լազարէ-միրզայի անունը, որին որպէս արքայազն իշխանի` Կարբեցին դնում է պատանդների գլխաւոր: Կարբեցու համար, որպէս հիմք իւր տոհմապետների վերաբերութեամբ, մնում են ծերերի բերանացի պատմութիւնները եւ իւր առաջ բերածը. «Վկայում ենք` ի Քարթլիս ցխովրէբայ պատմութեանց արքայիցն եւ քաղաքականացն Վրաց 1520 թ. Փրկչին եւ Վրաց 208»:

Կարբեցու ասածին համեմատ վրացի ազնուական պատանդների Կարբի գալը տեղի է ունեցել 1520 թվին: Յովհաննէս Կարբեցին, որի հայրն էր Ուղուրլու, հինգերորդ սերունդն է Լազարէ-միրզայի, եթէ Կարբեցու ծնունդն էլ համարենք 1757-61., ուրեմն 237 տարուայ ընթացքում ուղղագիծ միմիայն հինգ ծնունդ է գալիս: Բայց այս ազգաբանութիւնը համեմատելով ուրիշ նման ազգաբանութիւնների հետ՝ շատ էլ տարօրինակ չենք համարում:

Յովհաննէս Կարբեցու կազմած ազգաբանութիւնը երեք մասից է կազմուած՝ ա. Զաքարիա սարկաւազի եւ ծերերի պատմութեան համառօտութիւնը Ս. Գէորգի մասունքի Վրաստան տարուելու եւ վրացի ազնուական պատանդների Կարբի գալու մասին, բ. Վկայութիւն վրաց պատմութիւնից, որին կից եւ իւր ազգաբանութիւնը, եւ գ. Կարբեցու հայրական կայքի եւ գոյքի մասին տեղեկութիւններ եւ հարեւանցի յիշատակութիւն Նադիր-շահի եւ լեկզինների աւերածությունների մասին:

Թէեւ Կարբեցու՝ մեր ձեռքին եղած ազգաբանութեան երկրորդ գլխից յետոյ գրուած է չորրորդ, որով կարծուծ է թէ երրորդ գլուխը չկայ, բայց շարադրութեան կարգին նայելով անկասկած է, որ ազգաբանութիւնը ամբողջ է, եւ միայն գրչի սխալ է երրորդ գլուխ գրուելու տեղ չորրորդ գրուած լինելը:

Զկամեցանք ազգաբանութիւնը խճողել ծանօթություններով, այլ ինչ որ հարկաւոր համարեցինք՝ դրինք այս նախաբանիս մէջ:

ՔԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Վասն մարմնոյն սրբոյ Գէորգեայ, որ բերեալ ի Գամրաց աշխարհէն ի Յովհաննավանք, եւ յետոյ տարեալ եղեւ ի վրաց տուն, եւ վասն տասն եւ երկու պատանդացն, որք բնակեցան ի Կարբի գիւղաքաղաք, եւ յայլ տեղիս՝ ժողովեալ ի Յովհաննէս վարդապետէ Կարբեցոյ, որ էր սերեալ եւ յառաջացեալ ի ցեղէ միոյ ի նոցանէ երկոտասան թաւաղացն եւ ազնուացն պատանդաց, ի լրոյ արժանահաւատ ծերունեաց եւ այլոց՝ յամի տեառն 1802 ի Տփլիս:

Ի ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷ ԶԱԶԱՐԻԱՅԻ ԵՒ ԱՅԼ ՄԵԾԱՀԱՒԱՏ ԾԵՐՈՒՆԵԱՅ

Մեծն Ներսէս բերեալ զմարմին սրբոյն Գէորգեայ, հանգուցանէ ի Յովհաննավանք, յետ բազում ժամանակաց մնալոյ անդ՝ անկանի նահանգն Կարբեցոյ ընդ իշխանութեամբ Վրաց, յորում ժամանակի թագաւո-

ընդ ի Վիրս Դաւիթ անուն արքայ եւ որդի նորին Բէժան, որդի արքայիս պատահեալ ցաւոց ուրկութեան, առաքեն առ իշխանսն Կարբւոյ խորհրդատուութեամբ հմուտ բժշկաց եւ կամ մեծամեծացն եւ խնդրեն յղել զմարմին սրբոյն Գէորգեայ, զի եկեալ բժշկեսցէ զորդի արքային ի ցաւոց անտի, որ անբժշկելին էր եղեալ ամենայն բժշկական ճարտարութեանց. բայց իշխանքն հզօրք Կարբւոյ ոչ առնուն յանձն զայն հրաման արքայի, այլ դարձուցանելով զպատասխանն, եթէ կամի արքայ առողջանալ, զորդի իւր յղեսցէ աստ առ ի հնազանդիլ սրբոյն Գէորգեա՝ առ որ խորհարհի արքայ յղել զորդին իւր մահճօք կամ պատգարակօք: Բայց մայրն նեղեալ ի գլխոյն՝ ոչ յոժարի զորդին իւր հեռացուցանել յինքենէ: Յետոյ ստիպեալ արքային Դաւթի վասն սիրոյ որդւոյն իւրոյ յղեաց զազգատոհմն իւր հանդերձ մետասան թաւաղին եւ ազնուականիւ պատանդ վասն սրբոյ մարմնոյն առ իշխանսն Կարբւոյ, եւ զազգատոհմն իւր սերեալ էր ի Լէօն միրզայէ, որ էր արքայն Կախէթու, ի գալ պատանդացն, ապա թէ յօժարեալ Կարբեցի իշխանաւորաց տան զսուրբ մարմինն քանի մի աբեղայիւք իշխանօք եւ քահանայիւք տանել ի Տփլիս: Ի ժամանելն սուրբ մարմնոյն ի Ծառ աղբիւր կամ ի Կումիս՝ մեռանի որդի արքային: Լաւ համարին սպասաւորք սուրբ մարմնոյն վարդապետք եւ իշխանք վերադարձուցանել անդրէն յետս զմարմինն ցանկալի, այլ ոչ թողացուցանեն խնդրակքն նորին, եկեալքն յարքայէն վրաց, եւ հարկեն եւս տանել ի քաղաք զմարմինն սքանչելագործ, մինչեւ եկեալ հասցէ այքայն, որ էր յայնժամ արտաքոյ, քան զքաղաքն: Եկեալ արքայն տեսանէ զորդին մեռեալ, որոյ խոշտագնեալ զսպասաւորսն սուրբ մարմնոյն զհոգեւորականսն եւ զաշխարհականսն եկեալսն ի Կարբւոյ արտաքսէ զնոսա յերկրէ իւրմէ՝ իբրեւ զմահապարտս որդւոյ իւրոյ եւ յափշտակեալ զսուրբ մարմինն որպէս վնասապարտ յէտ ժամանակի առաքէ յերկիրն Գուգարաց ի Կուծարէթ, որ այժմ Ձխար ասի, եւ անդ հանգուցանեն ի մեծաշէն եկեղեցին, որ է շինեալ սրբատաշ քարամբք՝ ուր եւ կայ մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Ձայսքանս վարդապետ ոմն միաբան սրբոյ Էջմիածնի ժողովեալ էր ի պատմութեանցն կաղ Ձաքարիայի, եւ այլոց գրեանց եւ պատմաբանից յաճախ ընթեռնելով զպատմագիրքսն, զոր առեալ մեր եղաք աստ:

Պատանդքն երկոտասան մնացեալք անտէն ի Կարբի, յանկանիլ ժամանակաց հինգն ի նոցանէ փախստական անկանեն յերկիրն իւրեանց ի վրաց տուն, տեսեալ զայն Կարբեցւոյ կասկած առնեն եօթանցն, զի մի եւ նոքա փախչին, վասն որոյ զմինն ի նոցանէ բնակեցուցին ի Մօղնի, զմիւսն՝ ի Ղազարաւան, որ է Լազրւան, զերկրորդն՝ ի Բիւրական, չորրորդն՝ ի յեղիվարդ, եւ հինգերորդն՝ ի Քանաքեռ, իսկ զերկու տունսն, որոյ մինն կոչիւր Լազարէ՝ միրզայ եւ յետոյ կոչեցաւ Ղազար-բէկ կամ

Ղազազ-բէկ, որէ նախնին մէր յորմէ սիրեալքս անուանեցաք յանուն նախնւոյն մերոյ՝ ի վրաց՝ Լազարէ միրզեանք եւ ըստ Հայոց՝ Ղազազ-բեկէնք կամ Ղազազ-բեկեանք, եւ միւսն, որոյ անունն ոչ էր յայտ որոշակի, յորմէ յառաջացեալքն կոչին Բոյաղչոնք: Ըստ խնդրոյ նախնւոյն մերոյ Ղազար-բէկին, որ է Լազարէ միրզայն, բնակեցուցին ի Կարբի առ իւրեանս, եւ զայս վասն այնորիկ, զի որովհետեւ նախնին Ղազար միրզէն էր ի ցեղէ եւ ի զարմէ փառաւոր եւ մեծաՀամբաւ առն Լէօն միրզային Բագրատունւոյ, որ էր ազգական արքային վրաց ի պատիւ երեսաց նորին եւ վասն պաշտօնատարութեան եւ մխիթարութեան Ղազար միրզային ոչ երթալ եւ բնակիլ այլուր, այլ պահեն ի Կարբի: Այլ զայսցանէ ունիմք խօսիլ ի յառաջիկայ բանսդ գլուխ երկրորդ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՔՐԹԼԻՍ ՅԽՈՎՐԷԲԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՅ
ԱՐՔԱՅԻՅՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՅՆ ՎՐԱՅ, 1520 ԹՈՒԻՆ ՓՐԿՉԻ
ԵՒ ՎՐԱՅ 208

Արդ, թողեալ մեր զվեցիցն պատմութիւն եւ որպիսութիւն պատանդացն, եւ սկսեացուք ի նախնոյն մերոյ Լազարէ-միրզայէն:

Արդ, ծերունի իշխանքն Կարբւոյ եւ նախնիքն մեր ըստ պատանեկութեան ժամանակին մերոյ պատմեցին, թէ Ղազար-բէկ նախնին մեր, որ էր մի երկոտասան պատանդացն, զոր յիշեցաք ի վերն, էր ի ցեղէ եւ ի զարմէ Լէօն արքային վրաց Կախէթու Բագրատունւոյ եւ թոռն նորին, որոյ անուն նորին կոչիւր Լազարէ-միրզայ, յետոյ ի գալն նորա ի Հայաստան՝ անուանեցաւ Ղազար-բէկ ըստ յարմարութեան լեզուի Հայոց: Արդ, թէ որպէս է սոյն Լազարէ-միրզայն թոռն Լէօն արքային Բագրատունւոյ՝ ասացից, քանզի արքայն Լէօն էառ ի կնութիւն իւր զգուստր Մամիա Գուրէլի զթինաթեն կոչեցեալն եւ ծնանի ի նմանէ զորդի մի Ալէքսանդր անուն եւ զկնի նորին ծնանի եւ զորդի մի Եէսէ անուն, զկնի միջոցի Հաճութեամբ կնոջն իւրոյ բաժանի ի յամուսնոյն իւրոյ եւ ամուսինն այն առնու զերկոսին զորդիս իւր զԱլէքսանդր եւ զԵէսէ եւ զնայ ի լեառն մի եւ շինէ անդ զվայելուչ վանս, որոյ անունն կոչի Շուանթայ եւ բնակի ի միջոյ նորին երկոքումբք որդւովք: Եւ արքայն Լէօն առնու ի կնութիւն իւր զգուստր Շամխալին եւ ծնանի ի նմանէ զչորեսին որդիս այս զԳորգի, Ջէլիմիրզայ, զՎախտանգ եւ զԽոսրով, որ լի աւուրբք ծերացեալ մեռանի եւ տիրեն զերկիրն Կախէթու Էլիմիրզայն: Վախտանգն եւ Խոսրովն Համամարքն, իսկ մին ի սոցունց, որ էր մեծ եղբայր Գորգին, նախ քան զՀայրն մեռանի ի պատերազմունս ձեռամբ պարսից զօրաց, որովհետեւ

գրոյրն սորա զ Դարեջանն առեալ էր Սիմէօն արքայն Տփլիսու: Այս Սիմէօն արքայն ունէր դաւ ընդ պարս, որովհետեւ եկեալ եւ յափշտակեալ էին զերկիրն Սիմէօն արքային զՔարթլ, վասն որոյ խնդրեաց ի յաներէն իւրմէ՝ այսինքն ի Լէօն արքայէ զօգնութիւն զօրաց: Եվ ինքն Լէօն ոչ կամեցաւ ինքնին գնալ, այլ զորդի իւր Գորգին առաքեաց զօրօք, որ գնացեալ նորա անդ ի պատերազմունս սպանեն զնա պարսիկք, որպէս ի վերն ասացաք: Ի սոյն միջոցի Դաւիթ-խան կոչեցեալն, որ էր եղբայր Սիմէօն արքային, գնացեալ էր ի պարս ուրացեալ գրիստոնէական հաւատն եւ որդեգիր եղեալ բռնաւորին պարսից: Աստանօր զօրաժողով լեալ՝ առնու զգօրս մեծամեծս եւ գայ ի վերայ Տփլիսու եւ առնու զիշխանութիւնն նորին, եւ տիրէ բոլոր նահանգին այնմիկ, եւ զեղբայր իւր զՍիմօն-խանն ի փախուստ դարձուցանէ, վասն որոյ անդրանիկ որդի Լէօնն արքային Ալէքսանդր ձեռնտուութեամբ սոյն յիշեալ Դաւութ-խանիս զօրաժողով լինի եւ յարձակի ի վերայ եղբարց իւրոց, եւ սպանանէ ի պատերազմի զերիս եղբարս իւր Էլիմիրզայն զՎախտանգ եւ զԽոսրով, եւ տիրէ նա ի վերայ երկրին Կախէթու եւ մնայ մի փոքր տղայ Էլիմիրզա-բէկ, զորոյ անունն նորին կոչիւր Լազարէ-միրզայ, զոր հաւատարիմք արք փախուցանեն զնա գաղտաբար եւ տանեն առ Շամխալ հաւն իւր, որովհետեւ թոռն էր դստեր նորին եւ անդանօր զարգանայ եւ հասանի ի չափ հասակի, զկնի անցանելոյ միջոցի զօրանայ Սիմէօն արքայն եւ գայ տիրէ ի վերայ Տփլիսու եւ զ Դաւիթ-խանն նուաճեալ վանէ: Իսկ որովհետեւ կին Սիմէօն արքային հօրաքոյր էր Լազարէ-միրզային՝ ապաւինի սոյն Լազարէ-միրզային, հօրաքեռուն իւրոյ եւ գայ ի Տփլիս, եւ անդ ամուսնանայ: Ի սոյն միջոցի վերստին բռնանայ Դաւութ-խանն եւ առնու զՏփլիսն, եւ մնայ Լազարէ-միրզայն ընդ ձեռամբ Դաւութ-խանին: Յետ ժամանակաց որդին Դաւութ-խանի անկանի յանողջանալի հիւանդութիւնս, զոր ճարտար բժիշկք ոչ կարենան բժիշկել, եւ ի տարակուսի լեալ սոյն Դաւութ-խանս յաղագս որդւոյ իւրոյ անողջութեան՝ արք ոմանք ջերմեռանդք զեկուցանեն Դաւութ-խանին զսքանչեկեացն եւ զհրաշիցն սրբոյն Գէորգեայ մասին, զոր բերեալ էր մեծին Ներսիսի հայրապետին մերոյ ի Գամրաց աշխարհէն ի Կարբի գիւղաքաղաքն հայոց, թէ նովաւ կարէ բժշկել որդին քո, եւ զի էր նոյն Կարբի գիւղաքաղաքն յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Դաւութ-խանին, վասն որոյ գրեաց անդ զի բերցեն զմասն սրբոյն Գէորգեայ ի բժշկութիւն որդւոյ իւրոյ: Իսկ իշխանքն նոյն Կարբւոյ գիւղաքաղաքի ոչ առնուն բանից Դաւութ-խանին եւ ոչ տան տանել զմասն սրբոյն Գէորգեայ, զի թէպէտ այս Դաւութ-խանս ոչ էր այնքան ջերմեռանդն առ սուրբն Գէորգ, ըստ որում ուրացեալ էր, սակայն վասն նախանձու զերկոտասան թաւաղաց եւ ազնուազարմ տոհմականաց, յորոց երկնչիւր զի խոշտանգեցին զինքն, զայսոսիկ առաքեաց պատանդս ի Կարբի, զի

առաքեսցեն զնշխար սրբոյն Գէորգեայ, յորոց երկոտասանից մի էր Լազարէ- միրզայն, ընդ որում Սիմօն-խանի կնոջ որդի էր: Մի գուցէ զհաւատարմութիւնս արասցէ Սիմօն-խանին զբանս ինչ ծանուցանելով նմա կամ գրութեամբ եւ կամ այլ իմն կերպիւ եւ մանաւանդ ի յուսադրելոյ Ալէքսանդր արքային Կախէթու, որ էր հօրեղբայր նորին, այսոքիւք պատճառանօք կորոյս յերկրէ իւրմէ՝ առաքելով զնա պատանդ:

Ա. Լազարէ-միրզայ թոռն Լէօն արքային ի գալն ի Հայաստան յետ միջոցի ծնանի որդի մի Խաչատուր, որ զնմանութիւն հօրն բերեալ յինքեան եւ երեւելի գտեալ, կոչեցաւ յարգական անուամբ Խաչատուր-բէկ, եւ եղեւ անուանի յոյժ առ ամենեսեան առ հեռաւորս եւ առ մերձաւորս, թէ ըստ վայելչութեան բարեգիր կազմուածոյն եւ հասակին, եւ թէ ըստ քաղցրութեան բարուցն:

Բ. Խաչատուր-բէկ ծնաւ որդի մի Յակոբ անուն, որ եւ սա զօրաւոր գտեալ բանիւք եւ արդեամբք անուանեցաւ յամենից պարոն Յակոբ յարգական անուամբ:

Գ. Յակոբ որդի Խաչատուր-բէկի ծնաւ զերիս որդիս Մաղաք, Յօբ, եւ տէր- Սարգիս, որոց ծնունդք եւ սերունդք գտանին յայլ եւ այլ կողմանս ցարդ ըստ աւանդութեան նախնեաց մերոց, այսինքն, Յօբն՝ յԵլլադա՝ այնէ Ռումէլի, եւ տէր- Սարգիսն՝ ի Զմիւռին, իսկ վասն Յօբայ ունիմք խօսել յառաջիկայ բանսդ:

Դ. Մաղաք անդրանիկ որդի Յակոբայ ծնանի զչորեսին որդիս՝ Ուղուրլու, Գասպար, Մելքոն եւ Բաղդասար, եւ եօթն դստերս:

Ե. Ուղուրլու անդրանիկ որդի Մաղաքայ ծնաւ զչորս որդիս՝ Մաղաք, Խաչատուր, Յովհաննէս եւ Գէորգ, եւ երկու դստերս:

Զ. Գասպար որդի Մաղաքայ ամուսնացեալ ըստ աշխարհի մեռանի անորդի:

Է. Մելքոն երկրորդ որդի Մաղաքայ ամուսնացեալ ըստ աշխարհի ծնանի երկուս որդիս՝ Մարտիրոս եւ Աղաբէկ: Մարտիրոսն ամուսնացեալ ըստ աշխարհի ծնանի երկուս որդիս՝ Մելքոն եւ Գասպար: Աղաբէկն եւս ամուսնանայ ըստ աշխարհի եւ մեռանի անորդի:

Ը. Մաղաք անդրանիկ որդին Ուղուրլուի ծնաւ որդի մի եւ կոչեցաւ անուն նախահօրն Ուղուրլու եւ դուստր մի եւս:

Թ. Խաչատուր երկրորդ որդի Ուղուրլուի ամուսնացեալ ընդ քեռն Եփրեմայ արքեպիսկոպոսին՝ նուիրակին եւ առաջնորդին երկրին Ռուսաց, որ եւ սա եղեւ քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ եւ ծնաւ ուստերք եւ դստերք, յորոց մնացեալ է ուստր մի Յովհաննէս եւ դուստր մի եւս:

Ժ. Յովհաննէս երրորդ որդի Ուղուրլուի մեռացեալ յաշխարհէ եւ զհետ կրօնաւորական կարգի չոգեալ՝ միաբանեցաւ ի Ս. Էջմիածին, որ է պատմող բանիցս:

ԺԱ. Գէորգ չորրորդ որդի Ուղուրլուի ծնաւ ուստերս եւ դստերս, յորոց մնացեալ է ուստերք Յովակիմ եւ Գրիգոր եւ դուստր մի եւս: Որպէս ցուցանի սոյն վերջգրեալսն ազգաբանութեան ծառոյն նուժրայով:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՐԿԱԲՈՐ ԹՂԹՈՅ ՄԵՐՈՅ, ՈՐՔ ԿԱՅԻՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի
ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՅՕԲԱՅ, ԶՕՐ ՏԵՍԵԱԼ ԷԻՆ ԾԵՐՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՔՆ
ԿԱՐԲԻՈՅ ԵՒ ՄԱՆԱԲԱՆԴ ԾԵՐՈՒՆԻ ՈՄՆ, ՈՐՈՅ ԱՆՈՒՆՆ
ԿՈՉԷՐ ՂՈՆՁՈՆՅ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, ԶՈՐ ԵՒ ՍԱ ԱՌԱԲԵԼԱՊԷՍ
ՔԱԶ ՏԵՂԵԱԿ Է

Արդ, կարեւոր համարիմ եւ զայս եւս ծանուցանել յետագայիդ իմոյ, զի պատմութիւնք նախնեաց մերոյ՝ բացի Զաքարիա պատմաբանէ, գտանելին եւ աւանդութեամբ նախնեաց մերոյ՝ ի գիր արձանացեալք հայերէն եւ վրացերէն, մինչեւ ցՅօբ, սկսեալ ի Լէօն -միրզայէն եւ այսր, որ սոյն Յօբս էր թոռն խաչատուր-բէկին՝ որդւոյ Լազարէ-միրզային: Եւ եւս գտանելին եւ թուղթք պիտանիք ամենայն կալուածոց մերոց, որք կոչին հոճէթք կամ դապալայք ընդ վերոյ յիշատակեալ թղթոց, սակայն մնացին այն ամենայն ի ձեռս Յօբայ, քանզի յաջողակ գտեալ սորա յոյժ, քան զեղբարս իւր, եւ զօրաւոր ի դրան Օսմանեան տէրութեան, որք տիրապետեալ էին յայնժամ զերկիրն մեր, առ ինքն ունէր զամենայն թուղթսն հարկաւորք, իբրեւ զիպուածով իւրիք պատահեցաւ նմա տուգանել ի դրանէ օսմանցւոց եւ տարապարտ մեռանել եւ յաւարի առնուլ ամենայն ընչից նոցին, որպէս պատմէին իշխանք ծերունիք Կարբւոյ, եւ մանաւանդ Ղոնջոնց Նիկողայոսն, որ տեսեալ էր իսկ աչօք զթուղթսն եւ ընթերցեալ բազմիցս, որ եւ սոյն Ղոնջի Նիկողայոսն էր ամաց հարիւրից, մանաւանդ զի եւ պատմէր, թէ քանի աղմուկ եւ խռովութիւն իցէ յառաջացեալ վասն այսր ի մէջ եղբարցն Յօբա, քանզի եղբարք սորին Մաղաք եւ տէր Սարգիս չեն կամեցեալ, զի այնոքիկ թուղթք մնայցեն ի ձեռս Յօբայ, այլ եւ Յօբ հզօրագոյն գտեալ՝ բռնի յափշտակեալ է զայնս ի ձեռաց նոցին օժանդակութեամբ օսմանեան բռնաւորացն, եւ զի տկար գտեալ Մաղաքայ եւ տէր- Սարգսի. հուսկ յետոյ բազում կագից եւ կռուոյ թողեալ են յակամայ կամս ի ձեռս նորին, եւ ի յենթարկելն նորին զանազան փորձանաց ի նոցին, իսկ օսմանցւոց եւ ի մեռանելն կորեան եւ անհետ եղեն եւ այնոքիկ, որ պատմեցաւ: Եւ այսպէս բարձաւ ի մէջ յիշատակութիւն նախնեաց եւ ծանօթութիւն սեպհական կալուածոց նոցին, որք կային թէ ի Կարբի եւ թէ ի վրաց տուն: Եւ թէպէտ մնացին սակաւ ինչ նշմարանք

Թղթոց ի ձեռս Մաղաքայ նախաձոր մերոյ, այլ սակայն գալ Նաղբին յաշխարհս մեր եւ առնուլ պատերազմաւ զերկիր մեր զՀայաստան ի ձեռաց օսմանցւոց եւ վանել անտի զնոսին իսկ զօսմանցիս, եւ ի լինելն զանազան եւ ծանր Հարկապահանջութեանց ի բնակչաց երկրին, որ արպապ կոչի ռամկօրէն եւ մանաւանդ ի ժողովել Նաղբին զտղայս, զաղջկունս Հայոց, յայնժամ բնակիչք երկրին Երեւանայ եւ մանաւանդ Կարբեցիք ցան ու ցիր լինին յայլ եւ այլ կողմանս աշխարհաց, եւ երկիրն իսպառ ամայանայ ի բնակչաց, եւ քաղաք եւ գիւղք եւ աւանք քանդին եւ աւերին եւ այգիք եւ անդաստանք կեր ու կուր լինին երիվարաց զօրաց եւ սմբակակոխ կորնչին, եւ տունք եւ ապարանք եւ հոյակապ եկեղեցիք եւ այլ Հաստակաւոյց եւ չքնադագեղ շինուածք բոլորովին քանդեն եւ եղծանեն, մանաւանդ Կարբւոյ գիւղաքաղաքի, որ իբրեւ զգրախտ իմն զարդարեալ եւ վայելչացեալ էր: Եւ այսպէս բարձրավայելուչ երկիրն Հայաստան խրթնացեալ ի զարթուց եւ ի շինուածոց, եւս եւ առաւել դատարկացեալ ի բնակչաց, սգալի լինի տեսողաց եւ ողբալի, եւ ուր գտանին այժմ երեւանցիք եւ կարբեցիք եւ այլ արեւելցիք, գոգցես յայսմ ժամանակի գնացեալ են անդ: Եւ եթէ մնացին եւ փոքր ինչ վայելչութիւնք երկրին, զայն եւս ի սատակել Նաղբին, ազգք զեկաց (որք եւ լեզգիք կոչին) հետզհետէ աւերեալ ոչնչացեալ են որպէս եւ մինչեւ ի ժամանակս մեր եւս տակաւին կային՝ քանդէին, գերէին զմնացեալսն: Յայսպիսի աղմկեալ ժամանակի Մաղաք հաւն մէր զպէսպէս տառապանս եւ զվիշտս կրեալ ի պարսից եւ ի ղեկաց եւ ծանր ծանր տուգանաց եւ Հարկաց ենթարկեալ առեալ զկին փախստական լինի յամուր տեղիս երկիրն հանդերձ դստերք իւրովք յահէ մանկաժողով հրամանէ Նաղբին, եւ հուսկ ամենայնի սպանանի ի լեզգեաց՝ ի Կարբի յայգեստանս նորին, գոլով ծեր եւ ոչ կարելով ընդ այլ ընկերացն իւրոց զփախուստ առնուլ այլուր: Իսկ կին սորին, որ էր գուստր փառաւոր իշխանին Միրաքայ, կրեալ զբազում վիշտս ընդ առն իւրոյ, յետ ամենայնի գնացեալ ի Քանաքեռ, վախճանի անդէն առ դստերն իւրոյ Նղիսաբէթի, եւ այսպէս իսպառ անհետ լինի յիշատակութիւնք նախնեաց մերոց եւ նշմարանք Թղթոց եւ զաբալայից մերոց, բայց որպէս աւանդութեամբ նախնեաց եւ ծերունեաց եւ մանաւանդ ըստ պատմելոյ եւ վկայելոյ գրութեանց պատմութիւնից ի լրոյ առեալ գրեցի աստէն զծննդաբանութիւն (Լէօն) Լեւոն-միրզային եւ թոռին սորին՝ Լազարէ-միրզային հասուցեալ մինչեւ ցվերջին ծնունդս նոցին: Այսպէս, ոչ դանդաղիմ յիշատակել աստէն եւ զբնական կալուածս, զայգիս, զանդաստանս եւ զՋրաղացս, զպանդոկս եւ զայլ սեպհական կալուածս մեր, որք են ի Կարբի եւ ի վրաց տուն՝ որչափ լուեալ եմ եւ գիտեմ ի հօրեղբարցէ իմոց եւ այլ ծերունեաց: Արդ, մեր բնական կալուածքն ի Կարբի են այսոքիկ, մէկ մեծ պանդոկ, որ է

քարուանսարայ, երեք այգի մեծ Կարբւոյ, երկու այգի եւս դաշտավայրի նորին, բայց աւեր այժմ, տեղիքն միայն կան, նաեւ թէ ի դաշտավայրս եւ թէ ի լերինս Կարբւոյ ունիմք բազում մեծամեծ արտս հողոյ եւ զագարակս, ի ձորն Կորբւոյ որչափ ջրաղացք գոն՝ մեր են ամենայն, նոյնպէս եւ Միրաքայ բոլոր կալուածքն, որք յայտնի են ամենից Կարբեցւոց ներկայ եղելոց՝ մեր են, քանզի սերունդք Միրաքայ ոչ գոն, եւ դուստր սոյն այս Միրաքայ էր կին Մաղաքայ եւ մայր Ուղուրլու հօր մերոյ, որ լինի մեր տատն, եւ այլ բազում արտք եւ շինուածք կար ի քաղաքաւ եւ ի վրաց տուն, որոց եւ զապալայք կային մինչեւ ի ժամանակս հաւուն մերոյ Մաղաքայ եւ Յօբայ, զոր տեսեալ էին ծերունի իշխանքն Կարբւոյ եւ ծերունի Ղոնջոց Նիկողայոսն իւրով աչօք եւ ընթերցեալ, բայց կորեան ամենեքեան, որպէս պատմեցաք լիապէս ի վերդ հանդերձ պատճառանօքն:

Արդ, ըստ որում ես այժմ ի Տփիսիս քաղաքիս ընդ բոլոր միաբանիցն սրբոյ էջմիածնի պանդխտացեալ, անհնարին իմն է մեզ զարդիս գնալ Երեւան՝ ի Կարբի եւ վերահասութեամբ գրել զորոշ ինչ տեղեկութիւն զկալուածոց մերոց, բայց յորժամ ողորմեսցի Տէր Երուսաղէմի եւ այց ինչ մեզ արասցէ վտարատելոյս եւ յերկիրն հայրենեաց մերոց կրկին զմեզ ժողովեսցէ, յայնժամ Աստուծով զամենայն կալուածս մեր յականէ յանուանէ տեղեկացեալ ի գիր եմ, արձանացուցանելոց հանդերձ որքանութեամբք, մեծութեամբք, լայնութեամբք եւ երկայնութեամբ նոցին, եթէ Տէր ժամանակ տացէ երկար կենաց մերոց: Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ, յորում աղմկեալ էր աշխարհն մէր պէսպէս խռովութեամբք եւ տառապակրութեամբք ի բռնաւորէն Նադր-շահի, որ է Թահմազ-ղուլի-խանն, հայրն մեր Ուղուրլու եւս փախստական լինի յերկիրն Վրաց ի Տփիսիս՝ հանդերձ Գասպար, Մելքոն եւ Բաղդասար եղբարքք իւրովք հինգ ամօք յառաջ, քան զմահ հօրն իւրոյ Մաղաքայ յաւուրս մանկաժողով հրամանին Նադրի եւ բնակեալ անդ ամս քսան ամուսնանայ ընդ դստեր Զաքարիայ Հեղինար անուն եւ ծնանի որդիս եւ դստեր անդանօր, եւ ի վերադառնալն ի Տփիսեաց կրկին յԵրեւան յետ իբր քսան ամաց՝ ծնանիմ եւ ես, որ եմ իբր ին. ամաց: Այժմ զօրացեալ հօր մերում յանդ յԵրեւան բարի անուամբ եւ յաջողութեամբ եղեւ երեւելի յոյժ՝ ի մէջ ազգի մերում եւ բնակչաց երկրին յանուն կոչեցաք մեք յետոյ Ուղուրլեանք, որպէս եւ մինչեւ ցայժմ, ի բոլոր բնակչաց երկրին ազգ մեր եւ ծնունդք կոչին եւ անուանին Ուղուրլեանք. զայս քանս առ այժմ բաւ համարեալ՝ կնքեմ զբանս:

ՊԱՇՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝

Ա.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցական վարչութեան գլուխն է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Պատրիարք Կաթողիկոսը: Այս նուիրական իշխանութիւնը սկիզբն առաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից եւ մինչեւ Մեծն Ներսէս Ա.՝ Հայրապետները Ս. Օծումը ստանում էին Կեսարիայում, բայց 366 թուին Վաղարշապատում եղած Ազգային-եկեղեցական Համագումար ժողովով որոշուեց, որ ընտրեալ Հայրապետը մեր եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից ընդունի կաթողիկոսական Ս. Օծումն, այլ եւս Կեսարիա չգնայ:

Ազգիս քրիստոնէութիւն ընդունելու հետ սկսուած այս իշխանութեան աթոռը եղաւ Ս. Էջմիածին: Թէեւ քաղաքական հանգամանքների բերմամբ Հայրապետական Աթոռը զանազան տեղեր փոխադրուեց, սակայն 1441 թուին Վաղարշապատի Համագումար ժողովի որոշմամբ նորից հաստատուեց Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցւում՝ իւր հետքերը թողնելով Սսում եւ Աղթամարում: Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետութեան հատուած Սսի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնները մինչեւ ցայսօր գոյութիւն ունին, որոնց առաջինը կոչւում է Կաթողիկոսութիւն Տանն Կիլիկիոյ, իսկ երկրորդը՝ Կաթողիկոսութիւն Տանն Աղթամարայ:

Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ սկսուած էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն Ս. Գրիգորիսից, դարուս սկզբից աւելորդ համարուեց եւ առ մի ժամանակ մետրապօլիտ կոչուող արքեպիսկոպոսի ձեռքով կառավարուելուց յետոյ միացաւ Ղարաբաղու արքեպիսկոպոսութեան հետ:

Բ.

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

Կաթողիկոսութիւնից յետոյ գալիս են Երուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքութիւնները:

1 «Արարատ», 1884, էջ 37-46: Հրատարակված է «Ազգային» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակովբ Տեառնեղբայր կոչուած առաքեալից: Սկզբում այս աթոռը յատկապէս մի ազգի սեպհականուած չէր, այլ ընդհանուր քրիստոնէից էր պատկանում: Երբ Քրիստոսի եկեղեցին սկսուեց բաժանուել մասների, այդ աթոռը յատկացաւ հայերին: Այս աթոռի յատկապէս Հայոցս սեպհականուած պատրիարքութիւնը սկսուել է 637 թուին եւ խատտապէ՛ Իբրահիմ Էօմերի հրովարտակով պատրիարք եւ Հայոց, Ասորոց ու Ղպտեաց ներկայացուցիչ նշանակուեց Աբրահամ անունով մի հայ եպիսկոպոս: Այս պատրիարքութիւնը իսկապէս Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի Հայոց արքեպիսկոպոսութիւն պէտք է համարել եւ ըստ եկեղեցական աւանդութեան՝ թէեւ նախապատիւ, քան Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքը, բայց ըստ վարչական սահմանադրութեան՝ ստորադրեալ: Ընտրեալ պատրիարքը ցմահ է:

Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է 1461 թուին, երբ սուլթան Մէհմէտ Ծաթիհ տիրելով Կ. Պօլսին՝ Բրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսին նշանակեց Կ. Պօլսոյ առաջնորդ Փատրիկ (Պատրիարք) կոչմամբ: Կ. Պօլսոյ առաջնորդը՝ որպէս մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոս եւ Կեդրոնական վարչութեան ղեկավար, քաղաքականապէս համարուում է Տաճկահայոց ներկայացուցիչ եւ Պատրիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ, իսկ հոգեւորապէս՝ Փոխանորդ Ընդհանրական Հայրապետին Ս. Էջմիածնի:

Մինչեւ դարուս սկիզբը Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի իրաւասութիւնը աւելի նկատելի է եղած բոլոր հայաբնակ տեղերում, եւ յարաբերութիւնները աւելի սերտ են եղել: Հայրապետը ներգործում էր իրանից նշանակուած առաջնորդների եւ նուիրակների ձեռքով ի պահանջել հարկին՝ անձամբ այցելելով ուր հարկն է, սակայն դարուս առաջին քառորդում տեղի գտած քաղաքական դէպքերը պատճառ եղան արտաքին յարաբերութեանց փոքր ինչ թուլանալուն: Այս դէպքերն էին՝ Յովսէփ Արղութեանի բացառիկ դէպքով կաթողիկոս ընտրուելը, Դաւթեանց եւ Դանիէլեանց վէճերը եւլն.:

Մինչեւ Եփրեմ կաթողիկոսի ընտրութիւնը թէեւ Հայրապետական Աթոռը Պարսից սահմանումն էր, սակայն նորընտիր Հայրապետը իւր պաշտօնը եւ հովուապետական իրաւունքը անարգել ամենայն տեղ գործադրելու համար ստանում էր Պարսից շահի բաղամբ, Տաճկաց սուլթանի ֆէրմանը, եւ երբ հայերը Ռուսաստանում բազմացան՝ նաեւ Ռուսաց կայսեր հրովարտակը, եւ այս՝ սկսեալ Երեւանցի Սիմէօն կաթողիկոսից:

Ս. Էջմիածինը, որով եւ Հայրապետական Աթոռը պարսից ձեռքից ազատուելուց յետոյ՝ ընտրեալ Հայրապետը միայն Ռուսաց կայսեր հրովարտակով է ճանաչուում: Պարսից Դուռը ընդունում է ընդհանրական

Հայրապետի իրաւասութիւնը իւր Հպատակ Հայերի վերայ՝ թէ՛ ըստ կրօնականին եւ թէ՛ ըստ եկեղեցական վարչականին, իսկ Տաճկաց Դուռը՝ միայն ըստ կրօնականին:

Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսից յետոյ Ներսէս Ե.-ի ընտրութեամբ թէպէտ Տաճկահայոց յարաբերութեանց սառնութիւնը մի աստիճան մեղմացաւ, սակայն նախկին սերտ յարաբերութիւնը անհնար եղաւ վերահաստատել: Բայց եւ այնպէս Ս. էջմիածնի եւ Տաճկահայոց մէջ եղած բարոյական կապը օրինականութիւն է ստացել Ռուսահայոց Պօլոթենիայով եւ Տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութեամբ:

Խօսենք նախ Ռուսահայոցս վարչական կազմակերպութեան մասին: Ռուսահայոցս Հոգեւոր վարչական գործերը կառավարում են ըստ տրամադրութեան Պօլոթենիայի, որ հաստատուած է 1836 թուին: Ընդհանրական Հայրապետը, որ իւր կոչման պատշաճեալ Հովուապետական իրաւունքը անկախ կերպով գործադրում է, վարչական գործերին ընթացք է տալիս ա՛յն Հոգեւոր ատենատեղիներով ու հաստատութիւններով, որոնք պարտաւորուած են ըստ ամենայնի աջակից եւ գործակատար լինելին:

Այդ ատենատեղիներն են.

Ա. Նախ՝ Սինօդ, որ իբրեւ բարձրագոյն ատենատեղի՝ հսկող եւ համարառու է: Սինօդի ատենապետն է ընդհանրական Հայրապետը, Սինօդը ունի ութն անդամներ, որոնք ըստ առաջարկութեան ընդհանրական Հայրապետի՝ հաստատուում են թագաւոր կայսրից, կան եւ դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Բ. Կոնսիստորիա, որ իբրեւ թեմական ատենատեղի՝ հսկում է թեմական Հոգեւոր եկեղեցական գործառնութեանց վերայ, տարեվերջին հաշիւ է ներկայացնում Սինօդին, եւ իբրեւ ստորադրեալ Սինօդի՝ ամեն գործում պատասխանատու է: Այս ատենանի ատենապետն է թեմակալ առաջնորդ արքեպիսկոպոսը, որ ըստ առաջարկութեան ընդհանրական Հայրապետի հաստատուում է թագաւոր կայսրից, որ իւր վիճակի Հոգեւոր եւ եկեղեցական գործոց լիակատար կառավարիչն է, որին գործակից են իւր թեմի բոլոր Հոգեւոր ատենատեղիք եւ հաստատութիւնք: Այս ատենի անդամներն են երեք՝ մինը վարդապետ կամ ավագ քահանայ, որ նախանդամ է կոչուում, իսկ երկուքը՝ քահանայք, կան եւ դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Գ. Հոգեւոր Կառավարութիւն, որ իբրեւ գաւառական Հոգեւոր ատենատեղի՝ հսկում է իւր շրջանի եկեղեցական գործառնութեանց վերայ եւ իբրեւ ստորադրեալ պատասխանատու է թեմի կոնսիստորիային, որին եւ ներկայացնում է իւր գործառնութեանց հաշիւը: Այս ատենի նախագահն է գաւառի յաջորդը կամ առաջնորդական փոխանորդը, իսկ

անդամներն են երկու քաճանայք՝ վարդապետ չեղած ժամանակ միայն ատենի նախագահի պաշտոն կարող է կատարել նաեւ մի աւագ քաճանայ, կայ նաեւ դիւանական աստիճանաւոր ծառայող:

Բացի այս երեք կարգ ատենատեղերից՝ կան նաեւ գաւառների բարեկարգիչներ, որոնք ենթադրեալ են մերձաւոր իշխանութեան:

Ըստ Պօլոթենիայի՝ վարչական հաստատութեանց թիւն է Սինօդ՝ մի, Թեմ եւ իւր Կոնսիստորիա՝ վեց, իսկ Հոգեւոր Կառավարութիւն՝ իւրաքանչիւր թեմի մէջ մի քանի հատ, ինչպէս որ իւր տեղը ցոյց կտանք:

Մեր եկեղեցական վարչութեան կենդրոնն է Ս. Էջմիածինը, ուր կան հետեւեալ հաստատութիւնները իրանց գործող անձիքներով.

ՍԻՆՕԴ. Ատենապետ Սինօդի՝ Ընդհանրական Հայրապետ Ամենայն Հայոց,

Առ այժմ Տեղակալ Ատենապետի Մակար արքեպիսկոպոս,

Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բաբամեան,

Մեսրոպ Եպիսկոպոս Սմբատեան,

Անդամք՝

Յովակիմ Եպիսկոպոս Տէր-Գրիգորեան,

Երեմիա Եպիսկոպոս Գալստեան,

Ներսէս Եպիսկոպոս Խուղավէրտեան,

Գրիգոր Եպիսկոպոս Տէր-Մատթէոսեան,

1. Պրօկուրօր՝ Նազվօրնի Սովետնիկ Նիկողայոս Ստեփաննոսեան Տէր-Յովսէփեանց,

2. Ատենադպիր՝ Նազվօրնի Սովետնիկ Սուքիաս Ստեփաննոսեան Թաղիանոսեան,

3. Աստիճանաւոր առանձին յանձնարարութեանց՝ Կօլլեժսկի Ասսեսօր Զաքարիա Տէր Յովհաննիսեան Տէր-Զաքարեանց,

4. Համարակալ՝ Կօլլեժսկի Ասսեսօր Գէորգ Տէր-Յարութիւնեան Զանիբէկեանց,

5. Գործավար Կառավարչական մասին՝ Կօլլեժսկի Ասսեսօր Ստեփաննոս Տէր-Զաքարեան Մուշեղեանց,

6. Գործավար Դատաստանական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Փիլիպպոս Աբրահամեան Նաւասարդեանց,

7. Գործավար Տնտեսական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Ղազար Գէորգեան Տէր-Ղազարեանց,

8. Կարգապահ մատենավար՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յովակիմ Յովհաննիսեան Շամքորեանց,

9. Դիւանապահ՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գաբրիէլ Տէր-Աբրահամեան Սմբատեանց,

10. Թարգման՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յարութիւն Մովսիսեան Տէր-
Եսայեանց:

Իւրաքանչիւր գործավար ունի իւր առանաձին գրագիրները:

Զեկուցում ներկայացնում են.

Բշ. Կառավարչական մասն, Գշ. Դատաստանական մասն, Դշ. Տնտե-
սական մասն, Եշ. Հաշուարարական մասն, Ուր. Ուսումնարանական մասն:

ՎԱՆՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Նախանդամ՝ Սարգիս վարդապետ Տէր-Գասպարեանց
Անդամք՝ Գրիգոր վարդապետ Տէր-Ստեփաննոսեան
Անտօն վարդապետ Վարդազարեան

ՏՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Նախանդամ՝ Արիստակէս վարդապետ Տէր-Դաւթեան,
Անդամք՝ Սահակ սարկաւազ Գէորգեան,
Եփրեմ սարկաւազ Սուքիասեան:

Հիւրընկալ՝ Գրիգորիս վարդապետ Տէր-Յակոբեան,
Խմբագիր «Արարատ» ամսագրի՝ Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան,
Տեսուչ Ճեմարանի՝ Արշակ Նահապետեան:

ԹԵՄՔ ԵՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Ա. ԱՐԱՐԱՏԱՅ ԿԱՄ ԵՐԵՒԱՆԱՅ ԹԵՄ

Վիճակ Ընդհանրական Հայրապետին
(Կենդրոն՝ Երեւան քաղաք)

Փոխանորդ Թեմակալին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի Գէորգ
Եպիսկոպոս Սուրէնեան,

Անդամք Կոնսիստորիայի՝ Գէորգ քհնյ. Թաղիանոսեան, Ստեփաննոս
քհնյ. Տէր-Գրիգորեան եւ Պօղոս քհնյ. Այվազեան,

Ատենադպիր՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Սիմէօն Փիլիպոսեանց,

Գործավար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Յակոբ Տէր-Մէլիքսեդեկեան,

Դիւանապաշտ՝ Մկրտիչ Տէր-Առաքելեան,

Պաշտօնակատար Թեմական Վերատեսուչի Երեւանայ եւ Կարսայ վի-
ճակի՝ Պերճ Պոօշեան,

Տեսուչ Հոգեւոր Թեմական Դպրանոցին Երեւանայ՝ Սարգիս Բէկնա-
զարեան:

1. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԻՋԵԲԱՆԻ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ՆԱԽԻՋԵԲԱՆ ԲԱՊԱՔ)

(Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս Տէր-Յարութիւնեան,

Անդամք՝ Մկրտիչ աւագ քհնյ. Իսահակեանց եւ Մկրտիչ քհնյ. Տէր-Սարգսեանց,

Քարտուղար՝ Յարութիւն Տէր-Գաբրիէլեան:

2. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՍԻՒՆԵԱՅ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ՏԱԹԵՐ ՎԱՆՔ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Յովհաննէս վրդ. Ղալամեան,

Անդամք՝ Սիմէօն վրդ. Լալազարեանց եւ Յովհաննէս քհնյ. Տէր-Յակովբեանց,

Քարտուղար՝ Աւետիս Յովհաննիսեան:

3. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԻՐԱԿԱՅ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ԱԼԵՍԱՆՊՐԱՊՕԼ ԲԱՊԱՔ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Սահակ վրդ. Բաղդասարեան,

Անդամք՝ Մարտիրոս քհնյ. Տէր-Պօղոսեան եւ Վրթանէս քհնյ. Տէր-Գէորգեան,

Քարտուղար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Կարապետ Զանիբէգեան,

Տեսուչ Վիճակային Հոգեւոր Դպրոցի՝ Բժիշկ Գաբրիէլ Յովհաննիսեան:

Բ. ԱՐՅԱԽԻ ԿԱՄ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԹԵՄ

(ԿԵՆՊՐՕՆ ՀՈՒՇԻ)

Կառավարիչ Թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սաքիւնեանց,

Անդամք՝ Կոնսիստորիայի՝ Կարապետ աւագ քհնյ. Հախիեանց, Սիմէօն աւագ քհնյ. Տէր-Իսրայէլեանց եւ Համազասպ քհնյ. Տէր-Աւետիքեանց,

Ատենադպիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Իսահակ Լազարեանց,

Կարգապահ Մատենավար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Միրզա Տէր-Սարգսեան,

Թեմական Վերատեսուչ՝ Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանց,

Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի Տեսուչ՝ Զաւատ-Բէկ Իշխանեանց:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՔՈՒԱՅ

(ԿԵՆՊՐՕՆ ՆՈՒՄԻ ԲԱՊԱՔ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Գարեգին վրդ. Սաթուհեանց,

Անդամք՝ Սիմէօն քհնյ. Տէր-Պօղոսեանց եւ Մինաս քհնյ. Տէր-Պօղոսեանց,

Քարտուղար՝ Կարապետ Փիրզատեանց:

Գ. ՀԱՄԱԽԻԻ ԹԵՄ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ՀԱՄԱԽԻ ԲԱՊԱՔ)

Կառավարիչ թեմին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Թադէոս եպիսկոպոս Ձիւնական,

Անդամք՝ Համազասպ վրդ. Համազասպեանց, Սարգիս ա. քհնյ. Փիրվերտեանց եւ Գրիգոր քհնյ. Պետրոսեանց,

Ատենադպիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Աբրահամ Շահվերդեան,

Թեմական Վերատեսուչի պաշտօնը կատարում է թեմի Կառավարիչ Թադէոս եպիսկոպոս Ձիւնական:

Դ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԷԹԻ ԹԵՄ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ԹԻՖԼԻՉ ԲԱՊԱՔ)

Առաջնորդ թեմին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան,

Անդամք՝ Արիստակէս Ա. քհնյ. Բէնքլեան, Կարապետ քհնյ. Տէր-Սարգսեան եւ Թադէոս քհնյ. Խօջանաթեան,

Ատենադպիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գրիգոր Նիկողայոսեան Բէկժանեանց,

Թեմական Վերատեսուչ՝ Ղազարոս Աղայեանց,

Տեսուչ Ներսիսեան Ազգային Հոգեւոր Դպրանոցի՝ Սողոմոն Եղիազարեան:

1. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱԽԱԼՅԻՆԱՅԻ

(ԿԵՆՊՐՕՆ՝ ԱԽԱԼՅՈՒՆ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Մամբրէ վրդ. Սանասարեանց,

Անդամք՝ Եղիա աւագ քհնյ. Համբարձումեան եւ Աբրահամ քհնյ. Ղազարեան:

2. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳԱՆՁԱԿԻ

(ԿԵՆՊՐՈՍ ԵՐԶԱԽԵՏՊՈՂ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Անանիա վրդ. Համազասպեան,

Անդամք՝ Գրիգոր քհնյ. Թումանեանց եւ Գրիգոր քհնյ. Բաբաքեւ-
խեանց:

3. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԻՈՅ

(ԿԵՆՊՐՈՍ՝ ԳՈՐԻ ԲԱՊԱՔ)

Յաջորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Գէորգ վրդ. Տէր-Մարտիրոսեան,

Անդամք՝ Գրիգոր ա. քհնյ. Փանեանց եւ Յակովբ քհնյ. Գուլեանց:

Ե. ՆՈՐ-ՆԱԽԻԶԵԲԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱԲԻՈՅ ԹԵՄ

(ԿԵՆՊՐՈՍ՝ ՔԻՇՆԵՒ)

Առաջնորդ թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Մակար արքեպիս-
կոպոս,

Անդամք՝ Կոնս. Բարսեղ քհնյ. Խաչանճեանց եւ Սարգիս քհնյ. Թաթ-
սիզեան,

Պաշտօնակատար Ատենադպրի՝ Ստեփաննոս Բարխուդարեանց,
Թեմական Տեսչի պաշտօնը կատարում է Առաջնորդը իւր օգնական-
ների ձեռքով, որոնք են.

Բեսարաբիայի մէջ՝ Ստեփաննոս Բարխուդարեանց,

Տաւրիկեան նահանգի մէջ՝ Օգսենտիոս քհնյ. Կոպչակեանց,

Նոր Նախիջեւան քաղաքի մէջ՝ Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի Տես-
չութիւնը, իսկ գիւղօրէից մէջ՝ Հոգեւոր կառավարութիւնը:

1. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ

Անդամք՝ Յովհաննէս ա. քհնյ. Պօղոսեան եւ Գէորգ քհնյ. Խանթար-
ճեանց,

Քարտուղար՝ Ալէքսանդր Սահառունի:

2. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍԿՎԱՅԻ

Անդամ՝ Յակովբ ա. քհնյ. Սուրէնեանց:

3. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ-ՆԱԽԻԶԵԲԱՆԻ

Անդամք՝ Նիկողայոս քհնյ. Սաղիմեանց եւ Մարտիրոս քհնյ. Գանձա-
պետեանց,

Քարտուղար՝ Գէորգ քհնյ. Մուշեղեան,
Տեսուչ Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի՝ Գալուստ Կարապետեան
Զարիւհեանց:

4. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻՊՕԼՍՈՅ
Անդամ՝ Դաւիթ ա. քհնյ. Շահինեանց:

Զ. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ
(ԿԵՆՈՐՈՒՄ՝ ԱՍՏՐԱԽԱՆ)

Կառավարիչ Թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Սուքիաս եպիս-
կոպոս Պարզեան,

Անդամք՝ Յոսիպէփ ա. քհնյ. Բունիաթեանց, Դաւիթ քհնյ. Դադա-
շեանց, Մելքիսեդեկ քհնյ. Քալանթարեան եւ Գաբրիէլ քհնյ. Բախրեանց,
Ատենադպիր՝ Գէորգ Խալաթեան:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՂԶԼԱՐԻ

Փոխանորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Ադամ
վրդ. Տէր-Նիկողոսեանց,

Անդամք՝ Սահակ քհնյ. Պապովեանց եւ Խորէն քհնյ. Ղօրղանեանց:

Է. ԿԱՐՍԻ ԵՒ ԲԱԹՈՒՄԻ ԹԵՄ
(ԿԵՆՈՐՈՒՄ՝ ԿԱՐՍ)

Առաջնորդ վիճակի Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց, որ առաջ-
նորդական գործերը վարում է ըստ հին սովորութեան:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ

Ա. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ
(ԿԵՆՈՐՈՒՄ՝ ԱՍՊԷՆԱՆՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿՅԻ ՎԱՆՔ)

Առաջնորդ Թեմի՝ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԹԵՄ
(ԿԵՆՈՐՈՒՄ՝ ԴԱՎՐԻԺ ԲԱՊԱՔ)

Կառավարիչ Թեմի՝ Թադէոս եպիսկոպոս Տէր-Դանիէլեան:

Թերեւս յաջողի մեզ հետեւեալ համարում Տաճկահայոց վարչական
հաստատութեանց եւ գործող անձանց ցուցակը հրատարակել:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ¹

(Ս. ԷՁԽԱՏՈՒ ԿԱՌՈՒՅԱՆ 1600-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ)[32]

1. ԷՁՄԻԱԾՆԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆ: Դ. դարում Վաղարշապատը իբրեւ մայրաքաղաք՝ դարձաւ Հանդիսավայր այն բոլոր անցքերի, որոնք քրիստոնէութեան Հայաստանում հաստատուելու եւ այնտեղ արմատանալու կարապետը եղան: Վաղարշապատում տեղի ունեցան Ս. Հռիփսիմեան կոյսերի նահատակութիւնները, Տրդատ Թագաւորի անբուժելի հիվանդութիւնն ու Արտաշատի մահապարտների Վիրապից վերադարձող բազմաչարչար Ս. Գրիգորից բժշկուելն մարմնաւոր ախտից ու լուսաւորուելը քրիստոնէական հաւատի լուսով, Ս. Գրիգորի առաջին քարոզութիւնները եւ Միաձնի իջման ու լուսեղէն խորանի հրաշալի տեսիլքը: Այս բոլորի հետեւանքը այն եղաւ, որ հայերը ազգովին ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը եւ 303 թուին հիմնարկուեց եւ կառուցուեց Վաղարշապատի Կաթողիկէն, ուր եւ հաստատուեց Հայրապետական Աթոռը:

2. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԵԼԸ ԴՈՒԻՆ: Արշակունի հարստութեան անկումից յետոյ պարսիկները վերջնականապէս տիրելով Հայաստանին՝ վարչութեան կենդրոն դարձրին Դուինը: Թէեւ պարսից մարզպանները Դուինից էին կառավարում երկիրը, բայց հայրապետները Վաղարշապատի Կաթողիկէն չէին լքանում, եւ Հայրապետական Աթոռը դարձեալ Վաղարշապատի Կաթողիկէնումն էր՝ մինչեւ Վարդանանց պատերազմի վերջը: Պատերազմի ժամանակ Վաղարշապատը լինելով բաց դաշտում՝ առանց բնական ամրութիւնների, աւերածութեան ենթարկուեց, իսկ Կաթողիկէն եւ հայրապետանոցը քայքայման վիճակի հասան: Թող այն, որ հայրապետները այլ եւս այդ աւերակներում չէին կարող ապրել, իրանց հօտին աւելի եւս շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելու համար հարկադրուած էին երկրի կենդրոնական վարչութեան մերձ բնակութիւն ունենալ: Ուստի, պատերազմից անմիջապէս յետոյ, 453 թուին գումարուած Դուինի Ա. ժողովում նահատակ Յովսէփ Վայոցձորեցու տեղ կաթողիկոս ընտրուեց Մելիտէ Մանազկերտցին, եւ Հայրապետական Աթոռը որոշուեց տեղափոխել Դուին: 303-452 թուականը, ուղիղ 150 տարի Հայրապետական Աթոռ Վաղարշապատի Կաթողիկէնում յարատեւելուց յետոյ առաջին անգամ պաշտօնական տեղափոխութեան ենթարկուեց եւ աստանդական մնաց մինչեւ 1441 թուականը, երբ Վա-

1 «Արարատ», 1904, էջ 13-37, 109-125: Հրատարակված է «Եկեղեցի Հայաստանայց» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

ղարչապատի համազգային ժողովով նորից վերահաստատուեց Վաղարչապատի Կաթողիկէում:

3. ՀԱՒԱՏՆ ՈՒ ՀԱՄԱՐՈՒՄՆ ԴԵՊԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷՆ: Ինչպէս Բաբելոնի գերութեան մէջ տառապող եւ Երուսաղէմի ու Նրա տաճարի համար տոհորուող հրէաները չէին մոռանում իրանց Երուսաղէմն ու տաճարը (Սաղմ., ՃԼԶ), այնպէս էլ հայերը չէին մոռանում իրանց Մայր Աթոռ Կաթողիկէն թէ՛ այն ժամանակ, երբ նա շէն էր ու բարգաւաճ իւր հայրապետանոցով, եւ թէ՛ այն ժամանակ, երբ նա կիսաւեր դրութեան մէջ էր ու թափուր հայրապետական գահից՝ վերջինիս տեղափոխութեան պատճառով:

Դեռ Դ. դարում Տրդատի որդի Խոսրովի ժամանակ Հայոց զօրքերի սպարապետ Վահան Ամատունին մինչեւ Վաղարչապատի դռները հասած թշնամու դէմ Օշականի սարալանջի քարքարոտ ու դժուարագնաց տեղերում պատերազմելիս, ապավինելով Վաղարչապատի Կաթողիկէին՝ սաստիկ կոտորածով խորտակեց թշնամու զօրութիւնը եւ իւր հաւատն ու ուխտը պսակեց կատարեալ յաղթութեամբ. «Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունեոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթողիկէ, ասէ. Օգնեա՛ ինձ, Աստուած... ուղղէա՛ եւ զնիզակս իմ ական հօրիս այսմիկ»¹:

Վաղարչապատի Կաթողիկէն ոչ միայն նշանաւոր էր իւր հայրապետանոցով, այլեւ իւր վանահայրերով ու երէցներով: Երբ Վարդան Մամիկոնեանը տեսնելով հայ նախարարների թուլասրտութիւնն ու երկպառակութիւնը՝ խոյս էր տալիս դէպի յունաց բաժնի Հայաստանը, Սիւնեաց իշխան Վասակը, որ այդ ժամանակ մարզպան էր, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Վարդանին հրաւիրելու: Այդ պատգամաւորութեան մէջ, որ կազմուած էր նշանաւոր նախարարներից ու հոգեւորականներից, էին Վարդանանց պատերազմում հռչակաւոր Ղեւոնդ երէցը, Մրենի Խորէն քահանան եւ Վաղարչապատի Կաթողիկէի երէց Երեմիան²:

Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեամբ Վաղարչապատի Կաթողիկէն մոռացութեան չտրուեց: 491 թուին Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակ Վաղարչապատի Կաթողիկէում գումարուեց Վաղարչապատի Ե.-րդ ժողովը, ուր մի անգամ ընդմիջտ սահմանուեց տիեզերական համարել միմիայն Նիկիոյ, Կ. Պօլսի եւ Եփեսոսի առաջին ժողովները, եւ բացի այս երեք տիեզերական ժողովներից՝ այլ տիեզերական ժողով չընդունել, որով Քաղկեդոնի ժողովի առիթով ծագած ներքին վէճերը դադար առան:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Կաթողիկէն կիսաւեր էր եղել: Վահան Մամիկոնեանը, ինչպէս ասում է Ղազար Փարպեցին՝ «հիմնեալ

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Թ.:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. Լ.:

նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեաց իւրոց»: Եթէ Ներսէս Մեծի նորոգութիւնը (Փաւստ. Բիւզ., Ե.: *Рассказы разв. Церк. Св. Груз. Архив. М. Теръ Мовсесян*)[33] չհամարենք հիմնական կամ ի հիմանէ, պատմութեան մէջ յիշուած այս առաջին հիմնական նորոգութիւնն է¹: [34] Երկրորդ նորոգութիւնը եղել է Է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով: Կոմիտասը Ս. Հռիփսիմէի վկայարանը հիմնովին վերաշինելուց յետոյ Կաթողիկէի փայտեայ տանիքն ու գմբէթը քարի փոխեց եւ շինեց սալայատակը: Նոյն է. դարում Ներսէս Գ. Շինողը շինեց Վաղարշապատի Առապարի եկեղեցին, որ Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենայ (Սեբէոս պատմիչ):

Հաւատքը դէպի Վաղարշապատու Կաթողիկէն ինչպէս զօրաւոր էր Վահան Ամատունու ժամանակ Դ. դարում, այնպէս էլ զօրաւոր մնաց հետեւեալում: Ե. դարի վերջին քառորդին Վահան Մամիկոնեանը պարսից դէմ վարած մասնական պատերազմներում տարած յաղթութիւններից յետոյ իւր գոհութեան եւ փառաբանութեան ուխտը Կաթողիկէումն էր կատարում²:

4. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐ: Բացի Ղազար Փարպեցուց, որ առաջին վանահայրը կարող է համարուել Վարդանանց պատերազմի աւերմունքներից Վահանի վերաշինութեան ժամանակ, Կաթողիկէի վանահայրերի շարքում յիշուում են Կիւրիոն, որ յետոյ Վրաց կաթողիկոս դարձաւ եւ որի օրով Վիրք (Չ. դարում) ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը՝ անշատուեցին Հայ եկեղեցուց: Է. դարի սկզբում Աբրահամ՝ վանաց երէց Կաթողիկէի, նոյն դարում՝ Յովհանն կամ Յովհաննիկ, Եզր՝ փակակալ Կաթողիկէի, Յովհան Մայրավանեցի եւլն.: 1441 թուին, երբ Վաղարշապատի ժողովում որոշուեց Հայրապետական Աթոռ տեղափոխել Վաղարշապատ՝ յիշուում է եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի Գաբրիել, որից կարելի է եզրակացնել, թէ Վաղարշապատն ու իւր Կաթողիկէն թէեւ անշուք դրութեան մեջ, բայց բոլորովին աւերակ եւ անմարդաբնակ դրութեան մէջ չէին: Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածին տեղափոխուելուց յետոյ, 1441 թուից սկսած, Կաթողիկէի վանահայր համարւում է Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց:

5. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒԻ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԿՈՉՈՒԵԼԸ: Մինչեւ ԺԵ. դարը Ս. Էջմիածինը պատմութեան մէջ ընդհանրապէս յայտնի է «Կաթողիկէ Վաղարշապատայ» անունով: Է. դարի վերջին քառորդում (677-703 թ.) գահակալող Սահակ Գ. Չորափորեցուն վերագրուած «Էջ Միածինն ի

1 Ս. Կաթողիկէն նորոգուել է ըստ Եզնիկ երիցու Ս. Սահակ Պարթեւի օրով եւս: Տես՝ «Արարատ», 1903, Փետրուար-Մարտ, եր. 143:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 3Է.:

Հօրէ» շարականի մէջ գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ ամփոփուած է Ս. Լուսաւորչի տեսլեան աւանդութիւնը, որից առնելով՝ ոմանք կարծում են, թէ Կաթողիկէն դեռ է. դարում էջմիածին էր կոչւում: Պ. Կ. Կոստանեանցը այս կարծիքին է¹:

Եթէ Ձորափորեցունն էլ լինի այդ շարականը, դրանից չի կարելի եզրակացնել, թէ է. դարում Վաղարշապատի Կաթողիկէն «էջմիածին» էր կոչւում, վասն զի «էջ Միածինն» անունն չէ, այլ ստորագրեալ՝ իւր ենթակայով, «էջ» բայ է, իսկ «Միածինն»՝ անուն: Ըստ իս, որքան եւ խաչի շարականները վերագրւում են Սահակ Ձորափորեցուն, «էջ Միածինն» շարականը, թէեւ խաչի կարգումն է դրուած՝ Ձորափորեցունը չէ, այլ յետին ժամանակի գործ՝ Ժ. դարից յետոյ:

ԺԳ. դարում «Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն» գրող Ստեփաննոս Օրբէլեանն էլ էջմիածին իբրեւ յատուկ անունն չի գործածում: Նա դիմառնաբար Կաթողիկէի կողմից խոսելով՝ գրում է. «Այս ես, այս ես էջք Միածինն»: Այս դարձուածքից յայտնի երեւում է, որ ԺԳ. դարում դեռ կենդանի էր մնացել ազգի մէջ Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի համեմատ Միածին իջման աւանդութիւնը, եւ կարելի է հաստատապէս ասել, որ այդ ժամանակ Կաթողիկէն էջմիածին կոչւում էր:

ԺԵ. դարում «Վաղարշապատի Կաթողիկէ» անունը մոռացութեան է տրուել եւ «Վաղարշապատի էջմիածին» անունն էր կիրառութեան մէջ: Ի յիշատակ Վաղարշապատի Ս. էջմիածնի՝ ԺԵ. դարից սկսած երոստաղէմի Ս. Յակովբեանց Հայոց վանքում եւ Սսում մի մի մատուռ կոչւում էին Ս. էջմիածին: Էջմիածին բառը, որպէս մի ամբողջ սուրբ ավանդութիւն բովանդակող անուն, շատ սիրելի դարձաւ եւ շատ երգիչներ սկսեցին յօրինել եւ երգել Ս. էջմիածինին նուիրուած երգեր: ԺԵ. դարի բանաստեղծ Առաքել Բաղիշեցին էջմիածինին նուիրած իւր «Ներբող»-ի իւրաքանչիւր տունը սկսում է «էջմիածին» բառով, ըստ այսմ. «էջմիածին Կաթողիկէ... էջմիածին պարծանք Հայոց... էջմիածին ժողովարան... էջմիածին տեղ նորոգման...»²:

Հ. Ալիշան կարծում է, թէ Վաղարշապատի Կաթողիկէն էջմիածին է կոչուել ԺԵ. դարից ոչ առաջ³: Ըստ մեզ, արարատեան ժողովուրդը անյիշատակ ժամանակներից «Կաթողիկէ Վաղարշապատայ» իւր ականջին խորթ ու կրկնակ բառի տեղ գործ է ածել էջմիածին բառը: Այդ անյիշատակ ժամանակը կարող է մինչեւ Ժ. դարը հասնել: Ժողովրդին սիրելի անունը հետզհետէ մոտք է գործում գրականութեան մէջ եւ ԺԵ. դարում արդէն դառնում է պաշտօնական անուն:

1 Ստեփաննոս Օրբէլեան, Ողբ ի Կաթողիկէն: Թիֆլիս, 1885, Յառաջաբան, եր. 12:

2 Անդ, Յառաջաբան, եր. 19:

3 Ալիշան Ղեւոնդ, Այրարատ, եր. 210:

6. ՏԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ԽՆԱՄՔԸ Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԷԻ ՎԵՐԱՅ: Դուինը հեռի չէր Վաղարշապատից, ուստի եւ Դուինում գահակալող հայրապետները, որոնցից մի քանիսը Կաթողիկէի միաբաններից եւ հայրապետներից էին (Կոմիտաս, Եզր եւլն.) մեծ խնամք ունէին Կաթողիկէի վերայ. եւ այս՝ շատ պատճառներով: Նրանք իրանց մօր կաթի հետ ներշնչել էին այն օգը, որ համակուած էր Կաթողիկէի մասին ավանդութիւններով, Ս. Լուսաւորչի յիշատակով ու Հայոց դարձի պատմութիւններով: Նրանց սրտի եւ հոգու մէջ վառ էին Կաթողիկէի մասին ամեն մի հայի համար նուիրական ավանդութիւնները, Ս. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, Տրդատ թագաւորի քրիստոնեայ դառնալը Ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Նրանց ոգեւորում էր այն աւանդութիւնը, թէ Տրդատ սուրբ տաճարների հիմքերի համար Սասիս նուիրական սարից քարեր է բերել, նրա կին՝ Աշխեն թագուհին, եւ քոյրն՝ Խոսրովիդուխտ, շինութեան համար ջուր ու աւազ էին կրում: Նրանց ոգեւորում էր Կաթողիկէն, որովհետեւ այնտեղ սկսուեց հայ դպրութեան զարգացումն ու Ս. Գրքի թարգմանութիւնը Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի առաջնորդութեամբ: Նրանք ամեն օր տեսնում էին այսքան նուիրական դէպքերի հանդիսարան Վաղարշապատու Կաթողիկէն. շատ բնական է, որ անտարբեր չէին կարող մնալ:

7. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԷԻ ՄՈՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏՆՈՒԵԼԸ: Բազրատունեաց զօրանալով եւ Յովհաննէս Զ. պատմաբանի մահուամբ Հայրապետական Աթոռը աստանդական վիճակի ենթարկուեց: Ինքն Յովհաննէս կաթողիկոս մի անգամ միայն, եւ այն եւս Բաբգէնի՝ նոր քաղաքում գումարած ժողովի մասին խօսելիս զգացմամբ յիշելով Կաթողիկէի անունը, էլ բոլորովին չի յիշատակում, թէ եւ իւր ժամանակին յարակից դեպքերը նկարագրելիս՝ մի քանի անգամ յիշում է Վաղարշապատի անունը: Ստեփաննոս Բ.-ից մինչեւ Անանիա Մոկացին (925-965 թ.) [35] հայրապետները Աղթամարում եւ Վասպուրականի այլ եւ այլ տեղերում վարեցին իրանց իշխանութիւնը: Վահան Սիւնեցու եւ Ստեփաննոս Գ.-ի անյաջող կաթողիկոսութիւններից յետոյ 972 թուին Անւոյ ժողովով կաթողիկոս ընտրուեց Անանիա Մոկացու քեռորդի Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկը եւ Շիրակի Արգիշայում վարեց իւր իշխանութիւնը, մինչեւ որ 993 թուին Սեւանի վանահայր Սարգիս Ա.-ի ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը, թէ եւ ժամանակաւոր, կայան գտաւ Անիում, որ Բազրատունեաց մայրաքաղաքն էր: [36]

Արագած լեռան պէս ահագին անջրպետը, վասպուրականցիների եւ մոկացիների կաթողիկոս ընտրուելը, որոնք գուցէ ամենեւին տեսած էլ չէին Վաղարշապատու Կաթողիկէն, շատ բնական պատճառ է, որ Կաթողիկէն մոռացութեան տրուէր:

Կաթողիկէն աւելի եւս մոռացութեան մատնուեց Հայրապետների կողմից, երբ Բագրատունեաց անկմամբ եւ Պետրոս Գետադարձի թափառաշրջիկութեամբ Հայրապետական Աթոռը կորցրեց իւր կայանը, եւ հետեւապէս՝ իւր վեհութիւնը: Թափառական Պետրոս Գետադարձը վախճանուեց 1058 թուին Սեբաստիայում՝ տարագրութեան մէջ: Պետրոսի քեռորդի եւ յաջորդ Խաչիկ Բ. 1065 թուին վախճանուեց Թաւ-Բլուրում: Խաչիկ Բ.-ին 1066 թուին Ծամնդաւում յաջորդեց Գրիգոր Վկայասէրը: Յաջորդող Հայրապետները աստանդեցին Հոնիում, Անիում, Թաւ-Բլուրում, Ծովքում եւ 1147-1294 թ. աթոռակալեցին Հռոմկլայում: Վերջապէս, 1294 թուին Գրիգոր Անաւարդացու կամ Անարգաբացու օրով Հայրապետական Աթոռը տեղափոխուեց Սիս եւ այնտեղ մնաց մինչեւ 1441 թիւը:

8. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ՕՏԱՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ: Որքան Հայրապետական Աթոռը հեռանում էր կենդրոնից, այնքան Հայրապետանոցում զօրանում էր հակամիտութիւնը դէպի օտարները, այնքան թուլանում էին մայրենի եկեղեցու կարգերի եւ կանոնների նախանձախնդրութեան հոգին ու եռանդը, այնքան նուազում էր խնամքը դէպի Վաղարշապատի Կաթողիկէն: Օտարութեան դատապարտուած Հայրապետների մէջ կային լուսամիտ անձինք եւս, որոնք զգում էին օտարութեան ծանրութիւնը: Այսպիսի լուսաւոր անձերից մէկն էլ Ս. Ներսէս Շնորհալին էր, որ դառնութեամբ գրում էր (առ համօրէն հայասեռ ազինս).... «քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ Հայրապետութեան եւ վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին Հայրապետացն եւ վարդապետաց: Այլ եմք իբրեւ զայծեամն յորսողաց եւ ի շանց փախուցեալք ի գիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք եւ ոչ մի»¹:

Սակայն, ինքն Ներսէս Շնորհալին եւս եկեղեցիների միութեան համար բանակցութեան մէջ էր բիւզանդական արքունիքի հետ, եւ եթէ թուլացած չլինէր նրա մէջ սէրը դէպի մայր երկրի սրբութիւնները, կարող էր գտնել այնտեղ եւ քաղաք բազմաժողով, որպիսին էր Անին, որ դեռ աւերուած չէր, եւ մայրաքաղաք վանքեր, որպիսիք էին եթէ չասենք Վաղարշապատու Կաթողիկէն, Հաղբատ, Սանահին, Բջնի, Տաթեւ, Ս. Թադէոս առաքեալի վանքը Արտազում:

Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, երբ արեւելքում սկսեց զօրանալ կաթոլիկութիւնը, Շնորհալուն յաջորդող Հայրապետներն էլ սկսեցին հակամիտութիւն ցոյց տալ դէպի Հռոմ: Օտարասիրութեան ապացոյց են Հռոմկլայի Բ. ժողովը (Յօդ. Գ.) 1179 թ., Սսոյ Ա. ժողովը՝ 1204 թ., Սսոյ Ե. ժողովը՝ 1307 թ եւլն.: Պահլաւունիների եւ Լամբրոնի իշխանների

¹ Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական: Վաղարշապատ, 1865, եր. 8-9:

յունասիրութեան մի այլ պատճառն էլ նրանց իշխանական ծագումն էր ու բիւզանդական արքունիկից յարգուած ու պատուած լինելը: Այս իշխանական տները՝ Պահլավունիք միմեանց յաջորդող մի քանի կաթողիկոսներով եւ Լամբրոնի իշխանները, որոնցից էր Ներսէս Լամբրոնացին՝ Ռուբինեան ազգային իշխանութեան հետ էլ լաւ յարաբերութեան մէջ չէին: Պարտական ենք Արեւելեան կամ Բուն Հայաստանի վանական հաստատութիւններին (Հաղբատ, Սանահին, Սիւնիք), որոնք յանձին Գրիգոր Տուտեփորզու, Քոբայրեցու եւ Ստեփաննոս Օրբելեանի՝ նշաւակելով կիլիկեցոց օտարասիրութիւնը, պաշտպանեցին Հայ Եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը: Սիւնիքի Ա. ժողովը 1294 թ. կազմուած Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի նախագահութեամբ եւ Արեւելեան վարդապետների մասնակցութեամբ, վերջին ժողովն է, ուր մի անգամ ընդմիջտ ապահովուեց Հայ Եկեղեցու առանձնայատուկ դրութիւնը կաթողիկոսութեան եւ այլ եկեղեցիների ոտնձգութիւններից:

Այսպէս, Կիլիկիայում ապաստանած Հայրապետների կրօնական խնդիրներում օտարասիրութեան դէմ տեսնում ենք Արեւելեան կամ Բուն Հայաստանի հոգեւորականութիւնը ախոյեան կանգնած, իսկ Պահլավունիների եւ Լամբրոնացիների հակազգային ուղղութեան դէմ՝ Ռուբինեանների¹: Ընկաւ Ռուբինեան հարստութիւնը, յաջորդեց կիսակաթողիկ Լուսինեան ցեղը, կաթողիկոսութիւնը ազատ ասպարէզ գտաւ: Կաթողիկոսութիւնը այնպիսի ոյժ ստացաւ Լուսինեանների օրով, որ Հայերն իրանք այս կործանիչ ոյժը խորտակելու համար Լեւոն Զ.-ին, ըստ Դարդելի՝ Լեւոն Ե.-ին, մատնեցին Եգիպտոսի սուլթանի ձեռքը:

9. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԵԼԸ: Կիլիկիայում քրիստոնեայ իշխանութեան անկմամբ բարոյապէս ընկնում է Սոյ Հայրապետանոցն էլ: Ազգը էլ չի կարողանում հանդուրժել Սսի վերջին կաթողիկոսների ապօրինի եւ գայթակղեցուցիչ արարքներին: Նոյն ինքն կիլիկեցիք դիմում են Արեւելեան Հայերին չարիքի առաջը առնել՝ Հայրապետական Աթոռ տեղափոխելով իւր բնակավայրն Վաղարշապատ: Ազգը առաջարկում է Սոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանին գալ Էջմիածին եւ այնտեղ գահակալել: Երբ նա հրաժարւում է, Թոմա Մեծփեցու ձեռնբեկութեամբ 1441 թուին գումարւում է Վաղարշապատի Զ. ժողովը, ուր Վաղարշապատի Կաթողիկէն կամ Ս. Էջմիածինը հրատարակւում է Հայրապետարան, իսկ Կիրակոս Վիրապեցին՝ կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Գրիգոր Մուսաբէկեանը շարունակեց կրել կաթողիկոս կոչումն, եւ ազգը իւր թշուառութեան օրերում չկամենալով նոր խռովութիւնների տեղի տալ՝ լռելեայն թոյլ տուեց Սսի կաթողիկոսութիւնը որպէս մասնաւոր թեմ՝ իւր վիճակների համար

1 Տես՝ Ծեռնց, Թորոս Լեւոնի: Կ. Պօլիս, 1877, Թիֆլիս, 1881:

եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու եւ միւռոն օրհնելու իրաւունքով: Սակայն, Սսոյ կաթողիկոսները իրանց իրաւանց չըջանից դուրս գալով՝ միշտ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում, նրանց ապօրինի վարմունքի համար ներքին խռովութիւններն էլ Սսոյ թեմում անպակաս էին:

10. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԷՋՄԻԱՇՆՈՒՄ: Էջմիածին տեղափոխուած հայրապետանոցը սկզբում շատ էլ նախանձելի վիճակ չունէր: Հայրապետների վերայ ծանրանում էին նախ եւ առաջ դարերով ամայացած Ս. Էջմիածինը նորոգելու եւ նիւթապէս ապահովելու հոգսը, երկրորդ՝ ազգի բարոյական շինութեան գործը, եւ երրորդ՝ մահմետական բռնակալների անիրաւ պահանջների պատասխանատւութիւնը: Առաջին եւ երկրորդ պարտքերի կատարման մէջ ցանկալի յաջողութիւնը չէին կարողանում ունենալ, որով եւ ազգը յուսախաբութեան մէջ էր մնում: Վաղարշապատ տեղափոխուած հայրապետանոցում մոռացութեան էին տրուել հայրապետանոցի աւանդական կարգ ու կանոնները, ամեն քայլափոխում նկատելի էին կամայականութիւն եւ անսահման թուլութիւն: Տիրող մահմետական իշխանները թէ՛ Կիլիկիայում եւ թէ՛ Արարատում կաշառ առնելու ակնկալութեամբ քաջալերում էին փառամոլ հոգեւորականների ոտնձգութիւնները, եւ այս իսկ պատճառով միաժամանակ մենք տեսնում ենք Ս. Էջմիածնի կամ Սսի անուամբ մի քանի կաթողիկոսներ:

Ս. Էջմիածնում այս դրութիւնը շարունակուեց 1441-1629 թ., երբ Մովսէս Գ. Սիւնեցին կաթողիկոս ընտրուելով՝ իւր մաքուր վարք ու բարքով եւ անբասիր գործունէութեամբ սկիզբն դրեց Ս. Էջմիածնի նիւթական եւ բարոյական վերածնութեան: Մովսէս Գ.-ին 1633 թուին յաջորդեց Փիլիպպոս Աղբակեցին:^[37] Սա ամեն բանով հետեւող գտնուեց իւր նախորդին: Սրա օրով Ս. Էջմիածնում նորանոր շինութիւններ եղան եւ այնքան բարեգարդուեց, որ օտարների աչքում եւս նախանձելի էր: Հ. Ալիշան իւր «Այրարատ» գրքում թարգմանաբար մէջ է բերում Փրանսիացի ուղեւոր Տավերնիէի (Tavernier) նկարագրութիւններից Ս. Էջմիածնի ճոխութեան վերաբերեալ հետեւեալ կտորը. «Իսկ վասն ճոխութեան սպասուց եւ զարդարանաց եկեղեցւոյն (ի նուիրաց հայոց) ասէ, ոչ ուրէք հաւասար նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից: Բովանդակ դասն պճնեալն էր վենետիկեան ոսկեղիպակալ եւ գետինն ընտիր կարպետիւք: Ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջոյ վեց ոսկեղէն աշտանակաց, իսկ ի վերայ աստիճանացն չորք մեծամեծ աշտանակք արծաթիք հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ»¹:

Տավերնիէի նկարագրած ճոխութեան եւ ոչ մինը կայ այժմ. ոչ վենետիկեան ոսկեղիպակը, եւ ոչ հինգ ոտնաչափ աշտանակները. ժէ. եւ ժԸ. դարերում կրկնուող ասպատակութիւններին աւար են գնացել դրանք:

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Այրարատ, եր. 232-233:

Մինչեւ 1627 թ., երբ Ս. Էջմիածինը սկսեց նորոգուել, ժամանակակից Առաքել պատմագիրը Ս. Էջմիածնի դրուածինը այսպէս է նկարագրում. «Ոչ գիրք, զի ոչ էր անդ ժամ ասել եւ կամ ընթերցումն, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, զի ոչ էր ժամանակագրութիւն եւ պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի Իջման Տեղն եւ Ս. Սեղանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք... Կաթուղիկոսունքն՝ անդ յԷջմիածին ոչ բնակէին, այլ յԵրեւան քաղաք, ի Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն եւ կամ շրջակայութիւնս աշխարհաց, բայց սեւազլուխք ոմանք սինլքորք եւ գոհհիկք, որպէս զգիւղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յԷջմիածին»¹:

Այս եւ Տավերնիէի նկարագրութիւնը կարգալիս մարդ զարմանում է, թէ այնպիսի կարճ ժամանակում (1627-1655 թ.), 28 տարուայ ընթացքում, ինչպէ՞ս հնար եղաւ Ս. Էջմիածինը այնքան ճոխացնել: Այո՛, ոգեւորութեան, բարի ցանկութեան, եռանդի եւ բարւոք վարչութեան շնորհիւ ամեն ինչ հնարաւոր է, ամեն դժվարութիւն յաղթելի է: Հենց մեր ժամանակում՝ 1892-1893 թ., կառուցուեց Մայր տաճարի արեւելեան կողմը երկյարկ մի մեծ եւ հոյակապ շինութիւն՝ միաբանների համար, 1893-1897 թ. Ս. Հռիփսիմէի վանքը շրջապատուեց սրբատաշ քարեայ պարսպով, վանահայրական գեղեցիկ բնակարանով եւ այլ հարկաւոր շինութիւններով շնորհիւ Երեմիա արքեպիսկոպոսի:

11. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՀՈԳՍԵՐԸ ԵՒ ՍՍԻ ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ: Փիլիպպոս կաթուղիկոսը իւր նախորդի շինարարական գործերը առաջ տանելով՝ միջոց էր գտնում ի սփիւռս աշխարհի վայրավատին եղած հայերի վիճակովն էլ զբաղուել: Նրա աչքից չէին վրիպում ոչ Նիկոլ Թորոսովիչի անմիտ եւ եզուիտների խորամանկ ջանքերի շնորհիւ Լեհաստանի հայոց ողբալի վիճակը, ոչ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի խառնակ եւ անմխիթար դրութիւնը եւ ոչ Կիլիկիայի կաթուղիկոսների յաւակնութիւնները. Կիլիկիայի կաթուղիկոսների, որոնք իրանց թեմի շրջանից դուրս վիճակների գործերին խառնուելով մեծամեծ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում:

Փիլիպպոս կաթուղիկոսը մի կոնդակով Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսին ի զգուշութիւն է հրաւիրում եւ մի այլ շրջաբերական կոնդակով էլ յորդորում է Տաճկաստանի հայերին իրանց հաւատարմութեան ուխտը անսասան պահել դէպի Մայր եկեղեցին, դէպի Ս. Էջմիածինը եւ դէպի ամենայն հայոց կաթուղիկոսը: Ահա այս կոնդակներին ի պատասխանի՝ Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսը գրում է մի թուղթ, որ մենք մտադրուեցինք հրատարակել եւ որի մասին յետոյ:

Հայրապետական Աթոռը 1441 թուին Ս. Էջմիածին տեղափոխելուց յետոյ, ինչպէս վերն ասացինք, Սսում կաթուղիկոս անունը շարունակեց

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, եր. 232-234:

կրել Սսոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր ԺԱ. Մուսաբէկեան: Նրա յաջորդները կրում էին «կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ» տիտղոսը: Սկզբում թէ ինչ քաղաքներ եւ վիճակներ էին մտնում Կիլիկիոյ թեմի մէջ՝ որոշ չէ կարելի ասել: Սսոյ Սիմէօն կաթողիկոսի թղթից կարելի է ենթադրել, որ Կիլիկիայի ամենամերձ քաղաքներն անգամ՝ Անկիւրիա, Ղոնիա կամ Իկոնիա, Կեսարիա, Մերտին եւլն., Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ էին: Սակայն, Սիմէօնը իւր թղթի մէջ երուսաղէմը Սսոյ թեմ է համարում, թէեւ հաստատ է, որ երուսաղէմը միշտ Ս. Էջմիածնին է վիճակուած եղել:

12. Էջմիածնին ՎԻՃԱԿՈՒԱԾ ՏԵՂԵՐԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՈՒՐԵՔ: ԺԸ. դարի վերջին կիսին Օսմանեան պետութեան մէջ, ինչպէս աւանդում է ամենայն հայոց կաթողիկոս Սիմէօն Երեւանցին¹, Էջմիածնին վիճակուած հայաբնակ գաւառները երկու տեսակ էին՝ նուիրակական ու տէրունի: Նուիրակական կոչւում էին այն գաւառները, ուր Ս. Էջմիածինը նուիրակներ էր ուղարկում եւ այդ նուիրակների ձեռքով երեք տարին մի անգամ ստանում էր նուիրակական, գանձանակական, հոգեբաժնական եւ կտակով աւանդուած արդիւնքներն ու վիճեղէն, այսինքն՝ առարկայական, յիշատակիքը, որպիսի են՝ զգեստ, անօթ, սպաս եւլն.: Առաջնորդական ա՛յն գաւառներն էին կոչւում, ուր առաջնորդական արդիւնքներն էլ ստանում էր Էջմիածնի ներկայացուցիչը:

ՆՈՒՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵՐԱ ԷՆ.

ՏԱՃԱՍՏԱՆՈՒՄ.

1. Կ. Պօլիս, 2. Էտիրնէ կամ Ադրիանուպօլիս, 3. Փոքր-ասիական քաղաքներ, 4. Ռումելիոյ երկիրը (Խրիմ, Բեսարաբիա, Ռումանիա), 5. Թոխատ, 6. Էնկիւրիա, 7. Էրզերում, 8. Կարս, 9. Բայազիտ, 10. Վան, 11. Դիարբէքիր՝ իրանց շրջակայքով:

Սիմէօն կաթողիկոսը յիշուած կենդրոններին ենթակայ տեղերը անուն անուն յիշում է, բացի Էրզրումից, Վանից եւ Դիարբէքիրից:

ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ.

1. Ասպահան, որ է Նոր Զուղայ, 2. Դաւրէթ, 3. Նախիջեւան, 4. Երեւան՝ իրանց շրջակայքով:

Առաջնորդական կենդրոններն էին.

1. Զմիւռնիա, 2. Բաղդատ եւ Բասրա՝ իրանց շրջակայքով, որի մէջ մտնում էին հնդկահայք եւս, 3. Գիլանոյ երկիրը (Ռաշտ, Անգալու, Սալիան, Մազանդարան, Լանքարուտ կամ Լէնքորան), 4. Վրաստան, 5. Ռուսաստան-Աթլէրիան, որին ենթարկւում էին Ռուսաստանի բոլոր հայերը:

13. ՍՍԻՆ ՎԻՃԱԿՈՒԱԾ ՏԵՂԵՐ: Սսոյ Սիմէօն կաթողիկոսի (ԺԷ. դարը) եւ Ս. Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսի (ԺԸ. դար)[38] առաջ բերած անուն-

¹ Սիմէօն Երեւանցի, Զամբո: Վաղարշապատ, 1873, գլ. Ե., Զ.:

ներից կարելի է եզրակացնել, որ Սսոյ կաթողիկոսութեան ենթարկուած էին Հալէպի եւ Ադանայի կուսակալութիւններին ենթարկուող հայաբնակ գաւառները: Սսի թեմը Եփրատից դէպի արեւելք եւ Հալէպի կուսակալութեան արեւելեան եւ հարաւային սահմաններից դուրս չէր գալիս: Այս նկարագիրը աչքի առաջ ունենալով՝ 1441թուից յետոյ Սսին վիճակուած էին միայն այն քաղաքները, որոնց ցուցակը դնում ենք՝ քաղելով Սինոդի գործերից¹ եւ Կ. Պօլսոյ Ազգային հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցից²:

ՄԻՆՕՐԻ ՃԱՆԱՉԱԾ ԹԵՄԵՐ Կ. ՊՕԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՐԱՆԻ ՅՈՒԾԱԿ

1. Սիս,	1. Սիս,
2. Ադանա,	2. Ադանա եւ Բէրէքէթ,
3. Բերիա կամ Հալէպ,	3. Հաճըն,
4. Այնթափ,	4. Հալէպ եւ Իսկէնդէրուն,
5. Հաճըն,	5. Այնթափ եւ Քիլիս,
6. Մարաշ,	6. Անթաքիա (Անտիոք),
7. Զէյթուն,	7. Մարաշ,
8. Անտիոք եւ Պելէն (Անթաքիա),	8. Զէյթուն եւ Ֆռնուզ,
9. Եօզղատ,	9. Մալաթիա,
10. Կիւրուն,	10. Եօզղատ,
11. Տիվրիկ (Տաւրիկ),	11. Կիւրին եւ Մանսանճըզ,
12. Մալաթիա եւ Պէչիան,	12. Տիֆրիկ,
13. Տարինտէ:	13. Տարէնտէ:

Այսպէս, Սսոյ թեմը սահմանափակուած է Տաւրոս եւ Անտիտաւրոս լեռների շղթայով, որ հարաւ-արեւմուտքից ձգւում է դէպի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Եփրատ գետը, արեւելեան կողմից՝ Եփրատ գետով, իսկ հարաւից՝ Հալէպի կուսակալութեան հարաւային սահմանով: Բայց Սսոյ կաթողիկոսները օգուտ քաղելով հանգամանքներից՝ իրանց իշխանութեան սահմաններից դուրս էին գալիս՝ Ս. Էջմիածնին վիճակուած թեմերի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով եւ կարգադրութիւններ անելով: Խնդրիս նիւթ եղող Սսի Սիմէօն կաթողիկոսը իրան արդարացնում է՝ առարկելով, թէ իւր նախորդներն եւս եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել Ղոնիայի, Կեսարիայի, Մերտինի, Մարսուանի եւ Անկիւրիայի վերայ:

14. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԺՈՂՈՎ: Իր նախորդից արդէն բարեկարգուած հայրապետանոցն ու հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգելով՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի ամեն մի գոր-

1 Գործ Սինոդի 1882 ամի, ք. 137, Մասն I եւ 1891, ք. 58:

2 Ընդարձակ օրացոյց, Կ. Պօլիս, 1901, եր. 410:

ծողութիւն, որ ազգի մէջ խռովութիւնն եւ Ս. Էջմիածնի իրաւանց սահմանափակման պատճառ էր լինելու: Երջանկայիշատակ Փիլիպպոս կաթողիկոսը իւր ազդարարութեան համար Սսոյ Սիմէօնից շատ կոպիտ պատասխան ստանալով՝ որոշեց գնալ Երուսաղէմ եւ վերադարձին Կ. Պօլիս հանդիպելով՝ կարգի դնել այնտեղի խառնակ գործերը: Մինչեւ Փիլիպպոսի Երուսաղէմ հասնելը՝ վախճանուել էր Սսոյ Սիմէօնը եւ նրան յաջորդել Ներսէսը,^[39] որ բարեբաղդաբար Երուսաղէմում գտնուեց:

Փիլիպպոսը Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքի^[40] գործակցութեամբ եւ Սսոյ Ներսէսի ներկայութեամբ հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից մի ժողով կազմեց Երուսաղէմում, ուր կարգի դրուեցին կաթողիկոսական երկու աթոռների միջեւ տարակուսութիւն յառաջացնող խնդիրները: Առաքել պատմագիրը ամբողջութեամբ մէջ է բերում ժողովի կանոնները¹, նոյնը երկրորդում է Հ. Միքայէլ Չամչեան² քաղելով Առաքելից:

Այս կանոնները, որ մեր եկեղեցու վարչութեան զանազան մասերի պարտքերն ու իրաւունքներն են պարզաբանում, աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ, եւ ահա՛ այն.

«Առաջին է սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռոց կաթողիկոսացն Էջմիածնի եւ Սսոյ, եւ իւրաքանչիւր կաթողիկոս գիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ եւ մի զայլոյ, եւ թէ դէպ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա, եւ ձեռնադրեալն՝ թէ յայնմ կաթողիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթողիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի:

Երկրորդ, զի ինքն նուիրեալն եւս մի համարձակեսցի առ այլ կաթողիկոս գնալ՝ թողլով գիւրն, այլ առ իւր կաթողիկոսն:

Երրորդ, զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան եւ վկայական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն:

Չորրորդ, ամենեւին զինչ եւ իցէ պատճառաւ ոք եպիսկոպոս զայլոյ վիճակ մի հիշատակեսցէ:

Հինգերորդ, միոյ վիճակի մի լիցին երկու եպիսկոպոսք եւ երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ:

Վեցերորդ, մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի լուծցի ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն:

Եօթներորդ, զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կաթողիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ համարձակեալ իշխեսցէ այլոց վիճակի, լուծցի ի կարգէն:

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1896, եր. 331-336:

2 Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Հտ. Գ.: Վենետիկ, 1786, եր. 628-629:

Ութերորդ, մի համարձակեցի որ վարդապետ անխտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք, եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ, եւ առաքինութեամբ, եւ հասակաւ, եւ աստուածային երկիւղիւ, եւ վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք եւ գայթակղութիւնք մտին յեկեղեցի, եւ թէ ստունգանեալ քամահիցեն զայս հրաման, տուող իշխանութեանն անկցի ի պատուոյն, եւ առող իշխանութեանն ընդունակ լիցի:

Իններորդ, քահանայ եւ այլ ժառանգաւոր յիւրմէ եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնադրութիւն հաւանութեամբ իւրոյ ժողովրդեանն եւ թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն:

Տասներորդ, զիրաւունս եւ զհասոյթս, որ ի ժողովրդենէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսունք եւ երիցունք եւ մի զմիմեանս զրկեսցեն, որոց վասն տրտունջ եւ դժգոհութիւնս յոլովս լսեմք հանապազ:

Մետասաներորդ, երիցունք մի զրկեսցեն զիրեարս՝ զմիմեանց ծուխն ու զհասոյթն յափշտակելով կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ եւ կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւր ոք իւրով բաժնաւն բաւականացի, եւ թէ ոչ այսպէս, վատահողն լուծցի ի կարգէն:

Երկոտասաներորդ, յորժամ հաղերձեալ իցեն դնել նշան ումեմն աղջկան յաղագս ումեմն երիտասարդի, մի իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք, կամ երիցունք առանց բազում քննութեան եւ կամ առանց գիտելոյ առաջնորդին, այլ քահանայքն քարոզեսցեն բազում աւուրս ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ծանուցեն առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ ոք տեղեակ իցէ ազգացեղութեան նրանց, որոյ ի լսելն եկեալ յառաջնորդագոյն ծանուցէ, եւ այսպէս յետ բազում քննութեանց՝ թէ ոչ գտցի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ յանդիման ամենայն քահանայից եւ ժողովրդոց՝ քահանայք օրհնեսցէն զնշանն զայն եւ հաստատեսցի գործն:

Երեքտասաներորդ, այրի երիցունք, թէ իցէն պարկեշտք եւ ծերք եւ կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, եւ թէ ոչ այսպէս՝ գնասցեն ի վանս եւ յանապատս եւ թէ ոչ գնասցեն՝ ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ եւ ի կարգէն»:

15. ՍՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՈՏԵՉԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Սակայն, այս կանոնները կարճ ժամանակ միայն ունեցան բարերար ազդեցութիւն մեր եկեղեցական վարչական կազմի մէջ: Երեւանցի Սիմէօն կաթողիկոսը այս ժողովից մի դար յետոյ Սսոյ վերաբերութեամբ գրում է. «Տես դու այժմ զՍսեցւոց կանոնապահութիւնն, որոց կաթողիկոսք եպիսկոպոս ձեռնադրեն, որոց չեւ է ժամանակ սարկաւազութեան, որոց ոչ զուստին

գիտեն եւ ոչ զորպէսն, եւ մանաւանդ բազմիցս մին զմին ընկենու եւ զտեղին յաջորդէ եւ երկուքն եւս գեպիսկոպոսունս ձեռնադրեն: Որպէս ի մերում ժամանակի Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին գեօղն նստէր եւ Միքայէլն ի Սիս, Ղուկասն զշատս ձեռնադրէր, քան զՄիքայէլն՝ միոյ հօխայ դահֆէի եւ այլովք այսպիսօք: Իգնատիոս արեղայի միոյ զէշն առեալ ձեռնադրեաց զինքն եպիսկոպոս, ի միւս օրն ձեռնադրեալն զէշն իւր առեալ փախեալ: Նմանապէս եւ եպիսկոպոսունք յածեալ ի վիճակս որոյ եւ իցէ՝ շրջեալ ի տանէ ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրեն զքահանայս եւ զայլ աստիճանաւորս, չգիտելով զինչ լինելն: Եւ վարդապետք, որք չեն են ժամանեալ ի Ի. (20) ամս, ընդ արեղայութեանն առնուն զծայրագոյն գաւազան, յորս գրեթէ ոչ գտանի արեղայ եւ մասնաւոր վարդապետ, այլ որք ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանի: Թողցու՛ք զայսպիսիս յաւուրս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ Ճահկեցւոյ (ի ՌՃՂԸ. -1749թ.)... Միքայել կաթողիկոսն Սոյ եկն ի Կոստանդնուպօլիս, եւ անկաւ առ յոմանս իշխանս ի տանէն Սսայ, եւ կամէր ոտն ածել ի վերայ էջմիածնի՝ խնդրելով ի վիճակաց սորին զոմանս նահանգս զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ...»¹:

16. ՀՈԳԵՒՈՐ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԵԱԼ ՎԻՃԱԿԸ: Սակայն, ժէ. եւ ժԸ. դարերում միայն Սոյ թեմում չէին գործւում այսպիսի ապօրինութիւններ: Մենք գիտենք դէպքեր, որ ժԹ. դարի մէջ են կատարուել, օրինակ ժԹ. դարի եօթնամանական թուականի սկզբներին ոմն Երեմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեան Վանեցի «այցելու Հայաստանի» մեծահնչիւն տիտղոսով շրջում էր Տաճկաստանի Հայաբնակ գաւառները եւ քահանաներ ձեռնադրում սիմօնականութեամբ: Նա կամեցել է Կարսի վիճակում եւս, որ այն ժամանակ տաճկաց իշխանութեան տակ էր, քահանայ ձեռնադրել: Կարսի առաջնորդ Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ռչտունի տեղական իշխանութեան ձեռքով հեռացնում է նրան, սակայն նա ժամադիր է լինում իւր ձեռնադրելիք տիրացուների հետ, որոնք համարեա բոլորն էլ անգրագէտ էին, եւ Կարսի սահմանից դուրս Բագրեւանդի առաջին գիւղում ձեռնադրում է: Մենք այդպիսիներից երեքին պատահեցինք Ծպնի գիւղում, ուր հինգ քահանայ կային, եւ անհնարին եղաւ նրանցից ուրիշ գիւղերի համար քահանայ կարգել, որովհետեւ անկարող էին միայնակ ժամ ասել եւ օրէնք կատարել: Նման դէպքեր հարիւրներով կարելի է թուել: Եթէ հանգամանքները մեզ ներէին, կարող էինք յանուանէ յիշել, թէ ինչպէս մի թափառաշրջիկ եպիսկոպոս մի անչափահաս պատանու քահանայ է ձեռնադրում: Բայց մենք դառնանք բուն խնդրին:

17. ՍՍԻ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ: Սսի եւ էջմիածնի յա-

¹ Սիմէոն Երեւանցի, Ձամբռ, գլ. ԺԲ., եր. 98-99:

րաբերութիւնները¹ աւելի սուր կերպարանք ստացան Սսի վերջին Մկրտիչ կաթողիկոսի եւ ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օրով: Սսոյ թեմը՝ յանձին Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի, եւ Աղթամարայ թեմը՝ յանձին Յովհաննէս վարդապետ Սեթեանի, 1866 թուի յուլիսի 12-ին մանսակցեցին Կ. Պօլսոյ Եկեղեցական վիճակային ժողովին ամենայն Հայոց հայրապետութեան համար ընտրելիներէ եօթնանուն ցանկը պատրաստելու: Այս ցանկը պատրաստուելուց մի երկու օր յետոյ նոյն Եկեղեցական վիճակային ժողովը զբաղուեց Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական գործերով: Ժողովը անվաւեր ժանաչեց թէ՛ Աղթամարայ խաչատուրի, թէ՛ Սսոյ Նիկողայոսի կաթողիկոսութիւնը, որովհետեւ նրանք ապօրինաբար էին գրաւել յիշեալ աթոռները: Որոշուեցին նոր ընտրելիներ.

Աղթամարի համար՝ $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Յակովբ եպիսկոպոս Թոփուզեան} - 23 \text{ ձայնով,} \\ 2. \text{ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան} - 22, \text{ »} \\ 3. \text{ Երեմիա վարդապետ Բաղիշոյ} - 20: \text{ »} \end{array} \right.$

Սսի համար՝ $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան} - 21, \text{ »} \\ 2. \text{ Արիստակէս եպիսկոպոս Աղանայի} - 17, \text{ »} \\ 3. \text{ Յովհաննէս եպիսկոպոս Եդեսեան} - 15: \text{ »} \end{array} \right.$

Սսի եւ Աղթամարի ընտրելիներէ ցանկերը գործադրութիւն չստացան, միայն Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրելիներէ ցանկը ուղարկուեց Էջմիածին, ուր Համազգային ժողովի մէջ 1866 թուի սեպտեմբերի 15-17-ին Բուրսայի արքեպիսկոպոս Գէորգը ընտրուեց ամենայն Հայոց կաթողիկոս, որ եւ վարեց իւր իշխանութիւնը Գէորգ Դ. անուամբ: Այս Համազգային ժողովին Տաճկաստանի հայերի 65 վիճակների կողմից Կ. Պօլսոյ պատրիարքի եւ տեղւոյն Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի՝ յանձնարարութեամբ պատգամաւոր էին կարգուած հոգեւորականներից՝ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ աշխարհականներից՝ Յակովբ Էֆէնտի Նուրատունկեան:

Կ. Պօլսոյ Պօղոս Բ. պատրիարքը[41], ընտրուած ու հաստատուած ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. հայրապետի ներկայութիւնը Կ. Պօլսում պատեհ առիթ համարելով՝ ներկայացնում է Նորին Սրբութեանը Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը: Գէորգ Դ. 1867 թուի փետրուարի 6-ին մի մասնաժողով է կարգում, որի մէջ էր նաեւ Սսի ապագայ կաթողիկոս Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Մարաշեցին: Մասնաժողովը յարաբերութեան հետեւեալ ծրագիրն է կազմում.

1 Տես՝ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս: Կ. Պօլիս, 1881:

«Ա. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ ընտրին ի վիճակայնոց իւրեանց եւ յընդհանուր ժողովոյն Կ. Պօլսոյ, յորմէ առաջարկին առ Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն հայոց ի վաւերացումն եւ ի հաստատութիւն:

Արդէն ի ցեղէ Աջապահեանց Սսոյ բարձեալ է ընտրութիւն Կաթողիկոսական ընդհանուր հաւանութեամբ ազգին, արժանաւորաց եւեթ սեպհականելով զայն:

Բ. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ գօծումն Կաթողիկոսական ընդունին ի ձեռաց Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց ի Ս. Էջմիածին:

Արդէն ըստ սմին օրինակի Աղուանից, Վրաց եւ Ասորւոց Կաթողիկոսունքն ձեռնադրէին ի սրբազան յաջորդէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց:

Գ. Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ ըստ բազմամեան սովորութեան կարող են ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ ընդունելով յառաջագոյն զգրաւոր հաւանութիւն Հայրապետին ամենայն հայոց: Զեռնադրեալ եպիսկոպոսունք ըստ թուոց թեմից վիճակի իւրեանց միայն պարտին լինել, զոր եւ պարտ է որոշել եւ սահմանել:

Դ. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին յիշել ի Ս. պատարագի զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն հայոց, իսկ եպիսկոպոսունք, վարդապետք եւ քահանայք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին նախ յիշատակել զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն հայոց եւ յետոյ՝ զանուն Կաթողիկոսի վիճակին:

Ե. Վեհափառ Կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել Կաթողիկոս ամենայն հայոց, իսկ Սսոյ եւ Աղթամարայ Կաթողիկոսաց կոնդակաց վերտառութիւնն լինելոց է Կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ, Կաթողիկոս տանն Աղթամարայ, իսկ ստորագրութիւն նոցա՝ Կաթողիկոս Սսոյ, Կաթողիկոս Աղթամարայ:

Զ. Ի կրօնական դժուարին խնդիրս Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին զվերջին որոշումն ընդունել յընդհանրական Հայրապետէ անտի սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»:

Գէորգ Դ. յարաբերութեան որոշումները յանձնում է պատրիարքին գործադրելու, բայց չէ գործադրում¹:

Սսի Նիկողայոսի եւ Աղթամարի Խաչատուրի ապօրինի գրաւումն յիշեալ Կաթողիկոսական աթոռների դեռ չէր վերջնականապէս կարգադրուած: Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական Վարչութիւնը ցանկանում էր ոչ միայն Սսոյ Նիկողայոսի եւ Աղթամարայ Խաչատուրի գործը կարգադրել, այլ

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 639-650:

ապագայ անկարգութիւնների առաջին էլ բռնելու համար միջոցներ ձեռք առնել, ուստի եւ յանձնարարում է խառն ժողովին «Սոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրի համար տեղեկագիր պատրաստել»: Տեղեկագիրը պատրաստում է, բայց դարձեալ չէ գործադրում, վասն զի տպագրած մի օրինակը հասնելով Ս. Էջմիածին՝ Գէորգ Դ. մերժում է՝ յանուն Պօղոս պատրիարքի ուղղած մի ազդարարական կոնդակով՝ 1868 թուի ապրիլ ամսին:

Այս կոնդակի մէջ Սոյ Սիմէօնի եւ Ս. Էջմիածնի Փիլիպպոս կաթողիկոսների միջեւ եղած տարաձայնութիւնների մասին ակնարկութիւն կայ ըստ այսմ. «Ո՞չ գիտէք յաւուրս Փիլիպպոս կաթողիկոսի, որ էր յամին 1651, հակաթողք յանդիկ իբրեւ ապստամբք հռչակեալ կային ամենայն ուրեք եւ ոչ երբէք կարէին համարձակ մուտ գործել ի վիճակս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ոչ յայնժամ եւ ոչ յետ նորա ամենեւին: Զի թէպէտ եղաւ անդանօր յԵրուսաղէմ ուխտ, ի միջի ունել սէր առ միմեանս եւ այն յօգուտ համագգեաց, բայց ոչ իրաւասութիւն հաւասար, վասն զի այլ է պայման սիրելոյ զմիմեանս եւ այլ՝ իրաւասութիւն իշխանութեան»¹:

18. Կ. ՊՕԼՍՈՅ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՍՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԻ ԱՌԻԹՈՎ: Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութեան մէջ դեռ հրատապ խնդիրներից առաջինն էր Սիսն ու Աղթամարը: Գէորգ Դ. շատ հետաքրքրւում էր այդ խնդիրներով, ուստի եւ 1869 թուի սեպտեմբերի 4-ին պատրիարք ընտրուած Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը շնորհաւորելով՝ Գէորգը նորընտիր պատրիարքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում Սոյ եւ Աղթամարայ խնդիրը լուծելիս պաշտպան հանդիսանալ ամենայն հայոց հայրապետի իրաւանց, որով եւ ազգի լրութեան միութեան սուրբ եւ մեծ գործին: Գէորգը պնդում էր, որ Սոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսների ընտրութիւնը սահմանափակուի իրանց թեմերի մէջ: Այս կոնդակը, որ տրուած էր 1870 թուի յունուարի 2-ին, №. 9., զանազան մեկնութիւնների ենթարկուեց, իբր թէ Գէորգ կաթողիկոսը այդ կոնդակում Սսի եւ Աղթամարի համար գրած լինէր «թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց»:

Կ. Պօլսի Ազգային ժողովը 1870 թուի Բ., Դ., Դ., Ե., Զ., Է. նիստերի մէջ զբաղուելով Սսի եւ Աղթամարայ խնդիրներով՝ յանգում է չորս կէտերի կամ առաջարկութեան, որոնց համառօտութիւնն է.

Ա. Ս. Էջմիածնի հայրապետը Ս. Լուսաւորչի յաջորդն է, իսկ Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսները եկեղեցական անիշխանութենէ ծագած են եւ ապօրինաւոր: Ազգային ժողովը, որ թուրքիաբնակ, բայց Ս. Էջմիածնի

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 711-735:

թեմական հայոց ներկայացուցիչն է, պէտք է նրանց ընտրութեանը մասնակցի, վասն զի այս մասնակցութիւնը Ս. Էջմիածնէն հրաժարում կնշանակէ: Պէտք է, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ թեմականները կամ զատ զատ երկերկու ընտրելի պատրաստեն, որոնցից մէկին Ս. Էջմիածնայ հայրապետը Սսի եւ միւսին Աղթամարայ կաթողիկոս հաստատի եւ կամ թոյլ տալ, որ թեմականները հին սովորութեան համեմատ իրանց ուզածն ընտրեն իրանց առաջնորդ կամ կաթողիկոս (առաջարկ Ռուբէն Էֆենդի Կիւմուզկէրտեանի):

Բ. Համայն հայոց, ուր ուրեք եւ կան նրանք, Հոգեւոր գլուխը Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսն է, իսկ Սսոյ կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հակաթոռն է, բայց պէտք է պահել այն իւր ազատ պաշտօնավարութեամբ: Բայց որպէս զի Ազգային կենդրոնական վարչութիւնից անկախօրէն կատարուելով նրա ընտրութիւնը՝ բոլորովին անջատ մարմին չկազմի, Ազգային ժողովը, որի գլուխն է Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի փոխանորդ պատրիարքը, պէտք է ընտրէ Սսոյ կաթողիկոսին կամ նրա ընտրութեանը մասնակցի, որով անուղղակի կերպով կմիանայ նա ընդհանուր եկեղեցու հետ (առաջարկ Գրիգոր Էֆենդի Օտեան):

Գ. Հայոց ազգի եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հոգեւոր ընդհանուր տեսուչն ու հայրապետը Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսն է», իսկ Աղթամար եւ Սիս՝ մասնաւոր կաթողիկոսներ են, պէտք է պահեն իրանց կաթողիկոսական յաջորդութիւնն եւ իբրեւ բարձր աստիճանաւորներ՝ պէտք է Ազգային ժողովով ընտրուեն եւ որպէս զի ազգային եկեղեցական իշխանութեան միութիւնից ու ամբողջութիւնից բաժանուած իբրեւ ազատ գլուխներ՝ զատ մարմին չլինեն, պէտք է նրանց թէ՛ կրօնապէս եւ թէ՛ քաղաքականապէս ենթարկել Կ. Պօլսոյ պատրիարքին, որ բոլոր Թուրքիոյ հայոց պետն եւ Ս. Էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոսի փոխանորդն է եւ պէտք է ճշտել ու սահմանել Ս. Էջմիածնի ընդհանրական հայրապետի, Կ. Պօլսոյ պատրիարքի եւ Սսոյ ու Աղթամարի թեմական առաջնորդների յարաբերութիւնների ու պաշտօնավարութեան եղանակը (առաջարկ Ստեփան Էֆենդի Փափագեանց):

Դ. Արարատեան Աթոռոյ - Ս. Էջմիածնի գահակալն է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ վարչութեան գլուխը, ազգի Հոգեւոր գերագոյն պետը եւ ամենայն հայոց ճշմարիտ աստուածընտիր հայրապետը, իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ աթոռակալները գաւառական (Սսոյ եւ Աղթամարայ) պարզ առաջնորդներ կամ վանահայրեր, միմիայն այն Հոգեւոր առաւել արտօնութեամբ, որ եպիսկոպոս են ձեռնադրում եւ Ս. Միլոն օրհնում, ուստի եւ ըստ իրաւանց եւ ազգային սահմանադրութեան՝ նրանց ընտրութիւնը պէտք է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ թեմական ժողովրդեան սահմանադ-

րապէս ներկայացուցիչ ժողովները կատարեն, եւ կենդրոնը, այսինքն՝ կենդրոնական վարչութիւնը վաւերացնէ (առաջարկ նահապետ էֆենդի Ռուսինեան):

Ազգային ժողովը բացարձակ առաւելութեամբ հետը հաշուելով իւր նախագահ պատրիարք Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի քուէն՝ ընդունում է, որ «սահմանադրապէս իբրեւ գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառինն է, իսկ վաւերացումն՝ կենդրոնինն է»:

Այսպէս, Ազգային ժողովը իւր Ը. նիստին, լսելով իւր նախագահ պատրիարքի յայտարարութիւնը, թէ. «Եթէ այսօր այս երկու կաթողիկոսութեանց խնդիրը կենդրոնէն դուրս ելլէ, ընդհանուր ժողովին չտրուի ընտրութեան վաւերացումն, ես կ'պարտաւորիմ պատրիարքութեանէ հրաժարուելու», քուէից մեծամասնութեամբ ընդունում է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց ընտրութեան վաւերացումն Ազգային ժողովը կատարի¹:

19. ՍՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ: Ազգային ժողովը Սսոյ եւ Աղթամարի կաթողիկոսական ընտրութեան խնդիրը այսպէս ձեւակերպելուց յետոյ Սէֆէրեան Սիմէօն եպիսկոպոսին եւ Յովհաննէս էֆենդի Յրէնկեանին Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան տեսուչ է նշանակում, որոնք Բ. Դրան մի պաշտօնեայի հետ 1871 թուի սեպտեմբերի սկիզբներին հասնում են Ադանա եւ Քաղաքական ժողովի հրահանգին համեմատ կազմում են գաւառական ընտրողական ժողովը: Հոկտեմբերի 21-ի եւ 22-ի ժողովներում քուէարկութեամբ կազմում են վեց ընտրելիների ցանկը: Ընտրելիներն էին.

1. Մկրտիչ եպիսկոպոս Մարաշցի առաջնորդ Բերիոյ - 33 ձայն,
2. Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան առաջնորդ Նիկոմիդիոյ - 28 ձայն,
3. Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան պատրիարք Կ. Պօլսոյ - 20 ձայն,
4. Արիստակէս եպիսկոպոս Դերձակեան առաջնորդ Գաղատիոյ եւ Եօզղատի - 17 ձայն,
5. Սիմէօն եպիսկոպոս Սէֆէրեան միաբան Ս. Երուսաղէմի - 12 ձայն,
6. Եսայի պատրիարք Երուսաղէմի - 11 ձայն:

20. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՀԱՆՋԸ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՑ: Այս ցուցակը հեռագրով հաղորդւում է Կ. Պօլիս Քաղաքական ժողովին, որը եղծելով ցանկից Կ. Պօսոյ Մկրտիչ եւ Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքների անունները, նոյն ցանկը հեռագրով վերադարձնում

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 787-857:

է Սսոյ կաթողիկոսական ընտրողական ժողովին՝ վերջնական ընտրութիւն կատարելու համար: Ժողովը նոյն հոկտեմբերի 27-ին վերջին անգամ գումարուելով՝ 35 քուէներից՝ 28 քուէով կաթողիկոս է ընտրում Բերիայի առաջնորդ Մարաշցի Մկրտիչ եպիսկոպոսին, որ 1860 թուին Ս. Էջմիածնում Գաղատիայի եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած: Ընտրողական ժողովի տեսուչները հեռագրով խնդրում են Կ. Պօլսոյ Քաղաքական ժողովից ընտրութեան շուտափոյթ վաւերացումն: Քաղաքական ժողովը նոյն հոկտեմբերի 29-ին պատրիարքի ստորագրութեամբ յայտնում է. «Վաւերացման ստիպողականութիւնը կճանաչեմք, բայց գիտէք, թէ Ընդհանուր ժողովը որոշած է յարաբերութեան խնդրէն ետքը կատարել, որ հարկաւ կերկարի: Ուստի, կրնայ Մկրտիչ սրբազան հեռագրել մեզ, եւ վարչութեան անուան նամակ մը յանձնել ձեզ, թէ Ընդհանուր ժողովոյ յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի, որպէս զի վաւերացումն անմիջապէս կատարուի. այն ատեն հեռագրով զինքը շնորհաւորելով՝ յիշատակութեան հրահանգը կրնամք տալ»¹:

Անշուշտ, ոչ մի խելքը գլխին մարդ չի համաձայնի իւր մասին մի կարգադրութիւն ընդունել՝ նախապէս չիմանալով, թէ ինչ է այն, մանաւանդ եթէ ընդունելը իւր կամքից կախուած լինի: Մկրտիչ Մարաշցին, որի փառասիրութեան եւ շահասիրութեան անգոյսպ ձգտումն անց էր սահմանից, Քաղաքական ժողովի կէս պաշտօնական կէս մտերմական, ի վերին երեսս՝ միամիտ առաջարկութեանը, որը պատրիարքի ստորագրութիւնն էր կրում, ձգձգում է յայտնել, թէ «յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի»: Մկրտիչ Մարաշցին իւր գործը վարպետութեամբ կարգի է դնում: Սիմէօն եպիսկոպոսը նոյեմբերի 7-ին հեռագրում է պատրիարքին, թէ «Սսոյ կաթողիկոս ընտրուած Մկրտիչ Մարաշցին Կենդրոնական Վարչութեան որոշածը յարգել կ'իստատանայ», եւ նոյեմբերի 9-ին էլ, թէ՝ «Մկրտիչ սրբազան յանձներ է իրեն վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը»:

21. ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԽԱՐՈՒԱԾ ԼԻՆԵԼԸ: Ազգային ժողովը 1871 թուի նոյեմբերի 12-ին ԼԴ. նիստին հաւատալով, որ Մկրտիչ Մարաշցին տուել է պահանջուած խոստմնագիրը՝ վաւերացնում է նրա Սսոյ կաթողիկոս ընտրուելը: Կաթողիկոսի օծումն Կ. Պօլսոյ պատրիարք Մկրտիչ Խրիմեանցի յանձնարարութեամբ 1871 թուի նոյեմբերի 28-ին կատարում է Սիմէօն եպիսկոպոսը: Մկրտիչ Մարաշցին դառնում է կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ, բայց խոստմնագիրը 1871 թուի նոյեմբերի 8-ին ուղղում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքի անուանը՝ չէր այն, ինչ որ պահանջուած էր:

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 858:

Ահա խոստմնագրի էական կէտը. «Ուստի սոյն ամենածանր եւ փափուկ պաշտօնը վարելու եղանակին մէջ ինչպէս Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսը եւ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքը, նոյնպէս եւ նուաստաւ ալ ազգային կենդրոնական ընդհանուր ժողովոյ մեծի աթոռոյս Կիլիկիոյ եւ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ ըրած որոշումները յարգել կը խոստանամ»:

Սոյ Մկրտիչը խոստանում է յարգել Ազգային ընդհանուր ժողովի, յօգուտ մեծի աթոռոյս Կիլիկիոյ, որոշումները Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի եւ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքի նման: Ինչ կասկած, որ այս խոստումն արժանի էր այն առաջարկութեան, որ եղել էր նրան հոկտեմբերի 29-ին: Ս. Երուսաղէմի պատրիարքի անունը խոստմնագրում մէջ բերելը բոլորովին աւելորդ էր, որովհետեւ «յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը» Էջմիածնի, Սոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնների միջեւ էր ծագած: Մկրտիչ Մարաշցին հէնց առաջին օրից՝ դէռ չօծուած, իրան եւ իւր հետ Սոյ աթոռը հաւասարացնում է Էջմիածնի աթոռին, եւ «յարաբերութեան մասին ընելիք տնօրէնութիւնը» խոստանում է յարգել, եթէ կլինի այն յօգուտ մեծի աթոռոյս Կիլիկիոյ: Սոյ Մկրտիչը այս խաղը անպատիժ խաղալուց յետոյ շարունակեց իւր ոտնձգութիւնները ամենայն Հայոց հայրապետի եւ Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութեան դէմ: Մահը միայն վերջ դրեց նրա՝ ազգային իշխանութեան դէմ բռնած վնասակար ընթացքին եւ Կիլիկիայի տան համար ոչ միայն ապարդիւն, այլ եւ վնասակար պաշտօնավարութեանը: Աններելի փառասիրութիւնն ու ընչասիրութիւնը եւ յաւակնութիւնները Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնից անկախ դիրք ստանալու՝ չափ ու սահման չունէին:

22. ԳԵՌՐԳ Դ.-ի ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆ-ՔԸ ԴԵՊԻ ՍՍԻ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Հանգուցեալ Գէորգ Դ. նախատեսելով այս ամենը՝ ամեն ջանք գործ էր դնում հարկադրել Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութեանը, որ Սոյ խնդրում զգուշութեամբ վարուի: Նա իւր խիզախ բնաւորութեամբ խնդրին շատ սուր կերպարանք տուեց՝ Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները ապօրինի, հերձուած եւ հետեալ համարելով եւ պատրիարքարանից վերին աստիճանի դժկամակ մնալով: Դէպի պատրիարքարան ու ժամանակի պատրիարքը իւր դժգոհութիւնը յայտնում էր հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը Տաճկաստանից եկած եպիսկոպոսացուների ձեռնադրութեան ժամանակ, որին ականատես ու ականջալուր ենք եղել: Նա պատրիարքարանի վարմունքը համարում էր դժոխման այն ուխտի, որ արուած էր Մայր Աթոռին հաւատարիմ մնալու համար: Այդ ժամանակ համարեա դադարեց ձեռնադրութիւնը Տաճկաստանի եպիսկոպոսների: Երկու անձն ենք յիշում, որ եկան այդ ժամանակ ձեռնադրուելու, մէկը՝ Խորէն Աշղեան՝ Արմաշի վանահայր, միւսը՝ Մամբրէ Մամիկոնեան՝ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի վանահայր:

23. ՍՍԻ ՄԿՐՏՁԻ ՈՏՆՁԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Նրանք, որոնք նպաստել էին Սսի կաթողիկոսության խնդրին յօգուտ Մկրտիչ Մարաչեցու, վերջինիս ոտնձգությունների ժամանակ դադարած էին Կենդրոնական վարչության ղեկավարը լինելուց: Գէորգ կաթողիկոսը տեսնելով, որ իւր ազդարարական կոնդակները Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչության մէջ պատշաճաւոր ուշադրութեան չեն առնուում, խնդրի ամենասուր ժամանակին ստիպուեց ձեռնադրութեան ժամանակ եպիսկոպոսացուներին հարկադրել, որ Ս. Էջմիածնին ու նրա գահակալ ամենայն Հայոց հայրապետին հաւատարմութեան երդումն տալիս՝ ապօրէն, հետեալ եւ հերձեալ համարեն Սսի եւ Աղթամարի աթոռները: Այս կէտը երդման թղթի մէջ հետեւեալ բանաձեւն ունի. «Երրորդ, խոստանամ եւ ուխտեմ հաւատարիմ լինել սրբոյ Էջմիածնի մինչեւ ցվախճան կենաց իմոց, եւ կալ մնալ հլու հպատակութեամբ ի ներքոյ իշխանութեան եւ հրամանաց Սրբոյ Կաթողիկէ Մայր Աթոռոյս, յորում ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ անդստին յառաքելոցն սրբոց ի նախկին Լուսաւորչացն Հայաստան աշխարհիս եւ յօրինաւոր յաջորդէ նոցին ի սրբոյն Գրիգորէ առաքելաշաւիղ հայրապետէ մերմէ անընդհատ դասաւորութեամբ եւ ուղիղ յաջորդութեամբ բազմեալ կայ այսօր Տ ... կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ օրինաւոր յաջորդաց նորին, յարգելով եւ կատարելով զամենայն հրամանս, որ ի սրբոյ Աթոռոյ աստի ի վերայ իմ դնիցեն, ոչ երբէք ի կողմն ելանել այլոցն կաթողիկոսական անուանեալ անվաւեր աթոռոց, որք հետեալ կան մինչեւ ցայսօր ի միոյ միայնոյ երեւելի գլխոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց՝ ի Սիս եւ յԱղթամար, այլ մանաւանդ հոգ ի մտի դնել միշտ ի մի միաբանութիւն ժողովել զհամօրէն որդիս սրբոյ Լուսաւորչին ընդ իմով իշխանութեամբ յաջորդաց սրբոյ Աթոռոյս»:

Տ. Գէորգ Դ. 1876 թուին տպագրել տալով եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան Մաշտոցը, դրեց այնտեղ եւ երդման օրինակը մէջ բերուած հատուածով:[42]

24. ՄԱՆՈՒՇԱԿԱԳՈՅՆ ՎԵՂԱՐ: Սսոյ Մկրտիչ կաթողիկոսի ոտնձգութիւնները վերջ չունէին, փառասիրութիւնը անսահման էր: Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնը, որ նպաստել էր Սսի կաթողիկոսական խնդրին, որի մէջ եւ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, փոշմանել էր, բայց արդէն ուշ էր: Մկրտիչ կաթողիկոսը առարկելով, որ Սսի Աբրահամ կաթողիկոսը՝ ընտրուած 1740 թուին, մանուշակագոյն վեղարով գնաց Հռովմ, եւ սրանից եզրակացնելով, որ Սսի կաթողիկոսները ուրեմն մանուշակագոյն վեղար էին գործածում, ինքն եւս սկսեց նոյն գոյնով վեղար գործածել:

Մանուշակագոյն վեղարի խնդիրն եւս բաւական ժամանակ յուզեց Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութեանը, սակայն Մկրտիչ կաթողիկոսը անո-

դոք մնաց: Աբրահամ պապական եպիսկոպոսը Սսի կաթողիկոս կոչումն կրում էր որպէս տիտղոս, որպիսին կրում են մինչեւ ցայսօր Կ. Պօլսոյ Հայ կաթողիկեների պատրիարքները: Աբրահամ Աթարը մի վաճառական էր. սա Լիբանանու Մառոն պատրիարքի հաճութեամբ մի վանք հաստատեց: Հետզհետէ ընդարձակուեց այս վանքը եւ կարեւոր դերք ստացաւ: Բերիայի (Հալէպ) Աբրահամ եպիսկոպոսը դուրս գալով Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքարանի իրաւասութեան տակից՝ Բերիայի Հայ կաթողիկ ժողովրդից 1740 թուին կաթողիկոս ընտրուեց եւ անձամբ գնալով Հռովմ՝ Հայ կաթողիկ միաբանութեան կաթողիկոս հաստատուեց: Արդ, եթէ Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսը գիտէր, որ Աբրահամը ծիրանի վեղարով է գնացել Հռովմ, պէտք է գիտենար, որ նա իբրեւ կաթողիկ է ծիրանի վեղար դրել: Ուրեմն, ինքն Հայ մնալով՝ իրաւունք չունէր Հայ եկեղեցու օրէնքներին եւ սովորութիւններին հակառակ ծիրանի վեղար գնել:

25. ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆԹԱՅԲԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ: 1882 թուի դեկտեմբերի 6-ին վախճանուեց Տ. Գէորգ Դ.: Ս. Էջմիածնի Սինօդը Հայրապետի մահը հաղորդեց Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի միջոցաւ Տաճկաստանի Հայերին, եւ իւր ժամանակին էլ պաշտօնաթղթերով հրաւիրեց թեմերից մի մի հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորներ՝ մասնակցելու Հայրապետի ընտրութեան համար Ս. Էջմիածնում 1884 թուի մայիսի 7-9 գումարուելիք Համագլխային ժողովին:

Կ. Պօլսոյ Ներսէս պատրիարքը 1884 թուի յունուարի 1-ին № 190 գրութեամբ Տաճկաստանի Հայոց վիճակայինների հետ հրաւիրում է Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսին եւ նրա վիճակայիններին էլ՝ մասնակցելու Ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեանը: Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ Կիլիկիայի հոգեւորականներից 4 եպիսկոպոս, 3 ծայրագոյն, 1 հասարակ վարդապետ եւ 4 քահանայ 1884 թուի փետրուարի 5-ին ուղղում են կաթողիկոսին մի թուղթ¹, որ այսպէս է սկսւում. «Կիլիկիեան Ս. Աթոռոյս Հայոց միաբան սինօղական ծառայքդ ...»: Այս թղթի մէջ սսեցիք ասում են. «Ի Կիլիկեան ընդհանրական կաթողիկոսութենէ Արարատեան Ս. Աթոռոյն կաթողիկոսութեան բաժանման թուականէն ի վեր ոչ ոք ի հոգեւոյս կաթողիկոսաց Ս. Աթոռոյս մասնակցած է ընտրութեանց սրբազան կաթողիկոսաց Արարատեան Ս. Աթոռոյն, եւ ոչ Ս. կաթողիկոսունք նոյն Ս. Աթոռոյ մասնակցած են ընտրութեանց Ս. կաթողիկոսաց Ս. Աթոռոյս», որ 1866 թուին Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ընտրութեանը Սսի Աթոռը չէ մասնակցել, եթէ մասնակցած էլ լինէր, «այս անգամ պարտաւորեալ չէ մասնակցիլ ընտրութեան

1 «Արարատ», 1884, Մայիս, եր. 186-87:

Ս. կաթողիկոսի Արարատեան Ս. Աթոռոյ, քանի որ նոյն Աթոռն Կիլիկեան Ս. Աթոռն անվաւեր, զկաթողիկոսութիւնն հաստեալ եւ հերձեալ եւ զժողովուրդն մեռեալ հրատարակած է կոնդակօք վերջին գահակալին իւրոյ ...», ուստի եւ գրում են. «Միաձայն հաւանութեամբ որոշեցինք, որ Ս. Աթոռն (Սսոյ) չմասնակցի ընտրութեան Ս. կաթողիկոսի Արարատեան Ս. Աթոռոյ, որպէս զի ... իւր այդ ոչ-մասնակցութեամբն թէ՛ առ ինքն առաջարկեալ նորաձեւութիւնը հերքած եւ մերժած լինի առ ի պաշտպանութիւն իւրոյ վեցդարեան հնաւանդ դրութեան եւ թէ՛ ըստ վերոյիշելոյն ապօրէն հրատարակութեամբ եւ արարքով Հայաստանեայց առաքելական Ս. եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ գործող Արարատեան Աթոռին զգուշութեան եւ պարտուց ու իրաւանց ճանաչման դաս մը տուած լինի, որպէս երբեմն ըրած էր հոգելոյս կաթողիկոսն Կիլիկիոյ Տ. Սիմէօն առ հոգելոյս կաթողիկոսն Արարատայ Տ. Փիլիպպոս ուղղելով պաշտօնական գիր մը»։ Այս թղթի մէջ Ներսէս պատրիարքը անուանուած է Սսի միաբան։ Կ. Պօլսոյ Կաթողիկոսական յանձնաժողովի կողմից Ներսէս պատրիարքը 1884 թուի մարտի 6-ին Սսի կաթողիկոսին ուղղած մի գրութեամբ¹ կէտ առ կէտ հերքում է սսեցիների պատճառաբանութիւնները եւ յորդորում «հաստատուն պահել զկապ միութեան սրբոյ եկեղեցւոյս եւ ի բաց թողուլ զամենայն հակառակաբանութիւն ...»։

Պատրիարքի այդ թղթից մենք իմանում ենք, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան վերաբերեալ մի ծրագիր է կազմուած, որ 1881 թուի հոկտեմբերի 26-ին Մկրտիչ կաթողիկոսը ընդունել է եւ դարձրել պատրիարքարանին գրելով՝ «ընթերցաք եւ հաւանելով ստորագրեցինք», իսկ այդ ծրագրի առաջին յօդուածում ասուած է. «Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Գահակալն լինելով միմիայն ընդհանրական Հայրապետն ամենայն Հայոց, որոյ ընտրութեան կմասնակցին նաեւ Կիլիկիոյ թեմականք, Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսն ճանչցած է, կճանչնայ եւ պէտք է ճանչնայ նորա գերագահութիւնը»։

Մի տարի առաջ Սսի Մկրտիչը ստորագրութիւն է տալիս, թէ «միայն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի Գահակալն է ամենայն Հայոց ընդհանրական Հայրապետ»։ այս բանը քարոզում է եկեղեցում, եւ Կ. Պօլսոյ Ս. Երրորդութեան եկեղեցում պատարագելիս՝ յիշում է Գէորգ Դ.-ի անունը, մի տարի յետոյ, Սիսն է անուանում ընդհանրական աթոռ, իսկ Ս. Էջմիածինը՝ հատուած։ Մի տարի առաջ ասում է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի ընտրութեանը կմասնակցեն նաեւ Կիլիկիոյ թեմականք, մի տարի յետոյ գրում է, թէ իրանք ամենեւին մասնակցած չեն եղել Էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրութեանը, եւ 1884 թուի ընտրութեանը մասնակցե-

1 «Արարատ», 1884, եր. 188-95:

լու հրաւերը անուանում են նորաձեւութիւն: Առ այս Ներսէս պատրիարքը գրում է. «Յուշ ածեմ Ձեզ, զի յընտրութիւն Հայրապետի ամենայն Հայոց յամի 1866, ըստ որոշման Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ, աթոռն Կիլիկիոյ մասնակցեցաւ, եւ ես ինքս էի յայնժամ, որպէս գիտէք, Փոխանորդ աթոռոյդ՝ ընտրեալ ի կաթողիկոսական Տեղապահէ աթոռոյն, եւ յանուն վիճակիդ մասնակցեցայ յընտրութեուն կաթողիկոսին ամենայն Հայոց թէ՛ յեկեղեցական վիճակային ժողովի, եւ թէ՛ յԱզգային Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի ...»:

Ներսէս պատրիարքն անհերքելի ապացոյցներով հաստատելով, որ սսեցիք միշտ ընդունել են Ս. Էջմիածինը որպէս Մայր Աթոռ եւ նրա գահակալը՝ յաջորդ Ս. Լուսաւորչի, ասում է. «Նախորդն Ձեր Տէր Կիրակոս Բ-ըդ կնքէ կանոն եւ գիր դաշնագրութեան ... յամի Տեառն 1856 ի հնգետասան աւուր ամսեանն յուլիսի, որոյ մետասաներորդ վերջին յօդուածն է այսպէս. «Որովհետեւ Միածին Որդին Բանն Աստուած էջ ի յԱրարատ ոսկի ուռամբն հարկանելով զերկիր դրեաց զտեղին լուսանկար զառաջին եկեղեցին ազգիս Հայոց, ուստի ստացաւ անուն Էջմիածին, վասն որոյ լրութիւն ազգիս Հայոց ըստ աստուածային յայտարարութեան զնա ճանաչէ գլուխ եւ Մայր Աթոռ, թէ եւ գահակալը Նորին Լուսաւորչեան Ս. Աթոռոյ ի ժամանակս թագաւորութեան Հայոց աստանդական տարաշրջկութեամբ երթային ընդ թագաւորի եւ ի տեղիս տեղիս Հայրապետանոց հաստատեցին, բայց ի բառնիլ իսպառսպուռ թագաւորութեան Հայոց յամենայն տեղեաց՝ յատկացաւ Ս. Էջմիածին լինել Մայր Աթոռ եւ Հայրապետանոց ազգիս լրութեան»: Ձայս այսպէս ճանաչելով՝ հպատակիմք Գահակալի Լուսաւորչեան Մայր Աթոռոյ սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ մնամ ընդ կամօք եւ ընդ հրամանաւ Նորին Վեհապետի յամենայն ժամ եւ յամենայն դէպս»: Այս հատուածին աւելցնում է հանգուցեալ պատրիարքը. «Ձայս քանիցս յայտարարեալ է ինձ նոյն արժանայիշատակ նախորդն Ձեր Տէր Կիրակոս, պատրաստ ցուցանելով զանձն ընդունելոյ զամենայն կարգադրութիւնս, զորս արասցէ Կենդրօնական Վարչութիւնն, եւ ընդունելով զնախագահութիւն Էջմիածնի: Որպէս եւ մեք, յորժամ զառաջին եպիսկոպոսական պատարագն մատուցանէաք ի Ս. Տաճարին Սսոյ, սովին դաշամբ յիշեցաք նախ զանուն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, յամին 1862, ի ներկայութեան անդ Տեառն Կիրակոսի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»: Այս ասելով հանգուցեալ պատրիարքը կամենում է, որ ինքն Սսուռ ձեռնադրութեամբ հանդերձ՝ տեղւոյն կաթողիկոսի հետ ընդունել են Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի նախագահութիւնը եւ կախումն Ս. Էջմիածնից. եւ յիրաւի, Ներսէսը իբրեւ եպիսկոպոս պաշտօնավարելով Ս. Էջմիածնին

վիճակուած (Նիկողոսիմիայի, Կ. Պօլսոյ) թեմերում, նախքան պատրիարք ընտրուելը՝ գալիս է Ս. Էջմիածին եւ Ս. Իջման սեղանի առաջ երդման ուխտով էլ հաստատում է իւր հաւատարմութիւնն ու հպատակութիւնը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին ու նրա գահակալին:

Հանգուցեալ պատրիարքը ակնարկելով 1881 թուի հոկտեմբերի 26-ին յիշեալ ծրագիրն՝ գրում է Մկրտիչ կաթողիկոսին. «Եւ ըստ այսմ յայնմ-հետէ եւ այսր բարձան ամենայն հերձեալ եւ հետեալ բանք անախորժք, մինչդեռ բանքդ այդոքիկ ասացեալ են յառաջ, քան զստորագրութիւն Ձեր զայս, վասն որոյ աւելորդ իմն էր յիշատակել զբանսն զայնոսիկ, իբրեւ թէ նոր ինչ իցեն, եւ թէ Ազգն հաւան գտանիցի ընդ այդ»: Այսպէս, ուրեմն, հարթուած էր տարածայնութեան մեծ կնճիւղը: Բայց Սսի Մկրտիչը չնայելով, որ ինքն իւր ստորագրութեան մէջ միշտ գործ էր ածում Ս. Էջմիածնի միաբան եպիսկոպոս տիտղոսը, ձեռնադրութեան ժամանակ եւս ուխտել էր ընդունելու Մայր Աթոռի գահակալին «Եպիսկոպոսապետ եւ ծայրագոյն պատրիարք համազգային նախամեծար Աթոռոյ Մայր եկեղեցւոյ սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց», թէ՛ իւր բազմամեայ եպիսկոպոսութեան եւ թէ՛ Սսում կաթողիկոս օծուած օրը յիշատակել էր ամենայն Հայոց հայրապետին, այնու ամենայնիւ՝ յամուռուած մնաց իւր հակառակասիրութեան մէջ:

Մենք «Արարատ»-ի 1884 թուի մեր խմբագրութեամբ հրատարակուած մայիս ամսատետրից[43] քաղուածօրէն մէջ բերինք Սսի միաբանների թուղթը եւ պատրիարքարանի պատասխանը, որովհետեւ դրանք շատ լաւ պարզում են մեր նպատակին ենթակայ խնդիրը:

26 ԱՋԱՊԱՀԵԱՆՔ: Մկրտիչ Մարաշցու ընտրութեամբ Սսի կաթողիկոսական աթոռը ազատուեց Աջապահեանների[44] ձեռքից, որոնք ժառանգաբար 1734-1866 տիրում էին այդ աթոռին: Ահա թէ ինչպէս յառաջացան Աջապահեանք: Հէքիմ օղլի Ալի փաշան Սսի Գրիգոր կաթողիկոսից հիւրընկալութիւն վայելելով ասել էր. «Եթէ վէզիր դառնամ, արքունի հրովարտակ կտամ Սսի կաթողիկոսարանը նորոգելու համար»: Աջապահեան Ղուկասը, որ Գրիգոր կաթողիկոսի աշակերտը լինելով ներկայ էր այդ խոստմանը, Բերիոյ առաջնորդ եղած ժամանակ երբ լսեց, թէ Հէքիմ օղլի Ալի փաշան վէզիր է դարձել՝ շտապեց Կ. Պօլիս եւ 1734 թուին ստացաւ Սսի կաթողիկոսարանի նորոգութեան եւ իւր ու իւր ցեղի համար ժառանգաբար կաթողիկոսանալու հրովարտակը: Աջապահեան կաթողիկոսներից օրինական կարգով կաթողիկոս ընտրուել եւ բնական մահով վախճանուել են շատ սակաւները: Աջապահեան առաջին կաթողիկոս Ղուկասը 1734 թուին հաստատուելով՝ 1737-ին գահընկեց եղաւ: Նրան յաջորդեց իւր եղբայր Միքայէլը 1737-57.: Ինչպէս գրում է

Սիմէօն կաթողիկոս Երեւանցին «Ջամբռ»-ում¹, սա երկու անգամ գնում է Կ. Պօլիս՝ Ս. Էջմիածնին վիճակուած թեմերը գրաւելու, երկու անգամ էլ հեռացում է այնտեղից. «Գիշերայն հալածեցին ի քաղաքէն եւ ի սրբոյ Էջմիածնի վիճակէն իսկ: Արքունական հրովարտակաւ հանին զնա ի քաղաքէն եւ ի վիճակէն Էջմիածնի, այնպէս որ, մի եւս կոխեսցէ զվիճակս սրբոյ Էջմիածնի կաթողիկոսն Սսոյ»²:

Ղուկասի միւս եղբայր Գաբրիէլը (1757-70 թ.) սեպտեմբերի 10-ին սպանուեց Սսի բռնաւորից, Ղուկասի եղբորորդի Եփրեմը (1771-84 թ.) թունաւորուած է Սսի իշխողից ու վախճանւում, Թորոս Դ. Սսեցի (1784-1801 թ.) յօշոտուած է Խօղան օղլուց, Թորոսի եղբորորդի Կիրակոս Ա. (1801-22 թթ.) թունաւորուած է տեղի իշխողից: Կիրակոսի եղբորորդին Եփրեմ Բ. Աջապահեան 18 տարեկան հասակում (1822-33 թ.) կաթողիկոսանում է, բայց հրաժարուելով՝ հեռանում: Միքայէլ Բ. (1846-58 թ.) Սսի աթոռը յետին անշքութեան է հասցնում, շատ անգամ իւր ապօրինի գործերի համար յանդիմանւում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանից: Կիրակոս Բ. (1858-66 թ.) վերջին Աջապահեանն էր, սրա մահից յետոյ Նիկողայոս եպիսկոպոսը 1866թ. յունիսի 11-ին գրաւեց Սսի աթոռը՝ գիշերայն գաղտուկ օծուելով: Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը կամ Կենդրօնական վարչութիւնը գահընկեց արեց Նիկողայոսին եւ ուղարկեց Արմաշու վանքը: Նիկողայոսը իւր կեանքի վերջին օրերին վերադարձաւ Կիլիկիա եւ 1880 թուին վախճանուեց Ադանայում³:

Աջապահեաններից արժանաւոր հանդիսանում են՝ Եփրեմ Ա. (1771-84 թ.)՝ որպէս գրագէտ: Սա գրել է Կիլիկիոյ տան կաթողիկոսութեան, ի մասնաւորի՝ Աջապահեանների պատմութիւնը, եւ Կիրակոս Ա. (1801-22թթ.)՝ որպէս շինարար: Սա նորոգել է Սսի հայրապետանոցը եւ պարսպապատ արել: Կիրակոսը սսեցիներից կոչւում է Կիրակոս Մեծ:

27. ՍՍԻ ՄԿՐՏԶԻ ՀԱԿԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԹԱՑՔԸ: Ժառանգաբար իրար յաջորդող (1734-1866 թթ.) Աջապահեան կաթողիկոսներից յետոյ առաջին անգամ օրինաւոր կարգով ընտրուած է Մկրտիչ Մարաշցին: Սա եթէ կամենար՝ կարող էր խաղաղասիրութեամբ, օրինական կարգերից չհեղուելով, շինարարութեան եւ բարեկարգութեան համար գործ դնելով իւր եռանդը՝ արդարացնել ընտրողների գէպի ինքն տաժած համարումն: Բայց նա, այս բաներից եւ ոչ մէկն արեց: Մկրտիչ Մարաշցին վախճանուեց 1894 թ. Նոյեմբերի 14-ին, որի յաջող պատկերը եւ կենսագրութիւնը գետեղուած է «Արաքս» հանդէսում⁴: [45]

1 Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, գլ. ԺԲ., եր. 78-89:

2 Իգմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, եր. 464-66:

3 «Արաքս», 1894-95, գիրք Ա., եր. 123:

4 Անդ, 1894-95, գիրք Ա., եր. 121-137:

Այդ կենսագրականի մէջ ի միջի այլոց կարգում ենք. «Կը իշեմ միայն, իբրեւ պատմական նիւթ, նոյնիմաստ երկու թագրիրներ, զորս Նորին սրբազնութիւնը ասկէ տասն տարի առաջ կողողէր Օսմանեան մեծ եպարքոսին եւ դատական նախարարին: Այդ գրութեանց մէջ Հանգուցեալ կաթողիկոսը կը յայտնէ, թէ իր աթոռին իրաւանց դէմ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի կողմէն անիրաւ ձեռնմխութիւն կը լինի ի նպաստ Ռուսիոյ (իմա էջմիածնի) կաթողիկոսութեան, թէ «Միացեալ Ընկերութիւն» անուանեալ մի մարմնոյ կողմէ խռովարկուններ կը խրկուին Կիլիկիոյ քաղաքները, թէ ինքն Օսմանեան պետութեան ծառայելու նպատակաւ միայն ստանձնած է կաթողիկոսական պաշտօնը եւ թէ իւր ամսաթոշակներուն անվճար մնալէն յուսահատած՝ վանքը փակելու եւ բանալիները Ադանայի նահանգապետին յանձնելու պիտի հարկադրուի»:

Այս փոքրիկ հատուածի մէջ ճշտութեամբ պատկերացուած է Մկրտիչ կաթողիկոսը: Նա Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը համարում է միայն Ռուսիոյ Հայրապետութիւն կամ Կաթողիկոսութիւն, նա «Միացեալ Ընկերութեան» Կիլիկիա ուղարկած ուսուցիչներին անուանում է խռովարկուններ: Նա Օսմանեան տէրութեանը ծառայելու նպատակով է միայն ստանձնել կաթողիկոսութիւնը: Նա սպառնում է օսմանեան նախարարներին, որ եթէ իւր ամսաթոշակները չստանայ՝ վանքի բանալիները պէտք է յանձնի Ադանայի կուսակալին: Օսմանեան պետութիւնն, անշուշտ, նրա ծառայութիւնը գնահատելով՝ կտար նրա ամսաթոշակները, եւ այդ բաւական էր Մկրտիչ կաթողիկոսին:

Եթէ Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսը Գէորգ Դ. կաթողիկոսի մահից յետոյ արդարանում էր՝ գրելով. «Այս անգամ պարտաւորեալ չէ մասնակցել ընտրութեան Ս. կաթողիկոսին Արարատեան Ս. Աթոռոյ, քանի որ նոյն Ս. Աթոռն Կիլիկեան Ս. աթոռս անվաւեր, զկաթողիկոսութիւնն հետեալ եւ հերձեալ եւ զժողովուրդս մեռեալ հրատարակած է կոնդակօք վերջին գահակալին իւրոյ եւ ըստ այնմ՝ ձեռնադրութեան Մաշտոց տպել տուած է, եւ ի նոյն վերջին հանգուցեալ կաթողիկոսէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներէն ըստ այնմ երգմնագիր առած է ...», արդարանալու տեղիք կարծում էր, թէ ունի իւր թեմականներով չմասնակցելու Տ. Գէորգ Դ.-ի մահից յետոյ Ս. էջմիածնում գումարուելիք կաթողիկոսական ընտրութեան համազգային ժողովին, Տ. Մակար կաթողիկոսի մահից յետոյ նա էլ պատճառ չունէր հրաժարուելու, վասն զի հանգուցեալ Հայրապետը իւր խոհեմ եւ խաղաղասէր բնավորութեամբ տարածայնութիւններին եւ թիւրիմացութիւններին վերջ տալու համար սիրոյ կոնդակ է գրում Սսոյ եւ Աղթամարի կաթողիկոսներին, եպիսկոպոսների ձեռնադրութեան երգմնագրի միջից եղծում է նոյն աթոռների վերաբերութեամբ անվաւեր

եւ հետեւեալ բառերը եւ սկիզբն է դնում լաւ յարաբերութեան: Ընդհանրական հայրապետի այս բարի ցանկութեանը արձագանք է տալիս միայն Աղթամարայ խաչատուր կաթողիկոսը, որը Մակար կաթողիկոսի օծմանը իւր կողմից ներկայացուցիչ էր ուղարկել Յովսէփ եպիսկոպոս Խոստեղեանին:

Մկրտիչ կաթողիկոսը իւր փառասիրութեամբ ու արծաթասիրութեամբ զբաղուած՝ առանց Սսի վիճակին փոյթ ունենալու թափառում էր: Նրա կենսագրութիւնը աւանդողը գրում է.

«Եւ մինչդեռ շաբաթներն ու ամիսները կը սահէին եւ էական խնդիրը մոռացուած կը մնար, մի օր ալ յանկարծ, Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս թոթափեց պատրիարքարանի լուծը, թոթափեց իւր ոտից փոշին եւ հեռացաւ Կ. Պօլիսէն»... Սուլթանին կողմէ նոր պէրաթ, մէճիտիէ չքանչաւ եւ 35 ոսկի ամսական ստանալու մասին Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս բարձր պաշտպանութիւն վայելեց եւ իւր հնօրեայ բարեկամ արդարադատութեան նախարար Ճէվտէթ փաշան վրիժառուի մը հաճոյքով դիտեց այս առթիւ պատրիարքարանի մէջ տիրող իրարանցումը:

Տարակոյս չկայ, թէ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի տեսակէտով մի յաղթութիւն էր այս: Նոր պէրաթին եւ առաջնակարգ չքանչաւի շնորհիւ այլ եւս համարատու չէր պատրիարքին: Մկրտիչ կաթողիկոսի դրամասիրութիւնը գայթակղական աստիճանի հասած էր. դրամն իրեն ոչ թէ միջոց, այլ նպատակ էր: Եւ մամոնային այս գերակշիռ հեղինակութեան առջեւ ոչ միայն մոռացուեցան ազգօգուտ հիմնարկութիւնները՝ ինչպէս միաբանութիւն, մամուլ, ուսումնարան եւլն., այլ եւ խոնարհեցաւ կաթողիկոսին նշանակութիւնը, անգոր մնաց իւր ձայնը եւ այսպէս՝ ոչինչ կամ աննշան յաջողութեամբ վերջացան իր այլեւայլ բարենպատակ ձեռնարկները»¹:

Կենսագիրը խօսելով Մկրտիչ կաթողիկոսի արծաթասիրութեան համար ասում է. «Այսչափ միայն յիշեմ, որ իր որոշմանց եւ ձեռնարկներուն ազդող մի հաշիւ էր այն: Վարժարաններ հիմնելու կամ լուծելու եւ հրամաններ շնորհելու կամ ջնջելու մէջ կը նշմարուէր նոյն շարժառիթը: Հասոյթ գանձելու համար իւր ճանապարհորդութիւնները վերջ... չըգտան»: Այսքան բացասական կողմերի հետ ունէր լաւ քարոզչի համբաւ, թափանցող միտք, համոզելու շնորհ եւ բարձր հասակ, եթէ այդ եւս կարելի է արժանաւորութիւն համարել: Բակուրան[46] վերջացնում է Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսի կենսագրութիւնը՝ գրելով. «Իցիւ թէ Հայաստանեայց հօտին համար մի բարեգուշակ զուգադիպութիւն լինէր տեսանել Պէգասեան թռչնիկը թառած Սսոյ լեռան գագաթը, մինչ Վասպուրականի Արծիւը կհսկէ Արարատի բարձանց վերայ»:

1 «Արաքս», 1894-95, եր. 121-137:

Մկրտիչ կաթողիկոսը վախճանուեց 1894 թուի նոյեմբերի 14-ին, եւ Սսի կաթողիկոսական խնդիրը նոր շրջանի մէջ մտաւ:

Երկու աթոռների հակառակասէր ախոյեանները, Գէորգ Դ. Էջմիածնի եւ Մկրտիչ Սսի, հեռացան ասպարէզից: Ս. Էջմիածնի գահակալ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս ինքն էր իւր պատրիարքութեան ժամանակ Սսի կաթողիկոսի ընտրութիւնը յառաջ մղողը, ինքն էր այժմ նախանձախնդիր, որ Սսի թափուր գահի համար կաթողիկոս ընտրուի, եւ ընտրուեց Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալէաթճեան, որը համբաւ էր ստացել ոչ թէ տոկուն գործունէութեան, այլ պատահական դէպքերի շնորհիւ: Գրիգորիս Ալէաթճեանի չհաստատուելով Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդհանրապէս եւ Սսի Աթոռը մասնաւորի՝ բան չկորցրին: Մենք հետեւել ենք, այժմ հանգուցեալ, Գրիգոր եպիսկոպոսի Ալէաթճեանի գործունէութեանը: Նրա հրատարակած «Թռչնիկ Պէգասեան»[47] տասնօրեայ հանդէսը այն ասուպներից էր, որոնք Կ. Պօլսում յաճախ երեւում ու անհետանում էին ամենեւին հետք չթողնելով: Նրա պաշտօնավարութիւնը Երզնկայում եւ Մշում առաջնորդական պաշտօնով շատ տեւական եւ լուսաւոր հետք չեն թողել: Նոյնը լինելու էր եւ Սսում: Մինչդեռ Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի Լուսարարապետ Տ. Սահակ եպիսկոպոս Խաբայեանի ընտրութիւնն ու գահակալելը ցանկալի մի գիւտ է Հայ Եկեղեցու համար: Սահակ կաթողիկոսին մենք ճանաչում ենք անձամբ. նա ուսումնասէր, անբասիր եւ եկեղեցու իրաւանց ու կարգերի նախանձախնդիր անձ է: Նա 1903 թուի մարտի 29-ին հասել է Սիս եւ Ս. Օծումն ընդունել ապրիլի 20-ին մեծ հանդիսով: Օծումը կատարուել է դուրսը՝ եկեղեցու գաւթում պատրաստուած սեղանի վերայ: Օծման րոպէին «բազմութիւնը իւր հրճուանքը ծափահարութիւններով է յայտնում, բոլորովին աւելորդ եւ նոյնիսկ անպատշաճ գործողութիւն եկեղեցական արարողութեան ժամանակ»¹:

Մենք ըստ ամենայնի համակարծիք ենք Լուսայի խմբագրութեան՝ յաւելացնելով միանգամայն, որ Օծումն ու Ս. Պատարագը եկեղեցական խորհուրդ լինելով՝ պէտք է եկեղեցում կատարուեն խորհրդաւորութեամբ: Սակայն, վերջին տարիներս եկեղեցական խորհուրդները հրապարակական հանդէսների կերպարանք են ստացել եւ ծափահարութիւնները այնտեղ, ուր երկիւղած լռութիւն է հարկաւոր, սովորական բան:

Սահակ կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարուած էր օրինական կարգով Սսի թեմականներից, վաւերացած Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնից եւ հաստատուած Օսմանեան պետութիւնից: Մենք ուրախ ենք, որ Սահակ սրբազանը ընտրուեց Սսի կաթողիկոս, որովհետեւ Նորին սրբազնութիւնը օրինաւորութեան սահմանում վերջ տուեց Ս. Էջմիած-

1 Տես՝ «Լուսայ», Թիֆլիս, 1903, Մայիս-Յունիս:

նի եւ Սսի բազմայոյզ խնդրին, վերջ ստացան այն այլ ընդ այլոյ, գուցէ եւ նենգամտութեամբ տարածուած լուրերը, թէ ջանքեր են լինում Սսի կաթողիկոսութիւնը միացնել Կ. Պօլսոյ պատրիարքութեան հետ ու Տաճկաստանի անկախ կաթողիկոսութիւն հրատարակել: Սրբազան Սահակի ընտրութեամբ եւ օծմամբ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու միութիւնը ամրապնդուեց: Տայ Աստուած, որ Սահակ կաթողիկոսի երկայնաւուրբք իշխանութեամբ Հայ Եկեղեցին վայելէ ցանկալի անդորրութիւն: Սահակ կաթողիկոսը իւր օծման օրը Ս. Պատարագին յիշել է ամենայն Հայոց Հայրապետ Մկրտիչ Ա.-ին:

ԹՈՒՂԹ ՍԻՄԷՕՆԻ ՍՍՕՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՌ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

1. ՍՍԻ ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ:[48] Հայրապետական Աթոռի մասին իմ համառոտ տեսութեան մէջ մի քանի անգամ յիշուեց Սսի Սիմէօն կաթողիկոսի թուղթը՝ գրուած Ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փիլիպպոսին: Ընթերցողներին այդ թղթի հետ ծանօթացնելու համար կցում եմ նաեւ այդ թուղթը, որով եւ կատարած կլինեմ 1900 թուի «Արարատ»-ի ապրիլ ամսատետրում երես 210 արած խոստումս:[49]

1881 թուին փոխանորդ էի Ալէքսանդրապօլում. տեղւոյն Հայոց դպրոցի ուսուցիչ պ. Աղէքսանդր Մխիթարեանը բերեց ինձ մօտ մի ձեռագիր հաւաքածու, որի մէջ կային յիշատակարաններ, թղթեր, նամակներ եւլն.: Հաւաքածոյի առաջին կէսը գրուած է ընտիր նօտր գրով, վերջին կէսը շղագիր՝ յետոյ գրուած: Այդ կարգումն էր եւ «Թուղթ Սիմէօնի Սսոյ կաթողիկոսի առ Տէր Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս», որ եւ ընդօրինակեցի: Ձեռագիրը թուական չունէր:

2. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԵՒ ՍՍԻ ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐ: Փիլիպպոս կաթողիկոսի մասին ընդարձակօրէն գրում է Առաքել պատմագիրը: Նա մեր եկեղեցւոյ Հայրապետների լաւագոյններից մէկն է թէ՛ իւր կրօնասիրութեամբ, թէ՛ մաքուր ու անբասիր վարքով, թէ՛ շինարարութեամբ եւ թէ՛ եկեղեցական իրաւանց, կարգերի ու կանոնների նախանձախնդրութեամբ: Այս մասին առաւել տեղեկութիւն ունենալ ցանկացողները կարող են դիմել Առաքել պատմագրին: Փիլիպպոս կաթողիկոսը թաղուած Ս. Հռիփսիմէի բուն տաճարի հիւսիսային դասում: Տապանը ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Հազար հարիւր չորս թուին, մարտի քսան եւ հնգին վախճանեցաւ Հաղբակեցի Փիլիպպոս սքանչելագործ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, եւ եղաւ սուրբ նշխարք նորա յայսմ շիրմի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»: Հ. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեան ասում է, որ Եփրեմ կաթողիկոսն է կազմել տուել տապանաքարը թափանցիկ մարմարից²:

1 «Արարատ», 1904, էջ 285-288, 377-384, 478-488, 713-729: Նախաբանը հրատարակված է որպէս «Յաւելուած «Արարատ»-ի 1904 թ. Մարտ ամսվա, իսկ «Թուղթ»-ը՝ Ապրիլ ամսվա: Նախաբանը հրատարակված է էջ 285-288, «Թուղթ»-ը՝ էջ 377-381, 478-485, 713-726, իսկ ծանոթագրությունները՝ էջ 382-384, 486-488, 727-729: Նախաբանը ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս, իսկ ծանոթագրությունները՝ Յ. Ե.:

2 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Գտ. Ա., Եր. 271:

Սսի Սիմէօնի մասին գիտենք, որ նա Փիլիպպոսի ժամանակակից էր: Հ. Միքայել Չամչեանը միայն ժամանակագրութեան մէջ նրա մասին գրում է. «1633. Սիմէօն Բ. ի Սեբաստիոյ ԺԵ., այսինքն 1441 թուից յետոյ, Սսի 15-րդ կաթողիկոս: Սիմէօնին 1648-ին. յաջորդեց Ներսէս Սեբաստացին, ուրեմն Սիմէօնի կաթողիկոսութիւնը ձգուել է 1633-48թ. մօտ 15 տարի»: Սրանից աւելի տեղեկութիւն չէ տալիս Հ. Ղ. Ալիշանը իւր «Սիսուան»-ում: Սիմէօնի իրան թղթից տեղեկանում ենք, որ նա երկար ժամանակ Հալէպում առաջնորդ է եղել:

3. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹՂԹԻ ՄԱՍԻՆ: Սիմէօնի թղթի համար ոչինչ չեն յիշում Առաքել պատմագիրը, Զաքարիա սարկաւազը, Սիմէօն կաթողիկոս Երեւանցին եւ Հ. Միքայել Չամչեանը: Այդ թուղթը յայտնի է Սսում եւ Կ. Պօլսում: Սսեցիք յիշում են ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով 1884 թուի փետրուարի 5-ի գրութեան մէջ, որի մասին յիշել եմ: Այդ թուղթը յիշում է Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրեանը, որի մասին եւ գրում է. «1633 թուականին Սսոյ կաթողիկոս կամ վանահայր կկարգուի Տ. Սիմէօն Բ., որ ընդդէմ իրաւանց ամենայն Հայոց Հայրապետին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին մինչեւ այն աստիճան կգեղծանի, որ Տ. Տ. Փիլիպպոս Հոյակապ Հայրապետն ամենայն Հայոց (1634-1656) յանդիմանական թղթով մը ի կարգ եւ յուղղութիւն կը հրաւիրէ զինքը, բայց նա փոխանակ զգաստանալու եւ իւր չափն ու սահմանը ճանաչելու՝ կարի յանդուգն, չեմ կամիր ըսել լրբենի, լեզուաւ գրած պատասխան մը կուղղէ առ նոյն մեծագործ Հայրապետն Հայաստանեայց, որոյ հրատարակութիւնն ամեն բարեպաշտից եւ ազգասիրաց արդար զայրոյթը կը շարժէ»¹:

Բացի մեր ընդօրինակութիւնից այդ թուղթը կայ նաեւ Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերի Մատենադարանում²: Այս օրինակ արտագրութիւնը ունենք, որ կատարել է մատենադարանապետ Հ. Բառնաբաս վարդապետ Պիլէզիկճեան Հ. Յ. վրդ. Տաշեանի յանձնարարութեամբ, որին եւ դիմել էի: Խորին շնորհակալութիւնս յայտնում եմ յիշեալ Հարց՝ նրանց կատարած աշխատութեան համար: Պ. Աղ. Մխիթարեանի օրինակը, որից եւ իմը, թէեւ աւելի հին, բայց անհմուտ գրչի գործ լինելով, շատ բառեր աղճատուած են եւ միտք չեն տալիս: Վիեննայի օրինակը, ինչպէս երեւում է, սրբագրութիւնների ենթարկուած, օժանդակում է մեզ՝ վերականգնելու

1 Իզմիրեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 437-438:

2 Գալէմբեարեան Գրիգորիս, Մայր ցուցակ հայերէն ծեռագրաց: Հտ. Ա., գիրք Բ., Վիեննա, 1892, պարբ. 90, հիմք 81, ա. երես 359, ԺԹ. դար, իբրեւ 1850, Հաւաքածոյ գրութեանց Եփրեմ կաթողիկոսի: 4 թղ. 34 բ.-48 բ. - «Պաշտպանութիւն իրաւանց Սրբոյ Աթոռոյն Տաճն Կիլիկիոյ, Թուղթ Տեառն Սիմէոնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տաճն Կիլիկիոյ, պատասխանի թղթոյն, զոր առաքեաց Փիլիպպոս Կաթողիկոսն Վաղարշապատի»:

բնագիրը, եւ տալիս է տարբեր ընթերցուածներ: Թուղթը գրուած է գրաբառ, խառն աշխարհաբառի դարձուածներով եւ թուրքերէն բառերով:

4. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ: Այդ թղթի հրատարակութիւնը կատարում եմ պ. Աղէքսանդր Մխիթարեանի օրինակի համեմատ՝ ստորին լուսանցքում դնելով Վիեննայի օրինակի տարբեր ընթերցուածները՝ նշանակելով իւրաքանչիւր թերթի երեսը: Թղթի մէջ ակնարկուած դէպքերը, որոնք կարող են ընթերցողների համար մութ լինել, կարելոյն լուսաբանել աշխատեցի, կցելով թղթին ծանօթութիւններ: Իսկ Ս. Գրքից առած դէպքերին ու հատուածներին անմիջապէս փակագծի մէջ կգնեմ տեղը՝ աւելի դիւրամբոնելի դարձնելու համար:

5. ԹՂԹԻ ՊԱՏՃԱՌԸ: Սսի Սիմէօն կաթողիկոսի թուղթը, ինչպէս տեսանք, գրուած է իբրեւ պատասխան Փիլիպպոս ամենայն Հայոց հայրապետի ազդարարական կոնդակին:

Սիմէօն կաթողիկոսը Կ. Պօլսոյ պատրիարք Կեսարացի հռչակաւոր Գրիգոր վարդապետի հետ գնում է Կ. Պօլիս: Վերադարձին՝ Անկիւրիայում, որ էջմիածնի թեմն էր, տեղւոյն առաջնորդին, որի անունը թորոս է, ինքնակամօրէն եպիսկոպոս է ձեռնադրում ու Անկիւրիայում մեծ խռովութեան պատճառ է դառնում: Գրիգոր Կեսարացին, իբրեւ Կ. Պօլսոյ պատրիարք, Սիմէօնի այս ապօրէն գործի համար յայտնում է իւր դժգոհութիւնը: Փիլիպպոս կաթողիկոսը ժողովրդին խաղաղացնելու համար բանադրում է ապօրինաբար ձեռնադրուած թորոս եպիսկոպոսին եւ շրջաբերական կոնդակ է գրում: Այս բանից գրգռուած Սսի Սիմէօն կաթողիկոսը գրում է Փիլիպպոս կաթողիկոսին սոյն թուղթը:

ԹՈՒՂԹ ՍԻՄԵՕՆԻ ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՌ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Առ ի յերկնուստ պատուեալ եւ ի գերագոյն բարգաւաճեալ, հռչակելի եւ հաստահեղ մենաստանէս ի հրեշտակաբնակ խորանացս երկնաման յօրինմամբ գերահռչակ ուխտիցս, գմբէթաշէն եւ սագաշէն սուրբ եկեղեցեացս տանս Կիլիկիոյ, այսինքն՝ Սսայ սուրբ էջմիածնայ եւ սուրբ Սոփիա եւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն եւ այլ Ս. Աջերացն, որք աստանօր կան հաւաքեալք: Եւ ի սոցին սպասաւորէ նուաստ Տէր Սիմէօն կաթողիկոսէ եւ պատրիարքէ սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմայ: Առ հոգեւոր եղբայրդ մեր Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս Հայոց¹:

1 Վեց. Թղ. 34^բ: Պաշտպանութիւն իրաւանց սրբոյ աթոռոյ տանն Կիլիկիոյ: Թուղթ Տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տանն Կիլիկիոյ, պատասխանի թղթոյն՝ զոր առաքեաց Փիլիպպոս կաթողիկոսն Վաղարշապատու:

Գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր ընդհանրական քարտէզ եւ նամակ հանդերձ տեառնառաք ողջունիւ եւ նոյնաւանդ սիրով առ ամենայն արմենակոչ խումբսն, որ յաշխարհս Կիլիկիայ, ի Սիս եւ ի Բերիոյ քաղաքին գերագահ եւ ընդհանուր սեփականեալ աթոռոյն Սսոյ, եւ միառուտոր բնաւից զաւակաց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, վարդապետաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւազաց, սրբոց հարց եւլն.¹:

Նախ գրեալ ես, թէ «յուշ լիցի ձեզ, ո՛վ հետեւողք առաքելոցն» եւլն., բերելով վկայութիւն ի Սողոմոնէ, թէ «քանզի հզօր է քան զմահ՝ սէր, եւ խիստ իբրեւ զգոյս՝ նախանձ»։ (Երգ երգոց, Ը., 6)։ Այո՛, ճշմարտութեամբ ասես զայս, բայց զի՞նչ է կարգ սիրոյ։ Այսինքն՝ երկու են, նախ՝ խնդրելով զփոխարէնն զսիրելն, իբրեւ զգոյս նախանձ։ Այո՛, ճշմարտութեամբ ասես եւ այս պակաս է, զի որ խնդրէ՝ պակաս առնէ զխնդրելին։ Իսկ երկրորդ՝ սէրն առանց խնդրելոյ սիրեն, եւ այս գերադրական է, զի Աստուծոյ նմանի, որպէս առաքէալն ասէ. «զի ոչ մեք սիրեցաք զնա, այլ զի նա սիրեաց զմեզ»։ (Ա. Յով., Դ., 10)։ Եւ մտերիմ սէրն այն է, որ գործով խնամէ եւ մտօք սիրէ, իսկ խնամելն՝ իբր թէ ողորջանօք խօսի խոնարհութեամբ, զի գոն այնպիսի բանք, ոչ ողորջանօք, այլ խրտեցուցանեն զմարդն։ Բայց տեսանեմ ի սոցանէ ի քեզ եւ ոչ զմին, զի հեռի են այս ամենայն ի քէն, զի միայն լեզու տոչորես ի սիրոյ եւ ոսկերք քո վասն առաւել նախանձու մշտակէզ առնեն զքեզ։ Զի ասացեալ ես. «Հուր սիրոյ ձերոյ տոչորեալ մշտակէզ առնէ զոսկերս իմ յարածամ մղձկմամբ սրտիս, որ ոչ բաւի եւ պատմի քարտիզիւ եւ տոմսիւ, միայն առ Աստուած յայտնի է զայս»²:

Ահա բանիւ քո զքեզ ստես, ոչ ի քեզ սիրոյ հուր կայ եւ ոչ տոչորումն եւ ոչ մշտակէզ ոսկերացդ այրումն եւ ոչ միշտ մղձկիս սրտիւդ, վասն զի սէրն ի սրտէ ստիպէ զունողն, եւ զի քո սէրդ ոչ ի սրտէ է եւ ոչ հոգեւոր եւ մարմնաւոր։ Եւ եղեալ ես կրկնաբանութեամբ, եթէ վասն զի հզօր ասացաք զունելութիւն զթոյ եւ սիրոյ մերոյ, զոր չիք նմանութիւն սորին յայլ մարմնաւոր իրս։ Զի՞նչ է քո գուլթն, եւ զի՞նչ քո սէրն առ սոսա, զի սէրն նախ՝ տեսութեամբ է զմիմեանս, երկրորդ՝ խօսակցութեամբ,

1. գերագոյն էէն։ 2. քարոզելի եւ։ մենաստանէ։ 3. յօրինեալ։ 4. սրբոց։ 5. տանն։ չիք այսինքն։ 5. սրբոյ։ 6. Էջմիածնի. սրբոյն Սոփիայ. սրբուհւոյ Աստուածածնին։ 7. սրբոյ Լուսա։ 8. աստ կան հաւաքեալ։ 9. չիք նուաստ։ ամենայն Հայոց եւ պատ։ 10. Երուսաղէմի։ 11. ամենայն Հայոց։

1 Վեց. Թղ. 34^բ։ 12. գոր։ 13. քարտէս։ 15. չիք եւ ի Բերիոյ։ 16. չիք քաղաքին։ գերագահիս ընդհանրաբար համայն։ 35^ա։ 16. սեպիականեալ եւ մասնավիճակեալ բաժնի աթոռոյն։ 17. չիք եւ։ միագումար բնաւից։ 19. եւ այլ սրբոց հարց։

2 Թղ։ 35^ա։ 21. Սողոմոնէ։ 22. թէ հզօր քան զմահ սէր։ 24. չիք այսինքն։ 25. կրկին, նախ։ չիք զփոխարէնն։ 26. նախանձ խիստ է։ չիք ասես։ 27. զի ամենայն որ։ առնու քան։ 27-8. իսկ երկրորդն։ 28. վերադրական է։ 29. չիք զի Աստուծոյ նմանի։ ասէ առաքեալն. ոչ զի։ 30. նախ նա։ 32. իբրու թէ։ 33. որք ողորջանօք են, սակայն խրտեցուցանեն։ 35. ոչ մի, զի հեռի է։ 36. լեզուաւ տոչորիս. 37. չիք Զի։ 38. թէ հուր։ 39. փղձկմամբ սրտիւ։ 40. քարտիսիւ։

երրորդ՝ երթեկեկութեամբ, չորրորդ՝ պատգամաւ եւ նամակաւ, հինգերորդ՝ միջնորդօք: Ահա ի սոցանէ միթէ գտանի՞ ի քեզ, զի զսոսա ոչ ես տեսեալ, եւ ոչ ընդ սոսա խօսակցեալ, եւ ոչ ի սոսա երթեկեկութեամբ ընթացեալ, եւ ոչ պատգամս եւ նամակս ուղարկեալ, եւ ոչ միջնորդօք յորդորեալ վասն սիրոյ եւ գթոյ, եւ ոչ երբէք նամակս առ մեզ եկեալ¹:

Ապա ու՞ր երեւի քան զմահ հզօր սէր եւ գութ քո, եւ ոչ երբէք, այլ շողորորթել է ողորբելն քո եւ ոչ սէր եւ գութ: Զի եթէ սէր գոյր ի քեզ եւ գութ առ մեզ կամ ի վերայ մեր ժողովրդեան, սիրոյ նամակաւ եւ քաղցր բանիւք յորդորական սէր առաքէիր առ մեզ: Քանզի դեռ եւս զքո համբաւն ոչ եմ լուեալ եւ ոչ զքեզ տեսեալ եւ ոչ յորդորական նամակ քո առ մեզ եկեալ: Բայց տեսանեմ զքեզ վառեալ եւ բորբոքեալ իբրեւ զգեհեան հրոյ, որ այրէ եւ տոհորէ զամենայն նիւթ իբրեւ զհուր նախանձ քո: Տեսանեմ զքո յօժարութիւն, որ գայ առ ի սպանանել եւ կործանել զԱրեւմտեանս², բայց ոչ ես ձեռնհաս, զի «եթէ Աստուած ի մեր կոյս է, ով է ի ձէնջ մեզ հակառակ» (Հռոմ., Ը., 31), զի «Տէր ամբարտաւանից հակառակ է, տայ շնորհս խոնարհաց»: (Առակ., Գ., 34)³:

Դարձեալ գրեալ ես, թէ դէտ գոլով զփրկութիւն հոգալ պարտիմք զհօտին Քրիստոսի ըստ առաքելոյն. «Քանզի յունաց եւ բարբարոսաց պարտապան եմ» (Հռոմ., Ա., 14) եւլն: Այո՛, ճշմարտութեամբ է ասացեալքդ, որպէս որ քարոզեցիք յերկիրս Լեհաց, եւ մինչեւ ցայսօր հրատարակի ընդ ամենայն ազգս⁴: Իսկ զայն, որ ի վերոյ գրեալ ես, թե «օրհնութիւն ընդհան-

1 Թղ: 35^բ: 41. այս: դու գքեզ ստես զի ոչ: 42. յոսկերսդ մշտակէզ այրումն: 43. փղծկիս սրտիւ: ի սրտէն: զունողն, իսկ: 44. չիք զի: 45. եւ երկրորդեալ ես: թէ քան զմահ հզօր: 46. սիրոյ եւ գթոյ, զոր: 48. զի՛նչ է քո սէրդ: 49. միմեանց է: 51. Արդ, ասա ուրեմն ո՞րն ի սոցանէ: 52. տեսեալ երբէք: 53. առ սոսա երթեկեկութեամբ: 54. պատգամաւ եւ նամակաւ ընդ սոսա սէր արարեալ եւ ոչ: 56. նամակ քո:

2 Հնումն Մեծ Հայաստանը կոչուում էր Արեւելեան Հայք, իսկ Փոքր Հայքը՝ Արեւմտեան, որոնք բաժանուում էին իրարից Եփրատ գետով: Դ. դարում, երբ Հայաստանը բաժանուեց Յունաց եւ Պարսից մէջ՝ Յունաց բաժինը կոչուում էր Արեւմուտք, իսկ Պարսիցը՝ Արեւելք: Այս տեսակ բաժանումն յայտնի է Խորենացուն էլ (Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԾԸ.). «Վասն որոյ թողու (Սահակ) զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից... եւ ինքն եկեալ անցանէ յԱրարատեան գաւառ»: ԺԲ. դարում, երբ Կիլիկիան Հայոց քաղաքական եւ կրօնական կենդրոն դարձաւ թագաւորական եւ հայրապետական աթոռների այնտեղ հաստատուելով՝ կիլիկեցիք իրանց անուանում էին Արեւմտեանք, իսկ բուն հայաստանցիներին՝ Արեւելեանք: Այնուհետեւ, մինչեւ ցայսօր տաճկաց իշխանութեան տակ եղող հայոց գաղթավայրերը կոչուել սկսեցին Արմենտեան, իսկ ռուսաց եւ պարսից իշխանութեան տակ եղողները՝ Արեւելեան: Այժմ Արեւելեան եւ Արեւմտեան յորջորջումները միայն գրական բարբառների վերաբերութեամբ են գործ ածուում՝ Արեւելեան կամ Արարատեան բարբառ եւ Արեւմտեան կամ Տաճկահայոց բարբառ:

3 Թղ: 35^բ: 57. չիք հզօր: 58. ոչ երբէք: 59. կամ գութ: դէպ առ մեզ: 60. ժողովրդեանն մերում, նա սիրոյ: 61. բանիւ գթուղք: 36^ա: 61. սիրայորդոր առաքէիր: 62. Արդ, տակաւին զհամբաւ քո չեմք լուեալ: 64. միայն տեսանեմք: 66. քանզի իբրեւ զհուր է: 66-7. զյօժարութիւն քո, որ կամիս սպանանել եւ կորուսանել զարեւ: 68. զի եթէ Տէր: 70. հակառակ կայ:

4 Ակնարկութիւնը Լեհաստանի հայերի կրօնափոխութեան մասին է: ԺԷ. դարի առաջին քառորդին Շահ Աբաս Մեծ՝ անդրելով Արարատեան աշխարհը հայերին գաղթեցնելով

րական» եւ զքո ունայն սէրն երեւեցուցանես, որ ցուցանելով զասացեալդ՝ ասացեալ ես. «երկնչիմ յոմանց դիւրասայթաքաց»։ Ո՞վ է դիւրասայթաքն, զի դու զքեզ դու սայթաքես եւ ընդդիմադիր լինիս դու քեզ, եւ օրինակ բերես առաձն Նսայեայ. «Որք յարեն զտունն ի տուն եւ զազարակ առ ազարակ մերձեցուցանեն» (Նսայի, ե., 8)¹։ Զո՞ր տուն յարեցաք կամ զո՞ր ազարակ մերձեցուցաք առ ազարակ։ Ավանդ յիմարութեանս։ Դուք ընդէ՞ր զԱղուանից տունն յափշտակեցիք, զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն զուլիս աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ։ Նոյնպէս եւ զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուաճեցիք, որ ՆՃԻԶ. տարի է, որ ինքնագլուխ կաթուղիկոսք են², թէպէտ գիրք կու պարսաւեն։ Տե՛ս, ե՞ս եղայ յարող տուն

դէպի Սպահան՝ Ս. Էջմիածինը աւերակ էր դարձել։ Դավիթ Ե. մենակ չկարողանալով հոգալ ծանր հարկապահանջութեան եւ պարտքերի տակ ընկած Էջմիածնի պէտքերը, իրան աթոռակից կաթուղիկոս օծեց Մելքիսէփն։ Սա եւս ոչինչ չկարողացաւ անել՝ հրաւիրուեց հարստութեամբ եւ բարի վարքով համբաւաւոր Սրապիոն վարդապետը, որ կաթուղիկոսական օծումն ընդունեց Գրիգոր ԺԳ. անուամբ։ Սրապիոն-Գրիգոր ԺԳ. մեծ նեղութիւններ կրելուց յետոյ շուտով վախճանուեց Տիգրանակերտում 1606թ.։ Մելքիսէփը իւր եղբօրորդի Սահակին կաթուղիկոս օծեց, հարկապահանջների ու պարտատէրների առաջ պատասխանատու կարգելուց յետոյ գնաց Կ. Պօլս եւ Լեհաստան՝ ժողովարարութեան։ Լեհաստանում ժողովրդից թաքուն Նիկոլ Թորոսովիչ արեղային եպիսկոպոս ձեռնադրեց։ Նիկոլ Թորոսովիչը լատին կրօնաւորների ձեռքին գործիք դարձաւ։ Նա միանգամայն հակառակ ուղղութիւն բռնեց թէ Էջմիածնի վերաբերութեամբ՝ արհամարհելով հայրապետի ազդարարութիւնները, անարգելով հայրապետական նուիրակներին եւ թէ ժողովրդի վերաբերութեամբ՝ բռնանալով նրանց վերայ, եւ մեղանչելով եկեղեցու աւանդութիւնների կարգերի դէմ։ Լատին կրօնաւորներն իրանց պաշտպանութեան տակ առան Նիկոլին, որ ընդունելով պապի գերիշխանութիւնը՝ սկսեց աւելի եւս նեղել ժողովրդին։ Յուսահատ ժողովուրդն էլ պապական եղաւ՝ պապի միջոցաւ Նիկոլից ազատուելու համար։ Լատին կրօնաւորները հասան իրանց նպատակին՝ տիրելով հայ եկեղեցիներին։ Լեհաստանի հայերի վիճակը թեթեւացնելու եւ նրանց գործերին վերահասութիւն անելու համար՝ Էջմիածնի Հայրապետանոցի կողմից այնտեղ ուղարկուեցին ժամանակի ամենանշանաւոր հոգեւորականները՝ Գրիգոր եւ Խաչատուր Կեսարացիները, սակայն սրանք եկեղեցական սաստիկ նախանձախնդրութիւն ցոյց տալ կամենալով՝ աւելի եւս բորբոքեցին խռովութիւնը ժողովրդի եւ Նիկոլի միջեւ։ (Տե՛ս՝ Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884։ Այվազեան Գաբրիէլ, Նիկոլ եպիսկոպոս եւ պատմութիւն դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթուղիկութիւն։ Վաղարշապատ, 1877։ Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ։ Ս. Պետերբուրգ, 1884)։

1 Թղ։ 36^ա։ 72. գլուխ մեր։ 73. հօտին։ առաքելոյ։ 74. բարբարոսաց իմաստնոց եւ անմտից։ չիք պարտապան։ 75. ասացեալդ։ 76. քարոզեցեր յերկիրն։ 78. չիք եւ։ 79. սերդ երեւեցուցեր՝ ոչ ցուց։ 80. Ասացեալ ես։ 81. կսայթաքես։ 82. չիք դու։ Վասնզի օրինակ առբերես յ Նսայեայ։ 83. տուն առ տուն։

2 Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը, ըստ ազգային պատմչաց, սկսուեց 340թ.։ Առաջին կաթուղիկոսն էր Ս. Լուսաւորչի թոռն Գրիգորիս։ Աղուանից կաթուղիկոսութեան յաջորդութիւնը շարունակուեց Փոքր Սիւնիքում կամ Արցախում։ Ի պատիւ Ս. Գրիգորիսի նշխարաց, որ թաղուած է Ամարասում՝ այդտեղը համարուում է Աթոռ Աղուանից կաթուղիկոսութեան, բայց կաթուղիկոսները կենում էին Պարտաւում, յետոյ Գանձասարում եւլն։ Աղուանից կաթուղիկոսների իշխանութեան ենթարկուեցին մի ժամանակ եւ Գուգարք կամ այժմեան Ղազախ, Բօրչալուն։ Բայց սխալ է այդ գաւառը, ինչպէս եւ Արցախը, կոչել Աղուանք։ Աղուանից աշխարհն ընդգրկում էր այժմեան Բաքուի նահանգի մի մասը։ Խորենացուն վերագրուած «Աշխարհագրութեան» մէջ (Մովսէս Խորենացի, Աշխարհացոյց Է. դարու։ Ս. Պետերբուրգ, 1877) ասուած է. «Աղբանիա, այսինքն է Աղուանք, յելից կալով Վրաց առ երի

առ տուն, թե դու «ուտելով զտունս այրեաց, պատճառանօք երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դատաստան ընդունիցին» (Մարկ., ԺԲ., 40) ¹:

Դարձեալ գրեալ ես, թե «իւրաքանչիւր յոր կոչումն կոչեցաւ, ի նմին կացցե (Ա. Կորնթ., Է., 20), եւ իւրաքանչիւր զիւր բեռն բառնալոց է»։ Եւ գիտես, թե իւրաքանչիւր զիւր բեռն բառնալոց է, իսկ ընդէ՞ր դու զայլ վիճակներն եւ զայլոց տունն յափշտակեցեր ըստ վերոգրելոցն, թե «Աղուանք», եւլն.։ Դարձեալ գրեալ ես. «Եւ զի, թէ իցէ առադրել օրինակս, ոչ իսկ գոյ ոք, որ պատասխանատրիցէ։ Քանզի անհատն եւ տեսակն ի սեռն տեսանի, այլ ոչ սեռն եւ տեսակն ի յանհատն պարունակի։ Վասն զի ամենայն տեսակ եւ անհատ՝ կենդանի են, բայց ոչ ամենայն կենդանին մարդ է, որպէս մասունքն ի հանուրն տեսանին, բայց ոչ հանուրն ի մասունս» ²:

Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչեւ ցԿասքից ծովն եւ ցՅայոց սահմանս առ Կուր գետով» (Եր. 17)։ Խորենացին (Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Դ., գլ. Գ.) Ս. Գրիգորիսի նահատակութիւնը դնելով Վատնեան դաշտում «մերձ ի Կասքիական կոչեցեալ ծով», աւելացնում է. «զոր (զմարմինն), բարձեալ սարկաւագաց նորուն, բերելով ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»։ Ուրեմն, Փոքր Սիւնիք, որով Ամարասը, Աղուանքից դուրս էր։

Մենք հարկ համարեցինք այս կէտի վերայ կանգնել, որովհետեւ Գեր. Տ. Սակար եպիսկոպոս Բարխուդարեան, իւր բոլոր տեղագրական երկասիրութիւնների մէջ Աղուանից աշխարհի սահմանները շատ է ընդարձակում՝ հասցնելով մինչ Չորոյ գետ եւ Սեւանայ լճի հիւսիսային ու արեւելեան ափերը, շփոթելով Աղուանից անունը կրող կաթողիկոսների իշխանութեան սահմանը երկրի սահմանի հետ։

Աղուանից կաթողիկոսութիւնը միշտ եղել է ամենայն Յայոց հայրապետութեան գերիշխանութեան տակ։ Ժամանակաւոր ընդվզումները շատ կարճատեւ են եղել։ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վերջացաւ իսկապէս 1786թ., եւ վերջին կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Ջալալեան։ Իսրայէլը իբրեւ հակաթոռ եւ Յովհաննէսի եղբայր Սարգիսը թէւ կաթողիկոսական օծում ստացան, բայց վերջինս 1798թ. Վրաց Գեորգ թագաւորի հաճութեամբ եւ Ամենայն Յայոց Ղուկաս կաթողիկոսի հրամանով նշանակուեց Յաղբատի վանահայր արքեպիսկոպոս տիտղոսով։ Երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին՝ Սարգիսը վերադարձաւ Գանձասար եւ 1815թ. Եփրեմ կաթողիկոսը յատկացրեց նրան Միտրոպօլիտ տիտղոսը։ Սարգիսի յաջորդեց նրա եղբօրորդի Բաղդասար արքեպիսկոպոսը՝ դարձեալ Միտրոպօլիտ տիտղոսով։ Աղուանից կաթողիկոսական տոհմի այս վերջին բարձրաստիճան հոգորականը վախճանուեց 1854թ. յունիսի 27-ին։ 1836թ. «Պօլօժենիէ»-ի հաստատութեամբ Աղուանից անունը կրող կաթողիկոսութեան վիճակը դարձաւ Ռուսաստանի հայերի վեց թեմերից մէկը՝ Ղարաբաղու թեմ կոչմամբ։ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը սկսուեց ԺԲ. դարի համարեա սկզբում։ Երբ Գրիգոր Գ. քսանամեայ հասակում կաթողիկոս ընտրուեց՝ Աղթամարի Դաւիթ արքեպիսկոպոսը իւր կուսակիցների ձեռքով Վասպուրականի Չորոյ վանքում օծուեց եւ փոխադրուեց Աղթամար։ Գրիգոր Գ. 1114թ. Սեւա լեռան Բ. ժողովով նշուեց եւ հակաթոռ հրատարակեց Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը, բայց ցարդ շարունակուում է։ Այս երկու՝ Աղուանից եւ Աղթամարայ, կաթողիկոսական աթոռներն էլ, որ Ս. Էջմիածնի թշուառութեան օրերին վտարանջել էին, երբ Մովսէս եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսների օրով սկսեց Էջմիածինը բարեկարգուել ու պայծառանալ՝ կամովին հպատակուեցին, ընդունելով Ս. Էջմիածնի Ամենայն Յայոց Յայրապետական Աթոռի գերիշխանութիւնը։

1 Թղ. 36^բ։ 84. չիք մերձեցուցանեն։ 84-5. Արդ, զո՞ր տուն յարեցաք առ տուն, եւ զո՞ր ազարակ։ 87. զոր դուք ի ձեր թղթոջ։ Թէ ինքնագլուխ։ 88. աթոռ է եւ թէ Սուրբ Լուսաւորիչն է։ 91. Վիրք պարսաւեն։ Արդ ե՞ս եղէ։ 93. երկարել։ զի աւելի։

2 Թղ. 36^բ։ 97. Արդ, եթէ գիտես որ։ 98. չիք իսկ։ ուրեմն դու զայլոց վիճակքն։ 100. զԱղուանս եւ թէ զայլսն։ չիք Դարձեալ։ Գրեալ ես, զի եթէ իցէ։ 101. առադրելի։ 102. նստրեցէ։ 103. եւ

Այս բանս բազում տեսութիւնս ունի, սակայն զայս բանս այն մտօքն էք գրեալ, թէ մեք յառաջ եմք եւ դուք վերջին կամ թէ մեք գլուխ՝ եւ դուք մասունք: Եւ ասացեալ ես, թէ ո՛ր կարէ առադրել սմա պատասխանի՝ իբրեւ թէ զրոյցն մեր է:

Այո՛, այդպէս էր, վասն զի էր երբեմն, զի առաջին կաթողիկոսութիւնն ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ՝ այտի էառ սկիզբն, եւ նստան երկոտասան կաթողիկոսք մինչեւ ցՅովսէփ ի Վաղարշապատ եւ անտի փոխեցան ի Դուին, եւ նստան անդ կաթողիկոսք ԻԳ. եւ փոխեցան յԱրամուս եւ անդ նստան կաթողիկոսք ԻԱ.¹ եւ փոխեցան յԱնի, եւ նստան անդ կաթողիկոսք Գ. եւ եկեալ Պետրոս կաթողիկոսն նստաւ ի Սեբաստիա ի թուին Հայոց ԴՃՂԵ.: Եւ քուերորդին խաչիկն նստաւ ի Կոկիսոն առ Գազկայ Հայոց թագաւորին: Եւ Վկայասէրն ի Ծամնդաւ, բայց չըջագութեամբ, եւ Բարսեղ կաթողիկոսն կրկին յԱնի, եւ եկեալ յԱղթամար առ իշխանն Հայոց Վասիլ եւ վախճանեցաւ²:

Իսկ ի թուականիս Հայոց ԵՃԿԲ. ձեռնադրեցաւ Գրիգորիս յաթոռ հայրապետութեան եւ եկեալ ի Հռոմկլայն ի վեց հարիւր թուականիս Հայոց, եւ նստան ի Հռոմկլայն կաթողիկոսք տասն, ի ժամանակս հարիւր քառասուն եւ մէկ ամի, մինչեւ ի թիւն Հայոց ՁԽԱ., յոր եկեալ Մարայ սուլթանն Աշրաֆն կոչեցեալ եւ առեալ զՀռոմկլայն քանդեաց եւ աւերեաց, եւ եկեալ Աջն ի Կիլիկիա, որ այժմ ասի Սիս առ թագաւորն Հայոց երկրորդ Հեթումն: Եւ շինեցան Կաթողիկէ տաճարքն էջմիածին եւ սուրբ Սոփի եւ սուրբ Աստուածածին անուանեալք ի խորհուրդ այդ եկեղեցեացդ, եւ ձեռնադրեցեն վարդապետք եւ եպիսկոպոսք զԳրիգոր Անաւարդեցին կաթողիկոս, յորոց մին էր Գէորգ Լամբրոնացին: Եւ յայնմ հետէ մինչեւ ցայսօր կայ հայրապետութիւնն հաստատ աստ եւ Ս. Լուսաւորչի Աջն աստ, զի «ի սմա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ ընդ սա» (Սաղմ., ՃԼԲ., 13-14): Եւ եղեւ սա գլուխ, որ է, անհատն՝ սեռ, եւ առաջինն՝ վերջին, ըստ Աւետարանին (Մատթ., ԺԹ., 30), եւ ըստ Սաղմոսին կցորդին (ՃԾ. կցորդ., «Փոքր էի»), որ է մասն հանուր³:

տեսակն յանհատն: 105. այսինքն մասունքն: 37^ա: 106. եւ ոչ:

1 Կաթողիկոսական բնակավայրերի ցանկը, այդ տեղերում յարատեւութեան թուերը ճիշտ չեն: Մի առ մի ճշտել անելորդ ենք համարում: Արամուս ամենեւին կաթողիկոսարան չէ եղել: Միայն Դաւիթ Ա., որ 729թ. կաթողիկոս ընտրուեց, իւր հայրենի Արամոսն գիւղում եկեղեցի շինեց եւ այդ եկեղեցու մօտ ութ տարի ապրեց: Դուինը 452-924թթ. հանդիսանալով Հայրապետական Աթոռ՝ այնտեղ գահակալեցին 40 կաթողիկոս, երկու տեղակալ եւ մի հակաթոռ՝ 600-617թթ. յունաց բաժնի Աւան գիւղաքաղաքում:

2 Թղ. 37^ա: 107-8. Այո՛, եւ այս բանս: տեսութիւն ունի, զի դուք այնու մտօք գրեցեալ եք զայս, թէ մենք առաջինք: 109. վերջինք: գլուխն, դուք՝ մասունք: 110. զի ասելդ թէ: 111. է այնպէս ասել, որպէս թէ զրոյցն ի մեզ է: 112. այդ այդպէս էր երբեմն, վասն զի առաջին: 114-5. ւորչէն անտի սկիզբն էառ: նստան ԲԺ. կաթողիկոսունք: 115. չիք անտի: 117. չիք անդ: 119. եւ եկեալ: 121. հրամանաւ Գազկայ: 122. Ծամնդու: Եւ Բարսեղ: 123. յԱղթամար, եւ առ: 124. չիք եւ: վախճանեցաւ ի թուական:

3 Թղ. 37^ա: 125. Ձեռնագրեաց զԳրիգորիս: 126-7. ի ԶԵ. թուակ.: 37^բ: 128-9. Ժ. որ էանց

եվ յետ ձիթ. տարւոյն, որ է թուին Հայոց ՉՃՂ.¹ անհնազանդ եղեալ ձեր արեւելեան կողմիդ ի Ս. Լուսաւորչի Աթոռոյս եւ ձեռնադրեցին ըստ կամաց իւրեանց զԿիրակոս կաթողիկոս խորվիրապեցին զապալա-յով, որպէս որ յայտն է ի շարագրութիւնս Գրիգորի Կեսարացւոյն²: Ահա այս քեզ պատասխանի: Ահա՛ եւ եւս ի ձեռագրին իւրում վկայէ հոգելի հայրն, երիցս երանեալ ըաբունապետն եւ անյաղթ փիլիսոփայն եւ պայ-ծառ ջահն եկեղեցւոյ այսպէս.³

«Ես՝ անարժան Գրիգորս, պիտակ անուամբ կոչեցեալ վարդապետ եւ պատրիարք, յորժամ ի Կոստանդնուպօլսոյ եկի ի Կեսարիա եւ հարկ եղեւ ինձ գնալ ի Բերիայ, այսինքն՝ Հալէպ, վասն Երուսաղէմայ նուիրակու-թեան, զոր յառաջագոյն կամօք եւ միաբանութեամբ Տէր Ազարիա կա-թողիկոսին եւ վարդապետին Հայոց Տէր Ղուկասու եւ Տէր Սրապիոնի եւ Տէր Դաւիթ եպիսկոպոսին, որ յանձնարարին զծառայութիւն նուիրակու-թեան սուրբ Երուսաղէմայ, զոր կատարեցի իսկ զնոյն մատակարարու-թիւնն, եւ ի գնալն կամեցայ անցանել ընդ երկիրն կիլիկեցւոց վասն այս-քան պատճառանաց: Նախ՝ երկրպագութիւն սրբոյն Լուսաւորչի Աջոյն, երկրորդ, ի տեսութիւն Յովհաննէս կաթողիկոսի տանս Կիլիկիոյ, վասն

ծամանակ ԳԽԱ.: 129. ամ մինչեւ ԳԽԱ. թուականին Հայոց, զոր: 131. քանդեաց, աւերեաց եւ աւարեաց, եւ ապա եկեալ Աջ Սրբոյն Լուսաւորչին ի Կիլիկիայ: 133-4. եւ շինեցաւ: Էջմիածնի եւ սրբոյն Սոփիայ եւ սուրբ Աստուածածնի անուանեալն: 135. այդր եղեալ եկեղեցեաց: 136. Անարգաբացին: 136-7. որոնց մինն: 138. կայ հաստատ Հայրապետութիւն: 139. աջն ի սմա բնակեց: 141. որ անհատն սեռ:

1 Ընդունուած է կարծել, որ Հայրապետական Աթոռը Վաղարշապատ տեղափոխուեց 1441թ., սակայն Կիրակոսի յաջորդ Գրիգոր Մակուեցու մի կոնդակը, որի գլխաւոր կետերը տպուեցին «Արարատի»-ի 1904թ. յունուար ամսում (եր. 37, 38), այդ թիւը տարակուսելի է դարձնում: Կոնդակը գրուած է 1441 թ., Մակուեցու կաթողիկոսութեան 11-րդ ամսում, իսկ ինքն կաթողիկոս է օծուել եւ., յունուարի է.-ին: Ուրեմն, կոնդակը գրուած է 1441 թ. դեկտեմբեր ամսին: Կիրակոսը երկամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց: Ու-րեմն, նրա ընտրութիւնը եղել է ոչ թէ 1441թ., այլ 1438թ: Սսի Սիմեօնի առաջ բերած թուերը ոչ իրար են համապատասխանում, ոչ էլ պատմական դէպքերին, որով կորցնում են իրանց կարեւորութիւնը: Մեզ համար կարեւորութիւն ունի այն, որ Մակուեցու կոնդակի համեմատ Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեան թիւը պէտք է դնել 1441թ.-ի՝ փոխանակ 1438թ.: Սիմեօն Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը անուանում է զապալով, որը կնշանակի հաստա-տագրով: Նա դրանով կամենում է ասել, թէ Կիրակոսը ոչ թէ եկեղեցական օրէնքով եւ ազգային ընտրութեամբ է կաթողիկոսացել, այլ տիրող իշխանութեան հրամանով:

2 Գրիգոր Կեսարացին Սրապիոնի, որ յետոյ Էջմիածնի կաթողիկոս դարձաւ Գրիգոր ԺԳ. անուամբ, աշակերտներից էր: Սովսէս կաթողիկոսը յարգանքով էր վարում Գրիգոր Կեսարացու հետ, որովհետեւ նա, թէեւ Սրապիոնի կրտսեր աշակերտներից, սակայն առ ոտս Գրիգորի էր շարունակել իւր ուսումն, ու նրանից վարդապետական գաւազան ստացել: Փիլիպպոսն էլ յարգում էր Գրիգորին, որովհետեւ ինքն էլ Սովսէսի աշակերտն էր: Մնացած հոգորականները պատկառում էին նրանից՝ համարելով նրան երախտաւոր Ս. Էջմիածնի երկու ամենանշանաւոր կաթողիկոսների: Անշուշտ, Գրիգոր Կեսարացին անձնական արժանաւորութիւն էլ ունէր՝ իբրեւ հմուտ եւ եկեղեցական կարգ կանոնների մախանձախնդիր հոգորական:

3 Թղ. 37^ա: 144. թիւն Հայոց ՊԹ.: 145. արեւելեանց Սուրբ Լուս: 146. Աթոռոյն: 147. կաթու-ղիկոսն դապալայով: 148. յայտ է: 149. եւ ի ձեռագր: 150 հոգելից հայրն մեր: 152. չիք այսպէս:

Համոզելոյ զսա ի խաղաղութիւն, զի Տէր Յովհաննէս վարդապետն ի Սիս Է ձեռնադրեալ կաթողիկոս եւ Պետրոս վարդապետն՝ ի Հալէպ, եւ այսպէս երկպառակութիւն անկեալ էր ի մէջ ինքեանց¹: Ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ. մայիսի ԻԹ. եկեալ Հասի ի կիլիկեցւոց գաւառս, ի դղեակն, որ կոչի Վահկայ, զի անդ էր ամարայնոց կաթողիկոսարանի, եւ ի տեսանել զմիմեանս ոչ սակաւ ուրախութիւն եղեւ մեզ եւ այլ քրիստոնէից, եւ եղեւ մնալ մեզ անդ ԼԱ. օր՝ մայիսի ԻԹ. օրէն, մինչեւ ի յունիսի ԻԸ. օրն, եւ ժողովեցան առ անարժանութիւնս իշխանագունք եւ ամենայն գլխաւորքն ժողովրդեան տանս կիլիկեցւոց եւ աղաչէին՝ վասն Աստուծոյ ուղիղ դատաստան արա ասելով, ըստ կանոնաց եւ ըստ Հայրենի Հրամանաց եւ աւանդութեանց տանս Հայոց: Եւ ետու ձեռագիր վկայական ի ձեռս նոցա այսպէս, զի ըստ առաքելական վիճակի գիտեմք վիճակեալք զտունս Հայոց առաքելոյն Թադէոսի, զի ինքն սուրբ առաքեալն Թադէոս ձեռնադրեաց զմի յաշակերտացն իւրոց Թէոփիլոս անուն, զոր Ղուկաս յիշէ զսա ի սկիզբն Աւետարանին (Ղուկ., Ա., 3) եւ ի պրակս առաքելոց (Գործք Առաք., Ա., 1):

Զսա կարգեալ սուրբ առաքեալն Թադէոս առաջնորդ Հայաստանեայցս, յաղագս այսմ պատճառի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց ի Կեսարիա ընկալաւ զձեռնադրութիւն, եւ այսպէս ամենայն կաթողիկոսք լինէին մինչեւ ի չար ժողովն Քաղկեդօնի², զոր յոյնք կամեցան եւ արարին: Յայնժամ բաժանեցան Հայքն ի յունաց, եւ այլ ոչ եւս ընկալան զձեռնադրութիւնն ի Կեսարիա, եւ եղեւ ինքնագլուխ Կաթողիկոսութիւնն Հայոց, եւ վասն առաւել շփոթմանց եւ խռովութեանց երբեմն ի թաթարաց եւ ի պարսից եւ երբեմն ի յունաց, վասն որոյ եւ այլ եւ այլ տեղիս նստէին կաթողիկոսք Հայոց, երբեմն ի Վաղարշապատ, երբեմն ի յԱղթամար, երբեմն ի Մովսէս, ի Քեստուն, ի Հռոմկլայն եւ յայլ բազում տեղիս, որ ոչ երկարեմ: Բայց ի վերջին ժամանակս ի ձեռն թագաւորացն կիլիկեցւոց Հաստատեցաւ կաթողիկոսութիւնն ի Սիս կամօք եւ միաբանութեամբ ամենայն Հայոց, եւ ոչ թէ միով ումեք կամ երկոքումեք, որ ԳՃԺԱ. ամբ են,

1 Սսի Ագարիա կաթողիկոսի մահից յետոյ (1601թ.) նրա աշակերտ Յովհաննէս Այնթափեցին Սսում օծուեց կաթողիկոս, իսկ ոմն Պետրոս Կարկառեցի՝ Բերիայում (Հալէպ): Գրիգոր Կեսարացին Երուսաղէմ գնալիս՝ այս երկպառակութեան եւ խռովութեան վերջ տալու համար ստաւ Կիլիկիա, որոշեց, որ երկուքն էլ իրանց տեղերում մինչեւ իրանց մահը վարեն կաթողիկոսութիւնը, իսկ մէկի կամ միւսի մահից յետոյ կենդանի մնացողը Սսում հաստատելով իւր աթոռը՝ միայնակ վարի իշխանութիւնը: Այսպէս եւս եղաւ: Պետրոսի մահից յետոյ Յովհաննէսը միայն վարեց իշխանութիւնը Սսում:

2 Գրիգոր Կեսարացին կարծում է, որ Քաղկեդօնի ժողովից յետոյ հայ հայրապետները դադարեցին Կեսարիայում Ս. Օծումն ընդունելը եւ ինքնագլուխ ու անկախ դարձան: Քաղկեդօնի ժողովը գումարուեց 451թ., մինչդեռ Արշակ Բ. թագաւորը եւ Ներսէս Մեծը 366թ. Վաղարշապատի Բ. ժողովում՝ Քաղկեդօնի ժողովից 85 տարի առաջ, արդէն որոշել էին Հայ եկեղեցու անկախութեան եւ հայրապետի իւր եպիսկոպոսներից օծումն ընդունելու խնդիրը:

բացի Հռոմկլայէն, որ տունն Կիլիկեցոց Հաստատութեամբ ունի զաթոռ կաթոլիկոսութեան մինչ ցայժմ, եւ է այժմ նորընծայ կաթոլիկոս Տէր Յովհաննէս, որպէս եւ մեք ձեռնադրեցաք եւ տուաք զվկայական թուղթս ի ձեռն նորա, որ եւ Հնազանդքն այսմ աթոռոյս օրհնեսցին յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն: Իսկ անհնազանդքն եւ Հակառակողքն եւ թշնամիքն այսմ սրբոյ աթոռոյս դատապարտեսցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրս Լուսաւորչի Աթոռոյս, ոչ ի մերոց եւ յօտարաց: Իսկ եթէ ընդդիմանան բանիւք կամ թղթով կամ այլով իւրիւր, անիծեալ լիցին կրկին անգամ յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա, իսկ ընդունողքն սորա օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ»¹:

Դարձեալ ըստ պատմութեանց գրոց՝ յորժամ ի Հռոմկլայ եւ ի Սիս էին կաթոլիկոսութիւնք Հայոց կամակցութեամբ մերոց թագաւորաց, յանժամ էին յարեւելս Մխիթար մականուամբ Գոշ կոչեցեալն, որ զարեւելեան Զաքարէ իշխանին խնդիրքն յղեաց ի Սիս առ առաջին օծեալն Լեւոն, եւ առ կաթոլիկոսն Հայոց Յովհաննէս, զոր նոցա ժողով արարեալ կատարեցին զխնդիրսն²:

1 Թղ. 37^ա: 153. Սոյնպէս եւ: 154. յորժամ ելի: 155. եւ եկի: 156. չիք ի Բերիայ այսինքն: 156-7. վասն նուիրակութեան սրբոյն Սաղիմայ: 159. վարդապետք Հայոց Տէր Ղուկաս եւ Տէր Սրապիոն: 160. եպիսկոպոսացն, որ յերուսաղէմ, յանձն առի: 161. սրբոյ: զոր եւ: 163. ընդ երկրաւ: 164. պատճառաց: յերկրպագութիւն սրբոյ: 165. Տեառն Յօհաննիսի: 166. նորընծայ կաթող: եւ վասն: զսոսա: 167. Յովհաննէս կաթողիկոսն: 168. ի Սիս է: 170. չիք էր: 171. եւ Սայիսի Թ.: ի գաւառն Կիլիկիոյ: 172. որ կոչիւր: 38^բ: 174. եղեւ մեզ եւ ամենայն քրիստ: 175. ինձ մնալ: ի մայիս Իթ.-էն մինչեւ: 175- 6. ի ԻԸ. Յունիսի: 178. Կիլիկիոյ եւ աղաչեցին թէ վասն: 179. արա մեզ ըստ մերոց հայրենի: 180. չիք հրամանաց եւ չիք տանս Հայոց: 181. ի ձեռս սոցա: 182. վիճակեալ: 183. Թաղէոսի եւ աթոռ առաջին զԿեսարիա, զի ինքն առաքեալն: 185. չիք զսա յսկիզբն: 186. առաքելոցն: 188. զսա կարգեաց: 190. սուրբն: 191. զծեռնադրութիւնն: 192. կաթողիկոսք Հայոց ի Կեսարիա ձեռնադրեալ լինէին մինչեւ: 194. հայք: 196. Հայոց: Բայց առ ի ոչ ունելոյ գիաստատութիւն ազգս Հայոց վասն առաւել շփո: 39^ա: 197. այսինքն երբեմն: 198. որոյ եւ յայլ եւ: 200. յԱնի: երբեմն յԱղթամար: ի Ծովքն Քերոմն: 201. զոր ոչ երկարեմք: 202-3. Կիլիկիոյ: 205. միով կամ երկուքումք, զոր ճժԱ.: 206. զոր: Կիլիկիոյ: 207. մինչեւ ցայսօր: 208. Յօհաննէսն: 209. եւ մեք բերաք զհաւանութեան ձեռագիր ամենայն եպիսկոպոսաց այսմ նահանգի եւ աթոռոյ, ապա եւ մեք ձեռնադրեցաք: 210. ի ձեռս սոցա, զոր եւ հնազանդեալքն: 210-1. օրհնին: 211. յամենայն: 212. անհնազանդողքն: 213. այս: 214. անիծեալ եղիցին: 215. ի կեանք: 216. Աթոռոյս Լուսաւորչի: 217. եւ ոչ յօտարաց: 39^բ: 218. իւրիւր իրօք, անիծեալ եղիցին: 220. օրհնին: 221. չիք ի մէնջ: ամէն:

2 Զաքարէ եւ Իվանէ եղբայրները Վրաց արքունիքում մեծ նշանակութիւն ունէին: Հայ եւ վրացի զինուորների միջից տօների առիթով տարածայնութիւններին վերջ տալու համար խնդրեցին Յովհաննէս Է. Մեծաբարոյ կոչուած կաթողիկոսից Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եւ Խաչվերաց տօները վրաց հետ տօնել, եւ վրանի տակ, շարժական սեղանի վերայ Ս. Պատարագ մատուցանել: Այդ ժամանակ Յովհաննէս Մեծաբարոն Հռոմկլայ էր աքսորուած եւ Լեւոն Բ. թագաւորի հրամանով Դաւիթ Գ. օծուելով Սսում՝ վարում էր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, ուստի եւ Դաւթի նախագահութեամբ գումարուեց Սսի Ա. ժողովը 1204թ.: Ժողովը Զաքարէի խնդրին բաւարարութիւն տուեց եւ որոշումն յատուկ պատգամաւորի ձեռքով ուղարկեց Զաքարէին: Սակայն, Զաքարէի հրամանով Լոռու ժողովը 1205թ. եւ Անույ Դ. ժողովը 1207թ. չընդունեցին Սսի ժողովի որոշումները: Մխիթար Գօշը իւր երկդիմի վարմունքով եւ Խաչատուր Տարօնեցին՝ «Խորհուրդ խորին» շարականի հեղինակը, լռելեայն քաջալերում էին Զաքարէին:

Եւ աշակերտ նորին Վանական եւ նորայն մեծ Վարդան, որ եկն յերկր-
պագութիւն սրբոյն Աջոյն եւ ի տեսութիւն առաջին Հեթմոյ թագաւորին,
զոր ժողով արարեալ նոցա կաթողիկոսաւն Կոստանդեալ ի ՈՂԵ. թուին
մերոյ ի մայրաքաղաքս Սիս ի սուրբն Սոփիայ եւ գրեցին կանոնս, որ է
գլուխ ԻԵ. եւ ետուն ի մեծ վարդապետն Վարդան, զոր տարեալ յարեւելս
եւ յղեալ հաւանութեան ձեռագիր: Զայսոսիկ Կիրակոս պատմագիրն գրէ
եւ աշակերտն Վարդանայ Ներսէս եւ նորայն Եսայի եւ նորայն Յօհան
Որոտնեցին եւ նորայն Գրիգոր Տաթեւացին, որ յղեաց ԸԺԾԶ. թուին Հա-
յոց զաղթամարցիք ի Սիս առ կաթողիկոսն Յակովբ եւ եղեն հնազանդ
Ս. Լուսաւորչի աթոռոյն, որ եղեն մի հօտ եւ մի հովիւ: Զայս Գրիգոր Տա-
թեւացւոյ Վարուց գիրքն գրէ, եւ նորին աշակերտք Պօղոս եւ Մատթէոս,
որ եկեալ են սոքա ի Սիս, եւ նստաւ կաթողիկոս Պօղոս, որ կայ այժմ
գերեզմանն ի վանքս մեր, զոր ինքն շինեաց ԸԺԿԲ. թուին Հայոց, զի կայ
գրուած ի փորուած քարի, ի վերայ դրան վանիցս, եւ ի յիշատակարան
«Ճաշոց»-ին, զոր ինքն ետ գրել, եւ ի սորա ժամանակն էջմիածին կաթո-
ղիկոս չիկայր, եւ ի Սիս կայր կաթողիկոս¹:

Արդ, սոքա ընդէ՞ր կամակից եւ հնազանդ էին կաթողիկոսացն, որ ի
Սիս, որ եւ ինքն Պօղոս կաթողիկոս եղել: Մի՞թէ կաթողիկոսին ժողովոյն
վարդապետքն, քան զնոսա վեհագոյնք էին եւ իմաստու՞նք, գիտեմ որ չէք
կարող ասելոյ: Եւ թէ այլ գրոց եւ կամ այս սրբոց վկայիցն չպատկառեցար,
գոնեա պատկառեա ի ձերոց հարցդ, այսինքն՝ ի Գրիգոր վարդապետէ Կե-
սարացւոյ, որ նորին իշխանութեամբն պարծիք, այլ լսելով զրախօս չարա-
խօսացն, որք ապականեն զլսելիս որպէս Յուդայն, որ առեալ էր զպատիւն
եւ զաստիճան եւ զիշխանութիւն, բայց յետոյ ուրացեալ մատնեաց զՏէրն
նախանձելով ընդ իւղն նարդոսեան (Յովհ., ԺԲ., 3-7) եւլն.:

Դարձեալ անուանեալ կաթողիկոս ես գրեալ զմեզ: Ո՞չ երկնչիս
յԱստուծոյ եւ ի տէրունական հրամանէ, զի «որ ասէ ցեղբայր իւր մորոս
եւ յիմար՝ պարտաւոր լիցի գեհենոյն» (Մատթ., Ե., 22), որպէս եւ հրէայք
զՔրիստոս Սամարացի ասէին (Յովհ., Ը., 48): Ուրեմն, պատուէր ունի-
ցիս ի նոցանէ որպէս պատուիրեցին առաքելոցն՝ մի յիշել զանունն զայն
(Գործք Առաք., Դ., 40)²: Նոյնպէս եւ Ռափսակ հրատարակելով հպար-

1 Թղ. 39^ա: 222. Եւ դարձեալ: 224. յայնժամ գոյր: 225. անուանի վարդապետ Մխիթար:
226. զխնդիրսն: 227. Լեօն: չիք Հայոց: 228. Յօհաննէս: 229. զխնդիրսն: 230. Եւ նորին մեծն:
231. զոր եկեալ: սրբոյ: 232. ժողովք: 233. Կոստանդնիւ կաթողիկոսի: 234. թուին մերուն:
235. գլուխս 25: 237. զհաւանութեան ձեռագիր ի մերոց: Զայս: 239. նորին Յօհան: Եւ նորին
Գրիգոր: 240. զոր յղեաց ի ՊԾԶ.: 40^ա: 243-4. որ այս ի Գրիգորի Տաթեւացւոյն վարսն գրի:
244-5. զոր եկեալ ի Սիս նստան կաթողիկոսք, Պօղոս: 246. գերեզմանն ի յաթոռս մեր: ի
ՊԿԲ.: 247. չիք Հայոց: զոր կայ գրեալ ի փորուածս: 248. դրան աթոռոյս: Զյիշատակարան:
249. Արդ, ի ժամանակի սոցա յէջմիածին: 250. ոչ գոյր եւ ի Սիս գոյր: չիք կաթողիկոս:
2 Թղ. 40^ա: 251. չիք: Արդ, հնազանդք: 253. կաթողիկոսական: վարդապետք: 254. քան
զոսոսա վեհագոյնք եւ իմաստու՞նք էին: 255. յայլ գրոց: յայս սրբոց: 257. հարց: ի Գրիգոր:

տանայր ի վերայ բարեպաշտին եզեկիայ, թէ. «Ասացէք ցեզեկիա» (Դ. Թագ., ԺԸ., 19) եւլն.: Ո՞չ նոյն գիրքն, որ գրեզ ձեռնադրեաց՝ նոյն եւ զմեզ, ո՞չ նոյն կարգ է առաքելոցն, որ քեզ նոյն եւ մեզ լինի, թէ մերն աւելի է բանիւ մի, զի Գրիգոր վարդապետն Աջովն իւր ետ ձեզ գաւազան, նոյն Աջովն եւ ետ մեզ գաւազան Հայրապետական, եւ աւելին այս է, որ իւր աջովն զսուրբ Լուսաւորչի Աջն ետ ի վերայ գլխոյ մերոյ, թողում զՍեղբեստրոսին եւլն.¹:

Այսուհետեւ, անուանեալն ո՞վ եղեւ, Փելիքս (Գործք Առաք., ԻԴ.) եւ Փելիտէս (Տիմոթէոս, Բ., 14-19)² եւ ոչ թէ պարծելով է այս վերոգրեալքս, քաւ եւ մի լիցի: Բայց թէ պարծենամք ունիմք եւ տեղիք, վասն զի սուրբ Լուսաւորչի Աջն ի մեզ, սուրբ Երուսաղէմն՝ թեմ: Եւ եւս երկու ազնուական եւ գերադրական իմաստութիւն կայ Հայոց ազգիս: Նախ՝ գրչութեան արհեստն, եւ երկրորդ՝ երաժշտութեան: Ահա գրչութիւն յայտնի է ընդ ամենայն տեղիս, մանաւանդ որ բազում գրեանք առ ձեզ են, եւ երաժշտութիւն յայտնի է, զի ցրուեալ է ընդ ամենայն աշխարհս, որպէս Ազբահանու Խաչատուր վարդապետն³, որ ի Վասիլ եպիսկոպոսէն առեր է զպաշտեցմունս եւ զկարգ քահանայութեան, որպէս ասեն. «Սաղմոսն ի Մշայ եւ Խաչն ի Սսայ». զի՞նչ երկարեցից, որ ձեզ ամենեցուն յայտնի է⁴:

259. զրաբան: որ: 260. գՅուդայն, որ էառ պատիւ, աստիճան եւ իշխանութիւն: 261. չիք ուրացեալ: զՏէրն իւր: 262. իւղոյն: 40⁰: 264. Եւ դարձեալ: 265. մենջ, չերկնչի՞ս: հրամանէն: 266. չիք զի: կամ յիմար: 267. (ասէ) գեհեան հրոյն: չիք եւ: 268. Սամարացի կոչէին: 269. պատուիրեսցես ըստ նրանց: նրանք առաքելոցն:

1 Թղ. 40⁰: 271-2. Ռափսակ հպարտանալով ի վերայ բարեպաշտին եզեկիայ մեծաբանէր յասելն. ասացք: 273. գիրք է: 275. որ ի քեզ նոյն եւ ի մեզ: բանիւ միով: 276. աջին իւրով ետ մեզ: 277. աջին ետ մեզ եւ: 278. իւր աջին զսրբոյ: 279. գլխոյ իմոյ: եւ զՍեղբեստրոսին եւ զՍիկողայոսին, եւ զԲարսումայն:

2 Փելիքսը հռոմայեցւոց կողմից դատաւոր էր Պաղեստինի Կեսարիայում: Հրեաները Փելիքսին զանգատուեցին, թէ Պողոսը ապականիչ խռովարար է եւ Նազովրեցւոց աղանդի՝ քրիստոնէութեան, առաջնորդ: Պողոս Երուսաղէմից Փելիքսի մօտ տարուեց, որ համոզուելով եւ հաւատալով հանդերձ Պողոսի անմեղութեանը՝ բանտարկեց նրան, որ ընծայ ստանայ եւ ապա արձակի: Պողոս երկու տարի մնաց բանտում, եւ երբ Փելիքսը Հռոմ կոչուեց՝ հրեաներին հաճելի մնալու համար դարձեալ չարձակեց Պողոսին (Գործք առաք., գլ. ԻԳ., ԻԴ.): Փեղետոսը մերժուած էր եկեղեցւոց իւր հերետիկոսական կարծիքի համար: Նա ասում էր, որ մեռելների յարութիւնը արդէն եղած է (Տիմոթ., Բ., 14-19): Սսի Սիմեոնը Փիլիպպոս կաթողիկոսին Փելիքս եւ Փեղետէս է կոչում բացի անունների նմանությունից, եւ այն պատճառով, որ որպէս թէ Փիլիպպոսը համոզուած է իւր անմեղութեանը, բայց Փելիքսի պէս անձնական շահը ինկատի ունենալով՝ չի խոստովանում, եւ Փեղետոսի պէս հետեւելով ճշմարտութիւնից՝ կործանում է ոմանց հաւատը դէպի Սսի աթոռը:

3 Խաչատուրը ծննդեամբ Կեսարացի էր, բայց Ասպահանցի էր կոչում, որովհետեւ երկար ժամանակ այնտեղ առաջնորդութիւն է արել: Խաչատուր վարդապետն եւս իւր ժամանակի նշանաւոր հոգորակններից էր: Մովսէս Գ. կաթողիկոսից ուղարկուեց Լեհաստան այնտեղի հայերի գործերին վերահասութիւն գործելու, բայց ապարդիւն: Խաչատուրը, ինչպէս երեւում է Սիմեոնի Թղթից, ձեռնադրուած է Սսի եպիսկոպոսից: Խաչատուրի աշակերտն էր Փիլիպպոսի յաջորդ Յակովբ Դ. Ջուղայեցին:

4 Թղ. 40⁰: 280. Արդ, այսուհետեւ: ո՞րն եղեւ, ո՞ Փելիքս եւ Փիլիղէս: 282. ոչ եթէ պարծիմք ինչ վերագրեցելովքս: 283. չիք եւ մի՛: պարծիմք ունիմք զտեղի պարծանաց: 284. Աջն,

Դարձեալ գրեալ է քո Մովսէս վարդապետ եւ կաթողիկոսն մեծ վարդապետին Տէր Գրիգորի Կեսարացւոյն, զի. «Խնդրէ մայրս մեր սուրբ եկեղեցի զմիաբանութիւն եւ միոյ հարսին մի փեսայ, երկու եւ երեքն ընդդէմ կանոնաց է, եւ գրեալ էր, եթէ ոչ վասն իմոյ հաստատութեան ճառին, քանզի ես կամաւ իմով կամիմ հրաժարիլ յիմոյս բաժնէս, բայց զոր դուք կամիք եւ ուր հաճիք, անդ հաստատեցէք» եւլն.¹:

Բայց գերկրորդն դուք արարիք, որ ի սրբոյ Գրիգորէ մինչեւ ց Յովսէփ կաթողիկոսն Ղ.-րդ.² կաթողիկոս է: Սոքա ամենեքեան մի հարսին մի փեսայ էին, երկրորդոյն պատճառն դուք եղաք: Ո՞վ եղեւ ըստ կանոնաց, մե՞ք թէ դուք, որպէս որ ի բազում տեղիս Գրիգոր վարդապետն ապստամբ կոչէր զձեզ, որպէս որ այդ Յակոբ արեղայդ ինքնին լուաւ ի Գրիգոր վարդապետէն եւ այժմոյս վարդապետ անուանեալ է³:

Որ եւ Մովսէս կաթողիկոսն գրեալ էր ի թղթի իւրում, թէ «տէր վարդապետ, իմոյ զօրութիւն ի ձեռն քում է», եւ թուղթն այժմոյս առ մեզ է: Ասացեալ ես, թէ ընդէ՞ր ձեռնադրութիւն առնես ի մերում վիճակի, ուստի հանդերձեալ եմ որոշել եւլն.: Ահա սմա պատասխանի՝ որպէս հրամայէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. «Հայր իմ մինչեւ ցայժմ գործէ, եւ ես գործեմ» (Յովհ., Ե., 17), զոր եւ նախնի վեհագոյն կաթողիկոսքն մեր, որ գլուխ վարդապետք էին եւ կանոնաց հմուտ եւ ձեռնադրեալքն այսոքիկ են. նախ, Խաչատուր կաթողիկոսն ձեռնադրեաց զԱկնայ Մկրտիչ եպիսկոպոսն, Տիրատուր, որ կաթուղիկոս անուանեցաւ՝ Անկիւրիոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեաց զՍարգիս եպիսկոպոսն Կ. Պօլսոյ պատրիարք: Եւ յետ այնորիկ Ազարիա կաթողիկոսն՝ զՄինաս վարդապետն Էրզրումայ, զՅակոբն Թոխաթու, զՎասիլ եպիսկոպոսն Ամասիոյ, զԽաչատուր եպիսկոպոսն Կաֆայի, զՄկրտիչ վարդապետն Խարբերդու, զմիւս երկայն Մկրտիչն Բաղիշու, զՊօղոս վարդապետն Մշոյ: Եւ յետ նորա Յոհաննէս

պարծանքն պարծանաց առ մեզ է եւ սուրբ: 41^ա: Եւ եւս, որ ազնուական: 286. կայ այդ ի պարծանս Զայոց: 287. երկրորդն՝ երաժշտականութիւն: 288. չիք որ: 289. գրեանք որ առ: 290. զի ընդ ամենայն աշխարհ ցրուեալ է: 290-1. յԱսպահան: 292. էառ զպաշտամունս եւ եւս զկարգ: 293. չիք եւ: 294. երկարեմք, որ ձեզ եւ:

1 Թղ. 41^ա: 295. Եւ դարձեալ: վարդապետն քո Մովսէս կաթողիկոսն: 296. չիք Տէր: 297. թէ խնդրէ մեր մայր: 298. ք. կամ գ.: 299-300. թէ ո՛չ թէ վասն հաստատութեան լմոյ ճառ եմ: չիք կամիմ: 301. հրաժարեալ յիմում բաժնես:

2 Մեր օրինակում Յովսէփը կոչուած է Ղ. (90-րդ) կաթողիկոս, Վիեննայի օրինակում՝ Զ. (6-րդ): Անշուշտ, դի եւ գի նմանութեան պատճառով: Յովսէփը, եթէ ընդունենք Վայոց Ձորեցին անգամ, դարձեալ 6-րդ կաթողիկոսը չէ, իսկ այստեղ՝ Սիմեոնը ի նկատի ունի Յովսէփ Գ. Սսեցին, որը 1439թ. կաթողիկոսացաւ եւ մի քանի ամիսից յետոյ վախճանուեց, որից յետոյ գահ բարձրացաւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանը եւ Զայրապետական Աթոռը տեղափոխուեց Վաղարշապատ:

3 Թղ. 41^ա: 303. Այո, ճշմարիտ է ասացեալդ. միոյ հարսին մի փեսայ եւ աւելին ընդդէմ կանոնաց է, ստոյգն եւ ճշմարիտն այս է, բայց գերկրորդն: զի ի սրբոյն: 41^բ: 304. Զ.-երորդ: 305. միոյ հարսին: 306. այլ երկրորդելոյն: դուք եղէք: Արդ, ով եղեւ ընդդէմ: 309. Յակօբ, որ ինքնին: 310. որ եւ այժմ:

կաթուղիկոս զ Գալուստ եպիսկոպոսն Մերտինոյ, զՄինաս վարդապետն Երզնկայու, զԱլէքսան եպիսկոպոսն Մարսվանու, զԲ. Յակոբոսն Անկիւրիոյ, զԳրիգոր վարդապետն Կեսարացի ի վերայ Ստամբօլու պատրիարգ, զՈրոգայթ վարդապետն Էտէրնէու, զՂազար վարդապետն Պուլտանու, զՄեսրոպ վարդապետն Լեհաց, զԹորոսն Կաֆայու, զՂուկաս եպիսկոպոսն Ղօնիայու, զԴաւիթ եպիսկոպոսն Կեսարու այժմ առաջնորդ է¹:

Եւ յետ նորա Պետրոս կաթուղիկոսն զՍարգիս եպիսկոպոսն, զՄարտիրոս վարդապետն Ջնքուշայ, զմիւս Մարտիրոս վարդապետն Մշոյ, զՄաղաքիա վարդապետն Թոխաթու: Եւ յետ նորա Մինաս վարդապետն եւ կաթուղիկոսն զՍարգիս եպիսկոպոսն Մերտինոյ, զՂուկաս եպիսկոպոսն Երզնկու, զՆերսէս վարդապետն Սեբաստիոյ, զՄարգար եպիսկոպոսն Թոխաթու, զԴանիէլ եպիսկոպոսն Սուլումանաստրու: Ահա սոքա մեզ յայտնի են, զոր եւ ակնատես եղաք:

Բայց Ազարիա կաթուղիկոսն եւ Պետրոս կաթուղիկոսն, որ վասն Երուսաղէմայ պարտուցն գնացին մինչեւ ի Հին Ջուղայ, որքա՞ն եպիսկոպոս օրհնեցին՝ յանուանէ ոչ գիտեմ: Ապա, եւ մեք ընդէ՞ր ոչ ունիմք իշխանութիւն ձեռնադրելոյ ըստ վերոգրելոցս: Երկրորդ, Ներսէս Լամբրօնացին, զոր գրեալ է աստիճանաց ճառն ասէ, թէ. «կաթուղիկոսն Թարգմանի ընդհանրական, բայց ունի գառաւելութիւն պատուոյ՝ քան զարքեպիսկոպոսն, զի ոչ թէ իւրում վիճակի միայն, այլ ընդ ամենայն տեղիս, ուր ազգն իւր համասեռք են, ունի իշխանութիւն ձեռնադրելոյ նոցա եպիսկոպոս եւ տալ զմիւռոնն, վասն որոյ եւ Թարգմանեն կաթուղիկոսք»²: Դուք, որ զմեզ դատէք, ընդէ՞ր չէք հետեւեր ասացելոցդ ձերոց: Դուք, որ զՀալէպցի Մարգար երիցու որդին զՍիմէօնն է՞ր օրհնեցիք, եւս առաւել սրբոյ Երուսաղէմայ հայրապետն, որ պարծանք է մեզ, բոլոր թեմդ չարժէ զնա ըստ առաքելոյն (Եբր., ԺԱ., 38), այլ զի ըստ Աւետարանին. «Հա՛ն նախ զգերանդ յականէ քումմէ, եւ ապա հայեսջիր զշիւղն» (Մատթ., Է., 5) եւլն.³:

1 Թղ. 41^բ: 311. զոր: յիւր թղթոջն: 312. ի ձեռին: 313. այժմ: 319. որ գլխաւոր վարդապետ: 320. այսոքիկ էին: 321. չիք ձեռնադրեաց: 323. Անկուրիոյ: 42^ա: 328. զմիւս խաչատուր եպիսկոպոս Ռազայու: 329. Բաղեշու: 330. Յօհաննէս: 331. կաթուղիկոսն: 332. Երզնկայ, զԱլէքսիանոս: 333. Մարսուանու: զերկու Յակոբսն Անկուրիոյ: 333-4. զԳրիգոր Կեսարացի վարդապետն ի վերայ Կոստանդնուպօլսոյ: 335. զՈրոգայթ («ոչ կարացաք զուշակել թէ զի՞նչ անուն է այս» այսպէս ի լուսանցս). Ատրմէու: 336. չիք Պուլտանու: չիք զՄեսրոպ վարդապետն: 338. Կեսարիոյ, որ այժմ:

2 Թղ. 42^ա: 340. Շէնքուշայ: 342. Թօխադու: 343. չիք. վարդապետն եւ: 345. Երզնկայ: 346. զՄարգարէ: Թոխադու: 347. Սուլու մանասդրու: 349. բայց զայս Ազարիա: 350. վասն Սուրբ Երուս.: 351. զորքա՞ն եպիսկոպոսս: 42^բ: 351-2. ոչ գիտեմք: 352. չիք եւ մեք: 353-4. այո, ունիմք իշխանութիւն ըստ վերոգ: Եւ երկրորդ ըստ Ներսէսի Լամբրօնացւոյն զոր եւ գրեաց յաստիճանաց: չիք ասէ: 355. կաթուղիկոս անուն: ունին: 357. յիւր վիճակն: 358. եւ իսմասեռքն: 358. ունին: 359. ձեռնադրել:

3 Թղ. 42^բ: 360-61. դուք զոր մեզ ասէք, ընդէ՞ր ոչ հետեւիք ասացելոցն ձեր: 361. չիք դուք:

Ասացեալ ես, թէ զի՞նչ օգուտ եղեւ քո օրհներին եւ մեր բանադրելն, իսկ զսոսա բանադրես, թէ Սսոյ էք օրհնեալ, մինչ Սսոյ ձեռնադրողքն ամենեքեան բանադրեալքն են: Ուրեմն, այս վերոգրեալքն ամենեքեանքն բանադրեալք կու լինին ըստ քո, իսկ թէ այսպէս է՝ վախճանեալքն ի հող, եւ կենդանիքն՝ ի մէջ աշխարհի բանադրէ, որ սիրտդ պաղի: Ահա լցաւ աշխարհս նզովիւք, ըստ ժամանակին Վահանայ եւ Ստեփանեայ¹ կաթուղիկոսաց եղեւ, որ նմանեցար չորրորդ գազանին, որ ուտէր եւ մանրէր (Դանիէլ, է., 7) եւն.: Զի վեհագոյն գտար, քան զնախնիսն քո: Դարձեալ գրեալ ես սուրբ Երուսաղէմայ հայրապետին, թէ մեզ դատաստան առնես. մեր մեղքն այն է, որ եպիսկոպոս եմք օրհներ. մեր օրհներոյն պէտք է դատաստան, ապա ձեր արարեալ բանից՝ դատաստան չպէ՞տք է²:

Վասն Համազասպ եպիսկոպոսին, որպիսի՞ զանազան տանջանօք սպանել տուիք, եւ ճանճի եպիսկոպոսն Մարդակերաց, որոյ ականջն հատանել տուիք, եւ զՍերկելեցի արեղային զծածուկ անդամն կտրել տուիք, եւ զԳառնեցի արեղայն հաւատոցն ուրացուցիք, զԶաքէոս արեղայն ֆռանկ առնել տուիք, նոյնպէս զՍահակ կաթուղիկոսն եւ զՊօղոս վարդապետն տաճկեցնել տուիք, եւ ազգի տանջանօք հաւատոցն ուրացուցիք³, եւ ի Լեհու երկիրն անհաղորդ, անմասն, անթաղում ելան այն-

362. գրեթե Մարգար: չիք է՞ր: 363. եւ եւս առաւել գերուսաղէմայ: 364. զոր բոլոր: 365. ուստի ասեմ ըստ Աւետարանին: 367. համել զշիւղն յակամէ եղբօր քոյ:

1 Վահան կամ Վահանիկ Բաղաց Զուանջի իշխանի որդին էր: 965թ. կաթուղիկոս ընտրուեց: Սա եկեղեցու մէջ մի քանի յունական ներմուծութիւններ արեց, որով գրգռեց իւր դէմ իւր ժողովրդին: Աշոտ Գ. 970թ. գումարեց Անույ Գ. ժողովը: Վահանը համոզուած լինելով, որ չի կարող արդարանալ ժողովի առաջ՝ փախաւ Վասպուրական՝ տեղւոյն Ապուսահլ թագաւորի պաշտպանութեանը ապաւինելով: Անույ ժողովը կաթուղիկոս ընտրեց Սեւանի վանահայր Ստեփաննոս Գ.-ին: Ստեփաննոս բանադրեց Վահանին իւր հետեւողներով, իսկ Վահանը՝ Ստեփաննոսին: Այսպէս, Սիմեօնի ասածի նման «լցաւ աշխարհս նզովիւք»: Ստեփաննոսը բազմաթիւ հոգեւորականներով գնաց Վասպուրական Վահանին սանձա-հարուելու, սակայն Ապուսահլ թագաւորից Կոտորոց բերդում բանտարկուեց եւ երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց:

2 Թղ. 42^բ: 369-74. Արդ, եթէ բանադրես զսոսա՝ եթէ ի Սիս եք օրհնեցեալ, եւ ի Սիս օրհնեցեալքն եթէ ընդ բանադրանօք լինին, ուրեմն բազումք եւ ի ձեռք (թէ ի կենդանեաց եւ թէ ի մեռելոց) ընդ բանադրանօք գրաւին. որ ի Սիս են օրհնեցեալ: 43^ա: Բանադրեա ուրեմն զվախճանեալքն ի հող եւ զկենդանիքն ի վերայ երկրի, զի թերեւս առ ի նախանձուէ տոչորեալ սիրտ քո պաղիցի: 374. չիք աշխարհս: 376. չիք կաթուղիկոսաց եղեւ: Եւ դու նմանեցար: 377-8. Եւ գտար կարծեմ վեհագոյն քան: 379. Երուսաղէմայ պատրիարքին: 379-80. արա: 380. օրհնեալ: 381-2. Արդ, մեր օրհներոյն դատաստան պիտոյ է, եւ ձեր անդատաստան բանից դատաստան չէ՞ պիտոյ:

3 Ա. Համազասպ եպիսկոպոսը Հաւուց Թառ վանքի եւ Երեւանի առաջնորդ էր: Առաքել պատմագիրը (Պատմութիւն, եր. 227-28) ասում է. «Էր սա այր խրոխտ ճարտարաբան, որ մեծաբանութեամբ պակուցանէր զկողմն Մելքիսեդեկեանց եւ թեւ ածէր ի վերայ նոցա»: Մելքիսեք կաթուղիկոսը մի մուրհակ կեղծեց, որպէս թէ Մովսէս Խոտանանցին (յետոյ կաթուղիկոս) պարտ է իրան մի հարիւր թուման, եւ մուրհակը ներկայացրեց Երեւանի Ամիրզունայ խանին: Խանը եւ բոլորը հաւատացած էին, որ մուրհակը կեղծ է: Ուստի, դատաստանը երկու ամիս ձգձգուեց, որ եթէ հնար է՝ ազատուի Մովսէսը: Մի անգամ էլ խանի

քան քրիստոնեայք, զեռեսս այնպէս կան եւլն.: Այս բանիցս դատաստան չիկայ, միայն մե՞զ կայ¹:

ատեանում բոլորի ներկայութեամբ Մելքիսեփ եղբօրորդի Սահակ կաթողիկոսը Համազասպ եպիսկոպոսից վրէժ առնելու համար կանգնեց ու ասաց. «Թուղթդ այդ բոլորովին սուտ է, զի ոչ իմ հօրեղբայրն գիտէ, ոչ ես, այլ ես գիտեմ, որ Համազասպ եպիսկոպոսն է արարեալ զայդ նենգութիւն»։ Ինչ կասկած, որ այս վկայութիւնից յետոյ Մովսէսը ազատուեց, ամբաստանութիւնը ծանրացաւ Համազասպ եպիսկոպոսի վերայ։

Բ. ճանճի կամ ըստ Ջաքարիա սարկաւազի ճաճին (Պատմագրութիւն, 3տ. Գ., եր. 32-34)։ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Երեւանի խանի ցանկութեամբ պարտաւորուեց ջրօրինեաց հանդէսը Երեւանում կատարել հանդիսաւոր կերպով՝ գետի վերայ։ Երբ եկեղեցական թափօրը դուրս եկաւ դէպի գետը՝ թաթարներն էլ մի ուրացած եպիսկոպոս, որին ճաճին էին կոչում, հանդիսապետ կարգեցին եւ ծաղրելով հայոց եկեղեցական թափօրը՝ դուրս եկան «ղօղանջելով, եւ բարբառնջելով, դիօլով, զուռնայով եւ շվշուելով եւ ծափելով եւ ուրացեալ ճաճինն առաջի նոցա»։ Յովհաննաւանքի առաջնորդ Ջաքարիա վարդապետը եկեղեցական թափօրը յետ դարձրեց, բռնել տուեց ճաճինին, գետին գլորեց՝ «եւ հանեալ զկօշիկ իւր՝ կալեալ զգլուխ ուրացողին եւ բեւեռօք կօշկին հարկանէր մինչեւ վիրաւորեալ արիւնաշաղաղ արար»։ Գրգռուած տաճիկները սուր են հանում, բայց խանը միջամտում է, ջրօրինեաց հանդէսը դարձեալ կատարել է տալիս, մի մի պատուական պատմութեան է տալիս Փիլիպպոս կաթողիկոսին եւ Ջաքարիային, թաթարներից 30 հոգի է բռնում եւ 300 թուման տուգանք առնում, ուրացող ճաճինին էլ Երեսից ձգում է եւ բերդից դուրս քշում։ Ժամանակի բարք։

Գ. Սահակ կաթողիկոսը հարկապահանջների եւ պարտատերերի երեսից փախաւ Տաճկաստան։ Էջմիածնի վանքը Մելքիսեփ ձեռագրով պարտաւորուել էր տարեկան մի հարիւր թուման հարկ կամ մուղաթա վճարել, որ տարիների ընթացքում անվճար մնալով ծանրացել էր վանքի վերայ եւ կաթողիկոսները պարտաւորուում էին այդ մուղաթան պահանջելու համար նշանակուած բազմաթիւ պաշտօնեաների ապրուստն եւս հոգալ, որ աւելի եւս ծանր էր, քան ինքն մուղաթան։ Սահակ Դ. կաթողիկոսը, երբ լսեց Մովսէսի կաթողիկոսանալը, կամեցաւ ինքն եւս օսմանեան երկրում՝ անկախ Էջմիածնից, կաթողիկոսութիւն վարել։ Սսի Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբօրորդի Պօղոս վարդապետին ուղարկեց Կ. Պօլիս, այնտեղի Ջաքարիա պատրիարքի ձեռքով կաթողիկոսութեան հրովարտակ ստացաւ, հաստատուեց Մշոյ Ս. Կարապետի վանքում, ուր պէտք է վարէր իւր իշխանութիւնը։ Մովսէս Գ. թղթով եւ Էջմիածնի նուիրակ Փիլիպպոսը (յետոյ կաթողիկոս) անձամբ շատ աշխատեցին համոզել, որ Սահակը հրաժարուի իւր դիտաւորութիւնից, սակայն հնար չեղաւ։ Սահակ Դ. բարեղէպ առիթ համարելով եպարքոսի Տիգրանակերտում լինելը՝ զնաց այնտեղ իւր հրովարտակը վաւերացնել տալու, ի շահ արքունի զանձարանին խոստանալով տարեկան մի հազար դահեկան։ Տիգրանակերտից հայերը դիմեցին եպարքոսին՝ խնդրելով ազգը 1000 դահեկանի չվաճառել եւ չվաւերացնել հրովարտակը եւ խոստացան իրենք վճարել այն։ Եպարքոսը, երեւի, հայերի սիրտը շահելու համար, սաստիկ բարկացաւ, որ առանց իւր գիտութեան է ստացուած հրովարտակը, խիստ զանակոծել տուեց թէ Սահակ Դ.-ին եւ թէ նրա համախոհ Պօղոս վարդապետին՝ ստիպելով, որ ընդունեն մահմետականութիւն։ Հայերը կասկածելով, որ միգուցէ ուրանան նոքա քրիստոնէութիւնը՝ դիմեցին եպարքոսին ու ազատեցին նոցա։ Փիլիպպոսը իբրեւ Էջմիածնի նուիրակ՝ հետեւում էր Սահակին եւ ամէն տեղ արգելք էր լինում հայրապետական իշխանութիւնը երկպառակող ու ջլատող նրա ջանքերին։ Սահակ Դ. մի քանի օր մնաց Տիգրանակերտում, փոքր ինչ ապաքինուեց եւ վերադառնալով Էջմիածին՝ անց էր կացնում իւր օրերը զղջմամբ ու ապաշխարութեամբ՝ մինչեւ որ 1639թ. վախճանուեց։ Առաքել պատմագիրը (Պատմութիւն, գլ. ԻԱ.) շատ սրտաշարժ է նկարագրում Սահակի մահը։ Սերգեւլցի, Գառնեցի եւ Ջաքէոս արեղաների մասին տեղեկութիւններ պակասում են։

1 Թղ. 43^ա։ 383. որ զանազան։ 384. սպանանել։ ճանճի («անուն անծանօթ», այսպէս ի լուսանցան)։ 385. մարդակերաց երկրին, ականջահատ անել տուիք։ 387. ի հաւատոց։ 388. զԻսահակ։ 389. Պօղոս։ տաճկացնել։ 390. ազգի ազգի չարչարանօք ի։ 391-2. գԼԵԽու երկրի զայնքան քրիստոնեայն անհաղորդ, անմաս եւ անթաղում թողիք եւ դեռ։ 392. չիք եւլն։ 393. Այսպիսի բանից։ չկա՞յ, այլ մեզ միա՞յն կայ։

Դարձեալ գրեալ ես, թէ յաղթահարեցաւ սիմօնական ախտիւ¹ ըստ անուանակոչութեան իւրոյ: Արդ, ես ի նոցանէ կաշառս առի, զայն թող Աստուած քննէ եւ դատէ, իսկ եթէ զմեզ իզուր զրպարտես՝ Տէր արասցէ ընդ մեզ եւ ընդ ձեզ դատաստան: Քո աբեղայքն յորժամ հրաւիրակ եկին ի Կ. Պօլիս, եւ մեք անդ էաք, զոր փոքրիկ աւետարան մի առին հարիւր ղուրուշի, զգինն ստամբուցոց վճարել տուին, թէ մեզ խրզմէտ եւ վարձ է: Նոյնպէս եւ մեք զԱնտոն երէցն առաքեցաք ի Հալէպ հրաւիրակ, ապա ընդէ՞ր ստակ մի ոչ պահանջեաց ի նոցանէ: Ահա ո՞վ եղեւ սիմօնականն²:

Գրեալ ես անուանակցին քում՝ մեր անունն Սիմօն չէ, այլ Սիմէօն: Եթէ լիցի Սիմօն, զի՞նչ վնաս է անուանակից լինելն: Ահա առաքելոյն Պետրոսի ասաց Տէրն. «Սիմօն, որդի Յօնանու» (Յովհ., Ա., 42) ահա եւ դու անուանակից ես Փիլիպպոսի առաքելոյն, անուանակից լինելն զի՞նչ շահ է առանց գործոց, ըստ հօրն Անտոնի՝ վա՛յ այնոցիկ, որոց անունն մեծ է, քան զգործն³:

Դարձեալ գրեալ ես ըստ կանոնաց, թէ՛ եպիսկոպոս կամ այլ ոք միմեանց վիճակի մի իշխեսցէ: Այո՛, այդպէս: Ապա, դա եպիսկոպոսաց է, իսկ կաթողիկոսաց համարձակութիւնս տայ սուրբն Ներսէս Լամբրօնացին ըստ վերոգրելոց: Բայց վասն Թորոսին, որ ասացեալ ես՝ մեք այն ժամանակին, որ ընդ Գրիգոր վարդապետին ի Ստամբօլ կու գնայաք, հանդիպեցաք յԱնկիւրիա, վախճանեցաւ Ղուկաս եպիսկոպոսն⁴: Միաբան ժողովուրդն աղաչեցին զվարդապետն եւ զմեզ, թէ զԹորոսն արարէք առաջնորդ, զի սա կարող է կառավարել զվանքն եւ զայսչափ պարտքն: Յետ այնորիկ, զինչ եւ իցէ, վարդապետն վանից հայր եղ զսա: Մեք գնացաք ի Կ. Պօլիս: Ի դառնալն մեր կրկին հանդիպեցաք անդ: Միաբան քահանայք եւ ժողովուրդք եկին առ մեզ՝ զաղաչանս, զպաղատանս, զաղերս

1 Սիմօնական ախտ կամ սիմօնականութիւն կոչուում է դրամով հոգեւոր շնորհ տալը կամ առնելը: Յետոյ սովորութիւն եղաւ կաշառքով ձեռնադրութիւն անելը կոչել սիմօնականութիւն՝ յանուն Սիմօն կախարդի: Սիմօն կախարդը Սամարիայում մոգական արուեստով ապշեցրել էր ամենքին: Սա տեսնելով, որ առաքեալները ում վերայ ձեռք են դնում՝ ստանում են Ս. Հոգին, առաքեալներին արծաթ առաջարկեց, որ իրան էլ ձեռնադրելու իրաւունք տան, սակայն առաքեալները (Պետրոս եւ Յովհաննէս) մերժեցին եւ Պետրոսը ասաց նրան. «Արծաթ քո ընդ քեզ լիցի ի կորուստ, զի զպարգեւսն Աստուծոյ համարեցար ընչիւք ստանալ» (Գործ Առաք., Ը., 20):

2 Թղ. 43^բ: 395. ախտիւն: իւրում: 396. եթէ ես: Աստուած թող: 398-9. Յորժամ եկին քո արեղայքն հրաւիրակ ի Կոստանդնուպօլիս: 400. Գ. ղշ. եւ: 401. ստամպօլցոց: 403. չիք ապա: 404. Արդ, ո՞ր եղեւ սիմօնական, ա՛ղէ, ասա՛ ինձ:

3 Թղ. 43^բ: 405. թէ ըստ անուանակցոյն իւրում: 406. այլ Սիմէօն է, եւ եթէ լինէր: վնաս էր: 407. եւս ասաց: 408. Տէրն մեր: Եւ ահա դու: 409-410. առաքելոյն Փիլիպպոսի: Արդ, ինչ շահ է քեզ անուանակից լինելն առանց:

4 Թղ. 43^բ: 412. գրեալ ես, թէ ի կանոնաց գրեալ է: եպիսկոպոս: 413. վիճակն մի՛ իշխեսցեն: 414. այդպէս է: 44^ա: 414. սակայն այդ կանոն եպիսկոպոսաց վասն է: 415-16. Լամբրօնացի ըստ վերոգրեցելոյն: 417. չիք որ: 418. Ստամպօլ չիք կու: 418-19. ի քաղաքն Անկիւրիա եւ անդ վախճան եղեւ: եպիսկոպոս:

առնելով խնդրեցին, թէ եպիսկոպոս ձեռնադրէ. ոչ թէ միայն իւրեանք, այլ եւ այլազգիքն, որ պարտատէր էին, նոքա եւս եկեալ աղաչեցին, եւ երբեմն ահ եւ երկիւղ տալով՝ նեղացուցանէին զմեզ¹:

Մեր զայս եւս ասացաք, թէ Էջմիածնի թեմն է Էնկիւրի քաղաքն, եւ վարդապետն այլ լինի, թէ նեղանայ, իսկ քահանայքն եւ ժողովուրդքն ամենեքեան ասացին. «Մեր գիտեմք եւ Էջմիածին, մեր գիտեմք եւ վարդապետն, նոցա խօսքն ի վերայ մեր»: Մեր եւս վասն այսպէս ասելոյն ձեռնադրեցաք զինքն եպիսկոպոս: Եթէ ուղիղ դատաստան ունիս՝ Էնկիւրիացի քահանայքն եւ ժողովուրդքն են բանադրելոյ արժանի. իւրեանք իսկ յանձն առին զպատասխան տալն: Յետ այնորիկ Գրիգոր վարդապետն նեղացեր է իւրեանց, թէ առանց հրամանի բան արարիք:

Ես Էջմիածնի վէճիլ եւ երէցփոխան եմ: Յետ քանի ամսոյ Շահին չէլէպին եւ խօճայ Երեմիայն կու հանդիպին ի յԱնկիւրիա, կառնեն զԹորոսն եւ կու տանեն առ վարդապետն եւ անդէն կու հաշտեցնեն: Զինչ եւ իցէ, աթոռին հախն եւ Էջմիածնի բաժինն կառնէ ի Թորոսէն, յետ հաշտութեան եւ օրհնելոյն զինքն՝ նուիրակ է արեր իւրեան եւ վէճիլ, եւ տուեր է Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն Թորոսին նամակ եւ իշխանութեան թուղթ եւ առաքեր է ի կողմանս Ուռումելու եւ Անատոլու, որ տարի եւ կէս, այլ աւելի եւ ոչ պակաս, յետոյ բերեր է առ ինքն: Այս բանիս գիտակ են նուիրակն քո Մինաս վարդապետն եւ այլք, որք հանդիպեալք են միմեանց, եւ ապա յետ այնորիկ օրհնութեան նամակաւ ուղարկեալ է յԱնկիւրիա առաջնորդ, թէ ես Էջմիածնի վէճիլ եմ, այսուհետեւ չունի ոք իշխանութիւն այլ եւ այլ ասել զմա, թէ ժողովուրդ եւ թէ իշխան, յայնժամ զայ յԱնկիւրիա, իսկ յորժամ կուգայ՝ տեսանէ զժողովուրդն այլ եւ այլ²:

Եւ եւս մեր եւս թուղթ յղեցաք իւրեան, թէ որք աղաչանօք օրհնել տուին զքեզ եւ ուխտ արարին, թէ վարդապետին եւ թէ Էջմիածնի խօսքն ի վերայ մեր, եւ այժմ զքեզ այդպէս արարին, ել եւ եկ առ մեզ եւ ի մեր թեմն: Իմ երկիրն առաջի քո է, եւ սա եկն առ մեզ եւ մնաց աստ ի սուրբ Աթոռս: Այլ քեզ ի՞նչ իլախայ մնաց, որ թուղթ ուղարկես եւ բանադ-

1 Թղ. 44^ա: 419-20. Եւ միաձայն ժողովուրդն աղաղակեցին առ վարդապետն եւ առ մեզ: 422. զվանքն մեր: 422-23. չիք զինչ եւ իցէ: 423. հայր վանից: Եւ մեր: 424. գնացաք Ստամպոլ: Եւ ի: 425-6. անդ վերստին քահանայք եւ ժողովուրդ եկին միաբան առ մեզ, աղաչանս, պաղատանս առնելով: 427. ի մէջ, թէ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ զսա: ինքեանք միայն: 428. այլազգիք եւս որ պարտատեարք էին, չիք նոքա եւս եկեալ:

2 Թղ. 44^բ: 441. Եւ երեսփոխան եմ: քանի մի ամսոյ: 442. չիք ի: յԱնկուրիայ: 443. Եւ առեալ: Եւ տանին: 444. չիք եւ անդէն կու: հաշտեցուցանեն: չիք զինչ եւ իցէ աթոռին: հախ: 445-9. Եւ բաժին առնեն ի նմանէ Էջմիածնի, եւ ապա նուիրակ եւ վէճիլ արարեալ է իւր. եւս թուղթ իշխանութեան ի ձեռս նորա տուեալ եւ առաքեալ ի կողմանս: 450. Եւ աւելի եւս նուիրակ լեալ առ ինքն բերեալ: 451. որպէս այսմ բանիս գիտակ է: 452. չիք եւ այլք: զոր հանդիպեալ է: չիք միմեանց եւ ապա: 453-54. յղեալ է յԱնկուրիայ: 456. չիք թէ ժողովուրդ եւ թէ իշխան: 456-58. Եւ յորժամ գայ յԱնկիւրիա, տեսանէ այլ եւ այլ զվարդապետն:

րես զմեզ, թէ եպիսկոպոս է օրհներ: Թէ օրհներմք՝ ամօթ է: Զի ահա այս իմ թեմն է, հայրենիք իւր ի Գամրան երկրին է, այսինքն ի չափոյ, եւ մայրազինքն ի Մելիտենոյ¹: Ահա եղեւ, որ հարբ եւ մարբ իւրով ի թեմէս եւ ի վիճակէս մերմէ: Քեզ զի՞նչ փոյթ, որ մեղադրանք եւ թուղթ ուղարկես յայս երկիրս, զի հրամայէ Քրիստոս ի Աւետարանին. «Օրհնեցէք եւ մի անիծանէք» (Հռոմ., ԺԲ., 14): Մեք զՔրիստոսի հրամանն կատարեցաք եւ օրհնեցաք եւ դուք հակառակն գործեցիք, մանաւանդ որ անպատեհ, յանդուգն եւ ամբարտաւան խօսք կու գրես ի տոմսիդ քո: Ըստ Սենեքերիմայ արքային Ասորեստանեայց, որ առաքեաց զՌափսակ ի Լաքիսայ առ արքայն Եգեկիա եւ ասէ. «Այսպէս ասէ, ասացէք զԵգեկիա, արքայն Ասորեստանեայց, զի՞նչ իցէ յոյսն, յոր դու յուսացեալ ես, եւ արդ, յո՛ յուսացեալ նշանակեցեր զիս: Ահա յուսացեալ իցես ի ցուպն եղեգնեայ, ջախջախեալ յԵգիպտոս, յոր եթէ յենուցու այր՝ մանրիցէ ի ձեռս նորա եւ խոցիցէ զնա» (Եսայի, ԼԶ., 8) եւլն.: Զայս իբր զմեզ ես նմանեցուցեալ: Այո՛, եւ ոչ բնաւին, թէպէտ Ռափսակ խրոխտանալով եկն ի վերայ Եգիկիայ արքայի, ասելով զհպարտութեան բանս, թէ «Ո՞ր է Աստուածն Եմաթայ եւ Արփաթայ եւ ո՞ր է Աստուածն Սեփարուիմայ քաղաքին Անա եւ Աւա, մի՞թէ փրկեցին զՍամարիա ի ձեռաց իմոց: Նոյնպէս զիս՞րդ փրկեսցէ Տէր Աստուածն ձեր զԵրուսաղէմ ի ձեռաց իմոց» (Դ. Թագ., ԺԸ., 34-35)²:

Եւ եղեւ, իբրեւ լուաւ Եգեկիա արքայ, պատառեաց զհանդերձս իւր, եւ ել ի տուն Տեառն Աստուծոյ եւ ասէ. «Տէր Աստուած Իսրայելի, որ նստիս ի քրովբէս» եւլն.: Եւ հասանել զիշերոյն էջ հրեշտակ Տեառն եւ հար ի բանակէ նոցա ՃԶԵՌ. (Դ. Թագ., ԺԹ.) եւլն.: Գիտացիր, թէ յաղագս ո՞ր է պատճառն: Ըստ այնմ, սարասի եւ դու իբրեւ զՌափսակ հպարտացեալ ես ամբարտաւանութեամբ ի վերայ մեր ասելով ի քարտիզիդ. «Ահա զԱղուան, զԱղթամար, զԿ. Պօլիս, զԵրուսաղէմ հնազան-

1 Թղ. 45^ա: 459. Յետ որոյ եւ մեր եւս թուղթս առաքեցաք նմա, թէ գրեզ: 460-1. Ետուն, զվարդապետին եւ զԵջմիածնի խօսքն ի վերայ իւրեանց առին: 462. մինչ այսպէս արարին քեզ: 463. եւ ի թեմս մեր, զի առաջի քո է վիճակն մեր յո՛րն եւ հաճիս: Ուստի եկն նա: 444. չիք աստ աթոռս մեր: Արդ, այսուհետ: 465. յոխայ մնաց քեզ, որ թուղթ յղես մեզ վասն նորա, եւ մեղադրես զմեզ թէ: 466-70. եւ օրհներ: Զի թէ օրհներ, զինչ վնաս ի նմանէ. ո՞չ ապաքէն ի մեր թեմէն է, զի ի հօր կողմանէ ի Գամրաց երկրէն է եւ ի մօր կողմանէ՝ ի Մելիտինոյ, զի հարբ եւ մարբ ի թեմէս եւ ի վիճակէս մերմէ է:

2 Թղ. 45^ա: 470-71. զի՞ փոյթ, որ թուղթ եւ մեղադրանք յղես ի կողմանս յայս: Արդ, հրամայէ: 472. չիք ի սուրբ: օրհնեցէք անիծիչս ձեր, եւ առաքեալն ասէ: 473-6. կատարեցաք՝ յօրհնելն մեր զնա եւ դու զհակառակն նորին գործեցեր յանիծելն քո. եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ անպատեհ անդուք անբարտաւախօսք գրել ժպրիս ի քարտիզի քուն: 477. ի Լաքիսայէ: 478. Եգեկիա, ասել թէ: չիք ասացէք զԵգեկիա: 479-480. Ասորեստանեայց, թէ յո՞ յուսացեալ: 45^բ: իցես: Ըստ սմա եւ դու ասես. յո՛ յուսաց: 481. թերեւս յուսաց: 482-4. ի ջախջախ եգիպտացին, յոր թէ ոք յենուցու՝ ընդ ձեռն ելանէ: Այսմ ասացելոյ իբր թէ զմեզ նմանեցուցեալ ես, որ անդէպ է բնաւին, զի թէպէտ: 485. Ռափսակ հպարտանալով եկն առ Եգեկ: 486. բանս ըստ քեզ: 488. քաղաքին Սեփարուիմ: 489-91. չիք նոյնպէս զհարդ... ի ձեռաց իմոց:

դեցուցեալ եմ, եւ դու ո՛ր ես, որ ոչ հնազանդիս. յո՛ր յուսացեալ ես, որ մեզ չես հնազանդեր»։ Տէս, թէ նա ի գիշերին յայնմիկ զի՞նչ կրեաց ի հրեշտակէն, չերկնչի՞ր յԱստուծոյ, լինի թէ այդպիսի մեծաբանութեամբդ նմին նման լինիցիա՞ւ։ Լուր եւ ունկնդիր խրատուն Գամաղիէլի օրէնս ուսուցչին, որ առ հրէայսն վասն առաքելոցն. «Եթէ ի մարդկանէ կործանելոց են, որպէս Թեւդաս եւ Յուդաս, եթէ յԱստուծոյ է՝ ասէ գուցէ աստուածամարտ գտանիցիք» (Գործք Առաք., Ե., 33-40)։ Նոյն եւ դու, զգո՛յշ լեր եւ զահմէթ մի քաշեր, չբաւականացա՞ր, չկշտացա՞ր ի հակառակութենէ, որպէս որ հաւաստեալ տեսեր եմք զարարեալ խռովութիւնն ի Բաղէշ առ Ե. վարդապետօքն, որ ազգի ազգի նեղութիւն հասուցեր ժողովրդեանն այնմիկ, հազիւ մազապուրծ գերծար եւ փախեար ի նոցանէ եւ անկար ի Վան։ Եւ անդ եւս բազում խռովութիւնս արարեր ընդ Մոկացի Յովսէփ վարդապետին եւ անտի եւս փախստական ի Լիմ գնացեր, եւ անտի յԱրճէշ եւ ի նոյնն եւս անչափ կռիւ ընդ տեղացի եպիսկոպոսացն նոցա, որ եւ ըմբռնել կամեցան տալ զքեզ, եւ անտի եւս փախեալ հազիւ գերծար, թողում, որ ընդ Մինաս վարդապետին ի յէրգէրում։ Զի՞նչ եղեւ քեզ։ Այս ի՞նչ աղմուկ եւ խռովութիւն է, երկնչիր յԱստուծոյ, զի՞նչ շահ եւ օգուտ է քեզ այսչափ աղմկաց եւ խռովութեանց, զայսչափ ասացեալ երկիրս, որ աղմկով եւ խռովութեամբ լցեալ ես՝ չկշտացար, մեր երկիր՞ն մնաց՞։ Ապա մեր երկիրն կարող չես ինչ առնել, հալովդ կացիր, զի այս երկիրս օսմանցւոց երկիրն է, սոցա դատաստանն ուղիղ է։ Աստուած զսոցա թագաւորութիւնն հաստատ պահեսցէ եւ զսուլթան Մուրատին մէկ օրն Ռ. արասցէ, զիւրն թագաւորութիւն օրհնեսցէ մեծամեծօք, իշխանօք եւ զօրօք իւրովք։ Ըստ Առաքելոյն «մանաւանդ աղօթս արարէք ի վերայ թագաւորաց» (Ա. Տիմ., Բ., 2) եւլն.³։

1 Թղ. 45^բ։ 492-6. իբրեւ զայս այսպէս լուաւ Եգեկիա, պատառեաց գիւնդերծս իւր եւ եկաց յաղօթս ի տան Տեառն։ Լուաւ ամենալուր ունկն Աստուծոյ եւ առաքեաց հրեշտակս ի բանակն հպարտին Սեմեթերիմայ, եւ եհար ի բանակէ նոցա ճՁեՌ. զայլն որուն գիտակ էք, թէ։ 498. չիք ես։ 501-3. չիք ո՛ր ես։ յո՛ր յուսացեալ ես, որ ոչ հնազանդիս մեզ։ Արդ, յառեա՛ր զակն քո եւ տես թէ նա զի՞նչ կրեաց ի։ 46^ա։ գիշերին յայնմիկ ի հրեշտակէ անտի։ Զերկնչիս արդեոք դու։ 504. չիք լինի թէ այդպիսի։ գուցէ մեծաբանութեամբդ այդուիկ։

2 Թղ. 46^ա։ 505. Լուր թերեւս ունկն դիր դու։ 507. է (ասէ), կործանեսցին։ զԹելդաս եւ զՅուդայ, իսկ։ 508. իցէ, գուցէ։ գտանիցիք։ 509-10. զգոյշ լեր եւ յընդունայն մի աշխատիր. չբաւակ. 511. չիք որ։ հաւաստեալ լսեմք զարարեալ աղմուկդ խռովութիւնդ։ 512. վարդապետաւն։ 513. ժողովրդեան, որ ի նմա, որ։ 518. չիք նրանց։ 519-26. ըմբռնել տալ կամեցեալ են զքեզ, յորոց եւս ձեռաց փախուցեալ հազիւ հազ գերծար։ Թողուն զկազմ որ ընդ Կարմոյ Մինաս վարդապետին արարեր երկարապէս։ Արդ, զի՞նչ եղեւ քեզ, եւ է՞ր վասն այսքան աղմուկք եւ խռովութիւնք։

3 Թղ. 46^բ։ ի քէն յառաջ գան. եթէ չերկնչիս յԱստուծոյ, պատկառեա՛ր թերեւս ի մարդկանէ։ զի՞նչ շահ եւ օգուտ եղեւ քեզ յայսցանէ, եւ յետ այսչափ աղմկածութեանց եւ խռովութեանց ընդ ամենայն տեղիս, չկշտացար այնուամենայնիւ, այլ կամիս եւ յաշխարիս մեր ձգել զնոյն աղմուկ եւ խռովութիւն, սակայն երկրի մերուն չես կարող առնել ինչ. հալովդ կաց։ 530. չիք իշխանօք։

Ապա չէ, եւ դու այժմ նոր Փելիքտէս եւ Փելիքս յայտնեցար, պէտք է որ աշխարհս կրկին լուսաւորես՝ եթէ դու, եթէ մեք, որ նոր կաթողիկոս անուանեցաք եւ յաթոռ հայրապետութեան նստաք: Աշխարհս խռովութեամբ եւ հարկապահանջութեամբ լցաւ, մանաւանդ որ երկու թագաւորք ի վերայ միմեանց պատերազմ կան, եւ եւս ժողովուրդքն զցայգ եւ զցերեկ անդադար ի ներքոյ հարկի կան, զինչ առնելն իւրեանց ոչ գիտեն, դեռ հանգիստ չես կենար ի տեղդ: Աւելի պակաս թղթեր եւս կու գրես եւ կու յղես այս երկիրս. Երեւան շինեցեր, կառավարեցեր, այս երկիրը մնաց, կամ թէ քեզի պէս կաթողիկոս չէր եղեր՝ դու միայն խելօք, ճարտար եւ իմաստուն յայտնեցար, որ այդ կողմս ի հաշտ չես կենար¹:

Ապա զինչ զարմանամք զքո գրելդ: Ահա քո վարդապետն Մովսէս կաթողիկոսն մինչեւ ի Հռովմ փափին հնազանդութեան թուղթ է առաքեր եւ բազում երանութեամբ երաներ է, որ նոցա աղօթքն ձեզ օգնական լիցի, որոյ տեսեալ Յովհաննէս վարդապետն պատրիարգ Կ. Պօլսոյ ի Հռովմ զթուղթն եւ գրեալ զօրինակն ի Ստամբոլ էր յղեալ, որ ես անդ հանդիպեցայ եւ զօրինակն առի, ահա այժմուս մօտ ինձ կայ: Այսքան ժամանակ է եղեալ կաթողիկոսքն ձեռնադրեր են մինչեւ ցայժմ եւ ոչ են խտրեր, նոյնպէս եւ մեք կու ձեռնադրեմք եւ ոչ խտրեմք, ըստ այնմ. «զեկեալն առ իս ոչ հանից արտաքս» (Յովհ., ԼԶ., 37): Զի յայնմ ոչ ձեր կաթողիկոսքն թուղթ են առաքեր սոցա եւ սոքա ձեզ, այլ սիրով են կացեալ եւ ի միմեանց ձեռնադրեալքն ընդուներ² են:

Չես ամաչեր եւ վախեր, թէ վնաս մի կու լինի՝ սոքա օսմանցի են: Թէպէտ այլազգի են, բայց ուղիղ դատաստան ունին: Եւ դարձեալ գրեալ ես ի թղթիդ, թէ զայս թուղթս իմ ձեռամբ գրեցի, իբր թէ հաթիթի շէրիֆ է, վասն որոյ զպատիւ անուանն Աստուծոյ յափշտակեալ ես, որ ոչ կամի զփառսն այլոց տալ, ըստ մարգարէին (Եսայի, ԽԲ., 8), այլ եւ կամար

1 Թղ. 46^բ: 532-5. Թագաւորաց: Թուի ինձ, զի դու այժմ նոր Փելիքս եւ Փելիքտէս յայտնեցար, զոր հանդերձեալ ես կրկին զաշխարհս լուսաւորել, զի եթէ դուք եւ եթէ մեք, նոր կաթողիկոս յայտնեցաք: 536. Ստաք, վասն այն եւ աշխ: 538-42. կան եւ դասք ժողովրդականաց ի ներքոյ հարկի անդադար հեծեն եւ զելս իրանց գտանել որ գիտեն: Բայց դու այսու ամենայնիւ տակաւին հանգիստ ո'չ առնուս ի տեղդ. աւելի եւ պակաս թուղթ գրել եւ յղել ձեռնամխիս ի կողմանս յայս: Զերեւան: 47^ա: 543-4. այս կողմանքս մնացին կամ թէ քեզ նման կաթողիկոս չէ՞ր եկեալ յառաջագոյն:

2 Թղ. 47^ա: 545-51. հանճարեղ յայտնեցար ի կողմանսդ որ ի հալդ չես կենար: Յիշեն եւ զվարդապետին քո զբարեմտութիւն, որոյ շառաւիղէ եւ դու ի վեր ընծայեցար. զՄովսէս կաթողիկոսն ասեմ, որ մինչեւ ի Հռոմայ պապն զթուղթ հնազանդութեան առաքեաց եւ բազում երանութեամբ երանեալ է զնա, զոր նոցա աղօթքն ձեզ օգնական լիցի: Եւ զայն տեսեալ Յօհաննէս վարդապետին պատրիարքին Կոստանդնուպօլսի ի Հռոմ զթուղթն: 552. առաքեալ էր ի Ստամպոլ, որ ես: 553-56. յայնժամ եւ առի զօրինակն, զոր այժմ առ իս կայ: Եւ արդ, առ քեզ դառնամ բանիւք. զի յայսքան ամաց հետէ եղեալ կաթողիկոսքն ձեռնադրեն մինչեւ ցայսօր եւ խտրութիւն ինչ ո'չ են արարեալ. նմանապէս եւ մեք ձեռնադրեմք զարժանաւորսն եւ ոչ խտրեմք ինչ:

գմբէթ ես ձեւացուցեալ ի վերայ անուանդ եւ խաչ ի գլուխն¹: Ա՞յդ է քո իմաստութիւնդ, որ պատուոյն Աստուծոյ վայել է, դու քո անունն ի վերայ ես եղեալ: Այդ բանիւղ կմեծաբանես ի վերայ մեր, թուղթ կուղարկես: Այս երկիրս գիտես, թէ Լեհաց երկիրն է, որ թուղթ ուղարկելով, այլ եւ այլ խօսք ասելով նոցա եւ Նիկօլ եպիսկոպոսին՝ խռովեցուցիք եւ վրդովեցուցիք զայն քաղաքն, որ զմիաբան Լուսաւորչի ազգն եւ զեպիսկոպոսն իրանց Ֆռանկ առնել տուիք: Մանաւանդ, էջմիածնի զվաղուց հետէ կարգեալ գերեզմանատունն, որ սրբոց հայրապետաց, վարդապետաց եւ օծեալ թագաւորաց եւ իշխանաց, արդարոց եւ մարտիրոսաց եւ սրբոց բազմաց նշխարս կային անդ, զոր փորեալ՝ զգետն ի վերայ կապեցիք, որ նշխարք սրբոցն էին, գետատար արարիք² եւ ուր եղիք «զանշարժ եղիցին», որ համարս տալոց էք առաջի Աստուծոյ³:

Դարձեալ զՄելքիսէթ կաթողիկոսի օրհնեալ միւռնոնն ի Մշոյ դաշտն արհամարեալ թափեցիք եւ առ ի դուրս արարիք, որ այն միւռնոնաւն Մելքիսէթ կաթողիկոսն զՄովսէսն եպիսկոպոս ձեռնադրեաց, եւ այն թէ միւռնոն էր՝ զիւրօր յանդգնաբար արհամարհեցիք, եւ թէ միւռնոն չէր, զիւրօր եղեւ Մովսէս եպիսկոպոս, եւ թէ եպիսկոպոս չէր, ո՞րպէս եղեւ կաթողիկոս, եւ թէ կաթողիկոս չէր, զիւրօր զքեզ յաստիճան եպիսկոպոսութեան հրաւիրեաց, եւ թէ դու կաթողիկոս չես, զիւրօր համարձակիս եպիսկոպոս ձեռնադրել⁴:

1 Հայրապետական կոնդակի ճակատին, ուր հայրապետի տիտղոսներն են յիշատակում, կաթողիկոս բառը գրուում էր կրճատ, պատուով, ըստ այսմ. կթղկս, եւ պատիւը սկսում էր առաջին կ-ից եւ հանգչում էր վերջին կ-ի վերայ խաչապսակ գմբէթ ձեւացնելով:

2 Ս. Էջմիածնի տաճարը շրջապատուած էր հին շինութիւնների բլրածեւ փլուածքներով: Հարկ էր մաքրել այդ փլուածքները: Ուստի, Մովսէս Գ. կաթողիկոսը, դեռ լուսարարապետ եղած ժամանակ, երբ Էջմիածինը նորոգել սկսեց՝ յորդ եւ վարար ջուր կապեց փլուածքի մի կողմը եւ բազմաթիւ մշակներ սկսեցին փորել հողը եւ ջրին տրոր տալ: Այսպէս, ջուրը հողն առած տանում էր, իսկ քարը մնում: Քիչ օրից յետոյ հողը ամեն կողմից վերցուեց, մնացած քարերն էլ շինութեան գործ դրուեցին (Առաքել, Պատմութիւն, եր. 232-234): Սսի Սիմեօնը այս դէպքն է ակնարկում: Իսկ «անշարժ եղիցի»-ն «Մաշտոց»-ի մէջ յայտնի մաղթանքն է, որով կնքում է նոր գերեզմանի հողակոյտը:

3 Թղ. 47^ա: 558-61. Վասն զի ո՛չ ձեր կաթողիկոսքն թուղթ են առաքեալ սոցա սակս այսպիսի իրաց, ոչ մերքն ձեզ, այլ սիրով են կացեալք եղբայրաբար եւ առ ի միմեանց զծեռնադրեալսն ընդունել են: Իսկ դու չամաչես եւ չզանգիտե՞ս, թէ վնաս ինչ յառաջանայ ի հակառակութենէ աստի: 562. սակայն ուղիղ: 47^բ: 563. ի թղթոջ քում: 564-5. գրեցի. որով կամիս ցուցանել, թէ իբր հեթքի չէրիք իմն է եւ զպատիւ: 566. տալ զփառս իւր այլոց: 567. չիք այլեւ: զի կամար: 568-73. արդեօք ա՞յդ է քո իմաստութիւնդ, զպատիւն, որ միայն Աստուծոյ վայելէ, դու ի վերայ անուանդ եղեալ ես որով մեծաբանես ի վերայ մեր, կարծելով քեզ, թէ Լեհաց երկիրն է այս, որ թուղթ առաքելով եւ այլեւայլ խօսս եւ զրոյցս ասելով: 574. զքաղաքն զայն: 676-8. տուիք: Եւ որ այսչափ միայն, այլեւ զէջմիածին զվաղուց հետէ զկարգեալ տունն, որ ի սրբոց վարդապետաց եւ Հայրապետաց եւ յօծեալ թագաւորաց եւ յիշխանաց: 579. նշխարք եղեալ կա: 580-1. կապեցիք զնշխար եւ զոսկերս սրբոցն որք էին անդ՝ գետա: 582. որում համարս:

4 Թղ. 47^բ: 584. եւ դարձեալ: կաթողիկոսին: 585. ի Մշո: 585-86. առաթուրս: 586. որ միայն այնու մեռ: Մելքիսէթ: 48^ա: 587. եւ եթէ այն: 589. եթէ միւռնոն: 590. եթէ եպիս: եւ եթէ: 591. զիւրօր ձեզ:

Դարձեալ ձեր իմաստութիւն այսչափ է, որ նուիրակքն ձեր աղուհացից պահոցն ի Պրուսայ, Մանիսայու, Իզմիրու երկիրն վասն զանկի զունկի եւ տնկտնկոցի համար զպատարազն յայտնի կու առնեն, որ ամենեւին փակեալ են ի սրբոց հայրապետաց, այլ եւ այլ պատճառս դնելով ոչ այնպէս, այլ վասն փառասիրութեան եւ ազահոլթեան: Եւ եւս, որ յաչս մարդկան կեղծաւոր պահեցող երեւելով ահացուցանէք զքրիստոնեայս, պատճառ վասն արծաթոյ, թէ աւելի առնիցեն, քան զտուեալն իւրեանց, որպէս որ յայտնի ի մէջ ամբոխին ասէին նուիրակք քո, թէ այսչափ դրամ կուտայք նա՝ ձեզ միւռնոն կուտամք, եւ թէ ոչ՝ դուք գիտէք¹: Որպէս որ Մարտիրոս եպիսկոպոսն եւ Մինաս վարդապետն քո ի Պրուսայ եձ. զուռուշ են ուզեր, թէ որչափ աղմուկ է եղեր ի մէջ նոցա, եւ այլ բազում տեղիս, որքան անպատեհ եւ անդատաստան բանք արարեալ են, մի ըստ միովէ գրել մեզ ձանձրութիւն է, որ չես ամաչեր սիմոնական զմեզ կոչելով: Իմ սիմոնական լինելն թէ չլինելն յայտնի է ի մէջ քրիստոնէից, մանաւանդ ի մէջ Հալպայ, որ այնքան տարի առաջնորդ կացի ի մէջ իւրեանց: Նոքա գիտեն զիս, թէ փառասեր եմ կամ ազահ կամ յափշտակող կամ արծաթասէր կամ կաշառառու: Զինչ եւ իցէ, սոցա յայտնի եմք՝ հարցջիր սոցա: Բայց դուք, որ զՀռոմոց տունն աւերեցիք վասն ազահոլթեան, զոր եւ եթէ գրեմք, երկարումն լինի բանիս: Բայց հոսկ յետոյ գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր, թէ այժմ պատիւ արարէք: Քրիստոս Աստուած մեզ հրամայէ ի սուրբ աւետարանին, թէ «մի՛ դատէք, զի մի՛ դատիցիք» (Մատթ., Է., 1), «մի՛ պատժէք, զի մի՛ պատժիցիք» (Ղուկ., Զ., 37), որով դատաստանաւ դատէք՝ դատելոց էք. նոյնպէս եւ դու. պատուես՝ պատուիս, եթէ փառաւորես՝ փառաւորիս, եթէ պատժես՝ պատժիս եւ այլն ըստ կարգի. այսքան առ այս²:

1 Թղ. 48^ա: 595-6. նուիրակն: պահուցն ի Պրուսայ, Մանիսու: 596. դանչիդունչի եւ դնկտկոցի: 597. յայտնի առնել յետ: 598-9: Ըստ ամենայնի փակեալ է ի կանոնաց սրբոց հայրապետաց, թեպէտ այլեւայլ պատճառս յօդեն, սակայն ոչ է այնպէս: 600. որ առ աչս: 601. կեղծաւորաբար: 602-3. որոյ պատճառն վասն արծաթոյ, զի գէթ աւելի առնուցուք, քան զտուեալսն ի նրանցից, որպէս յայտնապէս:

2 Թղ. 48^ա: 607. ի Պրուսայ: 608-11. որոյ պատճառաւ թէ որչափ աղմուկ է եղեր՝ թողումք ի գրել, եւ զայլ բազում տեղիս արարեալ զանպատեհ եւ զանդատաստան բանս ձեր մի ըստ միսջէ գրել ինձ ձանձրութիւն համարիմ: Ո՞չ պատկառիս: 48^բ: բնաւ եւ ոչ ամաչես երբէք սիմոնա: 612. չիք թէ: 613. բնակչաց Հալպայ: 614. ի մէջ նրանց: 615. զիս լաւապէս թէ փառա: 616. եւ կամ զինչ եւ իցէ, նրանց: 617. յայտնի է, հարց առ նոսա: 618. չիք եւ: 621. արարաք: չիք մեր: 622. չիք թէ: 624. զի որով: 625. Եթէ պատուես: 625-26. չիք եթէ փառաւորես փառաւորիս: 627. կարգին: առ այս բաւ է:

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ¹[51]

«Այսօր ժողով իմանալեալ յամսոյ
Հոգ. ՉՈՒԱՐԹԱՅԱՆ ԲՈՅՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ,
ՊԱՐԱՐՏ ԴԱՇՏՔ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԵՒ ԳԵՂԵՑԿԱՅԱՆ ՊԱՏՔ ԱՆՔՈՒՐ ԿՈՒՄՈՒԹԵԱՄԲ.
ՓԱՌՍ ՏԱՅՈՒՔ ԱՄԱ ԱՐԲԱՍԱՅ ՉԱՅՆԻ»:
ՀԱՐԿ. ԿԱՆՈՆ ՊԵՏԵԿՈՍՏԵՐ, Ե. ԱՌՈՒՐ, Հ.:

Ա.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԿՁԲՆԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ:
ՌԱՔԱՐԻՄԵԱՆՔ: ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷ: ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉ:
ՀԵՍԵԱՆՔ:

Ճգնաւորական կամ անապատական կեանքի նախագաղափարներն են Եղիա մարգարէն ու Յովհաննէս Մկրտիչը: Զէմս Բօքերտսոնը ասում է. «Միայնակեցութիւնը բացառապէս քրիստոնէական հաստատութիւն չէ: Միանձնութիւնը կամ անապատականութիւնը ընդհանրապէս յայտնի էր արեւելեան կրօնների մէջ, օրինաւորապէս սրբագործուած էր Հին Կտակարանով, ուր երեւան են գալիս այնպիսի անապատականներ, որպիսի են՝ Եղիա մարգարէ, Ռաքաբիմեանք, Յովհաննէս Մկրտիչը: Իսկապէս Նոր Կտակարանում էլ կարելի է կրօնաւորութեան ապացոյցներ գտնել մի քանի առանձին հատուածներում»²:

Պարզենք, թէ ինչո՞ւմ էր կայանում Եղիայի, Ռաքաբիմեանք, Յովհաննէս Մկրտչի եւ մեր կողմից աւելացնելու Հեսեանների անապատական կամ միանձն ճգնաւոր լինելը:

Եղիա մարգարէն ու Յովհաննէս Մկրտիչը իսկական անապատական էին եւ խստակրօն ճգնաւոր: Նրանք անապատ են հեռացել ոչ միայն իրանց հոգու փրկութիւնը հոգալով, այլ անապատից իրանց ձայնը լսեցնում էին անվեհերութեամբ՝ յանդիմանելով ու սարսեցնելով աշխարհի հզօրներին, երբ տեսնում էին նրանց անօրէնութիւնն ու անիրաւութիւնը: Ս. Գիրքը Յովհաննէս Մկրտչին, որով եւ՝ Եղիային, բնորոշում է

1 «Արարատ», 1905, էջ 244-252, 332-341, 440-454, 542-550, 640-666, 1098-1109, 1906, էջ 60-68, 161-169, 244-250, 435-449, 606-628: Ստորագրված է Յուսիկ Եպս.:

2 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви от апостольского века до наших дней. С. Петербург, 1890, т. 1, сс. 313-314.

նրանց մասին գրելով. «Ձայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհ Տեառն եւ ուղիղ արարէք զշաւիղս նորա» (Եսայի, Խ., 3.; Մատթ., Գ., 3): Նրանք, այսինքն՝ Յովհաննէս Մկրտիչն ու Եղիան, Տիրոջ ճանապարհը պատրաստելու ու նրա շաւիղները ուղղելու համար անապատում բարբառող ազդարար ձայնն էին:

Քրիստոնէական Եկեղեցին միայն Եղիա մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտիչին է ընդունում իսկական անապատականներ եւ սրանց հետեւող՝ Եգիպտոսի անապատականներին, յատկապէս Անտոնին¹: Ռաքաբիմեաններին, որքան եւ Ջ. Րօբերտսոնը դնում է Հին Ուխտի միանձն անապատականների կարգում, սակայն նրանք այնպիսի աշխարհուրաց եւ խստակրօն միայնակեաց անապատականներ չէին, որպիսի էին՝ Եղիան եւ Յովհաննէս Մկրտիչը, եւ Եկեղեցին էլ նրանց չէ ընդունում, բայց որովհետեւ նրանք Հին Ուխտի անապատականների շարքում յիշուեցին, հարկ ենք համարում նախապէս մի քանի տեղեկութիւններ նրանց մասին տալ եւ ապա դառնալ իսկական անապատականներին:

Ռաքաբիմեանների հիմնադիրն է Ռեքաբի որդի Յովնադաբը² (Երեմիա մարգ., գլ. ԼԵ.: Դ. Թագ., Ժ. 15-23), Իսրայէլի Յէսու Թագաւորի օրով (883-855թթ. Ք. ա.): Ռաքաբիմեանք իրանց համայնքի հիմնադրի պատուէրին համեմատ՝ քաղաքներից ու շէնքերից դուրս վրաններէ մէջ անապատներումն էին ապրում, տուն չէին շինում, երկրագործութեամբ ու այգեգործութեամբ չէին պարապում եւ գինի չէին խմում: Այս բանից առնելով Րօբերտսոն կարծում է, թէ Ռաքաբիմեանք Եղիայի եւ Յովհաննէս Մկրտիչի պէս անապատական էին. բայց նրանք ընտանիք ունէին, եւ երեւի, խաշնարածութեամբ էին զբաղում: Նրանց օրինապահութեան մի դէպք յայտնի է. ահա այդ դէպքը (Երեմիա, ԼԵ.):

Ռաքաբիմեան համայնքի սկզբնաւորութիւնից մօտ 300 տարի յետոյ, Յուդայի Յովակիմ Թագաւորի վերջին տարին, երբ Նաբուգոդոնոսորը յարձակուելով Պաղեստինի վերայ՝ պաշարել էր Երուսաղէմը, Ռաքաբիմեանք էլ պարտաւորուեցին քաղաքներում ապաստանարան որոնել: Երուսաղէմում գտնուած Ռաքաբիմեաններին Երեմիա մարգարէն բերեց տաճար եւ նրանց գինի առաջարկեց: Նրանք հրաժարուեցին՝ ասելով, որ իրանց համայնքի հիմնադիր Ռեքաբի որդի Յովնադաբը արգելել է այդ: Այս յանգամանքը յարմար առիթ համարելով Երեմիա մարգարէն յանդիմանեց իսրայէլցիներին՝ նկատելով, որ Ռաքաբիմեանները իրանց համայնքի հիմնադրի պատուէրը սրբութեամբ պահում են, իսկ իսրայէլացիք՝ Աստուծոյ օրէնքը չեն պահում:

¹ Շարական: Կանոն Անտոնի Անապատականի, ԺԵ.: Կանոն ծննդեան Յովհաննու Սկրտչի, ԳԳ.:

² Բառարան Սուրբ Գրոց, Կ. Պօլիս, 1881:

Եղիա մարգարէն (Գ. Թագաւ., Ժէ.-ԺԹ: Դ. Թագաւ., Ա., Բ) մաքառում էր Աքաաբ Թագաւորի ու նրա Յեզաբէլ կնոջ անօրէնութիւնների ու անիրաւութիւնների դէմ, ամենայն եռանդով եւ համարձակութեամբ կռուում էր իւր ազգի՝ հրէաների, մոլորութիւնների դէմ, աշխատում էր վերահաստատել ու զօրացնել հաւատքն ու կրօնքը դէպի Աստուած, եւ պարտաճանաչութեան գիտակցութիւնը՝ դէպի իրանց ազգային ու կրօնական պարտաւորութիւնը: Եղիան հրէաների, որպէս ազգ, թուլանալն ու տկարանալը համարում էր հետեւանք այն անտարբերութեան, որ ցոյց էին տալիս նրանք դէպի իրանց կրօնքն ու ազգային սովորութիւնները: Իսկապէս, այդ անտարբերութեամբ քայքայուած էր նրանց ազգային միութիւնը, վերացուած էր ոգեւորութեան այն սրբազան կրակը, որով ազգերն ու մարդիկ հրաշք են գործում՝ իրանց ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը հերոսաբար պաշտպանելով:

Եղիայի հազուստի մասին գիտենք, որ նա մաշկեակ էր կրում, եւ այդ մաշկեակը որպէս սրբազան աւանդ մնաց նրա աշակերտ Եղիսէին: Եղիան առանձնացած էր Յորդանանի հանդէպ Քոռաթի հեղեղատի անապատում, կերակրւում էր մի ագռաւի առաւօտ երեկոյ բերած մի մի կտոր հացով ու մսով եւ իւր ծարաւը յագեցնում էր հեղեղատի ջրով:

Հրէից աւանդութեամբ Եղիան պէտք է յառաջընթաց լինէր Մեսիայի գալստեանը¹, բայց Եղիայի վերաբերութեամբ մարգարէութիւնն ու աւանդութիւնը Յիսուսի խօսքին համեմատ² կատարուեց յանձին Յովհաննէս Մկրտչի:

Յովհաննէս Մկրտիչը (Մատթ., Գ., Թ., 14, ԺԱ., ԺԴ., 3-13: Ղուկ., Ա, Ե., 33) յղացաւ ու ծնուեց, որպէս Նազովրեցի-Ուխտաւոր, հրեշտակի աւետիքով: Հրեշտակը նրա յղացման աւետիսը նրա հօրը՝ Զաքարիային, տալիս ասաց, որ նրա որդին «Տիրոջ առաջին մեծ կլինի. գինի, օղի պէտք է չլսմի, Սուրբ Հոգւով կլցուի իւր մօր որովայնից սկսած: Իսրայէլի որդիներից շատերին կգարձնի դէպի իրանց Տէր Աստուածը, եւ ինքն նրա առաջից կգայ Եղիայի հոգւով ու զօրութեամբ, Տիրոջ համար պատրաստելու ժողովուրդը»: Զաքարիան իւր զաւակի համար մարգարէաբար ասում է. «Եւ դու, մանուկ, Բարձրեալի մարգարէ կկոչուես, որովհետեւ Տիրոջ առաջից պէտք է գնաս՝ նրա ճանապարհը պատրաստելու: Մանուկը աճում էր, Հոգով զօրանում եւ անապատներումն էր՝ մինչեւ Իսրայէլին երեւալու օրը» (Ղուկ., Ա.):

Անապատում Յովհաննէսի հանդերձը ուղտի ստեւից (բուրդ) էր, մէջքին՝ մաշկեղէն գօտի: Նրա կերակուրը մարախ ու վայրենի մեղր էր:

¹ «Եւ ահա ես առաքեմ առ ձեզ զԵղիա Թեգրացի, մինչեւ եկեալ իցէ օր Տեառն մեծ եւ երեւելի» (Մաղաքիա, Դ., 5):

² «Այլ ես ասեմ ձեզ, զի Եղիա եկեալ իսկ է... Յայնժամ ի միտ առիմ աշակերտքն թէ վասն Յովհաննու Մկրտչի ասաց ցնոսա» (Մատթ., ԺԵ., 12-14):

Նա իւր մօտ եկողներին ու իրան հետեւել ուզողներին մկրտում ու ապաշխարութիւն էր քարոզում: Յովհաննէսը եկել էր Եդիայի հոգով ու զօրութեամբ եւ նրա պէս էլ աներկիւղ համարձակութեամբ յանդիմանում էր: Աբրահամի որդի կոչումով պանծացող կեղծաւոր փարիսեցիներից ու սադուկեցիներից շատերին իւր քարոզութիւնը լսելու եկողների մէջ տեսնելով՝ ասաց նրանց. «Իժի ծնունդներ, ձեզ ո՞վ ցոյց տուեց գալիք բարկութիւնից փախչել, այսուհետեւ ապաշխարութեան արժանի պտուղ տուէք եւ մի՛ մեծամտէք ձեր անձի մէջ, թէ Աբրահամի որդի եք. ասում եմ ձեզ, որ Աստուած կարող է այս քարերից Աբրահամի որդիք յարուցանել» (Մատ., Գ.): Յովհաննէս Մկրտիչը մաքառում էր Հերովդէսի ու նրա Հերովդիադա կնոջ անիրաւութիւնների ու անօրէնութիւնների դէմ. բանտարկուեց եւ բանտում էլ գլխատուեց:

Եդիայի եւ Յովհաննէս Մկրտիչի պատմութիւնից տեսնում ենք, որ Ս. Գրքի անապատականների կեանքի էական պայմանն էր արհամարհել աշխարհն ու նրա վայելքները ու կռուել մարդկանց մոլութիւնների դէմ՝ նրանց ուղղութեան ու արդարութեան ճանապարհը ցոյց տալով: Նրանց հանդերձեղէնների մէջ մաշկեղէնը առաջին տեղն էր բռնում, ուտելիքի վերաբերութեամբ վերին աստիճանի սակաւապէտ էին, մարդկանց հետ յարաբերութեան մէջ անաչառ էին, աներկիւղ համարձակութեամբ նրանց երեսովն էին տալիս նրանց պակասութիւններն ու ուղղութիւն քարոզում:

Յովհաննէս Մկրտիչն անուանեցինք Նազովրեցի-Ուխտաւոր: Հին Ուխտի մէջ նրանք, որոնց յղութիւնը հրեշտակի աւետիքով էր լինում, որոնք ի ծնէ կոչուած էին աստուածային նախախնամութեամբ մի արտակարգ գործ կատարելու՝ Նազովրեցի կամ հայերէն թարգմանութեամբ՝ Ուխտաւոր, նուիրուած էին կոչուած: Նազովրեցու գլխին երկաթ պէտք է չգիպէր, այսինքն՝ նրա մազերը չպէտք է խուզուէին, օղի եւ գինի պէտք է չխմէր ու անսուրբ բան չուտէր: Այսպիսի Ուխտաւոր կամ Նազովրեցի էր Հին Ուխտի Սամփսոնը, որ կոչուած էր հրէաներին ազատելու փղշտացիներից (Դատաւորք ԺԳ): Նման Ուխտաւոր եւ Նազովրեցի էր Յովհաննէս Մկրտիչը, որ մօր արգանդից կոչուած էր «պատրաստել Տեառն ժողովուրդ կազմեալ». Տիրոջ առաջին մեծ պէտք է լինէր, գինի եւ օղի պէտք է չխմէր (Ղուկաս աւետ. Ա): Ամենամեծ Նազովրեցի կամ Ուխտաւոր Յիսուս Քրիստոսն էր, որի կոչումն էր փրկել ամբողջ մարդկային ազգը: Յիսուս Եգիպտոսից վերադառնալիս բնակուեց Գալիլեայի Նազարէթ քաղաքում, որ Նազովրեցի կոչուի (Մատթ. Բ. 23): Յիսուսի Նազովրեցի լինելու նկարագիրը տալիս են Եսայի մարգարէն (Եսայի, գլ. ԺԱ.) եւ միւս մարգարէները: Նազովրեցի բառի տակ ի նկատի են առնւում այն բոլոր անարգանքները, որ Փրկիչը յանձն առաւ իւր մեծ գործը կատարելու ժամանակ (Եսայի ԾԳ.): Յիսուսին հետեւողները, որ համարեա աշխար-

Հատեաց անապատականներ էին՝ հրէաներից անարգաբար նազովրեցոյ հերձուած էին կոչւում (Գործք առաք. ԻԳ. 5):

Անապատականների նման մի ուխտ կարելի է համարել Հեսեանների: Յովսէպոս ասում է¹, որ Օգոստոսի ժամանակ Հրէաստանում երեք աղանդներ կային՝ Փարիսեցիք, Սադուկեցիք եւ Հեսեանք, եւ վերջիններս հաւաստագոյն անուանելով՝ երկարօրէն նկարագրում է նրանց ինչութիւնը: Ըստ Յովսէպոսի՝ Հեսեանք երբայցի էին, իրար հետ սիրոյ անխցելի շաղկապով կապուած, խորշում էին կենցաղական հեշտութիւններից՝ որպէս վատթարութիւններից, պարկեշտութիւնն ու ցանկութեան չհնազանդելը մեծ առաքինութիւն էին համարում: Իրանց ուխտի մէջ աւելի մանուկներին էին ընդունում, որպէս ճկուն բնաւորութիւն՝ իրանց կանոններով հեշտութեամբ կրթելու: Որդեծնութեան համար ամուսնութիւնը խոտելի չէր, բայց ժուժկայութեան համար կանանցից խորշում էին: Արհամարհում էին ստացուածքը, ամեն ինչ հասարակաց էր, որ ոչ աղքատութիւնը արհամարհուի, ոչ էլ հարստութիւնը մեծայարգ երեւայ: Դատապարտում էին փափկակեցութիւնը. յատուկ բնակութեան տեղ չունէին, այլ ամեն տեղ ցրուած էին ապրում, ամեն տեղ էլ մի մի հոգաբարձու էր կարգուած, որը նրանց հագուստն ու պէտքերը հոգում էր: Սպիտակ հագուստ էին հագնում. կօշիկ ու հագուստ ամենեւին չէին փոխում, մինչեւ որ հնանալով մաշւում պատառ պատառ էին լինում: Ունիւ ինչ հարկաւոր էր՝ առանց փոխարինութեան կարող էր ընկերից առնել: Աստուածապաշտութեան մեծ փոյթ ունէին: Ընդհանրապէս լուկեաց էին:

Արեւը ծագելուն պէս ամեն ոք՝ գործակալների կարգադրութեամբ, իւր գործին էր գնում: 5 ժամին (ժամերը հաշւում էին արեւածագից) խմբւում էին միասին, ղենջակով սփածուած՝ պաղ ջրով լուացւում էին, ժողովւում էին խորհրդարանը, ուր ուխտին չպատկանողը իրաւունք չունէր մտնել, լուութեամբ բազմում էին, հացարարը ամեն մէկին հաց էր տալիս, եւ խոհարարն էլ մի աման մի տեսակ կերակուր էր դնում նրանց առաջ: Քահանան սեղանը օրհնում էր, եւ ապա սկսւում էր ճաշկերոյթը: Ճաշից յետոյ գոհութեան մաղթանք էր կատարւում: Ճաշից առաջ ու յետոյ Աստուծուն՝ իբրեւ կերակրողի, փառաբանում էին: Ճաշից յետոյ սփածանելին իբրեւ սրբազան զգեստ հանում էին ու գնում իրանց գործին մինչեւ երեկոյ: Երեկոյեանը դարձեալ նոյն կարգով ընթրիքի էին բազմում: Սեղանի վերայ խորհրդական լուութիւն էր թագաւորում, եւ մէկը խօսելիս՝ միւսները լռում էին: Նոյն կարգը պահւում էր փոքրիկ համախմբումների ժամանակ եւս: Միայն օգնութիւն անելիս եւ ողորմութիւն տալիս էին անձնիշխան, կեանքի միւս բոլոր դէպքերում հսկողութեան տակ էին: Առանց գործակալների հրամանի իրաւունք չունէին

¹ Յովսէպոս Փլաբիոս, Պատմութիւնք յաղագս պատերազմին հրեից ընդ հռովմայեցիս: Եջմիածին, 1787, Բ. դպրութիւն գլ. Թ., եր. 140:

իրանց ազգականներին բան տալ: Բարկութիւնը արգելուած էր. խաղաղութեան պէտք է հնազանդէին. այո-ն՝ այո էր եւ ոչ-ն՝ ոչ: Երդումն երդմնազանցութեան չափ դատապարտում էր: Գրասէր էին:

Աշակերտ իսկոյն չէին ընդունում, աշակերտել կամ ուխտի անդամ լինել ուզողին՝ մի տարի փորձում եւ ապա տալիս էին ուրաք, ներքին ծածկոյթ եւ սպիտակ հանդերձ: Ուխտի մէջ ընդունելու համար երկու եւ աւելի տարի փորձում էին եւ ապա՝ համաբնակութեան ընդունում: Նախ քան ուխտի անդամ լինելով սեղանակից լինելը՝ ընծայեալը խիստ երդումն էր տալիս, եւ երդման պայմաններն էին նախ՝ Աստուծուն պաշտել, եւ ապա՝ մարդկանց հետ արդարութիւն պահել, իշխաններին պատուել, որովհետեւ առանց Աստուծոյ կամքի ոչ ոք կարող էր իշխանութեան հասնել: Իշխանութեան հասնելիս իշխանութիւնը ի չարն չգործադրել ի փառս իւր եւ ի նախատինս հնազանդեալների եւ հանդերձով կամ այլ զարդերով չձգտել մեծ երեւալ: Համախոհներից թաքուն բան չունենալ եւ իւրայիններից օտարներին բան չասել, թէ եւ մահ էլ սպառնային իրան: Այսպիսի երդումից յետոյ նորընծան արդէն ընդունւում էր ուխտի մէջ:

Յանցաւորներին ուխտից դուրս էին անում: Կատարեալ զղջումից յետոյ միայն, եւ այն եւս մեծ դժուարութեամբ, յետ էին ընդունում. անգեղջ եւ աններելի յանցաւորներին շատ անգամ սպանում էին: Դատաստան անելիս շատ արթուն էին, եւ չէին դատապարտում մէկին՝ մինչեւ հարիւր հոգի միասին ժողովուած չլինէին, եւ այդպիսի վճիռն էլ անխախտ էր: Աստուծոց յետոյ մեծ պատիւ ունէր իրանց օրէնսդիրը, որին հայհոյողը մահուան էր դատապարտում: Ծերերին հնազանդում էին. հրէաների պէս եւ նրանցից է՛լ աւելի՝ շաբաթը խիստ էին պահում: Որպէս զի Աստուծոյ արեւի ճառագայթները չարատաւորէին, որովայնի մաքրութեան կարիքը հոգում էին ծածուկ տեղերում՝ թանձր սաւանում ծածկուած, մի ոտնաչափ խորութեամբ փոսի մէջ, որ նախապէս փորում էին հետները մշտապէս ունեցած ուրաքով, եւ արտաթորութիւնը ծածկում էին փորուած հոդով: Որովհետեւ շատ պարկեշտ եւ ժուժկալ էին, ուստի եւ շատ երկար եւ շատերը հարիւր տարուց էլ աւելի էին ապրում: Իրանց ուխտին եւ հաւատին շատ պինդ էին, եւ հռովմայեցոց պատերազմի ժամանակ իրանց հաւատին հաւատարիմ մնալով՝ շատ չարչարուեցին ու տանջուեցին, եւ շատերն էլ նահատակուեցին:

Մարմինը որպէս ապականացու եւ ժամանակաւոր բան՝ ոչ ինչ էին համարում, յաւիտենական եւ անմահ հոգու համար էին հոգում՝ երանելեաց աշխարհում յաւիտենական հանգիստ վայելելու:

Հեսեանք երկու հերձուածի էին բաժանուած. մի հերձուածը անպայման մերժում էր ամուսնութիւնը, միւս հերձուածը ներելի է համարում այն՝ միայն որդեծնութեան ու մարդկային սեռի աճելութեան համար:

Միւս մնացած բոլոր բաներում երկու հերձուածներն էլ համաձայն էին: Հեսեանների ուխտի կանոնների մեջ տեսնում ենք քրիստոնեայ վանքերի կանոնների ու սկզբունքների հիմքերը:

Ս. Պողոս առաքեալը հրէից բարերարներից ու երախտաւորներից ոմանց համառօտ նկարագիրը տալով՝ մեր առաջն է դնում անապատականների վարքի նկարագիրը՝ գրելով. «Շրջեցան լեշկամաշկօք եւ մորթովք այծենեօք, կարօտեալք, նեղեալք, չարչարեալք, զորս ոչ արժէ աշխարհս, յանապատի մոլորեալք, եւ ի լերինս եւ յայրս եւ ի փապարս երկրի» (Առ եբրայեցիս, ԺԱ., 37, 38): Եթե «կրօնաւոր» բառը այժմեական մտքով ճշնաւոր կամ միայնակեաց հասկանանք, Յակովբոս առաքեալը կրօնաւորի համար ասում է. «Եթէ ոք կամիցի կրօնաւոր լինել, եւ ոչ սանձահարեացէ զլեզու իւր, այլ զբաղեցուցանիցէ զսիրտն իւր, այնպիսոյն վայրապար է կրօնաւորութիւնն: Կրօնաւորութիւն սուրբ եւ անարատ՝ առ ի յԱստուծոյ եւ ի Հօրէ՝ այս է. այցելու լինել որբոց եւ այրեաց ի նեղութեան իւրեանց, անարատ պահել զանձն յաշխարհէ» (Յակովբոս, Թուղթ Կաթող., գլ. Ա., 26, 27):

Բ.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Եթէ յարեալք եւր Քրիստոս, ապա
 շպարեմն խնդրե՞տք, որ Քրիստոս ասի եւր
 աջաւ Աստուծոյ: Չվերեմն խորհեալք, որ
 շայս, որ յերպի աս է: Քանձի սեռաւորք,
 եւ Կեանքն շեր ծածկեալ են եւր Քրիստոս
 յԱստուծո: Իսկ յորժամ Քրիստոս յայտեստի՝
 Կեանքն շեր, յայնժամ եւ դուք եւր ամա յայտեստիք
 փառք: Պօղոս առաք., Գ., 1-4:

ՊԱՒՂՈՍ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ԵՒ ԱՆՏՈՆ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ

Ինչպէս ասացինք, քրիստոնեայ եկեղեցին միայն եղիւ մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին է ընդունում անապատական. Հեսեանք եւ Ռաքաբիմեանք մի մի աղանդաւորներ էին, Հեսեանք այս առաւելութեամբ, որ կարող են վանական կեանքի նախագաղափարը համարուել իրանց յատկորոշ կանոններով: Հեսեանց մասին առանձին գլուխ է նուիրել Փիլոն Հեբրայեցին¹:

¹ Փիլոն Հեբրայեցի, ճառք: Յաղագս Հեսեանց կենաց վարուց իմաստնոց,

Սուրբ Գրքի երկու նշանաւոր անապատականների օրինակին հետեւողներ չեն պակասում քրիստոնեայ եկեղեցու մէջ նրա կազմակերպուելու հենց առաջին օրերին: Եղիայի եւ Յովհաննէս Մկրտչի խստակրօն կեանքը չէր կարող հրապուրիչ չլինել նորադարձ քրիստոնեաների համար, որոնք նորահաւատներին յատուկ բուռն եռանդով եւ անձնուրացութեամբ ջանք էին անում իրանց նոր հաւատի սկզբունքները կատարել տառացի կերպով, մոլեռանդութեամբ ու չափազանցօրէն:

Ճգնաւորական եւ անապատական կեանքը որոշ կերպարանք ստացաւ երրորդ դարում: Միայնակեացներն ու անապատականները իրանց նախագաղափար Եղիա մարգարէի ու Յովհաննէս Մկրտչի պէս հազնուծ էին մագնդէն խարազն ու մաշկեղէն, ուտում էին շատ չափաւոր, այնքան, որ քաղցածութիւնից չմեռնէին: Քրիստոնեայ միայնակեացների ու անապատականների նշանաբանն էր՝ «մեռնել ըստ աշխարհի» եւ «մեռուցանել զմեզս ի մարմնի»: Միայնակեաց անապատականները խոյս էին տալիս աշխարհից եւ նրա գայթակղութիւններից, եւ անապատների խաղաղ անդորրութեան մէջ նուիրւում էին խստակեցութեան:

Ջ. Բօբերտսոնը ասում է. «Երրորդ դարի ընթացքում կազմուծ էին մարդկանց ամբողջ խմբակցութիւններ, որոնց ցանկութիւնն էր միասին ապրել եւ կառավարուել միասին կրօնաւորական մի կանոնով: Նրանցից ոմանք միաբանական կեանքը չափազանց հաճոյալից եւ կենցաղական համարելով՝ բոլորովին մեկուսանում էին, եւ երրորդ դարում այդ տեսակ միայնակեացները մարդաբնակ վայրերից աւելի եւս խուսափում էին, որ իրանց թաղեն ամենավայրի եւ անմերձենալի անապատներում: Խստակրօն միայնակեացների նախասկիզբն պէտք է համարել Պաւղոս Թեբայիդացուն կամ Աղէքսանդրացուն: Դեկոս կայսրի հալածանքի ժամանակ, երբ քրիստոնեաները իրանց հաւատը փորձութեան ենթարկելուց եւ իրանց անձը մահից ազատելու համար առանձնանում էին ծածուկ տեղեր, Պաւղոս Թեբայիդացին էլ՝ իբրեւ մէկը այդ քրիստոնեաներից, առանձնացաւ, եւ անմերձենալի քարայրի մէջ անյայտանալով՝ առաջին միայնակեաց ճգնաւորը դարձաւ»¹:

Ս. Պօղոս առաքեալը առ Կողոսացիս թղթի մէջ (Առ Կողոսացիս, Գ., 1-5) ամեն մի հաւատացեալի ասում էր. «Եթէ Քրիստոսի հետ յարութիւն առաք, ուրեմն վերինը որոնեցեք, ուր Քրիստոս նստած է Աստուծոյ աջ կողմը: Վերինը խորհեցէք եւ ոչ այն, որ այս երկրի վերայ է: Որովհետեւ մեռաք, ձեր կեանքն էլ Քրիստոսի հետ Աստուծոյ մէջ է ծածկուած: Երբ որ ձեր կեանքն եղող Քրիստոսը յայտնուի, դուք էլ Նրա հետ կյայտնուէք փառքով»:

աստուածային արիմացն այլաբանութեան երկոտասան ականց, յաղագս քահանայից, բազմին իրաց յաղագս թէ ոչ շնայցես: Վեներիկ, 1892:

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 163.

Եւ Հաւատացեալներէից աւելի ջերմեռանդները հետեւելով այս ճայ-
նին՝ անապատ էին քաշուում Քրիստոսի հետ իրանց կեանքը Աստուծոյ
մէջ ծածկելով, որ Քրիստոսի հետ էլ յայտնուեն փառքով:

Դեկոսի Հալածանքը եղաւ նրա թագաւորութեան վերջին տարին՝ 251
թուին, ուրեմն Պաւղոսը առանձնացաւ 251 թուին: Պաւղոսը իւր անա-
պատում Եղիայից եւ Յովհաննէս Մկրտչից աւելի խստակեաց էր, բայց
չունէր նրանց առաւելութիւնը, որ էր աներկիւղ Համարձակութեամբ
մարդկանց ուղղութիւն քարոզել եւ աշխարհի անիրաւութիւնների ու
անօրէնութիւնների դէմ կռուել:

Պաւղոս բոլորովին մեկուսացած՝ ճգնում էր անյայտութեան մէջ մի
ապառաժ լեռան քարայրում, որի փոքրիկ դռնակը փակուում էր մի քա-
րով: Այրի մէջ մի բարեհաճ եւ յստակ աղբիւր յագեցնում էր նրա ծարա-
ւը, այրի մօտ եղած արմաւենիներն էլ մատակարարում էին նրան սնունդ
ու հագուստ: Նրա ճգնութեան վերջին վաթսուն տարին օրական մի կտոր
հաց էլ հասցնում էր նրան մի ագռաւ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Եղիա մար-
գարէին Քոռաթի հեղեղատի առանձնութեան մէջ:

Պաւղոսի վարքը գրողը¹ սկսում է նրա վարքագրութիւնը՝ պարզե-
լով տարակուսութիւնը, թէ ո՞վ է ամենից առաջ բնակուել անապատում:
Նա ասում է, որ. «Ոմանք յիշելով Եղիային ու Յովհաննէս Մկրտչին՝
սրանց են համարում անապատական վարքի սկիզբն: Սակայն Եղիան մեծ
է միայնակեացներից, իսկ Յովհաննէսը՝ նախ քան իւր ծնունդը մարգա-
րէացաւ: Ուրիշներն էլ վիճում են, որ Անտոնն է եղել անապատական
ուխտի առաջնորդը, բայց նա ոչ թէ ամենից առաջինն է, այլ թէ, նրանով
չափերը հրապուրուեցին դէպի անապատական կեանքը: Նոյնիսկ երանե-
լի Անտոնի Ամատաս ու Մակարիոս աշակերտները ասում ու պնդում են,
թէ անապատական վարքի սկիզբն ու առաջնորդը եղել է Թեբայիդացի
ոմն Պաւղոս, եւ մենք էլ այս բանի մէջ հաստատուած ենք»: Այսպէս ու-
րեմն, ըստ եկեղեցական աւանդութեան էլ քրիստոնեայ անապատական
վարքի սկիզբն ու առաջնորդը եղել է ոմն Պաւղոս Թեբայիդացի:

Ջ. Բոբերտսոնի ասելով՝ Պաւղոսը անապատ քաշուեց 23 տարե-
կան հասակում, անյայտութեան մէջ ճգնեց 107 տարի եւ վախճանուեց
130 տարեկան՝ «առանց վայելելու իւր ժամանակին որեւէ փառք կամ
հռչակ»²: Պաւղոսի թաղողն եղաւ Անտոն Անապատականը, որ եւ իբրեւ
ժառանգ ստացաւ նրա՝ արմաւենու թելերից շինուած զգեստը եւ նրա
վարքը աւանդեց իւր աշակերտներին: Պաւղոսի վարքը գրեց Հերոնիմո-
սը՝ անուանելով նրան առաջին քրիստոնեայ ճգնաւոր: Ջ. Բոբերտսոնը

1 Վարք Սրբոց Հարանց եւ քաղաքավարութիւնք Գոցին ըստ կրկին թարգմանութեան
Գալսնեաց: Հտ. Ա.: Վենետիկ, 1855, եր. 1-2:

2 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 294.

տարակուսելի է համարում այդ եւ ծանօթութեան մէջ ասում է. «Սակայն, տարակուսելի է, արդեօք Պաւղոսն էր, որ քրիստոնեաների մէջ մոծեց միայնակեցական եւ կրօնաւորական կեանքը»¹:

Մեզ այնպէս է թւում, որ Զ. Րօբերտսոնը կարծում է, թէ միայնակեցութեան ներմոծումն Պաւղոսից աւելի վաղ է եղել եւ այդպէս էլ է: Հակառակ դէպքում նա ինքն հակասած կլինէր իրան: Նա գրելով, թէ «երրորդ դարի ընթացքում կազմուած էին մարդկանց ամբողջ խմբակցութիւններ...» ինչպէս վերը տեսանք, չի կարող Պաւղոսին համարել միայնակեցների նախասկիզբն: Պաւղոսը, ըստ իս, անապատականների մէջ իւր խստակրօնութեամբ է առաջին միայնակեացը, ինչպէս եւ Անտոնը իւր հետեւողներով: Ս. Գրքի անապատականները միայնակեաց չէին. Եղիան ունէր իւր աշակերտն ու ընկերակիցը՝ Եղիսէն (Դ. Թագ., Ա., Բ.), Յովհաննէս Մկրտիչը նոյնպէս աշակերտներ ունէր (Մատթ., ԹԱ.: Զուկ., է., 18-34): Անշուշտ, սրանց հետեւողներն էլ կունենային իրանց աշակերտները, միայնակեաց չէին լինի:

Զ. Րօբերտսոնի հաշիւը Պաւղոսի կեանքի մասին չէ համապատասխանում իրականութեան: Նրա հաշուով՝ Պաւղոսը 251 թուին 23 տարեկան էր, երբ քաշուեց անապատ եւ ապրեց 130 տարի: Այս հաշուով Պաւղոսի ծնունդն գալիս է 228 թուին, ապրեց 130 տարի, ուրեմն վախճանուեց 358 թուին: Անտոն Անապատականի համար նոյն Զ. Րօբերտսոնը գրում է. «Նրա (Պաւղոսի) առանձնանալու տարին, 251 թուին քրիստոնեայ ծնողներից ծնուեց Թեբայիդի գիւղերից մէկում՝ Կոմում, աւելի հռչակ ունեցող Անտոնը, որը ապրեց 105 տարի եւ 356 թուին, Աթանասի անապատականների մէջ ապաստարան որոնելուց մի քանի օր առաջ վախճանուեց»²: Արդ, 356 թուին վախճանուած Անտոնը կարող էր իրանից երկու տարի յետոյ (358 թ.) վախճանող Պաւղոսին թաղել. իհարկէ ո՛չ:

Հայերէն աղբիւրները³ լուծում են այս տարակուսանքը՝ յայտնելով, թէ Պաւղոս որ «ուսեալ էր զհելլենական եւ զեգիպտական դպրութիւն», Դեկոսի հալածանքի տարին (251 թ.) 16 տարեկան քաշուեց անապատ: Այս հաշուով, ուրեմն, ծնուել է Պաւղոսը 235 թուին, ապրել է 113 տարի, ուրեմն վախճանուել է 348 թուին, այսինքն՝ Անտոնից 8 տարի առաջ:

Պաւղոսը իւր 97-ամեայ ճգնութեան մէջ աշխարհից բոլորովին կտրուած էր: Նա որպէս իսկական միայնակեաց՝ աշակերտ եւ բնակակից չունէր: Նրա գոյութիւնը հրաշքով յայտնուեց Անտոնին, որ մեծ դժուարութեամբ նրա քարայրը գտնելով՝ փոքրիկ դուռը փակուած գտաւ: Պաւ-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 88.

2 Անդ, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-298.

3 Յայսմաւուրք, Դեկտեմբեր ա. եւ Տրէի գ. կից՝ «տօն է Նաւումայ մարգարէին»: Վարդ Հարանց, Հտ. Ա., եր. 1-16:

ղոսը չէր կամենում ընդունել մինչեւ անգամ՝ իբրեւ ճգնաւոր մեծ հոչակ ստացած Անտոնին էլ, որը թախանձելով բաղխում էր նրա դուռն ու ասում. «Նա գիտեմ, զի ոչ եմ արժանի տեսլեան քո, բայց եթէ ոչ տեսնց, ոչ երթայց աստիւ: Զգազանս ընդունիս, զմարդ զիա՞րդ ոչ տեսանես»: Պաւղոսը մեծ դժուարութեամբ Անտոնին ընդունելուց յետոյ՝ 97 տարի բոլորովին կտրուած լինելով աշխարհից, անտեղեակ անցած դարձածներին՝ հարցնում է. «Զիարդ կան ազգք մարդկան եւ ո՞րպէս են թագաւորք երկրի» (Յայսմաւուրք): Դեկոսի հալածանքի ժամանակ, 251 թուին, Պաւղոսը հեռացած լինելով աշխարհից՝ նա 348 թուին չգիտէր, թէ մարդիկ քրիստոնեայ են դարձել, քրիստոնէութիւնը համաշխարհային կրօն է, եւ թագաւորք երկրի իբրեւ քրիստոնեայ՝ քրիստոնէութեան պաշտպան են. միայն եկեղեցին վրդովուած էր ներքին երկպառակութեամբ՝ հերձուածների ու հերետիկոսների պատճառով:

Մեծ Սոկրատը Պաւղոսի մասին ոչինչ չէ գրում, իսկ Փոքր Սոկրատը Ամմոնի պատմութիւնը անելիս փակագծի մէջ ասում է. «որ (անապատաւորք) թերեւս նախասկիզբն առեալ ի Պաւղոսէ եւ յԱնտոնէ, որոց եւ պատմութիւնք իրանց բացատրեն, զոր երանելին Աթանաս ճառէ»¹:

Ս. Պաւղոս միայնակեցի յիշատակը տօնում է մեր Ս. Եկեղեցին դեկտեմբերի սկզբներին՝ «Սրբոց հարցն Եգիպտացոց» տօնին: Շարական երգում է Ս. Անտոն Անապատականի կանոնը:

Գէորգ-Մօրց Էբէրս գերմանացի եգիպտաբանը *Homo sum* - Մարդ եմ - վերնագրով մի վէպի մէջ նկարագրում է ճգնաւորական կեանքը՝ սկսելով այսպէս. «Մենք մեր ընթերցողներին տանում ենք չորրորդ դարի երեսնական թուականների սկզբները Փրկչի ծննդից յետոյ, դէպի Սինայի լեռը, որի նուիրական հողի վերայ մի քանի տարուց վեր առանձին առանձին բնակութիւն են հաստատել աշխարհից ձանձրացած, ապաշխարութեան նուիրուած անապատականներ, դեռ առանց կարգ ու կանոնի, առանց կապակցութեան միմեանց հետ»²:

Վէպի հերոսն է Պաւղոսը՝ երիտասարդութեան ժամանակ լաւ կրթութիւն ստացած, Ադէքսանդրիայի կրթուած երիտասարդութեան ծաղիկը: Պաւղոսը հանդիսացած է ճգնաւորների ամենալաւ տիպ, նրա մէջ մարմնացած են անկեղծաւոր աստուածաշտութիւնը, կարօտեալներին օգնելու անձնուիրութիւնը եւ ընկերի փոխարէն անարգուելու, տանջուելու ու հալածուելու անձնուրացութիւնը:

1 Տէր-Սովսիսեան Մեսրոպ, Սոկրատայ Աթուստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն եւ պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սեդրեստրոսի Եպիսկոպոսին Հռովմայ: Վաղարշապատ, 1897, եր. 328; Տէր-Սովսիսեան Մեսրոպ, Սոկրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական (անուանեալ Փոքր Սոկրատ) եւ վարք Սրբոյն Սեդրեստրոսի: Վաղարշապատ, 1897, եր. 65:

2 Էբերս Գեորգ, Մարդ եմ: Թիֆլիս, 1898:

Պաւղոսը, իսկապէս, միայնակեաց ճգնաւորի ամենահամակրելի տիպ է: Հեռի է նա ցուցամոլութիւնից՝ բոլորովին նուիրուած Աստուծուն: Աշխարհը նրա համար գոյութիւն չունէր: Նա, ճշմարիտ է, մարդկանց ուղղութեան համար, ըստ եկեղեցական աւանդութեան, բան չէ արել, բայց եւ չէ շահագործել դիւրահաւան ժողովրդի հաւատը: Պաւղոսից յետոյ անապատականների մէջ երկրորդ տեղը բռնում է Անտոն Անապատականը, որ աւելի հռչակ ունէր, որովհետեւ բոլորովին կտրուած չէր աշխարհից: Նա, Պաւղոսի պէս, խստակրօն ճգնութեամբ բնակուելով անապատում, Եղիայի ու Յովհաննէս Մկրտչի նման աշակերտ ու հետեւողներ ունէր, եւ հարկաւոր դէպքում անապատի խորքից իւր ազդարար ձայնը լսեցնում էր աշխարհում:

Անտոնը¹ դեռ տղայ հասակից մտախոհ էր եւ կրօնական բնաւորութիւն էր ցոյց տալիս: Նա միայն իւր մայրենի կոպտական կամ եգիպտական լեզուով կարգալ գրել սովորեց. յունարէնի այբ-բենն էլ չէր ճանաչում եւ յունարէն չգիտէր խօսել: Դեռ 20 տարեկան չկար, որ ծնողները մեռան ու բաւական նշանաւոր ժառանգութիւն ստացաւ: Սակայն, եկեղեցում մի անգամ երիտասարդ հարուստի մասին Աւետարանի ընթերցմունքը լսելով՝ իւր հողերը բաժանեց համագիւղացիներին, գոյքն ու կայքը ծախեց, գումարի մի փոքր մասը տալով քրոջը նրա ապրուստի համար՝ մնացածը բաժանեց աղքատներին եւ հեռացաւ սկզբում՝ մի մօտաւոր անապատ ճգնաւորական կեանք վարելու: Նա այցելում էր հռչակ ունեցող ճգնաւորներին եւ իւրացնում նրանց առանձնայատուկ առաքինութիւնները:

Անտոնը 275-305 թիւը 30 տարի բոլորովին անյայտ մնաց Կարմիր ծովի ափին մի աւերակ ամրոցում իւր դագաղի մէջ: 305 թուին սկսեց արդէն աշակերտներ ընդունել: 312 թուին Մաքսիմիի հալածանքի ժամանակ շտապեց Աղէքսանդրիա՝ հալածուած քրիստոնեաներին սիրտ տալու, կարօտեալներին օգնելու եւ թերեւս մարտիրոսական պսակին արժանանալու, բայց նրա վերջին ցանկութիւնը չկատարուեց եւ նա աւելի եւս հեռաւոր անապատ քաշուեց: Առանձնացաւ մի բարձր սարի լանջին մի այրի մէջ, որի մօտ կային մի պաղ եւ վճիտ աղբիւր եւ մի քանի արմաւենիներ: Եւ որպէսզի ուրիշների վաստակով չապրի ու միեւնոյն ժամանակ էլ թէ գբաղմունք ունենայ եւ թէ իրան այցելողներին կերակրել կարողանայ՝ մի փոքրիկ տարածութեան վերայ ցորեան ու կանաչեղէն էր ցանում ու մշակում: «Անապատի գաղանները աղբիւրից ջուր խմելու գալով՝ փչացնում էին նրա ցանքը, ուստի մի անգամ բռնեց մէկին եւ

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-300. Վարք Հարանց, Հո. Ա., եր. 17-80: Աւգերեան Սկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացոյցի Եկեղեցւոյն Հայաստանայց: Վեներիկ, Հո. Բ., 1811, եր. 57-102: Յայսմաւուրք Յունուար ԺԷ. եւ Արաց Ժ. «վարք եւ հանգիստ մեծ հօրն ամենայն հարանց...»:

գուրգուրալով ասաց. երբ ես ձեզ նեղութիւն չեմ տալիս, դուք ինձ ինչո՞ւ էք վնասում. հեռացէ՛ք, եւ, ի սէր Աստուծոյ, այլ եւս մի՛ գաք»¹:

Անտոնը որքան հեռանում էր աշխարհից՝ աշխարհը այնքան ջերմեանդութեամբ հետեւում էր նրան: Անտոնը անապատականների այն լաւագոյն տիպերից էր, որոնք իրանց հոգու փրկութիւնը հոգալով՝ ուրիշներին անտես չեն անում: Նա բազմաթիւ հետեւողներ ու աշակերտներ ունէր: Հաշտեցնում էր թշնամիներին, մխիթարում էր վշտացածներին, կրօնական խնդիրներում ներգործական դեր էր կատարում եւ խորհուրդներ տալիս, տկարների իրաւունքները պաշտպանելու համար միջնորդութիւն էր անում հօգորների եւ դատաւորների առաջ: Հարստահարուածները Անտոնի միջնորդութեանն էին դիմում, եւ նրա միջնորդութիւնը գուր չէր անցնում: Ամեն անգամ էլ այսպիսի մի գործ հարկադրում էր նրան հեռանալ իւր ճգնարանից, վերադառնալիս առաջին խօսքը լինում էր. «Կրօնաւորը առանց մենակութեան այնպէս է՝ ինչպէս ձուկը առանց ջրի»: Նմանօրինակ մի առած էլ ունի հայ կրօնաւորութիւնը՝ «վանք՝ վարդապետի կեանք»: Անտոնի համբաւը տարածուած էր աշխարհէ աշխարհ:

Կոստանդին Մեծն ու իւր որդիքը թուղթ գրեցին Անտոնին՝ խնդրելով, որ գնայ արքունիք: Բայց Անտոնը չհրապուրուեց եւ իւր աշակերտներին ասաց. «Մի՛ գարմանաք, որ կայսրը մեզ գիր է ուղարկում. նա էլ մեր պէս մարդ է: Այն բանին զարմացէք, որ Աստուած մարդկանց համար գրելով իւր օրէնքը՝ աւանդեց մեզ իւր Որդու ձեռքով»:

Յասմաւուրքին² համեմատ Անտոնը մերժեց Կոստանդին Մեծի հրաւերը՝ ասելով իւր աշակերտներին. «Եթէ երթամ, լինեմ Տէր Անտոն, եւ եթէ չերթամ, ես իցեմ արեղայ Անտոն: Վա՛յ մարդոյն, որոյ անունն մեծ է, քան զգործն»: Եւ յիրաւի, Անտոնը չգնաց կայսրի մօտ: Փոքր անունով, բայց մեծ գործով՝ մեծ հանգիսացաւ ու այդպիսի փառքով էլ վախճանուեց, ինչպէս ասացինք, 105 տարեկան՝ 356 թուին, այն ժամանակ, երբ Աթանասը ապաստան էր որոնում անապատի կրօնաւորների մէջ: Անտոնի մահը անապատականները ողբացին հետեւեալ արտայայտութեամբ. «Մեծ բարեխօս կորոյս աշխարհս եւ մեծ մարդ ընկալան երկինք: Եգիտ վերինն, զոր խնդրէր եւ կորոյս ներքինս, զոր ունէր»³:

Ս. Անտոն Անապատականի յիշատակը տօնում եկեղեցին յունուար ամսին: Եւ Անտոնին նուիրուած շարականի⁴ մէջ կոչուած է նա «նախասկիզբն միանձնանց»:

Արիոսական վէճերի ժամանակ Ս. Անտոնն ու իւր հետեւողները ուղղափառութեան տոկուն եւ հօր պաշտպանները դարձան: Որքան

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 296.

2 Յայսմաւուրք, Յունուար ԺԷ. Եւ Արաց Ժ:

3 Վարք Դարանց, Դտ. Ա., եր. 81: Թուղթ Սերապիոնի առ Մակար եւ Ամատաս:

4 Կանոն Անտոնի անապատականի, ԺԵ.

եւ խստակրօն լինէր Անտոնը, այնուամենայնիւ հեռի էր այն ծայրահեղութիւններէ, որ ունէին նրա հետեւողները: Նա լաւ էր հասկացել, թէ ինչ վտանգ են սպառնում անապատական կեանքին, ուստի եւ եռանդով զգուշացնում էր անապատականներին, որ իրանց բոլոր յուսերը չդնեն կրօնաւորական արտաքին ձեւերի վերայ:

Ո՛չ Պաւղոս միայնակեացը եւ ո՛չ էլ Անտոն Անապատականը՝ իրանց հետեւողների համար որոշ կանոն եւ հանրակեցարան կամ միաբանական ուխտ չհաստատեցին. անապատականները ապրում էին ցաք ու ցրիւ՝ առանց որոշ ուղղութեան, եւ գործում էին ու ապրում՝ ով ինչպէս կամենում էր՝ կանոն ընդունելով խստակրօնութիւնը, մշտամոռն շղթան ու պահեցողութիւնը:

Գ.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒՄ

ՊԱԽՈՄ՝ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ:
ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱԿՈՒՄՆԵՐԸ: ԿՐՕՆԱՖՈՐՆԵՐԸ ՈՐՊԷՍ
ՁԷՆՔ ԻՐԱՆՅ ՄԵԾԱՖՈՐՆԵՐԻ ՁԵՌՔԻՆ: ԿՐՕՆԱՖՈՐՆԵՐԻ
ՄՈՒՆԻԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Վանական կեանքի կանոն սահմանողն է Թեբայիսդացի Պախոմը, որ ծնունց 292 թուին: Մեր եկեղեցին չէ տօնում Պախոմի յիշատակը, սակայն մեր հոգեւոր գրքերի մէջ¹, բաւական տեղեկութիւն ունենք Պախոմի մասին: Վարք Հարանց տալիս է մեզ Պախոմի ուղղութեան մասին մի քանի տեղեկութիւններ՝ մէջ բերելով նրա ասածները կամ վճիռները կրօնաւորական կեանքի երեւոյթների մասին: Նրա կենսագրութեան մասին տեղեկութիւն ստանում ենք Յասմաուրքից եւ Վարք Սրբոցի հատորից:

Պախոմը (Պախոմէոս կամ Պաքոմէոս, Պաքումէս, Պաքմէոսը) հեթանոս ծնողների զաւակ էր՝ սկզբում զինուոր. հաւատաց Քրիստոսին եւ դեռ չմկրտուած՝ բանտարկուեց: Կոստանդիանոսի ժամանակ հալածանքը դադարելիս ազատուեց բանտից, գնաց անապատ եւ ծաղկեցրեց կրօնաւորութեան կարգը՝ Նեղոսի ափին Տաբենայի մեծ վանք շինելով: Նա ուսանելով հրեշտակից՝ իւր միաբաններին գրաւոր կանոն տուեց եւ վախճանուեց 348 թուին: Պախոմի քոյրն էլ միայնակեաց կոյսերի համար վանք շինեց:

1 Յայսմաուրք, Ապրիլի ԻԸ, Սիկի ԻԱ. ք կցորդ: Վարք Հարանց, Հտ. Ա., եր. 92-93, 453, 647, Հտ. Բ., եր. 167, 393, 405, 422, 476, 490: Աւգերեան Սկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Հտ. ԺԱ.:

Ջ. Րօբերտսոնը, աղբիւր ունենալով նոյն հոգեւոր գիրքերը, ասում է¹, որ Պախոմը վանական կեանքի կանոնները ստացաւ հրեշտակի ձեռքով պղնձի վերայ փորագրուած 24 յօդուածով: Նա Նեղոս գետի մի կղզու վերայ հիմնեց Տաբեննայի վանքը: Վանքի միաբանութիւնը այնքան ընդարձակուեց, որ մինչեւ հիմնադրի մահը նրանից ութ վանք գոյացաւ 3000 միաբաններով, որոնցից 1400-ը գլխաւոր վանքումն էին ապրում: Հետեւեալ դարի սկզբին կրօնաւորների թիւը հասնում էր 5000-ի: Այսպէս, կրօնաւորութիւնը, որ սկիզբն առաւ միայնակեաց անապատական ճգնաւորներից, Պախոմի ձեռքով արդէն եղբայրութիւն կամ միաբանութիւն դարձաւ եւ առանձին, անմարդաբնակ անապատների քարանձաւների տեղ վանքեր գոյացան:

Վանականները ապրում էին իւրաքանչիւր խցում երեք երեք հոգի միասին, եւ գտնւում էին մի մեծաւորի իշխանութեան տակ, որ ասորերէն կոչւում էր արբա (շայր), իսկ յունարէն՝ արքիմանդրիտ (փարախապետ): Ամեն բան հասարակաց էր, եւ կարգի խանգարումն էր համարւում ասելը՝ «իմ վերարկուն կամ գիրքը կամ գրիչը»: Վանականները զբաղւում էին երկրագործութեամբ, կողովներ ու պարաններ հիւսելով, եւ այլ նման արհեստներով. արտադրութիւնները նաւակով տանում էին Աղէքսանդրիա, եւ վաճառւում էին այնտեղ, որով ոչ միայն հոգացւում էին վանքերի պէտքերը, այլ դեռ մի գումար էլ տնտեսւում ու ծախսւում էր բարեգործութեան համար:

Վանականները օրը մի քանի անգամ աղօթում էին, շաբաթուայ չորրորդ ու վեցերորդ օրերը, այսինքն՝ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ, պաս էին պահում, հաղորդւում էին շաբաթ ու կիւրակի օրերը: Նրանք միասին էին ճաշում եւ սեղանը սկսւում էր ու վերջանում աղօթքով ու սաղմոսերգութեամբ: Լռութեամբ ու դեմքերը ծածկած էին ճաշում (վեղարի կամ կնգուղի ծածկոյթը փակելով դեմքի մեծ մասը՝ հնարաւորութիւն չէր տալիս տեսնել հանդէպը եւ աջ ու ձախ նստողներին) եւ բացի առաջները դրած կերակրից՝ ուրիշ բան կամ իրանց սեղանակիցներին չէին տեսնում: Կանոնը չէր սահմանափակում կերակրի քանակութիւնը. ամեն ոք իւր աշխատանքի վաստակն էր ուտում հասարակաց սեղանից: Մեծ հոգածութեամբ խնամում էին հիւանդներին: Վանական կրօնաւորները ինքնատիպ զգեստ էին հագնում, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում էր այծի մորթը. այս բանում հետեւում էին անապատական կեանքի Հայր Եղիա մարգարէին: Նրանք միշտ գօտեպինդ պէտք է լինէին՝ միայն Ս. Հաղորդութիւն ընդունելու ժամանակ թոյլատրուած էր գօտին արձակել: Հագնուած էին քնում այն էլ մի տեսակ աթոռների վերայ, իսկ աթոռնե-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-323. Монашество.

ըը այնպէս էին յարմարացրած, որ նրանք քնած ժամանակն էլ կանգնած դրուժեան մէջ էին լինում:

Հարանց Վարքում կարդում ենք. «Յայտնեցաւ նմա (Պաքմէի) հրեշտակ Աստուծոյ եւ ասէ գրո ճանապարհսդ ուղղեցեր, ել այժմ յայրէդ եւ ժողովե զմիայնակեացս եւ բնակեա ընդ նոսա, եւ որպէս ուսուցիչ քեզ՝ այնպէս խրատեայ զնոսա: Եւ գրեաց տախտակ մի հրեշտակն եւ ետ ծերոյն, եւ այս էին սկիզբն գրոյն. շնորհեսցես իւրաքանչիւր ըստ զօրութեան ուտել եւ ըմպել եւ ըստ զօրութեան իւրաքանչիւր գործ դիցես եւ մի՛ արգելուցուս՝ որք պահեն, եւ մի՛ որք ուտեն, արա՛ զօրն ի գործ մշակութեան նոցա եւ աղօթք նոցա՝ անձանձրոյթք: Իսկ աւագացն, որք ծերքն են, արասցես խրճիթս եւ արկցես ի ներքս երիս երիս, եւ կերակուր նոցա զինչ եւ խնդրեսցեն, նստել եւ ուտել եւ բազմել, եւ աղօթք նոցա անձանձրոյթք, եւ ագանելիք նոցա ցերեկն մաշկեայս եւ գիշերն այծեայս, եւ առնուլ նոցա օրէնս զուրբաթ, եւ զշաբաթ եւ զկիրակէ. եւ ի ժամ օրինացն զօտելածք եղիցին, եւ այս նշան կնգդաց նոցա, զի եղիցի նա առանց խաւու եւ խաչ ծիրանի յաջակողմեանն: Եւ արար Պաքմէոս որպէս եւ հրամայեաց հրեշտակ Տեառն, շինեաց վանս եւ ժողովեաց ի նմա եղբարս իբրեւ եօթն հազարս, ուր են մինչեւ ցայսօր, ուր եւ մեռաւ երանելին Պաքմէոս»¹:

Կանանց կամ կուսանաց վանքերի հիմնադիրն էլ Պախումն է: Մի անգամ Պախումի քոյրը եկաւ նրան տեսնելու. Պախումը նրան չընդունեց, միայն դռնապանի միջոցաւ յայտնեց, որ ինքն առողջ է: Պախումը, իմանալով, որ քոյրն էլ ցանկութիւն ունի վանք քաշուել, իւր միաբանների ձեռքով նրա համար մի առանձին վանք շինեց, ուր հաւաքուեցին հաւատաւոր կանայք կամ միանձնուհիք, նրանց վանամայր կարգուեց Պախումի քոյրը:

Ինչ ասել կուզի, որ կրօնաւորները ամուսնանալու չէին կարող եւ կապուած չէին ամուսնական կեանքով: Հեսեանց ուխտի եւ Պախումի վանական կանոնների մէջ բաւական նմանութիւն կայ:

Երբ Պախումը Տաբեննայի վանքն էր հիմնում, նոյն ժամանակին Մակար աւագը տեղափոխւում էր Եգիպտոսի Լիբիական սահմանին մօտ Սկիտէի անապատը, եւ Ամմոնն էլ՝ Նիտրիական լեռը: Շուտով սրանց մօտ խմբւում են կրօնաւորներ, որոնք ապրում էին կամ առանձին խցերում՝ որպէս միայնակեացներ, եւ կամ մի հանրակացարանում, որ Լաւրա էր կոչւում: Միայնակեացները շաբաթուայ վերջին եւ առաջին օրերին, այն է՝ շաբաթ եւ կիրակէ, հաւաքւում էին ժամասացութեան ներկայ լինելու: Եթէ մէկը բացակայում էր, իմանում էին, որ հիւանդ է, իսկոյն նրա

¹ Վարք Հարանց, Հտ. Բ., եր. 479:

խուցը մարդ էին ուղարկում նրան այցելելու: Բացի այդ դէպքից՝ նրանք ամենեւին չէին խօսում իրար հետ: Դ. դարի վերջին Նիտրիական լեռան կրօնաւորների թիւը մօտ 5000 էր: Պախոմի կանոնով, որ ուրիշ միաբանական ուխտեր էլ ընդունել էին, երեքամեայ փորձից յետոյ կարելի էր նորընծային արեղայական կամ կրօնաւորական աստիճան տալ¹:

Կրօնաւորների առաջին պարտքերն էին աղօթքն ու պահեցողութիւնը: Կային էլ, ինչպէս Մակար ծերն էր², որոնց բերանը ամբողջ մեծ պասին ոչ հաց եւ ոչ ջուր էր մտնում, միայն կիւրակէից կիւրակէ կաղամբակուրծ (երեւի մախոխ) էին ուտում, եւ աշխատելիս էլ՝ ձեռքերով գործում, բերանով՝ աղօթում էին: Նրանց կենցաղաւարութեան մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է կարդալ նրանց վարքը, եւ Նեղոսի խրատները³:

Կրօնաւորութեան հիմնադիրներն ու հայրերը խոստովանում էին, որ մի լրացուցիչ զբաղմունք էլ անհրաժեշտ է: Յայտնի առած կար. «Զբաղուած կրօնաւորը մի դեռով էր պաշարւում, իսկ անգործը՝ ամբողջ լէգէօնով»: Կրօնաւորների զբաղմունքը ընդհանրապէս ֆիզիքական էր: Նրանցից շատ քչերն էին գրագիտութեամբ զբաղւում: Երբ մի փիլիսոփայ հարցրեց Անտոնից, թէ նա ինչպէս է առանց գրքի օր անցկացնում, Անտոնը պատասխանեց. «Իմ համար աշխարհը այնպիսի գիրք է, որ միշտ էլ ձեռքի տակ ունեմ եւ նրա մէջ կարող եմ Աստուծոյ խօսքը կարդալ՝ երբ էլ կամենամ»: Յասմաւուրքը այս դէպքը հետեւեալ կերպ է աւանդում. «Եւ այլք ոմանք յիմաստնոյ գնացին առ Անտոն եւ ասէն «Որպէ՞ս կարես միայն կերպ յանապատիս առանց գրոց: Եհարց ցնոսա Անտոն. Ասացէք ինձ, եթէ ո՞ր լաւ պատճառք են մարդկան՝ գի՞րն, եթէ միտք. Ասեն նոքա. Միտքն: Ասէ Անտոն. ապա ողջամտացն գրոց պէտք ոչ են»:

Կրօնաւորները կամ անապատականները շատ տգետ էին, եւ շատերն իսկ հագիւ կարողանում էին կարդալ: Տգիտութիւնը, որ աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ արհամարհուած էր, անապատականների մէջ փառաբանւում էր որպէս սրբութեան յատկանիշ: Իրանց տգիտութեամբ հեշտօրեն հպատակում էին նրան, ով նրանց մտքի վերայ ազդում էր եւ տոկոն յամառութեամբ պաշտպանում նրանց հայեացքները: Այսպիսի կրօնաւորները լաւ գէնք էին իրանց մեծաւորների հրամանները կատարելու: Դրանք շատ անգամ իրանց չուզած եպիսկոպոսներին գահընկեց էին անում եւ ուզածին էլ ընտրում: Նրանց այս գործունէութեան ապացոյցն է արիոսական վէճերի ժամանակ Անտոնի ղեկաւարութեամբ նրանց կատարած դերը ուղղափառութեան յաղթանակի համար: Կրօնաւորները խուսափում էին հոգեւոր աստիճաններից: Կրօնաւորութեան կանոններ

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 298-302.

2 Վարք Դարանց, Դտ. Ա., վարք Մակարայ, եր. 92-98:

3 Անդ, Դտ. Բ.:

սահմանող Պախումը պատուիրում էր խոստափել ձեռնադրութիւնից՝ ինչպէս ծուղակից: Եգիպտոսում սովորական դարձուածք էր. «Կրօնաւորը պէտք է փախչի եպիսկոպոսից ու կանանցից, որովհետեւ նրանցից ոչ մէկն էլ հնար չի տայ կրօնաւորին իւր խցում հանգիստ մնալու եւ «զվերինն խորհելու»:

Անապատականների մէջ կային կրօնաւորներ էլ, որոնք արտաքուստ կրելով Պաղոսի ու Անտոնի ձեւերը, չունէին ոչ առաջինի անկեղծ խստմբերութիւնն ու աշխարհատեսութիւնը եւ ոչ երկրորդի անկեղծ խստմբերութեան ու աշխարհատեսութեան միացած մարդասիրութիւնն ու անձնուրացութիւնը:

Ձ. Բօբերտսոնը այսպէս է բնորոշում այդ տեսակ ճգնաւորներին. «Սէրը դէպի երկրայինը, որը անապատականութիւն կամ ճգնաւորութիւն ընդունելով՝ ըստ երեւոյթին յաղթուած էր կարծւում, վերականգնանում էր նոր, աւելի գծուծ կերպով: Պատմում են, որ շատերը հարստութիւնից ու ճոխութիւնից հրաժարուած լինելով՝ մի որեւէ դանակի, բեւեռի, ասեղի կամ գրչի համար դողդողում էին ու չափազանց ժլատութիւն ցոյց տալիս՝ ոչ ոքի չթողնելով մօտենալ մինչեւ անգամ իրանց գրքերին, եւ այդ տեսակ դատարկ բաների համար սաստիկ վրդովւում էին»¹:

Ժամանակի ընթացքում կրօնաւորները մոռանալով իրանց ուխտի սկզբնական նպատակը՝ սկսեցին քաղաքներում թափառել՝ նուէր հանգանակելու պատրուակով: Դատաւորները կրօնաւորների թափառումների մէջ արդարադատութեան գործերին խառնուելու միտումն նկատելով՝ ներշնչեցին Թէոդոսին 390 թուի օրէնքով արգելել այդ բանը: Սակայն, երկու տարուց յետոյ օրէնքը այնքան թուլացաւ, որ կրօնաւորները սկսեցին դարձեալ յաճախել քաղաքները իրանց դէմ եղած անարդարութիւնների ու զրկանքների համար պաշտպանութիւն որոնելու պատրուակով:

Տարօրինակ հագուստներով ու տարօրինակ կերպարանքով երեւցող կեղծաւոր կրօնաւորները շահագործում էին ժողովրդի դիւրահաւանութիւնն ու առատաձեռնութիւնը: Նրանք ծանր շղթաներով կաշկանդուած՝ կասկածելի մասունքներ էին ման ածում, սարսափելի առասպելներ պատմում այն արկածների ու փորձութիւնների մասին, որոնց, որպէս թէ, ենթարկւում էին նրանք չար ոգիների կողմից, մինչդեռ գաղտուկ շուայլ եւ սանձարձակ կեանք էին վարում:

Լիբանիոսը նրանց նմանեցնում է մեղուններից անգործներին, որոնք ուրիշների հաշուին ճոխ ապրում են: Յուլիանոս ուրացող կայսրը ցինիկներին կծու բան ասած լինելու համար կրկնում էր. «Յինիկները նման են գալիլիացիներից այն հերձուածներին, որոնք հրաժարուած են իրանց

¹ Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 318.

պատկանած չնչին ստացուածների տիրապետութիւնից, որ հարստութիւն եւ դիրք ձեռք բերեն»: Եւնատիոսը ասում է. «Կրօնաւորները խոզի կեանք են վարում. նա՛ է կարող մեծ իշխանութիւն ձեռք բերել, ով գերադասում է սեւ հագնելը եւ արհամարհում է ընդհանուր բարեվայելչութիւնը»: Որքան եւ քրիստոնէութեան թշնամիներից չափազանցօրէն լինեն դատաւիտուած կրօնաւորները, բայց անկարելի է չխոստովանել, որ նրանց մէջ որոշ ճշմարտութիւն կայ:

Գրիգոր Աստուածաբանը (Նազիւնզացի), թէեւ ինքն խստակրօն, բայց խստութեամբ դատաւարտում էր մոնոքոնների կամ վանական կրօնաւորների զանազան կեղծաւոր ձեւերն ու ասում. «Կրօնաւորներից շատերը հրեշտակ են թւում այն պատճառով, որ կոպտաբար են խօսում եւ երկար մազեր կրում, բայց իսկապէս նրանք ամեն տեսակ արատներով կեղծուած յանցաւորներ են»¹:

Դ.

ԿՐՕՆԱԴՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՏԱՐԱԾՈՒԵԼԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍԱՀՄԱՆԻՅ ԴՈՒՐՄ ՊԱՂԵՍՏԻՆՈՒՄ,
ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ (ՍԻՐԻԱ), ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՊՈՆՏԱԿԱՆ
ԳԱԲԱՌՆԵՐՈՒՄ: ԿՐՕՆԱԴՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼԱՓՈԽՈՒՄՆ:
ԽՈՏԱԾԱՐԱԿՆԵՐ (ВОСКН): ՍԻՒՆԱԿԵԱՅՆԵՐ: ԳԲԻ ՄԷՁ
ՃԳՆՈՂՆԵՐ:

Կրօնաւորական եւ վանական կեանքը եգիպտոսից արագութեամբ տարածուեց նրա սահմաններից դուրս: Վանական կեանքը Պաղեստին ներմուծողն էր Անտոնի աշակերտ եւ նրան հետեւող Իլյարիոնը, որ 50 տարի ապրեց (306-356 թ.) Գազայի մօտի անապատում: Ս. Եփրեմի հանճարի ու բարեպաշտութեան շնորհիւ անապատական կեանքը Միջագետքում շատ համակրութեամբ ընդունուեց, մեծ ծաւալ գտաւ եւ առանձին փայլ ստացաւ:

Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսը վանքեր հիմնեց Հայաստանում, իսկ Ս. Բարսեղը վանական միաբանութիւններ հաստատեց Հայաստանին սահմանակից Պոնտոսում եւ Կապադովկիայում²: Եւստաթէոսը հրապուրուած անապատական կեանքով եւ խստմբերութեամբ ապրում էր նրանց պէս. իւր եպիսկոպոսական աստիճանին հակառակ, որ բարեվայելչութիւն է պահանջում, անապատականների պէս խարազ ու

1 Фаррар, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви, С. Петербург, 1891.

2 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 301.

մաշկեղէն էր հագնում, որի համար բանադրուեց իւր հօրից՝ Կեսարիայի եւլալիա եպիսկոպոսից, եւ նրա տեղ եպիսկոպոս կարգուեց Մելիտոսը: Եւստաթէոսը իբրեւ արդէն բանադրուած՝ չհրաւիրուեց Պեփղագոնիայի Գանգրա քաղաքի ժողովին, որը առանց նրա պատասխանը կանխապէս լսելու՝ նշուեց նրան: Գանգրայի ժողովը եղաւ ըստ Զ. Բօքերտսոնի 325-328 թուին¹: Ուրեմն, Եստաթէոսը այդ թուից առաջ յարած լինելով կրօնաւորութեան՝ նոյն կարգը ներմուծել էր եւ Հայաստան:

Սովորաբար, որի այս մասին գրածը թարգմանաբար մէջ ենք բերում, ասում է², որ Եստաթէոսը նրա համար Գանգրայում կազմուած ժողովում դատապարտուեց, որովհետեւ Կեսարիայի ժողովից բանադրուելուց յետոյ էլ չէր դադարում եկեղեցական կարգերը փոփոխել: Արգելում էր ամուսնութիւնը, պատուիրում էր մսեղէն կերակուրներ չուտել՝ միսը պիղծ համարելով, մսակերներից եւ օրինաւորապէս ամուսնացածներից շատերին մերժում էր կամ ամուսնացածներին իրարից բաժանում: Թողած եկեղեցին՝ եկեղեցական խորհուրդները եւ Ս. Հաղորդութիւնը տներում էր կատարել տալիս: Աստուածապաշտութեան պատրուակով ծառաներին իրանց տէրերից հանում էր: Իմաստասէրի, այսինքն՝ մոնոզոնի սքեմ էր հագնում եւ իրան հետեւողներին էլ օտարոտի պարեգօտ հագնել թելադրում: Կանանց մագերը կտրում էր, խախտում էր յայտնի պասերը եւ պատուիրում էր տէրունական օրերին պաս պահել: Թոյլ չէր տալիս ամուսնացածների տներն օրհնել, սովորական կարգով ամուսնացած քահանաներին օրհնութիւնից ու Հաղորդութիւնից զրկում էր՝ պիղծ համարելով նրանց: Այսպիսի շատ խստութիւն էր անում ու սովորեցնում:

Մեծն Բարսեղ, որ Եստաթէոսի խստակրօնութեան հետեւող էր, Պոնտոսի մի առանձնացած տեղում սկսեց կրօնաւորական կեանք վարել՝ նոյն բանին յորդորելով եւ իւր դպրոցական ընկեր Գրիգոր Նազիանզացուն, բայց վերջինս Բարսեղի անապատական խուցը առնէտի բոյն անուանելով՝ գրում է նրան. «Ով դուք պոնտական քիմմերցիներ³, անարեւ մարդիկ, դուք դատապարտուած եք, ինչպէս կասեն ոչ թէ միայն վեց ամսեայ գիշերների, այլ ձեր կեանքի մի մասն էլ ազատ չէ ստուերից, որովհետեւ ձեր ամբողջ կեանքը միմիայն գիշեր է, եւ Ս. Գրքի ասածին համեմատ, յիրաւի, մահուան ստուեր: Գովում եմ այդ նեղ ու ապառաժուտ շաւիղը, թէ եւ չգիտեմ՝ այն դէպի Աստուծոյ արքայութիւն է տանում, թէ դէպի դժոխք, սակայն կցանկանայի, որ քեզ դէպի արքայութիւն տանէր⁴:

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 1072.

2 Фаррар, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви. Св. Василий Великий, с. 460.

3 Քիմմերեանք յունական առասպելաբանութեան համեմատ սկիւթացոց աշխարհի ամենահիւսիսային սահմանում յաւիտեական խաւարի մէջ ապրող մի ժողովուրդ են:

4 Фаррар, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви. Св. Григорий Назианзин, с. 460.

Կրօնաւորների կանոններն ու սովորութիւնները, ասում է Ջ. Րօբերտսոն¹, նայելով հանգամանքներին եւ հիմնադիրների հայեացքներին՝ տարբեր էին: Արեւելքում նրանք զբաղւում էին արդիւնաբերական զանազան ձեռնարկութիւններով, օրինակ՝ դաշտային աշխատանքներով, հիւսնութեամբ, ոստայնանկութեամբ, երկաթագործութեամբ, կողով հիւսելով եւ փայտեայ հողաթափներ շինելով: Եւ, Երանելի Աւգուստինը, այն կրօնաւորների դէմ, որոնք ցանկանում էին այդ տեսակ զբաղմունքներից խուսափել, խրատներ գրեց: «Մի վաճէ կար, ուր 1300 կրօնաւորներ էին ապրում, ասում է Մակարը, ես այդ վաճէը տեսայ, նրա մէջ 15 կարկատիչ, 20 թափիչ, 5 հիւսն, 10 դարբին, 7 ուղտապան եւ 40 էլ աշխատաւոր կային, որոնք աշխատելով թէ՛ իրանց պէտքերն էին լցնում, թէ՛ բանտերին ու աղքատներին մասն հանում»²:

Ընդհակառակն, Ս. Մարտինը այդ տեսակ զբաղմունքը արգելք է համարում բարեպաշտութեան, եւ երիտասարդ կրօնաւորներին, բացի գրքեր արտագրելուց՝ ուրիշ ոչ մի զբաղմունք չէր թոյլ տալիս: Գաղղիայի կրօնաւորները, որոնք բարբարոսների կռապաշտութեան եւ սնապաշտութեան դէմ կռուելու գործում մեծ ջանք էին թափում, իրանց ազատ ժամերը այնպէս չէին գործադրում, ինչպէս Եգիպտոսի ու Ասորիքի անապատականներն ու վանականները: Հագնելիքի եւ ուտելիքի վերաբերութեամբ ի նկատի էր առնւում նաեւ տեղական կլիման: Մարտինի վարքը գրողը ասում է. «Յոյներն ունեն ուտելու մեծ ախորժակ, իսկ գաղղիացիք՝ բնական գործ»:

Պախոմը պահանջում էր երեքամեայ փորձից յետոյ միայն կրօնաւոր ընդունել: Ս. Բարսեղը պահանջում էր, որ կրօնաւորութեան մէջ մտնել ցանկացողը որոշեալ կարգով խոստովանուի: Կրօնաւորութիւնից հեռացումն ապաշխարութեան էր ենթարկւում, բայց կրօնաւորութիւն ընդունելը անդարձ չէր, եւ մի քանի դէպքերում հեռացումն մինչեւ անգամ քաջալերւում էր, որպէս լաւագոյն միջոց դժուարութիւններից դուրս գալու համար:

Անապատականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը որքան հեռանում էին իրանց հիմնադիրներից թէ՛ ժամանակով եւ թէ՛ տեղի դրութեամբ, այնքան այլափոխւում էին, եւ Րօբերտսոնը նկարագրելով այդ այլափոխութիւնը՝ ասում է. «Կրօնաւորութեան ոգին երբեմն երեւան էր գալիս տքնութեան անսովոր ձեւերով: Այսպէս, Ոսկի (Воски)³ կամ խոտաճարակ տեսակը

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 302.

2 Վարք Դարանց, Դտ. Բ., եր. 475-476:

3 Ջ. Րօբերտսոն առնելով Սոգոմենոսից (IV, 33) եւ գրեց (I, 21) աւանդում է խոտաճարակների կամ Ոսկիների նահատակութեան պատկերը: Ի՞նչ առընչութիւն կայ մեր Ոսկեաց եւ Սիջագետքի воски-ների մէջ, կաշխատենք պարզել յետոյ: Մեր յարգելի

յառաջ եկաւ Միջագետքում, բայց յետոյ Պաղեստինումն էլ հետեւողներ ունեցաւ: Ապրում էին նրանք լեռներում բացօթեայ, համարեա բոլորովին մերկ թէ՛ ամառուայ խորշակին, եւ թէ՛ ձմռան սառնամանիքներին, կերակրւում էին արմատներով ու խոտերով, այնպէս այլակերպւում էին, որ հոգով ու մարմնով կորցնում էին մարդկային կերպարանքը»¹:

Խոտածարակների տիպ կարելի է համարել Մարիամ Եգիպտացուն², որը Եգիպտոսի Աղէքսանդրիա քաղաքից մի պոռնիկ կին էր: Ս. Խաչի տօնի առիթով ուխտաւորների հետ գնաց Երուսաղէմ՝ աշխարհախումբ բազմութեան մէջ իւր խառնագնաց կեանքով փող վաստակելու, բայց կրօնի փառաւոր պաշտամունքը տեսնելով՝ զղջաց, անապատ քաշուեց՝ հետը միայն երեք նկանակ ունենալով, եւ Յորդանանի այն կողմը, խորին անյայտութեան մէջ, 47 տարի ճգնեց: Նա իւր ճգնաւորական բոլոր կեանքում դալար խոտ էր ուտում՝ անասունի պէս երեսը գետնին քսելով եւ ճարակելով: Զոսիմոս ճգնաւորը այդ անապատում մարդ գտնելու նպատակով քսան օր թափառելուց յետոյ, նկատում է ստուերի նման մի մարդկային կերպարանք՝ արեւի խորշակից եւ ցրտի սառնամանիքից բոլորովին սեւացած եւ ծածկուած մազերով, որ ասրի պէս սպիտակ էին: Այդ Մարիամ Եգիպտացին էր, որ հաղորդուեց, վախճանուեց եւ թաղուեց Զոսիմոսի ձեռքով:

Այս քրիստոնեայ ճգնաւորներից ոմանք էլ մարդկային զգացմունքից գերազանցող կատարելութեան հասնելու ձգտմամբ տարօրինակ վարքով եւ այլանդակ կերպարանքով սքանչացնում էին քաղաքների բնակիչներին. դրանց նպատակն էր արհամարհանք ցոյց տալ դէպի երկրաւոր վայելչութիւնը: Ե. դարի սկզբին յայտնուեցին նոր տեսակի ճգնաւորներ, որոնք Սիւնակեաց էին կոչւում:

Այս տեսակ Սիւնակեացներից առաջինն էր Սիմէօնը, որը Ասորիքի եւ Կիլիկիայի սահմանի վերայ եղած գաւառներից էր: Նա տղա ժամանակ արածում էր իւր հօր ոչխարների հոտը, յաճախելով եկեղեցի, հրապուրուեց կրօնաւորութեամբ եւ 14 տարեկան հասակում մտաւ խստակրօն կրօնաւորների մի վանք: Նա իւր համբերութեամբ եւ իւր անձը խոշտանգելու արտակարգ միջոցներով զարմացրեց եւ հիացրեց վանականներին: Մի անգամ ջրի ուղարկուած լինելով՝ առաւ արմաւենու կոշտ պարանը, որով ջուր էին քաշում հորից, պինդ փաթաթեց իրան եւ յայտնեց, որ

բարեկամ պ. Մկրտիչ Ղազարեանը, որին դիմել էինք խնդրելով պարզել Ոսկի կամ *воски* բառի ծագումն, յայտնեց մեզ որ Ուսկա հին պարսկերէն ծառայ կնշանակի (Բրօկիլման բառարան): Դրա ասորերէնը Աբդա է, որ դարձեալ ծառայ է նշանակում եւ կրօնաւորի մտքով եւս գործածւած է (Ասորերէն բառարան):

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 319.

2 Վարք Հարանց, Հո. Ա., եր. 287-319: Յայսմաւուրք, Ապրիլի ... Արեգի ԻԳ. Վարք Մարիամի Եգիպտացւոյն:

կորցրել է պարանը: Երկու շաբաթից յետոյ գաղտնիքը բացուեց. կոշտ պարանը մտել էր նրա մարմնի մէջ, եւ հորդ արիւնի կաթիլները յայտնեցին գաղնիքը: Քննութիւնից երեւաց, որ պարանը այնպէս էր մտել նրա մարմնի մէջ, որ հազիւ էր նկատուում: Պարանը դուրս կորցելու ժամանակ Սիմէօնը ամենեւին ցոյց չտուեց, որ ցաւ է զգում, եւ թոյլ չտուեց, որ վէրքերի վերայ դեղ դնեն: Վանահայրը հարկադրուեց նրան հեռացնել վանքից, որ նրա խստակեցութիւնը նախանձորդներ չյարուցանի վանքում, որը աւելի թոյլ միաբանների համար կարող էր վտանգաւոր լինել: Գետնի երեսին տքնութիւնները բաւական չհամարելով՝ նա սիւններ էր շինում եւ նրա վերայ ամառ ձմեռ, գիշեր ցերեկ տքնում էր: Հետզհետէ սիւնը բարձրանում էր, վերջին սիւնը քառասուն կանգուն բարձրութիւն ունէր: Սիմէօնը պարանոցին կրում էր ծանր շղթայ եւ անդադար ծունր էր դնում. մի ականատես կարողացել է մինչեւ 1240-ը հաշուել, այնուհետեւ կորցնում է ծնրադրութեան հաշիւը: Նա շատ քիչ բան էր ուտում եւ ամբողջ մեծ պասին ծոմ էր մնում. մարգարէութիւն էր անում եւ հրաշքներ գործում: Նրա հետ հարաբերութիւն էին պահում կայսրներ, թագաւորներ, եպիսկոպոսներ եւ շատ նշանաւոր մարդիկ:

Սիմէօնը քրիստոնեայ աշխարհում համաշխարհային հռչակ ստացաւ: Շատերը Պարսկաստանից, Եթովպիայից, Սպանիայից, Գաղղիայից եւ Բրիտանիայից գալիս էին նրան տեսնելու: Դեռ նրա կենդանութեան ժամանակ Հռովմի արհեստանոցում նկարում էին նրա պատկերը՝ համարելով այն դիւահալած: Սիմէօնը վախճանուեց 460 թուին 72 տարեկան հասակում, 47 տարի սիւնի վերայ ճգնելով:

Մեր հոգեւոր գրքերում եւս¹ գտնում ենք Սիմէօն Սիւնակեացի վարքը պատմուած այնպէս, ինչպէս Րօբերտսոնն է աւանդում, բայց ծննդավայրի որոշ ցուցմամբ: Յասմաւուրքը գրում է, որ Սիմէօնը Կիլիկիայի Սիսան գիւղաքաղաքիցն էր. «Ի ժամանակա բարեպաշտ կայսրն Լեւոնի մեծի եւ Մարտիրոս պատրիարքի»: Լեւոն Ա. թագաւորում էր 457-474 թ., իսկ Վարք Հարանցը Սիմէօնին անտիոքացի էր համարում, երեւի Անտիոքին մօտ ճգնելուն համար: Սիմէօնին յաջորդեց Դանիէլ Միջագետացին, որ շարունակեց սիւնի վերայ ճգնութիւնը 461-494 թիւը: Սիւնակեացներին թէեւ սակաւ, բայց հետեւողներ եղան Յունաստանում եւ Ասորիքում:

Եթէ սիւնի վերայ ճգնողներ կային, կային եւ գբի մէջ ճգնողներ, որոնց գլխաւորն էր Յովհան Գբնեցին²: Նա Փիւնիկէի Կեսարիա քաղաքից էր, քրիստոնեայ բարեպաշտ մի այրի կնոջ զաւակ: Հալածանքի ժամանակ

1 Յայսմաւուրք. Սեպտեմբերի ԺԱ. եւ Նաւասարդի ԻԲ: Աւգերեան Սկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց: Դտ. 2., Վենետիկ, 1813, եր. 25: Վարք Դարանց, Դտ. Ա., եր. 324-326:

2 Վարք Դարանց, Դտ. Ա., եր. 113-125:

Յովհաննի մայրը, որի անունն էր Յուլիա, թողնում է իւր ապարանքը եւ ապաստանում մի աննշան խրճիթում ու այնտեղ ապրում թաքուն: Այդ ժամանակ Յովհանն 15 տարեկան էր եւ միշտ եկեղեցի էր յաճախում սովորական ժամերին: Եկեղեցում մի մարդ նրա ջերմեռանդութիւնը տեսնելով՝ խորհուրդ տուեց անապատ գնալ եւ ճգնել: Յովհանն հետեւեց այս խորհուրդին. առաւ մօր օրհնութիւնը, հրաժեշտ տուեց մօրն ու միակ փոքրիկ քրոջը, դուրս եկաւ տանից եւ գնաց Յայնկոյս-Յորդանանի անապատը: Առաջին գիշերը նա մի եգիպտացի անապատականի մօտ անցրեց եւ ուզեց նրա մօտ մնալ անապատական կարգերը սովորելու համար: Եօթներորդ օրը աստուածային ազդեցութեամբ Յովհանն թողեց անապատականին եւ աւելի խոր անապատ քաշուեց: Հրեշտակի ուղղեկցութեամբ մի օր ճանապարհ գնալուց յետոյ Յովհանն մի գուբ գտաւ, աղօթեց եւ ընկաւ մէջը: Նա խնդրեց Աստուծուց, որ իրան այնտեղ կերակրի եւ ուխտեց, որ մինչեւ մահ այնտեղից դուրս չգայ: Գբի մէջ ճգնելիս՝ սովորական փորձութեան ենթարկուեց եւ յաղթող հանդիսացաւ: Տասն տարի գբի մէջ մնաց, վախճանուեց 25 տարեկան հասակում եւ թաղուեց Կրիսոս անապատականի ձեռքով, որը եւ Յովհանն վարքը գրել տուեց մի եկեղեցական պաշտօնեայի: Խռիւսիոն անապատական ծերն էլ հրեշտակի ազդմամբ գրեց Հովհանն վարքը, որ համեմատ գտնուեց Կրիսոսի գրել տուածին:

Մ. Վ. Աւգերեանը արդի քննիչներից եւ Բոլլանդեաններից առնելով՝ ասում է, որ Յովհան Գբնեցին հայ էր, Փոքր-Հայոց Կատաոնիա քաղաքից, Դ. դարում ապրած¹, թէեւ Յայսմաւուրքը ասորի է անուանում եւ Գ. դարում ապրած:

Յովհան Գբնեցին տօնում է Սրբոց հարցն եգիպտացւոց հետ դեկտեմբերի սկիզբներում:

Սիմէօն Սիւնակեացը տօնում է Վարադայ Խաչի պահոց բշ. օրը սեպտեմբերի վերջերին:

Յոյն-Ռուս եկեղեցին Մարիամ եգիպտացու յիշատակը տօնում է ապրիլի 1-ին, իսկ Հայ եկեղեցին չի տօնում:

¹ Վարք Զարանց, Հտ. Բ., եր. 268-273:

Ե.

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ-ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ, ՍԿԻՏԷ, ՎԱՆՔ ԵՒ
ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐ. ԱՅԼԱՓՈԽՈՒԱԾ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ-
ԽՈՏԱՃԱՐԱԿՆԵՐ, ՍԻՆԱԿԵԱՅՆԵՐ, ԳԲՆԵՅԻՆԵՐ:
ՎԱՆՔԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ: ԱՇԽԱՐՀԻԿ
ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԳԵՍՏԸ.
ՓԻԼՈՆ ԵՒ ՎԵՂԱՐ:

Անապատական կեանքի զարգացման պատմութիւնը մեր առաջն է
դնում հետեւեալ դասաւորութիւնը.

1. Միայնակեաց անապատականներ. սրանք նախագաղափար ունենա-
լով Ս. Եղիա մարգարէին եւ Յովհաննէս Մկրտչին, ապրում էին անապա-
տում միայնութեան մէջ՝ քրիստոնէութեան դէմ եղած հալածանքից զերծ
մնալու եւ աշխարհի գայթակղութեան չենթարկուելու համար: Այսպէս
էր Պաւղոս Թեքայիդացին Գ. դարի վերջին եւ Դ. դարի առաջին կիսին:

2. Երբ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքը մեղմացաւ, մարդիկ անա-
պատ էին քաշուում՝ առանձնութեան մէջ գլխովին Աստուծուն նուիրուե-
լու եւ աշխարհի գայթակղութիւնից հեռու լինելու համար: Սրանք ոչ
խորին անյայտութեան մէջ, եւ ոչ էլ բոլորովին միայնակ էին ապրում, այլ
փոքրիկ խմբերով՝ իրար մօտիկ խրճիթների կամ այրերի մէջ, որ սկիտէ
կամ սկիւթ է կոչւում: Այս անապատականները բոլորովին կտրուած չէին
աշխարհից, նրանք հարկաւոր ժամանակին երեւում էին քաղաքներում
ու գիւղերում եւ հաւատացեալների բարոյական-կրօնական զարգաց-
ման վերայ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Սրանք դաւանական եւ վարչական
խնդիրների մէջ էլ ազդեցիկ դեր էին կատարում: Այս տեսակ անապա-
տականութեան նախասկիզբ ներկայացուցիչն էր Անտոն Անապատա-
կանը, որի մահը անապատականները ողբացին հետեւեալ նշանաւոր եւ
խորիմաստ արտայայտութեամբ. «Աշխարհս մեծ բարեխօս կորցրեց, եւ
երկինքը մեծ մարդ ընդունեց, վերինը գտաւ այն՝ ինչ որ որոնում էր, եւ
ներքինս կորցրեց՝ ինչ որ ունէր»¹:

Անապատականութիւնը, եթէ չհաշուենք Եղիա մարգարէին ու Յով-
հաննէս Մկրտչին, սկսուեց ու զարգացաւ Եգիպտոսի անապատներում,
կամաց կամաց շարժուեց դէպի Պաղեստին, Ասորիք, Միջագետք եւ Հա-
յաստան:

1 «Մեծ բարեխօս կորոյս աշխարհս, եւ մեծ մարդ ընկալան երկինք: Եգիտ վերինն, զոր
խնդրէր եւ կորոյս ներքինս, զոր ունէր» ... Վարք Դարանց, Դտ. Ա., եր. 81: Թուղթ Սերապիոնի
Սուրբ Դօրն առ աշակերտս Երանելոյն Անտոնի առ Մակար եւ Ամատաս:

3. Դ. դարում անապատականներից աւելի խստակրօնները մեծ առաքինութիւն էին համարում իրանց անձը տանջել զանազան մտացածին միջոցներով եւ ուտելիքի վերաբերութեամբ զրկանքներով: Այդ անապատականութեան այլափոխութիւնն էր եւ վախճանից առաջ՝ վերջին ջիգը: Այլափոխուած անապատականներից ոմանք ամառ ձմեռ մերկ ապրում էին անմարդաբնակ տեղերում: Նրանք, որոնք խոտ էին ճարակում, կոչւում էին խոտաճարակներ կամ ոսկի (ВОСКИ)՝ որպիսի էր Մարիամ Եգիպտացին, որոնք սիւների վերայ էին ճգնում՝ կոչւում էին Սիւնակեցներ, որպիսի էր Սիմէօն Սիւնակեցը, եւ որոնք գբի մէջ էին ճգնում՝ կոչւում էին Գբնեցի, որպիսի էր՝ Յովհան Գբնեցի:

Այս տեսակ ճգնաւորական կեանքը երկար չշարունակուեց եւ չէր քաջալերում եկեղեցու ողջամիտ հայրերից, որոնք թէեւ դատապարտում էին եպիսկոպոսների եւ աշխարհիկ հոգեւորականների պճնասիրութիւնը, սնափառութիւնը, ցուցամոլութիւնն ու աշխարհիկ ձեւերը, բայց այդ հոգեւորականներից ոմանց գծով մուրացկանի եւ կեղծաւոր կրօնաւորութեան հազուստն եւ նիստ ու կացն էլ չէին քաջալերում՝ անպատշաճ բան համարելով այն: Կեղեստինոս պապը (422-432 թթ.) իւր նամակով դէպի գաղղիացի եպիսկոպոսները յանդիմանում էին նրանց, որ հազուստով կամենալով ցոյց տալ, թէ խստակրօն են, կրօնաւորների պէս կարճ պարեգօտ (պալլի) եւ կաշէ գօտի էին հագնում եկեղեցում¹:

4. Եգիպտոսի անապատականների իրար մօտիկ խրճիթներում եւ այրերում բնակութիւնը, որ սկիտէ կամ սկիւթ էր կոչւում եւ համապատասխանում է հայ մենաստան բառին, Գ. դարի վերջերքին աւելի որոշ կերպարանք ստացաւ եւ սկիզբն դարձաւ վանքերի գոյութեան: Վանքերում անապատականները պէտք է ապրէին խմբուած մի որոշ շրջանակի մէջ: Այդպիսի խմբական կենսակցութիւնը պէտք ունէր որոշ կարգ կանոնի: Ինչպէս տեսանք, Պախոմը (հայ տառադարձութեամբ՝ Պաքմէոս, Պաքումէոս) այդպիսի մի համախմբուած անապատականների մեծաւոր կամ առաջնորդ դառնալով՝ սահմանեց որոշ կանոններ, որ ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակի ձեռքով էր ստացել: Վայրը, ուր խմբուած էին անապատականները, կոչուեց վանք կամ փարախ. մեծաւորը՝ առաջնորդ, վանահայր կամ ասորերէն՝ աբբա, որ նշանակում է հայր, եւ յունարէն՝ արքիմանդրիտ, որ նշանակում է փարախապետ: Վանքերում բնակւողները այլ եւս անապատական չէին կոչւում, այլ՝ կրօնաւոր, վանական, մոնոզոն: Այր մարդկանց վանքերից յետոյ անմիջապէս սկիզբն առաւ կանանց վանքը, որը հաստատուեց դարձեալ Պախոմի ձեռքով, եւ կանանց այդ առաջին վանքի մայրապետ դարձաւ Պախոմի քոյրը:

¹ Христианское чтение. 1898, т. CCVI, ч. 1. О времени происхождения церковного облачения, сс. 145-175.

Դ. դարի սկզբում վանական հաստատությունները Եգիպտոսից տարածվում են Իլլարիոնի ձեռքով Պաղեստին, Ասորիք, Հայաստան եւ շրջակայ երկրները: Ինչպէս անապատականները՝ նոյնպէս եւ վանականները, ամուրի էին: Վանքերի հաստատութեամբ անապատականութիւնը կորցրեց իւր նշանակութիւնը եւ այլափոխուեց: Եկեղեցու պայծառութեան համար վանքերը անհրաժեշտ հաստատութիւն դարձան:

Ճգնաւոր անապատականներից ու վանականներից բոլորովին տարբերվում էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը, որ բաղկացած էր եպիսկոպոսներից, քահանաներից եւ եկեղեցական ստորին պաշտօնեաներից: Եպիսկոպոսները կառավարում էին եկեղեցու վարչական գործերն ու ձեռնադրութիւն անում: Եկեղեցական վարչութեան մէջ դրանք իշխաններ էին: Քահանաները եկեղեցական ստորին պաշտօնեաների սպասաւորութեամբ հաւատացեալներին մատակարարում էին եկեղեցու խորհուրդները (մկրտութիւն, ապաշխարութիւն կամ խոստովանութիւն, հաղորդութիւն, ամուսնութիւն) եւ կատարում արարողութիւններն ու հանապազօրեայ ժամերգութիւնը: Թէ՛ եպիսկոպոսները եւ թէ՛ քահանաները մինչեւ Դ. դարի երկրորդ կէսը ամուսնացած էին: Այդ ժամանակին արեւելեան եկեղեցում սահմանուեց, որ աշխարհիկ հոգեւորականութեան այն մասը, որը քահանայ կոչմամբ ժողովրդի մէջ էր լինելու իբրեւ խոստովանահայր եւ սուրբ խորհուրդների մատակարարող՝ ըստ հնումն ամուսնացած լինի. իսկ այն մասը, որ յանձին շրջիկ քարոզիչների եւ եկեղեցին կառավարող եպիսկոպոսների ժողովրդի հետ անմիջական յարաբերութիւն եւ մշտական կայեան պէտք է չունենար, իբրեւ հոգեւոր գինուորութիւն՝ ամուրի լինի, հիմք ունենալով Պօղոս առաքեալի խօսքը, թէ. «Զի որ անկինն է, հոգայ զՏեառն, եւ որ կանամբին է, հոգայ զաշխարհիս՝ թէ որպէ՞ս հաճոյ լիցի կնոջ իւրում» Ա. Կորնթացւոյ, է., 32-33):

Չափաւորութիւնը թէ՛ հազուստի եւ թէ՛ կենցաղաւարութեան վերաբերութեամբ՝ այդ հոգեւորականների պարտաւորական պարտքն էր, բայց Բիւզանդիայում եւ Հռոմում արքունի ճոխութիւնը ազդեց այդ տեղերի հոգեւորականութեան կենցաղի վերայ: Եպիսկոպոսները հազնում եւ ապրում էին սենատորներին հաւասար ճոխութեամբ ու փարթամութեամբ եւ պալատականների կարգումն էին¹:

«Եկեղեցու դէմ հալածանքը դադարելուց յետոյ հոգեւորականութիւնը պատուաւոր տեղ գրաւեց եւ համարւում էր պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներին հաւասար եւ դրա համար էլ շատ բնական է, որ պալատական աստիճանաւորների պատուոյ նշանները, որոնց հետ եւ ժապաւէնը (ուրար), նրանց էլ անցնէր»²: Գրիգոր Աստուածաբանը Կ. Պօլ-

1 Христианское чтение. 1898, т. CCVI, ч. 1. сс. 161-162.

2 Անդ, 1898, т. CCVI, ч. 1. с. 159.

սուժ տեսնելով մայրաքաղաքի բնակիչներին դատարկութեան եւ զուարճութեան մատնուած՝ ասաց. «Ժողովուրդը ապրում է միայն հացով եւ խաղերով»։ Եւ գանգատում էր, թէ. «Կ. Պօլիսը քաղաքներից առաջինն է, որ գտնւում է դերասան դառնալու վտանգի մէջ»¹։

Այս նկատողութեանն Ֆարրարն աւելացնում է հոգեւորականութեան նկարագրութիւնը՝ գրելով. «Այս չարիքի աւելի վատ երեւոյթը այն էր, որ դէպի թատրոնական տեսարանները համաճարակ մոլութեան պատճառով եկեղեցական պաշտամունքները եւ քարոզիչների ճառերը սկսել էին աւելի եւ աւելի թատրոնական դառնալ։ Երէցի պաշտօն ստանձնում էին ոչ թէ նրա համար, որ պարզ Քրիստոսին քարոզեն պարզ ժողովրդին, այլ որ հնարաւորութիւն ունենան յափրանալ այն արբեցուցիչ ծափահարութիւնների դղրդիւնով, որոնցով օգտւում էին դերասաններն ու կառարաշաւները»։ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանը դառնութեամբ ասում է. «Մենք մեր բարեկեցութեամբ խորտակեցինք այն փառքն ու զորութիւնը, որը ձեռք էինք բերել հալածանքի ու թշուառութեան ժամանակ...»։ «Ես չգիտէի, ասում է նա, որ ինձնից կպահանջեն մրցել կոնսուլների, պրեֆեկտների եւ նշանաւոր զօրապետների հետ, որոնք չգիտեն ինչպէս ազատուեն զեղխութիւնից, չգիտէի, որ աղքատներին պատկանող գոյքերը պէտք է վատնեմ կերակուրների եւ ճոխութեան համար, պէտք է նժոյգ ձիերով շրջեմ, կառքերով ման գամ, ի ցոյց մեծութեանս՝ հանդիսաւոր գնացքներ սարքեմ, յառաջընթաց ունենալով «զգո՛յշ, զգո՛յշ» գոչող ազդարարներ, որի ժամանակ ամեն ոք պատրաստ էր ճանապարհ տալ՝ շտապաւ մի կողմ քաշուելով, որպէս թէ մենք որեւէ վայրենի գազան լինէինք, եւ մեր գնացքը պէտք է անպատճառ հեռուից նկատուէր»։ Այնուհետեւ, մեղադրելով հոգեւորականներին եւ հարուածելով նրանց թոյլ կողմերը՝ ժողովրդի համար ասում է. «Նրանք իրանց համար փնդում են ոչ թէ քահանայ, այլ հռետոր, ոչ թէ հոգիների, այլ դրամների պահպան, ոչ թէ անարիւն զոհ (Ս. Պատարագ) մատուցանողներ, այլ հզօր ըմբշամարտներ։ Ես պատրաստ եմ այդ բանի համար նրանց (ժողովրդին) ներել, մենք ենք նրանց դաստիարակել այդպէս, մենք աշխատում ենք ամենքին դիւր գալ, ամենքի համար ամեն բան դառնալ, բայց չգիտեմ՝ դրանով նրանց (ժողովրդին) կփրկենք, թէ կկորցնենք»²։

Եթէ անապատականները այլափոխուել էին, վանական կրօնաւորները կեղծաւոր ձեւերով շահագործում էին հաւատացեալների դիւրահաւանութիւնը։ Ինչպէս տեսանք եկեղեցու մեծ վարդապետների եւ հայրերի վկայութիւններից՝ աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը եւս, թէեւ

1 Фаррар, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 421.

2 Ամր, ԵԵ. 437-438.

անհամեմատ գիտուն, բայց իւր կոչման բարձրութեան վերայ չէր: Սակաւ բացառութեամբ այսպէս էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը Դ. դարի երկրորդ կէսին, այսինքն՝ քրիստոնէութիւնը Կոստանդին Մեծից չարգելուած կրօն հրատարակուելուց միայն յիսուն տարի յետոյ:

Վանական կրօնաւորներին անհրաժեշտ մագեղէն փիլոնը¹ փոխարինում էր Եղիայի մաշկեակին², ծածկում էր նրանց մերկութիւնը, համարւում էր մեռելութեան վերարկու, խոնարհութեան ու աշխարհուրացութեան նշան: Աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը (եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ) այդ փիլոնը իւրացրեց եւ հետզհետէ ճոխացնելով՝ դարձրեց պատուոյ պարգեւ եւ բարձր աստիճանի յատկանիշ: Օրթոդոքս եկեղեցում եպիսկոպոսների մագեղէն փիլոնը դարձաւ մետաքսեայ, գոյնագեղ եւ ծաղկենկար փիլոն, որ «խառայ փիլոն» ընդհանուր անուամբ եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտօնեաները (կաթողիկոս, եպիսկոպոս) իրանց սեպհականելով, որպէս պատուոյ պարգեւ շնորհում էին վարդապետներին ու քահանաներին՝ նրանց բազմամեայ եւ արդիւնաւոր պաշտօնաւարութիւնը վարձատրելով³:

Փիլոնի սկզբնական համեստ ձեւն ու նպատակը այնպէս փոխուեց, որ եկեղեցական միւս զգեստների հետ նրա ծագման մասին էլ տարակոյս առաջացաւ⁴, թէ արդեօք հայ «խառայ փիլոնը» կամ օրթոդոքս «մանտիան» կրօնաւորների մագեղէն փիլոնն է, թէ՞ Հռովմայ եւ Բիւզանդիայի սենատորների ծիրանին կամ հին հռովմայեցիների տօգան, որ կրում էին պետական բարձադիր անձինք:

Նոյնը կասենք վեղարի համար էլ. վեղարը փիլոնի անբաժան մասն էր: Եթէ փիլոնը ըստ աշխարհի մեռելութեան պատանն էր, վեղարն էլ՝ վարչամական էր: Վեղարը կամ կնգուղը վանական կրօնաւորների անհրաժեշտ հագուստի մասն էր: Վեղարը պատրաստւում էր թանձր խաւրազնից, սրածայր գլխով, որ քանի վայր էր իջնում, այնքան լայնանում էր: Վեղարը առաջի կողմից իջնում էր մինչեւ ճակատի կէսը՝ ծածկելով ունքերը աչքերը եւ դէմքի վերին մասը, իսկ ետեւի կողմից՝ իջնում էր մինչեւ գօտին եւ աւելի ցած: Վեղարը պատսպարում էր կրօղ կրօնաւորի գլուխը, պարանոցը, թիկունքն ու ուսերը ձմեռուայ ցրտից եւ ամառուայ

1 Վարք Զարանց, Զտ. Ա., եր. 289: Սարիամ Եգիպտացու վարքի մէջ տեսնում ենք, որ փիլոնը մագեղէն էր:

2 Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց, Վաղարշապատ, 1870, եր 51: «Օրինեա՛ Տէր զգեստ եւ զպատմունճան սրա, որպէս օրինեցեր զմաշկեակն Եղիայի»:

3 Նոյն Մաշտոց, Կանոն օրհնութեան արեղայի, եր. 63: Վերջը աղօթքի առաջին մասն. «Աղաչենք զՔեզ, Տէր Յիսուս, զվերարկը մեռելութեան մերոյ, որով եւ դու ծածկեցար խոնարհութեան եւ զձեւ զգեստուս, զոր ետուն մեզ հարքն մեր ի ցոյցս խոնարհութեան եւ ուրացութեան աշխարհի, որով եւ ինքեանք կերպարանակեցան»:

4 Христианское чтение. 1898, т. CCVI, ч. 1. сс. 146-175. О времени происхождения церковного облачения.

խորշակից: Վեղարաւորը կարողանում էր տեսնել միայն իւր առաջը, վեղարով նրա տեսութեան հորիզոնը շատ փոքրանում էր: Ըստ աւանդութեան՝ կնգուղի կամ վեղարի համար հրեշտակը Պախոմին պատուիրում է. «Եւ այս նշանակ կնգղաց նոցա, զի եղիցի նա առանց խաւ ու խաչ ծիրանի յաջակողմեանն»¹:

Դ. դարի Բ. կեսին, երբ սահմանուեց, որ եպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսութեան թեկնածուները ամուրի էին, դրանք վանական կրօնաւորներից իւրացրին վեղարն, ու Օրթոդոքս եկեղեցու մէջ դարերի ընթացքում վեղարը բոլորովին կերպարանափոխուեց, ստացաւ կամիւլակայի ձեւ՝ գլուխը տափակ, առաջը՝ բոլորովին բաց, միայն ետեւի մասից սեւ կերպասեայ շղարշով: Արքեպիսկոպոսներին, որպէս պարգեւ, իրաւունք է տրուում սպիտակ վեղար կրել: Հայ հոգեւորականութիւն, պահելով վեղարի հին սրագլուխ ձեւը, ժամանակի ընթացքում որոշ բարեփոխութեան վերափոխեց. խարազնի տեղ վեղարը մետաքսեայ սեւ շղարշով է ծածկում: Այդ շղարշը առաջի կողմից մինչեւ ունքերն անգամ չէ հասնում, այնպէս որ, վեղարաւորը դիմացի տեսութեան ընդարձակ հորիզոնն է ունենում, միայն աջ եւ ձախ կողմերից բաւական սահմանափակում է հորիզոնը: Վեղարի շղարշը ետեւի կողմից ուսերի վերայով վայր է իջնում շատ անգամ մինչեւ ծնկների ծալքը: Ինչ կասկած, վեղարից ծիրանի խաչը յապաւուեց, որովհետեւ այն կխանգարէր վեղարի բարեվայելչութեանը: Ծիրանի խաչի տեղ այժմ, որպէս բարձրագոյն պարգեւ, շնորհւում է եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտօնեաներին ադամանդեայ խաչ՝ վեղարի ճակատին կրելու:

Վանական կրօնաւորների զգեստն էր կնգուղ, սքեմ եւ գօտի, եւ Պաքմէոսը վախճանուելիս պատուէր է տալիս իւր աշակերտներին ու ասում. «Կնգուղն օրինակ է անմեղութեան եւ սքեմն՝ օրինակ խաչի, իսկ գօտին արիութեան եւ քաջութեան նշան է: Արդ, մենք քաղաքավարեսցուք ըստ կերպի մերոյ եւ զամենայն փութապէս գործեսցուք, զի մի՛ գտցուք զօտար կերպ զգեցեալ»:²

Աշխարհիկ հոգեւորականներից կրօնաւորական կամ աբեղայական ձեւի զգեստ գործածողներից առաջինն է, ինչպէս տեսանք, Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսը, որ իւր այդ նորաձեւութեան համար բանադրուեց Կեսարիայի Եւլալիոս եպիսկոպոսից եւ ապա Գանգրայի ժողովից³ դատաւարտուեց դաւանական խնդիրներում իւր տատամսութեան

1 Վարք Զարանց, Զտ. Բ., եր. 476:

2 Անդ, Զտ. Ա., եր. 454:

3 Գանգրայի ժողովը ըստ **Ջ. Ռօբերտսոնի** (История Христианской Церкви, т. 1, с. 1072.) եղել է 325-341ԴԴ., ըստ **Ֆարրարի** (Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, сс. 437-438.) 358Դ., ըստ **Մեսրոպ Վարդապետ Տեր-Մովսեսեանի** (Սոկրատայ Աթուղապոսի եկեղեցական պատմութիւն, եր. 206) մօտաւորապէս 361-362թթ.:

եւ դէպի հերետիկոսները հակամիտութեան պատճառով: Թէեւ ուղղափառ եկեղեցին հալածում էր Եւստաթէոսին, բայց նա իւր կրօնական խորին համոզմամբ եւ խստակրօն մաքուր վարքով ակնածելի էր: Նրան յարգում եւ նրա վարքին հետեւում էին ողջամիտներից շատերը, որոնցից մէկն էր Բարսեղ Մեծն¹:

Զ.

ՄԵԾՆ ԲԱՐՍԵՂԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆԻ
ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ: ԲԱՐՍԵՂԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄ Է
ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԿՐՕՆԱՖՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔԸ: ՆԱ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ ՀԻՄՆՈՒՄ Է ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆԻ ՀԵՏ ԿՐՕՆԱՖՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ
ՎԱՐՈՒՄ: ՆՐԱՆՅ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ:
ԱՆԱԽՈՐԵՏՆԵՐ ԵՒ ԿԻՆՈՎԻՏՆԵՐ: ՎԱՆԱԿԱՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ
ՀՐԱՊՈՅՐՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ: ԲԱՐՍԵՂԸ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: ԳՐԻԳՈՐԻ ԴԺԳՈՀՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՐՍԵՂԻՅ:
ԳՐԻԳՈՐԸ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ: ԵՐԿՈՒ ՄԵԾ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻ
ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒՄ: ԲԱՐՍԵՂԻ ԵՒ
ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՀԸ:

Բարսեղ Մեծն ու Գրիգոր Աստուածաբանը դեռ պատանեկան հասակում, իրանց հայրենիքում՝ Կապադովկիայում, որ Սեբաստիայից հեռու էր, Եւստաթէոսի խստակրօնութեան համբաւը լսած լինելով՝ անտարբեր չէին դէպի նա եւ դէպի կրօնաւորութիւնը: Ըստ Փարրարի՝ նրանք² Աթէնքում, իրանց ուսանողութեան ժամանակ, համարեա կրօնաւորի կեանք էին վարում: Նրանք յատկապէս Պրոքրեսիոս քրիստոնեայ հայ ուսուցչապետի ազդեցութեան տակ քրիստոնէական հոգով կրթուելով՝ մեծ յառաջադիմութիւն գործեցին հռետորութեան մէջ: Բարսեղի եւ Գրիգորի դասընկերների մէջ էր նաեւ Յուլիանոսը, որ յետոյ կայսր դարձաւ Ուրացող յորջորջմամբ:

Բարսեղը ծնունդ 326 թուին քրիստոնեայ ծնողներից: Նրա բարեպաշտական զգացումների վերայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան նրա մայրը՝ Էմմէլիան եւ քոյրը՝ Մաքրինան: Հնգամեայ ուսանողութիւնից յետոյ (351-355 թ.) նա Կ. Պօլսի վերայով վերադարձաւ իւր հայրենի Կեսարիա քաղաքը, ուր սկզբում սկսեց փաստաբանութեամբ պարապել եւ կենցա-

1 Фаррар, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Василий Великий.

2 Բարսեղ Մեծի եւ Գրիգոր Աստուածաբանի մասին մեր գլխաւոր աղբիւրն է Փարրարի Жизнь и труды Свв. Отцов.

դասէր կեանք էր վարում: Դեռ 22 տարեկան գեղեցկակազմ, բարձրահասակ եւ քաջ հոգեւորի համբաւ վայելող Բարսեղը հեռի չէր երիտասարդական հասակին յատուկ ցուցամոլութիւնից, բայց երբ իւր մօր եւ քրոջ ազդեցութեան տակ սկսեց Աւետարան կարդալ՝ զարթեց նրա մէջ կրօնաւորական կեանքով ապրելու իղձը, մկրտուեց եւ, տեղումը կամենալով ուսումնասիրել անապատական եւ վանական կեանքը՝ այցելեց Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի եւ Միջագետքի անապատներին ու վանքերին, որոնք շատ խոր տպաւորութիւն թողին իւր վերայ: Բարսեղը, խօսելով իւր տեսած անապատականների ու վանականների մասին, ասում է. «Ես երկիւղածութեամբ եմ յիշում նրանց չափաւորութիւնը ուսուցիչի վերաբերութեամբ, աշխատանքի մէջ նրանց տոկունութեան վերայ հիացել էի, սքանչացել էի աղօթքի մէջ նրանց ջանասիրութեան վերայ, զարմացած էի, թէ նրանք ինչպէս յաղթում են քնին, չէին ընկճւում ոչ մի մարմնական կարիքի առաջ, միշտ հոգու արիւնքիւն էին պահում քաղցի, ծարաւի, ցրտի եւ մերկութեան մէջ: ... Նրանք, յիշաւի, ցոյց էին տալիս, թէ ինչ է նշանակում ապրել որպէս երկնաքաղաքացի՝ արհամարհելով անցաւոր աշխարհը»:

Բարսեղը բոլորովին հրապուրուած այս հրեշտակային կեանքով, եւ ի նկատի ունենալով, որ իւր հայրենակիցներից շատերն էին նախանձաւոր այս կեանքին, մտքումը դրեց իւր հայրենիքում եւս նոյնպիսի կրօնաւորական կեանքի հիմք դնել: Եւ երիտասարդ հասակում թողնելով աշխարհը իւր հրապոյրներով՝ քաշւում է դէպի անտառախիտ եւ լեռնոտ Պոնտոսը: Իրիս գետի մօտ՝ Անիսայում, սկսում է կրօնաւորական կեանք: Բարսեղը դէպի արեւելք արած իւր ճանապարհորդութիւնից երկու արգասաւոր համոզում էր բերել՝ ա. թէ մարդիկ չպէտք է անպայման միայնութեան մէջ ապրեն, բ. թէ անձնուրացութեան ու անձնաչարչար լինելու չափազանցութիւններին վերջ դնելու համար պէտք են կանոններ:

Բարսեղից անբաժան էր նրա դասընկեր Գրիգոր Աստուածաբանը: Նրան հետեւեց նրա մայր էմիլիան, որ երկու արժանաւոր կրօնաւորների կեանքը քաղցրացնում էր իւր մայրական խնամքով: Գրիգոր Աստուածաբանը կամ Նազիանզացին Պոնտոսի լեռներում իրանց վարած անապատական կեանքի մասին գրում է Բարսեղին. «Յիշում եմ այդ հացերն ու չլպուրները եւ միշտ էլ պէտք է յիշեմ, որովհետեւ այդ քառթու հացերը ծամելիս ատամներս սոթ էին տալիս եւ կարծես խիճ ծամելիս լինէի: ... Եթէ թշուառներին մեծահոգութեամբ կերակրող քո մայրը չազատէր մեզ այդ դրութիւնից, քո մայրը, որը երեւեց մեզ, նաւի պէս ալեկոծուողներին, որպէս անփոյթ նաւահանգիստ՝ վաղուց մեռած կլինէինք, Պոնտոսին մեր հաւատարմութեան համար ոչ այնքան գովասանքի, որքան ափսոսանքի արժանանալիս»:

Բարսեղը շատ խստմբեր կեանք էր վարում. իւր երկրաւոր գոյքերից միայն իւր վերայի հագուստն էր վեր առել, եւ գիշերը, երբ թաքչում էր մարդկանց հայացքից, հագնում էր կոշտ մազեղէն: Միայն ցերեկն էր հագնում պարեգօտ եւ վերարկու: Նրա անկողինը չոր գետնի վերայ էր գտնւում, եւ գիշերները շատ անգամ հսկումներով էր անցկացնում: Նրա ըմպելին պարզ ջուր էր, ուտելիքը՝ ցամաք հաց եւ աղ: Այնուամենայնիւ, նա անձնատուր էր մարմնական ու մտաւոր աշխատանքի:

Պոնտական այս առանձնութեան մէջ Բարսեղի եւ Գրիգորի կեանքը լծորդուած էր հետեւեալ դժուարութիւնների հետ. «Նրանց խրճիթը առանց տանիքի էր ու առանց դռան, վառարանը՝ առանց կրակի ու ծխի, պատերը խորշակից այնքան չորացել էին ու ճաքճաքել, որ նրա մէջ բնակողները կաթիլքի եւ անձրեւի ժամանակ չէին կարողանում ցեխոտ կաթիլներից պատսպարուել: Նրանք այնտեղ կենում էին տանտալոսին դատապարտուածների պէս՝ բանտի մէջ ծարաւից տանջուելով: Մենք տեսանք, թէ ինչ հաց էին ուտում նրանք, եւ նրանց կեանքը մահից ազատել էր Բարսեղի մայրը, սակայն Բարսեղը ոգեւորութեամբ նշելով այդ կեանքը՝ անուանում է նրան «Մամբրէի կաղնուց դէպի երկինք բարձրացնող սանդուղ, Մաքանայեմի պարան, Եղիա մարգարէի Կարմելոս, Յովհաննէս Մկրտչի անապատ եւ Զիթենեաց սար»:

Բարսեղն ու Գրիգորը իրանց անապատական տաժանակիր կեանքը քաղցրացնում էին պահքով, ժուժկալութեամբ, աղօթքով եւ ֆիզիքական ու մտաւոր պարապմունքներով: Նրանք զբաղւում էին Ս. Գրքի ուսումնասիրութեամբ եւ Եւրոգինէսից ծաղկաքաղներ կազմելով, որ ֆիլոսոփիա է կոչւում: Բարսեղը այդտեղ գրեց իւր «Բարոյագիտութիւնը» (Ηρασιονική) եւ բազմաթիւ թղթերը: Այդպիսի բազմազբաղ մարդը հազիւ թէ միջոց ունենար աշխարհի մասին մտածելու եւ նրա գայթակղութիւններով հրապուրուելու. դատարկութիւնն ու անգործութիւնն են մեղսագործութեան մայրերը: Գերագոյնով զբաղուած միտքը ժամանակ չի գտնի ստորայիններով զառածուելու՝ գործող մարդը եւ աշխատող անձը ապահովուած են յանցանքներից ու արատներից:

Կրօնաւորական կեանքի նպատակն էր ձեռք բերել հոգու անդորրութիւն՝ հոգու հայեացքը միայն անհրաժեշտ առարկայի վերայ ուղղելով՝ փոխանակ աշխարհային զօրաւոր հոգսերի, որոնք են՝ ամուսնական հոգս, ազգականների հոգս, ստրուկների հոգս, հասարակութեան մեծամիտ վերաբերմունք եւ ամեն տեսակ կենցաղական մտայնութիւն:

Բարսեղին հետեւող «կրօնաւորները ման էին գալիս համեստութեամբ, գլուխները քաշ, հասարակ հագուստով, չսանրած մազերով, սգաւորների պէս: Նրանք ծանր քայլերով էին շրջում, միաժամ էին եւ

օրուայ 24 ժամերից միայն մէկն էին նուիրում ճաշի, որ կազմուած էր լինում ամենահասարակ եւ անհրաժեշտ կերակուրներից: Չգիտեմ ինչ եմ անում այս առանձնութեան մէջ,- գրում է Բարսեղը Գրիգորին,- ասելն էլ ամաչում եմ, թողնելով ամեն չարիքի պատճառ քաղաքային կեանքը՝ ես մինչեւ այսօր չկարողացայ ինձ էլ թողնել: Ես նման եմ ծովային հիւանդութեամբ նաւորդի, եւ կարծելով, թէ նաւն է ալեկոծութեան պատճառը, անդադար երթեւեկում եմ մէկ դէպի նաւի ցուկն, մէկ դէպի դեկը: Այսպէս է իմ դրութիւնը, որովհետեւ կրելով մէջս իմ ներքին հակումները՝ ես ամեն տեղ էլ նոյն ալեկոծութեան մէջ եմ գտնւում. այնպէս, որ այս մեկուսացած կեանքից աչքի ընկնող մի շահ չստացայ»: «Աւագ, աւելացնում է Ֆարրարը, Բարսեղի փորձը հաստատում է հազարաւոր ուրիշ մարդկանց փորձերով: Մարդ կարող է փոխել հագուստը, իւր նիստ ու կացը, իւր բնակավայրը, բայց ամեն տեղ էլ նա կկրի իւր հետ իւր սեպ-հական եսը»:

Կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ Բարսեղի հայեացքը քիչ տարբերւում էր եգիպտացի իւր ժամանակակիցների հայեացքից. այս երեւում է այն կանոններից, որ նա գրեց Գրիգորի օգնութեամբ: Այդ կանոնները օրինակ դարձան ասիական բազմաթիւ վանքերի: Գրիգոր Նազիանզացին երկու տողով բնորոշում է իւր գաղափարը այդ մասին. «Ես ման էի գալիս,-ասում է նա,-անխորեւտների (ճգնաւոր) եւ կինովիտների (վանական) միջեւ եղած շաւղով եւ դիտում էի մէկի հոգեզմայլ վերացականութիւնը եւ միւսի օգտաւէտութիւնը»:

Բարսեղը շատ էլ չէր քաջալերում միանձնական ճգնաւորութիւնը. նա կարծում էր, որ ճգնաւորները չափազանց անձնատուր լինելով վերացականութեան, էլ միջոց չեն ունենում քրիստոնէական սէրը վերակենդանացնելու, ուստի եւ վանական կամ միաբանական կեանքի առաջին հիմնադիրը դարձաւ Պոնտոսում եւ Կապադովկիայում: Սեբաստիայի աթոռագուրդի հայ Եւստաթէոսը, որ յայտնի էր դաւանական խնդիրներում իւր տատանումներով, եւ որի հետ Բարսեղն բարեկամութիւն էր վարում՝ հարգանքով վերաբերուելով դէպի նրա խստակրօնութիւնը), թէեւ շատ հետեւողներ ունէր, սակայն նրանք, ինչպէս ասում է, ոչ միայնակեաց ճգնաւորներ էին, ոչ վանական, այլ շրջիկ կրօնաւոր, ապրում էին քաղաքներում եւ գիւղերում երկու երկու կամ երեք երեք միասին: Բարսեղը լինում էր ամեն տեղ եւ վանքեր հաստատում, կրօնական գործերի ժամանակ էլ անգործ չէր մնում:

Վանքեր հաստատելու եւ վանականներ գտնելու մի առանձին դժուարութիւն էլ չկար: Ծանր եւ սարսափելի ժամանակներ էին. զինուորական ծառայութիւնը լծորդուած էր անտանելի նեղութիւնների հետ: Երկ-

րագործների ու քաղաքացի արհեստավորների մէջ տիրում էր սաստիկ աղքատութիւն, որբերին ու անտէր երեխաներին նրանց ազգականները բերում էին այս առանձնութեան խիստ եւ սրբազան վայրերը՝ ուսման համար: Տէրերը թոյլ էին տալիս իրանց ստրուկներին վանք մտնել: Համոզումն էր կազմուել, թէ ամուսնութիւնը ըստինքեան բարեպաշտական եւ ցանկալի չէ, եւ այդ համոզումը դրդում էր շատ ամուսնական զոյգերի բաժանուել իրարից եւ հեռանալ աշխարհից: Ոգեւորուած պատանիներին շատ անգամ ընկերանում էին հասակավորներ էլ:

Ուրեմն, միայն հոգեւորական կեանքի հրապոյրը չէր, որ մարդկանց դէպի անապատներն ու վանքերն էր գրաւում. աշխարհի դառնութիւններն ու նեղութիւններն էլ հարթում էին ճանապարհը դէպի վանք ու անապատ: Եգիպտոսի սահմաններում Պախոմի կազմակերպած վանականութիւնը Դ. դարի սկզբում շուտով ընդարձակ ծաւալ ստացաւ Պաղեստինում՝ Իլլարիոնի ձեռքով, Ասորիքում՝ Եփրեմ Ասորու ձեռքով, Փոքր-Հայքում՝ Եւստաթէոսի ձեռքով, Կապադովկիայում ու Պոնտոսում՝ Բարսեղ Մեծի ձեռքով:

Որքան զօրանում էր վանական միաբանական կեանքը, այնքան թուլանում էր ճգնաւորական միայնակեցականը, եւ վանքերը քրիստոնէական եկեղեցում կարեւոր հաստատութիւն դառնալով՝ տարածուեցին ամենուրեք: Վանականութիւնը երկար ժամանակ քրիստոնէական եկեղեցու նիւթական եւ բարոյական զարգացման համար հոգեւոր զինուորութիւն էր, բայց դարերի ընթացքում որքան վարքերն ընդարձակուեցին ու ճոխացան, ժամանակով որքան հեռացան հիմնարկութեան օրից, այնքան էլ հեռացան հիմնադիրների պարզ եւ մաքուր գաղափարից. որքան ճոխացան վանքերը այնքան էլ յղփացան վանականները, եւ սակայն բացառութեամբ, մաքուր սկզբունքին ծառայելու տեղ սկսեցին անձնական հաճոյքի ու վայելքի ետեւից ընկնել: Ցաւ ի սիրտ պէտք է խոստովանել, որ վանքերը իրանց աշխարհասէր վանականներով հաւատի եւ քրիստոնէական առաքինութեան գործում այժմ, եթէ ոչ ապարդիւն՝ գոնէ էլ շահաւէտ հաստատութիւն չեն համարւում շատ տեղերում: Դրա համար էլ վանքերը սկսում են անշքանալ, իսկ վանականները, որ վանքերում իրանց գործով զբաղուելով՝ Քրիստոսի եկեղեցու բարոյական շինութեան անկեան քար պէտք է լինէին, քաղաքների փողոցներն ընկած՝ դառնում են վէմ գլորման եւ քար գայթակղութեան:

Ձ. Րօբերտսոնը ասում է. «Նա (Բարսեղը) հինգ տարով (357-362թթ.) հեռացաւ Պոնտոսի անապատը, որտեղ հիմնեց վանական միաբանութիւններ, որովհետեւ վանականութիւնը դեռ նոր էր ներմուծուել այս կողմերը Սեբաստիայի Եւստաթէոս եպիսկոպոսի ձեռքով: Բարսեղի սահմանած

կրօնաւորական կարգը կոչուում էր կինովական (միաբանական), որը նրա կարծիքով բարեգործութեան եւ առաքինութեան մէջ մարգուելու համար աւելի նպատակայարմար էր, քան Եգիպտոսում գերադաս համարուող միայնակեցութիւնը: «Աստուած,- ասում էր նա,- ստեղծեց մեզ մարմնի անդամների պէս, որ կարօտ ենք իրար օգնութեան, վասն զի չի կարող խոնարհութեան, առաքինութեան եւ համբերութեան մարգուելին լինել այնտեղ», ուր չկայ մէկը, դէպի որը կարողանայիր կատարել այդ առաքինութիւնները: Ո՞ւմ ոտները լուանաս, ո՞ւմ ծառայես: Ինչպէ՞ս կարողանաս ամենից յետինը լինել՝ երբ մեն մենակ ես ապրում»¹:

Բարսեղի կանոններով կրօնական տքնութիւններին պէտք է միացած լինէր գործնական արդիւնաբերութիւնը. նրա արեղանների աշխատութեան շնորհիւ առապար վայրը մշակուելով՝ բերրի դարձաւ: Բարսեղը Պոնտոսի վանական առանձնութիւնից Կեսարիա վերադարձաւ 362 թուին, քահանայ ձեռնադրուեց Եւսեբիոս եպիսկոպոսից, բայց եւ շուտով անապատ քաշուեց՝ իւր հռչակին նախանձող իւր եպիսկոպոսի ատելութիւնից խուսափելով: Նա մնաց անապատում երեք տարի եւս: Գրիգորը հաշտեցրեց Բարսեղին Եւսեբիոսի հետ, եւ վերջինիս մահից յետոյ 370 կամ 371 թուին յաջողեցրեց իւր բարեկամ Բարսեղին բարձրանալ Կեսարիայի եպիսկոպոսական աթոռը, որի տիրապետութեան տակ էր Փոքր-Ասիայի մեծ մասը:

Մանկութիւնից սկսուած սերտ բարեկամութիւնը Բարսեղի եւ Գրիգորի մէջ քիչ մնաց, որ խզուէր: Գրիգորը իւր եպիսկոպոս հօր եւ նրա հոտի միջեւ ծագած խռովութիւնը դադարեցնելու համար Նազիանդ գնացած լինելով, հակառակ իւր կամքին՝ իւր հօրից քահանայ էր ձեռնադրուել մի քանի տարի առաջ: Բարսեղը Կեսարիայի արքեպիսկոպոսական աթոռը բարձրանալով՝ սահմանակից եպիսկոպոսների ոտնձգութիւնների դէմ իւր իշխանութիւնը խստացնելու համար, Գրիգորին, հակառակ նրա կամքի, համարեա բռնի՝ Սոսիմա քաղաքի եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Գրիգորը, որքան եւ ճկուն ու թոյլ բնաւորութեան տէր լինէր, իսկապէս վիրավորուեց իւր բարեկամի այդ բռնութիւնից: Ծշմարիտ է, նա ընկճուելով իւր բարեկամի ուժեղ բնաւորութեան ազդեցութիւնից եւ իւր ծերունի հօր թախանձանքից՝ ձեռնադրուեց, բայց չէր դադարում գանգատել՝ յիշելով դէպի Բարսեղն իւր լաւութիւնները եւ նրանից, ընդհակառակն, անարգանք կրելը: Նա իւր այս գանգատների մէջ աւաղում էր իւր վանական, թէեւ չարքաշ, բայց անդորր կեանքը: Գանգատը թոյլ բնաւորութիւնների միակ զէնքն է՝ չեմ կարող ճշտիւ որոշ ասել մխիթարուելո՞ւ, թէ՞ իրանց հասած զրկանքների յիշողութեամբ իրանց կեանքը աւելի եւս դառնացնելու համար: Գրիգորը երկար ժամանակ չմնաց Սոսիմում, տեղափո-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 24.

խուեց Նազիրանգ եւ 374 թուին իւր հօր մահից յետոյ սկսեց կառավարել թեմի հոգեւոր գործերը: Բայց տեսնելով, որ զուր են անցնում իւր ջանքերը Նազիրանգի մշտական եպիսկոպոս հաստատուելու վերաբերութեամբ, գնաց Սելեւկիա եւ այնտեղ երեք չորս տարի մնաց առանձնութեան մէջ:

Երկու բարեկամների միջեւ պառակտումն բարեբաղդաբար երկար չտեւեց: Արիոսական կռիւների թունդ ժամանակ՝ Վաղենտի մահից յետոյ, 380 թուին Կ. Պօլիս եկաւ ուղղափառութեան կողմնակից Թէոդոս կայսրը: Այս բանը բարեյաջող դէպք համարելով՝ Բարսեղն եւ ուրիշ ազդեցիկ անձինք Գրիգորին ուղարկեցին մայրաքաղաք՝ արիոսականութեան դէմ մաքառելու: Մայրաքաղաքում Գրիգորը իջեւանեց իւր բարեկամներից մէկի տանը: Այդտեղ նա իւր մօտ եկողներին քարոզում էր ճշմարիտ հաւատքը: Հետեւողների թիւը մեծացաւ: Այն սենեակը, ուր նա քարոզում էր, մատուռի փոխուեց, եւ ի նշան յարուսթիւն առնող ուղղափառութեան՝ Յարուսթիւն կամ Անաստասիա կոչուեց, իսկ ինքն՝ Ս. Գրիգորը, Ս. Երրորդութեան մասին յաճախ քարոզելուն համար Աստուածաբան մակեդիւն ստացաւ: Սուրմայի համեստ ճգնաւոր եպիսկոպոսը մայրաքաղաքում հռչակուեց որպէս անբասիր հոգեւորական եւ ուղղափառ քարոզիչ: Տեղափոխուեց Կ. Պօլսոյ մայր եկեղեցին ու բազմեց պատրիարքական գահի վերայ:

Յիրաւի, Գրիգորը անբասիր հոգեւորական էր եւ լաւ քարոզիչ, բայց որպէս վարչական մարդ՝ չունէր տոկունութիւն եւ կամքի ոյժ, որը երեւաց 381 թուին գումարուած Կ. Պօլսոյ Ա. Տիեզերական ժողովում, ուր նա որպէս պատրիարք պէտք է նախագահէր: Գրիգորը ստիպուած եղաւ հրաժարուել պատրիարքութիւնից, եւ նրան յաջորդեց կայսրի կամքով, որպէս պատրիարք եւ ժողովի նախագահ՝ սենատօր Նեքտառիոսը՝ ընդունելով հոգեւոր կոչումն: Գրիգորի հակառակորդները նրան հեգնաբար անուանում էին եռեպիսկոպոս¹, որովհետեւ ձեռնադրուել էր Սուրմայի վերայ, պաշտօն էր վարել Նազիրանգում եւ Կ. Պօլսում: Գրիգորը նորից վերադարձաւ Նազիրանգ՝ կառավարելու իւր հօր թեմը: Իր կեանքի վերջին տարիները նա անցկացրեց առանձնութեան մէջ ու ոտանաւորներ էր գրում: Գրիգորը վախճանուեց 389 կամ 390 թուին: Բարսեղը արդէն մօտ տաս տարի առաջ, Գրիգորի՝ Կ. Պօլիս մեկնելուց անմիջապէս յետոյ, 380 թուին էր վախճանուել:

Քրիստոնէական կրօնի ուղղափառութեան համար Փոքր-Ասիան Դ. դարում մեծ դէր էր կատարում: Գրիգոր Աստուածաբանը, Բարսեղ Մեծը եւ նրա եղբայր Գրիգոր Նիւսացին հանդիսանում են ուղղափառ հաւատի ախոյեան եկեղեցու միութեան ջատագով: Ս. Բարսեղ Մեծի ջանքերով կրօնաւորութիւնը Փոքր-Ասիայում ընդունում է բոլորովին այլ կերպար-

1 Վարք Զարանց, Զո. Ա., եր. 321:

րանք. Եզրպտոսի միայնակեաց անապատականների, Ասորիքի խոտաճարակների ու սիւնակեացների եւ Պաղեստինի գբնեցիների տեղ ծաղկում է վանական միաբանական կարգը:

Նախնական դարերում հաւատացեալները շատ ուշ էին մկրտում, եւ այդ այն ժամանակ, երբ արդէն չափահաս դարձած, կամենում էին բողոքովին նուիրուել իրանց հոգու փրկութեանը: Բարսեղն ու Գրիգորը իրանց՝ Աթէնքի ուսանողութիւնից յետոյ մկրտուեցին¹, թէեւ ոչ միայն երեսպաշտ քրիստոնեաների զաւակներ էին, այլ վերջինս մինչեւ անգամ եպիսկոպոսի որդի էր, որովհետեւ Գրիգորի հայրը Նազիանզի եպիսկոպոսն էր դարձել Գրիգոր կամ Գրիգորիս անուամբ:

Մեր եկեղեցին Կեսարիայի աթոռի հետ շատ սերտ յարաբերութեան մէջ էր. Ս. Լուսաւորիչը այնտեղ ստացաւ ձեռնադրութիւն: Այսպիսով, ոչ միայն Կեսարիան իւր եպիսկոպոսական աթոռով, այլ եւ իւր դպրոցով, ուր կրթում էին հայ պատանիները, մի տեսակ հեղինակութիւն էր վայելում: Բարսեղը այդ հեղինակաւոր աթոռի ամենանշանաւոր աթոռակալն էր: Մեր վանքերը հետեւում են Բարսեղի հաստատած կանոններին, որ շեշտուած է պետական օրէնքների հաւաքածոյի մէջ եւս²: Մեր եկեղեցին Ամենասուրբ Երրորդութեան մասին այն ուղղափառ հաւատքն է դաւանում, որ քարոզում ու վարդապետում էր Ս. Գրիգոր Աստուածաբանը: Մեծն Բարսեղի եւ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի գործունէութեան շրջանը մեր երկրին կից էր: Թէ՛ Կեսարիայում եւ թէ՛ Յունաստանում նրանց դասընկերների մէջ ուրիշ հայ պատանիների³ հետ էր անկասկած եւ Մեծ Ներսէս, եւ նրանք բոլորն էլ կրթուել էին հայ ուսուցչապետ Պրօէրեսիոսի⁴ ղեկաւարութեամբ ու քրիստոնէական հոգւով:

Թէ՛ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանը եւ թէ՛ Ս. Բարսեղ Մեծը մեր եկեղեցու տօնելի սրբերի կարգումն են: Նրանց նուիրուած շարականների մէջ⁵ բնորոշուած է նրանց գործունէութիւնը՝ Ս. Բարսեղին կրօնաւոր, վանքերի կազմակերպող, (վանականներին քրիստոսագոր զինուոր անուանելով), քարոզիչ եւ կանոնադիր, իսկ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանին՝ լուսաւոր վարդապետութեամբ անգիտութեան խաւարը հալածող, միասնական Ս. Երրորդութեան համագոյ բնութիւնը քարոզող, եւ Փրկչի մարդեղութեան վերաբերութեամբ ուղիղ վարդապետութիւն ձեւակերպող, այն է. «Մի յերկուց՝ նոր խառնումն սքանչելի»:

1 Фарап, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин. Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 241.

2 Свод законов, т. 11, ч. 1.

3 Фарап, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 387.

4 Անդ, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 384.

5 Շարական Սրբոյն Բարսեղի Հայրապետին, եւ Շարական Սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանին:

Է.

ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՄՈՒՐԻ ԼԻՆԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ: ԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԱՄՈՒՐԻՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔՈՒՄ: ՀՈԳԵՒՈՐ
ԿԵԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ Դ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՈՒՄ:
ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԿՐՕՆԱԲՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: ՏՐՈՒԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎ:

Թէեւ խստակրօնութեան ու ամուրիութեան մեծ կարեւորութիւն էր տրուում սկսած երկրորդ դարից եւ ամուրիութիւնը գերադասուում էր ամուսնացած լինելուց, սակայն հոգեւորականութիւնը, որ կազմուած էր եպիսկոպոսներից, քահանաններից եւ սարկաւագներից, արեւելեան եկեղեցում մինչեւ Դ. դարի վերջը ամուսնացած էր. քչերն էին ամուրի եւ դրանք էլ չէին մերժում կամ արհամարհում ամուսնացածներին: Միայն Եւստաթէոսը սկսեց արհամարհական վարուել ամուսնացած հոգեւորականների հետ: Նա մերժում էր նրանց ու չէր ընդունում նրանց կատարած եկեղեցական խորհուրդները: Եթէ Գանգրայի ժողովում դատապարտուեց Եւստաթէոսը, հաւատոյ խնդրում մոլորութիւնների հետ ի նկատի էր առնուած եւ նրա՝ եպիսկոպոսի կոչման անվայել, կրօնաւորական գծով նիստ ու կացն ու արհամարհանքը դէպի ամուսնացած հոգեւորականները:

Սակայն, կրօնաւորական հոգու ազդեցութեամբ, ասում է Ջ. Րօբերտսոնը¹, առաջ եկաւ հոգեւորականների ամուրի լինելու ձգտումը, որը հետզհետէ սովորութիւն եւ անհրաժեշտութիւն դարձաւ: Կարծիք կայ, թէ մինչեւ անգամ 325 թուին Նիկիայի Առաջին Տիեզերական ժողովում խնդիր է եղել, որ եպիսկոպոսները, քահանաններն ու սարկաւագները պարտաւորուած լինեն զգուշանալ իրանց կանանց հետ յարաբերութիւն ունենալուց, այսինքն՝ խզեն իրանց ամուսնական կապը, բայց այս բանին դէմ է կացել Եգիպտոսի Պաֆնուտիոս կամ Պափնոտիոս եպիսկոպոսը: Նա ամուսնութիւնը ջատագովելիս հիմքն է ունեցել այն սկզբունքը, թէ քրիստոնէական ամուսնութիւնը սուրբ է, պէտք չէ հոգեւորականութեան վերայ այնպիսի լուծ դնել, որ շատերը անկարող լինեն տանել եւ մեղքի մէջ ընկնեն ի վնաս եկեղեցու: Պափնոտիոսի առաջարկութիւնը ընդունուեց առանց հակաճառութեան՝ նրա անձնական հեղինակութեան պատճառով, որովհետեւ նա յարգւում էր որպէս խոստովանող, հրաշագործ եւ սուրբ մարդ: Պափնոտիոսը² Անտոն Անապատականի աշակերտ-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 163-164.

2 Անդ, ս. 293-294.

ներից էր եւ երեւելի ճգնաւոր: Նա Թեբայիդի եպիսկոպոս դառնալով՝ խոստովանող անուն ժառանգեց, որովհետեւ Մաքսիմիանոսի հալածանքի ժամանակ նրա աջ աչքը բրել էին եւ ձախ ազդրը խորտակելով՝ աքսոր էին ուղարկել տաժանակիր աշխատութեան. Նիկիոյ եւ Տիւրոսի ժողովներում Ս. Աթանասի ջատագովն էր նա եւ արիոսականների բուռն հակադրողը:

Հոգեւորականների ամուսնութեան դէմ լինելու համար Եւստաթէոսին դատապարտելու հիմքերից մէկն էլ, երեւի, Նիկիայի ժողովի այս որոշումն էր: Սակայն այս Դ. դարի առաջին կէսին էր: Նոյն դարի Բ. կէսին Հոգեւորականների ամուրի լինելը ոչ միայն չէր դատապարտում, այլ մինչեւ անգամ քաջալերում էր: Եկեղեցու լաւագոյն հայրերն ու վարդապետները, որպիսի էին՝ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանն ու Ս. Բարսեղ Մեծը, կրօնաւորական կարգից ամուրի Հոգեւորական դարձան՝ համարելով, որ եկեղեցու պաշտօնեաները միմիայն եկեղեցուն ծառայելու համար պէտք է ընտանեկան կապերով կաշկանդուած չլինեն: Այսպէս, եկեղեցու մէջ վարչական իշխանութեան կոչուած Հոգեւորականների ամուրի լինելու հակումն սովորութիւն դարձաւ, ու սովորութիւնն էլ՝ օրէնք, թէեւ մինչեւ Դ. դարի վերջը բացառութիւններ կային:

Արեւելեան եկեղեցում եպիսկոպոսները, քանի որ ամուսնացած, ընտանիքի տէր մարդիկ էին, ապրում էին քաղաքներում միւս քաղաքացիների շարքում, իսկ երբ նրանք իբրեւ ամուրի վանականներով ու կրօնաւորներով շրջապատուեցին, այլ եւս անյարմար եղաւ քաղաքի մէջ քաղաքացիների հետ ապրել: Ուստի եւ եպիսկոպոսական աթոռները տեղափոխուեցին քաղաքից դուրս, բայց ոչ շատ հեռու վանքի մէջ կամ թեմի մի կենդրոնական վանք. այդ տեսակ վանքերը սկսեցին լավրա կամ հայերէն մայրավանք, մայրաքաղաք վանք կոչուել, իսկ եպիսկոպոսները՝ լավրայի առաջնորդ, վանահայր, մեծաւոր: Եպիսկոպոս առաջնորդը տնօրինում ու հոգում էր թեմի հոգեւոր պէտքերը եւ թեմականների հոգեւոր տուրքերով էլ կառավարում էր լավրան կամ մայրավանքը:

Ժամանակի ընթացքում եպիսկոպոսները ամուրի մնալով հանդերձ՝ դարձեալ քաղաք տեղափոխուեցին, հեռացան վանքերից ու վանականներից եւ աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասն կազմելով՝ սկսեցին ապրել յատուկ շէնքերում, որ եպիսկոպոսարան է կոչւում:

Եպիսկոպոսների վանքերում բնակուելու եւ իրանց բնակած վանքերի առաջնորդ կոչուելու սովորութիւնը մի քանի տեղ դեռ կայ. օրինակ, Կիւեւի մետրապօլիտ արքեպիսկոպոսը կրում է Կիւեւօպեչերեան լավրայի առաջնորդ, վանահայր կոչումն, Մոսկվայի մետրապօլիտը՝ Ս. Սէրգէյի Լավրայի, Պետերբուրգինը՝ Ս. Աղէքսանդր Նեւացու:

Հայերիս մասին, իւր տեղում:

Արեւմտեան եկեղեցում Սիրիցիոս պապը ամուրիութեան վերաբերութեամբ 385 թուին վճռական քայլ արեց իւր կանոնական կոնգակով առ Տարրագոնիայի Հերերիոս եպիսկոպոսը: Այս թղթով ի միջի այլոց արգելում է այրիների հետ ամուսնացածների եւ երկրորդ անգամ պսակուածներին հոգեւոր կոչման մէջ մտնել: Վարչական իշխանութիւն կազմող հոգեւորականներին ամուրի լինել օրինադրող կարգադրութեան պատճառն այն էր, որ հոգեւորականներն իրանց զաւակների ու ընտանիքի համար էին մտածում միայն: Սակայն, օրինաւոր ամուսնութիւնը արգելուելով՝ հոգեւորականներից շատերը սկսեցին իրանց տներում ծանօթ կանայք ու աղախիններ ընդունել: Այս գայթակղութեան առաջը առնելու համար էլ Նիկիայի ժողովը սահմանել էր, որ հոգեւորականները ծանօթ կամ աղախին անունով կանայք չպահեն իրանց բնակարաններում՝ բացառութեամբ շատ մօտիկ ազգականների եւ ծերունի կանանց, որոնց ներկայութիւնը որեւէ կասկածի տեղիք չէր կարող տալ:

Դ. Դարի վերջին հոգեւոր կեանքը հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունէր. անապատական միանձն ճգնաւորները, խոտաճարակները, սիւնակեացներն ու գբնեցիները սկսել էին հագուազիւտ դառնալ. ընդհակառակն, վանքերի գոյութեամբ եւ շատանալովը սկսեց զօրանալ վանական միաբանական կեանքը:

Վանականները պատկանելով որ եւ է վանքի միաբանութեան՝ այդ վանքերումն էլ բնակում էին: Դրանք իրաւունք չունէին քաղաքներում ու գիւղերում գիշերել. եթէ չկարողանային իրանց վանքը հասնել, պէտք է ճանապարհին պատահած մի որեւէ վանքում մնային, իրաւունք չունէին պսակ կամ մկրտութիւն անել կամ կանանց հաղորդութիւն տալ, օրէնք կատարել. «Ուխտաւոր մի ճանապարհ ունիցի ի մարմնաւոր կանայս վասն սիրոյ եւ մի տեսցէ զպսակեալս, եւ մի՛ ինքն դիցէ պսակ կամ առնիցէ մկրտութիւն կամ օրէնս տալ կանանց, այլ ի մտանէ արեգականն երթան ի տեղիս իւրեանց, եւ եթէ յանդգնին՝ նզովեալ եղիցին ի Քրիստոսէ»:

Վանականների եւ կրօնաւորների համար Ներսէս Բ. կաթողիկոսի գահերեցութեամբ 527 թուին Դուինի Բ. ժողովի կանոնները աւելի որոշ են: Դրանց համառօտութիւնն է.

«ԼԳ. Կով կթելու կամ հաց թխելու կամ որեւէ գործի համար կին չմտնի աբեղաների վանքը:

ԼԴ. Անապատականները արեւի մտնելուց առաջ վերադառնան իրանց անապատը:

ԼԵ. Վանականները աշխարհականների տանը չկենան, եւ եթէ մօտիկ վանք չկայ, աւագ երէցի տանը կենան:

ԼԶ. Վանականները չհամարձակուեն վաճառականութիւն անել եւ առանձին ձի կամ այլ ինչ պահել»:

Ա. Վանականները երկու կարգի էին բաժանուում՝ սրբազնագործներ, որ քահանայի աստիճան ունէին, եւ սքեմաւորներ, որոնք միայն վանականի տարազ կրելով՝ վանքերումն էին ապրում, դրանք մեր գրականութեան մէջ յայտնի են մոնոզոն, պարեգօտաւոր անունով եւ վանքի մէջ ծառայական ու մշակական գործերն էին վարում՝ կրելով միաբան կոչումն: Սրանք համարեա անգրագէտ մարդիկ էին:

Բ. Կրօնաւորներ. սրանք չպատկանելով որեւէ վանական միաբանութեան՝ թափառաշրջիկ կեանք էին վարում, ապրում էին հաւատացեալներից ժողոված նուէրներով, որոնցից աւելի առաքինիները նուէրների սակաւ մասը իրանց անհրաժեշտ պէտքերին գործադրելով՝ մեծագոյն մասը բաժանում էին աղքատներին ու կարօտներին: Իբրեւ թափառական մտնելով ամեն տեղ՝ մխիթարում էին եւ կազդուրում հաւատացեալների հաւատը հոգեշահ գրոյցներով ու կրօնական խօսակցութիւններով:

Գ. Աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը բաժանուած էր երկու կարգի՝ ամուրի եւ ամուսնացած:

1. Ամուրի էին եպիսկոպոսները եւ քահանայի աստիճան ունեցող վեղարաւորները, որոնց հայերէն սովորութիւն է կոչել վարդապետ, աբեղայ: Սրանցից առաջինը համապատասխան է արքիմանդրիտ, եւ երկրորդը յերոմոնախ բառերին: Սրանք նուիրուած էին եկեղեցու վարչական գործերը կատարելու՝ իւրաքանչիւրը իւր աստիճանին համեմատ, եւ կրելով վանականի վեղար ու սքեմ՝ ապրում էին ժողովրդի մէջ իբրեւ հոգեւոր իշխան եւ քարոզիչ:

2. Ամուսնացած էին քահանաներն ու սարկաւազները, որոնք ժողովրդի մէջ եկեղեցական խորհուրդներն էին կատարում. քահանաները որպէս սրբազնագործ, իսկ սարկաւազները՝ որպէս սպասաւոր պաշտօնեայ:

Տրուլլեան ժողովը¹ մօտաւորապէս 691 թուին եկեղեցականների ամուսնութեան վերաբերութեամբ կարեւոր որոշումներ ունի: Այդ ժողովը ընդունում է որպէս կարգ, որ քահանաները, սարկաւազներն ու կիսասարկաւազները ամուսնացած լինեն. հոգեւորական չէին կարող լինել այրիների հետ ամուսնացածները, երկրորդ անգամ պսակուածները. իրաւունք չունէին ձեռնադրուելուց յետոյ պսակուել, այրիացած քահանաները պսակուելով կարգընկէց պէտք է լինէին. թէ երկրորդ կինը մեռներ կամ քահանան հեռանար իւր երկրորդ կնոջից՝ կարող էր իւր աստիճանի մէջ մնալ, բայց իրավունք չունէր քահանայագործութիւն անել: Եթէ քահանան, սարկաւազը եւ կիսասարկաւազը ամուսնանար այրու

¹ Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 715-716.

Հետ, պարտաւոր էր բաժանուել կնոջից, արգելուել ու զրկուել հետեւեալ աստիճանները ստանալու իրաւունքից: Ժողովը կարգալոյծ անելու սպառնալիքով արգելում է Ափրիկէի եւ Լիբիայի եպիսկոպոսների սովորութիւնը, որով նրանք շարունակում են իրանց կանանց հետ կենակցութիւնը. եպիսկոպոսի կնոջը պատուիրւում էր բաժանուել իւր ամուսնուց եւ վանք մտնել:

Ժողովը խոտելի է համարում հայերի սովորութիւնը, որ պահանջում էին, որ հոգեւորականները ծագած լինեն քահանայական ընտանիքներից¹, եւ թոյլ էին տալիս, որ հոգեւորական ծագումից եղողները, առանց հոգեւոր կոչման առաջին աստիճանները ստացած լինելու (առանց հատման), սպասաւորեն որպէս սաղմոսասաց եւ ընթերցող: Հռովմի եկեղեցին պահանջում էր, որ քահանայ կամ սարկաւազ ձեռնադրուածները բաժանուեն իրանց կանանցից, սակայն Տրուլլեայի ժողովը, հետեւելով առաքելական կանոններին իւր կարգ ու կանոնով, ընդհակառակն, սահմանեց, որ քահանաներն ու սարկաւագները պէտք է անբաժան մնան իրանց ամուսիններից: Թէեւ Սէրգիոս Ա. պապը չընդունեց Տրուլլեան ժողովը, սակայն այդ ժողովի կանոնները պահպանւում են արեւելեան եկեղեցում:

Պէտք է գիտենալ, որ ոչ միայն ամուսիններն ու այրիացածներն էին վանական կամ եպիսկոպոս դառնում, այլ երկար ժամանակ կարող էին ամուսնացածներն էլ վանական եւ եպիսկոպոս դառնալ՝ նախապէս իրանց կանանց հետ համաձայնութեան գալով. այս կարգի մարդկանցից էին Ափրիկայի եւ Լիբիայի եպիսկոպոսները, եւ որոնց համար էին Տրուլլեան ժողովի որոշումները:

Ը.

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՐԵՒՄՈՒՏՔՈՒՄ: ԿԱՆՈՆԻԿՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՆՈՐ
ՆՀԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ: ՍԻՄՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: ԳՐԻԳՈՐ Է. ՊԱՊԻ
ԶԱՆՔԸ ՍԻՄՈՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՐԱՅՆԵԼՈՒ: ԱՄՈՒՐԻՈՒԹԻՒՆ-
ՅԵԼԻԲԱՏ: ՏՐԻԴԵՆՏԵԱՆ ԺՈՂՈՎ: ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ:
ՀՈՌՎԱՄԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ ՀԵՐՁՈՒԱԾՆԵՐ:

Արեւմտեան եկեղեցին այս շրջանում շատ անգամ է կանոններ սահմանել, որ աշխարհիկ հոգեւորականները ամուսին չլինեն: Սակայն նրանք

1 Թէեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը քրմերի առաւելապէս հաւաքեց հոգեւորական պատրաստելու համար, սակայն այդ անհրաժեշտութիւն էր իւր ժամանակին: Մեր եկեղեցու կանոնները չեն արգելում հոգեւոր ծագում չունեցողներին հոգեւորական լինել:

մեծ մասամբ կին էին պահում՝ մանաւանդ այն տեղերում, ինչպէս էր Լոմբարդիան, Սպանիայի եւ Գաղղիայի ու Գերմանիայի մի քանի մասերը, ուր հոգեւոր իշխանութիւնը ամուր կռուան չունէր: Գրիսոնում եպիսկոպոսական գահը ժառանգական էր եպիսկոպոսների ընտանիքի մէջ, որոնք հոգեւոր իշխանութեան հետ միացրել էին քաղաքական վարչութիւնն էլ. «Դրանցից (եպիսկոպոսներից) մէկի կինը է. դարի կէսի մօտերքին, հաւաստիագրեր ստորագրելիս՝ անուանում էր իրան «*episcopa*» կամ «*antistita Curiensis*», եւ եպիսկոպոսների այս ամուսնութիւնը ցոյց է տալիս, որ հոգեւորականութիւնն ամուսնական կեանք վարելու ազատութիւն ունէր¹: Ամուսնութեան վերաբերութեամբ անգլիկան եկեղեցին պէտք է վարուէր Հռովմի օրէնքներով, սակայն Աւգուստինի՝ Գրիգոր Մեծին արած հարցերից մէկը ցոյց է տալիս, որ ամուսնութիւնը սովորական էր անգլիկան հոգեւորականութեան մէջ, հոգեւորականների պսակները չէին ջնջւում, եւ երեխայքը ապօրինի չէին համարւում միջեւ ԺԲ. դարը:

Եկեղեցին խիստ օրէնքներ էր դնում հոգեւորականների ամուսնութիւնը ջնջելու եւ ապօրինի կնապահութեան վախճան դնելու: Տօլեդեան 4-րդ ժողովը (633 թ.) վերահաստատում է նախկին ժողովների որոշումը, որով հոգեւորականների ապօրինի կանանց պէտք է վաճառէին: Նոյն քաղաքի 9-րդ ժողովը (655 թ.) աւելացնում է, թէ նրանց զաւակները պէտք է եկեղեցու ստրուկներ դառնան: Այս կանոնները արգելում են մինչեւ անգամ Նիկիայի ժողովի թոյլատրած մերձաւոր ազգական կանանց ընդունելը, այն առարկութեամբ, թէ ազգականուհու անուամբ յաճախ ուրիշներն էին ընդունւում եւ մինչեւ անգամ բնութեան օրէնքների դէմ էլ մեղանշումներ էին լինում:

Առաջ, ամեն մի հոգեւորական, որ եկեղեցիների ցուցակումն էր գրուած եւ իրաւունք ունէր եկեղեցական գումարների հաշուով ապրելու՝ կոչւում էր կանոնիկ, բայց 760 թուին կանոնիկ բառը ուրիշ նշանակութիւն ստացաւ, եւ կանոնիկ կոչուել սկսեցին նրանք, որոնք վանական միաբանութիւնների նման սկսեցին կառավարուել առանձին կանոններով: Այդ տեսակ հիմնարկութեան միտքը նոր չէր, որովհետեւ առաջուց էլ Երանելի Օգոստինոսն եւ ուրիշները իրանց հոգեւորականների հետ խմբական (միաբանական) կեանքի օրինակ էին տուել. եւ աւելի մօտիկ ժամանակներում նման սովորութիւն գոյութիւն ունէր վանական միաբանութիւնների մէջ, ուր եպիսկոպոսը ընթերականերով (շտատ), հոգեւորականներով ու արեղաներով էր ապրում: Այժմ այդ սովորութիւնը կանոնաւոր կարգի վերածուեց Պիպինի եղբորորդի Քրոնեգանգի եւ Մեցի

¹ Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1. Иерархия, Управление Церкви, Монашество.

արքեպիսկոպոսի ձեռքով: Այսպէս կազմակերպուած Հոգեւորականութիւնը իւր կեանքի զանազան պարագաներում առաջնորդում էր Բենեդիկտեան կանոններով: Եպիսկոպոսը բռնում էր Բենեդիկտեան աբբատին համապատասխան տեղ. աւագ սարկաւազը համապատասխանում էր վանահօր. աւագագոյները երկու կարգի մէջ էլ միեւնոյն դիրքն ունէին:

Կանոնիկ հաստատութեան վանահայրը Բենեդիկտի պէս սահմանում էր հանրակեցարան, միանման հանդերձ, հասարակաց սեղան, հասարակաց ննջարան: Միայն եպիսկոպոսը, ուր հարկաւոր չէր համարում, բացառութիւնը թոյլ էր տալիս: Հոգեւորականներից պահանջվում էր, որ նրանք ամեն օր որոշուած ժամերգութիւններին ներկայ լինեն: Այդ Հոգեւորականութիւնը ամեն օր պարտաւոր էր պարապել ձեռքի աշխատանքով եւ իւր ժամանակի որոշեալ ժամերն էլ նուիրել գիտութիւններին: Կրտսերները պարտաւոր էին յարգել աւագներին. օրինակ, նրանց անցնելիս՝ ոտքի պէտք է կանգնէին, նրանց օրհնութիւնը խնդրէին եւ նրանց ներկայութեանը կանգնած մնային՝ եթէ նստելու թոյլտուութիւն չլինէր: Մեծ պասին եւ աշնանը պարտաւոր էին եպիսկոպոսների մօտ խոստովանել. ուրիշի մօտ խոստովանելու գնալը արգելուած էր, եւ այս բանում զանցառուները ենթարկուած էին մտրակի հարուածներին կամ բանտարկութեան: Ամեն կիրակէ եւ տոն օրերին բոլորն էլ պարտաւոր էին հաղորդուել, բացի նրանցից, որոնց խոստովանահայրը նրանց մեղքի ծանրութեան պատճառով արգելում էր: Որոշեալ ժամանակին հանդերձ էր տրուում. այդ ժամանակ աւագագոյները պարտաւոր էին իրանց հոտինները կրտսերներին տալ: Տան ծառայութիւնները բոլորը պէտք է կարգով կատարէին: Ամեն մէկը հերթով պէտք է խոհանոցում մի շաբաթ զբաղուէր՝ բացառութեամբ միայն աւագ սարկաւազի (վանահօր) եւ մատակարարի: Աշխարհականները միայն որոշ նպատակի համար էին ներս թողնւում, օրինակ՝ խոհանոցում օգնելու, գործը վերջացնելուց յետոյ պարտաւոր էին հեռանալ:

Ուտելիքի վերաբերութեամբ կանոնիկների կարգերը Բենեդիկտեանների չափ խիստ չէին: Կանոնիկները, բացի պասից եւ ապաշխարութեան օրերից, կարող էին միս ուտել: Նրանց աստիճանի եւ իւրաքանչիւրի ցանկութեան համեմատ տրուում էին ամեն մէկին մի բաժին գինի կամ զարեջուր, քահանաներին եւ սարկաւազներին՝ երեքական գաւաթ ճաշի ժամանակ եւ երկուական գաւաթ՝ ընթրիքին, կիսասարկաւազներին՝ ամեն անգամ երկուական գաւաթ, իսկ ստորին աստիճանաւորներին՝ ճաշին երկուական, եւ ընթրիքին՝ մի մի գաւաթ:

Սեղանատանը եօթ սեղան էր դրուած լինում. եպիսկոպոսի, կանոնիկների զանազան աստիճանաւորութիւնների, քահանաների ու սարկաւազ-

ների, կիսասարկալազների եւ ստորին աստիճանաւորների, օտարականների, եւ քաղաքային հոգեւորականութեան համար՝ առանձին առանձին: Քաղաքի հոգեւորականութիւնը կիւրակէ եւ տօն օրերին այդտեղ էր ճաշում եւ մասնակցում էր կանոնիկոսներին խօսուած խրատական քարոզներին, որ այդպիսի օրերը սովորաբար տեղի էր ունենում կանոնիկների եկեղեցում, որ Կապիտուլում էր կոչւում: Ճաշի ժամանակ կարդացւում էին խրատական գրքեր, եւ ընթերցուածքը լսելու համար խոր լռութիւն էր պահւում: «Որովհետեւ անհրաժեշտ է, որ մարմնաւոր կերակուր ընդունելիս հոգին էլ զօրանար հոգեւոր կերակրով»:

Կանոնիկները Բենեդիկտեաններից տարբերւում էին նրանով, որ կանոնիկներին թոյլատրուած էր անձնական սեպհականութիւն ունենալ: Բայց այդ սեպհականութիւնը ժառանգական լինէր, թէ նուէրներից ու օրինակատարութիւնից կազմուած՝ մեռնելիս կանոնիկը պէտք է թողնէր իւր միաբանութեանը:

Կանոնիկների այս կարգը Մեցից շուտով ուրիշ քաղաքներ էլ տարածուեց, եւ Կարլոս Մեծը շատ ցանկանում էր պարտաւորական դարձնել այն բոլոր հոգեւորականութեան համար, թէեւ նրա ջանքը չարդիւնաւորուեց: Հոգեւորականների մեծագոյն մասը ապրում էր դարձեալ աշխարհային կեանքով: Կանոնիկների կանոնադրութիւնը քաջալերութիւն գտաւ Էլաշապէեան մեծ ժողովում, Լիւդովիկոս Բարեպաշտի ժամանակ 816 թուին եւ թ. դարի կէսերին ներմուծուեց Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի եւ հոսկ, ուրեմն, Անգլիայի համարեա բոլոր եպիսկոպոսանիստ աւագ եկեղեցիներում:

Այս նոր կարգի արտաքին խստութեամբ հոգեւորականութիւնը կարողացաւ նորից արժանանալ այն յարգանքի մի մասին, որից զրկուած էր, եւ որը լիովին վայելում էին կրօնաւորներն ու աբեղաները: Այս խստակրօնութեան եւ հոգեւորականին վայել կենցաղաւարութեան պատճառով կանոնիկների միաբանութիւններին մեծ նուիրաբերութիւններ էին անում: Եպիսկոպոսանիստ տաճարի կանոնիկ միաբանութիւնը հարստացաւ, ազդեցութիւն ձեռք բերեց եւ հետամուտ եղաւ գործել որպէս եպիսկոպոսի խորհուրդ, ձգտելով միջամտել եպիսկոպոսի թեմական գործերի կառավարութեան էլ՝ հակառակ Ռավեննայի ժողովին, որ գումարուեց Յովհաննէս Ը. պապի ժամանակ 877 թուին¹:

Եպիսկոպոսները առանց պաշտօնավարութեան տեղը յատկացնելու՝ սիմօնականութեամբ քահանաներ էին ձեռնադրում: Հոգեւորականները ամեն կերպ շատ ընկած էին: Գրիգոր Է. պապը սիմօնականութիւն էր համարում աշխարհականների միջամտելն էլ եկեղեցիներին արած իրանց

¹ Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 1011.

նուէրները կառավարելուն: Նա աշխատում էր ամուրիութիւնը պարտաւորական դարձնել հոգեւորականութեան համար մասամբ այն պատճառով, որ ինքն վանական խստակրօն կեանք էր վարել եւ սովոր էր այդ կեանքին եւ մասամբ էլ՝ քաղաքական հաշիւներ ի նկատի ունենալով: Նա ամուրիութիւնը պարտաւորական դարձնելով՝ յոյս ունէր դրանով. ա. խզել հոգեւորականների կապերը հարազատների եւ հասարակութեան հետ, բ. ջնջել հոգեւորականութեան մէջ ազգային զգացումն ու նրանից կազմել մի պապական կորպորացիա, գ. այդ կորպորացիան աւելի հլու դարձնել պապին, քան քաղաքական իշխանութեան, եւ այսպէս եկեղեցական իշխանութեան ձեռքում պահել այն հարստութիւնը, որ այլ կերպ՝ ընտանեկան ու ազգակցական կապերի շնորհիւ կարող էր օտարանալ:

Գրիգոր Է.-ի ժամանակ 1074 թուի Մեծ Պասին կազմուած ժողովում սիմօնականութիւնն եւ հոգեւորականների ամուսնութիւնը արգելող կանոններ սահմանուեցին, որոնցով օրինազանց հոգեւորականները զրկուած էին եկեղեցում քահանայապետութեան իրաւունքից, աշխարհականներն էլ պարտաւորուած էին հրաժարուել նրանց օրինակատարութիւններից: Յայտարարուած էր, որ այդպիսի հոգեւորականների օրհնութիւնը անէծք է, նրանց աղօթքը՝ մեղք, եւ թէ, այս որոշման չհնազանդելը՝ կռապաշտութիւն ու հեթանոսութիւն:

Այս կարգադրութիւնը բաւական աղմուկ հանեց: Հակառակորդները առարկում էին, թէ սրբազնագործութիւնը, ըստ հին կանոնաց, կապ չունի գործողի արժանաւոր կամ անարժան լինելու հետ, բաւական է, որ սրբազնագործողը ձեռնադրութեամբ իրաւունք ստացած լինի, թէ պապը հոգեւորականներին պարտաւորացնելով հրեշտակային կեանքով ապրել՝ ամեն տեսակ գայթակղութեան դուռ է բաց անում նրանց առաջ, եւ թէ նրանք աւելի կնախադասէին քահանայութիւնից զրկուել, քան իրանց կանանցից: Տարաձայնութիւնը ամուրիութեան վերաբերմամբ տեւեց մինչեւ ԺԶ. դարը, մինչեւ Տրիդենտեան ժողովը, որը 1542 թ. սկսուեց եւ տասնեակ տարիներով շարունակուեց¹:

Արեւմտեան եկեղեցում վանականներն ու կրօնաւորները ամուրի են եւ բազմաթիւ կարգերի կամ օրդենների են բաժանուած. ամեն մի օրդենը ունի իւր որոշ նպատակն ու կանոնադրութիւնը: Վանականներն ու կրօնաւորները ըստ վարչականին ենթարկուած էին իրանց թեմի եպիսկոպոսի իրաւասութեանը: Թեմական եպիսկոպոսների ազդեցութիւնը, նայելով ժամանակի հանգամանքին, երբեմն զօրանում, երբեմն էլ թուլանում էր: Եպիսկոպոսները ձգտում էին վանքերը միշտ իրանց ձեռքին պահել, իսկ վանքերը աշխատում էին որքան կարելի է ազատուել եպիսկոպոսների

¹ Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 2, сс. 15, 176, 840-855.

ճնշումներից: Եպիսկոպոսները զանազան պատրուակով մեծ գումարներ էին կորցում վանքերից եւ իրանց անկարեւոր այցելութիւնների պատճառով մեծ ծախքերի պատճառ դառնում:

Վանահայրերի ընտրութիւնը, ըստ հին սովորութեան եւ եկեղեցական կանոնների, վերապահուած էր վանականներին: Եպիսկոպոսները շատ անգամ զրկում էին վանականներին նրանց այս իրաւունքից: Վանականների այս մասին բողոքները շատ անգամ էին հասնում ժողովներին, եւ եպիսկոպոս ժողովականները ստիպուած էին լինում դատապարտել այդ բռնութիւնները եւ արգելել: Վանքերը մինչեւ անգամ իրաւունք ստացան իրանց եպիսկոպոսների բռնութիւնների եւ ապօրինութիւնների դէպքում դուրս գալ նրանց իրաւասութիւնից¹ եւ ուրիշ իրաւասութեան տակ մտնել: Եպիսկոպոսների գործը պէտք է լինէր հսկել վանքերի կրօնական բարոյական զարգացման եւ վանքերի նիւթական բարւոքման վերայ եւ ոչ թէ հարստահարել նրանց:

Երբ ինքն հոգեւոր բարձր իշխանութիւնը զեղիւ, զեղծ, անբարոյական կեանք էր վարում եւ հարստահարում իւր ստորադրեալներին, չէր կարող պահանջել, որ ստորադրեալները՝ աշխարհիկ հոգեւորական թէ կրօնաւոր վանական, լինէին պարտաճանաչ, չափաւոր, զգաստ եւ բարոյական:

Ամենալաւ սկզբունքը հետզհետէ հեռանալով իւր սկզբնական նպատակից եւ միայն արտաքին ձեւը պահելով՝ յեղափոխում է եւ աղաւաղում, եւ, փոխանակ բարոյական շինութեան՝ գայթակղութեան առիթ դառնում. «Աբբատներն, ինչպէս եւ եպիսկոպոսները, անձնատուր էին եղած պատերազմի, որսորդութեան, խաղամոլութեան, սիրում էին երգիչների ու ծաղրածոների շրջանում անցկացնել: Այսպիսի անկարգութիւնների դէմ շատ կանոններ էին դրուել, որոնցից մի մասն էլ վերաբերում է մայրապետներին: Երկու սեռի կրօնաւորի անբարոյականութեան մասին էլ լսում էին տրտունջներ, եւ լինում էին ջանքեր՝ չարիքը խափանելու համար»²:

Լաւ սկզբունքը աղաւաղուելով՝ նսեմանում էր, բայց չէր դադարում սիրելի ու համակրելի մնալ: Աղաւաղումն որպէս ժամանակաւոր չարիք՝ ընդհանուր գայրոյթ էր առաջ բերում, ընդմին եւ եռանդ՝ մաքառել չարիքի դէմ եւ վերացնել նրան:

Սկսած Գրիգոր Է.-ից՝ պապերը ձգտում են ունեցել սահմանափակելով իրաւատէր եպիսկոպոսների իշխանութիւնը՝ վանքերին որոշ աղատութիւն եւ անկախութիւն տալ, որպէս զի պապական աթոռի հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ պահելով վանքերը՝ իրանց ազդեցութիւնը

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 721-722. Монашество.

2 Անդ, с. 726.

զօրացնելու պատրաստի զէնք դարձնեն կրօնաւորներին, եւ այս յաջողել է նրանց ի վնաս տեղական իշխանութիւններին՝ լինեն այդ իշխանութիւնները հոգեւորական թէ աշխարհական: Այս հանգամանքին պէտք է վերագրել վերջին ժամանակներս սպանական ժողովրդի զայրոյթը եւ ֆրանսիական կառաւարութեան գործ դրած միջոցները վանական հաստատութիւնների եւ կրօնաւորների դէմ:

Այժմ յայտնի է, որ կաթոլիկ եկեղեցին ամուրիութիւնը պարտաւորական է դարձրել բոլոր հոգեւորականների համար՝ առանց բացառութեան: Այնտեղ թէ՛ աշխարհիկ հոգեւորականները, որպիսի են ծխատէր քահանաները, եւ թէ՛ կրօնաւորներն ու վանականները ամուրի են: Ամուրիութիւնը ցելիբատ, ցելիբատութիւն անունով ամբողջ դարերի ընթացքում խորհրդակցութիւնների առարկայ լինելով՝ Տրինդենդեան ժողովում վերջնական դրական ելք ունեցաւ: Արեւելեան եկեղեցիներից հատուածները, օրինակ՝ հայ կաթոլիկները կաթոլիկ եկեղեցուն միանալով հանդերձ՝ դարերի ընթացքում կառավարւում էին իրանց մայր եկեղեցու կարգով ու կանոններով, եւ ծխատէր քահանայքն էլ ամուսնացած էին: ԺԹ. դարի վերջին քառորդին այդ հատուածներն էլ հարկադրուած եղան իրանց մի քանի ազգային եկեղեցական կարգերի փոփոխուելը տեսնել յօգուտ լատին կաթոլիկութեան: Ամուսնացած հին քահանաները մնալով իրանց պաշտօնի մէջ՝ նորերի վերաբերութեամբ պարտաւորական դարձաւ ամուրի լինել եւ ամուրի ձեռնադրուել:

1870 թուին Վատիկանի ժողովի որոշումներից ու կանոններից անբաւական կաթոլիկներից շատերը, պահելով կաթոլիկ կոչումն, բաժանուեցին լատին հռոմէական եկեղեցուց՝ նրա սահմանած նոր վարդապետութեան պատճառով անուանելով նրան նոր կաթոլիկական կամ հերետիկոս եկեղեցի եւ իրանց՝ հին կաթոլիկ: Այս «հին կաթոլիկները» պարբերաբար ժողովներ կամ սինոդներ են անում Եւրոպայի զանազան քաղաքներում, նրանք հինգերորդ ժողովում կամ Սինոդում 1878 թուին 75 ձայնով 22 դէմ՝ որոշեցին փոխել հոգեւորականների ամուրիութեան վերաբերեալ օրէնքը, բայց որոշումն անգործադրելի մնաց, որովհետեւ մտքերը այդ բանին դեռ պատրաստուած չէին, եւ շատերը չէին կարողանում հաշտ աչքով նայել մի արմատացած սովորութեան այդպէս շտապ փոփոխութեան վերայ:

Կաթոլիկական եկեղեցուց դարերով առաջ անջատուած այն մեծ մասը, որ յայտնի է «Բողոքական» անուամբ, ամուրիութեան կամ ցելիբատի խնդիրը շատ վաղուց՝ համարեա իւր սկզբնաւորութեան օրից, վճռել է բացասաբար. այնտեղ հոգեւորականութիւնը ամուսնացած է: Բողոքական եկեղեցում՝ բացի Անգլիկան եկեղեցուց, չկայ յերարխիայ, չկան

վանքեր եւ կրօնաւորներ, չկան հոգեւոր դասակարգութիւններ: Բողոքականութեան անթիւ հերձուածների պատճառը հոգեւոր յերարիւիայի բացակայութիւնն ու հովիւների կամ պատուորների ուսուցանելու եւ քարոզելու մէջ որոշ ազատութիւնն է եղել:

Թ.

ՎՐԱՅ ՎԱՐՔ ՍՐԲՈՅՆԵՐԸ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ ՄԱՍԻՆ ԵՒ
Պ. Ն. ՄԱՌԻ ԿԱՐԾԻՔԸ: ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ
ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԸ ՀԵՏԵՒՈՂ ԱՐԴԷՆ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ: ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ
ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:
ՆԱԽԱԼՈՒԹՈՐՉԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ-ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԲԻՒՐ
ՎԿԱՅՔ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ: Ս. ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ Ս. ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ
ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆԸ ՍՐԱՆՅ ՀԵՏ:

1898 թուին, ամառը ուսուցչապետ պ. Ն. Մառը մի ճանապարհորդութիւն է կատարում դէպի Աֆոնի վանքը եւ ուսումնասիրում այնտեղի ձեռագրերը: Նոյն թուի դեկտեմբերի 17-ին ռուս հնագիտական ժողովում նա զեկուցանում է¹ իւր ուսումնասիրութեան արդիւնքը, որի մէջ հայոց եւ վրաց գրականութեան միջեւ առնչութեան մասին խօսելով՝ ի միջի այլոց գրում է, որ ինքն Աֆոնում տեսել է Ժ. դարի մի մագաղաթեայ ձեռագիր վարք սրբոց, որի մէջ ամփոփուած են կէս տարուայ մէջ (դեկտեմբերի 27-յունիսի 27) տօնուող յիսուսից աւելի սրբերի վարքեր: Այդ սրբերի վարքերը սակաւ բացառութեամբ համարում է նա հայերէնից թարգմանուած:

Պ. Ն. Մառը իւր ուսումնասիրութեան նիւթ է դարձնում 14 վկաների վարքերը եւ հաստատում, որ նրանք «Հայաստանից եւ նրա սահմանակից երկրներից էին, այն է՝ Պարսկաստանից, Օսետիայից (Ալանաց երկիր): Վարքերից տասնեւէկը բացառապէս վերաբերում են հայ վկաներին ու վկայուհիներին եւ կամ Հայաստանում նահատակուածներին»: Նա ասում է. «Սուրբ Սուքիասի եւ նրա ընկերների նահատակութիւնը» (мученичество Сукіаса и подвижниковъ) իսկական թարգմանութիւնն է այն բնագրից, որ տպուած է «Սոփերք»-ի ԺԹ. հատորում²:

1 Мар Н., Из поездки на Афон, “Журнал Министерства народного просвещения”, 1899, ч. CCCXXII, N 3, отд. 2.

2 Мар Н., Из поездки на Афон, сс. 59-66.

Պէտք է նկատել, որ հայ բնագրում այդ վկայաբանութեան վերնագիրն է «Բան եւ ասութիւն ճշմարիտ Սրբոցն Ոսկանց քահանայից»։ Մինչդեռ, վրացերէն թարգմանութեան վերնագիրը ըստ Մառի է. «Վկայաբանութիւն սրբոցն Սուքիասայ եւ ընկերացն»։ Եւ, ինչ որ հայ բնագրի մէջ կոչուած է «վկայաբանութիւն սրբոց Սուքիասանց», ըստ Մառի վրացերէն թարգմանութեան մէջ կոչուած է «Նահատակութիւն ճգնաւորացն Սուկաւէտայ» (Мученичество Сукаветских подвижников)։

Ըստ Մառի՝ հայ բնագիրը լրիւ չէ։ Համեմատութեամբ վրացերէն թարգմանութեան՝ այժմեան հայ հրատարակութիւնը (Սոփերք ԺԹ) սկզբից չորս երեսաչափ պակաս է։ Պակաս է ճառի եւ այն մասը, որ վերաբերում է սրբերի մասունքների եւ Կոստանդին կայսեր երազի մասին զրոյներին։ Վրացերէն թարգմանութիւնը լրացնում է հայ բնագրի պակասորդը, թէեւ յայտնի է, որ Կոստանդին երազը ամբողջապէս հայերէն կայ։

Պ. Մառը, ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Ը. դարում սաստիկ բորբոքուած էր հայոց եւ վրաց մէջ կրօնական ատելութիւնը՝ կարծում է, որ վրացիք այդ դարում եւ, կաւելացնենք մենք, յետոյ բնականաբար կ'իսկաւափէին հայերէնից՝ այն էլ զուտ հայ նահատակների վարքերը թարգմանելուց։ Պ. Մառը հաւանական է համարում, որ Սուկաւէտի ճգնաւորների վկայաբանութեան թարգմանութիւնը կատարուած լինի, ամենաուշը է. դարի վերջերին կամ Ը.-ի սկզբին։ Հետեւաբար, հայերէն բնագրի կազմուելը եթէ ոչ աւելի վաղ, գոնէ է. դարի կէսից առաջ է գնում։

Այս եզրակացութեանը գալուց յետոյ պ. Մառը անկասկածելի է համարում նախ՝ վրաց կրօնական եւ հոգեւոր գրքերի մէջ հայ գրականութեան ազդեցութիւնը, երկրորդ, անկախ վերոյիշեալից, յայտնում է, որ վկայաբանութիւն կազմողը «Սաթենիկ» անունը աւելի է Մովսէս Խորենացուց։ Արդ, եթէ վկայաբանութիւն կազմողը ապրում էր ամենաուշը է. դարում, ուրեմն Մովսէս Խորենացին պէտք է, որ աւելի վաղ ապրած լինի։ Այսպիսով, հերքում եւ ջրում է բանասէրներից ոմանց այն յամառ կարծիքը, թէ Խորենացին Ը. դարի մատենագիր է։

Մեզ համար կարեւորութիւն ունին. առաջին՝ պ. Մառի եզրակացութեան այն մասը, որ վերաբերում է Ս. Սուքիասանց վկայաբանութիւնը կազմելու ժամանակին, եւ երկրորդ՝ այն առնչութիւնը, որ ունի Յովհաննէս կաթողիկոսի աւանդածը այդ ժամանակի հետ։

Պ. Մառի հեղինակաւոր կարծիքով Ս. Սուքիասանց կամ Սուկաւէտի վկաների վկայաբանութիւնը կազմուած է Մովսէս Խորենացուց յետոյ՝ մինչեւ է. դարի կէսը, ուրեմն Ժ. դարի պատմիչ Յովհաննէս կաթողիկոսը ընդօրինակող կամ հետեւող է, եւ նրա պատմութեան հիմքն ու աղբիւրը վկայաբանութիւնն է, որ կազմուել է ուրեմն Ե. եւ է. դարերի միջեւ։

Ո՞վ է կազմել վկայաբանութիւնը: ճառընտիրները ասելով՝ Ս. Սուքիասանց վկայաբանութիւնը գրել է ոմն Անտոն Անապատական «ի Հռովմայ»: Հ. Աւգերեանը կարծում է, որ այս Անտոնը մէկն է այն Հռովմայեցիներից, որոնք Կոնստանդին կայսրի հետ Հայաստան եկան՝ Ս. Ոսկեանց մասունքներից նշխարներ տանելու, եւ կամ՝ Կրօնիգէսի ընկեր Անտոնն է, որին Ս. Լուսաւորիչը ուրիշ կրօնաւորների հետ բերեց, երբ ձեռնադրուած վերադառնում էր Կեսարիայից: Այս Անտոններից ո՞րն էլ կազմած լինի վկայաբանութիւնը՝ Դ. դարից առաջ չէ: Մենք տեսանք, որ Ս. Ոսկեանց վկայաբանութիւնն Վենետիկի մատենադարանի Բ. Ճառընտրի ԶԽԸ. երեսի յառաջաբանութեան համեմատ գրել է յոյն Տատիանոսը, որ ապրում էր Վաղենտին կայսրի ժամանակ. ուրեմն, դարձեալ Դ. կամ ստոյգ եւս Ե. դարում: Յամենայն դէպս, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց վկայաբանութեան հեղինակ կարծուածները նրանց ժամանակակից չեն, այլ վկայաբանութիւնները կազմելիս աղբիւր են ունեցել զրոյցներն ու անգիր աւանդութիւնները, որոնց մէջ, անկասկած, յեղաշրջւում են պատմական դէպքերը, անուաններն ու ժամանակը, մնում է անցքի մասին գաղափարը:

Հ. Միքայէլ Զամչեանը¹ անկարելի է համարում, որ Սանատրուկի որդի Արտաշէսի ժամանակից, այսինքն՝ Ա. դարի վերջին քառորդից սկսած, երբ Ս. Սուքիասանք որպէս դրանից՝ արդէն չափահաս, չասեմ 40-ը անց եկան Հայաստան, կարողանային ապրել մինչեւ Տրդատի Հայր Մեծն Խոսրովի մահը, վասն զի այդ միջոցը 170 տարու չափ ժամանակ է ընդգրկում: Ուստի, կարծում է, որ կամ Արտաշէսը Խոսրով էլ էր կոչւում, որով Սուքիասանց նահատակութիւնը Բ. դարի առաջին կիսին կգայ, եւ կամ Խոսրով Մեծի մահից յետոյ նահատակուող Սուքիասանք ուրիշ մարդիկ էին եւ ոչ Ոսկեանց աշակերտները: Նա չէ էլ ընդունում, որ Ս. Սուքիասանք Խոսրով Ա.-ի եւ Շապուհ Ա.-ի ժամանակ էին, ուստի եւ ասում է. «Զի անստոյգ երեւին ըստ ժամանակին, որպէս եւ ըստ անուանց...»:

Հ. Մ. Աւգերեանը² Սուքիասանց մասին ասում է այն, ինչ որ յայտնի է վերեւ յիշուած աղբիւրներից: Նրա կարծիքով, Սուքիասանք ապրում էին Ա. դարի երկրորդ կիսին, եւ ընդունելով, որ Սուքիասանք չէին կարող կենդանի մնալ մինչեւ Շապուհ Ա.-ի մահը (272 թ.), սրբազրում է վկայութեան մէջ յիշուած թագաւորների անունները. փոփոխում ու աւելացնում է պատմական անուններ ու դէպքեր, եւ այս իւր վարմունքի պատճառները բացատրում է³: Ըստ Աւգերեանի՝ Շապուհը Ալանաց թագաւոր էր: Նրա յաջորդ Գիգիսնոսի կամ Դատիանոսի հրամանով պարսիկ զորքեր եկան Հայաստան եւ նահատակեցին Սուքիասանց՝ նրանց մարմինները

1 Միքայէլ Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Զտ. Ա., Վենետիկ, 1784, եր. 598-599:

2 Վարք Հարանց, Զտ. Բ., եր. 90-112: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

3 Անդ, Զտ. Բ., եր. 113-116: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

ձգելով մի խորափիտ վհի մէջ, Սուկաւէտ կամ Զրաբաշխ լերան լանջերում: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Ս. Հոգու ազդմամբ եկաւ գտաւ սրբերի մարմինները, թաղեց, նրանց գերեզմանների վերայ վկայարաններ շինեց, կրօնաւորներ կարգեց եւ նրանց վերայ էլ վերակացու կամ վանահայր նշանակեց իւր աշակերտներից մէկին, որի անունը Աբաս էր:

Հ. Աւգերեանը ընդարձակելով կրկնում է «Յասմաւուրք»-ի¹ խօսքերը, թէ «բղխեաց աղբիւր ի տեղւոյն ի բժշկութիւն ամենայն ցաւոց եւ ախտից»: Յիշում է նա Կոստանդնի մասին զրոյցը, թէ եկաւ նա Հայաստան, գտաւ Ս. Սուքիասանց մարմինները եւ հետը տարաւ սրբերի նշխարներից մասն ու նրանց արիւնով զանգուած հողը: Ահա այս զրոյցն է, որ կայ պ. Մառի յիշած Սուկաւէտի վկաների վրացերէն թարգմանութեան մէջ:

Եթէ ըստ Հ. Միքայէլ Չամչեանի եւ Աւգերեանի ընդունենք էլ, որ Ս. Սուքիասանք նահատակուեցին 130-140 թթ., անհնարին է, որ նրանց մարմինները անաղարտ մնացին մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Սուքիասանց նահատակութիւնից մինչեւ թաղումն՝ այսպէս մօտ 200 տարի է գալիս:

Քննասէրը^[52], հետեւելով Հ. Միքայէլ Չամչեանին ու Աւգերեանին, տարակուսում է Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասանց ժամանակի մասին, անհնար համարելով տալ նրանց կեանք, որ տեւէր Ա. դարից մինչեւ Գ. դարի վերջին քառորդը²: Նա, ի նկատի ունենալով ժողովրդի աւանդութիւնը, որ իրան լաւ յայտնի էր որպէս Կարնոյ երբեմն առաջնորդի, որի թեմի մէջ էին Սուկաւէտն ու Զրաբաշխ լեռները, սրբագործուած Ոսկեանց եւ Սուքիասանց յիշատակներով, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց համարում է նա պատմական անձնաւորութիւններ ու նրանց նահատակութիւնն էլ ստոյգ, բայց ոչ աւանդութեան սահմանած ժամանակում:

Յովհաննէս կաթողիկոսը հետեւելով վկայաբանութիւններին՝ գրում է. «Իսկ ազգականք Սաթենկայ, որք ի Քրիստոս մկրտեցան, ընդոստացեալք իմն վասն մահուան սրբոցն (Ոսկեանց), հատուածեալք գնացին ի բաց երթեալ, զօղեալ, թագուցեալ ի Զրաբաշխ լերին, խոտաբուս ճարակօք շատացեալ: Եւ ըստ մերկութեան անձանց նոցա ի ցօղոյ երկնից դէսս արձակել մարմնոյն, որ եւ ի պատահմանէ անտի քօշք անուանեցան»³: Այս նկարագրութիւնը կրկին արժէք ունի ի դէմս Յովհաննէս կաթողիկոսի, մի՞ որպէս պատմագրի, միւս եւս, որ պատկերացնում է խոտաճարակների իսկական տիպար Մարիամ Եգիպտացու վարքը նրա ճգնու-

1 Յասմավուրք, Սեպտեմբեր ժԹ. եւ Դոռի 7:

2 «Լումայ», 1904, Սեպտեմբեր-Յոկտեմբեր, եր. 78-96: «Առաքեալներից մինչեւ Լուսաւորիչ» յօդ., 36-37:

3 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, եր. 24-25:

թեան ժամանակ, որ Դ. դարից շատ յետոյ էր: Յովհաննէս կաթողիկոսն էլ Սուքիասանց նահատակութիւնը դնում է Խոսրով Մեծի մահից յետոյ, երբ Հայաստանը անտերուզ էր մնացել:

Ըստ Զ. Բօբերտսոնի¹ թէեւ քրիստոնեաների, առ ահի մեկուսացած, անմարդաբնակ տեղերում կեանք վարելը սկսւում է Բ. դարից, եւ այս մեկուսացումն Հայաստանի քրիստոնեաների մէջ էլ կարող էր հետեւողներ ունենալ, Հայաստանի քրիստոնեաներն էլ հալածանքից զերծ մնալու համար Պաւղոս Թեբայիդացու պէս կարող էին ապաստան որոնել անապատներում, եւ այսպէս կամայ ակամայ ճգնաւորական կամ անապատական մեկուսացած կեանք վարել, բայց դրանք անշուշտ այն Ոսկեանք եւ Սուքիասանք չէին, որոնց կեանքի նկարագիրը, որպէս խոտաճարակների, տալիս են եկեղեցական ավանդութիւնն, ու Յովհաննէս կաթողիկոսը պատմութիւնը ճշտելով՝ ասում է², որ խոտաճարակները Ոսկի անունով Դ. դարում երեւան եկան Միջագետքում, որ սահմանակից է Հայաստանին: Այս տեսակ խոտաճարակներ, որպէս առանձին կրօնական համայնք, Հայաստանում Ա., Բ. դարերում չէին կարող գոյութիւն ունենալ:

Թողնելով ժամանակի խնդիրը, Ծաղկէոյ սարի ճգնաւորները, անկախ Միջագետքի Ոսկի-խոտաճարակներից, ուրիշ ապատճառով էլ կարող էին ոսկի կոչուել: Սուկաւէտ եւ Ծաղկէոյ լեռների մօտ է այժմ Զառափխանայ կոչուող վայրը՝ Բագրեւանդի եւ Բասենի սահմանի վերայ. այդտեղից ժամանակին ոսկի են հանել: Այժմ էլ, շատ ժամանակ չէ, որ լրագրներում հրատարակուեց, որ ցանկացողներ կան Զառափխանայի ոսկու հանքը շահագործել. թերեւս հնումն այդ տեղերը «Ոսկիք» էին կոչւում, եւ տեղի անունով էլ այնտեղ բնակող ճգնաւորները Ոսկի կոչուեցին: Փաւստոսն ասում է, որ Ս. Լուսաւորիչը այցելում էր իւր կարգած ճգնաւորներին, այնտեղ, «որում տեղեաց Ոսկիք կոչեն»³:

Հէնց քրիստոնէութեան Ա. դարում Հայաստանում սկսուեց քրիստոնէութիւնը. այդ հաստատումն են մեր եւ օտարագրի պատմիչները: Թողնելով Ս. Սանդուխտ կոյսի եւ ընկերների նահատակութիւնը՝ Հայաստանը ուրիշ նահատակներ էլ է ունեցել Բ. եւ Գ. դարերում: Հ. Ալիշանը⁴ առնելով լատին Յասմաւուրքից՝ համառօտում է Արարատեան բիւր վկաների վկայաբանութիւնը: Այդ վկաները Աղբիանոս կայսրի զօրքերից էին՝ թուով ինն հազար հոգի, որոնք 118 թուին ուղարկուած լինելով ապստամբ եփրատացիներին զսպելու՝ հրեշտակի ազդմամբ Յիսուս Քրիստոսի անունով յաղթում են ապստամբներին եւ քրիստոնեայ դառնալով՝ հրա-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 163.

2 Անդ, с. 313.

3 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Վեներտիկ, 1832, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

4 Ալիշան Ղեւոնդ, Այրարատ, եր. 474-476:

ժարւում են զինուորութիւնից, մկրտւում եւ գալով Հայաստան՝ ապաստան են գտնում Արարատ լեռան լանջերում: Կայսրը կամենում է բռնի նրանց կռապաշտ դարձնել, զօրք է ուղարկում, բայց նրանք չհրաժարուելով քրիստոնէութիւնից՝ յօժարակամ նահատակւում են: Այս նահատակներին միանում են կայսրի զօրքից մի հազար հոգի էլ, որով վկաների թիւը դառնում էր բիւր: Այս ականդութիւնը հարուստ նիւթ է տալիս իտալացի նկարիչներին, եւ նրանց նկարներից մէկի պատճէնը տեսնում ենք Այրարատում:

Անշուշտ, այս զինուոր վկաները, եթէ ոչ ամբողջովին, մեծ մասամբ հայ էին: Այդ հայերը եփրատացոց աշխարհում քրիստոնէայ դառնալով՝ թողին զինուորութիւնը եւ յետ եկան իրանց երկիրը՝ Այրարատեան աշխարհը, Հայաստան: Կայսրի զօրքերը վերայ հասան եւ կոտորեցին կամ նահատակեցին հայ զինուոր վկաներին: Այս ահագին զինուոր բազմութեան նահատակութիւնը անկարելի է, որ ազդեցութիւն չունենար ժողովրդի վերայ: Դէպքը բերանից բերան, դարից դար ականդաբար անցնելով՝ գունաւորուեց, յեղաշրջուեց, մոռացուեցին թագաւորների անունները եւ նահատակների ով լինելը, անցքը միայն անմոռաց մնաց: Արեւմտեայք եւ լատինները նրանց համարեցին հռոմայեցի զինուոր եւ անուանեցին Այրարատեան վկայք: Հայերը համարեցին նրանց Հռովմայ դեսպան: Նահատակները կմնան Արեւմտեայք համար Այրարատեան բիւր վկայք՝ նահատակուած Արարատ սրբազան լեռան լանջերի ծերպերում, իսկ Հայոց համար՝ Ոսկեանք՝ Ծաղկէոյ սարում նահատակուած իրանց ատելի Արտաւազդ թագաւորի ու նրա եղբայրների ձեռքով: Արեւմտեայք կարող են նրանց յիշատակը տօնել որպէս Արարատեան բիւր վկաների տօն, իսկ Հայք՝ Ոսկեանց:

Պէտք է մոռանալ, որ Այրարատեան բիւր վկայքը կայսրի զօրքեր էին, իսկ մեր Ոսկեանք՝ կայսրի դեսպան Խռիւսի անունով: Թէ Արարատեան վկաները եւ թէ Ս. Ոսկեանք նահատակւում են նոյն ժամանակին եւ Բ. դարի առաջին քառորդին: Արդեօք մեր Ոսկեանց վարքը գրողները «Ոսկի» անունը Խռիւսի յունական անուան թարգմանութիւն համարելիս՝ Յովհան Գբնեցու վարքը գրող¹ Խռիւսիոն կամ Կրիսոս անունների հետ չեն չփոթել եւ այդ անունը չեն յատկացրել Ոսկիներին, նշանակութեան նմանութիւն գտնելով հայ Ոսկի եւ յոյն Խռիւսի, Խռիւսիոն, Կրիսոս անունների մէջ:

Ազգային պատմութիւնը² առնելով Կապադովկիայի Կեսարիոս քաղաքի Փերմելիանոս եպիսկոպոսից՝ ասում է, որ Խոսրով Ա.-ը (216 թ.)

1 Աւգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1813, Զտ. Թ., եր. 268-273:

2 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. 36.: Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Զտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԼԱ., եր. 359:

բազմաթիվ քրիստոնեայք նահատակեց: Այս նահատակները կարող էին ապագայում վկայաբանութիւն կազմողներից կոչուել Սուքիասանք, որովհետեւ նահատակութեան ժամանակի տարբերութիւնը մեծ է, միայն 56 տարի է: Սուքիասանք էլ նահատակուած են համարում Խոսրով Ա.-ի եւ Շապուհի մահից (272 թ.) յետոյ:

Եթէ նախալուսաւորչեան նահատակների խմբերը չէ, որ ընդհանուր անունով կոչուել են Դ. դարում յայտնի Ոսկիների եւ Սուքիասների անունով, ուրեմն դրանք անձուկ մտքով՝ որպէս խոտաճարակ Ոսկեանք եւ ճգնաւոր Սուքիասանք, առանձին կրօնաւորական դասակարգեր գոյութիւն կարող էին ունենալ միայն Դ. դարում, Ս. Լուսաւորչի օրով եւ յետոյ, որովհետեւ ինչպէս եկեղեցական աւանդութիւնը հաւաստում է, ճգնաւորութիւնը Գ. դարում սկսուեց Եգիպտոսում եւ զարգանալով՝ միայն Դ. դարում տարածուեց Պաղեստինում, Ասորիքում, Միջագետքում, Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում: Եւ վերջապէս, Սուքիոս, Հիւսեփոս անունները յայտնի են միայն Դ. դարում, Ոսկիք, որպէս խոտաճարակ՝ նոյնպէս Դ. դարի ընթացքում:

Պատմութիւնն ասում է¹, որ Ս. Լուսաւորիչը ձեռնադրուած երբ Կեսարիայից վերադառնում էր, Սեբաստիայում մի կարճ ժամանակ մնաց եւ այնտեղից բազմաթիւ կրօնաւորներ բերեց, որոնք Ս. Լուսաւորչի կարգադրութեամբ սփռուեցին Հայաստանի զանազան կողմերը՝ քրիստոնէական հաւատքը հաստատելու եւ քրիստոնէական բարեապաշտութեան օրինակ հանդիսանալու նորահաւատներին: Այս կրօնաւորներից ոմանք բնակուեցին Ծաղկէոյ, ոմանք էլ՝ Սուկաւէտ լեռների մօտ: Նրանց վերայ Ս. Լուսաւորիչը վերակացու կարգեց մէկին, որ Աբաս էր կոչուում: Այս ճգնաւորների բնակավայրը, ինչպէս վկայում է Բիւզանդ, Ոսկիք էր կոչուում, ուր յաճախ առանձնանում էր Ս. Լուսաւորիչը: Ոսկեանք, եթէ իրանց բնակավայրի անունով չէ, որ ոսկի են կոչուել, ուրեմն այդ անունը նրանք առել են Միջագետքի խոտաճարակ ոսկիներից: Նոյնը կասենք մենք Սուքիասանց մասին. այդ անունը առել են նրանք Սեբաստիայից եկած յոյն, կապադովկիացի հոգեւորականներից: Ահա թէ ինչպէ՛ս:

Եկեղեցական աւանդութեան մէջ մի քանի Սուքիոսներ են յիշուում: Պաղեստինի կրօնաւորական կեանքի հիմնադիր Իլլարիոնի աշակերտներից մէկը կոչուում էր Սուքիոս կամ Իսիւքիոս:² Հ. Մ. Աւգերեանը³ համառօտ տեղեկութիւն է տալիս մի Սուքիոս անապատական ճգնաւորի

1 Ագաթանգեղոս, եր. 229: Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Ա., եր. 390-394:

2 Յասմաւուրթ, Հոկտեմբեր ԻԱ. եւ Սահմի ժԱ.: Վարք Հարանց, Հտ. Ա., եր. 328-330: «Վարք Երանելոյն Իլարիոնի Կրօնաւորի»:

3 Աւգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վեցետիկ, 1813, Հտ. Ը., եր. 481-483:

մասին, որ Փոքր Հայքի Արմենիակ գաւառի Անդրապիա քաղաքից էր, որ շինել է վանքեր այր եւ կին միանձնների համար: Կոստանդ կայսրի եւ Էռինէ կայսրուհու ժամանակ այս Սուքիոսի մարմինը բերւում եւ դրւում է Ամասիա քաղաքի եկեղեցում: Ե՞րբ էր ապրում այս Սուքիոսը եւ երբ վախճանուեց՝ դժուար է ճշտել, բայց նրա մարմնի տեղափոխութիւնը եղաւ Ը. դարում, որովհետեւ Կոստանդն ու Էռինէն թագաւորում էին 780-802 թթ.: Կռապաշտ Մաքսիմիանոսը խիստ հալածանք սկսեց քրիստոնեաների դէմ. նրա զօրականներից մէկը՝ Հիւսիքոս կամ Իսիւքիոս, որ քրիստոնեայ էր եւ քրիստոնեայ մնաց, ենթարկուեց հալածանքի: Կայսրի հրամանով մերկացրին նրան իւր զինուորական զգեստներից՝ կանացի զգեստ եւ այծենի հագցնելով, որպէս ամենամեծ պատիժ եւ անարգանք՝ ուղարկեցին ստրուկների մօտ իլիկ մանելու եւ ոստայնանկութեամբ պարապելու: Վերջը երկանաքար կապեցին պարանոցին եւ ձգեցին Որոնտէս գետը: Եւ այսպէս, մարտիրոսական պսակին արժանացաւ Հիւսիքոսը 300 թուին: Ուրեմն այս Հիւսիքոսը ապրում էր Գ. դարի Բ. կէսին:

Հետաքրքիր է Հ. Մ. Աւգերեանի այս վկայութեանը կցած ծանօթութիւնը¹, որ սկսւում է այսպէս. «1. Գիտելի է նախ, զի անունս Հիւսիքոս, որ է ըստ յունաց Իսիւքիոս, գրի նաեւ Եւսիւքիոս կամ Սիւքիոս եւ նոյն է ընդ անուանս Սուքիաս, եւ ըստ նմին, որպէս ի վարս սրբոյն Սուքիասայ գրի ի մեզ, թէ նշանակ է հանդարտեալ, զնոյն ասեն աստանօր եւ յոյնք վասն Իսիւքիոսի զօրականի...»:

Հ. Մ. Աւգերեանը նոյն ծանօթութեան մէջ ասում է, որ յոյները Իսիւքիոս զօրականին տօնում են մայիսի 10-ին՝ կցելով նաեւ Սիւքիոս ճգնաւորի յիշատակը, որ Փոքր-Հայքից էր: Համանուն մի ճգնաւորի յիշատակը մարտի 5-ին կամ 6-ին է: Այս բանից առնելով՝ մեր Յասմաւուրքում մարտն 10-ին դրուած է Հիւսիքոս զինուորի յիշատակը: Օտարազգիք մեր Սուքիասանց յիշատակը չեն տօնում, բայց յոյները Հիւսիքոս զինաւորի եւ Իսիւքիոս ճգնաւորի վարքի մէջ խառնում են մեր Սուքիասանց վարքն էլ: Հիւսիքոս զինաւորին, նրա քրիստոնէութեան ի պատիժ, հագցնում են այծենի կողոբ-քրճեղէն, մագեղէն: Մեր Ս. Սուքիասանք արդէն մագով ծածուած լինելուն համար քօշ են կոչւում: Սուքիասն էլ, Հիւսիպոսն էլ զօրական էին: Սուքիասն էլ, Հիւսիքոսն կամ Իսիւքոսն էլ նշանակում են հանդարտեալ: Հիւսիքոսին մեր Եկեղեցին տօնում է նոյեմբերի առաջին օրերին:

Այսքան Սիւքիոսների եւ Հիւսիքոսների անունները, որ յայտնի են երրորդ դարից սկսած, կարող էին անցնել ուրիշների էլ: Այդ անունով կարող էին կոչուել վկայաբանութիւն կազմողներից նախալուսաւորչեան

1 Աւգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Դտ. Ը., եր. 483-485:

նահատակների մի խումբ կամ Ս. Լուսաւորչի օրով եւ յետոյ յայտնի կրօնաւորների մի դաս, որի առաջնորդը կարող էր նոյն անունով Կապադովկիայից եկած լինել:

Մեր կարծիքն է, որ նախալուսաւորչեան շրջանի վկաների մի խումբը յետոյ վկայաբանութիւն կազմողներից կոչուել է Ոսկեանք, միւս խումբը՝ Սուքիասանք: Առաջին խումբը, ըստ մեզ, օտարներից Այրարատեան վկայք կոչուածներն են՝ նահատակուած, ինչպէս վերը տեսանք, մօտաւորապէս 118 թուին, երկրորդ խումբը՝ Սուքիասանք կոչուած, խոսքով Ա.-ի օրով եւ նրա մահից յետոյ: Վկայաբանութիւն կազմողները Ոսկեանց անունը առել են կա՛մ բնակավայրից «որում տեղեաց, ըստ Բիւզանդայ, Ոսկիք կոչեն», կա՛մ Միջագետքի խոտաճարակ Ոսկիներից, իսկ Սուքիասանց անունը՝ մեզ յայտնի Սիւքիոսների, Հիւսիքոսների անուններից: Այս անուանակոչութեան հանգամանքը ամենեւին չի նուազեցնում մեր նախալուսաւորչեան վկաների յիշատակի սրբութիւնն ու նուիրականութիւնը: Մոռացուած անունների տեղ նրանք միայն անուն են փոխ առել: Ժողովրդի յիշողութեան մէջ անուններն ու ժամանակը չփոխւում ու մոռացւում են, անցքերն ու դէպքերը առանց անունների ու ժամանակի՝ աւանդութեան կերպարանք են ստանում: Անշուշտ, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց վարքերը կազմողները աղբիւր են ունեցել ժողովրդական աւանդութիւնը, եւ իրանք արդէն յերիւրել են անուններ ու ժամանակ, որ պէտք է ճշտել:

Ժ.

ԿՐԿԻՆ ՀԱՊՈՒՀՆԵՐ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎՆԵՐ: ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ
ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԵՐԻ ՀՓՈԹՈՒԹԻՒՆ. ԳՈՒՅԷ ՈՍԿԵԱՆՔ ԵՒ
ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՔ ԿՈՉՈՒԵԼ ԵՆ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԲԵՐԱԾ ՅՈՅՆ
ԵՒ ԱՍՈՐԻ ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՅ ՀԵՏԵՒՈՂ ՀԱՅԵՐԸ:
ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՀԱՊՈՒՀ Բ.-Ի ՕՐՈՎ:
ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ ՄԱՍԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԱՅԺՄԵԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ: ՍՈՒԿԱՒԷՏԻ ՄԱՍԻՆ
ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ: Ս. ՈՍԿԵԱՆՅ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՅ ՄԱՍԻՆ ՄԵՐ
ԿԱՐԾԻՔԸ:

Եկեղեցական աւանդութիւնը ասում է, որ Սուքիասանք նահատակուեցին Շապուհի մահից յետոյ, այն ժամանակ, երբ խոսքովի մահուամբ Հայաստանը անտերուհ էր մնացել: Երկու խոսքով ունենք, երկու էլ Շապուհ կայ: Առաջին խոսքովն ու Շապուհն ապրում էին Ս. Լուսաւորչից առաջ

214-272 թ., երկրորդ խոսքովն ու Շապուհը՝ Ս. Լուսաւորչից յետոյ 309-379: Երկու Շապուհների ժամանակ էլ Հայաստանը, խոսքովների մահից յետոյ, անտերուզ է եղել, աւերածութեանց է ենթարկուել, ու բազմաթիւ քրիստոնեայք են նահատակուել: Այս Շապուհների ու խոսքովների օրով նահատակուած ո՞ր խմբերը կարող էին Ոսկեանք եւ Սուքիասանք կոչուել:

Ըստ աւանդութեան, Ոսկեանք Ս. Թադէոս առաքեալի աշակերտներն էին, իսկ Սուքիասանք, որ Սաթենիկ թագուհու ազգականներն էին, նրա հետ ալանաց երկրից եկած Ոսկեանց աշակերտեցին: Այսպէս լինելով, եթէ առաջինները կարողանային մինչեւ Բ. դարի քսանական թուերը ապրել՝ աւելի քան մի հարիւր տարի կեանք անցնելով, երկրորդները չէին կարող մինչեւ Գ. դարի վերջին քառորդն ապրել մօտ 270 տարի: Այս հանգամանքն եւս գալիս է հաստատելու, որ Ոսկեանք եւ Սուքիասանք նախալուսաւորչեան շրջանի հայ քրիստոնեայ նահատակների խմբեր են, որ յետոյ պատահաբար Ոսկեանց եւ Սուքիասանց անունով են կնքուել՝ յայտնի Ոսկիների եւ Սիւքիոսների անունով: Եթէ ընդունենք, որ Ոսկեանք եւ Սուքիասանք յետ լուսաւորչեան կրօնաւորներ են, այն ժամանակ կմնայ մեզ ասել, որ Ոսկեանք իրանց անունը ստացան Միջագետքի Դ. դարում յայտնի Ոսկի-խոտաճարակներից: Սուքիասանք դարձեալ Ալանաց երկրից էին եկած, բայց ոչ որպէս Սաթենիկ թագուհու ազգական, այլ Աշխեն տիկնոջ՝ Տրդատի թագուհու: Օտար պատմիչները Արտաշէսի տեղ Տրդատ են անուանում այն թագաւորին, որ Հռոմ գնաց՝ Ներոնից թագ ստանալու: Վկայաբանութիւն գրողները կարող էին շփոթել Տրդատին Արտաշէսի հետ, եւ Տրդատ Գ.-ի ժամանակ պատահածը Տրդատ-Արտաշէսի ժամանակ դնել եւ ըստ այնմ յարմարացնել վկայաբանութիւնը: Այսպէս լինելուց յետոյ էլ դժուար չէր շփոթել միւս անուններն ու պարագաները Ս. Լուսաւորչի տեղ՝ Ս. Թադէոս առաքեալ եւ Բ. Շապուհի ու խոսքովի տեղ՝ Ա. Շապուհ եւ խոսքով դնել՝ մոռանալով, թէ այդպէս Ս. Սուքիասանք մօտ 270 տարի պէտք է ապրէին, որ անհնարին է: Եթէ Սուքիասանք Աշխեն տիկնոջ հետ Հայաստան եկած նրա ալան ազգականներ էին, կարող էին Հայոց ընդհանուր դարձի ժամանակ քրիստոնեայ դառնալ, ու հետեւելով Ս. Լուսաւորչի բերած կրօնաւոր խոտաճարակներին՝ բնակուել Սուկաւէտ սարում եւ Սուքիասանք կոչուէին կամ յայտնի Սիւքիոսների անունով կամ իրանց մէկի անունով, որ կարող էր Սուքիաս լինել:

Աւանդութիւնն ասում է, որ Շապուհից յետոյ Ալանաց Գիգիանոս թագաւորը պարսիկ զօրքեր ուղարկեց Սուքիասանց յետ տանելու կամ սպանելու, եթէ նրանք չթողնէին քրիստոնէութիւնը եւ յանձն չառնէին գնալ: Պատմութիւնից գիտենք¹, որ խոսքով Բ.-ի ժամանակ Կովկասեան

1 Սովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Թ., Լե., ԼԶ.: Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. Է.:

ազգերը գրգռուած Շապուհ Բ.-ից՝ յարձակուեցին Հայաստանի վերայ եւ հասան մինչեւ Վաղարշապատ: Այս արշաւանքի ժամանակ նահատակուած քրիստոնեաներն էլ կարող էին Սուքիասանց անունով կոչուել: Մեհրուծան Արծրունին մեծ աւերմունք գործեց Հայաստանում՝ աշխատելով ջնջել քրիստոնէութիւնը: Շապուհ Բ. Արշակի օրով մեծ հալածանք է հանում քրիստոնէութեան դէմ Հայաստանում եւ նահատակում է Մարի էրեցին՝ եօթանասուն ընկերներով: «Ապա, - ասում է Բիւզանդ., - բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի՛ գտցի»¹:

Իսկ Հ. Միքայէլ Չամչեանը² Հայաստանի այն ժամանակի թշուառութեան նկարագրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով. «Իսկ մոգք հանդերձ դահճով սփռեալ ի գեօղս եւ յաւանս, բռնադատէին զամենեւեան յուրացութիւն հաւատոյ, եւ յոչ առնուլ նոցա յանձն, չարաչար մահուամբ սպանանէին զբազումս ի նոցանէ: Եւ եղեւ յայնժամ աշխարհս մեր իբրեւ սպանդարան մարտիրոսաց»: Այս մարտիրոսների եւ նահատակների յիշատակը չենք տեսնում մեր եկեղեցում, նրանք չկան տօնելի սրբերի շարքում: Ինձ թւում է, որ այս եւ նման նահատակներ կարող էին Ս. Ոսկեանք եւ Սուքիասանց ընդհանուր անուան տակ տօնուել:

Սուքիասանց անունով նուիրագործուած է Սուկաւէտ սարը, որ այժմ Քեօսա-դաղ է կոչւում, որ տարուայ մէջ որոշ օրերում ժողովուրդը ուխտի էր գալիս մեծ բազմութեամբ, երբ երկիրը խաղաղ էր, եւ այժմեան արհաւիրքները չկային:

Մեծ Սուկաւէտի ստորոտում մի բլրակի վերայ 16 գերեզմաններ կան՝ շատ հին, մամուռած եւ խոտերի մէջ հազիւ նշմարելի, կայ մի կլոր քար էլ:

Ժողովրդական աւանդութիւնը ասում է³, որ դրանք 40 աւագակներ են եղել եւ պատահելով Ս. Թադէոս առաքեալին՝ կամեցել են նրան կողոպտել: Ս. Թադէոսը յայտնել է, որ ոչինչ չունի եւ առաքեալ է, ու քարոզում է Յիսուս Քրիստոսի անունով: Աւագակները հաւատալու համար հրաչք են պահանջում. Ս. Թադէոսը ձեռքով մի եղնիկ է կանչում՝ եղնիկը մօտ է գալիս: Այս հրաչքը տեսնելով՝ աւագակները հաւատում են, թողնում են աւագակութիւնը, մկրտում եւ սկսում են ճգնել: Ս. Թադէոս առաքեալը բաժանում է նրանց տասն տասն. տասը թողնում է Սուկաւէտում, տասը ուղարկում է Ղլիճ-գեաղուկ, այնտեղ, ուր է Ս. Գէորգ կոչուած վայրը, տասն՝ Դէդէ-Մուրատ եւ Դէդէ-Մաքսուտ՝ Ամէտ գիւղից դէպի արեւելք եւ տասն հոգի էլ՝ Ալադաղ (Ծաղկէոյ լեռ): Սրանք նահա-

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Դ. գլ. ԺԷ.:

2 Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Դտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԽԱ., ԽԸ., եր. 321-464:

3 Հայկունի, Բագրեւանդ եւ Ջրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա., Վաղարշապատ, 1894, էջ 107-119:

տակելում են բռնաւորից խաստուրցիների մատնութեամբ: Այդ պատճառով էլ ալաշկերտցոց մէջ առակ է. «Կուսանք մատնող խաստուրցիք»:

Այս ժողովրդական աւանդութիւնը, համեմատելով եկեղեցականին, ըստ էութեան նման է,-կայ Թադէոս առաքեալ, կան Ոսկեանք (հետն առնելով եւ Սուքիասանց) ի դէմս աւագակների, կայ եղնիկի վերայ կատարուած հրաշք, կայ մատնութեան եւ նահատակութեան հանգամանք: Միայն Դեսպան Ոսկեանք եւ թագուհու ազգական Սուքիասանք ժողովրդական աւանդութեան մէջ աւագակ են դարձել: Ժողովրդական աւանդութեան մէջ մոռացուել է թագաւորի կամ իշխողի անունը եւ տեղը դրուել է բռնաւոր անորոշ անունը: Մատնիչ Սկուհէր նախարարի տեղ, որ յայտնել էր Սուքիասանց քրիստոնեայ լինելը, դրուել է խաստուրցիք: Թէպէտ ընդհանրապէս կարծուծ է, որ գրաւոր յիշատակութիւնների աղբիւրը ժողովրդի բանաւոր աւանդութիւնն է, բայց այս դէպքում, ըստ իս, գրաւորն է ժողովրդական աւանդութեան աղբիւրը: Ժողովուրդը, լսելով Յասմաւորքի վկայաբանութիւնների ընթերցմունքը, որ շատ ժամանակ չէ՝ դադարել է, մոռանալով իւր լսելիքին խորթ, անծանօթ յատուկ անունները, եկեղեցական աւանդութեանը իւր հասկացողութեան համեմատ ձեւ է տուել:

Մենք անապատականների մասին այս մեր տեսութեան մէջ երկար կանգ առանք Ոսկեանց եւ Սուքիասանց վերայ. նախ, որ նրանք են հանդիսանում, ըստ մեր եկեղեցական աւանդութեան, հայ կրօնաւորութեան նախասկիզբն: Հարկաւոր է ճշտել, թէ Սուքիասանք եւ Ոսկեանք իբրեւ անապատական, կրօնաւոր եւ խոտաճարակ՝ ե՞րբ կարող էին ապրած լինել. այդ օրից էլ պէտք է հաշուել հայ կրօնաւորութիւնը: Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը հաւաստիք չէ տալիս, որ Ա. դարում, երբ ըստ աւանդութեան ապրում էին Ոսկեանք, Բ. եւ Գ. դարերում, որոնց մէջ ձգւում է Սուքիասանց կեանքը, Եգիպտոսից դուրս, եւ այն եւս Հայաստանում, ապրելիս լինէին կազմակերպուած անապատական, կրօնաւորական եւ խոտաճարակների կարգեր: Քանի որ, կրօնաւորութիւնը Դ. դարում միայն Եգիպտոսի սահմանից դուրս գալով, նոյն դարի Բ. կիսին Բարսեղի ջանքով հաստատուեց Կապադովկիայում քիչ բարեփոխուած, եւ հայ կրօնաւորութիւնը համարւում է Բարսեղի հաստատածի շառաւիղ:

Եթէ Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասանց անջատենք կրօնաւոր խոտաճարակներից, իբրեւ Հայ Եկեղեցւոյ նահատակներ, նրանք կարող էին մարտիրոսական պսակին արժանացած լինել ի դէմս այն քրիստոնեաների, որոնք վկայել են Քրիստոսին առաջին դարից սկսած մինչեւ Դ. դարը խմբովին, որոնց մասին յականէ յանուանէ յիշատակութիւն չկայ ո՛չ մեր պատմութեան եւ ո՛չ մեր եկեղեցական աւանդութեան մէջ: Մենք անուն-

ները, որ տրուած են այս նախկին քրիստոնեաներին՝ առնուած յոյն-ասորի Սիւքիոսներէց, թէ Միջագետքի խոտաճարակ Ոսկիներից, պատահական բան ենք համարում: Էութիւնն այն է, որ այդ նահատակները եղել են. Ոսկեա՞նք ու Սուքիասա՞նք կկոչուեն, թէ Արարատեան բիւր վկայք եւ ըստ Փիւմելիոսի՝ Խոսրով Ա.-ի ժամանակ նահատակուած քրիստոնեայք՝ միեւնոյն է:

Մի անգամ ընդունելով, որ Ոսկեանց եւ Սուքիասանց անուան տակ պէտք է հասկանալ նախկին՝ մինչեւ Ս. Լուսաւորիչը եղած հայ քրիստոնեայ նահատակները, ուրեմն, Հայոց կրօնաւորութիւնը պէտք է բաժանենք նրանցից եւ նրա սկիզբը պէտք է դնենք Դ. դարում, ամենավաղը՝ Ս. Լուսաւորիչի օրով, հիմնուելով այն պատմական աւելութեան վերայ, որ Ս. Լուսաւորիչը Կեսարիայից ձեռնադրուած յետ դառնալիս՝ հետը բազմիւր յոյն հոգեւորականներ եւ ասորի կրօնաւորներ բերեց եւ սկիզբն դրեց կրօնաւորական բարեպաշտութեան, ամենատուչ՝ Ս. Ներսէս Մեծի օրով, որ Աշտիշատի ժողովում արդէն կանոններ էր սահմանում կրօնաւորների համար: Բայց այս մասին յետոյ:

Սուքիասանց եւ հայ կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ Սուկաւէտ լեռն եւս կարեւոր դեր ունի իբրեւ Սուքիասանց բնակավայր եւ կրօնաւորութեան հանգիստարան:

Հ. Մկրտիչ Աւգերեանը Սուքիասանց վկայաբանութեան ծանօթութեան մէջ¹ կարծում է, որ Սուքիասանց բնակած լեռը Սուքիասի անունով է, որ Սուկաւ է կոչուել, վասն զի նոյն Սուքիասն ասում է. «Եկայք երթիցուք յայլ սուկաւ տեղիս»: Սուկաւ, ուրեմն, որպէս հասարակ անուն՝ կար, որ թերեւս նշանակում էր անմարդաբնակ, դաժան, առապար տեղ: Հ. Աւգերեանը Սուկաւը նոյնացնում է լատին սիքքուս բառին, որ ցամաք, չոր է նշանակում:

Հ. Ալիշանը² Սուկաւ լեռան արդի Քեօսա-դաղ անունը համարում է քօշից բառից առաջ եկած:

Մեր միաբանակից Գեր. Բարդուղիմէոս Եպիսկոպոսը³ երկար կանգ է առնում Սուկաւ եւ Սուկաւէտ անունների վերայ, աշխատում է մեկնել այդ բառերի ծագումն եւ գալիս է այն եզրակացութեան, որ Սակա-ւէտ կամ Սուկա-ւէտ նշանակում է «մեծ մեծ կաթիլներով անձրեւող ամպ կրող, ունող. կամ Սուկա-ի-ատ, որ նշանակում է աղբիւր, ակն, աւազան ջրոյ»: Սրբազանի այս եզրակացութեան հիմքն է արաբ-տաճկերէն բառաբանը՝ ըստ ընթերցման պ. Հ. Աճառեանի:

1 Վարդ Յարանց: Զտ. Բ., եր. 113-120: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

2 Ալիշան Ղեւոնդ, Այրարատ, եր. 536-537:

3 Գեորգեան Բարդուղիմէոս, Խորենացիի Խորենացով պէտք է հասկանալ, Զտ. Բ., եր. 86-89:

Ուրեմն Բարդուղիմէոս սրբազանը Աւգերեանին բոլորովին հակառակ եցրակացութեան է գալիս: Սրբազանը Սուկաւէտ բառը արաբ-տաճկերէն բառարանով ստուգաբանելիս Սուկաւ ջրառատ վայր է ընդունում: Հ. Աւգերեանը լատիններէն սիքքուս բառի հետ նոյնացնելով Սուկաւէտը՝ ցամաք, չոր է հասկանում:

Եթէ ըստ Բարդուղիմէոս սրբազանի Սուկաւէտ, Սակաւէտ կամ Սուկախատ ծագած համարենք արաբ-տաճկերէնից, այն ժամանակ այդ անունի կիրառութիւնը պէտք է է. դարից դնել, երբ արաբները առաջին անգամ արշաւեցին Հայաստան: Մինչդեռ, ըստ եկեղեցական աւանդութեան, Սուքիասանք այլ Սուկաւ տեղ էին որոնում, եւ լեռն էլ նրանց անունով Սուկաւէտ կոչուեց: Իսկ Սուքիասանց ամենաուշ ժամանակը Դ. դարն է, ուրեմն այդ ժամանակից արդէն նրանց բնակավայրը Սուկաւ էր կոչւում: Բացի այս, ըստ Մառի, Սուքիասանց վկայաբանութիւնը արդէն կազմուած էր է. դարում: Ուրեմն, է. դարից առաջ Սուքիասանց վկայաբանութիւնը կրում էր «Նահատակութիւն ճգնաւորացն Սուկաւէտայ (Мученичество Сукаветских подвижников)»:

Ըստ իս, ինչպէս Բարդուղիմէոս սրբազանի, նոյնպէս եւ Հ. Աւգերեանի, ենթադրութիւնները Սուկաւէտ բառի ստուգաբանութեան վերաբերութեամբ համոզեցուցիչ չեն, թէեւ ըստ էութեան Աւգերեանի եզրակացութիւնը - Սուկաւէտ, սիքքուս՝ չոր ցամաք - ուղիղ է: Թողնենք այն, որ «եկայր երթիցուք յայլ սուկաւ տեղիս» դարձուածքից երեւում է, որ Սուկաւ, առանց առնչութիւն ունենալու լատին սիքքուս բառին, հաւանօրէն նշանակում է անջրդի, առապար: Սուքիասանք Ոսկեանց բնակավայր Ծաղկէոյ ջրաշատ լեռը աւելի կենսուրախ եւ կենցաղական համարելով՝ ասում են «եկա՛յք, երթիցու՛ք յայլ սուկաւ տեղիս»:

Մենք հեռուից, ուսական Բասենից, տեսել ենք Սուկաւէտ լեռն, եւ մի ամբողջ շաբաթ Բասենում մեր շրջագայութեան ժամանակ չէինք կարողանում հեռացնել մեր աչքերը թէ Սուկաւէտից, որ գրաւել էր մեր ուշադրութիւնը, թէ Սուքիասանց յիշատակով, եւ թէ ժողովրդի գրոյցների մէջ նրա անուան յաճախակի յեղեղմամբ, եւ այն կարծիքի ենք, որ Սուկաւէտը իւր լերկ գագաթով աւելի անջրդի է, քան ջրառատ, եւ ժողովրդի նրան տուած Քեօսա-դաղ յորջորջումն արդէն ցոյց է տալիս նրա կանաչութիւնից զուրկ լինելը: Ուրեմն, Հ. Ալիշանի Քեօսա-դաղ կոչումն քօշից բառից առաջ եկած համարելը լոկ ենթադրութիւն է. քեօսա-գօշ կնշանակի, իսկ քօշից՝ այծերի:

Ըստ Հայկունու¹ Սուկաւէտները երկու են՝ մեծ եւ փոքր: Սուքիասանց Նահատակութեան վայրը համարւում է փոքր Սուկաւէտը, Գիշա-

1 Հայկունի Ա., Բագրեւանդ եւ Ջրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա.: Վաղարշապատ, 1894, էջ 107-119:

բուն սարի եւ մեծ Սուկաւէտի միջեւ տափարակի արեւելահարաւ բլրակը, որի վերայ երկու ոտնաչափ բարձրութեամբ որմերով մատուռներ կան: Մատուռները շինուած են անարուեստ՝ կոշտ քարերով: Մատուռներից մէկի մէջ 1850-60թ. հայ քահանաներն էին պատարագում, իսկ միւսում՝ հայ հաթուրիկները: Այժմ էլ ամառը համարեա ամեն կիւրակէ պատարագում են հայ կաթողիկէները, որովհետեւ կաթողիկ ուխտաւորները անպակաս են:

Բլրակի գագաթի արեւելեան եզրի զառիվայրի վերայ մի մեծ շերտ քար կայ: Աւանդութեամբ՝ այդ քարի վերայ են նահատակուել Ս. Սուքիասանք: Մատուռի արեւելեան կողի ստորոտում, քիչ ցած, սակաւաջուր աղբիւրն է, իսկ տափարակի հարաւարեւմտեան կողմը՝ գլխաջուր կոչուած առատ աղբիւրը: Գլխաջրից դժուարագնաց լեռնալանջի զառ ի վերի վերայ՝ «Չարչարումն»:

Ամփոփումն. Ս. Ոսկեանք եւ Սուքիասանք՝ որպէս խոտաճարակ կրօնաւորների դասակարգ՝ չէին կարող Ա. դարում ապրել, որովհետեւ միայն Դ. դարում կրօնաւորութիւնը Իլարիոնի ձեռքով Եգիպտոսից տարածուեց Պաղեստին, այնտեղից՝ Եփրեմ Խուրու ձեռքով՝ Ասորիք, իսկ այստեղից Եւստաթէոսի ձեռքով՝ Փոքր-Հայք: Ոսկի խոտաճարակներն էլ Դ. դարում սկսեցին Միջագետքում, եւ այնտեղից հաւանօրէն տարածուեցին Հայաստան: Ս. Ոսկեանք եւ Սուքիասանք, եթէ Ս. Լուսաւորչի բերած եւ նրանց հետեւող հայ կրօնաւորները չեն, ապա ուրեմն այդ անունների տակ եկեղեցին տօնում է նախալուսաւորչեան շրջանի նահատակուած հայ քրիստոնեաների խմբերին:

Սուկաւէտ չպէտք է ստուգաբանել ոչ լատիներէնով եւ ոչ արաբատակերէնով: Նրա այժմեան Քեօսա-դաղ անունը առնչութիւն չունի քոչից բառի հետ, ինչպէս կարծում է Հ. Ալիշան: Քեօսա-դաղ կնշանակի լերկ, կանաչութիւնից զուրկ լեռ, որ այդպէս էլ է: Սուկաւէտը հնումն Ջրաբաշխ էլ է կոչւում, որովհետեւ նա գտնւում է այն բարձրաւանդակի վերայ, որի մօտ վտակները մի կողմից հոսում են դէպի Մուրատ (Արածանի-Արեւելեան Եփրատ) եւ միւս կողմից՝ դէպի Երասխ գետերը, եւ Ջրաբաշխը ոչ մի առնչութիւն չունի ջրառատ, ջրաշատի հետ:

Սուկաւէտից դէպի հարաւ-արեւելք ձգւում է Բագրեւանդ գաւառը, դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Բասենները:

ԺԱ.

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԲԵՐԱԾ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ ԵՒ ԱՍՈՐԻ
ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐԸ: Ս. ԴԱՆԻԷԼ ԾԵՐՈՒՆԻ: ՀԱՅ
ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐԻ ԱՆՅԻՇԱՏԱԿ ՄՆԱԼԸ ՏՕՆՈՒՈՂ ՍՐԲԵՐԻ
ՀԱՐՔՈՒՄ: ՀԱՅ ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ:
Դ. ԴԱՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐՕՆԱՍՏԱՆՆԵՐԸ: Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ
ԵՒ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՃԳՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ: ԵՒՍՏԱԹԷՈՍ
ԵՒ ԻՒՐ ՀԵՏԵՒՈՂՆԵՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐՕՆԱՒՈՐՆԵՐԻ
ՎԱՐՔԸ:

Ս. Ոսկեաններից եւ Սուքիասեաններից անկախ, ճգնաւորական, կրօնաւորական եւ վանական կեանքը Հայաստանում սկսուեց եւ զարգացաւ Դ. դարում: Փաւստոս Բիւզանդը, Մովսէս Խորենացին եւ մեր միւս պատմիչները բաւական նիւթ են մատակարարում Հայ կրօնաւորութեան եւ վանականութեան մասին:

Հայ պատմիչների աւանդածին համեմատ, Ս. Լուսաւորիչը ձեռնադրուելուց յետոյ Կեսարիայից վերադառնալիս՝ մի առ ժամանակ մնաց Սեբաստիայում՝ այնտեղից եւս կրօնաւորներ ժողովելու¹ եւ, ըստ Հ. Միքայէլ Չամչեանի², այստեղից էլ շատերին ընտրելով՝ հետն առած եկաւ Հայաստան: Այս սեբաստացի կրօնաւորներից արժանաւորագոյններին քորեպիսկոպոս եւ քահանայ կարգեց Հայաստանի զանազան կողմերում, մնացածներին էլ թողեց, որ կրօնաւորական եւ անապատական ճգնաւոր կեանք վարեն՝ նորահաւատներին քրիստոնէական առաքինութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ հանդիսանալով: Այս Դ. Դարի սկզբումն էր:

Ս. Լուսաւորիչը ասորի ճգնաւորներ էլ բերեց Հայաստան: Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էր Դանիէլ ծերունին, որին Ս. Լուսաւորիչը քորեպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ Տարօնի եկեղեցիների վերայ տեսուչ կարգեց: Ս. Դանիէլը անմարդաբնակ լեռներում անապատական կեանք վարելով հանդերձ՝ աչալընթեամբ եւ եռանդով հետեւում էր իւր հօտի բարոյական եւ քրիստոնէական հոգևով վերածնութեան գործին:

Ս. Յուսիկի նահատակութիւնից յետոյ Ս. Դանիէլը մինչեւ անգամ պէտք է բազմէր Հայոց Հայրապետական գահը, բայց խեղդամահ եղաւ՝ Տիրան թագաւորին ու նախարարներին Ս. Յուսիկի նահատակութեան պատճառով յանդիմանելու համար: Ս. Դանիէլի մարմինը նրա Շաղիտա

1 Ձեմոք Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ: Վենետիկ, 1889, եր. 47: Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1824, եր. 229:

2 Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Զտ. Ա., գլ. ԼԶ., եր. 391:

եւ Եպիփան աշակերտները իրանց ընկերակիցների հետ տարան Տարօն եւ թաղեցին նրա ճգնարանում՝ Հացեաց դրախտում¹: Հաւանական է, որ Ս. Դանիէլը հայրապետական գահը բազմելու համար հրաւիրուած էր Վաղարշապատ եւ այդտեղ նահատակուելով՝ տարուեց թաղուելու իւր ճգնարանում:

Ս. Դանիէլի յիշատակը պէտք է տօնուէր Անտոնի եւ Կրօնիդէսի հետ, բայց մեզ անհասկանալի պատճառով տօնուում է Ս. Լուսաւորչի որդւոց եւ թոռանց հետ: Նա ոչ մի ազգակցութիւն չունէր Ս. Լուսաւորչի հետ, հայրապետական օծումն էլ չստացաւ, որ գոնէ այսպէս՝ իբր հայրապետ, դասուէր Ս. Լուսաւորչին յաջորդող նրա որդիների ու թոռների շարքում:

Շարականի մէջ² ի պատիւ Ս. որդւոց եւ թոռանց մանկունքում Ս. Դանիէլի համար երգւում է. «Երկնայնոցն ի յերկրի հաղորդ ճգնութեամբ, յանդիմանելով զթագաւորն՝ կատարեցար վասն անուանն Տեառն. Ս. Դանիէլ, անդադար բարեխօսեա՝ վասն անձանց մերոց»:

Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էին Շաղիտան, որին Դանիէլը կարգել էր Կորդուաց աշխարհում, եւ Եփրեմը:

Յոյն համարուած կրօնաւորների մէջ նշանաւոր էին Անտոնն ու Կրօնիդէսը, որոնց մասին յիշատակութիւն գտնուում ենք միայն Զենոբ Գլաւկում³, Վարք Սրբոցում⁴, Ճառնատիրներում եւ եկեղեցական աւանդութեան մէջ: Ագաթանգեղոսը, Փաւստոսն ու Մովսէս Խորենացին դրանց մասին ոչինչ չեն գրում: Անտոնի եւ Կրօնիդէսի յիշատակը եկեղեցին տօնում է Զ. դարի վերջերին նահատակուած եօթն խոտաճարակների հետ: Այս տօնը եւ նրան յատկացրած «Յաւուրս վերջին ժամանակի» շարակաւոր յետին ժամանակներում է սահմանուել: Անտոնն ու Կրօնիդէսը եկեղեցական աւանդութեան համեմատ եկեղեցական որեւէ աստիճան չստացան. կրօնաւոր էին, կրօնաւոր էլ մնացին: Յոյն էր նաեւ Եպիփանը⁵, որին Ս. Դանիէլը կարգել էր Ծոփաց աշխարհի Աղձնիք գաւառում վարդապետ կամ հոգեւոր դաստիարակ:

Այս ճգնաւորներն ու կրօնաւորները յոյն եւ ասորի են կոչուած մեր պատմութիւններում ու եկեղեցական աւանդութեան մէջ, բայց կարող էին եւ հայ լինել, որովհետեւ դրանք Միջագետքից, Փոքր-Հայքից եւ Սեբաստիայից էին: Մեր նախնիք դրանց ասորի, յոյն են անուանել, ըստ իս՝ նրանց աւելի խորհրդաւոր եւ պատկառելի դարձնելու համար, ինչպէս Ս. Հռիփսիմեանց՝ հոռովմայեցի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին՝ պարթեւ, եւ

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԳ: Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ.:

2 Կանոն որդւոց եւ թոռանց Ս. Լուսաւորչի, ԳԶ.:

3 Զենոբ Գլաւկ, Պատմութիւն տարօնոյ, եր. 70:

4 Վարք Հարանց, Խատ. Է., եր. 33-41:

5 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԵ.:

բոլոր մեր պատմութեան մէջ յայտնի անձերին՝ օտար ծագումի: Միջագետքը Հայոց սահմանակից էր, եւ հիւսիսային մասը կոչւում էր Հայոց Միջագետք, Սեբաստիան Հայոց քաղաք էր եւ նրա եպիսկոպոսը Հայոց եպիսկոպոս էր կոչւում: Փոքր-Հայքը, որի սահմանի վերայ էր գտնւում Կեսարիան, Հայաբնակ երկիր էր, թէեւ բիւզանդական իշխանութեան տակ լինելով՝ չատ զօրեղ էր այնտեղ յոյն ազդեցութիւնը:

Յոյն եւ ասորի կոչուած կրօնաւորների շարքում գտնուած ենք զուտ Հայ անուններ, ինչպէս Գինդ Մեծը եւ նրա աշակերտներից՝ Վաչակ, Արտոյտ, Մարախ, որոնց Տրդատն էլ էր ընկերակցում¹: Գինդ մեծը Դանիէլ ծերունու աշակերտն էր եւ նրանից յետոյ դարձաւ արքայաների գլուխ, միանձնների վարդապետ, միայնակեացների առաջնորդ, վանքերի առաջնորդ եւ անապատաւորների ուսուցիչ: Ներսէս Մեծի օրով նշանաւոր էին առաջին Գինդի աշակերտ Գինդ Սլկունին² եւ իւր ձեռնասուն աշակերտ Մուշէն³: Սակայն, այս կրօնաւորներից ու ճգնաւորներից ոչ մէկին էլ չէ յիշում եկեղեցին տօնելի սրբերի կարգում:

Ըստ մեզ, պէտք է Ս. Դանիէլ ծերունուն բաժանել Ս. Լուսաւորչի որդիներից ու թոռներից, եւ նրա հետ միացնելով Դ. դարի բոլոր յայտնի Հայ կրօնաւորների ու ճգնաւորների անունները՝ մի նոր տօն սահմանել կամ կցել եօթն խոտածարակաց տօնի հետ: Փաւստոսի ու Խորենացու վկայութիւնները բաւական են նրանց տքնութիւնն ու վաստակը եկեղեցու պայծառութեան համար ապացուցուցած համարելու:

Ըստ Զենոբ Գլակի⁴, Կեսարիայի Հայրապետը յանձնարարում է Ս. Լուսաւորչին, որ սա յաւիտենական օրէնք դնի.

Ա. Որ կրօնաւորները Աղէքսանդրացոց (Եգիպտոսի ճգնաւորների) պէս դաստակերտներում ու գիւղաքաղաքներում չաշխատեն, առանձին առանձին չապրեն, առանձին աղօթատեղի չունենան, այլ խմբովին՝ մինչեւ հարիւր հոգի միասին ապրեն,

Բ. Որ վանքերին գիւղեր եւ մեծամեծ աւաններ յատկացնի՝ պարտաւորելով, որ այս գիւղերն եւ աւանները հոգան վանքերի պէտքերը, որպէս զի կրօնաւորներն ու վանականները աղօթքով ու ճգնութեամբ պարապեն,

Գ. Որ կրօնաւորների բնակութեան տեղերում առանձին մատուռ չշինուի, մատուռներում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ կարգուեն: Մատուռների մօտ չինուեն դաստակերտներ, աղքատանոցներ եկողները տրտուռ չի տեղի չունենան, ուխտաւորներն էլ եկեղեցու դռանը չքնեն:

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

2 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Ի.:

3 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

4 Պատմէն երկրորդ եւ պատասխանի թղթոյն Սրբոյն Գրիգորի, զոր յղեաց Կեսարու Հայրապետն ի ժամ վախճանին իւրոյ:

Որքան եւ կասկածելի լինի Կեսարիայի Հայրապետի ու Ս. Լուսաւորչին գրած այս թուղթը, անուամենայնիւ, մասամբ պատկերացնում է Հայ կրօնաւորութեան եւ վանականութեան կենցաղը, որի մէջ տեսնում ենք Եգիպտոսի առանձակեաց ճգնաւորների (անախորետ) եւ Սերաստիայի Եւստաթէոս եպիսկոպոսին հետեւող թափառաշրջիկ կրօնաւորների փոխարէն Բարսեղի Հաստատած կենովիտական-միաբանական ուխտի ջատագովութիւնը: Այս Հանգամանքը Հաստատում է, որ Զենոբ Գլակի անուան տակ պատմիչը ապրում է Բարսեղ Մեծից յետոյ, եւ ծանօթ էր եգիպտական ճգնաւորների կենցաղին:

Ինչպէս արդէն ասել ենք, եգիպտական ճգնաւորները միաբանական կեանք չէին վարում. առանձին առանձին սկիթներում (մենաստաններում) էին ապրում, իրարից հեռու քարայրներում կամ խրճիթներում: Շատ առաջ, օրինակ, Պաւղոս Թեբայիդացու ժամանակ՝ Գ. դարում, ապրում էին բոլորովին մեկուսացած անապատներում ու լեռների անձաւներում անյայտութեան մէջ:

Սկիթներում ապրողները իրանց ձեռքի վաստակը քաղաքներում ու աւաններում վաճառելով՝ հայթայթում էին իրանց պէտքերը, աւելորդը՝ լաւագոյն հանգամանքում աղքատներին բաժանելով կամ նրանց կարիքների համար գործադրելով: Յետին ժամանակներում, երբ կրօնաւորները շեղուելով իրանց սկզբնական մաքուր կենցաղից՝ սկսեցին զեղծ կեանք վարել, իրանց վաստակը արտահանելու պատրուակով քաղաք էին գնում՝ անձնատուր լինելու վայրաքաշ մեղկութեան:

Ս. Բարսեղը քաջալերելով կրօնաւորների ձեռքի աշխատանքը՝ արգելում էր արտահանելու պատրուակով քաղաքներում, գիւղերում թափառելը:

Դ. դարում Հայաստանի կրօնաւորների բնակավայրերն էին՝ Տարօն գաւառում՝ Իննական վայրը կամ Գլակայ վանքը եւ Հացեհաց դրախտը, Արարատեան նահանգում՝ Բագրեւանդ եւ Բասեան գաւառները, Բարձր-Հայքում՝ Դարանաղեաց Մանեայ այրը, Ծովագ նահանգում՝ Աղձնիք:

Հոգեկան անդորրութիւն էին գտնում այս ճգնարաններում Տրդատ թագաւորն ու Ս. Լուսաւորիչը, յաճախակի առանձնանալով Տրդատը՝ Տարօնի կրօնաստաններում, Ս. Լուսաւորիչը՝ Արարատեան նահանգի Սուկաւէտ եւ Ծաղկէոյ ճգնարաններում, Եփրատի ափունքի մօտ, այնտեղ, ուր, ըստ Փաւստոսի, «առաջու կայեանքն էին Մեծին Գրիգորի առաջնոյ, որում տեղեաց ոսկիք կոչեն»¹: Մեզ այնպէս է թւում, որ Փաւստոսի մէջ Տրդատի՝ Տարօնոյ կրօնաւորներին յարելը, եւ Մեծին Գրիգորի առաջնոյ

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

յաճախելն այնտեղ, «որում տեղեաց ոսկիք կոչեն», աւելադրութիւն է յետին ժամանակի: Բայց մենք, թողնելով մեր անձնական վարկումները, եկեղեցական աւանդութեան հաւատարիմ մնալով՝ ասենք, որ Ս. Լուսաւորիչը իւր «առաջու կայեանք»-ում միայնակեացների ուխտ է հաստատել՝ գլխաւոր կարգելով ասորի կրօնաւորներից մէկին, որի անունն էր Աբաս, որ կնշանակի հայր՝ հասարակ անուն վանահայրների ու վանքերի առաջնորդների:

Եթէ Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսին եւ նրան հետեւող կրօնաւորներին ընդունենք հայ կրօնաւորների կարգում, այն ժամանակ պէտք է ասենք, որ Եւստաթէոս լինելով խստակրօն մարդ՝ ոչ միայն իւր թեմի մէջ քաջալերել է կրօնաւորութիւնը, այլ ինքն էլ, հակառակ իւր եպիսկոպոսական աստիճանին, որ այն ժամանակ աշխարհիկ հոգեւորականութեան կարգին էր պատկանում, կրօնաւորական կեանք էր վարում, եւ կրօնաւորութիւնը համարում էր քրիստոնէական առաքինութիւններից առաջինը: Նա բազմաթիւ հետեւողներ ունէր, սակայն այդ հետեւողները ոչ Պաւղոս Թեբայիդացու պէս մենաւոր, աշխարհուրաց եւ աշխարհից հեռացած ճգնաւորներ էին, ոչ Անտոն Անապատականի պէս սկիտաբնակ միանձներ եւ ոչ Իլլիարիոնի ու նրա հետեւողների պէս վանական միաբաններ էին: Նրանք կրօնաւորի սքիւմով, որ այն ժամանակ փիլիսոփայական (երեւի Ստոյիկեան-խստակեաց) ձեւ էր կոչւում, թափառական կեանք էին վարում՝ քաղաքներում ու գիւղերում ջոկ ջոկ ապրելով:

Եթէ յիշուի Ս. Լուսաւորիչը Սեբաստիայից կրօնաւորներ բերեց, դրանք անշուշտ Եւստաթէոսին հետեւողներից չէին, որովհետեւ, եթէ ոչ աւելի վաղ, ըստ աւանդութեան Ս. Լուսաւորիչը Դ. դարի սկզբում՝ 301 թուին, գնաց Կեսարիա՝ ձեռնադրուելու, եւ այնտեղից վերադառնալիս՝ Սեբաստիայից կրօնաւորներ բերեց, իսկ Եւստաթէոսի գործունէութիւնը՝ որպէս հակուածի դէպի կրօնաւորութիւն, սկսւում է այդ դարի առաջին քառորդից, այսինքն՝ Ս. Լուսաւորիչից յետոյ:

Կրօնաւորները, ինչպէս գիտենք, եկեղեցական աստիճաններ չունէին. Ս. Լուսաւորիչը իւր բերած կրօնաւորներից արժանաւորագոյններին կարգեց Հայաստանում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ: Այդ քորեպիսկոպոս եւ քահանայ կարգուած կրօնաւորները պէտք է որ հայագէտ, ուրեմն եւ հայ լինէին, որ կարողանային հաւատի բերելու եւ հաւատը ամրապնդելու համար ժողովրդի լեզուով խօսել:

Ի՞նչ վարք ունէին Հայաստանի կրօնաւորները: Փաւստոս Բիւզանդը տալիս է մեզ հայ կրօնաւորների վարքի նկարագիրը: Դանիէլ ծերունու համար ասում է նա. «Եւ բնակութիւն իւրոց (Դանիէլի) կայենիցն յան-

մարդի լերինս, այլ զտեսչութիւն մարդկան պիտոյից ոչ երբեք անփոյթ առնէր: Միահանդերձ մաշկանափորտն սանդաղաւոր, եւ կերակուր իւր արմատք բանջարոց, եւ գաւազան անգամ ընդ ինքեան ոչ ունէր: ... Եւ կայեանք տեսչութեան իւրոյ, յորժամ յանապատաց ի շէնս իջեւանէր վասն գործոյ Աստուծոյ, ի գլխաւոր տեղիսն յեկեղեցեացն լինէր»¹:

Զենոբ Գլակը Եպիփանի համար Կեսարիայի հայրապետի կողմից գրում է Ս. Լուսաւորչին. «զԵփիփան աշակերտ սրբոյն Անտոնի հաւանեցուցի գալ ի նոյն Խննակնեան տեղին, ունելով ընդ ինքեան քառասուն ընտիր արս ձգնաւորս եւ խարազնազգեստս, պարկեշտս վարուք, հրաժարեալս յաշխարհէս»²:

Առաջին Գինդի եւ նրա հետեւողների համար Փաւստոսը գրում է. «Եւ էր Գինդս այս ի Տարօն գաւառէ, եւ յետ նորա էր գլուխ աբեղայից եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց եւ վերակացու վաներոյից եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց եւ տեսուչ ամենեցուն, որք միանգամ վասն սրբոյն Աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ ի քարանձաւս ամրացեալք յայրս եւ ի ծերպս երկրի, եւ միահանդերձք, բոկազնացք, զգաստացեալք խոտաճարակք, ընդաբուտկք, արմատակերք, զօրէն գազանաց ի լերինս շրջէին՝ լեշկամաշկօք եւ մորթօք այծենեօք, նեղեալք, տառապեալք եւ տարակուսեալք, յանապատի մոլորեալք, ի ցուրտ եւ ի տօթ, ի քաղց եւ ի ծարաւ վասն սիրոյն Աստուծոյ ... զօրէն երամոց թռչնոց բնակեալ էին սոքա ի ծագս վիմաց, ի սորս քարանձաւաց, անինչք, անստացուածք, դարմանոց անխնամք, առանց ամենեւին չտանել մարմնոց»³:

Այս հատուածի մի մասը Փաւստոսը փոխ է առել Ս. Գրքից, միւս մասերում պատկերացնում է առաջին Դ. դարի հայ կրօնաւորների վարքը, եւ երկրորդ՝ կրօնաւորական հաստատութիւնների տեսակաները, այն է՝ աբեղայ, միանձն, մենակեաց, վանական եւ անապատաւոր: Աբեղայ ընդհանուր առմամբ կրօնաւոր է նշանակում: Այս անունը իրանց հետ Հայաստան բերին ասորի կրօնաւորները: Միայնակեցի եւ միանձնի տարբերութիւնն այն է, որ միայնակեաց նշանակում է մարդկային ընկերութիւնից հեռացած բնաւին, որպէս Պաւղոս Թեբայիդացին, իսկ միանձն նշանակում է որոշ տեղում խմբուած, բայց առանձին առանձին խցերում ապրող կրօնաւոր: Այս տեսակ հաստատութիւնը Եգիպտոսում կոչւում էր սկիթ կամ սկիտէ, որի հիմնադիրն էր Անտոն Անապատականը: Վանք եւ անապատ արդէն յայտնի են, առաջինում՝ կրօնաւորները միասին, մի հանրակացարնում էին ապրում, իսկ երկրորդում՝ անմարդաբնակ տեղերում ցրիւ եւ անյայտ:

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ.:

2 Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, եր. ԺԶ.:

3 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

ԺԲ.

ՀԱՅ ԿՐՕՆԱԲՈՐԱԿԱՆ ԶԵՂԾ ԿԵԱՆՔԸ: ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍԸ ԵՒ
ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ: ԿՐՕՆԱԲՈՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ: ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԱՂԲԻՐԸ:
ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՖԱՆՔՆԵՐԸ:
«ԾԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԸՍՏ Յ. ԹՈՓԾԵԱՆԻ:
ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐԸ:

Հաւանօրէն Հայաստանի կրօնաւորները մինչեւ Մեծն Ներսէս որոշ կարգ կանոն չունէին: Նրանք կամաւոր խոտաճարակների պէս անմարդաբնակ տեղերում ցաք ու ցրիւ էին ապրում կամ Եւստաթէոսի հետեւողների պէս՝ կրօնաւորի սքեմով գիւղերում ու քաղաքներում, հետզհետէ մոռանալով եւ կրօնաւորութեան մաքուր կենցաղը, զեղծ կեանք էին վարում: Կրօնաւորութիւնը որոշ կազմակերպութիւն ստացաւ Դ. դարի Բ կէսին Ներսէս Մեծի հայրապետութեան օրով:

Ս. Ներսէս Մեծը, որ 364 թուին հայրապետական գահ բարձրացաւ, հետեւեալ 365 թուին Արշակ թագաւորի հաւանութեամբ գումարեց Աշտիշատի ժողովը: Այս ժողովը շատ նշանաւոր է իւր սահմանած կանոններով, որոնք ընդգծում են քրիստոնէական առաքինութիւնները ընդարձակ չափերով՝ առաջնորդուած մարդասիրական սկզբունքներով:

Ժողովի առաջին կանոնը արգելում է մերձաւոր ազգականների մէջ ամուսնութիւնը, որին դիմում էին մանաւանդ նախարարական տները՝ իրանց ժառանգութիւնը իրանց տոհմի մէջ պահպանելու համար: Երկրորդ կանոնը արգելում է ննջեցեալների վերայ հեթանոսաբար կոծ անելը, պէս պէս ոճիրներն ու անկարգ գործերը: Երրորդ կանոնը սահմանում է շինել բորոտների համար ուրկանոցներ, աղքատ հիւանդների համար հիւանդանոցներ եւ կաղերի ու կույրերի համար անկեղանոցներ, որովհետեւ փոխադրական եւ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցողներին այդ ժամանակ քաղաքներից ու գիւղերից դուրս էին անում: Չորրորդ կանոնը սահմանում է այրիանոցներ եւ որբանոցներ շինել, որովհետեւ անխնամ մնալով՝ որբերը անձնատուր էին լինում գողութեան, իսկ այրիները՝ անկարգութեան: Հինգերորդ կանոնը սահմանում է հիւրերի եւ օտարների համար քաղաքներում ու գիւղերում հիւրանոցներ հաստատել:

Երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ կանոններով սահմանած բարեգործական եւ մարդասիրական հաստատութիւնները ապահովելու եւ նրանց պէտքերը հոգալու համար սահմանեց ստանալ կալուածներից, գիւղերից ու ազարակներից հաս, իսկ քաղաքներից՝ տուրք:

Մեր ձեռնարկութեան համար կարեւոր է Աշտիշատի ժողովի վերջին՝ վեցերորդ կանոնը. ահա այն.

«Վեցերորդ, կրօնաւորք այնր ժամանակի սկսեալ էին դատարկաշրջիկք լինել, եւ ոմանք ի նոցանէ նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի. եւ բազումք հանապազօրեայ ի գեօղն բնակէին իբրեւ ի վանս: Այսմ կամելով դարման տանել՝ հրամայեաց (Ներսէս) շինել զերիս դասս բնակութեան կրօնաւորաց յանապատ տեղիս. առաջին՝ զեղբայրանոցս կամ վանս միաբանակեաց կրօնաւորաց (Իլլիարիոնի պէս), երկրորդ՝ զմիայնանոցս, այսինքն՝ այնպիսի վանս, յորում թէպէտ եւ բազումք բնակէին, բայց առանձինն ճգնէին, երրորդ՝ զառանձնակեաց խրճիթս բազումս (եգիպտացոց սկիթների պէս) եւ յամենայնի ի սոսա կարգեաց կանոնս»:

Մովսէս Խորենացին այս տեսակ կրօնաւորական հաստատութիւնները անուանում է եղբայրանոց, մենաստանին յատկանձնակաց խրճիթ. «Շինէ (Ներսէս) յանապատ եւ յանմարդ տեղին եղբայրանոցս եւ մենաստանս եւ յատկանձնակաց խրճիթս»¹:

Խորենացին նոյն տեղում գրում է. «Մեծն Ներսէս եկեալ է ի Հայս զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետիս ի յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ».....: Այստեղ առանց առանձին յօդուածների յիշում է այն բոլորը, ինչ որ Աշտիշատի ժողովի անունով որոշ յօդուածների է վերածուած: Այսպիսով, ըստ մեզ, Աշտիշատի ժողովի կանոնների խմբագրութեան աղբիւրները եղել են Փաւստոս Բիւզանդ եւ Մովսէս Խորենացին:

Վանական եւ կրօնաւորական կանոնների մէջ մենք տեսնում ենք, որ Ներսէսը ծանօթ էր Անտոն Անապատականին հետեւող եգիպտական կրօնաւորների եւ ճգնաւորների, Իլլիարիոնի հաստատած Պաղեստինի վանականների եւ Ս. Բարսեղի միայնակեացների կարգերի հետ: Ներսէսի պէս մարդը, ապրելով Յունաստանում, ընկեր լինելով Ս. Բարսեղ Կեսարացուն եւ Գրիգոր Աստուածաբանին, չէր կարող անտարբեր գտնուել դէպի քրիստոնէական այնպիսի հաստատութիւնները, որպիսիք են եղբայրանոցները կամ համաբնակների վանքերը, միայնանոցներն ու առանձնակեացները, որոնք, չենք սխալուի, եթէ ասենք քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղն էին բռնում՝ որպէս բարեպաշտական հաստատութիւններ: Ներսէսի բարեկարգութեամբ այս հաստատութիւնները ոչ միայն բարեպաշտական, այլեւ մարդասիրական հաստատութիւն են դառնում՝ որպէս ապաստանարան անկեալների, ասպնջարան օտարականների, պատսպարան աղքատների, տնանկների, որբերի եւ այրիների,

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Ի.:

եւ որպէս հիւանդանոց այնպիսի ախտաւորներ, որպիսի են՝ բորոտներն, ուրուկները եւլն, որոնք մերժում էին քաղաքներից ու գիւղերից իբրեւ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցողներ: Օտարերկրեայ նմանօրինակ հաստատութիւնների մէջ պակասում էր մարդասիրականը, եւ Ներսէսը գերազանցեց Հայաստանում բարեպաշտական հաստատութիւններին՝ բարեգործական եւ մարդասիրական ուղղութիւն տալով, եւ որ գլխաւորն է՝ ապահովելով այդ հաստատութիւնները հաստատուն եկամուտներով:

Ներսէսը Կեսարիայում երբ ձեռնադրւում էր Եւսեբիոսից, Ս. Բարսեղն էլ ներկայ էր ձեռնադրութեանը որպէս երէց: Ներսէսը իւր ընկեր Բարսեղի վանական հաստատութիւնների հետ լաւ ծանօթանալով՝ նոյնը ներմուծեց եւ Հայաստանում, որով Հայաստանի կրօնաւորներն ու վանականները թէեւ Ս. Բարսեղի հետեւող կոչուեցին, որպէս եւ նկատուած է Հայոց եկեղեցու կառավարութեան համար սահմանուած ռուսաց օրինադրքում¹, բայց այդ հետեւողութիւնը արտաքին ձեւով է: Բարսեղի վանքերի մէջ մենք տեսնում ենք բարեպաշտութիւն, բայց բարեգործութիւն ու մարդասիրութիւնը որպէս կարգի եւ կանոնի վերածուած՝ չենք տեսնում:

Ներսէսը վանական եւ կրօնաւորական հաստատութիւնների վերայ հայր եւ տեսուչ է կարգում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին եւ Գինդ Սլկունուն², իսկ մարդասիրական եւ բարեգործական հաստատութիւնների վրայ՝ իւր սարկաւազապետ Խաղդին, «որ էր ի մարգաց Կարնոյ»: Մովսէս Խորենացին Ներսէսի այս բարեկարգութեան նկարագրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ բառերով. «Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս բարբարոսս, այլանդակեալս, այլ որպէս զքաղաքացիս համեստացեալս»:

Պ. Յ. Թօփճեանը «Ծագումն հայ վանականութեան»³ յօդուածում ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայ Եկեղեցին մեծ առնչութիւն ունէր Կապադոկիայի աթոռի հետ Ս. Լուսաւորչի եւ նրա յաջորդներից մի քանիսի այնտեղ ձեռնադրուելով եւ ա՛յն աւանդութիւնը, որ Ս. Լուսաւորիչը Կեսարիայից ձեռնադրուած վերադառնալիս հայ կրօնաւոր է բերել՝ կարծում է, որ հայ կրօնաւորութիւնը յունական ծագումն ունի: Մենք աւելի համակարծիք ենք մեր միաբանակից Երուանդ սարկաւազին (այժմ վարդապետ)՝ հայ կրօնաւորութեան ծագումն ասորական համարելով, որովհետեւ ճգնաւորութիւնն ու կրօնաւորութիւնը հետը հաշուելով եւ վանականութիւնը Եգիպտոսից հետզհետէ անցաւ Պաղեստին, Ասորիք

1 Свод законов, т. 11, часть 1, ст. 1197.

2 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Ի.:

3 Թօփճեան Յ., Ծագումն հայ վանականութեան, «Լոյս», Թիֆլիս, 1905, Ապրիլի 9, ք. 15, Մայիսի 7 եւ 28, ք. 19 եւ 22:

եւ Հայաստանի սահմանով՝ Փոքր-Ասիա: Փոքր-Ասիա ներմուծողն էր Մեծն Բարսեղ, երբ ըստ պատմութեան կրօնաւորութիւնը Հայաստանում սկսել էր արդէն թուականալ, զեղծ կերպարանք ընդունել, եւ Մեծն Ներսէս Հայրապետական աթոռ բարձրանալով՝ առաջին գործը համարեց բարեկարգել կրօնաւորութիւնն ու վանականութիւնը Հայաստանում:

Առնելով Զենոբ Գլակից՝ ընդհանրապէս ընդունած է կարծել, որ Ս. Լուսաւորիչը Կապադովկիայից յոյն կրօնաւորներ բերեց, եւ այդ կրօնաւորներին կառավարելու համար հրահանգութիւն ստացաւ Կեսարիայի, իւր ձեռնադրող Ղեւոնդ հայրապետից¹, սակայն որովհետեւ արդէն հաստատուած է, որ Զենոբը յետին ժամանակի գրիչ է՝ դժուար չէ համարձակօրէն ասել, որ նրա առաջ բերած հրահանգութիւնը խմբագրուած է Մեծն Ներսէսի գումարած Աշտիշատի ժողովի կանոնների հետեւողութեամբ: Մեր պատմիչներից Ագաթանգեղոսը, Փաւստոսը, Մովսէս Խորենացին չեն յիշում, թէ Ս. Լուսաւորիչը Կեսարիայից կրօնաւորներ բերեց: Ընդհակառակն, ասորական ծագմամբ կրօնաւորների մասին նրանք բաւական տեղեկութիւններ են տալիս:

Ագաթանգեղոսը Ս. Լուսաւորիչի Կեսարիայից վերադարձը այսպէս է նկարագրում. «Մեծապատուով եւ թղթով եւ ժողովով զՍուրբն Գրիգոր անդուստ (ի Կեսարիայէ) ուղարկեցին իշխանօք հանդերձ, տուեալ ողջոյն: Եւ յուղի անկեալ անտի շնորհօք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ գային հասանէին ի քաղաքն Սեբաստացւոց, եւ անդ եցան յերեկօթն՝ աւուրս ոչ սակաւս: Եւ անդ տեսանէր բազմութիւն եղբարց, զորս հաւանեցուցանէր զնոսա ընդ իւր գնալ, զի վիճակեացուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհի»²:

Այս հատուածից երեւում է, որ Ս. Լուսաւորիչը Սեբաստիայից է եղբայրներ, այսինքն՝ վանականներ բերել, որ նրանցից քահանաներ, այսինքն՝ աշխարհիկ հոգեւորականներ կարգի Հայաստանում: Այստեղ Կապադովկիայի եւ այն եւս յոյն կրօնաւորների մասին խօսք չկայ: Սեբաստիայից բերած եղբայրները կարող էին ազգով հայ, ասորի եւ մասամբ յոյն լինել, որովհետեւ այդ քաղաքը համարուելով հանդերձ հայ եպիսկոպոսական աթոռ, գտնւում էր Հայաստանի, Ասորիքի եւ Փոքր Ասիայի սահմանի վերայ եւ խառն բնակչութիւն ունէր: Մեր յիշած պատմիչները յոյն կրօնաւորների մասին լսելով՝ գրում են, որ Ս. Լուսաւորիչի աշակերտ Դանիէլ ծերունին ասորի էր³. սրա աշակերտ Շաղիտան նոյնպէս ասորի էր⁴:

1 Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ: Պատճէն Երկրորդ եւ պատասխանի թղթոյն Սրբոյն Գրիգորի:

2 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1824, եր. 248:

3 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԺԴ.: Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ.:

4 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԶ.:

Մենք չգիտենք, թե պ. Յ. Թօփճեանը Ազաթանգեղոսի ո՞ր տպագրութիւնն է ունեցել ձեռքի տակ, որ գրելով. «Երբ Գրիգոր Լուսաւորիչը Կեսարիայէն վերադարձաւ, յոյն հոգեւորականներու բազմութիւն մը բերաւ հետը», աղբիւր է ցոյց տալիս Ազաթանգեղոսի 101-րդ էջը: Եթէ այդ՝ մեր մէջբերածն է, այդտեղ ոչ թէ «յոյն հոգեւորականներու բազմութիւն», այլ մի յոյն հոգեւորականի մասին եւս յիշատակութիւն չկայ: Գուցէ «Մեծաւ պատուով եւ թղթով եւ ժողովով...» խօսքերի մէջ ժողովով բառը հասկացել է «յոյն հոգեւորականներ ու բազմութիւն մը»: Սակայն, այդ բազմութիւնը եթէ յոյն էլ լինէր, ժողովուած էր Ս. Գրիգորին ուղարկելու եւ ոչ ուղեկցելու:

Հայաստանի կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ միւս կէտերում մեր եւ պ. Յ. Թօփճեանի կարծիքների մէջ տարբերութիւն չկայ, եթէ կայ էլ՝ աննշան է:

Կրօնաւորների աստուածաշտուութեան կամ ժամակարգութեան մասին Դ. դարում ոչինչ որոշ չենք կարող ասել: Հայերէն գիր ու դպրութիւն չկար, ուրեմն ժամերգութիւնը հայերէն չէր կարող լինել՝ յունարէն էր եւ ասորերէն: Հայաստանը բաժանուած էր երկու մասի. յունաց բաժնում բնականաբար զօրեղ էր յոյն տարրը եւ յունական ազդեցութիւնը, պարսկական բաժնում՝ ասորականը: Հասարակաց աղօթքի ժամերի մասին գիտենք, որ առաւօտեան ժամերգութիւնը կար. Փաւստոսը ասում է. «Մինդեռ առաւօտին աղօթքն մատչէին»¹:

ԺԳ.

ՄԻՆՉԵՒ Ե. ԴԱՐԻ Բ. ԿԷՍԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԱՄՈՒՍՆԱՅԱԾ ԷԻՆ: ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ: ԱՄՈՒՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒՄ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ: ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ
ԿԱԹՈՒՂԻԿԷՆ ԵՒ ՍՈՒՐԵՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ: ՀԱՅ
ԿՐՕՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՂԱԶԱՐԻ: ԿՐՕՆԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԿՈՒՄՆ ԲԱՐՈՅԱՊԷՍ: ԼԱՒ ԿՐՕՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԴԷՄՍ
ԹԱԹԼՈՅ ԵՒ ՆՐԱ ԽՐԱՏԸ:

Մինչեւ Ե. դարի համարեա կէսը, ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս եւ Հայոց եկեղեցում, եպիսկոպոսները ամուսնացած էին եւ կազմում էին աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասը՝ վարելով հոգեւոր տեսչական պաշտօններ: Իբրեւ բացառութիւն կային ամուրի եպիսկոպոսներ էլ՝ ինչ-

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Դ., գլ. ԺԵ.:

պէս մեր Ս. Արիստակէսն ու Ս. Գրիգորիսը՝ Ս. Լուսաւորչի որդին եւ թոռն, Պաֆնուտիոսը Եգիպտոսի Աղէքսանդրիայում եւ Եւստաթէոսը՝ Փոքր-Հայոց Սեբաստիայում: Հայոց վերջին ամուսնացած հայրապետը Ս. Սահակ Պարթեւն էր, որ վախճանուեց Ե. դարի քառասնական թուերին եւ գուցէ Յովսէփ Վայոցձորեցին, որովհետեւ նրա համար մեր պատմիչները ասում են, որ «ի քահանայից էր»: Ե. դարում ամուսնութիւնը բարձր հոգեւորականութեան մէջ արդէն այնքան սովորական էր դարձել, որ նոր ամուսնացածները եպերանքի էին ենթարկուում, ինչպէս Ս. Սահակի հակաթոռ Շմուէլը, Բրքիշոն եւ Սուրմակը, որոնց մեղադրում էին ի միջի այլոց ասելով, որ նրանք հայրապետանոցը լցրել էին կանանցով ու երեխաներով եւ նրանց ազդեցութեան տակ էին գործում:

Քանի որ եպիսկոպոսները ամուսնացած էին, իբրեւ աշխարհիկ հոգեւորականներ, ապրում էին քաղաքներում, բայց երբ ամուրիութիւնը պարտաւորական կանոն դարձաւ, եւ եպիսկոպոսները, նրբացնելով կրօնաւորների կոշտ սքեմը, հագան այդ սքեմը եւ շրջապատուեցին կրօնաւորներով, ինքնաստինքեան առաջ եկաւ նրանց քաղաքներում ապրելու անյարմարութիւնը: Հեռաւոր անապատներում չէր կարելի առանձնալ, որովհետեւ իբրեւ եպիսկոպոս, հոգեւոր տեսուչ՝ ժողովրդի հետ անընդհատ յարաբերութեան մէջ էին: Ուստի եւ քաղաքներից ոչ շատ հեռու վանքեր հաստատուեցին, ուր եւ բնակուեցին եպիսկոպոսները: Այս եպիսկոպոսանիստ վանքերը հնումն կոչուում էին մայրաքաղաք վանք, մայրավանք, լավրա: Այս սովորութիւնը է. դարում համարեա կանոն դարձաւ մինչեւ ԺԸ. դարը եւ Հայ Եկեղեցում գործադրւում էր որպէս օրէնք:

Մենք գիտենք, որ կաթողիկոս ընտրող չորս արքեպիսկոպոսների աթոռները հաստատուած էին Այրարատեանը՝ Բջնու, Սիւնեացը՝ Տաթեւի, Գուգարացը՝ Հաղբատու եւ Շաւարշանինը՝ Ս. Թադէոս առաքելոյ վանքերում: Գաւառական եպիսկոպոսական աթոռներն էին. Արագածոտինը՝ Ամբերդի, Շիրականը՝ Հոռոմոսի, Գառնունը՝ Հաւուց թառի վանքերում: Մեր նպատակից դուրս է բոլոր եպիսկոպոսական վիճակները եւ աթոռանիստ վանքերը թուել, որոնք բոլորն էլ քաղաքներից դուրս են, բայց հեռու չեն:

ԺԹ. դարի սկզբին նորից եպիսկոպոսական աթոռները տեղափոխուեցին քաղաքները. դրա պատճառը ժողովրդի կարիքին անմիջապէս հասնելու պահանջն էր եւ ժամանակի ձախորդ հանգամանքների բերմամբ՝ վանքերի անշքանալն, աղքատանալն ու աւերակ դառնալը:

Միշտ տարակուսի առարկայ է եղել, թէ Ներսէս Գ. Շինողը, թողնելով Վաղարշապատի Կաթողիկէն ու Ս. Կոյսերի վկայարանները է. դարում, ինչու՞ է շինում Վաղարշապատից միայն 4 վերստ հեռաւորու-

Թեամբ առապարում Զուարթնոց կոչուած եկեղեցին: Այս տարակոյսը ես լուծուած եմ համարում վերեւ յիշուած հանգամանքով եւ հետեւեալ բացատրութեամբ:

Վարդանանց պատերազմից յետոյ, երբ Վաղարշապատն ու Կաթողիկէն աւերակ էին դարձել, Վահան Մամիկոնեանը մօր կողմից լինելով Ս. Սահակ Պարթեւի թոռն, իւր մօրենական պապերի դաստակերտի վերայ խնամք տանելով՝ Կաթողիկէն վերաշինեց իւր սննդակից Ղազար Փարպեցուն վերաշինութեան հոգաբարձ կարգելով. Կաթողիկէին մօտ կրօնաւորների մենաստան էլ շինեց, բնակեցրեց այնտեղ կրօնաւորներ ու նրանց վերայ վանահայր կարգեց նոյն Ղազարին:

Ասողկից¹ առնելով՝ ոմանք կարծում են, որ Վաղարշապատի Կաթողիկէն մենաստանի վերածուած ժամանակ Սուրենայ անապատ էր կոչուում: Ասողիկը ասում է. «Ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ (Վահան Մամիկոնեան) զմեծ Կաթողիկէ եկեղեցին, որ ի Հայս, վերստին մեծապէս նորոգեաց զգասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով, որ Սուրենայ անապատ ասի. վերակացու նոցա կարգեալ զ Ղազար Փարպեցի ճարտասան եւ պատմագիր»: Զաքարիա սարկաւազը կարծում է, որ Յովհաննայ վանքն է Սուրենայ անապատը: Ըստ Զաքարիայի՝ Կարբու մօտ Յովհաննայ վանքը սկզբում կոչուում էր Սիւղի կամ Սովի վանք: Սիւղին կամ Սովին փոփոխութեան ենթարկուելով հնչման կողմից՝ կոչուեց Սուրենայ վանք, անապատ: Ուրեմն, ըստ Զաքարիայի, Ղազարը Կաթողիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ լինելով՝ էր միանգամայն Սուրենայ անապատ կոչուող Յովհաննայ վանքի վանահայր: Այս անհաւանական կարծիքը հանգուցեալ Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը մէջ բերելով՝ դրական բան չի ասում, այլ աւելացնում է. որ ոչ թէ Կաթողիկէն է Սուրենայ անապատ կոչուել, այլ այն մենաստանը, որ Վահանը շինեց իւր վերանորոգած Կաթողիկէի մօտ²:

Ղազարը Ե. դարի վերջին գրելով³, որ Վահանը վերաշինեց Կաթողիկէն ու Ս. Կոյսերի վկայարանները, որ իրանից երկու հարիւր տարի առաջ շինել էին իւր նախնիք, հաստատում է այն ազգային պատմական վաւերականութիւն ստացած աւանդութիւնը, թէ յիւրաւի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Դ. դարի սկզբում շինել է այդ տաճարները:

Ղազարը՝ իբրեւ ժամանակակից պատմիչ եւ գլխաւոր գործիչ, չի ասում, որ Կաթողիկէն կամ նրա մօտ շինուած մենաստանը կոչուել են Սուրենայ անապատ: Սուրենայ անապատ անունը յիշում է միայն Ասողիկը Ժ. դարում՝ Ղազարից 5 դար յետոյ:

1 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, եր. 82:

2 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ եջմիածնի, Զտ. Ա., եր. 81-82:

3 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 196:

Մենք կարծում ենք, որ Կաթողիկէն Ղազարի օրոք Սուրենայ անապատ չէ կոչուել: Գուցէ այդպէս կոչուում էր Ասողիկի օրով, եթէ «-որ Սուրենայ անապատ ասի» միջանկեալ նախադասութիւնը յետին գրիչների աւելագրութիւն չէ, որոնց օրով Կաթողիկէն իբրեւ կրօնաւորների ապաստանարան, իւր անշքութեան ժամանակ Ը.-Ժ. եւ յետին դարերում կարող էր ճանաչուել իւր Սուրեն անունով վանահայրերից մէկի անուամբ:

Այս մեր ենթադրութիւնը հաւանական է դառնում եւ նրանով, որ Ասողիկը գրում է. «գմեծ Կաթողիկէ եկեղեցին... նորոգեաց... որ Սուրենայ անապատ ասի»: «Նորոգեաց» անցեալ ժամանակին է պատկանում, «ասի» բացատրական նախադասութեան բայը՝ ներկային: Թէ «որ Սուրենայ անապատ ասի» նախադասութիւնը աւելագրութիւն է՝ ցոյց է տալիս գրուածքի ոճը: Ասողիկը գրելով՝ «զգասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով», պէտք է անմիջապէս հետեւցնէր՝ «վերակացու նոցա կարգեալ զՂազար...», բայց տեսնում ենք ընդ միջումն եւ միջանկեալ, «որ Սուրենայ անապատ ասի». բացատրական նախադասութիւնը ներկայ ժամանակով:

Մենք թոյլ տուինք մեզ մեր նպատակից այս շեղումն, որպէս զի ցոյց տանք Սուրենայ անապատի եւ Կաթողիկէի առնչութիւնը, իսկ Կաթողիկէն իբրեւ մենաստան նշանաւոր է մեր նպատակի համար, որովհետեւ այդ մենաստանի վանահայր էր իւր դարի նշանաւոր պատմիչ Ղազար Փարպեցին, եւ վանահայր Ղազարը տալիս է իւր դարի կրօնաւորների բարոյական նկարագիրը: Ղազարի օրով աւերակ Վաղարշապատում հնարաւոր էր մենաստան եւ կրօնաւորների բնակութիւն: Անցաւ մօտ 2 դար. Վաղարշապատը, հաւանական է, սկսեց նորից շէնանալ, եթէ ոչ քաղաք՝ գոնէ մարդաշատ աւան դառնալ: Վերաշինուեցին Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի վկայարանները, Կաթողիկէի փայտածածկ տանիքը փոխուեց, հոյակապ քարեայ կամարների վերայ բարձրացաւ վայելուչ քարեայ գմբէթ: Կաթողիկէն այլ եւս անապատ չէր, այլ՝ ժողովրդական տաճար: Ներսէս Շինողը՝ որպէս նրբանկատ մարդ, անյարմար գտաւ բազմաթիւ կրօնաւորների քաղաքի կենդրոնում Կաթողիկէի մօտ բնակութիւնը, քաղաքից բաւական հեռու առապարում շինեց Զուարթնոց եկեղեցին, այնտեղ բնակեցրեց երկրային զուարթուն կրօնաւորներին, որ աշխարհի հրապոյրներից հեռու՝ երկնային զուարթունների նման կեանք վարեն:

Ներսէս Շինողի այս հեռատես գործողութիւնը ժամանակակից Սեբէոսը ուրիշ կերպ է բացատրում: Նա ասում է, որ Ներսէսը Զուարթնոց եկեղեցին շինեց առապարում, որովհետեւ ըստ աւանդութեան՝ Տրդա-

տը մինչեւ այդտեղ ընդառաջեց Ս. Լուսաւորչին, երբ նա, Արտաշատի խոր Վիրապից ազատուած, վերադառնում է Վաղարշապատ: Իսկ Սիմէօն կաթողիկոս Երեւանցին ժէ. դարում կարծում է, որ Ներսէս Շինողը Զուարթնոց եկեղեցին շինել է նսեմացնելու համար Կաթողիկէի նշանակութիւնը, ուստի եւ ասում է. «Տէր Ներսէս Շինողն ի Տայք գաւառէ, ամս Ի., սա շինէ զսուրբն Գրիգոր խոջ Էջմիածնի, որ այժմ հանգուցեալ է»¹: Իսկապէս, Ներսէս Շինողը շինել է Զուարթնոց եկեղեցին Վաղարշապատում ապրող կրօնաւորներին այնտեղ բնակեցնելու համար: Եւ Ներսէսի պէս խստակրօն, նրբանկատ եւ գիտուն մարդը ուրիշ կերպ էլ չէր կարող վարուել: Աշտիշատի ժողովը՝ գումարուած 365 թուին Մեծն Ներսէսի ու Արշակ Թագաւորի ձեռներեցութեամբ, անհրաժեշտ կանոն է դնում եւ սահմանում, որ կրօնաւորների մենաստանները, եղբայրանոցները եւ յատկանձնակաց խրճիթները քաղաքներից եւ շէնքերից հեռու լինեն: Այս ժողովը յիշում է Փաւստոս Բուզանդն էլ: Մեր կանոն գրքերը Փաւստոսից ու Խորենացուց առնելով՝ Աշտիշատի ժողովի որոշումները յօդուածների վերածելով գրում են. «Վեցերորդ. կրօնաւորք այնր ժամանակի սկսեալ էին դատարկաշրջիկ լինել, եւ ոմանք ի նոցանէ նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի, եւ բազումք հանապազօրեայ ի գեօղս բնակէին իբրեւ ի վանս: Այսմ կամելով դարման տանել՝ հրամայեաց (Ներսէս Մեծն) շինել գերիս դասս բնակութեան կրօնաւորաց յանապատ տեղիս. առաջին՝ զեղբայրանոցս կամ վանս միաբանակեաց կրօնաւորաց, երկրորդ՝ զմիայնանոցս, այսինքն՝ զայնպիսի վանս, յորս թէպէտ եւ բազումք բնակէին, բայց առանձին ճգնէին, եւ երրորդ, զառաձնակեցաց խրճիթս բազումս եւ յամենայնի ի սոսա կարգեաց կանոնս»: Ահա այս բաները ի նկատի ունելով՝ Ներսէս Շինողը Վաղարշապատի առապարում, քաղաքից 4 վերստ հեռու, շինեց Զուարթնոց եկեղեցին, որպէս եղբայրանոց կամ վանք միաբանակեաց կրօնաւորաց:

Լարուած աղեղը շուտ է խորտակւում: Ոչ մի հաստատութեան մէջ նպատակի խեղաթիւրումն այնպէս այնպէս արագ է կատարւում, ինչպէս կրօնաւորութեան մէջ: Դ. դարի սկզբում սկսուած կրօնաւորութիւնը իհարկէ մեծ ոգեւորութեամբ եւ խստակեցութեամբ 365 թուին, այսինքն՝ ետ 50 տարուայ ընթացքում, կրօնաւորները սկսել էին դատարկաշրջիկ լինել, քաղաքներում եւ գիւղերում բնակուել: Որքա՞ն տեւեց Աշտիշատի ժողովի կանոնների բարերար ազդեցութիւնը՝ դարձեալ սակաւ. 50 տարի չէր անցել, որ Շմուէլի, Բրքիշոյի եւ Սուրմակի պէս փառամոլ, շահասէր եւ զեղծ մարդկանց օրով եկեղեցու պայծառութիւնը նսեմացաւ, ու կրօնաւորական կարգերը խանգարուեցին: Չնայելով, որ կրօնաւորութիւնը

¹ Սիմէօն Երեւանցի, Զամբռ, եր. 13:

իւր բարոյականի կողմից այսպիսի անհաստատ դրութեան մէջ է եղել, բայց չկայ մի հաստատութիւն, որ չչեղունելով իւր բուն նպատակից՝ կարողանար դիմանալ այնպէս, ինչպէս դիմացել է կրօնաւորութիւնը, թէեւ այլանդակուած:

Դէպի կրօնաւորութիւն հրապոյրը միշտ եղել է: Հին դարերում կրօնաւորութիւն ընդունելով՝ ստրուկները ազատուում էին, կրօնաւորութիւն ընդունելով՝ ազատուում էին եւ զինուորութիւնից: Անտուն, անտէր, անգործ եւ օրական հացի կարօտ աղքատները կրօնաւորութեամբ ապահովում էին իրանց կեանքը եւ պատսպարան էին գտնում: Կային մարդիկ էլ, եւ դրանք մեծ թիւ էին կազմում, որոնք առանց երկրաւոր նկատումների, միայն հոգեկան անդորրութիւն եւ հոգու փրկութիւն վաստակելու, երկնային արքայութեան համար թողնում էի աշխարհը իւր հրապոյրներով, բայց, աւաղ, դրանցից մեծագոյն մասը թողնելով երկրաւորը՝ երկնայինին էլ չէին հասնում:

Ղազար Փարպեցին, իբրեւ Կաթողիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ եւ այնտեղի աբեղաների ու կրօնաւորների վերակացու, շատ տխուր գոյներով է նկարագրում նրանց, որից երեւում է, որ հայ կրօնաւորութիւնն էլ բացառութիւն չէր կազմում ընդհանուր կրօնաւորութիւնից:

Ղազարը ասում է. «Եւ չիցե՞ն արդեօք աբեղեանք Հայոց արժանի ողբոց, արտասուաց եւ բազում սգոյ՝ համբաւել զանպիտանս, խօսել առ նախանձու զանարժանս¹.... ի հաւատոյ եւ յուսմանէ տգէտք երեւին, ի գործս ծոյլք եւ անծոյլք, յորոց ըստ տգիտութեանն, որ ի նոսա, եւ անկարգ ըստ վարուց՝ այդպիսի իսկ արդարեւ աղանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յօդուածոց առասպելաբանութեան, թէ ըստ «խոզի հարսնացելոց կոյաջուր բաղանիք²»:

... Իսկ աբեղէնքս առ դառնաշունչ նախանձու, որ միացեալ է ի սիրտս նոցա ըստ ասացածի մարգարէին՝ յղանան զցաւս եւ ծնանին զանօրէնութիւնն... Եթէ յանկարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն ի նախանձուէ: Եթէ տեսանեն զոք ի ժողովրդենէն, եթէ գովէ, ծաղր առնելով ամաչեցուցանեն: Արդ, լուել ինչ ասեն, չգիտէ եւ ընդվայր աղաղակէ եւ քրքուի... Նստին գլխարկեալք պատատեալ, որպէս համր, երեսօք որպէս առ հոտեալ դիական, պապանձեալ դեւ³:

....Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչ դեռ էր ի մարմնի, ցանգ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ապաքէն ի տեղւոջէ ի տեղի աբեղեանդ Հայոց հալածական արարին: Ո՞չ զլուսաւորիչն եւ զտգիտահալած գրեանս նորա՝ առ անգիտութեան փաթաղ-իկէս կոչէին եւ այլ բա-

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 190:

2 Անդ, եր. 163:

3 Անդ, եր. 200:

զուժ իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս այլոց ամօթոյ՝ զխաբէական զեպխակոպոսութիւնս¹ նման դեղոյ մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին: Որոյ ի ժամ վախճանին զինչպիսի ահաւոր նզովս գրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանդ ասացեալ է, ձեզէն իսկ գիտէք տեղեկացեալք»²:

Ղազարի «Երանելի փիլիսոփոս Մովսէսը», ինչպէս նա է նկարագրում, Մովսէս խորենացին է՝ հեղինակը յայտնի ողբի, որը, որքան հետեւողութիւն համարուի Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի նման մի գրուածքին, այնուամենայնիւ դառնացած սրտի արտայայտութիւն է, որ գրել է Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ, Աստուածաբանի գրուածքների ուսումնասիրութեան տպաւորութեան տակ՝ տեսնելով իւր բարերար Սահակին եւ Մեսրոպին վախճանուած, եկեղեցու բարեգարդութիւնը խանգարուած եւ երկիրը աւերակ դարձած: Այսպիսի դրութեան մէջ լքուած, անուշադրութեան մնացած Մովսէսը, գրելով իւր յայտնի ողբը, նրա մէջ անմասն չէ թողնում եւ կրօնաւորներին՝ բնորոշելով նրանց. «կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, անափառք, պատուասէրք քան աստուածասէրք»³:

Ղազարի նկարագրութեան մէջ կարեւոր տեղ է բռնում նաեւ խորովիկ թարգմանչի գալու մասին Հայոց արեղանների վրդովմունքը, արեղանների, որոնք, «որպէս ի վերայ թշնամոյ ընդդէմ զինեցան, ասելով. «Ահա ո՞ւր գայ միւս եւս թարգմանն. եւ օրհնելոյն ի հեռաստանէ լուեալ զդռնչիւն մահաձայն աղեղանցն, աղօթեաց առ բարձրեալն եւ վաղվաղակի ընկալաւ զխնդիրն, որում եւ տենչալի նշխարաց այլք եւ ոչ մեք, արժանի եղեն ընդունելութեան»:

Հայոց արեղաններին, պարեգօտաւորներին ու կրօնաւորներին բնորոշող հատուածները, թէ՛ Ղազարին թղթից եւ թէ՛ Մովսէս խորենացուց

1 Ըստ աւանդութեան Մովսէս խորենացին իւր խորին ծերութեան ժամանակ Բագրեւանդի եպիսկոպոս կարգուեց: Հայոց կրօնաւորներից հալածուած Մովսէսը ծայտեալ գնում է Օշական, ջաղացպանութիւն է անում եւ միեւնոյն ժամանակ դպրութիւն անելով մեծ վարդապետի գերեզմանի վերայ շինուած եկեղեցում մխիթարութիւն է գտնում: Ժամանակի կաթողիկոս Յովհան Մանդակունին, որ նոյնպէս Ս. Մեսրոպի կրտսեր աշակերտներից էր եւ Մովսէսի ընկերը, Օշական է գալիս եւ Ս. Պատարագ մատուցանում իւր վարդապետի գերեզմանի վկայարանում: Ծայտեալ ջաղացպան Մովսէսը դարապետ է կանգնում եւ յօրինելով երգում է «Ընտրեալը Աստուծոյ, ով երջանիկ սուրբ քահանայ» մեղեդին: Հիանում է Հայրապետը երգի իմաստով եւ դաշնակաւորութեամբ, յանձին ջրաղացպանի ճանաչում է իւր ընկեր եւ աշակերտակից Մովսէս խորենացուն, կարգում է նրան Բագրեւանդի եպիսկոպոս: Ղազարը գրելով «յաղագս այլոց ամօթոյ զխաբէական զեպխակոպոսութիւնս նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին», ակնարկում է այն հանգամանքը, որպէս թէ առ ամօթոյ ձեռնադրելով եպիսկոպոս՝ նրա բողոքի ձայնը կտրեցին, խեղդեցին: Ղազարի այս գրուածքից երեւում է, որ Մովսէսը իրենից առաջ է վախճանուել: Եթէ փիլիսոփոս Մովսէսը Մովսէս խորենացին է, եւ ահաւոր նզովքը նրա յայտնի ողբը, ուրեմն նրա ժամանակի գաղտնիքը դեռ լուծուած չէ:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 202:

3 Մովսէս խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. ԿԸ.:

քաղուածօրէն բերինք, որ ընթերցողներ իսկական աղբիւրից առնեն իրանց ծանօթութիւնը, թէ դրանք՝ Ղազարն ու Խորենացին, ինչ հանգամանքում, ինչ տրամադրութեամբ են գրել, եւ հայ կրօնաւորութիւնը դատելիս՝ որոշ չափ պահենք եւ վերապահութեամբ ընդունենք Ղազարի եւ Խորենացու տուած փաստերը:

Ըստ մեզ, ինքն՝ Ղազարը, ենթարկուած լինելով աբեղաների քամահորանքին, անպայման անաչառ ամբաստանող չէ, իբրեւ շահագրգռուած մարդ. անշուշտ, նրա գրուածքի մէջ կիրք կայ:

Ղազարի գրուածքից երեւում է, որ նա կրակօտ, անհանգիստ, դիւրագրգիռ, միշտ բողոքող, միայն իրան անմեղ ճանաչող մարդ էր: Այդպիսիները գործի մարդ չեն, իրանց եռանդը, տաղանդը, եթէ ունեն՝ սպառում են միայն ուրիշներին դատափետելով, ուրիշների ասածներին, արածներին չհաւանելով, անցկացնելով եւ սեւացնելով իրանց օրը ուրիշներին խծածելով: Այժմ եւս պակաս չեն այդպիսիք, եւ Ղազարը այդպիսիներից մէկն էր: Նա մեղադրում է իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանին էլ, Յովհան կաթողիկոս Մանդակունուն էլ: Առաջինը՝ հայ իշխանների մէջ ամենից քաջը, խելացին եւ քաղաքագէտն էր, երկրորդը՝ հայրապետների մէջ նոյն յատկութիւններով օժտուածը: Եւ այդ ինքն Ղազարն է ասում իւր պատմութեան մէջ:

Ղազարը իւր պատմութեան մէջ ջոկ մարդ է, թղթի մէջ՝ ջոկ: Թղթի մէջ բացի իրանից՝ բոլորը վատ են եւ խաւար, մինչեւ անգամ իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանը եւ Յովհան Մանդակունին, որոնք պատմութեան մէջ լաւ եւ լուսաւոր են, որոնցով նա ոգեւորւում է: Եթէ այս լուսաւոր եւ լաւ մարդիկն էլ հալածիչների կարգումն են, կնշանակի Ղազարն էլ շատ անմեղ գառն չէր, եւ եկեղեցին չէ յիշում նրան իւր սրբերի կարգում:

Ղազարը անգոսնում է հայ հոգեւոր վարչութիւնը, որովհետեւ մինչ պարսիկներն անգամ եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, ինքն ոչ միայն եպիսկոպոս, այլ քորեպիսկոպոս էլ չէր²: Նա մոռանում է, որ կրօնաւորները իրաւունք չունէին եկեղեցական աստիճաններ ստանալ: Նա մոռանում

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահագն Մամիկոնեան, եր. 188:

2 Անդ, եր. 193:

է, որ եպիսկոպոսը պարտաւոր է հեզ, խոնարհ լինել, մինչդեռ Ղազարը ըմբոստ եւ անբարհաւաճ ոք է հանդիսանում նոյնիսկ իւր գրուածքով: Եպիսկոպոսութեան ձգտող կրօնաւորը փառասէր եւ կենցաղասէր չպէտք է լինի, եւ Ղազարը այդպիսի ոք էր: Ղազարից դատապարտուած կրօնաւորները այդպէս էլ համարում էին ու ասում. «Գամ մի պիղծ ոք է եւ չարագործ Ղազարայ վանք անդ են, եւ սիրէ զնոսա»¹:

Որքան եւ Ղազարի ու Խորենացու կրքոտ նկարագրութիւնը համարենք հետեւանք այն հալածանքին, որին նրանք ենթարկուած էին հայ կրօնաւորների կողմից, բայց, այնուամենայնիւ, դրանց մէջ կայ որոշ եւ արդէն ուրիշ աղբիւրներով հաստատուած ճշմարտութիւն: Ինչպէս բոլոր ազգերի, նոյնպէս եւ հայոց արեղաները, կրօնաւորները եւ պարեգօտաւորները նախանձոտ, անբարեացակամ, տգէտ, իմաստութիւն եւ գրքեր ծաղրող, գիտուններին հալածող, զրպարտիչ, անուանարկող եւ չարախնդաց մարդիկ են եղել: Ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս եւ հայ խստակրօնները նեղսիրտ, անհամբեր, գծուծ, դիւրագրգիռ, ամբարհաւաճ, փարիսեցական բարեպաշտութեան արտաքին ձեւերով պանծացող եւ ուրիշների թեթեւ զանցառութիւնը խոշորացնելով հռչակող ու դատափետող մարդիկ են եղել: Այս անում էին նրանք՝ իրանք փառաւորութելու եւ ուրիշին անուանարկելու համար: Դեռ նախնիք ասել են՝ միս ուտելը մեղք են համարում, բայց եղբայրներին հանապազ գիշատելիս (բամբասանքներով ու զրպարտութիւններով) չեն խղճահարում:

Մի Ղազար, որի մասին կրօնաւորները ասում էին. «Մանուկ մի հոգաբարձ տեղւոյդ չկարէ առնել»², թող որ ամբաստանութիւնները, եւ մի Մովսէս Խորենացի, որի գրուածքները «փաթաղ-իկէս» էին կոչում կրօնաւորները հեգնելով, կարող էին ամբողջ հայ կրօնաւորութիւնը սեւացնել: Բարեբաղդաբար, աւանդութիւնը տալիս է մեզ Ե. դարի լաւագոյն կրօնաւորների նկարագիրն էլ՝ յանձին Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտ Թաթուլի ու Վարոսի, որոնք իրանց հետեւողներով Վարդանանց պատերազմից յետոյ առանձնանում են Գաբեղեան գաւառի սահմանում՝ Կաղզուանից ոչ հեռու, Վիշապաձորի քարանձաւների մէջ:

Թէ լաւ վանահայրը ինչպէս պէտք է կառավարի իւր միաբաններին, ինչ է նրա պարտքը, վանականները ինչպէս պէտք է վերաբերուեն դէպի իրանց վանահայրը եւ ինչպէս կենցաղավարուեն՝ տեսնում ենք Ս. Թաթուլի խրատի մէջ, որ ըստ աւանդութեան ասել է նա, երբ ծերութեան պատճառով հրաժարւում էր վանահայրութիւնից եւ առաջարկում, որ կրօնաւորները Թումասին ընտրեն վանահայր:

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահագն Մամիկոնեան, եր. 197:

2 Վարք Հարանց, Հոտ. Բ., եր. 22-23:

Թաթուլը ժողովելով եղբայրներին՝ կրօնաւորներին, պատուիրում է, որ Թումասին ճանաչեն հասարակաց հայր եւ ամեն բանում հնազանդ լինեն՝ թէ՛ Տիրոջը ծառայելիս եւ թէ՛ միմեանց սիրելիս: Թումասին էլ առաջ կոչելով՝ ականդում է նրան կրօնաւորական կարգի կանոնները եւ պատուիրում, որ նա էլ իբրեւ միաբանութեան առաջնորդ՝ երկայնամիտ, ողորմած լինի, որ կարողանայ շահել եղբայրներին: Ինչպէս անունով հայր ու առաջնորդ է, գործով էլ առաջնորդ հանդիսանայ:

Աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն աշխարհաբար մէջբերել Թաթուլի խրատը, որը որքան եւ պատմական հաւաստիք չունենայ, այնուամենայնիւ իւր մէջ ամփոփում է լաւ կրօնաւորութեան եւ լաւագոյն վանահայրութեան իսկական պատկերը: Այդ խրատը ամփոփումն է այն մտքերի, որ արտայայտել են նշանաւոր այրերը եւ որոնք գտնուում են Հարանց վարքի մէջ՝ Ներսէսի եւ ուրիշների անունով:

Թաթուլը վանահօր պարտքը այսպէս է որոշում.

«Հասարակաց հայր ես՝ հայրաբար՝ վարուիր: Ամեն բարեձեւութեան օրինակ հանդիսացիր եղբայրներին: Ուսուցանելով խրատիր, սիրով մխիթարիր, յուսով դարմանիր:

Որդեակ, ինչ որ եղբայրներիցդ պահանջում ես, առաջ դո՛ւ՛ կատարիր: Քիչ խօսիր, արդիւնք շատ ցույց տուր: Թող գո՛րծդ լինի քարոզող:

Առաջնորդը ծնող է ու բժիշկ, հիւանդը կարօտ է սիրոյ եւ առողջութեան: Որդեակ, նրան, որ պատահաբար է սխալւում եւ ոչ սովորաբար, մի՛ պատժիր, այլ հոգեւոր ցաւակցութեամբ բժշկիր: Մանկագոյններին հնազանդութեան եւ աշխատասիրութեան վարժեցրու, ծերերին սորվեցրու սաղմոսերգութեան, ձեռքի վաստակի եւ մանուկների համար բարի օրինակ լինելու:

Հոգեւոր առաջնորդը աստուածային հուր է՝ լուսաւորող, մաքրող եւ ջերմացնող: Նա պէտք է ապականարար ախտը այրի, գիճութիւնը ցամաքեցնի եւ կրօնաւորական կարգով քննի, եւ ոսկու պէս զտելով՝ անաղարտ սրբութեամբ եղբայրներին Աստուծոյ ընծայի, որ ինքն էլ տասն քաղաքների վերայ թագաւորի:

Կրօնաւորները միս եւ գինի չպէտք է գործածեն, նրանք միայն պէտք է գործածեն, որոնց անհրաժեշտ է: Պէտք է ժուժկալ լինեն, որքան հարկաւոր է, յաճախ աղօթեն, հաւատով աշխատեն եւ գոհ սրտով ճաշակեն:

Որդեակ, բերանիցդ նզովք դուրս չգայ: Խրատը բարկութեամբ չխօսես, որ սխալուած եղբայրը խրատի սաստկութիւնից չընկղմուի: Աղօթելու տեղը հասնելիս երեք կամ աւելի անգամ ծունր դիր, գետնամած Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրիր, եւ ապա սկսիր պատշաճի սաղմոսը: Մի՛ պղտորիր սրտիդ խորհուրդը: Շատախոս մի՛ լինի, ձեռքդ մի՛ շարժիր: Դէպի արեւմուտք մի՛ դառնա, աչքդ պարարելու համար շուրջդ մի՛ նայիր:

Որդեակ, եղբայրներիդ հետ իշխանութեամբ մի՛ վարուիր, եւ ինչ որ դու չես կարող ասել, մի՛ պահանջիր եղբայրներիցդ: Տեղ մէկ մէկ չուղարկես, այլ՝ երկու երկու. եթէ մէկը գլորի, ո՞վ կլինի կանգնեցնողը: Եթէ եղբայրներից մէկը ախտանայ հոգով, թէեւ շատ բժշկութեան պէտք լինի, միայն սրբութիւնը արգելիր (միայն հաղորդուիլը արգելիր), միւս կարգերը եղբայրների հետ թող պաշտի: Երկիւղածը սիրուց աւելի կպատկառի, քան պատուհասից: Զգեստը լինի, ինչպէս որ պատահի, եւ այնպիսի, որ վտանգի առաջը առնի: Պատարագի եւ միւս ժամերգութեանց ժամանակ մարմնաւոր կամ ձեռքի աշխատանքը դադարեցրու:

Որդեակ, երբ եղբայրներիդ մէկը ստահակուժ է, մի՛ թողնիր, որ կորչի. նրա չար վարքին եւ ատելի գործերին համբերիր, ինչպէս որ համբերում է քո պարզ հոգին՝ մարմնիդ, ախտակից լինում: Բաւական չէ միայն համբերելը, օգնի՛ր, որ զգաստանայ: Առանձին յանդիմանիր, հիւրերի առաջին՝ աղաչիր, եղբայրներիդ մէջ՝ խրատիր, գուցէ դառնայ իւր ստահակութիւնից: Երկիւղածին մեծարիր, ստահակին՝ խրատիր, պահանջիր, որ առաւօտ երեկոյ խոստովանեն:

Արգելի՛ր ծաղրը, կատակը եւ ցոփաբանութիւնը: Մանուկներ մի՛ ժողովիր, թէ չէ շուտով կյաղթուես»¹:

Ս. Թաթուլի, Վարդսի եւ Թումասի յիշատակը տօնում է եկեղեցին հոկտեմբեր ամսում Ս. Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի նշխարաց գիւտի տօնին՝ եօթն խոտաճարակաց հետ:

ԺԴ.

ԹԱՆԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ ԵՒ ՍԻՒՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ
ԿՐՕՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆԸ: ՍԵՒԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏ: ՏԱԹԵՒԻ ՄՕՏԻ
ԱՆԱՊԱՏԸ: ՄԱՔԻՆԱՅՈՅ ԵՒ ԹԵՂԻՆԵԱՅ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ:
ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄՆ:
ԿՐՕՆԱԲՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ: ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ:

Թ. դարից սկսած կրօնաւորութիւնը սաստիկ զարգանում է եւ մեծ ծաւալ է ստանում Սիւնեաց աշխարհում: Գլխաւոր անապատներն էին Սեւան, Մաքինոցաց անապատը եւ Թանահատի վանքը:

Ստեփաննոս Օրբելեանը ասում է², որ ինքն Թանահատի արձանագրութիւնների մէջ տեսել է, որ Թանահատի եկեղեցին շինուել է Սիւնեաց իշխաններից Հայոց թուականից 400 տարի առաջ՝ Ս. Ստեփաննոս Նա-

1 Վարք Սրբոց, հատ. Է., եր. 26-32:

2 Ստեփաննոս Օրպելեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Զտ. Ա.: Փարիզ, 1859, գլ. ԼԴ.:

խավկայի անունով: Այս հաշուով Թանապատի վանքը շինուել է 151 թուին Փրկչի: Այդպիսի բան չէ կարող լինել: Այդ ժամանակ վանքերի մասին գաղափար անգամ չկար:

Վանքերի սկզբնաւորութիւնը Դ. դարից առաջ չէ. սուրբերի անունով եկեղեցի Դ. դարից առաջ չէր կարող շինուել: Թուականի վերաբերութեամբ շփոթութիւնը ակներեւ է, կամ այն է, որ Օրբելեանը իրան յատուկ սնապարծութեամբ կամեցել է Սիւնեաց երկրի կրօնաւորութիւնը հասցնել մինչեւ Բ. դարը, կամ այն, որ Հայոց 400-ն համարել է այդ թուականից առաջ նշանակող թուական: Հայոց Ն. թուականը զուգընթաց է Ժ. դարին, երբ Բագրատունիք՝ Շիրակում, եւ Սիւնեաց իշխանները իրանց երկրում ոգի ի բռին վանքեր ու եկեղեցիներ էին շինում: Անշուշտ, այդ ժամանակ էլ շինուել է Թանապատի վանքը, որ այժմ կոչւում է Ղարավանք (սեւ վանք), համանուն թուրք գիւղում, սրբատաշ սեւ կարծրաքարից շինուած մի մատուռ, այժմ՝ կիսաւեր:

Օրբելեանի նկարագրութեամբ Թանապատի վանքը եղել է լերան ստորոտում, մի բարձրավանդակի վերայ, անտառի մէջ: Այժմ անտառ չկայ: Արգեագի Ս. Խաչ հռչակաւոր ուխտատեղից 2 վերստաչափ հեռաւորութեամբ դէպ արեւմուտք լեռնալանջի վերայ, շրջապատուած թուրք մի քանի խրճիթներով քարքարոտ ափափանների եւ աւերակների մէջ բարձրանում է Թանապատի վանքը՝ լքեալ ու աւեր:

Օրբելեանը այս վանքի կրօնաւորների կեանքը նկարագրելիս ասում է. «Եւ էին սահմանաւորք, մշտապաշտունք հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն բրտուծ հացիւ եւ լոկ ջրով վճարէին զպէտս իւրեանց եւ այն՝ յաւուրն մի անգամ ընդ երեկս, լուիք, հեզարժեք, որ իբրեւ զկանթեղունս անշէջ կախեալք լինէին աղօթս զցայգ եւ զցերեկ ... պաշտօնք իւրեանց ոչ երբէք խափանէին զցայգ եւ զցերեկ: Եւ բացի սպասաւորացն ընդ դրունս վանիցն ոչ ոք ելանէր արտաքս. եւ թէպէտ բազում անգամ հարկեցան յիշխանացն եւ յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց՝ ոչ առին յանձն ի կիւրակէին ի թան կամ ի պանիր կամ յիւղ խթիլ, այլ բանջարօք եւ ընդով ստանային, վասն որոյ Թանապատք կոչեցան: Եւ ի գլխաւոր տօնսն ի ճիթոյ ճաշակէին եւ սակաւ բաժակօք, եւ զայս ծանոյց մեզ պատմութիւն երանելոյն Մաշտոցի, որ ի տան»¹:

Երանելի Մաշտոցը ապրում էր Թ. դարում. ուրեմն այս նկարագիրը վերաբերում է այդ ժամանակի եւ դրանից առաջ կրօնաւորական կեանքին, որին հետեւող եղան Թանապատի կրօնաւորները:

Սիւնեաց բազմաթիւ անապատներից չէն է մնացել միայն Սեւանի անապատը: Աւանդութեամբ այս կղզում կրօնաւորութիւնը սկսուել է Ս.

1 Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նախագին Սիսական: Հտ. Ա., գլ. ԼԴ.:

Գրիգոր Լուսաւորչից, որը կառուցել է այժմ բոլորովին աւերակ Ս. Յարութան տաճարը: Սակայն այս աւանդութիւն է¹: Պատմիչների համեմատ Սեւանում կրօնաւորութեան սկիզբը դրել է Թ. դարում Մաշտոցը, որ եւ համարւում է առաջին վանահայր: Ըստ իս, եթէ կրօնաւորութիւնը Ս. Լուսաւորչից չէ սկսուել Սեւանում, բայց Մաշտոցից, այսինքն՝ Թ. դարից առաջ կար: Պատմութիւնը անյիշատակ թողնելով ինչ որ առաջ էր, անշուշտ նշանակելի բան չգտնելով՝ առաջին անգամ յիշում է Մաշտոցին, որ հռչակ էր ստացել իւր մաքուր կրօնաւորութեամբ, Ս. Գրոց հմտութեամբ եւ ծիսաբանի կարգաւորութեամբ, որ իւր անունով Մաշտոց է կոչւում:

Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցը² Սեւանի անապատականների կենցաղը համարում է հետեւողութիւն Ս. Բարսեղի կանոնին, եւ քաղելով «Տեսութիւն գրոցն Փիլոնի, որ տեսական անուանի՝ այսինքն միակեցաց» գրուածքից՝ ասում է, որ երբ հրէաները Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակովբե առաքեալին սպանեցին եւ հալածեցին հաւատացեալներին, սրանք փախան Եգիպտացոց կողմերը եւ բնակուեցին Սինայ լեռան եւ Թեբայիդի անապատներում. «Եւ անդ կային այնպիսի վարուք, զոր պատմէ սբանչելին Փիլոն, զորս եւ հրեշտակաց համեմատ ցուցանէ ի մաքրութեան՝ յասելն. տուն էր նոցա երկիրս եւ ձեղունք՝ երկինքն, եւ ջահ եւ ճրագ՝ արեգակն, լուսին եւ աստեղք, եւ կակուղ անկողինք՝ երկիրս, քնոյ ժամանակ եւ ոչ երբէք, այլ անդադար կային զտիւ եւ զգիշեր ի հսկումն փառաբանութեան Աստուծոյ»: Այս կրօնաւորական կեանքին հետեւող պէտք է լինէին Սեւանի կրօնաւորները, որոնք Ս. Բարսեղի կանոնին համեմատ «Միակրօնք ի տան Աստուծոյ եղեալ յամենայն դէպս ընկերութեան, եւ յօրէ անտի (ի ժամանակէ Մաշտոցի) եւ այսր տեւեաց այն հաւասարութիւն ուխտի կրօնաւորական կենաց յայս կղզի եւ յայլ ինչ ինչ մենաստանս Հայաստան աշխարհի»: Առաքել վարդապետ Սիւնեցի իւր «Սահմանաց լուծման» մէջ ասում է. «Կշռապէս արդարութիւն ի վանորայս լինի ի միաբանաստանն, որք ըստ սրբոյն Բարսեղի կանոնացն միաբան լինին ամենայն ինչ, այսինքն՝ կերակուր եւ հանգերձ միապէս տան ամենեցուն, կշռողապէս, միաշափ մեծի եւ փոքր՝ հանգերձ եւ կերակուր եւ ամենայն ինչ»:

Կրօնաւորներ եւ անապատականներ եղել են Տաթեւի վանքին մօտ Անապատ կոչուած տեղում, որը շատ կարճատեւ եղաւ: Թեղինեաց ու Մաքենացոց անապատները ԺԱ.-ԺԳ. դարերում մեծ հռչակ ունէին: Կիլիկեցիք կամենալով կրօնաւորութիւնն ու աստուածապաշտութեան կարգը իրանց գաղթաւայրում հաստատել՝ սրանց էին դիմում:

1 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էքմիածնի, Գտ. Բ., յօդ. 522, եր. 217:

2 Անդ, ծանօթ.:

Ժէ. դարի սկզբում վերջին թափով սկսւում է կրօնական եռանդ Մովսէս Խոտանանցու եւ Փիլիպպոս Աղբակեցու ջանքերով, երբ սրանք դեռ երիտասարդ էին: Այնուհետեւ, սկսւում է հայ կրօնաւորութեան ու վանականութեան անկումն իբրեւ բնական հետեւանք Շահ-Աբաս Մեծի արշաւանքի եւ մեծ գաղթականութեան, երբ երկիրն ու վանքերը աւերակ մնացին, խանգարուեցին կարգերն ու կանոնները: Բազմաթիւ վանքերից ու անապատներից չէն են մնացել միայն մի քանի հատ, որոնք սակայն իրանց սկզբնական նպատակից բոլորովին հեռացած, այլ եւս հրեշտակական վարքով կրօնաստաններ չեն. փոխանակ ամեն ինչ հասարակաց լինելով՝ ջոկ ջոկ է՝ թէ՛ կերակուրը, թէ՛ հանդերձը:

Կրօնաստաններ մնացել են Ռուսաց Հայաստանում՝ Սեւանայ անապատը Սեւանայ լճի մի կղզու վերայ, Տաճկաց Հայաստանում՝ Աղթամար, Կտուց, Լիմ անապատները Վանայ ծովի կղզիների վերայ: Վերջիններս իրանց կանոնները ընդօրինակել էին Սեւանից եւ Սեւանեցոց պէս էին կենցաղավարում:

Նոյն իսկ կղզիների վերայ այս անապատներում վանականները այլ եւս կրօնաւորներ չեն. թէ կենցաղավարութիւնը եւ թէ աստուածաշտութեան կարգերը նմանացրել են աշխարհիկ եկեղեցականներին ու եկեղեցիներին:

Մայրավանքերում, որպիսի է Էջմիածինը, Երուսաղէմի Ս. Յակովբեաց վանքը, աւելի պաշտօնավարող անձինք են պատրաստւում ու ապրում, քան վանականներ: Ուսումնական, տնտեսական եւ վարչական զբաղանքները քիչ ժամանակ են թողնում կրօնաւորական պարտաւորութիւնների կատարման համար: Հասարակ վանքերը այնքան աղքատացել եւ անչքացել են, որ հազիւ կարողանում են բաւարարել մի վարդապետի: Միաբանութիւն չկայ. ուր չկայ միաբանութիւն՝ այնտեղ չի կարող լինել վանականութիւն եւ կրօնաւորական կեանք:

Ա.
ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Անապատականները իրաւունք չունեն եկեղեցու ս. խորհուրդները ժողովրդին մատկարարել (Ա. ժողով Վաղարշապատում գումարուած 325թ., յօդ. Ի.):

2. Ճգնութեան համար իւր կինը թողնող մարդը նզոված է (նոյն, յօդ. ԻԴ.):

3. Եղբայրանոցները, մենաստանները եւ առանձնակեացների խրճիթները անապատներում պէտք է լինեն (Աշտիշատի ժողով, յօդ. Զ.):

4. Կրօնաւորներն ու անապատականները աշխարհականների գործերին չպէտք է խառնուեն, այլ միշտ առանձնացած կեանք պէտք է վարեն (Վաղարշապատի Դ. ժողով, յօդ. ԻԳ.):

5. Հաց եփելու, կով կթելու կամ որեւէ գործի պատրուակով վանքը կին չմտնի (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. ԼԳ.):

6. Անապատականները արեւ մտնելուց առաջ իրանց անապատը դառնան (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. ԼԴ.):

7. Վանականները աշխարհականների տներում չիջեւանեն, այլ մերձակա վանքում, եթէ վանք չգտնուի՝ աւագերէցի տանը (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. ԼԵ.):

8. Կրօնաւորները տեղից տեղ չպէտք է փոփոխուեն (Պարտաւի Բ. ժողով, յօդ. ԶԵ.):

9. Կրօնաւորները միս պէտք է չուտեն եւ ստացուածք պէտք է չունենան (Սսոյ Ա. ժողով, յօդ. Ը.):

Բ.
Ս. ՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ
(ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ, ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՅՈՒԾԱԿ, № 447)

-Կրօնաւորն՝ կանանց խոստովանութիւն մի իշխեսցէ առնել, բայց եթէ մերձ ի մահ հիւանդանաց: Շնհ. ՃԱ. (Շնորհալի)

-Կրօնաւորն կացցէ եւ մնասցէ յանապատի, ուր կացեալն է, թէեւ բորոտեսցի եւ ուրկանայցէ: Հայ. ԺԵ. (Հայոց ժողով ի Շահապիվան)

-Կրօնաւորութիւն թէ յանձն առնուցու ոք՝ ի վանս կացցէ ընդ եղբարս, եւ թէ որպէս պարտի կեալ եւ զգուշանալ յամենայն մոլորութեանց: Լուսաւորիչ, ԻԱ., Բ., Բրս. (Գ. Բարսեղ Կեսարացի)

-Վանականք կամ քահանայք մի՛ իշխեսցեն բաժանել զչնորհս եկե-

ղեցւոյ ընդ ծախուց, այսինքն՝ մասրաֆից իւրեանց, այլ որ ինչ կարգեալ է ի սրբազան հարց՝ այնու շատասցին, որոյ շատ է հասն զշատն կերիցէ, եւ որոյ սակաւ՝ զսակաւն, բայց զլոյս ճրագի եւ զպաշտօն եկեղեցւոյն մի՛ խափանեսցեն եւ զմանկունս ուխտին ուսուցանել մի՛ հեղգասցին: Դւ. Ե. (Դուինի)

-Վանականք թէ գտցին ի մոլորութեան ինչ՝ արտաքսեսցին: Վգ. Ը. (Վաղարշապատ, Ը.)

-Վանականք մի՛ իշխեսցեն զինուորականս զգեհուր կամ վաճառականս լինել, եւ մի՛ զհոգեւորական պաշտօնն թողեալ՝ մարմնաւոր գործոյ պարապել, եւ մի՛ ճիւղոյն այլ եւ՝ ի կերակրոց եւս պատրաստ լիցին: (Առաք. Զ. եւ ԼԳ. Ներսէս Աշտարակեցի, ԼԶ.)

-Վանականք մի՛ խառնեսցեն յիրս աշխարհականաց, այլ վարեսցեն կեանս հրեշտակականս, կուսութեամբ պարկեշտացեալ մարտնչելով միշտ ընդ ախտս: (Սահակայ Պարթեւի Գ. եւ ԼԵ.)

-Վանականք մի՛ օթեսցին ի տունս աշխարհականաց, այլ ի վանս կամ ի տունս աւագ երիցոյ: (Ներսէս Աշտարակեցի)

-Վանահարք ի վանաց ի վանս մի՛ տեղափոխեսցին, այլ կացցեն՝ ուր կրօնաւորեցանն, բայց թէ կոչեսցեն յառաջնորդութիւն վիճակացն: (Սիօնի Հայոց կաթողիկոսի)

-Վանահարս կարգել կամ ընկենուլ մի՛ իշխեսցեն աշխարհական իշխանք ըստ կամաց իւրեանց, եւ մի՛ բնակի ի վանս յանդգնեսցեն, եթէ ոչ՝ նզովեալ եղիցին: (Դվ. Ժ.)

-(Ի) վանս բնաւ երբէք մի մտցէ կին, կամ հաց եփելոյ կամ կով կթելոյ եւ կամ վասն այլ ինչ պատճառաց եւ կամ գործոց: (Ներսէս Աշտարակեցի, ԼԳ.)

(Զ) վանս մի՛ իշխեսցեն պղծել երգօք գուսանաց, եւ մի՛ օթեսցին հեծեալք, որք յանդգնին՝ արհամարհեալ լիցին ի սրբոց վկայից եւ տարագրեալ յօրհնութենէն: (Դվ. ԺԲ., ՄԽ., ՄԺԱ.)

-(Ի) վանս ուրեք, եթէ վանականք բազումք են, եւ ժողովուրդ սակաւ, եւ յայլ վանս՝ վանականք սակաւ եւ ժողովուրդ բազում, առցեն ի բազում ժողովուրդենէ եւ տացեն վանուց, որոյ վանականք են բազում: (Վաղարշապատ, Թ.)

-Վանքդ անուն հանգստարանք են սրբոց եւ օթեւանք եպիսկոպոսաց, քահանայից, արեղայից, սարկաւազաց եւ աղքատաց: Դվ. ԺԲ. (Ներսէսի Շինողի):

-Վանք հաստատեցան անդ վասն մանկանց եկեղեցւոյ, եւ ոյք հրաժարեցան յաշխարհէ՝ անդ մտանել մաքրութեամբ կացցեն եւ վասն աշխարհի աղօթեսցեն եւլն.: (Սահակայ Պարթեւի, Գ: Մխ. Գ.)

-Վանք շինեցան ի գեօղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք, հիւրք եւ աղքատք: (Սիօնի Հայոց կաթողիկոսի, Ը.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Կրօնաւորութիւնն ու անապատականութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու մէջ սկսուել եւ շարունակուել է հենց առաջին դարից, որպէս հետեւանք անսահման ջերմեռանդութեան եւ հալածանքի, որ հրէայ եւ հեթանոս աշխարհը վարում էր քրիստոնէութեան դէմ: Կրօնաւորութեան նախագաղափար համարւում են Հին Ուխտից՝ Եղիա մարգարէն, Նոր Ուխտից՝ Յովհաննէս Մկրտիչը:

Կրօնաւորութիւնը որոշ կարգի ու կանոնի տակ դրուեց Ե դարից: Մինչեւ այդ՝ նրանք ապրում էին խորին առանձնութեան մէջ հեռաւոր անապատներում, անձաւներում ու քարայրներում: Կրօնաւորների խմբական կենսակցութեան հիմնադիրներն են Անտոն Անապատականը եւ յատկապէս՝ Իլլարիոնը:

Կրօնաւորները ոչ մի եկեղեցական կարգ ու աստիճան չունէին. նրանք միայն աղօթողներ էին:

Հոգեւորականութիւնը բոլորովին առանձին դասակարգ էր՝ ոչ ինչ առնչութիւն չունենալով կրօնաւորների հետ: Մինչեւ հինգերորդ դարը հոգեւորականները առանց բացառութեան ամուսնացած էին, եւ ամուսնացած հոգեւորականութիւնը կրօնաւորներից ու վանականներից ջոկւելու համար կոչւում էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւն:

Աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասն էին կազմում եպիսկոպոսներն ու երէցները կամ պրեսֆիտները, որ կատարում էին եկեղեցու վարչական գործերը: Եպիսկոպոսներն ու երէցները (այժմեան վարդապետ) ամուրի դառնալ սկսեցին Դ. դարի երկրորդ կէսից եւ, ամուրի դառնալով՝ իւրացրին կրօնաւորների սքեմը նրբացրած:

Առաքեալը ասում է, որ եպիսկոպոսը, երէցը, սարկաւագը մի մի կին պէտք է ունենան: Այս պատուէրը տալիս առաքեալի նպատակը եղել է պատուիրել, որ դրանք բազմակին կլինեն: Բայց յետոյ, երբ սկսել է վարիչ հոգեւորականութեան ամուրիութիւնը, առաքեալը այդ պատուէրի միտքը յեղափոխուել է այնպէս, որ այրիացածը եթէ երկրորդ կին է առել, չի կարող հոգեւորական լինել, կամ՝ հոգեւորականը երբ այրիանում է, չի կարող երկրորդ անգամ ամուսնանալ: Եթէ վերահաստատուի առաքեալի պատուէրի իսկական միտքը, թէ եպիսկոպոսը, երէցը եւ սարկաւագը բազմակին պէտք է չլինին, ինչպէս էին առաքեալի օրով հեթանոսներն ու հրէաներն անգամ, այնուհետեւ այրի հոգեւորականների նորից ամուսնանալու խնդիրը ինքնըստինքեան կլուծուի դրական կերպով:

Եկեղեցին չէր տուժի, եթէ վարիչ հոգեւորականութիւնը՝ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, իբրեւ մասն աշխարհիկ հոգեւորականութեան, ամուսնացած լինէին, ինչպէս այդ կատարում էին արդէն անգղիական եպիսկոպոսական եկեղեցում: Վանականներն ու կրօնաւորները պէտք է չունենան ոչ մի հոգեւոր աստիճան, այլ որպէս պարզ աղօթաւորներ՝ վանքերում եւ անապատներում ձգնեն. նրանց համար որպէս խոստովանահայր եւ սրբազնագոյն պաշտօնեայ կարելի է նշանակել ծերունի քահանաներ, որոնք յօժարութիւն կունենան կամովին առանձնանալ աշխարհից եւ վանական կամ կրօնաւորական անդորրութիւն վայելել: Այսպէս էր հնումն:

Կրօնաւորները պէտք է աղօթքով իրանց հոգեւոր սնունդը հայթայթեն եւ մարմնաւոր աշխատութեամբ՝ մարմնոց. ուրեմն նրանք աղօթքի ժամերից դուրս պէտք է վաստակեն իրանց վանական ազարակում, գործեն իրանց արհեստը, եթէ գիտեն՝ ինչպէս անում էին Եգիպտոսի կրօնաւորներն ու անապատականները, ինչպէս անում էր Բարսեղ Կեսարացին՝ Կապադովկիայի կրօնաւորութեան հիմնադիրը:

Կրօնաւորներին պէտք է արգելուի շատաշրջիկութիւնը, թափառումները եւ յաճախակի տեղափոխութիւնը:

Եթէ կրօնաւոր է, նա պէտք է հաւատարիմ մնայ իւր ուխտին, չպէտք է ձգտի հոգեւոր աստիճանների, փափկակեցութեան, սնափառութեան, պճրանքի եւ պաշտօնների. ով այդ բաներին հակումն ցոյց կտայ, նա կրօնաւոր չի կարող լինել եւ պէտք է հեռացուի կրօնաւորութիւնից:

Բնական կրօնաստաններ այժմ կարող են լինել մեկուսացած վանքերը, որպիսի են Ռուսահայքում Սեւանն ու Գեղարդայ վանքը: Մնացած վանքերը, որոնք գիւղերի մօտ են, պէտք է գիւղական եկեղեցի դառնան:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ժամանակի հոսանքին նայելով՝ երեւի ոչ հեռաւոր ապագայում, վանականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը իրանց կարգ ու կանոններով պատմական անցքերի շարքը կանցնեն եւ կդադարեն գոյութիւն ունենալուց: Կամենալով ծանօթացնել ընթերցողներին Ռուսաց Հայաստանում գոյութիւն ունեցող կրօնաւորական միակ հաստատութեան կենցաղի եւ կարգ ու կանոնի հետ, այլ եւ թողնել նոյնը ապագայում՝ ուսումնասիրութեան նիւթ դիմեցի եւ շնորհակալութեամբ ստացայ Սեւանի վանահայր Տ. Սարգիս սրբազան եպիսկոպոսից Սեւանեցոց կենցաղի եւ աստուածապաշտութեան նկարագիրը:

Ա.

«ՍԵՒԱՆԱՅ ԿՐՕՆԱԴՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ»

Յատկապէս Սեւանայ միաբանութեան համար կազմած որեւէ գրաւոր կանոն գոյութիւն չունի, բայց Մանուէլ վարդապետ Գիւմուշխանցու գրած Սեւանայ պատմութեան մէջ եօթ յօդուածից բաղկացած մի կանոն կայ, որը, ինչպէս պատմագիրն է ասում, կազմուած է եղել ոչ միայն Սեւանայ, այլ ընդհանրապէս բոլոր վանքերի կրօնաւորների համար, որը յետոյ մտած է Սեւան: Ահա այդ հատուածը¹, որը հանում ենք յիշեալ գրքից.

«Քանզի ներկայ հարքն (Սեւանայ) կամէին ցուցանել մեզ, թէ ի Մաշտոց վարդապետէ սկսեալ՝ Բարսեղեան կանօնիւք վարելցեալք են միաբանք Սեւանու մինչեւ ցայժմ, բայց յոյժ բարեգոյն է ասել, յիրաւի յառաջն Մաշտոցիւ այն Բարսեղեան կանօնք մտեալ են ի Սեւան, սակայն յանցանել ժամանակաց եւ ի փոփոխել տէրութեանց եւ ամայութեանց վանօրէից, ամենայն բարեկարգութիւնք վերիվայր տապալեալք եւ անյայտ մնացեալ էին, մինչեւ ի (ժամանակա) Սարգսի եպիսկոպոսի եւ հետեւողացն նորա, որ սկիզբն արար ի Սիւնեաց գաւառի Մաքենիս կոչեցեալ վանուց, ուր եւ Մաշտոց վարդապետ զառաջինն անդ էր զարգացեալ եւ սնեալ:

Այս Սարգիս եպիսկոպոս սկիզբն էր առաջնորդ Սաղմոսավանից, ի նոյն գաւառէ Արազածոտան, ի գեղջէն, որ ասիւր Յարենի, մերձ ի Կարբի, որ մականուամբ Պարոն-Տէր կոչիւր սոյն Սարգիս եպիսկոպոս: Հրաշալի պատահամբ իւրք եւ ինքն հրաժարեալ յառաջնորդութենէ իւրմէ, գնաց ի Ս. Երուսաղէմ, պատահեալ ի ճանապարհի Տրապիզոնի Կիրակոս անուն քահանայի միոյ առն առաքինասիրի, ընկերացեալ միմեանց խորհին՝ ի վերադարձի իւրեանց ի պատշաճ տեղւոյ մենարանս հաստատեալ աղօթեսցեն ընկերակցաբար՝ ըստ գրութեան Առաքել պատմչի, ԻԱ.:

Որք եկեալ ի Սիւնեաց գաւառ հիմնարկեցին զաստուածահաճոյ բաղձանս իւրեանց, եկեալ բազմութեանց հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց յարին ի սոսա ջերմեռանդ սիրով, նմին իրի միաբան խորհրդով Սարգիս եպիսկոպոս եւ Կիրակոս քահանայ եօթն գլուխ կանոնական բարեկարգութիւնս սահմանեցին կրօնասիրութեան իւրեանց, որք են այսոքիկ:

Առաջին՝ քան զամենայն, յամենայնի հնազանդ լինել Առաջնորդին:

Երկրորդ՝ յամենայն աւուր յայգոյն եւ յերեկոյին զխորհուրդս մտաց եւ զյանցուածս աւուրն խոստովանել:

¹ Կիւմիւշխանցի Մանուէլ, Պատմութիւն անցից անցելոց Սեվանայ վանուց: Վաղարշապատ, 1871, էր. 48-52:

Երրորդը՝ ոչ ունիլ ումեք առանձին ստացուած ինչ, եւ ոչ պահել ինչ ի սենեկի, եւ ոչ ուտել բնաւ անդէն, յանձն արարեալ զամենայն խնամս նախ յԱստուած եւ ապա յԱռաջնորդն:

Չորրորդը՝ զամն ողջոյն պահօք անցուցանել, բայց յաւուրց կիւրա-կէից եւ շաբաթու եւ տէրունական տօնից, իսկ ի մսոյ եւ ի գինւոյ իսպառ հրաժարել:

Հինգերորդը՝ Յաւուրն մի անգամ ճաշակել եւ հաւասար բաժանել զկերակուրն մեծի եւ փոքու, եւ ընթեռնուլ զգիրս ի սեղանի:

Վեցերորդը՝ յամենայն շաբաթս եւ ի տէրունական տօնս զգիշերն հսկմամբ անցուցանել, եւ յառաւոտուն անխափան պատարագ մատուցանել:

Յօթներորդը՝ ի հարկանել կոչնակի, ամենեցուն միաբան գնալ յեկեղեցին եւ ի սեղան լռութեամբ եւ խոնարհութեամբ:

Եւ ի վեր քան զամենայն, իբր գլուխ ամենայն կանոնաց եղին զայս, այսինքն է ամենեցուն ջանալ սուրբ պահել զմիտս իւրեանց եւ ճգնել ի մեռուցումն ախտից, ի խոկումն աստուածային իւրեանց եւ ընթերցումն գրոց:

Եղին եւ կարգ եւ ձեւ ի կրօնաւորական սքէմս, զի խանգարեալ էր այն եւ յօրինեցին զեկեղեցական զգեստս ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, եւ որոշեցին զժամանակ պաշտամանց իւրաքանչիւր ժամանակագրութանց, սահմանեցին եւ զայլ բազում բարեկարգութիւնս, որովք կառավարին ցայսօր ամենայն կրօնաւորաց վանօրայք Հայաստան աշխարհի, մինչ զի ի Կոտուց եւ ի Լիմ հռչակեալ անապատին եւս՝ յնկերաց եւ ի դաստիարակելոցն ի սոցունց ուսան զկրօնաւորական վարս:

Քանզի Ներսէս Մոկացի, որ մականուանել Պեղլու կոչիւր, գնաց ի գաւառն Վասպուրականի (1622, ՌՀԱ.), եւ մտեալ ի կղզին Լիմ կոչեցեալ, նորոգեաց զվանսն, եւ նորոգէր նոցա ըստ նախակարգեալ կանոնաց, եւ ի բազմանալ կրօնաւորաց, անցին եւ ի Կոտուց, ուր եւ ժողովեցան կրօնաւորք բազումք:

Սոցին նման եւ Կարապետ եպիսկոպոս յետ ամաց ինչ եկեալ ի Սեւան կղզի, բարեկարգեաց ըստ վերոգրեալ կանոնաց»:

Ժողովալութեան այս պատառելի կանոնը թէ որքան ժամանակ է գործադրուել Սեւանում՝ յայտնի չէ, միայն հաւանական է կարծել, որ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ փոփոխութեան է ենթարկուել:

Սեւանում ճաշու ժամն արձակվելիս միաբանները սեղան են գնում, ուր ճաշի ժամանակ նրանցից մէկը կարգում է Հարանց վարքից (վերջերս Սարգիս Շնորհալու յորդորակներից):

Ուխտիս օրերին պաշտօնապէս նաւակատիք է: Յատկապէս միաբանաց համար միս մորթում է տարուայ մէջ երկու անգամ՝ ջրօրհնեաց

տօնին եւ բոլն բարեկենդանին, թէեւ միաբանները մսեղէն ուտում են այն ժամանակ, երբ ուխտաւորները նրանց մատաղի են հրաւիրում:

Եթէ նախկին հրեշտակակրօն անապատականներից մի բան մնացել է անփոփոխ, այդ կրօնաւարական սքեմն է (քուրճ՝ կոշտ շալից հագուստ)¹:

Բ.

ՍԵՒԱՆԱՅ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԸ

(Ըստ ՀԱՌԻԱՆ)

Տարուայ մէջ ամեն օր չորս անգամ ժամերգութիւն է կատարւում՝ առաւօտեան, ճաշու, երեկոյեան եւ հանգստեան:

Առաւօտեան ժամն սկսւում է այնպէս, որ վերջանում է արեւածագին մօտաւորապէս, շատ քիչ բացառութեամբ, եւ տեւում է 2 ժամ հասարակ օրերին, 3 ժամ՝ շաբաթ եւ կիւրակի օրերին, 7 ժամ՝ հսկումներին եւ 8 ժամ՝ Զատիկի հսկումին:

Ճաշու ժամն սկսւում է ամառը 8-9 ժամին, իսկ ձմեռը՝ 9-10 ժամին մօտաւորապէս եւ տեւում է 1 ¹/₂ ժամ հասարակ օրերին, 2 ժամ՝ պատարագ օրերին, եւ 1 ժամ՝ առաջաւորաց պասին:

Երեկոյեան ժամն սկսւում է 4-5 ժամին ամառը, եւ 2-3 ժամին ձմեռը, եւ տեւում է մի ժամ հասարակ օրերին, 1 ¹/₂ ժամ եւ աւելի՝ հանգիստաւոր օրերին:

Հանգստեան ժամն սկսւում է արեւը մայր մտնելուն եւ տեւում է ուղիղ կէս ժամ:

Առաւօտեան ժամերգութիւնը բաղկացած էր երեք մասից՝ գիշերային ժամ, առաւօտեան եւ արեւագալի:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին աւելագալի ժամ չէ ասւում:

Ճաշուն երկու մասիցն է՝ երեք ողորմեան եւ բոլն ճաշուն (ժամամուտ ճաշու շարական, Սուրբ Աստուած, գիրք, Աւետարան, Հաւատամք եւլն.):

Ծանօթութիւն: Առաջաւորաց պասին միմիայն երեք ողորմեա, իսկ մեծ պասի հասարակ օրերին՝ երեք ողորմեա եւ նորան կից երեկոյեան ժամ:

Երեկոյեան ժամը երկու մասից է՝ բոլն երեկոյեան եւ խաղաղական ժամ:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին եւ շաբաթ երեկոյեան խաղաղական չէ ասւում:

Հանգստեան ժամը մէկ մասն է՝ Եկեացէն:

1 Մենք տեսել ենք Սեւանայ միաբանների մէջ նուրբ կերպասից եւ վանայ գունաւոր ու շողջողուն շալից վերարկու հագնող մետաքսեայ շղարշից վեղար կրօններ եւս:

Գիշերային ժամին՝ ամենից առաջ, երկու վարդապետներ (աւագ երէցը աւագ դասից եւ ժամօրհնողը աշակերտող դասից) գալիս են ատենան եւ մի կանոն սաղմոս ասում գրակալի վերայ փոխ առ փոխ: Սկսում է աւագ երէցը՝ Ալէլուիա, ալէլուիա: Հետեւում է ժամօրհնողը՝ Երանեալ է այր որ:

Ծանօթութիւն: Ժամ օրհնելը եւ աւագ երիցութիւնը հերթով է: Աւագ երէցը յաջորդ օրուայ ժամ օրհնողն է:

Սաղմոսի կանոնը որոշուած է աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

ԱԶ. Մի՛ նախանձիր	ԳԶ. Խոստովան
ԱԿ. Ողորմեա՛	ԳԿ. Ի նեղութեան
ԲԶ. Իբրեւ	ԴԶ. Երանեալ
ԲԿ. Տէր ապաւէն	ԴԿ. Երկինք պատմեն:

Սաղմոսից յետոյ ամեն օր ասում է Հրաժարիմք, Խոստովանիմք, Մեղայ, Ողորմեացի, Օրհնեալ Տէր մեր, Հայր մեր, Տէր եթէ զշրթունս: Տէր զի բազում-ը ասում է սարկաւազը թիւ: Միմիայն հսկումներն են ձայնով ասում ատենան կանգնած:

Յիշեսցուք, Զարթիք, Զարթիր ընդէր, Զարթուցեալքս անբաժանելի երգւում է ամեն շաբաթ ու կիրակի, նաեւ պատարագ օրերին:

Ծանօթութիւն: Երեք օր՝ այն է Հռիփսիմեանց, Գայիանեանց եւ Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանազինէ եպիսկոպոսի տօներին թէեւ պատարագ չէ լինում, սակայն Յիշեսցուք եւ Աշխարհ ամենայն է երգւում եւ գիշերապաշտօն է կատարւում: Այդպէս եւ ամեն շաբաթ օրերը:

Զարթուցեալքս քարոզը ասում է թիւ, իսկ շաբաթ ու կիրակի, նաեւ պատարագ օրերին՝ ձայնով: Զարթուցեալքից յետոյ պաս օրերին՝ հարիւր Տէր ողորմեա՛ թիւ, սրբոց տօներին (բացի շաբաթ օրից)՝ յիսուն Տէր ողորմեա, տէրունական տօներին երեք՝ Տէր ողորմեա, ամեն շաբաթ օր եւ պատարագ օրերին, եթէ սրբոց տօն է՝ Աշխարհ ամենայն:

Ամեն կիրակի եւ պատարագ օրերին, եթէ պաս է՝ ձայնով, կամ տէրունական տօն՝ Առաւօտ լուսոյ:

Զքէն գոհանամք աղօթքից յետոյ աւագ երէցն ու ժամօրհնողը նորից երկու կանոն սաղմոս են ասում ատենանում, իսկ մնացեալ միաբանները դասերում երկ-երկու եղած նոյն երկու կանոնն են ասում՝ բոլորը ցած այնպէս, որ միմեանց չեն խանգարում:

Սաղմոսի երկու կանոնը որոշուած է աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

ԱԶ. Երանեալ	Երկինք պատմեն
ԱԿ. Երկինք պատմեն	Մի՛ նախանձիր
ԲԶ. Մի՛ նախանձիր	Ողորմեա՛
ԲԿ. Ողորմեա՛	Իբրեւ
ԳԶ. Իբրեւ	Տէր ապաւէն
ԳԿ. Տէր ապաւէն	Խոստովան
ԴԶ. Խոստովան	Ի նեղութեան
ԴԿ. Ի նեղութեան	Երանեալ:

Վերջին կանոնի վասն քարոզն ու աղօթքը առ այժմ թողնում են:

Պառ օրերին սաղմոսից յետոյ անմիջապէս սկսում են ապաշխարութեան օրհնութիւնը: (Եթէ հասարակ պառ է ուրբաթ օրը, օրհնութեան կից են նաեւ ապաշխարութեան մանկունքը): Օրհնութիւնից յետոյ սաղմոսի առաջին մաղթանքը, վասն քարոզն ու աղօթքը, թագաւոր յաւիտեան սաղմոսի վերջին մաղթանքը. Հայր մեր:

Իսկ տէրունական եւ սրբոց տօներին, սաղմոսի վերջին կանոնից յետոյ՝ դասէդաս երգում են նոյն կանոնի (աւուր ձայնի) կանոնագլուխը, սկսում են աւագ դասից: Ապա՝ Հայր մեր, զՍաղմոսերգութիւնս, զաղօթս: Եւ եւս խաղ՝ Օրհնութիւն եւ փառք: Ապա սկսում են աշակերտի դասից Օրհնութեան շարականը: Եթէ սրբոց տօն է՝ մաղթանք, Բարեխօսութեամբ Սրբուհւոյ Աստուածածնին, իսկ եթէ տէրունական տօն է՝ մաղթանք. Փառք հրաշափառ Տէրութեան Քո:

Ապա ասում են վերջին կանոնի թողած վասն քարոզն ու աղօթքը: Վասն քարոզն ասում է թիւ, իսկ կիւրակի՝ Ձայնով: Ձայնով է ասում նաեւ այն օրերին, երբ Օրհնութիւնը ատեան է ասում:

Ալէլուիա՝ տէրունական տօներին, իսկ Թագաւոր յաւիտեան՝ սրբոց տօներին: Ապա՝ սաղմոսի վերջին մաղթանքը. Հայր մեր:

Բայց ամեն շաբաթ ու կիւրակի, նաեւ պատարագ օրերին՝ գիշերապաշտօն է կատարւում հետեւեալ կարգով:

Կանոնագլխից յետոյ, երբ Հայր մերն եւ զՍաղմոսերգութիւնսն ասում է, սկսում են Հանգստեան շարական աւագ դասից, աւուր ձայնից:

Ծանօթութիւն: Ձայնքաղ շարակնոցի մէջ Հանգստեան Օրհնութեան շարականները իւրաքանչիւր ձայնից 12 հատ են: Օրինակի համար դնենք այստեղ ԱԶ. շարականը ամբողջապէս:

Հանգստեան	Քեզ վայելէ Աստուած
Հանգստեան	Ձայնարկեալ կենարարին
Հանգստեան	Զհոգիս ծառայից քոց
Մեծ պասի կիւրակի	Ողորմեա ինձ Աստուած
Ապաշխարութեան	Հայր բազումողորմ
Ապաշխարութեան	Աստուած բազումողորմ
Մարտիրոսաց	Ժողովեալքս ի յիշատակ
Ղազարու	Այսօր գոլով ի Բեթանիա
Յարութեան	Անջճառելի Հօր էակից
Հոգեգալստեան	Որ յամենայնի ես
Աստուածածնի	Որ զաւետիս Հոգւոյն
Խաչի	Հրաշակերտ եւ զօրեղ:

Այս շարականներից սրբոց տոների եւ պաս օրերի գիշերապաշտօնին երգւում են Հանգստեան, ապաշխարութեան, մարտիրոսաց, Աստուածածնի եւ Խաչի շարականները, 8 հատ:

Իսկ տէրունական տօնի գիշերապաշտօնին երգւում են Հանգստեան, Մեծ պասի կիւրակէի, Ղազարու, Յարութեան, Աստուածածնի եւ Խաչի շարականները, 8 հատ:

Իսկ Հոգեգալստեան մէկ շարականը մնում է: Այդ շարականը երգւում է միայն հասարակ կիւրակէներին եւ Հոգեգալստեան տօնի օրերին, որովհետեւ այդ օրերի օրհնութեան շարականներին գալստեան չկայ:

Այս կանոնով է դասաւորուած եւ այս կանոնով է երգւում եւ միւս ձայներինը:

Մեծ պասի շաբաթ օրերին Հանգստեան-ի փոխանակ երգւում է ապաշխարութեան աւուր ձայնի համեմատ:

Իսկ մեծ պասի կիւրակէներին եւ Խաչի կիւրակէներին՝ Այսօր անճառն ամբողջ վեց փոխը:

Հանգստեան կամ Խաչի սաղմոսից յետոյ կարդացւում է Աւետարան աւուր ձայնի եւ տօնի համեմատ հետեւեալ աղիւսակով:

1. Յարութեան կիւրակէներին կարդացւում է տաճարի Աւետարան:

2. Մեծ պասի եւ Խաչի կիւրակէներին՝ Խաչելութեան:

3. Տէրունական լուր օրերին, սրբոց տօներին եւ պաս օրերին՝ Հանգստեան:

4. Մեծ պասի շաբաթ օրերին ապաշխարութեան շարականից յետոյ կարդացւում է ապաշխարութեան Աւետարան՝ նոյնպէս աւուր ձայնից:

Մատ. Այլ առակ էարկ. ԺԳ., 24.
 Մարկ. Եւ ասէ ցնոսա. Դ., 21.
 Ղուկ. Հուր եկի արկանել. ԺԲ., 49.
 Յոհ. Եթէ ես վկայեմ. Ե., 31.

Տաճարի եւ Հանգստեան Աւետարանից յետոյ՝ Աստուած անեղ ձայնից, ապա՝ Հոգւոց:

Խաչելութեան Աւետարանից յետոյ՝ Նորոգողն ամբողջ փոխը միասին), ապա՝ Հոգւոց:

Ապաշխարութեան Աւետարանից յետոյ միայն Հոգւոց: Հոգւոցի Հայր մերից յետոյ մաղթանք՝ Տէր Յիսուս Քրիստոս Քո անճառելի (Տէրութեանց) շնորհիւ եւ անարատ ծնողիդ բարեխոսութեամբն լուսաւորեալ պայծառացո զհոգիս համօրէն հաւատացելոց յուսով ի քեզ ննջեցելոց եւ մանաւանդ այնոցիկ որք ընդ հովանեաւ սրբոյ տաճարիս են հանգուցեալ: Եւ եւս խաղաղ. Օրհնութիւն եւ Փառք Հօր: Ապա սկսուեմ է աշակերտի դասից Օրհնութեան շարականը եւ այլն:

Ծանօթութիւն: Վերոյգրեալ մաղթանքը ամբողջապէս բերի այստեղ նորա համար, որ մեր ժամագրքերից մէկում չկայ գրած:

Հսկումը կատարուեմ է տօնացոյցի համեմատ տարեկան տասն անգամ՝ Ծննդեան, Տեառնընդառաջի, Ծաղկազարդին, Աւագ Ուրբաթին, Զատիկին, Նոր կիրակէին, Հոգեգալստեան, Վարդավառին, Վերափութման եւ Խաչվերացին:

Հսկումը հասարակ գիշերային ժամերգութիւնից տարբերուեմ է նախ նրանով, որ Եկեսցէի հետ կից ասուեմ է (Եկեսցէից յետոյ Հրաժարիմք եւ այլն), եւ երկրորդը նորանով, որ կանոնագլխից առաջ փոխանակ ամենօրեայ երկու կանոն սաղմոսի՝ ասուեմ է ամբողջ ամենօրեայ կանոնը: Սովորականի պէս աւագ երէցն եւ ժամօրհնողը ատեան գալով՝ գրակալի վերայ եւ զՔէն գոհանամք աղօթքից յետոյ սկսուեմ են սաղմոսը Երանեալ կանոնից, իսկ միաբաններն եկեղեցու զանազան տեղերում երկու-երկու կանգնած ասուեմ են միեւնոյն կանոնը: Յաճ ձայնով են ասուեմ բոլորը՝ մի անոյշ շշուկ տարածելով ամբողջ եկեղեցու մէջ:

Առաջին (Երանեալ) կանոնն աւարտելուց յետոյ դասէգաս երգում են աւագ օրհնութիւն ԴԿ., ապա նորա ձայնից ապաշխարութեան օրհնութիւն եւ մանկունք վերջին երկու տնէրին փառք, այժմ եւ միշտ:

Շարականից յետոյ նոյն կարգով սկսուեմ են սաղմոսի երկրորդ կանոնը (երկինք պատմեն), ապա ԱԶ. աւուր օրհնութիւն, ապաշխարութեան օրհնութիւն եւ մանկունք:

Եւ այդպէս իւրաքանչիւր կանոնի վերջում երգուեմ է նոյն կանոնի ձայնից աւագ օրհնութիւն, ապաշխարհութեան օրհնութիւն եւ ման-

կունք: Աւագ Ուրբաթին միայն ապաշխարհութեան օրհնութիւնն եւ մանկունք, իսկ Զատիկին եւ Նոր կիւրակէին՝ միայն աւագ օրհնութիւն:

Վերջին կանոնից (ի նեղութեան) յետոյ եւ ԴԶ. շարականներից յետոյ սկսում են աւուր ձայնի կանոնադրութիւնը եւ այլն: Մնացեալ ուսմունքը սովորական կարգով է մինչեւ առաւօտեան ժամերգութեան վերջը:

Գիշերային ժամերգութեան կից ասում է Առաւօտեան ժամը. Լցաք առաւօտու: Հարցի եւ բոլոր շարականների փոխերը ասում են մինչեւ վերջ, ապա սկսում է շարականը: Հարցի փոխին դասէդաս Օրհնեալ է Աստուած են երգում:

Հարցի շարականի առաջին կէսը (մինչեւ գործատուն) իւրաքանչիւր տուն ասում է երեք անգամ, իսկ գործատնից մինչեւ երեք տունը՝ երկու անգամ: Երկու անգամ են երգում նաեւ բոլոր շարականների տները, միայն կիւրակմտի Սուրբ եւ Տէր-ը չի կրկնում:

Հասարակ պաս ուրբաթ օրը հարցը հանգստեան է ասում, իսկ մանկունքը՝ խաչի:

Փառք ի բարձունս ատեան է ասում բոլոր կիւրակէներին (բացի մեծ պասից) եւ Զրօրհնեաց ու Թլպատութեան տօնին, եւ Աւագ Ուրբաթին:

Ծանօթութիւն: Ամեն անգամ ատեան ելած ժամանակ թափօրի, նախատօնակի եւ այլն մաղթանքները հանդիսագիրն է ասում եւ ոչ ժամօրհնողը:

Տէր ամենակալը միմիայն մեծ պասին է ասում:

Առաւօտեան ժամերգութեան կից ասում է Արեւազալին ամեն օր (բացի տէրունական օրերից): Բոլոր պաս օրերին երգելով է ասում, իսկ սրբոց տօներին՝ առանց երգերի:

Արեւազալից յետոյ ծնկաչոք Տէր ողորմեա, որ սկսում է երեք տուն շարականով: Պաս օրերին ԳԿ. Սուրբ Աստուած Հայր անսկզբին: Իսկ սրբոց տօներին ԳԶ. Սուրբ եւ Տէր եւ ի սուրբս հանգուցեալ: Ապա՝ Տէր ողորմեա, ապա՝ 1. Արի Աստուած հարցն մերոց, 2. Միջնորդութեամբ, 3. Զի գիտեցաք, 4. Արդ անկանիմք: Զորեքշաբթի պաս օրերին 3 եւ 4 տների փոխանակ՝ Աստուածածին անհարսնացեալ եւ Բանին կենաց, իսկ պաս ուրբաթ օրերին՝ Գովեալ եւ դու փայտ փրկութեան եւ Դողան ի քէն գունդք խաւարին: Տէր ողորմեայից յետոյ եւ վասն Սրբուհւոյ, Սուրբ զԱստուածածինն, Ընկալ Տէր, Հայր մեր, Օրհնեալք եղերուք:

Ծանօթութիւն: Ինչ օր պատարագ է լինելու, արեւազալից յետոյ ծնկաչոք Տէր ողորմեայ չկայ: Ժամն արձակում է, իսկ պատարագիչն եւ մի սարկաւագ քաղում են երեք ողորմեայի կարգը եւ վերջը Հանգստեան ասում:

Ճաշու ժամից առաջ ասում մի կանոն սաղմոս աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

ԱԶ. Տէր ապաւէն

ԱԿ. Խոստովան

ԲԶ. Ի նեղութեան

ԲԿ. Երանեալ

ԳԶ. Երկինք պատմեն

ԳԿ. Մի՛ նախանձիր

ԴԶ. Ողորմեա՛

ԴԿ. Իբրեւ:

Ծանօթութիւն: Ա. Երկինք պատմեն եւ Տէր ապաւէն միեւնոյն քարոզն ու աղօթքն ունեն (վասն ի գիշերի), ուրեմն այդ երկու կանոնից որ մէկը աւուր ձայնի կանոնի լինի՝ միւս էլ ճաշու կանոնն է: Այսպէս էլ միւս կանոնները:

Ծանօթութիւն: Բ. Ինչ օր որ պատարագ է լինելու, այլ եւս այդ սաղմոսը չի ասուում, որովհետեւ պատարագիչն արդէն ութ կանոնն էլ ասել է:

Ճաշու երեք ողորմեան մեծ քարոզներով ու աղօթքներով ասուում է բոլոր պապ օրերին եւ վերջը հանգստեան չէ ասուում: Իսկ առանց մեծ քարոզների ու աղօթքների, որ ասուում է բոլոր սրբոց եւ տէրունական տօներին (բացի աւագ ուրբաթ օրից), վերջում ասուում է եւ հանգստեան:

Ծանօթութիւն: Պատարագ օրերին առաջին ողորմեայից յետոյ Առաջնորդեա՛ աղօթքը ասում է պատարագիչն ինքը եւ մտնում է խորան՝ զգեստաւորելու: Այդ է պատճառը, որ առաւօտեան ժամի վերջում առանձին սարկաւագի հետ 3 ողորմեան ասում է, որովհետեւ այժմ ներկայ լինել ողորմեաներին անկարող է:

Երեք ողորմեայից կից ասուում է բուն ճաշուն: Այն է՝ ժամամուտ, ճաշու շարական, Սուրբ Աստուած, գիրք, Աւետարան, Հաւատամք եւլն., եւ կամ պատարագը: Յինանց օրերին ճաշու գրքից առաջ ասուում է սաղմոս օրական երեք փոխ տօնացոյցի համեմատ:

Երեկոյեան ժամից առաջ, եթէ պապ օր է՝ ասուում է մի կանոն սաղմոս, սովորաբար ի նեղութեան կանոնը, իսկ եթէ գիշերային ժամին ճաշու ժամին այդ կանոնը ասել է, այն ժամանակ մի ուրիշ կանոն է ասուում, որը նոյն օրը չէ ասել:

Իսկ ամեն օր կարգացում է Յայսմաւուր ամսաթուի համեմատ, ապա՝ շարական, Մարտիրոսաց ողորմեան աւուր ձայնից եւ նորա մեծացուցէն եւ Խաչի մանկունք նոյն ձայնից: Մաղթանք, Աղաչեմ ողորմեաց, Տէր բարերար, Քարոզ Սուրբ ճգնաւորօքն, աղօթք, Պսակիչ սրբոց կամ Որ ընտրեցեր, նայելով թէ ո՛ր սուրբի ճառն է կարգացուել: (Իսկ այն օրերին, երբ տէրունական տնօրէնութեան ճառ է, Յայսմաւուրից յետոյ՝ Հայր մեր, Անկանիմք կամ Առաջի պատուական): Ես առ Աստուած կարդացի:

Պսակիչ սրբոց կամ Որ ընտրեցեր աղօթքից յետոյ ասուում է Հայր մեր եւ հետեւեալ մաղթանքը:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի, մաքուր մաղթանօք եւ բարեխօսութեամբ սրբոցն, որոց այժմ զճառս եւ զպատմութիւնս երանելի

վարուք եւ բարի մահուան նոցին ընթերցաք, Տէր Յիսուս, ընդ մեզ հաշտեցիս, եւ սրբոյ եկեղեցւոյս (կամ անապատիս) յիշատակ ընծայողացն սիրով գթասցիս: Ես առ Աստուած կարգացի:

Մեծ պասին, երբ երեկոյեան ժամը կից է ասուում ճաշու ժամի հետ, ճաշու գրքի վերջում, ուղիղ եղիցինից առաջ սաղմոս է ասուում մէկ փոխ տօնացոյցի համեմատ:

Երեկոյեան ժամին կից ասուում է ամեն օր խաղաղական ժամը: Բայց Նա'յեաց սիրով, Երանեալ են անբիծք, Ի քէն հայցեմք եւ ստեղի շարական միայն մեծ պասի օրերին են ասուում՝ առաջին չորեքշաբթի օրից սկսած:

Խաղաղական ժամի վերջում ծնկաչոք Տէր ողորմեա են երգում առաւօտեան ժամի կարգով:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին եւ շաբաթ երեկոներին խաղաղական ժամ եւ Տէր ողորմեա չկայ:

Ծանօթութիւն: Եթէ հետեւեալ օրը պատարագ է, պատարագիչը սարկաւագի հետ գրակալի վերայ 5 կանոն սաղմոս է ասում, երեկոյեան ժամից յետոյ:

Հանգստեան ժամը Եկեսցէն է: Եկեսցէին Աւետարան կարդացւում է օրական մի փոխ, Աւետարանից յաջորդաբար մինչեւ գիրքը վերջանում է. վերջանալուց յետոյ նորից է սկսւում Աւետարանի սկզբի փոխից:

Ծանօթութիւն: Առաջաւորաց եւ մեծ պասի օրերին (բացի շաբաթ եւ կիրակի) Աւետարան չէ կարդացւում Եկեսցէին:

Նարեկի գլուխներից Ընկալ քաղցրութեամբ եւ Աստուած յաւիտենական է ասում թիւ, Հաւատով խոստովանեմք երկու հոգւով են ասում փոխ առ փոխ:

Ժամագրքում գրածից աւելի բան չէ ասում Եկեսցէին: Բայց եթէ կից է ասում հսկումների հետ, այն ժամանակ Աւետարանի սաղմոսից (ի կարգալ) առաջ երգւում է երկու շարական ապաշխարութեան ԲԿ., Որ օրհնիս ի հրեշտակաց եւ Օրհնեմք գքեզ Տէր:

Եկեսցէի ժամն արձակվելիս Աւետարան չեն համբուրում: Չեն համբուրում նոյնպէս Առաջաւորաց եւ Մեծ պասի օրերին բոլոր ժամերի վերջում:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ¹

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» աշխատասիրութեան մատենախօսութեան առիթով, որ գրել է Հ. Երուանդ վարդապետը[88], հարկ եմ համարում ասել, որ այդ աշխատասիրութեան նպատակը եղել է ցոյց տալ, թէ ինչպէս սկսուեց, զարգացաւ եւ նսեմանում է անապատականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը:

-Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան մասին խնդրեմ կարդալ Ղուկասի Աւետարանի առաջին գլուխները:

-Ի նկատի ունենալով «Արարատ»-ի ընթերցողների մեծագոյն մասը, որ գիւղական քահանաներն են, խստակրօնութեան զանազան երեւոյթներ պարզ կ'ացուցանելու համար տուել եմ այդ երեւոյթների, այսպէս ասած, հերոսների համառօտ կենսագրութիւնը: Այդ բանը անելու համար, ով էլ որ լինէր, պէտք է դիմէր ամենին մատչելի աղբիւրներին, որոնք են՝ Վարք Սրբոցները, Հարանց Վարքերը, Յայսմաւուրները եւլն.: Այդպէս էլ վարուել եմ ես: Դիտմամբ էլ անապատականութեան սկիզբը ես դրել եմ Եղիա մարգարէին, թէեւ գիտեմ, որ հեթանոս աշխարհում՝ Հնդկաստանում, եւս օտար չէր միանձնութիւնը: Ես չեմ ուզել եկեղեցական աւանդութիւնից շեղուել:

-Ինձ անհաւանական էր թւում, որ մեր Ս. Ոսկեանք եւ Սուքիասեանք, որպէս խոտաճարակ ճգնաւորներ, ապրած լինէին Ս. Թադէոս առաքեալի օրով, եւ այն ժամանակը, ինչ որ ցոյց է տալիս եկեղեցական աւանդութիւնը: Խոտաճարակներ երեւան են գալիս Դ. դարի սկզբում՝ Միջագետքում եւ Ասորիքում: Հնչիւնական նմանութիւն գտնելով Ոսկի եւ ՅՕՇՈՒ բառերի մէջ, կարծեցի, որ մէկը միւսի հետեւութիւն է, որովհետեւ երկուքն էլ խոտաճարակներ էին: Վստահ չլինելով իմ ենթադրութեան՝ դիմեցի Հ. Երուանդ վարդապետին, որպէս մասնագէտի, բայց որոշ պատասխան չստացայ, դիմեցի պ. Մկրտիչ Ղազարեանին (այժմ քահանայ) եւ նրա ենթադրութիւնը մէջ եմ բերել:

-Խոստովանում եմ, որ իմ համար դեռ բոլորովին պարզուած չէ Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց անձնաւորութիւնը, ժամանակը եւ ճգնութեան եղանակը, բայց պարզ է, որ նրանք առաջին դարում չէին կարող իբրեւ խոտաճարակ ապրած լինել: Որովհետեւ աւանդութիւնը մեր կրօնաւորութեան սկիզբը դրանց է համարում, հետաքրքիր էր դրանց, որով եւ հայ կրօնաւորութեան սկզբնաւորութեան, ժամանակը ստոյգ իմանալ: Հ.

1 «Արարատ», 1907, էջ 150-154: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

Երուսանդը եթէ կարող է այդ մասին վճռական մի բան ասել՝ ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ կընդունեմ:

-Թուականների վերաբերութեամբ վերջին խօսքը դեռ ասուած չէ: Այն, ինչ որ այժմ ուղիղ է կարծւում, մի նոր գիւտով կարող է սխալ դուրս գալ: Որտեղ հազար տարի կայ, տասնեակները աննշան են, եւ իմ համար միայն փաստն է առաջնութիւն ունեցողը: Մեծ յանցանք չէ, որ «Արարատ»-ի եւ «Հանդէս ամսօրեայ»-ի այս կամ այն թերթը վրիպել է աչքիցս: Տուէք մեզ ամբողջ գիրք, եկեղեցական պատմութիւն ճշտուած՝ մենք էլ կհետեւենք:

-Մեր պատմիչները առանձին իմն եռանդով մեր նշանաւոր մարդկանց օտար ծագումից են դուրս բերում, եւ այդ անհերքելի է. Արծրունիք Ասորեստանից են, Մամիկոնեանք՝ Ճեն կամ ճենացի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ պարսկական պահլաւ, Ս. Հռիփսիմէ եւ ընկերները՝ հռոմայեցի, Բագրատունիք՝ հրէայ: Եւ մի՞թէ դրանք բոլորն էլ օտարագրի էին: Պէտք չէ մոռանալ առածը. «Հեռու տեղի սուրբը զօրաւոր կլինի»:

-Եթէ եկեղեցին տօնում է Զենոբին, Անտոնին եւ Կրօնիդէսին, ի՞նչ մեղք կլինէր, եթէ տօնուէին բուն հայ կրօնաւորները, որոնք ըստ Փաւստոսի՝ պատմական անձինք են եւ քրիստոնէական կրօնքը ժամանակի ոգուն համեմատ փառաւորողներ:

-Հ. Երուսանդը ոչ միայն աւելորդ է համարում իմ աշխատասիրութիւնը, այլեւ տեղ տեղ զուարճալի է գտնում Սուկաւէտի մասին բացատրութիւնը: Ես դարձեալ կրկնում եմ՝ Քեօսա-դաղ՝ լերկ լեռն է նշանակում եւ ոչ քօշի-այծի սար՝ առնչութեամբ քօշ կոչուող Սուքիասեանց:

-Եթէ Մեծն Բարսիլը մտցրեց Կապադովկիա վանական կրօնաւորութիւնը, Ս. Լուսաւորչի օրով Հայաստան եկած անապատականները կարող էին Ասորիքից եւ Միջագետքից լինել: Անապատականութիւնը Եգիպտոսից անցաւ Պաղեստին, վանականներն ու անապատականները այդտեղից անցան Ասորիք, Միջագետք եւ Հայաստան: Այդ է ուղիղ ճանապարհը:

-Մենք Ղազար Փարպեցու թղթից այն եզրակացութիւնը հանեցինք, ինչ որ գրել ենք: Նա իւր եռանդը, տաղանդը սպառել է ուրիշներին դատաւիտելով, չհաւանելով, խժրժելով:

Խնդրեմ կարգաւ Ղազարի թուղթը:

-Այժմ եւս կրկնում են, որ սկզբում կար եպիսկոպոս, երէց եւ սարկաւազ (Պօղոս Առաք., առ Տիտոս, Տիմոթէոս): Ե. դարում սկսուեց երէցների մի մասի ամուրիութիւնը, որը իւրացնելով կրօնաւորի սքեմը՝ կոչւում է վարդապետ: Իսկական կրօնաւորը ոչ մի աստիճան չունէր եւ պէտք է չունենայ:

-Ամուրիութիւնը մինչեւ Ե. դարը պարտաւորական չէր: Թողնենք Ս. Լուսաւորչին եւ նրա որդիքն ու թոռները: Գրիգոր Աստուածաբանի հայրը ամուսնացած եպիսկոպոս էր:

-Ճշմարիտ է, երեք տարի առաջ նկատելով, որ Հ. Կարապետ վարդապետը եկեղեցում մի երկու տեղ այլ կերպ է կարդում, ես պնդում էի, որ ինքնակամութիւն թոյլատրելի չէ: Այժմ եւս նոյնը կասեմ: Քննել եւ ճշմարտութիւնը վերականգնելուն ձգտելը պարտք է, բայց քանի որ այդ կարծուած ճշմարտութիւնը բոլորից ընդունուած եւ որոշեալ կարգով սրբագործուած չէ, պէտք է ինքնակամօրէն չգործադրուի, որովհետեւ ինքնակամութիւնը պառակտում կարող է առաջ բերել: Ասելով, թէ եթէ վարիչ հոգեւորականութիւնը ամուսնացած լինէր՝ եկեղեցին չէր տուժի, իսկոյն էլ չեմ գործադրել ասածս: Ուրեմն չեմ հակասել ինձ: Այս մէկ: Մէկ էլ որ ամուսնութեան վերաբերութեամբ մեր ասածը կանոնական խնդիր է, Հ. Կարապետ վարդապետի ասածը եւ գործադրածը՝ հաւատի եւ դաւանութեան: Վերջապէս, յայտնի խնդրի առիթով իմ եւ Կարապետ Հայր սուրբի առարկութիւնները տպուած են Արարատում եւ Լոմայում: Իմ առարկութիւնը վարիչ հոգեւորականութեան ամուսնութեան մասին յայտնի է: Հերքեցէք ասածս եւ ապացուցէք, որ վարիչ հոգեւորականները միշտ էլ ամուրի են եղել, եւ եկեղեցին կտուժի, եթէ ամուսնանան:

-Հենց այժմ վանականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը իրանց կարգ ու կանոններով պատմական անցքերի շարքն են անցել եւ դադարել են գոյութիւն ունենալուց: Այդ բանին համոզուելու համար հարկաւոր է մեր վերայ եւ մեր շուրջը նայել: Ի՞նչ է այժմ վանականութիւնը:

«Անհոգի կեանք,
Անփառունակ փառք,
Անկարեկից եղբայրութիւն»:

ՍՈՒԿԱԻ ԿԱՄ ՍՈՒԿԱԻԷՏԻ ԱՌԻԹՈՎ¹

Արարատի անցած (1906. խմբ.) փետրուար ամսատետրի մէջ Գեր. Բարդուղիմէոս սրբազանը անբաւականութիւն է յայտնում[89], որ ես «Անապատականներ եւ վանականութիւն» գրուածքիս մէջ անպայման ճիշտ չեմ համարել իւր «Նոր բացատրութիւնը» Սուկաւէտի մասին, որի հետ կապուած է Ս. Սուքիասեանց աւանդութիւնը:

Արարատի հրատարակութեան առժամանակ ընդհատման պատճառով ռւշացաւ իմ պատասխանը, բայց լաւ է ուշ, քան երբէք:

Ես չգիտեմ՝ Բարդուղիմէոս սրբազանի «Նոր բացատրութիւնը» Սուկաւէտի մասին ո՞րն է: Եթէ նոր բացատրութիւն Սուկաւէտի Զրաբաշխ լինելն է, այդ նոր չէ: Ես մեր պատմիչներից առնելով՝ դեռ 23 տարի առաջ իմ «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ² Սուկաւէտը Զրաբաշխ եմ համարել, նոյնը կրկնել եմ եւ իմ վերջին գրուածքի մէջ: Եթէ Քօսա-դաղ նա համարում է Քօշ բառից ծագած, այդ արդէն ասել է հանգուցեալ Հ. Ալիշանը: Ուրեմն այդ էլ նորութիւն չէ: Եթէ նոր բացատրութիւն Զրաբաշխ-Սուկաւէտը Շահապ, Շահապիվանի հետ նոյնացնելն է, այդ նախ եւ առաջ իբրեւ անհերքելի վճիռ ընդունուած չէ, որ բոլորի համար պարտաւորական լինի, երկրորդ՝ պէտք է ստուգել, թէ Շահապ, Շահապիվան որտե՞ղ են գտնուում[90] եւ Շահապիվան ունի՞ր այն նշանակութիւնը, ինչ որ Բարդուղիմէոս սրբազանը տալիս է նրան: Արդեօք Շահապ եւ սահապ, որ տէր է նշանակում, նոյն չե՞ն: Բայց այս մասին յետոյ:

Հ. Ալիշանը Քօսա անունը քօշ բառից ծագած է համարում, նոյնը կրկնում է Բարդուղիմէոս սրբազանը: Ես տարակուսելի եմ համարել այդ: Քօսա-դաղի նշանակութիւնը հասկանալու համար ամենեւին կարեւորութիւն չկայ լեզուաբանական լաբիրինթոսի մէջ թարթափել: Բաւական է ժողովրդի հետ ապրած լինել եւ շատ քիչ թուրքերէն հասկանալ: Եթէ դաղը թուրքերէն է եւ լեռ է նշանակում, ուրեմն նրան կից եւ նրա որակը յայտնող Քօսա բառն էլ թուրքերէն է եւ քօշ՝ լերկ է նշանակում: Քօսա նոյն նշանակութեամբ գործ է ածւում, ուրիշ շատ թուրքերէն բառերի հետ, ժողովրդական լեզուում էլ:

Գանք Սուկաւ, Սուկաւէտ անուններին: Այդ անունների ստուգաբանութիւնը «Արաբ-Տաճկերէն բառարան»-ի միջոցաւ պ. Հ. Աճառեանցի ընթերցմամբ այնպէս, ինչպէս մէջ է բերել Բարդուղիմէոս սրբազանը՝ համոզեցուցիչ չէ:

1 «Արարատ», 1907, էջ 269-272: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Մովսիսեան Յուսիկ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, եր. 14:

Ես գիտեմ, որ արաբները է. դարում, իսկ տաճիկ-թաթարները՝ ԺԳ. դարում արշաւեցին Հայաստան: Այդ ժամանակներից միայն կարող էին նրանց բառերը գործածութիւն ստանալ հայ լեզուի մէջ: Բայց Սուկաւ, Սուկաւէտ անունը կապուած է Սուքիասեանց աւանդութեան հետ, որ աւելի հին է:

Ես ասել էի, որ Սուկաւ, Սուկաւէտ արաբ-տաճիկէն-թաթարէն չեն: Բարդուղիմէոս սրբազանը առաջարկում է, թէ Շահապ, Շահապի-վան, Հաշտիշատ բառերը նոյնպէս հայերէն չեն, բայց դրանց գործածութիւնը հայերէնում Դ.-Ե. դարերից է: Ես ընդունում եմ այդ, բայց այդ բառերը պարսկերէնից են անցել հայերէնին: Մեր եւ պարսիկ լեզուների առնչութիւնը մի կողմ թողնելով, մեր յարաբերութիւնը Կիւրոսների, Քսերքսէսների օրերից է: Մենք պարսիկներից ուրիշ շատ բառեր էլ ենք իւրացրել: Շահապ, Շահապիվան, Հաշտիշատ հայերէնի մէջ մտել են պարսկերէնից եւ ոչ արաբ-տաճիկերէնից:

Շահապիվան, Շահապ Բարդուղիմէոս սրբազանը Շահ-ապ ընդունելով՝ ստուգաբանում է մեծ, առատ եւ ապ` ջուր, ուստի եւ թարգմանում է մեծ-ջուր, առատ ջուր=Ջրաբաշխ: Ջրաբաշխ նշանակում է ջուր բաշխող, բաժանող եւ ոչ առատ կամ մեծ ջուր: Այս մէկ: Միւս եւս: Կայ Սահապ, որ նշանակում է տէր, պետ՝ առանց ջրի հետ առնչութիւն ունենալու: Ինչու՞ չկարծել, որ Շահապ եւ Սահապ նոյն են, չէ՞ որ Սահապի մէջ էլ կայ ապ: Այժմ Ղողխ-Բուլաղում (Կոտայք) կայ մի գիւղ Շահապ անունով:

Թողնենք լեզուաբանութիւնը:

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» գրուածքիս մէջ իմ նպատակը եղել է Սուքիասեանց մասին խօսելիս՝ խնդրի լուսաբանութեան համար տեղադրական մի փոքրիկ ծանօթութիւն եւս տալ: Իմ կողմից պախարակելի զանցառութիւն կլինէր շնորհակալութեամբ չյիշել այդ մասին գրական վաստակներն ու վաստակաւորներին եւ մէջ չբերել նրանց կարծիքը: Բայց այդ չի նշանակում, որ ես, Հ. Ալիշանի եւ Բարդուղիմէոս սրբազանի կարծիքները, որոնք դեռ հաստատութիւն չեն ստացել հեղինակաւոր բանասէրներից, պարտաւորական վճիռ եւ վերջին խօսք համարեմ: Զուր է սրտնեղում Բարդուղիմէոս սրբազանը:

Ես Քօսա-դաղը՝ Քօսա-դաղ-լերկ սար եմ հասկանում, այնպէս, ինչպէս հասկանում է նրա շուրջը ապրող ժողովուրդը, որոնց հետ շաբաթներ եմ անցկացրել: Թող ուրիշները Քօշի-այծի, Նոխաղի-սար հասկանան: Ժողովուրդը լերան արտաքին լերկութիւնը տեսնելով՝ անուանել է նրան Քօսա դաղ: Բարդուղիմէոս սրբազանը թող հասկացնի ժողովրդին, որ «հրաբխային, խանձոտ, լերկ, խիճ ու աւազոտ լեռները, ինչպէս Քօշ լեռը, ամբողջովին ծծելով անձրեւի եւ ձիւնի ջրերը՝ արտահոսում են

առատաջուր աղբիւրներ..., ուստի եւ պէտք է կոչուեն «Սուկաւէտ կամ Զրաբաշխ», Քօշ լեռ եւ ոչ Քօսա-դաղ (լերկ սար):

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» աշխատասիրութիւնս, արտատպուելով որպէս գիրք, կցանկայի, որ նա առիթ դառնար քրիստոնէական եկեղեցու մէջ յարատեւող անապատական եւ վանական կեանքի ուսումնասիրութեան:

**ՆԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆ,
ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ,
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ
ՆՈԹԵՐ**

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ԱՌԱՊԱՐԻ ԿԱՄ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ¹

Ա.

ԽԱՆԳԱՐԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Էջմիածնից չորս վերստ[16] հեռավորութեամբ դէպ ի արեւելք, Երեւան տանող պողոտայից քառորդ վերստաչափ դէպ հարաւ, բարձրաւանդակների վերայ տեսնուում են ընդարձակ աւերակների կրազանդ բեկորներ՝ գետնի մակերեւոյթից երկու սաժենաչափ[17] բարձրութեամբ: Դրանք Վաղարշապատի Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներն են, որոնք վաղ, շատ վաղ ժամանակներից տեղական ժողովրդին յայտնի են միայն Խանգարած կամ Հանգարած եկեղեցի անունով:

Խանգարած եկեղեցին Փրկչի 1000 թուականին արդէն խանգարուած՝ անուշադիր չէ մնացել հնասէրներից, որոնք, հիացած կրազանդ վիթխարի բեկորների վերայ, հեռանում էին՝ կրկնելով մեր պատմիչների բացականչութիւնները՝ արդարեւ «զարմացուցիչ տեսողաց, մեծաչէն եկեղեցի, բազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից»: Երբեմն էլ ամառուայ շողից ու խորշակից տանջուած գեղջուկ անցորդն ու տուարածը հրապուրուել են դէպի Խանգարած եկեղեցու բեկորները՝ նրանց հովանու տակ հանգստանալու: Պատահում էր, որ վաղարշապատցիք կամ Ս. Էջմիածնի միաբանները իրանց բարեկամին դէպի հեռավոր օտարութիւն ճանապարհ դնելիս՝ Խանգարած եկեղեցու դերբուկների տակ վերջին հրաժեշտի ողջոյններն էին տալիս ու առնում: Բուն ժողովուրդը, որ ընդհանրապէս յարգում է եկեղեցիների աւերակները որպէս նուիրական սրբավայրեր եւ ուխտատեղիք, հակառակ այդ ընդհանրացած սովորութեան՝ անտարբեր է եղել միշտ դէպի Խանգարած եկեղեցին եւ ոչ մի բարեպաշտական ձգտումն չէ տածել դէպի այն: Այնտեղ չէր վառուում մոմ ու ճրագ, չէր ծխում խուսկ ու կնդրուկ, չէր թողնուում քարերի ծերպերում կամ մացառների վերայ հանդերձից ծուէններ, որոնցով ընդհանրապէս զարդարուած են լինում խաչքարերն ու աւերակ եկեղեցիների մօտ եղած մատուռները:

Մինչ Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցին ժողովրդից այսպիսի անուշադրութեան էր մատնուած՝ Ս. Էջմիածնից դէպ ի հարաւ-արեւմուտք վերստաչափ հեռավորութեամբ մի ժայռ քար, որի վերայ խաչերի

1 «Արարատ», 1902, էջ 876-888, 1025-1061: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

անարուեստ քանդակներ կան, բաւական ուխտաւորներ է գրաւում: Այդ քարը կոչւում է Չամ-չրադ, եւ այցելուն այնտեղ տեսնում է եւ ճրագ, եւ մոմի եւ խնկի մնացորդներ: Խաչի նշաններ կրող այս սեւ անտաշ քարը ժողովրդից յարգւում է որպէս ուխտատեղի, իսկ մի հոյակապ եկեղեցու վիթխարի աւերակների մնացորդ բեկորները առանց ուշադրութեան էին մնում: Մինչեւ անգամ զրոյցը, թէ Խանգարած եկեղեցու սների տակ ամփոփուած են Ս. Լուսաւորչի մասուկները, արձագանք չէ գտել ժողովրդի մէջ եւ չէ շարժել նրա սիրտը դէպի այդ եկեղեցին:

Եթէ կար մի օր, երբ կարելի էր Խանգարած եկեղեցու շուրջը տօնական հագուստներով մարդիկ տեսնել, այդ Համբարձման տօնի նախընթաց չորեքշաբթի օրն էր, երբ Վաղարշապատի նորատի հարսն ու աղջկունք դուրս էին գալիս Խանգարած եկեղեցին շրջապատող դարաւանդները՝ անթառամ ու սմբուլ կոչուած ծաղիկներ քաղել-փնջելու: Բայց այդ օրն էլ ոչ մի բարեպաշտական արտայայտութիւն չէր լինում դէպի եկեղեցու աւերակները: Այդ զբօսանքը ամենեւին կապ չունէր Խանգարած եկեղեցու հետ եւ զբօսանքի առիթով եղած խօսակցութեան միջոցին յեղյեղւում էին միայն «գնանք ղուերը ծաղիկ քաղելու, գնացինք ղուերը, ղուերում ծաղիկ քաղեցինք» եւ այլն:

Բ.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Է.ԺԲ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցել է է. դարում Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսը: Հազարաւոր տարիներ յետոյ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները լուռ վկաներն էին Ներսէս Գ.-ի շինարար լինելուն: Ներսէս Գ. շատ եկեղեցիներ է կառուցել, բայց այդ բոլորից չէն է մնացել միայն Խոր Վիրապի վանքը: Դուինում նրա կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցու տեղն անգամ յայտնի չէ: Եթէ Ներսէս Գ.-ի շինած բոլոր եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ մնացած չլինէր, Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները բաւական էին նրան ընծայուած Շինող մականունը արդարացնելու: Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների դիրքուկները նախ քան պեղումները զարմացնում էին տեսնողներին: Այժմ, որ եկեղեցու ամբողջ յատակը բացուած է, եւ մեր առաջն են հաստաբեւտ սիւնների խարխսիւնները, կողմնակի փոքր սիւնների խարխսիւններն ու խոյակները եւ միջակ սիւնների արծուեքանդակ խոյակները, մի խօսքով՝ եկեղեցու ներքին կազմը, արդէն զարմանում ենք ու սքանչանում:

է. դարը թէեւ մահմետականութեան զօրութեան ու քրիստոնեայ ժողովրդի տառապանքի ու մարտիրոսութեան շրջան էր, բայց եւ՝ քրիստոնէական տաճարների շինութեան եւ վերաշինութեան դար: Արաբական հրոսակների հետ Հայաստան մտաւ եւ արաբական կամարների շինութեան հմտութիւնը, որ միախառնուելով բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ՝ սկիզբը դրեց հայկական շինուածական ճարտարապետութեան: Հայ իշխաններն ու հոգեւորականներն չէին կամենում իրարից յետ մնալ հոյակապ տաճարների կառուցման գործում:

Վեցերորդ դարի վերջին քառորդի կամ եօթերորդ դարի սկզբի ձեռակերտներից առաջինը պէտք է համարել Տիկոռի Ս. Երրորդութեան տաճարը Արեւմտեան Շիրակի արեւմտեան սահմանի ծրի վերայ:

Հանգուցեալ Ալիշանը կարծում է, որ Տիկոռի տաճարը կառուցուել է Ե. դարի վերջերում՝ Յովհան Մանգալուկունու օրով: Այս եկեղեցու պայտածեւ կամարները Դերսիէ ճարտարապետը համարում է ոչ բիւզանդական, այլ հնդկական ոճ, որովհետեւ, նրա կարծիքով, եկեղեցու շինութեան ժամանակ արաբները դեռ չէին մտել Հայաստան: Դերսիէն կարծում է, որ արաբները քրիստոնեաներից են փոխ առել այդ ոճը¹:

Տիկոռի արձանագրութեան անունները որքան եւ Ալիշանը կապում է Յովհան Մանգալուկունու ու նրա ժամանակի նշանաւոր անձինքների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ արձանագրութեան մէջ յիշուած Յովհան հայրապետը ոչ թէ Յովհան Մանգալուկունին է, այլ Յովհան Բագարանցին կամ ուղիղ եւս՝ Յովհան Բագրեւանդցին է, որ իբրեւ հակաթոռ Մովսէս եւ Ռշտունի Աբրահամ կաթողիկոսների՝ նստում էր Հունաց բաժնում: Հ. Ալիշանի բերած արձանագրութեան մէջ կայ Մանան հազարապետ, որի առիթով Ալիշանը ասում է, թէ անծանօթ է իրան Ե. դարում Մանան անուն: Արձանագրութեան մէջ յիշուած են Ս. Սարգիս, Ներսէս եւ եկեղեցու որպէս կառուցանող՝ Սահակ Կամսարական:

Ըստ Սեբէոսի² է. դարի սկզբին կային Մամակ Մամիկոնեան, Սարգիս եւ Վարազ-Ներսէս Վահեւունիք, Սահակ Մամիկոնեան, Սահակ Սիւնեաց: Եթէ ընդունենք Տիկոռի վանքը շինուած է է. դարի սկզբում, այն ժամանակ նրա շինութեան արձանագրութեան մէջ պատմութեան անծանօթ Մանանը կարելի է փոխել Մամակ, Յովհան կաթողիկոսն էլ՝ Յովհան Բագրեւանդցի հակաթոռ Մովսէսի եւ Աբրահամ Ռշտունու, Ս. Սարգիսը՝ համարել Սարգիս Վահեւունի, որ իբրեւ ապստամբ ձերբակալուելով յոյն զօրավար Հերակլից՝ գլխատուեց իւր հարազատ Վարազ-Ներսէսի հետ Կարնոյ քաղաքում: Գլխատուելու ժամանակ Վարազ-Ներսէսը ասում է.

1 Ալիշան Դեւոնդ, Շիրակ, Վեցետիկ, 1881, եր. 131-135:

2 Սեբէոս, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Յերակլն եւ ի սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Միսիթարայ Ամեցւոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1897, գլ. 62.-62.:

«Վիճակ արկցուք, թէ զո՞ առաջին սպանցեն»։ Սարգիսը պատասխանում է. «Ես այր ծեր եմ եւ մեղաւոր, աղաչեմ զքեզ զպարգեւսդ այդ ինձ շնորհեցէք, թող զի փոքր մի հանգեայց եւ ոչ իսկ տեսից զմահ ձեր»¹։ Այսպիսի անձնուէր մարդ արժանի է սուրբ կոչուելու։ Սահակ Կամսարականը մնում է անյայտ։

Տիկոուից յետոյ է. դարի եկեղեցին է Մրենոյ Կաթողիկէն, որը ըստ Հ. Ալիշանի՝ կառուցել է Դաւիթ Սահառունի իշխանապետը 613-14 թ. Փրկչի²։

Սամուէլ Անեցի ասում է. «ՈժԵ. ... Շինուած կաթողիկէին Մրենոյ»³։

Է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթողիկոսը վերաշինում է հիմքից Ս. Հռիփսիմէի տաճարը եւ Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկէի փայտածածկը փոխում է քարի, նորոգութիւն է անում եւ որմերում, որ թէեւ Ե. դարի երկրորդ կիսում Վարդանանց ժամանակով եղած աւերածութիւնից նորոգուել էր Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով⁴, բայց դարձեալ նորոգութեան պէտք ունէր։ Է. դարի երկրորդ քառորդին Եզր կաթողիկոսը վերաշինում է Ս. Գայիանէի վանքը։ Յետոյ, Ներսէս Գ. Շինող, ի միջի այլոց, շինում է եւ Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին։ Է. դարի վերջին քառորդին Սահակ Զորափորեցու կաթողիկոսութեան ժամանակ Գրիգոր Մամիկոնեանը կառուցանում է Արուճ աւանի եկեղեցին։

Է. դարի ընթացքում շինուած եկեղեցիքը մեծ են, վեհ եւ հոյակապ, քանդակներ համարեա չունին, տանիքի, լուսամուտների եւ դռների քիւլերը շատ պարզ են, լուսամուտները պայտածեւ կամարով են, հովանաւորուած այս ձեւ քիւլով, պատաշարի քարերը լաւ յղկուած չլինելով՝ եզրերով էլ միմեանց չեն մածուցուած, քարերի եզրները թեթեւ կերպով առնուած են (տաշուած), այնպէս, որ շարքերն իրարից ջոկնւում են նկատելի գծերով։ Գմբէթը, որով պսակաւորւում է տանիքը, բութ սրածայր է, կարճ պարանոցով (Ս. Հռիփսիմէի վանք) եւ շերտաւոր։ Ներքին կամարները թէեւ առանց սեթեւեթի, բայց վսեմ են։ Այսպէս ենք նկատել ընդհանրապէս Է. դարի ճարտարապետութիւնը։ Այս բանը աչքի է ընկնում մանաւանդ դարի առաջին կէսում շինուած եկեղեցիներում։ Բացառութիւն են կազմում Մրենի Ս. Կաթողիկէն՝ արեւմտեան դրան վերեւ ունեցած մարդկային կերպարանքի բարձրաքանդակով, որը ըստ մեզ յետոյ է փորած, եւ Առապարի Զուարթնոց եկեղեցին՝ թռչուն, պտուղ, բոյս եւ այլն ներկայացնող քանդակներով։

1 ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն Սերբոսի Եպիսկոպոսի ի Դերակլն, գլ. Է.։

2 ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՆՈՆՊ, Շիրակ, երես 137։

3 ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ։ Վաղարշապատ, 1893, երես 78։

4 ՂԱԳԱՐ ՓԱՐԱԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան։ Վենետիկ, 1873, եր. 22.։

Հետզհետե՛ եկեղեցական շինուածքները որքան նրբանու՛մ՝ այնքան եւ մանրանում են, դառնում են վայելուչ եւ գեղեցիկ, բայց ոչ վեհ եւ խորհրդաւոր: Բազմանում են քանդակները եւ բազմազանութիւն են ստանում: Այս՝ Բագրատունեաց ժամանակ, իսկ ԺԲ. դարում՝ Զաքարէ Սպասալարի օրով, փոքրիկ տաճարների առաջ շինւում են մեծ եւ ընդարձակ գաւիթներ՝ մեծ մասամբ չորս միակտուր բարակ սիւնների վերայ հանգչող լայն կամարներով: Տաճարներին աւելանում են մանր մատուռներ եւ կցորդներ, որով գլխաւոր տաճարը կորցնում է իւր անհատական վսեմութիւնը՝ խճողուելով իրան կից շինութիւնների մէջ: Այսպէս են Հոռոմոսի, Հառիճայ, Հաղբատի, Սանահնի, Բագնայրի տաճարները: Մինչեւ ԺԳ. դարը եկեղեցական շինուածքների մէջ իրանց ճարտարապետութեանը նշանաւոր են Անույ Ս. Կաթողիկէն, Սանահնի, Հաղբատի եւ մանաւանդ Յովհաննավանքի տաճարները: Վերջինս, որ Վաղարշապատից 25 վերստ հեռաւորութեան վերայ է գտնւում եւ մինչեւ ԺԷ. դարը եղել է Ս. Էջմիածնի դպրատունը, կործանուելու վերայ է:

Գ.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ,
ՆՐԱ ԱԲԵՐՄԱՆ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, ԵՒ ՆՄԱՆՕՐԻՆԱԿ
ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆ ԱՆԻՈՒՄ

Զուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս ասացինք, Է. դարում կառուցուած եկեղեցիներից մէկն է, բայց, հակառակ այդ դարում կառուցուած եկեղեցիների պարզ կառուցուածքի,՝ հոծ է քանդակներով: Այդ իսկ պատճառով մեր պատմիչներից կոչուել է «զարմացուցիչ տիեզերաց» եւ այլն: Զուարթնոց եկեղեցու յատակն ամբողջապէս բացուած է Մայր Աթոռիս միաբան բարձր. ինչի վրդ. Դադեանի ջանասիրութեան եւ նախանձելի հետաքրքրութեան շնորհիւ: Հ. ինչի վրդ պեղումն սկսեց 1900 թուի յունիս ամսին եւ առաջ տարաւ մեծ յաջողութեամբ:

Բացուած յատակը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցին եղել է բոլորչի՝ արեւելեան կողմում, սեղանի ետեւը, աւելացրած քառանկիւնի մի կցորդով, որ հաւանականօրէն աւանդատուն պէտք է եղած լինի, որովհետեւ սեղանի աջ եւ ձախ կողմերում անհնարին է եղել աւանդատներ շինել, ինչպէս յատուկ է Հայոց եկեղեցիներին եկեղեցու բոլորակութեան պատճառով: Բեմը մի արշինից[18] աւելի բարձր է եւ ունի երեք սանդուխ՝ երկուսը բեմի աջ եւ ձախ կողմերում եւ մէկն էլ՝ բեմի առջեւից:

Բեմի վերայ եղած քարակոյտերն ու կրազանդ բեկորները մաքրելիս՝ երեւաց նրանց մէջ մի մոզայիք խաչի մնացորդ: Սեղանի ետեւը կայ խա-

չաձեւ փորձուած միակտուր քարից մի մեծ աւազան: Եկեղեցու հիւսիսային դրան բարաւորի տեղը գտնուել է կոթողաձեւ մի սեպագիր արձանագրութիւն:

Եկեղեցին բաւական մեծ է եւ ընդարձակ: Այդ ընդարձակութեան վերայ կենտրոնը ծրում են գմբէթաբարձ հաստաբետ մեծ սիւների խարիսխները, սոցա ետեւը կան չորս միջակ սիւների խարիսխներ էլ. միջակ սիւնները պսակաւորուած են եղել այն մեծ, արծուեքանդակ միակտուր խոյակներով, որոնք աչքի են ընկնում իրանց խորհրդաւորութեամբ: Բացի այդ սիւններից՝ կան տասն եւ ութ փոքր սիւններ էլ միակտուր քարից՝ խարիսխներով, գլանաձեւ բներով եւ խոյակներով: Այս փոքր սիւնները սկսուելով բեմի մի թեւից ու շրջան կազմելով՝ վերջանում են բեմի միւս թեւի մօտ: Փոքր եւ միջակ սիւնների վերայ հանգչել են երբեմն որմերից դէպի կենտրոն ձգուող կամարները, որոնք ապա աստիճանաբար բարձրանալով՝ դադար են առել մեծ սիւնների վերայ: Այդ տեղ դադար են առել եւ մեծ սիւնները միացնող միջին կամարները՝ կենտրոնում կազմելով մի օղակ, որի վերայ բազմել է գմբէթը:

Սիւնների դասաւորութեանը նայելով՝ եկեղեցին կազմուած է եղել չորս հաստահեղոյս սիւնների միջեւ գմբէթի տակը տարածուող միջնավայրից, ուր ժամերգութիւնն է կատարուել բեմի առաջ, եւ որմերի եւ սիւնների միջեւ եղած կիսաբոլոր գաւթից, ուր ժողովուրդն է կանգնել: Սիւնների թիւը քսանվեց է. չորսը մեծ, կամ ինչպէս Յովհաննէս պատմաբանն է ասում՝ հաստահեղոյս, չորսը միջակ մեծ սիւնների ետեւը արծուեքանդակ միակտուր կապտաւուն կարծրաքար խոյակով, եւ տասն եւ ութ էլ փոքր կապտաւուն կարծրաքար, առանց քանդակի, միակտուր խարիսխով եւ նոյնպիսի, բայց կողովաձեւ հիւսկէն խոյակներով, որոնց ճակատին, բոլորակի մէջ խաչաձեւ նշանակուած են շինողի անուան սկզբնատառերը յունարէն ուղղագրիկ գրերով:

Բարձրաքանդակները, որոնցով զարդարուած է եղել եկեղեցին¹, բազմաթիւ են եւ բազմազան, բայց չունին Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիների քանդակների նրբութիւնն ու գեղեցկութիւնը: [19] Ձուարթնոց եկեղեցին ամենահին բոլորչի, քանդակներով դրուագաւորուած եւ մի հատիկ բազմասիւն եկեղեցին է: Տեսնողներն ասում են, որ շինուած է Կ. Պօլսոյ Ս. Սոփիայի հետեւողութեամբ, բայց հայկական ճարտարապետութեան մէջ ինքնատիպ մի նմուշ է: Ձուարթնոց եկեղեցուց մօտ քսան տարի առաջ Կոմիտասից վերաշինուած Ս. Հռիփսիմէի տաճարը եւ վերանորոգուած Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկէն (Ս. Էջմիածինը) եւ մօտ 15 տարի առաջ Եզրից վերաշինուած Ս. Գայիանէի վանքը, ինչպէս

1 Տես՝ «Արարատ», 1906, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, եր. 381:

ասացինք, քանդակներ չունին, լուսամուտների ու տանիքների քիւներն էլ շատ պարզ են: Աչքի առաջ ունենալով, որ Զուարթնոցի եկեղեցին քանդակ ունեցող առաջին եկեղեցիներից մէկն է, պէտք է զարմանալ, որ այդ առաջին քանդակներն եւս բաւական նրբութիւն ունին: Եկեղեցու յատակը եւ որմերը արշնաչափ բարձրութեամբ ներսի կողմից բացուած են, իսկ դրսի կողմից՝ ոչ բոլորովին, ուստի եւ չենք կարող որոշ մի բան ասել դրսի քանդակների մասին: Մեր նպատակն էլ չէր աւելի մանրամասնաբար նկարագրել այդ եկեղեցին, մեր պարտականութիւնն էր հարեւանցի կերպով պատկերացնել այն ընթերցողներին:

Եկեղեցու շինութեան եւ աւերման մասին պ. Կ. Կոստանեանը գրում է. «Մխիթար Այրիվանեցին 641-690 թուականների մէջ է դնում նրա շինութիւնը, եւ թերեւս Սամուէլ Անեցուց առնելով՝ ասում է. «Շինողն Ներսէս շինէ զառապարի Ս. Գրիգորն, զզարմացուցիչն տիեզերաց, որ քակեցաւ ի տաճկաց»¹: Բայց ճշտել, թէ ե՞րբ է փլուել եւ կործանուել՝ դժուարին է:

Ը. դարի պատմիչ Ղեւոնդը² նկարագրում է Ս. Գրիգորի միաբանների կոտորուելը՝ Աբդլ-Մելիքի օրով (որ իշխում էր 685-705 թիւը), որովհետեւ նրա իշխանութեան 16-րդ տարին Մահմետ զօրագլուխը եկաւ Հայաստան եւ երկու տարուց յետոյ էլ սկսեց իւր աւերմունքը Ս. Գրիգորում: Այդ ուրեմն եղաւ 703 թուին: Ս. Գրիգորի աւերման համանման պատմութիւնը Ստեփան Ասողիկ Ժ.-ԺԱ. դարի պատմիչն էլ առնելով Ղեւոնդից՝ աւանդում է³: Սակայն, այս աւերումը եթէ Զուարթնոց եկեղեցու վերաբերութեամբ նկատենք, վերջնականը չէր: Նոյն պատմիչը իւր պատմութեան վերջընթեր ինչ. գլխում Քաղաքուղաշտի Ս. Գրիգորը արդէն աւերուած, փլուած եւ կործանուած է ներկայացնում:

Սամուէլ Անեցին գրում է. «Զիւ. Ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ»⁴: Եթէ Ս. Գրիգորի վանք համարենք Զուարթնոց եկեղեցին, ուրեմն աւերուել է այն՝ այրուելով Փրկչի 740 թուին, եւ յիրաւի, բացուած յատակի քարերը ենթարկուած են երեւում հրայրեցութեան:

Թէեւ հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանը⁵ առնելով Թովմա Արծրունուց՝ գրում է, որ Գէորգ Ա. կաթողիկոս Աշտարակեցին թողնելով Դուինը՝ բնակութիւն հաստատեց Նոր-Քաղաքի (Վաղարշապատի) Ս. Գրիգորում, եւ Գէորգի հայրապետութիւնը ընկնում է

1 Կոստանեանց Կարապետ, Ս. Լուսաւորչի Աջը, Վաղարշապատ, 1896, եր. 26:

2 Ղեւոնդ Երեց, Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց: Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. Է.:

3 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն: Ս. Պետերբուրգ, 1885, եր. 123:

4 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Զիւ.:

5 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ: Ս. Էջմիածին, 1842, Հտ. Ա., եր. 289:

ըստ Ասողկի՝ 798-801 թուին., ըստ Շահխաթունեանի¹՝ 792-795 թուին, ըստ Սամուէլ Անեցիի՝ ՉՂԲ. (792-95)[20], սակայն Թովմայի աւանդածը չի կարելի անպայման ճիշտ համարել, որովհետեւ ոչ մի պատմիչ չի հաստատում նրա ասածը: Մնում է ընդունել, որ ըստ Սամուէլ Անեցու 740 թուին եկեղեցին Ջուարթնոց այրուել է եւ բոլորովին անմարդաբնակ մնացել:

Այսպէս դատելով՝ Ջուարթնոց եկեղեցին շէն է մնացել միայն իւր հիմնարկութեան ժամանակից սկսած՝ մինչեւ աւերումն 648-740 թ., շուրջ մի հարիւր տարի եւ Յովհաննէս պատմաբանի ժամանակ մօտ հարիւր հիսուն տարուայ աւերակ էր, որովհետեւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը ընկնում է 899-926 թիւը.: [21] Սա էլ Ղեւոնդ պատմագրի աւանդած դէպքը Ս. Գրիգորի վանականների կոտորման մասին կրկնում է, բայց ուրիշ իշխանի եւ ուրիշ տեղի Ս. Գրիգորի անուամբ: Ըստ Յովհաննէս պատմագրի, այդ Ս. Գրիգորը գտնուում է Բագուան գիւղում, աւերող ոստիկանն էր Եգիտ, աւերումն կամ կոտորածը տեղի է ունեցել Յովաբ կաթողիկոսի օրով 790 թուին, որ Հարուն-ալ Ռաշիդի ամիրապետութեան ժամանակին է ընկնում: [22] Ի նկատի ունենալով, որ Բագուան գիւղում պատմութեան մէջ յայտնի Ս. Գրիգոր կայ, որը յիշում են Ղազար Փարպեցին², Գարագաշեանը³ եւ Սամուէլ Անեցին⁴, եւ վերջինս կրկնում է աւերումն՝ Յովհաննէս պատմաբանի ձեռով, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոսը կրկնում է Ղեւոնդի եւ Ասողկի ասածը՝ միայն ժամանակի, աւերողի եւ տեղի փոփոխութեամբ՝ գործողութիւնը թողնելով նոյնը: Մենք հաւանական ենք կարծում, որ Բագուանի Ս. Գրիգորն է աւերածը եւ ոչ՝ Ջուարթնոց եկեղեցին, որ այրուել էր արդէն 740 թուին:

Առապարի եկեղեցու հիմնարկութիւնը նկարագրելիս՝ Սեբէոսը անուանում է այն Ջուարթնոց եկեղեցի, բայց հետին պատմիչները եկեղեցու հիմնարկութեան յիշատակի հետ կապուած տեսնելով Ս. Գրիգորի անունը՝ եկեղեցին պարզապէս Ս. Գրիգոր կոչեցին: Առաջին անգամ Ղեւոնդ պատմիչն է այդ եկեղեցին Ս. Գրիգոր անուանում, եւ այնուհետեւ Ս. Գրիգոր է ճանաչուած ապագայ պատմիչներից:

Արդեն փրուած Ջուարթնոց եկեղեցու նմանօրինակը Ասողկի ասելով՝ Գագիկ Թագաւորը շինում է Անիում՝ Փրկչի 1000 թուականին: Ասողկը Անիում շինուած եկեղեցին եւ նրա տեղը նկարագրում է ըստ այսմ. «Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լրութեամբ ամն Ռ. մարմնանալոյ... Տեառն մերոյ... Գագիկ արքայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ՝

1 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Զտ. Ա., եր. 189:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 32.:

3 Գարագաշեան Անտոն, Քննական պատմութիւն Հայոց: Մասն Դ.: Թիֆլիս, 1895, եր. 250:

4 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, ՈՂԹ., եր. 85:

զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուղաշտի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ եւ կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անույ, հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցաձոր ձորոյն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լոյսանցոյց պատուհանօք, երրակի դրանց դրանդեօք, սքանչելատես տեսեամբ գմբէթաւորեալ, գունակ գերամբարձ եւ երկնանման գնդին»¹:

Անիում եղած բոլորակ եկեղեցիներն են՝ 1-ին. Ծաղկոցաձորի մօտ Աբուղամբենց Ս. Գրիգորը՝ տեղի դիրքով նման Ասողկի ասածին, բայց շինուածքով եւ շինութեան թուականով՝ անհամապատասխան, որովհետեւ այս եկեղեցին չունի միջին սիւներ, եւ գմբէթը հաստատուած է վեց որմնասիւների վերայ՝ շատ փոքր է եւ, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի առաջ բերած արձանագրութեամբ², շինուած է Հայոց ՆԶԹ., ուրեմն եւ Փրկչի 1040 թուականին, 2-րդ. Փրկչի եկեղեցին՝ համեմատաբար մեծ Աբուղամբենց եկեղեցուց, բայց Ծաղկոցաձորի ձորաբաշին չէ, չունի միջին սիւներ: Գմբէթը հաստատուած է ութ որմնասիւների վերայ, ունի եօթն պայտաձեւ եւ մի հատ էլ արեւմտեան կողմը՝ քառակուսի խորշ: Այս եկեղեցին շինուած է Հայոց ՆԶԵ. եւ Փրկչի 1036 թուին՝ փոքրկութեամբ եւ շինութեան թուականով անհամապատասխան Զուարթնոց եկեղեցուն եւ տեղադրութեամբ անհամապատասխան Ասողկի նկարագրութեանը:

Շիրակում՝ մեր տեսած բոլոր եկեղեցիների կարգում, իւր գեղեցկութեամբ եւ նրբաճաշակ շինութեամբ ուշագրաւ է Խծկօնքի (Բէշ-Քիլիսա) Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ Անիից 20 վերստաչափ հեռի՝ դէպ ի արեւմուտք: Այս եկեղեցին շինել է Վեստ Սարգիս Հայոց ՆԶԲ.՝ ուրեմն եւ Փրկչի 1033 թուականին: Կրկնում ենք, այս եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ Զուարթնոց եկեղեցու մեծութիւնը չունենալով՝ կարող են միայն նրա մանրադիրը համարուել, իսկ շինութեան թուականով ու տեղադրութեամբ ամենեւին չեն համապատասխանում Ասողկի նկարագրածին: Դրանց շինուելը ամենաքիչը 33 տարով ուշ է որոշուած թուականից: Զուարթնոց եկեղեցուն մեծութեան եւ գեղեցկութեան կողմից նման կարող է կոչուել միայն Անույ Կաթողիկէն, տեղադրութեամբ էլ, եթէ Ասողկի «հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցակոր ձորոյն» անձուկ մտքով չընդունենք, համապատասխան է: Համապատասխան է ըստ Ալիշանի՝ եւ շինութեան թուականով, միայն ճարտարապետութեամբ եւ ձեւով՝ տարբեր, որովհետեւ Կաթողիկէն քառանկիւնի է եւ իւր քանդակների ու շինուածքի համաչափութեամբ ու նրբութեամբ իւր ժամանակի հրաշակերտ: Կաթողիկէն սկսել

1 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, եր. 282, գլ. ԽԵ.:

2 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ եր. 51-54:

էր Սմբատ 980, եւ աւարտել է Գագիկ թագաւորի կին Կատրամիդէ թագուհին 1001թուին¹, սակայն շինութեան արձանագրութեան թուականն² ու Սամուէլ Անեցին Կաթողիկէի աւարտումն դնում են 1010-11 թուականին.:

Այսպիսով խնդիրը չի լուծւում, թէ Անույ այժմ կանգուն մնացած եկեղեցիներից ո՞րն է Զուարթնոց եկեղեցու ձեւով շինուել: Սամուէլ Անեցին, առնելով Ասողկից, գրում է. «Սուրբ Գրիգորն գերահռչակ, զոր նախ սկիզբն առնու ի շինել թագաւորն Գագիկ ի յԱնի, ի վերայ Ծաղկոցաձորոյն վայրօք՝ գաղափար առեալ զլուսազարդ զհրաշալի Սուրբ Գրիգորն զշինեալն ի Ներսիսէ Հայրապետէ, եւ կատարեաց զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի Ռ. ամի մարմնանալոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»³: Որովհետեւ արդէն հաւաստիք կայ, որ Կաթողիկէն էլ չէ Զուարթնոց եկեղեցու ձեւով շինուածը, ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ այն հիմնովին տապալուել է, եւ այժմ հետքն անգամ չկայ:

Դ.

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱԲԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԴ ԱՅԼՈՅ ԶՐՈՅՑՆԵՐԸ

Խաչիկ Հայր սուրբը 1900 թ. յունիս ամսին սկսեց պեղումն Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում: Որքան առաջ էր գնում պեղումն, այնքան բազմանում էին այլ ընդ այլոյ զրոյցներն ու առասպելներն այդ եկեղեցու մասին, որոնք, դժբաղդաբար, արձագանք գտան հայ եւ օտարագգի լրագրերի ու օրագրերի մէջ էլ: Թիֆլիզի «Новое Обозрение» լրագրի 1901 թ. 5670 համարում տպուած է «Раскопки древняго храма близ Эчмиадзина» վերնագրով մի յօդուած, ուր շփոթուել են պատմական դէպքերը, հատուկ անունները, աշխարհագրական դիրքը եւ այլն, եւ այս խառնաշփոթութեան մէջ յօդուածագիրը տքնում է ցոյց տալ.

Ա. Որ Վաղարշապատը եղել է Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը,

Բ. Որ Երազմոյն եւ այլ աստուածների մեհեանը եղել է Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Վաղարշապատում, ուր տեղի է ունեցել եւ Լուսաւորչի յայտնի տեսիլը եւ ուր, այսինքն՝ Երազմոյն մեհեանի տեղում՝ Ս. Լուսաւորչի կառուցած Վաղարշապատի Կաթողիկէն կամ Ս. Էջմիածինն է Զուարթնոց եկեղեցին,

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 64-73:

2 Անդ, եր. 71:

3 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, եր. 104:

Գ. Որ Ս. Լուսաւորչի մասունքները ամփոփուած են Խանգարած եկեղեցու չորս սիւների տակ, եւ Հ. Խաչիկը սիւներից մէկը մինչեւ հիմքը քանդելով՝ գտել է այնտեղ մի մասը,

Դ. Որ Խանգարած եկեղեցին ծածկուած է եղել հողի թանձր շերտերի տակ, եւ Հ. Խաչիկը միմիայն պատմական ցուցումները հիմք ունենալով՝ պեղել եւ յայտնագործել է մի, արդէն վաղուց, անհետացած եւ մոռացուած հնութիւն:

Յաւ ի սիրտ պէտք է ասենք, որ այդ զրոյցները շարունակուած են կրկնուել լրագրերում՝ մինչեւ անգամ հեղինակաւոր անձինքներից¹:

«Մշակ»-ի խմբագրութիւնը «Новое Обозрение»-ի այս յօդուածի առիթով «Մամուլ» բաժնի մէջ մի դիտողութեամբ համառօտակի ցոյց տուեց վերեւ յիշուած ենթադրութիւնների անհեթեթութիւնները եւ դատապարտեց շահասիրութեան համար հասարակութեանը մոլորեցնելու ձգտումն: Բարդուղիմէոս սրբազանը «Նոր Դար»-ի 1901 թ. 72 համարում «Новое Обозрение»-ի վարկումներն անհիմն համարելով՝ խոստանում է մի առանձին շարադրութեամբ արժանաւոր պատասխան տալ: Նորին Սրբազնութիւնը «Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ» իւր երկասիրութեան Բ. հատորի յաւելուածի մէջ շօշափում է այս խնդիրը² իբրեւ ծանօթութիւն բուն գրքի ԻԲ. գլխի:

Ի՞նչ աղբիւրներից են առաջանում այս այլանդակ զրոյցները՝ այդ չէ մեզ հետաքրքրողը, որովհետեւ ի յարգանս Խաչիկ Հայր սուրբի՝ պէտք է խոստովանենք, որ նա իւր ստորագրութեամբ ոչ մի յօդուած չէ հրատարակել վերեւ յիշուած ենթադրութիւնները հաստատող: Ձենք էլ կարող տարածուած զրոյցներն ու առասպելները համարել զանազան մարդոց տպաւորութիւնների արտայայտութիւն: Ուրախութեամբ պէտք է ասենք, որ Խաչիկ Հայր սուրբը՝ իբրեւ Ս. Էջմիածնի միաբան, Ս. Էջմիածնի պատմական նշանակութիւնը դիւրահաւան ռամկի աչքին նսեմացնող զրոյցների մի մասը, որ իբր թէ Խանգարած եկեղեցին է Ս. Լուսաւորչի հիմնարկած Կաթողիկէն կամ Էջմիածինը՝ հերքեց հրապարակաւ³:

Նա զրոյցների միւս անհեթեթութիւններն էլ պէտք է հերքէ, բայց ոչ միայն մինչեւ այսօր չէ արել այդ, այլ «Եկեղեցի Հայաստանեայց» կրօնական ամսաթերթում իւր մի փոքրիկ յօդուածը ստորագրել է «Վանահայր Զուարթնոց Մայր Եկեղեցւոյ» տիտղոսով:

Զուարթնոց եկեղեցին Մայր չէ կարող կոչուել, որովհետեւ Մայր Եկեղեցին միայն Ս. Էջմիածինն է՝ իբրեւ Աթոռ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ,

1 Кавказ, 1902, № 304.

2 Գեորգեան Բարդուղիմէոս, Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ: Յտ. Բ., Թիֆլիս, 1902, էր. 165-174:

3 «Մշակ», 1902, ք. 285:

եւ իւր հարազատ վանահայրն ունի՝ յանձին Վեհափառ Կաթողիկոսի: Զուարթնոց եկեղեցին պատմիչներից ամենեւին Մայր եկեղեցի չէ կոչուել եւ այդպէս կոչուելու էլ հիմք չկայ: Խաչիկ Հայր սուրբը չի կարող վանահայր կոչուել Զուարթնոց եկեղեցու, որ աւերակ է եւ հիմնովին կործանուած: Աւերակի վերահսկող կոչումն թերեւս հարմար գայ իրան, բայց վանահայր կոչումը՝ բնաւ երբէ՛ք. մանաւանդ որ ինքը՝ Խաչիկ Հայր սուրբը, էջմիածնի միաբան է եւ միաբանների շարքում բնակարան ունի ու հանդերձագին է ստանում: Մեզ թուում է, թէ Խաչիկ Հայր սուրբը ոգեւորութեան ընդհանուր անխորհրդաբար է վարուել՝ ստորագրելով «Վանահայր Զուարթնոց Մայր եկեղեցւոյ»:

Ե.

ՎԱՂԱՐՀԱՊԱՏԸ ԵՂԵԼ Է ԻՒՐ ԱՅԺՄԵԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵՒ ՈՉ
ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀՈՒՐԶԸ (ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ
ՏԵՂԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ)

Վաղարշապատի ճիշտ տեղադրութիւնը եւ նրա կենտրոնում եղող Ս. էջմիածնի տեղը ստուգուած է Ագաթանգեղոսով¹:

Վաղարշապատը կենտրոն ընդունելով՝ Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Հնձանքը (այժմեան Ս. Շողակաթի վանքից դէպ արեւմուտք փոքրիկ եկեղեցու մնացորդը) քաղաքի Արեգ դռնից դուրս՝ արեւելեան կողմն էր գտնուում, իսկ Ս. Հռիփսիմէ կոյսը նոյն Արեգ դռնից դուրս գալով եւ դէպի հիւսիս ուղղուելով՝ Արտաշատի ճանապարհի մօտ, մի սարաւանդակ բարձրաւանդակ տեղում աղօթէլիս՝ նահատակուեց ²:

Ուրեմն, թէ՛ Հնձանքը եւ թէ՛ Ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղը Վաղարշապատի պարսպից եւ Արեգ դռնից դուրս՝ քաղաքի արեւելեան կողմն էին գտնուում, իսկ Վաղարշապատը Հնձանքից եւ Ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղից դէպի արեւմուտք էր: Մինչդեռ Զուարթնոց եկեղեցին Հնձանքից էլ, Ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղից էլ չորս վերստաչափ հեռի՝ դէպի արեւելք է, Հնձանքի եւ Ս. Հռիփսիմէ վանքի նկատմամբ Վաղարշապատի բոլորովին հակադիր կողմը: Որպէս զի հնաւորութիւնի ասել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկեղեցու շուրջն էր՝ պէտք է Զուարթնոց եկեղեցին տեղափոփել Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Շողակաթ վանքերից դէպ արեւմուտք:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Վաղարշապատը շրջապատուած էր պարկէն փոսով: Ս. Գայիանէ կոյսին քաղաքի հարաւային դռնից դուրս քարշ տա-

1 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1822:

2 Ամդ, եր. 66-73:

լով այն ճանապարհի վերայ, որ տանում էր դէպի Մեծամօրի (Սեւ ջուր) կամուրջը, պարկէն փոսի մօտ նահատակում են: Այդ տեղ է Ս. Գայիանէի վանքը: Ուրեմն քաղաքի հարաւային սահմանն էլ յայտնի է: Այդ սահմանները ստուգում են կանգուն մնացած եւ Ս. Կոյսերի անունով նրանց նահատակութեան տեղը կառուցուած շէն վանքերը, իսկ թէ, յիշուի, վանքերը շինուած են այն տեղերում, ուր նահատակուած են Ս. Կոյսերը, հաւաստիացնում է Ագաթանգեղոսը: Նա ասում է¹, որ Ս. Լուսաւորիչը խոր Վիրապից դուրս գալուց յետոյ Ս. Կոյսերի նահատակութեան իններորդ օրը, նրանց մարմինները առ ժամանակ ամփոփելով Հնձանքում, վաթսնօրեայ քարոզութիւնից յետոյ հաւատացեալ թագաւորի եւ ժողովրդի գործակցութեամբ թաղում է նրանց նահատակութեան տեղերում՝ քաղաքից դուրս, եւ նրանց գերեզմանների վերայ վկայարաններ շինում՝ մէկը քաղաքի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ուր նահատակուեց Ս. Հռիփսիմէն երեսուներկու ընկերներով, մէկը Արեգ դէնից դուրս՝ Այգու մէջ, Հնձանքի տեղը, որ Ս. Կոյսերի օթեւանն էր, եւ մէկն էլ հարաւային կողմը, ուր Ս. Գաեանէն երկու ընկերներով նահատակուեց²:

Այսպէս, ուրեմն, Վաղարշապատն ընկնում է Հնձանքից եւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանից դէպի հարաւ-արեւմուտք եւ Ս. Գայիանէի վկայարանից դէպ հիւսիս, ճիշտ այն տեղը, ուր այժմ կայ:

Այս բոլոր վկայարաններն էլ այժմ շէն են եւ յաւիտենական արձան Վաղարշապատի արեւելեան եւ հարաւային սահմաններին, իսկ Մայր Աթոռի կամ, ինչպէս հնում էր կոչւում, Կաթողիկէի տեղը քաղաքի կենտրոնումն էր՝ արքունի ապարանքին մօտ, այնտեղ, ուր տեղի ունեցաւ Ս. Լուսաւորիչի յայտնի տեսիլքը³:

Ինչպէս տեսանք, Զուարթնոց եկեղեցին.

Ա. Ագաթանգեղոսի ցոյց տուած Վաղարշապատի արեւելեան սահմանից, Արեգ դէնից դեռ էլի չորս վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք է գտնւում. ուրեմն, չէ կարող Վաղարշապատի կենտրոնում լինել:

Բ. Չլինելով Վաղարշապատի կենտրոնում՝ չի էլ կարող լինել Ս. Լուսաւորիչի յայտնի տեսիլքի տեղը, հետեւաբար եւ չէ ա՛յն եկեղեցին, որ Ս. Լուսաւորիչը շինեց իւր տեսիլքի տեղը՝ արքունի ապարանքին մօտ, որ կոչւում էր Կաթողիկէ, իսկ այժմ կոչւում է Էջմիածին:

Գ. Զուարթնոց եկեղեցին քաղաքամիջից, այսինքն՝ Ս. Էջմիածնից, չորս վերստ հեռու երեք դար յետոյ շինուած է Առապարում[23], որ նշանակում է անմարդաբնակ, բոսականութիւնից զուրկ, աւագոտ եւ անջրդի տեղ⁴:

1 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի, եր. 76:

2 Աճղ, եր. 279:

3 Աճղ, եր. 272:

4 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Զերակլն, եր.118-119:

Հէնց այսօր էլ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները գտնուում են մի այդպիսի սարաւանդակի վերայ: Այդ տեղը անշէն, անմարդաբնակ է եղել մինչեւ Ներսէս Գ.: Որպէս զի կարելի լինի հնարել այնպիսի առասպել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկեղեցու շուրջն է եւ Զուարթնոց եկեղեցին էլ Էջմիածինն է, նախ եւ առաջ պէտք է հնձանքն ու Ս. Հռիփսիմէի շէն վկայարանը տեղափոխել Զուարթնոց եկեղեցու արեւմտեան կողմից նրա հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Փարաքար գիւղի մօտ: Քանի որ այդ անկարելի է, ուստի եւ խաչիկ Հայր սուրբը խոհականութիւն ունեցաւ Մշակի 1902 թ. համարում տպել հետեւեալը. «Ս. Էջմիածին, Դեկտեմբերի 20-ին: Որովհետեւ, վերջերս Կովկասի զանազան թերթերում լոյս տեսած թղթակցութիւնների մէջ ինձ վերագրեցին, որ ես իբր թէ իմ գտած եկեղեցիների աւերակներն եմ ընդունում եւ հրատարակում որպէս Ս. Էջմիածին, ուստի սրանով պատիւ ունիմ հրապարակով յայտնելու, որ յիշեալ կարծիքը անհեթեթութիւն է եւ հնարովի, որպիսին ես երբէք ինձ թոյլ չեմ տուել եւ հիմք էլ չունէի թոյլ տալու: Խնդրում եմ բոլոր խմբագրութիւններից արտատպել սոյն երկտող հերքումս ի միամտութիւն ընթերցողների»¹:

Հերքումն թէեւ առաձգական է, բայց, այնուամենայնիւ, կարելի է եզրակացնել, թէ ինքը՝ Հ. Խաչիկը չէ թէլադրողը, որ խանգարած եկեղեցին են համարում Ս. Էջմիածին: Այսպիսով, օրհնեալ է Աստուած, Վաղարշապատն էլ, Կաթողիկէն կամ Ս. Էջմիածինն էլ, Ս. Կոյսերի վկայարաններն էլ մնում են իրանց յաւիտենական տեղում, իրանց մեծակառոյց շինութեամբ եւ երկնաբերձ գմբէթներով: Դրանք մեր պատմիչներից կոչւում էին Եկեղեցիք Վաղարշապատայ:

Յայտնի է պատմութիւնից, որ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը անմարդաբնակ առապար էր, եւ Ներսէս Գ.-ն է. դարում առաջին անգամ ջուր բերեց ու շէնքեց այդ վայրը: Այս բանը վկայում է Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակակից Սեբէոս եպիսկոպոսը իւր «Ի Հերակլին» պատմութեան մէջ: Ահա նրա խօսքերը. «Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր Կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ Ս. Եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վեայ ճանապարհին՝ յորում, ասեն, ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ Սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր զուարթնոց, որոց երեւեալ ի տեսեան Սրբոյն Գրիգորի երկնաւոր զաւրացն, եւ շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն: Ած ջուր եւ երբ զգետոյն եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց այգիս եւ ծառատունկս եւ շուրջանակի պատուարեաց

1 «Մշակ», 1902, ք. 285:

զբնակութեամբ գեղեցկադիր յաւրինուածով, բարձր պարսպաւ, ի փառս Աստուծոյ»¹:

Այս հատուածից երեւում է.

Ա. Որ Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ոչ թէ Վաղարշապատում, այլ ճանապարհի վերայ, այնտեղ, ուր Տրդատը ընդ առաջ էր գնացել Արտաշատի Վիրապից ելած եւ Վաղարշապատ վերադարձող Ս. Գրիգորին: Ընդառաջումն, ինչպէս յայտնի է Ագաթանգեղոսից, եղել է քաղաքի պարսպից դուրս:

Բ. Ներսէս Շինողը կառուցում է եկեղեցին՝ Վաղարշապատում արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենալու համար. ուրեմն, Վաղարշապատն ու իւր եկեղեցիքն, որոք են՝ Կաթողիկէն, քաղաքի կենտրոնում՝ արքունի ապարանքին մօտ, եւ Ս. Կոյսերի վկայարանները, քաղաքի պարսպից դուրս (ըստ Ագաթանգեղոսի), արդէն առաջուց կային:

Գ. Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ո՛չ թէ տեսեան տեղը, այլ Տրդատի ընդառաջ ելած տեղը, միայն ի պատիւ տեսիլքի մէջ երեւացած երկնաւոր զօրքերի՝ կոչելով Զուարթնոց եկեղեցի: Զուարթնոց կոչումն ապացոյց է, թէ Ս. Գրիգորը այնտեղ տեսած լինի երկնաւոր զօրքաց բազմութիւն, ինչպէս Դուինի եկեղեցու Ս. Գրիգոր կոչուելը ապացոյց է, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը այնտեղ եղած որեւէ գործ կատարած կամ նահատակուած լինի: Տագանրոգում Ս. Յակովբ Մծբնայ հայրապետի անունով Հայոց եկեղեցի է կառուցւում, դրանից չի կարելի հետեւցնել, թէ Ս. Յակովբ հայրապետը Տագանրոգում եղել կամ այնտեղ նահատակուել է:

Դ. Եթէ Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը բնակութիւն եղած լինէր երբեւիցէ, անշուշտ, մարդկային քաղաքակրթութեան հետքեր մնացած կլինէին: Բայց պատմութիւնից երեւում է, որ Ներսէս Գ.-ն գետից նոր է ջուր բերում եւ բոլոր առապար վայրը մշակում, այգի եւ ծառաստան տնկում: Ուրեմն, առաջ տեղը անշէն եւ անմարդաբնակ է եղել՝ զուրկ բուսականութիւնից:

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցանող Ներսէս Գ.-ն հայրապետական իշխանութիւն վարում էր 641-661 թուականը.²: Յունաց Կոստանդին կայսրին հաճոյանալու համար 648 թ. Ներսէսը, հաղորդուելով յունածէս պատարագին, ատելի եղաւ Հայոց, պարտաւորուեց հեռանալ Դուինի հայրապետանոցից դէպի Կ. Պօլիս եւ այնտեղից հետ դառնալիս դադար առաւ իւր հայրենի Տայք գաւառում. «զի իշխանն Ռչտունեաց եւ այլ իշխանքն, որ ընդ նմա անհնարին ցասմամբ փքացեալ էին ի վերայ նորա»³:

1 ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն ի Յերակլն, եր. 118-119:

2 ՂԵՈՆՈՂ ԵՐԵՑ, Պատմութիւն, ծանօթութիւն 14:

3 ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն ի Յերակլն, եր. 143:

Ներսէսը, Թեոդորոս Ռշտունու մահից յետոյ՝ 654 թուին., վեցամեայ բացակայութիւնից վերադառնալով Հայրապետական Աթոռ, շարունակեց իւր ընդհատուած իշխանութիւնն ու եկեղեցու շինութեան գործը:

Պ. Բասմաճեանն էլ¹ Ներսէսի Հայրապետութիւնը դնում է 641-661 թուին. եւ շեշտում է Ներսէսի յունամոլութիւնը, ահա «Տակաւին արձանագրութեան մասին չխօսած՝ կարժէ, որ քանի մը տողերով անցողակի յայտնեմ, թէ Զուարթնոց կամ Առապարի Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է հրամանով Ներսէս Գ. «Շինող» կաթողիկոսի (641-661): Եւ իրօք, գտնուած խոյեակներէ ոմանց վերայ յունարէն տառերով գրուած է «Ներսիս» եւ «Կաթողիկոսի» մենագրութիւնները, որ կ'յայտնեն Ներսիսի յունասիրութիւնը, իսկ ԺԲ. դարու ժամանակագիր Սամուէլ Անեցին կ'զրէ, թէ 654 թուին հաստատուած է այս եկեղեցին. - ՌԾԴ. Հայրապետ Ներսէս շինէ զսուրբ Գրիգոր զգարմացուցիչն տեսողաց»:

Ըստ Սեբէոսի՝ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնն ու կառուցումը տեղի է ունեցել նախ քան Ներսէսի գժտուելը Թեոդորոս Ռշտունու հետ ու աքսորուելը², ուրեմն՝ իւր Հայրապետութեան առաջին տարիներում, այսինքն՝ 640-648 թ.: Սամուէլ Անեցու առաջ բերած թիւը վերաբերում է Ներսէսի՝ աքսորից վերադառնալուց յետոյ, եկեղեցու թերին լրացնելուն, որի համար Սեբէոս ասում է. «Փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի»³: Եւ արդա՛րեւ, Ներսէսի աքսորը ընդունելով 648 թուին, վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ վերադարձը ընկնում է 654 թուին., երբ արդէն վերջացնում է իւրակառոյց եկեղեցու շինուածքն ամբողջապէս:

Տեսնենք այժմ, թէ Վաղարշապատու Կաթողիկէն եւ կոյսերի վկայարանները մինչեւ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնը որպիսի դրութեան մէջ էին եւ քանի անգամ էին վերանորոգուել: Պատմութիւնից յայտնի է, որ հայերս ազգովին քրիստոնեայ դարձանք 301 թուին: Կոյսերի վկայարանների եւ Վաղարշապատու Կաթողիկէի կառուցումը, որ մեր դարձի հետ սերտ կապ ունի, ըստ Ագանթագեղոսի՝ 303 թուից յետոյ պէտք է, որ չլինի: Սեբէոսի պատմութիւնից գիտենք⁴, որ Ս. Լուսաւորչի ու Տրդատի շինած Ս. Հռիփսիմէ վանքը վերանորոգուել է Ե. դարի սկզբին՝ Ս. Սահակ Պարթեւի օրով, եւ վերաշինուել ու ընդարձակուել է Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով (617-625 թթ.): [24] Նոյն Կոմիտասը, ըստ Սեբէոսի, վերանորոգել է Ս. Կաթողիկէն (էջմիածինը)՝ կարկատելով որմերի խրամատները, փայտայարկ տանիքը փոխել է քարայարկի եւ շի-

1 «Բանասէր», 1901, Դտ. Գ., պրակ Ա., եր. 33-34:

2 ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն ի Հերակլն, եր. 118-119:

3 ԱՄՈՂ, եր. 150-151:

4 ԱՄՈՂ, եր. 88-89:

նեկ է սալայատակը: Շահխաթունեանը կարծում է¹, որ Մեհրուժանը 380 թուին աւերել էր Վաղարշապատայ Կաթողիկէն էլ, որը Պապի թագաւորելուց յետոյ նորոգեցին Վահան Մամիկոնեանի նախնիքը: Այս առաջին նորոգութիւնն է: Երկրորդ նորոգութիւնը եղել է Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով, Վարդանանց պատերազմի աւերմունքից յետոյ՝ Ե. դարի երկրորդ կէսին, 483 թուին²:

Երրորդ նորոգութիւնը՝ արդէն Կոմիտասի օրով, 618 թուին էր: Նոյն ինքը՝ Ներսէս Գ., եւս նորոգութիւններ է արել Ս. Կաթողիկէում, որը համարելի է չորրորդ նորոգութիւն: Եզր կաթողիկոսը (630 թ.) վերաշինում է Ս. Գայիանէի վկայարանը³:

Արդ, երբ Ներսէսի մերձաւոր նախորդները եռանդով նորոգում ու վերաշինում էին Վաղարշապատի Կաթողիկէն ու Ս. Կոյսերի վկայարանները, Ներսէս Շինողը փոխանակ արդէն վերաշինուած եւ նորոգուած Կաթողիկէում բնակութիւն հաստատելու՝ Կաթողիկէից չորս վերստ հեռու, մի առապար տեղում հոյակապ եկեղեցի է կառուցում, բնակարան հաստատում, որ Վաղարշապատի եկեղեցիների մօտ լինի: Մի պատճառ, որ շատ թոյլ է եւ Յովհաննէս պատմաբանից շատ լաւ բնորոշուել է՝ «Գեղեցիկ իմն մոլութիւն կոչուելով»: Եւ այս թոյլ պատճառով կառուցուած եկեղեցին մի անգամ այրուելով ամայանալուց յետոյ էլ չվերաշինուեց:

Այս ամենից երեւում է, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից շատ առաջ Վաղարշապատի եկեղեցիները կային եւ երեք-չորս անգամ նորոգուել էին: Ընդունելով Վաղարշապատի եկեղեցիների շինութիւնը 303 թ., իսկ Զուարթնոց եկեղեցունը՝ 641-648 թ., Վաղարշապատի եկեղեցիքը Զուարթնոց եկեղեցուց մօտ 340 տարի առաջ են, եւ այդքան ժամանակ էլ առաջ՝ այսինքն Ս. Լուսաւորչի օրից սկսած յայտնի էր Կաթողիկէին՝ շինուած Վաղարշապատի կենտրոնում, արքունի ապարանքին մօտ, Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի տեղը, վկայարանները՝ շինուած Վաղարշապատի արեւելեան եւ հարաւային պարսպից դուրս՝ Ս. Կոյսերի նահատակութեան տեղը: Անհնարին է յեղաշրջել իրողութիւնը, երբ մանաւանդ նրան հաւաստիացնող յիշատակարանները կանգուն են:

1 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Զտ. Ա., եր 18:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Զայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 22.; Սեբեոս, Պատմութիւն ի Զերակլն, գլ. Ա., եր. 25; Ստեփաննոս Տարօմացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. հանդէս, եր. 81-82:

3 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Զտ. Ա., եր. 237:

Զ.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐԱԶՄՈՅՆ ԵՒ ԱՅԼ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԻ
ՄԵՀԵԱՆԸ ՉԷ ԵՂԵԼ, ԵՒ ԱՅԴ ՄԵՀԵԱՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՏԱՃԱՐԻ ՉԷ ՓՈԽՈՒԵԼ Ի ԴԷՄՍ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

Ըստ մեզ, Երազմոյն մեհեանը Վաղարշապատից հեռու՝ Արտաշատի մօտ պէտք է լինի, եթէ չասենք Արտաշատի մէջ, ուրեմն ոչ մի առնչութիւն չկայ Երազմոյն մեհեանի, Վաղարշապատի արքունի ապարանքի (որի մօտ տեղի ունեցաւ Ս. Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքը) եւ Ս. Էջմիածնի մէջ: Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Տրդատը Վաղարշապատում՝ նահատակուած կոյսերի վերայ, նրանց նահատակուած տեղը, երեք վկայարաններ շինելուց եւ Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի տեղը որմնափակ անելուց յետոյ, Ս. Լուսաւորչի հետ գնում է Արտաշատ քաղաքը, այնտեղ եղած Անահտի բազինը, որ Երազմոյն էր կոչւում, քանդելու համար: Ճանապարհի վերայ (երեւի քաղաք մտնելիս) առաջին պատահած Երազացոյց, Երազընդհան մեհեանն է քանդում, որից դեւերը հեծելագործի կերպարանքով Անահտի բազինն են ապաւինում¹:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Երազմոյն մեհեանը նոյն Անահտի բազինն է, որ Արտաշատում էր, իսկ Երազացոյց, Երազընդհան մեհեանը, եթէ նոյն Երազմոյն մեհեանը չէ, այնուամենայնիւ, աւելի Արտաշատին էր մօտ, քան Վաղարշապատին, որովհետեւ դեւերը այնտեղից դուրս գալով՝ մօտակայ Անահտի բազինն են ապաւինում: Բայց յայտնանք, եթէ Երազմոյն մեհեանը Վաղարշապատի մէջտեղում լինէր, էլ ի՞նչ հարկ կար Ագաթանգեղոսին ասելու, թէ Տրդատը Ս. Լուսաւորչի հետ գնաց Արտաշատ՝ այնտեղ Անահտի մեհեանը քանդելու եւ ճանապարհին նախ-դիպեալ՝ քանդեցին Երազմոյն մեհեանը, այլ կասէր՝ Տրդատ եւ Ս. Լուսաւորչի քանդեցին Վաղարշապատի մէջ՝ ապարանքին մօտ եղածը, Երազմոյն մեհեանը եւ ապա գնացին Արտաշատ: Ապարանքի մօտ, ուր տեղի ունեցաւ Ս. Կաթողիկէն կերպարանող լոյսի կամարների տեսիլքը, Երազմոյն մեհեանի անունը յիշատակուած չկայ, որովհետեւ Երազմոյն մեհեանը Արտաշատին մօտ էր, եւ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը քաղաքից չորս վերստ հեռավորութեամբ դէպի արեւելք առապար անապատում գտնուելով՝ չէր կարող Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքի տեղը լինել: Ուրեմն, բոլորովին մտացածին եւ անհեթեթութիւն է հաւատալն ու հաւատացնելը, թէ իմանաբար չէին Երազմոյն մեհեանն է՝ Ս. Լուսաւորչի ձեռքով,

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի, եր. 282-287:

իւր տեսիլքի համեմատ, քրիստոնէական տաճարի վերածուած՝ քահանայապետութեան Աթոռ եւ Հայոց բոլոր եկեղեցիների Մայր լինելու համար:

Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Երազմոյն մեհեանը լինելուն իբրեւ ապացոյց համարում են Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների պեղման ժամանակ, յիշաւ, գտնուել է այնտեղ հիւսիսային դրան մօտ 47 տողից բաղկացած սեպագիր մի արձանագրութիւն, որ կոթողի ձեւ ունի: Հ. Խաչիկը¹[25] այսպէս է նկարագրում այդ կոթող արձանագրութիւնը. «Քարը՝ որձաքար, մեծութիւնը-երկայնութիւնը՝ 3 արշին 14 վերշոկ[26], լայնութիւնը՝ 14 վերշոկ, հաստութիւնը՝ 8 վերշոկ, 23-24 տողերի մէջտեղից կոտրուած»:

Մինչեւ այսօր սեպագիր արձանագրութիւններ գտնուել են փորագրուած կամ ժայռերի եւ կամ պարիսպների շարքի քառանկիւնի քարերի վերայ, գտնուել է եւ սանդաձեւ փորուած մի քարի շրթան շուրջը պատող մի արձանագրութիւն, բայց ոչ երբէք այն դիրքով, ինչպէս գտնուել է Զուարթնոց եկեղեցում: Այդ կոթողը, որ իւր նախկին տեղում խաչքարի պէս իւր պատուանդանի վերայ կանգնած պէտք է լինէր, Զուարթնոց եկեղեցում որպէս հասարակ քար դրուած է եղել հիւսիսային դրան վերայ՝ իբրեւ բարաւոր, երեսն ի վայր. ապացոյց՝ կոթողի երկու ծայրերի վերայ մնացած կրազանգի հետքը:

Այս սեպաձեւ արձանագրի պատուանդանը չի գտնուել եկեղեցում կամ նրա շուրջը, որպէս զի հնար լինի ասել, թէ արձանագրութիւնը կապ ունի եկեղեցու տեղի հետ: Պ. Բասմաճեանը ասում է. «Հակառակ բոլոր ջանքերուս եւ խուզարկութիւններուս՝ կարելի չեղաւ գտնել կոթողի պատուանդանը...: Բայց կարող եմ բացարձակ կերպով յայտնել, թէ կոթողը տարուած է հոն Կոնստանդնուպոլսի գաւառէն, եթէ նոյնիսկ այնտեղ չէ այս անձանօթ գաւառի տեղը»²: Սեպագիր արձանագրութիւնը վերծանող պ. Բասմաճեանը[27] գրում է. «Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած երկիրը՝ Կոնստանդնուպոլսի[28], մեր կարծիքով պէտք է լինի Մասիսի ստորոտում լեռնային Խուրթուրլու գիւղը եւ Իլդարունի գետը պէտք է լինի Սեւ ջուր»³:

Պ. Բասմաճեանի ենթադրած Մասիսի ստորոտի Կոնստանդնուպոլսի-Խուրթուրլու գիւղը եւ Իլդարունի կամ Սեւ ջուր գետը Երասխի աջ կողմումն են՝ Սուրմալուի գաւառում, Զուարթնոց եկեղեցին Երասխի ձախ կողմում՝ Էջմիածնի գաւառում. առաջինքը՝ հին Մասեացոտն, եւ երկրորդը՝ Արագածոտն գաւառներում՝ ուղիղ գծով իրարից մօտ քառասուն վերստ հեռի, մէկը՝ Երասխից հարաւ, միւսը՝ Երասխից հիւսիս:

1 «Արարատ», 1900, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, եր. 381:

2 «Բանասէր», 1901, Դտ. Գ., պրակ Ա., եր. 34:

3 «Արարատ», 1901, Ապրիլ, եր. 225-226:

Յովսէփի վ. Սանտալճեանը «Բազմավէպ»-ի մէջ՝ այդ սեպագիր արձանագրութեան հետ իւր վերլուծութիւնը դնելով՝ պ. Բասմաճեանի «Կուտուրլու»-ն «Քուիրդա» է կարգում (տող 6), իսկ Իլդարունին՝ «Դանանիասու»։ Ինչ որ պ. Բասմաճեանը գետի անունն է համարում, Յ. վ. Սանտալճեանը «Դանանիասու» ծանօթութեան մէջ «արքայիկ մը» է կոչում։ Պ. Բասմաճեանը Կուտուրլուն որպէս վայր եւ Իլդարունին որպէս գետ ենթադրում է Երասխի աջ կողմը՝ Մասսի ստորոտում, իսկ Յ. վ. Սանտալճեանը ենթադրում է, որ Քուիրդան Գեղամայ ծովի հարաւ-արեւմտեան կողմն է եւ եզրակացնում է. «Թերեւս Կոտայք գաւառին նախնաւոր անունն Քուիրդա էր»։

Ի դէպ ասեմք, երկու սեպագրագէտների ընթերցուածներն իրար համեմատելով՝ տեսնում ենք, որ միայն առաջինն չորս տողերն են նման, այնուհետեւ թէ ընթերցմունքը եւ թէ թարգմանութիւնները տարբերում են՝ պահելով միայն բովանդակութեան ընդհանուր իմաստը։ Երկու սեպագրագէտների ընթերցմունքից եւ թարգմանութիւններից ո՞րն է ուղիղ եւ ո՞րը սխալ՝ մենք ձեռնհաս չենք դատելու, բայց հակամէտ ենք ընդունելու, որ սեպագիր արձանագրութեան սկզբնական տեղը Զուարթնոց եկեղեցին չէ, այդ սեպագիր կոթողը ուրիշ տեղից է բերուել ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուել։ Այդ ուրիշ տեղը ո՞ւր է՝ Մասսի՞ ստորոտում, թէ՞ Գեղամայ լեռների հարաւային արեւմտեան լանջերին, այդ խնդիրը թող լուծեն բեւեռագրագէտները։

Հայ բանասէրներից ու հնախօսներից ոմանք առհասարակ ձգտում են առնչութիւն տեսնել հին եւ նոր անունների մէջ։ Մեր կարծիքն է՝ չհրապուրուել։ Հին եւ նոր անունների պատահական նմանութիւնը երբեք հիմք չէ կարող ծառայել նոյնացնելու նոյն անունները խնդրելի առարկայի նկատմամբ։ Քուիրդան, որ կարող էր գոյութիւն ունենալ Քրիստոսից առաջ Ը. դարում, կարելի է ոչ մի առնչութիւն չունի Կոտայքի հետ, եւ ոչ Կուտուրլին՝ այժմեան Խութուրլիի հետ։

Պ. Բասմաճեանը «Բանասէր»-ի յիշուած տետրակի մէջ խօսելով Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում գտնուած սեպագիր կոթողի երեւալու մասին՝ գրում է. «Անկէ յետոյ բոլոր թերթերը հրատարակեցին այս լուրը, զանազան տեղեկութիւններ տուին պեղումներու վերայ եւ մինչեւ իսկ չափազանցեցին ամեն բան ու կամայական- չասեմ երեւակայական-մեկնութիւններ տուին գտնուած բեւեռագրի մասին։ Ես այսօր չպիտի զբաղիմ այն հարցերով, թէ իրօք գտնուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցւոյ հիմերուն տակէն եւ թէ այնտե՞ղ եղած է նախկին էջմիածինը եւ կամ Ագաթանգեղոսի (ՃԸ.) երազացոյց

1 «Բազմավէպ», 1901, Յունուար։

Երազընդհան պաշտաման Տիւր դից դպրի մեհեանը: Այս հարցերի մասին պէտք է գրեմ «Բանասէր»-ի յաջորդ պրակներէն միոյն մէջ»:

Մենք չգիտենք՝ պ. Բասմաճեանը կատարե՞ց իւր խոստումը, թէ ոչ, որովհետեւ «Բանասէր»-ի յաջորդ պրակները ձեռքի տակ չունինք, բայց սոյն ընդօրինակութիւնից եւս յայտնի երեւում է, որ նա կասկածով է վերաբերւում, եւ տարածուած ու հրատարակուածները չափազանցեցրած, կամայական եւ երեւակայական մեկնութիւններ է համարում:

Գեր. Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը զանազան տեղերից տասնեակ սեպագիր արձանաքարեր է բերել Ս. Էջմիածին: Այժմ այդ քարերը Ս. Էջմիածնում տեսնելով՝ ինչպէս չենք կարող ասել, թէ դրանք հէնց իրանց սկզբնաւորութեան առաջին օրից Ս. Էջմիածնում են դրուել եւ ինչպէս անհնարին է Էջմիածին վերագրել արձանագրութիւնների մէջ յիշուած դէպքերը, այսպէս եւ չենք կարող ասել, թէ Զուարթնոց եկեղեցու մօտ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը սկզբում այնտեղ է կանգնած եղել եւ այդ տեղը որեւէ առնչութիւն ունի մեր հեթանոսական ժամանակի Տիւր դից, Երազմոյն, Երազընդհան եւ Երազացոյց չաստուածների մեհեանների հետ, որովհետեւ այդ չաստուածների մասին արձանագրութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ եւ, ինչպէս ապացուցուեց, Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցում գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը ուրիշ տեղից է բերուել այնտեղ:

Է.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԻՒՆԵՐԻ ՏԱԿ ԶԷՐ ԿԱՐՈՂ ԴՐՈՒԵԼ Ս. ԼՈՒՍԱԼՈՐՇԻ ՄԱՐՄԻՆԸ ԵՒ ԶԷ ԴՐՈՒԵԼ

Խաչիկ Հայր սուրբը, հիմք ունենալով Դրասխանակերտցի Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանի աւանդածը, սկսեց Զուարթնոց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւններից մէկը քանդել մինչեւ հիմքը՝ Ս. Լուսաւորչի մարմնի մասն այնտեղ գտնելու նպատակով: Քանի անգամ առիթ ունեցանք ասելու, որ նա զուր աշխատանք գործ չդնի, որովհետեւ սիւնների հիմքի տակ Ս. Լուսաւորչի մասունք չկայ: Սակայն Խաչիկ Հայր սուրբը յամառութեամբ շարունակում էր իւր գործը՝ կրկնելով. «Հնասէրներին հետաքրքրութեան բաւական նիւթ տալուց յետոյ կամենում եմ հաւատացեալներին պաշտամունքի առարկայ տալ»: Սիւնը փորուեց մինչեւ հիմքը, սակայն չգտնուեց այնտեղ Ս. Լուսաւորչի նշխարն ամփոփող եւ նրա նուիրականութեան պատշաճ մի տապանակ քարից կամ մետաղից. յետոյ լուր տարածուեց, որ հողի մէջ ոսկորներ են գտնուած: Ուրիշների

հետ Մայր Աթոռիս միաբան ծերունազարդ Եղիա վարդապետ Հասան Զալալեանն էլ, որի ուղղամտութեան, կրօնասիրութեան եւ անաչառութեան մասին ոչ ոք կարող է կասկածել, գնում է քանդուած եկեղեցու սեան հիմքը տեսնելու եւ տեսնում է հիմքում մանրամաղ աւազախառն հող: Նա քրքրել է տալիս այդ հողը, եւ այնտեղից դուրս է գալիս ոսկրերի հետ եւ թռչունի կմախք:

Ահագին սիւնի տակ մայր գետինը ինչու^օ պէտք է մաղած հող լինի, եթէ նոր լցրած չէ, եւ Հ. Եղիան, իրան յատուկ պարգախօսութեամբ, ասում է. «Եթէ հողը նոր լցուած չէ եւ ոսկրները նոր դրուած չեն հողի մէջ, թռչունի կմախքն ի՞նչ գործ ունի այստեղ»: Խաչիկ Հայր սուրբը այլայլում է, բայց եւ պատասխանում. «Դրանք էլ Ս. Լուսաւորչի արծուի ոսկերոտիքն են»: Թռչունի ոսկրներից մի կտոր վեր է առնում Հ. Եղիան, իսկ գլուխը պահում է Հ. Խաչիկը:

Մենք միայն Հ. Եղիայի անունն ենք տալիս, որովհետեւ ուրիշների տեսածն ու նկատածը անձամբ չենք լսել, հետեւաբար եւ իրաւունք չենք համարում նրանց անունները տալ: Ցանկալի էր, որ ուրիշներն էլ իրանց տեսածը հրատարակեն, որով եւ ճշմարտութիւնը վերականգնած կլինին:

Մենք, ի նկատի ունենալով Հ. Խաչիկի կոչումը, յանցանք կհամարենք կարծելն անգամ, թէ նա ուրիշ տեղից ոսկրեր բերած ու լցրած լինի սեան հիմքի խորութեան մէջ: Եթէ ենթադրենք, թէ նա արել է այդ բանը, գոնէ այնքան հեռատես կլինէր, որ թռչունի ոսկրները կջուկէր նախապէս եւ միայն մարդկային ոսկրներ կդնէր: Ուստի հակամէտ ենք կարծել ու հաստատ համոզուած ենք, որ մի նենգաւոր եւ չարաճճի մարդ, տեսնելով Հ. Խաչիկի անզուսպ ցանկութիւնը գտնելու Ս. Լուսաւորչի մասունքը սեան հիմքում, խաղ է խաղացել նրա գլխին՝ հիմքի տակ մաղած հող լցնելով եւ հետն էլ՝ մարդու ու թռչնի ոսկրեր, որ լաւ ծաղրէ նրան: Անշուշտ, հազարաւոր տարիների ընթացքում ահագին մեծութեան սեան եւ նրա վերայ ծանրացող մեծամարմին եկեղեցու տանիքի ու գմբէթի ճնշման տակ գետինը փուխը չէր մնայ՝ տոգորուած լինելով նաեւ շինութեան ժամանակ սուզուած կրախառն ջրով:

Յիրաւի, հաստահեղոյս սեան հիմքում ի՞նչպէս կարող է մանրամաղ փուխը փոշի լինել, ո՞վ աւագի վերայ հիմք կդնէ: Ս. Լուսաւորչի մարմինը առանց կարեւոր նախահոգութեան հէնց հողի մէջ շաղ տրուած կարո՞ղ էր լինել, Ս. Լուսաւորչի ոսկրների հետ թռչունի ոսկրներ ինչու^օ կլինէին, Ս. Լուսաւորչի ի՞նչ արծիւ կարող էր ունենալ: Անշուշտ խաղ է խաղացուած. անյայտ չարագործը մեծ սրբապղծութիւն է կատարել: Մենք իջել ենք սեան բացուած հիմքի խորութեան մէջ, հողը թաց կոչուելու չափ խոնաւ է, այդ թացութեան եւ խոնաւութեան մէջ չէին կա-

ըող 1260 տարի առանց կարեւոր նախազոգութեան ոսկրներ դիմանալ: Եթէ ընդունենք, որ սրբոց մասունքներին ապականութիւն չէ մերձենում, թռչունի ոսկրներն էլ սրբի մասունք հօ չէին, որ չփտէին: Ի յարգանս խաչիկ Հայր սուրբի՝ պէտք է խոստովանենք, որ ինքը՝ Հ. խաչիկն, եւս համոզուելով, որ սեան հիմքի տակ Ս. Լուսաւորչի մասունք չէ եղել, իւր ստորագրութեամբ այս մասին ոչ մի յօդուած չունի եւ պաշտօնապէս Սինողին չէ յայտնել: Այժմ դառնանք Ս. Լուսաւորչի մարմնի գիւտի եւ տեղափոխութեան պատմութեանը:

Ս. Լուսաւորչի շրջապատը առանձնանալով՝ անյայտութեան մէջ Մանիա այրում վախճանում է: Հովիւները, այրի մէջ գտնելով Ս. Լուսաւորչի մարմինը, առանց իմանալով թէ ու՛մն է՝ թաղում են: Շատ տարիներ յետոյ, աստուածային յայտնութեամբ՝ Գառնիկ ճգնաւորը Ս. Լուսաւորչի մարմինը հանում է Մանիա այրից, բերում Թորգան ու թաղում այնտեղ¹:

Հանգուցեալ խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէն խորենացու աշխարհաբար թարգմանութեանը կցած 536 ծանօթութեան մէջ բաւական ընդարձակօրէն դնում է Ս. Լուսաւորչի մարմնի գիւտի եւ տեղափոխութեան մանրամասնութիւնները: Նա ասում է, որ Զենոն կայսրը, Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարներից մի մասը թողնելով Հայաստանում, մնացածը տեղափոխել է Կ. Պօլիս: Հայաստանում մնացած մասը կտոր կտոր է արուել եւ թանկագին քարերով ընդելուզուած ափերի մէջ գրուել ու բաժանուել է, իսկ Կ. Պօլիս տարուած մասը տեղափոխուել է Իտալիա եւ գրուել է Նապօլի քաղաքի բենեդիկտեան կրօնաւորների եկեղեցում: Հանգուցեալ Ալիշանը իւր «Արշալոյս եւ Արեւելք լուսաւորութեան Հայոց» յօդուածում², առանց աղբիւր յիշելու, որպէս մի հասարակեալ ճշմարտութիւն՝ ասում է, որ Զենոն կայսրը Ս. Լուսաւորչի մարմինը տանել է տուել իւր մայրաքաղաքը:

Պ. Կարապետ Կոստանեանցը «Ս. Լուսաւորչի Աջը» «Արարատ»-ից³ արտատպուած իւր գրուածքի մէջ աւելի եւս մանրամասնաբար է գրում Ս. Լուսաւորչի նշխարների գիւտի եւ տեղափոխութեան մասին: Պ. Կ. Կոստանեանցը յիշեալ գրուածքում ասում է. «Դեռ Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարները Հայոց եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ էին գրաւում: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Ս. Վարդանանց ժամանակ, երբ Հայոց նախարարները Պարսից Դոնից վերադարձան Հայաստան, նոցա դիմաւորեցին «Դասք պաշտօնէիցն, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին եւ զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի»: Նմանապէս պատմում է, որ երբ Վահան Մամիկոնեանը իբրեւ

1 Սովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ. գլ. ՂԱ.:

2 «Բազմավէպ», 1901, Նոյեմբեր, եր. 351:

3 Տես՝ «Արարատ», 1896, թթ. 5-6:

Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դուին եկաւ, Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետը դիմաւորեց նրան «պատուական նշանաւ խաչին եւ Ս. Նշխարօք ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի»¹:

Պ. Կ. Կոստանեանցը այսպէս ապացուցելով, որ Ե. դարում, Վարդանանց ժամանակ (450 թ.), Ս. Լուսաւորչի նշխարները, որպէս նշանաւոր սրբութիւն, Ս. Խաչի հետ արդէն յարգւում էր, կարծում է, թէ Զենոնի Կ. Պօլիս տարածը Ս. Լուսաւորչի նշխարի մի մասը կլինէր՝ յայտնուած յունական բաժնում, եւ աւելացնում է. «Անբացատրելի կմնան այն աւանդութիւնները, որոնցից երեւում է, թէ Բիւզանդիայից բերուած են Հայաստան Ս. Լուսաւորչի նշխարները Թ. դարում Աշոտ Ա. թագաւորի ժամանակ: Այսու ամենայնիւ, մեզ համար հաւաստին այն է, որ Ե. դարում կային Վաղարշապատում եւ ապա Դուինում Ս. Լուսաւորչի նշխարները»:

Այնուհետեւ, պ. Կոստանեանցը մէջ բերելով Կաղանկատուացու աւանդածը Ս. Լուսաւորչի նշխարների վերաբերութեամբ՝ գրում է. «Այս եղաւ Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (632-671 թթ.)[29], որն եւ կանգնեց Ս. Լուսաւորչի յիշատակի համար մի հոյակապ եկեղեցի: Նրա աւերակներն այսօր էլ կան Վաղարշապատի արեւելեան կողմը Երեւանու ճանապարհի վերայ եւ կոչւում են Խանգարած եկեղեցի»:

Պ. Կ. Կոստանեանցը ամեն զգուշաւորութեամբ մէջ բերելով Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին աւանդուածը՝ երկու տեղ վրիպում է.

Ա. Նա ապացուցանելով, որ Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարից սկսած յայտնի էին եւ Հայրապետանոցի ուրիշ սրբութիւնների կարգում Ս. Խաչի նշանի հետ առաջին տեղն էին բռնում՝ միանգամայն հաւատում է եւ Մովսէս Կաղանկատուացուն, որ ասում է. «Բերեալ էր իշխանն եւ մեծ զօրավարն (Գրիգոր Մամիկոնեան) Հայոց ի Թորդանայ, ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ...»: Իսկ Իսրայէլ եպիսկոպոսի թախանձանքին, ըստ նոյն Կաղանկատուացու, կաթողիկոսն ու զօրավարը պատասխանում են. «Եթէ ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են նշխարք սրբոյն Գրիգորի, եւ ոչ մեք ունիմք իշխանութիւն հանել ի նմանէ մասն եւ տալ քեզ»², որից հետեւում է, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դեռ մաս-մաս բաժանուած չէին, որ իհարկէ յայտնի հակասութիւն է Զենոնի Ս. Լուսաւորչի նշխարները Կ. Պօլիս տանելու աւանդութեանը եւ Ղազար Փարպեցու պատմութեան իսկութեանը, թէ Հայրապետանոցում կար Ս. Լուսաւորչի նշխարը:

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 20-30:

2 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Հտ. Բ.: Մոսկվա, 1860, գլ. ԼԸ.:

Բ. Պ. Կ. Կոստանեանը ընդունում է Ս. նշխարների Վաղարշապատ տեղափոխուելը Ներսէս Գ.-ի օրով եւ նոյն Ներսէսի ձեռքով էլ սիւնների տակ դրուելը, մինչդեռ Կաղանկատուացին, ինչպէս ցոյց է տալիս Ս. նշխարների մասին գլխակարգութիւնը¹, Ս. նշխարների տեղափոխութիւնը ղենում է Սահակ Զորափորեցու օրով, որ գահակալեց 677-703 թթ., իսկ Ներսէս Գ.-ն, ինչպէս տեսանք, 641-661 թթ. վարելով իշխանութիւնը՝ վաղուց վախճանուած էր, ուրեմն եւ չէր կարող իւր մահից մօտ 20 տարի յետոյ բերուած նշխարը իւր մահից մօտ 20 տարի առաջ հիմնարկուած եկեղեցու հիմքի տակ ղենել:

Որովհետեւ Ս. Լուսաւորչի նշխարներն, ըստ Փարպեցու, արդէն Ե. դարից գտնւում էին Հայրապետանոցում, ուրեմն Կաղանկատուացու գրելը, թէ «բերեալ էր զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ», եւ թէ «ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են եւ այլն»՝ հակառակ է պատմութեան եւ կասկածելի: Որովհետեւ Կաղանկատուացին նշխարների Թորգանից բերուելը ղենում է Գրիգոր Մամիկոնեանի միջոցաւ Սահակ Զորափորեցու օրով, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 35 տարի յետոյ Հայրապետական աթոռ բարձրացաւ, ուրեմն եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի զրոյցը, թէ Ներսէս Շինողը Ս. Լուսաւորչի մարմինը չորսի բաժանելով դրեց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւնների հիմքում՝ բոլորովին հերքւում է, վասն զի անհնարին է 40 տարի յետոյ բերուած Ս. նշխարները ղենել 40 տարի առաջ կառուցուած եկեղեցու սիւնների հիմքի տակ եւ այդ գործողութիւնը կատարուած համարել հիմնարկութեան ժամանակ:

Ս. Լուսաւորչի նշխարների է. դարում Վաղարշապատ բերուելն ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուելը յիշում է Ժ. դարից սկսած, այսինքն՝ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 250 տարի եւ աւերուելուց մօտ 150 տարի յետոյ եւ յիշողներն են՝ Ա. Յովհաննէս պատմաբան, որ վարում է իւր Հայրապետական իշխանութիւնը 897-924 թիւը., Բ. Մովսէս Կաղանկատուացին, որ ըստ մեզ՝ Ժ. դարի, իսկ ըստ հանգուցեալ Գ. Զարբանալեանցի² է. դարի պատմիչ է³, Գ. Վարդան վարդապետ⁴:

Պատմիչների ժամանակագրական կարգով ղենեք նրանց աւանդածը Ս. Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցում դրուելու մասին:

1 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, 3տ. Բ., գլ. ԼԸ.:

2 Զարբանալեան Գարեգին, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ.-ԺԳ. դար): Վենետիկ, 1897:

3 Զարբանալեանը կարծում է, որ Կաղանկատուացուն վերագրուած պատմութեան Բ. 3տ., իւր. գլխից յետոյ շարայարել է Ժ. դարում Մովսէս Դասխուրանցի: Գեր. Տ. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանցը իւր «Պատմութիւն Աղուանից» գրքի Ա. հատորում երկրորդելով Բ. Զարբանալեանի կարծիքը, ասում է, որ երկու Մովսէսների անուան նոյնութիւնից շփոթութիւն է առաջացել եւ Դասխուրանցու շարունակութիւնն էլ վերագրուել է Կաղանկատուացուն:

4 Սեբեոս, Պատմութիւն ի Զերակլն, Գ. Յաւելուած, եր. 56:

Ա. Մովսէս Կաղանկատուացին (ենթադրենք է. դարի պատմիչ) ասում է. «Ի ժամանակս այնոսիկ (Իսրայէլ եպիսկոպոսի Այրարատ գալու ժամանակ Սահակ Ձորափորեցու եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի օրով) բերեալ էր իշխանն մեծ եւ զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհս Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք եւ հանգուցեալ ի նորաչէն յարկս եկեղեցւոյն, զոր մեծն Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի»¹:

Այս հատուածից երեւում է, որ Ս. նշխարներն Թորդանից բերուելով, -եթէ երբէք այդ բանը տեղի է ունեցել,- դրուել են ի հարկս եկեղեցւոյն եւ ոչ սիւների տակ եւ եկեղեցու այրուելու կամ ամայանալու ժամանակ կարող էին այրուել կամ տարուել ուրիշ տեղ եւ անհետանալ: Կրկնում ենք, Կաղանկատուացու աւանդածից երեւում է, որ Ս. նշխարները դրուել են արդէն շինած եկեղեցու յարկում եւ ոչ շինուելիք եկեղեցու հիմքի մէջ:

Բ. Յովհաննէս կաթողիկոսը չյիշելով, թէ որտեղից բերուեցին Ս. Լուսաւորչի նշխարները, գրում է. «Իսկ ի հիմնարկեալ զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահողուսիցն բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի, առ ի յանշուշտ մնացականութեամբ պահիլ գանձոյն երկնաւորի ի գերշաց ապականչաց, եւ ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ զքրիստոսադրոշմ եւ զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ, այլ արտաքոյ ի գզրոցի եղեալ՝ դնէ ի գանձարանս աստուածութեան ի յոյս բարեաց փափագողաց նմա եւ ի բժշկութիւն անխտացելոց»²:

Այս հատուածից երեւում է, որ Ներսէս Շինողը Ս. Գրիգորի նշխարքը չորսի բաժանելով՝ եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակ դրել է չորս հաստահողոյս սիւների հիմքի տակ, իսկ գլուխը՝ գզրոցի մէջ դուրսը, ուխտի համար: Արդ, եթէ ըստ Կաղանկատուացու Գրիգոր Մամիկոնեանը Սահակ Ձորափորեցու օրով՝ 677 թուից յետոյ, Թորդանից բերեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարքը, Ներսէս Գ. 641-48 թ. եկեղեցին հիմնարկելիս՝ նշխարների տեղափոխութիւնից մօտ 40 տարի առաջ, ինչպէ՞ս կարող էր եկեղեցու հիմքում դնել. ակներեւ անհեթեթութիւն:

Ի նկատի ունենալով, որ Յովհաննէս պատմաբանը իրանից առաջ եղած անցքերը պատմագրերից ընդօրինակում է, քան չարադրում եւ Ներսէս Գ.-ի անցքերը գրելիս նրա աղբիւրն էր Սեբէոսը, ուր այդպիսի բան չկայ, Մայր Աթոռոյս միաբան՝ ձեռագրերի եւ հայ գրականութեան բազմահմուտ Սահակ վարդապետ Ամատունին կարծում է, որ այդ յաւել-

1 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Հտ. Բ., գլ. ԼԸ.:

2 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1843, եր. 59:

լուածը յետին ժամանակի գործ է:^[30] Այդ տեսակ յառուելումներ գրիչները թոյլ էին տալիս իրանց, օրինակ՝ Երուսաղէմում տպածի «Այս եղեւ սկիզբն ժամատան շինելոյ, մինչեւ ցայս վայր ոչ երեւիւր ի հայս» ձեռագրերում եւ ուրիշ տպագրութիւնների մէջ չկայ: Եւ յիրաւի, Յովհաննէս պատմաբանը համարեա բառացի կերպով կրկնում է Սեբէոսի աւանդածը Ս. Հռիփսիմէի տապանի երեւման մասին¹, չի շեղւում նա Սեբէոսի աւանդածի կարգից Զուարթնոց եկեղեցու պատմութիւնն անելիս թէ՛ հիմնարկութեան, թէ՛ Շինողի վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ շարունակութեան վերաբերութեամբ²:

Եթէ Յովհաննէս պատմաբանի աղբիւրն էր Սեբէոսը, Սեբէոսում հիմնարկութեան ժամանակ Ս. նշխարների՝ սիւնների տակ դրուելու մասին խօսք չկայ: Արդ, Յովհաննէս կաթողիկոսը որտեղի՞ց հնարեց այդ, քանի որ իրանից առաջ եղող Ղեւոնդ պատմագրի մէջ եւս այդ հատուածը չկայ: Պարզ երեւում է, որ արդարեւ այդ ամբողջ հատուածը յետին ժամանակի գործ է, իսկ եթէ իւր իսկ գրածն էլ է՝ անհիմն է, որովհետեւ հակասում է պատմական ցուցմունքներին եւ ժամանակագրութեանը:

Գ. Ստեփաննոս Ասողիկ գրում է. «Իսկ յաւուրս Վահանայ յայտնեցաւ նշխարք Ս. Առաքելոյն Թաղէոսի եւ Սանդխտոյ եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին մերոյ»³: Վահանը Գրիգոր Մամիկոնեանից 200 տարի աւելի առաջ էր. եթէ Վահանի ժամանակ յայտնուեց Ս. Լուսաւորչի Ս. նշխարքը, Գրիգոր Մամիկոնեանը 200 տարուց յետոյ Թորդանից էլ ի՞նչ բերեց, որ ինչ դրուէր Զուարթնոց եկեղեցու յարկում կամ նրա սիւնների տակ:

Դ. Սամուէլ Անեցի գրում է. «ՆՂԸ. Եգիտ Գառնիկ երանելի գնշխարս Ս. Գրիգորի ի Մանեայ այրն, եւ հանգուցին ի Թորդան»⁴: Վաղուց արդէն գտնուած էր:

Ե. Վարդան վարդապետը⁴, կրկնելով Ս. նշխարների՝ սիւնների հիմքում դրուելու մասին գրոյցը, ասում է. «Եւ զսուրբ Գրիգորի նշխարն ասեն բերեալ ի Հայս Գրիգորոյ Մամիկոնենոյ ի գնալն նորա դեսպան ի Կ. Պօլիս՝ տուեալ ցնա կին ոմն յաւագաց, որն ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով եւ անցեալ գայ բերէ անգիտելի քաղաքին զգանձն անանց մեծութեան: Եւ զծնօտն տայ Աղուանից ի խնդրոյ Զիվանչիրի եւ քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»: Ծնօտի պատմութիւնը առնուած է Կաղանկատուացուց: Բայց Կաղանկատուացու հակառակ՝ Ս. նշխարների փոխադրութեանը փոխանակ Թորդանից դնելու, Կ. Պօլսից է դնում: Հակասութիւնները միմեանց հերքելով՝ հաստատում են Ղազար Փարպեցու

1 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, եր. 52:

2 Անդ, եր. 59 եւ 62:

3 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերակամ Պատմութիւն, Բ. Հանդէս, եր. 82:

4 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Հերակլին, Յաւելուած, եր. 56:

ասածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարը Հայրապետանոցի սրբութիւններից առաջինն էր, որ մնացել էր Հայաստանում Ե. դարից սկսած: Այդ նշխարը Ս. Լուսաւորչի Աջն է, որ անկապտելի գանձն է Հայրապետանոցի, եւ բացի այդ՝ գանձից նշխարների մասին մնացեալ գրոյցները անհեթեթ առեղծուածներ են: Այդ առեղծուածը ճշմարտութիւն են համարել յետին պատմիչները եւ առանց քննելու՝ կրկնել են Յովհաննէս պատմաբանի գրքում եղածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ներսէս Գ.-ն դրել է իւր կառուցած Զուարթնոց եկեղեցու սիւնների հիմքի տակ հիմնարկութեան ժամանակ: Այդպէս է վարուել Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանը, Աբել եպիսկոպոսը, վարուել ենք մենք¹ եւ այլք: Այժմ, խելամտելով եւ պատմութեան գանազան պարագաներն աչքի առաջ ունենալով՝ տեսնում ենք, որ սխալուել ենք, ուստի այս յօդուածով ուղղում ենք մեր սխալը:

Զ. Հանգուցեալ Ալիշանը Զուարթնոց եկեղեցու պեղումներից դեռ 11 տարի առաջ՝ 1890 թուին հրատարակած իւր «Այրարատ» տեղագրութեան մէջ, առանց կանխակալ կարծիքների, իրան յատուկ զգուշաւորութեամբ գրում է. «Կարծես մի սխալ կայ այս խօսքերի (Յովհաննէս պատմագրի) մէջ: Նախ, որ առաջին եւ ժամանակակից պատմիչը (Եւսեբոս) երկնաւոր Զուարթնոցի անուններով է կոչում եկեղեցին, եւ երկրորդ, Ներսէսի ժամանակ դեռ եւս չէին բերուել Այրարատ Ս. Լուսաւորչի նշխարքը»²: Մենք դիտմամբ աշխարհաբար թարգմանուած մէջ բերինք Հ. Ալիշանի խօսքերը, որ ամենքին հասկանալի լինի:

Է. Պ. Կոստանեանցը Ս. Լուսաւորչի Ս. նշխարների Բիւզանդիայից տեղափոխութիւնը, ըստ աւանդութեան, դնում է Թ. դարում՝ Աշոտ Ա. թագաւորի օրով: Եթէ Թ. դարում տեղափոխուեց Բիւզանդիայից Ս. Լուսաւորչի նշխարը, ուրեմն սխալ է Կաղանկատուացու ասելը, թէ Գրիգոր Մամիկոնեանը Թորդանից բոլոր նշխարները ոսկերոտեօք հանդերձ բերեց Վաղարշապատ, որովհետեւ Ս. նշխարները պէտք է, որ Ե. դարի վերջերին Զենոն կայսրի օրով Կ. Պոլիս տարուած լինէին: Սխալ է եւ Յովհաննէս կաթողիկոսին վերագրած խօսքը, թէ նշխարները չորսի բաժանելով՝ Ներսէս Շինոդը է. դարում դրեց իւրակառոյց եկեղեցու հիմքի տակ:

Ը. Բարձր. Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանը եւս «Արարատ»-ում «Մի հարեւանցի նկատողութիւն» յօդուածի մէջ ընդունում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարում յայտնի լինելը, ուստի եւ ասում է. «Անհաւանական չէ, որ արդէն սուրբերի կարգն անցած Լուսաւորչի հետ գաղափարական կապ պահպանելու համար Գիւտի ժամանակից սկսեցին Հայոց կաթողիկոսներն իրանց մօտ պահել Ս. Լուսաւորչի նշխարները,

1 Մովսիսեան Յուսիկ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884:

2 Ալիշան Ղեւոնդ, Այրարատ: Վեներտիկ, 1890, եր. 245:

եւ այդ նշխարները դրուեցան առաջին անգամ այն եկեղեցու հիմքում, որ Ս. Գրիգորի կոչուելով պէտք է այնուհետեւ հայրապետական Մայր եկեղեցի՝ «Կաթողիկէ» լինէր: Յամենայն դէպս, կրկնում ենք, այս Ս. Գրիգորն էր Դուինի եկեղեցին...» եւ շարունակելով խօսքը Դուինի Ս. Գրիգորի եկեղեցու շինութեան մասին՝ Հայր Կարապետն ասում է. «Ամենայն հաւանականութեամբ այս եւ ոչ Վաղարշապատի «Զուարթնոց» եկեղեցուն է վերաբերում նաեւ պ. Կոստանեանցի առաջ բերած յիշատակարանի այն տեղեկութիւնը, թէ Ներսէս Գ.-ն Բիւզանդիոյ Կոստանդկայսեր ծախք ու շինեց «զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքուղաշտի ի սուրբն Գրիգոր»¹:

Հ. Կարապետը պնդում է, որ Քաղաքուղաշտը այստեղ պէտք է Դուին հասկանալ: Մի խօսքով, Հ. Կարապետն էլ ընդունելով, որ Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարները յայտնի էին, լռելեայն հերքում է Կաղանկատուացու եւ Վարդանի աւանդութիւնները Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին եւ, չուզենալով հերքել Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանի գրքում եղածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դրել են Քաղաքուղաշտի Ս. Գրիգոր եկեղեցու սիւների տակ, Քաղաքուղաշտ համարում է Դուինը եւ Ս. Գրիգորին համարում է Դուինի Ս. Գրիգորը: Սակայն, Դուինի Ս. Գրիգորը, ինչպէս աւանդում է պատմութիւնը², չինուած է Ե. դարում՝ Վարդան Մամիկոնեանի ձեռքով, Ներսէս Շինողից աւելի քան երկու հարիւր տարի առաջ: Ուրեմն, Ներսէս Գ. չլինելով կառուցողը այդ եկեղեցու՝ չէր էլ կարող նրա հիմքի տակ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները դնել: Ճշմարիտ է, Դուինի Ս. Գրիգորը այրուեց պարսիկներից՝ Կաւառի որդի Խոսրով թագաւորի օրով³, բայց Խոսրովը թագաւորում էր ըստ Ասողկի⁴՝ Փրկչի 527-575 թ., ըստ Նէօլդէքէի⁵՝ 531-579 թ.: Սեբէոսը Դուինի Ս. Գրիգորի այրուելը դնում է Խոսրովի թագաւորութեան 41-րդ տարում, այսինքն՝ Փրկչի 572 թ.: Դուինի Ս. Գրիգորի վերաշինութիւնը Աբրահամ կաթողիկոսը⁶ իւր հայրապետութեան վերջին տարիներին սկսեց, եւ աւարտեց Եզրը⁷:

Այսպէս, Դուինի Ս. Գրիգորը վերաշինուել սկսուելով Ներսէսից 37 տարի առաջ, արդէն նրա նախորդի օրօք աւարտուած էր: Այդ եկեղեցում եղաւ 648 թուին ժողովը ընդդէմ յունաց⁸: Այդ եկեղեցում Բիւզանդիոյ

1 Տես՝ «Արարատ», 1901, Լոյսնքեր-Պեկտեմքեր, էջ 513-515:

2 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, եր. 41:

3 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Յերակլն, գլ. Ա.:

4 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, գլ. Բ., եր. 83:

5 Անդ, ծանօթութիւն 85:

6 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Յերակլն, գլ. Ժե.:

7 Անդ, գլ. ԻԳ., եր. 78:

8 Անդ, եր. 119:

կայսր Կոնստանդինի ներկայութեամբ Ներսէսը հաղորդուեց յունածէս պատարագին եւ գահընկեց եղաւ¹:

Արդ, եթէ Դուինի Ս. Գրիգորը, որ Ներսէս Գ.-ի նախորդ Եզրի օրով արդէն վերանորոգուած վերջացած էր, էլ ինչպէս կարող է Ներսէսի ձեռքով եւ Կոնստանդինի ծախքով ի հիմանէ շինուել, չէր էլ կարելի նրա, դարերով առաջ դրուած հիմքի տակ դնել Ս. Լուսաւորչի նշխարները, որ ըստ Կաղանկատուացու թորդանից բերուել էր Սահակ Ձորափորեցու օրով՝ 677 թուից յետոյ, այն ժամանակ, երբ Ներսէս Գ. մօտ 20 տարի առաջ վախճանուած էր:

Մեր կարծիքով, Հ. Կարապետը մի սխալ ուղղել կամենալով՝ ուրիշ սխալի մէջ է ընկել: Ս. Լուսաւորչի նշխարը Գիւտ կաթողիկոսից էլ առաջ յայտնի էր: Քաղաքուղաշտը միշտ Վաղարշապատն է եղել եւ ոչ Դուինը: Ներսէս Գ.-ի շինած Ս. Գրիգորը (Կոնստանդինի ծախքով) Վաղարշապատինն է եւ ոչ Դուինինը:

Հետաքրքիր է եւ Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան պատմութիւնը: Մովսէս Կաղանկատուացին ասում է², որ Վարագ-Տրդատ իշխանը Գլխոյ վանքի Իսրայէլ եպիսկոպոսին ուղարկում է Այրարատ Մեծ Հայրապետի (Սահակ Ձորափորեցու) մօտ: Այն ժամանակ Հայոց մեծ զօրավարը (Գրիգոր Մամիկոնեան) Դարանաղեաց գաւառի թորդան գիւղից Վաղարշապատ է բերած լինում Ս. Գրիգորի նշխարները բոլոր ոսկորներով եւ հանգուցած Ներսէս Շինողի նորաչէն եկեղեցում: Իսրայէլ եպիսկոպոսը կաթողիկոսից եւ Հայոց զօրավարից թախանձելով խնդրում է Ս. Գրիգորի նշխարներից մասն: Հոսկ ուրեմն, Հեղինէ դշխոյի (որ Աղուանից աշխարհիցն էր) միջնորդութեանը զիջելով՝ կաթողիկոսն ու զօրավարը տալիս են Իսրայէլին Ս. Լուսաւորչի ծնօտի մասը: Իսրայէլ եպիսկոպոսը ուրախութեամբ վերադառնում է Աղուանք եւ Ս. մասունքը հագուցանում իւր մենաստանում՝ Գլխոյ վանքում:

Ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու, Վարագ-Տրդատի օրով Իսրայէլ եպիսկոպոսը եկաւ Այրարատ եւ Սահակ Ձորափորեցուց ստացաւ Ս. Լուսաւորչի ծնօտը՝ Հեղինէ դշխոյի միջնորդութեամբ, որն աղուանցի էր: Վարդան վարդապետը դէպքը պատահած է համարում Ձուվանշիրի օրով, որ Վարագ-Տրդատի հօր եղբայրն էր, եւ Հեղինէ դշխոն ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն Ձուվանշիրի քոյրը եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի կինը:

Մեր կարծիքով, Մովսէս Կաղանկատուացին է. դարի պատմիչ չէ, այլ ժ. եւ միեւնոյն Մովսէս Դասխուրանցին է, որ Աղուանից պատմութիւնը հասցնում է մինչեւ Թ. դարի վերջը³, իսկ կաթողիկոսների ցանկը՝ մինչեւ ժ. դարի վերջը (998 թ.):[31]

1 ՍԵՐԵՍ, Պատմութիւն ի Զերակլն, գլ. ԼԵ., եր. 141:

2 ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԳԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Զտ. Բ., գլ. ԼԸ.:

3 ԱՆՈՂ, Զտ. Գ., գլ. ԻԲ.:

Այդ Մովսէս Դասխուրանցին կամ Կաղանկատուացին Գլխոյ վանքում եղած Ս. Լուսաւորչի անունը կրող մասունքին պատմական նշանակութիւն տալու համար յերկրում է Ս. Լուսաւորչի մարմնի բոլոր ոսկերօքն հանդերձ տեղափոխութիւնը Դարանաղիքից, որպէս զի կարողանայ ասել, թէ Գլխոյ վանքի մասունքն էլ Ս. Լուսաւորչի ծնօտն է՝ այնտեղ բերուած Իսրայէլ եպիսկոպոսի ձեռքով, Աղուանից Վարազդատ-Տրդատ եւ Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան զօրապետների օրով՝ Սահակ Զորափորեցու ժամանակ:

Կաղանկատուացին՝ լինի նա է. թէ ժ. դարի պատմիչ, Ս. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութեան մասին չի կարող արժանահաւատ աղբիւր համարուել, որովհետեւ նա առաջ էլ ասել է. «Գտանէր (Վաչագան) եւ զԱմենասուրբ Նշխարս Գրիգորի եւ զյոյժ հռչակելոյն Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ՝ ի Դարահոջ գետն՝ որ է ի նահանգին Արցախայ, զոր էր բերեալ երիցուն Մատթէ անուն, ի Յովհաննէ Հայոց Կաթողիկոսէ, զոր ունէր նորին մատանեաւն կնքեալ՝ առաքեալ անդ երիցունս, առնոյր առ իւր»¹:

Իսկ Վաչագան Գ. Թագաւորի իշխանութիւնը եւ Շուփհաղիչի հայրապետութիւնը ընկնում է Ե. դարի վերջին քառորդին: Այստեղ ականարկուած Յովհան կաթողիկոսը կարող էր լինել Յովհան Մանգակունին: Եւ նշխարք կնքուած է հայրապետի մատանիով: Արդ, եթէ ըստ Կաղանկատուացու՝ Ե. դարի վերջին արդէն Վաչագան Թագաւորը ստացել էր Ս. Գրիգորի, Ս. Հռիփսիմեանց նշխարները, ուրեմն Ս. Լուսաւորչի նշխարները վաղուց՝ մօտ 200 տարի առաջ, հանուած էին արդէն Թորդանի հանգստարանից եւ գտնուում էին Աղուանքում: Գրիգոր Մամիկոնեանը էլ ի՞նչ հանեց այդ հանգստարանից, եւ Իսրայէլ եպիսկոպոսը ի՞նչ տարաւ:

Մենք ասացինք, որ Ս. Լուսաւորչի մասունքները ամփոփուած չեն խանգարած եկեղեցու հաստահողոյս սիւների տակ եւ ցոյց տուինք յետին պատմիչների այն հակասութիւնները, որոնք ապացուցանում էին մեր ասածը: Այժմ տեսնենք ժամանակակից պատմիչ Սեբէոսը Զուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցու հիմնարկութեան համար ինչ է ասում. «Յայսմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս չինել իւր բնակութիւն մերձ առ եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասեն, ընդ առաջ եղեւ Թագաւորն Տրդատ՝ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոց, որոց երեւեալ ի տեսլեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն, եւ չինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն»²:

1 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Դտ. Ա., գլ. ԻԱ., եր. 50:

2 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Զերակլն, եր. 118-119:

Այստեղ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ հիմնարկութեան ժամանակ Ս. նշխարների սիւնների հիմքում դրուելու մասին: Ժամանակով ամենամօտ Ղեւոնդ պատմիչը (Ը. դար) նոյնպէս ոչինչ չէ գրում նշխարների մասին, ոչինչ չեն գրում Ստեփաննոս Ասողիկը, Սամուէլ Անեցին եւ այլք:

Եթէ այդ ժամանակ Ս. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութիւն լինէր եւ տեղափոխուած նշխարները դրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սիւնների հիմքի տակ, մի⁶թէ ականատես Սեբէոսը կլուեր, այն Սեբէոսը, որ մեծ ոգեւորութեամբ նկարագրում է Ս. Հռիփսիմէի տապանի երեւումը նրա վկայարանի վերաշինութեան ժամանակ: Հետաքրքրութեան համար դնենք այդ նկարագրութիւնը.

«Եւ եղեւ յամի ԻԸ. թագաւորութեան Ապուրէզ Խոսրովու՝ քակեաց կաթողիկոսն Կումիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած եւ մի⁶ին էր շինուածն, զոր շինալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթողիկոսի՝ որդւոյ Ս. Ներսիսի:

Արդ, մինչ քակէին զորմ մատրանն, երեւեցաւ յանկարծակի լուսաւոր եւ չքնաղագիւտ արքունական մարգարիտն՝ այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հռիփսիմէի: Եւ քանզի անդամ անդամ յաւչեցին զնա յաւչեալ ի միմեանց, եւ երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով եւ մատանեաւ երանելւոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ: Եւ կնքեալ իւրով եւս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր կնքել զայսպիսի մարգարիտ՝ երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք:

Ո՛վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ ի թագաւորական ազգէն եւ սնեալ ի գիրկս սրբութեան, եւ նուիրեալ Աստուծոյ, որում ցանկացեալ էին տեսանել զքեզ արդարք եւ խանդակաթ էր ի սէր քո երանելին Կումիտաս:

Չափ հասակի էր երանելւոյն ինն թզաւ եւ չորս մատունս, եւ դըրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ գայր յերկրպագութիւն, եւ բազում ախտաժեւտաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց: Շինեաց զեկեղեցին եւ զերանելին եթող ի բացեայ վասն գիշութեան որմոյն, մինչեւ ցցամաքել որմոյն, ապա ամփոփեցաւ ի կայանս իւր»¹:

Արդ, եթէ Ս. Հռիփսիմէի նշխարների երեւումը այսքան ոգեւորութիւն է առաջ բերում, մի⁶թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները կարող էին լուելայն բերուել եւ առանց կնքեալ տապանակի շաղ տրուել սիւնների հիմքի տակ, գէջ հողերի մէջ՝ թողնելով, որ հիմքից սուզուող կրազանգի ջուրը աւելի եւս գիշութիւն պատճառէր հողին, որի մէջ անշուշտ փթութեան կենթարկուէր Ս. նշխարը: Առաքել պատմագիրը նկարագրելով Ս. Գայիանէի եւ

1 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, եր. 88-89:

Ս. Հռիփսիմէի վանքերի նորոգման ժամանակ Ս. Կոյսերի տապանների երեւումն, Ս. Գայիանեանց համար ասում է. «Անդէն եգիտ երիս տապանս ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն... եւ ընդ բանալ կափարիչ վիմացն...»¹:

Ս. Հռիփսիմեանց համար գրում է. «Աստ եւս յայտ եկեալ գտաւ նշխար Սրբուհի կուսին Հռիփսիմեայ՝ ոչ միայն ի միում տեղւոջ, այլ յերիս տեղիս... զերկու տեղեաց նշխարքն ի մէջ վիմաց եղեալ էին, եւ զմինն, որ եւ բազում էր նշխարքն, եղեալ էին ի մէջ փայտեայ արկղ, որ է սնդուկ եւ տեղի փոքրիկ իբրեւ զմատուռն, շինեալ վասն նշխարաց»²:

Մովսէս Կաղանկատուացի³ եւ Սեբէոսն ասում են, որ սրբոց նշխարները կնքւում էին հայրապետների կնիքով, եւ Առաքել պատմագրից տեսանք, որ նշխարները դրւում էին տապանի մէջ: Իբրեւ ժամանակակից կասենք. 1870-ական թուականներին, երբ Գէորգ Դ. կաթողիկոսը քանդել էր տալիս Օշականի Ս. Մեսրոպի հին եկեղեցին՝ նորը շինելու համար, հարաւային դրան մօտիկ, որմի մէջ, մի քարէ տփում, մետաքսեայ թաշկինակներով խնամքով ծրարած սրբոց մասունքներ գտնուեցին: Կրկնում ենք՝ որմի մէջ, քարէ տփում, եւ ոչ հողի մէջ շաղ տուած: Սրանից երեւում է, որ հնում սրբերի նշխարները պահւում էին տփի կամ տապանակի մէջ: Բացի այդ պահանջւում էր կարեւոր վկայութիւն:

Նիկէական կանոնները լրացնող Հայոց վարդապետների «Սահմանք եւ կանոնք»-ի ժէ. յօդուածն ասում է. «Եթէ ոք նշխարս մարտիրոսաց կամիցի դնել, առանց եպիսկոպոսի աշխարհի մի դիցէ...: Եթէ ոք ի սուրբ տեղեացն մարտիրոս բերէ, առ եպիսկոպոսն բերցէ վկայութեամբ եւ թղթով եպիսկոպոսացն, ուստի բերին, եւ իւրեանց եպիսկոպոսի հրամանաւն դիցին՝ ուր արժան է»⁴: Աւելորդ ենք համարում այլ վկայութիւններ բերելը, որովհետեւ առանց նրան էլ մեր գրուածքը շատ երկարեց:

Եթէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սիւնների տակ, անշուշտ, վերեւ յիշուած զգուշաւորութիւնները կատարուած կլինէին, բայց սիւնի պեղման ժամանակ չերեւաց ոչ կնքած եւ ոչ անկնիք տուփ, որի մէջ դրուած լինէին Ս. նշխարները եւ ոչ վկայութեան թղթեր: Այսպէս հերքւում է Յովհաննէս պատմաբանի, եթէ յիւրաւի ուրիշը չէ աւելացրել, ասածը Ս. Լուսաւորչի նշխարների՝ Զուարթնոց եկեղեցու սիւնների տակ դրուած լինելու մասին: Հերքւում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների որեւէ եկեղեցու հիմքի կամ սիւնների տակ դրուած լինելու անհեթեթ զրոյցը: Մենք էլ ազատւում ենք Ս. նշխարները գտնելու

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884, գլ. ԻԵ.:

2 Անդ, գլ. ԺԶ.:

3 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Զտ. Ա., գլ. ԻԱ., եր. 50:

4 Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն Ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874, եր. 66:

Համար ըստ Հ. Կարապետի՝ Դուինի Ս. Գրիգորի, իսկ ըստ Հ. Խաչիկի՝ Վաղարշապատի առապարի Զուարթնոց եկեղեցու հիմքերը պրպտելու հարկից: Մնում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարից սկսած յայտնի լինելու հարցը: Այդ հարցն էլ բաւական լուսաբանուած է պ. Կ. Կոստանեանցի «Ս. Լուսաւորչի Աջը» գրքոյկի մէջ:

Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարում արդէն Հայրապետական Մայր Աթոռումն, այսինքն՝ Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էին, յետոյ Հայրապետական Աթոռի հետ տեղափոխուեցին Դուին եւ այլուր: Վերջապէս զանազան տեղեր մաս-մաս բաժանուելով՝ Ե. դարի վերջին քառորդին մի մասն Զենոն կայսրի օրով տարուեց Կ. Պօլիս, իսկ Հայրապետանոցի կարեւոր մասն էլ 1441 թուին Հայրապետական Աթոռի հետ նորից վերահաստատուեց Ս. Էջմիածնում՝ ի դէմս Ս. Լուսաւորչի Աջի, որ այժմ Մայր Աթոռիս կարեւոր սրբութիւններից առաջինն է:

Ը.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱԲԵՐԱԿՆԵՐԸ ՀՈՂԻ ԹԱՆՁՐ
ՀԵՐՏԵՐԻ ՏԱԿ ԾԱԾԿՈՒԱԾ ՉԷԻՆ, ԵՒ Հ. ԽԱՉԻԿԸ ՄԻԱՅՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՒՅՄՈՒՆՔՆԵՐՈՎ ՉԷ ՅԱՅՏՆԱԳՈՐԾԵԼ ՈՒ
ՊԵՂՈՒՄՆ ՍԿՍԵԼ

Ով մի անգամ Վաղարշապատի եւ Երեւանի միջեւ ճանապարհորդութիւն է կատարել, Վաղարշապատից 4 վերստի վերայ՝ ճանապարհից $\frac{1}{4}$ վերստ դէպի հարաւ, տեսել է գետնի մակերեւոյթից երկու սաժէն բարձրութեամբ Զուարթնոց եկեղեցու փլուածքի կրազանգուածքը: Ուրեմն՝ Զուարթնոց եկեղեցին մոռացուած եւ հողի թանձր շերտերի տակ անհետացած հնութիւն չէր:

Բացի օտարագիրներից՝ ԺԹ. դարում իրանց գրուածքների մէջ Զուարթնոց եկեղեցու մասին գրել են մերայիւններից շատ շատերը: Յիշենք մի քանիսին.

Ա. Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան, բաւական տեղեկութիւններ տալով Զուարթնոց եկեղեցու մասին, գրում է. «Կան այժմ եւ երեւին իսկ որպէս հիմունք եկեղեցւոյն եւ աւելի քան զմարդաչափ՝ բարձրութիւնք սեանցն, զուրկ յարտաքին կոփածոյ քարանց: Նմանապէս երեւին եւ հիմունք պարսպի նորա եւ բրգանցն եւ առ նովաւ սենեկացն իսկ. որ եւ ասի հանգած եկեղեցի, եւ անուն նորա Գրիգոր»¹: Այսպէս գրում էր նա պեղումից 60 տարի առաջ:

¹ Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հտ. Ա., եր. 285-290:

Բ. Մենք ասել ենք. «Այս եկեղեցին, որի բեկորներն անգամ հիացք են բերում մարդու վերայ՝ գտնվում է Վաղարշապատից $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռավորության վրա՝ ղեպի արեւելք»¹: Այսպէս գրել ենք պեղումից 18 առաջ:

Գ. Պ. Կ. Կոստանեանցը 1896 թուին ասում է. «Նայելով այդ շինութեան արդի բեկորներին՝ արդարեւ, չէ կարելի չգարմանալ չէնքի ընդարձակութեան, չքեղութեան եւ ամբողջութեան վերայ»²: Այսպէս գրում է պեղումներից 4 տարի առաջ: Ուրեմն եկեղեցու բեկորները յայտնի էին: Այնպիսի ժամանակի մէջ ենք ապրում, որ ամեն օր ամենքից տեսնուած բանն էլ, մինչեւ անգամ արեւի ծագումն՝ վկաներով պէտք է հաստատենք:

Զուարթնոց եկեղեցու փոքր սիւնների խոյակներից մի քանիսը, եթէ չեմ սխալւում, Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով՝ թերեւս Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահաթունեանի նախաձեռնութեամբ, բերուելով Ս. Էջմիածին՝ այժմ դրուած են ձեւարանի բակում՝ հարաւային կողմը: Այս խոյակների համար պ. Կոստանեանցը գրում է. «Եւրոպական հնագէտները բազմիցս ուսումնասիրել եւ նկարագրել են այդ խոյակները: Նոքա կողովածեւ կերտուած ունեն, եւ քանդակները շատ նուրբ են, իւրաքանչիւր երկուսի վերայ կան միեւնոյն յունարէն տառերը խաչաձեւ քանդակած Ներսէս Գ. Շինողի անունով»³: Պ. Կ. Կոստանեանցը կարծում է, որ այդ խոյակները մեծ, կամ ըստ Դրասխանակերտցու՝ չորս հաստահեղոյս սիւնների խոյակներն են: Այժմ, յատակի բացմամբ յայտնի եղաւ, որ դրանք մեծ սիւնների խոյակները չեն, այլ փոքր:

ձեւարանի բակում եղած այս խոյակները գտնելու համար պէտք է, որ պեղումն եղած լինի Զուարթնոց եկեղեցում ԺԹ. դարի սկզբին: Հ. Խաչիկի պեղումից դեռ չորս տարի առաջ Մայր Աթոռիս միաբան Հ. Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանը Զուարթնոց եկեղեցու հարաւային արեւմտեան մի հաստահեղոյս սիւնը մինչեւ եկեղեցու յատակի մակերեւոյթը բացել էր, եւ գուցէ ամբողջ յատակը բանար, եթէ մի ձախող հանգամանք արգելք չդառնար: Ուրեմն Զուարթնոց եկեղեցին մի կորած ու անյայտացած եկեղեցի չէր, որ Հ. Խաչիկը գտնէր, եւ նա չէ միայն, որ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման մասին մտածել ու գործել է՝ նրանից առաջ էլ ուրիշները նոյնը արել են, բայց Հ. Խաչիկին է յաջողել գործը աւարտել:

Թէեւ Զուարթնոց եկեղեցին Վաղարշապատի կենտրոնում չէ եղել, Ս. Լուսաւորիչը այնտեղ չէ տեսել յայտնի տեսիլը: Նա Վաղարշապատի Կաթողիկէն չէ, եւ նրա սների տակ չեն դրուել Ս. Լուսաւորիչի նշխարները, բայց Զուարթնոց եկեղեցին իբրեւ 1260 տարուայ հնութիւն արժանի է ուշադրութեան, իսկ այդ հազարամեայ աւերակ եկեղեցու ամբողջ յա-

1 Մովսիսեան Յուսիկ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, եր. 226:

2 Կոստանեանց Կ., Ս. Լուսաւորիչի Աջը, եր. 26:

3 Անդ, եր. 26-27:

տակի բացմամբ, որով հաւաստիացանք, թէ Զուարթնոց եկեղեցին արժանի էր մեր պատմիչներից կոչուելու «բազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից», «զանազան յօրինուածով հրաշապայծառ եկեղեցի», «զարմացուցիչ տիեզերաց»,¹ պարտական ենք Հ. Խաչիկին:

Զնայելով, որ մեր բոլոր պատմիչները, որոնք յիշում են այդ եկեղեցու անունը, միշտ հիացմամբ են յիշում, այնուամենայնիւ այդ եկեղեցին երկարատեւ գոյութիւն չէ ունեցել: Զուարթնոց եկեղեցու կարճատեւ գոյութեան պատճառները, մեր կարծիքով, եթէ մի կողմից տաճիկների յարձակումներն ու աւերումներն են եղել, միւս կողմից էլ եղել են.

Ա. Տեղի առապար լինելն ու անմարդաբնակութիւնը,

Բ. Հեռաւորութեան պատճառով՝ անյարմարութիւնը իւր իսկական նպատակին ծառայելու, այն է, Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ՝ Հայրապետական բնակարան լինելու,

Գ. Ժողովրդի եւ ազգի անտարբերութիւնը դէպի եկեղեցին, ատելութիւնը դէպի կառուցանողի անձնաւորութիւնը եւ չհամակրելը շինութեան հանգամանքին:

Ներսէս Շինողը՝ որպէս շինարար եւ առաքինի մարդ, ակնածալի էր, բայց որպէս յունամոլ՝ ատելի: Սեբէոսը նրա մասին գրում է. «Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդ ամբարշտութեանն, մինչեւ եհաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին եւ անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք, պահօք եւ աղօթիւք, բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան...»²:

Զուարթնոց եկեղեցու շինութեան հանգամանքն էլ չէր կարող հայերի սրտով լինել: Մովսէս Կաղանկատուացին Ներսէսին՝ Հունաց Կոստանդին կայսրի հայրագիր կոչելով՝ գրում էր. «Սա էր հայրագիր նորին Կոստանդինի եւ գանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից ի Քաղաքուդաշտի, ի սուրբ Գրիգոր, եւ ի նաւակատիս կոչեաց զթագաւորն Հոռոմոց, որ յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն...»²:

Ահա այս վարկումները Ներսէս Շինողի անձի եւ նրա շինած եկեղեցու վերաբերութեամբ կարող էին առաջացնել ազգի մէջ ատելութիւն եւ աւանդուել որդւոց որդի, որով մի անգամ եկեղեցին այրուելուց ու աւերուելուց յետոյ էլ չվերաշինուեց ու աւերակ մնաց:

Մեր այսքան մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու պատճառն էր այն, որպէս զի Զուարթնոց եկեղեցու ամբողջ պատմութիւնը պարզեմբ հասարակութեան առաջ, նախապատրաստենք զգուշութեամբ վերաբերուել լրագրների մէջ տպուած յօդուածներին եւ բերանացի յեղյեղուող գրոյցներին:

1 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Զերակլն, եր. 140-141:

2 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Զտ. Գ., գլ. ԺԵ., եր. 255:

Լրագրներում եւ բերանացի զրոյցներում ի միջի այլոց դատաւետ-
ւում են ե՛ւ Ս. Էջմիածինը, որը որպէս թէ չէ օժանդակել եւ չէ օժան-
դակում Հ. Խաչիկին՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման գործում, ե՛ւ Ս.
Էջմիածնի միաբանութիւնը, որը որպէս թէ չկամութեամբ խոչընդոտն է
լինում Հ. Խաչիկին՝ պեղումն առաջ տանելու:

Ծջմարտութիւնն այն է, որ Հ. Խաչիկը քաջալերութիւն եւ օժանդա-
կութիւն ստացել եւ ստանում է Ս. Էջմիածնից, Վեհափառ Հայրապե-
տից եւ Ս. Հռիփսիմէի վանքից՝ դրամով, նիւթով, սերմացու ցորենով եւ
թխած հացով: Հ. Խաչիկը մինչեւ հոկտեմբերի վերջը Ս. Էջմիածնից, բա-
ցի իւր միաբանական հացից, օրական 56 հաց էլ ստանում էր Զուարթ-
նոց եկեղեցու աւերակներում աշխատողների անունով: Նոյեմբերից որո-
շել է Վեհափառ Հայրապետը հացի տեղ երեք խալուար ցորեան տալ Ս.
Հռիփսիմէի վանքից: Հ. Խաչիկը Մայր Աթոռումս ունի լաւագոյն բնակա-
րաններից մէկը եւ ստանում է միաբանների կարգում ոռճիկ: Բացի այս,
Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը, բաւական ընդարձակ տեղի վերայ վար ու
ցանք է անում, հաւաքած ու ստացած նուէրներն ու օժանդակութիւննե-
րը յանուն Խանգարած եկեղեցու՝ ըստ կամս տնօրինում:

Ծջմարիտ է եւ այն, որ ինչպէս Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը՝ նոյն-
պէս եւ ազգի խոհական մասը, դժգոհ են Խաչիկ Հայր սուրբից՝ նրան
համարելով աղբիւր լրագրական այլանդակ յօդուածների եւ առասպե-
լական զրոյցների, թէ Ս. Էջմիածինը չէ Ս. Լուսաւորչի տեսեան տեղը
կառուցուած Ս. Էջմիածինը, այլ Զուարթնոց եկեղեցին է, որ որպէս թէ
լինելով Ս. Լուսաւորչի հիմնարկածն ու նրա գերեզմանատեղին՝ կոչ-
ւում է Ս. Գրիգոր. թէ գտնուել է մինչեւ հիմքը պեղուած սիւնի տակ Ս.
Լուսաւորչի մասունքը, թէ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը հալածում է Հ.
Խաչիկին՝ նրա յաջող գործունէութեան նախանձելով, եւ այլն: Մենք այդ
տեսակ լուրերը այլանդակ եւ անհեթեթ առասպելական զրոյցներ հա-
մարեցինք: Երբ դադար առնեն այդ այլանդակ եւ անհեթեթ զրոյցները՝
կդադարեն ամեն տեսակ յուզմունքներն էլ, Զուարթնոց եկեղեցին կմնայ
է. դարից մնացած մի գնահատելի հնութիւն, Հ. Խաչիկն էլ՝ բազմավաս-
տակ աշխատաւոր՝ արժանի շնորհակալութեան:

Մարդ ինչպէ՞ս չվրդովուի: Ծիշտ այն ժամանակ, երբ լրանում է Մայր
Կաթողիկէի հիմնարկութեան 1600 տարին, յանկարծ դուրս են գա-
լիս ասում են, թէ ամբողջ ազգից ընդունուած եւ պատմութեան անյեղ-
լի փաստերով նուիրագործուած Ս. Կաթողիկէն չէ Էջմիածինը, այլ՝
Զուարթնոց եկեղեցին: Եկ ու հասկացրու, թէ Զուարթնոց եկեղեցու կա-
ռուցման ժամանակ Ս. Կաթողիկէն 340 տարուայ հնութիւն ունէր եւ
չորս անգամ էլ վերանորոգուած էր: Պատմութեան տեղեակ մարդը չի

մոլորուի, բայց օտարազգի՞ն, բայց ռամի՞կը: Եկ ու ռամկին Հասկացրո՛ւ, թէ՛ Ս. Լուսաւորիչը ինքն իւր անունով եկեղեցի չէր կառուցանի, այլ նրանից յետոյ եղողները կարող են նրա անունով եկեղեցի կառուցանել: Եկ ու Հասկացրո՛ւ, թէ՛ եթէ Ս. Լուսաւորիչ ինքն է կառուցել Ձուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցին, ինքն իւր նշխարները ինչպէ՞ս դրեց իւրակառոյց եկեղեցու սիւների հիմքերի տակ:

Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների բացմամբ այնքան այլանդակ առասպելներ եւ զրոյցներ հրատարակուեցին ու խօսուեցին, որ մարդ չի կարողանում որոշել, թէ որտեղ է վերջանում սուտը եւ որտեղից է սկսում ճշմարիտը, որով այդ պատուական հնութիւնը կորցրել է իւր իսկական նշանակութիւնը:

Ձուարթնոց եկեղեցու բացմամբ հետեւեալ ծանր խնդիրներն են առաջ գալիս.

Այդ հազարամեայ աւերակ եկեղեցին պէ՞տք է վերաշինել, թէ ոչ, եւ ինչի՞ վերաշինել, որտեղի՞ց գտնել հարիւր հազարներ նախկին ձեւով վերաշինելու համար: Այլապէս անխորհուրդ բան կլինի կոպէկ անգամ ծախսելը: Այժմ, որ դժուարանում ենք չէն վանքերը պահպանել, հազարամեայ հիմն ի վեր կործանուած եկեղեցին պիտի կարողանա՞նք վերաշինել ու պահպանել:

Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ պէ՞տք է շարունակել ծախսեր անելը. մինչեւ ե՞րբ եւ ինչի՞ համար:

Ըստ իս, պէտք է Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ խնամք ունենալ, բայց զբաղեցնել մի ձեռնահաս վարդապետի միմիայն աւերակների վերայ հսկող թողնելով՝ բոլորովին աւելորդ է: Շնորհակալ լինելով Հ. Խաչիկից, որ նա երեւան հանեց Ձուարթնոց եկեղեցու յատակն ու մերձակայ շինութիւնների մնացորդները, պէտք է նրան իւր ընդունակութեան ու եռանդին յարմար մի այլ պաշտօն տալ եւ չգատապարտել, որ իւր լաւագոյն ժամանակը Խանգարած եկեղեցու աւերակներում սեւացնի, իսկ Ձուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերահսկողութիւնը պէտք է յանձնել Ս. Հռիփսիմէի վանքի վանահօրը՝ պարտաւորեցնելով մի պահապան պահել այնտեղ եւ հսկել, որ հնութիւնները չծածկուեն փոշով եւ աւազով: Իսկ ինչ որ արժէք ունի եւ կարելի է տեղափոխել՝ պէտք է բերել եւ գետեղել Մայր Աթոռի Թանգարանում՝ չթողնելով նշաւակ բնութեան ու ժամանակի աւերմունքների եւ անհարազատ ձեւքերի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Ա. Զուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս աւանդում է Սեբէոսը, որ աղանա-տես պատմիչ է, կառուցուած լինելով Ներսէս Գ. Շինողից՝ անմարդաբ-նակ, անջուր եւ առապար տեղում, չէր կարող լինել նախաքրիստոնէա-կան հնուածին՝ Երազմոյն, Երազրնդհան, Երազացոյց Տիւր աստուածների մեհեան, ինչպէս գրում է լրագրներում եւ խօսում բերնէ բերան:

Բ. Զուարթնոց եկեղեցին չէ կարող լինել այն տեղը, ուր Ս. Լուսա-ւորիչ, ըստ Ագաթանգեղոսի, քաղաքամիջում, արքունի ապարանքին մօտ, յայտնի տեսիլը տեսաւ, որովհետեւ Զուարթնոց եկեղեցին քաղաքի կենտրոնից չորս վերստ հեռու է:

Գ. Զուարթնոց եկեղեցին Մայր Եկեղեցի եւ Ս. Լուսաւորչի Աթոռ չէ եղել: Նրա սիւնների տակ չէին կարող թաղուել Ս. Լուսաւորչի նշխար-ները, որովհետեւ Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցին հիմնարկուել է 640-48 թուին Ներսէս Շինողի ձեռքով, իսկ Ս. Լուսաւորչի մարմինը տեղափոխուել է ըստ Կաղանկատուացու՝ 677 թուից յետոյ, այսինքն՝ եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 40 տարի յետոյ, Սահակ Զորափորեցու օրով: Կաղանկատուացու ասածն էլ անպայման ճիշտ չէ, որովհետեւ նա ասում է, որ նշխարները փոխադրուել են «բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ» Թորդանից, մոռանալով, որ առաջ էլ ասել էր, թէ Վաչագան թագաւորը Մատթէ երէցից Ե. դարի վերջին ստացել է Ս. Լուսաւորչի նշխարը: Բացի այս, Ս. Լուսաւորչի մասունքը, որ 450 թուից, Վարդա-նանց պատերազմի ժամանակից արդէն հայրապետանոցի յայտնի սրբու-թիւնների կարգումն էր՝ մօտ 250 տարի առաջ կար ու յայտնի էր:

Դ. Հ. Խաչիկը ոչ թէ մի անյայտացած աւերակ է գտել, այլ մի շատ յայտնի, եւ գետնի երեսից երկու սաժենաչափ բարձրութեամբ բեկորներ ունեցող աւերակների մէջ պեղումներ միայն կատարելով՝ բացել է այդ աւերակի յատակը, որի համար եւ շնորհակալութիւն իրան:

ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ¹

Ա.

1888-91 թթ. Փոխանորդ էի Կարսի վիճակում: Պաշտօնիս պարտաւորութեամբ վիճակն այցելելիս՝ բնականաբար պէտք է հետաքրքրուէի հնութիւններով էլ: Ընդարձակ տեղեկագիրք թողնելով ուրիշ անգամի՝ այժմ կարեւոր եմ համարում Հ. Ալիշանի Շիրակում չհրատարակուած մի քանի արձանագրերը հրատարակել:

Ա. ՏԱՅԼԱՐԻ ՎԱՆՔ

Տայլարի արեւմտեան դռան եւ լուսամտի վերեւ մի բարձրաքանդակ կայ, որ պատկերացնում է միմեանց հանդէպ վազող երկու առիւծներ, որոնք կամենում են փողոտել երկու եղնիկ: Այդ քանդակի վերեւ եղծուած տառերով կայ մի անվերժանելի արձանագիր: Բոլոր ջանքս այդ արձանագիրը կարդալու ունեցաւ հետեւեալ թէական արդիւնքը. «... մասրի եւ քաւարան խաչատուր»:

Տաճարի հիւսիսային պատին, արտաքուստ, արեւելեան կողմից սկսած երկրորդ քարի վերայ անարուեստ ձեւով գրուած է. «Զ. Տէր Քրիստոս ողորմեա Գրիգորիսի անարժան ծառայ քահանայի»:

Եթե Զ. տառը ընդունենք թուական, պէտք է ենթադրենք, որ Փրկչի 1451թ. Տայլարը շէն էր եւ մարդաբնակ:

Այս արձանագրից ոչ շատ հեռու կայ եւ մի արաբական տառերով արձանագիր:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը Սարգիս վարդապետ Զալալեանից ընդօրինակելով մի արձանագիր, կարծում է, որ Եօթն խորանեան կոչուած եկեղեցին Տայլարն է, ուրեմն եւ արձանագրութիւնը Տայլարինն:

Տայլարի տաճարը համարեա մի փոքրիկ մատուռ է եւ հազիւ թէ կոչուէր Եօթն խորանեան:

Բ. ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ

Հոռոմոսի տաճարի հարաւային որմի վերայ արտաքուստ.

«ԹՎՆ. Հայոց ՌՅԲ. եւ յամի Փրկչին 1853. Ողորմութեամբն Աստուծոյ,

¹ «Արարատ», 1904, էջ 988-991: Ստորագրված է Յուսիկ Եպս.:

ես Վարդան վարդապետ Օձնեցի, ի հիմանէ շինեցի զառաջնորդարան եւ միաբանից զուլթն սենեակ, զմի տնտեսուն իւր համբարանոցաւ յաւուրս առաջնորդութեան իմոյ ի վանք Հոռոմոսի, առաջնորդական արդեամբս Կարսայ ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ Ազգիս Հայոց: Արդ, աղաչեմ յիշել զիս եւ զԱզգն իմ Հայոց առաջի Քրիստոսի, որոյ մշակ պարտաւոր համարիմ զանձն իմ եւ խնդրեմ ի յաջորդացդ իմոց չէն պահել զվանս որպէս տուն Աստուծոյ Ազգիս Հայոց»:

Վարդան վարդապետ Օձնեցին է Վարդան արքեպիսկոպոսը, որ իւր ծերութեան վերջին օրերը անց էր կացնում Սանահինում, ուր եւ վախճանուեց 1897թ. փետրուարի 28-ին եւ թաղուեց իւր ծննդավայր Օձուն գիւղում:

Հանգուցեալ Վարդան արքեպիսկոպոսը պաշտօնավարութեան մէջ հանդիսանում է Հոռոմոսի վանքի առաջնորդութեան ժամանակ՝ շինարար, իսկ Ալէքսանդրապօլի փոխանորդութեան ժամանակ՝ ուսումնասէր մարդ: Ալէքսանդրապօլի նախկին վիճակային դպրոցը իւր սկզբնաւորութեամբ պարտական է Վարդան արքեպիսկոպոսին:

Հոռոմոսի առաջնորդարանի լուսամուտներից մէկի բարաւորի քարը կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Շնորհիւ Տեառն նորոգեցաւ սրբոյ վանացս զանգակատունս շրջակայ պարսպաւս պարագայիւքն ՌՄԼԷ.-ին սկսեալ իշխանութեամբ Ալիբէկին եւ Մահմատ բէկին, յաւուրս Շամբեցի Յովհաննէս վարդապետին, որք հանդիպիք՝ տուք զողորմին, Աստուած զձեզ ողորմեսցի»:

Ալի եւ Մահմատ բէկերը խաթուն Օղլի տան պայազատներից են: Խաթուն Օղլիք ժառանգաբար աւելի քան երկու դար իշխում էին Արեւմտեան Շիրակում իբրեւ գաւառապետ՝ մինչեւ ռուսաց վերջնական տիրապետութիւնը:

Գ. ԽՆՅԿՕՆՔ - ԲԷՇՔԻԼԻՍԱ

Ս. Սարգիս տաճարի հիւսիսայի կողմը.

«Յանուն Աստուծոյ ՈԿԳ. թուականիս ես Դաւիթ որդի Գրիգորոյ, զաւրավար ամիր սպասաւարի Զաքարիաի, տեսի զպայծառութիւն սուրբ ուխտիս Խնցկաւնից, ես եւ որդիք իմ հարազատք Գրիգոր եւ Գայլս չէր պարեկ (°) եւ ետու զիմ սեպհական զգիւղն զՎահանա (°) ՌՃԻԸ. զկէսն ի Ս. Սարգիս յիշատակ ինձ եւ ծնաւդաց իմոց, վասն որոյ հայրս Յովհաննէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին զԴաւիթ եւ զՅակովբա, զՊաւղոսի եւ զՊետրոսի եւ զՍուրբ Շողակաթին զպատարագն ամենայն ամի, որ լինի յամեն եկեղեցիքս ինձ առնել անխափան, եթէ ոք հակառա-

կի ի հարանց եւ կամ ի պատրոնաց եւ զիմ յիշատակս խափանէ՝ որչափ Աստուած աւրհնած է՝ այնչափ այն մարդն անիծած լինի»:

Այս արձանագրից ոչ հեռու առանձին կանգնած խաչքարի հարաւային կողին.

«Անուամբ Փրկչին մերոյ Քրիստոսի եղեւ վերստին նորոգութիւն վանուցս ի ձեռն աստուածասէր բարեպաշտ թագաւորին Շահնշահի, որդւոյ Զաքարիայի, ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԵ. ի հայրութեան Յովհաննիսի կամ եղեւ ամենայն եղբարցս եւ շինեցաք, որ անխափան լինի այգի մի ի ծակի Շիկանին, բ. աւր ժամ Մարգարէին, բ. աւր Մխիթարա, այգի մի ի Մարմետի ի փաղանդ տեղն Ար-խսի (⁶), գ. աւր պատարագ ի Մարմետ Վարդիրեցս հողին, ա. վարն, բ. աւր պատարագ ի Կողբ խաչին այգին, որ Յովհաննա տուեալ է յիշատակ իւր դստերն Մամին, բ. աւր պատարագ Մամին (տողամէջ) ա. աւր, Մամքանին այգի մի Թայեկա ... ի ծովին բ. աւր պատարագ Թամին, բ. աւր պատարագ Սարգսի Փարչկեանց, որ երես ի թարխին ակնէն: Ժ. բեռին տեղ յամենայն սեղան է անաշխատ՝ այն վանոցս հասոյթք է: Եւս Կիրակոս, որ էտու գԿալուեանց (⁶) ի սուրբ ուխտն խնցկաւն ի ծովակն Բանայ դանկն ազատ վանացս»:

Այս արձանագրերի համար Հ. Ալիշանն ասում է.

«Է եւ այլ արձանագիր ՈԿԳ. թուականաւ, որպէս եւ միւս եւս ի վերայ մեծի եւ գեղեցկաքանդակ անջատ խաչ վիմի, այլ որմն ընդ մէջ ածեալ երկոցուն խափանէ զընթերցուած նորին»¹:

Անջատ խաչքարի ճակատին դժուար ընթեռնլի արձանագիր.

«Քանզի սա է սեռ եւ նշան անապակ Աստուծոյ սիրոյն, կամ եղեւ իմ հաւր Սիդաի կանգնել զխաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եկեղեցականիս Յիսէի, որ կամք ի թաղման առաջի Ս. Խաչիս. ՆԶԹ.»:

Այս արձանագրի մասին ամենեւին յիշատակութիւն չկայ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի Շիրակում:

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան համեմատ² Ս. Սարգիս վանքը շինել է Վեստ Սարգիսը Հայոց ՆԿԸ.: Ամենայն հաւանականութեամբ Հայր Սիդան առաջին վանահայրն եւ Յիսէն առաջին եկեղեցականը կլինէին, եթէ չլինէր Ս. Սարգսից դէպ հարաւ Ս. Աստուածածին հնազոյն տաճարը, որ անշուշտ, իբրեւ վանք ունեցած է իւր վանականները: Ափսո՛ս, որ Ս. Աստուածածին տաճարի արձանագրերը մաշուած եւ դժուար ընթեռնլի են, այս պատճառով էլ արտագրուած ու տպուած չեն:

Խնցկօնքի հինգ մատուռներից մէկն է Ս. Լուսաւորիչ, որի շրջապատի արեւելեան որմի վրայ, բացի Հ. Ալիշանի առաջ բերած Գրիգոր Անեցու տապանագրից, կան.

¹ Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 129:

² Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, եր. 100:

«*զՍիմէօն եւ զՍօսթենէս ... զխաչերս կանգնեցաք, յիշեցէք:*

Քրիստոս Աստուած ողորմեա Սողաւմոնի ...

Տէր Աստուած ողորմեա Յովհաննեսի»:

Մեծ գերեզմանաքարի վերայ, որ գտնուում է մատուռի մօտ, շրջապատից ներս, հազիւ կարդացւում են հետեւեալ բառերը.

«Փոխեցաւ ի Քրիստոս, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

Դ. ՉՈՒՐՈՒԳ

Կարսի նահանգի Բասեն գաւառակի Չուրուզ գիւղում.

«ՅԽԲ. Թիւ յանուն Յովսէփա քահանայի, որ ի ձեռն մատնողաց կորեալ անձն իմ ... արդ որ ընթեռնուք յաղօթս, յիշեցեք զնա ի Քրիստոս Յիսուս»:

Հայոց թուական կրող հնագոյն արձանագրերից մէկն է այս եւ զետեղուած է գիւղական եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան դռան եւ բեմի միջեւ, որմի ճակատին:

ԱՆՅԵԱԼ ԴԱՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ¹

Բ

1897 թ. դեկտեմբեր ամսին Նոր Նախիջեւանումն էի: Պէտք եղաւ կարեւոր գործով Րոստով գնալ եւ գրավաճառ Րոմանովիչի խանութը մտնել, ուր զանազան հնութիւնների մէջ տեսայ նաեւ մի դանակ, որի կոթը աղեղ էր, երկու ծայրերը՝ արծաթապատ: Դանակի շեղքի վերայ կար հետեւեալ ոսկեգոյն արձանագրութիւնը. « ի վլլմն ԱէՏՔ ՎԴՏԻՆ որ է պտրրգ սբ յէրուսաղեմայ եւ Կոստանդնուպօլսոյ. թվ. ՌՃԾԱ»:

Աւետիքը 1701 թ. րնտրուեց Կ. Պօլսոյ պատրիարք, եւ Նահապետ կաթողիկոսից[102] օրհնութեան եւ հաճութեան կոնդակ ստանալով՝ Երզնկայից Կ. Պօլիս ուղեւորուեց: Աւետիքն իւր վաղածանօթ Շէխ-իւլ-իսլամի հովանաւորութեան տակ ամենագործունեայ եւ ամենաեռանդուն պատրիարքը հանդիսացաւ: Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի խառնակ գործերին վախճան դնելու համար՝ Աւետիքին յանձնուեց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը եւս:

Աւետիքի աչալուրջ կառավարութեան ժամանակ լատին կրօնաւորները չէին կարողանում արձակ համարձակ գործել, ուստի եւ նրանք, գաղղիացիների դեսպանի միջոցաւ, 1703 թ. պաշտօնանկ անել տուին

¹ «Արարատ», 1902, էջ 49-53: Ստորագրված է Յ. Եպ. Մովսիսեան:

Աւետիքին, որը մի տարուց յետոյ նորից ստանձնեց պատրիարքութիւնը: Աւետիքին հովանաւորող Շէխ-իւլ-իսլամի պաշտօնանկ լինելով՝ 1705 թ. ինքն՝ Աւետիքը, ոչ միայն զրկուեց պատրիարքութիւնից, այլեւ գաղղիացիների դեսպանի գաւազնութեամբ աքսոր ուղարկուեց եւ անդարձ կորաւ: Աւետիքի աքսորումն ու անյայտ կորչելը առատ նիւթ է տուել բանասէրներին: Կարծողներ կան, որ պատմութեան մէջ յայտնի երկաթէ դիմակով մարդը Աւետիք պատրիարքն էր: [103] Մի բան ուղիղ է, որ Աւետիքը իւր աքսորումից 5 տարի յետոյ ծանր տանջանքների մէջ՝ 1710 թ. սեպտեմբերին, պաշտօնապէս ընդունելով կաթողիկոսութիւնը, 1711 թ. յուլիսի 11-ին վախճանուեց Ֆրանսիայում¹:

1898 թ. մարտի 16-ին Վարչապայում այցելեցի, ի միջի այլոց, Ֆրենտա Դոմինիկեան փողոցում լեհական Սվենտի Եակսկի եկեղեցին: Այդ եկեղեցու ժողովրդական մասում՝ յատակին հաւասար տապանաքարերի մէջ, ագուցած արոյրի տախտակի վրայ, ուռուցիկ տառերով հին տապանաքարերից ընդօրինակուած հայերէն երկու արձանագիր տեսայ:

Առաջինն է. Այս է տապան ողորմած հօգի մեծ խաթունին կողակցուն պարոն Յակովբին մայտեսի Մինասին որդուն Եազլովցա քաղաքին երեսփոխանին, յանգեալ ի Քս. թ. ՌՃԻԶ. ամսօ ապրիլի Զ. օրն ուրբադ:

Երկրորդն է. Այս է տապան պարոն Յակովբին մայտեսի Մինասի որդուն Եազլովցա քաղաքին երեսփոխանին, յանգեալ ի Քս. թ. ՌՃԼԲ. ունիս ի.^օ:

Արձանագրերից չէ կարելի որոշակիօրէն եզրակացնել՝ Յակովբն է եղել Եազլովեց քաղաքի երեսփոխանը, թէ՞ նրա Հայր Մայտեսի Մինասը: Ըստ իս, պէտք է, որ Մայտեսի Մինասը երեսփոխան եղած լինի: Բայց պ. Յակովբն ու իւր կողակիցը ի՞նչ ծառայութեան համար են արժանի եղել թաղուելու Վարչապայի լեհական եկեղեցում: Ահա մի խնդիր, որ պէտք է լուսաբանել:

Պ. Կարապետ Եղեանի «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» գրքի մէջ բերուած Հ. Պիդուլի յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Եազլովեցում կար մի եկեղեցի՝ քաղաքամիջում, մի վանք եւ մի մատուռ՝ քաղաքից դուրս: Վանքն ու մատուռը թափուր էին միաբաններից: Պիդուլի վկայութեամբ՝ Եազլովեցի հայ ժողովուրդը ուրիշ քաղաքների հայերից աւելի փարթամ էր եւ հեզամիտ, թէեւ ուսման եւ քաղաքավարութեան մէջ՝ պակասաւոր: Եազլովեցում երեք կրօնաւորներ եւ հինգ քահանաներ կային: Քաղաքում կար ուսումնարան, ուր 50 հայ մանուկներ խնամքով մարզւում էին կաթողիկական հաւատքով եւ բարե-

¹ Մովսիսեան Յուսիկ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, եր. 283-286:

պաշտութեամբ՝ ուսանելով լատին եւ հայ լեզուները, անշուշտ՝ կաթողիկոսութիւն ընդունելուց յետոյ:

Նայելով հոգեւորականների թուին՝ պէտք է որ հայերը բազմաթիվ լինէին եւ, որպէս զի կարողանային արժանանալ Հ. Պիղուի «հեղամիտ» գովեստին, պէտք է որ այդ հայերը ամենից շուտ ընդունած լինէին լատին կրօնը: Եազլովեցը նշանաւոր էր նաեւ նրանով, որ տոնավաճառ ունէր, եւ տոնավաճառի հայերը խմբուում էին այնտեղ: Հ. Պիղու նկարագրում է Եազլովեցի հայերի գրութիւնը նրանց կաթողիկ դառնալուց յետոյ: Անշուշտ այդ ժամանակ չկար երեսփոխան Մայտեսի Մինասը, նրա որդի պարոն Յակովբի մասին էլ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ:

Մինչեւ 1623 թ. Լեհաստանի հայերը դեռ հաւատարիմ էին իրանց մայրենի եկեղեցուն: Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի՝ Լեհաստանի հայերին չարաբաստիկ այցելութեամբ եւ Նիկոլ Թորոսովիչի ապօրէն ձեռնադրութեամբ սկիզբ դրուեց այն խռովութեանը, որ հետզհետէ զօրանալով՝ պատճառ դարձաւ հայերի կաթողիկական եկեղեցու հետ միանալուն՝ անջատուելով իրանց մայր եկեղեցուց:

Պ. Եզեանը, առնելով Հ. Պիղուի ընդարձակ տեղեկութիւնից¹, Նիկոլ Թորոսովիչի ձեռնադրութիւնը դնում է 1626 թ.²: Նոյն Հ. Պիղուի ժամանակակից պատմիչը գրում է. «Յամի Տեառն 1623 մեռաւ արքեպիսկոպոսն Իլվովայ, նախորդն Թորոսովիչի: Իբրեւ ամիսս ինչ թափուր մնացեալ էր աթոռն արքեպիսկոպոսութեան՝ եկն այսր կաթողիկոսն Էջմիածնի Մելքիսեդեկ: Եւ իբրեւ լինէին հակաճառութիւնք ի ժողովրդեանն, թէ զո՞վ ընտրեսցեն՝ կաթողիկոսն, որպէս ասեն, կաշառեալ ոսկւով, հովանաւորեաց յիշատակեալն Թորոսովիչի, 22 ամաց, որ կղերիկոս էր ի ժամանակին եւ փակեալ դրամքք ձեռնադրեաց զնա եպիսկոպոս ի միում յեկեղեցեաց քաղաքիս, որ անուանեալ կոչի Վանական»³:

Սրանից երեւում է, որ Նիկոլը ձեռնադրուել է 1624 թուից ոչ ուշ:

Հայերը 26 տարի տոկունութեամբ դիմադրեցին թէ Նիկոլի բռնութիւններին եւ թէ լատին կրօնաւորների խարդաւանքներին: Հուսկ ուրեմն, կաթողիկոսութեան յարած Նիկոլին սանձահարելու համար 1663-ին դիմեցին Հաւատոյ ծաւալման ժողովին: 1664 թ. սեպտեմբերի 24-ին առաջին անգամ սկսուեց Իլվովի հայ եկեղեցում կաթողիկոսի անունից յիշուել պապի անունը եւ այնուհետեւ ընդունուեց հիւանդաց օծման ու Ս. Հաղորդութեան բաժակին ջուր խառնելու կաթողիկական վարդապետութիւնը:

Նիկոլ Թորոսովիչի գայթակղեցուցիչ վարք ու բարքից եւ բռնու-

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, եր. 154:

2 Անդ. Յառաջաբան, ծանօթութիւն, եր. ԻԵ.:

3 Անդ, եր. 21:

Թիւններից աւելի դեր խաղաց Կղեմէս Գալանոսի ու Հ. Պիղուի խաղաղ գործունէութիւնը դպրոցական եւ քարոզչական ասպարէզներում: Հարկաւոր էին Նիկոլի պէս մի վատաբարոյ եւ փառասէր արքեպիսկոպոս՝ կրօնասէր Հայերի առաջ նրանց մայրենի եկեղեցու դուռը փակելու համար, եւ Կղեմէս Գալանոսի ու Հ. Պիղուի պէս շողոմարար ուսուցիչ եւ քարոզիչ՝ իւր առաջ փակուած իրանց մայրենի եկեղեցուց վրդովուած Հայերին լատինական եկեղեցին մտցնելու: Անշուշտ, Եազլովեցի երեսփոխան Մայտեսի Մինասի որդի Յակովբն էլ աջակից է եղել Հ. Կղեմէս Գալանոսին ու Հ. Պիղուին եւ, իբրեւ ազդեցիկ մարդ, իւր մեծ ծառայութեան համար ի օգուտ Հռովմէական եկեղեցու՝ իւր կողակցի հետ արժանի է եղել թաղուելու կաթոլիկ Լեհաստանի մայրաքաղաք Վարշավայի Սվէնտի Եակսկի եկեղեցում: Հայերէն արձանագրութիւնը Լեհաստանի Հայերի կորստեան ամենասրտաշարժ մահարձաններից մէկն է, որ ամեն մի հայի սիրտ դառնութեամբ է լցնում:

Համեմատութիւն. Աւետիք պատրիարքը Հայ Եկեղեցին կաթոլիկ քարոզիչների ոտնձգութիւններից զերծ պահելու համար աքսորի, տառապանքի եւ բանտարգելութեան մատնուեց եւ ինքն միայն ինկվիզիցիայի տանջանքների տակ ընդունելով կաթոլիկութիւնը՝ կարճ ժամանակից յետոյ վախճանուեց: Ինձ թւում է, թէ նրա կաթոլիկութիւն ընդունելը երեսանց էր, խղճահարութիւնը՝ սրտանց եւ մահը՝ որպէս փրկարար միջոց՝ խղճահարութիւնից ազատուելու:

Նիկոլը 22 տարեկան եպիսկոպոս դարձաւ ապօրինաբար, իւր մոլի եւ գայթակղական վարքով յուսահատեցրեց ժողովրդին, իւր դիրքը պահելու համար ապաւինեց կաթոլիկութեանը: Ժողովուրդը անարժան հովուի դէմ նոյն զէնքով մաքառել ուզեց: Անփառունակ մահով մեռաւ Նիկոլը 1681 թ., իսկ Լեհաստանի հայք նրա փառասիրութեան զոհը դարձան:

ԻՍ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. ԴԵԼԻՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ¹

ԴԵԼԻՋԱՆ: Դելիջանը հայաբնակ մի գիւղ է, որ գտնւում է հին Գուգարքի այժմեան Ղազախու գաւառակի մէջ: Այս գիւղը ընկնում է Սեւանայ լճից դէպի հիւսիսային արեւմուտք Մթին կամ Կանգարք լեռներից մինի ձորափորի մէջ, որտեղից հոսում է Աղստեւ գետը: Գիւղը իւր հիանալի օդի եւ ջրի պատճառով ամառանոց է գաւառական վարչութեան եւ այլ դիւանատանց պաշտօնեաների եւ ուրիշ հարուստ անձանց, որոնք միջոց եւ ցանկութիւն ունին բնութեան վսեմութիւնն ու գեղեցկութիւնը տեսնել ու վայելել:

Գիւղը բաղկացած է բնիկներից, որոնք գետափան մօտ խրճիթներում են բնակում ու պարապում են երկրագործութեամբ, եւ նորեկներից, որոնք արքունի ճանապարհի երկու կողմը բնակութեան տեղ հաստատելով՝ հոյակապ եւ վայելուչ տներ են շինել եւ բաւական գեղեցիկ ու հարուստ կերպով կահաւորած կրպակներում առեւտուր են անում:

Այս գիւղը իւր դրութեամբ գտնուելով Տփիսիսու, Երեւանու, Ալէքսանդրապօլու եւ Գանձակի հաղորդակցութեան ճանապարհների վերայ, իւր մէջ ընդունելով զանազան ճանապարհորդներ թէ վաճառական, թէ արհեստաւոր եւ այլն, եւ դոցանից օգուտ քաղելով՝ համարեա մի գաւառական քաղաքի տիպ է ներկայացնում: Հայաբնակ գաւառական քաղաքների կամ գիւղաքաղաքների հայ ազգաբնակչութեան վերաբերութեամբ մի մխիթարական երեւոյթ եթե կարելի է նկատել, է այն, որ վաճառաչահութեան հետ ժողովուրդը, եթէ ոչ անհրաժեշտութեան, գոնէ առ ի հարկէ կամ ուրիշներին աչք տալով, ունենում է մի փոքր ի շատէ օրինաւոր եկեղեցի եւ մի դպրոց:

Դելիջանը, իբրեւ մինն այդ գիւղաքաղաքներից, ունի մի եկեղեցի, որ իւր ներքին անբարեգարգութեամբ եւ արտաքին անչքութեամբ պատիւ չատ սակաւ է բերում Դելիջանու հարուստ եւ նորեկ բնակիչներին, իսկ մեծ պատիւ՝ աղքատ եւ գեղջուկ բնիկներին: Դպրոցը իւր աղմկալից անցեալից յետոյ գտնւում է այն դրութեան մէջ, որի հետ կարող են մրցել բոլոր գաւառական քաղաքների հայ ծխական դպրոցները, այսինքն՝ ոչ այնքան լաւ է, որ աչքի ընկնի իբրեւ բացառական երեւոյթ, եւ ոչ այնքան վատ, որ մարդս ուշադրութիւն չգարձնի: Դպրոցն եւս իւր ներկայ

1 «Արարատ», 1882, էջ 10-18, էջ 64-73, 130-136, 178-183: Առաջին մասը ստորագրված է Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան, մյուսները՝ Յ. Վ. Մ.:

դրույթեամբ պատիւ շատ սակաւ է բերում 'Դելիջանու հարուստ եւ նորակ բնակիչներին, իսկ մեծ պատիւ՝ գեղջուկ բնիկներին: Ժողովուրդը խօսում է ղազախեցու բարբառով, որ իւր ծանր եւ ճապաղ հնչմամբ եւ անհոգ դարձուածներով եւ շեշտերով արտայայտում է ղազախեցու մտաւոր զարգացման աստիճանը: Դելիջանու սարերի պատառիկները զարդարուած են խիտ անտառներով՝ մանաւանդ հարաւայինը: Դելիջանին գրեթէ կից մի քանի մալականի տներ կան, որ բնաւ նմանութիւն չունին հայ շինականի խրճիթին: Մալականները պարապում են երկրագործութեամբ եւ սայլապանութեամբ: Դելիջանում նշանաւոր է Բեկմանի կոչուած պարտէզը իւր ընտանեցրած պտղատու եւ անպտուղ ծառերով եւ մէջիցը հոսող գետի վերայ շինուած գանազան գործարաններով, որոնք այժմ իւրեանց նախանձելի դրույթինը չունին:

Մայիսի վերջին օրերում ուղեւորը Դելիջանից դուրս գալով Ալէքսանդրապօլ գնալու համար անցնում է Գուգարաց աշխարհի մի սքանչելի հովիտով: Ծանապարհի երկու կողմից բարձրանում են միջակ բարձրութիւն ունեցող լեռներ, որոնց լանջքը եւ շատերի կատարները ծածկուած են անտառային բարձրուղէշ, տերեւաշատ եւ բազմաճիւղ ծառերով: Ծանապարհը ձգւում է արեւելքից դէպի արեւմուտք Աղստեւ գետի երկայնութեամբ եւ շատ տեղ հովանաւորուած է ծառերով, որոնց միջից ձախ կողմով, շատ տեղ բոլորովին ծածկուած, կարկաչելով հոսում է գետը: Օդը ջինջ ու զուարթ է, եղանակը՝ հիանալի, բնութիւնը իւր բազմատեսակ բուսականութեան բարիքներով զարդարել է այս հովիտը, եւ մարդս, մի թարմ խոնաւութիւն զգալով, աւելի կազդուրուած անհագաբար շնչում է եւ իւր աչքը այս ու այն կողմ դարձնում՝ աւելի ու աւելի տեսնելու աշխարհը եւ նորա գեղեցկութիւնը, որ այնքան հրապուրում են մարդուն, մինչեւ հեռանալ աշխարհային բազմազբաղ բոլոր հաճոյքներից (որոնք ունին թէ իւրեանց քաղցրութիւնը եւ թէ դառնութիւնը) եւ հեռանալ բոլոր ընկերութիւններից (որոնք ունին թէ մտերմութիւն սիրարժան եւ թէ նենգամտութիւն ատելի): Բայց ո՛չ, բնութիւնը գեղեցիկ է, վայելել կարելի է, միայն առանձնութիւնը համեմատելով աշխարհային բոլոր հարուածներին՝ այնուամենայնիւ անտանելի է, խիտ անտառը շարունակւում է մինչեւ Փամբակի ձորի առաջին գիւղը, որ կոչւում է Համգաչիման կամ Փոսի գիւղ, որ Ալէքսանդրապօլու գաւառի սահմանագլուխն է արեւելեան կողմից: Մի նկատելի բան. արեգունի սարալանջքը չունի այն անտառային ծառերի խտութիւնը, որ ունին նոցա դիմացիները, որոնք արեգակի ուղղակի ճառագայթներին չեն ենթարկւում: Արդեօ՞ք այդ նորանից է, որ արեգունի տեղերը արեգակի անմիջական ճառագայթներին ենթարկուելով՝ չեն կարողանում պահպանել հարկա-

ուր խոնաւութիւնը եւ հիւթը ծառերի եւ բուսականութեան համար, թե՞ նորանից, որ այդ արեգունի տեղերը իւրեանց յարմարութեամբ աւելի մատչելի են մարդու կործանիչ ձեռքերին:

ՓԱՄԲԱԿԱՉՈՐ: Համազօրմանի բնակիչքը հայ են, եւ արքունի ճանապարհի վերայ գտնուելով, հայի բնական հիւրասիրութիւնն ու բարքի ազնուութիւնը սակաւ ինչ կորցնելուց զատ՝ ոչինչ այլ արժանաւորութիւն չեն ստացել եւ ոչ մի բանով չեն կարող գերազանցել իւրեանց հարեւան գիւղերից, բացի մի ուսումնարանով, որ մի զգալի օգուտ չտալուց զատ՝ վէժ գլորման եւ քար գայթակղութեան, կռուածադիկ եւ ատելութեան խնձոր է դարձել հասարակութեան մէջ:

Ինչպէս Ղազախում, նոյնպէս եւ Փամբակաձորում գաղթականներ շատ սակաւ են: Բնիկների խօսուածքը արտասանութեան կողմից նման է սիւնեցւոց, բառերի կազմուածքի եւ քերականական առանձնայատկութիւնների կողմից՝ աշտարակցւոց: Փամբակաձորի բնակիչները մեծ մասամբ հայ են, բնակած տեղի լեռնային դիրքի պատճառաւ աւելի խաշնադարման լինելով եւ բարձրաբերձ սարերով համարեա թէ անջատուած մնալով՝ անխառն եւ անկորուստ պահպանել են իւրեանց նախնական սովորութիւններն ու նահապետական պարզութիւնը, բացառութեամբ արքունի ճանապարհին մօտ գտնուած գիւղերի եւ այն տեղերի, ուր գտնուում են զինուորների վաշտեր, որոնց պէտքը հոգալու համար զինեւաճառները եւ այլ նպարավաճառները զանազան կողմերից հաւաքուած՝ զգալի կերպով ներգործել են ժողովրդի վերայ: Փամբակեցիք չգիտեն կամաց եւ սահուն կերպով խօսել արագութեամբ, հայոց լեզուի ընդհանուր յատկութեան հակառակ՝ փոխանակ բառերը առանց շեշտելու արտասանելու, առաջին վանկի վերայ շեշտում են, խօսուածքը ընդհատ-ընդհատ է եւ դանդաղ, այն աստիճան, որ առած է դարձել:

Այսպէս, պատմում են, որ. «Մի աշտարակեցի եւ մի զազախեցի (որ գրեթէ փամբակեցի նոյն է) ընկերացած լինելով, ճանապարհին մի տեղ իջեւանում են: Հիւրըրնկալը ճաշին նոցա տալիս է սպաս եւ մի դրգալ. երկու ընկերները պայմանաւորւում են, որ մինչեւ մէկը եօթը գիւղի անուն տալը, դրգալը գործածի եւ այսպէս շարունակաբար: Ղազախեցին մինչեւ դրգալը ձեռքը առնելը եւ կերակրով մինչեւ բերան տանելը, աշտարակեցին վրայ-վրայ տալիս է հետեւեալ գիւղերի անուանքը՝ «Ուշի, Ուշական, Կարփի, Բիւրական, Թալիշ, Թալին, Մաստարայ, քթալի պոչը դէսն արա», իսկ զազախեցին մինչեւ ամեն մի գիւղին «հլէ» նախաբանով եօթն գիւղի անուն տալը ծորելով, աշտարակցին ամանը մաքրազարդում է»: Ահա ժողովրդական դատաստանը զազախեցւոց դանդաղկոտութեան մասին: Նոցա միամտութեան չափը գիտենալ ցանկացողը թող կարդայ հանգուցեալ խաչ. Արովեանի (կարծեմ)[104] «Պարապ վախտի խաղալիք» գրքոյկը:

Ղազախեցւոց եւ փամբակեցւոց բարբառն ունի այնպիսի ոճեր ու դարձուածներ, որոնք արժանի են ուշադրութեան, որից մեր այժմեան աշխարհաբարը հարստացնելու համար կարելի է մեծ օգուտ քաղել, մանաւանդ խաշնադարմանութեան, ոստայնանկութեան եւլն. վերաբերեալ բառերի մասին:

Համգաչիմանից սկսած՝ անտառը կորցնում է այն խտութիւնը, որ կարելի էր նկատել Դելիջանից մինչեւ այդտեղ: Փամբակի ձորի սարերի պատառիկները, տեղ-տեղ զրկուելով խիտ անտառային ծառերից, նմանում են այն մարդուն, որ թէեւ չքեղ հագնուած է, բայց այդ չքեղ հագուստը, տեղ- տեղ պատռտուած լինելով, երեւցնում է մերկ մարմինը: Անտառը կորցրել է իւր խտութիւնը, մանաւանդ արեգակնահայեաց լեռնային լանջքերում: Փամբակի ձորի առողջարար օդն ու ջուրը, որով ամառ ժամանակ գաւառը Եդեմի է նմանում, կարող էր երջանկացնել իւր բնակիչներին, ինչպէս Եդեմը՝ մեր նախածնողներին, բայց ինչպէս պատուիրազանցութիւնը Եդեմի մեջ թունաւորեց մեր նախածնողների երջանկութիւնը եւ դառնութիւն փոխեց, այնպէս եւս տգիտութիւնը ու անհոգութիւնը թունաւորել է Փամբակի ձորի բնակիչների երջանկութիւնը, վասն զի դոքա չեն կարողանում վայելել բնութեան բիւր բարիքը, որոնցով շրջապատուած են: Դոքա դեռ խլուրդի նման գետնափորներումն են բնակում, որ գետնի մակերեւոյթից ոչինչ բարձրութիւն չունի. նո՛յն վիճակի մէջ, որին ենթարկուած են դոցա անասունները: Դոքա դեռ չեն մտածել իւրեանց դուռը ու երդիկը մաքրել անասունների աղբից, որ եթէ իւրեանց արտերի վերայ սփռէին, կարող էին մեծապէս շահուիլ:

Գետնափոր փոքրիկ տնակն է միակ բնակարանը ընտանիքի, որի թիւը կարող է հասնել միջին թուով 10 անձինքների: Տնակի առաստաղի մէջտեղում փոքրիկ երդիկը աղօտ լոյս եւ օդ է մատակարարում բնակիչներին: Գետնի խոնաւութիւնից յառաջացած բազմաթիւ միջատները եւ գեռունները անկոչ հիւրերն են տնակի, որոնցով պարտաւորուած են զբաղուիլ բնակիչները: Ոչխարի մորթուց չինած ահագին փափախն է նոցա գլխարկը թէ՛ ամառ, թէ՛ ձմեռ: Ընդհանրապէս, անմաքրութիւնը նկատելի է թէ՛ հագուստի եւ թէ՛ տնային կահ-կարասիքի վերաբերութեամբ:

Առողջապահութեան կողմից համեմատութիւնը բնիկների եւ նոցա մօտ գտնուած գաղթական մալականների մէջ շատ զանազան է: Թէպէտ երկուքն էլ խրճիթի մէջ են բնակում, բայց մալականի խրճիթը գետնի երեսին է շինած, ունի լուսամուտներ, տները շինուած են կարգով՝ լայն պողոտայի երկայնութեամբ, նեղ ու ծուռ շաւիղներ շատ սակաւ են: Մալականները ձմեռը թեթեւ, տաք գլխարկ են գործ ածում, իսկ ամառը՝ ֆուրաժկա: Ձմեռը տաք մուշտակ ունին, իսկ ամառը՝ արխալուխ:

Ամռանը մալականները՝ արք եւ կանայք, դաշտային գործերով զբաղուելիս, շատ թեթեւ են հագնուում, տղամարդիկ հագնում են գունաւոր չթից շինած շապիկ եւ վերայից կաշէ գօտի կապում, իսկ կանայք՝ նոյնպէս գունաւոր եւ երկար շապիկ շրջագգեստի ձեւով՝ անբաժան ունենալով գոգնոցը, կրծկալը եւ թեւնոցը:

Տեսնելով հայերի վհատ, լքեալ եւ աննախանձելի կեցութիւնը եւ մալականների լուրջ, զուարթ եւ եռանդուն գործունէութիւնը, հայ մարդը, տխուր տրամադրութեան մէջ ընկնելով, մտածում է եւ ինքն իրան հարց առաջարկում՝ ինչի՞ մեր ազգը ամեն բանի մէջ յետնեալ պէտք է լինի, յիսուն տարուան ազատութիւնը դեռ կարող չեղա՞ւ հային իւր ընկած դրութիւնից բարձրացնել: Ջարմանալի բնութեան գեղեցկութեան մէջ հայերը մեծ մասամբ վատաւողջ, սապատող, խեղանդամ եւ այլանդակուած են լինում, ընդհանուր խեղճութիւնը նկատելի է: Խօսացնում ես գիւղացուն՝ նա սկսում է պատմել իւր անտանելի կեցութիւնը, աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը: Այդ թշուառութիւնից ազատուելու համար նոքա մի ելք միայն գիտեն՝ գաղթել դէպի Կարսի դաշտերը, որ Աւետեաց երկրի մոգական հրապոյրով դիւթել է գիւղացուն: Եղած արգելքը աւելի սաստկացնում է ցանկութիւնը: Ժողովուրդը իրաւունք ունի գաղթականութեան վերայ մտածելու, որովհետեւ Ալէքսանդրապօլի գաւառում, ուր կարելի է բնակուել, ժողովուրդը այնպէս խտացել, բազմացել է, որ եղած դաշտօրայքը չեն բաւականացնում արօտատեղի եւ ցանք չինելու: Փամբակաձոր եւ Շիրակ լեռնադաշտակ լինելով՝ բաւական երկար ժամանակ ձմեռ են ունենում: Այդ երկար ձմռանը ժողովուրդը գիւղերում պարապսարապ նստում է, որովհետեւ դաշտային աշխատանքը դադարում է, իսկ արհեստ չգիտեն, այլ տնտեսական պիտոյքի համար մտածել ոչ կարող են եւ ոչ էլ հոգում են: Ի՛նչ են անում դոքա.- ոչի՛նչ.- գետնափոր գոմերում կապում են անասուններին, իրանք էլ նոյեմբերից սկսած մինչեւ մարտի վերջերքը, կողքներին նստում անգործ. այդ ժամանակի զբաղմունքն է՝ երիտասարդները օրը երեք անգամ աչք ածել անասուններին՝ առաւօտ, ճաշին եւ երեկոյեան եմ (ուտեստ) տալով եւ ջրելով, մեծերինը՝ միայն իրանց սեւ օրը լաց լինել, բամբասել այս կամ այն ինչ ոքին, մտածել Ինգլիզի, Լամսի եւ այլ տէրութեանց վերայ, օսմանցուի ցաւը քաշել, ուտել, խմել, մթնի՝ քնել, լոյսը բացուեց՝ նորից սկսել:

Կանայքը ունին յատկացեալ գործեր. ամեն օր թոնիր վառել, տունը ծխով լցնել, ճփի պփի լացը կտրել, մեծերի որկորը լցնել, կթել, մէրել, խնոցին հարել, կարագը տեղաւորել. եթէ կարելի է ասել, կար ու կտուր էլ անել, ճաշից յետոյ՝ մի քիչ բամբասել, գործ կատարելիս՝ ամբողջ ժամանակ քրթմնջել, նեղարտել, գիշերը ամենից ուշ մի քիչ հանգչել, առաւօտը ամենից շուտ վեր կենալ, նորից նոյն կեանքը սկսել:

Այս ընդհանուր խոստովանութիւնն է գիւղացու, որ ամենուրեք ինքն խոստովանում է: Ձմեռը իւր անասունների հետ գիւղացին դադարում է գործելուց, բնութեան հետ նիրհում է, որ դարունքը բացուելիս իւր անասուններին հաւասար տանջանքով չարչարուի: Այդ երկար պարապորդ ժամանակի, այդ բամբասանքի յատկացեալ եղանակի կամ սեզօնի հետեւանքը այն է լինում, որ գիւղացիքը, բնութեան հետ արթնանալով, դեռ իւրեանց վար ու ցանքին ձեռք չտուած, դեռ երկրագործական պիտոյից համար կարգաւորութիւն չարած, վազում են քաղաք՝ դատարանները եւ այլ վարչական տները բամբասանքները իրագործելու, քահանային պատժել տալու, քեօխվին փոխելու, տանուտէրին արտաքսելու եւլն.: Մինչեւ այդ ամենը կատարելը գիւղացու մտքովն անգամ չի անցնում իւր երկրագործութեան վերաբերեալ պարագայից վերայ միանգամ մտիկ տալ: Հերկի ժամանակը գալիս է, պատրաստուում է հերկը սկսել, եւ ահա նոր պակասութիւնները երեւում են նորա աչքին, մինչեւ հոգալը, անցնում է ժամանակը, իսկ գիւղացին, սպասածը չստանալով, իւր յանցանքի համար աստուածային պատիժն է միայն յիշում. եւ իրաւ որ՝ ծուլութիւնից աւելի ի՛նչ մեծ յանցանք կարող է լինել, եւ անօթութիւնից ու խեղճութիւնից աւելի ի՛նչ մեծ պատիժ կարող է լինել: Վերջապէս, գիւղացին վարում, ցանում է, գալիս տանը նստում, որովհետեւ Աստուած, գթալով լեռնցւոյ վերայ, խոստացել է երկնքի անձրեւով ու ցօղով ոռոգել նոցա ցանքը եւ արեգական մեղմ ճառագայթներով աճեցնել նոցա սերմանած ցորենի ու գարու արտերը:

Պատմում են՝ վերջինը պարսիկ խաներից Երեւանայ Հիւսէին խանը, հանդիպելով մի անգամ Շիրակում, տեսնելով բնակիչների անհոգութիւնը եւ պարապ-սարապ ման գալը, հարցնում է՝ ինչո՞վ եք դուք ապրում, ի՞նչ գործով եք դուք զբաղւում. գիւղացիք պատասխանում են՝ վարում ենք, ցորեն ու գարի ցանելով՝ տանը նստում ենք մինչեւ հասնելը: Խանը յաւելցնում է՝ ջրելու եւ այլ խնամքի հոգս չե՞ք քաշում հապա: Գիւղացիք պատասխանում են՝ ոչինչ խնամքի հոգս չկայ, Աստուած էլ իւր ժամանակին անձրեւով ջրում է: Խանը այն ժամանակ ասում է. «Ալլահ ման ամ՝ եաղմանամ», այսինքն՝ «Ես Աստուածն եմ ու չեմ անձրեւում, ինչո՞վ պէտք է կերակրուէք»: Խանի «Ալլահ ման ամ՝ եաղմանամ» խօսքը յառակա եղած է ահա 60 տարի է, բայց գիւղացին, որ նոյն խօսքը ամեն դէպքում կրկնում է իւր անհոգութիւնը ցոյց տալու համար, ոչինչ բարոյական խրատ չէ առել յիշեալ առածից:

Դարձեալ նոյն անհոգ, դարձեալ նոյն ծոյլ, նոյն տգէտ, նոյն միամիտ գիւղացին է, եւ եթէ մի փոփոխութիւն կարելի է տեսնել, այդ միայն այն է, որ արեւելցուն յատուկ հիւրասիրութիւնը, ճշմարտախօսութիւնը, հա-

ւատարմութիւնը եւ խօսքի տէր մնալու յատկութիւնները իւրեանց նախկին դրութեան մէջ չեն, շատ ու շատ փոխուած են: Երկար ձմեռները նոքա անգործ նստում են ու բամբասում, այնինչ կարող էին իւրեանց ամառային գործողութեանց համար նախապատրաստութիւններ անել: Բացի խառատութիւնը, ուրիշ ոչինչ արհեստ չգիտեն, իսկ խառատութեան մէջ ունեցած բոլոր հանճարը գործ են դնում միայն Նոյ նահապետի, Եղիսէ մարգարէի 10 լուծ գութանը շինելու, որի քամակից անպատճառ ուրագը գօտիկն անցրած պէտք է ման գայ, որ գութանը բանի, ապա թէ ոչ, յանկարծ խոփը կամ ձեւիչը եւ այլ պարագայքը կապստամբեն եւ քսան հատ անասունները՝ տասն մարդը միասին բանախափան կմնան: Խառատութեան բոլոր հանճարը գործ են դնում միայն երկանիւ հին հայկական սայլերը պատրաստելու, որի անյարմարութիւնն ու անպիտանութիւնը միայն տեսնողներն ու գործադրողները գիտեն:

Մոռացայ յիշել, որ բացի խառատներից, (որ հինգ գիւղում 2,5 հագիւ կարող է գտնուել, եւ դոքա միայն դաշտաբանը սկսելիս են սկսում իւրեանց արհեստը բանացնել, իսկ ձմեռը հաւասար միւս գիւղացւոց բոլորովին պարապ են), կան նաեւ դալլաքներ (սափրիչ)՝ այդ գիւղական հասարակութեան լողմանները, որոնք շատ բանուկ գործունէութիւն ունին, վասն զի իւրեանց ածելիով ամեն բան են՝ վիրաբոյժ, անդամահատ, բժիշկ՝ ներքին եւ արտաքին, հոգեկան եւ մարմնական հիւանդութեանց: Բացի այդ երկու արհեստները, որտեղ որ քարահանքերը մօտ են, այնտեղ գտնուում են անտաշ քարահատներ, իսկ որմնադիրներ շատ սակաւ՝ այն եւս անհմուտ բոլորովին: Այն ինչ գիւղացու համար ամենաանհրաժեշտ արհեստներն են՝ դարբնութիւնը, ոստայնանկութիւնը, մաշակարութիւնը, եւ այդ արհեստաւորները անկարելի է որ գիւղում մնան, եթէ գիւղացի էլ լինին, որովհետեւ քաղաքում սովորելով յիշեալ արհեստները, ընտելանալով քաղաքի մինչեւ անգամ աննախանձելի կեանքին՝ գիշումն չեն անում իւրեանց գիւղերում մնալ, ուր կարող էին մեծ գիւրութիւն տալ գիւղացոց եւ մեծ օգուտ ստանալ գիւղացիներից: Ընդհանրապէս, փոքր ի շատէ գրել կարգալ գիտեցողները՝ արհեստաւորները եւ կարողութիւն ունեցող անձինք կենդրոնանում են քաղաքներում, իւրեանց ընդարձակ գաղափարներին նեղ համարելով գիւղական շրջանը:

Ահա այն ընդհանուր տպաւորութիւնը, որին ենթարկուեցի ես իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ Փամբակի ձորում եւ յետոյ Շիրակի դաշտում՝ ի լրոյ լսելով գիւղացի խելացի մարդիկներից եւ աչքով տեսնելով իմ հանդիպած գիւղերում:

Անասնապահութիւնն եւս շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է գտնուում, եւ արդիւնքը բնաւ չի ծածկում այն բոլոր ծախքերին, որ գործ

են դնում գիւղացիք անասուններին դարմանելու համար: Այս անգամ համառոտելով իմ ընդհանուր տպավորութիւններս՝ ուրիշ անգամ գուցէ առիթ ունենամ խօսել գիւղացիների տնտեսութեան եւ պարապմունքի իւրաքանչիւր ճիւղերի մասին մասնաւորապէս:

* * *

Շիրակի եւ Փամբակաձորի գիւղացիք, համեմատելով Արանի բնակիչներին, աւելի խեղճ են, բայց սոքա իբրեւ յաջորդներ Շիրակի մեծագործ հայերի, Անին եւ այլ աւերակները միշտ աչքի առաջ ունենալով, օգուտ քաղելով մօտիկ քարահանքերից, Ալէքսանդրապօլու որմնադիրների շնորհիւ աւելի վայելուչ եկեղեցիներ ունին շինուածքի կողմից, իսկ ներքինը շատ անհամեմատ գերազանց է բարեկարգութեան կողմից Արանու եկեղեցիներից, ուր եկեղեցւոյ պաշտօնեայքը անսանձ եւ անկոպար կեանք են վարում՝ ոչ հոգեւոր Գործակալի եւ ոչ Առաջնորդի ձայն ու անուն լսելով:

Շիրակում քահանայքը ընդհանրապէս աւելի պարտաճանաչ են, քան Արանու քահանայքը: Ալէքսանդրապօլու վիճակում արբեցողները բացառութիւն են, իսկ Արանում՝ չարբեցողները: Ժողովրդեան ընդհանուր բնավորութեան նայելով՝ արանցիք աւելի խորհուն, հանդարտաբարոյ եւ քաղաքավարի են, քան շիրակեցիք, որոնք դեռ թեթեւութիւնը, դիւրագրգռութիւնը եւ կոպտութիւնը՝ իբրեւ հայրենաւանդ սովորութիւն, պահպանել են: Նոյն ինքը խօսուածք եւ հագուստի անճաշակ դրութիւնը դեռ իւրեանց կոչտութեամբ՝ ժողովրդի բնավորութիւնը լա՛ւ պատկերացնում են: Մի հատիկ նկատելի բանը, որ ընդհանուր է շիրակացուն, այն է, որ դոքա բակեր ու չարդախներ (պատշգամբաւոր ամառնային կեցարան) չունին: Ամբողջ տունը իւր բոլոր բաժանումներով՝ գոմով, ախոռով, մառանով, փարախով, մի ծածկի տակ են եւ մի մուտք ունին, որով ընդհանուր չէնքը վարակուած է անտանելի դարչահոտութեամբ, որ յառաջանում է անասունների արտաշնչութիւնից, արտահոսութիւնից եւ խառն ի խուռն դասաւորած տարեկան պահուստից: Հիւրը ամառ թե ձմեռ, գարուն թե աշուն ընդունում է գոմի օդայում, ուր գիւղացու սիրելի հիւրը նորա սիրելի անասունների հետ գիշերելով, նայելով իւր անձնական հանգամանքին՝ հանգիստ կամ անհանգիստ է լինում: Չայով հիւրասիրելը ընդհանուր սովորութիւն է դարձել եւ հանգամանքի ամենաբարձր նշանն է, թէպէտ եւ վայելողի ամենամեծ տանջանքն է, եթէ նա փոքր ի շատէ գիտէ, թէ ինչ է չայը, վասն զի դոքա միայն չայի անունը գիտեն, այն եւս յայտնի է իւրեանց, որ չայի ջուրը տաք պէտք է լինի: Փամբակեցու եւ շիրակացու մասին այսքանս բաւական համարելով առայժմ՝ դառնամ իմ ճանապարհորդական նկատողութիւններիս:

Փամբակաձորի սարերի կիրճից դեռ նոր անցել էի դէպի Շիրակի դաշտը, հեռուից՝ բաւական հեռուից, հարաւային արեւմուտք ընկած երեւում է մի հոծ բնակավայր, նկատելի է այդ բնակավայրի հիւսիսային արեւմուտքում մի այլ ընդարձակ շէնք, կողքին սեւ-սեւ կէտերի նման բաներ են երեւում, որոնք գնալով, գնալով աւելի նկատելի են դառնում եւ որոշ կերպարանք ստանում, բնագոյումը իսկոյն յայտնում է ճանապարհորդին, որ այդ Արեւելեան Շիրակի գլխաւոր քաղաքն է՝ Ալէքսանդրապօլն, բայց մարդս, ի բնէ թերահաւատ լինելով, իւր բնագոյմանը չէ լսում, չէ հաւատում, հարցնում ես անցորդին կամ կառապանին, «քաղաքն» է՝ ասում է, «քաղքէն կուգամ»՝ ասում են անցորդները, «քաղաք կգնամ»՝ ասում են եկողները: Ուրեմն, քաղաք բառը շիրակեցին յատուկ անունի տեղ ընդունելով՝ Ալէքսանդրապօլ է կամենում հասկացնել: Ուրեմն, երեւացող հոծ բնակավայրը Ալէքսանդրապօլն է, հիւսիս-արեւմուտք ընկած ընդարձակ շէնքը Ալէքսանդրապօլու անուանի բերդն է, մօտի սեւ-սեւ բծերը հետզհետէ վրանի կերպարանք են ստանում, եւ զինուորների վրաններ են: Դեռ հեռուից, մի ընդհանուր հայեացք դէպի քաղաք, եւ ահա՝ գմբէթներ, որչափ իրար մօտիկ: Հայկական ճաշակով շինուած են այդ եկեղեցիքը՝ համարելով հայոց եկեղեցի: Նոյն համոզմամբ մտնում ես քաղաք՝ մտածելով, որ այդ մարդիքը, միայն իւրեանց բան ու գործը թողած, փարիսեցու նման արտաքին աստուածաշտուածեան ցոյցերով են զբաղուած, մտածում ես եւ սպասում ես տեսնել, թէ մաքսաւորի հաւատով աղօթողներ էլ կա՞ն, թէ ոչ:

Դեռ այն տպաւորութեան տակ, որ իմ վերայ ներգործել էին լրագրական յօդուածները եւ զանազան անձնաւորութիւններից լսած հակասական խօսքերը, ինքս ինձ մտածում էի՝ այո՛, եթէ այս քաղաքի ժողովուրդը աստուածաշտուածեան արտաքին նշանները լի ու լի ունին, այդ յայտնի է հոյակապ եկեղեցիներից: Հարեւանցի տեսածներս համեմատելով լսածներիս ու կարգացածներիս հետ՝ առաջին անգամ հետեւեալ եզրակացութեան հասայ, որ Ալէքսանդրապօլու ժողովուրդը իւր հոգու փրկութեան գործը կատարած է համարում՝ քար ու կրով շինուածներ կառուցանելով եւ Աստուծոյ անուանը նուիրելով: Ինքս ինձ մտածում էի, թէ այդ ժողովուրդը, որ այդքան համբաւ է ստացել իւր ժամասիրութեամբ, մի՞թէ եկեղեցի մտած ժամանակ իւր ականջները խցում է, որ չլսի շարունակ կրկնուող խաղաղութեան խօսքերը: Կարգացածիս ու լսածիս տպաւորութեան տակ մտածում էի՝ մի՞թէ այդ ժողովուրդը «խաղաղութիւն ամենեցուն» խօսքերը բնաւ առիթ չէ ունեցել լսելու, որովհետեւ արդէն հռչակուած էր, թէ Ալէքսանդրապօլու ժողովուրդը կուսակցութեան է բաժանուած, խռովութիւնը անպակաս է այդ տեղից, եւ մարդիկ եկեղեցու մէջ

երբ որ պէտք է լսեին սիրոյ խօսքեր, մանաւանդ Պօղոս առաքելոյ գրքի այն հատուածը, որի մէջ նկարագրած է սիրոյ մեծութիւնն ու զօրութիւնը, եւ հետեւեալ խօսքերով է վերջանում՝ «եթէ զսէր ոչ ունիցիմք՝ ոչ ինչ եմք», թողում է եւ եկեղեցուց դուրս գալիս կամ մինչեւ այդ ժամանակ եկեղեցի չէ մտնում:

Այս առաջին անգամ, զանազան ենթադրութիւններս, մինը միւսին յաջորդելով, մի անելանելի դրութեան մէջ էին թողնում ինձ, որովհետեւ ես պարտաւորուած էի այդ ժողովրդի հետ գործ ունենալ եւ ինձանից անկախ պատճառով անորոշ ժամանակով, որ գուցէ շատ երկար կամ շատ կարճ տեսողութիւն կունենար՝ նայելով հանգամանքին: Ապագայ յաջողութեան եւ ձախողութեան երեւակայութեամբ մոլտ գործեցի քաղաք. կարծեմ բնական է, որ ամեն ոք նոյն տրամադրութեան մէջ կլինէր, ով իմ դիրքը ունենար: Վերեւ յիշուած իմ ենթադրութիւններն հիմնուած էին լսածներիս եւ կարդացածներիս վերայ:

Իհարկէ, լսածից աւելի ճիշտը տեսածն է, տեսածից ճիշտը՝ չօչափածը: Եկաւ ժամանակ, որ ենթադրութիւնները տեղի պէտք է տային իրողութիւններին, եւ ահա ես, քաղաքը մոլտք գործելուց մի օր յետոյ, շատ բան իմ ենթադրութիւնների հակառակ տեսայ եւ մի քիչ քաջալերուեցի, շատ բան չափազանցօրէն պատմուած գտայ. դա ինձ յուսադրեց, իսկ գործող հաստատութեանց մրցումը միմեանց գերազանցելու համար դէպի հասարակաց բարին, ինձ շատ մխիթարական երեւաց: Ես համոզուեցի, որ միայն աչքի տեսութիւնը կարող է պարզել այն բոլոր երեւակայութիւնները եւ փարատել բոլոր տարակուսութիւնները, որոնք մարդուս մոլորեցնում են: Ես իմացայ, որ մօտ առ մօտ եղած հայկական ճարտարապետութեամբ բոլոր եկեղեցիները հայոցը չեն, թէպէտ եւ Տրդատ ճարտարապետի թոռների մտքի ծնունդ լինելուն չեմ տարակուսում, եւ եթէ կարելի է ասել, դեռ Ալէքսանդրապօլին հարկաւոր է մի եկեղեցի էլ քաղաքի արեւելեան մասում, որ եկեղեցիներից բաւական հեռի լինելով՝ ժողովուրդը մեծ նեղութիւն է կրում եւ կկրի ձմեռը եկեղեցի գնալու համար: Երկու հոյակապ նորաշէն եւ արտաքուստ շատ գեղեցիկ եկեղեցիները համոզեցին ինձ, որ ալէքսանդրապօլցիները իւրեանց նախնեաց աստուածաշտութեան կատարեալ ժառանգներն են: Տարակուսում էի, թէ միգուցէ նախնեաց բազմաց անիմաստասէր բարքն էլ խռովութեան եւ անմիաբանութեան հետ իբրեւ ժառանգութիւն ստացած լինին:

Բարեբաղդաբար, հակառակը նկատեցի, տեսայ, որ Ալէքսանդրապօլը թէպէտ մի գաւառական քաղաք է, մի քաղաք, որ հազիւ յիսուն տարի է՝ գոյութիւն ունի՝ սկզբնաւորուած խեղճ, աղքատ, հարստահարուած եւ հալածուած գաղթականներով, ուսումնարանական հաստատութեան

կազմակերպութեամբ, նորա ներքին եւ արտաքին համարեա թէ նախանձելի դրութեամբ բազմահայ շատ նահանգական քաղաքներից գերադաս է իւր դպրոցներով, որոնց տնտեսական բազմաձախք պիտոյքը հոգում է մի ժողովուրդ, որ հազիւ իւր օրականը հայթայթում է. է՝ որ արհեստով, է՝ որ երկրագործութեամբ, է՝ որ շատ սահմանափակ վաճառականութեամբ:

Պատիւ է այս հասարակութեանը, որ ժամասիրութեամբ նախնեաց լաւ յատկութեանը հետեւող են, իսկ իմաստասիրութեամբ նախնեաց վատ յատկութեանը՝ անհաղորդ, իսկ միաբանութեան եւ խաղաղութեան մասին առայժմ լռում եմ: Եթէ վշտանան ալէքսանդրապօլցիները հետեւեալ ճշմարտութիւններից, այն ժամանակ ես կասեմ, որ դոքա միայն շողոքորթութիւն են սիրում, այսինքն սիրում են չեղած լաւ յատկութիւնը, իբրեւ եղած ստեղծել, փաթաթել իրանց վզին, որ փառաւորուեն իրենք եւ փառաւորեն շողոքորթին, իսկ ես շողոքորթութիւնը շողոքորթութիւն համարելով եւ մի ցած միջոց մարդահաճութեան, իւր փառաւորութեամբ թողնում եմ սիրողներին, ճշմարտութիւնը լաւագոյն համարելով՝ պատմել: Գուցէ ոմանք հենց իմ տողերից ինձ շողոքորթ դատեն՝ իրաւունք ունեն:

Մենք՝ հայերս, եւ մեզ հետ էլ՝ ալէքսանդրապօլցիները, որչափ եւ կրթութեան հետեւինք, որչափ եւ եւրոպական լուսաւորութեան առաքեալ տիտղոսը, որ յատկացուած է մեզ զանազան երեւելի ճանապարհորդներից, ջանանք մեզ սեպհականել, այնուամենայնիւ չունինք դեռ յիշեալ տիտղոսին վայել բոլոր բարեմասնութիւնները, մենք դեռ ասիացի ենք եւ առաքելութեան տիտղոսի արժանաւորութիւնը միայն մեր արտաքինի մէջ փնտռելով է առ այժմ, իսկ մեր ներքինը վատ եւ լաւ սովորութեանց մի զանգուած է, եւ մենք չունինք դեռ այն առաքինութիւնը, որ վայել է եւրոպական կրթութեամբ զարգացած, քրիստոնէական վարդապետութեան լուսով լուսաւորուած եւ կատարեալ ազնիւ բնավորութեամբ սնուած մարդուն: Մեր գործը մեր բնաւորութեան յայտարարն է, մեր գլխաւոր ջանքն է մեր բոլոր գործերին միայն արտաքուստ փայլ տալ եւ թողնել արտաքինի մէջ էլ դեռ մի կէտ, որ ներքինին յայտարար լինի: Ահա այսպէս, մենք՝ հայերս, չինում ենք հոյակապ տուն եւրոպական ճաշակով, ամենայնիւ վայելուչ արտաքուստ եւ կամենալով աւելի չքեղութիւն տալ մեր ձեռակերտին՝ սկսում ենք պատերի վերայ անպէտք, անճաշակ նկարներ անել տալ: Փող ենք ծախսում այդ ամենի համար եւ այդ ամենը անելուց յետոյ մոռանում ենք ուշ դարձնել բնակութեան համար յարմարութեանը, թող այդ, այդքան գեղեցիկ շինուածքի ճակատին կամ կտրին թողնում ենք մի փոքրիկ թերութիւն էլ, որ մնում է ու մնում մինչեւ ո՛վ

գիտէ երբ: Այնպէս եւ ալէքսանդրապօլցիք, իբրեւ Հայեր, ասիացի Հայեր, աշխատում են միշտ արտաքինը փայլուն ու մաքուր, հոյակապ եւ չքեղ երեւացնել՝ առանց ուշ դարձնելու ներքինին: Թողնելով մասնաւորները՝ խօսեմ եկեղեցու վերայ, որ պատկանելով բոլորին՝ հետեւաբար եւ իմ ասածիս օրինակը կդառնայ ընդհանրութեան վերաբերութեամբ:

Յայտնի է, որ ալէքսանդրապօլցիք Անւոյ Մայր եկեղեցու պէս մի եկեղեցի կառուցանելու համար շատ տարիներ աշխատեցին, եւ պէտք է ասել, որ կարողացան իւրեանց աշխատանքի արդիւնքը տեսնել, եւ այսօր ամեն մէկը կտեսնի մի մեծ, հոյակապ, բարձր եւ վայելուչ տաճար, որի վերայ մօտաւորապէս հարիւր հազար ծախսուած է անշուշտ, բայց ինչ էք կարծում՝ այդ հոյակապ եկեղեցու գմբէթի խաչը փայտից է, եւ թեւերը արդեն սկսել են կոտրտուել: Մինչեւ օգոստոս ամիսը դեռ զանգակատան առաջ տնկած էին գերաններ՝ ով գիտէ որ ժամանակից՝ շինութեան յիշատակարանը գրելու: Պատերի վերայ քանդակուած են եղել Ս. Պետրոս, Պօղոսի պատկերները, այնպէս այլանդակ կերպով, որ հանգուցեալ Գաբրիել եպիսկոպոսը խորհուրդ է տուել եղծելու, լաւ է, որ լուել են: Մինչեւ այսօր էլ եկեղեցու հարաւային պատի վերայ ուսումնարանի հանդէպ մարդահասակ խոշորութեամբ քանդակուած են երկու հոգիաւ հրեշտակների պատկերներ, որոնց մինը արդարի հոգին է առել եւ ձեռքի վերայ ունի, իսկ միւսը՝ մեղաւորի, որ մազերից է քաշ տուել: Այս պատկերները այնպէս կոպիտ եւ անխորհուրդ են դուրս բերուած, որ արժէ եկեղեցու շուքը չնսեմացնելու համար ջնջել:

Մենք՝ Հայերս, որչափ եւ զարգանանք, այնուամենայնիւ, փոխանակ կեանքի եւ կենդանութեան օրինակներ միշտ առաջներս ունենալու, առաքինութեան եւ մեծագործութեան զաղափարներով մեր հոգին ու սիրտը զարգացնելու, դեռ ուզում ենք վախեցնելով Աստուծոյ ճանապարհին պահել մեզ, մեր որդիքը եւ մեր ժողովուրդը: Աւելի յարմար էր ալէքսանդրապօլցւոց Ս. Պետրոս, Պօղոսի տեղ, եթէ հարկ կար, քանդակել տալ Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների պատկերները, որոնց քարոզութեան շնորհիւ քրիստոնէութիւնը մտաւ Հայաստան, մի ուրիշ տեղ՝ Ս. Սահակ եւ Մեսրոպի պատկերները նկարել՝ աշակերտներին հայոց այբբենը սորվեցնելիս եւ Ս. Գիրքը թարգմանելիս:

Եկեղեցին իւր արտաքին շքեղութեամբ ու ներքին անշքութեամբ ցոյց չէ՞ տալիս իւր զաւակների փարիսեցիութիւնը, եւ մի՞թէ գլխաւոր նպատակն է միշտ արտաքինը: Օտարականը, երբ մտնում է եկեղեցի, նորա ներքինն իւր բոլոր անշքութեամբ երեւան չէ՞ գալիս եւ այլն: Չեմ կամենում մանրամասնել ամենը:

Բայց 3500 տուն ժողովուրդ ունեցող մի քաղաք, որ իւր ուշադրութիւնը դարձրել է միայն քար ու կրի վերայ, եթէ կամենար, կարող էր

եկեղեցու ճոխ հանդերձանքի եւ նորա ընտիր պաշտօնէից հոգսը քաշել: Ալէքսանդրապօլու եկեղեցիներէ ներքինն եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայքն իրանց խեղճութեամբ լռելեայն բողոքաւոր են եւ մատնում են իւրեանց ժողովրդին իբրեւ անհոգ զաւակներ, որոնք զլանում են հարկաւոր խնամքը տանել եկեղեցու եւ նորա պաշտօնէից վերայ: Ալէքսանդրապօլու նուրբ ճաշակը եւ ընդհանուր զարգացումը ցոյց տալու համար միայն ես եկեղեցին նկարագրեցի, որ բոլորին է պատկանում եւ ոչ ոք ի մասնաւորի չի կարող վշտանալ: Մի քանի խօսք էլ քաղաքի արտաքին տեսքի եւ նորա գործած տպաւորութեան մասին խօսելով՝ դառնամ դէպի ուսումնարանները:

Ալէքսանդրապօլը գիւղացու համար, մանաւանդ շիրակեցու համար, որ ուրիշ քաղաք չէ տեսել, քաղաք է եւ՝ լաւ քաղաք, բայց քաղաքացու համար՝ մի գիւղաքաղաք՝ զուրկ բոլոր վայելչութիւնից, նոյն ինքն մոխրագոյն քարից շինած տները որչափ եւ գեղեցիկ շինուած լինին, իւրեանց տխուր գունով չեն հրապուրում մարդու աչքը: Եթէ քաղաքացիք միտք դնէին այդ քարերը ներկել հաճոյական գունով, մի օգուտ էլ այս կունենային, որ տները կազատուէին խոնավութիւնից, որովհետեւ քարերը ծծուն են, եւ դոցա այդ յատկութիւնը կարող էր փոխուել՝ խնլով մանր ծակոտիքը: Չկայ քաղաքային պարտէզ, ծառատունկերի եւ ընդհանրապէս բուսականութեան բացակայութիւնը զգալի է՝ մանաւանդ սովոր մարդուն: Եթէ կամենային քաղաքացիք, կարող էին աճեցնել զանազան պտղատու եւ անպտուղ ծառեր, եւ թէեւ օրինակ տուող եղել է, բայց հետեւող՝ շատ սակաւ, եթէ Ղփչաղի վանքում, որ այնքան բարձր է Ալէքսանդրապօլից, եւ Քեաֆթաուլի գիւղում պտղատու եւ անպտուղ ծառեր կարող են աճել, ուրեմն՝ Ալէքսանդրապօլում էլ կաճեն: Միայն մարդ է, որ գործէ գերկիր:

Փողոցները անձրեւային օրերում կատարեալ ճահիճներ են, իսկ ամառնային չոր օրերում՝ աւազոտ անապատ, թէ՛ ցեխը եւ թէ՛ աւազը բնակիչների անհոգութեան յանցանքի ամենամեծ պատիժն են: Ալէքսանդրապօլը ամառն ունի մի սովորական հողմ, որ սկսւում է ճաշից յետոյ եւ շատ սարսափելի է իւր յարուցած թոզով: Այս հողմը «խարախաչի քամի» է կոչւում եւ Վաղարշապատի Լուսաւորչու քամուց աւելի զօրեղ է: Օդը վատ չէ, իսկ ջուրը՝ թէպէտ պաղ եւ մաքուր, բայց ծանր եւ չօռ է: Վաճառականութիւնը այժմ շատ ընկած է, մարդիկը անձկանօք են յիշում պատերազմի ժամանակը, երբ ճակնդեղի մի փոքրիկ հատը 30 կոպէկով են ծախելիս եղել:

Ստորին դասակարգի մէջ բարոյականութիւնը չարաչար խախտուած է, որի ապացոյցն են անհամար ամուսնական վէճերը, մանաւանդ նորապ-

սակների մէջ: Երիտասարդների մի խումբ, որ չափիսուն մականուն ունին, վերին աստիճանի անբարոյականացած են եւ հայհոյութեան նոր դասեր են տալիս հանդիպողին: Բնակիչքը բաղկացած են առհասարակ հայերից եւ սակաւ՝ յոյներից, պարսիկներից եւ մի քանի տուն ռուսներից: Հայերը զգեստով, փոքր մասը, մանաւանդ ծառայողներն ու ուսուցիչները, եւրոպացի են, մեծ մասը՝ երեւանցի, իսկ փոքրագոյն մասը, մանաւանդ ծերունիները, էրզրումցի, դարսեցի եւ բայազէտցի: Կանանց մէջ զգեստով եւրոպացի սակաւ են, վրացի՝ նոյնպէս, իսկ մեծ մասը էհրամ կոչուած սպիտակ բրդից նուրբ գործուած մի կերպասի մէջ փաթաթուելով՝ դեռ հին տիպն են ներկայացնում արտաքուստ: Գաղթական բնակիչքն ընդհանրապէս արհեստաւոր են եւ վաճառական խանութաւոր, իսկ բնիկները, որ գիւղացի կամ ռանչպար են կոչուում եւ փամբակեցւոյ բարբառի խառնուրդով խօսում, երկրագործ են. դոցա պարկեշտութիւնը համբաւուած է: Կիւրակէ եւ տօն պարապ օրերին ժողովուրդը վերին աստիճանի զբօսասէր է թուում, մի ամենաչնչին դէպքն էլ կարող է մի րօպէի մէջ հարկւրաւոր մարդիկ դէպի ինքն քաշել: Իբրեւ Տաճկաստանի գաղթականներ, դեռ դիւրագրգռութեան յատկութիւնը իբրեւ մի սուրբ աւանդ անկորուստ պահպանել են, որ շատ դէպքում դէպի հասարակաց բարին են գործադրում եւ լաւ են անում, ուր հարկաւոր է գործ, այնտեղ բոլորովին աւելորդ են երկար ու բարակ մտածմունք ու դատողութիւն, որով եւ՝ դանդաղկոտութիւն: Բոլոր ազգային գործերը ուրիշ տեղերի պէս բարձի թողի արած չեն, գործողները միշտ պատասխանատուութեան տակ են եւ ճնշումն են զգում ի հարկաւոր դէպս: Այսպէս, ուսումնարանական գործը յանձնուած է հոգաբարձութեան, բայց 40 հոգի ընտրողները միշտ հսկում են հոգաբարձուաց գործունէութեանը եւ ի պահանջել հարկին միջամտում, երբեմն էլ՝ անտեղի կերպով, այդ ժամանակը, անձնական հաշիւը կամ բարեկամական կապերը ի նկատի ունենալով. բայց սկզբունքը լաւ է: Այսօր անձնականը կհետաքրքրի, վաղը գործը կարող է հետաքրքրել: Վերջապէս, ազգային գործերի մէջ անտարբերութիւն չկայ, որ շատ ուրախալի երեւոյթ է:

Ձի կարելի ասել, թէ քաղաքումս կուսակցութիւն չկայ: Կայ, բայց այժմ հակառակութիւն ու խռովութիւն չկայ: Այդ կուսակցութիւնները մրցման մէջ են եւ աշխատում են միմեանց գերազանցել հասարակական ինչ-ինչ գործերում: Մրցութիւնը լաւ է, գործի համար մինչեւ անգամ հակառակութիւնը՝ ներելի է եւ համակրելի, իբրեւ կենդանութեան նշան, որ շարժումն է ուղղում, բայց դժբաղդաբար, իբրեւ կիսակիրթ մարդիկ, մրցութիւնը գործի տեսակէտից չեն սկսում, այլ՝ անձնականութեան, փոխանակ մրցութիւնը գործից սկսելու եւ գործի յաջողութեամբ վերջացնելու՝ անձնականութիւնից սկսելու է եւ գործի յաջողութեամբ

կամ ձախորդութեամբ վերջանում՝ ատելութեան ոգին կենդանի եւ զօրեղ դարձնելով մրցող երկու կողմերի մէջ: Այդ պակասութիւնն էլ ժամանակն ու կրթութիւնը կուղղի:

Որչափ ես նկատել եմ, Ալէքսանդրապօլու ժողովուրդը խօսքով աւելի դպրոցասէր է, քան գործով, եւ այս նորանից եմ հետեւցնում, որ դոքա բոլորն էլ աշխատում են դպրոցը արտաքին պատահական եկամտով կառավարել, թէպէտ եւ այդ էլ իրանցից է դուրս գալիս կողմնակի կերպով: Փոքրիկ Նոր Բայագէտը, իւր դպրոցի մէջ փոքր ի շատէ փոփոխութիւն տեսնելով, իսկոյն դրդուեց եւ մի ընկերութիւն կազմեց դպրոցի ապագան ապահովելու համար, եւ այդ ընկերութեան անդամները 100 ուրբլի միանուագ վճարել պարտք անձին համարեցին, իսկ Ալէքսանդրապօլը իւր հոյակապ շէնքը սկսեց եւ վերջացրեց՝ բոլոր եղած դրամագլուխը ի գործ դնելով եւ դեռ մօտ 5.000 ուրբլի պարտքի տակ մնալով, բայց մինը դուրս չեկաւ ինքնաբերաբար մի զոհողութիւն անելու, թէպէտ եւ խօսքով մեծամեծս են բարբառում: Այդ պակասութիւնն էլ ժամանակը եւ կրթութիւնը կուղղի՝ ասելով՝ միտքարուեստ եւ յուսանք:

Ալէքսանդրապօլը իւր այժմեան դրութեամբ դպրոցական գործերի մէջ երկու հակապատկեր կրթարաններն էլ ունի: Թողնելով կանոնաւոր դպրոցների մասին խօսելը՝ վերջին անգամ խօսեմ հին դպրոցական կեանքի վերայ, որի պատկերը դեռ Ալէքսանդրապօլում աչքի առաջ ունիմ: Դոքա մասնաւոր դպրոցներ են, որոնց գոյութիւնը յայտնի է թեմական տեսչին: Դոքա այժմ էլ շատ քիչ փոփոխութեամբ հին խալֆայական սիստեմայով ու մեղօթով են կառավարուում:

Դեռ ես մոռացել չեմ այն ժամանակը, երբ ծնողք իւրեանց զաւակներին կարդալ տալու համար ուսուցչին յանձնելիս ասում էին՝ խալիֆայ, միսը՝ քեզ, ոսկը՝ ինձ, դու գիտես քո հոգու սաղաղէն, էլ իմը չի՝ քոնն ա:

Մեզանից շատերը նոյն բաղդին արժանացել են իւրեանց սկզբնական կրթութիւնը ստանալիս: Եւ իրաւ, որ մենք յանձնուելով այդ խալիֆայ (խալֆա) ուսուցիչներին, պէտք էր մեր միսը թողնէինք խալիֆին, միայն ոսկրներով առողջ դառնայինք մեր հօր տուն, վասն զի բնակարանը, ուր պարտաւորուած էինք սովորելու, կամ խալիֆի խոնաւ ու մութ մառանն էր, կամ գոմի օդէն: Այնտեղ բաց գետնին ձգած մի կտոր քուրչի կամ մորթի վերայ մենք պարտաւոր էինք ծալապատիկ եւ անշարժ նստել ժամերով, պարտաւոր էինք երբեմն, ուսուցչի թոյլտուութեամբ, երգելով կարդալ դասերս կամ լռիկ միայն դասներս տողերը համարել՝ աչքի տակից դիտելով ուսուցչի դրութիւնը կամ վերացեալ ապուշ ապուշ կերպով այս կամ այն առարկային մտիկ անել: Այն, ինչ որ պահանջ է այժմ, այն ժամանակ յանցանք էր եւ չարութիւն: Այժմ ուսումնարանը

եթե չունի ընդարձակ բազա աշակերտների խաղալու համար, համարում է անյարմար չէնք իւր նպատակին: Այն ժամանակ մեր պարոն խալիֆայ ուսուցիչները իւրեանց խոնաւ, նեղ ու մութ մառանն էլ շատ էին համարում մեզ համար եւ որպէս զի մենք բնաւ չկարողանայինք շարժուել, մեր հանդերձի քղանցքի վերայ աւագ էին ածում ու կնքում. վայ այն անգգոյշ տղային, որի քղանցքի վերայի կնիքը խախտուած կլինէր: Մենք պարտաւորուած էինք ամենայն օր ծոմ գնալ դպրոց, եւ մեր ուսուցիչները այդ պահանջում էին, նոքա մեր լեզուից գուշակում էին մեր զանցառութիւնը եւ խիստ պատժում: Վերջապէս, հին դպրոցական կեանքը մեր մանուկների համար ընդհանրապէս եւ ակէքսանդրապօլիսների համար մասնաւորապէս բոլորովին անհաւատալի կթուէր իւր բոլոր դիպուածների մանրամասնութեամբ եւ ամենահետաքրքիր ու ծիծաղաշարժ անեկդօտներից (առակ) աւելի կկարդացուէր, եթէ դորա իսկական պատկերը մի քիչ բարեփոխուած չտեսնուէր դեռ գիւղական ծխականներից շատերում եւ քաղաքի մասնաւոր մարդոց դպրոցներում:

* * *

Հին դպրոցները իւրեանց նշանաբան ունէին երկու սրբագործուած խօսքեր, մինը՝ Սուրբ Գրքից, որ է. «Օրհնեալ է փայտ, որով լինի արդարութիւն» բոլորովին այլափոխուած իմաստով, եւ մյուսը՝ ժողովրդի բերանից առած, որ է. «Ով ծեծ չուտի՝ մարդ չի դառնալ»: Հին դպրոցի ուսուցիչների գլխաւոր ջանքն էր աշակերտներին մոլորեցնել այնպիսի խաւար լաբիրինթոսների մէջ, առանց նոցա մի բան հասկացնելու, որ թէ՛ հասարակութիւնը եւ թէ՛ իրանք՝ աշակերտները, ոչինչ չհասկանալով, զարմանային ուսուցչի խորիմաստութեան վերայ: Ակէքսանդրապօլի եւ այլ գաւառական քաղաքների ու գիւղերի վերաբերութեամբ դեռ բոլորովին չէ անցել այդ ժամանակը, թէպէտ խալիֆայ բառը այժմ մի հեգնական խօսք է, բայց դեռ կան մարդիկ, որ յարգանք են յիշում այն ժամանակի ուսումնական գրեանքը, թէեւ այժմ մինչեւ անգամ մեր դպրոցների թանգարաններում անբաժան են համարում պահել, բայց մասնաւոր դպրոցների անընտրողութիւնը վատթարագոյն եւս է:

Որպէս զի մեր ապագայ սերունդը գիտենայ, թէ որպիսի՛ յեղափոխութիւն է մտել մեր դպրոցական կեանքի մէջ եւ ինչպէ՛ս արագ, խորհուրդ կտայի մեր դպրոցի վարչութիւններին հին դպրոցական պատժի գործիքների համար թանգարանի կամ գրադարանի մէջ մի մասն յատկացնել եւ այդ մասին աշակերտներին շուտ-շուտ այցելել տալ, խորհուրդ կտայի թեմական տեսուչներին, մանաւանդ մեր յայտնի ժողովրդական վիպասան Պ. Պռօշեանին[105], որ իւր պաշտօնով շատ այդպիսի դպրոցներ է տեսել եւ

իւր մանկութիւնը դոցա մեջ անցրել իբրեւ աշակերտ եւ վարժապետ, մի յատուկ վիպասանութեան նիւթ դարձնէին: Ալէքսանդրապօլու ծերունիները նոյն դպրոցի աշակերտ ու վարժապետներն են, գործողները՝ աշակերտները, իսկ ապագայ սերունդը, բացառութեամբ մասնաւոր դպրոցների, կրթում են բարեկարգ եւ ամեն յարմարութիւն ունեցող դպրոցներում: Ես ուղղակի այժմեան մասնաւոր դպրոցները չնկարագրեցի, որ գործող անձինքը շատ չզայրանան, բայց թող այդպիսիք բարեհաճեն հանդարտութեամբ իւրեանց պատկերը նկարագրածի մէջ տեսնել, որովհետեւ այդպէս են երեւում ուրիշներին: Առարկողներ կլինին անշուշտ այդպիսի դպրոցները փակել բոլորովին, բայց դոցա աշակերտներին ու՞ր տեղաւորել: Փողոցներում թափառելը զանազան գայթակղական գործեր տեսնելով՝ աւելի վտանգաւոր է. «Երկուց չարեաց փոքրագոյնն է ընտրելի», միայն չարիքը չարիք է, հարկաւոր է տեսնել, գիտենալ եւ աշխատել հետզհետէ առաջը առնել:

Այդ չարիքի առաջը կարելի է առնել՝ օրինաւոր ծխականների թիւը շատացնելով: Այդպիսի ծխականներ պէտք է հաստատել Ս. Աստուածածնի աւագ եկեղեցու, Ս. Նշանի, Ռանչպարների եկեղեցու մօտերքում եւ քաղաքի արեւելեան մասում, ուր Գեօնջեանի դպրոցն է, ապա թէ ոչ՝ անհնար է ժողովրդեան մտաւոր զարգացման ձգտմանը բաւականութիւն տալ միայն վիճակային դպրոցով, որի մէջ այժմ էլ 497 աշակերտներ սովորում են զետեղուած հետեւեալ կարգով. Դ. դասարանում՝ 11 աշակերտ, Գ. դասարանում՝ 16 աշակերտ, Բ. դասարանում՝ 33 աշակերտ, Ա. դասարանում՝ 65 աշակերտ, Գ. պատրաստականի Ա. բաժնում՝ 48 աշակերտ, Գ. պատրաստականի Բ. բաժնում՝ 45 աշակերտ, Բ. պատրաստականի չորս բաժիններում՝ 177 աշակերտ, Ա. պատրաստականի երկու բաժիններում՝ 102 աշակերտ: Որովհետեւ նորակառոյց դպրոցը իւր մէջ չէր տեղաւորել բոլոր պատրաստականները, հոգաբարձութիւնը պարտաւորուեց մասներ ունենալ երկու առանձին տեղերում, որոնք վիճակային դպրոցից հեռի են, մէկը՝ կէս վերստ, իսկ միւսը՝ $\frac{3}{4}$ վերստ, որ մեծ անյարմարութիւն է թէ՛ աշակերտների եւ թէ՛ ուսուցիչների համար, որոնք պարտաւորուած են մի տեղից միւսը գնալու համար ցիւէ լճերը անցնել: Խորհուրդ կտայի հայկական հանճարը գործ դնել՝ մի գիւտ հնարել այդ ցիւէ լճերի վերայ ճանապարհորդելու, եթէ բոլոր եղած միջոցները անգոհացուցիչ են, որով ազատուած կլինին բնակիչքը երթեւեկութեան անտանելիութիւնից:

Զուտ հայոց դպրոց՝ օրինաւոր ծրագրով ու մանկավարժութեան հիմունքներով կառավարուող, Ալէքսանդրապօլում երկու հատ տղայոցն է՝ մին վիճակայինը իբրեւ միջնակարգ, իսկ միւսը՝ Ս. Նշանի ծխական Գեօնջեանի դպրոցը՝ իբրեւ տարրական: Երկու հատ էլ աղջկերանցը, Արղութեան՝ միջնակարգ եւ Սահականուշեան՝ տարրական:

Վիճակային դպրոցը չորս դասարաններից եւ երեք զանազան աստիճանի պատրաստականներից է բաղկացած, իսկ Արղութեանը՝ երկու պատրաստականից եւ երեք դասարաններից: Վիճակային եւ Արղութեան դպրոցներում վարժապետները վարձատրւում են ըստ արժանւոյն, իսկ Սահականուշեան դպրոցը կառավարւում է մի քանի վարժապետների ձրի դասաւանդութեամբ: Թէպէտ այդ դպրոցում էլ կան ուսուցիչներ ծառայողներ:

Արղութեան եւ վիճակային դպրոցները կառավարւում են ժողովրդից ընտրուած հոգաբարձուներով, Սահականուշեանը՝ ուսուցչաց խմբի վարչութեամբ, որ միայն գանձապետ ունի քաղաքացիներից, իսկ Ս. Նշանի Գեօնջեան դպրոցը կառավարւում է միմիայն ուսուցիչների վարչութեամբ, որոնք թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ ուսումնական մասը իւրեանց վերայ ունին:

Անցեալ տարուայ պաշտօնական ցուցակներից հետեւեալ տեղեկութիւնները կարելի է քաղել Ալէքսանդրապօլու դպրոցների մասին:

Անուանք դպրոցաց	Թիւ աշակ.	Ուսուց.	Վարչութիւն	Մուտք
Վիճակային Հոգեւոր դպրոց ի հինգ դասարանաց	360	11	Հոգաբարձութիւն ի 6 անձանց	Վարձադրամք կրպակաց, թոշակադրամք, արդիւնք ի պատկերէ Ս. Աստուածածնի
Ծխական դպրոց տղայոց	258	8	Կառավարի ի ձեռն վարժապետաց	Թոշակ աշակերտաց
Գումար	618	19		
Արղութեան դպրոց օրիորդաց	153	16	Հոգաբարձութիւն ի 4 անձանց	Կտակեալ գումար իշխան Ղահարմանի Արղութեան, կրպակավարձք եւ թոշակք
Ծխական դպրոց օրիորդաց	186	7	Կառավարի ի ձեռն ուսուցչաց	Թոշակ աշակերտաց
Գումար	339	23		
Համագումար թիւ	618	19		
	339	23		
	957	42		

Տեսուչը եղել է Ստրասբուրգի Համալսարանի դօկտօր, ուսուցիչներից մինը՝ Մոսկվայի կայսերական Համալսարանի կանդիդատ, մինը՝ գիմնազիայի ուսումնաւարտ, մինը՝ Լազարեան ճեմարանի ուսումնաւարտ, մնացեալները՝ Ներսիսեան դպրոցի գաւառական արքունի դպրոցների եւ նոյն ինքն Ալէքսանդրապօլու դպրոցի սաներ: Բացի ծխականներից կամ մասնաւորներից, ի յարգանս պէտք է ասել, որ Ալէքսանդրապօլու դպրոց-

ների ուսուցչաց խումբը լավ անձինքներից է կազմուած, եւ շատերը յայտնի են իւրեանց մանկավարժական գրուածքներով: Բացի Գեօնջեանի դպրոցը, որի ուսուցիչներից մինը ուսել է Տփլիսու վարժապետանոցում, իսկ միւսը՝ Ս. Էջմիածնի ճեմարանում (մինչեւ Դ. դասարանը), եւ բացի Սահականուշեան օրիորդական դպրոցից, որ կառավարւում է Արղուիթեան եւ վիճակային դպրոցների ուսուցիչների ձրի դաստիարակութեամբ, մնացեալ մասնաւորները հին խալֆայական կատարեալ տիպն են:

Բացի վերեւ յիշուած դպրոցներից, հայ մանուկները սովորում են արքունի դաւառական դպրոցում եւ Արաբաջեանց եղբայրների ուսումնարաններում, Արքունի օրիորդական պրօգրմնադիայում եւ այլ մանրմունը յայտնի եւ անյայտ պուճախներում, որոնց թիւը 400 հաշուելով մօտաւորապէս՝ կստանանք ընդամենը 1357, որ շատ աննախանձելի թիւ է շատակեր եւ բազմաճնունդ շիրակացի Ալէքսանդրապօլ քաղաքին նայելով, ուր, ինչպէս հոգեւոր կառավարութեան վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, 3046 տուն հայ ժողովուրդ կայ՝ թողլով հայ-կաթոլիկները:

Ընդհանուր վիճակագրական համառօտ տեղեկութիւն Ալէքսանդրապօլու յաջորդութեան, բաժանելով գործակալութիւնների վերայ									
Կենդրոնի անուններ	Թիւ գիւղից	Թիւ տանց	Եկեղեցիներ	Քիւրսուհի	Տղայից Եսմիւն	Աղջկանց դպրոց.	Թիւ վարժ.	Թիւ արու աշակերտաց	Երեւանի օրիորդաց թիւ
Ալէքսանդրապօլ քաղաք	1	3046	4	28	7	5	42	618	339
1. Գործակալութիւն Հոռոմու	15	1151	15	23					
2. « Մեծ Քեափանակի	21	1499	21	27					
3. « Մեծ Ղարաքիլիսի	9	693	9						
4. « Համամլուայ	9	617	9	14					
5. « Մեծ Պարնուոյ	9	723	9	14					
6. « Նորաշէնի	12	567	12	13					
7. « Արթիկի	10	833	10	17					
8. « Մահմուտղուղի	9	785	9	15					
9. « Բօղեօխուշի	7	171	7	6					
10. « Տաւշանդլաղի	9	755	10						
11. « Չօլլուայ	12	444	12	12					
Համագումար թ. քաղաք	122	11294	126	183	15	1	25	614	25

Բոլոր տասն եւ մին գործակալութեան մէջ, Մեծ Ղարաքիլիսայի երկսեռ դպրոցները միասին հաշուելով (բացի Ալէքսանդրապօլ քաղաքինը), 29 դպրոց, որոնցից մէկը՝ օրիորդաց՝ 25 աշակերտներով, 13 դպրոցներում դասաւանդութիւն չէ եղել, ուրեմն ամբողջ Ալէքսանդրապօլում

անցեալ 18^{80/84} ուսումնական շրջանում եղել են դպրոց: Տես աղիւսակի համագումար թուերը:

Վարժապետներից 44-ը արական են, 13-ը՝ իգական: Այս ուսուցիչները ուսել են ընդհանրապէս մինը՝ արտասահմանի համալսարանում, մինը՝ տէրութեան[106], իսկ մնացեալները՝ գիմնազիայում, Պրոգիմնագիւյում, գաւառական դպրոցներում, Ս. Էջմիածնի ճեմարանում, Ներսիսեան դպրոցում, Ալէքսանդրապօլու վիճակային դպրոցում, Արղութեան օրիորդական դպրոցում եւ Հառիճում: Դպրոցներից վիճակայինը բաղկացած է չորս դասարաններից եւ երեք տարեշրջան պատրաստականներից, Արղութեանը՝ երկու դասարաններից, Սահականուշեան օրիորդականը՝ մի դասարանից եւ երկու տարեշրջան պատրաստականներից, մնացեալներից 12 դպրոցները երկդասարանանի են, իսկ 15-ը՝ մի դասարանանի նախակրթարան: Արդէն յայտնի է, որ այդ դպրոցները կառավարւում են եկեղեցական արդիւնքներով, զանազան նուէրներով եւ աշակերտների թոշակադրամներով: Երկու կենդրոնական դպրոցներ կան, որոնք կառավարւում են հիմնադիր համարուած պ. Մ. Ս. ազնիւ հայու օժանդակութեամբ եւ տեղական ժողովրդի տուրքերով:

Այս տարի, որ առիթ ունեցայ Ալէքսանդրապօլու դպրոցների քննութեան ներկայ լինելու եւ կոչմամբս պատեհութիւն ունիմ յաճախ ուսումնարաններին այցելելու, խոստովանում եմ, որ առարկաները ընտրանօք եւ հոգածութեամբ են մատակարարւում, ուսուցիչները, որոնցից շատերը տարիներով արդէն նոյն դպրոցում ծառայելով՝ թէ՛ աշակերտների եւ թէ՛ հասարակութեան համակրութեան արժանացած են եւ անխոնջ եռանդով են իւրեանց պարտականութիւնը կատարում, սոցա գործունէութեան վերայ անցեալ տարի հսկելիս է եղել մի նոյնչափ արժանաւոր անձն՝ տեսուչ պ. Ա. Յ. մասնաւորապէս, եւ ուսուցչական ժողովը՝ ընդհանրապէս:

Պէտք է ասել, որ ներկայ հոգաբարձութեանց ջանքը ոչ սակաւ գնահատութեան արժանի է, որոնք դպրոցների գործերը իւրեանց սեպհական գործերից եթէ գեր չեն դասում, գոնէ հաւասար կարգումն են պահում: Եղել է ժամանակ, որ շաբաթուայ մէջ համարեա ամենայն օր Հոգաբարձական ժողով է եղել եւ ի յարգանս հոգաբարձուաց պէտք է ասել, որ գրեթէ ամենքը ներկայ են եղել ժողովներին: Վերջին աստիճանի ժողովրդականութիւն է տիրում ազգային գործերի մէջ, եւ շատ լաւ է, որովհետեւ ազգային գործերը միայն ժողովրդեան կարող է օգուտ տալ եւ կամ վնասել, եւ հասարակութիւնը այդ գործերի ղեկը ամենայն արդարութեամբ յանձնել է վերին աստիճանի ժողովրդական մարդիկներին: Այնպէս որ այժմեան հոգաբարձութիւնը կազմուած է միջին դասին պատկանող վաճառական անձինքներից, որոնք միշտ հեռի են պահում իրանց աւելորդ շաղակրատութիւններից մանկավարժութեան վերաբերեալ փրօն նախադասութիւններով ճշման

ճոռոմաբանութիւններէ, որոնցից դրական օգուտ չկայ դպրոցների համար, այլ իբրեւ վաճառական մարդիկ, միշտ նիւթականը ի նկատի ունենալով, այդ մասին են հոգում՝ ուսումնական մասը թողնելով ուսուցչական ժողովին, որ շաբաթը մի անգամ պարտաւորուած է գումարուել:

Հոգաբարձական ժողովի օրերն են վիճակային դպրոցի համար ուրբաթ օրերը, իսկ Արդութեանի համար՝ չորեքշաբթի, բայց եթէ ստիպողական գործեր լինին, կարող են արտակարգ ժողովներ ունենալ, որ շատ յաճախ է պատահում:

Այժմեան հոգաբարձութեան շրջանը լրացել է, եւ մօտիկ ապագայի ընտրութիւնը ցույց կտայ ալէքսանդրապօլցու յատկութիւնը:

Հասարակական մտքերի արտայայտութեան տեղերն են. բարձր շրջանի համար՝ ժողովարանը (կլուբը), միջին դասակարգի համար՝ հրապարակի խանութները, ուր իրանք տուրեւառութիւն են կատարում, միջին դասից ոմանց եւ ստորին դասի համար՝ սրճարանները: Այդ տեղերում թէեւ պաշտօնական ժողովներ եւ պատրաստական ճառախոսներ չկան, սակայն արհեստավոր դասը հաւաքուելով՝ ամեն մինը իւր կարծիքը յայտնելու համար պատրաստական ճառախօս է՝ առանց հազալու, թեւերն ու օձիքները դրստելու եւ երեսն ու ձեռքերը չփելու:

Ալէքսանդրապօլը իւր տեղական հանգամանքների շնորհիւ երկու արհեստների մէջ բաւական հմտութիւն է ստացել, եւ դոքա եւ ճարտարապետութիւնը՝ քարաշէն շինութիւններ կառուցանելու եւ երկաթագործութիւնը: Կան նաեւ բաւական խառատներ, ոստայնանկութեամբ պարագողներ, որոնց արտադրութիւնն է այն նուրբ եւ սպիտակ բուրդից գործած կերպասը, որի մէջ փաթաթւում են կանայք, եւ որ էհրամ է կոչւում:

Ալէքսանդրապօլու բնակիչքը բաղկացած են էրզրումցիներից, կարսեցիներից, բայազէտցիներից, բասենցիներից եւ տեղացիներից: Գաղթականութեան այդ զանգուածը մի ծանր եւ դժուարալուր բարբառի արտասանութիւն ունի, մանաւանդ, երբ խօսում են բայազէտցիները: Այժմեան դպրոցները, ուր ընդունած է Նրեւանի բարբառը, մեծայոյս եմ, որ կարող կլինին ժամանակին մի ախորժալուր եւ հեշտ բարբառով խօսող սանիկներ ընծայել հասարակութեան եւ աւելի բարեկիրթ:

* * *

Քաղաքները լճեր են, իսկ գիւղացիք՝ վտակների աղբիւրներ. ով կամենում է համոզուել, թող մի բարձրաւանդակի վերայից մտիկ անի իւր չորս կողմը եւ կտեսնի, թէ գիւղացիք ինչպէս լցւում են քաղաքը իւրեանց զանազան արտադրութեամբ: Վտակներով լցւում են լճերը, իսկ

լճերը գոլորշիներ են արձակում, որոնցից կազմուած անձրեւը եւ ձիւնը տեղալով երկրի վերայ՝ առատացնում են վտակի աղբիւրը, բայց քաղաքը, տեսնենք, նոյն համեմատութեան մէջ գտնուելով, որչափ օգուտ է տալիս գիւղերին: Գոլորշիքից միշտ անձրեւ ու ձիւն է տեղում եւ սակաւ անգամ՝ տեղատարափ կարկուտ, իսկ քաղաքների գոլորշիներից՝ սակաւ անգամ ձիւն ու անձրեւ, բայց միշտ կարկուտ, վասն զի համեմատելով գիւղացու ահագին նիւթական օժանդակութիւնը, որ նա տալիս է քաղաքին, շատ սակաւ բարոյական օժանդակութիւն է ստանում:

Որովհետեւ, գիւղացին, իւր մթերքը բերելով քաղաք, մինչեւ վաճառելը հարիւր անգամ ստախօսների, գրկողների, արհամարհողների եւ անբարոյականների է հանդիպում եւ վերջապէս, շատ մեծ դժուարութեամբ իւր մթերքը վաճառելուց յետոյ, տեսնելով քաղաքի զեղխութիւնները, շռայլութիւնները եւ պճնասիրութիւնը եւ հրապուրելով դոցանից, իւր վաստակի մի մասը այդ բաներին է զոհում, մի մասը՝ իւր ընտանեկան անհրաժեշտութեանը եւ միւս մասը՝ մեծ քաղաքում ստացած տպաւորութիւնները իւր գիւղում գործադրելու: Թէպէտ քաղաքի գայթակղական գործերը սկզբում զգուանք են յարուցանում գիւղացու մէջ, բայց հետզհետէ սովորական են դառնում: Գիւղացին քաղաքից իբրեւ լաւ օրինակներ իւր ապագա գործունէութեան համար տանում է եկեղեցիներում տեսած բարեկարգութիւնները, եթէ կան, ու իրանք միջոց ունին տեսնելու, եւ ուսումնարանների հրապուրիչ կարգապահութիւնը, եթէ իրանք կամենան ներս մտնել տեսնելու եւ չարտաքսուին:

Դժբաղդաբար, պէտք է ասել, որ գիւղացիք, քաղաք գալով եւ փչացած ստորին դասակարգին հանդիպելով, շատ սակաւ են լաւ բաներ տեսնում եւ բարոյական օգուտ քաղում: Այս բանի ապացոյցն է նախնի բարեմտութեան եւ հիւրասիրութեան բացակայութիւնը եւ զանազան մոլորութեանց ներմոծումն այն գիւղերի մէջ, որոնք մօտիկ են քաղաքներին եւ մեծ ճանապարհի վերայ են գտնուում:

Ես, Անի գնալ գալիս հանդիպելով զանազան գիւղերի, տեսայ վերեւ յիշուած տիւրը ճշմարտութիւնները: Գիւղեր, ուր երբեմն բարի խօսքը եւ հոգեշահ խրատը ընդունւում էր իբրեւ ամուսն ցօղ տօթակէզ կանաչների վերայ եւ արդիւնաւորւում էր: Այժմ այնպէս չէ, ժողովուրդը այնքան փչացել է, որ տեղն է ասել. «Որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ»:

Անին յիշելով՝ միտս եկաւ նորա մասին մի քանի խօսք ասել, եւ ուրիշն իմ տեղը լինէր, անպատճառ կանէր այդ, բայց պէտք է ասել, որ ես քարերի աւերակներով շատ չեմ հետաքրքրւում՝ մարդկային սրտի աւերակներն աւելի եւ աւելի զանազան մոլորութեամբ քայքայուած տեսնելով:

Ինձ գուցէ մեղադրեն՝ գրուածքիս մէջ հակասութիւններ տեսնելով, որովհետեւ տեղ-տեղ միեւնոյն հասարակութիւնը գովել եմ եւ տեղ-տեղ

պախարակել: Այդ բանում ոչինչ հակասութիւն, ըստ իս, չկայ, վասն զի մի հասարակութիւն չի կարող բոլորովին փչացած լինել, եւ տմարդութիւն է լաւ կողմերը փառաբանելով՝ վատ կողմերը չտեսնել կամ վատ կողմերը պախարակելով՝ լաւերին աչք գոցել:

Ընդհանուր ամփոփումն նկատողութիւններիս են հետեւեալներն.

Ա. Եթէ մի ժողովրդի մտաւոր զարգացման աստիճանը չափւում է նորա դպրոցների քանակութեամբ եւ կարգաւորութեամբ, պէտք է խոստովանել, որ Շիրակը այս բանում շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է, վասն զի 11.294 տուն ժողովուրդը քաղաքում ունի միայն 7 դպրոցներ տղայոց, որոնցից մէկը՝ միջնակարգ, իսկ 6-ը՝ տարրական, 5 դպրոցներ՝ աղջկերանց, որոնցից մէկը՝ միջնակարգ, իսկ 4-ը՝ տարրական: Վիճակում 15 տարրական դպրոցներ՝ տղայոց, 1 հատ՝ աղջկերանց, որոնց ուսանողների թիւը քաղաքների հետ հաշուելով է տղայոցը՝ 1332, աղջկերանցը՝ 364, միասին՝ 1696 երկսեռ աշակերտներ՝ 11.294 տան վերայ:

Բ. Եթէ մի ժողովրդի առողջապահութեան աստիճանը չափւում է բնակարանների յարմարութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին շատ թշուառ է այդ մասին էլ, որովհետեւ տները ախոռների հետ խառն՝ կեղտոտ, խոնաւ ու գետնափոր են:

Գ. Եթէ մի ժողովրդի բարեկեցութիւնը չափւում է նորա տնտեսական պիտոյքների բազմազանութեամբ ու հարստութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին էլ զուրկ է բոլոր յարմարութիւններից, որովհետեւ նորա տնտեսական պիտոյքի ցուցակը շատ համառօտ է, եւ սոքա են ցորեն, գարի, իւղ, պանիր եւ ախտացեալ անասունների միս՝ տարին մի քանի անգամ, ցորենն ու գարին երկնքի անձրեւն ու ցօղն են աճեցնում, իւղն ու պանիրը նահապետական անհաշիւ տնտեսավարութիւնն է արտադրում, իսկ անասուններ՝ անհմուտ խաշնադարմութիւնն է սնուցանում:

Դ. Եթէ մի ժողովրդի մաքրակեցութիւնը չափւում է սպիտակեղէնների եւ բաղանիքների կամ լողարանների քանակութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին եւս ողորմելի է, վասն զի նոքա չգիտեն, թէ ինչ է նշանակում սպիտակեղէն, նոքա մի շապիկ ունին, որ քառասուն կտոր կարկտանից է բաղկացած եւ երեք անգամ հազիւ լուացուած. բաղանիքներ չկան, գետեր եւ առուակներ հազուադիւրս են, իսկ սառը ջրում լողանալը համարւում է երեխայական չարութիւն եւ ստահակութիւն: Ձեռքս խղճիս վերայ դնելով՝ կասեմ, որ ամբողջ Շիրակում եւ Փամբակի ձորում, բացի քաղաքը, տարին $5\frac{1}{2}$ փութ հազիւ օճառ (սապոն) գործադրուի:

Ե. Եթէ մի ժողովրդի ճաշակի նրբութիւնը չափւում է տան կահ-կարասիքի որպիսութիւնից, զգեստի վայելչութիւնից եւ կերակրեղէնի տեսակներից, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին էլ խեղճ է: Տան

կազ-կարասիքը կոպիտ խեցեղէնի եւ փայտեղէնի դարին են պատկանում, զգեստը տգեղ ձեւ ունի եւ գործադրում է ոչ թէ անհրաժեշտութեան համար, այլ թէ. «այս էլ ունիմ, այն էլ», բայց բոլորն էլ՝ անպէտք եւ կոպիտ: Կերակրեղէնի մասին մինչեւ անգամ պէտք չէ խօսել:

Վերջապէս, Շիրակի գաւառում «հունձք բազում են եւ մշակք՝ սակաւ, աղաչելու է հնձոց տիրոջը, որ մշակներ հանի իւր հունձերի համար»:

Աշխարհիս երեսին մարդիքը երկու տեսակ են բաժանւում՝ գործնական եւ գաղափարական: Գործնական մարդիքը իւրեանց եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ չեն պարապեցնում, այլ գործի կատարման են անձնատուր լինում, իսկ գաղափարականները բոլոր եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ են զբաղեցնում: Այդ տեսակ մարդիք միշտ ամեն բանի վատ կողմը դիտելու տրամադրութիւն ունին: Գործի վերայ գործնական մարդ կարգելու է, իսկ գաղափարականին՝ մօտին կանգնեցնելու, որ դիտողութիւններ անեն: Երկուքն էլ հարկաւոր են, երկուսից էլ օգուտ կարելի է սպասել, բայց մենակ գաղափարականը ոչինչ չի կարող անել, որովհետեւ բոլոր եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ գործ դնելով՝ միջոց եւ տոկոսներին չէ ունենալ՝ գործին անձնատուր լինելու: Բոլոր մեր ազգային գործերի գործունեայ եւ տոկոսն պաշտօնեաների մեծ կարօտութիւն կայ, նոյնպէս եւ Շիրակի:

Ես «Իմ նկատողութիւնները» ոչ թէ իբրեւ պաշտօնական անձն գրեցի, այլ իբրեւ սոսկ նկատող: Գուցէ նկատողութիւններիս մէջ կան այնպիսի կէտեր, որոնց ուղղութիւնը իմ պաշտօնից է կախուած: Դորա մասին խօսք չունիմ: Եթէ միջոց ունենամ աւելի եւս ծանօթանալու Շիրակին եւ Փամբակաձորին՝ դարձեալ իմ նկատողութիւնները շարունակելու եմ, որոնց մէջ տեղ կգտնեն այդ գաւառի սահմանները, լեռները եւ գետերը՝ իւրեանց անուններով եւ պիտանաւորութեամբ, գուցէ հնութիւնների եւ աւերակների մասին էլ մի քանի խօսք առիթ ունենամ գրելու ոչ թէ իբրեւ հնախօս, ոչ, այլ իբրեւ նկատող, եւ նկատողութիւններս հիմնուած կլինին միայն ժողովրդի պատմութիւնների եւ աւանդութիւնների վերայ:

Իմ տեսած հնութիւններն են առ այժմ Հառիճոյ, Մարմաշէնի եւ Հոռոմոսի վանքերն եւ Անին: Դոքա բոլորն էլ Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակի շէնքերն են: Հառիճոյ տաճարի արեւելեան պատի վերայի քանդակագործ պատկերները եթէ Զաքարէ եւ Իւանէ սպասալարինն են, ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ հայոց եւ վրաց աւագանին հագնում էին խօյեցիների պէս դօշաւոր երկար կապայ եւ ծածկում էին բարձր գլխարկ՝ պարսից ձեւով: Մարմաշէնի արեւմտեան կողմը բոլորաձեւ մի քարաշէն շէնք կայ՝ գետին համահաւասար, որ պ. Երիցեանը իւր հնաբանական

Հետազոտութեամբ կռատուն է կնքում: Ըստ իս, դա եղել է աւագան, որ մի քառակուսի եւ աւելի սաժէն տրամագիծ ունի եւ շինուած է թերեւս Վահրամ Պահլաւունու ժամանակով: Հռոմոսի վանքին մօտ հին շինուածներէց մինը համարում են թագաւորաց խորհրդարան: Խորհրդարան կոչուածը իւր անուանը ոչինչ յարմարութիւն չունի: Խորհրդարան կոչուած շէնքից մի մուտք կայ դէպի մի տաճար, որ Հռոմոսի վանք է կոչուած: Այդ տաճարը, որի արեւելեան կողմը կայ մի փոքրիկ սեղան, սկզբում եղել է գաւիթ մի հին եկեղեցու, որն այժմ կործանուած է եւ տեղն էլ անգամ չէ երեւում: Միայն սիւնի խարիսխները (սեւ լեռ քարից) դեռ ընկած են վանահոր սենեակների առաջ: Այդ գաւիթը կապուած է եղել հին եկեղեցու մի դռնով, եւ հենց այդ դռան տեղն էլ շինուած է փոքրիկ սեղանը: Այս գաւթի առաջին կարգի հարաւային սիւնի վերայ գրուած է ՄԽ. տառերը, որ հանգուցեալ Աբէլ եպիսկոպոսը համարում է շինութեան թուականը: [107] Շատ սխալ ենթադրութիւն, որովհետեւ ՄԽ. շինութեան թուականը չէ, եւ տառերի անհմուտ գրչութիւնը ցոյց է տալիս, որ ոմն Մխիթար կամ Մխիթարեան իւր անուան տառերը քանդակել է սիւնի վերայ: Շինութեան արձանագրութիւնը գեղեցիկ տառերով գրուած է գաւթի երգիկի շուրջը՝ ներսի կողմից, իսկ գաւիթը, որ լուսամուտներ չունի, հարաւային կողմից ունեցել է դուռն, որ այժմ փակուած է: Երգիկի շուրջը եղած արձանագրութեան թուականն է ՉԻՁ.:

Ջարմանալի բան. թէ՛ այս ժամատան փոքրիկ սեղանը եւ թէ՛ հին վանքերից մի քանիսների սեղանները չունին սանդուխ: Հին Հռոմոսի այժմեան շէն վանքից դէպի հարաւ կամարակապ եւ սիւնազարդ շէնքեր կան, որոնց մէջ գերեզմանաքարերը ցոյց են տալիս, որ աւագանին այդտեղ է թաղուել: Դժբաղդաբար, գերեզմանաքարերը չունին տառեր, եւ եթէ կան՝ անվերծանելի են: Հռոմոսի վանքը, ինչպէս եւ միւս վանքերը, Բագրատունեաց ժամանակի կցորդ մի քանի տաճարներից են բաղկացած, որոնցից ամեն մինը շինել է մի իշխան կամ թագաւոր իւր հոգու փրկութեան համար՝ պարտք դնելով վանահայրերի վերայ տուած նուէրների փոխարէն որոշեալ թուով Ս. Պատարագ անել, զանցառուներին սարսափելի նզովքներ սպառնալով. արդեօք այժմեան վանահայրերը ի՛նչ են մտածում յիշեալ նզովքների համար իւրեանց զանցառութեան դէմ: Առ այժմ այսքան:

ԻՄ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻՑ ՂԱՐՍՄ¹

Ես խոստացել եմ հետզհետե իմ նկատողությունները գրել եւ խոստովանում կատարում եմ: Ես հնախօս չեմ, հետեւաբար հնազօրութեան վերաբերեալ խնդիրներով չեմ զբաղւում: Ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ նոցա մասին մի քանի խօսք կգրուցեմ ու կանցնեմ: Այս համառօտ նախաբանից յետոյ անցնեմ նպատակիս:

Ա.

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԻՒՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ ԵՒ ՀՈԳԵՐՆ ՈՒ ԹՕԶԸ

Յայտնի է, որ Ալեքսանդրապօլը արեւելեան Շիրակումն է՝ Արփա-չայի ձախ ափի վերայ, իսկ Շիրակը մի լեռնադաշտակ է՝ արգաւանդ սեւ հողով, ծովի մակերեւոյթից մօտ 1500 ոտնաչափ բարձր: Շիրակը այդ բարձրութեան վերայ գտնուելով հանդերձ՝ ամառանը բաւական շոգ է լինում, եւ սորա պատճառն, ըստ իս, ծառերի եւ բուսականութեան պակասութիւնն է, այս իսկ պատճառով էլ՝ անձրեւների սակաւութիւնը:

Յունիս եւ յուլիս ամիսներում Շիրակը գրեթէ անձրեւ չտեսաւ, եւ ամեն ոք յուսահատ էր՝ երաշտութեան երեսից հնձի պակասութիւն գուշակելով, այնպէս որ, յուլիս ամսի մէջ ցորեն եւ ալիւրը մէկէն մէկ բարձրացան, սակայն Աստուած շիրակացու խեղճութեան գթալով՝ լաւ ժամանակին անձրեւ տուեց, եւ անձրեւը տեղաց արտերի հասնելու այն կէտին, որ դանաւ է կոչւում կամ հասկալից: Այժմ, որ սկսել են կալսել, տեսնում են, որ բաւական արդիւնաւոր հունձք են ունեցել: Թէպէտ ծղոնը չբարձրացաւ, սակայն հասկերը գոհացուցիչ թուով հատիկներ են պարունակում: Եւ այս տարի շիրակացին միայն անասնոց ուտեստի պակասութիւն կզգայ:

Ինչպէս ասացի՝ ամբողջ Շիրակի դաշտը այս ամառ բաւական ջերմ եղանակ ունէր, եւ ալեքսանդրապօլցիները բաւական շոգ եւ քամու աւազախառն թօզ վայելեցին, որով բաւական հիւանդացողներ եղան ու բաւականին աւելի ննջեցեալներ հողին պահ տուին:

1 «Արարատ», 1883, էջ 41-52, 85-94, 132-142, 177-185: Առաջին մասը ստորագրված է Յ. Վ. Մովսիսեան, երկրորդ եւ երրորդ մասեր՝ Յ. Վ. Մ., չորրորդ մասը՝ Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան:

Ալէքսանդրապօլում, ի միջի այլոց, ննջեցեալների վերաբերութեամբ մի երկու լաւ սովորութիւն կայ. առաջինն այն է, որ ուրիշ տեղերի պէս ննջեցելոց դագաղի վերայ թաղման կարգը եկեղեցում կատարելիս ազգականների կողմից լաց ու շիւան չի լինում, երկրորդ՝ սովորական դարձած մեծածախ հացկերոյթ չի կատարւում ոչ գերեզմանոցում եւ ոչ տանը: Ես չգիտեմ, թէ ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս է վերացել ազգականների սուգն ու լացը եկեղեցում կարգ կատարելիս, բայց մեռելահացը վերացել է մօտիկ տարիներումս Գեր. Սուքիաս եպիսկոպոսի փոխանորդութեան օրով, այն բարոյական պարտաւորութեամբ, որ ննջեցելատէրերը յօժարակամ նուէրներ հասցնեն տեղւոյն աղքատանոցին ի տեղի հացկերոյթի ծախուց: Այս բարոյական պարտքը ոմանք զանց են անում կատարելու, բայց ոմանք էլ լիառատ կատարում են, ոչ միայն աղքատանոցին, այլեւ միւս հասարակական հաստատութիւններին բաժին հանելով: Բայց ես դառնամ դէպի մի ամենակարեւոր խնդիր:

Ալէքսանդրապօլում տարուայ եղանակները իւրեանց յատկութեան կատարեալ արտայայտութեամբ իշխում են, օրինակ՝ դարունը եւ աշունը չափազանց անձրեւային են լինում, փողոցները այդ ժամանակ կատարեալ ցեխի գետակներ ու լճակներ են ներկայացնում, ամառը սարսափելի աւազախառն փոշին է իշխում, իսկ ձմեռը՝ ցուրտն ու թիփին: Գերեզմանատունը քաղաքի կենդրոնից կամ եկեղեցիներից, որոնք համարեա մի գծի վերայ են, երկու վերստաչափ հեռի է՝ դարի վերայ: Յուդարկաւորները բնութեան դէմ մաքառում են ամեն անգամ դէպի մշտնջենական բնակարանը իւրեանց սիրելին տեղափոխելիս կամ սարսափելի ցխային լճերի միջից ոստոստելով անցնելով եւ կամ փոշեխեղդ լինելով, իսկ այդ սովորական ճանապարհի վերայ հոգացող չկայ: Այդ սովորական ճանապարհի երթեւեկը որչա՛փ կհեշտանար, եթէ խճուղի դարձնէին՝ երկու կողմից քաղաքի մէջ լայն մայթեր եւ առուակներ չինելով:

Այս մասին տեղւոյս Հոգեւոր Կառավարութիւնը գրազրութիւն է սկսել դեռ այն ժամանակին, երբ 1878թ. Ալէքսանդրապօլու Գաւառապետը ապրիլի 18-ին № 3777 պաշտօնական հաղորդագրութեամբ յայտնում է կառավարութեանը գերեզմանատան փոխադրութեան համար կազմած արձանագրութիւնը, «որից երեւում է, որ ի միջի այլոց, որոշուած է յանձնել ճարտարապետական իշխանութեան քաղաքիս, կարգադրել, նորոգ գերեզմանատան ճանապարհը չինել արքունի գանձարանի եւ քաղաքի հաշուով, ընդ նմին եւ տեղը շրջապատել նշանաւոր գծերով եւ յետոյ պարսպով»: (Չակերտներով որոշուածը վեր առած ու փոխադրած է Հոգեւոր Կառավարութեան պ. Բաբայեանների յայտարարութեան մասին կայացած զեկուցումից):

Գերեզմանատունը փոխադրուել է որոշուած տեղը, բայց խոստումը ճանապարհի շինութեան եւ գերեզմանոցը պարսպելու համար ոչ միայն չի իրագործուել, այլ մոռացուել է անգամ:

Ինչպէս յայտնի է պաշտօնական գրադրութիւններից, նոր գերեզմանատունը սկիզբն է առել 1878 թ., չնայելով այդ կարճ ժամանակին, բաւական ընդարձակ տեղ արդէն չիրիմներով ծածկուած է, որ ցաւալի բան է: Եթէ Ալէքսանդրապօլի կլիման ընդհանրապէս առողջարար է՝ տարակոյս չկայ: Այդ ժողովուրդը, պատմութիւնից յայտնի է, որ շատակեր բազմածնունդ է: Որչափ նախանձելի կլիմէր ժողովրդեան կեցութիւնը, եթէ հոգ տարուէր առողջապահութեան վերայ եւս: Ոչ միայն գիւղացիք, այլեւ քաղաքացւոց մեծ մասը դեռ գետնափոր, խոնաւ բնակարաններում են պատսպարւում, ուր օդը եւ արեւի ջերմութիւնը մտնում է մի փոքր երդիկից: Այս իսկ պատճառով զանազան հիւանդութիւնները քաղաքիցս անպակաս են, որոնք նպաստում են գերեզմանատան այդպէս շուտ լցուելուն: Մենք՝ հայերս, դեռ չենք սովորել մեր գործերի մէջ կարգ ու կանոն պահել: Այսպէս էլ գերեզմանատան մէջ ննջեցեալները խառն ի խուռն թաղուած են, այն ինչ կարելի էր օրինաւոր կարգին ուղիներ թողնել եւ ննջեցեալներին առանձին-առանձին յատկացեալ մասերում թաղելով՝ ընդհանուր կարգ պահպանել, որով երթեւեկութիւնը գերեզմանատան մէջ կհեշտանար: Կարելի էր մինչեւ անգամ, եթէ ոչ իւրաքանչիւր չիրիմները բնական ծաղիկներով շրջապատել, գոնէ շրջան կազմող ուղիների երկու կողմը ծառեր տնկել, որով մեռելոց այդ տխուր աշխարհը հաճոյական տեսք կստանար, եւ մարդիկ, որ սիրում են առհասարակ այդ խաղաղ բնակարանի մէջ յաճախել եւ բաւականութիւն են զգում չիրիմների արձանագրերը կարդալով, այդ ծառերի հովանեաց տակ նստել եւ կարդացած արձանագրութիւնների իմաստների տրամադութեան տակ առ վայր մի մոռանալ աշխարհը իւր բոլոր մոլութիւններով, ուր առ վայր մի առաքինութիւնը կանգնում է իւր յաղթանակը եւ մարդուն ստիպում է լինել բարի, բարեգործ, արդար, ուղղամիտ, պարտաճանաչ եւ մարդասէր ընկեր, խնամառատ ծնող եւ պիտանի քաղաքացի: Գոնէ իմ վերայ այդ տպաւորութիւնը թողնում են չիրիմների արձանագրերը, որոնք իւրեանց մէջ են բովանդակում մարդկային մտքի առաքինութեան վերաբերեալ բոլոր նրբամտութիւնները: Բայց ես չեղուեցի:

Ինչպէս տեղւոյ Հոգեւոր Կառավարութիւնը գերեզմանատան ճանապարհը խճուղի դարձնելու համար գրադրութիւն է սկսել ում հետ հարկն է, այնպէս էլ գերեզմանատունը պարսպապատ եւ ծառազարդ անելու համար սկզբնառիթ են եղել ինչպէս յիշեցի մեծապատիւ եղբարք՝ Գէորգ եւ Բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանք, որոնք գրաւոր (№ 25, մարտի 5-ին,

1880 ամի) յայտարարութեամբ այդ նպատակին իւրեանց նուէրը ներկայացնելով Հոգեւոր Կառավարութեանը՝ խնդրում են կարգադրել, որ աղքատանոցի Հոգաբարձութիւնը իւրաքանչիւր ունեւոր ննջեցելատէրերից նուէրներ ստանայ նոյն նպատակի համար եւ երեք ամիսը մի անգամ հաշիւը ներկայացնի Հոգեւոր Կառավարութեան ի տնօրինութիւն:

Հոգեւոր Կառավարութիւնը յիշեալ Բաբայեանների ներկայացրած դրամը (№ 419, մարտի 19-ին, 1880 ամի) հրամանագրով ուղարկելով աղքատանոցի Հոգաբարձութեան՝ հարկաւոր կարգադրութիւնն անում է՝ տալով ժապաւինեալ գումար մոտօքն ու ծախքը գրելու, եւ պատուիրելով, որ աշխատեն Հոգաբարձութեան այդ գեղեցիկ նպատակի կատարման համար: Բայց ինչպէս այդ տեսակ գեղեցիկ նպատակները մի անգամ միտք բերելով՝ մինչեւ կատարելը մոռացւում են, նոյնպէս էլ այս՝ մոռացութեան է տրւում, եւ եթէ դէպքը չպատահէր, ես գուցէ բնաւ այդ մասին տեղեկութիւն չունենայի: Յուսալով, որ ժամանակը կուղղէ այն ամենը, ինչ որ մենք անհոգութեամբ պակաս ենք թողնում՝ մեզ լաւ մեղադրելով յուլութեան, ծուլութեան, թուլութեան, անտարբերութեան եւ որ գլխաւորն է՝ շուտով մոռացութեան համար: Շարունակեմ:

Յունիսից սկսած մինչեւ յուլիսի վերջերը քաղաքիս սովորական հոգմը իրիկնապահերին փչում էր սաստկութեամբ՝ աւազախառն փոշեղէն ամպեր յարուցանելով եւ ի պատիժ քաղաքացւոց անտարբերութեան՝ նոցա աչքերը լցնելով, որ տեսնում են ծառերի բացակայութիւնից յառաջացած այդ պատուհասը եւ չեն հոգս անում: Աւազախառն փոշու հետ ոչ սակաւ նեղութիւն պատճառեց եւ արտաքոյ կարգի տաքութիւնը, որ արեւի տակ Րօմիւրի ջերմաչափով հասնում էր 43 աստիճանի 11-3 ժամերին յուլիս եւ օգոստոս ամիսներում, որ թէեւ անհաւատալի է թւում, սակայն իրողութիւն է: Ջերմութիւնը այնքան սաստիկ է եղել, որ նկատել են մոծակներ՝ մանաւանդ քաղաքիս հարաւ-արեւմտեան կողմը եղած Արփաչայի ջրաւէտ եւ կանաչուտ եզերքներում:

Մի քանի օրով ազատութիւն գտնել կամենալով այդ արտաքոյ կարգի շոգերից եւ հրամանաւ հանգչիլ կամենալով պաշտօնիս զբաղմունքներից՝ ցանկացայ տեսնել Ղարս քաղաքը, բայց նախ քան ուղեւորութիւնս սկսելը, մի քանի խօսք էլ տեղւոյս դպրոցների մասին խօսեմ հարեւանցի կերպով:

Բ.

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼՈՒ ԴՊՐՈՅԸ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Յունիսի 1-ին սկսուելով տեղւոյս երկսեռ դպրոցների քննութիւնը՝ վերջացաւ նոյն ամսոյ վերջերին, եւ ուսուցիչները դպրոցների վարչութեանց հետ տարեկան ուսումնական մասին ղեկուցումները պատրաստելով՝ գնացին ամառանոց եւ Տիխիսի Հայ Ուսուցչական ժողովը: Ես դպրոցների ոչ ուսումնական եւ ոչ տնտեսական մասին պէտք է խօսեմ, այլ մի խնդրի մասին, որ յարուցուած է տեղւոյս Վիճակային դպրոցը թեմականի վերածելու համար:

Ալէքսանդրապօլի Վիճակային դպրոցը թեմական դարձնելու համար տեղի հասարակութիւնը եւ դպրոցի հոգաբարձութիւնը դեռ 1870 թ. սկզբներում հոգս է արել՝ յատուկ կանոնագիր խմբագրելով դպրոցի համար եւ առաջարկելով Վեհափառ Կաթողիկոսին ի հաստատութիւն: Այդ կանոնադրութեան մէջ դպրոցը միշտ թեմական էր յիշուած, բայց Վեհափառի կողմից հաստատուածի մէջ Վիճակայինի է փոխուած: Այս այսպէս, բայց տեղւոյս հասարակութիւնը ու մի խումբ երիտասարդներ խիստ փափագ ունին Վիճակային դպրոցը վերածել թեմականի, եւ որովհետեւ, ըստ օրինաց, իւրաքանչիւր թեմ մի թեմական դպրոց պէտք է ունենայ, եւ Երեւանի թեմի դպրոցը հենց Երեւանումն է, պատուելի երիտասարդները ցանկանում են, որ թեմական անունը Երեւանի դպրոցից վերցուի եւ հատկացուի Ալէքսանդրապօլի դպրոցին մի քանի հարգելի պատճառներով:

Նախ՝ որ Ալէքսանդրապօլի Վիճակային դպրոցը աւելի ապահով դրութիւն ունի, եւ երկրորդ՝ մինչդեռ Երեւանում միջնակարգ արքունի դպրոցներ մի քանի հատ լինելով՝ բաւականացնում են տեղւոյ հայերի ձգտումը, եւ թեմական դպրոցի բարձր դասարանները փակ են մնում: Ալէքսանդրապօլում այդպիսի միջնակարգ դպրոցներ չլինելով՝ ժողովուրդը իւր որդւոց հիմնաւոր կրթութիւն, ընդ նմին եւ՝ իւր ուսումնատենչ մանկտւոյն արտօնութիւն տալուց զուրկ է մնում, բայց եթէ Ալէքսանդրապօլի դպրոցը թեմական դառնայ, կարող է ժողովրդի այդ իղձը լցնել: Կրթութիւն ստանալու հետ արտօնութիւն ստանալը կեանքի խնդիր է, մանաւանդ սորանից յետոյ, եւ ես կցանկանայի ոչ միայն Երեւանինն ու Ալէքսանդրապօլինը թեմական դառնային, այլեւ միւս հայաշատ քաղաքներինը եւս, բայց եթէ ջանքը լինելու է միայն արտօնութիւն ստանալու եւ

փառասիրութիւնն հագեցնելու համար, ըստ իս, խորհուրդ չունի: Դիցուք Երեւանի դպրոցը թեմական է, դորանից ի՞նչ օգուտ, երբ համապատասխան դասարանները չունի: Այս դեռ բաւական չէ. դպրոցի վարչութիւնը գուցէ միայն ունենալու համար Գ. եւ Դ. դասարան է պահել, ուր անցեալ ուսումնական տարում Դ.-ում երեք, իսկ Գ.-ում չորս աշակերտ միայն կային: Մի դպրոցի համար, որի նիւթական միջոցները կոպէկներով են հաշուուում, այդ տեսակ տնօրէնութիւնն, եթէ ոչ յանցանք, գոնէ շուայլութիւն պէտք է անուանել: Լաւ չէ՞ր լինիլ Գ. եւ Դ. դասարանների վերայ գուր ծախսեր անելու տեղ՝ ստորին դասարանների զուգընթացներ աւելացնէին տարրական կրթութիւնը մանուկներին հայ մայրենի լեզուով մատակարարելու համար, որով նոքա կարող կլինէին արքունի դպրոցներում մեծ յառաջադիմութիւն գործել, քան թէ երկու դասարանների միայն եոթն աշակերտի համար երկու եւ աւելի ստորին դասարաններ՝ իւրաքանչիւրը միջին թուով 40 աշակերտներով, զրկել մայրենի լեզուի ուսուցումից: Առ այս՝ այսքանը: Դառնալով Ալէքսանդրապոլի դպրոցին՝ կասեմ:

Ալէքսանդրապոլի վիճակի համար հարկաւոր է մի միջնակարգ դպրոց տեղւոյն բազմահայ գիւղօրէից եւ նոյն ինքն քաղաքի պէտքը լրացնելու համար, արժանաւոր ուսուցիչներ ընծայելով ծխական դպրոցներին, եւ բանագէտ քահանայ՝ եկեղեցիներին, որոց սակաւութիւնը ոչ միայն զգալի է, այլեւ սովի չափ տագնապալի: Բայց նախ քան այդ տեսակ դպրոցի համար մտածելը՝ պէտք է մտածել աշակերտ հասցնել հարկաւոր քանակութեամբ, որ Երեւանի դպրոցի դէպքերը երեւան չգան, պէտք է միտ դարձնել նախ եւ առաջ թաղական դպրոցների թիւը աւելացնել քաղաքումս՝ վիճակային դպրոցի առաջին դասատանը հարկաւոր քանակութեամբ աշակերտ հասցնելու համար, որով վիճակային դպրոցը՝ ազատուելով պատրաստականների զուգընթացներից, իւր ուժը կկենդրոնացնի միայն հիմնական դասարանների առաջադիմութեան վերայ:

Թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս, որչափ ալէքսանդրապոլցիները ցանկանում են իւրեանց դպրոցի վիճակը բարձրացնել՝ մինչեւ անգամ Երեւանի դպրոցի արտօնութեան վերայ աչք ունենալով, եթէ ուրիշ կերպ չի յաջողել, նոյնքան էլ երեւանցիք պէտք է աշխատէին իւրեանց շնորհուած արտօնութեան համար հոգալ, պաշտպանել իւրեանց իրաւունքը՝ միեւնոյն ժամանակ դպրոցի վիճակը բարելաւելով: Բայց ի՞նչ ենք տեսնում, յարեւելից եւ յարեւմտից վեր են կենում Երեւանի դպրոցը պաշտպանելու, իսկ երեւանցիք գուցէեւ իւրեանց նուիրուած փաստաբանութիւնները չեն կարդում: Մինչդեռ պ. Ղ. Աղայեանը Շուշուց, իսկ պ. Յ. Գ. Ախալցխայից Երեւանի դպրոցի ներկայ արտօնութիւնը հարկաւոր համարելով՝ պատճառաբանութիւններ են անում:

Երեւանի դպրոցի ուսումնական հոգաբարձունք եւ գրագէտ տեսուչն ու ուսուցիչները բոլորովին լուռ են մնում: Այս լուրթեան պատճառը չեմ վստահանում այդ աստիճան անտարբերութիւնը համարել. երեւի մի յարգելի պատճառ կայ: Ինչեւիցէ, ամփոփելով գրուածքս այդ մասին՝ երեւանցւոց համար ցանկանում եմ արթնութիւն՝ իւրեանց առանձնաշնորհեալ արտօնութիւնը արդիւնաւոր կերպով պահպանելու, իսկ ալէքսանդրապօլցւոց համար ցանկանում եմ նախ՝ թաղական դպրոցների շատութիւն եւ վիճակային դպրոցի հիմնական դասարանների հիմնաւոր կրթութիւն, եւ ապա՝ թեմական դպրոց ունենալու ձգտում, եթէ միայն արտօնութեան համար չէ: Դառնամ ուղեգրութեանս:

Գ.

ԻՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼԸ ԴԵՊԻ ՂԱՐՍ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԽԻ
ՇԷՆՔԵՐԸ: ԱՐԳԻՆԱՅ: ԹԻՔԱՆԻՋՆԵՐ: ԱՄՐՈՅ: ՂԱՓՈՒԼԻԻ
ԱՄՐՈՅ: ՄՏԱԾՄՈՒՆՔ:

Ինչպէս վերն ասացի, Ալէքսանդրապօլի շոգերից եւ զբաղմունքներիցս մի փոքր դիւր գտնելու համար ցանկացայ Ղարս տեսնելու փափագս իրագործել եւ յուլիսի 15-ին առաւօտեան ժամը 6-ին կառք նստելով երկու ուղեկիցների հետ՝ բռնեցինք Ղարսայ ճանապարհը, որ մինչեւ Ղարս եւ կարծեմ այնտեղից մինչեւ սահմանագլուխը խճուղի է:

Դեռ նոր նուաճուած երկիրը չմտած, դեռ Արփաչայը չանցած՝ մենք հետզհետէ անցանք Ալէքսանդրապօլի հոչակաւոր բերդի կողքով, որ չինուած է Արփաչայի ձախ ափի վերայ: Գետի ձորի մէջ՝ բերդից ներքեւ, ճանապարհին մօտ, դեռ մնում են սահմանագլխի վերաբերեալ մի քանի հարկաւոր հաստատութեանց շինութեան մնացորդները՝ քայքայուած դրութեամբ, նոյնպէս եւ գետի միւս ափին՝ տաճկաց վերաբերեալների հետքերը, բայց աւելի աւերակ: Մենք Արփաչայը անցանք մի քարաշէն կամրջով, որ վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ է շինուած, ինչպէս եւ խճուղին: Արփաչայը, որով եւ կամուրջը կամ հին սահմանագլուխը՝ Ալէքսանդրապօլից հեռի է 3 վերստի չափով: Կամուրջն անցնելով՝ մենք արդեն նոր նուաճուած երկրումն էինք, եւ ամեն պատահած դարուփոս խօսակցութեան առարկայ էր դառնում: Ալէքսանդրապօլից դէպի Ղարս տանող ճանապարհի առաջին կայարանն է Արգինայ, եւ մենք մինչեւ Արգինայ հասնելը, անցանք հայի եւ թուրքի թիքնիզ գիւղերի մօտից:

Այդ գիւղերը գտնուում են փոսորակի մէջ, որոնցից հարաւ բարձրացող մի բարձրաւանդակի վերայ կայ մի հին ամրոց, որ կոչուում է գիւղերի

անուանով՝ Թիքնիզ: Թէ գիւղերը եւ թէ ամրոցը ճանապարհից դուրս լինելով՝ ես պատեհ առիթ չկարողացայ ունենալ տեսնելու, բայց, ինչպէս ինձ պատմեց գիտակ ուղեկից ընկերս, ճիշտ Ղափուլիի ամրոցի պէս է եղել: Իսկ Ղափուլիի ամրոցը, որ Ալէքսանդրապոլի գաւառումն է եւ հարաւային կողմն է գտնուում 2 ժամ հեռավորութեամբ, կրաշաղախ խարտեաչ կոփածոյ քարերով մի չէնք է՝ բարձր պարիսպներով եւ բրգաձեւ անկիւններով եւ շատ մեծ ծաւալ չունի:

Ժողովրդեան աւանդութեան նայելով՝ այդ ամրոցները (Ղալէք) շինուել են լեգզու ժամանակին, ուր պատսպարուել է հայ քրիստոնեայն՝ բարբարոս լեգզիների հալածանքից ազատուելու համար: Ես անցեալ տարի տեսայ Ղափուլիի ամրոցը (Ղալայ): Շատ հետաքրքիր եղայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ստանալ ժողովրդեան բերանացի աւանդութիւններից, բայց աւելի ոչինչ չկարողացայ լսել, գիր եւ արձանագրութիւն չկարողացայ նկատել պատերի վերայ: Առանց ժողովրդի աւանդութեան դէմ մեղանչել յաւակնելով՝ իբրեւ ենթադրութիւն կասեմ, որ այդ ամրոցները լեգզիների ժամանակից առաջ են շինուած, որովհետեւ լեգզիների ասպատակութիւնները տեղի էին ունենում անցեալ դարու մէջ, երբ Հայաստանը փոփոխակի Յունաց, Արաբաց, Պարսից եւ վերջապէս Տաճկաց իշխանութեան տակ ընկնելով՝ հոգիս ապաստան էր մնացել, ժողովուրդը յետին թշուառութեան մէջ՝ իւր դիւրութիւնը միայն գաղթականութեան մէջ էր փնտռում, չեմ յիշում դեռ շահ-Աբասի մեծ գաղթականութիւնը եւ աւերածութիւնները Հայաստանում: Այդ ողորմելի դրութեամբ հայերը բնաւ չէին կարող միջոց ունենալ ամրոցներ կառուցանելու այնպէս, ինչպէս Ղափուլիինն է, որպիսի շինութիւն կառուցանելու համար հարկաւոր է իշխանական սաստ եւ բաւական ոյժ՝ ժողովրդին աշխատացնելու համար:

Ըստ իս, այդ ամրոցները Բագրատունեաց հարստութեան օրով են շինուած եւ իշխանազն սեպուհների բնակարան պէտք է համարել եւ պատսպարան, թող ներքին պատերազմներն ու վէճերը, յունական աւերածութեանց եւ ալփաւլանների կոտորածների առաջ: Այդ ամրոցները այժմեան ռազմագիտութեան առաջ նշանակութիւն չունին եւ թնդանօթի մի քանի հարուած կարող են ճանապարհ բաց անել դէպի ամրոցի մէջը, բայց նեւ ու անեղի (աղեղ) դարերում դոքա անառիկ կարող էին համարուել:

Հ. Ալիշան Ղափուլիի ամրոցի համար ոչինչ չէ գրում, այլ Արեւելեան Շիրակայ գիւղերի կարգում միայն գիւղի անունը տալով անցնում է¹, իսկ

¹ Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 167:

Թիքնիզի համար «յորում հին շինուած մի» ասելով՝ մէջ է բերում Հ. Ներսէս Սարգսեանի գրուածքը, որից երեւում է, թէ ամրոցը «բերդ մի հոյակապ է»։ Հ. Սարգսեան նկարագրում է տեղի դիրքը եւ բերդի դրութիւնը՝ աւելացնելով, որ ինքը չէ կարողացել արձանագրութիւն ինչ տեսնել, որ ժողովրդեան պատմութեան հետեւելով՝ այլ քարերի հետ պոկած եւ ուրիշ բանի հետ գործ դրած է համարում։ Հ. Ալիշան Սարգսեանի նկարագրութեամբ Թիքնիզի ամրոցի մասին խօսելուց յետոյ՝ իւր կողմից աւելացնում է. «Ի հարաւոյ արեւելից գեղջն (Տիգնիս[108]) կայ բերդդ այդ, ի 1535 Չ. բարձու լեռնակի, եւ աւանդի մեհենատեղի լինել ի հնումն»¹։ Հ. Կիւրեղ Վ. Սրապեան ոչինչ չէ գրում այդ մասին։[109]

Թէպէտ Հ. Սարգսեան ասում է, որ Թիքնիզի ամրոցի արձանագիրը, ըստ վկայելոյ ականատեսից, ուրիշ քարերի հետ տարուել է ի պէտս այլ շինութեանց, սակայն ես կարծում եմ, որ բնաւ արձանագիր չէ եղել, որովհետեւ Ղափուլիինը չունի։

Մեր նախնիք, որ սովոր էին ամեն մի մատուռը պատմութեան համար աննշան արձանագրերով զարդարել, որոնք յայտնում են այս կամ այն մի նուէրք, զլացել են այդպիսի ամրոցների ճակատին մի մի արձանաքար կպցնել, երեւի նորա համար, որ մատուռն ու եկեղեցին՝ իբրեւ սրբատեղիք, շինողի բարեպաշտութեան առհաւատչեայ համարուելով՝ նոցա յարգը բարձրացնելիս են եղել։ Այն ի՛նչ, ամրոց շինողները այդ բաղդը չեն ունեցել, եւ դոցա շինութիւնը եւ ո՞վ գիտէ՝ ինչ դառը յիշատակութիւններ կարող էին կապուած լինել այդ ամրոցների շինութեան եւ նոցա շինողների անուան հետ։ Որովհետեւ այդ ամրոցներից ու բերդերից շատերը շինուած են իբրեւ ամբարդակ՝ հարազատ ազգային բուն իշխանութեան դէմ ընդվզելու համար։ Շատ համարելով այսքանը՝ դառնամ ուղեգրութեանս՝ յոյս ունենալով, որ այժմ հետաքրքիր հնախոյզ անձինք, աւելի մանրամասնաբար ի մօտոյ զննելով Շիրակի բազմաթիւ հնութիւնները՝ հարուստ նիւթ կմատակարարեն հետաքրքիր հայ հասարակութեան։

Թիքնիզների մօտով անցնում է Գարախանէ գետակը՝ իւր գետակներով, որ միանում է Արփաչայի Բաշ-Շօրագեալի՝ հին Շիրակաւանի կամ Երազգաւորսի մօտ, որի մասին յետոյ։

Հարթ ճանապարհը ու ամուր քարաշէն կամուրջները բարձրաբարբառ քարոզում են, որ քաղաքակիրթ եւ լուսաւորեալ տէրութեան ձեռք է կատարել այդ ամենը իւր զօրութեան եւ իւր հպատակների բարեկեցութեան համար. այդ ամենը Ռուսաց տիրապետութեան օրով են շինուած։

¹ Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 8:

Դ.

ԱՐԳԻՆԱՅ ԵՒ ԻՒՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Մենք հասանք Արգինայ, իջանք սուրհանդակատան սենեակներից մինում եւ, մինչեւ հանգու հունգը, տեսանք եղած հնութիւններից ամենակատելին՝ Արգինայի հռչակաւոր եկեղեցու մնացորդը: Այդ մնացորդն է եկեղեցու հիւսիսային եւ մասամբ արեւմտեան պատը: Եղած մնացորդներից կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցին շինուած է եղել հար եւ նման Երազգաւորսի եկեղեցուն, ինչպէս երեւում է՝ առանց սիւնի, որպիսին են Բազրատունեաց ժամանակի եկեղեցիներից շատերը՝ Մարմաշէն, Երազգաւորս եւ այլն:

Արգինայի եկեղեցու մնացորդի՝ հիւսիսային պատի ներսի դհի որմնանկարի վերայ կայ մի արձանագրութիւն, որի մի քանի բառերը հազիւ կարողացանք կարդալ հեռադիտակով եւ կարդացածներս գրելով՝ թողի ուղեկցիս մօտ, որ դժբաղդաբար մինչեւ ուղեգրութեանս կարգի դնելը՝ կորցրել էր այլ թղթերի հետ: Այդ մի քանի բառերն էին, որքան յիշում եմ. «Քեռորդի Խաչկայ Հայոց Կաթողիկոսի» եւ մի քանի բառ, որ մոռացել եմ: Արգինայի՝ նոյնպէս եւ Երազգաւորսի եկեղեցիք, նայելով իրանց մեծութեանը՝ շատ ու շատ բարձր են:

Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնների մասին փոքր ի շատէ գրել են հանգուցեալ Աբէլ եւ Սարգիս եպիսկոպոսները՝ մեծ մասամբ Անին ի նկատի ունելով, նույնպէս Շահխաթունեան հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Արեւմտեան Շիրակի մասին աւելի ընդարձակ գրել է Հ. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեան [110], որ ուղարկուել էր Վեհափառ Կաթողիկոսից՝ նոր նուաճուած երկրի հայաբնակ տեղերը վիճակագրելու, որ Արգինայի մասին խօսում է առանձին հատուածի մէջ ընդ վերնագրովս «Արգինայ գիւղաքաղաք»: Հայր Կիւրեղ Արգինայի «Մեծ Աթոռ» եւ այնտեղ մեռոն եփած լինելուն ի վկայութիւն բերում է հայերի եւ թուրքերի աւանդական խօսուածքը: Եւ յիշում է հայ պատմիչների խօսքերը, որոնք ապացուցում են Արգինայի ոչ միայն անցեալ փառքը իւր փարթամութեամբ, Հայրապետական Աթոռը իւր մէջ հիւրընկալելու պատհանութիւնն ունենալով, այլեւ մեծ ուսումնատեղի լինելը, որի մէջ դաստիարակուածները պապանձացնելիս են եղել յունաց իմաստակ աստուածաբաններին: Հ. Կիւրեղը ոչինչ չէ խօսում Արգինայի եկեղեցու այժմեան մնացորդի մասին¹:

¹ Տես՝ «Արարատ», 1879, Յունիս, Յուլիս ամսատետրակներ, եր. 229-230 եւ 306-307:

Շիրակայ մասին գրել է նաեւ Քաջբերունին՝ «Փորձ»-ի մէջ^[111], որ ունիւմ ձեռքիս տակ, որոնցից օգտուելու տրամադրութիւնս չեմ ծածկում նկատողութիւններս հետաքրքիր դարձնելու համար:

Արգինայի եկեղեցու մասին Հ. Ալիշան «Զայժմեան վիճակ այսպիսւոյ քաջանշան տեղւոյ այսպէս ստորագրէ մերս Սարգիսեան» ասելով¹, չակերտի մէջ առնում է հետեւեալը. «Աւանացեալ այդ Բագրատունեօք Արգինայ եւ պայծառ եկեղեցեօք պերճացեալ առ մի ի հասարակ գիւղիցն է տաճկաբնակ սակաւաթիւ տամբք ի մեծին դաշտաւայրի, ժամաւ հեռի ի Թիբնիզայ, բլրոց բարձանց կալով ի Թիկանց նորա յարեւմտից: Նախնի մատենագրացն յիշատակք զշինուածոց Արգինայի սակաւք են, Հայրապետանոցն եւ եկեղեցիք, զորս Խաչկայ կաթողիկոսի ասէ, շինեալ Ասողիկ, զեկեղեցեացն բազում գովասանութեամբ խօսի, հրաշատեսիլս եւ չքնադագեղս ասելով յօրինուածովք: Զերիցն ի դոցանէ չունիւմ ինչ ասել, որոց կմախք հագիւլ տեսանեն զերեսօք գետնոյ, միումն եւ եթ կոփածոյ քարանցն իսպառ փոնցեալ իբրեւ մորթեղերձ եղելոյ՝ անյայտացեալ ձեւովն արձանացեալ կայ: Սակայն մեծն այն ի չորիցն՝ Կաթողիկէն անուանեալ, զոր շինեալ ասէ նոյն մատենագիր վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբէթարդ խորան երկնանման, հիւսիսային որմոյն եւ եթ հանդերձ կիսասեամբն արեւմտեան կողմանն կանգուն կացեալ, բաւական լինի զարթուցանել զհաճոյական ախորժակ հնասիրին՝ ընդ վսեմութեան ձեւոյն, եւ անմահ կարդալ զձեռն ճարտարապետին իւրոյ Տրդատայ, որ նախ հիմն արկ սմին, եւ յետ այնորիկ Կաթողիկէին Անւոյ: Տարածութեամբ շատ փոքր է սա, քան գնա, այլ հոյակապութեամբն ոչ այնպէս: Արձանագրերն, որ ի վերայ արեւմտեան դրանն՝ իսպառ խանգարեալ, թուական մի եւ եթ նշմարի ի նմա ՆԿԱ. (1012)²:

Կայր եւ այլ տող մի արձանագիր յորմն անդ հիւսիսոյ ի ներքին կողմն, այլ առ տեղւոյն բարձրութիւն անվերժանելի մնաց: Կաթողիկոսունք երկու՝ Անանիա եւ Խաչիկ, աստանօր թաղեցան, որոց ցանկալի էր արդեօք շիրմացն անարատ կալ ցայսօր, այլ ոչ գիտեմ, որ կատարած եհաս նոցա: Ի կողմն յարեւմտից ի մէջ ձորոյն երեւին այլ եւս քարակոյտք աւերակաց եւ առ ափամբ սեպացեալ բլրոցն՝ աւերակ ամրոցի: Ի Հայրապետանոցին՝ եւ ոչ հետք նշմարին»:

Հ. Ալիշանի հետազօտութիւնից երեւում է, որ Արգինան նշանաւոր տեղ է եղել Զ. դարում, բայց աւելի հռչակ է ստացել Ժ. դարում, երբ Կաթողիկոսական Աթոռը այդտեղ է փոխադրուել:

Հ. Սարգսեան^[112] բաղդ է ունեցել, բացի յիշեալ եկեղեցուց, ուրիշ երեքի էլ կմախքը տեսնելու: Մենք այդ բաղդն էլ չունեցանք, որովհետեւ

1 Ալիշան Դեւոնդ, Շիրակ, եր. 12-13:

2 Խաչկայ կաթողիկոսանալը ըստ Ստեփաննոսի Տարօնցւոյ՝ է ի ՆԿԱ. թուին, տես՝ «Արարատ», 1879, 229:

կմախքներն այլ եւս չկան, միայն կրաշաղախ մի քանի գետնատարած թումբեր ցոյց են տալիս, թէ այնտեղ եկեղեցի կամ շինութիւն է եղել: Հ. Սարգսեան փափագ է յայտնում, որ խաչիկ եւ Անանիա կաթողիկոսների գերեզմանները անարատ կենային: Տաճարն ու եկեղեցին անարատ չպահողը՝ կաթողիկոսի գերեզմանի՞ն կխնայի: Բայց գուցէ գերեզմանները հողակոյտների տակ են, որոնք բաւական բարձրացած են մինչեւ դրան կէսը անհետացնելու: Մեր՝ եկեղեցին զննելու ժամանակ մի քանի հայ գիւղացիք ընդ հովանեաւ նստած՝ խորհրդածում էին տխուր. չգիտեմ՝ եկեղեցու ողբալի դրութիւնն ի նկատի ունէին, թէ՞ մի ուրիշ աւելի ողբալի պատճառ կար:

Արգինայի բնակիչքը տաճիկ են եղել, որոնք գաղթել են՝ Ռուսաց իշխանութեան տակ չմնալու համար: Մի քանի տուն են մնացել, որոնց գետնափոր խրճիթները նախանձելի դրութիւն չեն ներկայացնում: Տաճիկների գաղթելուց յետոյ կառավարութիւնը մալականներով է բնակեցրել այդ գիւղը, որոնք, ինչպէս յետոյ առիթ ունեցայ հենց իրանցից ականջալուր լինելու, գոհ չեն իրանց նոր բնակավայրից: Գաւառական վարչութեան բոլոր դիւանատները Արգինայում են, որն այդ բաղդին արժանացել է միայն ճանապարհի վերայ գտնուելով: Գաւառը կոչւում է Շօրագեալ:

Արգինան Ալէքսանդրապօլից տասնութ վերստ հեռի է եւ գտնւում է ուղղակի դէպի արեւմուտք, Ղարսայ չայի ձախ ափի վերայ, այնտեղ, ուր գետը երկար խորածորից դուրս գալով՝ ընկնում է փոսորակ հովտի մէջ: Արգինան շինուած է հիւսիսային արեւմուտքում գտնուած սարաւանդի դօշին, որի առաջին տարածւում է գոգաւոր փոսորակ, որ Հ. Սարգսեանի գրածին հակառակ՝ շատ փոքրացնում է դաշտի տարածութիւնը: Արեւմուտքից բարձրանում են այն բլրակները, որոնց միջից Ղարսայ չայը ահագին խորխորատ կազմելով՝ անցնում է իւր երկու կողմը՝ թողնելով բլրակների պարսպաձեւ սեպացած սպառուածքը, որոնք երկարելով գետի ուղղութեամբ՝ հետզհետէ լայնանում եւ կանաչազարդ թմբեր ձեւացնելով հիւսիսային, արեւմտեան եւ հարաւային կողմից՝ հովանաւորում են Արգինային եւ աւելի երկարելով դաշտի մէջ ընդսմին եւ ցածանալով՝ հաւասարւում են նորան, լեռնակուտակ ալիքներից սկսելով, գեղածիծաղ կոհակների պէս հաւասարուելով մակերեւոյթին՝ Արփաչայի ափին:

Վերադարձիս ես առիթ ունեցայ խօսակցել դիւանատներում ծառայող մի քանի պարոնների հետ, որոնց խօսքին նայելով եւ ներկայ դրութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ Արգինան գաւառական վարչութեան տեղի լինելու ոչ մի յարմարութիւն չունի, նախ՝ որ մի քանի տնուոր թուրքերն ու մալականները չեն կարող հայթայթել պաշտօնեաների եւ նոցա

մօտ եկող գանգատաւոր գիւղացիները կենսական պիտոյքը, երկրորդ՝ ծառայողները, որ բոլորն են քրիստոնեայ են, եկեղեցի եւ հոգեւոր պաշտամունք չլինելու պատճառով՝ զուրկ են մնում հոգեւոր մխիթարութիւնից եւ, իւրեանց այս կարիքին բաւականութիւն տալու համար գնում են Ղըզըլ-չախչախ հայաբնակ գիւղը, որ մօտ 6 վերստ հեռի է: Կայսերական տան համար յատկացեալ մաղթանքի եւ այլ եկեղեցական տօների օրերը ժամերգութիւն եւ Ս. Պատարագ տեսնելու համար:

Ե.

ՂԱՐՍԱՅ ՉԱՅԻ ԽՈՐԱՁՈՐԸ: ՀԱՀՆԱԼԱՐ ԳԻԻՂ:
ՊԱՆԴՈԿԱՊԵՏ: ԵՐԿՈՒ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ: ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՏԵՂԸ: ՓԱԼԴՐՈՒԱՆ:

Արգիայից դուրս գալով՝ դեռ մի վերստ հազիւ էինք անցել՝ մտանք վերեւ յիշած խորածորի նեղ կրճի մէջ: Խորածորի մէջ սկզբում զգացի մի տեսակ բաւականութիւն՝ աշխարհքը եզրափակուած տեսնելով ձորի ափունքով, եւ երկնքի հորիզոնը՝ սահմանափակած ձորափների գծով, բայց այդ բաւականութիւնը շուտով անբաւականութեան փոխուեց, եւ սկսայ ձանձրանալ: Զանապարհը գետի ձախ ափովն է տարած ջրին շատ մօտ, որ ի պահանջել հարկին՝ ճանապարհորդը կարողանայ ջուրը առնել գետից: Գետի աջ ափին բարձրացող բնութեան ճարտարապետած սեպ ժայռապարիսպը մնում է, ուր տեղ տեղ անձաւներ ու այրեր կան, բայց ձախ կողմին՝ ոչ նոյնպէս: Մարդու ձեռքը իւր օգտի համար աղաւաղել է բնութեան ճարտարապետութիւնը՝ ահարկու վսեմութիւնը նսեմացնելով ճանապարհի հարթավայրը պատրաստելու համար: Զորի ամայութիւնը ընդհատում են տեղ տեղ երեւացող կանաչապատ փոքրիկ փոսորակները, հեղասահ գետը եւ թռչունների թռթռոցը, որոնք օդի փոքրիկ տարածութեան մէջ թիթեռների պէս են երեւում: Այդ խորածորը ժամ եւ կէսից ավելի է տեւում, եւ անցորդը դեռ ձորից հազիւ դուրս եկած՝ անցնում է ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ շինած մի ամուր վայելչաշէն կամրջով, որ ձգուած է գետի վերայ: Անմիջապէս աչքի առաջ տարածւում է Շահնալար կոչուած գիւղը, գետի մի փոսորակ հովտի մէջ, կամրջից կէս վերստ հազիւ հեռավորութեամբ դէպ ի արեւմուտք:

Շահնալարում այժմ մալականներ են բնակւում: Գիւղի առաջ, գետի ափին, յոյները բանջարանոց եւ վարունգի մարգեր էին ձգել, որից բաւական օգուտ են քաղում, տեղացի մալականները հաւարածութեամբ են պարապում, սայլապանութեամբ եւ շատ սակաւ՝ երկրագործութեամբ,

իսկ արգալանդ հողը, գեղեցիկ դիրքը, ջրաշատ գոգաւոր հովիտը ժրաշան երկրագործին հրապուրում եւ նորա նախանձը շարժում, որ մի խումբ մալականներ գրաւելով՝ չեն մշակագործում ինչպէս պէտք է:

Շահնալարում կայ մի վայելչաչէն պանդոկ՝ ալէքսանդրապօլցի մի քանի երիտասարդների սեպհականութիւն, որոնք այժմ էլ կառավարում են յիշեալ պանդոկը, ուր ճանապարհորդները եւ շրջակայ գիւղացիք կեանքի մի քանի անհրաժեշտ պիտոյք կարողանում են ձեռք բերել: Բարի պանդոկապետները մինչեւ անգամ եկեղեցու հոգս էլ են քաշում, որովհետեւ սենեակում, ուր մենք տեղաւորուեցինք վերադարձին, մանր սպիտակ եւ դեղին մեղրամոմի թափթփուկներ կային եւ մի պուրակ էլ (դաստայ) սեղանի վերայ դրուած էր: Բարի պանդոկապետը, եթէ կրկնակի գնով էլ վաճառի իւր մթերքը, ճանապարհորդը եւ գիւղացիք առանց նայելու պատրաստ են մեծ բաւականութեամբ վճարել եւ գնել, միայն թէ խնդրածը լինի:

Շահնալարը իւր տեղադրութեամբ ամենապատուական գիւղ է, որի հարաւային կողմից մի վտակ եւ հիւսիսային արեւմտեան կողմից Ղարսայ չայը միանալով իրար՝ գիւղին եռանկիւնաձեւ մի թերակղզու կերպարանք են տալիս: Այդ գիւղում կան եւ մի քանի աչք ջրաղացներ:

Շահնալարը Հ. Ալիշան հայաբնակ գիւղ է համարում¹, բայց ճանապարհի վերայ եղած Շահնալարում բնաւ հայ չկայ: Միայն մալականները իրանց խայտաբղէտ ամառնային հագուստով եւ գլխարկով աչքի են ընկնում, եւ որոնց օրորոցաձեւ տները շինուած են գետի ափին:

Շահնալարից արդէն Ղարս տանող ճանապարհը երկու է դառնում. մինը փոստի խճուղին, որ գետի ափովն է տարած, միջնաբերդի հիւսիսային արեւմտեան կողմից պտտելով մտնում է քաղաք, իսկ միւսը, որ հին ճանապարհն է, Փալդրուան գիւղով եւ Մշկօներ կոչուած հանգրուաններով հարաւային կողմը թողնելով Շահնիլար բլրակները՝ արեւելեան կողմից է մտնում քաղաք: Մենք, որովհետեւ փոստի կառքով չէինք ուղեւորում, ընտրեցինք վերջին ճանապարհը՝ կարճ ու կտրուկ եւ պատերազմական տեղերին մօտիկ լինելու աղաճաւ:

Շահնալարից յետոյ իւր ճանապարհի վերայ առաջին գիւղն է Փալդրուան՝ մի ժամու կամ եօթն վերստի հեռաւորութեամբ: Թէ՛ գիւղը եւ թէ՛ իւր շրջակայքը հարուստ են առաջին եւ վերջին արեւելեան պատերազմների հետքերով եւ յիշատակներով: Մի տեղ մի խաչքար յիշեցնում է, որ կայսերական ընտանիքի մի անդամի կեանքը այդտեղ վտանգի է ենթարկուել, միւս տեղ յիշեցնում է, որ մի խումբ սպաներ իրանց հետ կենսազրաւ գինուորների հետ այդտեղ են հանգչում:

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 12:

Փալդերուանից դէպի հարաւ գտնւում է Քիւրակդարա կոչուած գիւղը եւ բլրակը, ուր բնակեցին առաջին եւ վերջին արեւելեան պատերազմների ժամանակ ռուսաց զօրքերը: Ուր 1854 թ. օգոստոսի 6-ին ռուսաց զօրքերը ընդ հրամանատարութեամբ հայազգի զօրապէտ Բէբուտեանի ճակատելով տաճկաց բանակի հետ, որ կրկնապատիկ շատ էր թուով, նկուն արին նոցա: Այդ սարսափելի պատերազմը տեղի անունով կոչուեց Քիւրակդարայի պատերազմ¹:

Փալդերուանից դէպի Ղարս տանող ճանապարհից դէպ ի հարաւ տարածւում են կանաչազարդ բլրակներ եւ սարադաշտեր, որոնք դեռ իւրեանց վերայ կրելով պատերազմական կէտերի հետքերը եւ հողաթումբերը՝ գրաւում են ճանապարհորդի ուշադրութիւնը: Դէպ ի հարաւ, իբրեւ հսկայ, բարձրացած է Ալաջայ կամ Արջոյ առիջ լեռը, որին դէպ ի հիւսիս իբրեւ թեւեր կամ ոստեր ալէձեւ բարձրացնում են գրեթէ աղիսաղուած իմ նկարագրած բլրակները արեւելեան եւ արեւմտեան ուղղութեամբ եւ գոգաձեւ մի դաշտավայր են կազմում, որի հիւսիսային սահմանն է Ղարսայ չայը եւ Զարիշատու միջակ բարձրութեամբ կապտատեսիլ լեռների շղթան: Ալաջայի առաջ խոնարհուող բլրակները, որոնց մասին խօսեցի, արեւելեան թեւին պատկանողները կրում են Ղարայեազ, Ղարա-դուգու եւ Ղզլ թափա անունները, որոնք ռուսաց մարտատեղիներն էին, իսկ արեւմտեան թեւին պատկանողները կրում են Աւլիա, Մեծ Եահնի եւ Փոքր Եահնի անունները: Արեւելեան թեւը խրամատուելով Ղարսա չայի հոսանքի կրճով՝ շարունակւում է մինչեւ Զլդրի եւ Զարիշատի լեռները, բայց միշտ խոնարհ կոհակաձեւ դարեր կազմելով, իսկ արեւմտեանը՝ վերջանում է Փոքր Եահնի բլրով եւ ճանապարհի անցքով: Այդ արեւմտեան սարավանդները իրանց հովանաւորող Ալաջայով՝ էին տաճկաց բանակատեղին եւ մարտատեղիները 1877-78 թթ. պատերազմին, տաճկացը՝ ընդ զօրավարութեամբ Մուխթար փաշայի, որ իւր վրանը եւ բուն բանակը դրել էր Ալաջայի դօշին, իսկ ռուսացը՝ ընդ զօրավարութեամբ հայազգի զօրապէտ Մ. Լորիս-Մելիքեանի[113], որի բուն բանակը Քիւրակդարայի հովտումն էր:

Բայց ես դառնամ ուղեգրութեանս:

Փալդերուան գիւղը հայաբնակ է: Բնակիչները զանազան չար ու բարի տեսած լինելով պատերազմի երեսից, եւ զանազան լաւ ու վատ մարդոց հետ յարաբերութիւն ունենալով պատերազմի, եւ գիւղի միջով անցնող ճանապարհի շնորհիւ ընչաքաղց եւ լպիրշ (դորանից մեղմ բառ չկարողացայ գտնել նոցա բնութեան որպիսութիւնը յայտնելու համար) են դարձել: Ծակաճանութիւնը թափւում է աչքներից ու երեսներից:

¹ Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 14: «Փորձ», 1879, ք. 5, եր. 166:

Բայց հայերը ինչ եւ լինին, նեղ ընդունեցին դիմում են Աստուծոյ ողորմութեանը, այնպէս որ մեր գիւղը մտնելիս մեծ-մեծ պղինձներով գեղից դուրս մի առուակի կանաչուտ եզերքում մատաղ էին եփում: Մենք իջեւանեցինք գիւղի արեւմտեան անկիւնում մի դուքանի մէջ, որի բարի դուքանդարը ձեռքից եկած բոլոր հիւրասիրութեան ցոյցերը չխնայեց. հազար շնորհակալութիւն: Եթէ մի բաժակ սառը ջուր խմացնողը Յիսուսի աշակերտի վարձ պէտք է ընդունի, ապա եւ բարի խանութպանը բիւրապատիկ վարձուց արժանի է, վասն զի բաց սրտով մեզ ընդունեց, եւ մենք յօժարակամ հիւրասիրութիւն տեսնելով՝ հանգստացանք եւ միջոց ունեցանք հեռադիտակով մեր (գիւղի շուրջը) եղած պատերազմական տեղերը դիտելու: Մինչ այս մինչ այն՝ երեւի մատաղի կերակուրը հասել էր, որ եկեղեցական պաշտօնեայքը մի խումբ մարդոց հետ սկսեցին եկեղեցական թափօրը՝ շրջապատելով մի սպիտակ սաւանով ծածկած սեղանի, որի վերայ դրուած էին եկեղեցական սրբութիւններն: Թափօրը վերջանալուց յետոյ բոլորը ծունկի գալով՝ սկսան (երեւի) Տէր ողորմեա ասել: Որքան սրտաշարժ էր տեսարանը, բայց ես բաղդ չունեցայ մասնակցել այդ հոգեւոր հանդիսին, որ ինձանից մօտ $1/2$ վերստ հեռի կատարւում էր: Մենք չկարողացանք մասնակցել եւ մատաղին, երեւի կամ մեր դուքանում իջեւանելը չէր իմացել մատաղ անողը եւ կամ սովորութիւն չունին օտարականին մատաղի բաժին տալ, այն ինչ մեր հիւրնկալ խանութպանին բաժին ուղարկեցին:

Ճանապարհի վերայ եղած գիւղերում դուքանները մի մի տեսակ պանդոկներ են, եւ ճանապարհորդը կամայ ակամայ այդտեղ պէտք է իջեւանի՝ ինչ կարգի մարդ էլ որ լինի. այդպէս էլ մեզ պատահեց: Իբրեւ նկատողութիւն կասեմ, որ թէ՛ դուքանի շէնքը եւ թէ՛ միջի մթերքը շատ խեղճ բաներ էին, կարելի է մի քիչ ձեւ տալ շինութեան եւ շատացնել վաճառքի տեսակները:

Զ.

ՄՇԿՕՆԵՐ: ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԵՐ: ՄՇԿՕՆԵՐ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒՆԵՆՅ:
ԱՆՄԱՐԴԱԲՆԱԿ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ: ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇԻՐԱԿԱՅՎՈՅ
ՀՈՂԻ ՊԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ, ՆՈՅԱ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ՂԱՐՍԱՅ ՀՈՂԵՐԻ ԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆԸ: ՇԻՐԱԿԱՅ ՍԱՀՄԱՆԸ:

Փաղըրուանից մինչեւ Ղարս ճանապարհի վերայ գիւղ չկայ, բացի Դահարլուեցլոց եայլից (հանգրուան), որ գտնւում է Մշկօներ կոչուած տարածութեան վերայ մի ճահճային լճակի հիւսիսային ափում: Այդ լճա-

կի հարաւային ափում դահարլուեցւոց եայլից մի վերստ հեռաւորութեամբ հանդիպահայեաց գտնւում է բայինդուրցւոց եւ զարաքիլիսեցւոց եայլէն:

Մշկօներ թերեւս Անւոյ ձորամիջի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու ՈԿԴ. թուին գրուած արձանագրութեան մէջ յիշուած մշակասաները¹, իսկ ճահճային լճակը՝ նոյն արձանագրութեան մէջ ցամաք ծովը լինին:

Մշկօները գտնւում է Եահնիլար բլրակներից դէպի արեւելք, Ալաջայից դէպի հիւսիս եւ կարծեմ՝ Խաթուն օղլի բէկերի կալուածքն է: Մշկօներ կոչուած դաշտավայրում, որ մոտ 15 քառակուսի վերստ տարածութիւն ունի, եւ Փալգրուանից մինչեւ Ղարս, Ալաջայից մինչեւ Զարիշատի լեռները՝ գիւղեր չեն երեւում: Ընդարձակ դաշտեր ու հովիտներ մոտ 20 քառակուսի վերստ պարապ են մնացել եւ յուլիսի 15-ին՝ այսինքն ամռան ամենասաստիկ շոգ եղանակին, այդ դաշտերը ծածկուած էին կանաչ խոտով: Թէպէտ մայիսը վաղուց անցել էր, բայց գոյն գոյն ծաղիկները՝ խոտերի միջից վեր բարձրացած, ցոյց էին տալիս իւրեանց գեղեցիկ բազմաթերթ պսակը: Այդ ընդարձակ տարածութիւնը անմարդաբնակ է գուցէ այն պատճառով, որ աղբիւր չկայ:

Ինչպէս յիշեցի, ճահճային լճակի հիւսիսային ափին՝ ճանապարհի մօտ, գտնւում է դահարլուեցւոց հանգրուանը (եայլայ), իսկ այդ հանգրուանը մի հին գեղատեղի է, որի եկեղեցու աւերակը դեռ նշմարելի է, եւ գերեզմանաքարերը դեռ երեւում են: Աստուած, որ այդ գեղեցիկ դաշտավայրը ստեղծել է, չէր կամենալ, որ բոլորովին անմարդաբնակ մնար ջրի չգոյութեան պատճառով: Մարդկային հանճարը եթէ ջրի համար հոգայ, եւ ձեռքը ջուր ունենալու համար գործէ՝ Աստուած անպատճառ ջուր կտայ, որ «որ հայցէ գտնէ»: Աստուած իսրայէլացիներին Արաբիայի արեւակէզ անապատի մէջ ապառաժից ջուր բղխեցրեց. մի՞թէ կզլանայ կանաչազարդ հովտումն լեռնադաշտակի մէջ ջուր տալ: Բայց մարդ է, որ գործէ գերկիր, իսկ մարդ չկայ: Դահարլուեցւոց եայլէն յիշելով՝ հարկ եմ համարում մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն տալ:

Դահարլին Ալէքսանդրապօլի գաւառի մէջ Արփաչայի ձախ ափի վերայ շինած մի գիւղ է՝ քաղաքից 7 վերստ հեռաւորութեամբ: Դահարլիից մինչեւ իւրեանց այժմեան հանգրուանը (եայլէն) առ նուազն 6 ժամու ճանապարհ է, եւ դահարլուեցին այդքան ճանապարհը կտրելով՝ իւր անասունների անդեաներով, ձիերի ջուլիւններով, ոչխարների ու այծերի հօտերով, գառների ու ուլերի յօրաններով, կահ կարասիքով չլուծ է Մշկօներ կոչուած տեղը՝ ամառը անցկացնելու համար, եւ մօտ 300 ուղբլի էլ փող է վճարում իբրեւ գետնահարկ Շորագեալի գաւառական վար-

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 16:

չուլթեան, որ Հասցնի կալուածատիրոջը: Բայց ինչի՞նչ են դաճարալեցիք այդքան դժվարութիւնները կրելուց յետոյ դեռ փող էլ վճարելով գալիս Մշկօներ կոչուած հանգրուանը: Ահա՛ ինչի:

Արեւելեան Շիրակը կամ Արփաչայի ձախակողմեան Շիրակը 1830 թ. գրեթէ անմարդաբնակ էր: 1830-ական թուականներին, երբ որ պատերազմից յետոյ ռուսները Ղարսը թողնելով պէտք է յետ դառնային՝ ըստ ներքին համաձայնութեան պատերազմող տէրութեանց, ցանկացող հայերը թէ էրզրումից եւ թէ Ղարսից գաղթեցին Ռուսաց հողը: Էրզրումի գաղթականութեան գլուխն էր տեղւոյն առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը [114], որ իւր ժողովուրդը բնակեցրեց Ախալցխայ եւ Ախալքալաք քաղաքներում, իսկ այդ երկու քաղաքների շրջակայքը լցրեց էրզրումի վիլայէթի հայ ժողովրդով: Ղարսի գաղթականութեան պարագլուխը Ղարսի առաջնորդ Չախալեան (Խաթակնեան) Ստեփան եպիսկոպոսն էր, որ իւր ժողովրդին բնակեցրեց Գիւմրի աւանում, գիւղացիներին էլ՝ Արեւելեան Շիրակայ դաշտի վերայ: Գիւմրին, ըստ Հ. Ալիշանի (ի Շիրակ) Կումայրին, ի պատիւ Ալէքսանդրա կայսերուհւոյն կոչուեց բերդի հետ Ալէքսանդրապօլ, որով եւ Արեւելեան Շիրակը կոչուեց Ալէքսանդրապօլու գաւառ: Ալէքսանդրապօլու գաւառը իւր արգաւանդութեամբ հրապուրեց շատ գաղթականներին, թող 1828-30 թթ. մեծ գաղթականութիւնը հետզհետէ ուրիշ տեղերից եկել յարել են նաեւ այլ հատուածներ. օրինակ, էրզրումցւոց մի մասը մի քանի գիւղերի գաղթականութիւններով եւ բայազէտցւոց մի մասը՝ նոյնպէս գիւղացի գաղթականներով, չեմ հիշում մանր-մունր հատուած եկածները: Այսպիսով, Ալէքսանդրապօլու գաւառը այնպէս խտացել է բնակութեամբ, որ ժողովուրդը ամեն դժուարութիւն յանձն է առնում իւր ապրուստի համար:

Ալէքսանդրապօլու գաւառում գիւղերը այնպէս մօտ մօտ են շինուած, եւ բնակիչքը այնքան են բազմացել, որ մինչեւ անգամ ճանապարհի համար բաց գետին չեն թողնում, հողը թէ՛ վարուցանքի եւ թէ՛ արօտատեղի լինելու չբաւականանալով, ժողովուրդը ինքն սովամահ չլինելու եւ անասուններին անօթի չկոտորելու համար, բացի իւրեանց հողահարկը վճարելը, այդ հողերը մշակելու համար անասունների արօտատեղիի աղաքաւ էլ հարկ է վճարում, որով կրկնապատկւում է իւր տուրքը, որով կրկնապատկւում է իւր թշվառութիւնը: Փոքր ինչ դիւր գտնելու համար աւելորդ անասունները տանում են հանգրուանները, որպէս զի ամբողջ դաշտերը մշակեն՝ առանց արօտատեղերի հօգս քաշելու: Ժողովուրդը, ինչպէս ասացի, բազմացել է, իսկ հողը նոյն մնալով եւ ամեն տարի ցանուելով, կորցրել է արգաւանդութիւնը, որ Ալէքսանդրապօլու գաւառացին ամենաթշուառ դրութեան մէջ է: Այս իսկ է պատճառը, որ քաղաքում առուտուր չկայ,

որովհետեւ գիւղացին մեծ նեղութեամբ հազիւ իւր օրապահիկը հայթայթելուց յետոյ այլ եւս կարողութիւն չէ ունենում իւր բարեկեցութեան համար քաղաքից անհրաժեշտ պիտոյքներ գնելու: Այս հանգամանքից ստիպուած՝ դահարլեցիք եայլայ էին դուրս եկել Մշկօներ կոչուած հանգրուաններում: Եւ ինչպէս լսեցի, շատ գիւղացիներ Արեւելեան Շիրակից հանգրուան են հաստատել Արեւմտեան Շիրակում՝ յատուկ տուրք վճարելով:

Հ. Ալիշան Շիրակի սահմանը հասցնում է մինչեւ Եահնիլար բլրակը եւ Մշկօները թողնում է Շիրակում: Ըստ իս, Արգինայի արեւմտեան կողմից գէպի հիւսիս երկարող սարերը, եւ հարաւից՝ Ղարայեալից սկսած մինչեւ Ալաջա եղած լեռնաշղթան, որոնց մէջ են Ղարայեալ, Ղըզլ-թափայ եւ Քատիկլար՝ բնական սահման պէտք է համարել հին Շիրակին, որով եւ Եահնիլար գիւղից սկսած՝ Փալդրուան գիւղը եւ Մշկօները կմնան Վանանդ գաւառի մէջ:

Է.

ՂԱՐՍԻ ՏԵՍՔԸ ՀԵՌՈՒԻՅ, ԻՄ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ: ԹՈՒՐԶ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ: ՂԱՐՍԱՅ ՔԱՐՔԱՐՈՏ ՔՈՒՉԻՔԸ ԵՒ ՄԵՐ ԻՋԵԲԱՆԵԼՈՒ ՏՈՒՆԸ: ԾԵՐՈՒՆԻՆ, ՆՈՐ ԲԱՆԱԼԻ ՓՈՂՈՅ, ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ՏՈՒՆԸ, ՔԱՐՔԱՐՈՏ ՆԵՂ ՓՈՂՈՅ, ԽՃՈՒՂԻՆ, ՄԱՅԹԵՐԸ ՏՆԵՐԻ ԱՌԱՋ: ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՊԱՐՏԵՉ: Յ. Ա. ԵՐԻՅԵԱՆԻ ՔԱՐԵՐԸ, ՆԵՂ ԼՈՒՍԱՄՈՒՏՆԵՐԸ, ՓՈՂՈՅԻ ՎԵՐԱՅ ԲԱՅՈՒՈՂ ԴՌՆԵՐԸ: ՀԻՆ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԸ, ՆՈՐԱ ԴՌՆԵՐԸ:

Մշկօներից մինչեւ Ղարս երկու ժամու ճանապարհ է, եւ Եահնիի գառիվայրը դեռ չիջած՝ երեւում է մեզ Ղարսը լեռների ստորոտում:

Որքան մոտեցանք Ղարսին՝ Ղարսը մեր աչքում փոքրանալ սկսաւ եւ իմ ենթադրութեան բոլորովին հակառակ դուրս եկաւ: Ղարսի անառիկ լինելու պատմութիւնը լսելով՝ ես կարծում էի, թէ այդ քաղաքը շինուած կլինի սարի դօշին եւ մի կիրճ պէտք է ունենայ ճանապարհի համար, իսկ այդ կիրճը պահպանուած կլինի անառիկ ամրոցներով ու մարտկոցներով: Բայց հակառակ իմ ակնկալութեանց՝ Ղարսը մի տափարակ ցած դաշտավայրի սպառուածքի անկիւնումն է, որի քամակին բարձրանում են միջակ բարձրութեամբ լեռներ եւ դոցա վերայ շինուած են բերդից ամրագոյն ու ահռելի մարտկոցները: Այդ ամրոցներից մինը դաշտի վերայ է՝ քաղաքի հարաւակողմը, որով քաղաքը չըջապատած է մարտկոցներով¹, որոնք միմեանցից մի վերստ հազիւ հեռավորութիւն ունենան:

¹ Այս տեսակ մարտկոցներ ըստ Քաջբերունու տասներկու հատ են: Տես՝ «Փորձ», 1879, ք. 5, եր. 191:

Առաւօտը 6-րդ ժամին Ալէքսանդրապօլից դուրս գալով ճաշու 3 ¹/₂ ժամին՝ մենք արդեն Ղարսի մօտ էինք եւ Ղարադաղ մարտկոցը մեր աջ կողմը թողնելով՝ պէտք է մտնէինք քաղաքը, բայց մեր ուշադրութիւնը գրաւեց խառնամբոխ մի բազմութիւն, ճիշտ այնպէս, որպիսի էր իսրայէլացւոց բանակը Եգիպտոսից դուրս գալուց եւ Կարմիր ծովը անցնելուց յետոյ: Այր եւ կին, ծեր եւ պառաւ, տղայ եւ աղջիկ խառնիխառն իւրեանց անասունների հետ տան կահ կարասիքը սայլերի վերայ բարձած՝ բանակել էին Ղարսի մօտ, քաղաքից դէպի արեւելահայրաւ գտնուած կանաչուտ դաշտի վերայ: Խոշոր գամբռները հսկում էին այդ բանակին: Ո՛վ էին դռքա, տաճիկ գիւղացիներ, որոնք չկամենալով օտարի հպատակութեան տակ մնալ՝ թողնում էին իւրեանց բնակավայրը եւ հեռանում: Նոքա գնում էին Տաճկաստան:

Մեր ետեւը թողնելով այդ բանակը անգէն մարդկանց՝ մենք թուրքաց գերեզմանատան մօտից անցնելով, մի քանի արքունի տաճիկ չէնքեր մեր աջ ու ձախ կողմը թողնելով՝ մտանք քաղաք եւ խառն ի խառն ցանցաձեւ այս եւ այն կողմ տարածուող փողոցներով, որոնց բաւիղ անունը դեռ շատ է, անցնելով՝ կանգնեցինք մի մարդաշատ փողոցի մէջ, որ վաճառուց հրապարակն է եղել: Ի՞նչ խորդ ու բորդ լաբիրինթոսներ, ի՞նչ նեղ նեղ բաւիղներ: Տէ՛ր Աստուած, եւ դռքա փողոց անուն են կրում: Վերջապէս, հարց ու փորձ անելով՝ գտանք մի ուղեցոյց, որ մեզ ցոյց տուեց այն տունը, որ մենք իջեւանելու էինք:

Ղարսը Տաճկաց սահմանագլխի երեւելի պահակն էր: Այնտեղ, ուր կենդրոնանում էր Տաճկաց զօրութիւնը, այնտեղ, ուր նստում էր գաւառակի կառավարիչը, երթեւեկի դիւրութեան համար ոչ մի կանոնաւոր փողոց չկայ, ոչ մի կարգին հրապարակ չկայ:

Վերջապէս, մենք իջեւանեցինք բայինդուրցի բարեկրօն Մելքիսեդէկ քահանայի տունը, որին կանխապէս յայտնում եմ իմ եւ ուղեկից ընկերներին շնորհակալութիւնը նորա արած հիւրասիրութեան եւ հաղորդած մանրամասն տեղեկութեան համար: Մեր իջած ժամին Տէր Հայրը տանը չէր, բայց նորա ծերունի հայրը զբաղեցրեց զանազան խօսակցութեամբ բաւական ժամանակ: Այդ խօսակցութեանց նիւթն էր ընդհանրապէս Բայինդուր գիւղը, որ իբրեւ իւր բնակավայր՝ բնաւ չէր մոռանում ծերունին եւ փափագանօք յիշում էր: Ծերունին հոգում էր եկեղեցու պայծառութեան, ժողովրդաց խաղաղութեան եւ բարեկեցութեան համար:

Մի եւ կէս ժամ այսպէս հանգստանալուց յետոյ, դուրս եկանք տանից քաղաքում շրջելու՝ մեր հարցասիրութեան բաւականութիւն տալու համար: Մեր իջեւանած տան հանդէպ նահանգապետի տան առաջ ուղի բաց անելու համար աշխատում էին մի քանի, կարծեմ, բանտարկեալներ,

եւ նոքա չարչարուում էին ճիթիհանքի մի մեծ քար տեղից դուրս հանելու համար. արդարեւ տաժանելի տանջանք: Մեր իջեւանած տանից շատ սակաւ հեռաւորութեամբ գտնուում է Ղարսայ չայի լայն ձորի ափը: Ձորի մէջով անցնում է հեզասահ գետը լուռ ու մունջ, կարծես բնաւ չէ շարժւում: Մենք մի նեղ քարքարոտ ծուռն փողոցով իջանք գետի ափը, որտեղից տարած է դէպի Սարիղամիշ եւ Կաղզուան ձգուող խճուղին: Միայն այդտեղ՝ ճանապարհի վերայ եղած տների առաջ, անտաշ քարերից մայթեր կային: Խճուղով մենք դէպի քաղաքի կենդրոնը ուղղուեցինք եւ մի քանի հրապարակով, որ ի պատիւ Կովկասու կառավարչապետի աւագով ծածկուած էր, եւ մի փայտէ կամրջով, որ ձգուած է գետի մի ճիւղի վերայ, անցնելով՝ մտանք հասարակաց պարտէզը կամ դարսեցւոց ասելով՝ սաղը, որ Աստուած պարտէզ կամ սաղ համարի: Մի քանի ճիւղեր տնկած են մի կղզու վերայ, զբօսնելու համար ուղիներ թողուած են, իսկ ընդհանրապէս խոտատեղի կարելի է համարել: Պարտիզում գետեղուած են մի քանի քարեր, որոնք, ինչպէս լսեցի, հնախոյզ պ. Ալէքսանդր Երիցեանն է գետեղել իբրեւ Արտաշես Բ. Արշակունի թագաւորի հաստատած սահմանաքարեր¹: Ըստ իս, այդ քարերը շատ հին չափտք է լինին եւ սահմանաքարի ոչինչ կերպարանք չունին:

Ղարսը շինած է գետի երկու ափերին, որոնք հետզհետէ բարձրանալով՝ ամբիթէատրոնի ձեւ են տալիս քաղաքին:

Տները շինուած են ասիական ճաշակով, փոքր եւ նեղ ցանցաձեւ փայտեայ վանդակով պատած լուսամուտներով, որոնք յատկապէս շինուած են կանանոցների համար: Տները պարտէզ եւ բակ չունին, քուչից (փողոց) անմիջապէս կարելի է մտնել տան սօխախը (նրբանցք): Քուչի վերայ եթէ դռները բաց լինին, անցորդները տնային բոլոր աշխատանքը կարող են նկատել, մանաւանդ ամառ ժամանակ, երբ տանեցիք սօխախում նստած տնային գործով են պարապում, կար ու կտուր անում, թել մանում, հիւսում եւ լուացք անում, որի սապնաջուրը ուղղակի փողոցի վերայ են ածում: Գոնէ ես այդպէս տեսայ իմ կարճ զբոսանքի կամ լաւ եւս զննութեան ժամանակ՝ վերադառնալով տուն մի ուրիշ նոյնպիսի քարուտ փողոցով, որ ճիշտ Աշտարակի նեղ քուչեքանց պատկերն է կրում, այն առաւելութեամբ, որ Ղարսինը աւելի զառիվայր է, կեղտոտ եւ աւելի խոշոր քարերով ծածկուած:

Տուն հասնելուց յետոյ մինչ այս մինչ այն, եկավ Մելքիսեդէկ քահանան՝ իւր ուշանալու պատճառը հայտնելով, որ էր դպրոցների համար խորհրդակցութիւնը վարժապետների հետ: Հետզհետէ խօսակցութիւնը շարունակուելով հասաւ այն կէտին, որ միայն Ղարսին է վերաբերում,

¹ Կարօտ է պատմական հաստատուն ապացութեանց: Ծան. «Արարատ»-ի խմբ.:

որի ազդեցութեան տակ ես մտադրուեցի հետեւեալ օրը շարունակել մեր զբօսանքը կամ զննութիւնը: Իմ ստացած տեղեկութեանց նայելով եւ տեսածիս ստուգութեամբ ենթադրելով՝ պատերազմից առաջ քաղաքում շատ սակաւ հայեր են եղել՝ գետի աջ ափին բնակութիւն հաստատած, որ հին բերդաքաղաքից դեպի արեւմուտք է ընկնում: Հայերի բնակավայրը, ուր են առաջնորդարանը, եկեղեցին եւ հայ դպրոցները, դրուած է միջնաբերդի, հին բերդաքաղաքի եւ գետի մէջտեղ եւ ճնշուած դրութիւն է ներկայացնում: Այդ թաղը կոչւում է Ժամու մահալայ, սկսւում է միջնաբերդի ապառաժեայ ոտքից եւ վերջանում է, ինչպէս ասացի, գետով եւ արեւելեան կողմից՝ բերդաքաղաքի պարսպով:

Այդ բերդաքաղաքը, որ այժմ Ղարսի մի թաղն է, հին հայկական Կարսն է՝ ամուր կրաշաղախով շրջապատած Անի քաղաքի ձեւով, միայն այն զանազանութեամբ, որ Ղարսը կապոյտ ժեռ (ժայռ) քարից է շինուած եւ Անույ պարսպի շինութեան նրբութիւնը չունի, քարերը լաւ յղկած չեն: Մենք այդ բերդաքաղաքի երկու դռները տեսանք, արեւմտեան՝ որի երկաթապատ մի փեղկը վայր ընկած էր, եւ տեղացւոց պատմութեան նայելով՝ Բէքուդովի պատերազմի ժամանակից հետէ եւ դեռ ընկած մնում է: Այդ դրան ճակատը արտաքին մի փառասիրութիւն չունի, եւ դրուագներ էլ չկան, այն ինչ հարաւային դրան ճակատը գեղեցիկ քանդակներով զարդարած է: Այդ դրան մօտ երեւում է մի արձանագրութիւն հայերէն, կարծեմ արաբացի տառերով արձանագրութիւն էլ կար. ես միջոց եւ յարմարութիւն չգտայ արձանագիրը վերծանելու: Հ. Կիւրեղ այս դրան քանդակներն ու ծաղկի նկարները աւելի հին է համարում, քան պարսպի շինութիւնը, իսկ արձանագիրն գալով՝ ասում է. «Այստեղ (դրան դրսի կողմը) հայկական քանդակներու հետ միասին կերելի եւ արձանագրի մի փոքր մասն պահող քար մի, որ դրուած է անշուշտ քանդակած թերին լեցնելու համար, որոյ ընթերցմունքէն մի ամբողջ խօսք չհարկցուիր»¹:

Քաջբերունին իւր Ալէքսանդրապօլից Ղարս ճանապարհորդական նկատողութեան մէջ մանրամասն յիշելով Ղարսի տները, դպրոցի մօտաւոր անցեալը, աշակերտների ձեռքով հրատարակուած օրագիրը եւլն.՝ ոչինչ չէ խօսում բերդապարսպի մասին², գուցէ շարունակութիւնը պարունակումն լինէր իւր մէջ այդ մասին տեղեկութիւններ, բայց, դժբաղդաբար, չէ շարունակուել: Իմ նկատողութեամբ, այդ դրան ճակատի քանդակներն ու դրուագները ոչինչ ներդաշնակութիւն չեն կազմում: Ըստ իս, դրան ճակատը քանդուելուց յետոյ ձեռքն ընկած դրուագաւոր քանդակագործ քարերը իբրեւ շինութեան հասարակ քար գործ են ածել: Ինչ եւ իցէ:

1 Կ. Վ. Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Եփեսոս Կարուց, «Արարատ», 1879, եր. 361:

2 Քաջբերունի, Ալէքսանդրապօլից դէպի Կարին, «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, ք. 5, էջ 172-192, ք. 9, էջ 106-123:

Ը.

ՊԱՐՍՊԱՊԱՏ ՀԻՆ ՂԱՐՍԸ: ՈՒԼՈՒ-ՋԱՄԻՆ: ԱՐԱՍ ԹԱԳԱՒՈՐԻ
 ՀԻՆԱԾ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՆ: ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅԴ
 ԿԱԹՈՒՂԻԿԵԻ ՄԱՍԻՆ: ՈՒՐԻՇ ԵԿԵՂԵՑԱՏԵՂԵՐ:

Ղարսի պարիսպները կրկին են եղել եւ բացի արեւելեան կողմից, որ խրամատ է ունեցել, միւս կողմերից շրջապատած լինելով, հարաւային եւ արեւմտեան կողմից՝ գետի պտոյտով եւ հիւսիսային կողմից՝ այժմեան միջնաբերդի անմատչելի քարաժայռով, անառիկ է եղել:

Այս պարսպապատի մէջ գտնուում են տաճկաց Ուլու-Ջամի կոչուած մեծ մզկիթը, որ այժմ այլ եւս դադարել է իւր պաշտօնը կատարելուց, եւ արքունի զանազան շէնքեր, դիւանատներ, կառավարիչ փաշայի ապարանքը եւլն.: Որովհետեւ հայկական բուն Կարսը հէնց պարսպապատի մէջն է եղել, հետեւաբար հայկական հին բոլոր շէնքերը այնտեղ են: Աբաս թագաւորի շինած Կաթուղիկէն՝ յանուն տասն եւ երկու առաքելոց, որ այօր էլ կանգուն կայ իւր սրածայր հայկական գմբէթով, գրեթէ նոր է բոլորովին: Չնայելով, որ 100 տարի է անցել եկեղեցու շինութիւնից յետոյ, բայց շէնքը մաքառելով բնութեան եւ մարդու հարուածների դէմ՝ մինչեւ այսօր շէն է եւ երկար շէն կմնայ, վասն զի կապոյտ որձաքարերը հայկական հանճարի շնորհիւ այնպիսի ամրութիւն են կազմում, որ մշտնջենաւոր կարելի է անուանել, եւ մարդկային բոլոր հնարագործութիւնը՝ հայկական այդ յիշատակարանը անհետացնելու համար եղաւ միայն, անուանափոխութեան եւ կրօնափոխութեան մէջ: Այդ եկեղեցին նայելով Բագրատունեաց ժամանակի ճարտարապետութեան նմուշների հետ, որպիսի են՝ Կաթուղիկէն եւ Ս. Փրկիչ եկեղեցին Անույ, Մարմաշէնի եկեղեցին եւլն., ոչինչ վսեմութիւն չունի, չունի եւ այդ ժամանակին յատկացեալ քանդակների նրբութիւնը, բայց մինչեւ ցայսօր միշտ օտարների նախանձը չարժել է իւրացնելու: Շինութիւնից յետոյ դեռ օժման նաւակատիքը չկատարած՝ ափսազաց Բէր իշխանը ապսպարում է չօրհնել եկեղեցին հայկական ծէսերով, որովհետեւ ինքն (Բէր) մտադիր էր յունական քաղկեդօնիկ արարողութեամբ օրհնել: Խեղճ Աբասի եկեղեցի, քանի անգամ կրօնափոխ եղար:

Եկեղեցին միջակ մեծութիւն ունի եւ շատ բարձր չէ: Շէնքը խաչաձեւ է, աւանդատները ցած են: Եկեղեցին շինած է մոխրագոյն կարմիր քարից, գմբէթի շուրջը անճաշակ քանդակներով փորագրուած են տասն երկու առաքելոց պատկերները: Գմբէթի պսակը միայն փուլ եկած է եղել, այն եւս ոռւս կառավարութիւնը նորոգել է՝ հայկական սրածայր գմբէ-

թի ձեւը չկորցնելով: Մենք բաղդ չունեցանք եկեղեցու ներսը տեսնելու, որովհետեւ փակ էր:

Առաքելոց եկեղեցու մօտերքը հին շինութեանց հետքեր են երեւում: Մի փոքրիկ մատուռ էլ կառավարիչ փաշայի առանձին աղօթատեղի էին փոխել՝ ապարանքին մօտ լինելուն աղագաւ. հա՛յ ժամանակ, ոչ միայն մարդիկը, այլ քարերն անգամ կրօնափոխ են արել:

Ռուսների՝ Ղարսը տիրապետելուց յետոյ, կողման գլխաւորը 1878 թ. ապրիլի 5-ին № 2274 հաղորդագրութեամբ Ալէքսանդրապօլու Հոգեւոր Կառավարութիւնից տեղեկութիւն է պահանջում, թէ հայոց ինչ եկեղեցիներ տաճիկները մզկիթ են դարձրել: Երեւի ցանկութիւն է ունեցել բարեխնամ տէրութիւնը հայերի կրած զրկանքների փոխարէն վարձատրել նոցա՝ նոցանից (հայերից) բռնի յափշտակուածը նորից յետ դարձնելով: Տեղւոյս Հոգեւոր Կառավարութիւնը ի պատասխան այս պաշտօնական հաղորդագրութեան՝ հիմնուելով 1830-ական թուականներին գաղթած ծերունիների աւանդութեան եւ նոյն ինքն իւր անդամոց, (որոնք էին Թաղէոս քահ. Տէր-Յովհաննիսեան եւ Դաւիթ քահ. Տէր-Սիմէօնեաց (այժմ հանգուցեալ) նոյնպէս Ղարսի գաղթական) վկայութեան վերայ՝ յատկապէս մատնանիչ է լինում Ս. Առաքելոց եկեղեցու վերայ, եւ մէջ է բերում պատմական փաստերը՝ ցոյց տալով Չամչեանի եռահատոր պատմութեան Բ. հատորի Իէ. (27) գլ., որ առած է Ստեփաննոս Ասողիկից: Յոյց է տուած այդ գրքի (Ասողիկի) պ. Մ. Էմինի ձեռքով ռուսերէն թարգմանութեան VII գլ., երես 117, որ յայտնապէս ապացուցանում է, թէ Ս. Առաքելոց եկեղեցին հայոցն է եղել: Պատմութեան վերաբերեալ կտորը Հոգեւոր Կառավարութիւնը այսպէս է մէջ բերում. «Ընդ այն աւուրս (937 Փրկչի թիւ հիմն էարկ Աբաս արքայ շինել զԿաթողիկէ եկեղեցի ի Կարս քաղաքի եւ ի հինգ ամս կատարեաց զայն հոյակապ եւ հրաշալի յօրինուածովք, սրբատաշ եւ որձաքար վիմօք»¹:

Սոյն տեղեկութիւն ի մասին յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ է բերուած եւ ռուսերէնը:

Բացի Ս. Առաքելոց եկեղեցուց, Հ. Կիւրեղ հինգ եկեղեցատեղիներ էլ է յիշում, որոնցից երկուսը մզկիթ դարձրած՝ տաճկաց օրով:

1 Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1785, Հտ. Բ., գլ. Իէ (27):

Թ.

ԱՅԺՄԵԱՆ ՄԻՋՆԱԲԵՐՐԸ: ԳԱՀԱՎԻԺՈՒԹԵԱՆ ԺԱՅՌԸ:
ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ՈՒՂԻՆ: ԳԵՏԸ: ԳԵՏԻ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԸ ԵՂԱԾ
ՍԱՐԵՐԻ ՎԵՐԱՅ ՄԱՐՏԿՈՅՆԵՐԸ: ԽՃՈՒՂԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ:
ԿԱՍՈՒՐՁԸ ԵՒ ԲԱԶՄԱՍՏԻՃԱՆ ՍԱՆԴՈՒՂՆԵՐՈՎ ԿԱՐԾ
ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ: ԳԵՏԻ ՁԱԽ ԱՓԻՆ ԳՏՆՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐԸ ԵՒ
ՂԱՐՍԵՅԻ ՈՒԽՏԱԲՈՐ ԿԱՆԱՅՔ: ԻՆԳԼԻԶ ԹԱԲԻԱՅԻ ԱՌԱՋԻՅ
ՄԻ ՀԱՅԵԱՅՔ ԴԵՊԻ ՔԱՂԱՔ:

Այժմեան միջնաբերդը ժամու մահլի եւ հին պարսպապատ Ղարսի հիւսիսային կողմն է, սեպացած քարաժայռի վերայ: Բերդը ըստ աւանդութեան՝ հայկական է, բայց շինութեան ժամանակը՝ անյայտ: Միջնաբերդի նորոգութիւնները տաճկաց ձեռքով բոլորովին նոր կերպարանք են տուել միջնաբերդին՝ մանաւանդ քաղաքի կողմից: Վերջին պատերազմի ժամանակ ռուսաց թնդանօթի մի ռումբ ծակել է միջնաբերդի պարիսպը եւ ի յիշատակ՝ մինչեւ այսօր նոյնպէս մնում է: Միջնաբերդի մէջ ամենաբարձր շինութեան կտրանը ծածանում է դրօշակը, իսկ պարիսպներից դէպի ամենայն կողմ բերանները բացած նայում են ահեղասաստ թնդանօթները: Մենք բաղդ չունեցանք բերդի մէջ մտնելու, հետեւաբար եւ այդ մասին լռութիւն կպահենք:

Ժայռը, որի վերայ շինուած է միջնաբերդը, արեւմտեան կողմից աւելի բարձր եւ սեպացած է, եւ միջնաբերդի ամենաբարձր շինութիւնն էլ այդտեղ է գտնուում: Տաճկաց օրով յանցաւորները այդտեղից են գահավիժուել, եւ այդ ժայռի ստորոտում յանցաւորների ընկած տեղը գտնուում են նոցա գերեզմանները: Սարասափելի տեսարան: Միջնաբերդի քարաժայռը արեւմտեան կողմից ճաքճաքած լինելով՝ քարերը երբեմն վայր են գլորուում, եւ այդպիսի մի խոշոր քարի վիժմունքից մի տուն փուլ է եկել եւ սպանել է մէջը բնակողներին. ես տեսայ տան փլատակը: Կառավարութիւնը արգելել է միջնաբերդի շուրջը տուն շինել, եւ եղածներին էլ հետզհետէ հեռացնում է: Գահավիժման տեղից մի քիչ հիւսիս՝ մեզ ցոյց տուին ստորերկրեայ ուղին, որով գետից ջուր պէտք է վերցուէր: Այդ ստորերկրեայ ուղին հին հայկական շէնք էին համարում: Գետը քաղաքի միջից դուրս գալով՝ շրջապատում է միջնաբերդը հիւսիսային կողմից ահագին խորածոր կազմելով, եւ բաժանում է միջնաբերդը հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերում գտնուած բոլոր մարտկոցներից: Այդ խորածորի մէջ միայն գետը իւր համրութիւնից դուրս գալով՝ փոքր ինչ ծիծաղերես է երեւում եւ կարկաչում:

Գետի աջ ափին մի պարտէզ է երեւում՝ զուարճութեան համար շինուած մի քանի շէնքերով, որ կարծեմ լքուած պէտք է լինի: Ինչպէս ասացի, գետը այդտեղ ահագին անդունդների միջով է անցնում եւ միջնաբերդը անջատում է մարտկոցներից: Այժմ բարեխնամ կառավարութիւնը մարտկոցներն ու միջնաբերդը ներքին հաղորդակցութեամբ կապելու համար գահավիժմանց տեղից մօտ մի վերստ հեռի մի հիասքանչ կամուրջ է կապել գետի վերայ:

Նորանոր շինութեանց եւ ճանապարհի վերայ աշխատում են հարիւրաւոր մշակներ եւ քարահատներ, որ բոլորն էլ յոյն են, թող հարթ խճուղին, որով կապուած են միջնաբերդն ու մարտկոցները, կամրջի ուղղութեամբ բազմաստիճան սանդուղ է կառուցած ի պահանջել հարկին շտապման համար, որ ամենակարճ ճանապարհն է գետով բաժանուած մարտկոցները միմեանց կապելու համար:

Գետի ձախ ափին՝ գրեթէ անելանելի լանջակողմի վերայ, մի աղբիւրի շուրջը նկատեցինք մի խումբ կանայք եւ մանկտի, հարցուփորձից յայտնուեց, որ աղբիւրը ուխտատեղի է եւ բարեպաշտ կանայք առ ոչինչ համարելով անելանելի ճանապարհի դժուարութիւնը՝ գնում են երկրպագելու: Կարծեմ այդ տեղն է Միանձունք կոչուած ուխտատեղին: Մենք այդ աղբիւրը եւ ուխտագնացքը նկատեցինք գետի ձախ կողմի սարի վերայ եղած մարտկոցները տեսնելու համար բարձրանալիս: Մարտկոցների միայն արտաքինը տեսանք, տեսանք նաեւ նոր շինութեանց պատրաստութիւններն, եւ վերջապէս Ինգլիզ Թաբիայի առաջից պատահութիւն ունեցայ դէպի քաղաք նայել: Ամենայարմար տեղից դիտելով քաղաքը եւ նորա բազմազանութիւնը՝ մի տեսակ մտախոհութեան ենթարկուեցի: Այդ ժամանակ մարդը իւր բոլոր որակութեամբ աչքիս առաջ պատկերացաւ: Տասնաւոր սրածայր մինարէներով մզկիթները հիշեցրին ինձ մարդուս զգացմանց արտայայտութիւնը դիպի Աստուած: Հրապարակը իւր շրջապատող վաճառանոցներով յիշեցրին ինձ մարդկային բանականութեան այն կատարելութիւնը, որով ջանք է անում իւր ապրուստը յայթայթելուց յետոյ՝ իւր բարեկեցութեան համար կարգուած բոլոր հաստատութեանց բաժին հանել: Տեղ տեղ երեւացող վայելուչ շէնքերը յիշեցրին ինձ մարդկային տրամադրութիւնը միշտ դէպի յառաջ եւ կատարեալը՝ ըստ ճաշակի նրբութեան եւ ըստ զարգացման աստիճանի: Գետնափոր խողովը յիշեցրին ինձ մարդկային ընկերութեան մէջ այն բոլոր դէպքերը, որոնք թշուառութեան անուն են կրում՝ աղքատութիւն, հիւանդութիւն եւ տառապանք՝ սովի եւ մերկութեան երեսից: Ոստիկանարանը իմ միտը բերեց, որ մարդկային ընկերութիւնը որչափ զարգանայ, սակայն խաղաղ կենակցութեան համար խնամակալի կարօտ է: Բանտը ինձ յիշեց-

ընդ մարդկային ընկերութեան մէջ մի խումբ ճիւղերի գործողութիւնն, որով այդ մարդիկը ուզում են ուրիշների հաշուով ապրիլ եւ իւրեանց անպէտք գոյութիւնը պահպանելու համար՝ շատ պիտանի կեանք կարճել: Դատարանները ինձ յիշեցրին արդարադատութիւնը, որով մարդս այս աշխարհի վերայ եւս իւր գործոց հատուցման մի մասն պէտք է ստանայ: Անառիկ ամրոցները, բերդը եւ զինուորները ինձ յիշեցրին մարդկային հնարագիտութեան առհաւատչեան, որով աշխատում են իբրեւ մարդ, իբրեւ ժողովուրդ, իբրեւ ազգ իւրեանց գոյութիւնը պաշտպանել եւ ըստ բնական օրինաց՝ տկարներին իւրացնելով իւրեանց գոյութիւնը հաստարմատ դարձնել: Այդ մտածութեանց ենթակայ՝ դարձանք դէպի քաղաք ուրիշ ուղղութեամբ, դարձեալ անկանոն, խորդ ու բորդ եւ նեղ փողոցներից անցնելով:

Ժ.

ՂԱՐՍԻ ՀԱՅԵՐԸ: ԵԿԵՂԵՅԻՆ: ԴՊՐՈՅԸ: ՍԱՖՐԱՋԵԱՆ ԵՒ ԻԻՐ ԽՈՒՄԲԸ: ՄՏԱԾՄՈՒՆՔ: ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԸ: ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԵՒ ՈՒՍՈՒՅՉԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԶԱՆՔԸ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ: ՂԱՐՍԻ ՔԱՀԱՆԱՅՔԸ: ՂԱՐՍԱՅ ՉԱՅԸ ԵՒ ԻԻՐ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԵՐԻ ՇԷՆՔԵՐԸ: ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԻՋԻ ԱՅԼԱՍԷՈՒ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐԱՋ ՄԱՐԴԻԿ: ԻՄ ՈՒՂԵԿԻՅՆԵՐԸ ԵՒ ԿՐԻԼՕՎԻ «ԹԱԹՈՒԼԻՆ ԳԱԼԱՃՕՇ»-Ի ԽԱՉՕ ԱՂԲԱՐԸ:

1830 թ. գաղթականութիւնից յետոյ, ինչպէս լսեցի, զանազան տեղերից գալով՝ հայերը մի պատկառելի թիւ են կազմելիս եղել 1877 թ. պատերազմից առաջ, որոնց թիւը հարիւրներով է հաշուելիս եղել: Այդ հայերը իբրեւ նորակա գաղթականներ՝ պարապած են միայն արհեստով եւ առեւտրով: Այդ հայերը մեծ մասամբ կենդրոնացած են գետի աջ ափից սկսած մինչեւ միջնաբերդի ստորոտը:

Հենց այդ տեղն էլ շինուած է հայոց եկեղեցին, որ ունի երկու ճանապարհ. մինը՝ կարճ ու կտրուկ, բայց դժուարեւանելի, նեղ քուչով անցնող եւ կոպիտ քարէ սանդուղներով բարձրացող, իսկ միւսը՝ փոքրիշատէ կանոնաւոր: Ղարսայ եկեղեցին շինուած է այս դարի սկզբում, փայտածածկ եւ օրորոցածեւ է: Հարաւային անկիւնում շինուած է զանգակատունը, բայց ոչ հայկական սրածայր գմբէթով: Զանգակատան վարի յարկը յատկացուած է (ինչքան յիշում եմ) դպրոցական գրատան: Եկեղեցու շինութեան թուականը անհմուտ գրչութեամբ գրուած է արեւմտեան պատի երեսին դրսի կողմից: Եկեղեցին մտնելիս երկու բան մեզ նկատելի եղավ.

առաջին, ժողովրդանոցում հիւսիսային պատին կից ներսի դհից հաստատած սեղանաձեւ տեղ, ուր սուրբ անօթներ կային, եւ մոմեր էին վառւում, գորփուրայ է փռած եւ այս մի ոչ շատ հին խաչքարի առիթով, որ հաստատուած է պատի մէջ: Օտարականը կարծում է պատարագի սեղան լինել: Երկրորդը, առաջին կարգի հիւսիսային սիւնին կպցրած հնչակով ժամացոյցի դազաղաձեւ պահարանը մօտ երկու արշին երկարութեամբ: Թողնելով արտաքին տեսքի անյարմարութիւնը, անյարմար է նաեւ նորահամար, որ ժամերգութեան ժամանակ ժամացոյցի հնչակը կարող է դէպի ինքը գրաւել ժողովրդեան ուշադրութիւնը եւ շարունակ չըխկ չըխկոցը տաղտուկ բերել: Մեր տեսած ժամանակ ժամացոյց չկար, երանի թէ ժամացոյցը հաստատէին հերթապահ քահանայից սենեակում (եթէ կայ): Ես նկատելի բան չեմ համարում քուրճի կտորները, որ ձգուած են եկեղեցու մէջ՝ վերան կանգնելու համար, որովհետեւ դոքա սովորական բաներ են, թէեւ բոլորովին անհաճոյ:

Եկեղեցին ունի երկու ավանդատուն, հարաւայինը՝ Ս. Մասանց յատկացուած, ուր ժամերգութեան եւ արձակ ժամանակները անխտիր երթեւեկում են ժամաւորները, թէպէտ եւ արգելք լինէր այդ բանը ժամերգութեան. այդ սովորութիւնը Ալէքսանդրապօլում էլ կայ: Հիւսիսային ավանդատան մէջ զգեստաւորուած է պատարագի քահանան եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայք, այդտեղ են պահուած եկեղեցական գործածելի իրերը:

Եկեղեցու առաստաղի վերայ մեզ ցոյց տուին այն տեղը, ուր պատերազմի ժամանակ ռումբը ծակելով ընկել էր եկեղեցու մէջ՝ բարեբաղդաբար ոչ ժամերգութեան ժամանակ:

Եկեղեցու հիւսիսային արեւմտեան կողմը գտնւում է երկսեռ դպրոցաց երկյարկանի շէնքը: Այդ շէնքի հարավային երեսի սենեակները յատկացուած են տղայոց դպրոցին, իսկ հիւսիսայինը՝ աղջկերանց: Երկու կարգ սենեակների միայն արեւմտեան ճակատին եղածները բաւարար լոյս եւ յարմարութիւն ունին, իսկ մնացեալքը՝ ուսումնարան լինելու շատ սակաւ յարմարութիւն, վասն զի լոյսը մի հատ լուսամուտով սենեակի երկարութեան ճակատից է անցնում սենեակի մէջ: Տղայոց եւ օրիորդաց բաժինները հաղորդակցութեան դուռն ունին հէնց շէնքի միջից: Դպրոցական շէնքի մէջ աղջկանց բաժնում գտնւում է մէծ դահլիճը՝ թատրոնական բեմով եւ պարագայիւք, ուր ներկայացումներ են տրւում ի նպաստ դպրոցաց:

Մեր տեսած ժամանակ արձակուրդ էր, հետեւաբար չկարողացանք աշակերտները եւ նոցա ջանքը տեսնել, եւ արձակուրդի պատճառով էլ դպրոցներում պատսպարուած էր Սաֆրազեանի խումբը իբրեւ ազգային դերասանների խումբ՝ անվարձ: Ինչպէս յետոյ լրագրներից տեղե-

կացանք՝ պ. Սաֆրազեան եւ իւր խումբը լաւ հատուցումն են արել իւր ազգային խմբին ազգասիրաբար հիւրասիրող դպրոցական վարչութեան. թող օգուտ տալը վնասներ եւս պատճառելով եւ անշնորհակալ հեռանալով: Ե՞րբ մեր հայերը խելքները գլուխները կհաւաքեն: Ե՞րբ մեր հայերը ամեն անձնական շահ եւ օգուտ ազգասիրութեան պատրուակից կկարողանան ջոկել:

Մինը իւր արհեստով պարապելով արտադրութիւնը վաճառելիս, ազգասիրութեան խանդ է հռչակում, եւ մեղադրում կրկնապատիկ գնահատած արտադրութիւն չառնողներին՝ իբրեւ ազգատեսացներ, հայրենիքի յիշատակներով չհետաքրքրուողներ, եթե արտադրութիւնը լուսանկար պատկերներ են տեսարանացուցի յատկացած, աւելի մեղադրութեան արժանանում են չգնողները:

Դիցուք, արտադրող արհեստաւորը իւր ապրանքը սաղացնելու համար իրաւունք ունի ամեն միջոցների դիմել: Ի՞նչ ասել եւ այնպիսիներին, որոնք արձագանք են դառնում արհեստաւորին:

Մինը, դիցուք, մի պանսիօն ունի եւ այն՝ Տաճկահայաստանի մի հայաշատ քաղաքում: Պարոնը այդ պանսիօնում ընդունում է աշակերտներ՝ յատկացեալ թոշակադրամով: Պարոնը իւր պարապմունքը հռչակում է իբրեւ ազգասիրութիւն եւ մի ուրիշ բարեգործական ընկերութեան դպրոցի կահ կարասիքը ապօրինաբար իւրացնելու յետոյ՝ իւր գործը իբրեւ ազգասիրութեան խանդ հրատարակելով՝ ողորմութիւն կամ նպաստ է պահանջում, չտուողներին ազգատեսաց եւլն. անուանելով: Մի ուսումնարան պահող, որ ինքն իւր ուժերի վերայ վստահ չէ, մի քաղաք, որ իւր գաւազները կրթութեան հոգսը չի կարող քաշել՝ իրաւ եղկելի են: Դիցուք, հարստահարուած ալաշկերտացուց հոգսը քաշեն բարեսէր անձինք, որովհետեւ դրանք պատերազմի եւ սովի ժամանակ ամենից աւելի հարուածների ենթարկուեցան: Ի՞նչ ասելու է վանեցուց, որ իրանց աչքածակութեամբ եւ ամենայն կողմ սփռած մուրացկաններով աշխարհ հոտացրին:

Դիցուք, մի խումբ պարոններ, չկամենալով կամ չկարողանալով ուրիշ միջոցաւ իւրեանց ապրուստը հայթայթել, իւրեանց բաղդը փորձում են թատրոնական բեմի վերայ եւ չկարողանալով յաջողութիւն գտնել իւրեանց քաղաքում՝ ընկնում են երկրէ երկիր, միշտ իրանց ընտրած պարապմունքի անունը կոտրելով անյաջողութեամբ: Այդ պարոնները իրանց օգտի համար ամեն բան կարող են ասել եւ անել, բայց ինչ ասել նոցա, որոնք այդպիսիների արածը ջատագովում են եւ ազգասիրութեան գործ համարում: Հայոց ազգի մէջ ազգասիրութիւն բառը այնքան կեղտոտ բաների պատրուակ դարձաւ, որ ինքն էլ կեղտոտուեց եւ հեգնական խօսքի նշանակութիւն ստացաւ: Բայց... կարճ կտրենք: Ես մեր ազգային գործե-

րի յաջողութիւնը այն ժամանակ երաշխաւորեալ կհամարեմ, երբ ամեն մինը ըստ արժանեաց կգնահատուի եւ իւր արդար վաստակի փոխարէն՝ հատուցումն կստանայ: Ժամանակ է ընտրութիւն անելու: Բայց ես դառնամ դէպի իմ ուղեգրութիւնը:

Եկեղեցու հարաւային որմին կից արեւելեան կողմից գտնուում է առաջնորդարանը՝ սակաւ բարեփոխութեամբ տաճիկ ճաշակով շինած: Թէ՛ դպրոցը, թէ՛ եկեղեցին եւ թէ՛ մանաւանդ Առաջնորդարանը վայելուչ դիրք ունին: Որովհետեւ միջնաբերդի անմիջապէս ստորոտին գտնուում է եկեղեցին իւր հաստատութեամբ: Այս պատճառով էլ շատ սեղմուած է, ընդարձակուելու տեղ չունի: Այս իսկ պատճառով, տեղւոյն հայերը ջանք էին անում մի այլ եկեղեցատեղի ստանալ կամ թափուր մնացած մզկիթներէից (°) մինը եկեղեցի դարձնել: Այս մասին Ղարսայ Գեր. Առաջնորդը խնդրամատոյց է եղել, ուր հարկն է:

Առաջնորդարանից նայողին Ղարսի տները երեւում են սանդխաձեւ վայր իջած մինչեւ գետը, եւ գետից նոյնպէս սանդխաձեւ վեր բարձրացած յաջ եւ յահեակ: Ամենից ավելի մարդաբնակ են գետի հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը, իսկ մի քանի թաղեր արդեն քանդուած, հատկապէս Թեզ-խարաբա կոչուած թաղը եւ հին բերդապարսպի ու Ղարադաղի մէջտեղի արուարձանը, որ կոչուում է Բայրամ փաշա: Առաջնորդարանի դրան առաջ մի քանի գերեզմանաքարեր կան՝ եկեղեցու հարաւային պատի տակ: Երեւի առաջնորդների ու նշանաւոր անձանց գերեզմաններ են: Մենք մի քանի անգամ տեսակցեցանք Ղարսի Առաջնորդ Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոսի հետ: Իհարկէ, մեր խօսակցութեան նիւթը պէտք է լինէին ազգային գործերն ու դպրոցները յատկապէս: Դպրոցների մասին եղած խօսակցութիւններից կարելի է հետեւեալը եզրակացնել: Դպրոցը տաճկաց օրով շատ խեղճ բան է եղել: Ռուսաց հետ Ղարսը քաղաք մտնելով՝ ռուսաստանցի բարեսէր հայերը ջանացել են դպրոցը վերականգնել. նախ եւ առաջ, չէնքը բարեփոխելով եւ հետզհետէ դպրոցական կահ կարասիքը կարգի դնելով՝ ըստ արդի մանկավարժութեան պահանջից: Այս ջանքերը արդիւնաւորուել են յատկապէս Ղարսում գտնուող հայ բժիշկների աշխատութեամբ, որոնց մէջ ամենից յարգելի տեղը բռնում են բժիշկ Ղազաղեան, Կաճկաճեան եւ Յարութիւնեան: Յարգելի բժիշկների ջանքը պսակուել է Առաջնորդի աննախանձ աջակցութեամբ եւ յօժարակամ օժանդակութեամբ: Յարգելի խումբը իւր պարագլուխ Առաջնորդով դպրոցի բարոյական յառաջադիմութեան համար հոգալուց յետոյ, ջանացել է նիւթականի համար էլ հոգալ՝ մի քանի անշարժ կալուածներ ձեռք բերելով: Եթէ տեղւոյն հայերը աւելի եռանդն ցոյց տային, դպրոցը աւելի կալուածոց տէր կլինէր:

Տղայոց դպրոցը երեք դասարան, իսկ օրիորդացը՝ երկու դասարան ունի, թո՛ղ պատրաստականները. դպրոցները իրանց շարունակութեամբ եւ յառաջագիծութեամբ պարտական են, ինչպէս ասացի, Ղարսում եղած հայ բժիշկների ջանքին, որոնց պարագլուխ լինելու բաղդը ունի պ. Ղազարեանցը: Պ. Ղազարեանցը եւ իւր ընկերները թո՛ղ ձրի դասաւանդութիւնը, յարմար դէպքից օգուտ քաղելով, մեծամեծ դժուարութիւնները առ ոչինչ համարելով՝ դպրոցի համար դրամական նպաստներ էլ են հաւաքում յարմար ժամանակին:

Ինչ մեծ գործեր կարող էին կատարել բժիշկները՝ եթե կամենային, քահանայքը՝ եթե հմտութիւն եւ կամք ունենային, որովհետեւ դոքա իրանց կոչմամբ ամեն մի ընտանիքի անդամ կարող են համարուել եւ զգացմունքի վերայ իշխելով՝ կարող էին իրանց շրջանի բարի մարդոց բարի կամքը դէպ ի ի հասարակաց բարին ուղղել, բայց, դժբաղդաբար, այդ տեսակները մեր հայ շրջանում գիսաւոր աստղերի կամ ասուպների պէս են երեւում ու անհետանում: Այո՛, բժիշկը՝ եթէ կամենայ, քահանան՝ եթէ կամենայ եւ հմտութիւն ունենայ, կարող են շատ բան գործել:

Յիշատակեալ բարեսէր անձինք համարեա թե ի չգոյ է ի գոյ ածելով դպրոցները՝ մինչեւ այսօր կառավարել են, եւ նոցա եռանդն հայ մանկտւոյն զարգացման համար այնքան բուռն է եղել, որ չնայելով շատ սակաւ նիւթական միջոցներին, որոնք բաւական չեն ներկայ դրութեամբ դպրոցի ծախքը հոգալ՝ աշխատում էին դպրոցներում մի մի բարձր դասարան էլ աւելացնել: Կյաջողի՞ն, թէ՞ ոչ՝ ես չգիտեմ, միայն ինչ որ մարդիկ սկսում են՝ Աստուած օրհնում է, մտածելը եւ կամենալը՝ գործի կէսը կատարել է: Այնուամենայնիւ, իմ խոնարհ խորհուրդը կլինէր բարեսէր հոգացողներին, որ ջանք անէին դպրոցի նիւթական միջոցները բարելաւել, որպէս զի իրանցից յետոյ էլ դպրոցները յարատեւ լինին:

Ղարսը այժմ ունի հինգ հայ քահանայ՝ երկուսը բնիկ, որոնց չուքը աւելացնում է ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ ստացած պատուանշանը, երեք օտարականներից մէկը Ղարսի շրջակայ գիւղերիցն է, իսկ մնացեալ երկուսը՝ Ալէքսանդրապօլի գաւառից եւ առժամանակեայ են գնացել: Սոքա են՝ բայինդուրցի Մելքիսեդէկ քահանան, որ դպրոցներում դասատու է, եւ սարիբաշցի Յակովբ քահանայն, որ եկեղեցում քաջ ժամասաց է:

Ղարսի առաջնորդական գործերը դեռ հին կարգովն են կառավարւում, եւ տեղական երկու բնիկ քահանայքը կրօնական ժողովի պատուաւոր անդամի կոչումն ունին: Բնիկները՝ թէ՛ քահանայք եւ թէ՛ ժողովուրդ, դեռ չեն ընտելացել այժմ տիրապետող տէրութեան դիւանական կարգերին:

Ինչպէս քանի անգամ յիշեցի՝ Ղարսը շինած է Ղարսայ չայի երկու ափերին, որից ստանում են քաղաքացիք իւրեանց գործածելի ջուրը: Ղարսի ջուրը, իբրեւ գետի ջուր, առողջարար կլինէր, եթէ իւր վերայ եղած զանազան հաստատութեանց պատճառով, որոնց դատապարտուած է կամայ ակամայ ջուր մատակարարել, լճացած չլինէր: Այդ հաստատութիւններն են ջրաղացները, բաղնիքները, որոնց ոտքի ջուրը նոյնպէս գետն է մտնում: Այդ հաստատութիւնները բանացնելու համար գետի առաջը թմբերով կտրում են, որ ջուրը բարձրանալով՝ ջրանցքների մէջ մտնի: Գետի արուեստական կերպով բարձրացած ջուրը ոչ միայն լճացած, այլեւ ճահճային դրութիւն է ստացած անհաճոյ դեղին գունով: Թողնելով այդ լճակաց ճահճային ջրի վերայ՝ արուեստական կերպիւ լճացած խոր գետին գոհ են գնում ամիսը մի քանի մարդիկ:

Գետի ջրի վերայ ոչ սակաւ ազդեցութիւն ունի տեղական զօրքերի ամարանոցը, որ քաղաքի վերեւն է՝ գետի ափին: Գետը ամառանոցի անմաքրութիւնները, որ բնականաբար իւր մէջն է ընդունում՝ իւր մէջ լուծելով մատակարարում է քաղաքին: Մեր լսածին նայելով՝ տեղւոյն նահանգապետը առաջարկել է զինուորական վարչութեան զինուորների ամարանոցը քաղաքից ներքեւ տեղափոխել:

Գետը ջրաբարձ անիւներով ջուր է մատակարարում իւր երկու կողմը եւ կղզու վերայ եղած բանջարանոցներին: Քաղաքային վարչութիւնը՝ ոյժը բանջարանոցների կապալառուներին պատելով, նրանց ջրաբարձ անիւները եւ ջրատար խողովակները կոտրտում է, որպէս թէ դրանք լինէին ջուր ապականող:

Ղարսը իբրեւ նորանուած քաղաք, եւ երկիրը իբրեւ նորանուած երկիր՝ մոգական հրապոյրով դէպի ինքն է քաշել շատ բաղդախնդիրների, որոնք աշխատում են իրանց բաղդը փորձել այդտեղ: Կալիֆորնիայի ոսհեհանքերը այն նիւթական գորութիւնը չունին, ինչ որ Ղարսի քարքարոտ փողոցը եւ խղճուկ վաճառանոցն ունին, ուստի քաղաքը լցուած է բաղդախնդիրներով:

Զուարճալի է տեսնել Ղարսայ հրապարակի խառնամբոխ բազմութիւնը խայտաճամուկ եւ այլատարազ զգեստներով ու բարբառներով: Հպարտութեան աստիճանից նոր խոնարհած գազազած տաճիկը իւր կարմիր ֆէսով, դիւրագրգիռ եւ թեթեւաբարոյ յատկութեամբ, ոչինչ կորցրած, մի քիչ էլ ապահովութիւն գտած ծանրաբարոյ պարսիկը՝ մեւլամադճոտ դէմքով գլխարկը ի յետ դրած, աւանդական կապէն հագին՝ նպարավաճառի խանութում նստած, աւազակաբարոյ քուրդը՝ մի քիչ սանձուած, բայց այնուամենայնիւ անհոգ, թեւերը շարժելով, խայտաբղէտ էնթարին, կարմիր բաճկոնը հագին, որի չհագած թեւերը ծածանւում

են օդի մէջ, ազգային քօլօզը գլխին, կարմիր կօշիկները հագին՝ միայն սեհր անելու համար այս ու այն կողմ է նայում ապուշ, չգիտենալով ձեռքը ընկած մի քանի կոպէկով ինչ գնել:

Դարաւոր ստրկութիւնից ազատուած տեղացի հայը՝ տաճկական դիւրագրգռութիւնը միացրած շահախնդրութեան հետ, նայելով հանգամանքին եւ պատահած մարդուն՝ մերթ խրոխտ մերժողական եւ մերթ փաղաքուշ հրապուրական կերպարանք է ստանում, եւ հայուն բնական օտարամոլութեամբ աչքի է ընկնում իբրեւ համամարդկային մի խառնուրդ՝ ամեն մի ազգից մի մի նմուշ կրելով հանդերձի եւ հոգու վերայ, որ կարելի է ամփոփել ըստ այսմ: Գլուխը իւր կրած կարմիր ֆէսով՝ տաճիկ ըստ ամենայնի, դէմքի գծագրութեամբ՝ դիցուք հայ, հագուստով՝ ինչ կուզես՝ եւրոպացի, վրացի, երեւանցի եւլն., եւլն., իսկ ոտքով՝ շատ բացառութեամբ եւրոպացի միայն: Երանի՜ ժամանակին, որ եւրոպական կրթութիւնը հայերիս մէջ ոչ թէ ոտքերից, այլ գլխից կմտնի, որ փոխանակ ոտները սեղմելու, մտաւոր զարգացման հորիզօնը ընդլայնէր: Հանդէսը կատարեալ անելու համար հարկաւոր էր սեւադէմ խափշիկ (հաբէշ), որ դարձեալ բախտ ունեցանք տեսնելու իբրեւ մնացորդ տաճկական հարեմի փարթամութեան: Թողնելով այլ տեղերից հաւաքուած ժխորի նկարագրութիւնը, վերջապէս տեսնում էր ռուս բարի գինուորը, , միշտ խոնարհամիտ, որ կամ պաշտօնական դիրք առած իւր վերայ եղած պարտքն էր կատարում զգաստութեամբ, կամ անհոգ կերպով ամբոխի մէջ զբօսնում:

Ինչպէս բոլոր տաճկական քաղաքների խանութպանները, նոյնպէս եւ Ղարսինը, սովորութիւն ունին իւրեանց ծանօթ յաճախորդին դահուէ առաջարկելու: Այդ սովորութիւնը ունին եւ արէքսանդրապօլցիները, որոնցից բաւական թուով Ղարսում կան, ուղեկիցներս, որ կարող էին հրապարակի մէջ ազատ ման գալու, շատ գանգատում էին իրանց առաջարկուած այնքան դահուէներից: Խեղճերը իրանց պատմութեան նայելով՝ հանգուցեալ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի թարգմանած Կրիլովի առակի «Թաթուլին գալաճօշ»-ի խաչօ աղբօր օրն էին ընկել:

ԺԱ.

ՂԱՐՍԻ ԳԱՒԱՌԸ ԻԲՐԵՒ ԱՖԵՏԵԱՅ ԵՐԿԻՐ: ՏԵՂԱՅԻ
ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԾԱՏԵՐ
ԼԻՆԻԼԸ: ԿԱԼՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՍԱՐՔՈՒԾ
ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՏԱՀՄԱՄԲ ՏԵՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՅԴ ԺՈՂՈՎԻ ՄԻ ԱՆԴԱՄԻ ՀԵՏ:

Ինչպէս Ղարսը դէպի ինքն է հրապուրում վաճառական բաղդախնդիրներին, այնպէս եւս գաւառը՝ հողագուրկ երկրագործներին: Ղարսի հողերը գաղթելը գիւղացու համար կեանքի խնդիր է դարձել: Եգիպտական բարբարոսութեանց մատնուած իսրայէլացիք այնքան ուրախ չէին իրանց խոստացուած աւետեաց երկիրը գաղթելով, որքան գիւղացին ուրախ էր Ղարսայ հողը մշակելով: Ես արդէն խօսել եմ, թէ գիւղացին որքան կարիք ունի հողի: Կովկասու կառավարչապետը այս կողմերը պատահած ժամանակ տեղական խնդիրներից ամենամեծ մասը եղել է դէպի Ղարսի հողերը գաղթելու համար, որին ի պատասխանի երբ որ կառավարչապետը ասել է՝ գնացէ՛ք Սեւ ծովը (Սեւ ծովի դատարկ երկրները), ժողովուրդը կարծել է, թէ կառավարչապետը զայրացած անիծում է՝ դու մի ասիլ «գնա՛ կամ գնացէ՛ք Սեւ ծովը»՝ տեղւոյս սովորական անեծքներից մինն է եղել: Ժողովուրդը պատճառ ունի Ղարսայ հողերի վերայ աչք ունենալ, որովհետեւ տաճիկների գաղթելուց յետոյ ընդարձակ գետիններ պարապ մնալով՝ խոպանանում են, իսկ մնացած մի քանի ազդեցութեան տէր մահմետականներ աշխատում են այդ գետինները գրաւել իբրեւ իրանց կալուածք:

Մենք պատահամբ առիթ ունեցանք լսելու կալուածական գործերի համար սարքուած մասնաժողովի մի անդամից, որ տաճկաց ժամանակով եղած հողային կալուածագրերը մեծ մասամբ շինծու եւ աղաւաղուած են, օրինակ, մինը կամեցել է ընդարձակել իւր սահմանը, կալուածագրի (թափիի) լուսանցքում սկսել է քէֆը ուղածին պէս յաւելումներ անել, եւ իսկական կալուածագրի անհաճոյ բառերը ջնջելով՝ նոցա տեղը հաճոյականը դնել: Որչափ ես գիտեմ, մահմետական աշխարհներում ցեղական ազնուականութիւն չկայ: Ամենայն ոք իւր աչալը ջութեամբ եւ խելացութեամբ կարող է միշտ բարձրանալ. գզրի որդին կարող է փաշայ դառնալ: Վերջին բախկալը կարող է խան դառնալ: Այդ այնքան հասարակ բան է, որ հազարաւոր դէպքերի մասին խօսք է լինում եւ յառակս դարձած է: Մահմետական աշխարհներում նոյնպէս ժառանգական կալուածներ

չկան, այլ տէրութիւնը իւր հպատակներին արմատեաց դասանորդը կապալով տալիս է զանազան մարդոց: Այս դէպքից օգուտ են քաղում ինքեանք կառավարիչները կամ սոցա ձեռքով իրանց ծանօթ բարեկամները՝ յատկապէս պարգեւները ի նկատի ունելով: Այնպէս որ այդ կապալառուները ամեն նոր եկած կառավարչի հետ գործը կարգի դնելով՝ մինչեւ անգամ որդւոց յորդիս կապալառու են մնում: Այս կարգիցն է եւ խաթուն օղլի կոչուած մի ցեղ, որ բաւական ժամանակ Արեւմտեան Շիրակի մեծ մասին կարգադրիչ եւ հարկահաւաք է կարգուած: Բայց ես հետզհետէ հեռանում եմ ուղեգրութեան սահմանից:

ԺԲ.

ՂԱՐՍԸ Ի ՀՆՈՒՄՆ: Հ. ԿԻՐԵՂԻ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ:
 ՂԱՐՍԱՅ ԳԵՏԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՀՈՒՆԸ ԱՊԱՌԱԺ ԼԵՌՆԵՐԻ
 ԿԻՐԾԵՐՈՎ: ՂԱՐՍԱՅ ՎԻՃԱԿԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳԻՒԴԵՐԸ: ԻՄ
 ՀՐԱԺԵՇՏԸ ՂԱՐՍԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ: ՄԵՐ ՂԱՐՍԻՅ ԴՈՒՐՍ
 ԳԱԼԸ: ՂԱՐՍԱՅ ԴՈՒՋԸ ԵՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ:
 ՄԵՐ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼ ԺԱՄԱՆԵԼԸ: 1881 թ. ՄԻ ԱՂԻՒՍԱԿ
 ԿԱՐԵՒՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՄԲ: ԻՄ ԿԱՐՃ ՈՒ ՍԱԿԱՒՈՐԵԱՅ
 ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՐԿԱՐ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Նախ քան իմ նկատողութիւններին վերջացնելը, ներելի լինի ինձ մի քանի խօսք էլ զրուցել Ղարսի մասին: Ղարսը կամ հին Կարսը ընդհանրապէս յայտնի է մեր պատմութեան մէջ Բագրատունեաց հարստութեան օրով, իբրեւ մի տեղ, ուր թագաւորի եղբարքը կամենալով իրանց փառասիրութեանը յազուրդ տալ՝ ապաստանում էին եւ իրանք իրանց թագաւոր էին անուանում: Ղարսը կամ Կարսը հին Վանանդ գաւառումն է, որ սահմանակից է Շիրակին: Վանանդի մայրաքաղաքը՝ Կարսը, Շիրակի մայրաքաղաքից՝ Անուց, հազիւ 30 վերստ հեռի լինի, սակայն երկուքն էլ արքայանիստ էին իրանց ժամանակին, երկուքի թագաւորներն էլ եղբայրներ էին հարազատ, բայց միմեանց հակառակ:

Հ. Կիւրեղ Ինճիճեանի ստուգաբանութիւնը բանաւոր չհամարելով՝ ինքն ենթադրում է, որ Կարս ճիշտ հայերէն բառ է եւ կնշանակէ ոյժ, կարողութիւն: Հ. Կիւրեղ իւր ենթադրութիւնը հիմնում է հայկական լեզուի մի առանձնայատկութեան վերայ, որ զոյգ նշանակող բառերը միշտ անեղական են լինում: Ասում է, որովհետեւ Կարս քաղաքը շինուած է երկու լեռների վերայ եւ մի ամրութիւն է ներկայացնում: Հետեւաբար եւ կոչուում է Կարս՝ փոխանակ կարք կոչուելու, եւ այս այն հիմամբ, որով

կոչւում են Մասիսը, Արտագերսը, Ագուլիսը եւլն.: Հ. Կիւրեղ ասում է՝ ըստ Խորենացւոյ Վաղարշակայ օրով այժմեան Ղարսայ գաւառը յանուն Վնդայ կոչուել է Վանանդ, իսկ Վիրգիլիոսի գրածին նայելով՝ Կարս է կոչուել Օգոստոսի օրով: Մէջ է բերում Վիրգիլիոսի խօսքերը Հիւրմիւզեանի թարգմանութիւնից: [115] Յայտնի է պատմութիւնից, որ Վաղարշակ Օգոստոսից գրեթէ մի դար եւ աւելի առաջ է: Եթէ անփայտ Բասենոյ գաւառը յանուն Վնդայ Վանանդ կկոչուէր, կարող էր նորա մէջ մի քաղաք էլ շինուել եւ Կարս կոչուել եւ համբաւ ստանալ Օգոստոսի օրով կամ առանց այժմեան Ղարսը նշանակելու մի ուրիշ երկրում ուրիշ ցեղի կամ երկրի անուն լինիլ Օգոստոսի օրով: Վիրգիլիոս Օգոստոսի գործերը ներբողելով՝ յիշում է այն բոլոր ազգերի ու երկրների անունները, որոնց Օգոստոս նուաճել էր. ըստ այսմ.

Յերկայնաճիգ գնան ի կարգ ազգ նկունք,
Այլաբարբառք, ի գէն ի ձեւս անհանգոյնք:
Աստ աստուածոյն ընդ նոմադիցն ի պատկեր,
Ջազգս անգօտեաց ափրիկեցւոց ածեալ էր:
Եւ անդ ընդ Կարս եւ ընդ լելէգս ի նկար,
Ջքաջաղեղանցն գեղոնից զճամբար:
Մեղմիկ ալիքն անդ Եփրատայ հոսէին,
Անդ հեռագին ազգ ի բնակիչս մորին,
Երկեղջիւրն Հռենոս եւ Տայք աննկունք
Եւ Երասխայն ի կամրջաց ըմբոստ հունք:

Հ. Կիւրեղ Կարսը ուղղակի այժմեան Կարուց սահմանն է համարում, Գեղոնքը՝ ուղղակի Գեղամեան, Մորերը համարում է Մասսի հիւսիսային արեւելեան ստորոտումն իրան ենթադրած մորերը, մինչդեռ Մասսի հիւսիսային արեւելեան ստորոտում մորեր չկան այնքան նշանաւոր, որ յիշելի լինէին Օգոստոսի գործերի մէջ: Հռենոս գետը համարում է Գուգարաց աշխարհից անցնող խրամոսն (?) կամ խրամն, որ խառնւում է Կուր գետին: Տայքն էլ համարում է ուղղակեւրտայք: Ըստ իս, ինչպէս անգօտեաց բառը ափրիկեցւոց ածականն է, նոյնպէս էլ Ջքաջաղեղանցն եւ գեղոնից (գեղեցիկ) բառերը՝ ածական համարելի են զճամբար բառի զօրութեամբ մնացած յատկացուցչին, եւ ոչ թէ գեղոնից Գեղամեանց տեղը ընդունել, որ պատմութեան միջից գրեթէ անհետացել էր եւ տեղը գործ էր ածւում Սիւնեաց բառը: Եփրատն ու Երասխը Հայաստանի գետերն են, իսկ Հռենոսը Եւրոպայի Հռենոս գետն է, որ ընկնում է Գերմանիայի մէջ: Աշխարհագրական անունները Հռովմայեցւոց կայսերութեան սահմաններն են ցոյց տալիս: Հ. Կիւրեղ աշխատել է Վիրգիլիոսի այս հատուածի մէջ եղած բոլոր անունները Հայաստանի մէջ տեղաւորել¹: Բայց ուր պատմութիւնը

1 Կ. Վ. Ս., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց, «Արարատ», 1879, եր. 358-359:

եւ աշխարհագրութիւնը կան խնդիրը լուծելու, բոլոր պատճառաբանութիւնները երրորդական նշանակութիւն են ստանում:

Ղարսայ գետը իսկապէս յայտնի չէ, թէ հնումն ինչ էր կոչւում: Մեծագոյն մասին հաւանական կարծիքն է, որ Ղարսայ գետը կոչւում էր Ախուրեան. կան, որ այդ գետը համարում են Ռահ գետը: Վերջապէս, Անիի Ախուրեան գետի երկու մեծ ճիւղերից մինը զրկւում է անուանից, երբ որ Ախուրեանը յատկացնում ենք մէկնումէկին: Այդ երկու մեծ ճիւղերը կոչւում են՝ մինը Ղարսայ չայ, որ Ղարսից անցնելով Արգինայի մօտ՝ մտնում է Շիրակ եւ գալիս է մինչեւ մեծ աւազանը, որ յայտնի է Ախուրեան անունով, իսկ միւսը՝ Արփայ չայ յանուն այն լճին, որից սկիզբ է առնում եւ Ալէքսանդրապօլի արեւմտեան կողմից անցնելով՝ Շիրակի դաշտը երկու է բաժանում՝ արեւելեան եւ արեւմտեան: Արփաչայն եւս ընկնելով հին Ախուրեանի աւազանը՝ կոչւում է ըստ հնոյն՝ Ախուրեան, բայց ըստ արդի խօսից՝ Արփաչայ:

Հ. Կիւրեղ Արփաչայի կամ Ախուրեանի խորածորի միջով անցնելը մարդկային հնարագիտութեան արդիւնք է համարում եւ հոգնածութեան հետեւանք¹, սակայն մեր նախնիքը դժուար թէ այնքան հոգս անէին գետերի ընթացքներին ուղղութիւն տալու: Ըստ իս, արեւ է բնութիւնը ինչ որ կամեցել է՝ մի տեղ կործանել է, մի տեղ բարգաւաճ է դարձրել:

Թողնելով այս՝ դառնամ ուղեգրութեանս մի այլ նկատողութիւն:

Ղարսը, որովհետեւ չունէր կազմակերպեալ առաջնորդական դիւան, որ առանց սրբազան առաջնորդին ձանձրոյթ պատճառելու՝ կարողանայի վիճակի մասին հարկաւոր տեղեկութիւնները ստանալ, սրբազանի հետ այդ մասին խօսելով շատացանք: Խօսակցութեանց ժամանակ ես իմացայ, որ Ղարսայ վիճակի մէջ կան մի քանի քաղաքներ իւրեանց շրջակայքով եւ ամբողջ Շիրակայ արեւմտեան մասն, որ վերջին ժամանակներս Արշարունիքի մի քանի գիւղերի հետ առանձին գործակալութիւն դարձաւ եւ յանձնուեց Հոռոմոսի վանուց վանահօր՝ ընդ տեսչութեամբ Ղարսայ առաջնորդի:

Ալէքսանդրապօլ դառնալուց յետոյ մոմավաճառութեան արդիւնքը տեղւոյն դպրոցի օգտին դարձնելու № 3234 մայիսի 19-ին 1880 ամի Սինօդի հրամանի պատճառով կազմած Հոգեւոր Կառավարութեան № 42 մայիսի 26-ին 1880 թ. սկսած եւ դեռ չաւարտած գործի մէջ պատեհութիւն ունեցայ տեսնել Ղարսայ առաջնորդի № 5 յունուարի 5-ին 1881 ամի մի գրութիւնը՝ հանդերձ վիճակի գիւղօրէից ցուցակով: Այդ ցուցակից, որ ամենից վաւերական կարելի է համարել, ամփոփում եմ հետեւեալը:

1 Կ. Վ. Ս., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց, «Արարատ», 1879, եր. 309:

Ղարսայ վիճակի մէջ կան հետեւեալ քաղաքները իրանց գիւղերով՝ Ղարս, Կաղզուան, Արդահան, Բաթում, Արդուին եւ Օլթի:

Գիւղերը ըստ այսմ կարելի է ամփոփել. Ղարսայ շրջակայքում՝ չորս գիւղ, Կաղզուանի շրջակայքում՝ վեց գիւղ, Արդահանի շրջակայքում՝ մի գիւղ, Արդուինի շրջակայքում՝ երկու գիւղ, Օլթիի շրջակայքում՝ երկու գիւղ: Գաւառներն են՝ Բասեան՝ երկու գիւղով, Շաւշետի կողմանք՝ երկու գիւղ, բոլորը՝ վեց քաղաք, 19 (տասն եւ ինն) գիւղ, որ ենթարկւում են Ղարսայ առաջնորդի իշխանութեան եւ մատակարարում են իրանց հոգեւոր տուրքերը Ղարսայ առաջնորդարանին: Բացի վերոգրեալները՝ Ղարսայ առաջնորդի ցուցակում գրուած են հետեւեալ գիւղերը. հին Արշարունիքում՝ այժմեան Նախիջևանի կողմանք՝ ութն գիւղ, Արեւմտեան Շիրակ՝ ըստ այսմ, Անւոյ կողմանք՝ եօթն գիւղ, Շորագէլի կողմանք՝ տասն եւ ութ գիւղ, բոլորը՝ երեսուն եւ երեք գիւղ, որ թէեւ Ղարսայ առաջնորդի բարձրագոյն իրաւասութեան են ենթարկւում, բայց իբրեւ առանձին գործակալութիւն յանձնուած են Հոռոմոսի վանուց վանահօրը, որ իւր պաշտօնական յարաբերութիւնները, դրամավորը Սինօզի հետ ունի, դիւանականը՝ Ալէքսանդրապօլու հոգեւոր Կառավարութեան, իսկ վարչականը՝ Ղարսայ առաջնորդի հետ: Վերջապէս, Ղարսայ թեմի բոլոր հայաբնակ գիւղերը յիսուն եւ երկու հատ են, որոնցից եկեղեցիք չունին Արդահան քաղաքը եւ իւր Սամչելիք գիւղը, Օլթիի էօրթիւլու գիւղը, եւ Արեւմտեան Շիրակայ Գեօրխանայ, Մէվրէկ եւ Արագի գիւղերը:

Երբ վերջին անգամ իմ հրաժեշտը մատուցանելու համար ներկայացայ Գրիգորիս սրբազանին, տեսայ մի քանի տաճկաստանցի կանայք եւ այլ մարդիկ, որ օժանդակութիւն էին խնդրում Նորին սրբազնութիւնից կամ հայրենիք դառնալու, կամ հայրենիքում ունեցած պարտքը վճարելու եւլն.:

Բաւական ժամանակ է, որ Ռուսաց Հայաստանը տաճկահայոց համար այն հրապոյրն ունի, ինչ որ Ռուսաստանը սաւրիգեղցիների համար: Այսպէս, ամեն մինը՝ թէ՛ նորապսակ այր, թէ՛ նոր ձեռնադրուած քահանայ, թէ՛ որդւոց եւ զաւակաց տէր մարդ, զանց առնելով իրանց պարտականութիւնները՝ գալիս են Ռուսաստան նոյն երգը երգելու՝ մուրացկանութիւն անելու: Այդ մուրացկանները քաջալերիչ են գտնում իրանց երկրի առաջնորդերին, որոնք մի վկայական տալով՝ ուղարկում են փող հավաքելու: Տեղական առաջնորդները միայն վկայականով չեն բաւականանում, նոքա շրջաբերական կաթողիկեայց թղթեր էլ են տալիս՝ «առ համօրեն ազգն» ուղղելով, եւ այդ տեսակ թղթերով մարդիկը պատուհաս են դառնում Տաճկաստանին սահմանակից գաւառների հոգեւոր պաշտօնէից գլխին, որոնք տառապում են այդ էրք ու բարաթով եկած մուրացկանների ձեռքին. այս տեսակ տառապանքի մէջ էր Նորին սրբազանութիւն Գրիգորիս եպիսկոպոսը: Վկայեալ մուրացկանները աւելի Վանայ գաւա-

ռիցն են լինում, որ աշխարհը հոտացրել են իրանց վայնասունով: Ալաշ-կերտը քանդուեց՝ վանեցիք են լաց լինում, ալաշկերտցիք սովով կոտորուեցին՝ վանեցիք համարձակում են ասել՝ յղփացան յանուն սովելոց հաւաքուած դրամները լի առատ վայելելով: Պէտք է ասել, որ մանաւանդ Վանայ շրջակայքի հոգեւորականք ազգի դէպի իրանց ունեցած վստահութիւնը չարաչար են գործածում, որովհետեւ ամենից ավելի դժբա են շրջաբերական կոնդակներ տալիս:

Մի ժողովուրդ, որ առանց բացառութեան մուրացկան է, պատիժ ու պատուհաս է ազգի գլխին եւ ամօթ ու նախատինք՝ օտարների առաջ: Ես չգիտեմ, թէ Ղարսայ առաջնորդը ինչ տրամադրութեան մէջ է լինում վկայեալ աղքատներին հանդիպելիս, բայց ես իմ կողմից ասելով՝ նզովում եմ չար բաղդը, որ շարունակ թշուառների հետ յարաբերութիւններ պէտք է ունենանք եւ շարունակ արտասուք սրբենք: Համբերութիւն բարեմաղթելով՝ վերջ տուինք մենք մեր հրաժեշտին, որովհետեւ այդ եղաւ մեր խօսակցութեան առարկան, թէպէտ եւ բաղդի բերմամբ երկուսիս էլ, այսինքն՝ Գրիգորիս սրբազանի եւ իմ անուանակոչութեան տօնն էլ էր (այդ օրը Ս. Լուսաւորչի Որդւոց եւ Թոռանց տօնն էր), բայց մենք զբաղուած լինելով այդ խօսակցութեամբ՝ մոռացանք սովորական տօն շնորհաւորելը: Ղարսայ առաջնորդարանից վերադառնալով՝ մեր հիւրընկալի մօտ պատրաստուեցինք ճանապարհ ընկնելու եւ ճաշու 12-րդ ժամին քաղաքից դուրս եկանք՝ հետզհետէ մեր քամակը թողնելով քաղաքը Ղարադաղի ամրոցը, որի համար տեղացիք պատմում են, որ Բերուդովը ասած լինի. «Եթէ Ղարադաղը իմս լինէր, ոսկուց կշինէի, ալ մահուտով կպատէի»:

Քաղաքից մի վերստ հագիւ էինք հեռացել, մեր երկու կողմը տարածւում էին հասկալից հացաբոյսերի արտերը, եւ մեր առաջին բացւում էր մի կանաչազարդ հարթավայր, թէեւ ոչ շատ ընդարձակ, բայց շատ հրապուրելի: Այդ հարթավայրը սկսւում է Ղարս քաղաքից եւ վերջանում է արեւելեան կողմից Եահնիլար բլրակներով եւ հարաւային կողմից՝ Հաջի խալիլ (?) լեռների շղթայով: Այդ հարթավայրն է Ղարսայ աւանդական դուզը, որ իւր կանաչազարդ եւ ծաղկաւէտ մարգերով մատակարարում է հիւթ Ղարսայ համբաւաւոր մեղրի մեղուներին: Այդ դուզին մենք հասանք Ս. Կարապետի ուխտավորներին, որոնք ոգելից ըմպելիների զօրութեամբ ոգեւորուած՝ յամրընթաց վերադառնում էին հայրենիք եւ խառն ի խուռն երգում աշուղ Ղարիպի խաղի այն տունը, որի մէջ նկարագրուած է նորա Հալէպից հրաշքով մի օրուայ մէջ Թիֆլիզ դառնալը եւ Ղարսայ դուզում վերջինքի (իրիկնապահ) աղօթք անելը:

Քաղցուալից ուխտաւորները Ղարսում կռիւ յարուցանելով՝ մէկի կուռը վիրաւորել էին: Ուխտաւորների քարաւանին առաջնորդում էր ղլաւուզը (ուղեցոյց, կարապետ)՝ խաչազարդ դրօշակը ձեռքին: Մեր

կառքը նոցա կողքից անցնելիս, երբ «ուխտներդ ընդունելի» բառերն էինք մրմնջում՝ անիւների թողին հասան նոցա հայհոյալից խօսքերը, իսկ մեր ականջին՝ նոցա ժխտրային ձայնը:

Մենք վերադարձանք նոյն ճանապարհով, որով հեռացել էինք Ալէքսանդրապոլից եւ երեկոյեան 10-րդ ժամին արդէն մեր բնակարաններումն էինք: Ես զանց եմ անում ճանապարհին մեզ պատահած դէպքերը ի գիր առնուլ, որչափ եւ նոքա ճանապարհորդութեան աղբ լինէին:

Ուղեգրութիւնս սկսաւ Ալէքսանդրապոլից, եւ ես կամենուն եմ նորանով էլ վերջացնել՝ մի քանի կարեւոր վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդելով, որք, ըստ իս, հարկաւոր են: Տեղեկութիւնները ես համառօտել եմ Ալէքսանդրապոլու Հոգեւոր Կառավարութեան գործերից եւ 1881 թ. են պատկանում:

Այդ թուի չափաբերական մատենաներից երեւում է, որ ամբողջ վիճակի մէջ եղել են վիճակային արդիւնք:

	Բուբլի	Կոպ.
Ա. Աթոռահաս	3042	85
Բ. Հոգեբաժին	541	90
Գ. Լուսադին	77	84
Դ. Մատաղակաշիք	92	40
Ե. Գին վաճառեալ պտղեաց	952	20
	Գումար 4707	19

Այս հաշուի մէջ չեն մտած մնացեալ մեծ մասը անվաճառ պտղի, ցորենի եւ գարու, էջմիածնական կրպակների վարձը, եկեղեցական մատենաների գները եւ «Արարատ»-ի բաժանորդագիրնը:

Եղել են պսակ 772:

Անուանք	Արական	Իգական	Գումար
Ծնունդ	1979	2044	4023
Մահ	1064	1001	2065
Ննջեցելոց թիւը հանելով՝ աւելացած	915	1043	1958

Ծննդոց մէջ երեք հատն արական, երեք հատն էլ իգական ապօրինի են: Ինչպէս տեսնուում է աղյուսակի մէջ՝ Ալէքսանդրապոլի գաւառում արականաց ծնունդը իգականներից պակաս է 65 հատով, իսկ մահով աւելի է 63 հատով, եւ 1881 թ. աւելացել են 128 անձինք իգական սեռից:

Ալէքսանդրապոլի վիճակը, նայելով իւր աշխարհագրական դրութեան, չորս մասն է բաժանուում, երկուսը՝ Արեւելեան Շիրակի մէջ եւ կոչւում են Վերին Շիրակ՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը եւ Ներքին Շիրակ՝ հարաւ-արեւմտեան կողմը: Իլլոյ մասը Շիրակի հիւսիսային կողմն է գտնուում, իսկ Փամբակը՝ արեւելեան կողմը: Այդ չորս մասերի ստորաբաժանումները հարկաւոր գիտելիքներով զետեղուած են հետեւեալ աղյուսակում:

[illegible]

* Մի դպրոց Հառիճայի վանքում՝ գիշերօթիկ 35 աշակերտներով և 3 վարժապետներով:

Ալէքսանդրապօլի մասին գրած վերջին այս տեղեկութիւնները իբրեւ յաւելուած կցելով ճանապարհորդութեանս՝ հարկաւոր եմ համարում յիշել, որ ես ըստ իմ կարեաց աշխատել եմ բոլոր նկատողութիւններն պատմական մասին հաւատարիմ աղբիւրների վերայ հիմնել, իսկ նկարագրականը՝ իմ անձնական մանրակրկիտ նկատողութեան վերայ:

Այո՛, նայելով իմ կարծօրեայ ճանապարհորդութեանը, նկատողութիւններս շատ երկարեցին, բայց պէտք է ասել, որ ես նախապէս հարկաւոր խորհրդածութիւնները ծրագրած ունէի, իսկ կատարած ճանապարհորդութիւնս՝ միմիայն ստուգութեան համար էր:

Ճանապարհորդների նկարագրութիւնները, ականատես անձանց պատմութիւնները եւ լրագրական յօդուածները ինձ հարկաւոր տեղեկութիւնները մատակարարել էին: Ես այդ ամեն տեղեկութեանց յաւելացրի իմ վերայ եղած տպաւորութիւնները:

Այն մարդիկը, որոնց հետ ես բաղդ ունեցայ ծանօթանալու, որոնք յօժարակամ ուղեկցեցին ինձ Ղարսը տեսնելու, պէտք է զարմանային, թէ ես որ այնքան թեթեւ կերպով էի մտիկ անում նոցա պատմածներին ու ցոյց տուածներին, ինչպէ՞ս կարողացայ այս երկար նկատողութիւնները գրել, բայց երբ նոքա կկարդան մի քիչ վերեւ գրած տողերը, կարծեմ զարմանալու ոչինչ առիթ չեն ունենալ:

Իմ նկատողութիւնների մէջ այնպիսի բաց տեղեր կան, որոնց մասին ես ցաւում եմ, այնպիսի պակասներ կան, որ ինձ տագնապում են, սակայն ոչ սակաւ տագնապ էր ինձ համար, երբ մտածում էի, որ եթէ իմ նկատածներս իսկոյն նշանակեմ, ցուցամու պէտք է կոչուեմ: Այդ տագնապը չկրելու համար ես չնշանակեցի եկեղեցու շինութեան թուականը, երկար կանգ չառայ հին Ղարսի պարսպի հարաւային դրան ճակատի դրուագները գննելու, հայերէն արձանագրութիւնը կարդալու եւ հարկաւոր տեղեկութիւնները նշանակելու ձեռագրատետրիս մէջ: Ես իմ կողմից հարցեր գրեթէ չառաջարկեցի, ինչ որ պատահեց մեզ. ինչ որ պատմեցին՝ նորանով շատացայ:

Ես վերջացնում եմ իմ նկատողութիւնները դարձեալ խոստանալով գրել, ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ պատահական թէ մտադրեալ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ:

ԿԱՐՍԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՑ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹

Ի ՏԵՂԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Դժուարությունները, որին ենթակայ էին ուղեւոր այցելուները, որովհետեւ կանոնաւոր եւ ապահով ճանապարհներ չկային, չկար եւ կեանքի ապահովութիւն ոչ միայն ուղեւորին, այլ եւ տեղացի քրիստոնեայ խաղաղ ազգաբնակչութեանց, մինչեւ ռուսների տիրապետութիւնը արգելք էին լինում հետազօտել Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնները: Եւ այս իսկ պատճառով Կարսի նահանգը, որի մէջ է Արեւմտեան Շիրակը, ուր են Բագրատունի հարստութեան փառաւոր յիշատակարանները՝ սակաւներին յայտնի էին: Սակաւ ոմանք կարող էին մահը աչքի տակ ունենալով անց կենալ Ախուրեան գետը եւ տեսնել Անին՝ Բագրատունեաց այդ պանծալի մայրաքաղաքը, որի աւերակները, մօտ հինգ հարիւր տարի բնութեան եւ մարդոց բռնութեանց հետ պատերազմելով, այսօր եւս հիանալի եւ հրապուրելի են իրանց սակաւ մնացորդներով: Արհաւիրաց ժամանակը անցաւ: 1877 թ. սկսեալ՝ երկիրը բարեկարգ տէրութեան գաւառ դառնալով, բացի ճանապարհների յորովութիւնից՝ ստացաւ եւ ցանկալի խաղաղութիւն: Այժմ Անին եւ բոլոր հնութիւնները մատչելի են ամեն մահկանացուի:

Ամեն ցանկացող այժմ կարող է ազատ համարձակ այցելել Անին եւ բոլոր հնութիւնները՝ շաբաթներով մնալով նոցա մէջ եւ միջոց ունենալով ուսումնասիրել ամեն քարը, որովհետեւ քրիստոնեայ տէրութիւնը երկրի վերայ իւր հետ սփռել է Քրիստոսի խաղաղութիւնը, եւ երկիրը աճում եւ բարգաւաճում է կենդանութեամբ եւ բնակչութեամբ:

Կարսի նահանգի մի մասն էլ կազմում է Արեւմտեան Շիրակը՝ հնութիւններով հարուստ այդ գաւառը, որի մէջ են՝ Անին, Մրենը, Մազաս բերդը, Արգինան, Շիրակուանը եւ այլ երբեմն մարդաշատ քաղաքներն ու աւանները: Շիրակայ հնութիւնները անյայտ չեն բանասէրներին: Բացի օտարազգիները, հայազգի հմուտ հնասէրներ՝ որպիսի են Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Հ. Ներսէս Սարգսեան, Հ. Սարգիս Զալալեան, Հ. Աբէլ Մխիթարեան, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, պ. Գեղամեանց եւլն., մանրամասնաբար

¹ «Արարատ», 1890, էջ 47-48, 102-110, 155-162, 205-217, 254-264: Հրատարակւած է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Ա.-Գ. մասերը ստորագրւած են Յուսիկ Վարդապետ Մովսէսեան, իսկ Դ.-Ե. մասերը՝ Յ. Վ. Մ.:

նկարագրել են Շիրակայ եւ յատկապէս Անւոյ Հնութիւնները, բայց այդ գրութեանը [116] իրանց մանրամասնութեամբ եւ ընդարձակութեամբ մատչելի են սակաւ ոմանց, որոնք ժամանակ եւ ցանկութիւն ունին օրերով ուսումնասիրել եւ ոչ հետաքրքրութիւն յագեցնել, եւ այն՝ հարեւանցի:

Այս հարեւանցի հետաքրքրութեան բաւականութիւն տալու համար Արեւմտեան Շիրակին եւ ընդհանրապէս Կարսի վիճակին վերաբերեալը հնախօսութիւններից քաղելով կազմեցի այս համառօտութիւնը՝ յիշատակելով միայն հիմնարկութեան տարին, անցեալը եւ ներկան՝ համառօտ եւ շատ համառօտ, որպէս զի հնար լինի մի ամփոփ տեղեկութիւն ունենալ, թէ որեւէ հնութիւն որ թուից է, ինչ գլխաւոր արկածներ է ունեցել եւ ինչ դրութեան մէջ է այժմ:

Եւ որովհետեւ Արեւմտեան Շիրակայ Հնութիւնների պսակն է Անին, ուստի եւ սկսենք Անիից:

Ա Ն Ի

Ա. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻՈՅ

«Զի լիւնօրն տաւս (բարեւ) Ձեզ ԿԱՆ Ի ԱՇԱՆԱԿ
ՀԱՆԱՊԱՆՈՐՈՎ, Ձի յորժամ ՀԱՐՅԱՆԻՅԷ ՅՐԵՁ ԱՊ
ՎԱԴԻՒ ՈՐՊԻՆ ԲՈՒ ԵՒ ԱՍԻՅԷ. ՁԻՆՁ ԵՆ ԲԱՐԵՎԱ
ԱՅՈՐԻԿ ՁԵՁ, ՊԱՏԱԵԱՅԵԱ ԴՈՒ ՈՐՊԻՅՆ ԲՈՒ ԵՒ
ԱՍԻՅԵԱ»:

ՅԵԱՍԻ ՆԱԽԱՅ, ԳԼ. Դ., 6

Անին Այրարատ նահանգի Շիրակ գաւառի մէջ է՝ Ախուրեան գետի աջ ափին: Անւոյ հարաւ արեւելքում երեւում է վիթխարի Արագած լեռն, իսկ հիւսիս արեւմուտքից՝ Արջոյառիճ կամ Ալաջա, հիւսիս արեւելքում եւ հարաւ արեւմուտքում՝ երեւում են փոքրիկ անանուն բարձրութիւններ: Անին հարաւից ունի Ախուրեան գետը, արեւմուտքից՝ Ծաղկոցաձորը, իսկ արեւելքից՝ Գայլոյ կամ Գլիձորը: Թէ՛ Ախուրեան, թէ՛ Ծաղկոցաձորը, թէ՛ Գայլոց ձորը եզերաւորում են քաղաքը անդնդախոր ձորերի համարեա սեպացած ժայռերով, ուստի եւ անմատչելի են կացնում քաղաքը, որ անպատսպար է հիւսիսային կողմից, եւ այս կողմից էլ կրկին պարիսպները եւ երբեմն ջրալից խրամատը (պարկէնփոս) անմատչելի են դարձնում քաղաքը: Պարիսպները բարձրաբերձ աշտարակներով հիւսիսային կողմ պատելով եւ արեւելքից արեւմուտք ձգուե-

լով՝ մի կողմից Գլիձորի բաշով երկարելով վերջանում են Ախուրեանի ափին, իսկ միւս կողմից՝ Ծաղկոցաձորի բաշով երկարելով հասնում են արքունի ապարանքին, որ Ծաղկոցաձորի վերայ է նայում: Անին իրան շրջապատող գետով եւ վտակներով մի թերակղզի է, որ հարաւ արեւմուտքում բարձրանալով՝ հրուանդան է կազմում, իսկ այս հրուանդանն էլ՝ Անույ միջնաբերդն է: Ծաղկոցաձորի եւ Ախուրեանի միջեւ մի փոքրիկ դժուարակոխ եւ անմատչելի բարձրութիւն կայ, որ այժմ Ղըզ-ղալասի է կոչւում, հաւանական է հնումն կուսանապատ լինի եղած:

Անին, ըստ Ալիշանի, 1500 չափ բարձրութեան վերայ է՝ Փարիզի միջօրէականի 41°-14 եւ հիւսիսային լայնութեան 40°-31 աստիճանների տակ, իսկ ըստ Կովալեսկու եւ Մարկովի՝ 5000 ոտնաչափ բարձրութեան վերայ¹:

Բ. ԱՆԻՈՅ ՄԱՍԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շիրակայ Անին մեր պատմութեան մէջ յիշուած է Վահանեանց պատերազմների ժամանակ՝ հինգերորդ դարում² որպէս տեղ, ուր ուրացեալ նախարարները վախենալով Վահան Մամիկոնեանից՝ Ատրվշնասպ Մարգպանի հետ պատսպարւում են մինչեւ մարգպանական Դուին քաղաք հասնելը: Այդ ժամանակ Անին եղել է մի ամրոց. Անին մինչեւ Ը. դարը: Բագրատունի Աշոտ Մնակերը անյայտ մնալով՝ անցնում է Կամսարականներից արաբացւոց ձեռքը, իսկ արաբացւոց ձեռքից էլ՝ Աշոտ Մնակերին, որ նորոգում է, իսկ Ժ.-րդ դարում՝ 961թ., Աշոտ Գ. Ողորմած Անիում թագաւոր օծուելով՝ Անին Բագրատունեաց մայրաքաղաք է դարձնում:

Գ. ԱՆԻՆ ՏԻՐՈՂՆԵՐԸ

Սկզբում Շիրակ եւ Արշարունիք (Արկուռի եւ Նախիջեւանի կողմունք) Կամսարական նախարարութեան էին պատկանում: Արաբացիք ամբողջ Հայաստանի հետ Շիրակին էլ տիրեցին: Ը. դարում Բագրատունի Աշոտ Մնակերը առաւ Անին, այնուհետեւ Աշոտ Գ. Ողորմածը Ժ.-րդ դարում դարձրեց Բագրատունի հարստութեան մայրաքաղաք: Այսպէս, ուրեմն, Շիրակի իշխաններն էին՝ 1. Կամսարականք, 2. Արաբացիք, 3. Բագրատունիք: 81-3 տարի միայն Անին Բագրատունի թագաւորների մայրաքաղաքի պաշտօն կատարեց եւ այդ կարճ ժամանակում այնպէս

1 Ковалевский Е., Марков Ев., На горах Араратских. (Из поездки студентческой экспедиции по Закавказью). Москва, 1889, с. 235.

2 Անդ, с. 234.

ճոխացաւ, փարթամացաւ, որ ոչ միայն սահմանակից, այլեւ շատ հեռաւոր երկրներում հռչակ ստացաւ: Բագրատունի հարստութեան այս կարճ ժամանակի տիրապետութիւնը յայտնի չէ ինչ միջոցաւ եւ ինչպէս Անին այնպէս բազմամարդ դարձրեց, որ յառակս էր ասել. «Անին՝ չէն, աշխարհ՝ աւեր, Անին՝ աւեր, աշխարհ՝ չէն», իսկ եկեղեցիների շատութիւնն եւ հոյակապ շինութիւնների բազմութիւնը ապշեցնում են մարդու, յառակս էր ասել. «Հազար ու մի եկեղեցի Անույ»:

Անույ այս ճոխութիւնն ու փարթամութիւնը բնական էր, որ պիտի գրգռէր հարեւան ազգերի նախանձը, ուստի եւ եթէ մի կողմ թողնենք Կարսի Բագրատունի հարստութեան մի ճիւղի ոտնձգութիւնները, առաջին նախանձորդ հանդիսացան յոյները, որ տեսնելով, թէ զէնքով չեն կարողանում նուաճել Անին, իրանց յատուկ խարդախութեամբ 1042-1044 թթ. Անույ Գագիկ Գ. թագաւորին խաբելով Կ. Պօլիս տարան եւ այսպէս տիրանենք հայ իշխանների եւ յատկապէս Վեստ Սարգսի ձեռնտուութեամբ տիրեցին Անիին: Յոյները երկար չկարողացան տիրել Անիին՝ նոցա տիրապետութիւնը միայն 21 տարի տեւեց, եւ կառավարում էին երկիրը իրանց կուսակալների ձեռքով, որ կայսրի տեղակալ էր կոչւում (կատապան): 1064 թ. Ալփ-Արսլան Սկիւթացի սելճուք զօրքերով յոյներից առաւ Անին մեծամեծ կոտորածներով ու աւերմունքներով: 1072 թ. Գուէնայ ոստիկան Ապուլսուար կամ Շաուր Ալփ-Արսլանից Անին գնեց եւ յանձնեց իւր մանկահասակ Մանուէլ որդուն: Մանուէլ եւ իւր որդիք Մանուէլեան կամ Շէտատեան կոչմամբ ամիրա տիրողոսով 127 տարու չափ տիրեցին Անիին, եւ գտնւում էին Պարսից կամ Արաբացոց բարձրագոյն իշխանութեան տակ:

Շէտատեանց օրով Անին դարձեալ բարգաւաճ դրութեան մէջ էր, որովհետեւ Մանուէլ մօր կողմից Բագրատունեաց թոռն լինելով եւ Բագրատունի կին առնելով, իբրեւ կէս հայ՝ հայոց խնամքով էր կառավարում: Շէտատեանց վերջին իշխանը Քէյ-Սուլթան էր կոչւում (1198 թ.):

Զաքարիա Սպասալարը 1199 թ. Քէյ-Սուլթանից Անին առաւ եւ որդւոց որդի ժառանգեց մինչեւ 1342 թ.: Զաքարեանք տիրում էին Անիին պարսից բարձրագոյն իշխանութեան տակ, եւ որովհետեւ Զաքարեանց իշխանութեան կենդրոնը Լոռին էր, ուստի եւ Անին կառավարում էին իրանցից նշանակուած մի իշխանի ձեռքով, որ Պատրոն էր կոչւում:

Անիին վերջնական հարուածը 1386 թ. տուեց Լէնկ-թէմուրն, իսկ բոլորովին ամայանալու պատճառներն եղան երկրաշարժը, սովը, ասպատակութիւնները եւ սրածովիւնը: Անույ գաղթականները աշխարհի ամեն կողմ սփռուեցին եւ շէնքերին իրանց գաղթավայրերը՝ արդարացնելով առածը. «Անին՝ աւեր, աշխարհ՝ չէն», Վրաստանի, Ասորականի, Խրիմի, Լեհաստանի եւ այլն հայերը Անույ գաղթականներ են համարում:

Ինչպէս Անւոյ սկզբնաւորութիւնը, նոյնպէս եւ վերջնական ամայութիւնը անյայտութեան մէջ է: Անին դարերով երբեմն Պարսից եւ երբեմն Տաճկաց իշխանութեան տակ էր: Ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդոց շահասէր եւ աւերիչ ձեռքերն Անւոյ աւերակների սպառման միջոց էին հանդիսացել՝ քանդելով քարերը եւ վաճառելով: 1877 թ. սկսեալ ռուսներն առնելով Անին տաճիկներից՝ արգելք դրին այդ նուաստացուցիչ վաճառականութեան: Անիում, ուր միայն տաս եւ երեք տարի առաջ աւազակներ էին բնակում, եւ քրդերն ու թուրքերը քարերը քանդելով ի վաճառ էին հանում Կարս եւ այլ տեղեր, այժմ, շնորհիւ ռուս բարեկարգ տէրութեան, հայ վարդապետ է բնակում եւ մօտ հինգ հարիւր տարի լռած աստուածային ալէլուան նորից հնչեցնում է Աստուծոյ տաճարի կամարների տակ: Այնտեղ, ուր աւազակների երկիւղից ոչ ոք չէր համարձակում ոտք կոխել, եթէ չունէր հետը բազմութիւն եւ պահապաններ, այժմ խաղաղ երկրագործն ու խաշնարածն, իրանց հովուական եւ մշակական երգերն հնչեցնելով հանգիստ օր են անցկացնում, եւ ճանապարհորդը կամ այցելուն՝ պատասպարութեամբ հայ վարդապետի յարկի տակ, աներկիւղ շրջում է աւերակների մէջ:

Բազրատունի հարստութիւնից յետոյ Անիին տիրեցին՝ Ա. Յոյները՝ 1042-1064 թթ., Բ. Ալի-Արսլան՝ 1064-1072 թթ., Գ. Մանուչեանք կամ Շէտատեանք՝ 1072-1199 թթ., Դ. Զաքարեանք՝ 1199-1342 թթ., Ե. Լէնկ-Թէմուր, երբեմն պարսիկներ, տաճիկներ՝ 1342-1877 թթ., եւ Զ. Ռուսք՝ 1877 թ. մինչեւ այսօր:

ԱՆԻՈՅ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՊԱՐՏՍՊ

Ներքին կամ փոքր պարիսպը, բրդերն ու մի քանի եկեղեցիներ շինեց Աշոտ Գ. Ողորմած 964 թուին: Աշոտի որդի եւ յաջորդ Սմբատ-Տիեզերակալը շինեց արտաքին պարիսպը եւ խրամատը (պարկէնփոսը) Ծաղկոցածորից մինչեւ Գլիճոր:

1064 թ. Ալի-Արսլանը պաշարելով Անին՝ քանդեց պարիսպները եւ ներս խուժեց: Երբ Շէտատեանք կամ Մանուչեանք տիրեցին Անիին, սկսեցին քայքայուած պարիսպները նորոգել: Պարիսպների նորոգութիւնը շարունակուել է եւ Զաքարեանց օրով, եւ մեծ նորոգութիւնը տեղի է ունենում Զաքարէ Սպասալարի օրով 1208 թ. եւ Մխիթարիչ Գանձակեցու ձեռքով, որ Զաքարէի գործակալն էր 1215 թ.: Անւոյ պարիսպների նորոգութիւնը տեղի է ունեցել մինչեւ ԺԴ-րդ դարը:

Բ. ԱՆԻՈՅ ԴՌՆԵՐԸ

Անույ արտաքին պարսպի վերայ երկու դրան տեղ է նկատելի, իսկ ներքին պարսպը ունի հինգ դուռն: Ներքին պարսպի դռներն են՝ Աւագ դուռն, Գլխորի դուռն, Ծաղկոցաձորի դուռն: Դռներին հիւսիսային կողմինը՝ Կարուց (Կարսի) դուռն, իսկ արեւելակողմինը՝ Երեւանայ (Դունայ) դուռն են կոչուել հաւանականաբար:

Գ. ԿԱՄՈՒՐՁՆԵՐ

Ախուրեան գետի վերայ Անին ունեցել է մի քանի կամուրջներ, որոնցից երկուսի հետքերն են երեւում այժմ՝ մինը Ս. Կաթողիկէից դէպի հարաւ, իսկ միւսը՝ Ղըզ-Ղալասու մօտ: Անույ գերեզմանոցը եղել է Ախուրեանի միւս ափին:

Դ. ԱՊԱՐԱՆՔ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ

Հիւսիսային դրան (Կարուց դուռն) եւ Ծաղկոցաձորի անկիւնում գտնուում է մի մեծ շինութեան աւերակ՝ գեղեցիկ դրուագներով եւ քանդակներով: Այս աւերակը համարւում է թագաւորաց ապարանքը: Ապարանքը բազմասենեակ եւ բազմախորշ մի շինութիւն է եղել՝ ներքնատներով եւ նկուղներով: Սենեակները համաչափութիւն չունին: Ամբողջ շինութիւնը կառուցուած է Ծաղկոցաձորի ձորաբաշին, մուտքը քաղաքի կողմից է, իսկ լուսամուտները բացւում են դէպի Ծաղկոցաձոր, որ գեղեցիկ տեսարան է պատկերացնում: Մուտքի ճակատը զարդարուած է խաչանիշ գեղեցիկ մոզայիքով, որ դժբաղդաբար այցելուները քանդում են՝ Անուց հետները յիշատակ տանելու համար: Շինութեան մի մասը արդէն բոլորովին փուլ եկած է, ձորի վերայի պարսպն էլ վտանգաւոր կերպով ճեղքուած եւ բաժանուած է բուն շէնքից եւ շուտով փուլ կգայ՝ իւր բեկորներով լցնելու Ծաղկոցաձորի գեղեցիկ մարգագետինը, մի քանի շերտ թանձրութեամբ եւս ծածկելով այն հնութիւնները, որ արդէն ծածկուած են նոյնպիսի փլատակների տակ:

Ե. ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՅ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս փոքրիկ եկեղեցին կանգուն կայ ապարանքից դէպի հարաւ Ծաղկոցաձորին մօտ փոքրիկ բարձրաւանդակի վրայ՝ վեց կիսաբոլորչի եւ 12 անկիւն ունի, շինուած է Ժ.-րդ դարու վերջին քառորդից առաջ, վասնզի

ՆԽԴ. Հայոց թուականին արդէն Ապուղամրի որդի Գրիգորի կին Շուշանը կրպակներ է նուիրում այս եկեղեցուն: Այս եկեղեցին, որ Ապուղամրենց է կոչուում, շինուած է նոյնինքն Ապուղամրի Հայր Վահրամ իշխանաց իշխանից առաջ, որովհետեւ Վահրամ իշխանաց իշխանը իւր որդի Ապուղամրի համար՝ ի հոգեբաժին, կրպակներ է նուիրում Ս. Գրիգորի եկեղեցուն: Եկեղեցին ճոխացած է եղել, ինչպէս արձանագրութիւններն են ցոյց տալիս, Ապուղամրեանց նուէրներով, եւ երեւի հէնց այս պատճառով էլ Ապուղամրենց է կոչուել: Շինութեան թուականը յայտնի չէ:

Զ. Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ապուղամրենց եկեղեցու եւ ապարանքի միջեւ՝ փոքր ինչ դէպի արեւելք, գտնուում են Ս. Առաքելոց եկեղեցու աւերակները, որի միայն ժամատունը կիսով չափ կանգուն կայ, իսկ տաճարները ներկայացնում են համարեա միայն քարերի դերբուկներ:

Ս. Առաքելոց եկեղեցու այս ժամատունը Անույ ամենաճարտարաշէն եւ հոյակապ շինութիւններից առաջինն է՝ սքանչելի քանդակներ եւ նուրբ դրուագներ ունի: Միակ ժամատունը ունեցել է կից երեք տաճար՝ մէկը դէպի արեւելք, իսկ երկուքը՝ դէպի հիւսիս: Տաճարները այնքան քայքայուած են, որ դժուար է կարծել, թէ կապ են ունեցել ժամատան հետ: Այս պատճառով էլ ոմանք այս ժամատունը կամ գաւիթը համարում են գրատուն, մատենադարան, դահլիճ աւագանւոյ, եւլն.: Այս ժամատան գեղեցիկ շինութիւնը տեսնելու համար միայն արժէ գնալ Անի: Այս շինութեան կից տաճարի վերայ Հ. Սարգսեանի նկատած ամենահին արձանագրութիւնը Հայոց ՆԶ. թուականին (Փրկչի 1032) է, որով Վահրամ իշխանաց իշխանի որդի Ապուղամր իւր եղբօր (ուրիշ տեղ որդու) Գրիգորի արեւշատութեան համար յիշատակիք է տալիս, իսկ նորը՝ Հայոց ԶԴԷ. (Փրկչի 1249) թուին է: Այսպէս ուրեմն, Ս. Առաքելոց եկեղեցու շինութիւնը աւելի հին է, քան Փրկչի հազարամեակը, իսկ շինութեան թիւը յայտնի չէ, որովհետեւ շինութեան արձանագրութիւնը չկայ: [117]

Ժամատները, որքան ես հետեւել եմ, Հայոց Ո. թուականից կամ Փրկչի հազարամեակից առաջ չեն եղել, ուստի եւ պէտք է նկատել, որ այժմ քանդուած տաճարներին իբրեւ յաւելուած է շինուել Ս. Առաքելոցի ժամատունը, եւ այս հէնց այժմ էլ նկատելի է: Հ. Սարգսեան այս ժամատունը համարում է տաճար եւ զարմանում է, որ սեղանի տեղ չկայ:

Է. ՄԻՋՆԱՇԱՐԱԿ

Պարսպից ներս մտնելով դէպի Ս. Կաթողիկէն գնալիս՝ ճանապարհի աջ կողմը կար մի մինարէթ, որ 1881 թ. կործանուեց, սակայն բեկորները շերտ շերտ դեռ կան: Այս մինարէթը թէեւ ոմանք ախորժում են դիտանոց անուանել, սակայն այնպէս չէ, այլ եղել է Էպ-Իւլ-Մամբրանայ մզկիթի մինարէթը, որ շինուել է Շէտատեանց օրով: Այս մինարէթը ունէր պարսկերէն արձանագրութիւն Շէտատեանց վերջին Քէյ-Սուլթանի անունով 1198 թ., որ թուին Զաքարիա առնելով Անին՝ վերջ տուեց Շէտատեանց իշխանութեան:

Ը. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԱՆԻՈՅ

Ս. Կաթողիկէ Անուոյ Հոյակապ, մեծ եւ փառաւոր եկեղեցին շինուած է յանուն Ս. Աստուածածնի, գմբէթը խոնարհել է 1830-40 թթ.: Գմբէթը ունեցել է մարդաչափ բարձրութեամբ արծաթեայ խաչ, որ ԱրփԱրսլան վար է իջեցնում եւ գրաւում՝ տեղը դնելով մահմետական ոսկեզօծ կիսալուսին (մահիկ): Գմբէթի միջից քաշ էր արած մի բիւրեղեայ ջահ, որ տասն երկու լիտր է կշռելիս եղել եւ նոյնքան էլ ձէթ տանելիս:

Այս տաճարը 980 թ. հիմնարկել է Սմբատ Բագրատունի թագաւորը եւ աւարտել է 1001 թ. Կաղբանիդէ թագուհին, որ Սմբատի յաջորդ Գագիկի կինն էր: Եկեղեցին կառուցել է նոյն ժամանակի հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետը: Տաճարի շինութիւնը 21 տարի է տեւել:

Այս տաճարի արեւմտեան կողմն է շինած Անուոյ վանահօր բնակարանը, ուր պատսպարւում են այցելուք: Տաճարը կանգուն է, բայց հիւսիսային պատը փոքր տեղ քանդուած է, եւ, ինչպէս ասացի, գմբէթը՝ խոնարհած: Վանահայրը թեթեւ նորոգութիւն է արել՝ բեմը շինելով եւ հիւսիսային ու հարաւային դռները շարելով:

Թ. ՄԱՏՈՒՌՆ Ս. ՀՌԻՓՄԻՄԷԻ

Այս փոքրիկ եկեղեցին գտնւում է Ս. Կաթողիկէի արեւելեան հարաւային կողմ, շինել է Սարգիս կաթողիկոս[118] ԺԱ. դարում:

Ժ. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Անուոյ հնութիւններից ժամանակի եւ մարդկանց աւերմունքին դիմացել է այս եկեղեցին: Ժամանակին դիմացել է, որովհետեւ համարեա բո-

լոր շինութիւններից կրտսերն է ժամանակով, մարդոց դիմացել է, վասն զի Ախուրեանի գառ ի վայրի վերայ լինելով՝ դժուարակոխ տեղ է, եւ դիւրին չէ քանդած քարերը փոխադրել: Այս եկեղեցին կոչուում է այլազգական բառով՝ Նախշըլը, որովհետեւ ամբողջ եկեղեցու մէջ որմների վերայ նկարներ են յունական ճաշակով եւ յունական վերտառութիւններով: Եկեղեցին Ս. Աստուածածնի անուամբ շինուել է 1215 թ., եւ շինողն է Զաքարիա Սպասալարի պաշտօնեայ Տիգրան Սմբատեանց Հոնեանց: Եկեղեցին ժամատուն է ունեցել, բայց այժմ կիսով չափ քանդուած է: Եկեղեցու յունական պատկերներն ու յունարէն մակգիրները ոմանց կարծել են տուել, որ դա յունական եկեղեցի լինի եղած, սակայն արձանագիրը բոլորովին հերքում է այս կարծիքը, եւ նոյն ինքն եկեղեցուն հիմնարկող Տիգրան Հոնեանց եկեղեցին ծաղկազարդող յոյներին պատկերազործ խատեր է կոչում: Որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, միայն այս եկեղեցին է, որ քիչ շատ անարատ է մնացել, ուստի եւ աստուածային պաշտամունքն ու Ս. Պատարազը այստեղ է կատարւում: Եկեղեցու շինութիւնից համարեա մի դար յետոյ (1310 թ.) Զաքարիայի յաջորդներից Շահնշահի օրով նորա պաշտօնեայ Մաթէ անուն մէկը նորոգութիւններ է անում եկեղեցուս վերայ, ինչպէս ցոյց է տալիս եկեղեցու արեւելակողմի արձանագրութիւնը: Այս եկեղեցին Ս. Կաթողիկէից դէպի արեւելք է գտնւում՝ բաւական հեռաւորութեամբ:

ԺԱ. Ս. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Կաթողիկէից դէպի արեւելք եւ Ս. Լուսաւորչից դէպի հիւսիս արեւմուտք գտնւում է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ շինել է Ապուղամբենց Ապլ-Ղարիպ հայ մարզպանը 1035 թ.: Եկեղեցին արտաքուստ եօթն որմնանկիւն, իսկ ներքուստ՝ ութ կիսաբոլորչի ունի: Գեղեցիկ, ինքնատիպ ճարտարապետութեամբ շինուած եկեղեցի է: Այս եկեղեցին նորոգել են 1173 թ. Արճոյ երէց Տրդատ եւ իւր խուշուշ կոչեցեալ կինը:

ԺԲ. ՄՁԿԻԹ

Ս. Կաթողիկէից դէպի արեւմուտք Ախուրեանի ձորաբաշին գտնւում է շինութիւնը, որ վերջը մզկիթ է դարձրուած եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս հիւսիսային արեւելեան անկիւնին կից մինարէթը, բայց սկզբում որոշ բան պէտք է եղած լինի: Ոմանք կաթողիկոսարան են կոչում այդ շէնքը, ոմանք էլ՝ բարձրագոյն դատարան եւ այլ սոյնպիսի մի հաստատութիւն, սակայն, ինչ եւ լինի, այդ շինութիւնը հասարակական մի հաստատութիւն

է եղել՝ նախ քան մզկիթ դառնալը, եւ այն՝ քրիստոնէական, որովհետեւ արեւմտեան կողմը ներսի կողմից եղծուած խաչի տեղ կայ պատի վերայ, եւ արեւմտեան կամարի վերայ եւս խաչանիշներ են դուրս բերուած:

Ըստ իս, այդ շինութիւնը եղել է ժամատուն: Տաճարը երեւի եղել է այն տեղը, որ այժմ արեւելեան կողմը նկատուում է իբրեւ քարերի մի կարկառ: Ոմանք կարծում են, թէ այդ շինութիւնը բնակարան է, որովհետեւ ներքնայարկ ունի, սակայն ներքնայարկ համարուածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի դատարկութիւն, որ գոյացել է ձորաբաշից՝ այդ ժամատան պատը բարձրացնելիս մինչեւ զետնի մակերեւոյթին հասնելը, այնուհետեւ կամար ձգուած է նոյն շինութեան յատակը պատրաստելու համար: Թէ շինութիւնը եւ մինարէթը իրար հետ կապ չեն ունեցել՝ այդ այժմ եւս յայտնի է, որովհետեւ մինարէթի նոր կցուած եւ շինուած լինելը թէ՛ շինութեան քարը եւ թէ՛ ձեւը ցոյց են տալիս: Մինարէթի արձանագրութիւնը քիւթի տառերով վերաբերում է 1072 թ.: Երեւի Շէտատեանց ցեղապետ Մանուչէ այս շինութիւնը Մզկիթ դարձրած լինի կամ Զաքարեանք՝ մզկիթը ժամատուն դարձրած, որովհետեւ այս շինութեան հիւսիսային որմի վերայ կան թէ՛ արաբերէն եւ թէ՛ հայերէն արձանագրութեան հետքեր:

ԺԳ. ՄԻԶՆԱԲԵՐԴԻ ԿԱՄ ՆԵՐՔԻՆ ԲԵՐԴ ԱՆԻՈՅ

Անւոյ հարաւային արեւմտեան անկիւնում Ախուրեանի եւ Ծաղկոցաձորի միջեւ բարձրութեան վերայ է Անւոյ միջնաբերդը, որ պարիսպներով շրջապատած է եղել: Այժմ ամբողջովին շինութեանց քարակարկառ է: Շինութիւններից այժմ նկատելի են երեք եկեղեցւոյ աւերակներ, մէկը՝ անյայտ, իսկ միւսները՝ յանուն Ս. Գէորգայ եւ Ս. Սարգսի:

Բացի յիշատակեալ հնութիւնները՝ Անիում կան հնութեանց դեռ էլի շատ մնացորդներ, բաղնիք, եկեղեցի եւ այլն, սակայն դոքա այնքան նշանաւոր չեն եւ արձանագրութիւն չունին, որով յայտնի լինի, թէ որ ժամանակ եւ ով է շինել: Ախուրեանի ձորամիջին կայ պարսպապատ եկեղեցի՝ մի քանի մատուռներով, Ծաղկոցաձորի ամբողջ աջ եւ մասամբ ձախ ափը արհեստական այրերով պատած է, որոնք եղել են բնակարան, խանութ, եկեղեցի, գերեզմանոց եւ այլն, սակայն դոքա եւս պատմութիւն չունին կամ եթէ ունին՝ հետազոտող չէ եղել: Նայելով Անւոյ պարսպապատի փոքր տարածութեան առաժը Անւոյ մասին, թէ՛ բազմամարդութեան եւ թէ՛ շատ եկեղեցիներ ունենալուն համար՝ չէ արդարանում, սակայն Անին միայն պարիսպներով չէ շրջափակուել, Անին տարածուած է եղել մինչեւ Հովուի եկեղեցին եւ դեռ աւելի հեռի՝ աւելի քան 2 վերստ տարածու-

Թեամբ: Այժմեան թուրքի Անին, որ պարսպից դուրս է եւ արեւմտեան կողմն է ընկնում՝ դարձեալ հին Անույ մասն էր, ինչպէս ցոյց են տալիս հնութեանց մնացորդները: Այսքանով վերջացնում ենք Անույ մասին տեղեկութիւնները: Անույ հնութիւններին հսկող վանահօր եւ միաբանութեան պիտոյքը լցնելու համար 190 դեսեսատին[119] վարելահող եւ արօտատեղի է յատկացրած նոյնպէս եւ Ծաղկոցաձորի մէջ վտակի աջ ափի վերայ՝ փոքրիկ տարածութիւն բանջարանոցի համար:

ԺԴ. ՄԱՂԱՍ ԲԵՐԴ

Անիից դէպի հարաւ արեւմուտք Ախուրեանի դարձեալ աջ ափին անմատչելի ժայռի վերայ շինուած է Մաղաս բերդը: Մաղաս բերդը ունի կրկին պարսպներ, արտաքինը՝ ցած, իսկ ներքինը՝ բարձր, դուռը աջ կողմն է. երկու պարսպի մէջ ունի խրամատ, իսկ ներքին պարսպից մինչեւ գետը՝ անցք: Երեք կողմից շրջապատած է Ախուրեանի անդնդախոր ձորապտոյտով: Բերդի մէջ, բացի այլ շինութեանց մնացորդներից, երեք եկեղեցիների հետք կան: Շատ ժամանակ չէ, որ Մաղաս բերդը ամայացած է: Սկզբում տիրում էին պարսիկները եւ այս՝ մինչեւ 1638 թ., ըստ ասելոյ Զաքարիա պատմագրի՝ այնուհետեւ անցաւ տաճկաց ձեռքը, մինչեւ որ 1877 թ. ռուսները առնելով Կարսի նահանգը՝ տիրեցին եւ Մաղասի աւերակներին: Մաղաս բերդը Անիից շատ հեռի չէ՝ հազիւ վեց վերստ հեռաւորութիւն ունենայ: Մաղաս բերդը շինել է Մախազ ոմն վեցերորդ դարու վերջերում Մօրիկ կայսեր հրամանով, ուստի եւ շինողի անուամբ կոչուել է Մաղաս բերդ:

Առնելով արաբական տառերով արձանագրութիւններից, որ կան պարսպի վերայ, կարծում են, որ դա պարսկական բերդ է՝ ինչպէս Կովալեւսկի եւ Մարկով իրանց «На зоряхъ Арапатскихъ» ուղեգրութեանց մէջ յիշում են: Սակայն բերդի միջի եկեղեցիների մնացորդները եւ պատմութիւնը, (Պատմ. խաչին Հացունեաց[120], եւ Զաքարիա սարկաւազ Ժէ. դարում) ինչպէս յառաջ է բերում Հ. Ալիշան¹, յայտնի ապացուցանում են, որ հայ իշխանութեան անկումից յետոյ տիրող ազգերը, որոնք մահմետական էին, իբրեւ ամուր տեղ գրաւել են եւ Մաղաս բերդը եւ նորոգութիւններ են արել: Մինչեւ դարուս սկիզբը, ինչպէս պատմում են մերձակայ բնակիչները, Մաղաս բերդ մարդաբնակ է եղել:

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 124:

ԺԵ. ԱԼԱՄԱՆ (ԱԼԷՄ)

Արջոյ առիճ (Ալաջա) լերան կողին հարաւային կողմից գտնւում է պարսկաբնակ Ալէմ գիւղը, որի մէջն է Ալամանայ եկեղեցին Ս. Անանէ անունով, որ շինուած է Հերակլի թագաւորութեան 27-րդ տարին, Շիրակայ եւ Արշարունեաց Տէր Ներսէհի օրով 636 թ. Փրկչի՝ շինողն է Գրիգոր Եղուստը¹ (illustrius) եւ իւր կինն Մարիամ: Նորոգութիւն արել է վանքիս վերայ Աշոտ Ողորմածի դուստր եւ վրաց թագաւորի կին Սոփիա թագուհին Ժ.-րդ դարում:

ԺԶ. ԲԱԳՆԱՅՐ (ՂՈՒԶԼԻԶԱ)

Ալամից դէպի արեւելք եւ Անիից դէպի հիւսիս արեւմուտք մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ Արջոյ առիճի հարաւային կողմին գտնւում է Բագնայրը (Բգնէր, Ղուզլիջա): Բագնայրի եկեղեցին շինել է Սմբատ Մագիստրոս՝ որդի Վահրամ իշխանի, 1099 թ.՝ յանուն Ս. Աստուածածնի: Բացի բուն տաճարն ու գաւիթը, մօտիկ ունի եւ երկու փոքրիկ մատուռներ: Տաճարի հարաւային կողմից եղել է սիւնազարդ սրահ: Թէ ե՞րբ է ամայացել այս վանքը՝ յայտնի չէ, բայց մինչեւ ԺԳ.-րդ դարը առատ նուէրներ են եղել վանքիս: Յայտնի վերջին արձանագրութիւնները վերաբերում են Հայոց ԶԺԱ. եւ ԶԺԵ. (1266) թուականներին: Վանքս գտնւում է Ղուզլիջա թրքաբնակ գիւղում եւ շատ խղճալի վիճակի մէջ է:

ԺԷ. ՂՕՇԱՎԱՆՔ ԿԱՄ ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ղուզլիջայից յետ դառնալով դէպի արեւելք եւ Անույ հիւսիսային կողմից անցնելով՝ Անիից դէպի արեւելք, մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ, Ախուրեան գետի ափին՝ մի թերակղզու վերայ, գտնւում է Հոռոմոս կամ Ղօշավանք: Անիից դեռ Ղօշավանք չհասած ճանապարհի վերայ գտնւում է մի կամար՝ երկու կողմից գմբէթարդ բարձրացած, եւ վանքն իւր այժմեան Ղօշավանք անունը ստացել է այս զոյգ գմբէթներով կամարակապից: Աւանդութիւնն ասում է, որ թագաւորների ու աւագանու խորհրդանոցը Հոռոմոսի վանքումն էր, երբ թագաւորն ու աւագանին հասնում էին այս կամարակապին՝ Հոռոմոսի վանքի զանգակները հնչեցնում էին հանդիսաւոր ընդունելութեան համար: Այս գմբէթարդ կամարակապը 1102 թ. առաջ շինուած է եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս մի արձանագրութիւն՝ նոյն եւ Հայոց ՇԾԱ. թուականը կրող:

¹ Պատուանուն՝ Լուսափայլ, Պայծառ:

Այս գմբէթաւոր կամարակապից կամ ինչպէս Հ. Ալիշան անուանում է՝ խօշուն-ից դէպի հարաւ-արեւելք հազիւ մի վերստաչափ հեռաւորութեամբ գտնուում է Ղօշա կամ Հոռոմոսի իսկական վանքը:

Հոռոմոսի վանքը իւր բազմաթիւ հոյակապ շինութիւններով ապացուցանում է, որ ունեցել է փառաւոր անցեալ: Հոյակապ շինութիւններից առաջինն է տաճարը եւ մեծագործ գաւիթը, ուր այժմ կատարւում է աստուածային պաշտամունքը: Հոռոմոսի վանքի գոյութիւնը 935-40 թթ. է: Հոռոմոսի վանք կոչուել է նորա համար, որ վանքի սկզբնական շինողները եղել են Յունաստանից կրօնական հալածանքի պատճառով փախած հայ հոգեւորականները իրանց առաջնորդ Յովհաննէսի հետ: Բացի բուն տաճարից եւ գաւթից, ինչպէս ասացի, Հոռոմոսի վանքը նշանաւոր է իւր բազմաթիւ հոյակապ շինութիւններով: Դոցանից նշանաւորներն են. Ա. Շինութիւնը, որ այժմ նշխարատուն կամ ըստ ոմանց՝ խորհրդարան է կոչւում, Բ. Նշխարատանից դէպի հարաւ գտնուող մի ընդարձակ շինութիւն, որ ըստ ամենայնի գաւթի նման է, սակայն տաճարը դէպի արեւելք չլինելուն համար եւ դէպի տաճարը տանող դուռը ոչ միայն փակուած, այլ եւ տեղը մի բարձրաւանդակ լինելուն համար՝ այժմ տեղի է տալիս տարակուսութեան, թէ արդեօք գաւիթ է եղել, թէ՞ մի այլ հաստատութիւն:

Այժմ նշխարատան գեղեցիկ ծածկը իջած է, եւ այս ընդարձակ շինութեան ծածկն եւս գուցէ մի քանի տարուց յետոյ իջնի: Թողնելով այլ շինութիւնները՝ յիշենք, որ բուն տաճարի աջ եւ ձախ կամ հիւսիսային ու հարաւային կողմերում կան մատուռներ, որոնք քայքայուած են եւ շուտով կվլչին՝ նոյն ինքն բուն տաճարի արեւելեան որմից, դրսի կողմից քարերը խախտուած են եւ մի քանի հատ էլ՝ վայր ընկած: Վանքը հիւսիսային կողմից ունի սրբատաշ քարերով բարձր պարիսպ, մատուռների եւ տաճարի կից շինութիւնը արեւելեան կողմից դարձեալ պարսպում է վանքը, հարաւային կողմից անդնդախոր ձորն է, իսկ արեւմտեան կողմից եղել են կրկին պարիսպները, բայց այժմ յետքն հազիւ է նկատուում: Վանքիս մօտն է համանուն գիւղը հայ բնակիչներով:

Մինչեւ վերջին ժամանակներս Հոռոմոսի վանքը՝ լինելով Աթոռ Արեւմտեան Շիրակայ եւ ունենալով ընդարձակ երկրագործութիւն, չէն ու պայծառ է եղել, իսկ այժմ՝ չունենալով ոչ մի եկամուտ, բացի մի ջրաղացի արդիւնքը եւ մի քանի օրավար հող գիւղացւոց հողերի մէջ՝ վանահայրը հողահարկ է վճարում, վանքը շատ խեղճութեան մէջ է: Այժմ Հոռոմոսի մեծափառ ուխտի միաբանութիւնը կազմուած է միայն մի վարդապետից, որ գիւղացւոց հոգեւոր պէտքերն է հոգում, որովհետեւ քահանայ չունեն գիւղացիք եւ աղքատութեան ու սակաւամարդութեան

պատճառով չեն էլ կարող քաջանայ պահել: Հին արձանագրութիւններէն, որ բազմաթիւ են, վերջինը պատկանում է Հայոց ՁԻՁ. թուին: Վերջապէս, իբրեւ յետնագոյն արձանագրութիւն հանրի՝ է արձանագրութիւնը, որով Զաքարեանց տոհմից Վահրամ Պատրոնաց Պատրոն 1336 թ. նորից վերահաստատում է իւր նախնիքներից հաստատուած տուրքերը:

Հոռոմոց երկրից (Յունաստանից) փախած հայ կրօնաւորները իրանց առաջնորդ Յովհաննէսով այս վանքը հաստատել են լինել «անցաւորաց եւ ճանապարհորդաց հանգստարան», ուր պատսպարւում էին օտարները, աղքատները եւ անցաւոր ճանապարհորդները, ուստի եւ մեծ ընդունելութիւն գտած լինելով ազգի մէջ, մեծամեծ նուէրներ եւս ստացել է սկսեալ թագաւորից մինչեւ յետինը՝ ինչպէս ցոյց են տալիս արձանագրութիւնները:

Հ. Ալիշան՝ առնելով Ասողիկից, կարծում է, որ Յունաստանից եկած հոգեւորականների շինած եկեղեցին, որ Շողակաթ էր կոչւում, 982 թ. այրեց պարսից ամիրա Ապլահաճ դիւմաստիկ՝ թելադրութեամբ Կարսի թագաւոր Մուշեղի, որ կամենում էր իւր եղբայր եւ Անւոյ թագաւոր Սմբատ Բ.-ից վրէժ առնել: Այժմեան տաճարը վերագրւում է Յովհաննէս թագաւորին (1038 թ.), ինչպէս ցոյց է տալիս արձանագրութիւնը:

Անւոյ աւերմունքից յետոյ, ինչպէս երեւում է, այս վանքն էլ ամայացել կամ անշքացել է մինչեւ Հայոց ՌՃԼԴ. կամ Փրկչի 1685 թ., երբ Տիգրանակերտցի Դանիէլ վարդապետը տեղւոյն խաթուն օղլու Մուստաֆա աղայի իշխանութեան օրով նորոգում է:

Հոռոմոսի վանքը գտնւում է ձորաբաշին մի հրոտանդանի վերայ, իսկ ձորի մէջ՝ Հոռոմոսի վանքից դէպի հիւսիս արեւելք ^{1/2} վերստ հեռաւորութեամբ, գտնւում են երկու մատուռներ՝ Ս. Գէորգ եւ Ս. Մինաս անուամբ՝ երեւի Բագրատունի թագաւորների հանգստարան եղած, որովհետեւ Ս. Գէորգ մատուռի հարաւային կողմը գտնւում է օրօրոցաձեւ մեծադիր մի գերեզման, որ ժամանակին արեւելեան կողմից ունեցել է մեծ խաչքար, ինչպէս սովորութիւն էր առհասարակ, այժմ խաչքարը չկայ, բայց պատուանդանը դեռ կայ: Գերեզմանի վերայ կոպիտ փորագրութեամբ կայ մի վերտառութիւն, որից երեւում է, որ Աշոտ թագաւորի գերեզմանն է: Ս. Գէորգ եկեղեցին շինել է Գագիկ Առաջինն, ինչպէս գրւում է Հ. Ալիշան՝ Ժ.-րդ դարու սկզբում: Ս. Մինաս եկեղեցին աւելի հին է՝ քան 986 թ., որովհետեւ այդ թուին ընծայաբերութիւն է լինում եկեղեցուն արդէն որպէս շինուածի:

ԺԸ.ՏԱՅԼԱՐ

Հոռոմոսից դէպի արեւելք՝ երեք վերստաչափ հեռաւորութեամբ, Ախուրեանի պտոյտներից մի թերակղզու հրուանդանի վերայ, գտնուում է հիւսիսային կողմից հասարակ պարսպով պատած մի աւերակ գիւղատեղի եւ մի գեղեցիկ աւերակ գմբէթաշէն փոքրիկ եկեղեցի, որի հարաւային որմը քանդուած է: Ահա այս աւերակ եկեղեցին եւ գիւղն է, որ կոչւում են Տայլար: Հ. Ալիշան կարծում է, որ գիւղը եւ հետեւաբար եւ եկեղեցին՝ ամայացել է դարուս սկզբից լեկզիների ասպատակութեան պատճառով:

Ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ եկեղեցիս շինուած է Բագրատունեաց ժամանակով:

Եկեղեցուս անունով կայ 615 դեսետին հող՝ սեփականուած Հոռոմոսի վանքին, բայց մինչեւ այսօր արդիւնքը աննպատակ կորել է:

ԺԹ. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՂԸՁԼՔԻԼԻՍԷ

Տայլարից դէպի հիւսիս արեւելք՝ անցնելով Ղույուղուղից, Թագ-զայ գիւղից եւ Մատակից, մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ է Կարմիր վանք գիւղը համանուն գմբէթաւոր եկեղեցւով: Եկեղեցիս հնացած է, եւ գմբէթը՝ քանդուած, բայց վերջին տարիներս վերանորոգուեց բոլորովին: Կարմիր վանքը համարւում է Շիրակայ Դպրեվանքը, որի վանահայրն էր Բարսեղ ձոն է. դարում, որ Ներսէս Գ.-ի հրամանով շարականների ընտրութիւնն արեց, ուստի եւ շարականները կոչուեցին ձոնընտիր: Այսպէս ուրեմն, Կարմիր վանքը եթէ համարենք Շիրակայ Դպրեվանքը՝ շինուած է առնուազն եօթներորդ դարում եւ է Շիրակայ հնագոյն եկեղեցիներից մէկը:

Արձանագրութիւններից մէկը 1228 կամ ՈՀԷ. թուին է, իսկ միւսը, որ աւելի հնագոյն է՝ վերաբերում է Է.-րդ դարին: Այդ արձանագիրը գտնուում է արեւմտեան աւանդատան դռներից մէկի վերայ՝ ըստ ասելոյ Հ. Ալիշանի, եւ եղծուած տառերի մէջ դեռ կարելի է վերծանել ձոն Բարսեղ անունը:

Ի. ՈՒՂՈՒԶԼՈՒ

Եթէ Մաւրակում այժմ գտնուէին հնութեան հետքեր, հարկաւոր կլինէր նախ քան Կարմիր վանքը կանգ առնել Մաւրակի վերայ, որ հնումն կոչւում էր Շիրակաշատ, եւ Կարմիր վանքից հազիւ մի վերստ հեռի լինի բաժանուած համանուն գետով: Շիրակաշատը յանուն Մօրիկ կայսեր կո-

չուել է Մաւրիկոսի, այժմ կրճատուած՝ Մաւրակ, հայաբնակ գիւղ: Բայց մենք, զանց առնելով Մաւրակը, դիմենք դէպի Ուղուզլու հայաբնակ գիւղը, որի մէջ բաւական հեռուից երեւում է հոյակապ եկեղեցին: Եկեղեցիս շինել է՝ ինչպէս դրսի կողմից հարաւային պատի վերայ արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, Գնթունի խականի որդի Հասանը՝ հաւանականաբար Թ.-րդ դարում, եւ նորոգել է Գէորգայ որդի Աշոտ իշխանաց իշխանը Փրկչի 1001 եւ Հայոց ՆԾ. Թուին՝ ինչպէս ցոյց է տալիս արձանագրութիւնը: Եկեղեցիս բաւական հնացած եւ քայքայուած է:

ԻԱ. ՇԻՐԱԿԱԼԱՆ ԿԱՄ ԵՐԱԶՊԱԲՈՐՍ (ԲԱՀ-ՇՕՐԱԳԵԱԼ)

Ուղուզլուից դէպի հարաւ արեւելք՝ մօտ տասն վերստ հեռաւորութեամբ, գտնւում է Շիրակաւան կամ Երազգաւորս (Բաշ-Շօրագեալ) հայաբնակ գիւղը: Շիրակաւանն է Բագրատունի թագաւորների նախաթոռը:

Շիրակաւան յայտնի է պատմութեան մէջ վեցերորդ դարից (580 թ.), սակայն Շիրակաւանի պայծառութիւնը սկսւում է Թ. դարից, երբ Բագրատունիք իրանց ոստան են դարձնում: Շիրակաւանում էին կատարւում կաթողիկոսների ընտրութիւնները եւ Շիրակաւանի Ա. եւ Բ. ժողովները: Բ. ժողովում 862 թ. որոշուեց չընդունել Քաղկեդօնի ժողովը:

Շիրակաւանի նախկին պայծառութեան հետքերից կան մի աւերակ՝ հիւսիսակողմը գտնուող սարաւանդի վերայ, մի աւերակ եկեղեցի եւս՝ արեւելեան կողմը մի բլրակի վերայ, եւ մի հոյակապ, կանգուն գմբէթը խոնարհած, բարձրադիր եկեղեցի գիւղի մէջ՝ հիւսիսակողմը: Հ. Ալիշան կարծում է, որ այս եկեղեցին է Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսի նկարագրած եկեղեցին, որ 897թ. շինել է Սմբատ Ա. Ս. Փրկիչ անուամբ, ուր եւ ինքն արքայական օծումն ընդունեց Գէորգ Բ. կաթողիկոսից:

Եկեղեցիս նորոգել է ոմն Գնել՝ հաւանականաբար ԺԱ.-րդ դարում: Ասպատակութեանց ժամանակ եկեղեցին ծառայել է որպէս մարտկոց, եւ արեւմտեան կողմից կայ քարեայ սանդուղ, որ անջատ է եկեղեցուց: Նեղութեան ժամանակներին, երբ հարկ է եղել ժողովրդեան ապաստանուել եկեղեցու կտրանը պատնէշների մէջ, սանդուղը միացրել են եկեղեցու կտրանը բացուած դռանը՝ տախտակեայ կամուրջով եւ այնուհետեւ վեր են առել կամուրջը: Այժմ եկեղեցու մուտքը հարաւային կողմից է: Եկեղեցին հնացած է, գմբէթը՝ խոնարհած, անշուք եւ մութ, որովհետեւ երկիւղից փակուած լուսամուտները դեռ չեն բացուած:

ԻԲ. ԱՐԳԻՆԱ

Շիրակաւանից դէպի արեւելք՝ մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ, Արալիս եւ մօտ երկու վերստ հեռաւորութեամբ՝ Ղարաքիլիսա թրքաբնակ գիւղերում, կան հնութեան մնացորդներ, բայց այնքան էլ նշանաւոր չեն, հետեւաբար եւ մենք՝ անհանգիստ չանելով նոցա վերայ բոյն դրած արագիւններին, թողնենք եւ Թիքնիզ հայաբնակ գիւղը իւր ամրոցով (ղուլա), որպիսին համարեա բոլոր հին գիւղերում կայ՝ շինուած ասպատակաւորներից պատսպարուելու համար, անցնենք դէպի Արգինա, որ Ալէքսանդրապոլից դէպի արեւմուտք է գտնուում 19 վերստ հեռաւորութեամբ եւ փոստի առաջին կայարանն է:

Արգինան այժմ Արեւմտեան Շիրակայ Կենդրօնական Վարչութեան (գաւառակապետի) բնակավայրն է եւ գտնուում է Ղարախանէ ու Կարս չայ գետերի միջեւ: Հին Արգինայում այժմ կան մի քանի տուն տաճիկներ: Ռուս աղանդաւորներն Արգինայից սակաւ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս արեւելք շինել են իրանց համար գիւղ: Կարս գետի ափին՝ հին Արգինային մօտ է Արգինայի հանքային ջուրը, որ իւր յաճախորդներն ունի թէ՛ լուացուելու եւ թէ՛ խմելու համար:

Արգինայում հայկական հնութեանց մի քանի մնացորդներ կան, բայց ամենից նշանաւորն է հոյակապ եկեղեցու հիւսիսային որմը գիւղի մէջ, որի հովանիքի տակ հանգստանում են Արգինայի արդարադատութեան դիւանին դիմողները՝ մինչեւ ունկնդրութեան կամ հարցուփորձի արժանալը:

Արգինան Բագրատունեաց ժամանակի նշանաւոր, պայծառ եւ չէն գիւղաքաղաքներից մէկն էր: Այստեղ վարեցին իրանց իշխանութիւնը եւ այստեղ վախճանեցին Անանիա եւ իւր քեռորդին Խաչիկ Ա. կաթողիկոսները:^[121] Եկեղեցու հիւսիսային որմը յիշեցնում է, թէ դա է կաթողիկոսական եկեղեցին, որ շինեց Խաչիկ Առաջին կաթողիկոսը՝ Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով, յառաջ քան Անույ Ս. Կաթողիկէն՝ Ժ.-րդ դարում վերջերում: Այս եկեղեցու որմը ներսի կողմից դեռ պահել է արձանագրութեան մի մնացորդ՝ գմբէթի խարսխի վերայ:

ԻԳ. ԿԱՐՍ

Արգինայից դեռ մի վերստ հագիւ անցած՝ խճուղին մտնում է Կարս գետի երկար եւ հետզհետէ ձանձրալի դարձող անձուկ ձորը, որ աւարտւում է եօթ վերստ տեւողութիւնից յետոյ Շահնազար գիւղի կամրջով, որ ամեն տարի գարնանը քանդուում է եւ շինուում: Թողնելով աջ կողմը

Շահնազար՝ այժմ ռուս աղանդաւորներով բնակուած գիւղը եւ ձախ կողմը՝ նոցա գերեզմանոցը, որ ոչ միայն ամբողջ Կարսի, այլ եւ Երեւանի նահանգում իւր կանոնաւորութեամբ, մաքրութեամբ առաջին օրինակն է, անցնենք ճանապարհը մինչեւ Կարս, որ Ալէքսանդրապօլից 86 վերստ հեռաւորութեան վերայ է գտնուում՝ կանգ առնելու հարկ չկայ, որովհետեւ հնութեան հետքեր չկան:

Կարսը՝ այժմեան Կարս նահանգի կենդրոնական քաղաքը, հնումն Վանանդի մէջ էր գտնուում: Քաղաքը շինուած է համանուն գետի աջ եւ ձախ ափին: Հին Կարսի միջնաբերդը գտնուում է Կարս գետի աջ ափին՝ մի ժայռոտ բարձր սարաւանդի վերայ, իսկ քաղաքը իւր պարսպով՝ նոյնպէս գետի աջ ափին: Կարսի թէ՛ միջնաբերդի եւ թէ՛ քաղաքի պարիսպները սրբատաշ չեն՝ կապոյտ կիսատաշ որձաքարերից են: Քաղաքի պարիսպը ունեցել է դռներ՝ չորս հատ, մէկը՝ դէպի արեւմուտք, քարեայ կամրջի մօտ, որտեղից գետի աջ ափին ժամատան եւ ձախ ափին Չուխուր մահլա հայաբնակ թաղերն են սկսւում, մէկը բացւում է դէպի հարաւ՝ շուկայի վերայ, եւ միւսը՝ դէպի արեւմուտք, չհաշուելով դէպի միջնաբերդը բացուող դուռը, որ հիւսիսումն է գտնուում: Այսպէս ուրեմն, քաղաքը իւր դռներով խաչաձեւ էր: Պարիսպները կրկնակ էին եւ արեւելեան կողմից դեռ ցայսօր կայ խրամի հետքը:

Արեւմտեան եւ հարաւային դռները ունին արձանագրութիւններ: Երկու դռներն էլ իրանց կամարներով նորոգուած են հնուց մնացած քարերով, եւ այդ քարերը դրուած են՝ ինչպէս պատահել է, մանաւանդ՝ հարաւային դուռը, որ բացւում է շուկայի վերայ: Բազմաթիւ եւ նուրբ քանդակները այժմ ոչ մի գեղեցկութիւն չեն ներկայացնում, որովհետեւ շարելու ժամանակ ոչ մի համակարգութիւն պահուած չէ: Հարաւային դրան կամարը շինուած է ազնիւ կարմրաքարով, խաչերը ջնջուած են, իհարկէ մահմետականութիւնը չէ հանդուրժել իւր տիրած քաղաքի դռներին խաչ տեսնել: Որովհետեւ այժմ քաղաքի պարիսպները կորցրել են իրանց նշանակութիւնը, ուստի եւ քանդոււմ են:

Կարսի մէջ հայկական հնութիւններն են՝ Ա. պարիսպները՝ վերանորոգուած հետզհետէ վրացիների եւ տաճիկների ձեռքով իրանց իշխանութեան ժամանակին, Բ. եկեղեցիքը, որոնցից ամենանշանաւորն է Ս. Առաքելոց կոչեցեալ եկեղեցին, որ շինել է Աբաս թագաւորը Հայոց ՅՀԹ. եւ Փրկչի 930 թ. կապոյտ որձաքարից, այժմ այդ եկեղեցին ռուսաց ձեռքն է եւ կոչւում է Բերդի Մայր եկեղեցի, տաճկաց ժամանակ կոչւում էր Գիւմբէթ-Ջամի, Գ. այժմեան Ս. Նշան եկեղեցին՝ ազնիւ կարմրերանգ քարից շինուած. փոքրիկ, բայց գեղեցիկ եկեղեցի է. շինութեան թուականը յայտնի չէ: Այս եկեղեցին մինչեւ ռուսաց տիրապետութիւնը մզկիթ էր եւ

կոչւում էր Թաս-Ջամի: Կան եւ մի երկու եկեղեցիներ, որոնց մինը յունաց է յանձնուած, բայց նշանաւոր բաներ չեն եւ արձանագրութիւն չունին:

Հայոց այժմեան եկեղեցին վերաշինուած է Հայոց ՌՅ. (1851) թուին՝ քրդերից գնուած Անւոյ քարերով եւ գտնւում է գետի աջ ափին, միջնաբերդի քարաժայռերի տակն: Յանուն եկեղեցւոյ անցեալ 1888 թ. աշնանը ստացուեց քաղաքական իշխանութիւնից 100 դեսեատին վարելահող: Կաթողիկոսի եկեղեցին գտնւում է գետի ձախ ափին՝ Չուխուր կոչուած մահլի ծայրին, ծմակի մէջ: Բազրատունեաց ժամանակով Կարսը ծառայել է որպէս Անւոյ հակաթոռ, եւ իւր զօրութիւն ու բարգաւաճումն եղել է ի վնաս Անւոյ: Կարսի հայ Բազրատունի թագաւորութիւնը սկսուեց Աշոտ Գ. Ողորմածի եղբայր Մուշեղից, որ թագաւորեց 961-994 թթ., հետզհետէ թագաւորեցին Աբաս եւ Գագիկ: Վերջինս 1064 թ. Կարսը եւ իւր թագաւորութիւնը յանձնելով յունաց՝ առանձնացաւ Ծմնդաւում, որ Կարսի փոխարեն ստացաւ յոյներից: Յոյներից յետոյ մեծամեծ աւերներ եւ քանդմունքներ հասցրեց Կարսին Չարմաղանը, Լանկթամուրը՝ 1394 թ., այնուհետեւ՝ վրացիք եւ հագարացիք: ԺԶ. դարում օսմանցիք տիրեցին Կարսին¹: Վերջապէս, 1877 թ. ռուսները առնելով Կարսը օսմանցիներից՝ միջոց տուին ժողովրդին խաղաղ կերպով ապրել եւ ճոխանալ վաճառականութեամբ:

Այժմ Կարսը սկսւում է կանոնաւորուել նորանոր շինութիւններով եւ պողոտաներով: Գաղթող բազմաթիւ տաճիկների տեղը բռնում են մեծ մասամբ հայք, Կարսում բնակող ազգութիւններ են հայք, տաճիկ, ռուսներ, սակաւաթիւ հրէայ եւ յոյներ:

ԻԴ. ԽԾԿՕՆԻՅ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԲԷՇ-ՔԻԼԻՍԱ

Կարսից մօտ 60 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ գտնւում է Բէշ-Քիլիսա կամ ըստ նախնեաց՝ Խծկօնք կոչեցեալ վանքը, Տիկոռոյ գետի ձախ ափին: Փոքրիկ տարածութիւն, որ գտնւում է Տիկոռոյ գետի անդնդախոր ափափանների մէջ նորա պտոյտներ գործած տեղերը, զարդարուած է Խծկօնից հինգ եկեղեցիների շինութեամբ: Այս հինգ եկեղեցիներից երեքը՝ հիւսիսից հարաւ Ս. Սարգիս, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Կարապետ, համարեա կից են միմեանց, երկու առաջինքը բաւական ընդարձակ են, իսկ Ս. Կարապետը՝ փոքրիկ մատուռ է: Միաբանութիւնը այս երեք կից եկեղեցիների մօտ է եղել: Տիկոռոյ գետի մի փոքրիկ պտոյտը՝ փոքրիկ ժայռոտ հրոլանդան գործելով, յիշեալ եկեղեցիներից դէպի արեւելք մի տասնեակ սաժէն հեռաւորութեամբ տեղի է տուել Ս. Ստեփաննոս կո-

¹ Տես՝ Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

չուած փոքրիկ, բայց գեղեցիկ մատուռին, որ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, գերեզմանոցի մատուռն է՝ շուրջը եղած գերեզմաններում թաղուածների համար: Ս. Ստեփաննոսից դէպի արեւելք՝ $1/4$ վերստ հեռավորութեամբ համեմատաբար ընդարձակ տարածութեան վերայ, գտնուում է Ս. Լուսաւորչի մատուռը, նոյնպէս աղօթատեղի՝ իւր շուրջը թաղուած ննջեցելոց յիշատակի համար: Ս. Լուսաւորիչը, բացի հարաւային կողմից, որ գետի հունն է եւ անմատչելի է, պարսպուած է սրբատաշ գեղեցիկ պարսպով: Եւ որովհետեւ խծկօնք գնալու համար նախ Ս. Լուսաւորչի մօտից պէտք է անցնենք, ուրեմն եւ այդ մատուռից սկսենք:

ԻԵ. Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ

Ս. Լուսաւորիչը, ինչպէս ասացի, պարսպապատ, փոքրիկ, վայելչաչէն եւ բոլորովին նոր մատուռ է, միայն գմբէթի խաչը իւր պատուանդանով չկայ, եւ կտուրը փոքր ինչ հնացած է: Ունի սեղան պատարագի, մի հատ դուռն ունի՝ հիւսիսային կողմից: Պարսպի մէջ կան գերեզմաններ եւ մի մեծ խաչքար՝ համարեա մատուռի բարձրութեամբ: Գերեզմաններից մէկը եւ մեծը պատկանում է Ապլ-Հասանի որդի Հաջաջին, որ վախճանել է 1034 կամ Հայոց ՆՁԳ. թուականին եւ խաչքարի տակն է: Եթէ Հաջաջի յիշատակին չէ շինուած եկեղեցին, ուրեմն աւելի եւս հին է, բայց հաւանական է, որ Ապլ-Հասանը ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ Հաջաջ որդուն շինած լինի եւ խաչքարը, եւ մատուռը: Մի ուրիշ գերեզման եւս պարսպի հիւսիս արեւմտեան անկիւնում պատկանում է Անեցի Գրիգորին, որ վախճանել է Հայոց ՈԶ. թուին (Փրկչի 1231թ.): Պարսպի արեւելեան կողմը ներսի կողմից կան փոքրիկ խաչքարեր եւ գրութիւն անթուական:

ԻԶ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ

Ս. Ստեփաննոսը, ինչպէս ասացի, գետի մի փոքրիկ պտոյտով է հեռի վանքից՝ մի դժուարագնաց հրուանդանի վերայ, միայն մագլցելով կարելի է Ս. Ստեփաննոս գնալ. արեւմտեան, հարաւային եւ արեւելեան կողմը գերեզմաններ են: Ս. Ստեփաննոսն նոյնպէս նոր է, եւ միայն գմբէթի խաչը իւր պատուանդանով չկայ, եւ կտուրը հնացած է: Ս. Ստեփաննոսի եւ վանքի միջեւ եղած փոքրիկ գոգաւոր պտոյտը այժմ ծառազարդ գեղեցիկ պարտէզ է եւ այցելուների գուարճութեան տեղ: Սանդղաձեւ շաւիղները իրանց ծառերով հետզհետէ ցածանալով վերջանում են մի կիրճով, որից յետոյ սկսւում է գետի ափին տափարակի վերայ բանջարանոցը:

Պարտէզի եւ բանջարանոցի վերայ միակ հսկողն ու իրաւատէրն է տեղւոյն Յակովբ Վարդապետ Մուրադեանը, որ անխոնջ աշխատութեամբ

անապատը դրախտ դարձնելով՝ այդ դրախտի մի անկիւնում մի խուղի մէջ անցնում է ամառը եւ սերովբէի պէս պահում է իւր դրախտի մուտքը Ագամի որկորածէտ որդիների առաջ:

ԻԷ. Ս. ՍԱՐԳԻՍ

Մտնելով վանքի բակը՝ դրան ճախ կողմը կտեսնէք մի գեղեցիկ եւ շատ մեծ խաչքար, որ բարբարոսները աշխատել են կործանել, բայց չեն կարողացել, այլ միայն պատճառ են դարձել դէպի յետ թեքուելու: Զարմանալի է, թէ այդպիսի մի մեծ խաչքար՝ համարեա քանդուած հիմքով, կորցնելով իւր հաւասարակշռութիւնը՝ ինչպէս չէ գլորուել իւր ետեւ գտնուող անդնդի մէջ: Խաչքարից դէպի հարաւ՝ հագիւ մի սաժէն հեռաւորութեամբ, գտնւում է Ս. Սարգիս հոյակապ, չքեղ եւ ըստ ամենայն մասանց փառաւոր եկեղեցին՝ բոլորովին բոլորչի հիմքի վերայ շինուած: Կանոնաւոր համաչափութիւնը եւ շինուածքի նրբութիւնը ապացոյց են շինել տուողի ճաշակի ազնուութեանը եւ շինող վարպետի հմտութեանը:

Եկեղեցիս, ինչպէս ցոյց է տալիս մեծ խաչքարին մօտ հիւսիսակողմն գտնուող արձանագրութիւնը, շինել է Վերստ Սարգիս: Նա, որ մի ամբողջ թագաւորութիւն կործանելով կարծել է, թէ մի եկեղեցի շինելով՝ իւր մեղքերը կքաւէ: Ազգը օտարին մատնելով՝ իւր ազգադաւ միտքը անդորրացրել է այս գեղեցիկ տաճարի վայելուչ շինութեամբ: Այս տաճարի մէջ է կատարւում այժմ աստուածային պաշտամունքը:

Եկեղեցիս շինուած է Հայոց ՆԶԲ. եւ Փրկչի 1022 թ. Պետրոս կաթողիկոսի հայրապետութեան եւ Յովհաննէս-Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակ: Վերջին արձանագրութիւնը վերաբերում է Հայոց ՈԶԹ. եւ Փրկչի 1240 թուին: Ս. Սարգսի դուռն հարաւից է:

ԻԸ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Սարգիս եկեղեցուց տասն քայլ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ գտնւում է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ խաչաձեւ է: Ամենահին եկեղեցին այս է համարւում, թէեւ բազմաթիւ արձանագրութիւններ կան, սակայն հնութիւնից անվերծանելի են: Այնուամենայնիւ, եկեղեցին տասներորդ դարից ուշ չէ շինուած: Այս եկեղեցին երեք դուռն է ունեցել, հարաւայինը յետոյ է փակուած հասարակ քարերով՝ առանց շաղախի, արեւմտեանը՝ երեւի վաղուց կոփածոյ քարով կրով: Այս դրան ճակատին գրուած է. «Այս դուռն Տեառն է, եւ արդարք մտանեն ընդ սա»: Երեւի արդար չգտնուելուն համար փակել են, որովհետեւ այդ դռնով էլ մտնող

չէ եղել. հիւսիսային դուռն է բաց, որ բացւում է Ս. Սարգսի դրան հանդէպ: Ս. Սարգսի եւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիների միջեւ փոքրիկ տարածութիւնը արեւելեան կողմից որմնապատ է արած. տարածութեան մէջ տեղը մի մեծ հոր կայ, երեւի՝ ցորեան կամ այլ ընդեղէն պահելու համար:

ԻԹ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏՈՒՌՆ

Ս. Աստուածածնին կից հարաւային կողմից գտնւում է Ս. Կարապետ կոչուող մատուռն՝ փոքրիկ նախագաւթով: Երեւի շինութեամբ ժամանակակից է Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն:

Լ. ԽԾԿՕՆԻՑ ԿԱՄ ԲԷՇ-ՔԻԼԻՍԱՅԻ ՎԱՆՔ

Խծկօնից կամ Բէշ-Քիլիսայի վանքը հռչակ է ստացել Վեստ Սարգսի Ս. Սարգիս եկեղեցու շինութեամբ: Ինչպէս արձանագրութիւններից երեւում է՝ բաւական նուիրատուութիւններ են եղել: Առաջին պայծառութեան հետեւող ամայութիւնից յետոյ վերստին շէնանում է Խծկօնք Զաքարիա Սպասարի ձեռքով, որ ինչպէս արձանագրութիւնն է ասում՝ Հայոց ՈԿ. եւ Փրկչի 1211 թ. այլազգիներից ազատում է իւր արեամբ: Վերջին եւ ընդ երկար ամայութիւնից յետոյ վանքը սկսում է շէնանալ 1877 թ., երբ ռուսները տիրելով Կարսի նահանգին՝ հայազգի զօրավար Լազարեանց յիշեալ վանքը յանձնում է այլքսանդրապօլցի Մանուկեան Յարութիւն վարդապետին՝ յատկացնելով վանքին բաւական հող: Աստուծոյ յաջողութեամբ Յարութիւն վարդապետ գտնում է իրան արժանաւոր աջակից բազմափաստակ մշակ Յակովբ վարդապետ Մուրադեանին: Սկսւում է վանքի վերանորոգութիւնը: Նախ եւ առաջ, Ս. Սարգսի եկեղեցին մաքրւում է անասնոց աղբերից եւ սրբազործւում է լինել տեղի աստուածապաշտութեան, այնուհետեւ հին քանդուած խցերի տեղը շինւում են խցեր, խոհանոց, տնտեսատուն եւլն.՝ միաբանների պիտոյքի համար:

Վանքի տնտեսութեան հոգսը իբրեւ վանահայր՝ ստանձնել է Յարութիւն վարդապետ, իսկ շինութեան հոգսը՝ նորա միաբանակից Յակովբ վարդապետ, որ ի պահանջել հարկին թէ՛ որմնադիր է, թէ՛ հիւսն եւ թէ՛ պարտիզպան: Եւ ահա անխոնջ աշխատութեան շնորհիւ տասնեւերկու տարուայ ընթացքում բաւական հարստացել է եւ ունի միջոց օրինաւոր կերպով կառավարուելու:

Վանքի պայծառութեան նպաստում են եւ հանքային ջրերը, որ բաւական նշանակութիւն են ստացած Ալէքսանդրապօլում, Կարսում, Կաղ-

զուանում եւ մինչեւ անգամ՝ Երեւանի շրջակայքում: Հանքային ջրերի երկու տեսակներ կան: Առաջին՝ պաղ ջուր, որ խմելու համար է, եւ ինչպէս անձամբ փորձել եմ՝ ստամոքսի հիւանդութիւններ ունեցողների համար օգտակար: Նոքա, որոնք ոսկրային կամ այդպիսի հիւանդութիւն չունին, առանց վնասի լուացւում են այս ջրի աւազանում, որ գտնւում է վանքից դէպի արեւմուտք՝ մօտ երեսուն-քառասուն սաժէն հեռաւորութեամբ: Այս ջուրը բաւական առատ է, եւ եթէ բոլոր ակերից բղխածները ամփոփուեն, համարեա երկու վերջոյ թանձրութեան մի հոսանք կկազմեն: Սոյն ջրի յատկութիւն ունեցող մի ուրիշ ակ էլ, բայց աւելի զօրաւոր, կայ մի գոգաւոր ծործորում բաւական բարձրութեան վերայ՝ առաջինից $1/2$ վերստ հեռաւորութեամբ:

Այս երկրորդը այնքան առատ ջուր չունի. 20 կօպէկնոցի ծաւալով ջուր հագիւլ արտաթորի, որովհետեւ երթեւեկութիւնը դժուար է դէպի այս ակը, ուստի եւ լուացուելու աւազան չունի, այլ ցանկացողները միայն ջուրը շիշերով տանում են խմելու համար: Ուրիշ յատկութեան ջրեր էլ կան, բայց հետազօտուած չեն: Այս ջրերը գետի ձախ ափին են:

Գետակի աջ ափին՝ վանքից մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք, գտնւում է ծծմբախառն երկաթաջուրը, որ թէեւ շատ տաք է, բայց այնուամենայնիւ ջերմուկ է կոչւում՝ մարմնոյ բնական տաքութիւն ունենալով: Այս ջրի համար աւազան է շինուած եւ վերան՝ տախտակեայ փոքրիկ ծածկոյթ: Խծկօնից վանք յաճախողները այս ջրի մէջ լուացուելու համար են յաճախում:

Ամենայն տեսակ հիւանդ առողջանալու մտքով լուացւում է այդ ջրում, բարեբաղդաբար օգտուողները օգտւում են, իսկ չօգտուողներն էլ՝ մի առանձին վնաս չեն տեսնում: Երեւի, ջրի պակասը լրացնում են առողջարար օդն ու ջուրը եւ անզբաղ կեանքը: Զրերի օրինաւոր վերլուծութիւնը կորոշէ Բէշ-Քիլիսայի բաղդը: Մինչեւ այսօր դեռ Բէշ-Քիլիսայի ջրերի վերայ պատշաճաւոր ուշադրութիւն դարձնուած չէ, եւ ճշտապէս որոշուած չէ, թէ այդ ջրերն ինչ յատկութիւն ունին եւ որպիսի հիւանդութեանց օգտակար են: Բէշ-Քիլիսան առհասարակ բազմաջուր է. ամեն կողմից աղբիւր է հոսում:

Վանքը ունի ջրաղաց եւ 250 դեսեատին հող (թէ վարելահող եւ թէ արօտատեղի): Հնումը վանքի սալայատակ կալը եղել է Ս. Լուսաւորչի եւ վանքի միջեւ բարձրացող ափափայ լեռնակի վերայ, որի մօտ են գոմանոցը եւլն.: Արտերից դէպի այս կալը կայ շինած բաւական լայն եւ ցանցաւոր ճանապարհ, բայց այժմ խափանուած է:

ԼԱ. ՏԻԿՈՒ

Խժկօնից (Բէշ-Քիլիսա) դէպի հարաւ արեւելք՝ համանուն գետի վերայ, մօտ երեք վերստ հեռաւորութեամբ, գտնուում է Տիկոու գիւղը, որի բնակիչներին մեծ մասը մահմետական են: Տիկոուը Նախիջեւանի գաւառակի (հին Արշարունիք) կենդրոնն է, այդտեղ է գաւառական վարչութիւնը:

Տիկոուում գտնուում է Ս. Երրորդութիւն կոչուող հին փառաւոր, հոյակապ եւ իւր տեսակում ինքնուրոյն ճարտարապետութեամբ վանքը:

Վանքը ճապաղ դիրք եւ տեսք ունի, բացի արեւելեան կողմից ունեցել է սիւնաղարդ սրահ. սների խոյակները եւ կամարների դարձուածների հետքերը դեռ նկատուում են: Վանքը շուրջանակի ունեցել է աստիճաններ՝ այժմ միայն հիւսիսային կողմն է բաց:

Այս փառաւոր տաճարի հարաւային որմը եւ տանիքը քայքայուած են: Եկեղեցու միջին հարաւային կողմի սները նստած են, եւ կամարներն էլ՝ խախտուած, այս իսկ պատճառով ահա քանի տարի է՝ դադարած է ժամերգութիւնը: Շիրակի ամենահին եկեղեցին է այս: Եկեղեցւոյս շինողն է Սահակ Կամսարական, շինուած է Յովհան կաթողիկոսի օրով: Հ. Ալիշան համարում է Սահակ Կամսարականը Ներսէս եւ Հրահատ Կամսարականների եղբայր: Եթէ յիշուի Հ. Ալիշանի ենթադրութիւնը ուղիղ է՝ այն ժամանակ եկեղեցու շինութիւնը հասնում է Ե.-րդ դարին:

Տիկոուը յիշուում է 724թ., երբ Վաղարշապատի ժողովում՝ ըստ ասելոյ Յովհաննէս Սարկաւազի, Յովհան Օձնեցին Տիկոուցի Յովհաննէսին ի կրօնս մոլորեալ լինելոյն համար մերժում է:¹ Տիկոուի Ս. Երրորդութիւն վանքը համարեա ծածկուած է արձանագրութիւններով, որ ապացոյց է նորա հռչակին եւ ճոխութեանը:

Տիկոուի եկեղեցին կործանմանից ազատելու համար եւ այդ ամենահին տաճարը իւր յատուկ ճարտարապետութեամբ որպէս նմուշ պահպանելու համար՝ հոգս եւ խնամք պէտք են: Վանքիս յատկացրած է 286 դեսեատին հող, որից 100 դեսեատինը վարելահող է, 160 դեսեատինը՝ արօտատեղի, իսկ 26 դեսեատինը՝ անյարմար: 1888 թ. աշնանից հողը յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան: Հողը կոչուում է «Հասան-Ջան». եւ այժմ կապալաւ տուած է:

¹ Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, եր. 135:

ԼԲ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՎԱՆՔ ԱԳԱՐԱԿԻ

Խծկօնից վանքից դէպի արեւմուտք՝ Տիկոռի գետի աջ ափին, բարձրաւանդակ լեռնադաշտակի վերայ, Խծկօնից մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ, գտնուում է Ագարակ հայաբնակ գիւղը, որ ըստ աւանդութեան՝ անեցւոց ամարանոցն է եղել: Գիւղի հարաւային կողմը գտնուում է միջակ մեծութեան գմբէթաւոր Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին: Շինութեան թուակաւոր յայտնի չէ, սակայն Փրկչի հազարամեակից առաջ պէտք է շինուած լինի, որովհետեւ արդէն Հայոց ՆԾԵ. (1006) թուականը կրող արձանագրութիւն ունի: Ասպատակաւորների երկիւղից՝ եկեղեցու լուսամուտները փակուած լինելուն համար եկեղեցու մէջը խոնաւ եւ մռայլ է, դուռը դէպի հիւսիս է բացուում՝ մի այլ եկեղեցւոյ աւերակի հանդէպ, որի միայն ստորին մասերն են մնում: Եկեղեցու արեւմտեան կողմն է գիւղի ընդարձակ եւ շատ ընդարձակ ու խիտ գերեզմանոցը: Ափսո՛ս, ժամանակ չեղաւ հնագոյն գերեզմանների մի քանիսի թիւը վեր առնել, եւ այսպէս աստիճանաբար մինչեւ մեր ժամանակը, որպէս զի հնար լինէր իմանալ, թէ երբ եւ իցէ գիւղն ամայացել է, եւ որ դարից սկսեալ, կամ ո՛ր դարու գերեզմաններ կան:

ԼԳ. ՄՐԻՆ (ՂԱՐԱԲԱՂ)

Ագարակից դառնալով դէպի Տիկոռ եւ Տիկոռի գետը անցնելով, հինգ ժամու չափ ճանապարհ գնալուց յետոյ, թողնելով Լալոյի-Մաւրակ (յանուն Մօրիկ կայսեր շինած եւ Շիրակայ Մաւրակից ջոկուելու համար՝ Լալոյի) կոչուած գիւղը, որի հին մարտկոցը այժմ եկեղեցի է փոխուած, մենք հասանք Մրէնու անապատը:

Մրէնը գտնուում է Ախուրեան եւ Տիկոռի գետերի միջեւ հարաւ արեւմուտքում՝ մի սրածայր վերջացող եռանկիւնակի վերայ, որ կազմում են երկու գետերը՝ խոր ձորի մէջ միմեանց հետ միանալով:

Մրէն եթէ քաղաք չէր, բայց մեծ քաղաքագիւղ եղել է, որի ապացոյց են այգիների ցարդ մնացած ցանկերը, տների որմերը, սրբատաշ քարով շինած մատուռներն ու տապանաքարերը, եւ որ ամենից նշանաւորն է՝ Մրէնի հոյակապ, փառաւոր եւ վայելչանիստ Կաթողիկէն՝ Անւոյ Կաթողիկէից քիչ փոքր: Ինչպէս Մրէն, նոյնպէս եւ Տիկոռի Ս. Երրորդութիւն տաճարների արեւելեան կողմից խորանի տեղը քիչ դուրս ընկած է. այսպէս էր եւ Էջմիածնի տաճարինը: Մինչդեռ Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիները այդ դուրս ընկածը չունին, այլ ուղղագիծ են:

Մրէնի Կաթողիկէն հեռուից բաւական նոր է երեւում. գմբէթը կանգուն է, շինութիւնը՝ խրոխտ, բայց երբ մօտենում ես, տեսնում ես հնու-

Թեանց երկու թշնամիները՝ ժամանակն իւր արհաւիրքներով եւ մարդն իւր կործանիչ ձեռքով, բաւական վնաս են հասցրել: Ամայութեան ժամանակ փառաւոր Կաթողիկէն ոչխարների փարախ է դարձած եղել, իսկ ոչխարի քակորը մաքրելու համար դիւրագին միջոցն է եղել այրելը եւ այսպիսով եկեղեցու յատակի քարերը եւ որմերը միջի կողմից երկու արշնաչափ թրձուած են, ի վնաս քարի եւ կրի ամրութեան, դրսի կողմից քարեր եւս պոկուած են: Երեւի դորանից հիմքը թուլանալով, ամբողջ հիւսիսային որմը արեւմուտքից արեւելք կամարներից անցնելով՝ պատուռւած եւ բաժանուած է չէնքի մարմնից: Եկեղեցին արտաքուստ ցաւալի եւ արգահատելի է, իսկ ներքուստ՝ պատկառելի եւ ահարկու: Բեմի տակը դարան է եղել կամարակապ, եւ այժմ ճակատը փուլ եկած լինելով՝ դարանը բացուած է:

Մրէնը այժմ իսկապէս անապատ է եւ գողադարան, որովհետեւ գիւղօրայք բաւական հեռի են: Ձմեռն միայն սակաւ կենդանութիւն է լինում, որովհետեւ չրջակայ գիւղօրայք իրանց ոչխարները բերում են այդտեղ՝ որպէս ձմեռանոց արածելու: Մրէնը Շիրակի բարձրաւանդակի ամենացած տեղն է եւ ծայրը, հետեւաբար հազիւ Աշտարակի բարձրութիւնն ունենալով՝ բաւական տաք կլիմայ ունի, որ յարմար է այգեգործութեան եւ այն ամեն սերմնացանութեան, որ կարող է Արարատեան դաշտը հասցնել: Ժամանակին Մրէնը ունեցել է ջուր, որ հոսել է Տիկոռոյ գետակից, բայց այժմ, իհարկէ, խափանուած է: Մրէնը կարող է չէնանալ միայն այնպիսի ժողովրդի ձեռքով, որ սովոր է արուեստական ոռոգմամբ իւր ցանքից արդիւնք սպասել: Սորանից մի քանի տարի առաջ Պարսկաստանի գաղթական բեզաքլուեցիք փորձ արել են, բայց իրանցից անկախ պատճառով գլուխ չեն հանել: Նոքա, որոնք սովոր են իրանց ցանքը ցանելուց յետոյ Աստուծոյ կամքին յանձնել մինչեւ հնձելը, նոքա չեն կարող Մրէնից օգտուիլ, որովհետեւ նախ որ, ինչպէս ասացի, կլիման բաւական չոր եւ տաք է, երկրորդ՝ հողը կրային լինելով խոնաւութիւն չէ պահում, հետեւաբար՝ անջրդի ցանք այնտեղ չի կարող լինել:

Մրէն մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Ե. դարից. երբ այդտեղի Խորէն քահանան՝ Ղեւոնդ երէցի եւ Վաղարշապատու Երեմիա քահանայի հետ գնաց Վարդանին համոզելու, որ նա ազգը ճգնաժամի մէջ չթողնէ ու գնայ Յունաստան, այն ժամանակ, երբ Վարդան կամենում էր խոյս տալ Յունաստան՝ պարսից հալածանքից պրծնելու համար:

Մրէնի Կաթողիկէն չինել է Դաւիթ Սահառունին Եօթներորդ դարում Փրկչի 613 թ., որով Տիկոռից յետոյ հին եկեղեցին Շիրակայ՝ է Մրէնի Կաթողիկէն: Մրէնի Կաթողիկէն զանազան ժամանակներում նորոգութեան է ենթարկուել՝ ինչպէս երեւում է բազմաթիւ արձանագրութիւններից: Վերջին արձանագրութիւնը վերաբերում է Հայոց ՉԽԴ. (1295) թուին:

Մրէնի աւերակները մէջ նկատուում է մի ապարանքի աւերակ: Ժողովուրդը աւանդութեամբ անուանում է այդ աւերակը Ղարաքեահի սարայ, թերեւս Սահառունիք Ղարաքեահայ դարձած լինին ժողովրդական զրոյցներում:

Հոգեւոր իշխանութիւնը բաւական ժամանակ է, որ ձգտում էր Մրէնի Կաթողիկէն մարդաբնակ դարձնել իբրեւ մի վանք, բայց այդ յոյսից այժմ վրիպեալ պէտք է համարուի: Շնորհիւ ալէքսանդրապօլցի ոմն տիրացու Յակովբի, որ տարիներով հոգեւոր իշխանութեան հաւատացրել էր, թէ ինքն իբրեւ Մրէնի միաբան չէնացրել է վանքը, բայց երբ եկած էր օրը, երբ պիտի որոշուէր Մրէնի բաղդը՝ նորան եւս հող յատկացնելու նախապատրաստութեամբ, այդ օրը յայտնուեց, որ Մրէնը նոյն աւերակն է, ինչ որ դարեր առաջ, եւ տիրացու Յակովբը, աչքի առաջ ունենալով, որ հոգեւոր իշխանութիւնը չէ կարող հետամուտ լինել եւ ստուգել իւր ասածները՝ Մրէնի համարեա անմատչելիութեան պատճառով, խաբել է հոգեւոր իշխանութեանը՝ միայն հոգեւոր կոչումն ստանալու յուսով:

ԼԴ. ԲԱԳԱՐԱՆ

Բագարան գիւղը գտնուում է Ախուրեանի աջ ափին՝ լեռնակներով շրջապատած մի փոսորակի մէջ, եւ գտնուում է Մրէնից դէպի հարաւ արեւմուտք՝ երկու ժամի հեռավորութեամբ: Ծանապարհը Մրէնից դէպի Բագարան Ախուրեանի ափով չափազանց դժուարագնաց է եւ միայն հետի կարելի է գնալ, բայց տեսարանը հիանալի է: Անդնդախոր ձորի միջով հանդարտիկ հոսում է Ախուրեանը՝ երկու սէզով եւ եղեգնով եզերաւորուած. ձորը, մանաւանդ աջ կողմից, ուղղաձիգ ահագին բարձրութեամբ պարսպած է ժայռերով, որոնք տեղ տեղ գլանաձեւ վերելից վայր են իջած եւ սիրուն տեսարան են ներկայացնում: Հայաստանը լեռնոտ երկիր լինելով՝ ձորեր անհամար են, բայց Բագարանի ձորը աննման է:

Բագարանը գտնուում է փոքր ինչ ընդարձակ գոգաւոր տարածութեան վերայ, հայաբնակ գիւղը եւ տեղւոյն հայերը հռչակ ստացած են որպէս քաջասիրտ մարդիկ: Բագարանը Բագրատունեաց եւ նոցանից առաջ՝ Կամսարականների ոստանն էր, հետեւաբար եւ ամեն քայլափոխի վերայ հնութեան հետք կարելի է նշմարել: Գիւղից դէպի հիւսիս բարձրանում է լեռան մի ոստ՝ բաւական բարձրութեամբ: Այդ ոստը, որ նման է Կարսի միջնաբերդին, եղել է Բագարանի միջնաբերդը, եւ այդ միջնաբերդի արեւելեան սուր անկիւնի վերայ շինուած է Բագարանի հռչակաւոր Ս. Գէորգ մատուռը, որ համբաւաւոր ուխտատեղի է: Հին Բագարանը եղել է միջնաբերդի հարաւային ստորոտում գտնուող փոսորակի մէջ, բայց այդ

տեղը, անյարմար լինելով բնակութեան համար, որովհետեւ չորս կողմից թէ՛ անձրեւաջրերը եւ թէ՛ ձիւնի հալուածքը այդ տեղ են լճանալիս եղել, ամայացել է: Բարբարոսութեանց ժամանակ, երբ ժողովուրդը սակաւանում է, այդ սակաւաթիւ ժողովուրդը պատսպարւում է միջնաբերդի փոքրիկ տարածութեան վերայ: Այժմ, թողնելով միջնաբերդը եւ հին Բագարանի տեղը, գետափի զառ ի վայրի վերայ են շինել տները, բայց չունենալով եկեղեցի՝ դարձեալ Ս. Գէորգի մատուռի մէջ են կատարում ժամերգութիւնը: Յայտնի չէ, թէ որ ժամանակ է շինուած այս մատուռը, բայց հաւանական է, որ Ժ.-րդ դարու գործն է: Մատուռի քիւր մարմար է եղել, որ ցայսօր էլ կայ:

Բագարանի գերեզմանոցը գիւղի մէջ է, եւ գերեզմանոցի եւ գիւղի մէջ կայ եկեղեցու աւերակ, որից միայն մի պատն է մնում, բայց այդ պատն էլ ցոյց է տալիս, թէ եկեղեցին բաւական ճարտարաչէն եւ նուրբ մի շինուածք է եղել:

Գիւղի հանդէպ Ախուրեանի ձախ ափին՝ փոքրիկ բարձրաւանդակի վերայ, գտնւում է մի սիրուն մատուռ՝ Ս. Շուշան անունով, դարձեալ Բագրատունեաց գործ: Բագարանից ներքեւ այգիների մէջ երկու եկեղեցիք կան՝ կիսաւեր, մէկը համարւում է Բագրատունեաց հանգստարան:

Նայելով Բագարանի անուան՝ հեթանոսական պաշտամանց տեղի է եղել՝ ուրեմն իւր գոյութեամբ մեր հեթանոսական ժամանակին պատկանող: Ժողովուրդը թէեւ քաջ, բայց ծոյլ է եւ, ինչպէս առհասարակ վանքերի կամ ուխտատեղիների մօտիկ ժողովուրդն է, յոյսները դրել են ուխտաւորներից ստացուելիք արդիւնքի կամ շահի վերայ: Առաջ միայն այգեգործութեամբ էին պարապում, բայց այժմ Ռուսաց տիրապետութեամբ երկիրը խաղաղելուց յետոյ դուրս գալով իրեն ձորերից՝ սկսել են երկրագործութեամբ էլ պարապել: Մեզ շատ դժուարին եղաւ համոզել ժողովրդին, որ գիւղին մօտ յատուկ եկեղեցի ունենան ու ազատուին այն ահագին եւ անտանելի դժուարութիւնից, որ կրում են Ս. Գէորգ գնալով, որ կէս վերստից աւելի հեռի է եւ դժուարակոխ սարի վերայ է: Ժողովուրդը արտաքուստ ջերմեռանդութիւն է կեղծում, բայց ներքուստ աչքի առաջ ունենալով այն շահը, որ ունի ուխտաւորներից, չէ կամենում ձեռք վեր առնել այդ փոքրիկ մատուռից, որ բացի դժուարագնաց լինելը՝ իւր փոքրութեամբ անկարող է բովանդակել յիսունից աւելի մարդ: Ի վաղուց անտի դպրոցական շէնք ունին գիւղից դարձեալ բաւական հեռի, բայց դպրոց չունին:

ԼԵ. ԿԱՂՉՈՒՄՆ

Կաղզուանը թէ՛ հնումն եւ թէ՛ նորումս մի աւան էր եւ է, եւ գտնուում է Երասխի ձախ ափին՝ մի ժամ կամ մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ, եւ այս ամբողջ տարածութիւնը բռնում են Կաղզուանի այգիները: Կաղզուանը հնումն Երասխաձորի եւ այժմ համանուն գաւառի կենդրոնն է. բնակիչներից մեծագոյն մասը տաճիկ են, իսկ փոքրագոյն մասը՝ մօտ 250 տուն բնիկ եւ 100 տանից էլ աւելի եկաւոր հայք են: Նշանաւոր հնութիւններ չունի: Կաղզուանի աղահանքը, որ աւանից հիւսիս արեւմուտք է գտնուում, թէպէտ չէ կարող մրցել Կողբին հետ, բայց նորանից էլ շատ պակաս չէ: Ժողովրդից բնիկները՝ հայ թէ թուրք, պարապում են մեծ մասամբ այգեգործութեամբ, որով հայթայթում են իրանց տարեկան պաշարը՝ արտահանելով շրջակայ գաւառները եւ յատկապէս Կարս: Որովհետեւ կանոնաւոր ճանապարհներ չկան, տեղափոխութեան միակ միջոցն են էջերը, որ շատ բազմաթիւ են Կաղզուանում, եւ կաղզուանցիք, չկարողանալով էջ բառը գործածել, որ իրանց կարծիքով անվայել է լսելիքի, Գօլուկ են կոչում:

Բնիկներից արհեստով ու վաճառականութեամբ էլ պարապողներ կան, բայց սակաւաթիւ են: Վաճառականութեամբ եւ կապալով (աղահանքի եւ տեղական գնտի պաշարը հայթհայթելու) պարապում են եկաւորները, որոնք Ալէքսանդրապօլից են առաւելապէս:

Կաղզուանցի հայք ունին մի տղայոց եւ մի աղջկանց հոգեւոր ծխական միդասեան դպրոց: Դպրոցական շէնքերը անմխիթար, եւ դպրոցների եկամուտները անգոհացուցիչ եւ յուսահատական են: Ժողովուրդը, տաճկաց բռնութիւնից յետոյ նոր աչք բանալով, միանգամայն կարիք է զգացել դպրոցների եւ նոր եկեղեցու շինութեան: Երկուքն էլ մեծ ծախքեր են պահանջում, եւ այդ ծախքն հոգալը դժուարին է: Կաղզուանը իւր այգիներով բարձրաւանդակի վերայ լինելով՝ գեղեցիկ տեսարան է ընծայում մարդու:

ԼԶ. ՂԱՐԱՎԱՆՔ

Կաղզուանից մի եւ կէս ժամու ճանապարհ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք մի ափափայ բարձրաւանդակի վերայ գտնուում է Ղարաւանք հայաբնակ գիւղը: Այս գիւղի մէջ կից միմեանց ի հնուց շինուած եկեղեցիներ կան, որոնք է՝ որ բոլորովին կործանուած են, է՝ որ քայքայուած, մոլթ, մուշլ եւ խոնաւ լինելուն համար՝ անյարմար ժամերգութեան, այս իսկ պատճառով ժողովուրդը նոր եկեղեցի է շինել, որ մնում էր միայն

ծածկել: Հին եկեղեցիք, որովհետեւ սեւ քարից են շինուած եղել, այս պատճառով էլ Ղարափանք են կոչուել՝ գիւղի հետ միասին: Հին եկեղեցիները ժ.-րդ դարուց ուշ չեն շինուած: Ղարափանքից դէպի հիւսիս, ակնապարար լայն ձորի միջով հոսում է Մայր Արաքսը, որի ձախ ափին քարաժայռի վերայ գտնւում է Չանկելիի բարձրագիտակ վանքը:

ԼԷ. ՎԱՐՂԻՀԷՐ

Ափափայ, բայց կանաչուտ ծործորներից անցնելով դէպի հարաւ, Ղարափանքից երեք ժամու հեռաւորութեամբ, բարձրաբերձ լեռների միջեւ մի գոգաւոր հովտում գտնւում է Վարդիհէր ուխտատեղին, որ Տաճկաց սահմանակից է: Հովիտը, իւր վտակներով դէպի հիւսիս, դէպի Երասխ ձգուելով՝ կազմում է նախնեաց Վիշապաձորը: Վարդիհէրի հովիտը եւ Վիշապաձորի վերի մասերը, լեռների եւ բլրակների ծմակները անտառուտ են:

Իմ հանդիպելը Վարդիհէրում պատահեց յունիսի 1-ին, եւ այդ ժամանակ դեռ ձիւնը բոլորովին վերջացած չէր. սարսափելի ցուրտ, խոնաւ եւ անձրեւաբեր գիշեր անցրինք: Վարդիհէրի եկեղեցին այժմ շինուած է օրօրոցաձեւ մի փոքրիկ, դալարաւէտ դարի վերայ, բայց հին եկեղեցին եւ միաբանից բնակարանները գտնւում են դէպի արեւելք, որոնց միայն հիմքերն են յայտնի: Վարդիհէրն իւր ամբողջ սրբավայրերով նուիրեալ է Թաթլոյ եւ Վարոսի: Նայելով Կարսայ եւ Ալէքսանդրապօլու ժողովրդոց անուններին, որոնց մէջ բաւական Թաթուլ եւ Վարոս կան (ժողովուրդը Թաթոս Վարոս է կոչում), յայտնի կարելի է ենթադրել, թէ որքան ջերմեռանդ են դէպի այս ուխտատեղին: Այժմեան եւ հին մատուռից դէպի արեւելք մի ժայռի կողքին բացուած անձաւը, որի մէջ ջուր եւս կայ, կոչւում է չարչարանք եւ համարւում է Թաթլոյ եւ Վարոսի ճգնարանը:

Ջերմեռանդն ուխտաւորները բոկոտն մագլցելով բարձրանում էին դէպի անձաւը՝ իրանց ուխտը անելու չարչարանաց տեղում: Տեսնելով տանջանքը, որ կրում էին բարձրացողները եւ աչքի առաջ ունենալով երկիւղ, որ կարող է մի փոքրիկ անզգուշութիւն առաջ բերել սայթաքելով եւ վայր գլորուելով, եւ մանաւանդ մի կնոջ տագնապը, որ կամենում էր բարձրանալ եւ կէս ճանապարհին դէմ էր առել ու չէր կարողանում առաջ գնալ, առաջարկեցի սանդուղներ շինել կամ փորել նոյնիսկ ապառաժի լանջքին մինչեւ անձաւը, որպէս զի դիւրութիւն լինի երթեւեկութեան համար, բայց իմ այս առաջարկութիւնը ուխտաւորների կողմից տհաճութեան արժանացաւ: Որովհետեւ նոքա իրանց ուխտադրութեան լիակատար բաւականութիւնը համարւում էին դժուարութիւնը, որ նոքա

կրում են վեր, դէպի անձաւը բարձրանալիս. եւ սկսեցին թուել այն բոլոր դէպքերը, երբ բարձրացողները վայր են սայթաքել եւ ոչ ինչ վնաս չեն տեսել:

Վարդիհէրից դէպի հարաւ արեւելք գտնուում է երկճեղք մի լեռոն՝ չորս վերստ հեռավորութեամբ մինչեւ կատարը: Այս լեռոն կոչւում է Ս. Մամասայ սար. ուխտաւորներից շատերը շտապում են այդ տեղ իրանց ուխտը կատարելու, ուր բարձրանալ կարելի է դարձեալ հետի եւ բոկոտն:

Վարդիհէրն ունի երեք ուխտ՝ Վարդավառ, Ս. Աստուածածին եւ Վարդայ խաչ: Այդ ուխտերին բաւական ժողովուրդ է խոնուում Վարդիհէրում Կաղզուանի շրջակայքից եւ Ալաշկերտից: Որովհետեւ վանահայր չկայ, հետեւաբար եւ արդիւնքն էլ աննշան է լինում: Համբարձմանն էլ միայն կաղզուանցիք են գնում Վարդիհէր՝ աւելի քէֆ անելու եւ անտառից ճրիաբար մի քանի իշաբեռ փայտ բերելու, քան ուխտ անելու: Ես եւս 1888 թ. Համբարձմանն գտնուեցի Վարդիհէրում:

Ուխտերից գոյացած արդիւնքը լաւ հսկողութեամբ մօտ 200 ռուբլի կարող է լինել, բայց լաւ հսկողութիւն որտեղի՞ց եւ ու՞մ ձեռքով ունենալ. սովորաբար 120 ռուբլուց աւելի չէ լինում: Վանքին կամ ուխտատեղին յատկացրած է 1250 դեսեստին հող, որ միայն արօտատեղի կարող է լինել, եւ անտառից կարելի է օգտուել, եթէ ճանապարհներ լինէին: Այդ հողն յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան անցեալ 1888 թ. յուլիս ամսին: Առ այժմ ոչինչ օգուտ չէ բերում հողը:

Ահա Կարսի վիճակի իմ տեսած եւ նշանաւոր հնութիւնների մասին համառօտ ամփոփումն, որ կազմելիս մեծապէս օգտուել եմ Հ. Ալիշանի Շիրակից եւ առավելապէս Հ. Ներսէս Սարգսեանի Տեղագրութիւնից, որ աւելի հաւատարիմ է, վասն զի անձամբ տեսել, քննել եւ ուսումնասիրել է, մինչդեռ Հ. Ալիշան, ուրիշներից քաղելով, առանց տեղումը տեսած լինելու, տեղ տեղ բաւական խոշոր սխալներ է անում, որ հարկ չհամարեցի մատնանիշ լինել, որովհետեւ նպատակս չէր նոր տեղագրութիւն կազմել կամ վերստուգել, այլ եղածներից տեղեկութիւնները ամփոփել:

Այսքան վիճակիս հնութեանց մասին խօսելուց յետոյ մի համառօտ տեղեկութիւն էլ արդի դրութեան մասին մի յարմար դէպքում:

Օգոստոսի 31 1889 ամի

Կարս

ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ ՓՂՈՍԿՐԵԱՅ ԿԱԶՄՈՎ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ¹

Կ. Պօլսոնմ հրատարակող «Փոննջ» լրագրի թիվ 1829 նոյեմբերի 1 կարգում ենք Մայր Աթոռոյս Թանգարանի իրեղինաց ցուցակը, որի մասին թերեւս առիթ ունենանք խօսելու: Այդ ցուցակի մէջ ի միջի այլոց գրուած է եւ հետեւեալը. «Իսկ ներկայացուած ցուցակէս դուրս են գրեթէ 1300 տարուան փղոսկրեայ կողքով այն դիւզնագիւտ գրչագիր Աւետարանը, որուն համար 50.000 մանէթ տուած էր ռուսաց հնագէտներէն Ուվարով կոմսը: Անգղիացի հնագէտները թերեւս կրկնապատիկը գնահատեն»:

Նոյն «Փոննջ» լրագրի թիվ 1832 նոյեմբերի 4 կարգում ենք դարձեալ.

«Ս. Էջմիածնի Գէորգաշէն Թանգարանի ցուցակին հրատարակութեան առթիւ յիշած էի նաեւ 1300 տարուան հազուագիւտ Աւետարանը: Հետաքրքիր բարեկամք իմանալ կուզեն եղեր, թէ Էջմիածին ո՛ր թուականին եւ ուստի ձեռք բերած է այս թանկագին ազգային եկեղեցական գանձը:

Յիշեալ բազմադարեան նախագիր Աւետարանը մեծագիր հաստ մագաղաթեայ եւ ամբողջ երկաթագիր է: Հանգուցեալ Վ. Գէորգ Դ. կաթուղիկոսը կըսեն, թէ յատուկ վարդապետ մը ղրկելով ի Հին Զուղա՝ Ասպահանու Ամենափրկչի վանքէն բերել տուած է»:

Թանգարանի ցուցակը եւ այս տեղեկութիւնը հաղորդողն է յայտնի ուղեւոր խմբագիր պ. Ա. Յ. Այվազեան, որ տեղեկութիւնները կամ դիտմամբ կամ անգիտութեամբ խեղաթիւրում է:

Նախ քան Աւետարանի մասին հաղորդած սխալ տեղեկութիւնները հերքելը, յիշենք, որ Հին Զուղան Հին Նախիջեւանի գաւառումն է, Երասխ գետի ձախ ափի վերայ, Ռուսաց սահմանում: Ամենափրկչի վանքը Ասպահանի մօտ եղած Նոր-Զուղայումն է, իսկ Հին եւ Նոր Զուղաների մէջ ամսօրեայ հեռաւորութեամբ տարածութիւն կայ: Աւետարանը ոչ թէ Ամենափրկչի, այլ Հին-Զուղայի մօտ Երասխի աջ ափին Պարսից սահմանագլխում գտնուած Դարաշամբ գիւղի Մաղարթու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքիցն է բերուած եւ այն՝ հանգուցեալ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի օրով:

Աւետարանը իբրեւ հազուագիւտ մի հնութիւն հետաքրքրութեան արժանի է եւ այդ մասին բանասէր ընթերցող հասարակութեան բաւակա-

1 «Արարատ», 1883, էջ 537-541: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

նութիւն տալու համար հարկ ենք համարում քաղուածօրէն հրատարակել այդ Աւետարանի Ս. Էջմիածին փոխադրուելու մանրամասնութիւնը՝ առնելով Սինօդի №. 20 գործից, որ սկսուած է 1848 թ. փետրուարի 16-ին եւ վերջացած է 1853 թ. յունիսի 10-ին:

Այդ գործից երեւում է, որ հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան 1848 թ. փետրուարի 16-ին յայտարարութեամբ ներկայացնում է Սինօդին երջանկայիշատակ հանգուցեալ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակը, որից երեւում է, որ Շահխաթունեանը հայրապետի ուշադրութիւնը հրաւիրել է, որ զանազան տեղերից եւ յատկապէս Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ վանքից ազգային եկեղեցական հնութիւնները եւ հազուագիւտ գրչագիր մատեանները Ս. Էջմիածնի գրատունը փոխադրուեն: Այդ ինքնաձեռագիր կոնդակը, որ գրուած է թիւ 454 ի 1847թ. եւ Ազգական 1296 դեկտեմբերի 13-ի Թիֆլիզ՝ ուղղուած է Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանի անունին եւ է.

«Սրբազան Յովհաննէս Եպիսկոպոսի Գէորգեան (Շահխաթունեան) նուիրեմ զողջոյն Քրիստոսական մաղթելով զօգնականութիւն նորա անձին ձերում եւ մտաց եւ կամաց:

Վասն զրեանց յուսացելոց գտանել ի գրատան Նախավկայի վանից ունենալով անմոռաց զբան ձեր, այժմ ահա ցանկամ լսել զհաճութիւն ձեր, զի թէ կամք իցեն ձեզ եւ կարելի համարել լինիցի ի սմին ձմերային եղանակի գնալ ձեզ, խորհրդակցեալ ընդ սրբազան Ղուկաս արքեպիսկոպոսին եւ ընդ այլ ատենակալաց՝ ի Սինօդի, եւ տնօրինեալ զեղանակ վասն գանձապետական գործոց կառավարութեան մինչեւ ցգնալ ձեր եւ վերադառնալ, որ դիւրագոյն լինի, որպէս ինձ թուի ձերով փականօք ամրացուցանել զամենայն զորունս ենթադրեալս ձերում գանձարանական կառավարութեանց, եւ զգումար վասն ծախուց յանձնել ուրումն յուսացելոց՝ նոյնպէս եւ զստացումն եկամտից, եւ ի վերադառնալն ձեր ընկալնով զհաշիւ եւ կարգաւորել ըստ առաջնոյն:

Իսկ եթէ ձեզ չհամարեսցի կարեւոր վասն որոց եւ իցէ կասկածանաց գնալն, զով եւ արժան համարել լինիցի, նշանակեսցես, ընդ նմին նշանակեսցես եւ զանուն առաջնորդի վանուցն եւ զայլ, որ ինչ հարկաւոր գիտիցես, զի ըստ այնմ առաքեսցուք զհրամանագիր փոխարքային՝ առ որս հարկաւոր իցէ: Ողջ լեր եւ զօրութիւն Տեառն ընդ մարմնոյ ձեր եւ հոգւոյ»:

Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան, լինելով Սինօդի անդամ, գանձապահ, դարբասչի, ուսումնարանի տեսուչ, տպարանի եւ մատենադարանի կառավարիչ, դժուարանում է գնալ, ուստի Սինօդը պատշաճ է դատում ուղարկել Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը Սինօ-

դի անդամ Մակար վարդապետին, եւ ըստ այսմ իւր որոշումը յայտնում է Ներսէս Ե. կաթողիկոսին, որ թիւ 136 ի 1848 թ. եւ Ազգային 1297 ապրիլի 17-ին յանուն Սինոդի իւրագիր կոնդակով տնօրինում է.

«Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի ընկալեալ զգրութիւնն ի 21 Մարտի Համար 268 յաղագս առաքելոյ ի վանս սրբոյն Ստեփաննոսի, որ յայնկոյս Երասխայ ի Հանդիպոյ Զուղայի, ոչ զՅովհաննէս Սրբազան եպիսկոպոսն Գէորգեան, այլ զՄակար վարդապետն անդամ Սինոդի Էջմիածնի յաղագս որոնելոյ անդանօր ի գրատան յիշեալ վանիցն զձեռագիր գրեանս, եւ բերելոյ ի Սուրբ Էջմիածին յաղագս վերաքննութեանց Հարկաւորացն ի նոցունց վասն ազգական որպիսութեանց անծանօթից՝ ահաւասիկ առաքեմ ընդ այսմ զընդարձակագիր յաղագս ճամփորդութեան նորա չորս ամսեայ ժամանակաւ միայն մնալոյ արտաքոյ սահմանաց, ընդ նմին եւ զկոնդակ մեր առ Յովհաննէս վարդապետ տէր Գալստեան վանահայրն, վասն Հարազատութեամբ բառնալոյ նմա զերկոսին դարանսն եղեալս ի վերայ փոքրիկ մատրանցն երկուց արեւմտակողման բաժնի տաճարին, որոց մուտք են ի յատակէ վերնատունն անուանեալ կացարանի աղօթաւորաց, եւ ոչ թագուցանել ի Մակար վարդապետէն զամենայն ձեռագիրս գտանեցեալս առ վանականսն եղեալս ի նմին վանքի, կամ յայլուր առ հոգեւորականս, կամ առ մարմնաւորականս եւ կամ յանկիւն ուրեք եկեղեցւոյն կամ սենեկաց վանիցն: Եւ զամենայն զգտանեցեալ ձեռագիրսն հաւաքեալ եւ բարուք հոգունակութեամբ ամրացուցեալ վասն վնասուց յանձրեւաց կամ ջրոց: Ինքն վանահայրն եւս ընդ շնորհունակ Մակար վարդապետին առեալ բերցեն ի Ս. Էջմիածին, ուր հասու եղեալ զինչութեանցն եւ որպիսութեանցն տնօրինեսցուք այնպէս, որ ոչ հնութիւնն գտանեցեալ ի նոսին մնացէ յանյայտութեան եւ ոչ գրեանքն գտանիցեն իբրեւ անպիտան իմն յանկիւնս դարանացն, յորս գտանինն եւ հաւատարմացուցաք, զի չունի վանքն Սուրբ Ստեփաննոսի զրկիլ ի Հարկաւորացն իւրումն միաբանութեան: Գրեցաւ հրաման առ որս հարկէր յաղագս հարկաւորացն՝ վասն ճանապարհորդութեանց Մակար վարդապետի օժանդակութեանց, եւ մաքսարանական կառավարութեան՝ վասն անարգել բերելոյ յԱթոռ Էջմիածնի զամենայն գրեանսն: Առ որ խնդրեմ՝ ոչ եւս յամե ցուցանել զառաքումն Մակար վարդապետի, զի ժամանակն նշանակեալ վասն նորա յաղագս հանդարտ հետազօտութեամբ հաւաքելոյ զամենայն զձեռագրոց պիտանացունն եւ բերելոյ ընդ ինքեանց»:

Այսպէս, Մակար վարդապետը գնալով Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը եւ հետազօտելով տեղւոյն գրանոցի ձեռագրները՝ նպատակայարմարները տեղւոյն վանահօր հետ բերում է Ս. Էջմիածին եւ առանձին ցուցակով համար 18-ի 4-ն յունիսի 1848 ամի յայտարարութեամբ ներկայացնում է Սինոդին:

Յուցակից երեւում է, որ 41 հատ ձեռագրներ են բերուած Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքից: Այդ ցուցակի մէջ գրուած է յիշեալ փղոսկրեայ կազմով մագաղաթեայ աւետարանի համար.

«Մի հատ երկաթագիր մագաղաթեայ Աւետարան քանդակագործ փղոսկրեայ կողիւք. գրեալ ի Հայոց ՆԼԸ. թուականին»:

Ահա այս է այն Աւետարանը, որի մասին խօսում է պ. Ա. Յ. Այվազեան: Իբրեւ ամփոփումն՝ փղոսկրեայ կողիւք Աւետարանը ոչ թէ հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսի օրով Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքից, այլ 1848թ. մայիսի վերջին օրերում հանգուցեալ երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի օրով բերուած է Հին-Ջուղայի հանդէպ եղած Մաղարթու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքից: Ձեռագրները փոխադրելու առաջին միտքը յղացել է հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահաթունեան եւ փոխադրուել է այդ Աւետարանը ուրիշ 41 հատ գրքերի հետ Սինօդի անդամ Մակար վարդապետի ձեռքով: Իսկ Մակար վարդապետն է այժմեան Տեղակալը Սինօդի Ատենապետի, Բեսարաբիոյ եւ Նոր Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսը:[95]

Մի քանի խօսք եւս Աւետարանի մասին:

Փղոսկրեայ կողով մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանի ծաւալն է. երկայնութեամբ՝ $8 \frac{1}{2}$ վերչոկ (բթաչափ), լայնութեամբ՝ $6 \frac{7}{8}$ վերչոկ, թանձրութեամբ՝ $2 \frac{1}{6}$ վերչոկ: Աւետարանի երկու կողերից ամեն մինը կազմուած է հինգ կտոր փղոսկրից, վերի եւ ներքի կտորները հաւասար են երկայնութեամբ գրքի լայնութեան, կենդրոնի կտորը փոքր լայն է, իսկ կենդրոնի աջ եւ ձախ կտորները երկայնութեամբ՝ հաւասար են կենդրոնի կտորին, միայն մի փոքր նեղ են:

Առաջին կողի վերի կտորի վերայ քանդակուած են երկու թեւատարած հրեշտակներ, որոնք յաջմէ եւ յահեկէ բռնել են պսակաձեւ օղակի մէջ քառաթեւ խաչը: Ներքեւի կտորի վերայ քանդակուած է Աստուածամայրը՝ Յիսուս մանուկը գրկին, աթոռի վերայ բազմած: Ս. Յովսէփ յետուստ, երեք մոգերը, որոնք ներկայացնում են իրանց ընծաները՝ յառաջոյ: Ընծայաբեր մոգերին մի հրեշտակ գրեթէ հրում է դէպի ընծայաբերութիւն:

Կենդրոնի կտորի վերայ քանդակուած է աթոռի վերայ բազմած Աստուածամայրը՝ Յիսուսը գրկին, մարիամանք եւս յետուստ: Կենդրոնի աջ կողմի կտորի վերայ վերեւ քանդակուած պատկերները, եթէ չենք սխալւում, ներկայացնում են Յիսուս Պիղատոսի առաջ, նոյն կտորի վարի պատկերները՝ Յովհաննու գլխատումը: Կենդրոնի ձախ կողմի կտորի վերայ քանդակուած են. վերեւ՝ Ս. Կոյսը ընկողմանած Յիսուս մանուկը անբանների մարքում, իսկ ներքեւ՝ Յիսուսի փախուստը Եգիպտոս՝ Մարիամի գրկին աւանակի վերայ նստած:

Կազմի Բ. կողի փղոսկրի կտորները նոյն ձեւով են յարմարեցրած՝ այդ կողի վերին կտորի քանդակը նոյն է առաջինի հետ, ներքեւի կտորի վերայ քանդակուած է Յիսուսի հանգիստաւոր ուսաննայով մուտքը երուսաղէմ՝ աւանակի վերայ նստած:

Կենդրոնում քանդակուած է աթոռի վերայ բազմած Յիսուս՝ այրական հասակով առանց մօրուքի, որ աջ ձեռքով խաչակնքում է, իսկ ձախով բռնել է մի գիրք. աջ եւ ձախ կողմերը կան երկու մօրուսաւոր մարդոց քանդակներ: Կենդրոնի աջ կողմի կտորի վերեւի քանդակը ներկայացնում է Յիսուսի բժշկելը ջրդողուածին, իսկ ներքեւին՝ ներկայացնում է Յիսուսի բժշկելը մերկանդամ դիւահարին: Կենդրոնի ձախ կողմի կտորի վերին մասում եղած քանդակը ներկայացնում է Յիսուս՝ աւաղակների հետ խաչը ուսին Գողգոթայ բարձրանալիս, իսկ վարի մասնում եղածը ներկայացնում է Յիսուս՝ գերգեսացի դիւահարներին բժշկելիս:

Բ. երեսին Յիսուսի պատկերները քանդակուած են՝ ձեռքին խաչ: Թէ քանդակագործ պատկերները եւ թէ նկարները չունին արդէ պահանջմանը համեմատ նրբութիւն, բայց հնութեամբ՝ անգնահատելի են:

Աւետարանը գրողի եւ գնողի յիշատակարաններից երեւում է, որ գրուել է ոմն Յովհաննէս գրչի ձեռքով Տեառն Ստեփաննոսի անունով Հայոց ՆԼԸ., Հռոմոց ՉԽԸ. եւ իսմայէլական բռնակալութեան ՅՀԹ. թուականին: Գնուել է եւ տրուել յիշատակ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին Հայոց ՈՒԲ. թուականին Աթաբակ Ալտկզի տէրութեան եւ Գրիգորոյ Հայրութեան ժամանակ Վահրամայ որդի Գուրծիի ձեռքով:

ԵՐԵՔ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՈՂ (1810-31)¹

1881-83 թթ., մինչ փոխանորդ էի Ալեքսանդրապօլում, տեղւոյն Վիճակային դպրոցի ուսուցիչ պ. Ալեքսանդր Մխիթարեանը սիրայօժար կերպով տուեց ինձ երեք ձեռագրներ, որոնց մասին հարցասիրութեանս բաւականութիւն տալուց յետոյ, ես խորին շնորհակալութեամբ ձեռագրները յետ դարձրի: Զեռագրները մաքուր նօտր գրով են գրուած եւ հետաքրքրական են ոչ այնքան հնութեամբ, որքան բովանդակութեամբ:

Մատեաններից առաջինը մեծադիր կաշեկազմ է՝ 255 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Նամակագրութիւնք նախնեաց»:

Երկրորդը՝ միջակադիր հասարակ կազմով՝ 138 երեսից: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ», թարգմանեալ ի յոյն լեզուէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Տռն. Տռն. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսի Տարսօնի Կիլիկեցւոյ, ի թուին հայոց ՈԻԸ. եւ այժմ դարձեալ օրինակեցաւ ի նոյն գաղափարէ ի թուին հայոց ՌՅԲ.: Ի դուռն սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, որ ի Պալատ»:

Երրորդը՝ նոյնպէս միջակադիր, հասարակ կաշեկազմով՝ 187 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Շարունակութիւն կամ հաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերում տեսարանի կամ յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող լինելոյ վերապատուելի Հայր Միքայէլի Չամչեանց եւ բոլոր միաբանութեան իւրոյ: Քաղեալ ի բուն ձեռագիր գրուածոց իւրոց, զոր իբրեւ հրաշիւք ձգեցաք ի ձեռս մեր, յամի 1815 մարտի 4»:

* * *

Առաջին գիրքը՝ «Նամակագրութիւնք նախնեաց», մի հաւաքածու է զանազան գրութեանց: Հաւաքածուն կազմում են՝ 1. «Շնորհալու՝ Յունաց կայսրի եւ պատրիարքի հետ ունեցած գրագրութիւնները» (տպուած «Ընդհանրական» կոչուած մատեանում), 2. «Ներսէս Լամբրոնացւո՝ Լեւոն թագաւորին գրած պատասխան» (տպուած Վենետիկում Գրիգոր Տղայի նամականեաց հետ 1865 թ.), 3. «Փօտ պատրիարքի՝ Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թուղթը Քաղկեդօնի ժողովի առիթով», 4. «Նոյն պատրիարքի՝ Կորնթոս տաճկին գրածը», 5. «Ալեքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսի՝ Կոստանդնուպօլսոյ Աղէքսանդր հայրապետին Նիկիայի ժողովից առաջ գրած նամակը», 6. «Գրիգոր Տղայի՝ Գրի-

¹ «Արարատ», 1900, էջ 209-223: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

գոր Տուտեորդուն գրած պատասխանը» (տպուած Վենետիկում 1865 թ.), 7. «Նիկիայի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին Մենդեան եւ Յայտնութեան տօնի առիթով գրածը», 8. «Ներսէս Լամբրոնացու՝ Անտիոքի Յուսիկ արգելական ճգնաւորին գրած պատասխանը», 9. «Հարցաքննութիւն առ օրէնս Քրիստոսի եւ հաստատութիւն՝ թէ ոչ է պարտ զվիճակ եկեղեցական աստիճանի ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ», 10. «Վերստին հաստատութիւն ոչ ժառանգեցուցանելոյ ազգատոհմի զառաջնորդական պատիւ, ի պատմութենէ Հարցն մերոց», 11. «Ի նոյն խորհուրդ դարձեալ, յորում թէ զմեր ազգս ունիմք իշխանութիւն դատել եւ ոչ զայլս», 12. «Թուղթ Սիմէօնի Սսոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս» (այս գրուածքը հետաքրքրական է իւր բանեցրած լեզուովն ու ոճովը, որը մենք շուտով կհրատարակենք), 13. «Ի գրոց անտի, որ կոչի դաւանութիւն հաւատոյ նորին սրբոյն Աթանասի հետեւումն յառաջ ասացելոց յաղագս նոյն ինքն ամենասուրբ Հոգւոյն», 14. «Նորին Աթանասի եպիսկոպոսի արտադրութիւն առաքելական, յաղագս Աստուածայնոյն մարմնաւորութեան Աստուծոյ Բանին», 15. «Նորին (Աթանասի) առ Յոբանիոս թագաւոր յաղագս հաւատոյ», 16. «Թուղթ Աղէքսանդր կաթողիկոսի Հայոց առ Կլէմէնտոս պապ վասն անուղղայ գնացից միսիօնարաց», 17. «Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Աղէքսանդրոս թագաւոր պատմութիւն յաղագս աշխարհի», 18. «Մի յիշատակարան գրուած ՌՃԱ. թուին մի Շարականի կողքին Փիլիպպոս կաթողիկոսի Կ. Պօլիս գնալու առիթով», 19. «Յիշատակարան գնողի Յիշատակարան գրողի Շարականին», 20. «Յիշատակարան գրոց ի թուականիս ՉԼԳ. ի ժամ սորին գրութեան փոխեցաւ առ Քրիստոս բարեպաշտ իշխանաց իշխանն արքայեղբայրն Հայոց եւ տեառնս Վասակ տէր Ճանճոյն, ի մարտի ամսոյ ԺԳ. յաւուր երկշաբաթոյ, ընդ երեկս յաւուրն, ի մայրաքաղաքին Սիս, եւ թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Ակներ, որոյ ողորմեացի Տէր Յիսուս Քրիստոս, ամէն», 21. «Կարգ եւ թիւ թագաւորացն Հայոց ի Ղրիմեցւոյ Մարտիրոս վարդապետէ» (ոտանաւոր), 22. «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն տաճկաց զսուրբ Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռացս Հայոց եւ տալոյն զսուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին՝ փոխանակ նորին ի Կ. Պօլիս», 23. «Վերստին պատմութիւն սոյն վերոյիշեալ (Հրեշտակապետ) եկեղեցւոյս յումեմնէ արարեալ», 24. «Թուղթ Հայր Միքայէլի Չամչեան առ միաբան վարդապետսն իւրեանց եօթնեքին, որք եկին ի սուրբ եկեղեցիս Հայոց վասն միաբանութեան եւ սիրոյ», 25. «Օրինակ թղթոյն Յովհաննէս վարդապետի Զօհրապեան, զոր գրէ առ ազգականս իւր ի Փարիզու»¹ (այս երկու թղթերը գործիս ընթացքում կտպենք), 26. «Թուղթ

1 «Լումայ», 1900, գիրք Ա., եր. 300: «Հանդէս ամսօրեայ», 1900, փետր., թ. 2., եր. 62:

առ կայսրն Հռոմոց Ալէքսիոս», 27. «Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ առ Մովսէս Խորենացի, յորս եւ բանք Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին, ի միում տեղւոջ լինելով երկուցն», 28. «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ Արծրունւոյ, յորում եւ բանք մարգարէականք, եւ պատմութիւն վասն սուրբ պատկերին Տիրամօրն ի Մովսիսէ Խորենացւոյ արտայայտեալ»¹, 29. «Պատմութիւն վասն գետնաշարժի երկրիս Արարատեան ի ՌՃԻԸ. յամսեանն յունիսի», 30. «Թուղթ Յովհաննու Սիւնեաց եպիսկոպոսի առ Կոստանդին կաթողիկոս», 31. «Թուղթ Յովհաննու Սիւնեաց եպիսկոպոսի Օրբէլեան առ Զաքարիա Էքզարքոս Հայոց»:

* * *

Երկրորդ գիրք՝ «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ», ունի առաջաբան, որով Կ. Պօլսոյ արքեպիսկոպոս Թեոփիլոսը Յովհաննու Յայտնութեան գիրքը ընդունելի է համարում Կ. Պօլսում գումարուած տիեզերական ժողովով: Առաջաբանութեան մէջ յիշուած են եկեղեցու մի քանի յայտնի հարց անուններ, որոնք կարեւորութիւն են տուել «Յայտնութեան» գրքին, որպիսիք են՝ Աթանաս Աղէքսանդրու, Բասիլիոս Կեսարու, սորա եղբայր Գրիգոր Նիւսացի եւլն.: Մէջ է բերուած նաեւ Կապադովկիայի Կեսարիայի եպիսկոպոս Անդրէի համառօտ տեսութիւնը Յովհաննու Յայտնութեան մասին: Կարեւոր եմ համարում բառ առ բառ արտագրել Լամբրոնացու «Պատճառ թարգմանութեան մեկնութեանս» վերնագրով հատուածը, որով բացատրուած կլինին թարգմանութեան պատճառն ու հանգամանքը:

«Ես՝ Ներսէս, նուաաստ ի Քրիստոս եւ տարտամ յուսումնասիրաց, վերջին եւ նուաղեալ ժամանակի ծնունդ, յընթեռնուլն իմ զՅայտնութիւն Յովհաննու՝ տազնապէի յանձն՝ առ ի ոչ գիտել զլուծումն բանից սքանչելեացն, եւ այսր անդր խուզելով զմեկնութիւն նորին ի մերս բարբառ՝ ոչ գտի: Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք եւ շրջելով որ անդ վանորայս Հռոմոց եւ Փռանկաց՝ այս տենչումն բորբոքէր ի միտս իմ. ուստի, եւ քննեալ գտի ի գրեանս հռչակաւոր ուխտի սրբոյն Պօղոսի ի քաղաքի անդ զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի լուսնվարտ բարբառ եւ ի նոյն գիր, որով վարին Փռանկք, երկուց մեկնչաց արարեալ, եւ փափագելով տալ թարգմանել, ոչ գտի զոք, որ յայնմ բարբառոյ կարէր ի հայս յեղաշրջել: Ապա ելեալ արտաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեռն, որ ի հիւսիսոյ կողմն, անդր ի մի ի վանորէիցն Հռոմոց, որում անունն էր Պէթրաս, առ ոմն արգելական միայնակեաց, որոյ անունն էր Բասիլ, քննեալ գտի զցանկալին ի հելլենացի բարբառ եւ ի գիր ուղղաբան եւ վայելուչ, որ լեալ էր Աթանասի պատրիարքին նորին քաղաքի, եւ խնդրեալ աղաչանօք

¹ «Լումայ», 1900, գիրք Ա., եր. 302:

ի բարեմիտ առնէն, առեալ փութացայ գրովքն ի հայրապետական աթոռն, առ տէրն իմ եւ կաթողիկոսն սուրբն Գրիգորիս, զոր ծանուցեալ՝ ուրախ եղեւ յոյժ, եւ հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապօլիտին Յերապօլսոյ Կոստանդեայ, որ անդ, ընդ հովանեաւ սրբոյ հայրապետին հանգչէր, եւ սկսեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ եւ սրբոյ տանն, նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել, վերընծայեցաք սրբոյ եկեղեցւոյ հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սքանչելի Աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն:

Արդ աղաչեմ զընթերցողսդ, եւ զիմաստութեան սիրողսդ՝ յիմանալն զխորս իմաստիցն Աստուծոյ քննութեամբ, զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէրն իմ գրիգորիս զբարեմիտն եւ զբարեսէրն եւ զառիթն թարգմանութեանս եւ հրամայող՝ մաղթեցէք ի Քրիստոս յաստիս խաղաղութեամբ պահել, եւ ի հանդերձեալն՝ սրբոց իւրոց երկնից արքայութեանն ժառանգակից ընդունել: Այլ եւ զԿոստանդին մետրապօլիտն, որ թարգմանեաց, եւ զՎասիլ կրօնաւորն, որ զօրինակս ետ, Քրիստոս ողորմութեան իւրոյ արժանացուցէ աղօթիւք ձեր: Թարգմանեցաւ Աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուականիս Հայոց ՈԻԸ.-ին, եւ ի սուրբ եւ ի հայրապետական աթոռն, որ կոչի Հռոմկլայ, շրջապատեալ յաղենական աղբերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիտոյս խնամօքն Աստուծոյ, ընդ հովանեաւ աստուածօրնկալ Նշանին Վանկոյ եւ այլ սքանչելի սրբոցն, որ հանգուցեալ են անդ ի փառս Աստուծոյ:

Իսկ սրբագրեցաւ ի նշանագրութենէ քերթողական արհեստիւ ի յապահով անապատս սուրբ Գ(է)որգ ի մէջ լերինս Տիւրոսի (Տաւրոս), որ է ի գահ Կիլիկիոյ եւ ի սկիզբն Պամփիլեայ, ձեռամբ նուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքին Տարսոնի տառապելոյս Ներսէսի, շնորհօք եւ ողորմութեամբ Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Գիրքը արտագրուած է Կոստանդնուպօլսոյ պալատու դպրատան գրքատան մէջ, իսկ վերստին արտագրուած է եղել 1853 թ. փետրուարի 15-ին:

Որովհետեւ գիրքը իւր բովանդակութեամբ արդէն յայտնի է, վասն որոյ ես այլ եւս չեմ երկարացնիլ դորա մասին:

* * *

Երրորդ գիրքը, որ է «Շարունակութիւն կամ Հաստատութիւն», մի քննադատութիւն է մոլեռանդ կաթողիկից գրուած հանգուցեալ Չամչեան Միքայէլ վարդապետի «Վահան Հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրքուկին¹:

¹ Մենք ունենք ձեռքի տակ Սարկաւազ Յակովբ Դաւթեան Սանահնեցւոյ, այժմ Սինօքի Նախանդամ Արիստակէս Արքեպիսկոպոսի ընդօրինակած «Վահան Հաւատոյ»-ն, որից եւ դնում ենք ընթերցուածները:

Այդ քննադատությունը սկսում է հետեւեւալ նախաբանով.

«Զոր ինչ միանգամ գրեալ էր յառաջին անդ մերումս տեսարանի երեւեցուցչի մոլար վարդապետութեանց արքայեանց, թէպէտ որչափ ինչ մարթ էր՝ ըստ կարի նկարագրեցաք զմոլորաշաւիղ ընթացս կարծեաց եւ մտաց իւրեանց, քաղելով ի բուն գրուածոց նոցա, որ բոլորովին հակառակ էր ողջամիտ վարդապետութեանց ընդհանուր եկեղեցւոյ, սակայն այսու ամենայնիւ սակս գտանելոյ ի նոսա կամ մթութիւն բառից կամ գաղտնութիւն բանից, եւ կամ անյայտութիւն հեղինակաց նոցա, գուցէ եւ ընթերցողաց առիթ լինէր երկբայելոյ եւ խորհելոյ այլազգ, եւ կամ ի բարին մեկնելոյ: Այլ սակայն այժմ այն ամենայն երկբայութիւն տարակուսանաց եւ կասկածանաց ի բաց փարատին եւ մերժին, որով վերստին հաստատին միտք մեր աւելի քան զառաջինն ի վերայ նոցա, եւ ոչ եւս մնայ այսուհետեւ երկբայութիւն:

Վերին Նախախնամութիւնն, որ անտնօրինելին է ի վճռին իւր- Չիք- ինչ ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի,- նոյն ինքն յայտնեաց վերստին զներքին մեքենայիչն իւր եւ թշնամին, որ ի ծածուկ՝ գիշերավարժ տքնութեամբ զձեռագործ եւ զհոգեկեցոյց տապանն քակտել հնարէր: Չներքին մեքենայիչն ասեմ, գորոյ անունն անմարթ է ծածկել՝ զկնի ինքն յայտնի դրոշմելոյ զանուն իւր ի շէն, Հ. Միքայէլ Չամչեանց, հիմն եւ բերան բոլոր արքայեան միաբանութեան, որ ինքն կամելով զանձն ցուցանել թէ իցէ ոք, կացուցանէ զինքն հզօր ախոյեան եւ պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյն հայոց, ունելով ի ձեռին զգիրք ինչ յօրինեալ յիւրմէ, որում եւ ետ անունս «Հաստատութիւն ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»»:

Թէ այս գրքի բովանդակութեան եւ թէ քննադատութեան համար ընթերցողներին մի ճաշակ տալ կամենալով, առաջ կբերեմ նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի «Վահան Հաւատոյ» գրքի այն էական կէտերի ցանկը, որոնց առիթով պէտք է խօսէր եւ ապացուցանէր նա Հայոց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը. առաջ կբերեմ նաեւ այդ մասին քննադատութեան սկզբնաւորութիւնը, որոնցով յայտնի կերեւի, թէ ով ինչ հոգի է ունեցել:

Հանգուցեալ Հ. Միքայէլ Չամչեան իւր «Վահան Հաւատոյ»-ի նախածանօթ տեղեկութիւններին վախճան տալով՝ ասում է.

«Աստանօր վախճան տուեալ նախածանօթ տեղեկութեանց, որք կարեւոր էին առ բացայայտ իմացողութիւն առաջիկայ գործոյս, ի բուն իսկ նպատակ անդր զընթացս մեր ուղղեցուք առաջնորդութեամբ Աջոյ հզօրին, եւ ձեռնտուութեամբ աղօթից սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ յօգուտ իւրոյ սեպհական հօտին եւ ի պարծանս ընդհանուր հովուապետին հռոմէական գահի արժանաժառանգ գահակալի:

Եւ արդ, քանզի դիտումն¹ մեր է ցրել զգլխաւոր չարագործութիւնս², յորս միաբանին ամենայն հակառակորդք ընդդէմ ազգին հայոց, մանաւանդ այժմու ժամանակի, բոլուն հարցուք խօսել մի առ մի զայնցանէ, որ բովանդակին ի ժ. գլուխս.

Ա. Թէ՛ հայք մերժեն զժողովն Քաղկեդոնի եւ զմեծն Լեւոն:

Բ. Թէ՛ մի բնութիւն ասեն ի Քրիստոս՝ ընդ նմին մի կամք եւ մի ներգործութիւն:

Գ. Թէ՛ ոչ ընդունին զբխումն Հոգւոյն սրբոյ՝ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ:

Դ. Թէ՛ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հանդերձեալ կենաց, այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցելոց, արքայութեան, դժոխոց, հատուցման եւլն.³:

Ե. Թէ՛ «զՍուրբ Աստուած»ն խաչեցարիւ ասեն:

Զ. Թէ՛ զծնունդն Քրիստոսի ի վեցն յունուարի տօնեն:

Է. Թէ՛ ոչ խառնեն զճուր:

Ը. Թէ՛ պահեն զխտրական օրէնս:

Թ. զՎերջին Օծումն չընդունին:

Ժ. Թէ՛ մերժեն գլխաւորութիւն առաքելեկան աթոռոյն:

Ի սոսա յաւելեալ ընդելուզանեն եւ զայլ քանի մի մասնաւոր իրս, գործինակ թէ յիշեն զանունս հերետիկոսաց, ձուկն ոչ ուտեն յաւուրս պահոց, դէպ յարեւելս աղօթեն. եւլն., եւլն.: Չայս ամենայն ի մասնաւորի բարդեալ⁴ հանեն վճիռ հանրական, թէ ազգն հայոց է հերձուածող կամ հերետիկոս: Այլ մեր ի քննին մատուցեալ զամենայն մի ըստ միոջէ, ունիմք հաւաստի առնել զստութիւն ամենայնի, եւ ցուցանել, թէ չէ մարթ եւ ոչ մի ինչ իրաւամբ անուանել զազգն հայոց հերձուածող կամ հերետիկոս, այլ ճանաչել ուղղափառ եւ ըստ ճանաչման կոչել ուղղափառ»:

Ահա, թէ Հ. Միքայէլ Չամչեանը ինչ կէտերի վերայ է հիմնել իւր գրուածքը, իսկ քննադատի հոգու տրամադրութիւնը կերեւի հետեւեալ կտորից, որ պատկերն է ամբողջ քննադատական հատուածների, որոնք հիմնուած են հեղնութեան եւ բացականչութեան վերայ՝ առանց օրինաւոր փաստ առաջ բերելու, օրինակ.

«Դատ արասցէ ընդ մեր եւ ընդ բոլոր աբբայեան միաբանութեան մայր մեր հռովմէական անյաղթ սուրբ եկեղեցին, զի նա ինքն եցոյց մեզ

1 Դիտուած.

2 Չարախօսութիւն.

3 Ե. Թէ մերժեն գլխաւորութիւն առաքելական Աթոռոյն,

Զ. Թէ հերետիկոս են եւ հերձուածող,

Է. Թէ զվերջին օծումն չընդունին,

Ը. Թէ ոչ խառնեն ի խորհուրդ պատարագի ջուր,

Թ. Թէ զծնունդն Քրիստոսի ի վեցն յունուարի տօնեն,

Ժ. Թէ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հանդերձեալ կենաց, այսինքն, ի վերայ կայանի ննջեցելոց արքայութեան եւ դժոխոց հատուցման:

4 Բարդեալ ի վերայ հայոց:

եւ ուսոյց խորշել յեկեղեցւոյն Հայոց իբրեւ ի հերետիկոսաց եւ ի հերձուածողաց, ապա թէ ոչ, սխալեցաւ ինքն համայն աստուածաբանօք իւրովք, սխալմամբ ըստ այնմ ընդունայն, եւ կամ՝ վասն շահասիրութեան իւրոյ ի նանիր բաժանեաց զուղղափառս ի Հայոց հերձուածողաց, զի ըստ մտաց բովանդակ արբայականաց՝ հայք են ուղիղ եւ ուղղափառ:

Եւ արդ, Վ. Հ. Միքայէլ Չամչեանց բերան եւ հիմն բովանդակ միաբանութեան յետ որոշելոյ զնիւթս խնդրոց իւրոց ի տասն խնդիրս, նախ այսպէս յառաջանայ ի խնդիրն առաջին»:

Առաջ է բերուած Չամչեանի գրածը Քաղկեդօնի ժողովի մասին:

Թէպէտ եւ հանգուցեալ Հ. Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի քննադատը համարում է նրան հակառակ հռոմէական եկեղեցուն, բայց Հ. Միքայէլ Չամչեանի գրուածքը մի ջատագովութիւն է հռոմէական եկեղեցուն, որի համընթացութեամբն է նա աշխատում Հայոց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատել, միայն պախարակելով միսիօնարների յանդուգն եւ խռովայոյզ վարմունքը եւ անտեղի յարձակմունքը Հայոց Եկեղեցու վերայ, որին հերետիկոս եւ հերձուածող էին համարում նրանք:

Քննադատութիւնը վերջանում է Հ. Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի աշակերտ Պօղոս վարդապետ Թնկրեանի «Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրուածքի քննադատութեամբ, որից վեր առնուած կտորներից երեւում է, որ հռոմէական եւ լուսաւորչական հայերը կամենալով խտրութիւնը մէջտեղից բառնալ՝ մտածում են միանալ եւ յարմար դէպքերն էլ օգնում են: Այդ ժամանակները յուզուած է լինում Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց խնդիրը, եւ հայերը (լուսաւորչական եւ հռոմէական) միաբան սիրով աշխատում, ազատում են Հայոց պատկանեալ Ս. Տեղիքը յունաց յափշտակութիւնից: Այս յարաբերութեանց ժամանակ աւելի մտերմանում են հռոմէականներն ու լուսաւորչականները, իսկ բոլորովին կրօնապէս միանալու համար հռոմէականները հինգ կէտեր են առաջարկում լուսաւորչականներին՝ խոստանալով, որ եթե Լուսաւորչական հայերը ընդունեն այդ հինգ կէտերը, իրանք կմիանան ազգի հետ՝ ընդունելով Հայոց բոլոր ծէսերը եւ արարողութիւնները առանց պակասեցնելու կամ աւելացնելու եւ Ս. Լուսաւորչի արժանաժառանգ յաջորդ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին կճանաչեն իրանց առաջնորդ եւ կառավար:

Այս հինգ կէտերը քննելու համար Կ. Պօլսոյ Ս. Էջմիածնի եկեղեցում հինգ անգամ ժողով են գումարում: Այդ ժողովներին մասնակցում են Կ. Պօլսոյ պատրիարքը, Զմիւռնիայի Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը՝ երկու վարդապետներով, ինքն կաթողիկ Թնկրեան Պօղոս վարդապետը, Թոխադու Երեմիա եպիսկոպոսը, Ս. Երուսաղէմի վէքիլ Պօղոս վարդապետը,

Մշու Ս. Կարապետի վէքիլ Վարդան վարդապետը, ոմն տէր Մեսրոպ քահանայ, երեք աշխարհական անձինք, որք են՝ մահտեսի Առաքել ամիրայ վառօղապետ, Չարազեան եւ Սախայեան Գրիգոր ամիրաները, իսկ վարժապետներից մասնակցում են Պալատու դպիր Գէորգը, այլեւ Մեսրոպ, Խաչատուր եւ Յարութիւն եւ այլ, թուով՝ 18 անձինք: Մենք այդ հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը չենք դնում այստեղ առանձինն, որովհետեւ դրանք արդէն կան Հ. Թնկրեանի յայտարարութեան մէջ, որ ամբողջովին մէջ ենք բերում Արիստակէս սրբազանի ընդօրինակած «Վահան Հաւատոյ»-ից:

«Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ի Հայր Պօղոս վարդապետէ Թնկրեան, յաշակերտէ Հ. Միքայէլ վարդապետի Չամչեան. զայս գրեալ ի Կ. Պօլսոյ առ ս. Աթոռն Էջմիածին:

Եկեղեցին Հայաստանեայց ի սկզբանէ եւ այսօր ընդունի եւ դաւանի զուղղափառ հաւատս ճշմարտութեան, եւ քանզի զկիրառութիւն բառից, որ ի բանս հաւատոյ այլազգ իմանային եւ իմանան, յայսմանէ բաժանումն անկեալ է ի մէջ մեր: Սմին իրի առ ի դարման տանել այսմ եւ առ ի բառնալ զայս բաժանումն, այժմ կամիմք սովին յայտարարական թղթով հրատարակել ամենեցուն որոշ բառիւք զմեր ուղղափառական միտս:

Նախ առաջին՝ Հայաստանեայց եկեղեցին ի սկզբանէ եւ այսօր ընդունի հրապարակաւ զսուրբ առաքեալն Պետրոս գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն եկեղեցւոյ: Զոր այսպէս ընդունելով՝ հետեւապէս ընդունի եւ ճանաչէ զյաջորդն նորին գլուխ հաւատոյ եւ գլուխ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից: Այնչափ ճշմարիտ է այս մեր ճանաչողութիւն, մինչեւ սկսեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մինչեւ ցյետին դարս բազում կաթողիկոսունք մեր բանիւ եւ գրով ծանեան զնա գլուխ եւ գրեցին նմա թուղթս իբրեւ գլխոյ:

Երկրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէ ի Քրիստոս երկու բնութիւնս անշփոթ եւ անբաժան միաւորեալ ի մի անձն, խոստովանելով զնա կատարեալ (անձն) Աստուած եւ կատարեալ մարդ, եւ այժմ առ որոշ բացատրել զայն՝ յայտնի բանիւք եւս հրատարակէ ասել ի Քրիստոս երկու բանութիւն: Զայս ընդունելով մեր՝ ընդունեմք եւ զսահմանադրութիւն չորրորդ ժողովոյն Քաղկեդոնի:

Երրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէր եւ ընդունէր եւ այժմ եւս ընդունի զելումն կամ զառումն Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, զոր եւ յայտնաբարբառ ընկալաւ երրորդ ժողովն Սսոյ յաւուրս Կոստանդեայ կաթողիկոսի Բարձրբերդեցւոյ եւ արքային Հայոց Հեթմոյ ի ժամանակս Վանական վարդապետի, յամի Տեառն 1251:

Չորրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ընդունի զայս ճշմարտութիւն, թէ որք միանգամ ի քրիստոնէից ըստ ամենայնի ի սրբութեան մե-

ռանին, հոգիք նոցա գնան յարքայութիւն, իսկ որք մեռանին ի մահու չափ մեղս, ի դժոխս իջանեն: Այլ որք մեռանին ի շնորհս չեւ եւս վճարելով զպատիժ թողեալ մեղացն կամ ներելի յանցանացն՝ հոգիք նոցա գնան ի տեղի ուրեք, եւ անդ կրեն զնեղութիւն եւ զանձկութիւն: Բայց ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց եւ ողորմութեանց եւս եւ ճգնաց, որն մատուցանեն վասն նոցա ի կենդանեաց քրիստոնէից, գտանեն զներումն եւ զհանգիստ, ի լրանալ պայմանեալ ժամու գնան յարքայութիւն երկնից:

Այսոքիւ վարդապետութեամբք բացատրեցաք աստէն զուղղափառական միտս մեր, ոչ նորոգ ընդունելով, այլ ի սկզբանէ զընկալեալն յեկեղեցւոյ որոշակի բառիւք առաջի դնելով, խոստանամք եւս, զի որ ինչ հակառակ այսր դաւանութեան գտցի ի մէջ մեր կամ ի թիւր միտս իմանալով կամ այլազգ տեղակացուցանելով, բարձցուք զայն ամենայն: Քանզի եկեղեցին մեր միշտ զայսոսիկ ճշմարտութիւնս հաւատոյ ընդունի, եւ մերժէ՝ որ ինչ ներհակի այսոցիկ բառից:

Յաղագս բանի միաբանութեան եւ հաշտութեան ընդ ժողովուրդս ընդ այնոսիկ, որք են յարենէ եւ յազգէ մերմէ, բայց սարտուցեալք եւ հատուածեալք ի մէջ, յաղագս ինչ ինչ վարդապետութեան եւ մեկնութեան եւ բացատրութեան ի հաւատս, եւ թէպէտ ի մերոց անտի պատրիարքաց եւ իշխանաց երբեմն փոյթ տարեալ են յեկեղեցիս մեր մոլծանել բռնուն իշխանութեամբ բառնալ կամելով զերկպառակութիւն ազգիս, բայց այնու առաւել եւս զայրացուցեալ էին զխռովութիւն եւ զհակառակութիւն, վիրօք զվէրսն բռնելով՝ ապա ոչ սաստկագոյն գանիցն յաճախութիւն, ոչ շղթայապինդ բանտարգելութիւնք, եթէ եւ ի զնդան, ոչ պատիժք աքսորանաց ի դժնդակ վայրս, ոչ բազմապատիկ տուգանք տուժից, այլեւ ոչ դառնագին պատուհասք կարացին գործել ինչ օգուտ ազգիս, քան մանաւանդ տուգանաց եւ վնասու եղեն պատճառք մեզ, եւ համարձակութեան առիթք նոցին հատուածելոց եւ սիրոյ օրինաց մերժումն: Իսկ յայսմ անակնկալ ժամու, եթէ զիարդ այս հինաւուրց հակառակութեան որոմն սկսաւ արմատախիլ լինել, եւ սիրոյ եւ խաղաղութեան սերմունք ծաղկիլ եւ պտղաբերել, աւանիկ նշանակեցից յայսմ պատճենի:

Ապաքէն, մինչդեռ բռնաւորութիւն ազգին Յունաց եւ գրկողութիւն, որ յաղագս Երուսաղէմի ականբեւ ցուցաւ, ազգն մեր ողջոյն ի խոր խոցեցան, եւ մեծամեծք եւ փոքունք ի խորհուրդ մտեալ բազմօրեայ քննութեամբ զեյս իրացն խնդրէին գտանել: Բազումք, որք թշնամիք էին իրեւրաց եւ ատեցողք՝ մոռացան զայն ամենայն եւ միաբանեցան ի սոյն: Իշխանապետք մեր առ հասարակ թողեալ զկարեւոր գործս իւրեանց ի մի վայր ժողովէին, յամենայնի խորհրդակից իւրեանց առնէին զերեւելի եւ զմեծանուն զիշխանս զայնոսիկ, որ ի հատուածելոց անտի էին, եւ եղբայ-

րական սիրով արգահատելին զմիմիանս, ջանալ ճգնել ամենայն յօժարութեամբ ի պարծանս ազգիս, եւ զերծուցանել յարհամարհանաց անտի եւ մեծաբանութանց Յունաց: Չերեւին երբէք ի նոսին ցոյցք ատելութեան կամ հատուածման, այլ մանաւանդ ի մի սիրտ եւ ի մի հոգի համազոյգ են եռանդոյ կամակատար աշխատութեամբս, եւ այնպէս յերկուց կողմանց մի քան զմի առաւելեալ հայրենասէր բարոյիւք, յամենայն ատենի գտանելին ի միասին ընդ մերոց իշխանաւորաց եւ դեգերելին անձանձիր յօժարութեամբ ի դրունս արքունեաց:

Եւ այսու օրինակաւ օր քան զօր առաւելեալք ներքին հոգեւոր սիրով, զրոյցս ստէպ ի մէջ արկանէին բառնալոյ իսպառ զկրճիմն հակառակութեան ի միջոյ: Այն ինչ օգնականութեամբ Տեառն յաջողեցան իրքն սրբոյն Երուսաղէմի, ուրախամիտ եղեալ մեծարու իշխանք յերկոցունց կողմանց՝ ասացին նոցա յայտ առնել զրով զայնոսիկ բանսն, զորոց լինին վիճաբանութիւնք: Եւ նոցա գումարեալ զկարգաւորս եւ զիշխանս իւրեանց, եւ քանի մի տեղիս ժողով արարեալ նշանակեցին ի թղթի եւ ետուն իշխանաց մերոց, եւ էր խնդիր նոցին հնգեքին այսոքիկ:

Նախ՝ թէ Քրիստոս տէրն մեր ունի զերկուս բնութիւնս եւ զերկուս կամս եւ զերկուս ներգործութիւնս:

Երկրորդ՝ թէ ամենասուրբ Հոգին է ի Հօրէ եւ ի յՈրդւոյ:

Երրորդ՝ թէ սրբոցն հոգիք փառաւորեալք են այժմ եւ մեղաւորք՝ դատապարտեալք:

Չորրորդ՝ թէ Պետրոս է գլուխ առաքելոց եւ զնոյն գլխաւորութիւն ունին յաջորդք նորա:

Հինգերորդ՝ թէ Վերջին Օծումն է խորհուրդ եկեղեցւոյ, հաստատեալ ի սրբազան առաքելոյն Յակովբայ:

Յաւելին յայսոսիկ եւ վկայութիւնս ի գրոց սրբոց եւ ի հարց եւ ի վարդապետաց մերոց, յայտ առնելով, եթէ եւ դուք ընդունիք զայսոսիկ, ամենայն ողջամտութեամբ՝ հաշտեալ միաբանիմք եւ մեք ընդ ազգիս մերոյ, ընդունելով զամենայն ծէսս եւ զդաւանութիւն եւ զարարողութիւն առանց յաւելլոյ եւ նուազելոյ զմի ինչ յընթերցուածոց եւ յաւանդութեանց Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ճանաչելով եւ ընդունելով մեր գլուխ եւ առաջնորդ եւ կառավար զՍրբազան Հայրապետն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, զարժանաժառանգ յաջորդն սրբոյ Հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Իսկ իշխանաւորք ազգիս հրաւիրեալ էին յառաջագոյն վասն սմին իրի զՄարտիրոս արքեպիսկոպոսն եւ ժողով արարեալ հնգիցս ի տաճարի մեծի եկեղեցւոյն սրբոյ Էջմիածնի, որ ի Կ. Պօլիս, յորում ներկայ գտանին սրբազան պատրիարքն, եւ առաջնորդն Զմիւռնիոյ Մարտիրոս արքե-

պիսկոպոսն Հանդերձ Ստեփան վարդապետիւ, եւ նուաստութիւնս, եւ առաջնորդ Թոխատու Երեմիա եպիսկոպոսն եւ Պօղոս վարդապետն վեքիլ սրբոյ Երուսաղէմի, եւ Վարդան վարդապետն վէքիլն Մշու Ս. Կարապետի եւ Տէր Մեսրոպ քահանայն եւ իշխանք անձինք երեք՝ Մահտեսի Առաքել ամիրայն վառօդապետ, Ջարագեան եւ Սախայեան Գրիգոր ամիրայք, եւ ի վարժապետաց՝ Գէորգ դպիր Պալատական, եւ Մեսրոպ եւ Խաչատուր եւ Յարութիւն եւ այլ անձինք՝ տասն եւ ութ: Եւ քննեալ զայնոսիկ գլուխս խնդրոց՝ պատասխանի արարաք ոչ յինքնայօժար բանից մերոց, այլ ի գրոց եւ ի նախնի տօնելի հարց եւ վարդապետաց մերոց, հիմն ամենայնի սոցա եղեալ զհանգանակն Նիկիական յաւելաք, ապա ի բացատրութիւն եւ զհոգեշունչ սրբոց բանս:

Առ վարդապետութիւն բնութեանցն Քրիստոսի, որ է խնդիր առաջին, վկայութեամբ սրբոյ Լուսաւորչին եւ Աթանասի եւ Կիւրղի «ցուցաք ողջամիտ լինել խոստովանութիւն միոյ բնութեան մարմնացելոյ՝ ընդդէմ Նեստորի բաժանողի, եւ երկու բնութեանցն անբաժանելի միաւորութիւն ի մի անձն՝ ընդդէմ Եւտիքեայ շփոթողի...:

Առ երկրորդն՝ թէ Հոգին է ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ՝ նոյնպէս պատասխանի արարաք ի բանից Քրիստոսի եւ սրբոյ Լուսաւորչին, եւ Աթանասի եւ այլոց հարց, եւ ցուցաք, թէ Հայրն է յանձնէ, Որդին՝ ի Հօրէ, եւ Հոգին Սուրբ՝ ի նոցունց էութենէ, որպէս վարդապետաց եւ ուսոյց հայրն հաւատոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ:

Առ երրորդն, թէ սուրբք ի փառս են, եւ մեղաւորք յանարգութեան եւ դատապարտութեան, պատասխանի արարաք, եւ ցուցաք, թէ սրբոցն հոգիք ի փառս են յուսովն, իսկ անգեղջ մեղաւորքն՝ ի պատիժ դատապարտութեան յուսահատութեամբ:

Առ չորրորդն, թէ Պետրոսն է գլխաւոր յառաքեալսն եւ յաջորդք նորին՝ ի հայրապետս, պատասխանի արարաք, եւ ցուցաք ամենայն առաքելոց ունել բացարձակ իշխանութիւն, նոյնպէս եւ յաջորդաց նոցին ի վերայ յատուկ ազգի իւրեանց, ըստ այնմ. Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Ուստի անկախ գոլով ի միմեանց ամենայն յաջորդք առաքելոց՝ զնոյն իշխանութիւն եւ պատիւ ունին, զոր ունէին նախնիք իւրեանց սուրբ առաքեալքն, ըստ սահմանադրութեան սրբոյ ժողովոյն Նիկիոյ եւ Կոստանդնուպօլսոյ:

Առ հինգերորդն՝ որ էր Օծումն Վերջին՝ պատասխանի արարաք, թէ վերջին օծումն՝ է խորհուրդ եկեղեցւոյ, վասն որոյ ըստ սրբազան առաքելոյն Յակովբայ՝ եթէ ոք հիւանդանայցէ ի մէնջ՝ կոչեմք զերիցունս եկեղեցւոյ եւ առնեմք ի վերայ աղօթս, բայց օծանելն իւղով զհիւանդս, չէ ի գործածութեան եւ չէ հարկաւոր յոյժ, որպէս գրէ Մեծն Խոսրով ի մեկնութիւն ժամագրքի»:

Քննադատը, մէջ բերելով այս յայտարարութեան հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը, գոչում է. «Ապշի արդեօք Վ. Հ. Մ. Չամչեան նոր պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց յընթեռնուն զայս սխալ եւ գայթ ի գայթ դաւանութիւն, զոր չէ տեսնալ, եւ ոչ իսկ զայն ընթերցեալ: Ուստի, գիտելով զայս ամենայն, եթէ միանգամ յանդգնեսցի ընդդէմ այսպիսի ուղիղ եւ անսխալ վճռոց եկեղեցւոյն (Հռովմէական) մաքառել եւ ընդդէմ գիտել, այնպիսւոյն միտքն եւ դիտումն ոչ այլ ինչ երեւի, եթէ ոչ որոգայթադիր լինել հոգւոց ի գահավիժումն նոցա: Ուստի պարտ է զգուշանալ յայսպիսեաց (Միքայէլ վ. Չամչեանից, Պօղոս Թնկրեանից եւլն.), որոց ջանքն յաւէտ երեւի լինել վասն անձնական շահասիրութեան, քան թէ հոգւոց փրկութեան, քան զոր չիք այլ ինչ թշնամութիւն մեծ եւ անօրէնութիւն անտանելի»:

Քննադատութիւնը քննադատը վերջացնում է «Գլխաւորումն բանից» վերտառութեամբ մի յօդուածով, որի բովանդակութիւնն է ապացուցանել, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը հիմնուել է ուղղափառութեան (Հռովմէականութեան) պատրուակով որսալ ուղղափառներին եւ դէպի հերձուածողութիւն մեքենայել. հետեւաբար եւ ասում է. «Վասն որոյ եւ զսոսա մարթ է համարել իբրեւ քարոզիչ կամ միսիօնար ընդ դիմակօք ուղղափառութեան՝ առաքեալ առ մեզ ի կողմանէ Հայոց հերձուածողաց (լուսաւորչական)»: Իսկ այս հետեւեցնում է Չամչեանի գրուածքից, որին համարում է Մխիթարեանների բերան եւ հիմն, որի արտաքինը վարդապետէ է անուանում, իսկ ներքինը՝ թանդագուշէ: Այս գործողութիւնը հնարք կեղծաւորութեան է կոչում եւ ոչ նոր, այլ Մխիթարի գիւտ, իսկ վախճանը՝ անյայտ եւ գուր: Մխիթարի՝ Հռովմայ գահի առաջ ուղղափառ ձեւանալը եւ իւր աշակերտներին իւր վարդապետութեամբն (երեւի լուսաւորչական) կրթելը գիւտ եւ հնարք կեղծաւորութեան է կոչում: Քննադատը Մխիթարեան ուխտի՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ջատագով հանդիսանալը այսպէս է ուրուագրում. «Ոչ կարաց (Մխիթար) ոչ ժուժել առ արտաքս ժայթքելոյ զթիւրեալ եւ զապականեալ հոտս իւրում վարդապետութեան, զոր ի սրտին գանձեալ ունէր ի վաղուց հետէ: Վասն այնորիկ անդէն սկսաւ ջատագով ցուցանել գինքն ոչ բանիւ, այլ գրով եկեղեցւոյն Հայաստանեայց եւ հնարս մեքենայել այլանդակ հնարաւորութեամբ ունայն պատճառանօք եւ սնոտի խարդախութեամբ, զի ի պատրանս արկեալ զեկեղեցին ընդհանուր (Հռովմէական) ի վիհս խարդաւանել մարթացի զուղղափառս (Հռովմէական)»: Այս բաները իւր գլխից հնարած չհամարելով, այլ Մխիթարեանների գրքերից եզրակացնելով՝ քննադատը յորդորում է ողջամիտ ուղղափառներին (Հռովմէականներին) հաւատ չընծայել այս տեսակ մարդկանց ու նոցա խօսքերին՝

ասելով. «զի որոց ջանքն եւ փոյթ են ի կործանումն լսողաց զոր ոչ կարեմք ուրանալ, զի աչօք բացօք տեսանեմք եւ տեսեալ իսկ եմք»:

Հ. Պօղոս Թնկրեանի Յայտարարութեան այս քննադատութիւնը գրուած է 1815 թ. փետրուարի 12-ին Կ. Պօլսում, արտագրուել է Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի սպասաւոր Յովհաննես սարկաւազի ձեռքով¹ 1822 թ. մայիսի 22-ին, կրկին արտագրուել է Յովհաննէս սարկաւազի օրինակից Շաքարճեան Գրիգոր վարժապետի հոգունակութեամբ իւր աշակերտ Կարնեցի դպիր Սիմօնի ձեռքով Կարնոյ Հայոց մայր դպրատան մէջ, 1828 թ. յունուարի 10-ին:

Պօղոս վրդ. Թնկրեանի յայտարարութիւնից երեւում է, որ նա մասնակցում էր 1810 թ. հայ կաթողիկոսների առանձին կազմած ժողովներին որպէս կաթողիկ, ուր խմբագրւում էին կաթողիկոսների պահանջած զիջումները, եւ հայերի ժողովներին՝ չգիտեմ որպէս ինչ:

Մէջ բերելով Հ. Պ. Թնկրեանի յայտարարութիւնը, որի մէջ տեսանք միութեան համար կաթողիկոսների երկու անգամ առաջարկած հնգական կէտերը եւ հայոցս պատասխանը, կյաւելացնենք որ, որքան կաթողիկոսների առաջարկած կէտերի խմբագրութիւնը կատարուած է վարպետութեամբ, հնար եղածին չափ մեղմ, բայց եւ շատ որոշ, նոյնքան եւ հայոցս պատասխանը՝ զիջող, համակերպելու տրամադիր եւ տատամսոտ: Վտանգաւորն այն էր, որ կաթողիկոսները, յանձին Թնկրեանի, իրանց առաջարկը այնպէս էին խմբագրել, որպէս թէ Հայոց եկեղեցին ի սկզբանէ անտի, Ս. Լուսաւորչից սկսած, արդէն ընդունած է եղել եւ ընդունում է:

1 Քննադատութեան առաջին ընդօրինակող Յովհաննէս սարկաւազը Շախաթունեանն է, որ ծաղկեց 19-րդ դարու առաջին կիսումը եւ իւր ուսումնասիրութեամբ եւ գրական վաստակներով Մայր Աթոռոյս միաբանութեան մէջ առաջին տեղն էր բռնում: Նա 1820 թ. Ադրիանուպօլսում սարկաւազ է ձեռնադրւում եւ Ս. Էջմիածին վերադառնալով՝ 1826 թ. արեղայ, 1837 թ. հաստատվում է նորահաստատ Սինօղի անդամ, իսկ 1841 թ. ձեռնադրւում է եպիսկոպոս:

Ներսէս կաթողիկոսը դեռ Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի Հայոց առաջնորդ եղած ժամանակ Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթողիկոսական ընտրութեանը գրաւոր կերպով արժանաւոր ընտրելի է համարում է Յովհաննէս եպիսկոպոս Շախաթունեանին, որ վախճանուել է 1849թ. եւ թաղուել Շահրիար գիւղի եկեղեցու արեւմտեան դրան մօտ:

Յովհաննէս Շախաթունեանը, ինչպէս աւանդում է Սեդրակեան Գեր. Տ. Արիստակէս արքեպիսկոպոսը (Տես՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շախաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետրբուրգ, 1898) ծնուել է 1799թ. մայիսի 20-ին: 15 տարեկան հասակում մտել է Մայր Աթոռ սուլթանելու, 17 տարեկան հասակում 1816 թ. գնում է Կ. Պօլիս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր եպիսկոպոսի խնամքի տակ հմուտ վարժապետների մօտ կատարելագործուելու: Որովհետեւ այդ ժամանակ դեռ շարունակւում էին հայ լուսաւորչականների եւ հայ կաթողիկոսների միութեան պատճառով եղած ժողովներն ու բանակցութիւնները եւ Աստուածատուր եպիսկոպոսը ժողովականներից մէկն էր, բնականաբար Շախաթունեանը՝ իբրեւ հոգեւորական եւ հոգեւոր գործերին մօտ գտնուող անձն, հետաքրքրւում է անցած դարձածներով եւ 1822թ. արտագրելով յուզուող խնդրին վերաբերեալ թղթերը՝ Ս. Էջմիածին վերադառնալիս հետը բերում է: Միութեան խնդիրը երկար ժամանակ մնում է հրապարակի վերայ: Նրանով հետաքրքրւում են երկար ժամանակ. դրա ապացոյցն են այն բազմաթիւ ընդօրինակութիւնները խնդրին վերաբերեալ թղթերի, որ կան շատ տեղերում, որոնցից մէկն էլ մեր ձեռքի տակ եղածն է:

* * *

Վերլուծենք կաթողիկոսների առաջարկների մի երկու կէտը եւ աշխատենք լրացնել հայոցս պատասխանը՝ մեր ընթերցողների մեծամասնութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ են քահանաները, որոնց մեծագոյն մասը տարրական կրթութիւն միայն ունի, որ ցաւելով խոստովանում ենք:

Կաթողիկոսները, յանձին թնկրեանի, իրանց առաջարկած երրորդ կէտում ասում են, որ Հայոց Եկեղեցին ընդունել եւ ընդունում է Ս. Հոգւոյ բղխումն Որդուց՝ վկայ կոչելով Սսոյ Գ. ժողովը, որ գումարուեց ըստ Կիրակոս Գանձակեցւոյ Հայոց Չ. թուին, որ է Փրկչի 1251, Հեթում թագաւորի եւ Կոստանդին կաթողիկոսի օրով: Հայք 862 թ. գումարուած Շիրակաւանի Բ. ժողովի այն կէտը ի նկատի ունենալով, որ ասում է. «Դաւանեմք զՀայր՝ անպատճառ, եւ զՈրդի՝ ի Հօրէ, եւ զՍ. Հոգին՝ ի նոցունց էութենէ», պատասխանում են. «Հայր յանձնէ, Որդի՝ ի Հօրէ եւ Ս. Հոգին՝ ի նոցունց էութենէ»:

Էութիւն բառը համանիշ է համագոյակից, համագօր, հաւասար բառերին: Ս. Հարք հոգեմարտների հերետիկոսութիւնը դատապարտելով՝ Ս. Հոգուն յատկացրին «համագոյ կամ էակից Հօր եւ Որդւոյ» խօսքը: Բայց կաթողիկոսները իրանց յատուկ տրամաբանութեամբ ի նոցունց էութենէ բառերը հասկանում են «եւած կամ բղխած նրանցից (Հօրից եւ Որդւոյ)»¹: Հայք դիտմամբ այդ ձեւն էին տուել Ս. Հոգւոյ բղխման վարդապետութեանը, որ կաթողիկոսները իրանց կերպ մեկնելով՝ առարկութիւն չանեն:

Սսոյ Գ. ժողովը ազգի լրութիւնից ընդունուած չէ, ուրեմն եւ նրա սահմանադրութիւնը ազգային եկեղեցու համար պարտաւորական չէ կարելի համարել: Եկեղեցու նախնական սովորութիւնների նախանձախնդիր Ռուբինեան իշխանների տեղը Կիլիկիայում երբ բռնեցին կաթողիկական հոգւով տոգորուած Զապել թագուհին, նրա առաջին ամուսին օտարազգի ուխտադրութ Փիլիպպոսը եւ երկրորդ ամուսին թուլամորթ եւ մոլեռանդ Հեթումը եւ վերջապէս Լուսինեանները, որոնք հոգով ու մարմնով կաթողիկ էին, եւ իրանց նեղութեան մէջ ամեն օգնութիւն պապից էին սպասում, պապից, որ օգնութիւն խոստանում էր, եթէ միայն հայերը ընդունէին իւր գերիշխանութիւնը եւ լատինական եկեղեցու վարդապետութիւնը, շատ բնական է, որ կարող էին Սսոյ Գ. ժողովի պէս ժողովակներ, Կոստանդին կաթողիկոսի՝ դէպի պապը գրած թղթերի եւ Վանական վարդապետի մեկնութեան պէս դաւանութեան գրքեր տեղի ունենալ եւ գրուել, բայց դրանք բոլորը ժամանակաւոր բաներ են եւ անցողական: Ոչ կաթողիկոսի բարձր կոչումը, ոչ ժողովի հեղինակաւոր

¹ Աւետիքեան Գաբրիէլ, Բացատրութիւն շարականաց: Վենետիկ, 1814, եր. 727:

անունը եւ ոչ վարդապետի համբաւը չեն կարող ընդունելի կացուցանել այն, ինչ որ հակառակ է եկեղեցու ընդունած վարդապետութեանը եւ չէ համապատասխանում եկեղեցու սրբազործուած աւանդութիւններին:

Ս. Հոգու՝ Որդուց բղխման վարդապետութիւնը Կաթողիկ եկեղեցու մէջ հին չէ, այլ սկսուել է եօթներորդ դարում եւ միայն իններորդ դարում պաշտօնապէս ընդունուել որպէս խնդիր հաւատոյ¹: Մի վարդապետութիւն, որ իններորդ դարումն է Լատին եկեղեցում քարոզուել որպէս խնդիր հաւատոյ՝ սաստիկ ընդդիմադրութիւն յառաջ բերելով Յունական եկեղեցու կողմից, հայ կաթողիկ հարք ճգնում են ապացուցանել, թէ Ս. Լուսաւորիչ չորրորդ դարու սկզբում արդէն ընդունում էր եւ աւանդ է թողել Հայ եկեղեցուն: Խորենացին այս դէպքում կասէր. «Ո՛ր, կարի է առասպելս»:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին Ս. Հոգւոյ ելումն այնպէս է ընդունում, ինչպէս աւանդել է Փրկիչը. «Հոգին ձգմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ» (Յովհ., ԺԵ., 26), եւ ընդունել է որպէս մասն հաւատոյ, հիմն ունենալով Կ. Պօլսոյ Ա. Ժողովի սահմանադրութիւնը, որով հոգեմարտների հերետիկոսութիւնը հերքելու համար Հանգանակի մէջ աւելացաւ «(Հաւատամք) եւ ի Հոգին սուրբ, տէր եւ կենդանարար, որ ի Հօրէ ելանե, որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ երկրպագութիւն առնու եւ փառաւորի, որ խօսեցաւ մարգարէիւք»²:

Թէեւ մեր Հանգանակի մէջ, որ Նիկիականն է (աննշան բացատրական բառերի յաւելացմամբ) Ս. Հոգու ելման մասին բան չկայ, բայց Ժամագրքի սկզբում գրուած հաւատոյ խոստովանութեան մէջ կարդում ենք. «Հաւատամք զսուրբ Հոգին՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ ի Հօրէ, էակից Հօր եւ փառակից Որդւոյ»:

Նոյն Ժամագրքի Արեւազալից երգերի մէջ՝ «Ի Հօրէ բղխեալ Հոգի աղբիւր բարութեան»:

Շարականի մէջ շատ տեղեր ի միջի այլոց Հոգեգ. Գ. աւուր հարցի 1 տուն. «Հայր անծիր եւ անսկիզբն, Որդւոյ պատճառ՝ անժամանակ ծննդեամբ եւ Հոգւոյ բղխման՝ անքննաբար», այսինքն՝ «Հայր անծին եւ անսկիզբն, (որ) պատճառ ես Որդւոյ՝ անժամանակ ծննդեամբ եւ Ս. Հոգու բղխմանը՝ անքննաբար»:

Ս. Ներսէս Շնորհալին եւս, որին հայ կաթողիկները անվիճելի հեղինակաւորութիւն են համարում, ի միջի այլոց երգում է.

«Աստուած անեղ, անժամանակ,
Հայր անսկիզբն եւ անքանակ,

1 Աւետիքեան Գաբրիէլ, Բացատրութիւն շարականաց, եր. 723:

2 Գաթրորճեան Յովսէփ, Հանգանակ Հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի: Քննութիւն հանգանակին ծագման հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննայ, 1881, եր. 80:

Որդւոյ պատճառ՝ ծննդեամբ անճառ,
 Հոգւոյն բղխմամբ անքննաբար», որ
 վերելինի բառացի կրկնութիւնն է:

Ամենասուրբ Երրորդութեան այս դաւանութեան վերայ հաստատ մնացին եւ մնում են արեւելեան եկեղեցիները (Հայոց, Յունաց եւլն.), իսկ Լատինաց եկեղեցին Ս. Հոգու վերաբերութեամբ շեղուեց, եւ արդարանում է Յիսուսի խօսքով, թէ. «Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ» (Յովհ., ԺԶ., 14), գոնէ Հ. Գաբրիէլ վրդ. Աւետիքեան, որ Վենետիկում 1800 թ. գումարուած կարդինալների յանձնարարութեամբ գրել է «Շարականի Բացատրութիւնը», կաթողիկոսական ոգին Հայ Եկեղեցու մէջ մոծանելու նպատակով այսպէս է գրում իւր բղխման ճառի մէջ.

«Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ», յորմէ ձեռնարկեն աստուածաբանք, թէ Հոգին սուրբ հարկաւ պարտի ելանել նաեւ յՈրդւոյ, վասն զի առնուլ ինչ յՈրդւոյ անմարթ էր Հոգւոյն սրբոյ՝ առանց ելանելոյ ի նմանէ»¹:

Առողջ բանականութիւնը «Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ» խօսքից չէ կարող եզրակացնել «ելումն Ս. Հոգւոյն յՈրդւոյ». նախ՝ որ Յիսուս ապագայի մասին է խօսում, մինչդեռ Ս. Հոգին համազոյ է Հօրը եւ Որդուն, ուրեմն յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս ելանէ ի Հօրէ. երկրորդ՝ որ Յիսուսի ասելը, թէ Նա զիս փառաւորեսցէ, զի «յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ», պէտք է հասկանալ՝ Նա ինձ պէտք է փառաւորի, որովհետեւ իմ (գործերից) պէտք է առնի ու պատմի ձեզ: Սակայն կաթողիկոս աստուածաբանները Սուրբ Գիրքը մեկնելու իրանց յատուկ եղանակն ունեն, որով կարող են ամեն միտք յեղաշրջել այնպէս, ինչպէս իրանք են կամենում:

Ի մի բան. Հայոց Եկեղեցին Փրկչի խօսքի համեմատ դաւանում է «Հոգին ճշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ»: Այլ կերպ վարդապետութիւն չէ ընդունել, չէ ընդունում:

Դաւանութեան վերաբերեալ խնդիրներում, ուր հաւատն է միակ բռնողը, վիճող կողմերի մէջ իրաւախոհութիւնն ու համաձայնութիւնը անիրազործելի երեւակայութիւններ են: Հաւատոյ խնդիրներու հարկաւոր է հաստատ համոզումն, թէ դաւանածդ ճշմարտութիւն է, եւ անվեհերութիւն՝ այդ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու:

Կաթողիկոսներն իրանց առաջարկութեան Ա. կէտում ասում են, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդունում է Ս. Պետրոսին գլուխ Ս. Հաւատոյ, հիմն Ս. Եկեղեցւոյ, հետեւաբար եւ նրա յաջորդներին, փակագծի մէջ ասենք՝ Հռովմայ պապերին ճանաչում է հաւատոյ եւ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների գլուխ, եւայս՝ սկսած որպէս թէ Ս. Լուսաւորչից:

¹ Աւետիքեան Գաբրիէլ, Բացատրութիւն շարականաց, եր. 754:

Մխիթարեանները սկսած Մխիթար Աբբայից մինչև այսօր անհուն աշխատանք են գործ դրել եւ անհամար գրքեր հրատարակել ապացուցանելու, թէ Հայոց Եկեղեցին ընդունել եւ ընդունում է պապի գերիշխանութիւնը եւ հաւատոյ խնդիրներում համընթաց է եղել Հռովմէական եկեղեցուն: Եթէ այդպէս լինէր՝ այն ժամանակ էլ ինչ կարիք կար միութեան խնդիր յարուցանել եւ միանալու համար պայմաններ առաջարկել: Բայց, բարեբաղդաբար, այդպէս չէ. մեր Եկեղեցին չէ ընդունել պապի գերիշխանութիւնը, եւ այդ բանի շնորհիւ ինքնիշխան եկեղեցի է մնացել, դաւանութեան խնդրում համընթաց չէ եղել կաթոլիկականին եւ այդ բանի շնորհիւ էլ ինքնորոյն եւ ազգային եկեղեցի է մնացել:

Կաթոլիկները պնդում են, որ ինչպէս Ս. Պետրոս առաքեալը գլխաւորութիւն ունէր առաքեալների մէջ, այնպէս եւ նրա յաջորդ պապերն գերիշխանութիւն ունեն քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Այս առարկութիւնը որքան հին եւ անհիմն է, նոյնքան եւ յամառութեամբ կրկնում եւ նոր է մնում կաթոլիկների մէջ: Նոր Կտակարանի մէջ Ս. Պետրոսի գլխաւորութեան մասին խօսք անգամ չկայ, բայց նրա վաղվաղկոտ յատկութիւնը շատ անգամ է շեշտուած: Եթէ կայ մի աթոռ, որ պէտք է պարծենար Ս. Պետրոսի անունով՝ այդ Անտիոքի պատրիարքական աթոռն է, որովհետեւ Ս. Պետրոսը յիրաւի այնտեղ եղել է, սակայն նրա գործունէութիւնը այնտեղ երկդիմի է եղել, եւ Ս. Պօղոս առաքեալը հետեւեալ տխուր գոյներով է նկարագրում այդ. «Այլ յորժամ եկն Կեփաս յԱնտիոք, ընդդէմ դարձայ նորա, քանզի գոգ ստգտեալ իմն էր, քանզի, մինչ չեւ եկեալ էին ոմանք առ ի Յակովբայ՝ ընդ հեթանոսս ուտէր անխտիր, իսկ իբրեւ եկին, զատանէր եւ որոշէր զանձն, երկուցեալ յայնցանէ, որ ի թլփատութենէ անտի էին, եւ կեղծաւորեցան ընդ նմա եւ այլ հրէայք» (Գաղատ., Բ., 11-13, տես եւ շարունակութիւնը):

Յիսուս աշակերտների անունները թուելիս, յիրաւի, Ս. Պետրոսի անունը առաջ է յիշում, բայց այդ ապացոյց չէ, թէ Ս. Պետրոսն առաւելութիւն ունէր առաքեալների մէջ: Եթէ կայ մի տեղ, ուր աւելի է պահւում աւագութեան կարգը, այդ հանդիսաւոր տեղերում բազմելու ժամանակն է:

Բաղարջակերաց տօնին՝ թէ՛ Խորհրդական Ընթրիքին եւ թէ՛ Ունալուայի ժամանակ, չէ երեւում, որ Յիսուսից յետոյ առաջին տեղը Ս. Պետրոսը գրաւած լինէր: Որովհետեւ Ունալուայի վերաբերութեամբ Ս. Աւետարանի մէջ կարդում ենք. «Յառնէ (Յիսուս) յընթրեացն անտի եւ դնէ զհանդերձսն, եւ առեալ դենջակ մի սփածաւ: Եւ ապա առեալ ջուր արկ ի կոնք եւ սկսաւ լուանալ զոտս աշակերտացն եւ սրբէր դենջակաւն, զոր սփածեալ էր, գայ առ Սիմոն Պետրոս» (Յովհ., ԺԳ., 4-6): Ուրեմն աշակերտներից մի քանիսի ոտքերը լուացել ու սրբել էր, երբ եկաւ Պետրոսի

ոտքերը լուալու: Ընթրիքի ժամանակ էլ երեւում է, որ Ս. Պետրոս Յիսուսից բաւական հեռի եւ Յովհաննէսի դիմացը կամ կողքին նստած պէտք է լինէր, որովհետեւ երբ Յիսուս յայտնում է, թէ աշակերտներից մէկը պէտք է մատնի նորան, աշակերտները տարակուսած նայում են իրար, եւ Ս. Աւետարանը ասում է. «Եւ էր մի ոմն յաշակերտացն բազմեալ առ Յիսուսիւ, զոր սիրէրն Յիսուս: Ակնարկէ նմա Սիմոն Պետրոս հարցանել, թէ ո՛վ իցէ վասն որոյ ասէն» (Յովհ., ԺԳ., 23-25): Այս հատուածից երեւում է, որ Պետրոս Յիսուսից ոչ միայն հեռի էր բազմած, այլ համարձակութիւն անգամ չունէր կամ չունեցաւ ինքն հարցնել:

Յիսուսի աշակերտները բոլորն էլ հաւասար էին, եւ նրանցից ոչ ոք իշխանաւորութեան մտքով առնուած առաջնութիւն չունէր. ապացոյց, երբ որ Զեբեթիայի որդւոց մայրը իւր որդւոց հետ մօտեցաւ Յիսուսին խնդրելու, որ իւր այդ երկու որդիներից մէկին աջ եւ միւսին ձախ կողմը նստեցնի, Յիսուս յանդիմանական ձեւով նկատեց. «Ոչ գիտէք զի՛նչ խնդրէք»: Աշակերտներն էլ բարկացան այդ երկու եղբայրների վերայ, որոնց Յիսուս իւր մօտ կանչեց ու ասաց. «Գիտէք զի իշխանք ազգաց տիրեն նոցա : Ոչ այնպէս իցէ եւ ի ձերում միջոյ, այլ որ կամիցի ի ձենջ մեծ լինել եղիցի ձեր պաշտօնեայ, եւ որ կամիցի ի ձենջ առաջին լինել եղիցի ձեր ծառայ...» (Մատ., Ի., 26-28):

(Յիսուս) երբ իւր չարչարանքի եւ մահուան մասին էր խօսում, աշակերտները վիճում էին իրար հետ, թէ այնուհետեւ իրանց միջից ո՛վ կլինի մեծը, Ս. Աւետարանն ասում է. «Յիսուս կոչեաց զերկոտասանսն եւ ասէ ցնոսա, եթէ ոք կամի առաջին լինել՝ եղիցի ամենեցուն կրտսեր եւ ամենեցուն պաշտօնեայ» (Մարկ., Թ., 35):

Ս. Ղուկաս աւետարանիչը առաքեալների մեծութեան մասին ձգտումն այսպէս է աւանդում. «Եւ եղեւ հակառակութիւն ի մէջ նոցա, թէ ո ի նոցանէ համարեցի մեծ: Եւ նա (Յիսուս) ասէ ցնոսա... որ մեծն է ի ձեզ, եղիցի իբրեւ զկրտսերն, եւ առաջնորդն՝ իբրեւ զսպասաւորն» (Մարկ., ԻԲ., 24-28):

Այս բոլորից երեւում է. ա. որ Ս. Պետրոս առաջնութիւն կամ մեծութիւն չունէր. եթէ ունենար, ամենեւին այդ մասին էլ վէճ չէր ծագի, բ. որ առաքեալների մէջ մեծը չկար, եւ Յիսուս միշտ դատապարտում էր առաքեալներից մէկի կամ միւսի մեծ լինելու կամ կոչուելու ձգտումն (Ղուկ., Թ., 46-48) եւ նրանց մէջ հաւասարութեան գաղափարը հաստատել կամենալով՝ ասաց. «զի ուտիցէք եւ ըմպիցէք ի սեղան իմ արքայութեան իմում եւ նստիցիք յերկոտասան աթոռ դատել զերկոտասան ազգն Իսրայէլի (Ղուկ., ԻԲ., 30): Հետեւաբար, Ս. Պետրոս իւր ընկեր առաքեալների հետ հաւասար աթոռ նստելով ոչ ինքն իրաւունք ունի դատելու եւ

ոչ նրան յաջորդ կոչուելու փառքն ունենալ ձգտող Հռովմայ եպիսկոպոսները իրանց հաւասարապատիւ այլ եկեղեցիների եպիսկոպոսներին: Այսքանս Ս. Պետրոսի մասին. այժմ գանք նրա յաջորդ կոչուող Հռովմայ պապերին, թէ նրանք առաջնութիւն ունեցե՞լ են:

Ս. Գրքից յետոյ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղը բռնում են տիեզերական ժողովների կանոնները. մի կողմ թողնելով բոլոր հին եւ նոր աստուածաբանների գրուածքները՝ դիմենք այդ ժողովներին:

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներից 325 թ. գումարուած Նիկիոյ տիեզերական ժողովում նախագահում էին Անտիոքի Եւստաթէոս եւ Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսները¹:

381 թ. գումարուած Կ. Պոլսոյ Ա. Տիեզերական ժողովում նախագահում էին սկզբում՝ Անտիոքի եպիսկոպոս Մելիտոսը, եւ ապա՝ Գրիգոր Աստուածաբանը²:

431 թ. գումարուած Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում նախագահում էին՝ սկզբում Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս Կիւրեղը, եւ ապա՝ Նրուսահէմի եպիսկոպոս Յոբնաղը³:

Թէեւ այս ժողովներում պապական աթոռը ունեցել է իւր ներկայացուցիչը, բայց տեսնում ենք, որ ուրիշներն են նախագահում:

Այս արդեն յայտնի ապացուցանում է, որ Հռովմայ եպիսկոպոսները, բացի իրանց վիճակուած եկեղեցուց, այսինքն կաթոլիկականից, քրիստոնեայ այլ եկեղեցիների մէջ ոչ մի գերիշխանութիւն չեն ունեցել եւ չունեն:

Կաթոլիկ Հ. Պօղոս Թնկրեանը իւր առաջարկութեան չորրորդ կէտում ասում է. «Եկեղեցին Հայաստանեայց ընդունել է եւ ընդունում է այս ճշմարտութիւնը, թէ քրիստոնեաներից սրբութեամբ մեռնողների հոգիքը գնում են ուղղակի արքայութիւն, մահացու մեղքերով մեռնողների հոգիքը իջնում են դժոխք, իսկ ներելի մեղքեր ունեցողների հոգիքը, որոնք ժամանակ չեն ունեցել վճարել իրանց թողած մեղքերի կամ ներելի յանցանքի պատիժը, գնում են մի տեղ, այնտեղ նեղութիւն եւ անձկութիւն են կրում, բայց կենդանիների աղօթքների, պատարագների եւ ողորմութիւնների ձեռքով ներումն են գտնում, եւ պայմանեալ ժամանակը լրանալուց յետոյ գնում են արքայութիւն: Իսկ հայ կաթոլիկները իրանց առաջարկութեան երրորդ կէտում նոյն իմաստով կրկնում են, թէ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ եւ մեղաւորներինը՝ դատապարտուած»:

Հայք պատասխանում են. սրբերի հոգիքը փառաւորուած են յուսով, իսկ անգեղջ մեղաւորներինը դատապարտութեան պատժի մէջ են յուսահատութեամբ:

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 190.

2 Աճղ, Ե. 247.

3 Աճղ, Ե. 417-421.

Կաթոլիկները ընդունելով, որ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ եւ մեղաւորներին՝ դատապարտուած, կողմնակի կերպով հերքում են Վերջին Դատաստանը, որ պէտք է լինի մեռելների մարմնով յարութիւնից յետոյ, ուրեմն հերքում են Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը, որովհետեւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը պէտք է գայ դատելու հոգիք եւ մարմինները եւ նրանց գործքերին համեմատ հատուցումն տալու:

Մեր եկեղեցին դաւանում է այն, ինչ որ Հաւատոյ Հանգանակը ուսուցանում է, որ է. «Գալոց է նովին մարմնով եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան... (Հաւատամք) ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստան յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւն երկնից եւ ի կեանս յաւիտենականս»:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին հաւատում է Յիսուսի Երկրորդ Գալստեանը, որովհետեւ Ս. Աւետարանն ասում է. «Եւ յորժամ եկեսցէ որդի մարդոյ փառօք իւրովք եւ ամենայն հրեշտակք ընդ նմա, յայնժամ նստցի յաթոռ փառաց իւրոց եւ ժողովեացին առաջի նորա ամենայն ազգք» (Մատթ., ԻԵ., 31-32): Ս. Գրքի մէջ այս մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան:

Յիսուսի Երկրորդ Գալստեան ժամանակը որոշուած չէ: Աշակերտները հարցնում են. «Զի՞նչ նշան իցէ քոյոյ գալստեան եւ վախճանի աշխարհիս»: Յիսուս պատմելով իւր վերջին գալստեան յառաջընթաց նշանները՝ ասում է. «Բայց վասն աւուրն այնորիկ եւ ժամու ոչ ոք գիտէ, ոչ հրեշտակք երկնից եւ ոչ Որդի, բայց միայն Հայր» (Մատթ., ԻԴ., 36), որպէս զի մարդիկ ամեն վայրկեան մահը աչքի առաջ ունենան եւ միշտ զգաստ լինեն մեղքեր գործելուց, որ մահը նրանց մեղքի մէջ եղած ժամանակը վրայ չհասնի, որպէս զի մահուան երկիւղի տակ անգործ չմնան, այլ միշտ իրանց արդար վաստակով եւ աշխարհաշինութեամբ ու Աստուծոյ անունը փառաւորելով պարապեն՝ որպէս թէ յաւիտեան ապրելու են: «Արթո՛ւն կացէք, զի ոչ գիտէք յորում ժամու Տէրն ձեր գայ... վասն այսորիկ եւ դուք եղբրուք պատրաստ, զի յորում ժամու ոչ ական ունիցիք, գայ Որդի մարդոյ» (Մատ., ԻԴ., 42 եւ 45):

Մեր Ս. Եկեղեցին հաւատում է եւ Մեռելոց Յարութեանը, Վերջին Դատաստանին եւ գործոց համեմատ հատուցմանը, որովհետեւ Ս. Գիրքն ասում է. «Զի պարտ է ապականութեանս այսմիկ զգենուլ զանապակաւութիւն եւ մահկանացուիս այսմիկ զգենուլ զանմահութիւն» (Ա. Կորնթ., ԺԵ., 53):

«Եկեսցէ ժամանակ՝ յորում ամենեքին, որք ի գերեզմանս կայցեն, լուիցեն ձայնի նորա (Յիսուսի) եւ եկեսցին արտաքս, որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց եւ որոց զչար արարեալ՝ ի Յարութիւն Դատաստանաց» (Յովհ. Աւետ., Ե., 28-30):

«Զի ընկալցի իւրաքանչիւր իւրով մարմնով զոր ինչ գործեաց յառաջ. եթէ բարի եւ եթէ չար» (Բ. Կորնթ., Ե., 10):

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին աղօթում է կենդանիների եւ ննջեցւոյց համար, որ Յիսուս նրանց իւր գթութեան արժանացնի իւր Երկրորդ Գալստեանը ներումն շնորհելով նրանց ներելի մեղքերին, եւ հաւատում է, որ իւր աղօթքը լսելի կլինի, որովհետեւ Ս. Գիրքն ասում է. «Եթէ ոք տեսցէ զեղբայր իւր մեղուցեալ ի մեղս, որ ոչ առ ի մահ (ներելի) խնդրեսցէ, եւ տացէ (Աստուած) նմա կեանս մեղուցելոյն ոչ առ ի մահ» (Յովհ. Ա. Թուղթ Կաթողիկեաց, Ե., 16), «Եւ աղօթքն հաւատով փրկեսցէ զաշխատեալն, եւ յարուսցէ զնա Տէր, եւ եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ, թողցի նմա» (Կթղ. Թ. Յակ., Ե., 15):

Ուրեմն այս մասին եւս Հայաստանեայց Եկեղեցին համընթաց չէ կաթողիկականին:

* * *

Բայց մենք դառնանք մեր բուն խնդրին:

Հռովմէական հայերի եւ Աբբայեան կրօնաւորների հայերիս հետ միանալու խնդրի վախճանը պարզելու համար, ներելի լինի ինձ ձեռագիրների յիշատակարաններից շեղումս շարունակել: Աբբայեան միաբանութեան հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու նպատակն էր ըստ երեւոյթին անձնուէր ոգևոյթ ծառայել հայոց լուսաւորութեան գործին, միեւնոյն ժամանակ չմոռանալով կաթողիկոսութիւնը մոլծանել մեր Եկեղեցու մէջ: Հարկ եղաւ նպատակին հասնել Հայաստանից դուրս ապաստանարան փնտռելով: Այդ ապաստանարանը Վենետիկ եւ իւր Ս. Ղազար կղզին դարձան: Մխիթար Սեբաստացին Հայաստանից եւ Հայաստանեայց Եկեղեցուց դուրս Վենետիկում հռովմէական պապի իրաւասութեան տակ սկսեց գործը:

Սկզբում, Մխիթար եւ իւր արբանեակները ձեւացնում էին, թէ կաթողիկոսութիւնը մի պատրուակ է, որի տակ նոքա կարողանում են ազատօրէն հայ գրականութիւնը ծաղկեցնել: Այդ ժամանակ ազգը մեծ համարում ունէր դոցա վերայ եւ նախնեաց մատենագրութիւնները հրատարակելու համար ոչինչ չէր խնայում Մխիթարեաններին: Բայց, հետզհետէ, պատրուակը դարձաւ նոցա համար իսկական նպատակ, եւ նոքա սկսեցին կրօնական գրքեր հրատարակել՝ ջանալով ապացուցանել հռովմէական պապի գերիշխանութիւնը քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիների վերայ եւ մեր Ս. Հարց գրուածքները կրկտել՝ հաստատելու, որ Հայոց Եկեղեցին եւս ընդունել է այդ սկզբունքը եւ հռովմէական հայրապետներին ճանաչել է Հայոց Եկեղեցու վերայ իրաւասու: Նոքա ջանք էին անում հաստատել

Հայոց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը՝ ապացոյցներ յերկրելով, թէ Հայոց Եկեղեցին վիճելի կէտերում արդէն ընդունել եւ ընդունում է Հռովմէական Եկեղեցու դաւանութիւնը: Այս իսկ նպատակով կազմուած են Շարականի բացատրութիւնը եւ նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի Վահան հաւատոյ մատեանը, որ այնքան խօսակցութեանց առիթ եղաւ:

Ժամանակը հետզհետէ փոխել տուեց Միսիթարեանների այդ ուղղութիւն էլ. նոցա այժմեան ուղղութիւնը ըստ բաւականի պարզել է հանգուցեալ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեանը իւր «Ուրուագիծ Միսիթարեան միաբանութեան» եւ «Միսիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն» գրքոյկների մէջ[96], որ հրատարակուած են Բազմավէպում եղած Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի մի գրուածքի առիթով:

* * *

Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց պաշտպանութիւնը միայն առիթ էր: Միութեան խնդիրը իսկապէս հետեւանք էր Օսմանեան կառավարութեան խստութեանը դէպի հայ կաթողիկոսներ: Օսմանեան կառավարութիւնը ազգապետ ճանաչում է հպատակ ազգերի հոգեւոր գլուխներին: Իբրեւ այդպիսի՝ ճանաչում էր Յունաց պատրիարքին օրթոդոքս եկեղեցիների համար եւ Հայոց պատրիարքին՝ ոչ-օրթոդոքս եկեղեցիների համար: Կաթողիկ հայերը կրօնական յարաբերութիւն ունենալով լատինների հետ, որ օտար էին Օսմանեան տէրութեան մէջ, յաճախելով լատինների եկեղեցիքը, եւ կամ իրանց համար տնային եկեղեցիներ յարդարելով՝ օրինազանցութիւն էին անում, ուստի եւ հալածանքի էին ենթարկուում կառավարութեան կողմից: Այս հալածանքից ազատուելու համար կաթողիկ հայերը արտաքուստ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս միանալ Հայ Եկեղեցու հետ: Դժբաղդաբար, Միսիթարեանց գծած ճանապարհն ընտրելով՝ նրանք կամենում էին մտնել Հայ Եկեղեցին՝ իրանց հետ մուծանելով եւ՝ կաթողիկոսութիւնը, եւ՝ յաւակնութիւն ունենալով պահանջել, որ Հայ Եկեղեցին զիջումներ անի՝ յապաւելով իւր ծէսերից ու արարողութիւններից մի քանիսը, եւ հաւատոյ դաւանութեան մէջ մուծանի այնպիսի փոփոխութիւններ, որ բոլորովին հակառակ էին Հայ Եկեղեցու աւանդութիւններին եւ սրբագործուած վարդապետութեանը: Կաթողիկ հայերը կամենում էին մտնել Հայ Եկեղեցին Հռովմէական կանոններով՝ հակառակ ուսսական առածին, որ ասում է. «Իւր կանոններով ուրիշ վանք չէ կարելի մտնել»:

1810 թ. միութեան գործի գլուխ անցած էր Յովհաննէս պատրիարքը[97], իսկ աշխարհականներից՝ արքունի վառօդապետ մահտեսի Առաքել (Տատեան), Գրիգոր Ջիրազեան եւ Գրիգոր Սախայեան ամիրաները:

Զիջումներ անելուն բացարձակապէս հակառակում էին Երեմիա եպիսկոպոսը (Եւդոկիայի առաջնորդ) եւ Զաքարիա վարդապետը, որոնց ձայնը արձագանք գտաւ առաջաւորների եւ ժողովրդի մէջ եւ զիջման տրամադրութիւնը առ ժամանակ մի առ կախ մնաց:

Աբրահամ պատրիարքի օրով 1813-15 միութեան խնդիրը ընթացք չունեցաւ: 1815 թ. Երուսաղէմի վէժիլ Պօղոս եպիսկոպոսը պատրիարք[98] ընտրուելով՝ նորից սկսեց յառաջ մղել միութեան խնդիրը, որովհետեւ հռովմէական հոգեւորականները, օգտուելով օսմանեան ծառայութեան մէջ գտնուող հայ կաթողիկոսների աջակցութիւնից, չէին դադարում հակառակութիւն սերմանելուց եւ տկարամիտներին որսալուց: Պօղոս պատրիարքը 1816 թ. նոյեմբերի 23-ին պատրիարքարան է կոչում հայ մեծամեծներին եւ կաթողիկոսներից Տիւղեան Գրիգոր Չէլչալիյին, Աբիկեան Պօղոսին, Աստուածատուրեան Մատթէոսին, Տաւուտեան Անտօնին եւ Թնկրեան Յովսէփին, ու առաջարկում, որ ազգաւեր երկպառակութեան առաջքը առնելու համար հնար մտածեն: Ժողովականները որոշեցին գրել ամեն տեղ, որ սիրով վարուեն, սակայն ի զուր. կաթողիկ հոգեւորականների ոտնձգութիւններին անհնարին եղաւ սահման դնել: Պատրիարքը 1817 թ. մայիսի 23-ին նորից պատրիարքարան կոչեց հայ կաթողիկոսների մեծամեծներին, որք էին՝ նոյն Գրիգոր Չէլչալի Տիւղեան, Կարնեցի Մատթէոս Աստուածատուրեան, Անտօն Խըլճեան եւ Յակովբ Թնկրեան, եւ ցոյց տուեց նրանց կաթողիկոսների ազգավնաս գործերի մասին եղած դանդատների թղթերը: 1817 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պօղոս պատրիարքը հայ լուսաւորչական եւ հայ կաթողիկ մեծամեծներին նորից ժողովի հրաւիրեց. դարձեալ որոշուեց, որ երկու կողմից էլ գիտնական անձինք ընտրուեն, վիճելի կէտերը քննեն, սուրբ հարց վկայութեամբ յերեւան հանեն ճշմարտութիւնը, եւ այդ ճշմարտութիւնն ընդունեն միաձայն յօժարութեամբ որպէս հիմն միութեան: Ժողովը գիտնական անձանց ընտրութեան համար քսան օր որոշեց: Այս որոշումն կատարելու համար Պօղոս պատրիարքը երեք օրից յետոյ հայ լուսաւորչական հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից առանձին ժողով կազմեց: Ժողովը որոշեց. ա. վիճելի կէտերի համար իբրեւ ուղեցոյց ընդունել Աստուածաշունչը, Ժամագիրքը, Շարականը, Խորհրդատետրը, Ճաշոցն ու Մաշտոցը, Ս. Լուսաւորչի գիրքն ու Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականը, բ. վիճելի կէտերը քննելու համար ընտրել Երուսաղէմի նուիրակ Մարկոս արքեպիսկոպոսին, Կարապետ եպիսկոպոսին (Մշոյ Ս. Կարապետի վէժիլ), Պետրոս վարդապետին, Գում Գափուի աթոռակալ Տ. Մեսրոպին, Իւսկիւտարի աթոռակալ Տէր Բարդուղիմէոսին, պատրիարքարանի վարժապետ Թագաւորին, Ղալաթիոյ Տէր Զաքարիային եւ պատրիարքարանի տիրացու Գրիգորին: Պօղոս

պատրիարքը ժողովի այս որոշումն հաստատեց նոյն թուի նոյեմբերի 22-ին տուած կոնդակով:

Սակայն կաթողիկոսների կողմից ոչ մի հոգացողութիւն չեղաւ, որովհետեւ նրանց հոգեւորականները խուսափում էին հայերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալուց: Երբ այս իմացաւ պատրիարքը, նոյն թուի դեկտեմբերի 12-ին վերջին ժողովը կազմեց, որին ներկայ էին կաթողիկոսներից յիսուն հոգի: Պատրիարքը յայտնում է ժողովին գործի դրութիւնը: Կաթողիկոսները արդարացի են գտնում պատրիարքի ասածները, եւ թուով 300 հոգի գնում են դէպի լատիններ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ կոչում իրանց կարգաւորներին, բայց սոքա փոխանակ գալու, դրդում են լատին կրօնաւորներին ժողովածներին դուրս վարել, որպէս խռովարարներ: Կաթողիկ կարգաւորները այսքանով չբաւականացած՝ լատին կրօնաւորների գրգռմամբ դիմում են կառավարութեանը՝ ասելով, թէ հայք ժողով անելով յարձակուել են լատին եկեղեցու վերայ եւ այժմ մտադիր են դեսպանատան վերայ եւս յարձակելու: Կառավարութեան պաշտօնեան հաւատարմով նրանց՝ գիշերը բազմաթիւ զօրքով գալիս է Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, բայց ոչ ոք չգտնելով՝ հեռանում է: Միութեան գործը դարձեալ խափանւում է, բայց եւ շուտով վերսկսւում:

Տաճկաց կառավարութիւնը մի կասկածի առիթով փողերանոցի տեսուչ Տիւղեանների եւ նրանց ազգականների տները խուզարկելիս՝ գտաւ մատուռներ եւ եկեղեցական սուրբ անօթներ: Յայտնի եղաւ, որ նրանք առ երեսս գտնուելով հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակ՝ բոլորովին այլ դաւանութիւն ունեն:

Կառավարութիւնը սկսեց հալածանք հայ կաթողիկոսների դէմ: 1819 թ. սկզբներում յամառներից երկուսին գլխատեց, երկուսն էլ իրանք իրանց տան լուսամուտից կախուելով՝ խեղդամահ եղան, շատերն էլ աքսորուեցին: Այս հալածանքի պատճառով նորից երեւան եկաւ միութեան խնդիրը: Եւ խորութեան ինչ ինչ կէտերը քննելու համար նորից սկսուեցին ժողովներ կազմուել, որ տեւեց Ծննդեան Ութօրէքից մինչեւ Աւագ Չորեքշաբթի օրը: Ժողովականներից էին հայերից՝ Գում Գափուի Տէր Մեսրոպ գիտնական ու Իւսկիւտարու Տէր Բարդուղիմէոս քահանաները եւ Թագաւոր վարժապետը, կաթողիկոսներից՝ Հ. Մեսրոպ Աղաչրադեան, Հ. Թումա Մաքսէթեան եւ Սերովբէ Ճէվահիրճեան: Ժողովներին նախագահում էր Ստեփան եպիսկոպոս Աւգերեանը, որ իւր հեղինակութեամբ վիճաբանութիւններին խաղաղ ելք էր տալիս: Ժողովները գումարւում էին երբեմն Յարութիւն ամիրա Պէզճեանի եւ երբեմն արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայի տանը:

Միութեան գործը գրեթէ գլուխ եկած էր, եւ պատրիարքարանը հետեւեալ զիջումներն էր արել միութիւնը գլուխ բերելու համար:

1. Հայ Եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնին չպէտք է նզովէր, 2. այլեւ ի շարս սրբոց՝ չպէտք է յիշէր Յովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիներին եւ 3. պէտք է ընդունէր Վերջին Օծման իւղի գործածութիւնը (ցանկացողների համար):

Այսպէս, 1820 թ. ապրիլի 18-ին Գում Գափուի Մայր եկեղեցու մէջ փառաւոր հանդէս կատարուելով, արքայեաններից հինգ վարդապետներ, Գօլէճեաններից երկու վարդապետներ խուռն բազմութեան հետ մտնում են Հայոց եկեղեցու գիրկը: Ուրախութիւնն անսահման է:

Միութեան գործը ընդհանրացնելու համար տպագրւում է միութեան խնդրի առիթով կայացած որոշումը հետեւեալ վերնագրով՝ «Բան հրաւէր սիրոյ» Ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ եւ խնդրանօք տպեալ ի Կ. Պօլիս, 1820 թ. մայիսի 17.[99] գրքի ճակատին դրուած է Ս. Լուսաւորչի պատկերը:

Գիրքը կազմուած է երեք մասներից. Ա. «Յառաջաբանութիւն», Բ. «Սուրբ եւ ուղղափառ վարդապետութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց այս է, յորոյ վերայ միայն է խնդիրն», Գ. «Վերջաբանութիւն»: Սոյն գրքի «Յառաջաբանութեան» մէջ յիշուած է, որ տասն տարի առաջ, այսինքն՝ 1810 թ., պատրիարքներն[100] էլ երեք տարի շարունակ ջանացել են սէր եւ միութիւն հաստատել ազգի բաժանեալ մասերի մէջ, բայց աշխատանքը ապարդիւն է անցել:

Վերջաբանութեան մէջ Կ. Պօլսոյ այդ ժողովակը սիւնհոդոս է կոչուած եւ յիշուած է, թէ այդ սիւնհոդոսին ներկայ են եղել Սսոյ Կիրակոս կաթողիկոսը, որ պատահամբ Պօլսումն էր, Կ. Պօլսոյ պատրիարք՝ Ադրիանոսյանցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը, Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Երուսաղէմայ արքեպիսկոպոսներն ու գործակալները. եղել են նաեւ շատ արքեպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բոլոր եկեղեցեաց քահանաները, իշխանապետներն ու իշխանները, միւլթէվէլիները, գանձապետները, եկեղեցականներն ու արհեստաւորների բոլոր գլխաւորները, որոնք բոլորն էլ ստորագրել են արձանագրութիւնները, որոյ իսկը պահւում է պատրիարքարանում, իսկ տուած ընդօրինակութիւնը կրում է վերնագիրս «Բան Հրաւէր Սիրոյ»: Սակայն, որպիսի անձերից էլ կազմուած լինէր ժողովը, ընդհանուր առմամբ չէր կարող ազգային նշանակութիւն ունենալ, հետեւաբար եւ ժողովի վճիռը ազգի ընդհանրութեան համար պարտաւորական չէր:

Նախ՝ որ եկեղեցու մէջ որեւէ փոփոխութիւն մտցնելը ամեն անձնական իրաւասութիւնից բարձր է՝ լինի դա ընդհանրական կաթողիկոսն անգամ, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոչումն ունի: Յիշեալ սիւնհոդոս կոչուածը եկեղեցու մէջ այնպիսի փոփոխութիւններ էր մտցրել, որոնց դէմ եկեղեցին հազարաւոր տարիներ մաքառել է, իսկ սիւնհոդոս կոչուած

ժողովակի նախագահը եղել է Կ. Պօլսոյ պատրիարքը, որ ըստ եկեղեցական կոչման՝ Կ. Պօլսոյ արքեպիսկոպոսն է՝ առաջնորդական իրաւամբ, ըստ հոգեւորին՝ ըստ ամենայնի ստորադրեալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Երկրորդ՝ ժողովականները եղել են միայն պօլսեցիներ եւ այնտեղ պատահամբ գտնուած հոգեւորականք, իսկ ազգային ժողով կազմելու համար պէտք է, որ ամբողջ ազգը ունենար իւր ընտրած ներկայացուցիչները. այն ինչ ժողովականները ոչ թէ ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ ազգի, այլ իրանց անձնական դիրքովն էին նոյն պատիւը ստանձնել:

Ազգը դեռ իւր դժկամութիւնը չէր հասցրել ի լուր պատրիարքի այդ անկոպար գործողութեան համար: Միութեան խնդիրը շատ ծանր եկաւ գաղատացի հռովմէականներին եւս, որոնք երբ տեսան, թէ Պօղոս պատրիարքը յուլիսի 12-ին վերջին օծման իւզ եւս օրհնելով ուղարկեց եկեղեցիներին, որ ցանկացող հիւանդներին օծեն, յարմար դէպքից օգուտ քաղելով օգոստոսի 7-ին, մի գաղատացի հռովմէականի ձեռքը տուին «Հրաւէր սիրոյ» մատեանը՝ Ս. Լուսաւորչի պատկերի վերայ պապի պատկերը մածուցած, ուղարկեցին Հայոց արհեստաւորների մօտ՝ ժողովրդին գրգռելու: Ծարպիկ գաղատացի կաթոլիկը ջերմեռանդ հայ ծպտուած՝ գոչում էր. «Ինչ էք անհոգ նստել, պատրիարքը ֆռանկացաւ, ուրացաւ ս. էջմիածինը եւ Հռովմայ աթոռոյն հնազանդեց, սորանից յետոյ ս. Մեռօնը վերացաւ, նորա տեղ աղցանի նման ձիթով պէտք է տապակուենք, էլ լուելու ժամանակ չէ՛, մենք վաղը պէտք է բողոքենք, դուք էլ մեզ հետ միացէք, գնանք պատրիարքարան եւ իմացնենք, որ մենք Լուսաւորչի որդիք ենք եւ ոչ Հռովմայ պապերի»:

Այս ճշմարտութեամբ կազմուած յորդորով ամբողջ ժողովուրդը յուզւում է, եւ լցուելով Մայր եկեղեցին՝ աղաղակում. «Մենք հայ ենք, Ս. Լուսաւորչի որդիք, ֆռանկ չենք լինի, թող գայ պատրիարքը եւ մեզ ապահովացնէ»: Պօղոս պատրիարքը պարտաւորւում է պատրիարքարանի լուսամուտից դուրս փախչելով մի թուրքի տան մէջ ապաստանարան գտնելու. պատրիարքարանի դռները խորտակւում են: Կարգը վերահաստատելու համար Բ. Դրան ոստիկանները (ենիչերիներ) ոստիկանապետի հետ վրայ են հասնում, ամբոխը ցրւում է, մի քանի գլխաւորների ձերբակալելով բանտարկում են: Բանտակեալները սկսում են զանազան մարդոց մատնել իբրեւ խռովութեան պատճառների. բանտարկւում են շատերը, բայց իսկական խռովարար գաղատացին Եւրոպա փախած լինելով՝ ազատւում է: Մատնւում են մի քանի եպիսկոպոսներ էլ եւ նոյն ինքն Սոսյ կաթողիկոս Կիրակոսը, բայց եւ շուտով ազատւում են: Մատնութիւնները շարունակւում են, մինչեւ որ օգոստոսի 16-ին Մեծ Եպարքոսը Պօղոս պատրիարքին իւր մօտ կանչելով՝ կամենում է գիտենալ, թէ ով-

քե՞ր են միութեան խնդիրը յառաջ բերելով խռովութեան պատճառ դարձել եւ ի զարմանս իւր՝ իմանում է, որ դոքա են Գրիգոր Ճարտարապետը, Յարութիւն Պէգճեանը, Ճանիկ Փափազեանը, Մ. Յովհաննէս Երկանեանը եւ Կարապետ Ազնաւուրեանը:

Վերջապէս, ութսունամեայ Գրիգոր ամիրա Սախայեան բոլոր յանցանքը իւր վերայ առնելով՝ խնդրում է միւսներին արձակել: Իրանք իրանց գրգռման գործի մէջ յանցաւոր խոստովանուեցին, դեռ ուրիշ չորս հոգի էլ եւ բոլորի համար էլ մահուան դատաւճիռ կայացաւ. Սախայեանին սեպտեմբերի 18-ին՝ Խաչվերացի եօթներորդ օրը, երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ «Լոյս զուարթ»-ը ասելիս՝ Մայր եկեղեցու դրան առաջ կախեցին, մնացեալ չորսին էլ՝ քաղաքի զանազան մասերում: Հետեւեալ օրը մնացած բանտարկեալները ազատուում են, իսկ երեւելիները՝ աքսորւում զանազան տեղեր:

Այսքան աղէտները միութեան խնդրից ծագելուց յետոյ, երբ Պօղոս պատրիարքը վեղար եւ փիլոն ընդունող աբբայեան վանականներին հրաւիրեց պատրիարքարան, որ երկուսին Ս. Էջմիածին, երկուսին՝ Մշու Ս. Կարապետ եւ երեքին էլ՝ Երուսաղէմ ուղարկի, նոքա փոխանակ պատրիարքարան գալու՝ դիմեցին լատինացւոց եկեղեցին. նոցա հետեւեց նաեւ աբբայեանների ժողովուրդը:

Հռոմէականները դարձեալ սկսեցին հակառակը գնալ Հայոց Եկեղեցու՝ նզովելով Գրիգոր եւ Մովսէս Տաթեւացիներին ու Յովհան Որոտնեցուն, իսկ Հայոց Եկեղեցին հարազատ իւր նախնի սովորութեանցը՝ մերժեց վերջին օծման իւղի գործածութիւնը եւ նզովում է Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնին:

Ինչպէս տեսանք եւ պէտք է տեսնենք, 1819-1830 թթ. տաճկահայոց, եւ ի մասնաւորի Կ. Պօլսոյ հայերի համար, շատ նշանաւոր շրջան է: Այդ շրջանում հայ լուսաւորչականներն ու հայ կաթողիկէները շատ մօտենում են իրար. յառաջ է գալիս միութեան խնդիրը: Միութիւնը գլուխ բերելու համար երկու կողմն էլ արտաքուստ պատրաստակամութիւն է ցոյց տալիս եկեղեցական ծէսերի եւ արարողութիւնների վերաբերութեամբ միմեանց զիջումներ անել: Բայց երբ արդէն միութիւնը գլուխ եկած էր համարւում, կաթողիկ հայերը բոլորովին անջատուում են, եւ մինչ այդ ժամանակ, որ Հայոց պատրիարքի գերիշխանութեան տակ էին գտնւում եւ հայ համայնք էին ճանաչւում կառավարութեան առաջ, այնուհետեւ իրաւունք էին ստանում կազմել առանձին կաթողիկ համայնք կաթողիկ պատրիարքի գերիշխանութեան տակ: Այս բանին նպաստում են.

Ա. 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին ռուսների եւ տաճիկների միջեւ կնքուած Ադրիանուպօլի դաշնագրի 12-րդ յօդուածը, որ է. «Հարկատուք

Տաճկաց, որք են յոյնք, հայք, հռովմէական հայք եւ հրէայք՝ ազատ լիցին ի պաշտել զո՛ր եւ իցէ հաւատս, եւ բռնութիւն հաւատոյ եւ կրօնի մի՛ լիցի ի կողմանէ օսմանեան տէրութեան. ուստի բռնութեամբ յեղաշրջել զքրիստոնեայս ի մահմեդական օրէնս մի՛ երբէք լիցի եւ հռովմէական հայք ազատ լիցին ի պաշտել հաւատս իւրեանց»:[101]

բ. Գաղղիացւոց եւ անգղիացւոց դեսպանների միջամտութիւնը, որի հետեւանքն եղաւ 1830 թ. յունուարի 6-ին հրատարակուած հրովարտակը, որով աքսորուած կաթոլիկ հայերը վերադարձան իրանց բնակավայրերը, եւ իրաւունք ստացան սեպհական պատրիարք ու եկեղեցիներ ունենալու՝ այլ եւս լատինների եկեղեցին չյաճախելու պայմանով¹:

1 Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Կ. Պոլիս, 1871:

ՎԱՌՎԱՌ ԿՈՒՍԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ¹

Բժիշկ Գաբրիել Տէր-Յովհաննէսեան (Քաջբերունի) ուղարկել է մեր անուամբ մի քանի ձեռագիր տետրակներ եւ թերթեր՝ գրուած ժԸ. եւ ժԹ. դարերում: Այդ ձեռագիրը կյանձնենք Մայր Աթոռի մատենադարանին, նախապէս «Արարատ»-ի մէջ նրանց իւրաքանչիւրի մասին, որոնք փոքր ի շատէ ամբողջութիւն են կազմում, հետզհետէ համառօտ մատենախօսական տեղեկութիւններ տալով, սկսած այս համարից:

«Վառվառ Կուսի վկայաբանութիւն»: Անվարժ նոտրգիր, չունի յիշատակարան, սկզբից թերատ., 21 երես, մեծութիւն՝ 17x12 սմ: Նման տպուած «Հայոց նոր վկաները» գրքի Բ. հատ., եր. 295, սկսած 7-րդ տողից. «Առեալ ցնծութեամբ զնա եւ տարեալ...»: Ձեռագրում առաջ գրուած է «Յաղագս հրաշից»² եւ ապա՝ «Յաղագս մաքսապետին»³:

Ձեռագրում չկան.

Ա. Ներբողական տապանագիր ... գեղապանծ լոյս⁴:

Բ. Երկրորդ եւ երրորդ տապանագիրն «Վարդագոյն տփումն» եւ «Մեծ վայելչութիւն»⁵:

Ձեռագրում աւելի է, որը եւ տպում ենք:

«Երգո ի վերայ Դնիկցի նոր նահատակաց,

Վառվառ գոչէ ասելով,

Տարան այնտեղ, մէկ գիշերմ պահեցին,

Առաւօտուն ձիուն առջեւ խառնեցին,

Հեքիմներուն դէմն յերես հանեցին.

Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:

Հարս ու մարս մեզի թողեց յիշատակ,

Սուտ աշխարհիս յերեսն, ինչդ երթամ դարտակ,

Քուր ու եղբայր էղան մէկ տեղ նահատակ՝

Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:

Տէր չունէի՝ սուրբ Կարապետ տէր եղաւ,

Վառվառա կոյս քովս նստաւ՝ քուր եղաւ,

Ո՞ր ան կերթամ ճամբարներս՝ ջուր եղաւ.

1 «Արարատ», 1910, էջ 188-189: Հրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Հայոց նոր վկաները: Հտ. Բ.: Վաղարշապատ, 1902, եր. 307, տող 15:

3 Անդ, եր. 206, տող 1:

4 Անդ, եր. 311:

5 Անդ, եր. 312-313:

Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Ձեռքս ոտքս կապեցին, ձրկին մեծ յօտան,
 էրած սրտիս հրեշտակներ ջուր կուտան,
 Ձիաւոր սրբունաք իմ տատիս հասան,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Եօթն ամիս շատ չարչարանք քաշեցի,
 Իրեք գեղի մայ մազաթը լցուցի,
 Եկայ եկեղեցնա դուռը շատ լացի,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Եօթն ամիս շատ չարչարանք թող քաշեմ,
 Հոգիս դալարի, մարմիս մաշեմ,
 Քանի որ չարչարուիմ՝ սրբունաք յիշեմ,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Ինծի մերկացուցին ձրկին մէկ պախչամ,
 Լուսեղէն շապիկն այնտեղ հագուցին,
 Տեսիլք տարան, սուրբ դրախտը ցրուցին,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Յակոբ աղան դուռը դրախտին բացեց,
 Քեսաներն հեքիմներու դէմն լցեց,
 Նահատակը մազէ շապկով պատնքեց,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար»:

Դենիկեցի Վառվառ կուսի նահատակութիւնը կատարուել է ՌՄԿ.
 (1810 թ.) յուլիսի 16-ին, եւ ինչպէս երեւում է, մեծ տպաւորութիւն է թո-
 դել ժողովրդի վերայ, որովհետեւ այդ նահատակութիւնը արձանագրում
 են ընդարձակ եւ ոտանաւոր, արժանահաւատ քաղաքացիներ Մատթէոս
 քահ., Հանէս վարժապետ (նօտար) եւ իշխան Յակովբ Մամիկոնեանի որ-
 դի Կարապետը¹:

1 Հայոց նոր վկաները, Հտ. Բ., եր. 225:

ՂԱԼԻ-ԲԱԲԱՅԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

Ռուսական Բասենի Սթըհան գիւղացի պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանից իմանալով, որ ռուսական սահմանից 4 ժամ կամ մօտ 40 վերստ հեռաւորութեամբ, Էրզրումի վիլայէթի Դալի-Բաբա գիւղի եկեղեցու աւագանի մօտ, որմի մէջ դրուած է մի սեպագիր արձանագրութիւն, խնդրեցի նոյն պարոնին այդ արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը էստամպաժով կամ լուսանկարով ուղարկել Ս. Էջմիածին, ուր նոյնպիսի արձանագրութիւնների մեծ հաւաքածու կայ:

Պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը յայտնում է, որ փետրուարի 3-ին գնացել է Դալի-Բաբա, կամեցել է էստամպաժով սեպագրի ընդօրինակութիւնը վերցնել, բայց չէ յաջողել, որովհետեւ, գրում է նա. «Դժբաղդաբար, չգտնուեցին ծծան թուղթ եւ ուրիշ թղթեր: Երեւակայեցէք, 150 ծխից բաղկացած մի հայաբնակ գիւղ, ուր նստում է գաւառի միւտիրը, կան 8 հատ առեւտրական խանութներ, պօստ-հեռագրատուն եւ միացեալ ընկերութեան դպրոցը, եւ չի ճարուում ծծան թուղթ: Կարող էք գաղափար կազմել, թէ ամենայն ինչ կատարեալ է»:

Պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը տեղական Անտօն քահանայ թուխիկեանի եւ պ. Յակովբ Տուտեանցի հետ մտնում է եկեղեցի եւ նրանց աջակցութեամբ, մեծ զգուշութեամբ մատիտով ընդօրինակում է արձանագրութիւնը:

Գիւղի ծերունիների ասելով՝ արձանաքարը Դալի-Բաբայի մօտիկ Բօղազ կոչուած տեղի հին աւերակ եկեղեցու քարերից է, եւ իբրեւ սրբութիւն բերուել դրուել է Դալի-Բաբայի եկեղեցու աւագանի մօտ, որմի մէջ:

Ես յանձնարարել էի պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանին, որ Դալի-Բաբայի երկու ժամ հեռաւորութեամբ, քրդաբնակ Եազլի-դաշ գիւղի մօտ, ժայռի վերայի սեպագիր արձանագրութիւնն եւս ընդօրինակի եւ ուղարկի: Այս առիթով նա գրում է. «Չկարողացայ գնալ, թէ ձմեռ էր եւ թէ տեղացիների ասելով՝ գրութիւնը գետնի մակերեւոյթից մօտաւորապէս երեք արշին բարձր ժայռի վերայ: Հարկաւոր էր փայտ եւ տախտակ բարձրանալու համար: Քրդական մի փոքրիկ գիւղում ես չպէտք է կարողանայի ձեռք բերել հարկաւոր իրերը»:

Յոյս ունիմ, որ դիպող ժամանակին պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը Եազլի-դաշի արձանագրութեան ընդօրինակութիւնն էլ ուղարկի:

¹ «Արարատ», 1910, էջ 189-192: Հրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

Խորին շնորհակալութիւն պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանին նրա կրած նեղութիւնների համար՝ Դալի-Բաբայի արձանագրութեան առիթով:

Դալի-Բաբայի արձանագրութիւնը ինն տող է: Լայնութիւնը ըստ պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանի՝ մի եւ կէս արշին, երկարութիւնը՝ անյայտ, որովհետեւ պատի մէջ է:

Ահա այդ սեպագիր արձանագրութիւնը, որ տպում ենք «Արարատ»-ում, Մայր Աթոռիս միաբան Գալուստ Տէր Մկրտչեանի ծանօթութեամբ:

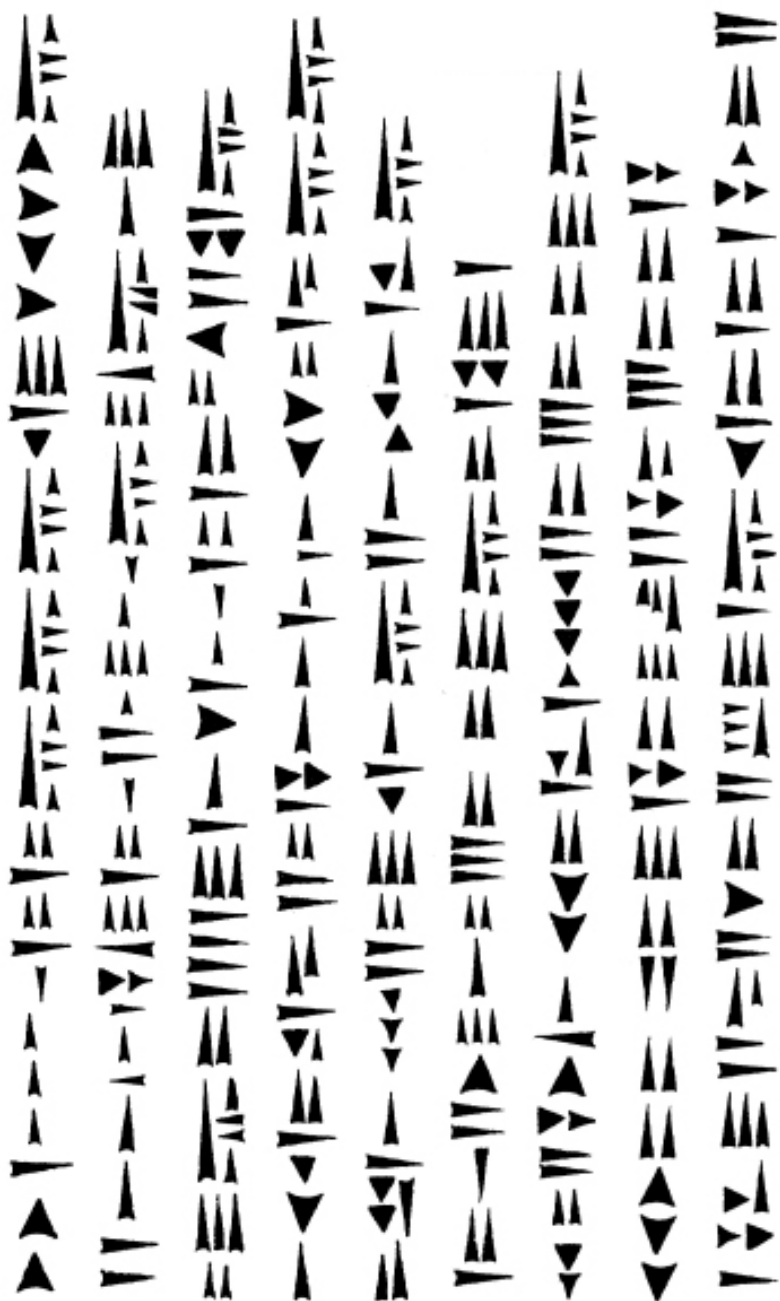
Ծանօթութիւն: «Այս տպագիրը (պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանի պատճէնը) միայն մօտաւոր գաղափար է տալիս: Ճիշտ օրինակն ունենալու համար անհրաժեշտ է կամ բեւեռագրագէտի ընդօրինակութիւն, կամ լուսանկար եւ կամ ֆատամպաթ:

Արձանագրութիւնը Իսպուխիսի որդի Մենուաս թագաւորինն է, որ նստում էր Տոսպ քաղաքում, շուրջ 810-786 թթ. Քրիստոսից առաջ: Կայ յիշատակութիւն պալատի շինութեան կամ նորոգութեան մասին: Մեր տպարանի ունեցած միջոցներով հազիւ թէ կարելի լինի ճիշտ շարել: Իբրեւ նմուշ տալիս եմ ամբողջի ընթերցուածը, ուղղելով ուսումնասէր պարոնի ընդօրինակութեան անհնարին տեղերը, հարկաւ ենթադրաբար:

1. (Աստուած) Խալ-դի-նի-նի ուշ-մա-շի-նի
2. (մարդ) Մե-նու-ա-շէ (մարդ) Իշ-պու-ու-նի-խի-նի-շէ
3. Ի-նի (պալատ) չի-դի-իշ-տու-նի
4. բա-դու-սի-է (Աստուած) մե (Խալ?)-դի-նի-նի
5. ալ-սու-ի-չի-նի (մարդ) Մե-նու-ա-նի
6. (մարդ) Իշ-պու-ու-ի-նի-է-խի
7. (թագաւոր հօր) (թագաւոր) ալ-սու-ու-ի-նի
8. (թագաւոր երկրին) Բի-ի-ա-ի-նա-ա-ու-է
9. ա-լու-սի (քաղաք) Թու-ու-շ-պա-ա (քաղաք):

Գաղափարագետի նշանագրութիւնը գրուած է փակագծերի մէջ:

ԵՂԿԹԱՍԵՆՈՒՊԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՂԼԻ ԴԱՇՏԻ ՍԵՊԱԶԵՎ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ¹

Կատարելով մեր խնդիրը սըթհանցի պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանը մայիսի 30-ին գնացել է Դալի-բաբա եւ այնտեղից՝ Եազլի-դաշ քրդական գիւղը, որ Էրզրումի վիլայէթի Սերին-Բասենի Դալի-բաբայի մուգիրութեան մէջ է, տեղւոյն տանուտէր, համիդիէի Բին-բաշի Հաջի-Ալի էֆէնդին սիրով ընդունել է պարոնին: Պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանը գրում է, որ արձանագրութիւնը գտնուում է գիւղից կէս վերստ հեռու լեռան լանջին արեւելակողմը եւ հեռուից նայողի վերայ մեծ պատուհանի տպաւորութիւն է թողնում: Բարձր է գետնի երեսից 4 արշնաչափ: Արձանաքարը $2\frac{4}{5}$ արշին լայնութիւն արեւելքից արեւմուտք եւ ունի $2\frac{4}{5}$ արշին երկարութիւն վերեւից ներքեւ, կարմրագոյն կարծր ապարած քարը կէս արշին խորութեամբ փորուած ու յղկուած է եւ ապա խիտ առ խիտ քանդուակած են սեպագրերը: Մի քանի տեղեր հրացանի գնտակով վնասուած տեղեր կան, որ նոյն ժամանակի գործ է, իսկ մի տեղ էլ՝ թնդանօթով են փչացել 1877-1878 թթ. ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ: Պ. Տէր-Աղէքսանդրեանը, երբ պատրաստուել է ընդօրինակել արձանագրութիւնը, տանուտէր Հաջի-Ալի էֆէնտին թոյլ չէ տուել՝ պատճառելով, որ նա հրաման չունի: Միւղիւր նէջէտ էֆէնտին էլ չէ թոյլ տուել՝ առարկելով, որ Կարսի կօնսուլի միջոցաւ պէտք է Էրզրումի վալիի թոյլտուութիւնը խնդրուի:

Տեղական իշխանութիւնների արգելքը ընդօրինակելու արձանագրութիւնը հետեւանք է թիւրիմացութեան: Ամեն ոք ազատ է իւր տեսածը կարդալ եւ արտագրել. ջոկ բան է պեղումն, որի համար հարկաւոր է պատշաճ թոյլտուութիւն:

Պ. Տէր-Աղէքսանդրեանը ցաւելով յայտնում է, որ չէ կարողացել արձանագրութեան տողերն ու գնտակով վնասուած տեղերը համարել:

Սակայն հաջողել է ափ ափոյ մի քանի տառ արտագրել, որ եւ տպագրում ենք «Արարատ»-ի մէջ:

¹ «Արարատ», 1910, էջ 576-577: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ¹

1913 թ. մարտի 4-ին ստանձնել եմ Մատենադարանապետի պաշտօնը. այդ օրից մինչև տարւոյս մարտի 1-ը ստացել եմ նոր ձեռագրեր 34 հատ, որոնք արձանագրուած են ցուցակում թթ. 4601-4634, ըստ այսմ.

4601. «Աւետարան», Բաղչիսարայում 1639 թ. գրուած, Տիրայր վարդապետի ձեռքով եւ Քիչնեւի կոնսիստորիայի միջոցաւ

4602. «Շարական», սկզբից եւ վերջից թերի, փոքրադիր

4603. «Խորհրդածութիւն Մոնղեսքեոյի ի վերայ պատճառաց մեծութեան եւ նուազման Հռովմայեցւոյ», թարգ. Յ. Գ. Մրմռեանց, նուէր թարգմանչից

4604. «Պատմ. եւ Աստուածաբանական քննութիւն կանոնի Ս. Գրոց», յօրինեալ ի Պրուսացի Յովհաննէսէ Տէրոյեանց Չամուռնեան, նուէր Յ. Գ. Մրմռեանցի

4605. «Մեկնութիւն հինգ գրոցն Մովսէսի», թարգ. ի լատիներէնէ, հրամանաւ Յովհաննէս Կոլոտ կոչեցեալ պատրիարքի, ի Ղուկաս վարդապետէ Խարբերդցւոյ, եւ համառօտեալ ի Պօղոս վարդապետէ Աղրիանուպօլսեցւոյ, թերի, նուէր Յ. Գ. Մրմռեանցի

4606. «Սաղմոս Դաւթի», մագաղաթ, նուէր երեւանցի վաճառական Առաքել աղա Աֆրիկեանցի

4607. «Բժշկարան - բժշկական բառարան հայերէն, հոռոմերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, պարսկերէն, բժշկարան եւ հեքիմարան ձալիանոս...», նուէր Լեւոն Ռոստոմեան Ղորղանեանի

4608. «Մաշտոց», փոքրադիր, նուէր Փամբակի Փամբ գիւղի Պօղոս քհնյ. Տէր Յովհաննիսեանի

4609. «Աւետարան», նուէր նոյն քահանայի

4610. «Խորհրդատետր»:

4611. «Բանք Ոսկիականք եւ գեղեցագոյնք, զանազան Ս. Գրոց վարդապետութեամբն յարդարեալ եւ ճոխացուցեալ», Բիստեցի Յովհաննէս քհնյ. Տէր Գրիգորեանի նուէր

4612. «Հաւաքածոյ կրօնական մեկնաբանական», Կարմիր վանքից բերուած

4613. «Մաշտոց», Կարմիր վանքից բերուած

4614. «Ճաշու Աւետարան յինանց», Կարմիր վանքից բերուած

1 «Արարատ», 1914, էջ 277-278: Ստորագրված է Մայր Աթոռի Մատենադարանապետ Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

4615. «Աւետարան», Կարմիր վանքից բերուած
4616. «Մաշտոց»
4617. «Մեկնութիւն Տումարի, զոր արար Յակովբ վարդապետ Ղրիմեցի», նուէր արքայանդրապօլցի Դաւիթ Տալիթեանի
4618. «Հաւաքածոյ Ս. Հարց, կրօնական, տօմարական, պատմական եւ այլն, գրութիւններէ»:
4619. «Մաշտոց»
4620. «Շարական», գնուած պ. Հայկ Դադեանի միջոցաւ Թէջրլու գիւղացուց
4621. «Ռամ-վիճակացոյց», տոմար
4622. «Տօնացոյց, մանր ուսմունք ժամագրոց», նուէր Երեւանի Ս. Զօրաւոր եկեղեցու միաբան Վրթանէս քհնյ. Մարգարեանից
4623. «Թուղթ Արիստոտէլի փիլիսոփային յաղագս կազմութեան տիեզերաց», ի Ֆրանսերէն թարգմանութեանց Պաթէյի եւ Պարթէլլմի Սէն-դ-Իլերի թարգմ. Յարութիւն-Գարեգին Գ. Մրմռեանց, նուէր Հայ թարգմանչից
4624. «Աւետարան», Գարեգին վարդապետի ձեռամբ նուէր տիկին Եկատարինէ Մելքումեանից
- Հայրապետական Դիւանի №. 313 գրութեամբ ստացուած Հանգուցեալ փոխգնդապետ Ռոստոմ-բէկ Մաղաթեանի նուէր.
4625. ա. «Ուրբաթագիրք», Հայոց ՌՃՀ. թուականին գրուած
4626. բ. «Տեառն Ներսէսի, ի վերայ տանց տառից ներբողական» եւ Հավաքածու
4627. գ. «Շարական», չունի յիշատակարան
4628. դ. «Մաշտոց», չունի յիշատակարան
4629. ե. «Տօնացոյց», Հայոց ՌՃՀ. թուականին գրուած
4630. զ. «Հաւաքածու պատմութեան Սուրբ Հարց» եւլն.
4631. է. «Կանոնագիրք», գրուած Հայոց ՌՂԸ. թուականին
4632. ը. «Շարական», մագաղաթ, թերի, չունի յիշատակարան
4633. թ. «Մեկնութիւն Սաղմոսի», քարոզներ, թերի
4634. ժ. «Տօնացոյց» եւ «Մանր ուսմունք ժամագրոց», թերի սկզբից, գրուած Հայոց ՌՃԿԹ. թուականին:

Յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւն նուիրատուներին եւ ձեռագիր Հայթայթողներին:

ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Տարւոյս մարտի 25-ին Վեհափառ Հայրապետի զիւանի թ. 441 գրութեամբ պ. Սիմէօն Հ. Հախումեանից նուէր.

1. «Մեկնութիւն Աւետարանին Յովհաննու», նօտրգիր, թուղթ լատիներէնից թարգմանուած: Գրուած է Փրկչի 1677 եւ Հայոց ՌՃԻԶ. թուին, Նախիջեւանի Ապարաններ զիւղում

2. «Մաշտոց», թուղթ, բոլորագիր: Գրուած ի Սարուխան գաւառի ի դուռն Ս. Փրկչի, ձեռամբ Աբրահամ երիցու, Հայոց ՌԼԴ. թուին

3. «Ամռան հատոր Ս. Գրիգորի Տաթեւացւոյ», նօտրգիր, վերջում «Մեկնութիւն Տէրունական աղօթից»: Չունի յիշատակարան, թիւ գրչու-թեան անյայտ

Այդ ձեռագրերը մուծուած են մատեան №. 4635, 4636, 4637:

ՏՊԱԳԻՐ

Այս 1914 թ. մինչեւ ապրիլի 1-ը Մայր Աթոռի Մատենադարանում ստացուել են նուէր գրքեր եւ պարբերական հրատարակութիւններ.

Ա. Վեհափառ Հայրապետից արտասահմանեան եւ «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից Ռուսաստանի հայ եւ ռուս թերթերի համարները (ընթերցարանի համար)

Բ. Երեւանի Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցից նախկին Հրատարակչական Ընկերութեան հրատարակութիւններ, 96 հատոր

Գ. պ. Յովհաննէս Չաթալբաշեանից պ. Ստեփան Կանայեանցի ձեռքով՝

1. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904-1912 թթ., կազմած 9 հատոր

2. «Ոստան», 1-ին տարի, եռամսեայ հանդէս, 1911 թ., մի հատոր կազմած

3. «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց եկեղեցւոյ, որ յարեւելս գումարեցան», 1 հատոր, ընդամենը 11 հատոր

Դ. Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատեանից - «Ժամանակ» լրագրի 1913 թ.

Ե. Երեւանցի պ. Գրիգոր Համազասպեանից պարբերական հրատարակութիւններ՝ 1906-1908

ըստ այսմ՝ 1906 թ.

1. «Յառաջ», յունուար - 22 ապրիլի, № 1-76

2. «Ալիք», 27 ապրիլ - 8 օգոստոս, № 1-83

3. «Զանգ», 11 օգոստոս - 6 սեպտեմբեր, № 1-21

4. «Երկիր», 1 հոկտեմբեր - 24 դեկտեմբեր, № 1-70

1907թ.

5. «Ժամանակ», 1 յունուար-1 ապրիլ, № 1-71
6. «Փայլակ», 7 ապրիլ - 12 մայիս, № 1-25
7. «Ժայռ», 27 մայիս - 23 յունիս, № 1-23
8. «Խարխախ», 1 յուլիս - 25 օգոստոս, № 1-44
9. «Արօր», 2 սեպտեմբեր - 19 սեպտեմբեր, № 1-13
10. «Կովկասի Առաւոտ», 21 սեպտեմբեր - 1 նոյեմբեր, № 1-38
11. «Նոր-Ալիք», 1 նոյեմբեր - 6 նոյեմբեր, № 1-5
12. «Վտակ», 20 նոյեմբեր - 30 դեկտեմբեր, № 1-35

1908 թ.

13. «Վտակ», 1 յունուար - 9 ապրիլ, № 1-67, պակաս № 67, 9 ապրիլ - 2 յուլիս, № 76-140
14. «Զանգակ», 2 յուլիս - 3 սեպտեմբեր, № 2-49, պակաս
15. «Գործ», 1908 թ., № 1-124, պակաս № 56 եւ 89, 1909, № 1-92, պակաս թ. 90
16. «Հորիզոն», 1909 թ., պակաս № 15-16, 1910, պակաս № 1-21, 1911, պակաս մեծ մասը, 1912, պակաս № 147, 160, 226, 241
17. «Մշակ», 1901 ամբողջ, 1902 ամբողջ, 1906 պակաս մի քանի համար, 1907 պակաս մի քանի համար:

Չ. ԿԱՐԱՐ ՄԻՆԱՍ ԱԽԳ ԲԱՇԱՆԱՅ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻՅ.

1. «Մեղու Հայաստանի», 1878, 79, 81, 82, 83 եւ 84 թուականներ
2. «Արձագանք», 1882 եւ 84 թուականներ
3. «Արարատ», 1869, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 1900, 901, 902, 904, 905, 906, 907, 908, 909 եւ 910 թուականներ
4. «Փորձ», 1876, 77, 78, 79, 80 եւ 81 թուականներ
5. «Հովիւ» եւ «Հովիտ», հինգ տարուանը
6. «Լուսմա», 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1909 եւ 1910 թուականներ

7. «Յիսուս Որդի», տպուած Վենետիկում 1644 եւ Հայոց 1092 թ.:

է. ՎԵՀ. Հայրապետի Դիւանի միջոցաւ №. 441 գրութեամբ պ. Սիմէօն Հ. Հախումեանից.

1. «Ատենի Ժամագիրք», ա. «Կարգ հասարակաց աղօթից», բ. «Սաղմոս», գ. «Տօնացոյց», սկզբից եւ վերջից թերի: Սաղմոսից յետոյ ունի յիշատակարան, որից երեւում է, որ տպուած է Ասպահանի Զուղա գիւղաքաղաքում, Սբ. Ամենափրկիչ վանքում, Հայոց ՌՂԱ. թուին (Փրկչի 1642 թ.):

Ը. ՅՈՒՐԻԿ ԱՐԵՎՊԻԱՍՏՈՒՄՆԻՅ.

1. «*Наше в Горах*», (Տ. Նազարեան), Թիֆլիզ, 1914 թ.
 2. «*Տեղեկագիր Ն. Նախիջևանի Ս. Աստուածածին եկեղեցու 125-ամեայ յոբելեանի*»
 3. «*Правила православной Церкви*», т. 1, 1911 г. и т. 2, 1912 г. С. Петербургъ
 4. «*Христианское чтение*», 1904 г.
 - Л. М. Меликсетъ-Бековъ-ի ուսումնասիրութիւններ՝
 5. «*Великий праздник армянской Культуры*», Одесса, 1913 г.
 6. «*Къ вопросу о настоящемъ имени просветительницы Грузии*», 1914 г.
 7. «*Новая лингвистическая теория*», Тифлисъ, 1913 г.
 8. «*Из материалов для истории армянъ на юге Россіи*», Тифлисъ, 1914 г.
 9. «*Рукопись Шаракана XV века*», Тифлисъ, 1913 г.
 - Թ. Ա. Գալստեանից - «*Սիրոյ Մեղեդիներ*», Վաղարշապատ, 1913 թ.
 - Ժ. Էսկիմոս տղան, «*Հասկեր*»-ի յաւելուած, Թիֆլիզ 1914 թ.
 - ԺԱ. Մ. Յովհաննիսեանից - «*Մրմունջներ*», Վաղարշապատ, 1914 թ.
 - ԺԲ. Կարապետ եպիսկոպոսից - «*Կնիք Հաւատոյ*», Վաղարշապատ, 1914 թ.
 - ԺԳ. Եղիշէ Ա. քահանայից - «*Պատմական Քաղուածներ*», պրակ եօթներորդ, երկու օրինակ, 1914 թ.:
- Յայտնում ենք գրքեր, պարբերական հրատարակութիւններ եւ ձեռագիր նուիրողներին ու հայթայթողներին մեր խորին շնորհակալութիւնը:

1 Ապրիլի 1914 թ.

Ս. Էջմիածին

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՆՈՒՐԱԾ ՏՊԱԳԻՐ

ԳՐՔԵՐ¹

ԱՊՐԻԼ - ՕԳՈՍՏՈՍ

1. Կարապետ եպիսկոպոսից - հայերէն եւ օտար լեզուներով 153 հատոր
2. Ս. Պետերբուրգի Կայսերական Համալսարանի Արեւելեան բաժնից - արեւելագիտութեան վերաբերեալ գրքեր, 22 հատ.
3. Մոսկվայի Հազարեան ձեռարանից - արեւելագիտութեան վերաբերեալ գրքեր, 49 հատ.

¹ «Արարատ», 1914, էջ 765-766: Ստորագրված է Մատենադարանապետ Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

4. Գրիգոր քհնյ. Մանդակունուց - «Հանրամատչելի բժշկարան մարմնի վէրքերի եւ ներքին հիւանդութիւնների»
5. Յուսիկ արքեպիսկոպոսից - Հայերէն եւ օտար լեզուներով, 16 հատ.
6. Պ. Պալեանցից, Սահակ արքեպիսկոպոսի ձեռքով - «Մանանայ» երգիծաբանական ժողովածու
7. Տաճատ քհնյ. Մարադեանից - «Յիսուս Քրիստոսի երկրաւոր կեանքը եւ վարդապետութիւնը»
8. Միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանից - Հայերէն 6 հատ.
9. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովից - “Великій праздник Армянской Культуры”
10. А. Шехт-Фогель-ից - “Мировая и Международная азбука”-1 հատ.
11. Սահակ քհնյ. Տէր-Յովհաննիսեանից - “Великие праздники Армянского народа к 1500-летнему юбилею изобретения армянского алфавита”-1 հատ.
12. Ներսէս Հերթեցեանից - “Отвѣтъ Архіеп. Мелхиседека Мурадяна на посланіе римского папы Льва XIII”
13. Զաւէն վարդապետից - «Եղէք երջանիկ», 1 հատ.
14. Ստեփան Կանայեանից - «Անհայտ գաւառներ Հին Հայաստանի», 1 հատ.
15. Բաբգէն վարդապետից - «Հայկական հարցը եւ Պօղոս Նուպար փաշա», 1 հատ.
16. Ստ. Տէր-Աւետիքեանից - «Ուխտաւորները. Անտառի գիւտը», 1 հատ.
17. Տօքտ. Ն. Տաղաւարեանից - իւր աշխատութիւնները Հայերէն եւ օտար լեզուներով, 7 հատ.
18. «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից - գրքեր օտար լեզուներով, 6 հատոր եւ պարբերական հրատարակութիւնների թերթեր ու համարներ ընթերցարանի համար
19. Սահակ արքեպիսկոպոսից - «Նաւասարդ» գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, 1 հատ.
20. Աշոտ Յովհաննիսեանից - “Israel Ory und die Armenesche”, 1 հատ.
21. Ղըզլարվատի Յարութիւն քհն. Մղբերեանից Վեհ. Հայրապետի գիւանի տարւոյս յունիսի 30-ի գրութեամբ «Հարանց վարք» հին տպագիր:

ՁԵՌԱԳՐԵՐ

1. Պետրիգորսկի Աբրահամ քհ. Շխինեանից.
- ա. Ալեքսարան գրուած Հայոց ԶԻԳ. Թուին, մուծուեց ցուցակ № 4638
- բ. Ս. Գրիգոր Տաթեւացու Բ. հատոր, մուծուեց ցուցակ № 4639
2. Տ. Կարապետ եպիսկոպոսի ձեռքով Նախավկայի Ս. Ստեփաննոսի վանքից բերուած Վեհափառ Հայրապետի դիւանի տարւոյս յունիսի 23-ին Մատենադարանին յանձնուած ցուցակ, մուծած № 4640-4643.
- ա. «Կնիք Հաւատոյ»
- բ. «Քարոզգիրք»
- գ. «Հմայիլ», մի քսակի մէջ երկու կտոր
- դ. Մազաղաթեայ մի երկթերթ՝ վրացերէն հին գրով
4. Երեւանի Վրթանէս քհ. Մարգարեանից - «Աստուածադերս», Ղազար կաթողիկոսի թերատ, անկազմ:

Մայր Աթոռի Մատենադարանում չնորհակալութեամբ ստացուել են օգոստոս եւ սեպտեմբեր ամիսներում.

ՁԵՌԱԳՐԻՐ

- Ա. Հայրապետական դիւանի Թ. 1431 տարւոյս սեպտեմբերի 30-ի գրութեամբ Կաղզուանի եկեղեցուց - հինգ Ալեքսարան եւ մի Մաշտոց եւ մուծուեցին ցուցակ № 4645-4650
- Բ. Նոյն գրութեամբ Կաղզուանի եկեղեցուց Նոր-Ջուղայում տպուած մի հին ժամագիրք Ատենի
- Գ. «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից գրքեր 23 հատ., «Նոր Հոսանք», Ա. տարի, № 3, Բ. տարի, № 1-4
- Դ. Գարեգին վրդ. Յովսէփեանից.
1. «Թովմա Մեծոփեցու կեանքը», 1 հատ.
 2. «Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ», 1 հատ.
 3. “Помощь Тарсавы Орбелянца”, 1 հատ.
 4. «Քարտէզ Հայ գրչութեան», 1 հատ.
- Ե. Մայր Աթոռի տպարանից - «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, 2 հատ.
- Զ. Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդեանից - «Շակունդալա Վիասա», 1 հատ.
- Է. Ստեփան Կանայեանից - «Ցուցակ Հայ ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի», 1 հատ.
- Ը. Երուանդ Փ. Վառիկեանից - «Բառգրքոյկ հաքանուանց», 1 հատ.

Թ. Պետրոս քհնյ. Տէր Յովհաննիսեանից.

1. «Աստուծոյ Տաճարը», 1 հատ.

2. «Քահանայ», 1 հատ.

Ժ. Ուրարակիր Մ. Ճալաշեանից - Հուքսլեյ, «Տարերք բնական գիտութեանց», 1 հատ.

ԺԱ. «Ճելոյից Կեանքի Ճամբին III», Վ. Այվազ, 1 հատ.

ԺԲ. Արշակ Տէր Հովսէփեանից - «Մանկական երգեր» գրքոյկ 11, 1 հատ.

ԺԳ. Տոքտոր Ն. Տաղավարեանից.

1. «Գիտական շարժում», «Հանդէս ամսօրեայ», Գ. տարի, 1887 թ., Կ. Պօլիս, 1 հատ.

2. «Պատասխան առ տեար Բ. Խալաթեանց ի մասին քննադատութեան մինչեւ ցԱրշակունի Հարստութիւն հայ պատմութեան Ուրուագիծ», 1 հատ.

3. «Գրիգոր Աղաթօն», Ա. տպ., 1 հատ.

4. «Մարդկային սաղմնախօսութիւն», 1 հատ.

5. «Մանրէք եւ անոնց շահեկանութիւնները», 1 հատ.

6. “Etude sur l’Etiologie et la Pathogenie des Calculs Urinaires”, 1 հատ.

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

«Արարատ»-ի խմբագրութիւնը շնորհակալութեամբ ստացել է.

1. «Հայաստանի աշխարհագրութիւն», կազմեց Աւետիք Տէր-Յակոբեան, Թիֆլիզ, 1914 թ.

2. «Աշխարհագրութեան» դասագիրք, «Հայաստան եւ հարեւան երկրամասեր», կազմեց Արտաշէս Աբեղեան, Թիֆլիզ, 1914 թ.

3. “Analegia Bollandiana”, tomus XXXIII, fasc. I-II, 1914, Paris

4. Ֆրէտէրիք Յ. Մուրատ, «Դիտողութիւնք ինչ ի խնդիր ընտրութեան Պատրիարքի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց Երուսաղէմ»

5. «Նոր Նախիջեւանի Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութիւնը», 1913 թ.

6. Նոյնը ռուսերէն

7. Գ. Չթենց, «Ազգային երկու մեծութիւններ», Ս. Էջմիածին, 1914 թ.

8. «Նոր Նախիջեւանի թեմական հոգեւոր դպրանոցի 1913-14 ուս. տարուայ հաշիւը», 1914 թ.

9. Գր. Չալխուշեան, «Մտքեր, խոհեր, դէմքեր», 1914 թ.:

**ՆՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ,
ՏԵՂԵԿԱՏԻՈՒԹԻՒՆ**

ՊԱՏՐՈՒԱԿԵԱԼ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻ՜

Ահա բաւական ժամանակ է, որ մեր լրագրութիւնը զբաղուած է մի ծանր, բայց ոչ ժամանակակից խնդրով: Մեր լրագրերը զբաղուած են հայերի եւ ուծացեալ հայերի բանակութիւններով: Այդ բանակութիւնը գնալով սաստկացաւ եւ գուցէ երկար կշարունակուի: Ես այդ բանակութիւնը, նայելով իւր պատճառին, ծանր համարեցի, վասն զի դժուար է խնդիրը երկուստեք պարզ եւ անկողմնապահ ոգով հետազօտել, եւ իւրաքանչիւր մի բառ, որ անզգուշաբար դուրս է թողնուում՝ կարող է մոլորեցնել ընթերցող հասարակութեանը, որ միջոց կամ հմտութիւն չունենալով բանի էութեանը հասու լինել՝ ամեն մի գրուածք հալած իւրի տեղ է ընդունում կամ մի կողմ չպրտում՝ հակակրօնութիւն ունենալով դէպի գրողը: Ես ժամանակակից խնդիր չեմ համարում յիշեալ բանակութիւնը, վասն զի այնպիսի մի ժամանակ, երբ սովն ու թանկութիւնը մի կողմից, աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը միւս կողմից անտանելի դրութեան են հասցրել մեր ժողովրդին, պէտք է սէր ու կարեկցական միութիւն քարոզել ազգի զանազան մասերի մէջ՝ օգնելու միմեանց, եւ ոչ թէ անտեղի բանակութիւններով նորոգել հին ցաւերը եւ նոր ի նորոյ ատելութիւն սերմանել ազգի պառակտուած մասերի մէջ՝ կրօնական խնդիրներ յուզելով եւ այս կամ այն հատուածի սրտին դիպչելով յախուռն դատողութեամբ: Բայց որովհետեւ խնդիրը արդէն բաւական ժամանակ է, որ հուզուած է, եւ իւրաքանչիւրն իւր կամքին կամ կրքին համեմատ ձգձգեց, ներելի լինի մի քանի խօսք եւս իմ կողմից ասել իբրեւ մի անհատ:

Մշակ լրագիրը իւր հրատարակութեան օրից մի նպատակ է ընտրել, այն է՝ ճանաչել եւ ընդունել կրօնը իբրեւ մի զգացմունք, եւ այդ զգացմունքն արտայայտել՝ ով ինչպէս կամենում է: Այս սկզբունքը նա համարում է խղճի ազատութիւն եւ քարոզում է: Նա կրօնը եւ ազգութիւնը ջոկ ջոկ բաներ համարելով՝ յորդորում է ազգի զանազան մասունքներին միանալ մի հայ անուան տակ: Նա եւրոպական ազգերի արդի դրութիւնը իբրեւ օրինակ մէջ բերելով՝ յորդորում է հետեւել նոյն օրինակին: Սա Մշակի ընդհանուր ուղղութիւնն է: Եթէ հայերը այն հանգամանքի մէջ չլինէին, որի մէջ գտնուում են այժմ, Մշակի յորդորը համակրելի կարող էր լինել: Բայց եթէ Մշակը լաւ ճանաչէր հայերին եւ ուսումնասիրէր Հայոց անցեալ եւ ժամանակակից պատմութիւնը, նա ինքը կհամոզուէր իւր կարծիքի տարապայման լինելուն:

1 «Արարատ», 1880, էջ 477-496: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան:

Մինչդեռ Մշակը կրօնական ազատութիւն էր քարոզում, նրա հայ-աւետարանական, հայ-կաթոլիկ[53], Ամիրխանեան եւ այլ թղթակիցները բանակուիւր սկսեցին բռնորոշել այլ ուղղութեամբ: Նոյն ինքը՝ պ. Բաֆֆին, իւր «Խնկեր» վերնագրով վիպասանութեան վերջաբանի մէջ երազական լոյսերով բռնորոշել այլ նպատակ եւ այլ կրօնական պաշտաման ապագայ ցանկացաւ տեսնել Հայաստանը երկու հարիւր տարուց յետոյ: Որովհետեւ այլադաւան հայերը Ռուսահայքում սեպհական լրագիր կամ օրգան չունէին իրանց կարծիքը արտայայտելու, Մշակը յանձն առաւ այդ պաշտօնը եւ նրանց բերան դարձաւ, իսկ Մեղուն՝ ընդհակառակն:

Թողնելով երկու կողմի թղթակիցների դատմունքը, որոնք է՝ որ կրքի ծնունդ են, եւ է՝ որ անձնական շահերից առաջացած սոփեստութիւն, խօսեմ այն, ինչ որ պատմութիւնը եւ դէպքերը ցոյց են տալիս այդ բանակուիւրների էական պատրուակի, այն է՝ կրօնական ազատութեան հետեւանքի մասին:

Կրօնն է մի զգացմունք, որ բովանդակում է իւր մէջ անսահման հաւատ դէպի պաշտելի էակը եւ բարոյական վարդապետութիւն, որ կապում է մի ներքին համոզման եւ եղբայրական սիրոյ մէջ բոլոր կրօնակից անդամներին, թէեւ զանազան ազգութեան պատկանէին նրանք: Այն տեղերը, ուր կրօնը ունի իւր ազդեցութիւնը, այս հանգամանքը միշտ նկատելի է եւ այնպիսի մի ճշմարտութեամբ իրողութիւն է, որի մասին չի կարելի տարակուսել: Օրինակ, մահմետական քուրդը ներքին համոզմամբ կապում լինելով մահմետական տաճիկ ամբոխի հետ՝ ատում եւ հալածում է իւր ցեղակից եզդի քրդին եւ փոխադարձաբար ատում: Մահմետական պարսիկը մի այլ մահմետական ազգութեան հետ հաւասարապէս ատում եւ անպատում է գեաբը կոչուող դեռ կրակապաշտ մնացած պարսիկին:

Ուրեմն որչափ կրօնի զգացմունքը բաժանում է զանազան մասերի, այնքան ատելութիւնը աւելանում է իւրաքանչիւր մասի մէջ: Եւ որչափ հերձուածներ լինեն մի ազգի մէջ, այնքան կշատանայ զգացմունքի տարբերութիւնը եւ սառնութիւնը դէպի ամեն մի հերձուած: Այս կարելի է նկատել եւ մեր ազգի մէջ: Հայ-բողոքականները մի առանձին խումբ կազմելով իրանց կրօնի որոշ զգացմունքով՝ անտարբեր են դէպի հայ-կաթոլիկներն ու հայերը, եւ համարեա թէ ատում են իրանց շրջանից դուրս գտնուողներին, նախանձում են նրանց յառաջադիմութեան ու յաջողութեան վերայ եւ փոխադարձաբար ատում են ու նախանձելի մնում միւսներին, եւ ընդհակառակն՝ հակում են դէպի մի բռնորոշ այլ ազգութիւն ի շնորհս կրօնական միութեան: Նոյնպէս են եւ հռովմէական ու յունադաւան հայերը:

Մարդկութիւնը ազգ կազմելու համար երեք գլխաւոր պայման ունի. կրօն, որ նրան միացնի մի համոզմունքի, զգացմունքի եւ ազգային սո-

վորութեան մէջ, երկիր, որ նրա գոյութիւնը ու սահմանը յատկացնի մի որոշ տեղի մէջ եւ կապի իւր հետ զանազան նուիրական եւ աւանդական յիշատակներով: Այդ յիշատակներն են՝ նախնեաց գերեզմանները, հին-հին քաղաքները, պատմական անցքերի հետ կապ ունեցող լեռները, գետերը, վանքերը, եկեղեցիները եւ այլն, եւ քաղաքական իշխանութիւն, որ նրա կրօնն ու երկիրը պաշտպանի ու սեպհական օրէնքներով կառավարի: Ազգութեան այդ երեք հիմունքներից մէկից՝ քաղաքական իշխանութիւնից, զրկուած ենք բոլորովին, միւսից՝ հայրենի երկրից, կիսով չափ զրկուած ենք, մնում է կրօնը, որի շնորհիւ ունենք առանձին ազգային եկեղեցի, ուր միանում ենք հոգով, սրտով եւ զգացմունքով: Ազգային տօներ կատարելով՝ վառում ենք մեր մէջ հին յիշատակները եւ քրիստոնէական բարոյական սկզբունքի հետ ներշնչում ենք ազգային միութեան գաղափարը, ոգեւորւում ենք մեր նախնեաց գործերով, որոնք ոյժ են տալիս դարերով այլազգի մահմետականների իշխանութեան տակ ստրկական հպատակութիւնից թուլացած մեր սրտերին: Թէ այդ պաշտօնը կատարելու աւելի հարմար տեղը եկեղեցին է՝ ես չեմ որոշում, այլ թողնում եմ իւրաքանչիւր մարդու խղճատանքին:

Այսքանը կասեմ, որ բողոքականութիւնը, չընդունելով տօնակատարութեան սովորութիւնը, անտես է առնում ազգային տօներն էլ տօնել, եւ որովհետեւ այդ աղանդը բուն ազգային չէ, բարոյականութեան հետ ատելութիւն է ներշնչում իւր հետեւողների մէջ դէպի այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք իրանցից անջատուած են՝ նրանց զանազան ծէսերը պախարակելով: Հռովմէական եւ յունադաւան հայոց եկեղեցիներն էլ հարմարուելով իրանց կրօնակից այլազգիների եկեղեցիներին՝ ազգային զգացմունք չեն կարող ներշնչել. մնում է Հայաստանեայց եկեղեցին: Եթէ նրանով էլ չմիանանք, շատ խախուտ հիմք կունենանք մեր գոյութեան համար: Հայերի սեպհական կրօնը եթէ չլինէր, քաղաքական անկումից յետոյ շատ վաղուց կկորցնէինք մեր գոյութիւնը իբրեւ հայ: Ինչպէս Երեւանի նահանգում պարսիկ եւ տաճիկ մահմետականները կորցրել են իրանց ազգութիւնը եւ մի խօսքով մոսուլման են կոչւում սիւննի եւ շիա հերձուածներով՝ առանց իմանալու, թէ ով որ ազգութեանն է պատկանում: Իսկ եթէ այդ նահանգում քրիստոնեայ տէրութիւն չիշխէր, բոլորը կպատկանէին այն մահմետական ազգին, որ կիշխէր:

Երբ որ քաղաքական անկումից յետոյ հայերը գաղթեցին զանազան երկրներ, նրանք, որոնք փոխեցին իրանց կրօնը՝ ներքին համոզմամբ անջատուելով ազգից, կորցրեցին ազգութիւնն էլ, ձուլուեցին այն ժողովրդի հետ, որի կրօնը ընդունեցին: Այսպէս, Պարսկաստանում մահմետականութիւն ընդունող հայերը պարսիկ դարձան, եւ այժմ չի կարելի

մի հայ մահմետական գտնել այնտեղ, Տաճկաստանում՝ տաճիկ եւ այլն, իսկ Լեհաստանի հայերը հռովմէականութիւն ընդունելով՝ կորան անհետ, որոնց պապերի գերեզմաններն ու եկեղեցիների հայկական արձանագրութիւններն այժմ հազիւ են յիշել տալիս, որ այնտեղ սրանից երկու դար առաջ հայեր են գտնուել: Նոյն դժբաղդ դէպքին կպատահէին եւ այն հայերը, որոնք հայրենիքից դուրս չգնալով՝ ընդունեցին այլ դաւանութիւններ, եթէ իրանց շրջապատողները լինէին դաւանակից այլազգիներ, բայց բարեբաղդաբար իրանց շուրջը մահմետականներ ունենալով, թէպէտ հայութիւնը ի սրտէ ատող արհամարհող, սակայն հասան մեր դարին: Դրանք թէեւ այժմ եւս ցանկանում են այլ ազգութեան անունով կոչուել, օրինակ՝ հռովմէական՝ Փռանգի, իսկ բողոքականը՝ ինգլիզի կամ լամսի, բայց նախ որ ոչ Փռանգի երես են տեսել եւ ոչ ինգլիզի եւ միւսը եւս, իրանց կրօնական պաշտամունքը եւ կարգացմունքը հայերէն լինելով՝ բոլորովին իրանց ազգային յատկութիւնը չեն կորցրել:

Այժմ մի քանի ազատամիտներ վստահանում են կրօնի անուանը կցել հայ բառը, օրինակ՝ հայ-կաթոլիկ, հայ-աւետարանական կամ բողոքական: Մահմետականացած հայեր շատ կան, բայց նրանք դուրս գալով ազգային եկեղեցուց եւ իսկոյն մտնելով մահմետական մօտիկ մզկիթը, լուծուելով իրանց շրջապատող մահմետականների մէջ՝ կորցրին հայութիւնը: Այժմ շատ տարօրինակ է նրանց գիւտը, ինչպէս տարակուսելի է մահմետական մաւրիտանացիների եւ քրիստոնեայ հրէաների գիւտը Սպանիայում: Մի՞թէ քրիստոնէայ հրէաներ չկան, բայց այժմ չեն երեւում, որովհետեւ իրանց սինագոգայից դուրս գալով եւ մտնելով մօտիկ գտնուող եկեղեցին՝ կորցրին ազգութիւնն էլ, որովհետեւ սինագոգայից դուրս գալով՝ թողին իրանց առանձնայատկութիւններն ու ազգային սովորութիւնները եւ միացան քրիստոնեաների հետ ազգով ու կրօնով:

Ինչպէս ասացի, այլադաւան հայերը ազգային շահերի համար հաւասար ջանքով չեն աշխատում, որ ապացուցեց նոյն ինքն այս ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ պատահած դէպքում: Դրա պատճառն է ներքին կրօնական համոզմամբ անջատուած լինելը, որով իւրաքանչիւր մասը ազգի ամբողջութիւնից առանձին, ջոկ ջոկ ընկերութիւններ կազմելով՝ սեպհական ուղղութեամբ եւ նպատակով, վնասում են եւ վնասեցին ազգի շահերին: Պէտք է խոստովանել, որ այդ մասունքը ոտնակոխ անելով ազգային շահերը՝ դառնում են գործիք այն ազգի քաղաքականութեան, որի հետ կապուած են կրօնով:

Այսպէս, հայ-հռովմէականները իրանց համբաւաւոր Հասունի[54] հետ գործիք են Հռովմի շահերին եւ շողոքորթում են այն տէրութեանը, որ կարող է եւ համաձայնում է Հռովմի շահերը պաշտպանել: Հայտնի է, որ

Հասուն Հռովմի ազդեցությունը Տաճկաստանում աւելացնելու համար ոչ միայն կաշխատի, որ հայ-հռովմէականները չէզոք մնան ազգային շահերին, այլ կուզի, որ բոլորովին անջատուած լինեն հայերից եւ ոչ մի գործում մասնակից չլինեն, որ օգուտ կարող է բերել ազգի ընդհանրութեանը, որովհետեւ նա Հռովմի արբանեակ է, նրան կաթոլիկ ժողովուրդ է պէտք եւ ոչ թէ հայ: Հայը իւր ազգութիւնը ճանաչելուց յետոյ երբեք խունկ չի ծխել Հռովմի գահին: Բայց այսօրուայ օրը հայ-հռովմէականների պատրիարք Հասուն ամեն ջանք գործ է դնում լատինացնել ազգին, եկեղեցում ժամերգութիւնը, որ մինչեւ այսօր հայերէն էր կատարւում՝ լատիններէն եւ լատին արարողութեամբ կատարել տալ աշխատելով:

Եւրոպան՝ քաղաքակրթութեան օրրանը, իւր լուսաւորութեամբ եւ ազատամտութեամբ հանդերձ դեռ ուղղակի մարդասիրական նպատակով գործ չէ կատարում, այլ կրօնական ազդեցութեան տակ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը մինչեւ օրերս պաշտպան էր հայ ազգաբնակչութեանը, որի ապացուցման համար բաւական է յիշել Պաղեստինի Ֆրանսիական հիւպատոսի վարմունքը Երուսաղէմի Հայոց պատրարքարանի հետ մի հռովմէականութիւն ընդունող հայ վարպետի պաշտպանութեան համար, որով նա կամենում էր իւր տէրութեան ազդեցութիւնը ցոյց տալ Արեւելքում: Իր ազգային եկեղեցուց անբարոյականութեան պատճառով պատժուած մի չեպիսկոպոս բողոքականութիւն ընդունելով եւ խոստանալով բողոքականութիւնը տարածել ազգի մէջ՝ մեծ համակրութիւն է գտել եւ գտնում Անգլիայի մեծամեծների մօտ, եւ անգլիական կառավարութեան պաշտօնեաները իրանց խնամքը աւելի իրանց դաւանակիցների վերայ էին տարածում Փոքր- Ասիայում, քան թէ ազգադաւան միւս ազգաբնակչութիւնների վերայ: Այս իսկ պատճառով նրանք, ովքեր պէտք ունէին պաշտպանութեան, ընդունում էին բողոքականութիւն կամ անգլիկան եկեղեցին:

Եթէ կրօնը ազատամիտ եւ լուսաւորեալ եւրոպացիների մէջ իւր ազդեցութիւնը ունի, ունենալու է անշուշտ եւ մեր հայերիս մէջ, որ ոչ այնքան ազատամիտ ենք ու ոչ լուսաւորեալ: Այն ազգերը, որոնք ունեն քաղաքական առանձնութիւն կամ միացած են աշխարհական կառավարութեան հովանիքի տակ, գուցէ առանց ազգի միութեանը զգալի վնաս տալու հասարակութեան իւրաքանչիւր անձը իւր համակրած կրօնին հետեւի, բայց այնպիսի ազատամտութեամբ, որ ատելութիւն չսնուցանէր դէպի իւր այլադաւան ազգակիցը, հակառակ դէպքում վտանգն ակներեւ է: Օրինակ, յայտնի է, որ ալբանացիք կամ առնաուտները մահմետական դարձած յոյներ են, բայց իրանց կրօնի համոզման աւելի հետեւելով, քան ազգակցական կապերին՝ աւելի մահմետական Թուրքիայի իշխանութեան

տակ մնալ են ցանկանում, քան միանալ մի որեւէ իրանց ցեղակից քրիստոնեայ իշխանութեան հետ: Էլզասի եւ Լորենի բնակիչները, չնայելով որ գերմանացի են ազգով, ինչպէս ինքն Մշակի խմբագիրն էլ խոստովանում է, իբրեւ Ֆրանսիացի մեռնել աւելի են ցանկանում, քան իբրեւ գերմանացի ապրել:

Թողնելով օտարները՝ դառնամ դէպի մեր ազգը: Տաճկահայքի Բռնաշէն գաւառում՝ Մշոյ նահանգում, ազգով հայ, կրօնքով մահմետական քրդախօս մի քանի ցեղեր՝ չնայելով, որ հայոց հին նախարարների ծագումն ունեն, եւ իրանք խոստովանում են այդ, բայց կրօնով բաժանուած լինելով հայերից, այժմ հայերի արիւնարբու թշնամիներն են: Այդ ցեղերը իրանց նախնական անունները շատ քիչ աղաւաղութեամբ դեռ պահել են, օրինակ՝ Մըմբանցիք (Մամիկոնեանք), Բըզըրանցիք (Բագրատունիք), Լոըչգօթանցիք (Ռշտունիք) եւ այլն:

Վերջապէս, Արեւելքում դեռ ազգութեան գլխաւոր յատկանիշը կրօնն է: Այնպէս որ, եթէ հանդիպում ես մի մարդու եւ կամենում ես նրա ինչ ազգից լինելն իմանալ, նա քեզ ասում է իւր կրօնի անունը, եւ դու պարտաւորուած պէտք է լինես իմանալ, թէ նա որ ազգութեանն է պատկանում շատ երկար եւ մանրակրկիտ քննութեամբ, որին դժբաղդաբար շատ անգամ գոհացուցիչ պատասխան չես ստանում: Պատահում ես քրդի տարագրով մի մարդու, հարցնում ես նրա ազգը, նա քեզ «մուսուլման եմ» կամ «եզդի եմ» է պատասխանում, մահմետականը «չիա» կամ «սիւնի եմ» է պատասխանում, «ֆուանգ» (հայ-հռոմէական) կամ «փրոզ (բողոքական) եմ» է պատասխանում, եւ կարծես թէ այդպիսի ազգութիւններ կան աշխարհիս վերայ, բայց որովհետեւ ժողովուրդն իւր ազգութիւնը իւր կրօնով է որոշում, ուրեմն նա կրօնի ազգութեան գաղափարը չի կարող հասկանալ, եւ կրօնական ազատութիւն քարոզել մի քաղաքական իշխանութիւնը կորցրած ազգի մէջ՝ նշանակում է մահացու կամ շատ խոր վէրք հասցնել նրա ազգային շահերին: Որովհետեւ հայերը, որ իրանց քաղաքական իշխանութեան անկումից յետոյ գոյութիւն ունեն հայ անունով՝ ի շնորհս կրօնական ինքնուրոյնութեան է, որ որչափ հերձուածների բաժանուի՝ կթուլացնի ազգի ոյժը, եւ սա ապացուցուած է դարաւոր ժամանակների հազարաւոր փորձերով:

Ազգի շահերին դաւաճանել են եւ դաւաճանում են մանաւանդ այն մարդիկ, որոնք կրօնով հեռացած են ազգի ամբողջութիւնից: Այդպիսիները իրանց անձնական պատուի եւ փառքի համար զոհել են ազգութիւնը՝ նշանակութիւն չտալով ազգային եկեղեցուն, միանգամայն հաւատուրաց եւ ազգութեան են գտնուել: Օրինակ, Մեհրուժանը նախ ուրացաւ իւր ազգային կրօնը, ուրացաւ իւր ազգը եւ ընդունելով զբաղաչտական

կրօնն ու պարսից ազգութիւնը՝ նրանց քաղաքական շահերը առաջ տանելու համար իւր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանդելու գործիք դարձաւ: Վասակը նախ անտարբեր գտնուեց դէպի ազգային եկեղեցին, դրժեց եկեղեցուն եւ ազգին հաւատարիմ մնալու ուխտը, բաժանուեց ուխտապահ նախարարներից ու եկեղեցու միաբան ուխտից եւ պարսից կրօնն ընդունելով՝ Վզրուկ Միհրնեսուհի՝ պարսից հազարապետի, նպատակներին գործիք դարձաւ եւ աւերեց իւր հայրենիքը՝ Հայաստանը:

Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորները, անտարբեր գտնուելով դէպի ազգային եկեղեցին, իրանց պալատի դռները բաց թողին հռովմէական կղերի առաջ, նախ նրանց գործիքը դարձան եւ հռովմէական Եւրոպայի (Հռովմի) քաղաքականութիւնը պաշտպանելու համար իրանց շուրջ գտնուող մահմետականների դէմ սկսեցին պատերազմ մղել: Պատերազմի ժամանակ յոյսները փոխանակ իրանց հպատակ ժողովրդի վերայ դնելու, փոխանակ հայ իշխանների աջակցութեանը դիմելու՝ աչքները տնկեցին Հռովմի գահակալի ողորմութեանը եւ Եւրոպայի հռովմէական իշխանների մարդասիրութեանը, որի հետեւանքը այն եղաւ, որ Եգիպտոսի սուլթանները մի կողմից, Փոքր-Ասիայի եւ Արաբիայի մահմետական իշխանութիւնները միւս կողմից, յախուռն հարձակմամբ վերջ տուին Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորութեանը, որի վերջին թագաւորը երկար ժամանակեայ բանտարկութիւնից յետոյ դարձեալ յոյսը չկտրեց Եւրոպայի հռովմէական իշխանների աջակցութիւնից եւ Հռովմի պապի ողորմութիւնից, դիմեց Հռովմ, յետոյ սպանիացի Կաստիլիայի թագաւորին եւ վերջապէս Փարիզում վախճանուեց (ինչպէս օտարազգի պատմիչները գրում են) իբրեւ բարի կաթողիկ եւ ողորմած իշխան: Ամեն ոք վկայում է, որ եթէ Լուսինեան իշխանները հակամիտութիւն չունենային դէպի Հռովմի գահը, թոյլ չէին տայ Հռովմի արբանեակներին մուտք գործել արքունի պալատի մէջ, Եւրոպայի հռովմէական իշխանների գործիք չէին դառնայ եւ նրանց սիրտը շահելու համար իրանց հայրենիքը վտանգի տակ չէին դնի:

Ես չեմ կամենում ուրացող եւ ազգի շահերին դաւաճանող մարդկանց անունները մի առ մի շարել, որովհետեւ նրանք, որոնք պատմութիւն կարդացել են, շատ լաւ գիտեն, իսկ որոնք չեն կարդացել՝ նրանց համար աւելորդ է: Երբ մի անգամ Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորների թոյլտուութեամբ հռովմէական կղերը ծանօթացաւ հայ ժողովրդի հետ՝ էլ ձեռք վեր չառաւ նրանցից, սկսեց ատելութեան որոմը ցանել ազգի մէջ, սկսեց եղբայրը եղբօրը ատել, հայը հայի միս ծամել: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետեւ հռովմէական կղերը, որին ազգութիւն պէտք չէր, իւր հետեւորդների մէջ այնպիսի գաղափար էր ներշնչում դէպի հայերը, որ անհնար էր խաղաղութիւն եւ եղբայրական սէր շարունակել:

Հռովմէական կղերը քարոզում էր իւր հետեւորդներին, թէ արտաքոյ Հռովմէական եկեղեցւոյ՝ չիք փրկութիւն, թէ հայերը (Լուսաւորչականները) հերետիկոսներ են, ուստի եւ նզովեալ, եւ ով որ նրանց հետ յարաբերութիւն ունենայ՝ նզովեալ կլինի, եւ այլն: Այս սկզբունքը այնպիսի խոր արմատ ձգեց Հռովմէապաշտ հայերի մէջ, որ նրանք աւելի դիւրութեամբ մահմետականութիւն ընդունեցին, սպանուեցին, քան թէ իրանց մայրենի եկեղեցուն դարձան: Ատելութիւնը երկու կողմից էլ անընդհատ շարունակուեց, որը շատ մեծ հարուած հասցրեց ազգի ամբողջութեանը: Բաւական լինի յիշել միայն ունիթորներին, որոնց դառը յիշատակը աւեր եւ կործանում է եղել: Ունիթորները, որոնք բուն էին դրել Նախիջեւանի Երնջակ գաւառում, միայն անէծքով եւ նզովքով են յիշուում, որովհետեւ ուր նրանց ոտքը դիպել է՝ կամ բոլորովին ամայի է, եւ գերեզմանաքարերն ու եկեղեցիների մնացորդներն են երեւան հանում նրանց սխրագործութիւնները, եւ կամ մահմետակ՝ անաբնակ են:

Անցեալ տարի ցաւօք սրտի աւանատես եղայ այդ ունիթորների տմարդի եւ ազգակործան գործունէութեան մնացորդներին: Պէտք է նշուանալ, որ նրանց տմարդի արարմունքը խայտառակելու եւ նրանց իբրեւ ամբարշտութեան եղջիւր յայտնելու համար Յովհան Որոտնեցին եւ Գրիգոր Տաթեւացին շատ ջանք գործ դրին իրանց հետեւորդներով, ինչպէս նաեւ Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսը իւր «Դրախտ ցանկալի» (ըստ Հռովմէականաց դժողք զազրալի) աստուածաբանական գրուածքով, եւ Սիմէօն կաթողիկոս Երեւանցին իւր «Պարտավճար» անուն աշխատասիրութեամբ եւ կարգաւորուած Տօնացոյցի առաջաբանով աշխատում էին զգուշացնել հայերին Հռովմէականների որոգայթներից՝ Հռովմէական քարոզիչների, որոնք ազգի մէջ երկպառակութիւն ձգեցին եւ կրօնով միացեալ ազգը պառակտելով՝ մի մասը հանեցին ազգի Հոգեւոր գլխի իշխանութեան տակից:

Եթէ հայերը կրօնով բաժանուած չլինէին, նրանց գլուխը կամ ներկայացուցիչը մի անձ կլինէր, եւ նրանք իրանց ազգային եկեղեցու հովանու տակ կգործէին յօգուտ ազգի ընդհանրութեան, իսկ այժմ մի քանի հերձուածներ ելնելով եւ մի քանի կուսակցութիւններ եւ այլն բաժանուելով, իւրաքանչիւր հերձուած եւս իւր գլխաւորի տրամադրութեան խաղալիք եղած՝ ընդհանրութեան վնասն են նիւթում եւ անհաշտ աչքով ու թշնամական կրքով են միմեանց մտիկ տալիս:

Յայտնի է, որ իւրաքանչիւր անձի կրօնական պաշտամունքն արհամարհելը՝ նրա զգացմունքին դիպչել է, եւ ոչ մի բան մարդու մէջ այնպիսի վրէժխնդրութիւն չի յարուցում, ինչպէս զգացմունքին դիպչելը, իսկ հայերի ուծացեալ իւրաքանչիւր հերձուած ամեն օր միմեանց կրօնական

պաշտամունքը արհամարհում են, ամեն օր միմեանց զգացմունքին դիպչում են, սրանով էլ վրէժխնդրութիւնն ու ատելութիւնը իւրանքանչիւր հերձուածի մէջ միշտ լարուած դրութեան մէջ է մնում: Անհնար է, որ երկու զանազան դաւանութեան պատկանող հայ միասին գտնել, որ նրանք կրօնական վիճաբանութեան բռնուած չլինեն եւ միմեանց չվիրաւորեն՝ կրօնական պաշտամունքի մէջ այսինչ եւ այնինչ կտորը պախարակելով: Այսպիսի լարուած դրութեան մէջ են ուծացեալ հայերը դէպի իրանց մայր ազգը, մեր Եկեղեցին եւս, բայց եթէ կրօնի խտիրը չլինէր, նրանք միմեանց հետ համերաշխ կլինէին եւ բոլորը մի նպատակի կծառայէին:

Այլապէս հայերը միշտ աշխատել են իրանց առանձին հասարակութիւն ճանաչել տալ եւ չխառնուել ազգի ընդհանրութեան հետ: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք ամեն միջոց գործ են դրել, մինչեւ անգամ չեն խղճահարուել ամբողջ ազգը մատնել: Այսպէս, 1827թ. ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ, երբ Ս. Էջմիածինը մնաց ռուսների ձեռքը, հայ հռովմէականները, որ կամենում էին անջատուել բոլորովին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակից, որ միանգամայն Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի փոխանորդ եւ ներկայացուցիչ էր Թուրքիայում, ու ազգի ընդհանրութիւնից, եւ ցանկանում էին բոլորովին այլ միլլէթ (ազգ) կազմել յատուկ ազգապետով (պատրիարքով), յարմար առիթ գտան եւ յայտնեցին Բ. Դրանը, իբր թէ հայերը (Լուսաւորչականները), որ ռուսների հետ միանալով պարսիկներին մեծ ջարդ տուին եւ Ս. Էջմիածինը ազատեցին պարսիկներից, այժմ ռուսաց զօրքի հետ կամենում են հարձակուել Օսմանեան տէրութեան վերայ: Այդ դաւադրութեանը մասնակից Համարուելու համար ձեւացրին, որպէս թէ իրանք նախապէս յայտնում են Բ. Դրանը, որ իրանք, որ ոչ Հայոց Եկեղեցին են գնում, ոչ նրանց հետ հաղորդակցութիւն ունեն, խնդրում են, որ Բ. Դուռը իրանց հայերի հետ չխառնի եւ բարեհաճի ճանաչել այլ միլլէթ եւ տայ յատուկ ցեղապետ եւ պատրիարք, որպէսզի իրանք էլ չարժանանան պատժին, որ սահմանուելու է ապստամբ հայերի համար: Այս մտքով մի աղերսագիր էլ տուած են եղել սուլթանին՝ նրա սիրելի խոսքով Մէհմէտ փաշայի ձեռքով:

Սուլթանը քննութեամբ հասու լինելով աւելի Հայոց, քան հռովմէականների հաւատարմութեանը, աքսորի մի հրաման հանեց, որով բաւական գաղատիացի հայ հռովմէական եւ երեւելի ը նտանիք աքսորուեցին Կ. Պոլսից:

Ազգի հռովմէական հերձուածը, որ իրան բոլորովին անջատ մարմին էր համարում հայութիւնից, հռովմէական կղերի սադրանքին միտ դնելով՝ չհրաժարուեց առանձին ցեղապետ ունենալու գաղափարից եւ

նպատակին հասաւ ֆրանսիական եւ աւստրիական ղեսպանների միջամտութեան շնորհիւ: Այդ ղեսպանների միջնորդութեամբ սուլթանը բարեհաճեց արքայազններին հետ դարձնել եւ հռովմէականներին առանձին պատրիարք ունենալու արտօնութիւն տալ: 1830թ. սեպտեմբերի 30-ին Հռովմից հոգեւոր գլուխ նշանակուեց աւստրիացիների հպատակ Նուրիճան Հ. Անտօն, որն օտարահպատակ լինելով՝ միայն կրօնական պատրիարք ճանաչուեց, իսկ արքունի հրամանով քաղաքական պատրիարք նշանակուեց Մանուէլեան Հայր Յակովբ:

Ազգի ամբողջութեան համար այս պառակտումը բաւական հարուած կարող է համարուել, որովհետեւ այսօր Թուրքիայում Կ. Պօլսի Հայոց արքեպիսկոպոս-պատրիարքը, որ ներկայացուցիչ է Բ. Դրան առաջ նաեւ ղպտիների ու ասորիների համար, չի կարող ներկայացուցիչ համարուել մի խումբ հայերի, որ կրօնով բաժանուած են ազգի ամբողջութիւնից:

Մեր ազգի ներկայացուցիչները հոգեւորականներն են, մեր գործերը ղեկավարուում են ազգի ընդհանրութիւնից ընտրուած հոգեւոր անձանց ձեռքով. արդեօք հայ բողոքականները ու հայ հռովմէականները հաղորդակցուած են եւ կկամենա՞ն հաղորդակցուել այդ հոգեւոր անձանց ընտրութեանը, իբրեւ մի ազգ իրանց գործերը կհանձնեն՞ այդ ընտրուածի տնօրինութեանը: Դիցուք, այժմ պատրիարքը հոգեւորական լինելով, այլադաւան հայերը հեռանում են նրանից, եթէ աշխարհական լինե՞ր պատրիարքի պաշտօն կատարողը՝ նրանք նրան իրանց ներկայացուցիչ կհամարե՞ն: Կցանկանայի՞ն, որ իրանց դպրոցների, եկեղեցիների եւ այլնի գործերը ազգից ընտրուած ներկայացուցչի տնօրինութեամբ հոգացվէին:

Ազգը մի կենդրոն ունենալու է անշուշտ, եւ որովհետեւ մեծամասնութիւնը կազմում են հարազատ հայերը, իհարկէ այն տեղերը պէտք է համարել կենդրոն, ուր ազգը կկամենա կամ կամեցել է եւ է: Արդեօք այլակրօն հայերը յանձն կառնեն դառնալ դէպի այդ կենդրոնը իրանց գործերի մասին, թէ մէկը աչք պէտք է տնկի Հռովմի ճանապարհին, իսկ միւսը մի այլ տեղ՝ պատճառելով, թէ «կին ածի, ոչ կարեմ», միւսը թէ՛ «լուծս եղանց գնեցի» եւ այլն:

Մենք ուրախ ենք, որ հայ հռովմէականներից եւ հայ բողոքականներից կան ազատամիտներ, որոնք կրօնը ներքին համոզում համարելով՝ ճշմարիտ հայ հոգով աշխատում են ազգի համար: Ուրախ ենք դարձեալ, որ այժմ հայ բողոքականներից ու հայ հռովմէականներից շատերը բարեհաճում են իրանց կրօնական անվանը կցել հայ բառը, օրինակ՝ հայ կաթողիկ, հայ աւետարանական եւ այլն: Ուրախ ենք, որովհետեւ նրանք միջոց չունենալով յարուելու այն ազգի հետ, որի կրօնն ընդունել են,

Հաշտուեցին Հայ բառի Հետ, բայց աւելի ուրախ կլինէինք, եթէ դրանք պատիվ չհամարէին Հայ բառին կցել աւետարանական կամ կաթողիկ անունները: Այդ անունները Հայ բառին թունաւորում են, եւ այդ թոյնը թէ ինչ ներգործութիւն ունի՝ չեմ բացատրում այժմ: Բայց ցաւօք սրտի պէտք է ասել, թէ դեռ Ֆռանգ եւ նեմէց կոչուող Հայեր կան: Բարեկամներիցս մէկը մի անգամ պատմեց հետեւեալը. «Գաւառապետի աւագ օգնական մի Հայի Հետ Ալէքսանդրապօլի գաւառում մտնելով մի Հայ հռովմէական գիւղ՝ ակնկալում էինք, որ իբրեւ օտարազգի եւ տէրութեան պաշտօնեաներ լաւ հիւրասիրութեան պէտք է հանդիպէինք, բայց իբրեւ Հայ արհամարհանքի ենթարկուեցինք Ֆռանգ կոչուող Հայերից, նոյն արհամարհանքով վարուեց մեզ հետ գիւղի ծխատէր քահանան էլ: Եւ երբ մենք,-ասաց բարեկամս,-այս դէպքի մասին խօսք բացինք Աղէքսանդր վարդապետի մօտ, նա Պօղոս վարդապետին մեղաւոր հանեց, իսկ Պօղոսը՝ Աղէքսանդրին»: Այո՛, եթէ այլադաւան Հայերի հարիւրից տասը իրանց Հայ լինելը չեն ուրանում, մնացած իննսունը, բացի Հայ անուանից՝ ամեն անուն ուրախութեամբ կրել յանձն են առնում:

Վերը յիշեցի, որ մեր ազգից ուծացեալ իւրաքանչիւր հերձուած արհամարհանքով է նայում միւսի կրօնական պաշտամունքի վերայ: Կրօնական պաշտամունքի մէջ կան արարողութիւններ, որոնք զուտ ազգային են, եւ դա նրանից է, որ ազգերը ինչ կրօն որ ընդունել են, միշտ աշխատել են ազգային սովորութիւնների հետը խառնել իբրեւ արտաքին արարողութիւններ կամ ծէսեր՝ իրանց բուռն զգացմունքը արտայայտելու համար: Այս հանգամանքին նոյն իրանք՝ կրօնի վարդապետները, ներողամիտ աչքով են մտիկ տուել: Այսպէս, երբ նոր քրիստոնեայ դարձած հեթանոսների եւ հրէաների մէջ վէճ պատահեց թլպատութեան եւ անթլպատութեան համար, առաքեալներն ու երէցները երուսաղէմում ժողով կազմեցին եւ սահմանեցին, որ հաւատացեալ հեթանոսները պէտք է զգուշանան կուռքերի կերակրերից (զոհից), պոռնկութիւնից, մեռելոտիներից եւ արիւնից, եւ ազատեցին նրանց թլպատութիւնից ու հրէական ծիսական օրինակատարութիւնից: Պօղոս առաքեալը, որ ժողովին ներկայ էր ու սահմանեց, թէ թլպատութիւնն ու հրէական ծիսական օրէնքները քրիստոնէութեան հետ կապ չունեն, երբ հասաւ Դերբէ եւ Լիւստրա՝ հրէայ հաւատացեալ կնոջ եւ հեթանոս անհաւատ հօր զաւակ Տիմոթէոսին հրէական սովորութեան համեմատ թլպատեց, որ հրէաները աղմուկ չբառնան, չգայթակղուեն (Գործք Առաք., 15, 16):

Այս անցքից շատ լաւ յայտնի եղաւ, որ առաքեալները միայն քրիստոնէական կրօն, առաքինութիւն ու բարոյականութիւն էին քարոզում ազգերին՝ առանց ծէսերին ու արարողութիւններին ուշ դարձնելու: Ամեն

որ այնքան ազնուութիւն կունենայ խոստովանելու, թէ ազգային սովորութիւնները հարկաւոր է անկորուստ պահպանել եւ նրանց նշանախեցն անգամ զանցն առնելու չէ՝ ազգի առանձնայատկութիւնները ցոյց տալու համար: Ապա թէ ոչ՝ քրիստոնէութիւնը ինքնատիքեան զուտ բարոյականութիւն քարոզելով եւ մի աղբիւրից սկիզբ առնելով՝ պէտք էր, որ այժմ բոլոր քրիստոնեաները միեւնոյն ձեւով իրանց կրօնական պաշտամունքը կատարէին, բայց ոչ՝ այդպէս չեղաւ: Թէեւ բոլոր քրիստոնեաները ազգային եկեղեցի ունէին՝ իրանց եկեղեցու յատուկ բարերարներով, բայց բոլորն էլ միապէս քրիստոնեայ են՝ Քրիստոսի անունով մկրտուած, եւ մկրտութեամբ Քրիստոսին զգեցած լինելով:

Պողոս առաքեալը Գաղատացւոց գլխում (Գ., 27-28) ասում է. «Որք մի անգամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք, չիք խտիր ոչ հրէի եւ ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի եւ ոչ ազատի, ոչ արուի եւ ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս»: Այս գրելով՝ առաքեալը կամենում էր յայտնել հաւատացեալներին, թէ Քրիստոսի հաւատացողների մէջ չկայ խտիր՝ լինեն նրանք հրէայ թէ հեթանոս, ամենքն էլ Քրիստոսի անունով մկրտուած լինելով մի են: Եղաւ ժամանակ, որ հաւատացեալները նոյնիսկ առաքեալների օրով սկսեցին մեծաբանել միմեանց վերայ այն առաքեալի անունով, որի քարոզութեամբ ընդունել էին քրիստոնէութիւնը: Այդպիսի տարապարհակ կարծիքն անտեղի համարելու համար Պողոս առաքեալը ասում է. «Յայտնի եղաւ ինձ, որ մէկդ ասում է, թէ ես Պողոսեան եմ, եւ միւսն թէ՝ Ապօղոսեան: Մի՞թէ Պողոսը ձեզ համար խաչի վերայ բարձրացաւ կամ Պողոսի՞ անունով մկրտուեցիք» (Ա. Կորնթացւոց, 1, 11-15):

Սրանով առաքեալը կամենում էր այն ժամանակուայ համար հասկացնել, թէ թէեւ զանազան անձանց ձեռքով եւ զանազան հանգամանքների մէջ կրնդունի որեւէ մէկը քրիստոնէութիւնը եւ իւր կրօնական պաշտամունքը զանազան ձեւերով կկատարի, բայց մի Քրիստոսի անունով է:

Վերեւ յիշուածներից երեւում է, որ նոյնիսկ քրիստոնէութեան առաջին դարում հաւատացեալների ընկերութեան մէջ մտել էր խտիրը կրօնական ծիսակատարութեան ու անուանական յորջորջման նախապատուութեան մէջ: Այս խտիրը եւ անուանական յորջորջումը այնքան զգալի չէր մինչեւ չորրորդ դարը, որովհետեւ քրիստոնեաները ենթակայ լինելով հալածանքի՝ միջոց չունէին ծիսակատարութեան ու նախապատուութեան համար վէճեր յարուցանել: Եւ որովհետեւ քրիստոնէութիւնը քարոզում է երախտագիտութիւն, մարդկային բնական օրէնքն էլ նոյնն է տրամադրում: Այս իսկ պատճառով բոլոր քրիստոնեաները իւրաքանչիւր տարի կրօնի անունով նահատակուած առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դա-

րերի մարտիրոսների յիշատակները անխտիր տոնում են՝ նրանց սպանման օրը ի պատիւ նրանց երգեր ու աղօթքներ կարդալով եւ նրանց կենսագրութիւնը պատմելով, որով աւելի ազդեում են ժողովրդի վերայ, որ սովոր է յափշտակուել ու ոգեւորուել կրօնի համար նահատակողների սքանչելի պատմութիւնները լսելով: Այդ տեսակ տօները միշտ ունեցել են իրանց վսեմ նշանակութիւնը, երբ քրիստոնէութիւնը վտանգի մէջ է եղել: Մի մարտիրոսի նահատակութեան պատմութիւնը ոգեւորել է մի ամբողջ ազգութեան՝ կամ մեռնել քրիստոնեայի անունով, կամ ապրել՝ թոյլ չտալով խաչի թշնամիներին դիպչել քրիստոնէական կրօնին:

Երբ որ քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց արքունի պալատների մէջ, եւ ազգերը խմբովին քրիստոնեայ դարձան, կազմեցին ազգային եկեղեցի, ամեն մի եկեղեցի, բացի նախորդ դարերի մարտիրոսների յիշատակից, սկսեց տօնել նաեւ ազգային եկեղեցու բարերարների յիշատակը՝ յատուկ ծէսերով եւ արարողութեամբ: Եւ վերջ ի վերջոյ բանն այնտեղ հասաւ, որ եկեղեցին սկսեց երբեմն միւս եկեղեցու բարերար համարուածը փոխանակ տօնելու՝ նգովել, որովհետեւ սկսեց եկեղեցին իւր ազգային շահերին ծառայել, իհարկէ, իւրաքանչիւր ազգ իւր առանձին շահն ունի՝ հակառակ միւսին: Այսպէս, հայոց ազգը բացի Ս. Թադէոս ու Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալներից՝ հանդիսաւոր կերպով տօնում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօնը, որովհետեւ նրա շնորհիւ բոլորովին ընդունուեց քրիստոնէութիւն եւ ի յիշտակ իւր ապաշխարութեան դարձին՝ հինգ օր ծոմապահութեան կամ պահքով է անցկացնում այն օրերը, որ մեր Տօնացոյցի մէջ Առաջաւորաց պահք է կոչուում, որի վերջին օրը Յովնան մարգարէի եւ Նինուէի ապաշխարութեամբ ապրելու յիշատակն է կատարում:

Այդ պահքը միւս քրիստոնեայ ազգերը ոչ թէ պահում են, այլ զանազան թիւր մեկնութիւններ տալով՝ անգոսնում են մեզ: Յոյներն ու հռովմէացիները Ս. Վարդանանց յիշատակը չեն տօնում, որովհետեւ նրանք ազգային եկեղեցու հետ կապ չունեն, բայց մենք պէտք է տօնենք մեր քրիստոնէական պատմութեան մէջ այնպիսի մի դարագլուխ՝ յիշելու համար, երբ կրօնը պէտք է գնար, եւ ազգը զրադաշտական կրօն ընդունելով՝ պէտք է խառնուէր պարսից հետ եւ կորցնէր իւր ազգութիւնը: Այդ տօնը կատարելով՝ մենք ակամայ ատելութեամբ յիշում ենք յոյներին, որոնց ժամանակակից մեր կաթողիկոսը եպիսկոպոսների ու իշխանների հետ դիմեց, որ իբրեւ քրիստոնեայ օգնի կրօնական պատերազմի ժամանակ, իսկ յոյները աչք գոցեցին եւ տեղներից անգամ չչարժուեցին եւ ընդհակառակը՝ միացան պարսիկների հետ:

Պ. Ամիրխանեանը, ջատագով լինելով մինչեւ Ս. Սահակ Պարթեւը եւ Ս. Ներսէս Շնորհալին տեւող եկեղեցական ծէսերին, կարծում է, թէ այժմ Հայոց եկեղեցին այլ եկեղեցի է եւ ոչ Ս. Լուսաւորչի ու նրա յաջորդների

օրով եղածը: Նա մի քանի կցկտուր փաստերով կարող է գուցե տգէտներին հաւատացնել, բայց հասկացող հասարակութեանը՝ բնաւ ոչ: Պ. Ամիրխանեանը կարծում է, որ Հայոց Եկեղեցին չեղուել է իւր նախնական ուղղութիւնից: Ընդհակառակը, նախնական ուղղութիւնն է, որ արեւմտեան եկեղեցուն ստիպել է տալիս նայել մեր եկեղեցու վերայ իբրեւ հերետիկոսի: Նախնիների շաւղին հետեւելով՝ հայերը, բացի տիեզերական նախկին երեք ժողովներից, չընդունեցին մնացեալները: Այդ է պատճառը, որ Հունական եւ Հռովմէական եկեղեցիները հայերին պատկերամարտ էին համարում եւ ուրիշ բարութանք բարդում, թէպէտ մեր եկեղեցական աւանդութիւններին նայելով՝ նոյնիսկ Քրիստոսի ժամանակակից հայերն ընդունել են դաստառակը եւ յարգել, որը վկայում են բոլոր հայ պատմիչները, որոնց կարող է դիմել ամեն ոք ստուգութեան համար: Ինքը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանազիոս Եպիսկոպոսի մասունքները Յունաստանից բերելով՝ սովորեցրեց նորահաւատ հայերին յարգել եկեղեցու համար նահատակուողների նշխարները, իբրեւ նուիրական մնացորդ: Այս էլ ստուգելու համար կասկածողը թող դիմի հայ պատմիչներին:

Ես չեմ խօսում ամուսնութեան անհրաժեշտութեան մասին, բայց թէ եկեղեցու հայրապետները՝ նոյնիսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած, երբ իրանց նուիրել են հոգեւոր կոչման, փոխադարձ համաձայնութեամբ անջատուել են իրանց ընտանիքից՝ հետեւելով առաքելի այն խօսքին, որ ասում է. «Այլ կամիմ զձեզ անհոգս լինել, զի որ անկինն է, հոգայ զՏեառն, թէ որպէս հաճոյ լինիցի Տեառն: Եւ որ կանամբին է՝ հոգայ զաշխարհիս, թէ որպէս հաճոյ լինիցի կնոջ իւրում» (Ա. Կորնթ., է., 32-33):

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի՝ կնոջից հրաժարուելով իւր անձը առաքելութեան պաշտօնին դնելը եւ այսպէս Հայոց հայրապետութիւն անելը վկայում են հայ պատմիչները եւ նոյն ինքն Ուխտանէսը¹:

Հարկաւոր է կուսակրօնութիւն թէ ոչ՝ ես ժամանակ եւ միջոց չունեմ երկար ու բարակ քննել եւ իմ եզրակացութիւնը յայտնել: Միայն կիսնդրեմ ամեն բարեմիտ մարդու, որ ինքը վկայի՝ ամուսնացեալը աւելի սակաւապէտ կլինի, թե՞ չամուսնացեալը: Ո՞րն իւր կոչմանը բոլորովին անձնատուր կարող է լինել՝ ամուսնացեալը, որ պարտաւորուած է եւ իւր ընտանիքի մասին մտածել, թէ՞ չամուսնացեալը: Առաքելութեան պաշտօնին ո՞րն է աւելի յարմար՝ ամուսնացեալը, թէ՞ չամուսնացեալը: Պ. Ամիրխանեանը, եթէ ամուսնացեալ լինէր՝ կհամաձայնէ՞ր քարոզչութեան կամ հոգեւոր հովիւութեան համար գնալ բարբարոսների աշխարհը, ուր կեանքին սպառնում է ամեն վտանգ: Յայտնի է, որ մեր ազգը ցրուած

1 Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց: Հատուած Ա.: Վաղարշապատ, 1871, գլ. Կ., եր. 84:

է աշխարհի ամեն կողմով, նրանց հովուելու համար հարկաւոր է մարդ ունենալ. ազգը կկարողանա՞ր ամուսնացեալ հովիւների բազմադիմի պէտքերը հոգալ: Ազգային հաստատութիւնները, որ այժմ միայն վանքեր են մնացել, միջոց ունի՞ն ամուսնացեալ վանականների պէտքը հոգալ: Ես զեղծումների մասին խօսք չունեմ. ամեն բանում բացառութիւն կարող է գտնուել: Երբ հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին, քահանայապետութիւնը համարեա ժառանգական դարձաւ Ս. Գրիգորի յաջորդների մէջ: Յայտնի է, որ Ս. Գրիգորը, նախարարական սերունդ լինելով, ունէր եւ ստացաւ միջոց՝ իւր ժառանգների ապահով ապրելու համար, բայց երբ որ հայրապետական գահի վերայ բարձրացան ազգի ընտրութեամբ այնպիսի անձիք, որոնք ոչ մի հարստութիւն չունէին, եկեղեցական հայրերը նկատելով, որ ընտրուած անձիք փոխանակ իրանց ստանձնած պաշտօնով եկեղեցու օգտին ծառայելու՝ պէտք է եկեղեցին իրանց օգտին ծառայեցնէին, սահմանեցին, որ կուսակրօնները միայն բարձրանան եպիսկոպոսական եւ կաթողիկոսական աթոռների վերայ, որոնք կապուած չլինելով ընտանեկան կեանքի՝ կարող կլինեն եկեղեցու համար մտածել: Եթէ սրա համար միջոց լինի՝ մի ուրիշ անգամ:

Այժմ դառնամ բուն նպատակիս: Իմ կարծիքով կրօնական պառակտումն ազգի մէջ բաժանումներ է առաջացնում: Այդ բաժանումներն առանձին առանձին չահ եւ նպատակ ունենալով՝ միմեանց վնասում են, որով վնասում է ազգի ամբողջութիւնը: Կրօնի կամ խղճի ազատութիւն ասելով հարկաւոր է հասկանալ, որ պէտք չէ պախարակել, արհամարհել այսինչ կամ այնինչ ազգի եկեղեցու ծէսերը եւ արարողութիւնները եւ սրանով հակառակութեան որոմը ցանել ազգի կամ ազգերի ամբողջութեան մէջ: Հարկաւոր է հարգել իւրաքանչիւր ազգայնութեան զգացմունքով կազմակերպուած եկեղեցիների առանձնայատկութիւնները: Քարոզիչները, որ իրանց ընկերութիւնից հրահանգ ունէին քրիստոնէութիւնը տարածել ոչ քրիստոնեայ ազգերի մէջ, թող իրանց պարտքը ճանաչեն, վայրենի քրդեր եւ ոչ քրիստոնեայ ազգեր շատ կան, թող նրանց քարոզեն: Հայոց ազգը քրիստոնեայ լինելով եւ անդրանիկ եկեղեցին կազմելով՝ միանգամայն իւր շրջապատող ազգերից աւելի կրթուած է եւ պէտք չունի այլ քարոզիչների: Այդ քարոզիչները թող հասկանան, որ մեր Եկեղեցին էլ Քրիստոսի անունով մկրտելով իւր մանուկներին եւ Քրիստոսի Ս. Աւետարանի հոգով սնուցելով իւր զաւակներին՝ հոգու փրկութեան խորհուրդը կարող է մատակարարել, մեր Եկեղեցին ոչ մի պակասութիւն չունենալով հանդերձ՝ հայերիս համար միւս եկեղեցիների վերաբերութեամբ այն առաւելութիւնն ունի, որ Ազգային Եկեղեցի է: Յետին դպիրից սկսած մինչեւ կաթողիկոս ազգն է ընտրում, որոնք եթէ ազգային եւ

եկեղեցական իրաւանց հակառակ գործեն կամ առանց ազգի հաճութեան նորամուծ բաներ թոյլ տան եկեղեցու մէջ, կտուժեն կամ կզրկուեն իրանց պաշտօնից: Այս այսպէս լինելուց յետոյ մեր եկեղեցուց դուրս եկողը իւր ազգութեան իրաւունքը չի յարգում եւ կերպով իմն կորցնում է:

Եւրոպայում բողոքականութիւնը սկսեց Հռովմի պապի դէմ, որն աշխատում էր բոլոր ազգութիւնները սպանելով՝ մի հռովմէական ժողովուրդ գոյացնել: Եւրոպան բողոքաւոր էր պապի զեղծումների դէմ: Բողոքականութիւնը մեր մէջ ինչի՞ց կարողացաւ առաջանալ կամ պէտք է առաջանայ: Եւրոպան բողոքաւոր է, վասն զի քահանան Հռովմի շահուն գործիք է, եւ Հռովմն ինքն է նշանակում քահանայ: Իհարկէ, Հռովմի շահերը հակառակ են գերմանացիների, ֆրանսիացիների եւ այլ ազգային շահերին, բայց մեր հայերի մէջ, սկսած վերին պաշտօնեայից մինչեւ ստորին սպասաւոր, ազգն է ընտրում եւ իւր եկեղեցին յանձնում է նրանց կառավարութեանը, որ կառավարեն առանց ազգային ծէսերից, արարողութիւններից եւ կանոններից շեղուելու: Նրանք, ովքեր հեռանում են ազգային եկեղեցուց, իրանց իրաւունքից զրկուելով ու՞մ դէմ են բողոքաւոր՝ ա՞զգի դէմ, թէ՞ հոգեւորականների, որոնք ընտրւում են ազգից:

Բողոքականները իրանց աւետարանական են կոչում. ո՞ր քրիստոնեայ եկեղեցին է, որ աւետարանական չէ, մի՞թէ հայերը քրիստոնեայ լինելով Ս. Աւետարանը չեն ընդունում. քա՛ւ լիցի: Հայերը կարող են աւելի աւետարանական կոչուել, քան մի որեւէ ազգ, որովհետեւ ամեն դէպքում Ս. Աւետարանին են դիմում:

Կրօնի կատարեալ ազատութիւն այն ժամանակ կլինի, երբ ամեն մարդ ինքնաբերաբար, առանց կանխակալ կարծիքների եւ հետեւողութեամբ, ամենայն ազատամտութեամբ, այս կամ այն կրօնը կընդունի:

Քանի որ մի ուրիշը պէտք է կրօնի սկզբունքը ազդի եւ ամեն ջանք գործ դնի իրան հետեւորդներ հրապուրելու, կրօնի ազատութիւն բառը միայն լոկ գաղափարական մի ոճ կմնայ, մի որոգայթ, որով պէտք է ջանան իրանց որսը շատացնել նրանք, որոնք կրօնի ազատութեան պատրուակով ուրիշի կրօնական պաշտամունքը անգոսնում են եւ ուրիշի համոզումը զանազան աններելի խաբեբայական միջոցներով բռնաբարում:

Ոչ մի եկեղեցի թող չկարծի, թէ փրկութիւնը միայն իւր եկեղեցով է լինելու: Ընդհանուր եկեղեցին կազմող առաքելական ամեն եկեղեցի բաւական է, որ նա հիմնուած լինի քրիստոնէական սկզբունքով եւ Քրիստոսի անունով, կարող է իւր ժողովրդի հոգեւոր կարիքը հոգալ: Եկեղեցիների առանձնայատկութիւնները կայանում են առաքելական յաջորդութեան հետ, նաեւ ազգային ծէսերի ու արարողութիւնների մէջ, ազգային այդ յատկութիւնը եկեղեցուց շորթել յանդգնողը ազգային սովորութիւննե-

րի դաւաճան է: Յանկալի էր, որ մեր ազգի պարզամիտ ժողովուրդները ազգային սովորութիւնների այդ դաւաճաններին լաւ ճանաչէին եւ ըստ այդմ հետները վարուէին: Մոռացայ յիշել՝ ի պատասխան պ. Ամիրխանեանի այն կարծիքին, որով նա ջատագով է հանդիսանում մինչեւ Ս. Ներսէս Շնորհալի եւ Ներսէս Լամբրոնացի տեւող եկեղեցական ծէսերին. այսքանը միայն: Եթէ պ. Ամիրխանեանը եւ իւր համամիտները համակրում են մինչեւ այդ Ներսէսները տեւող մեր եկեղեցուն, թող հաւատան, որ Ս. Ներսէս Շնորհալուց յետոյ մեր եկեղեցին ոչ մի փոփոխութիւն չի ստացել: Եթէ տարակուսեն այդպիսիները, թող դիմեն պատմութեանը, որին հմուտ է ձեւանում պ. Ամիրխանեանը:

ՄԵՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ¹

Բանակուիլը բուն հայկական եկեղեցու եւ այլակրօն հայերի մասին մեր լրագրների մէջ երկար ժամանակից յետոյ մեծ տեղ բռնելով՝ շատ կենսական խնդիրներ բոլորովին մոռացութեան են տրուել: Յուզուած խնդիրը երբէք պարզուէլու չէ, որովհետեւ մեր լրագրները փոխանակ խնդիրը պարզաբանելու համար ջանալու՝ միմեանց օձիքից են քաշքաշում: Ցանկալի էր, որ վերջ տրուէր այդ բանակուիլին, եւ մեր լրագրները զբաղուէին լինելիք ուսուցչական ժողովի նպատակով, իրանց էջերը բանային այն յօդուածների համար, որոնք կարող էին նպաստել յիշեալ ժողովի նպատակներին: Ցանկալի էր, որ մեր լրագրները ուսուցչական ժողովի նպատակը բազմակողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ, իբրեւ մի մտածուած նիւթ, առաջարկէին նորան, որ առանց երկար ու բարակ, միեւնոյն ժամանակ նպատակին չվերաբերուող խորհրդածութեան ու տարադէպ վիճմունքների՝ մի որոշ եզրակացութեան հասնէր: Վերջապէս, ցանկալի էր, որ մեր լրագրները ուսուցիչներին նախապատրաստէին լինելիք ժողովի համար: Ահա այս է այժմ մեր բոլորիս սրտի ցանկալի խնդիրը, որով պէտք է որոշուի հայ դպրոցների վիճակը:

Իմ այս յօդուածի նպատակն է առիթ տալ մեր լրագրներին զբաղուել լինելիք ժողովով, իմ նպատակն է սորանով գրգռել բոլոր ուսուցիչներին կամ դպրոցով հետաքրքրուող անձինքներին իրանց դիտողութիւններն ու նկատողութիւնները ի լոյս հրատարակել: Ուսուցչական ժողովի նախապատրաստութեան համար Մշակը մի անգամ հրաւէր կարգաց, բայց թէ՛ ինքը եւ թէ՛ ընթերցողները շուտով մոռացան այդ հրաւերը, եւ ոչ ոք ոչինչ չխօսեց: Միայն պ. Տիգրան Փիրումեանը Մշակի 230-րդ համարի մէջ «Հայոց լեզուի դաստիարակութիւն» վերնագրով յօդուածը տպելով՝ խոստացաւ մի շարք յօդուածներ լոյս ընծայել այդ խնդրի մասին:

Մեր դպրոցական պատմութիւնը ահա տասը տարի է, որ նոր շրջան է սկսել: Ահա տասը տարի է, որ դպրոցական գործով զբաղուողները ամեն ջանք գործ են դնում դպրոցները յարմարեցնել այն սկզբունքին, որ «ուսումը լինի լուրջ, մանուկը՝ գուարթ»: Եւ համարեա թէ մասամբ իւրք այս պարոնները հասել են իրանց նպատակին: Այսպիսի անձանց անունները անմոռանալի կմնան, իսկ նոցա վաստակը պէտք է անկեղծօրէն խոստովանել, որ գոհացուցիչ է:

¹ «Արարատ», 1881, էջ 56-73: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

Աշխարհի օրէնքն է միշտ կատարելագործուել եւ միշտ յառաջ գնալ. այդ օրէնքին ամեն ոք հետեւում է: Հայերն էլ պէտք է հետեւեն եւ հետեւում են: Մեր այժմեան դպրոցները հակապատկերն են այն դպրոցների, որոնք տասը տարի առաջ գոյութիւն ունէին: Այն ժամանակ մանուկը պարտաւորուած էր առանց հասկանալու բերան սովորել այն, ինչ որ ուսուցիչը նշանակում էր կամ թելադրում: Այն ժամանակ, սակաւ բացառութեամբ, դասագրքերը գրաբար լեզուով էին գրուած, դասաւանդութիւնը նոյնպէս գրաբար՝ աշխարհաբարի թարգմանութեամբ էր կատարւում: Հայոց պատմութիւնը անցնում էին պ. Երզնկեանի շարադրած գրքի վերայ, Սրբազան պատմութիւնը՝ Արթ. Իսահակ քահ. Սահառունու գրքի վերայ, քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ կամ Ալամդարեանի եւ կամ Մսերի գրքերի վերայ, քերականութիւնը՝ ընդհանրապէս Հ. Միքայէլ Չամչեանի ու Սալլանթեանի գրքերի վերայ[55], որոնք գրաբար էին, իսկ աշակերտները պարտաւորուած էին թութակի պէս բերան անել՝ առանց հասկանալու: Բարեբաղդաբար, այդ գրքերը այժմ մեր գրադարանների զարդն են ու դպրոցական դասագրքերի հանգուցեալ կամ զառամեալ պապերը:

Եթէ չեմ սխալւում, աշխարհաբար լեզուով դասագրքի գոյութեան սկզբնապատճառը տաճկահայերն եղան: Նոցա շաւղով գնալով ռուսահայքը եւ քայլ առ քայլ հետեւելով եւրոպացւոց արդի մանկավարժութեան կանոններին՝ աւելի յառաջ գնացին, հետզհետէ կատարելագործուած դասագրքեր ու մանկավարժական մատեաններ ի լոյս ընծայելով: Գործը արտաքուստ շատ գոհացուցիչ դրութեան մէջ է: Համեմատաբար հայոց մէջ դպրոցական խնդրով աւելի զբաղւողներ կան, քան իրանց շուրջը գտնվող միւս ասիական, օրինակ՝ պարսիկ, տաճիկ եւլն., ազգերի մէջ: Արտաքուստ՝ ասացի ուրեմն, ներքուստ գոհացուցիչ դրութեան մէջ լինելը՝ տարակուսելի է կամ կարծելու է, որ համապատասխան չէ արտաքինին: Ոչ ոք չէ կարող ուրանալ այժմեան դպրոցների համեմատաբար գոհացուցիչ դրութիւնը հների վերաբերութեամբ, ոչ ոք լաւը չի արհամարհիլ, ոչ ոք չի ցանկանալ բծախնդիր Զոհիլոսի պատուին արժանանալ՝ ոչ ինչ բանի չհաւանելով, բայց որովհետեւ մարդուս համար բնածին է միշտ իւր ունեցած վիճակովը գոհ չլինել եւ միշտ ջանալ դէպի յառաջ, դէպի կատարելագոյնը, այդ իսկ պատճառով ցանկալի էր, որ մեր դպրոցները աւելի կատարեալ ծրագիր ու վարչութիւն ունենային: Նկատելով մեր դպրոցների ներքին կազմուածքը, առարկանների դասատուութիւնը՝ տեսնում է, որ մեր դպրոցները շատ զգալի պակասութիւններ ունեն. դեռ խօսքը գործ չի դարձել: Ծանաչում եմ այնպիսի մարդ, որ մանկավարժական թերթ էր հրատարակում եւ իւր թերթը լցնում էր մանկավարժութեան այս կամ այն նախագծով, թէ լուսամտները որ կողմից

եւ ինչպէս պէտք է բանալ, քանի խորանարդ արշին տարածութեան մէջ որքան աշակերտներ պէտք է տեղաւորել եւլն.: Բայց այդ մարդը բնաւ ուշ չէր դարձնում իւր յատուկ դպրոցի վերայ: Դասարանը շաբաթը մի անգամ էր աւելվում: Նստարանները, որոնց վերայ երբեմն 18-20 տարեկան պատանիներ էին նստում, յատկացուած էին 6-9 տարեկան մանուկներին: Վերջապէս, գործը խօսքին համապատասխան չէր: Ամենից շատ աչքի էր ընկնում ձեւապաշտութիւնը, որը շատ անգամ չէ յարմարւում դպրոցական աշակերտների դրութեան եւ ուսուցչի հանգամանքին:

Ձեւապաշտութեան համար այսինչ առարկան դպրոցի մէջ ընդունում են դասախօսել, իսկ այնինչը՝ ոչ, աշակերտների հետ այս կամ այն յարաբերութիւն ունենալ: Բայց պէտք է գիտենալ՝ ինչ որ անհրաժեշտ չէ, նորա համար աշխատելը ժամավաճառ լինել է: Ինչ որ բնական չէ՝ ձանձրալի, տաղտկալի եւ միանգամայն զզուելի է: Հետեւում է, որ պէտք չէ չափազանց ձեւապաշտ լինել, պէտք է հանգամանքների առաջ խոնարհուել: Հայոց համար մանկավարժութեան գործով զբաղուողները Եւրոպայում ընդունուած ձեւերը հայ դպրոցների մէջ պատուաստելու համար պէտք է ի նկատի ունենան նախ՝ եւրոպացու եւ հայի մէջ եղած զանազանութիւնը, նոցա ընտանիքի հանգամանքը, այդ երկու այլատարազ մարդիկների ու նոցա ընտանիքի մէջ սկզբնական կրթութիւն ստացած մանուկները, եւ ապա՝ ջանային Եւրոպայից փոխ առաձները յարմարացնել տեղական հանգամանքին:

Թւում է, թէ մեր մանկավարժները այդ հանգամանքին շատ սակաւ են ուշ դարձնում, վասն զի ինչ որ կարգում կամ լսում են, իսկոյն իբրեւ անհրաժեշտ օրէնք աշխատում են մտցնել դպրոցների մէջ կամ առանձին բրօշիւներով, կամ դասագրքի յառաջաբանով, որ շատ անգամ դասագրքից աւելի տեղ է բռնում: Դասագրքերը առհասարակ թարգմանութիւն են, եւ պ. թարգմանիչները ուշ չեն դարձնում գոնէ յարմարացնել հայ կեանքին: Օրինակ, պ. Տ. Ղեւոնդեանը իւր «Մայրենի լեզու»-ի[56] Գ. տարում աշունը նկարագրելիս աշնան յայտարար համարում է ցորենի եւ այլ հացահատիկների հասնելը: Յայտնի է, որ մեր երկիրը, ուր խաղողն ու դեղձը, բամբակն ու քնջիթը հասնում են, հացաբոյսերը ոչ թէ աշնան սկզբում, այլ գարնան վերջին կամ ամռան սկզբին արդէն հնձւում են: Իսկ աշնան սկզբին, կալից կուտից պրծած այգիներով են զբաղւում՝ աշնանային պտուղները հետզհետէ ժողովելով, խաղողը կթելով եւլն.: Իսկ լեռնադաշտակներում, ուր հացաբոյսերը աշնան սկզբին են հասնում, այնտեղ ոչ խաղող կայ եւ ոչ մինչեւ անգամ վաղհաս կեռասը: Ահա այսպիսի անընտրութիւն գրեթէ միշտ նկատւում է դպրոցական ամբողջ կազմուածքի մէջ:

Հայ մանուկները պարտաւորուած են սովորել այն կարգով, որով սովորում է եւրոպացի մանուկը, առանց միտ դնելու, թէ եւրոպացի մանուկը նախ քան դպրոց մտնելը ընտանիքի եւ, ինչպէս այժմ ընդունուած է ասել, մանկական պարտէզների ու ծաղկոցների մէջ կրթութեամբ բաւական պատրաստ է լինում դպրոցական շրջանին յարմարուելու: Նա արդէն գիտէ կարգավարութիւն եւ ամեն բան իւր ժամանակին անելը, նորա ձեռքերը վարժ են քանոն ու մատիտ բանեցնելուն, նա գիտէ վերջապէս խաղալու ու լսելու ժամանակները, նա գիտէ խնդալու ու սովորելու ժամանակները: Այսպիսի հարուստ պաշարով եւրոպացի մանուկը մտնում է դպրոց ու սկսում է յատկացեալ գործը՝ առանց զգալի ծանրութիւն դառնալու ուսուցչի վերայ: Բայց մերոնք այդ պատրաստութիւնները չունեն, հազար կրկնիր այն, ինչ որ իւր կարողութիւնից վեր է. նա չի հասկանալ եւ չի ըմբռնի: Գիտեցողին մէկ, չհասկացողին ու չգիտեցողին՝ դար ու զուռնայ:

Ընտանիքը, ուր մեր մանուկները մեծանում են, մանաւանդ գիւղերում, այն խնամքը չունեն իրանց զաւակների կրթութեան վերայ, որ դուք պատրաստ լինեն ենթակուելու եւ յարմարուելու դպրոցական կեանքին: Այսպիսի ընտանիքի մէջ մանուկը եթէ մինուճար է, իւր ամեն շարժումների մէջ բոլորովին անկախ է լինում, նորան չողորթութում են ու փայփայում, նորա բոլոր տեղի ու անտեղի պահանջները կատարւում են, որովհետեւ մանուկը երես առած է, նորան չէ ասել՝ չի լինիլ, ապա թէ ոչ՝ նա իրան պատահած իրեղէնները կկոտրատէ, ոտները գետնովը կտայ եւ կսկսի իւր ղընջ-ղընջոցն ու գոռոցը: Իսկ եթէ մինուճար չէ, կա՛մ սարսափելի կերպով ստրկահոգի է լինում թմրած ու բթացած ուղեղով, եւ կա՛մ՝ չափազանց պրտկերես ու յանդուգն:

Այդ երկու ծայրայեղ յատկութիւնները նոքա ստանում են, առաջինը՝ եթէ թուրակազմ է եւ ծեծի բռնուցքի չի դիմանում, իսկ վերջինը՝ եթէ պնդակազմ է, եւ ծեծն ու քոթակը իւր համար սովորական են դարձել՝ իւր նպատակին հասնելու համար կամ հասնելուց յետոյ: Հայ դպրոցները, որ ըստ բաւականին յարմարեցրած են արդի եւրոպական մանկավարժութեան սկզբունքին, այժմ այդ տեսակ մինուճարներով, ստրկահոգի, թմրած ու բթացածներով եւ պրտկերես յանդուգն մանուկներով են լցուած, որոնց հետ պէտք է վարուել ամենայն զգուշութեամբ՝ առանց մանկավարժութեան կանոնի մի յովտի դէմ մեղանջելու: Հայ մանուկը ընդունւում է դպրոց, նա չգիտէ ոչինչ՝ ո՛չ դպրոցական կարգապահութիւն, ո՛չ ուսուցչի եւ ո՛չ իւր ընկերների հետ ունենալիք յարաբերութեան ձեւը, նորա ձեռքերը միայն սովոր են զբաղուել մի խաղալիքով, նորա իւրաքանչիւր անդամը անհաշիւ կերպով շարժւում են, նա դեռ չի

կարողանում իշխել իւր վերայ: Նա տան մէջ սովորած լինելով ծեծկուել իւր եղբայրների ու քոյրերի հետ եւ մատնել նոցա այս կամ այն չարութեան մէջ՝ նոյնը կրկնում է եւ դպրոցում աւելի ազատութեամբ, վասն զի ծնողների կամ ընտանիքի մեծ անդամների թաթալոշների փոխարէն իւր առաջին կանգնած է տեսնում ուսուցչին, որ «սո՛ւս, երեխա՛յք, խել՛օք կացէք» բառերից ու խնդրելուց աւելի ոչինչ չէ կարող ասել: Նորան նպաստում են իւր չարութիւնը շարունակել բազմաթիւ ու բազմատեսկ բնաւորութեամբ ընկերները, դպրոցի կահ կարասիքը եւ նստելու յարմարութիւնը: Տան մէջ նա ծալապատիկ նստելով՝ համարեա կիսով չափ անդամալոյծի դիրք էր ստանում, եւ միայն ձեռներն ու գլուխն էր շարժում, իսկ դպրոցում նստարանների վերայ նստած կախ ոտներով՝ գրեթէ բոլոր մարմնով շարժւում է: Ահա այսպիսի մանուկներին՝ նոցա դպրոց մտնելու առաջին օրից, պէտք է ուսուցիչը կարդացնէ այբ-բեն, հեգել տայ եւ ըստ նոր ձեւի մանկավարժութեան՝ հնչածը կամ հեգածը գրել կամ խազել: Ես չեմ կամենում ոչինչ ասել հնարաւորութեան մասին, կարող են ընթերցողները իրանք եզրակացնել:

Մեր մանկավարժները պնդում են, որ դեռ տառը չհեգած՝ պէտք է նորա ձեւը մանուկին խազել տալ: Այդ այնպիսի մի պահանջ է, որի անհրաժեշտութիւնը ամեն ոք կիսոստովանի, բայց գործին արտաքուստ չպէտք է մտիկ տալ, չպէտք է այն հանգամանքն էլ աչքի առաջ ունենալ, թէ մեր վերեւ յիշած մանուկները կկարողանա՞ն արդեօք իշխել իրանց անդամների վերայ, կկարողանա՞ն ըմբռնել ուսուցչի բացատրութիւնները, թէ գլուխը քաշ արած, մատներով կաւիճը կպտտեն ապուշ ապուշ գետնին, գրասեղանին կամ ուսուցչի երեսին մտիկ տալով, եւ ի պատասխանի ուսուցչի բոլոր ջանքերին (դիւրմբռնելի կացուցանել ուսանող աշակերտի համար իւր պատմածը), աշակերտը իւր մանկական անմեղ ու անմիտ ժպիտով բաւականութիւն կտայ ուսուցչին, որ նոյն բանը հարիւր անգամ կրկնելուց ու ձեւացնելուց յետոյ թէպէտ չուզենայ էլ արտաքուստ իւր գայրոյթը եւ ձանձրոյթը արտայայտել՝ արդէն գայրացած ու ձանձրացած է իւր փոքրիկ ընկերի բթամտութիւնից:

Ինչ սոսկալի վիճակ. մարդս չկարողանայ իւր հոգւոյ կիրքը արտայայտել: Ինչ պախարակելի՞ գործ, առանց դիմացինի հոգւոյ կարողութիւնը չափելու, ձեւապաշտութեան հետեւելով բացատրութիւններ ու նկարներ անել, եւ պարտաւորել, որ խեղճ վեց տարեկան գռեհիկ մանուկը ըմբռնի ու նկարի, իսկ երբ չկարողանայ ըմբռնել՝ բթամիտ եւ ապուշ անուանել, չէ՞ որ, երբ աշակերտը առաջին անգամից ընկճուեց, առաջին անգամից ընդարմացաւ, էլ կկորցնի այն վստահութիւնը, թէ կարելի է դեռ սովորել, կկորցնի ուշիմութիւնը, կթուլանայ եւ սովորելու համար

մի անպէտ եւ ապուշ տղայ կղառնայ: Կկորցնի կայտառութիւնը, եւ երբ ուսուցիչը դէպի այսպիսի մանուկը դառնայ, նա (մանուկը) իւր անձը մի անելանելի լաբիրինթոսի մէջ կերեւայ եւ ջանք կանի իւր օձիքը ինչեւեցէ՝ հնարքով ուսուցչի ձեռքից ազատել: Ըստ իս, զայրացած լինել, բայց պարտաւորուել ձեւի համար ուրախ դէմք ցոյց տալ՝ տաժանելի ստրկութիւն է պարտաւորողի կողմից, իսկ բռնակալութիւն՝ պարտաւորեցնողի կողմից: Պատրաստութիւն չունենալ մի ինչ որ գործ կատարելու, հարկադրուել անպատճառ խաթրով թէ՛ զօռով կատարել՝ քաղաքավարի բռնակալութիւն է, իսկ չկարողանալ կատարելը բթամտութեան արդիւնք կոչիլը՝ բթամիտ ուղեղի ծնունդ պէտք է համարել:

Մեր երիտասարդ ուսուցիչները, մանկավարժները եւ սկզբնական դասագիրք պատրաստողները, որ ամեն դէպքում հետեւում են Եւրոպայի եւ յատկապէս Գերմանիայի մանկավարժութեան, որոնց խօսուածքի ու գրուածքի մէջ եւրոպական երեւելի մանկավարժների անունները յաճախ կրկնւում են, զանցառութեան տալով վերոգրեալ հանգամանքը, այսպիսի դէպքում կամ վարժապետին եւ կամ աշակերտին անընդունակ համարելով իրանց պաշտօնին՝ մէկն ու մէկին արտաքսում են կամ պարտաւորացնում նոյն տանջանքը երկուստեք կրելու:

«Երկու չարեաց փոքրագոյնն է ընտրելի»: Որչափ ես գիտեմ կամ կարգացել եմ (որովհետեւ ինչպէս մեր մանկավարժներից շատերը, նոյնպէս եւ ես, ո՛չ Եւրոպա եմ գնացել եւ ո՛չ գերմանական մանկավարժութեան գործնականին ականատես եղել), Եւրոպայում սկզբնական դպրոցները ունեն դեռ մի նախապատրաստական դասարան երկու բաժանմունքով, որոնք հայերէն լեզուով կոչւում են ընտանիք եւ մանկական պարտէզ կամ ծաղկոց, որոնց առաջինի կրթութիւնը ասւում է ընտանեկան կրթութիւն, որ շատ մեծ ներգործութիւն ունի մանուկների վերայ նոցա ամբողջ կեանքում: Այդ ընտանեկան կրթութիւնը մերոնց մէջ չկայ կամ շատ սխալ սկզբունքի վերայ է հաստատուած, եթէ կայ էլ:

Մանկական պարտէզը այն տեղն է, ուր մանուկը մօր փաղաքշական գուրգուրանքի ու տնային բոլորովին ազատ կենցաղավարութեան հաճոյքից հեռանալով՝ ընտելանում է բոլորովին այլ հաստատութեան, որ իւր մայրական տան հետ ոչինչ կապ չունի: Նա աննշմարելի կերպով վարժւում է այնպիսի կանոնների, որոնք թէեւ նորա ունեցած անկախութիւնը չափաւորում են, բայց ընկերութեան համար մի դուրեկան անդամ են պատրաստում, այնպիսի անդամ, որի ներկայութիւնը ոչ մի բանի արգելք եւ խանգարիչ չի լինում: Վերջապէս, մանուկը հենց առաջին անգամ պարտաւորւում է ամեն բան իւր ժամանակին անել՝ փոխանակ ի հաճոյս խաղալու, անգիտակցաբար «հաց կամ փափա՛յ» աղաղակելու: Մանկա-

կան պարտէզ ունենալու սկզբունքը մի երկու տարի յառաջ մեր պարբերական թերթերում երկար խօսակցութեան առարկայ դարձաւ, բայց չուտով էլի լռութեան վարագոյրի տակ մտաւ՝ առանց կարծեմ էական մի արդիւնքի:

Մեր ծխական դպրոցների պէս հաստատութիւններում կամ մեր հասարակութեան մէջ ընդհանրապէս դժուար է մանկական պարտէզի սկզբունքը հասցնել. այդ ամեն ոք կխոստովանի: Բայց չէ՞ր կարելի արդեօք դպրոցների մէջ այնպիսի կանոն դնել, որ աշակերտները միանուագ ընդունուէին: Նորամուտ փոքրահասակ երկսեռ աշակերտների համար մի սենեակ յատկացուէր, որ դասերի ժամանակ այդ փոքրիկ բաշի-բոզուկները ըստ կամաց զբաղուէին թեթեւ խաղերով. օրինակ՝ թուղթ ծալելով, կոլորելով եւ այլ այնպիսի բաներով, որով պարտաւորուած լինէին լռութեան վարժուել: Այդ ժամանակ կարելի էր նոցա վարժեցնել քանոն ու մատիտ գործածելու մէջ, քարետախտակ ու քարագրիչ բանեցնելուն: Առաջիններով մանուկները կսովորէին տողել որչափ կարելի է ուղիղ, իսկ վերջիններով նոցա մատները կվարժուէին գծելուն կամ նպատակաւոր խազեր անելուն՝ ըստ թելադրութեան հսկողի, որովհետեւ նորանկ աշակերտները, որոնք ոչինչ պատրաստութիւն չունեն նպատակաւոր գծեր քաշելու եւ պարտաւորուում են անպատճառ հենց առաջին օրից հնչած տառը ձեւակերպել, նոքա անընդունակ են լինում այնուհետեւ կանոնաւոր եւ վայելուչ գիր գրելուն: Մանուկները համոզուած լինելով, թէ գիրտեն արդէն տառերը գծել կամ ձեւակերպել, էլ ուշ չեն դարձնում այդ գծերը գեղեցկացնել, մինչդեռ հին ժամանակներում ամենաընտիր եւ կանոնաւոր գրողներ կային. այժմ դրանք հազուագիւտ են:

Ես տեսել եմ աշակերտներ, որ չնայելով երեք չորս տարի է՝ կարդում եւ գրում են, այնուամենայնիւ դեռ չգիտեն, թէ ինչ տառը տողի որ տեղից սկսելու է. ր տառի վերջին ծայրը տողի վերայ են վերջացնում, իսկ ժ տառը տողից սկսուելով՝ դարձուածքը տողամիջումն են թողնում: Այդ նորանից է, որ մանուկները նախ քան գրելը վարժուած չեն լինում տառերի էական գծերին, եւ ուսուցիչները նկատելով, թէ ուղղագրութիւնը տեղն է, միտ չեն դնում տառերի ձեւակերպութեան գեղեցկացնելուն: Մանուկներից յաջողակներին կարելի էր առանձին մի կարգ բաժանել եւ նոցա վարժել գրերի էական գծերի հետ այնպէս, որ նոքա կարողանային տիրել իրանց ձեռքերին այնչափ, որ ուսուցչի նկարած ու հնչած տառը իրանք հնչելուց յետոյ կարողանային ձեւակերպել: Վերոյիշեալ կրթութիւնը, որ կարելի է սահմանափակել մի ուսումնական տարուայ շրջանով, մանուկին կպատրաստէին կարգալ սկսելու համար ամենայնամար մի անձն, ուսուցանելու ժամանակ խեղճ ուսուցիչը շատ մեծ դժուար-

րութիւն չէր կրիլ եւ սրտամաշ չէր լինիլ, պարտաւորուած լինելով ըստ մանկավարժութեան օրինաց, իւր հոգու անմխիթար տրամադրութիւնը ուրախ դէմքով արտայայտել: Գուցէ մտքովս անգամ չանցնէր այս՝ ինչ որ գրում եմ, եթէ փորձը իմ վերայ էլ կրկնուած չլինէր:

Այս տաժանելի դրութիւնը ունեցել են կարծեմ այն բոլոր անձինքը, որոնք մեր դպրոցների փոքր մանուկների հետ գործ են ունեցել: Մեր ծխական դպրոցները, որ երկու դասարանից են բաղկանում, իւրաքանչիւրում տասնաւոր դասակարգութիւններ ունենալով՝ այս դրութեամբ հենց առաջին տարուանից ի շատէ կարգի կմտնէին: Նախակրթարանից յաջողակները մի տարուց յետոյ անցնելով առաջին դասարանը, այդ դասարանի առաջին տարեընթացքը մտնելով մայրենի լեզուի կամ մի այլ յարմարագոյն այբբենարանի Ա. տարին՝ միայն առանց ուրիշ առարկաներով ծանրաբեռնուելու սովորէին: Երկսեռ մանուկներին միասին կարելի է թողնել մինչեւ Ա. դասարանի Բ. բաժանմունքը կամ տարեընթացքը, որոնց տարիքը չեն թոյլ տայ ոչինչ կեղակարծ ենթադրութիւնների մէջ մտնել:

Այնուհետեւ, յաջող պատրաստութիւնից յետոյ տղայքը՝ տղայոց, իսկ աղջկերքը՝ օրիորդաց դպրոցների Ա. դասարանի Բ. տարեընթացքը մտնելով՝ պարտաւորուէին սովորել մայրենի լեզուի Բ. տարին, ռուսերէն այբբեն եւ հետզհետէ յառաջ գնալով՝ կարդալ, գրել ու հասկանալ կարգացածը, կրօնից պարտաւորուէին մի քանի թեթեւ աղօթքներ բերան սովորել: Յաջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասարանի Ա. տարեընթացքը մտնելով՝ մանուկները սովորէին մայրենի լեզուի Գ. տարին՝ դասները պատմելով ու գրելով, քերականական մասնբանիները ջոկելով, ռուսերէնից՝ ընթեռնելով ու թարգմանելով, կրօնից սովորէին Սրբազան պատմութիւնը մինչեւ Յիսուս Քրիստոսի ծնունդը համառօտ ու պարզ կերպով, հայոց պատմութիւնից սովորէին համառօտապէս մինչեւ Արշակունեաց հարստութեան վերջը, իսկ աշխարհագրութիւնից՝ բնական մասը պարզ եւ մեկին կերպով:

Յաջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասարանի Բ. տարեընթացքը մտնելով՝ մանուկները սովորէին հայերէն լեզուից ինչեւիցէ մի յարմարագոյն ընթերցարանի վերայ քերականական կանոններ, նախադասութիւնների բաժանումն ու վերլուծութիւն եւ շարադրել ուսուցչի թելադրած առակներ կամ պատումներ: Բ. դասարանի Բ. տարեընթացքում պէտք է աշակերտներին ընտելացնել մեր նախնեաց մատենագրութեան լեզուին՝ պարզ գրաբար մատենաններ (օրինակ՝ Ս. Աւետարան, Եղիշէից՝ ոգեւորող ընդ նմին եւ հասկանալի տեղերը) կարդալ եւ աշխարհաբար թարգմանել տալով, կրօնից սովորէին Յիսուս Քրիստոսի կեանքը այս աշխարհի վերայ, Քրիստոնէական եկեղեցու կազմակերպութիւնը, Քրիստոնէայ եկե-

ղեցու հաւատոյ հանգանակը՝ Հաւատամքը) եւ եկեղեցու խորհուրդները իրանց իմաստով, ազգային եկեղեցու առանձնայատկութիւնքը եւ ներկայ դրութիւնը՝ համառօտ եւ մեկին կերպով, ռուսերէնից՝ սովորէին կարգալ վարժ, թարգմանել, մասնաւորապէս որոշել, նախադասութիւններ կազմել ու գրել, հայոց պատմութիւնից՝ սովորէին մարգպաններից սկսելով մինչեւ մեր ներկայ ժամանակը համառօտ եւ մեկին տեղեկութիւնները միայն, իսկ աշխարհագրութիւնից՝ քաղաքական մասը համառօտ եւ շատ համառօտ, սովորէին տէրութեանց ու նոցա մայրաքաղաքների անունները, ուր գտնուելը, կառավարութեանց ձեւը եւ ազգերի ինչ կրօն ունենալը:

Մոռացայ յիշել թուաբանութիւնը, որ պէտք է սկսել նախակրթարանից եւ վերջացնել Բ. դասարանի Բ. տարերնթացում՝ պարզ կոտորակների չորս գործողութիւնը սորվեցնելով: Պէտք է յիշել, որ թուաբանութեան ուսուցիչը պէտք է աշխատի աշակերտներին թուաբանութեան այնպիսի խնդիրներ լուծել տալ, որոնք մանկան ապագայ կեանքի հետ գործ ունենան:

Այս բոլորը պատրաստութիւն ունեցող աշակերտները, եթէ չեն կամենալ մի տարի եւս մնալ դպրոցում կատարելագործուելու համար, կարող են վկայականի պէս մի բան ստանալ եւ արձակուել: Այսպիսի կազմուած դպրոցները, ինչպէս երեւաց, հինգ տարերնթացք կունենան՝ ենթադրելով, որ աշակերտներից ոմանք կարող են մի տարով յետ մնալ այս կամ այն դասարանում՝ վեց կամ առ առաւելն եօթ տարի մնալով դպրոցում: Նոքա եթէ եօթն տարեկան հասակում մտած լինէին դպրոց, 14 տարեկան պատանի դարձած դուրս կգային այնտեղից բաւական հարուստ պաշարով: 14 տարեկան հասակը մանուկի համար այն ժամանակն է, երբ նա պատանեկութեան մէջ մտնելով՝ էլ միամիտ տղայ չէ, նորա ընչացքի տեղը արդէն սկսում են թխանալ, եւ նա ուշիմութիւն է ունենում աւելի մեծ գործերով զբաղուել: Նորա ջղերը այնքան ամրացած են լինում, որ նա կարող է եւ արհեստ սովորել, եւ վաճառականի ձեռքի տակ ծառայել, եւ իւր ուսումը շարունակել արքունի դպրոցներում, ուր ոչինչ նեղութիւն կրելու չէ, որովհետեւ նա արդէն իւր մայրենի լեզուով էական առարկաներին փոքր ի շատէ հմտացած լինելով՝ կարող կլինի առանց ճնշուելու շարունակել իւր ուսումը: Այս վերոգրեալ հատուածը այնպէս դրուեց, որ կարելի է ոմանք կարծեն, թէ մի յանդուգն մարդ իբրեւ կանոն է առաջարկում դպրոցներին, սակայն գրողը այդ յանդգնութիւնը բնաւ մտքովը չի անցնիլ, այլ մի անձնական կարծիք համարելով՝ կառաջարկի ընթերցող հասարակութեան ուշադրութեանը:

Մեր ծխական դպրոցներում մի քանի առարկայ բոլորովին պարտաւորական են: Այդ առարկաները հենց սկզբից՝ մանուկի ուսումնարան

մտնելու օրից, մատակարարում է նոցա: Առարկաներն են՝ մայրենի լեզու, կրօն, ռուսերէն, թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն, երգեցողութիւն:

Արդէն յայտնի եղաւ, որ մեր մանուկները ուսումնարան մտնելիս՝ ոչինչ պատրաստութիւն չեն ունենում: Թող այդ տգէտ կամ անգրագէտ գռնհիկ ծնողների խնամքի տակ մեծացած լինելով մանուկները՝ աներեւոյթ, անկերպարան եւ չափազանց երես առած յամառ կամ բոլորովին ստրկացած ապուշ արարածներ են լինում: Ահա այդպիսիների հետ պէտք է պարապել վերոյիշեալ առարկաները:

Ասեմք մայրենի լեզուի ուսումը, որովհետեւ սկսում է մեքենական խազերով եւ նոցա հեգելովը, թէպէտ շատ դժուար, բայց կարող է մատչելի լինել: Ի՞նչ խորհուրդ ունի հենց մայրենի լեզուի այբ-բենի հետ աշակերտի ուղեղը ծանրաբեռնել կամ բոլորովին օտար եւ դեռ չլսած լեզուի դասաւանդութեամբ: Մինչդեռ մանուկը, եթէ իւր բոլոր ոյժը մայրենի լեզուն ուսանելու վերայ գործ դնի, կարող է շուտով առաջ գնալ, եթե կսկսի մայրենի լեզուով փոքր ի շատէ վարժ կարգալ, այնուհետեւ դժուարութիւնը կմնայ միայն օտար լեզուի տառեր ճանաչելը, որից յետոյ մանուկը, որովհետեւ արդեն գիտէ կարգալ, իսկոյն կսկսի հեգել եւ վերջապէս կարգալ: Օտար լեզու ասելով՝ իմ խօսքը իհարկէ ռուսերէնի մասին է: Ռուսերէն լեզուի անհրաժեշտութիւնը մեր դպրոցներում անուրանալի է, վասն զի մենք, ապրելով Ռուսիոյ բարեխնամ կառավարութեան ներքոյ, իբրեւ տիրող ազգի լեզու, պէտք է սովորենք:

Պէտք է սովորենք ոչ թէ ձեւի, շնորքի համար, այլ պէտք է սովորենք սովորելու համար, պէտք է սովորենք իբրեւ մի կտոր հաց ճարելու միջոց, առանց որի շատ դժուարին կլինի մեր ապրուստը այս աշխարհի մէջ: Որովհետեւ դատարան մտնելիս լեզու չիմացողին յետին գրագիրն էլ մոլորեցնում է, լեզու չիմացող արհեստաւորը մեծամեծ դժուարութիւնների է հանդիպում, իսկ վաճառականը, որ գործ ունի ամեն պատահած մարդու հետ, անելանելի դրութեան մէջ մնալուց յետոյ՝ չափազանց կարմրում է եւ իւր յաճախորդներից շատերին կորցնում: Տէրութեան կամ ռուսաց լեզուն, որ այնքան անհրաժեշտ է մեզ համար, պէտք է օրինաւոր կերպով ուսուցանել ու հետզհետէ գրաւիչ անել եւ ոչ թէ հենց երկրորդ դասից ձանձրացուցիչ եւ մի աւելորդ բեռ դարձնել: Ռուսաց լեզու սովորողը պէտք է փոքր ի շատէ պատրաստութիւն ունենայ, որ կարողանայ ըմբռնել այդ լեզուի վերաբերեալ առանձնայատկութիւնները՝ բառերի սեռերը, շեշտադրութիւնը եւ համաձայնութիւնը: Այս ամենը մեր նախապատրաստականի մանուկները պատրաստուած են անպատճառ սովորել: Մեր մանկավարժները, որ պահանջում են առաջ բառի միտքը հասկացնել եւ

ապա՝ բառը հեգել տալ, այդպիսի մանուկներին ինչպէ՞ս նոցա բոլորովին անընդել բառերը հասկացնում եւ ապա կարգալ տալիս:

Չեմ կարող պնդել, թէ մանուկները մայրենի լեզուի տառերից դժուար ճանաչեն օտար լեզուի տառերը, չեմ կարող պնդել, թէ մայրենի լեզուի հեգերից դժուար կհեգեն օտար լեզուի վանկերը, բայց կպնդեմ, որ այդ ամենը ոչինչ օգուտ չեն տալ մանուկին այն ժամանակ, երբ մայրենի լեզուի բառերը դժուարութեամբ է հասկանում, այլ ժամանակ, եթէ չասեմ ամենեւին օգուտ չի քաղիլ մանուկը օտար լեզուի բառերի արտասանութիւնից, բացարձակ կասեմ, որ ստացած օգուտը շատ չնչին կլինի՝ համեմատելով կորցրած ժամանակի հետ, որովհետեւ այսօր սովորած բառը վաղը կմոռանայ նա, այսօր ուսուցչի չարչարանքով հասկացրած բառերի նշանակութիւնը վաղը նոյն չարչարանքը պէտք է կրի՝ միտը բերել տալու համար: Եթէ հին դպրոցի դասագրքերը՝ տետրակ, միականոն սաղմոս, ութկանոն սաղմոս, ժամագիրք եւ այլն, դուրս նետուեցին դասագրքերի շարքից, որովհետեւ թէ բառերը եւ թէ բովանդակութիւնը անմատչելի էին աշակերտին, այն մարդիքը, որ այսօր առանձին հրճուանքով են յիշում այս յաղթութիւնը, ինչպէ՞ս են հաշտւում այն հանգամանքի հետ, երբ աներեւոյթ ու անկերպարան մանուկը իւր խելքից, հասկացողութիւնից դուրս բնաւ չլսած բառերը պէտք է հեգի: Բառեր, որոնց նշանակութիւնը եթէ բերան էլ չանի՝ չորս օրից մոռանալու է: Ըստ իս՝ ռուսերէն սկսելու է Ա. դասարանի Բ. տարեընթացքում, այսինքն՝ մանուկի դպրոց մտնելուց երկու տարի յետոյ, միայն շաբաթը երեք կամ չորս դասի տեղ՝ վեց դաս առնելով:

Կրօնը սրտի զգացմունքի արտայայտութիւն է դէպի ամենակարող Արարիչ Աստուածը: Կրօնագիտութիւնը այս սկզբունքի հետ սովորեցնում է մարդուն իւր յարաբերութեան ձեւը Արարչի հետ, կրթում է մարդուն առաքինութեան եւ այն ամեն կատարելութեան մէջ, որ հաճելի են Արարիչ Աստուծուն: Կրօնի յիշեալ սկզբունքը հիմնուած է փիլիսոփայական դատողութիւնների, բարոյագիտութեան, ազգային աւանդութեան, (քրիստոնեաների համար) քրիստոնէական վարդապետութեան վսեմ, բարձր եւ միանգամայն վերացական տեսութիւնների վերայ: Դպրոց նոր մտնող մանուկը, որ դեռ այբբեն չի կարողանում հեգել, ինչպէ՞ս կարող է ըմբռնել կրօնի դասը, շատ շատ նա կարող է թուլթակի պէս կրկնել, թէ մեզ եւ թէ աշխարհը ստեղծել է Աստուած: Այդ բանը աշակերտներին կրկնել տալու համար բաւական է առ առաւելն հինգ դաս, մնացեալ դասերում ամբողջ տարին ինչ անելու է:

Հրէական ազգի պատմութիւնը, որ մեր դպրոցներում կրօնի դասի տեղ է ստացել, իբրեւ պատմութիւն դարձեալ անմատչելի է մանուկին,

որովհետեւ նորա ուղեղը յիշելու եւ ըմբռնածը պատմելու չափ զարգացած չէ: Ականջները շատ բանի չեն ծառայում, նոքա հագիւ իրանց տիրոջ անունը լսելուն են նպաստում եւ կատարել տալիս այն կարծիք պատուէրը, որ թելադրում է ուսուցիչը: Մանկան ուղեղն ու լսելիքն շատ գործ չեն կատարում. նորա ձեռքերն ու ոտքերն, լեզուն ու աչքերն են գործ կատարողը, եւ այս անում են մեքենաբար: Թող ուսուցիչը ինչ կամենայ խօսի՝ նա իւր խաղով է զբաղւում մինչեւ իւր անունը լսելը: Այսպիսի դէպքերում ինչ ուսուցանի, ինչ պատմի կրօնի ուսուցիչը, որ մանուկներին դիւրըմբռնելի եւ գրաւիչ լինի: Ուսուցիչը շատ անգամ սխալւում է իւր ենթադրութիւնների մէջ, թէ կրօնից այսինչ կամ այնինչ կտորները հետաքրքիր կլինեն աշակերտին, եւ տեսնում է հակառակը: Այդ ժամանակ արդէն յայտնի կարելի է գուշակել ուսուցչի դրութիւնը. մի ծայրայեղութիւնից միւսն է անցնում: Նա փորձում է աղօթքներ բերան անել տալ, յանկարծ տեսնում է, որ աշակերտը ոչ կարողանում է սովորել, որովհետեւ գիր ու կարդալ չգիտէ, որ բերան անի, եւ ոչ հասկանալ, որովհետեւ նորա միտքը հասկանալու չափ մշակուած չէ:

Այդ ամենի վերայ աւելանում է մի երրորդ անձի կողմնակի հեզնութիւնը կամ սառը սրտով յայտնութիւնը, թէ կրօնի տակ մանկավարժական ընդունուած սկզբունքով չէ մատակարարւում, եւ այս խօսքը շատ անգամ ասում է այնպիսի մէկը, որին թէ իւր ասած խօսքի բառերի նշանակութիւնը առանձին առանձին հարցնես՝ ո՛չ կհասկանայ եւ ո՛չ կարող կլինի մի գոհացուցիչ պատասխան տալ: Կրօնի ուսուցչի դրութիւնը նոյնն է լինում՝ ինչ որ լինում է ռուսերէնի ուսուցչի դրութիւնը, որ չնայելով թէ իւր շուրջը գտնուողները գովում են իւր մանկավարժութեան մէջ ունեցած հմտութիւնը, այնուամենայնիւ ոչինչ զգալի յառաջադիմութիւն չէ նկատում իւր աշակերտների մէջ: Բարեխիղճ ուսուցիչը իւր ստացած ռոճիկով այնքան չի ոգեւորւում, որչափ իւր աշխատանքի արդիւնքը տեսնելով: Երբ ուսուցիչը այդ մխիթարութիւնից զրկուած է լինում, թուլանում է եւ ակամայից է մտնում դպրոց ու դասարան:

Խօսքս ամփոփելով՝ հետեւեալ իմ կարծիքները յանձնում եմ մանկավարժ տեսուչների ու բանիմաց հոգաբարձուների նկատողութեանը: Այդ իմ կարծիքները լսովի խօսքեր չեն, այլ անձնական փորձառութեան արդիւնք:

Ա. Նախ, ընդունել մանուկներ տարուայ մի ժամանակին միայն, այն՝ է սեպտեմբերին, որով կվերանայ այն անյարմարութիւնը, որ միշտ նկատելի է լինում մեր դպրոցներում: Այդ անյարմարութիւնիցն է աշակերտների զանազան դասակարգութիւնների բաժանումը, որ մեծապէս արգելք է լինում կարգապահութեան ու յառաջադիմութեան, վասն զի աշակերտ-

ները զանազան աստիճանի հասկացողութեան լինելով՝ ինչ որ ուսուցիչը անհրաժեշտ հարկ է համարում մէկին պատմել, նորա կողքին նստողը, որ արդէն վաղուց սովորել է, սկսում է, եթէ ուշադիր է եղել, քթի տակից նոյնը պատմել կամ ընկերի անհասկացողութիւնը արհամարհել հռհռալով եւ քրթմնջելով, իսկ եթէ ուշադիր չէ՝ խաղում է, ընկերին բռնում է, եւ եթէ հարկ տեսնես ի գգուշութիւն հրաւիրելու՝ պէտք է ականջներդ սրես նոցա գանգատները լսելու: Հազար կրկնիր, թէ գանգատ չես ընդունում, նոքա տանը սովորել են իրանց յանցանքը մէկ մէկի վերայ ձգել, պահանջում են բաւականութիւն տաս, ապա թէ ոչ՝ կսկսի լալ:

Բ. Անգրագետ ծնողաց զաւակները, որոնք ոչինչ պատրաստութիւն չունին, մի յատկացեալ սենեակի մէջ կարգապահութեան վարժեցնել՝ ինչպէս գրուեց:

Գ. Նորակ աշակերտներից նոքա, որոնք կարգապահութեան ընտելացած են, փոխադրել նախապատրաստական դասարանը, եւ առանձին բաժանմունք կազմելով՝ վարժեցնել քանոն ու մատիտ, քարագրիչ ու քարետախտակ գործածելու եւ մայրենի լեզուի տառերի էական գծերը խազելուն:

Դ. Ա. դասարանի Ա. բաժնի մէջ բացի մայրենի լեզուի այբբենարանից, բերանացի թուեր համարելուց եւ սովորածը գրելուց՝ ուրիշ առարկաներով չծանրաբեռնել մանուկներին: Օգուտ քաղելով դէպքից՝ ներշնչել աշակերտների մէջ կրօնի այնպիսի տարերքները, որոնք մատչելի կլինին մանկան ուղեղին: Իւրաքանչիւր տօնական արձակուրդին բացատրել կամ պատմել տօնի պատճառը եւ նորա անհրաժեշտութիւնը, օրինակ՝ ծննդեան տօնին պատմել Յիսուս Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, մկրտողի անունը, որ մանուկները միշտ լսել են, որովհետեւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչը մեր ժողովրդի մուրազատու սուրբն է, եւ Ս. Կարապետի անունը յայտնի է մանուկին հենց լեզուն բացուած օրից, յիշել թէ որտեղ է մկրտուել: Տօնի օրերից յետոյ պատմածը մանուկներին յիշել տալու համար պատմել տալ տպաւորութիւնը, որ գործել է նոցա վերայ տօնական հանդիսակատարութիւնը եկեղեցու մէջ:

Գալով կրօնի դասավանդութեանը, մանուկներին աղօթք բերան անել տալիս ոմանք պնդում են, թէ միտքը բնաւ չպէտք է բացատրել: Այդպիսիքն հակառակում են իրանց պաշտած սկզբունքին, մեղանշում են մանկավարժութեան այն օրէնքի դէմ, թէ աշակերտի դասի կամ կարդացածի մէջ մի բառ անգամ թողելու չէ առանց նորա նշանակութիւնը բացատրելու մանուկներին: Եթէ աշակերտը չպէտք է հասկանայ իւր արտասանած աղօթքի միտքը, ինչու՞ ուրեմն պէտք է պարտաւորուի սովորել: Կրօնը սովորեցնում ենք աշակերտներին՝ նոցա վարքն ու բարքը ազնուացնելու

Համար. եթէ աշակերտները միայն բերան պէտք է անեն աղօթքների մի քանի հատուած՝ առանց միտքը հասկանալու, ի՞նչ շահ այդ մեքենական աշխատութիւնից:

Դիցուք, աշակերտը բերանացի լաւ ասում է «Հայր մեր» աղօթքը. քանի որ նորա իմաստը չի հասկանայ՝ ի՞նչ բարոյական օգուտ կբաղի նորանից: Մանուկները, որոնք «Հայր մեր» եւ մի քանի ազգակցական բառեր սովորելուց յետոյ Աստուծոյ անունն են սովորում, պէտք չէ՞ իմանան, թէ մենք ինչու ենք Աստուծուն մեր Հայր անուանում: Աշակերտները, որ սովորութիւն ունին ընկերների հետ խաղալ եւ մի չնչին առիթ գտնելով կռուել նոցա հետ եւ իրանց անձը արդարացնելու համար զանգատել, պէտք չէ՞ հասկացնել նոցա, որ այդ վարմունքը մեր Հայր Աստուծուն հաճելի չէ, եւ եթէ մենք մեր ընկերներին չենք ներել, չենք թողնիլ նոցա դէպի մեզ ունեցած պարտքը, Աստուած էլ մերը չի թողնիլ: «Թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս եւ մենք թողումք մերոց պարտապանաց» խօսքը աշակերտներին սովորացնելիս՝ պէտք չէ՞ ջանալ արմատախիլ անել փոքրիկ մանուկի անգիտութեամբ կատարած մատնութեան սովորութիւնը, որ եթէ մնա նորա մէջ, նորա հասակի աճելու հետ կաճի եւ գիտակցական կդառնայ: Բայց աշակերտները այդ բաները ըմբռնելու համար պատրաստութիւն պէտք է ունենան:

Մեր մանկավարժ տեսուչներն ու հոգաբարձուները պահանջում են կրօնի սկզբնական դասերը աղօթքով սկսել: Յայտնի է, որ մեր ծխական դպրոցների ուսուցիչները մեծ մասամբ սահմանափակ ուսում ունեն, շատերը չգիտեն, թէ ինչպէս պէտք է անցնել այս կամ այն առարկան, եթէ ձեռքներին չունին դասագիրք: Յանկալի է, որ թեմական պ. վերատեսուչները, որ կրօնի դասերին այնքան մեծ նշանակութիւն են տալիս, նորա դասաւանդութեան մի ծրագիր կազմէին եւ յանձնէին իրանց իշխանութեան ստորագրեալ ուսուցիչներին, յասկացնէին, թէ կրօնի դասերը ո՞ր գրքի վերայ եւ ի՞նչ ձեւով պէտք է սովորեցնել, կրօնի սկզբնական դասերին ո՞ր աղօթքները պէտք է սովորեցնել: Յայտնի է, որ մանուկները չորս-հինգ տարի մնում են դպրոցում, եւ կրօնի դասը, որ սկսում է այբ-բեն հեգելու օրից՝ իւր նպատակին չի ծառայում:

Այս նորանից է, որ շատ անխնամ կերպով է մատակարարւում, վասն զի աշակերտները դպրոցից դուրս եկած ժամանակը հազիւ Սրբազան պատմութիւնից իսրայէլացիների Եգիպտոսից դուրս գալու անցքին են հասած լինում, շատ շատ նոցա վերջին դասը Մովսէսի մահն է լինում կամ Դաւթի թագաւորութիւնը: Յայտնի է, որ Սրբազան պատմութիւնը իւր աստուածապաշտ հովիւ ու թագաւոր հերոսների կենսագրութեամբ հեքեաթի ձեւով սովորեցնում ենք մանուկներին՝ Աստուծոյ մարդիկների

Հետ ունեցած յարաբերութեան ձեւը ցոյց տալու համար նոցա լաւ կամ վատ, բարի կամ չար գործած ժամանակ: Երանի թէ մեր ուսուցիչները գոնէ այդ եզրակացութիւնն էլ կարողանային հանել Սրբազան պատմութեան դասականութիւնից, ապա թէ ոչ Սրբազան պատմութիւնը կրօնի դասի տեղ չի կարող բռնել, եւ իրաւ, որ մանուկը հենց այդ-բենից կրօն սովորելով հանդերձ՝ դպրոցից դուրս եկած ժամանակ իւր ազգային եկեղեցուց ու կրօնից ոչինչ տեղեկութիւն չի ունենում: Եւ որպէս զի մանուկները դպրոցում սովորեն կրօն՝ սովորելու համար եւ ոչ շնորքի, ըստ իս՝ պէտք է Սրբազան պատմութիւնը համառօտ, շատ համառօտ, բայց հիմնաւոր կերպով անցնել, պէտք է սովորեցնել Աստուծոյ գոյութիւնը եւ արարչագործութիւնը, վարքով ապականուած մարդոց ի պատիժ եղած ջրհեղեղը, մարդիկների կռապաշտութեան մէջ ընկնելն ու Աբրահամի աստուածապաշտութիւնը, Մովսէսի գործերն ու նորա բարոյական ու առողջապահական եւ կրօնական օրէնքների մասին համառօտ տեղեկութիւն:

Սովորեցնել մի քանի բարեպաշտ դատաւորների ու թագաւորների պատմութիւն ու նոցա թշուառութեան մէջ ընկնելը՝ այն եզրակացութիւնը հանելով, որ բարեգործները միշտ Աստուծոյ օրհնութիւնը վայելելով բաղդաւոր վերջ են ունենում, իսկ չարագործները՝ թշուառ վախճան: Այսպիսով, շուտով անցնել Քրիստոնէական եկեղեցու կրօնի վարդապետութեանը: Մեր աշակերտները դպրոցից դուրս եկած ժամանակ կարողանում են պատմել Հրէական եկեղեցու ծէսերը, արարողութիւնները, տաճարի բաժանմունքները յատուկ անուններով, իսկ իրանց մայր եկեղեցու վերայ ոչինչ հասկացողութիւն չեն ունենում, որ շատ ցաւալի բան է: Քրիստոնէական կրօնը պէտք է սկսել նորա հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի պատմութեամբ, հարկաւոր դէպքում՝ Ս. Աւետարանի բնագիրը կարդալով ու պատմելով:

Այնուհետեւ, անցնել կրօնի վարդապետութեանը ընդհանրապէս, յիշել տիեզերական երեք ժողովները, որոնց սահմանադրութիւնը ընդունել է Հայ Եկեղեցին, սովորեցնել հայ նշանաւոր հայրապետների պատմութիւնը, նոցա արած բարեկարգութիւնները, ազգային նշանաւոր ժողովների նպատակը, մեր եկեղեցու առանձնայատկութեան էական պատճառը, եւ այս բոլորը այնքան հմտութեամբ սովորէին մանուկները, որ մի հայ քրիստոնեայ մարդու պատիւ բերէր:

Հայոց պատմութեան ուսումը մեր դպրոցներում պէտք է աւանդել ոչ որպէս հեքեաթ, այլ որպէս պատմութիւն: Պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրելու համար պէտք է գիտենալ տեղը, ուր պատմական դէպքերը տեղի են ունեցել, ժամանակը, երբ անցքը կատարուել է: Առանց այդ

երկուսի՝ պատմութիւնը իւր էական նպատակին չի կարող հասնել: Մանուկները հայոց պատմութիւնը իբրեւ պատմութիւն սովորելու համար ոչ թէ թագաւորների ու նահապետների անուններն ու նոցա արարքը պէտք է գիտենան, թէ Հայաստանը ո՞րպիսի դիրք ունէր, ի՞նչ ազդեցութիւն է ունեցել Հայաստանի դիրքը հայոց կեանքի վերայ, քանի մասի էր բաժանւում, ի՞նչ յարաբերութիւն ունէին այդ մասերը միմեանց հետ, ինչ հետեւանք ունեցաւ այդ մասերի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Չնայելով, որ մայրենի լեզուից եւ կրօնից յետոյ անհրաժեշտ առարկաներից առաջինն է հայոց պատմութիւնը, բայց որքան այդ առարկայի անհրաժեշտութիւնը ամեն ոք խոստովանում է, այնքան եւ անտարբեր է դէպի այդ առարկայի դասաւանդութիւնը: Այս է իսկ պատճառը, որ մինչեւ այսօր մի օրինաւոր դասագիրք չունենք այդ առարկայի համար, եւ ոչ ոք մտածում չէ հոգալ այդ պակասութիւնը: Մեր դպրոցները անպատակ առարկաներով խճողուած լինելով՝ հայոց պատմութեան վերայ ուշք դարձնող չի լինում, եւ աշակերտները չնայելով, որ երեք-չորս տարի շարունակ դպրոցում հայոց պատմութիւն են սովորում, բայց շատ քչերին է յաջողում մինչեւ Բագրատունեաց հարստութեան վերջը կամ շատ շատ Ռուբեն-Լուսինեան Լեւոնին Փարիզում թաղուելը հասնիլ, որից յետոյ էլ հայոց պատմութիւնը չի շարունակւում, կարծես Լեւոն Վեցերորդի մեռնելով հայերը դադարում են ապրելուց, կարծես հայութիւնը չքանում է աշխարհի երեսից:

Մանուկները, որ թութակի պէս բերանացի կրկնում են Վահէի կամ Տիգրանի պատմութիւնը՝ բնաւ չգիտեն, թէ Երեւանը իւր նահանգով երբ մտաւ Ռուսաց տիրապետութեան տակ, ինչ մարդիկ են խոյեցիները, Ապարանի, Գեօկչայի, Դարաչիչագի եւ Շօրագեալի ժողովուրդը, եւ երբ գաղթեցին Երեւանի նահանգը: Չգիտեն, թէ դեռ 150 տարի առաջ հայ ժողովուրդը իւր մելիքներով ու հայրապետներով ինչ յարաբերութեան մէջ էին ռուսաց վեհապետների հետ: Սկսած Մեծն Պետրոսից հայերը ինչ ակնկալութիւն ունէին այդ հոռի ազգից, որին նախախնամութիւնը զօրացնում էր օր ըստ օրէ պաշտպանելու ընկճած քրիստոնէութիւնը մահմետականների բարբարոսութիւնից:

Չգիտեն, թէ ովքեր են ունիթորները, ինչպէս մտան Հայաստան, ինչ խաղեր խաղացին Հայաստանում: Չգիտեն, թէ ինչու ամայացաւ Հայաստանը, ով էր շահ Աբասը, եւ որպիսի դրութեան մէջ էր Հայաստանը այդ աշխարհաւեր եւ միեւնոյն ժամանակ աշխարհաչէն թագաւորի օրով, որի մասին պատումներ եւ մասալաներ դեռ պտտւում են հայ գիւղերում: Այդ ամենի վերայ ոչինչ տեղեկութիւն չունին՝ չնայելով, որ այդ ժամանակամիջոցը աւելի հարուստ է պատմական նիւթերով: Մենք չունինք

դասագրքեր ազգային պատմութեան, աշխարհագրութեան, մայրենի լեզուի քերականութեան [57], որոնք մեր համբալ ուսուցիչների ձեռքում կարող էին մեծ գործ կատարել: Գրաբարը որպէս գիտութիւն սովորելու միջոց անպէտք համարուելուց յետոյ մեր յարգելի մանկավարժները չեն կամենում մայրենի լեզուով դասագրքեր պատրաստել:

Ռուսահայոց մանուկները պարտաւորուած են մի քանի առարկաների դասերը սովորել տաճկահայոց լեզուով գրուած գրքերի վերայ, որ շատ չնչին օգուտ տալուց յետոյ մի քանի վնասներ ունի. ա. Տաճկահայոց ուղղագրութիւնը մի քանի բաղաձայն տառերում հակառակ է ռուսահայոց ուղղագրութեան, Բ. նոցա բարբառը բոլորովին տարբեր է մեր բարբառից: Այն աշակերտները, որոնք սովորել են տաճկահայոց բարբառով գրուած գրքերի վերայ, երկար ժամանակ չեն կարողանում դուրս գալ այդ բարբառի ազդեցութեան տակից, որ խոսուելով մեր բարբառի հետ՝ մի այլանդակ ոճ են ձեւացնում:

Երգեցողութիւնը մարդու գոյութեան առաջին օրից սկիզբն առնելով՝ մարդկութեան հետ անվախճան մնալու է: Ես չեմ կամենում երգեցողութեան անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալու համար նորա՝ մարդու վերայ արած ներգործութիւնը թուել: Բաւական է յիշել, որ տղան օրօրոցի մէջ իւր մօր օրօրների եղբրական եղանակի ազդեցութեան տակ մոռանում է իւր ճիշն ու աղաղակը, եւ զմայլմունքը ընդարմացնում է նորան խորը քնով, հովուի սրինգը դիւթում է իւր հօտին: Երգը մարդուն մոռանալ է տալիս կեանքի քաղցրութիւնը եւ ոգեւորելով՝ մղում է պատերազմի դաշտը՝ կա՛մ մեռնել, կա՛մ մեռցնել: Վերջապէս, հարսանիքի ուրախութեան ժամանակն էլ երգ են երգում, մեռելի դագառի վերայ էլ, եկեղեցում Աստուծոյ անունը երգեցողութեամբ են փառաբանում: Զկայ աշխարհիս վերայ մի բան, որ երգեցողութեան պէս առանց ձանձրացնելու մարդիկներին դէպի ինքն հրապուրէր: Երգեցողութիւնը իւր այսքան մեծ ներգործութեամբ մարդկային կեանքի մէջ վայելչութեան աղը կարելի է համարել: Երգեցողութիւնը մեր դպրոցներում ուսանելի առարկաներից մէկն է:

Մինչեւ վերջին տարիներս դպրոցներում երգեցողութեան աւանդելի առարկան շարականն էր, եւ մարդիկ իրանց կեանքի ամբողջ կէսը նուիրում էին այդ առարկայի ուսման, բայց կատարելապէս չէին կարողանում հմտանալ: Դպրոցական կատարելութիւնը փոխուելուց յետոյ՝ երգեցողութեան առարկայի դասաւանդութեան ձեւը եւս փոխուեց: Շարականների հետ մատակարարուել սկսեց նաեւ ազգային երգերը: Մեր ազգը զարմանալի դիւրաթեք ազգ է: Մենք բացի շարականից ու մի քանի հոգեւոր երգերից՝ ազգային երաժշտութիւն չունինք: Ցաւ ի սիրտ պէտք է

ասել, որ շարականների ու հոգեւոր երգերի եղանակներն էլ անարատ չեն մնացել. նոցա մէջ եւս ճաշակաւոր մարդը կարող է նկատել օտար խառնուրդ:

Մեր ազգը ազգային երգերի եւ ժողովրդական երգերի եղանակ չունի: Այժմեան ազգային երգերի եղանակները առնուած են եւրոպական եւ տաճկական խաղերի եղանակներից: Իսկ ժողովրդական երգեր եթէ կան, նոքա թէ՛ իմաստով եւ թէ՛ եղանակով այլազգի են: Բացառութիւն կարելի է համարել մի քանի ջանգիալումներ եւ լէլէներ, որոնք անարգուած են եւ երբէք ուսումնարանի սեմից ներս մտնելու չեն իբրեւ երգեցողութեան ուսանելիք: Որչափ էլ բուն ազգային եղանակ չունենանք, բանաստեղծութիւններ չա՛ն կարելի է ինչեւիցէ մի եղանակով երգել, եւ ահա դոքա են կազմում մեր երգեցողութեան դասերի նիւթը: Բանաստեղծութիւններից շատերը, մանաւանդ տաճկահայոց գրուածները, միայն բուռն երեւակայութեան ծնունդ են, որոնք ոչ ինչ կապ չունին երգչի հանգամանքի հետ. այդպիսիների մէջ ընտրութիւն անելու է: Երգեցողութեան թէ՛ եղանակը եւ թէ՛ բանաստեղծութեան միտքը մարդուս տրամադրութիւնից կախում պէտք է ունենան:

Երգեցողութեան եղանակը մինչեւ վերջին տարիներս բերանացի էր աւանդուում: Այն օրից, երբ հայկական ձայնագրութիւնը իւր անձուկ չըջանից՝ շնորհիւ Տ. Տ. Գէորգ Դ. կաթողիկոսի, դուրս եկաւ, երգեցողութեան դասաւանդութեան մէջ էլ զգալի փոփոխութիւն մտաւ: Հայկական ձայնագրութեան շնորհիւ շարականի բոլոր եղանակները երգելու համար առ առաւելն մի տարի բաւական է: Հայկական ձայնագրութիւնը, հոգեւոր չըջանակի մէջ սկսուելով ու ընդհանրանալով, այն նպաստը ազգային համարուած երգերին չէ մատուցել, ինչ որ տեսնում է հոգեւոր երգերի վերաբերութեամբ շարականը: Ժամագրքի եւ Ս. Պատարագի երգերը հայկական ձայնագրութեան նիշերով տպագրուեցին, բայց դեռ մի օրինաւոր երգարան դուրս չէ եկած: Այդ եւս ձայնագրագէտների մեղքն է, որոնք մինչեւ հիմա կարողացած կլինէին, եթէ կամենային ժողովրդական հատ կտուր ազգային երգերից ընտրելագոյններն ու շատ տարածուածները հաւաքել, դասաւորել ու տպագրել հայկական ձայնագրութեամբ:

Ձայնագրագէտների մէջ միայն մի մարդ՝ Եզնիկ քահանայ Երզնկեանն^[58] է, որ իւր կարողութեան չափ աշխատում է հայկական ձայնագրութիւնը մոտք գործել Ռուսահայքում: Այս ութն տարուայ մէջ յարգելի ձայնագրագէտները ջանք չարին փարատել տարակուսանքը ոմանցից, որոնք չեն հաւատում, թէ փօ, է, վէ, ընդ կարելի է երգել ճիշտ եղանակներ, ինչպէս անհաւատալի չէ դօ, ըէ, մի, ֆասոյով երգեցողութիւնը: Չկարողացան փարատել տարակուսանքը, թէ ձայնագրութեան

արհեստը միեւնոյնն է. տարբերութիւնը միայն ձեւերի ու անունների մէջ է, ինչպէս են առհասարակ ազգաց այբբենը, եթէ կարելի է հայոց այբբենով էլ կարգալ, ապա եւ հայկական ձայնանիշով երգել կարելի է: Հայկական ձայնագրութիւնը այն առաւելութիւնն էլ ունի, որ մի գծի վերայ գրուելով՝ մեծ դիւրութիւն է տալիս թէ՛ ընթերցանութեան եւ թէ՛ գրութեան:

Երգեցողութեան դասաւանդութեան գալով՝ ձայնագրութիւնը չէ կարելի հենց նախապատրաստականից սկսել, որովհետեւ մանուկները երբէք կարողանալու չեն ո՛չ ձայնաստիճանը ըմբռնել որոշել եւ ո՛չ տեւողութեան չափերը կամ ժամանակները գործադրել, նոցա բերանացի կերպով պէտք է սովորեցնել կամ լաւ եւս կրկնել տալ իրանց գիտեցած մանկական երգերը: Մանկական երգերը միայն երգւում չեն, մանուկները երգելիս՝ խաղեր եւ ձեւացումներ են անում, որ մի զուարճալիք է, լաւագոյն է, որ երգեցողութիւնը նախապատրաստականում կամ Ա. դասարանի Ա. տարեընթացքում իբրեւ դաս չաւանդուի, այլ իբրեւ զուարճալիք՝ դասամիջոցների ժամանակ, իսկ երգեցողութեան դասերին նոքա միայն ունկնդիր լինեն երգեցողութեան ընտելանալու համար:

Պ. Թաշճեանի[59] ձայնագրութեան դասագիրքը վարժութիւններ չունենալով՝ մեծ նպաստ չէ կարող ընձեռել: Ցանկալի էր, որ մի դասագիրք էլ պատրաստուէր ոչ թէ շարականների եղանակների կանոնների համար, այլ իսկապէս ձայնագրութեան ուսումը թեթեւացնելու համար աւելի հարուստ վարժութիւններով, որ աշակերտները վարժուեն ձայնագրութեան տառերին, չափերի նիշերին եւ այլ կանոններին այնպէս, ինչպէս մարդ ամբողջ այբբենը սովորելուց յետոյ ամեն գրուածք կարդում է առանց կաշկանդուելու, թէ այսինչ տողը այսինչ դասագրքի այսինչ մասին մէջ գրուածի պէս կարդալու է: Աշակերտը ձայնագրութեան ուսումը սկսելով Ա. դասարանի Բ. տարեընթացքում՝ շաբաթական երեք դասով, Բ. դասարանի Բ. տարեընթացքում, այսինքն՝ դպրոցից դուրս գալու տարին, բաւական պաշար կարող է ունենալ ամեն ձայնագրուած երգ կարդալ եւ վարժուել գործիքի վերայ դաշնակելու:

Բնական պատմութեան ուսումը համառօտ անցնելը ծխական դպրոցներում շատ կարեւոր է: Այդ առարկան կարելի է սկսել հենց Ա. դասարանի Ա. տարեընթացքից: Այդ առարկան, որ շատ հետաքրքրական կարող է լինել մանուկների համար, դժբաղդաբար դեռ հայ դպրոցների համար անհրաժեշտ առարկաների շարքը չէ անցել: Եւ մեր դպրոցները դեռ չուսուցիւթիւն են համարում, թէ այդ առարկայի եւ թէ այլ առարկանների անհրաժեշտ գործիքները եւ պատկերները ունենալ, ինչպէս եւ աշխարհագրութեան քարտէզ եւ այլ պարագաներ ունենալը աւելորդ է համարւում:

Այս 1881 թուի ամառը լինելիք ուսուցչական ժողովը երեւի ուշադրութիւն կդարձնի դասագրքերի ընտրութեան վերայ՝ որոշելով, թէ որ ձեռնարկները պէտք է ընդունել եւ ինչ ձեռնարկներ ի նորոյ պատրաստել: Յանկալի է, որ ուսուցչական ժողովը դպրոցական խնդիրը բազմակողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ մի որոշ վարչական ծրագիր կազմէր, եւ սահմանէր, թէ ինչ առարկաներ անհրաժեշտ են՝ այն միայն ուսուցանել, եւ այդ վերջնական որոշումը հաստատուելով Հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութիւնից՝ մեր դպրոցական պատմութեան մէջ մի նոր դարագլուխ կազմէր՝ ազատելով դպրոցները այս կամ այն պարոնի կամայականութիւնից:

Ընդհանրապէս, խօսելով մեր դպրոցների վերայ՝ մոռացայ մի քանի խօսք էլ նուիրել մեր օրիորդաց դպրոցներին, ուր օրիորդները պէտք է պատրաստուեն տնտես եւ ապագայ ընտանիքի մայր լինելու: Ըստ իս, մեր օրիորդաց ծխական դպրոցներում, նուրբ, շատ նուրբ հիւսուածքներ անելու տեղ՝ աւելի նպատակայարմար է օրիորդներին պարապեցնել կեանքի անհրաժեշտ աշխատութիւններով՝ կար ու կտուրով եւլն.:

1880թ. Նոյեմբեր

ԿՐՕՏԸ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ¹

«Россия» լրագրում (№ 1430) տպուած է սոյն վերնագիրը կրող մի յօդուած: Յօդուածագիր A. Лукинский-ն ասում է.

«Աշխարհիկ միջնակարգ դպրոցների կրօնի դասընթացքի ծրագիրը կազմուած է անցեալ դարի մօտաւորապէս 1860 թուականին: Այդ ժամանակ ռուս պատանի եւ դեռ չկազմակերպուած աստուածաբանական գիտութեանը վիճակուեց մի ծանր խնդիր՝ կազմել աշխարհիկ դպրոցների համար ծրագիր: Այդ ծրագիրը, որի մէջ խնդիրը պարզ եւ նպատակը որոշ չէր դրուած, բաւարար արդիւնք ցոյց չտուեց:

Ռուս աստուածաբանութիւնը ընդարձակ կրօնական գիտական նիւթերից պէտք է որոշէր այն մաքուր ատոքը, առաքեալի ասածի պէս՝ այն «կաթը», որով հարկ էր սնուցանել դպրոցական սաների մատաղ հոգին՝ նրանցից պատրաստելով բարի քրիստոնեաներ: Պէտք է ասել, որ այս խնդիրը այդ ժամանակ բաւարար կերպով չկատարուեց:

Հին Կտակարանի սրբազան պատմութեան մէջ դրուեցին շատ այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք առնչութիւն չունէին Քրիստոսով փրկուելու գաղափարի հետ, այլ վերաբերում էին Իսրայէլի ժողովրդի քաղաքական պատմութեանը. մինչդեռ, Հին Կտակարանի խորիմաստ եւ իրանց բովանդակութեամբ ուսանելի գրականութիւնը եւ մարգարէական խօսքերը, որ իրանց մի քանի մասերով մատչելի են մանուկների հասկացողութեանը, դպրոցների համար մնացել են առանց պատշաճ ուշադրութեան: Նոյնպէս Նոր Կտակարանի Սրբազան Պատմութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է այդ պատմութեան արտաքին կողմը՝ Յիսուսի հրաշքների աւանդումն, իսկ նորա խօսքերն ու վարդապետութիւնը պատշաճ լրջութեամբ չեն ներկայացուած: Քրիստոնէական հաւատի ճշմարտութեան եւ բարոյականութեան հետ սկզբնական ծանօթութեան գործը աւելի եւս ցաւալի դրութեան մէջ է: Ֆիլարետ մետրօպօլիտի Քրիստոնէականը, որ արտայայտութիւնների ճշտութեամբ ու հաւատի դաւանութեան յաջողակ բանաձեւերով անփոխարինելի է եւ գործ է դրւում ուսումնարաններում, շատ օգտաբեր ձեռնարկ չէ հանդիսանում դպրոցական դասաւանդութեան համար, որովհետեւ առարկան շատ է դժուարացրած: Խորը դժկամակութիւնը դէպի կրօնական ուսմունքը, որ մնացել է շատերիս յիշողու-

1 «Արարատ», 1910, էջ 715-719: Հրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

թեան մէջ, անկասկած տխուր հետեւանքն է այն բանի, թէ որքան ծանր էր այդ դժուար գիրքը սովորել, որից, ի դէպ ասել, մի տարուց յետոյ գլխում, բացի բերան արած անհասկանալի սլաւոներէն նախադասութիւնների անըմբռնելի կտորներից, ոչինչ չէր մնում:

Եկեղեցական պատմութիւնը, որ ուսանողների վերայ իւր ազդեցութեամբ կենդանի եւ զօրեղ առարկաներից մէկը կարող է լինել, դարձրած է փաստերի չոր եւ ձանձրալի քաղուածք: Կրօնական գիտութեան ուսման այս բուրգը լրացնելու եւ խորհրդաւորութիւն տալու համար նախապատրաստական ոչ մի բան չէր արուած: Եւ միայն բաւական յետոյ՝ սրանից 20 տարի առաջ, փորձի ստիպողական պահանջմամբ՝ գիմնազիաներում մտցրին աստուածաբանութեան համառօտ ուսումն: Բայց այստեղ էլ, հիմնական աստուածաբանութեան հասարակ, տարրական տեղեկութիւնների փոխարէն՝ շատ անգամ ձգտում էին աւանդել աստուածաբանութեան լրիւ եւ համակարգ ուսում, եւ դասաւանդութեան տեղ՝ ստացուում էր միայն տանջանք: Այս համառօտ ուսման մէջ մտցուած էին սքոլաստիքական նիւթեր, որոնք հանդիսանում էին միայն աւելորդ բեռ:

Կրօնի ուսման այս բոլոր թերութիւնները պէտք է խնամքով վերանան: Այն ամենը, ինչ որ աւելորդ է եւ միայն ծանրաբեռնում է յիշողութիւնը, եւ ժամանակ խլում՝ պէտք է ծրագրից հանուի: Աշխարհիկ ուսումնարաններում կրօնին այնքան քիչ ժամանակ է յատկացուցած, որ յանցանք կլինի վատնել այն վայրապար: Հարկ է նկատել, որ կրօնուսոյցների առաջին ժողովը անհրաժեշտ ուղղելիքների նշանաւոր մասը ի նկատի է առել, բայց շատ հարցեր էլ առանց պատշաճ ուշադրութեան են մնացել: Երեւի հ. կրօնուսոյցների գործունէութեան վերայ ազդեցութիւն են ունեցել նրանց տրամադրութեան տակ եղած ժամանակի կարճութիւնը, գուցէ եւ աշխատանքի որպիսութեան մի քանի հանգամանքներ ու նրանց ղեկավարութիւնը:

Առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող միւս խնդիրներից կրօնուսոյցների ժողովը պարզ եւ բոլորովին որոշ կերպով միտք է յայտնել, որ «Հաւատապատում»-ի համար նոր ձեռնարկ լինի: Կրօնուսոյցներից աւագագոյն եւ հեղինակաւոր Ի. Մ. ՔՕՅԱՈՅԵ աւագ քահանան իւր պարզ, գեղեցիկ կերպով կազմած զեկուցման մէջ արտայայտել է այդ միտքը, որ եւ ընդունուել է ամբողջ ժողովականներից: Յիշաւի, դպրոցից եւ կեանքից հեռու եղող մարդկանց մէջ, կրօնուսոյցների ժողովից յետոյ էլ դէպք է լինում լսել, որ «Հաւատապատում»-ը (կատեխիզիս) պէտք է մեքենաբար իւրացնել, եւ որ մետրօպօլիտ Ֆիլարետի այդ մասին կազմած ձեռնարկը ըստ ամենայնի համապատասխանում է իւր նպատակին: Բայց այդպէս կարող են խօսել այն մարդիկ, որոնց համար կրօնն ու դաւանութիւնը մի

քանի տեսական դրուժիւնների մեքենական պայմանների հետ են կապ-
ւում: Այդ մարդկանց պէտքը չէ, թէ սանի հոգու մէջ բոլոր կեանքում ինչ
կմնայ այդ մեքենական իւրացումից: Այդ մարդիկ չեն հետաքրքրւում,
թէ ինչու՝ ինչ որ աւանդւում է սլաւոներէնի բնագրով՝ մեր աշխարհիկ
մարդկանց մեծ մասի սրտովը չի լինում: Բայց այդ մասին արժէր մտա-
ծել: Յամենայն դէպս, կրօնուսոյցների ժողովից յետոյ՝ Հաւատապատու-
մի դասաւանդութեան խնդիրը կարելի է համարել բոլորովին պարզուած
եւ պէտք է սպասել միայն կտրական միջոցների, որ կազմուի կենդանի,
պարզ, մանուկի գիտակցաբար իւրացման մատչելի դասագիրք:

Երկրորդ, բարձր դասարանների «աստուածաբանութեան» լրացուցիչ
ընթացքի մասին, ոչ սակաւ կարեւոր խնդիրը, կրօնուսոյցների ժողովում
լրիւ լուսաբանութիւն չստացաւ, այլ միայն մասամբ շօշափուեց: Շատե-
րը, ինչպէս երեւում էր, մինչեւ անգամ անհրաժեշտ չէին էլ համարում:
Ինչպէս երեւում է, անորոշ փորձը եւ այս առարկայի դասաւանդութեան
դժուարութիւնը կասկած էր յարուցանում նոյն ինքն կրօնուսոյցների մէջ
անգամ: Սակայն, խնդրի դժուարութիւնը իրաւունք չի տալիս դէպի նա
թեթեւ վերաբերուել: Մեր այս ժամանակին, երբ դէպի կրօնը տարակու-
սանքը շատացել է եւ գիտութեան ու գրականութեան ներկայացուցիչ-
ները դէպի կրօնը բացասաբար են վերաբերւում, դպրոցի իւրաքանչիւր
սանին, որ դուրս է գալիս դէպի կեանքը, անհրաժեշտ է տալ կրօնքի
գլխաւոր հիմունքների հաստատուն սկզբունքները եւ մեր օրերում սո-
վորական դարձած հակաճառութիւնների եւ տարակուսութիւնների խե-
լամտութիւն: Առանց այս նախապատրաստութեան աշակերտին ուսում-
նարանից դուրս թողնել՝ նշանակում է նրան անպաշտպան ձգել կրօնի
թշնամիների կամ կրօնը թեթեւամտօրէն հերքող խմբի մէջ: Ի դէպ, ներկայ
ժամանակում լաւագոյն աստուածաբանների՝ Սվետլովի, Նեսմելովի, Տա-
րէեւի, Գլազովեւի եւ այլոց, վաստակների մէջ այնքան պաշտպանողական
(ապօլոգետիքական) նիւթ կայ, որ աշխարհիկ ուսումնարանի հիմնական
աստուածաբանութեան դասագիրք կազմելու բաւական է:

Վերջապէս, կրօնուսոյցների ժողովում (եթէ իհարկէ ի նկատի չառնենք
պատահաբար յիշատակութիւնը) ամենեւին չէ շօշափուել կրօնի դասա-
ւանդութեան համար անհրաժեշտ պատմական, գրական, պաշտպանողա-
կան եւ այլ ընտիր հատուածներ (խրեստոմատիա) ձեռք բերելու խնդիրը:
Մանաւանդ, կարեւոր է ձեռքի տակ ունենալ եկեղեցական-պատմական
լաւ ընտիր հատուածք: Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, առաւե-
լապէս առաջին դարերի, կան շատ հոգեզմայլ, սրտաշարժ բաներ, մանա-
ւանդ հաւատի վկաների եւ նպատակների հրաշալի նկարագրի մէջ: Պէտք
է միայն գիտենալ սաների միտքը նրանց մատաղ հասակում համակել այս

նկարագիրներով, ստիպել, որ զգան նրանց հրապոյրն ու վեհութիւնը, եւ նրանք ցկեանս կտիրապետէն սրտի վերայ: Վերջին տարիներս երեւացին պաշտպանողական ընտիր հատուածների մի քանի փորձեր, բայց ցայսօր դեռ չկայ կրօնական դաստիարակութեան նպատակին պատշաճ կերպով յարմարեցրած գրական ընտիր հատուածք: Մինչդեռ, անկախ կրօնական բովանդակութեամբ բազմաթիւ ոտանաւորներից կարելի է ընտրել բաւականաչափ գունաւորը, պայծառ հատուածներ, որոնք նկարագրում են այս կամ այն զգացմունքը եւ միտքը, որ վերաբերում են կրօնական շրջանին կամ կրօնական այլ եւ այլ երեւոյթներին:

Պէտք է յիշեցնել, որ ժամանակակից մարդկանց համար յայտնի վիպագիրների (բելլետրիստ) իւրաքանչիւր խօսքը ոսկով է գնահատւում, յատկապէս գնահատելի է այն պատանի ուսանողի համար, որ հրապուրւում է գեղարուեստական գրականութեամբ: Այդ բոլոր աշխատանքները կունենային առանջնակարգ նշանակութիւն եւ շատ կհեշտացնէին կրօնութեան աշխատանքը»:

Հրատարակելով «Россия»-ի այս յօդուածը՝ մեր ցանկութիւնն է ցոյց տալ, թէ կրօնի դասաւանդութիւնը որպիսի կարեւոր հանգամանք է ստացել ողջ մարդու համար:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՅԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿ¹

Կ. Պօլսոյ «Մասիս» լրագրի մայիս 9-ի թերթի մէջ գրուած է հետուեալը. «Վսեմ. Ստեփան փաշա[60] տակաւին պատասխանած է Ս. Պատրիարք Հօր հեռագրին, որոյ վերայ տեղեկութիւն տուինք անցեալ օր: Բայց կկարծուի եղեր, թէ Ն. Վսեմութիւն պէտք է ընդունի ազգային պատուիրակի անուամբ Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնը վարելու համար Ն. Սրբազնութեան կողմանէ անձնապէս իրեն եղած առաջարկն²:

Այս առթիւ կրնանք յիշեցնել, թէ Հոգելոյս Տ. Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին պաշտօնավարութեան միջոցին Ռուսահայոց քանի մը Վիճակներն երկար ժամանակ աշխարհական տեսուչներու ձեռք կառավարած են, որովհետեւ Ներսէս կաթողիկոս «վստահելի» եկեղեցական չուներ իւր հրամանց ներքեւ»:

Աշխարհական կառավարիչ նշանակելը ոչ թէ «վստահելի» հոգեւորականներ չունենալու համար էր, այլ ուրիշ նպատակաւ, որ այժմ բացատրելու կարիք չկայ, եւ շատ շատերին յայտնի է նպատակը: Թէ ինչ անյարմարութիւն ունի աշխարհական անձի առաջնորդական պաշտօն կատարելը՝ առայժմ թողնում ենք: Յայտնի է, որ Եգիպտոսը Երուսաղէմի թեմ էր եւ Երուսաղէմի Ս. Յակովբայ վանքը մի ընդարձակ կալուածք ունէր Եգիպտոսում: Եգիպտահայոց վիճակը Երուսաղէմայ իրավասութեան տակից դուրս գալու եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի իրավասութեան տակ մտնելու պատճառն էր Երուսաղէմի կողմից եգիպտահայոց առաջնորդ նշանակուած ոմն Գերմանիկցի (Մարաշ) Գաբրիէլ վարդապետի եպիսկոպոսանալու խնդիրը, որին ընդդէմ էր Երուսաղէմայ վարչութիւնը: Գաբրիէլ վարդապետի ջատագովն էր Եգիպտոսի խղիվ Մէհմէտ Ալի փաշայի թարգման հայազգի Պօղոս բէյ Եուսուֆեան, որ առնելով խղիվի հաճութիւնը՝ Գաբրիէլ վարդապետին ուղարկեց Սիս, ուր եւ Գաբրիէլ վարդապետ Երուսաղէմից անկախ եպիսկոպոսացաւ եւ Երուսաղէմի կալուածոց արդիւնքը, որ պէտք է հասցնէր Երուսաղէմին, զլացաւ: Այսպէս, Երուսաղէմը կորցրեց իւր իրավասութիւնը թէ՛ իւր կալուածների, թէ՛ իւր թեմի վերայ: Երուսաղէմայ վարչութիւնը շատ աշխատեց գոնէ իւր կալուածների իրաւունքից չզրկուել, բայց ապարդիւն: Իսկ այս գործողութիւնը սկսուել է դեռ 1832 թուից:

1 «Արարատ», 1883, էջ 312-318: Հրատարակված է «Ազգային» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

2 «Կ. Պօլսոյ Ձայն» վերնագրով բաժնի մէջ կտեսնենք ընթերցողը, որ խառն ժողովը որոշել է Ստեփան փաշային ճանաչել ազգային պատուիրակ առժամանակեայ կերպով ազգային գործերի վերայ հսկելու եւ առաջնորդական ընտրութիւն կատարելու: Յ. Վ.:

Այժմ, մինչդեռ Երուսաղէմը ահագին պարտքի տակ ընկնելուց յետոյ վանականները, մանաւանդ եպիսկոպոսներն ու նշանաւոր վարդապետները, զանազան չնչին պատճառներով, հակառակ վանական սովորութեան, հեռանում են Երուսաղէմից՝ հաստատ համոզուած լինելով, որ մի մի ընդարձակ վիճակների առաջնորդը կղառնան եւ եպիսկոպոսութեան աստիճանի կարժանանան, ինչպէս եւ լինում է,- լա՞վ չէր լինի, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը եւ Ազգային ժողովը Եգիպտոսը Երուսաղէմայ կալուածներով վերադարձնէին Երուսաղէմին, որ կկառավարէր իւր թեմը իւր եպիսկոպոսների ու վարդապետների ձեռքով եւ ստանալով իւր կալուածների եկամուտը՝ ազգի վերայ այլ եւս չէր ծանրանաւ: Պարտուց բարձման յանձնաժողովը Երուսաղէմի բարդուած պարտքը վճարելու համար միակ ելք գինուորական տուրքի վերայ նոր յաւելացումները չէր պարտաւորուիլ անհրաժեշտ համարելու, առանց նորան եւս ժողովրդեան դժուար կացութիւնը անտանելի դարձնելու պատճառ դառնալով:

Այսպիսով Երուսաղէմայ վանքը իւր արդար իրաւունքի տէր կղառնար, հայ ժողովուրդը կազատուէր մի նորահնար ծանր բեռից, իսկ Երուսաղէմը իւր թեմը կառավարելու համար կնշանակէր մի վարդապետ կամ եպիսկոպոս, որի կոչման հետ իբրեւ հոգեւորականի մի քանի առանձնաշնորհութիւններ եւ աւանդական առաւելութիւններ կապուած են: Մինչդեռ, բժիշկ Ստեփան փաշա՝ իբրեւ աշխարհական եւ յատկապէս իբրեւ աստիճանաւոր տաճկական տէրութեան, մի քանի անյարմարութեանց ենթակայ է: Տաճկահայոց անհրաժեշտ է եկեղեցւոյ եւ եկեղեցականութեան նուիրականութեան հետ անձեռնմխելի պահել մի քանի առանձնաշնորհութիւնները, որոնք մատչելի կլինին, եթէ յանձնուեն աշխարհականի, մանաւանդ մի տաճկական աստիճանաւորի: Դեռ կարելի էր մի կերպով ներելի համարել գործը, եթէ առ ի չգոյէ հոգեւորական անձին, եգիպտահայք իրանց միջից մէկին ընտրէին՝ իրանց հոգեւոր ազգային գործերին առժամանակեայ վերահասութիւն գործելու համար:

Խօսելով Երուսաղէմայ վանքի եւ Ստեփան փաշայի վերայ, ի դէպ հարկ է յիշել, որ երկու տարի առաջ, երբ Ստեփան փաշա Տաճկաց կառավարութեան կողմից նշանակուած էր գնալ Սիրիա, պատրիարքարանը յանձնարարեց նորան Երուսաղէմի գործերի վերայ ուշադրութիւն դարձնել՝ տեղեկագրելով, թէ ինչպէ՛ս է այդ ահագին պարտքը գոյացել, ինչպէ՛ս պէտք է այդ ահագին պարտքը վճարել, ինչպէ՛ս կարելի է Երուսաղէմի գործերը կարգի դնել: Բայց մինչեւ այսօր մեզ՝ ռուսահայոցս, յայտնի չեղավ, թէ Ստեփան փաշայի հետադօտութիւնը ինչ եզրակացութիւն առաջ բերեց: Արարատի խմբագրութիւնը իրան չի ներում կարծել, թէ այդ տնօրէնութիւնը յատկապէս նորա համար էր, որ Ստեփան փաշայի դէպի Սիրիա երթը նկատուելով որպէս մի ազգային պաշտօնական գործի

կատարման յանձնարարությունն՝ Նորին Վսեմութեան յատկացուէր դրամական օժանդակություն կամ Երուսաղէմայ կամ այլ արդիւնքից: Արարատայ խմբագրությունը յանցանք է համարում այդ տեսակ ենթագրություն, որովհետեւ յիշեալ փաշան կառավարութեան որոշմամբ գնալով Սիրիա՝ իհարկէ կառավարությունից էլ պէտք է ստանար իւր ճանապարհածախքը եւ ամսականը:

Եթէ Ստեփան փաշային ազգային պատուիրակի անունով պէտք է յանձնուի եգիպտահայոց առաջնորդութեան իրաւունքը դրամական օժանդակություն ստանալու համար միայն՝ այդ կլինի մի շատ անհաշիւ գործ, եւ թերեւս վիրաւորական Նորին Վսեմութեան համար, վասն զի նա իւր տոկուն աշխատութեամբ փաշայական բարձր աստիճանին հասած լինելով՝ կարող է իւր ապրուստը հայթայթել առանց իւր կոչմանը անյարմար պաշտօնների ակնկալություն ունենալու: Իսկ եթէ Ստեփան փաշային յանձնում է եգիպտահայոց առաջնորդությունը առ ի չգոյէ հոգեւորական անձին, այն ժամանակ թող Երուսաղէմայ միաբան եպիսկոպոսներից մէկը նշանակուի եգիպտահայոց առաջնորդ ընդ իրաւասութեամբ Երուսաղէմայ պատրիարքութեան: Իսկ Երուսաղէմայ միաբան եպիսկոպոսներ շատ կան, որոնք զանազան տեղեր առաջնորդություն են անում:

Բայց մենք դառնանք դէպի Երուսաղէմի պարտուց բարձման խնդիրը, որ ահա երկար ժամանակ է՝ գոյություն ունի եւ ռուսահայոցս էլ է վերաբերում: Նախ, որ Երուսաղէմը իբրեւ Փրկչի տնօրինական տեղիք՝ նուիրականություն է ամեն մի քրիստոնէի համար, երկրորդ՝ ռուսահայքս ըստ մերովսանն կարեաց չենք զլացել մեր նիւթական եւ բարոյական պարտաւորությունները կատարել դէպի Երուսաղէմայ Ս. Յակովբայ վանքը՝ քաջ իսկ հասկանալով, որ Երուսաղէմում եղած նուիրական տեղերը մի շատ կարեւոր ազգային հաստատություն են: Երուսաղէմայ վանքը իբրեւ մի ազգային հաստատություն արժանի է, որ ազգը գիտենար նորա ներկայ դրութեան համգամանաց մանրամասնությունը, որքան եւ հնար է:

Երուսաղէմայ պարտուց բարձման համար Երուսաղէմայ միաբան Երեմիա եպիսկոպոսն երկու անգամ նուիրակութեամբ եկաւ Ռուսաստան: Յայտնի չէ, թէ այդ նուիրակութեան հետեւանքը ինչ եղավ, եւ գոյացած դրամների քանակությունը որքան եղաւ եւ ինչ բանի գործադրուեց: Հենց այժմ Երուսաղէմի երկու վանականներ Ռուսաստանում նուիրակություն են անում, Երուսաղէմայ Գեր. պատրիարքը Կ. Պօլսում է աշխատում, պարտուց բարձման յանձնաժողովը իւր գործն է շարունակում, սակայն այդ բոլոր ջանքերը ի՞նչ հետեւանք ունեցան՝ դեռ յայտնի չէ:

Կ. Պօլսոյ մամուլը, որ սովոր է անտեղի նկարագրություններով եւ զրպատիչ յօդուածներով լցնել իւր էջերը, բոլորովին լռում է այդ կարեւոր խնդիրների մասին: Նոյնը անում են եւ ռուսահայոցս մամուլի Կ.

Պօլսոյ թղթակիցները՝ աւելի կարեւորութիւն տալով պարահանդէսներին, անհամ բանակռիւնների եւ ըմբշամարտութեանց նկարագրութեան, քան այնպիսի կենսական խնդիրների, որոնք յուզուած են եւ սակայն թաքնութեան մէջ են ընթացք գործում, իսկ յայտնութիւնը լինում է միայն դրամոց պահանջմամբ:

Հետաքրքիր է գիտենալ պատճառը, թէ ինչո՞ւ Երուսաղէմայ վանականները երբ մի փոքր դիմադրութիւն են ստանում, անմիջապէս հեռանում են Երուսաղէմայ իրաւասութեան տակից: Հայոց վանական սովորութիւն է, որ վանականները մինչեւ մահ պէտք է նոյն վանքի վարչութեան իրաւասութեան տակ մնան, որի վանական են: Պարզ խօսելով՝ վանքերը պէտք է իրանց վանականների համար՝ նոցա տունը համարուէին: Այդ սովորութեամբ հայոց վանքերը ամենադառն եւ կործանիչ ժամանակներին դիմացել են բիւրաւոր արկածների եւ իրանց գոյութիւնը պահել են: Իսկ այժմ, մինչ ամենայն կողմից անդորրութիւն է, եւ պէտք է ասել, որ վանքերն էլ ունեն իրանց եկամուտները եթէ ոչ աւելի, գոնէ ոչ պակաս, հենց այս բարեյաջող հանգամանաց մէջ վանքերին վտանգ է սպառնում: Սորա պատճառը այն է, որ վանականը կապուած չլինելով իւր վանքի հետ՝ վանքը իրան տուն չէ համարում, եւ հետեւաբար փոխանակ վանքի վերայ մտածելով՝ վանականները մտածում են միայն իրանց անձին վերայ:

Այժմ չկայ մի նշանաւոր վանք, ուր Երուսաղէմի մի վանական չլինէր, եւ այն եւս՝ համեմատաբար աւելի բանագէտը: Տաճկահայոց շատ թեմերի առաջնորդները Երուսաղէմայ վանականներն են: Արդեօք արդարութի՞ւն է, որ դոքա Երուսաղէմայ վանքի յաջողութեան ժամանակ նորա բարիքը վայելելով՝ յօրանան, իսկ այժմ նորա ձախորդութեան ժամանակ չկամենան մասնակցել այն թշուառ կացութեանը, որին ենթակայ է Երուսաղէմ: Արդարութի՞ւն է, որ դոքա խնայեն իրանց օգնութիւնը այն տանը, որի շնորհիւ դիրք են ստացել: Երուսաղէմայ պարտուց բարձման յանձնաժողովը արդեօք այս հանգամանքի վերայ ուշ դարձնո՞ւմ է:

Երուսաղէմի վանականները մահուան հափ պնդում էին, որ դրսեցի չլինի Երուսաղէմի պատրիարքը, եւ իրաւունք ունէին: Ժամանակ չէ՞ արդեօք պնդել, որ Երուսաղէմայ միաբաններն էլ իրաւունք չունենան Երուսաղէմայ պատրիարքութեան իրաւասութիւնից դուրս ճանաչուելու եւ պաշտօն կատարելու: Ժամանակ չէ՞ արդեօք, որ Երուսաղէմի յաջողութեանը եւ հարստութեանը հաղորդ գտնուող միաբանները հաղորդ գտնուէին նաեւ նորա ձախորդութեանն ու աղքատութեանը:

Ժամանակ չէ՞ արդեօք հետաքրքրիր լինել իմանալու, թէ ինչո՞ւ են հեռանում այդ վանականները, կամ Երուսաղէմի վարչութիւնը ինչո՞ւ է

Հեռացնում եւ ի՞նչ իրաւունքով: Արդեօք միշտ մեղապարտ Հեռացող-
նե՞րն են, թէ՞ Հեռացողներն էլ մեղադրուելու տեղիք ունին:

Ամփոփելով մեր խորհրդածութիւնը՝ կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը լուրջ ուշադրութիւն դարձնէր Երուսաղէմայ գործերի վերայ: Վանականութեան վերաբերութեամբ նախնեաց նուիրական սո-
վորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք հետեւութիւն են դարա-
ւոր ժամանակաց հազարաւոր փորձառութեան՝ հաստատուն պահուէին,
պարտաւորիչ խստութեամբ հետեւելով, որ վանականները չնչին պատ-
ճառներով չթողնէին իրանց կրօնաւորութեան վանքերը: Այս տնօրէնու-
թեամբ իւրաքանչիւր վանական կկապուէր իւր վանքի հետ եւ նախան-
ձախնդրութեամբ կհետեւէր իւր վանքի պայծառութեանը: Այսպիսով,
ազգը կազատուէր ականատես, նշաւակ եւ ենթակայ լինելու թափա-
ռական վանականների անվայել գործողութեանց, վանականների, որոնք
անսահման ազատութեամբ ել եւ մոտք անելով ամեն տեղ ի գայթակղու-
թիւն ժողովրդեան՝ հանդիսադիր են լինում զանազան անտեղութեանց:

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ լրագրութիւնը փոխանակ զրպարտիչներին, աւելի եւս
ստանձնելու՝ խաղալիք դառնալով անամօթ զրպարտիչներին, աւելի եւս
լուրջ դրութիւն ստանար, գործի վերայ նայէր մարդավայել հայեացքով:

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ ռուսահայոց մամուլի թղթակիցները,
փոխանակ զանազան հանդէսների նկարագրութեամբ զբաղեցնելու ըն-
թերցողներին, նիւթ տային՝ տեղւոյն գործերը գիտենալու եւ հետեւելու,
մանաւանդ այն գործողութեանց, որոնք ընդհանուր մասնակցութիւն են
պահանջում, որպիսի են Միացեալ ընկերութեանց, Երուսաղէմայ եւ այլ
գործերը:

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանը վերահսկողի պաշտօնը
ստանձնած լինելով՝ հետեւէր բոլոր գործողութեանց, կանոն եւ ուղեցոյց
ունենալով ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը եւ եկեղեցական ազգային
աւանդութիւններն ու սովորութիւնները:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ¹

Տարւոյս անցեալ յուլիս Արարատ ամսատետրակի մէջ տպուեց մի յօդուած «Երուսաղէմ եւ Եգիպտոսահայոց վիճակ» վերնագրով: Այդ յօդուածի մէջ Եգիպտոսի վերաբերմամբ խօսելիս բարւոք էինք համարել, որ այդ վիճակը նորից Երուսաղէմի թեմ դառնար, եւ Երուսաղէմ Եգիպտոսահայոց վիճակը ընտրած առաջնորդի ձեռքով կառավարելով Եգիպտոսի վիճակը՝ հոգար նաեւ իւր կալուածոց բարւոք տնտեսութիւնը: Անյարմար էինք համարել առաջնորդական պաշտօնը աշխարհական անձին յատկացնել, խօսել էինք Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնաժողովի համար: Այդ մեր յօդուածը «Մասիս» արտատպեց փոքրիկ նախաբանով եւ լուրջ անուանելով, իսկ պատրիարքարանը հրատարակելով պաշտօնագրերը՝ փութաց հերքել այն կտորը, որպէս թէ մենք սխալուել էինք՝ ասելով, թէ Վսեմաշուք Ստեփան փաշայ առաջնորդ է նշանակուած, այլ արտատպելով Մասիս լրագրի մայիսի 9-ի օրաթերթի լուրը ամբողջապէս, որով յայտնուում էր, թէ Նորին Վսեմութեան պէտք է յատկացուի ազգային պատուիրակի անուամբ Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնը՝ ծանօթութեան մէջ յիշել էինք, որ Ազգային ժողովը միայն ճանաչել է Ստեփան փաշային ազգային պատուիրակ՝ առժամանակեայ կերպով ազգային գործերի վերայ հսկելու եւ առաջնորդական ընտրութիւն կատարելու²:

Այսպէս, ուրեմն, քանի որ մենք գիտէինք Ստեփան փաշայի պաշտօնի ինչութիւնը եւ մեր յօդուածի մէջ եւս դուրս էինք բերել՝ իհարկէ առնելով Տաճկաստանի լրագրներից, ուրեմն պաշտօնական թղթերի հրատարակութիւնը իմ գրուածքը հերքելու համար գրեթէ խորհուրդ չունէր, եթէ գուցէ տաճկահայոց կարծիքը փարատելու անհրաժեշտութիւնը ի նկատի չունէնար պատրիարքարանը:

Մենք խօսել էինք Նորին Վսեմութեան Երուսաղէմի պատուիրակութեան համար էլ: Այդ յօդուածի հրատարակութիւնից յետոյ մենք ստացանք Երուսաղէմի նուիրակ արժանապատիւ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանից մի գրութիւն, զոր Արշալոյս Արարատեան լրագրի մէջ հրատարակուած Եգիպտոսահայոց մի գրութեան հետ զետեղեցինք Արարատի սեպտեմբեր ամսատետրակում:[67]

Ստեփան փաշայ՝ Արշալոյս Արարատեան լրագրի հրատարակութեան դէմ նոյն լրագրում հերքում տպելուց յետոյ՝ մի երկար պատասխան էլ

1 «Արարատ», 1883, էջ 528-533: Հրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

2 Ամդ, եր. 312-313:

մեր դէմ է գրում, որ տպուած է Մասիս լրագրի հոկտեմբերի 7, 12, 13 եւ 14 օրաթերթերի մէջ:

Ստեփան փաշայի պատասխանի առաջին մասն վերաբերում է մեր յօդուածին, որ քաղուածօրէն մէջ է բերում պատասխանելու համար: Այնուհետեւ խօսում է պատրիարքական իրաւասութեան, առաջնորդների ընտրութեան, պատրիարքարանի կողմից վաւերացման եւ տէրութեան հրամանագրով հաստատելու մանրամասնութեան համար: Այս խորհրդածութիւնը եզրակացնում է Նորին Վսեմութիւնը՝ գրելով. «Մի՞թէ այսպէս չեն խորհրդածեր եւ շարժեր նաեւ Ս. Էջմիածնի միաբանք, երբ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Աթոռոյ Գահակալն ընտրելու ժամանակ, որ սակայն այնքա՛ն սերտ առնչութիւն չունի աշխարհավարութեան հետ, մանաւանդ ռուսական աշխարհի մէջ, փոխանակ կղզիացեալ վանուց մէջ առանձնացելոց ամենասուրբ անձն կամ ի ծերպս լերանց միայնացեալ խստակրօն ճգնաւորն որոնելու, իրանց հետազօտութիւնը կմղեն ի հեռաւոր երկիր, մինչեւ յափունս Վոսքորի՝ կրօնական միանգամայն եւ արտաքին գիտութեամբք, աստուածասիրութեամբ միանգամայն եւ ազգասիրութեամբ փայլեալ՝ արժանաւորագոյն Հայրապետը գտնելու»:

Այս ասելով Նորին Վսեմութիւնը կամենում է հասկացնել, թէ եգիպտահայերն ազատ են իրանց առաջնորդը ընտրելու Երուսաղէմի կամ այլ տեղերի եպիսկոպոսներից: Պէտք է այն եւս ի նկատի ունենալ, որ միայն Վոսփորի ափունքում եղող եպիսկոպոսները չեն օժտեալ առաքինութեամբ. եւ այս նորանից է յայտնի, որ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնն էլ տուել է ազգին երջանկայիշատակ Սիմէօն, Ներսէս Ե. Հայրապետների նման ընտիր հովուապետներ:

Նախ, որ մի ընդհանրական Հայրապետի ընտրութեան չի կարելի նմանեցնել Եգիպտոսի առաջնորդի ընտրութիւնը, որովհետեւ Հայրապետը ոչ թէ մի որեւէ գաւառի եպիսկոպոս է, այլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գլուխ եւ ներկայացուցիչ. ուրեմն Հայաստանեայց եկեղեցին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից արժանաւորագոյնը պէտք է ընտրէ առանց խտրութիւն դնելու, թէ այդ եպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնի միաբան, Տաճկաստանի մի քաղաքի առաջնորդ, Կ. Պօլսոյ մի թաղի քարոզիչ, թէ Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարք, միայն թէ լինի այդ եպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներից: Եթէ անխտրութիւն է, ինչու՞ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը Դամասկոսի կամ Բերութի առաջնորդ մի Սսի կամ Աղթամարի եպիսկոպոս չէ նշանակում եւ ինչու՞ այդ իրաւունքը վերապահուած է միայն Երուսաղէմայ պատրիարքին, ինչպէս Սսի թեմի վիճակների իրաւունքը վերապահուած է միայն Սսի կաթողիկոսին, Աղթամարին՝ Աղթամարայ: Այս հանգամանքից երեւում է, որ այդ թեմերի

վիճակները իրանց թեմի եպիսկոպոսների մէջ պէտք է ընտրութիւն անեն: Եւ ի՞նչ համեմատութիւն էջմիածնի ընդհանրական հայրապետի եւ Եգիպտոսի առաջնորդի ընտրութեան մէջ:

Երուսաղէմի՝ Եգիպտոսում ունեցած կալուածների համար Նորին Վսեմութիւնը գրում է.

«Արդարեւ, Երուսաղէմ մեծամեծ կալուածներ ունեցեր է ժամանակ մը յԵգիպտոս եւ անոնց հասույթն Եգիպտահայք մի քանի տարի իրանց սեպհականեր են, բայց 1869 ի առաջին երեք ամսոց մէջ Եսայի Սրբազան պատրիարքի ջանիւքը, Հոգելոյս Իգնատիոս պատրիարքի[68] պատուիրակութեամբ եւ Սիմէօն Սրբազան եպիսկոպոսի եւ Վսեմափայլ Նուպար եւ Թագաւոր փաշայից բանակցութեամբ Եգիպտահայոց երեւելեաց ժողովներով վերջապէս վախճան տրուեր է կալուածական սոյն խնդրոյ իրաւախոհութեամբ, որով 14 Մարտ 1869 թուականաւ դաշնագիր մը կնքուեր է սա՛ իմաստով: Ի դիմաց միաբանութեան Ս. Երուսաղէմի՝ Նորին Սրբազնութիւն Եսայի Պատրիարք Եգիպտոսի ազգայնոց խնդիրը սիրով եւ յօժարութեամբ ընդունելով եւ չզլանալով նրանց իւր մարդասիրական խնամքն՝ իւր հայրական պարտաւորութեամբը Գահիրէի մէջ գտնուած կալուածներէն էջմուռնկերէսի ապատիէն (ազարակային հող) եւ Օթէլ տը Նիլ փողոցը մէկ տուն եւ Պէյնէլ սուրէյն Հայոց եկեղեցւոյ փողոցը ներքեւը սրճարանով մէկ տուն՝ Գահիրէի ազգայնոց ի նպաստ կնուիրէ եւ սոյն երեքէն զատ մնացեալ կալվածներն իրանց երեսուն եւ եօթն հեօճէթներովն (կալուածագիր) կառնու իւր տնօրինութեան ներքեւ եւ կհաստատէ, թէ սոյն կարգադրութիւն երկու կողման սիրով եւ յօժարութեամբ եղած է, եւ առ ի արգելուլ ապագային որեւէ կողմանէ վէճ, պահանջողութիւն եւ բանակցութիւն, սոյն դաշնագիրն վաւերական կհրատարակէ ազգային վարչութեան եւ ամենայն ամենից կառավարութեան»: Ի միջի այլոց, Նորին Վսեմութիւնը գրում է. «Այս հաշուէն դուրս է անշուշտ Ալէքսանդրիոյ կալուածներն, զոր Ալէքսանդրացիք բաւական ժամանակ ամբողջովին իրանց սեպհականելէն յետոյ վերջապէս Գերապատիւ Սիմէոն եպիսկոպոս 1879-80 ին ի դիմաց Երուսաղէմի միաբանութեան մեծկակ կտոր մը անոնց թողլով՝ կարողացաւ մնացեալ մասն ճողոպրել, որ այսօր Ս. Երուսաղէմի մասնաւոր գործակալի ձեռօք կտնտեսուի եւ արդիւնք կբերէ կարծեմ մինչեւ 4-500 ոսկի: Արդ, հարցուցէք, կադա՞նք Արժանապատիւ Յուսիկ Վարդապետին, թէ այս 5-600 ոսկւոյ տարեկան հասոյթով պէտք է վճարէ Ս. Երուսաղէմի լեռնացեալ պարտքը, եթէ այո՛, կշնորհաւորեմ իւր տնտեսագիտական հանճարը եւ ես կանցնիմ պատուարժան վարդապետին սխալները ուղղելու»:

Ինքն Նորին Վսեմութիւնը արդէն յայտնում է, որ Ս. Եսայի պատրիարք իրաւախոհութեամբ Երուսաղէմի կալուածների մի մասը զիջանում է Եգիպտահայոց, որպէս զի վանքի իրաւասութիւնը միւս մասին վերայ

կարողանայ ապահովել, իսկ այդ ապահովեալ այժմ աննախանձելի դրութեան մէջ գտնուած կալուածից ստանում է Երուսաղէմը 15.000 զուռուշ, որից դուրս գալով զանազան ծախքերը՝ Երուսաղէմի գանձարանը մտնում է 5.400, իսկ Գազիրէի հայ ժողովրդեանը մնացեալ մասն էլ հետը հաշուելով՝ 12.027 զուռուշ: Ալէքսանդրիոյ կալուածների վերաբերութեամբ գրուած ճողոպրել բառը արդէն ցոյց է տալիս ամեն բան, իսկ այդ ճողոպրածի արդիւնքն է 4-500 ոսկի: Նորին Վսեմութիւնը հեզնելով իմ տնտեսագիտութիւնը՝ շնորհաւորում է իմ հանձարը, եթէ ես կարողանամ այդ գումարով Երուսաղէմի պարտքը վճարել: Արդարեւ, այդ գումարով չէ կարելի Երուսաղէմի լեռնացեալ պարտքը վճարել, սակայն այդ լեռնացեալ պարտք ունեցող Երուսաղէմի համար, որի եկամուտներն են ուխտաւորների կամաւոր նուէրքները, մեծ նշանակութիւն ունին 5-600 ոսկիները, որ բարւոք տնտեսութեամբ գուցէ կարող էին կրկնապատկուել, եթէ այդ գումարով պարտուց տոկոսի $1/4$ էլ չի վճարուի, ուրեմն եթէ չլինէր գումարը, դորա քանակութեամբ իւրաքանչիւր տարի բարդուելով՝ լեռնացեալ պարտքը եւ իւր տոկոսիքը աւելի կստուարանային:

Բայց Եգիպտոսի կալուածոց մանրամասնութեան համար մէջ բերենք Ս. Երուսաղէմի նուիրակ արժանապատիւ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանի վկայութիւնը. «Եգիպտոսի գլխաւոր ազգայինը 1845 թուին այնտեղ եւ յԱլէքսանդրիա գտնուած Ս. Երուսաղէմի կալուածները կրճաբարեն եւ եկամուտները կսահմանեն իրանց դպրոցաց եւ եկեղեցեաց, անանկ ժամանակ, որ կալուածներն շատ աւելի արդիւնաբեր էին՝ քան այժմ: Մեր նուազ մի թիւ առնելով՝ տարին 500 ոսկի հաշուեմք կգտնեմք, որ առնուազն միաբանութիւնը մինչեւ ցարդ՝ առանց տոկոսի հաշուելու, զուտ արդիւնք կորուսած է 20.000 ոսկի, այն ատենէն սկսեալ միաբանութիւնը շարունակ աշխատած է այդ կալուածները ձեռք ձգելու համար ծախսեր անել եւ չէ յաջողած, թողումք հիները, միայն 1865 թուէն ի վեր եղածները դնեմք.

Գեր. Սահակ եպիսկոպոս կգնայ 1865-66 եւ ծախք կլինի առանց օգտի ... 10.240 զուռուշ

1867-68 Ս. Պատրիարք հայրը կերթայ եւ ծախք կլինի ... 54.190

1868-69 Գեր. Իգնատիոս եպիսկոպոս ... 59.508

1879-80 Գեր. Սիմէօն եպիսկոպոս ... 13.219

Աւելացնենք սորա վերայ բռնաբարուած կալուածներէն արդիւնքը ... 2.000.000

Միայն Եգիպտոսէն 40 տարուան մէջ Աթոռը վնասած կլինի ... 2.137.157:

Եթէ հին տարիներու վնասները եւ դրամոց տոկոսներն ալ հաշուեմք, այն ատեն ներկայ պարտքէն շատ աւելի գումարի մը կհասնեմք: Թէպէտ

վերջապէս իբր թէ յանձնեցին, սակայն մէկ մասը՝ այն ալ աւերակ վիճակի մէջ եւ անշահաբեր, որ դեռ միշտ նորոգութեան կարօտ են»¹:

Նորին Վսեմութեան պատասխանի Բ. մասն վերաբերում է Տաճկաստանի առաջնորդի նշանակութեանը: Նորին Վսեմութիւնը ապացուցանում է, որ աշխարհականը բնաւ երբէք կարող է առաջնորդ լինել, թէեւ առաջնորդը կէս քաղաքական հանգամանք ունի: Հէնց այդ էլ մեր ասածն է, որ միայն հոգեւորական անձն պէտք է առաջնորդ նշանակուի՝ ըստ եկեղեցական եւ տիրող պետութեան օրինաց եւ ըստ սահմանադրութեան: Նորին Վսեմութիւնը վկայելով, որ առաջնորդութիւնը միայն հոգեւորական անձին վերաբերեալ մի գործ է, պատուիրակութեան գալով ասում է. «Մենք երբէք չենք յանձներ աշխարհականաց առաջնորդական պաշտօն, բայց պատուիրակութեան մասին խտրութիւն չենք ըներ ընդ եկեղեցականս եւ ընդ աշխարհայինս»: Այսպէս շարունակելով՝ Նորին Վսեմութիւնը թւում է աշխարհական եւ հոգեւորական պատուիրակների անունները. կարծես մենք ասած լինէինք, թէ աշխարհական պատուիրակ նշանակելը մահացու մեղք է: Մեր խնդիրը աշխարհական եւ հոգեւորական պատուիրակի անձնաւորութիւնը չէ, այլ նորա կատարած գործը. զօ. մենք աւելի ուրախ կլինէինք, որ արժ. հարց Վահան եւ Գարեգին վարդապետների տեղ աշխարհական պատուիրակներ ուղարկուէին Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառները՝ յանձնարարուած գործը գլուխ տանելու, քան հոգեւորական անձինք, եթէ դոքա չեն կարողացել ստանձնած պաշտօնը օրինաւոր կերպով կատարելու: Պատուիրակութիւնը մի որոշեալ յանձնարարութիւն որոշեալ ժամանակի մէջ կատարելու բոլորովին ջոկ բան է, պատուիրակի կոչմամբ առաջնորդական պաշտօն կատարելը ջոկ բան: Չենք կամենում մանրամասնել, որովհետեւ արդէն դոցա զանազանութիւնը յայտնի է բոլորին:

Մենք ասել էինք, եթէ առ ի չգոյ է հոգեւորական անձին պարտաւորական հարկ կայ եզրպտահայոց գործերին յաջող եւ շուտափոյթ ընթացք տալու համար նշանակել մի աշխարհական պաշտօնեայ, ապաքէն այդ պաշտօնեայն ըստ տաճկահայոց սահմանադրութեան պէտք է ժողովրդեան ընտրութեամբ լինի: Նորին Վսեմութիւնը իւր պատասխանով յայտնում է, որ ինքն առ ժամանակեայ պատուիրակ է նշանակուել եւ ըստ իւր ասութեան՝ «աստ բնակելով եւ իբրեւ տեղաց ընկալայ պատուիրակութեան պաշտօնն՝ ձրիաբար»: Եթէ այդպէս է եւ ժողովուրդը գոհ է, Նորին Վսեմութեան ձրիաբար պաշտօնաւարութեան համար բիւր շնորհակալութիւն:

Նորին Վսեմութիւնն իւր Երուսաղէմի պատուիրակութեան համար խօսելով՝ թւում է մի կարգ պատուիրակների անուններ, որոնք է՝ որ դրամ

¹ Մարկոսեան Մամբրէ, Սուրբ Երուսաղէմի հայոց ազգային վանուց մասին տեղեկութիւններ: Ռոստով, 1883, եր. 43-45:

ստացել են եւ է ո՛ր չեն ստացել. իւր համար ասում է. «Ես 1878 թուին սաստիկ լերդացաւով մախտանալով պարտաւորեցայ հրաման խնդրել գնալ անցունել ձմերան եղանակն ի Պէրուլթ, ուր բարեխառն եւ միօրինակ կլիմայն կրնար ինձ օգտակար ըլլալ իբր ախտացելոյ, եւ ներել միանգամայն աշխատելու իբրեւ բժիշկ, պատերազմական պաշտօնատունն, ուր կը ծառայէի, հաճեցաւ տալ ինձ հրաման, պայմանաւ, որ ծախքն ամբողջ իմ վերայ ըլլան, որպէս օրէն է նմանօրինակ պարագայից մէջ: Եւ ես, երբ տուն տեղ ամեն ինչ ցրուելով, ըստ որում՝ արդէն որոշած էի բոլորովին հրաժարիլ պաշտօնէս եւ առանձնանալ ի Սիրիա, եթէ երկիրն յարմարէր առողջութեանս եւ գործոցս՝ կը պատրաստէի մեկնիլ ընտանեօք եւ պարագայիւք, ողջոյն հրաժեշտի տալով գեղազուարճ ափանցն Վոսփորի, որ իմ ծնունդս տեսած են, գերեզմանացն, որ ծնողացս եւ իմ վաղամեռիկ մի որդեկիս ոսկերոտիքը կը պարունակեն, ազգականացս եւ բարեկամաց, ազգային գործոց, որ իմ սփոփանքս էին եւ կառավարական պաշտմանս, որ իմ սնունդը կը մատակարէր, եւ ահա խնդիր ընկալայ Ս. Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնաժողովէն՝ Ս. Երուսաղէմ երթալ եւ իբր պատուիրակ անցեալը քննել, պարտուց հաշիւը ստուգել եւ միաբանական ուխտին վարչութիւնն ապագային համար վստահելի դրութեամբ բարեկարգել: Ես առաջարկեցի, թէ ոչ իմ առողջական վիճակ եւ ոչ դրամական կարողութիւնն չէին ներեր ինձ այդպիսի պաշտօն մը ընդունիլ: Վսեմաշուք Սերվիչէն Էֆէնտի[69], որ Յովհաննէս հանգուցեալ պատրիարքի[70] օրով Ս. Երուսաղէմ հանդիպած է եւ ազգային յանձնարարութիւն մը եւս կատարած, իբր բժիշկ հաւաստեց ինձ, թէ Երուսաղէմի կլիմայն նոյն եղանակին մէջ (Նոյեմբեր ամսոյ մէջ էինք) չէր մեծապէս տարբեր Պէրուլթէն, եւ յանձնախմբի միւս անդամք դիւրացուցին դրամական խնդիրն՝ ըսելով, թէ. «Արդէն խօսք եղած էր իրանց Քաղաքական ժողովոյ մէջ 250 ոսկւոյ չափ ծախք մը յատկացունել այս խնդրոյն», եւ երբ Սրբազան Նախագահն, որ մեր ամենասիրելի Ներսէսն էր դարձեալ, կոչումն ըրաւ իմ ազգասիրական զգացման եւ անձնասիրութեանս, թուլացայ, հաճեցայ եւ ընկալայ պատուիրակութեան պաշտօնն, պայմանաւ, որ գործնական, մէկին եւ մանրամասն հրահանգ տան պաշտօնավարութեանս, եւ ամեն ծախք իմ վրայ ըլլալով՝ դրամական փոխարինութիւն մ՝ ընեն, թէ ճանապարհին ընելու ծախուց, եւ թէ ի Ս. Երուսաղէմ իմ ընկերական վիճակիս եւ պաշտօնական դրութեանս յարմար անկախապէս ապրելու արտասովոր ծախուցս, եւ թէ ի Պէրուլթ կամ ի Դամասկոս ընէլիք ուղեւորութենէս զրկուելուս համար, եւ այն՝ 200 ոսկի, որոյ 100-ը կանխիկ ստանալով՝ խոստացայ միւս կէսը չընդունել, եթէ առաջինը բաւէ, եւ մեկնեցայ»:

Իւր բառերով վերջացնում ենք մեր խօսքը՝ ըստ մասին պատասխանած լինելով:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՍԻ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԻՐԱՍԵԱԿԸ¹

Այս տարի սեպտեմբերի 13-ին լրացաւ Երուսաղէմի Սուրբ Յարութեան տաճարի վերանորոգութեան հարիւրամեակը. վերանորոգութիւնը տեղի ունեցաւ 1808 թուի սեպտեմբերի 30-ին եղած հրդեհից յետոյ: Այս հրդեհը, որ ծագել էր տաճարի՝ հայերին պատկանող մասում, մեծ աւերմունք գործեց: Զուր անցան յոյների, հայերի եւ լատինների ջանքերը, որ հրդեհը չանցնի տաճարի միւս մասերը՝ կրակը հասաւ կենդրոնական գմբէթին, որը եւ փուլ եկաւ հրդեհի ժամանակ: Հրդեհը շարունակուեց երկու օր: Հրդեհից զերծ մնացին մի քանի տեղերը: Յոյները վերանորոգեցին տաճարը եւ վերանորոգութեան նաւակատիքը կատարուեց 1810 թուի սեպտեմբերի 13-ին: Այս հրդեհի վերանորոգութեան հետեւանքով ծագեց իրաւասութեան խնդիր: Յոյները յուսադրելով լատիններին՝ աշխատում էին հայերին հրձիգ դուրս բերել եւ Ս. Յարութեան տաճարում միակ իրաւատէր հանդիսանալ՝ միայնակ վերանորոգելով տաճարը: Մի յոյն ճարտարապետ յանձն առնելով ձրի կատարել տաճարի վերանորոգութիւնը՝ գնաց Երուսաղէմ, բայց Ազնաուրեան Կարապետ ամիրան իմանալով այս՝ յայտնում է արքունի շինութիւնների վերատեսչին, որ Ս. Յարութեան տաճարը իրաւունք չունեն յոյները միայն վերանորոգել, որովհետեւ տաճարը պատկանում է յոյներին, հայերին եւ լատիններին միանգամայն: Թուրք մեծամեծները յոյներից կաշառուած՝ նրանց կողմն էին պահում:

500 հայ հոգեւորականներ սուլթան Մահմուտ Բ.-ին աղերսագիր մատուցին: Սուլթանի հրամանով Փաշա-Գաբուսի կոչուած տեղում ատեան կազմուեց՝ քննելու հայոց աղերսագիրը: Հայերի կողմից ներկայացուցիչ էին ընտրուած Ազնաուրեան Կարապետ ամիրան, Յարութեան Յովհաննէս Չէլէպին, Չէրքէզեան Գրիգոր, Տատ վառօղապետ, Գլճեան Անտօն, Թնկրեան Մինաս եւ Երուսաղէմի փոխանորդ Պօղոս վարդապետ. Յունաց կողմից եւս ներկայ են լինում երեք եպիսկոպոս եւ երկու աշխարհական:

Ատեանը ունեցաւ չորս նիստ օգոստոսի 2-ին, 5-ին, 9-ին եւ 12-ին: Հայ ներկայացուցիչները վաւերագրերը չունէին ձեռին. դատարանի եզրակացութիւնը հայոց համար նպաստաւոր չէր: Տաճարի վերանորոգութիւնը յատկուացուեց յոյներին, որոնք համարուեցին իրաւատէր, իսկ

¹ «Արարատ», 1910, էջ 1159-1162: Հրատարակված է «Պատմական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

Հայերը՝ հիւր: Դատարանի այս որոշումը օգոստոսի 16-ին յայտնուեց Հայ եւ յոյն ներկայացուցիչներին: Հայերը առ ժամն լռեցին. ատեանի որոշումն մատուցուեց սուլթանին, որը այդ որոշման համեմատ երկու հրովարտակ տուեց՝ մէկը Հայերին, միւսը՝ յոյներին:

Հայերի նոր աղերսագրի համեմատ սուլթան-Մահմուտը հրամայեց արքունի դիւանում որոնել Հայոց վերաբերեալ թղթերը: Գործը յանձնուեց 40 մարդու, դրանց հետ էր տիրացու Առաքելը: Պալատի դիւանատանը գտան Երուսաղէմն առնող սուլթան Սէլիմ Առաջինի հրովարտակի արձանագրութիւնը, ուր նշանակուած էին Հայոց վանքերը անուն անուն, այնտեղ կար եւ Մար Անդրէասի վանք, որ այժմ մէջտեղում չկար: Աթ-Մէյդանի գանձարանում գտան սուլթան Մահմուտ Առաջինի՝ 1152-ին Հիջրէթի, Գրիգոր Շղթայակրին[50] տուած հրովարտակի արձանագրութիւնը: Արձանագրութիւնը համեմատելով հրովարտակի հետ՝ քննիչները ներկայացրին սուլթանին, որ հրամայեց նոր ատեան կազմել եւ նորից քննել գործը: Ատեանի նիստերը տեղի ունեցան 1810 թուի ապրիլի 7-ին, 11-ին, 14-ին եւ մայիսի 19-ին: Ատեանի որոշումը սուլթանը իւր հրովարտակով յանձնեց դիւանապետին, որ յայտնի Հայերին եւ յոյներին: Սուլթանը իւր հրովարտակի մէջ պատուիրում էր, եթէ կողմերը ընդունեն սուլթան Սէլիմի հրովարտակի իսկութիւնը, ինքն եւս ընդունում է, թող ըստ այնմ եւ առաջին օրէնքների եւ կարգերի համեմատ իրաւախոհ լինեն թէ իրանց սեփական եւ թէ ընկերովի տեղերի վերաբերութեամբ: Եւ հետեւակ երեք ազգերը ում եւ կամենան՝ հետեւին այս բանը ստուգուի Երուսաղէմում: Սակայն, սուլթանը տաճարի վերանորոգութեան գործը թողնում է յոյներին, ոչ որպէս սեփականատէրերի, այլ որպէս իւր հրամանը կատարողների: Որովհետեւ, ասում է սուլթանը. «Իմ համար ինչպէս Հայերն են, նոյնպէս եւ յոյներն են, նրանց մէջ իմ աչքում տարբերութիւն չկայ, եթէ չընդունեն սուլթան Սէլիմի հրովարտակի իսկութիւնը, այն ժամանակ ես որպէս երկրի տէր, կտնօրինեմ՝ ինչպէս կկամենամ»: Հայերը ուրախութեամբ բացագանչեցին. «Ազգովին հնազանդ ենք մեծագոր արքայի բարձր հրամանին, թող լինի այնպէս, ինչպէս հրամայել է»: Յոյները լուռ մնացին:

Հայերը հրաման ստացան տաճարի իրանց մասում եղած յոյների վերանորոգութիւնները քանդել, եւ, որպէս չհամապատասխանող նպատակի շինուածքին՝ նորից վերանորոգել:

Սակայն հրովարտակի վիճող կողմերին յայտնելը ուշացաւ 8 ամիս 13 օր: Հայերը կասկածելով որեւէ խարդավանքից՝ սկսեցին յուսահատուել: Արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրան յուսադրում էր, թէ սուլթանը անդրդուելի է իւր որոշման մէջ: Հրովարտակը դուրս եկաւ 1811թ. Փետրուարի 13-ին: Հայերը շատ ուրախացան:

Հրովարտակի հայ թարգմանութիւնն է.

«Հիմն եղեալ զհրովարտակս նախնւոյն իմոյ Մէլիմայ արքայի, որ տիրեաց Պաղեստինոյ, եւ ըստ մնաց նոցին հրամայեցի տալ հրովարտակ հայոց եւ յունաց, զի որպէս տիրէին յառաջագոյն տեղեաց եւ կատարէին զուխտս, նոյնպէս արասցէն եւ այժմ չնեղելով զիրեարս, զի զերկուսին ազգս հաւասար ճանաչեմ, զի թէպէտ եւ յոյները հրամանաւ իմով շինեցին զտաճարն, այլ զբաժին ծախուց տեղեացն հայոց հատուցեն նոցա յունաց, զկէս ծախուց բաժանորդ տեղեաց եւ զբովանդակ ծախսն սեպհական տեղեաց, եւ հաստատեսցի այս օրինօք դատարանի: Մի յետոյ հակառակեսցին ընդ միմիանս, զի յայտնի լիցի, թէ յոյնք միայն շինլոյ ունին հրաման, եւ ոչ բոլորին տիրելոյ, եւ ամենայն հրովարտակք, զորս առեալ են երկոքին ազգքն, ամենեքեան անվաւեր եւ խափանեալ համարեսցին եւ միայն յարգեսցին հրովարտակք Մէլիմայ՝ տուեալ ի թուին Հիջրէթի 923: Եւ նոր հրովարտակքն, զորս հանդերձեալ եմք տալ երկոցունց, արձանագրեսցին յամենայն դիւանս եւ մի օրինակն պահեսցի ի գանձն արքայի»¹:

Հրովարտակաների կայսրական կնքով վաւերացումն տեղի ունեցաւ 1812 թուի դեկտեմբերի 13-ին եւ յանձնուեց հայերին եւ յոյներին յունուարի 13-ին: Որքան հայք ուրախ էին՝ այնքան էլ յոյները, որ միայնակ կամենում էին իրաւատէր լինել Երուսաղէմում, տրտում:

Սակայն, հրովարտակով խնդիրը չվերջացաւ. վէճ, կռիւ, հակառակութիւն յոյների եւ հայերի միջեւ եւ ձգձգումներ թուրք պաշտօնեաների կողմից երկար տարիներ շարունակուեցին, եւ երկուստեք մեծամեծ ծախքեր եղան, թէեւ կայսերական հրովարտակի մէջ հիմք առնելով Մէլիք Սալահատտինի եւ սուլթան Սուլէյման Առաջինի հրովարտակաները՝ իւրաքանչիւր ազգի սեպհականութիւն անուն անուն յիշուած է:

¹ Տէր-Յովհաննէսեան Աստուածատուր, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի: Դտ. Բ.: Երուսաղէմ, 1890, եր. 214:

ՎԵՐՋ ՏԱՌԻՈՅՄ¹

Այս վերջին ամիս, եւ ահա հրաժեշտ տալով 1883 թուականին՝ պէտք է ողջունենք 1884 թուականը: Մի անգամ յետ նայենք դիտելու, թէ այդ թուականը մէր ազգի տարեգրութեան համար ինչ հետքեր է թողել, նայենք դիտելու համար, թէ յիշատակութեան արժանի ինչ գործ թողինք:

Ամեն հայ մարդու միակ նուիրական եւ եզական ժառանգութիւնը նորա Ս. Եկեղեցին է, որ այժմ սգազգեաց է, վասն զի աստուածային խորհրդոյ ազգընտիր ճշմարիտ հազարապետի գահը թափուր է, ազգային միութեան կենդրոնը չունի այն մագնիսը, որ դէպի ինքն էր գրաւում աշխարհի ամեն կողմ ցրուած հայերին:

Այս մէծ եւ ընդհանրական կորստի առաջ մնացեալ մանր-մունր կորուստների նշանակութիւնը նսեմանում է:

Մեր հասարակական կեանքի հորիզոնը շատ ճառագայթաւետ չէ, եւ այդ հասարակական կոչուած կեանքի շրջանը այնքան սահմանափակ է, որ ուրիշ տեղերում շատ մասնաւոր համարուած բաները մեր համար ընդհանրական նշանակութիւն ունին:

Հասարակութեան կեանքի վերայ հայեացք ձգելու համար առնենք հասարակութեան բերան համարուած լրագրութիւնը, տեսնենք այդ մեծ վարչութիւն համարուածը այս տարի ինչով է զբաղեցրել իւր ընթերցողներին, ինչ մտաւոր սնունդ է մատակարարել:

Ռուսահայքում գոյութիւն ունեցող լրագրներից ամենահինը՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, տօնեց իւր գոյութեան 25-ամեակը: Մի խումբ համակրողներ այդ 25-ամեակը հանդիսաւոր անելու համար կիսարձաններով, պսակներով եւ զանազան ընծաներով յայտնեցին իրանց զգացմանց հաւաստիքը դէպի Մեղուի այժմեան խմբագիրը: Դոքա, այդ համակրողները, չմոռացան հանգստեան աղօթքների հետ իրանց մաղթանքը ուղղել դէպի Բարձրելոյ Աթոռը՝ ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուցանել նախկին հիմնադիր խմբագրի՝ Տէր Ստեփան աւագ քահանայ Մանդինեանի[61] հոգին: Դեռ այդ համակրողների ցոյցերը դադար չէին ստացել, եւ ահա ռուսահայոցս ամբողջ լրագրութիւնը զբաղուեց այդ բանով եւ որպէս թէ շատ կենսական եւ հասարակական հարց լինէր՝ ամբողջ երեք ամիս վիճաբանութեան նիւթ չինեց: Այդ վէճերը երկուստեք այն աստիճան սաստկացան, որ կատարելապէս զգուեցրին ընթերցողներին: Դեռ այդ վէճերը շարունակուում էին, եւ ահա ծագեց Թիֆլիզի Ներսիսեան

1 «Արարատ», 1883, էջ 517-522: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Ազգային հոգեւոր դպրանոցի տեսչի հարցը եւ ահա ընթերցող հասարակութիւնը դատապարտուեց ծեր աղուէսների եւ հազարումէկ գիշերների ալախօսիկների բզէզների եւլն., եւլն., անձնական կրքերի արտայայտութիւնները կարգալով բաւականանալ: Մինչ այս, մինչ այն՝ դու. Ա. Արծրունին[62] դասախօսութիւնն է անում իւր ճանապարհորդական նկատողութիւններից. ահա այդ եւս դառնում է բանակռուի մի առատ նիւթ, բայց բանակռուր ոչ թէ դասախօսութեան նիւթի համար է, այլ թէ որ լրագիրը ինչ բառերով յայտնեց իւր տպաւորութիւնը դասախօսութեանը բացակայ եղողների համար:

Մեր լրագրութեան մէջ մեծ տեղ բռնեցին նաեւ պ. պ. Հայկունու[63], Բաֆֆիի եւ Փաւստոսի[64] ընդդիմախօսութիւնները, որոնք գրաւեցին հակառակ միմեանց լրագրների բանասիրականների բաժինները: Ահա մեր հասարակական կենցաղաւարտութեան երեւոյթները, եթէ կարելի է մեր հասարակութիւնը այդ աստիճան ստորացնել:

Բաֆֆիի եւ Հայկունու անունը յիշելով՝ պէտք է, որ դոցա մասին լուրթեամբ անցնենք: Պ. Բաֆֆին Մշակի ուղղութեան առաքեալն է, իսկ պ. Հայկունին՝ Մեղուին: Մենք՝ հայերս, առհասարակ սովորութիւն ունինք ամենաչնչին երեւոյթ խոշորացնել եւ մեծացնել: Այդ իսկ սովորութեամբ ազգութեան վերաբերութեամբ «առանց կրօնի խտրութեան» բառերի իմաստը ընդարձակելով՝ Մշակին եւ մշակայնոց դասում ենք մեր եկեղեցու թշնամիների կարգում, այն ինչ Մեղուին եւ մեղուականացը եկեղեցու պաշտպան ենք համարում. որքան մեծ պատիւ է այդ Մշակին ու մշակականներին եւ Մեղուին ու մեղուականներին, այնքան եւս նսեմութիւն մեր եկեղեցուն, որ Մշակի եւ մշակականների յարձակմամբ պէտք է դրդուի եւ Մեղուի ու մեղուականների պաշտպանութեամբ պէտք է հաստատուն մնայ, բայց մենք միթէ այնքան թշուա՞ռ պէտք է լինենք, որ չկարողանանք հասկանալ մեր ազգային եկեղեցու նշանակութիւնը եւ այնպիսի խղճալի դրութեամբ ներկայացնենք, որին Մշակը կարողանար աղարտել, իսկ Մեղուն՝ պաշտպանել այն եկեղեցուն, որին չկարողացան վնասել պարսից Յազկերտները, Մահմետական Ամիրապետները՝ իրանց հրոսակներով, սրով եւ հրով: 5-րդ դարումը մեր նախնիք կարողացան ըմբռնել մեր եկեղեցու նշանակութիւնը եւ նորա անդրդուելի լինելը, իսկ մենք նոցանից յետոյ այսքան դարերի փորձերը տեսնելով հանդերձ՝ դեռ այնքան փոքրագի ենք, որ ենթադրում ենք, թէ այս կամ այն անձինք միմիայն գրչով կկարողանան կործանել, իսկ այս կամ այն մարդիկ նոյն գրչով հաստատուն պահել: Մեր նախնիք եկեղեցու գոյութեան վերաբերութեամբ իրանց հաւատը յայտնում էին՝ ասելով. «Ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոց եւ ոչ տուրք արեգական, ոչ պարգեւք թագաւորաց եւ ոչ

արուեստ ճարտարութեանց, ոչ գիւտք իմաստնոց եւ ոչ աւար զինուորաց: Հիմունք նորա ոչ ներքինք շարժել կարեն եւ ոչ վերինք դրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք եւ երկիր ոչ դողացուցանէ, մի ոք ի մարդկանէ խրոխտասցի յաղթել նմա» (Եղիշէ): 5-րդ դարումը այդ խօսքերը կրկնում էին, վասն զի հոգւոյ արիութիւն կար: Յովսէփ կաթողիկոս եւ Ղեւոնդ երէց ձեռն ընդ ձեռն՝ Վարդանների հետ կանգնած էին եւ ասում. «Սուրբո եւ պարանոցք մեր, չեմք ինչ մեք լաւ քան զառաջինսն, որք յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս իւրեանց, մեռցուք իբրեւ զմահկանացուս, զի ընկալցի զմեր մահն իբրեւ զանմահից» (Եղիշէ):

Բայց այժմ պ. Ամիրխանեանը ենթադրում է՝ որպէս եկեղեցու կործանիչ, իսկ պ. Պ. Սիմէօնեան[65]՝ որպէս եկեղեցու պաշտպան, վասնզի հայ հայրերն ու մայրերը երեւի դադարել են Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց եւ Վարդան հայ մարդ ծնելուց: Հայ դպրոցները դեռ այնքան զօրութիւն չունին դաստիարակութեան գործը այնպէս գլուխ տալու, որ համաճարակ վեհերոտութիւնը տեղի տար. դեռ մենք անպատրաստ ենք մեր վերայ դրուած սուրբ պարտաւորութիւնները կիսով չափ կատարել՝ անձնական կրթերը, շահասիրութիւնը, կողմնակալութիւնը եւ չնչին հաճոյքի համար մի ահագին սուրբ գործ տակն ու վերայ անելը մեր երեսին դիւական ժպիտ է բերում: Ահա, այդ իսկ պատճառով է, որ մեր հոգեւոր գործերը միշտ երերման վիճակի մէջ են. լրագրական վէճ եւ տխուր լուրերը զանազան տեղերից լսելի են լինում:

1883 թուի մի տխուր գիծն էլ Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքի հրդեհն է: Անհնար է անտարբեր գտնուել դէպի մի հաստատութիւն, որ իրան նպատակ էր դրել հարստացնել մեր գրականութիւնը՝ լոյս ընծայելով նախնեաց մատենագրութիւնները եւ թարգմանելով հրատարակել եւրոպական ինչ-ինչ հեղինակութիւնները: Ահա այդ հրդեհից առաջացած վնասը սուղ ինչ ամօքելու համար վենետիկցիք դիմում են հայ հասարակութեանը օժանդակել դրամով՝ ի փոխարէն ստանալով գիրք:

Նոյն անմխիթար դրութեան մէջ է Ս. Երուսաղէմի վանքը, որի սրբազան պատրիարքի թարթափելը Կ. Պօլսում, եւ նուիրակների պտոյտը հայաբնակ քաղաքներում չունեցան մի գոհացուցիչ արդիւնք Երուսաղէմի պարտքի վճարման համար, եւ վտանգի մէջ են դարերով գոյութիւն ունեցող ազգային հաստատութիւնները, որոնցով կապուած են մեր հետ մի քանի քրիստոնեայ ազգեր, որպիսիք են Ասորիք եւ Հապէշներ:

Ոչինչ գոհացուցիչ վիճակ չէ ներկայացնում Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնն ու Ազգային ժողովը: Դոցա մէջ գործողները երկպառակութեան խմորով զանգուած՝ միմեանց դէմ են կքրում եւ փոխանակ ընդ-

Հանրութեան օգտին հոգալու՝ տեղի են տալիս օգոստոսի 5-ին եղած ժողովի նման այլանդակ տեսարանների, որով ամենից յարգուած սրբազան պատրիարքը դատապարտուում է անորոշ դրութեան, իսկ գործերը մնում են երեսի վերայ, շատ վիճակներ առանց վիճակաւորների, շատ կենսական եւ կարեւոր գործեր՝ առանց կարեւոր հոգացողութեան:

Գորդեան հանգոյց է դարձել Սսի կաթողիկոսութեան խնդիրը: Կաթողիկոսը Կ. Պօլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնը առ ոչինչ համարելով՝ Բ. Դոնից ուղղակի ստանալով պէրաթ՝ վերադարձաւ Կիլիկիա, եւ ինչպէս լրագրները հաղորդում են՝ Սսի Մկրտիչ կաթողիկոս[66] այժմ աւելի հակամիտութիւն ունի դէպի Հռովմայ պապը, քան դէպի Ս. Էջմիածին¹:

Ս. Էջմիածնի արդի դրութեան համար չենք խօսում, վասն զի եթէ այդ սուրբ հաստատութեան դրութիւնը շատ գոհացուցիչ կերպով նկարագրենք, պէտք է ասեն, որ դիտմամբ գոհացուցիչ կերպով է ներկայացուած՝ ժողովրդեան հրապուրելու համար, եթէ տխուր գոյներով նկարագրենք, պէտք է ասեն՝ դիտմամբ այդպէս է արած՝ ժողովրդեան արգահատանքը խնդրելու համար:

Հայրապետի մահուանից յետոյ տարածուող տխուր լուրերը ո՞ր հայի սիրտը չվշտացրին, անկոպար հրատարակութիւնները ու՞մ վերայ վատ տպաւորութիւն չգործեցին ու չգայթակղեցրին: Ս. Էջմիածնի վանական եւ վարչական գործերի մէջ տիրում է մի ընդհանուր տարտամ դրութիւն, որովհետեւ տան նահապէտը չկայ, եւ հետեւաբար գործ ղեկավարողները պարտաւորուած են կրկնելու. «անփոփոխ դրութիւն, մինչեւ տան տէրը գայ»: Ամենայն ոք մտածում է իւր գործը առաջ տանել այնպէս, որ տան տիրոջը հաշիւ տալիս ասեն. «ծառայք անպիտանք եմք, զոր պարտն էր առնել, արարաք»: Դժբաղդաբար, որչափ զգուշութիւն, այնքան եւ անակնկալ դէպքերը մտահոգութիւն են պատճառում: Միաբանութիւնս ուրախացած էր, թէ վերջապէս այս տարի բաղդ կունենայ ձեմարանի առաջին պտուղները վայելել եւ դոցանից եթէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծ մասը յանձն կառնեն Մայր Աթոռոյ միաբանակցութիւնը. վերջացան քննութիւնները, եւ ուսումնաւարտները ստանալով իրանց արտօնագրերը՝ հեռացան Ս. Էջմիածնից, թէեւ մենք մեր յոյսը դեռ բոլորովին չէնք կտրել, թէ դոքա երբ եւ իցէ կյիշեն իրանց կրթութեան որրանը:

Վերջապէս վերջապէս, 1883 թուականը մեր անշուք տարեգրութեան մէջ աւելի տխուր, քան մխիթարական երեւոյթներ թողնելով պէտք է հեռանայ: Մենք պատիւ կունենանք նոր տարու հետ ցանկանալ մեր հայերին, որ նոքա իրանց գործոց մէջ հեռատես լինէին, գիտենային անցեալ դէպքերից օգուտ քաղել եւ մի անգամ փորձածը միւս անգամ փորձելու

1 Տես՝ «Մասիս», Կ. Պօլիս, 1883, Հոկտեմբերի 14:

դրութեան մէջ չմտնել: Հրաժեշտ տալով 1883 թուականին եւ իւր տխուր երեւոյթներին՝ նոր տարու հետ կշնորհաւորենք հայերին եռանդ դէպի բարեգործութիւն, եւ մեր ցանկութիւնները կյայտնենք նոր տարու շնորհաւորէքով: Առ այժմ կվերջացնենք մեր խօսքը՝ բարեմաղթելով, որ այս տարուայ բոլոր տխուր երեւոյթները լինէին մի երկունք՝ նոր տարում գոհացուցիչ եւ մխիթարական արդիւնք եւ փորձառութեան արգասիք արտադրելու, եւ Ս. Լուսաւորչի գահը ունենար մի արժանընտիր հովուապետ՝ իւր հօտը ի վայրի դալարւոջ եւ առ ջուրս հանգստեան սնուցանելու, երկաթէ գաւազանով խրատելու ստամբակներին եւ հայրական գորովով ընդգրկելու աշխատեալ եւ ծանրաբեռնեալներին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՕՆԵՐ¹

Ի՞նչ է եկեղեցին: Ի Քրիստոս հաւատացելոց ժողով, տեղ, ուր մարդիկ իրանց պաշտած կրօնին համեմատ՝ յայտնում են իրանց սրտի սուրբ զգացմունքը:

Ամենայն կրօն իւր հիմնադիրն ունի, եւ եկեղեցին հիմնադրի անուամբ՝ կոչումն: Ամենայն մարդ եւ ամենայն ազգ ունին կրօն, բայց ինչպէս ամեն մարդ չէ կարող կրօնի վարդապետ լինել, այնպէս եւս ամենայն ազգ չէ կարող նոր կրօնի հիմնադիր առաջ բերել: Միայն մի քանի ազգերի մէջ են երեւացել կրօնի հիմնադիրներ, մնացեալ ազգերը հետեւող են եղել թէ՛ հիմնադրի սկզբունքներին եւ թէ՛ նոյն ազգի կրօնական պաշտամանց ծիսական մասին, բայց այդ հետեւողների մէջ կան եւ այնպիսիք, որոնք թէեւ կրօնի հիմնադրի սկզբունքին են հետեւում, սակայն կրօնական պաշտաման ծիսական արարողութիւնները կատարում են իրանց ազգային սովորութեանց համեմատ:

Աստուածամարդն Յիսուս Քրիստոս, երեւալով հրէական ազգի մէջ, քրիստոնէական կրօնի ստեղծիչն եղաւ, եւ այդ կրօնի կենսատու սկզբունքի վերայ հիմնուեց ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցին: Քրիստոնեայ ազգերից ոմանք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը՝ հետեւելով ուրիշ ազգերի եկեղեցեաց ծիսական արարողութեանց եւ վարչական կազմակերպութեան, իսկ ոմանք կազմելով մասն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու, անվթար պահպանելով ընդհանուր առնչութիւն ի հաւատոյս՝ ծիսական արարողութիւնները կատարում են իրանց ազգային սովորութեան համեմատ, իսկ վարչական կազմակերպութեան մէջ թագաւորողն է ազգի կամքը: Այս տեսակ ազգերի եկեղեցին կոչւում է ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցին ազգային եկեղեցի է, որովհետեւ Աւետարանի, Սուրբ Գրքի սկզբունքի վերայ կառուցուած լինելով, եւ ուղղափառ Ս. Հարց եւ երեք Տիեզերական ժողովների վարդապետութեան շաղիին անվթար հետեւելով հանդերձ՝ ունի այնպիսի ինքնուրոյնութիւն, որ միայն հայ պատմութեանն ու հայ ազգին են յատկացեալ: Ազգային եկեղեցիները այն առաւելութիւնն ունին, որ իրանց կազմակերպութեամբ պատկերացնում են ազգի մտաւոր եւ հոգեկան կարողութիւնները նուիրագործուած պատմական անյեղլի եւ անփոխարինելի յիշատակաց առհաւատչեաներով, որ միայն ազգը կարող է առաջ բերել, եւ հոգւոյ փրկութեան խորհուրդները անթերի մատակարարելով հանդերձ, զուտ

1 «Արարատ», 1884, էջ 237-248: Հրատարակված է «Կրօնական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

ազգային բնավորութեամբ մարդու սիրտն ու միտքը պարուրում են ազգի համար նուիրական յիշատակութիւններով: Այդ տեսակ եկեղեցւոյ արարողութիւնները մարդու վերայ ազդելով՝ սիրտը լցնում են երանական յափշտակութեամբ, հոգին զմայլեցնում են հաւատոյ եւ դաւանութեան խոստացեալ յաւիտենական երջանկութեամբ, իսկ մտքի թռիչքը ուղղում են դէպի ազգի պատմական կեանքը, որի ծնունդն է ներկան:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ազգային է, որովհետեւ նորա ծիսական մասն պատկերացնում է ազգիս անցեալը, սովորութիւններն ու բնաւորութիւնը: Նոյն ինքն մեր եկեղեցու Լուսաւորչական կոչուելը ցոյց է տալիս այն յատկորոշ առանձնութիւնը, որ սեպհական է միմիայն Լուսաւորչական կոչուող Հայ Եկեղեցուն. այս՝ ըստ ծիսական արարողութեան:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ազգային է, որովհետեւ նորա վարչական կազմակերպութիւնն եւս ազգի կամաց արտայայտութիւնն է: Ո՞վ է եկեղեցու երեւելի գլուխը.- ազգից ընտրուած հայրապետը: Ու՞մ է եկեղեցու ամենաստորին պաշտօնեայն.- ժողովրդի հանրագրութեամբ եկեղեցու սպասաւորութեան նուիրուած ջահնկալը: Ուրեմն եկեղեցու ամբողջ վարչական կազմակերպութեան մէջ մենք տեսնում ենք ազգի կամքը, որ ի սկզբանէ անտի ներգործող լինելով՝ դարերի ընթացքում զանազան տխուր կամ մխիթարական դէպքերով նուիրագործուած՝ անյեղլի է այսօր:

Ի Տէր փոխուեց ազգիս հայրապետը. ամբողջ ազգը ողբաց նորա մահը: Հարկաւոր էր նորը՝ հայրապետական գահը ժառանգելու, ամբողջ ազգը ձայն բարձրացրեց, քննեց, քննադատեց այն անձանց արժանիքը, որոնք հաւանական յաջորդներ կարող էին հանդիսանալ այդ նուիրական գահին: Պատկառանքով յիշելով հայրապետական իշխանութեան վերաբերեալ ազգիս համար նուիրական իրաւունքները՝ բոլորն իր իր ընտրելագոյնին տեսնել յաջորդ հայրապետական գահին եւ վարիչ հայրապետական իրաւանց:

Թողնելով այն, ինչ որ ազգը խօսեց լրագրութեան միջոցաւ (մենք լրագրութիւնը համարում ենք ազգի ձայն), տեսնենք ազգի ջանքը հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու գործում: Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու խնդիրն եւս բաւական խօսակցութեան առարկայ դարձաւ:

Գաւառները ոչ միայն թեմական ընտրութեանց մասնակցելու իրանց պատգամաւորի ընտրութեան փոյթն ունէին, այլեւ յանձնարարում էին նոցա, որ խնդիր յարուցանեն իրանց ցանկացած ընտրելիների համար, եւ մարդիկ ոչ եթէ խոյս էին տալիս, այլ պատիւ անձին էին համարում պատգամաւոր ընտրուել: Գաւառական պատգամաւորների միջոցաւ ամբողջ թեմի հայ ժողովրդեան ցանկութիւնը արտայայտուում էր թեմական ժողովում, իսկ թեմական պատգամաւորին մնում էր Ս. Էջմիածնի Համազգային ժողովում թարգման եւ հաւատարմատար հանդիսանալ

իւր ընտրող թեմի կամաց եւ ցանկութեան: Ազգի կամքին հպատակում էին եւ աշխարհական եւ հոգեւորական պատգամաւորները, որոնք ամենայն անձնական նկատմունք մի կողմը թողնելով՝ աշխատում էին ազգի կամքը կատարած տեսնել:

Բայց ո՞վ է հայրապետը, որի ընտրութեան գործում ազգը այդպիսի եռանդ է ցոյց տալիս: Դա է ազգային եկեղեցու երեւելի հոգեւոր գլուխը, Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների եւ Ս. Լուսաւորչի յաջորդը, Հայ Եկեղեցու աւանդապահը. այն ազգային եկեղեցու, որ դարաւոր վկայ է ազգիս փառացն ու նախկին չքեղութեանը, բարբարոսների աւերածութեանցն ու ազգիս թշուառութեանը: Ազգիս, որ ընդունելով քրիստոնէական կրօնը՝ կազմեց յատկորոշ մի Ազգային Եկեղեցի, որ հոգւոյ անմահութիւն ու յաւիտենական կեանք քարոզելով, տանելով բոլոր արհաւիրքները՝ պէտք է ազգիս փառացն ու պատւոյն յաւիտենական վկայ մնայ: Ազգիս, որ եկեղեցու միջոցաւ անմահացաւ կամ եկեղեցու պարիսպների տակ, առանց հայրենի երկրից հեռանալու, թափելով իւր արիւնը, եւ կամ գերութեան եւ հեռաւոր օտարութեան մէջ իւր հետ փոխադրելով եկեղեցին՝ նորա անմահ վարդապետութեամբ անխառն մնաց իւր շրջապատող ազգերից եւ միշտ հայ քրիստոնեայ մնաց, բացի նորանցից, որոնք ուրանալով եկեղեցին՝ ուրացան եւ իրանց ազգը, եւ կորան անհետ՝ խառնուելով իրանց շրջապատող ազգերին:

Այս փրկարար եկեղեցու հիմնադիրն է Յիսուս Քրիստոս, Հայաստանի մէջ հաստատողներն են Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալները եւ վերահաստատողն են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Տրդատ Թագաւոր, որոնք ոչ միայն մեր Եկեղեցու անխոնջ մշակներն են, այլեւ մեր պատմութեան մէջ առաքինութեան, աշխարհաշինութեան եւ հանճարեղ մտքի հոյակապ տիպարները:

Այս անգամ պէտք է ընթերցողներիս առաջարկեմ մեր ազգի քրիստոնէութիւն ընդունելու եւ մեր ազգային Եկեղեցու սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, որ քաջ իսկ պատկերացնում է մեր Եկեղեցու ազգային լինելու յատկութիւնն ու նշանակութիւնը:

* * *

Քրիստոսի Համբարձման եւ Ս. Հոգւոյ Գալստեան տօներից յետոյ առաջին շաբաթը մեր ազգի եւ Եկեղեցու համար խորհրդաւոր շաբաթ է: Այդ շաբաթի երկուշաբթի օրը Եկեղեցին տօնում է Ս. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, երեքշաբթի օրը՝ Ս. Գայանեանց, հինգշաբթի օրը՝ Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի տօնը, շաբաթ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վիրապից դուրս գալու յիշատակը եւ կիրակէ օրը՝ Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տօնը:

Այդ տօները մեր ազգային կրօնական յեղափոխութեան դարագլուխն են եւ կռապաշտութեան ու քրիստոնէութեան մրցման ճգնաժամը, յաղթանակի վայրկեանը, երբ քրիստոնէական սիրոյ եւ խաղաղասիրութեան անձնագոհ մշակները, թափելով իրանց արիւնը կրակապաշտութեան բորբոքուած բոցի վերայ, հանգցրին իրանց յոժարակամ մահուամբ՝ յաղթանակելով կռապաշտութեան երկրպագու բռնաւորութեանը:

Ովքե՞ր էին քրիստոնէական սիրոյ եւ խաղաղասիրութեան անձնագոհ մշակները: Ս. Գրիգոր՝ Անակի որդին, որ Տրդատի հետ Անահիտ չաստուածուհիու արձանին երկրպագութիւն չանելու համար սոսկալի տանջանքներ կրելուց յետոյ, իբրեւ մահապարտ՝ Արտաշատու Խոր Վիրապը ընկաւ, ուր 14 տարի չարատանջ կեանք անցնելիս՝ Հայաստանը քրիստոնէական լուսով լուսաւորելու եւ ամենայն իրաւամբ ազգիս Լուսաւորիչ Հանդիսանալու մեծ գործը ծրագրեց:

Ս. Հռիփսիմեանք, որոնք արեւմուտքից արեւելք՝ Հռովմից Հայաստան տարադէմ գալով՝ իրանց կանացի քնքոյշ խնամքով սերմանեցին Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան սերմերը, որոնք աճեցին ոռոգուելով նոցա արիւնով եւ Ս. Գրիգորի անխոնջ հոգացողութեամբ ու Տրդատայ աշխատութեամբ պտուղ տուին:

Քրիստոսի 300 թուին Հռովմում կար մի կուսանաց վանք¹, որի մայրապետն էր Ս. Գայիանէ: Կոյսերի մէջ իւր գեղեցկութեամբ եւ իշխանական ծագմամբ երեւելի էր Հռիփսիմէ անունով մի կոյս, որ թողնելով իւր իշխանական ճոխութիւններն ու աշխարհային վայելչութիւնները՝ մտել էր կուսանաց վանքը, օրինակ բարի հանդիսանալով իւր քրիստոնէական ամբիժ վարքովն ու առաքինութեամբ:

Հռովմայ Դիոկղետիանոս կայսրը տեսնելով Ս. Հռիփսիմէ կոյսի հրաշալի գեղեցկութեամբ պատկերը՝ կամեցաւ ամուսնանալ նորա հետ, սակայն Ս. Կոյսը, որ ուխտել էր կրօնի քարոզ լինել եւ ոչ արքունեաց զարդ՝ Ս. Գայիանէ կոյսի առաջնորդութեամբ լաւ համարեց խոյս տալ Հռովմից՝ կայսրի ձեռքից ազատուելու համար: Ս. Գայիանէ եւ Հռիփսիմէ կոյսերին հետեւեցին նոցա ընկերները եւ աստուածային խորհրդին նուիրուած քահանայք, եւ այսպէս թուով մօտ եօթանասուն անձինք դէպի Ասիա ուղեւորվելով՝ ցրուեցին զանազան կողմեր: Ս. Գայիանէ եւ Հռիփսիմէ երեսուն եւ հինգ ընկերներով եւ երեք քահանաներով եկան Հայաստան եւ բնակուցին Վասպուրական աշխարհի Վարազայ սարում, ուր Ս. Հռիփսիմէ թողնելով իւր խաչը, որ այժմ յայտնի է Վարազայ Ս. Խաչ անուամբ, ինքն եւ իւր ընկերները եկան Վաղարշապատ քաղաքը եւ բնակութիւն հաստատեցին Վաղարշապատի այգեստանների հնձաններում:

1 Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԼԴ.:

Դիոկղետիանոս կայսրը, երբ որ իմացաւ Հռիփսիմէի եւ իւր ընկերների փախուստը եւ դէպի Հայաստան ապաւինելը, թուղթ գրեց Հայոց Տրդատ թագաւորին, որ եթէ ինքն չի կամենալ ամուսնանալ Ս. Հռիփսիմէի հետ, թող յետ դարձնի Հռովմ ի կնուծիւն կայսեր:

Տրդատի խնդրակները շուտով գտան Ս. Հռիփսիմէին Վաղարշապատի հնձաններում եւ իմաց տուին թագաւորին, որ լսելով Ս. Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը՝ հրամայեց մեծ շքով բերել արքունիք: Երբ որ Ս. Կոյսը մերժեց բոլոր հանդերձանքը եւ արքունիք գնալը՝ Տրդատ բարկացաւ եւ բռնութեամբ բերել տուեց, եւ երբ կամենում էր բռնութեամբ խոնարհեցնել իւր կամքին՝ Քրիստոսի շնորհքով զօրացած Ս. Հռիփսիմէից յաղթահարուեց, եւ ամօթով դուրս գալով Ս. Կոյսի մօտից՝ հրամայեց կուսանաց մայրապետ Ս. Գայիանէին համոզել Ս. Հռիփսիմէին, բայց Ս. Գայիանէ, փոխանակ Տրդատի հարսնութեան համոզելու, ընդհակառակն՝ համոզեց Ս. Հռիփսիմէին իւր կուսութեան ուխտից յետ չկենալ, եւ երբ որ երկրորդ անգամ Տրդատ փորձ փորձեց Ս. Հռիփսիմէին իւր կամքին եւ Հայաստանի թագուհութեան խոնարհեցնելու եւ յաղթահարուեց, սաստիկ բարկացած՝ հրամայեց սպանել: Դահապետը զինուորների հետ գտնելով Ս. Հռիփսիմէին՝ չարաչար տանջանքներով նահատակեց: Հնձանում մնացած տկար կոյսի հետ նահատակութեան պսակին արժանացան Ս. Կոյսի ընկերներից երեսուն երկու անձինք, որոնք շտապել էին նորա մարմինը ամփոփելու: Իսկ Ս. Գայիանէ, որ երկու ընկերներով Ս. Հռիփսիմէին համոզելու համար եկել էր արքունիք եւ դեռ արքունիքում էր, Ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան երկրորդ օրը իւր ընկերների հետ սարսափելի տանջանքներով նահատակուեց: Նահատակուած կոյսերի թիւը 37 է, իսկ նահատակութիւնը կատարուեց 301 թուին:

Ս. կոյսերին նահատակելուց յետոյ մտատանջ Տրդատ մոլեգնութեան մէջ ընկաւ եւ երեւակայելով, թէ ինքն խոզ է դարձել, հեռացաւ մարդանակ տեղերից: Նոյն մոլեգնութեան ախտին ենթարկուեցին եւ շատերը իւր իշխաններից:

Աստուծոյ հրեշտակը տեսիլքի մէջ յայտնեց Տրդատի քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին, թէ Խոր Վիրապի մէջ կապեալ Գրիգորը միայն կարող է բժշկել Տրդատին եւ նորա հետ մոլեգնեալներին: Խոսրովիդուխտ պատմեց իւր տեսիլքը. ոչ ոք չհաւատաց, այլեւ լսողները ծաղրում էին՝ համարելով, որ Գրիգոր այնքան երկար ժամանակ չէր կարող Վիրապի մէջ ապրել: Տեսիլքը հինգ անգամ կրկնուեց: Վերջապէս, ստուգելու համար Օտայ նախարարին ուղարկեցին Արտաշատի Վիրապը ստուգելու:

Օտայ բազմաթիւ մարդկանց հետ Վիրապից հանեց Ս. Գրիգորին, որի մարմինը թխացել էր եւ իբրեւ ածուխ սեւացել, որին, երբ Օտայի եւ

ուրիշ բազմաթիւ մարդկանց հետ պէտք է Վաղարշապատ մտնէր, ընդառաջ եկան մոլեգնեալ թագաւորը եւ ուրիշները, որոնց եւ աղօթքով բժշկեց: Ս. Գրիգորի առաջին գործը եղաւ նահատակուած կոյսերի մարմինները իրանց պատառոտուն հանդերձներով փաթաթելով՝ ամփոփել նոցա նահատակուած տեղը, իսկ ինքն սկսեց քարոզել Աստուծոյ խօսքը եւ պատուիրեց ապաշխարել՝ հինգ օր ծոմ պահելով: Իր քարոզութեան վաթսու եւ վեցերորդ օրը բոլորովին բժշկեց Տրդատին եւ նորա ձեռնադրութեամբ շինեց ս. կոյսերի անուան յատկացեալ վկայարանները: Ինքն Տրդատ անձամբ բրուժ էր կոյսերի հանգստեան տեղը, իսկ նորա կին Աշխէն տիկինն եւ քոյրն Խոսրովիդուխտ՝ փորուած հողը իրանց հանդերձներով դուրս էին թափում:

Երբ արդէն պատրաստ էին վկայարանները յանուն Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէի, եւ ի պատիւ տկար կոյսին՝ կուսանաց բնակութեան հնձանում, Ս. Գրիգոր Տրդատի գործակցութեամբ կուսանաց մարմինները զետեղելով առանձին առանձին արկղի մէջ՝ ամփոփեց նոցա յատկացեալ վկայարաններում, իսկ այն տեղը, ուր Ս. Գրիգոր տեսիլքի մէջ տեսել էր Միածնի իջնելը Հայաստան աշխարհի կենդրոնը՝ քրիստոնէութեան լոյսը Հայաստանի չորս կողմը ցոլացնելու, խաչ տնկել եւ որմով պատել տուեց՝ ժամանակին եկեղեցի շինելու համար:

Տրդատ բոլորովին առողջութիւն գտնելով քրիստոնէական լուսով լուսաւորուելուց յետոյ՝ Ս. Գրիգորի հետ շրջում էր Հայաստան աշխարհի ամենայն կողմերը եւ կործանելով հեթանոսական բազմաստուածութեան մեհեաններն ու բազիլիկները՝ կանգնեցնում էր Քրիստոսի Ս. Խաչը այնտեղ, ուր Ս. Գրիգոր քրիստոնէական հաւատոյ լոյսն էր ցոլացնում:

Ս. Գրիգոր Ս. Խաչի հաւատացելոց թիւը բազմապատկելուց յետոյ առաջարկեց Տրդատին եւ Հայոց աշխարհի իշխաններին մի հոգեւոր հովիւ կարգել, որ հաւատացեալներին մկրտէ եւ քրիստոնէական եկեղեցու խորհուրդները մատակարարէ: Տրդատի հրամանաւ ժողովուեցին կուսակալները, նախարարներն ու զօրքերի գլխաւորները եւ միաբանութեամբ Ս. Գրիգորին ընտրեցին իրանց հովուապետ: Աստուծոյ տնօրէնութեան հպատակելով՝ Ս. Գրիգոր յանձն առաւ իրան առաջարկուած կոչումը, եւ Տրդատի հրամանաւ բազմաթիւ ընծաներով եւ ուղեկիցներով զնաց Կեսարիա՝ տեղւոյն Ղեւոնդ հայրապետի մօտ, եւ Հայոց աշխարհի հովուապետ ձեռնուադրուելով 302 թուին վերադարձաւ Հայաստան՝ հետն ունենալով Անտօն եւ Կրօնիդէս կրօնաւորներին իրանց աշակերտներով, եւ իբրեւ պարգեւ Ղեւոնդ հայրապետի՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի մասունքները:

Քահանայացնելու համար Սեբաստիայից աստուածաշտուութեան քրիստոնէական առաքինութեան մէջ վարժուած բազմաթիւ անձինք բե-

րեց, ուրիշ քաղաքներից եւս բազմաթիւ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ հրաւիրեց:

Ս. Գրիգոր այսպէս բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներով եւ զօրքերով երբ հասաւ Տարօնոյ գաւառը՝ իմացաւ, որ Իննականեան կոչուած տեղը դեռ կանգուն կան Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի արձանները: Կամեցաւ կործանել, բայց հօր ընդդիմութեան հանդիպեց, եւ արիւնահեղ պատերազմի մէջ Արձան քրմապետի ու նորա որդի Դեմետրի սպանուելուց յետոյ՝ կուռքերի տեղ կանգնացրեց Քրիստոսի խաչը՝ այնտեղ զետեղելով Ս. Յովհան Կարապետի մասունքից, յանուն Ս. Յովհաննու Կարապետի եկեղեցի շինեց եւ յանձնեց Անտօն եւ Կրօնիդէս եւ նոցա ընկեր կրօնաւորներին, որոնք չափազանց խստակրօնութեան համար կոչուում են խոտաճարակ, որոնց յիշատակը տօնում է մեր Եկեղեցին նոյեմբեր ամսում: Այդ վանքը կոչուում է Գլակայ վանք՝ Զենոբ Գլակի անունով, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտներից էր եւ վանահայր վանքի, իսկ մեր ժողովուրդը Մշոյ Ս. Կարապետի վանք է անուանում եւ խնդրակատար սուրբ համարելով՝ մեծ ջերմեռանդութեամբ ուխտ է գնում:

Աշտիշատում, ուր էին Վիշապաքաղն Վահագնի, Վահէվանեան, ոսկիահատ, ոսկեմօր Անահտի եւ Աստղկան մեհեանները՝ Ս. Գրիգոր զետեղեց Ս. Յովհաննէս Կարապետի մասունքներից մի մասը եւ նոյն անունով մի վանք շինեց:

Ս. Գրիգոր քարոզելով, մկրտելով ու եկեղեցիներ հաստատելով՝ հասաւ մինչեւ Բագրեւանդ գաւառը: Տրդատը ընդառաջ դուրս եկաւ եւ Բագրեւանդում ընդունեց նորան, որ ամսօրեայ ժամանակով իւր քարոզութիւնները շարունակելուց յետոյ, Եփրատ գետում մկրտեց Տրդատ թագաւորին, նորա ընտանիքին եւ զօրքերին: Տրդատի անունը մկրտութեան ժամանակ ի պատիւ Յովհաննու Կարապետի՝ փոխեց Յովհաննէս եւ մկրտութեան տեղը զետեղելով Յովհաննու Կարապետի մասունքից՝ մի վանք շինեց, որ այժմ կոչուում է Ուշ-Քիլիսէի-Երեք խորանեան վանք եւ սահմանեց Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի նշխարաց տօնը, որ տօնում ենք Ս. Հռիփսիմեանց շաբաթի հինգշաբթի օրը:

Ս. Գրիգոր վերադառնալով Վաղարշապատ քաղաքը, 303 թուին սկսեց շինել Ս. Էջմիածնի Տաճարը այն տեղը, ուր տեսլեան մէջ Միածնի իջնելը տեսնելով՝ խաչ կանգնելով շրջապատել էր:

* * *

Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցին ամենայն իրաւամբ Զատիկի, Համբարձման եւ Հոգեգալստեան տէրունական տօներից յետոյ տօնում է իւր սկզբնաւորութեան տօնը՝ ի դէմս Ս. Հռիփսիմեանց, Ս. Գայրանեանց, Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթանագինեայ եպիսկոպոսի, Ս. Գրիգոր Լու-

սաւորչի ելանելոյն ի Վիրապէ եւ Ս. Էջմիածնի: Այդ բոլորը տօնուում են միեւնոյն շաբթում եւ յիշեցնում են մեր պատմական կեանքի ամենամեծ յեղափոխութիւնը եւ ազգային եկեղեցու կազմակերպութիւնը:

Այդ տօներէ տպաւորութեան տակ մեր մտքի առաջ պատկերանում են Ս. Հռիփսիմէ եւ իւր ընկերները, որոնք սերմանելով քրիստոնէութեան սերմերը Հայաստանի մէջ՝ աճեցնելու համար իրանց նահատակութեան արիւնով ոռոգեցին:

Պատկերանում է մեր առաջ հսկայ եւ անպարտելի թագաւորն Տրդատ՝ յաղթուած քրիստոնէական հաւատոյ զինուորի կանացի թովիչ լեզուով ու քնքոյշ ձեռքով, եւ յուսահատութիւնից մոլեգնեալ՝ մի տկար կնոջից յաղթուած եւ ամօթահար լինելուն համար: Պատկերանում է մեր մտքի առաջ, ի շնորհս Խոսրովիդէստի, Ս. Գրիգորի Խոր Վիրապից դուրս գալը եւ Վաղարշապատի քաղաքադռներից դուրս մոլեգնեալ թագաւորի առողջութեան համար աղօթելն ու քրիստոնէական հաւատը քարոզելը:

Պատկերանում է մեր առաջ այն մեծ ջանքը, որ գործ էին դնում թագաւորը, թագուհին, թագաւորի քոյրը, մեծամեծներն ու նախարարները Հայաստանեայց Եկեղեցին կազմելու՝ հետեւելով իրանց հոգւոց առաջնորդ առաքելանման Ս. Գրիգորին:

Պատկերանում է մեր առաջ այն մեծ ժողովը, որի համար թագաւոր եւ կուսակալ, նախարար եւ զօրագլուխ, ժողովուելով Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, ընտրում են Ս. Գրիգորին հովուապետ, որով սկիզբն են դնում Հայաստանեայց Եկեղեցու երեւելի գլխի ընտրողական լինելու սկզբունքին: Պատկերանում է կռապաշտութեան վերջին ճիգը, Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի քրմապետ Արձանի եւ նորա որդի Դեմետրի ճակատամարտը ընդդէմ քրիստոնէութեան առաքեալ Ս. Գրիգորի եւ նորա ուղեկիցների:

Մեր մտքի առաջ պատկերանում է քրիստոնէական հաւատոյ վսեմութիւնն ու բարձրութիւնը, որի մօտ թագաւորն Տրդատ, իւր տիկինն Աշխէն եւ քոյրն Խոսրովիդէստ նուաստացած՝ իրանց ինն օր յառաջ նահատակուած կոյսերի մարմինները ամփոփելու համար անձամբ աշխատում են գերեզման պեղելով եւ հողը իրանց հանդերձով դուրս կրելով:

Մեր մտքի առաջ պատկերանում է Յիսուս Միածնի իջնելը Հայաստան աշխարհի կենդրօնը կռապաշտութեան խաւարը աստուածաշտութեան լուսով փարատելու այնտեղից, ուր հաստատուելով հոյակապ Կաթողիկէն Վաղարշապատու, պէտք է հանդիսանար Աթոռ Ս. Լուսաւորչի յաջորդի եւ միութեան զօդ՝ ի սփիւռ աշխարհի տարագրուած հայերի, որոնք ի շնորհս կրօնի եւ կրօնական սրբութեանց, թէպէտ անձամբ տարանջատ, սակայն լեզուով, սրտիւ եւ զգացմամբ մի, պէտք է տանէին բարբարոսների բիւրապատիկ հարուածները, բայց եւ մի կենդանի անուն թողնէին աշխարհին:

Մեր մտքի առաջ պատկերացած այդ բոլոր նուիրական յիշատակները որպիսի ներգործություն են ունեցել մեր նախորդների վերայ ի հնումն եւ այժմ ինչ ներգործութիւն ունեն մեր վերայ: Մեր նախորդների օրով, երբ, ինչպէս սովորութիւն էր ասել, չկար գիտակցութիւն, մենք տեսնում ենք, որ հենց գիտակցութիւն չունեցողների վերայ աւելի են ներգործել խորհրդաւոր տօների նուիրական յիշատակները: Այն ժամանակ, երբ չկար գիտակցութիւն, բնագլուխն ու զգացմունքն էին մեծ դեր խաղացողները: Այդ բնագլխան եւ զգացման շնորհիւ, ինչպէս լսել ենք, Ս. Հռիփսիմեանց տօներին շատ հեռու տեղերից գալիս էին Ս. Էջմիածին՝ երկրպագելու մեր ազգային տնօրինական վայրերին, որպիսի են՝ Ս. Իջման տեղի Սեղանը, Ս. Լուսաւորչի Աթոռը, Ս. Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի գերեզմանները, եւ այս այնպիսի՝ ջերմեռանդութեամբ, ինչպէս ամենայն քրիստոնեայք գնում են Ս. Երուսաղէմ՝ Քրիստոսի տնօրինական տեղեաց երկրպագելու:

Այդ ժամանակի հայերի ջերմեռանդութեան շնորհիւն է, որ Ս. Էջմիածինն ու բոլոր վանքերը իրանց գոյութիւնը պահեցին կալուածական եւ դրամաւոր այնպիսի կտակներով, որոնք այժմ ապացոյց լինելով նոցա ջերմեռանդութեանն ու սիրոյն դէպի հայրենեաց սրբութիւնները՝ մեզ զարմացնում են: Նոքա իրանց սէրը դէպի հայրենեաց սրբութիւնները արդիւնաւորեցին գործով, որի արդիւնքը մենք վայելում ենք:

Մենք, որ գիտակցութեան ժամանակի ծնունդ ենք, մենք, որ աւելի լաւ ենք հասկանում ազգային եկեղեցու նշանակութիւնը, որ շնորհիւ գիտակցութեան աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ ենք Ս. Լուսաւորչի Աթոռի ու յաջորդի հետ, հենց այդ գիտակցութեան շնորհիւ աւելի եւս պարտք ունինք կատարելու դէպի այդ սուրբ հաստատութիւնները:

Մեր պատիւը պահանջում է մեր նախորդների դէպի հայրենեաց սրբութիւնները ունեցած ջերմեռանդութեանն ու սիրոյն հետեւող ու գործադիր լինել բանիւ եւ գործով, եւ վայելելով մեզ հասած գործերի արդիւնքն՝ աշխատել նոցա յարատեւման եւ ժամանակիս բազմադիմի պահանջներին համապատասխան դիրք տալ՝ պակասորդը լրացնելով:

Եթէ մեր նախնիք ըստ ժամանակի հասկացողութեան աւելի աղօթատեղիների եւ աղօթողների կարիքն էին զգում, այժմ մեզ հարկաւոր են եւ աղօթատեղիք եւ աղօթաւորներ եւ գործող մարդիկ ու գործ:

Ում շատ է տրուած՝ նորանից էլ շատ կպահանջուի:

Հենց այդ պահանջին անսալով է, որ մենք կարող պէտք է լինինք ապահովելով նիւթական եկեղեցին՝ ապահովել բանաւոր եկեղեցու գոյութիւնն ու ազգայնութիւնը: Ով որ գիտէ, բայց չի կատարում՝ կրկին պատժոյ արժանի է:

Հեղգ չլինինք մեր պարտաւորութեանց մէջ:

ՎԵՅԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂՈՍՈՍԸ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆՈՒՄ¹

«Դերձեալ ի յելանել Հայրապետին ի յաթոռոյս՝ ունել յարժիք ի յարանոցին զԳՕՏԻ յԱՏՇԱՃԱԳՈՅՆ ԳՈՒՆՈՎ ԱՉՆԻ ԵՒ ՎԱՅԵ-
լՈՒՉ ԻՆՔԵԱՆ ԵՒ ՏԵԱՌՊԱՅ ԿԱՆԵԱՂ ԵՐԿՈՐԵՈՒՄԸ ԵՒ ԼԱՑՈՒՎԱՆ
ՉԱՌ Ի ՎԱՅԻ: ԵՒ ԳԱՄԱՉԱՆԸ Ի ՉԵՌԻՆ՝ ՉԵՐԻՍ ԿԱՄ ԱՎԵԼԻ ԿԱՅԱՆ
ԵՐԱՆՑԵԱԹԱՅ ՀԵՏԵԻԱԿԱ ՈՒՆԵԼՈՎ ԱՌԱՋԻ ԻՐԻ: ԻՍԿ ԵԹԷ ԵՐԻ-
ՎԱՐԱՒ ԻՅԷ ԵԼԱՆԵԼԸ, ԹԷ ԱՌ ԹԱԳԱՒՈՐԱ ԵՒ ԱՌ ԵՂԻՍ ՄԵԾԱՄԵԾՈՒ
ԵՒ ԵՂԻ ՈՒՐ ԵՒ ԿԱՄԻՅԻ, ՈՒՆԵԼ ԿԱՐՏԻ ԱՌԵՂԵԱՆ ՉԱՅՆ ԿԱՆՈՆԱ,
ՉՈՐԱ ԱՍԱՆՉՈՒՄ: ԱՅԼ ԵՒ ԸՆԴ ԱՌԱՐ ԶԵՐԻՎԱՐ ՄԻ ԹԱՄԲՈՎ
ԿՐԵՅԵԱՂ Ի ՄԻՈՅ ՀԵԾԵԼՈՅ, ԲԱՆ ԵՂԱՆԵԱՅՆ ԵՐԱՆՑԱԳԱՆՉ, ՈՐ ԱՍԻ
ԵՂԱՐ: ԵՒ ՉԿԱՆ ԵՂԱՐԱԿՈՐԻՆ ԶԵՐԿՈՒՄ ԱԵԻԱԳԼՈՒԽ ԱՌԵՂԵԱՆ
ՉԻԱՎՈՐԵԱԼՈՒ Ի ՉԵՌԻՆ ՄԻՈՅ ՉՈՂԱՐԱՐՉ ԽԱՉ ԱՐԾԱԹԵԱՂ ԵՒ Ի
ՉԵՌԻՆ ՄԻԻՍՈՂԻՆ՝ ԳԱՄԱՉԱՆ ԱՐԾԱԹԵԱՂ, ՎԱՌԵԱՂ ՈՍԿԵԹԵԼ ԵՒ
ԱՉՆԻ ԲՕՂԻՄ: ԱՅԼԵՒ Ի ԵԼԱՆԵԼԸ ԵՒ Ի ՄՏԱՆԵԼԸ ԵՒԱ ՉԱԵԾԱՄԵԾ
ՉԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՐԿԱՆԻՅԵՆ ԸՆԴԱՌԱՋ ԵԼԱՄԸ ԵՒ ՀԱՆԴԻՍԻՄ»:

«ԶԱՄԲՈՒՆ», ԵՐ. 62

Յանուսն Սինոզի հեռագիրը արդէն հաղորդել էր, որ Վեհափառ Հայրապետը, հրաժեշտ տալով Տփլիս քաղաքին, ամսոյն 25-ին բարեհաճել է ուղևորուել ի Մայր Աթոռ: Երկուշաբթի՝ ամսոյս 28-ին Նորին Վեհափառութիւնը սպասուում էր Երեւանում, ուստի Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազան Հայրը եւ Սինոզի Գեր. անդամք աճապարելով Երեւան՝ շնորհաւորեցին Նորին Վեհափառութեան գալուստը եւ վերադարձան Մայր Աթոռ: Երեւանում մնաց միայն Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազան Հայրը:

Երեքշաբթի, ամսոյս 29-ին առաւօտեան 10 ժամին զանգակաց երրեակ հնչմամբ Մայր Աթոռոյս միաբանութիւնը եւ ճեմարանի աշակերտք ժողովուեցին եկեղեցի՝ ընդունելութեան հանդերձանքի համար պատրաստուելով: 11 ¹/₄ ժամին թափօրը կազմ պատրաստ տեղի կալաւ ճեմարանի հիւսիսային կողմը գտնուած ընդարձակ հրապարակի վերայ, որ հոծ էր բազմութեամբ արանց եւ կանանց:

Ընդունելութեան թափօրը կազմուած էր ըստ այսմ.

Սինոզի անդամ Գեր. Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեան եւ Կարոլց Առաջնորդ Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեան զգեստաւորեալ՝ կրում էին մինը Աւետարան, իսկ միւսը՝ Ս. Աստուածամօր պատկեր, չորս

¹ «Արարատ», 1885, էջ 490-499: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան:

վարդապետներ ունէին հովանին, երկու դպիրներ՝ Հայրապետական քողը, երկու վարդապետներ եւ երկու սարկաւագներ՝ բուրվառներ, չորս դպիրներ՝ քշոցներ, եպիսկոպոսը եւ վարդապետը՝ շուրջառաւորեալք, իսկ երգեցիկ աշակերտը՝ շապիկներով:

Ժամը 12-ը անց Մայր Աթոռոյս գիւղի եւ երեք շրջակայ վաներից բոլոր զանգակները սկսեցին որոտալ, երեւաց Վեհափառ Հայրապետի կառքը խուռն բազմութեամբ հեծելոց, որոց առաջնորդում էին գաւառիս Գերագնիւ Գաւառապետը իւր օգնականի հետ, ուղեւորութեանը բավական հեռաւորութեամբ կարապետում էին կանաչներ զգեցած պարսիկ գլխարկներով երկու անձինք՝ քաշելով շքեղ համետեալ երկու ձիերը, որոնք եղակ են կոչւում: Հայրապետական ուղեգնացութեան մի շուք, որ շատ վաղուց սովորական է: Վեհափառ Հայրապետի կառքից սուղ ինչ յառաջ, աջ եւ ձախ կողմից աշտանակում էին երկու վարդապետներ՝ կրելով Հայրապետական դրոշակիր խաչ եւ գաւազանը:

Ուղեկցում էին Վեհափառ Հայրապետին Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազան Հայրը, հրաւիրակ Գեր. Տեառք Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Սագինեան եւ Սինօղի անդամ Յովակիմ եպիսկոպոս, Աստրախանի թեմի կառավարիչ Գեր. Սուքիաս եպիսկոպոս եւ Երեւանի թեմի փոխ-թեմակալ Գեր. Գէորգ եպիսկոպոս: Կառավարութեան կողմից ուղեկցում էին Նորին Գերագնացութիւն Ամբարդանով եւ Սինօղի Պրօկուրօր Գերագնիւ Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեան, Երեւանի նահանգապետի կողմից՝ Գերագնիւ Արշակ Տէր-Յովսէփեան, Նոր Բայազետու Գաւառապետ Գերագնիւ Վաղարշակ Շահխաթունեան եւ այլք:

Գնացքը կանգ առավ թափօրից փոքր ինչ հեռու: Նորին Վեհափառութիւնը վայր իջաւ կառքից եւ ընդունելով Վաղարշապատի հասարակութեան կողմից ներկայացրած աղ եւ հացը՝ օրհնեց նրանց, փոքր ինչ յառաջելով՝ բարեհաճեց ընդունել եւ շուրջառ, խաչ եւ գաւազան եւ մտաւ ամպհովանու տակ:

Թափօրը սկսեց շարժուել հասարակաց պարտիզի միջանցքով դէպի տաճարը՝ կարգ ըստ կարգէ ըստ այսմ:

Նախ՝ երկու շաթիրները կարմիր վերնագգեստով՝ յատկացեալ ասաները ձեռքներին, յետոյ ճեմարանի աշակերտները վերարկուով, խաչ խաչվառ բռնողները եւ երգեցիկների խումբը ժամաշապկով, երգիչք եղանակում էին «Հրաշափառ Աստուած» շարականը, հոգեւորականոց դասը շուրջառաւորեալ, զգեստաւորեալ եւ երկու եպիսկոպոսները, Հայրապետական դրոշակիր խաչ եւ գաւազան բռնող երկու վարդապետները, բուրվառակիրները, որոնք խնկարկում էին Վեհափառ Հայրապետին, իսկ Նորին Վեհափառութիւնը, օրհնելով ժողովրդեան, առաջ էր ընթանում:

Նորին Վեհափառութեան յաջմէ եւ յահեկէ էին Գեր. Տեարք Աստրախանի թեմի կառավարիչ Սուքիաս եպիսկոպոս եւ Երեւանի փոխ-թեմակալ Գեր. Գէորգ եպիսկոպոս, իսկ Ղարաբաղի թեմի կառավարիչ Գեր. Գրիգոր արքեպիսկոպոս յետուստ կուսէ հետեւում էր՝ վերամբարձ կրելով Հայրապետական գաւազանը:

Գնացքը Մայր Աթոռոյս արտաքին գաւիթը մտնելիս դարպասը վայրկենաբար փակուեց, որպէս զի խոնեալ բազմութեան աղաքաւ չխանգարուի գնացքը: Գնացքը ընթանում էր ծաղիկների ու դալարիների վերայով, իսկ զանգակատան առաջի բոլորակ սալարկից մինչեւ Ս. Իջման խորանի առաջը տարածուած էր կարմիր մահուտ: Թափօրը երբ հասաւ եկեղեցուն, երգեցիկները սկսեցին երգել «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականը: Վեհափառ Հայրապետը եկեղեցի մտնելուց յետոյ Ս. Իջման խորանի առաջ յատկացեալ ոսկեթել օթոցի վերայ կանգ առնելով՝ երիցս ծնրադրութեամբ առանձնական աղօթք մատոյց եւ ապա Ավագ Լուսարար եւ Սինօղի անդամ Գեր. Երեմիա եպիսկոպոսի հետ քաղեց Սաղմոսը. «Ուրախ եղէ ես» եւլն.: Սաղմոսից յետոյ բուրվառակիրներից մինը ասաց «Սուրբ եկեղեցեաւս» քարոզը, իսկ Նորին Վեհափառութիւնը՝ «Ի Տաճարիս» աղօթքն: Նորին Վեհափառութիւնը գահավորակի վերայ բազմած՝ լսեց Գեր. Երեմիա եպիսկոպոսի բանախօսութիւնը, որով Նորին Սրբազանութիւնը ի դիմաց միաբանութեան՝ շնորհաւորեց Վեհափառ Հայրապետի մոտքը: Վեհափառ Հայրապետը այս բանախօսութիւնը լսելուց յետոյ, յոտին կանգնած ատենաբանեց ըստ այսմ.

«Կայծակնամաքուր մարգարէին են բանքս. «Եկայք ելցուք ի լեառն Տեառն եւ ի տուն Աստուծոյ» կասէ մարգարէն այս բան՝ խրախուսուած աստուածահայր Դաւիթ մարգարէի խօսքից, որ կաղաղակէ. «Ուրախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս ի տուն Տեառն երթիցուք մեք», բայց թէ ինչ պատճառաւ կուրախանայ մարգարէն Դաւիթ, այդ մասին ինքը ոչինչ չի խօսում, իսկ մարգարէն Եսայեաս կբացատրէ. «Զի է Սիօնէ ելցեն օրէնք եւ բան Տեառն յերուսաղէմէ»: Այս իսկ պատճառաւ, երբ բարձրաստիճան հոգեւորականք հոգեւոր հանդիսիւ կմտնեն եկեղեցի, այդ սաղմոսը կասեն. «Ուրախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս ի տուն Տեառն երթիցուք մեք», եւ որ ի կարգին: Նոր Սիօն, լեառն Տեառն, տուն Աստուծոյ եւ Նոր Երուսաղէմ մեզ համար է այժմ մեր Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածին, որոյ համար եւ հայ ազգը հոգւով եւ սրտով կդիմէ միշտ դէպի Ս. Էջմիածին, որպէս զի նորանից ստանայ նորանոր օրէնքներ եւ հրահանգուի Աստուածային բանիւ:

Ուստի բարոյական պարտաւորութիւն կայ յատկապէս մեզ Ս. Էջմիածնայ ժառանգաւորացս վերայ այնպէս պատրուաստուել, որպէս զի կարողանանք բաւականութիւն տալ մեր տեսչութեան յանձնուած ժողովր-

դոց՝ թէ նորանոր բարոյական օրէնքներ եւ կանոններ տալով նոցա եւ թէ աստուածային բանիւ նոցա սիրտը դաստիարակելով. ուրեմն մաղթենք յԱստուծոյ, որպէս զի Ամենակարողն Աստուած կարողութիւն տայ մեզ այս մեր վերայ դրուած ծանր պաշտօնը եւ բարոյական պարտավորութիւնքը սրբութեամբ կատարել եւ լցուցանել ժողովրդեան ծարաւը: Եւ որովհետեւ մեր յառաջագիմութիւնը ի բարոյական կախումն ունի Նորին Կայսերական Մեծութեան Օգոստափառ Թագաւոր Կայսերն մերոյ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՎՁԻ խաղաղասիրական գլխութենէն, վասն որոյ աղօթենք նաեւ, որ Աստուած շնորհէ Նորին Մեծութեան երկար ու խաղաղավէտ օրեր, Նորա սիրտը գլխած եւ քաղցր պահէ առ Մայր Աթոռս եւ առ Ազգն մեր եւ նորա թագաւորութիւնը՝ անխախտ եւ անսասան յազգէ յազգ եւ յորդուց յորդիս»:

Նորին Վեհափառութիւնը իւր բանախօսութիւնը կնքեց «Եւ վասն Սուրբ Խաչի» եւ «Պահպանիչ» աղօթքով, իսկ թափօրը դուրս գալով եկեղեցուց՝ գնաց դէպի Վեհարան: Երգեցիկները երգում էին Շնորհունակ Սահակ սարկաւազի գրած եւ ձայնագրած երգը՝ յանուն Վեհափառ Հայրապետի: Նորին Վեհափառութիւնը Վեհարանի մուտքի առաջ կանգնելով՝ «Պահպանիչ» աղօթքով արձակեց թափօրը եւ ի ձայն երգոց եւ ցնծութեան հանդիսականաց մտաւ Վեհարան, որի դրան աջ եւ ձախ կողմերին գունագեղ ծաղիկներով վայելչապէս հիւսուած էին Մ եւ Կ տառերը: Այս հանդիսաւոր արարողութիւնը վերջանալուց յետոյ, ժամը 1 ¹/₂ Վեհարանում Վեհափառ Կաթողիկոսի հետ ճաշեցին Սինօդի անդամք եւ այլ աշխարհական պատուաւոր պաշտօնեայք, իսկ Միաբանից սեղանում հիւրասիրուեցին Վաղարշապատու դիւանատանց աստիճանաւորները ու ժողովրդեան առաջաւորները, խուռն բազմութիւն ուղեկցեց Վեհափառ Կաթողիկոսին, եւ Մայր Աթոռոյ միաբանութիւնը, աւելի քան 300 անձինք:

Միաբանից սեղանատան մէջ ըստ առաջարկութեան Գեր. Սերովբէ եպիսկոպոսի որոտածայն «Կեցցէ»-ներով կենաց բաժակներ քամուեցին ի պատիւ Օգոստափառ Կայսերն Ալէքսանդր Աղէքսանդրովիչի, Վեհափառ Տ. Տ. Մակար Սրբազնագոյն Հայրապետի, Հայ ազգի եւ Ս. էջմիածնի հաստատութեան:

* * *

Երեկոյեան ճրագալոյց եւ հրավառութիւն կար: Զանգակատան կամարների տակ իրանց վերայ էին գրաւում բազմութեան ուշը գեղեցիկ դրուագները, որ մեծ ճարտարութեամբ պատրաստել էր Մեծապատիւ Պ. Մակար Տեր-Սարգսեան: Արեւմտեան կամարի տակ կարդացւում էր

«ԿԵՅՅԷ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ»։ Այս դրուագը, որ եզերավորեալ էր պսակով, ճակատին փայլեցնում էր Հայրապետական թագ՝ աջ եւ ձախ կողմերից առ ի շեղ ունենալով խաչ եւ գաւազան։ Հիւսիսային կամարի տակ դրուած գեղեցիկ երիզավորեալ դրուագի վերայ կարդացուում էր «ՀԱՅԵՑԱՐՈՒՔ ՅԱՅՍ ՏԱՃԱՐ», իսկ հարաւայինի վրայ՝ «ԱՅՍ Է ՓԱՌՔ ԶԵՐ»։ Աւագ գմբէթի խաչից առ ի կախ գունագեղ լապտերներն ախորժալի լոյս էին սփռում գիշերուայ մթութեան մէջ, իսկ կանթեղներն տանեայց վերայ ու սենեակների ճակատին եւ լապտերները լուսաւորում էին Տաճարի շուրջանակի տարածութիւնը։ Ճեմարանի աշակերտները իրանց ներդաշնակ եւ ախորժալուր երգեցողութեամբ աւելի եւս հրապոյր էին տալիս գուարճութեան։

Այս զբօսանքին ի պսակ՝ ճեմարանի աշակերտք գիշերային հանգստեան աղօթքը կատարեցին Մայր Տաճարի զանգակատան առաջի սալարկի վերայ, իսկ ժողովուրդը գլխաբաց խորին լռութեամբ աղօթքին ունկնդրելուց յետոյ, հոգւով եւ մարմնով մխիթարուած ցրուեց։

Ամսոյս 31-ին յատկացեալ զանգակների երրեակ հնչմամբ Մայր Աթոռոյս միաբանութիւնը ճեմարանի աշակերտք ուսուցիչներով եւ բազմաթիւ աշխարհականք հավաքուեցին Վեհարանի բակը։ Հոգեւորականք եւ ճեմարանի աշակերտները իրանց յատկացեալ տեղը բռնելուց յետոյ սկսուեց Մաղթանքը, որին հետեւեցին երկու ճառեր՝ միաբանութեան կողմից եւ մի ոտանաւոր ուղերձ՝ ճեմարանի կողմից։ Մաղթանքը վերջանալուց յետոյ միաբանք բարձրացան Վեհարան եւ նախ քան մատչելն ի համբոյր Սուրբ Աջոյ Նորին Վեհափառութեան՝ Ամենապատիւ Տեղակալ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը արեց հետեւեալ բանախօսութիւնը։

ԶԵՐԴ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲԱԶՆԱԿԱՏԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ

Ներկայացուցանելով Ձերում Վեհափառութեան զուխտ միաբանութեան Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի ի շնորհակալութիւն մեծաշուք եւ բարեբեր գալստեանդ եւ յորդիական ջերմեռանդն համբոյր Աստուածածո՞ Աջոյդ Սրբոյ, բարեպատեհ է ինձ ի սերկեան ժամուս յիշել աստանօր զգեղեցիկ բան մարգարէին. «Երանի է քեզ Իսրայէլ, զի հաճոյքն Աստուծոյ ծանօթք մերն են»։

Միաբանութիւնս յառաջագոյն բազմիցս վայելելով զարգասիս Հայրական խնամոցդ, այժմ ահա, շուրջ զՁեօք բոլորեալ, դարձեալ ականալէ ի Հայրապետական Բարձր Իշխանութենէդ վայելել զնոյն Հայրական շնորհ, սէր, գթութիւն, նամանաւանդ զբնածիրն Ձեր անյիշաւարութիւն։ Իսկ փոխարէն այդոցիկ ամենից բարեմտութեանց Ձերոց եւ վայելուչն

բարեմասնութեանց, ի դիմաց ուխտի միաբանութեանս վստահ համոզմամբ երաշխաւորեմ, զի մեք ամենեքին հաստատապէս եկեալ կացեալ եմք յայնմ ուղղութեան եւ ի շաւիղս պարտաճանաչութեան՝ առ որս Դուք առաջնորդելոց էք Հայրաբար եւ հաւատամ, թէ ուխտիւք հաւատարմութեան ցուցանել ունին Ձեզ զպատրաստականութիւն անձնընծայ ի բարգաւաճումն եւ ի փառս Սրբոյ Գահին Միածնաիջի եւ ի պարծանս արժանաժառանգ Վեհափառ Գահակալիդ:

Տեղապահ Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս

յ-31 Հոկտեմբերի 1885 ամի
Ի Սուրբ Էջմիածին

Մկրտիչ Սրբազան արքեպիսկոպոսի բանախօսութիւնից յետոյ Նորին Վեհափառութիւնը ասաց.

«Սրբազան Պօղոս Առաքեալը երբոր քաղաքներից անցնելով գնում էր Երուսաղէմ, ամենայն տեղ նորան ասում էին. «Պօղոս, Երուսաղէմում շատ նեղութիւն եւ անձկութիւններ են մնում քեզ: Բայց Առաքեալը առանց վհատելու ապագան Աստուծոյ կամացը թողնելով՝ շարունակեց իւր ճանապարհը: Ես եւս երբ քաղաքներից անցնելով Ս. Էջմիածին էի գալիս՝ ամենայն տեղ լսում էի. «Ս. Էջմիածնում շատ նեղութիւններ եւ անձկութիւններ պիտի կրես»: Սակայն ես, հետեւելով Սրբազան Պօղոս Առաքեալին, ապագան Աստուծոյ կամաց թողնելով, ամենեւին չէի երկմտում, որովհետեւ իբրեւ միաբան Մայր Աթոռոյս եւ ծանօթ բոլորիդ ըստ աւետարանական բանին «ճանաչեմ զիմսն եւ ճանաչեմ յիմոնցն»: Այս ճանաչողութիւնը երկուստեք քաջ իսկ երաշխաւոր է, թէ ոչ մի նեղութիւն ու անձկութիւն պէտք է չկրէ ոչ մինը մեզանից: Դուք իբրեւ որդիք խնդրեցէք ինձանից ինչ որ ցանկանաք, իսկ ես իբրեւ Հայր՝ հասարակաց բարին աչքի առաջ ունենալով՝ կհոգամ ինչ որ պէտք է եւ միանգամայն կպահանջեմ ձեզանից Բարեկրօնութիւն եւ Աստուածապաշտութիւն. բարեկրօնութիւն եւ Աստուածապաշտութիւն ի կենցաղս, «զի տեսցեն զգործս ձեր բարիս եւ փառաւորեսցեն զՀայր ձեր, որ յերկինս է»:

Կան բաներ, որ պէտք է խօսեմ ձեզ, բայց այժմ ոչ. առ այժմ ի վերջ բանիս կաղօթեմ եւ կօրհնեմ զամենեւեանդ, զօրանալ ձեզ յԱստուածապաշտութեան եւ ի Բարեկրօնութեան եւ ըստ կոչման եւ ըստ աստիճանի պարտուցդ, հանդիսանալ դաստիարակ Աստուածապաշտութեան եւ Բարեկրօնութեան բանիւ գործով եւ արդեամբ»:

Երբ ամենքը խորին ակնածութեամբ հետզհետէ համբուրում էին Նո-

րին Վեհափառութեան Սուրբ Աջը, Երուսաղէմայ Ս. Յակոբեանց վանուց նորոգ ընտրեալ լուսարարապետ եւ ռուսաստանեայցս նուիրակ Սահակ վարդապետ Խապայեան ի կողմանէ իւր միաբանութեան շնորհաւորեց Նորին Վեհափառութեան շնորհաբեր գալուստը՝ յայտնելով, որ Ս. Յակոբեաց վանքը յար անբաժան մնալով Արարատեան Մայր Աթոռից՝ նոյն զգացումն եւս տածում է այժմ եւ պիտի յարատեւէ յայնմ՝ աղօթելով առ Աստուած վասն անսասան մշտնջենաւորութեան Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի ցկատարած աշխարհի եւ վասն բարօրութեան եւ երջանկաւէտ կենաց Վեհափառ Գահակալի Սրբոյ մերոյ Գրիգոր Լուսաւորչի, Նորին Վեհափառութեան օրհնութեան եւ Հայրապետական խնամոց ալն ունելով: Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաճեց արտասանել. «Կարօտ էր Սուրբ Երուսաղէմայ Ս. Յակոբեանց վանուց միաբանութեան աղօթից եւ անգնահատելի նոյն միաբանութեան առ Մայր Աթոռս տածած որդիական զգացմունքը»:

Հոգեւորական դասից յետոյ Վեհափառ Հայրապետի Սուրբ Աջը համբուրեցին եւ Նորա յուսադրական ու քաջալերիչ օրհնութեան արժանացան ճեմարանի աշակերտք, ուսուցչական խումբը, Սինօդի եւ Վաղարշապատում եղած Դիւանատանց աստիճանաւորները, Վաղարշապատու առաջաւոր անձինք եւ այլք:

Մաղթանքին կարգացուած ճառը եւ ուղերձը.

ՀՈՎՈՒԱՊԵՏ ՄԵԾ

Ի հատանելն քո զուղի առ ի ժամանել ի Մայր Աթոռս, որք առ ճանապարհաւն էին քաղաքք, գետքք դղրդէին ամենեքեան եւ այր զարամբ ելեալ՝ ցանկային տեսանել զՀայրապետ Մեծ եւ ընդունել զօրհնութիւն ի Մեծէ Քահանայապետէդ: Ընդ համբաւ գալստեան Քո դղրդէին եւ սիրտք հայ որերոյն եւ ի թունդ ելեալ աճապարէին զորդիականն ցուցանելով զակնածութիւն, լսել օրհնութիւն եւ զաւետիս գործոցն բարեաց, զորս սխրագործելոց է Հովուապետդ Մեծ, ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ մերոյ Սրբոյ եւ ի մխիթարութիւն ազգի: Ամենեքեան զաչս համբարձեալ առ Տէրդ մեր Հոգեւոր՝ ընդ միտս ասէին. Տէր, ողորմեաց մեզ:

Ընդ մուտ Քոյ ի նախադրունս Այրարատ աշխարհի դղրդեցաւ երկիրն ողջոյն եւ Մայրս մեր Ս. Էջմիածին: Սիրտք մեր դղրդին եւ ի թունդ ելանեն, եւ երանի՛ է մեզ, զի տեսանեմք զՀայր մեր եկեալ հասեալ, որոյ առաջի ընթանայցեն անշուշտ արդարութիւն եւ ուղղութիւն ի դատելն եւ ի խնամելն: Երանի է մեզ, զի տեսանեմք զսիրելին ի սենեակ իւր, ի մէջ մեր, ընդ մեզ:

Օրհնեա՛լ է մոլտ Քոյ, ով Հայր մեր եւ Տէր: Ողջունեմք զգալուստ քո, ով Այրդ Աստուծոյ եւ ընդ սաղմոսին աղօթեմք. «Տէր, պահեսցէ զՔեզ յամենայն չարէ, պահեսցէ Տէր զանձն Քո: Տէր, պահեսցէ զմոլտ եւ զել Քոյ՝ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան» (Սաղմ., ձի.):

Ամք այրիութեան մօրս մերոյ Սրբոյ Էջմիածնի յերկարեցան յայս նուազ. Դու, Քահանայապետ Մեծ, որ կոչեցար բառնալ զայրիութեան Սորա զսուգ՝ բազում ջանից եւ հոգոց պէտս ունիս, որպէս զհարսն զարդարել զՍա զարդու գործոցն կարգաւորութեամբ: Աստուած, որ զՀովուապետականն ետ Քեզ զգաւագան, զխաչ եւ զԱթոռ սրբոյ Հորն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, տացէ եւ զօրութիւն գաւազանաւն իշխանութեան՝ դատել եւ նորոգել զբարոյական եւ զնիւթական շինուածոցն զխանգարմունս, որք ի Սմա, խաչիւն ի խոնարհութիւն եւ ի սէր կոչելով զամենսեան՝ հրաշագործել զուղղութիւն եւ զարդարութիւն առ ի սնուցանել ի վայրի դալարւոյ եւ առ ջուրս հանգստեան այնոսիկ՝ որք ի խնամս Քո են հաստատացեալ, եւ Աթոռովն՝ զամս ձիգ վայելել յարդիւնս վաստակոց ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն ազգի եւ եկեղեցւոյ:

Տեսանելով զՔեզ ի միջի, Հայրապետ Մեծ, զՍիրելիդ ի սենեակ իւր, երգեսցուք զսէր: Երգեսցուք զսէր առ Հայրդ մեր խնամակալ առ ի զօրավիզն լինել Քեզ ի գործսդ Քո ազգաշահս, ըստ կոչման եւ պարտուց մերոց: Երգեսցու՛ք զսէր առ եկեղեցին Քրիստոսի, վասն պայծառութեան նորա ոգի ի բռին ջանալով: Երգեսցու՛ք զսէր առ ազգ մեր եւ ժողովուրդ վասն բարեաց նորին եւ յաջողութեան գուն գործելով:

Ընդ հովանեաւ Քահանայապետիդ Մեծի ուխտ մեր առ Աստուած լիցի սէր աննենգ եւ անխարդախ: Եթէ սիրտք մեր չլինիցին տարանջատեալք, այլ զօրեսցին ի մի յիսուսաւանդն սիրով, ապաքէն կատարումն բարի՝ բարի նպատակաց Քոց երաշխավորեալ լիցի, քանզի ըստ Առաքելոյն. «Սէր երկայնամիտ է, քաղցրանայ. Սէր ո՛չ նախանձի, ո՛չ ամբարհաւածէ, ո՛չ հպարտանայ, ո՛չ յանդգնի, ո՛չ խնդրէ զիւրն, ո՛չ գրգռի, ո՛չ խորհի զչար, ո՛չ խնդայ ընդ անիրավութիւն, այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն, ամենայնի տեւէ, ամենայնի հաւատայ, ամենեւին յուսայ, ամենայնի համբերէ» (Առաջ. Կորնթ., գլ. ԺԳ., 4-7):

Ի ժամուս՝ յորում միտք լռեն ի դատելոյ եւ սիրտ զգալովն միայն գործէ, ի մէջ եկեղեցացեալ բազմութեանս, առաջի Մեծի Քահանայապետիդ ուխտիւք խնդրեսցուք ի Տեառնէ զօրանալ սիրովն, առանց նախանձու, առանց ամբարհաւածութեան, ոչ խնդրելով զմերն, այլ զԱստուծոյն, անսալ սուրբ պատուիրանաց Մեծի Քահանայապետիդ եւ առաջնորդութեան կոչման մերոյ պարտուց: Երեքին սոքա՝ հաւատ, յոյս եւ սէր լիցին մեր առաջնորդք: Հաւատո՛վք զօրացեալ, յուսո՛վ պնդեալ զմէջս մեր՝ սի-

ըովն ի գործ լիցուք առանց երկմտութեան ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն ազգի եւ եկեղեցւոյ օրհնութեամբ Մեծի Քահանայապետիդ, որում տացէ Տէր Աստուած կեանս երկայնս եւ խաղաղաւէտս: Ամէն:

Հայրապետ Մեծ,
Քումդ Վեհափառութեան
Ամենախոնարհ ծառայ եւ որդի:

Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան
Միաբան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

յ-31 Հոկտեմբերի 1885 ամի

ՎԵՅԱՓԱՌ ԶԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԵԿՆՈՒՄՆ Ս. ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍՐԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՆԱԼՈՒ ԶԱՄԱՐ¹

Վեհափառ Հայրապետը նախ քան օծումն, ըստ բարձրագույն բարեհաճութեան, մայիսի երկրորդ կիսին պէտք է ներկայանար Թագաւոր Կայսրին, ուստի եւ որոշեց Տեառն յաջողութեամբ Մայիսի 12-ին մեկնել Մայր Աթոռիցս դէպի Ս. Պետերբուրգ: Նշանակուեցին չքախմբի անդամներ՝ Սինօղի անդամ Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս մագիստրոս, Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորէն եպիսկոպոս, ձեմարանի տեսուչ եւ Հայրապետական Դիւանի պետ Տ. Բազրատ վարդապետ եւ Սինօղի անդամ Տ. Մատթէոս վարդապետ: Կազմուեց ուղեկարգ եւ յայտնուեց Կովկասի քաղաքական, ճանապարհային վարչութիւններին ու հայ թեմական առաջնորդներին:

Ըստ ուղեկարգի՝ Նորին Սրբութիւնը մայիսի 12-ին երեկոյեան 6 ժամին դուրս գալով Մայր Աթոռիցս՝ երկաթուղու գնացքով պէտք է հասնէր Ղարաբիլիսա, այնուհետեւ խճուղով շարունակելով ճանապարհը՝ պէտք է գիշերէր Քարվանսարայում ու ամսի 13-ին ժամանելով Աղսթափա՝ երկաթուղու ցերեկուայ № 2 արագ գնացքով պէտք է առաջ վարէր ճանապարհը՝ առանց որեւէ տեղ կանգ առնելու:

Ճանապարհին Մոսկվայում ընդառաջելով Նորին Սրբութեանը Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսը պէտք է ուղեկցէր մինչեւ Ս. Պետերբուրգ, իսկ վերադարձին պէտք է ընդառաջէին եւ ուղեկցէին մինչեւ Ս. Էջմիածին, Նորին Սրբութեան Օծմանը մասնակցելու համար Աստրախանի առաջնորդ Տ. Մխիթար արքեպիսկոպոսը Արմաւիրից, Շամախու առաջնորդ Տ. Անանիա արքեպիսկոպոսը Բալաշարիից, Թիֆլիզի թեմի կառավարիչ Տ. Եփրեմ եպիսկոպոսը Գանձակ կայարանից, Երեւանի փոխ-թեմակալ Տ. Խորէն եպիսկոպոսը Ղարաբիլիսայից:

Սակայն Վեհի ուղեւորութիւնը յետաձգուեց, որովհետեւ Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել էր ընդունելութիւնը նշանակել յունիսի առաջին թուերին Յարսկօէ Սելօում: Ուղեկարգի պարագաները անփոփոխ թողնելով Սրբազնագոյն Հայրապետը որոշեց մեկնել Մայր Աթոռիցս Ս. Կաթողիկէի տօնը կատարելուց յետոյ հետեւեալ օրը մայիսի 28-ին:

Վեհափառ Հայրապետը նախ քան մեկնումն հոգալով Մայր Աթոռի վարչական եւ տնտեսական գործերի մասին՝ տուեց Սինօղի նախագահող Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսի հետեւեալ կոնդակը.

1 «Արարատ», 1912, էջ 410-413: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

«ԳԷՈՐԳ Ժառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարք համագգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր եկեղեցւոյ սրբոյ անունով կաթողիկէ էջմիածնի

Գերաշնորհ նախանդամոյ ս. Սինօդի Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսի՝ հարազատի Մայր Աթոռոյս նուիրեմք ողջոյն հանդերձ հայրապետական օրհնութեամբ:

Հանդերձեալ գորով Տեառն յաջողութեամբ ի 28 ամսոյս ելանել ի Մայր Աթոռոյս ի Պետերբուրգ վասն ներկայանալոյ Նորին Կայսերական Մեծութեան թագաւոր կայսեր, առաջադրեմք Բարձր Սրբազնութեան Ձերում ունել աշալուրջ հսկողութիւն, ի բացակայութեան Մերում, որպէս Տեղապահ Մեր, ի վերայ գործառնութեանց ամենայն պաշտօնէից Մայր Աթոռոյս եւ առհասարակ ի վերայ տնտեսական կառավարութեան մեծի տանս, նաեւ ունել խիստ հսկողութիւն ի վերայ կարգապահութեան եւ ճիշտ կատարման պարտուց մէն մի պաշտօնէի Մայր Աթոռոյս ցվերադարձ Մեր:

Ողջ լերուք, պահպանեալ եւ զօրացեալ ի խնամս Հօրն երկնաւորի եւ օրհնեալ յաւէտ ի Մէնջ: Ամէն»:

ԳԷՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

24 Մայիսի 1912 ամի

ըստ Տումարիս ՌՅԿԱ.

ի Հայրապետութեան Մերում Ա. Ամի

յԱրարատեան Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի

ի Վաղարշապատ, թ. 383

Մայիսի 28-ի երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ Մայր Աթոռիս միաբանութիւնը խմբուեց Վեհարան, իսկ ձեմարանի եւ Վաղարշապատի երկու սեռի դպրոցների աշակերտ աշակերտուհիները իրանց ուսուցիչների հետ Վեհարանի դռնից սկսած մինչեւ զանգակատունը երկկարգ շարուեցին: Ժողովուրդը խոնուած էր տաճարի բակում: Վեհափառ Հայրապետը ընդունելութեան դահլիճում հրաժեշտի ողջոյն եւ օրհնութիւն տուեց միաբանութեան եւ առաջընթացութեամբ արծաթազլուխ մականներ բռնած կարմրագգեստ շաթիրների, Հայրապետական դրօշները կրօղ վարդապետների եւ միաբանութեան վայր իջաւ Վեհարանից եւ ուղղուեց դէպի տաճար: Հնչում էին զանգակները: Ժողովրդի բազմութիւնը զգաստ դիրք բռնեց, միաբանութիւնը երկկարգ շարուած աշակերտների

միջով Վեհափառ Հայրապետին առաջնորդեց դէպի տաճար, ուր Նորին Սրբութիւնը իջման Ս. Սեղանի առաջ ծունկ չոգած աղօթեց լռելեայն, համբուրեց Ս. Խաչն ու Աւետարանը եւ ոտի կանգնելով՝ դարձաւ դէպի դուռը: Մինչ այս, ձեմարանի եւ դպրոցների աշակերտները երկշարք կանգնել էին զանգակատնից մինչեւ Տրդատայ դուռը եւ Հայրապետի տաճարից դուրս գալիս՝ ամբողջ թափօրը շարժուեց դէպի հրապարակի կամ հիւսիսային մեծ դուռը՝ նախ աշակերտները, յետոյ մականաբարձ շաթիրները, յետոյ միաբանութիւնը, ապա Հայրապետը՝ աջ եւ ձախ կողմում ունենալով դրօշակիր վարդապետներին եւ ետեւից՝ իւր հետեւորդներին: Խուռն բազմութիւնը հետեւեց թափօրին եւ կանգ առաւ հրապարակում: Հայրապետը օրհնեց միաբանութեանը, աշակերտներին եւ խոնուած բազմութեանը: Միաբանութեան անդամները, որոնք պէտք է ուղեկցէին Վեհին, հասարակութեան ներկայացուցիչները եւ շքախմբի անդամները տեղաւորուեցին իրանց յատկացուցած կառքերում: Նորին Սրբութիւնը բազմեց իւր Հայրապետական կառքում, տուեց հրաժեշտի ողջոյնն ու օրհնութիւնը, եւ գնացքը շարժուեց ներկաների բուռն ոգեւորութեան բացականչութիւններով: Առջեւից արշաւում էին վանքի ձիաւորը ճանապարհ բանալու համար, այնուհետեւ իրար ետեւից գաւառապետ պ. Լիմմերմանը, Հայրապետական դրօշակիրները, Հայրապետի կառքը, որի առաջից եւ ետեւից բազմաթիւ հեծեալներ ոստիկանական ծառայողներից եւ Վաղարշապատի հասարակութիւնից եւ ապա բազմաթիւ ուղեկցողների կառքերի շարանը: Գնացքի մինչեւ գիւղից դուրս գալը հասարակութիւնը խմբուած ճանապարհի երկու կողմը, անձկութեամբ բարի ճանապարհ էր մաղթում Հայրապետին՝ որդիական յարգանքներ մատուցանելով: Նոյն իսկ դաշտում աշխատող արք եւ կանայք՝ խմբուած խճուղու մօտ, յարգական ողջոյնով բարի ճանապարհ էին մաղթում:

Հայրապետին ողջունեցին եւ բարի ճանապարհ մաղթեցին Քեօլանի գիւղի հանդէպ խճուղու մօտ խմբուած մահմետականները՝ խոնարհ գլուխ տալով, իսկ Խաթունարիսի առաջ բազմաթիւ հայեր՝ երկար «կեցցէ, ուռռա, բարի ճանապարհ» բացականչելով:

Ժամը 7 ¹/₂ Վեհափառ Հայրապետը հասաւ երկաթուղու էջմիածին կայարանը: Կայարանապետը կառքից իջեցնելով Հայրապետին՝ առաջնորդեց դէպի յատկացրած սենեակը: Ժամանակին հասաւ Երեւանից երկաթուղու գնացքը, որին միացած էր Վեհի սալոն վագոնը: Հայրապետը դուրս եկաւ առանձնարանից ընդհանուր դահլիճը, Վաղարշապատից ուղեկցողներին աջ տուեց, օրհնեց եւ շնորհակալութիւն յայտնեց, այնուհետեւ կայարանապետը Նորին Սրբութեանը առաջնորդեց ու տեղաւորեց սալոն վագոնում: Նորին Սրբութեանը բարի երթ մաղթեցին սալոն վա-

գոնում միաբանութիւնից կարգուած յուղարկաւորներն ու զաւառապետը եւ երկրորդ ազդանշանին համբուրեցին Վեհի աջը ու օրհնութիւնն առնելով՝ դուրս եկան եւ խոնուած բազմութեան հետ կանգնեցին Հայրապետի վագոնի հանդէպ. տրուեց երրորդ ազդանշանը: Յառաջ սուրաց գնացքը՝ խոնուածների «բարի վերադարձ» բուռն ոգեւորութեան բացականչութեամբ: Հայրապետը վերջին հայրական քաղցր հայեացքն, ողջոյնն ու օրհնութիւնը բաշխելով՝ անցաւ ուղեկից ունենալով «բարի վերադարձի»-ի սրտագին բարեմաղթութիւնները:

Վեհափառ Հայրապետին մինչեւ Էջմիածին կայարանը ուղեկցեցին Մայր Աթոռի միաբանութիւնից Սինօղի նախագահող Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսը, Տ. Աշոտ եպիսկոպոսը եւ Վանական Կառավարութեան նախագահ Տ. Ներսէս վարդապետը: Հայրապետական դրօշները կրում էին հիւրընկալ Տ. Սիօն եւ Վանական Կառավարութեան անդամ Տ. Արիստակէս վարդապետները:

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ¹

Պարտք եմ համարում ի գիտութիւն եւ միամտութիւն հրատարակել ի նպաստ արկածեալների հետեւեալ իմ ստացած նուիրաբերութիւնները:

Ա. Վեհափառ Հայրապետի միջոցաւ արկածեալների գանձարկղին հասցնելու համար անցեալ նոյեմբերի 21-ին Երեւանի Ս. Պետրոս եւ Պողոս եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Յովսէփ Մելեանի թղթով ստացել եմ քսան ռուբլի (20 ռ.), որ նուիրել է Տիկին Եղիսաբէթ Յարութիւնեանը՝ իւր ամուսին հանգուցեալ Նահապետ Յարութիւնեանի տարելիցի հոգեհանգստեան առիթով:

Այդ գումարը մատուցել եմ Վեհափառ Հայրապետին եւ Հայրապետական Դիւանից արժանացեալ ստացականի, որ տրուած է յունուարի 16-ին, № 36: Յամեցման պատճառը յայտնի գործադուլներն էին:

Բ. Նախիջեւանի եւ նրա գաւառի արկածեալների օգտին Երեւանում տրուած համերգի արդիւնքը երեք հարիւր քսան եւ յօթն ռուբլի, երեսուն կօպէկ (327 ռ. 30 կ.) ստացայ համերգի նախաձեռնող օրիորդ Եւգինէ Մկրտչեան Տէր-Սարգսեանից անցեալ դեկտեմբերի 30-ին եւ պետական բանկի № 113203, յունուարի 12-ին կտրօնով փոխադրեցի Նախիջեւան՝ Հոգեւոր Կառավարութեանը, այնտեղի Յանձնաժողովի ձեռքով կարօտեալներին բաշխելու:

Գ. Բաթումի հայոց Ս. Փրկիչ եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Մեսրոպ Մելեանի միջոցաւ նոյն քաղաքի Նունէ Մելեան, Զեփիւռ Կարապետեան եւ Շուշանիկ Պալեան տիկիներին ժողոված զգեստներն ու կտորեղէնները Հ. Մեսրոպի յունուար 9-ի գրութեան հետ ուղարկած № 006954 բեռնագրի համեմատ ստացայ յունուարի 20-ին: Որովհետեւ բաշխումն իմ այս մտադրութեանն է թողնուած, ուստի եւ իրերը յանձնեցի Ս. Սարգիս եւ Կոնդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցիների պ. Յովհաննէս Սողոմոնեան եւ Գէորգ Նուկզարեան երեցփոխաններին քաղաքումս գտնուող երկուոր եւ տեղացի արկածեալներին բաշխելու:

Յիշեալ պարոնները իմ հրաւիրանքով սիրայօժար յանձն են առել քաղաքիս աղքատների համար հանգանակութիւն անելու եւ նպաստներ բաշխելու հոգսը, մինչեւ որ հարկաւոր լինի աղքատների մի խնամակալութիւն կազմակերպել:

¹ «Արարատ», 1906, էջ 370-371: Ստորագրված է Փոխ-թեմակալ Հայոց Երեւանայ Յուսիկ Եպիսկոպոս:

Յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնը նուիրատուներին եւ նուէրները հանգանակողներին:

Մնամ ազօթարար:

Փոխ-թեմակալ Հայոց Երեւանայ Յուսիկ եպիսկոպոս

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ¹

Արկածեալներ զգտին դարձեալ նպաստ ստացայ.

1. Սուրմալուայ գործակալ Տ. Սիօնի ձեռքով հանգանակուած՝ 37 ը. 85 կ.,

2. Ալէթլուեցի Մարկոս Տէր-Յովհաննիսեանից՝ 15 կ.,

3. Ալէքսանդրապօլի Հոգեւոր Կառավարութեան միջոցաւ՝ 35 ը. 38 կ.:

Ընդ ամենը՝ (եօթանասուն եւ երեք ըրբլի, երեսուն եւ ութ կոպեկ) ... 73 ը. 38 կ.:

Խնդրեմ ի յաւելուած իմ յուլիսի 14-ին գրածի՝ հրատարակել ի միամտութիւն նուիրատուների եւ նուէրը ինձ յանձնողների:

16 Օգոստոսի 1906 Երեւան

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ²

Ուղարկելով Երեւանի նպաստամատոյց մասնաժողովի համառօտ հաշիւը, 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ը, խնդրեմ տպագրել «Արարատ»-ում:

Հաշուի մէջ մտած չեն 1905 թ. նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամիսներին Տ. Յովսէփ աւագ քահանայի ձեռքով ստացուած հանգուցեալ Նահապետ Յարութիւնեանի յիշատակին 20 ը. եւ օրիորդ Եւգինէ Տէր-Սարգսեանի ձեռքով նուագահանդէսից 327 ը. 30 կոպ., որոնք գործադրուած են իրանց նպատակին եւ հրատարակուած:

Նպաստամատոյց մասնաժողովի հաշուի տումարը, որ վարել եմ ես, զննուած է մասնակի Երեւանի մասնաժողովի ձեռքով՝ 1906 թ. յունիսի 16-ին, Թիֆլիզի կենդրոնական յանձնաժողովի հաւատարմատար պ.

1 «Արարատ», 1906, էջ 766: Ստորագրված է Փոխ-թեմակալ Հայոց Երեւանայ Յուսիկ եպս.:

2 «Արարատ», 1909, էջ 389-392: Ստորագրված է Երեւանի նախկին Փոխ-թեմակալ Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

Արամ Տէր-Գրիգորեանի ձեռքով՝ 1907 թ. յունիսի 1-ին, եւ Երեւանի մասնաժողովի ձեռքով ամբողջովին՝ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ին, երբ ես թողի Երեւանի թեմը:

1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ը եղել է մուտք՝ 28.660ր. 51կ., ծախք 28.565ր. 48կ., որ հանելով մուտքից՝ մնացորդ 95ր. 3կ., յանձնեցի Կոնսիստորիայի գանձապահ պ. Միքայէլ Տէր-Ջաքարեանին նոր նշանակուելիք փոխ-թեմակալին ներկայացնելու, որով փակուեց հաշիւը մատեանում հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Ստուգելով սոյն ել եւ մտից մատեանի մուտքն ու ծախքը սկսեալ 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ Հոկտեմբերի 27-ը Երեւանի նպաստամատոյց մասնաժողովս ճիշտ գտաւ եւ վաւերացրեց իւր անդամների ստորագրութեամբ 28 Հոկտեմբերի 1908 թ.: Ստորագրուած՝ անդամներ Գ. Ամիրեան, Բարսեղ Եղիազարեանց, անդամ քարտուղար Բ. Մեհրաբեանց»:

Հարկ եմ համարում բացատրել, որ 1908 թ. յունուարի 1-ին մնացել էր 358ր. 3կ. եւ այդ գումարով էլ նոր հաշիւ է սկսուած: Նոյն յունուարի 18-ին պաշտօնական գործով Թիֆլիզ գնալիս առձեռն 266ր. 28կ. ծախս գրելով՝ յանձնեցի Կոնսիստորիայի գանձապահին եւ, փետրուարի 15-ին վերադառնալով Երեւան՝ յետ ստացայ եւ նորից մուտք գրեցի, սակայն համառօտ հաշուի մէջ գրուած են մուտքի եւ ելքի ընդհանուր գումարները առանց ընդհատումների, չէ յիշուած գանձապահին յանձնելիս ծախք եւ յետ ստանալիս՝ մուտք, եւ այս՝ գումարների ընդհանուր ամբողջութիւնը պահելու համար:

Հայ-թուրքական ընդհատումներից արկածեալների, Աբարանի սովեալների եւ Ալէքսանդրապոլի հեղեղից վնասուած մուտքի եւ ծախքի հաշիւ		Թուրքի	Կ.
Մուտք 1906 թ. Մարտի 1-ից-մինչեւ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ը			
1. Թիֆլիզի Նպաստների Կենդրոնական Յանձնաժողովից ուղղակի եւ Սրբազան Առաջնորդի գրութիւններով.....	26 000		
2. Բաքուի գործակալ Տ. Ջաւէն վարդապետի ձեռքով.....	1 000		
3. Մոխրերդցի Մարջանից.....	5		
4. Աշտարակի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանի հայ գիւղերից.....	12		
5. Վաղարշապատի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	100		
6. Սուրմալուայ գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	138		
7. Երեւանի Գեներալ նահանգապետի ձեռքով.....	99	75	
8. Ալէքսանդրապոլի Հոգեւոր Կառավարութեան միջոցով.....	71	98	
9. Սարգարապատի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	30	30	
10. Հանգուցեալ Արամ Մելիքեանի յիշատակին նրա մօրից պ. Բարսեղ Եղիազարեանի ձեռքով.....	200		
11. Պ. Բարսեղ Եղիազարեանից իւր հանգուցեալ դստեր յիշատակին.....	500		
12. Երեւանի Ս. Սարգիս Եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով Ջատիկի ճրագալոյցին	15		

13. Նորբի Ս. Սիմէօն եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ, աղքատների եւ մատաղի փողի մնացորդ.....	6	80
14. Երեւանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ, աղքատների եւ մատաղի փողի մնացորդ.....	30	36
15. Երեւանի Ս. Զօրաւոր եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ մատաղ.....	42	63
16. Երեւանի Ս. Կաթողիկէ եւ Ս. Պետրոս Պօղոս եկեղեցիների գանձանակ, մատաղի մնացորդ գործակալ Տ. Մատթէոս քահանայի ձեռքով.....	216	
17. Պ. Սիրաք Գրիգորեանից Աբարանի սովեալներին բաժանած գումարի մնացորդ.....	33	50
18. Ծախքի հաշուում պակաս գրուած (յօդ. 19, Մարտ 30).....		25
19. Երեւանի Արհեստաւորներից Հանգուցեալ Հայրապետի դադարի վրա պսակ դնելու փոխարէն.....	50	
20. Նոր Նախիջեւանի հայ զինուորներից Հանգուցեալ Հայրապետի յիշատակին.....	15	
21. Երեւանի Պ. Յարութիւն Շամիրեանցից Ս. Սարգսի աղքատներին Ծննդեան տօներին.....	30	
22. Ծննդ. Ճրագալոյցին Երեւան, Ս. Պետրոս-Պօղոս եւ Կաթողիկէ եկեղեցիների գանձանակ գործակալի ձեռքով.....	28	90
23. Շարուրի գործակալի ձեռքով Ալէքսանդրապօլի հեղեղից վնասուածների օգտին.....	25	4
24. Պ. Մատթէոս Ամիրխանեանից իւր մօր յիշատակին Ալէքսանդրապօլի հեղհեղից վնասուածներին.....	10	
Ընդհանուր		28 660 51
Ծանոթ 1906 թ. ՄԱՐՏԻ 1-ԻՅ ԱՐԵՉԵԻ 1908 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 28		
1. Բանկային ծախք փոխադրուած դրամների համար.....	2	30
2. Փոստային ծախք դրամ փոխադրելու համար.....	18	28
3. Շարուրցիների ցորեն՝ Յովհաննէս Սողոմոնեանցի եւ Գրիգոր Այվազեանի ձեռքով եւ նրանց ճանապարհածախք.....	3169	31
4. Աբարանի եւ Շարուրի ներկայացուցիչներին ճանապարհածախք.....	36	
5. Անհատներին մասնաժողովի որոշմամբ եւ պատահական աղքատներին.....	610	54
6. Էջմիածնի գաւառի Ղօյթուր գիւղին Աշտարակի գործակալ Տ. Թադէոսի եւ Յովհաննէս Սողոմոնեանցի ձեռքով, ճանապարհածախքով միասին.....	506	35
7. Երեւանում բնակող նախիջեւանցի, գանձակեցի եւ այլ արկածեալներին Յովհաննէս Սողոմոնեանցի ձեռքով.....	220	
8. Քեչտապցիներին Յովհաննէս Սողոմոնեանցի եւ մասնաժողովից կարգուածների ձեռքով.....	1400	
9. Ալիքուչակցի Յարութիւն Աստուածատրեանին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ.....	20	
10. Նորսեցի այրի երիցուհի Հռիփսիմէ Սմբատեանցին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ.....	100	
11. Խորվիրապի վանքին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ.....	200	

12. Եկեղեցական զգեստների առաքման ծախք.....	5	81
13. Հեռագրեր.....	11	10
14. Ծանուցագրերի տպագրութեան Տէր Մատթէոս քաջանային.....	5	50
15. Այառլուի քաջանայորդուն Գեներալ Նազանգապետի տուած.....	99	75
16. Մարիամ Թադէոսեանին Յովհանէս Սողոմոնեանի ձեռքով.....	40	
17. Տաճկաստանից եւ Պարսկաստանից եկած գաղթականներին.....	50	
18. Ուլիանորաշէնցիներին, մասնաժողովից կարգուած անձանց ճանապարհածախք, գիւղը վերաշինելու յատակագիծ կազմելու ծախք, գումարի փոխանորդութեան ծախք Տէր Վահանին, երկրագործական պարագաների փոխադրութեան՝ հոգաբարձութեան հաւատարմատարին եւ Գէորգ մահտեսի Սայեազեանին.....	10 589	74
19. Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովին, Պ. Բարսեղ Եղիազարեանի նուիրած.....	500	
20. Աբարանի սովեալներին, գաւառը ուսումնասիրողներին եւ դրամ բաշխողներին ճանապարհածախք, եփրեմ քաջանային եւ Իլանշալանցի Վարդանեանին նպաստ.....	10 296	86
21. Սիսիանցիներին, Տիկին Մելիքեանի՝ ի յիշատակ իւր Արամ որդու նուիրած.....	200	
22. Թեմական դպրոցի մարաղեցի երեք աշակերտներին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ սննդադրամ պարբերաբար ամսականով.....	338	
23. Նոր Բայազէդի սովեալներին յանձնաժողովին.....	78	90
24. Ալէքսանդրապոլի հեղեղից վնասուածների նպաստ տեղւոյն քաղաքային վարչութեան.....	35	4
25. Աղբատների թաղման.....	2	
26. Երեւանի Ս. Սարգիս եկեղեցու աղքատ ծխականներին Յարութիւն Շամիրեանի նուիրած.....	30	
27. Մնացորդ 95 ու 3 կ. Կոնստանտնուպոլի գանձապահ Պ. Միքայէլ Տէր-Զաքարեանին յանձնուած նշանակուելիք Փոխ-թեմակալին տալու.....	95	3
Ընդհանուր.....	28 660	51

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ¹

ՊՐՈԽՐԱՅԻ «ԱԷՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ» ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Այս տարի յունիսի 13-ին տեղի է ունեցել Հալլէում «Աւետարանական միութեան» ժողովը, որ սկզբնաւորուած է 1873 թ.: Երբեմն այդ ժողովը վճռական նշանակութիւն ունէր եկեղեցական օրէնսդրական ժողովներում, բայց յետոյ յետ մղուեց աջակողմեան երկու խմբերից, թէեւ այժմ էլ նա բաւական նշանակութիւն ունի սինօդներում: «Աւետարանական միութեան» նպատակն է միացնել եւ հաշտեցնել եկեղեցական կեանքում հեղինակաւորութեան եւ ազատութեան սկզբունքները, այն է՝ հաւատարիմ մնալ անցեալի ժառանգութեան եւ յարմարուել ներկայի պահանջներին, պահպանել առանձին համայնքների անկախութիւնը եւ հպատակութիւնը եկեղեցական ընդհանուր կազմին: «Աւետարանական միութիւն»-ը ընդունեց հետեւյալ եզրակացութիւնը՝ քաջալերելով մօտիկ ժամանակներումս բարձրագոյն խորհրդի բացատրութիւնը, թէ առաքելական հանգանակը պարտաւորական է ոչ թէ տառերի, այլ մտքի առմամբ: Այդ միտքը պատշտօրները պարտաւոր են բացատրել պատշաճեցնելով տիրող կրօնին՝ ընդունելով առաքելական հանգանակին համապատասխան նոր հաւատապատում:

1 «Արարատ», 1911, էջ 735-736: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐ ՀԱՄԱՏՈՎ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ամերիկայի եպիսկոպոսական վերջին գլխավոր ժողովը որոշել է Համաշխարհային մի ժողով հրաւիրել հաւատի եւ եկեղեցու բարեկարգութեան համար: Կազմուած է մասնաժողով, որը իւր գործունէութեան հաշիւը ներկայացրել է: Յանձնաժողովն ասում է, որ Համաշխարհային ժողովի նպատակը պէտք է լինի քննել այն կէտերը, որոնցով միմեանցից բաժանուում են քրիստոնէական դաւանութիւնները: Համաժողովը պէտք է իրաւունք չունենայ հարկադրելու ժողովին մասնակցողին ընդունել այս կամ այն կէտը: Յանձնաժողովի ջանքն է բոլոր նրանց, որոնք դաւանում են Տէր Յիսուս Քրիստոսին Աստուած եւ Փրկիչ, Համաշխարհային ժողովին գործակցելու հրաւիրել պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական հրատարակութիւններով:

Արդէն բաւական անձինք զանազան դաւանութիւններից ցանկութիւն են յայտնել Համաշխարհային ժողովին մասնակցելու: Կաթոլիկ եկեղեցուց կարգինալ Գիբօնսը, Պրաւոսլաւ եկեղեցուց Պլատոն արքեպիսկոպոսը մեծ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս: Հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս եւ միւս քրիստոնէական յարանուանութիւնները, որոնք մասնաժողովներ են կազմել՝ Համաշխարհային ժողովի մասին խնդիրները քննելու համար:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ. ԳՆՈՒՆՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԴԱՍԱԳԻՐՔ¹

Իւրաքանչիւր ոք, երբ որ ձեռնէրէց է լինում մի բան գրելու, պէտք է հետեւեալ երկու հանգամանքները լաւ ի նկատի ունենայ. ա. պէտք է լաւ ըմբռնած լինի գրելի նիւթը՝ իւր բոլոր մանրամասնութեամբ, բ. ըստ ամենայնի պէտք է յարմարեցնի այն նպատակին, որի համար գրուում է:

Երբ որ մէկը գրում է վիպասանութիւն, նա աչքի առաջ ունենալով իւր գրքի ընթերցող հասարակութեանը՝ պէտք է վիպասանութեան հերոսներին այնպիսի դեր կատարել տայ, որ համապատասխան լինի ընթերցող հասարակութեան ճաշակին: Երբ որ մինը գրում է մի պատմական գրուածք, պէտք է դարձեալ աչքի առաջ ունենայ ընթերցող հասարակութիւնը, եւ նիւթը ըստ այնմ յարմարացնի գրուածքի ոճին՝ առանց պատմական անցքերի ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու:

Այդպիսի գրուածքները, եթէ ունենան էլ ինչեւիցէ մանր մունր պակասութիւններ, կարող են, եթէ ո՛չ բոլորովին յարգի, գոնէ անպէտք չհամարուիլ: Բայց ինչ որ գրուում է մանուկների համար՝ նոցա միտքը, բարքն ու վարքը կրթելու եւ ազնուացելու պատճառով, պէտք է շատ խնամքով յօրինուած լինի, ապա թէ ոչ, փոխանակ իւր նպատակին ծառայելու՝ կարող է իբրեւ անպէտք բան դուրս ձգուիլ թէ դասագրքերի կարգից եւ թէ ընթերցանելի մատեանների շարքից:

Դասագիրք գրողը ի միջի այլոց երկու բան յատկապէս պէտք է ի նկատի ունենայ. նախ՝ առարկայի ամփոփումն եւ կարգին դասաւորութիւնը, այնպէ՛ս, որ ամենահարկաւորները մոռացուած չլինին եւ խառն ի խուռն դրուելով՝ չփոթութիւն չպատճառեն. երկրորդ՝ պէտք է յարմարացնել մանուկների հասկացողութեանը այնպէ՛ս, որ աշակերտները կարդացածները հասկանան եւ աստիճանաբար առաջ գնալով՝ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնեն:

Արդի մանկավարժութեան հիմունքը մայրենի լեզուով դաստիարակութիւնն է համարւում: Ուստի, դասագիրք յօրինողը ի նկատի ունենալով այս սկզբունքը՝ պէտք է դասագրքի համար մանուկների մայրենի լեզուն ընտրի, այսինքն՝ այն լեզուն, որով մանուկները խօսում են, աննշմարելի կերպով գեղջկական դարձուածների եւ ռամկական բառերի տեղ՝ գրականը գործ դնելով, որով մանուկը թէ՛ առարկան կսովորի իւր մայ-

1 «Արարատ», 1883, էջ 244-252, 361-368: Հրատարակւած է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Առաջին մասը ստորագրւած է Յուսիկ Վարդապետ, իսկ երկրորդ մասը՝ Յ. Վ. Մ.:

րենի դիւրմբունելի լեզուով եւ թէ՛ կվարժուի իւր մայրենի լեզուի աւելի կատարելագործուած ձեւին:

Պէտք է խոստովանել նաեւ, որ ամենաերեւելի միտք, ամենահետաքրքիր մի առարկայ, երբ գրուած է լինում խառն ի խուռն ոճերով ու դարձուածներով, միշտ ամեն մէկից մերժուած է, եւ ոչ ոք չի ախորժում կարդալ: Նախնեաց գրուածոց մէջ անգամ այն մատեանները, որոնք գրուած են ընտիր ոճով, գեղեցիկ դարձուածներով ու լեզուով՝ ամեն ախորժանօք կարդացւում են, օրինակ՝ Եղիշէի «Վարդանանց պատմութիւնը», Ս. Գիրքը եւլն.: Իսկ այնպիսիները, որոնք ընտիր ոճ, գեղեցիկ դարձուածք ու լեզու չունին, թէեւ շատ հետաքրքիր բովանդակութիւն էլ ունենային, չեն կարդացւում կամ շատ սակաւ են կարդացւում, օրինակ՝ Ղազար Փարպեցու գրուածքները, Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութիւնները, եւ մինչեւ անգամ Մովսէս Խորենացու «Գիրք պիտոյիցը»:

Արդի աշխարհաբառի մէջ եւս այն բոլոր գրուածքները, որոնք խնդրուած են աշխարհաբառի եւ գրաբառի դարձուածներով, կամ թարգմանութիւնները, որոնք բնագրի ոճը ունին, միայն հայերէն բառերով այնպէս չեն կարդացւում, ինչպէս կարդացւում են մի քանի գրուածքներ, որոնք կա՛մ բոլորովին պարզ Արարատեան բարբառով են, կա՛մ Կ. Պօլսոյ եւ կա՛մ ընտիր գրաբառ:

Հեղինակը կամ թարգմանիչը պէտք է գիտենայ, թէ ո՞ւմ համար է հրատարակում իւր գիրքը՝ ռուսահայերի⁶, թէ՞ տաճկահայերի համար: Տաճկահայերի համար Կ. Պօլսոյ մշակուած աշխարհաբառը պէտք է գործածել, իսկ ռուսահայոց համար՝ Արարատեանը, որ վերջին տարիներս բաւական մշակուելով՝ կարող է մրցել Կ. Պօլսոյ բարբառին:

Միշտ եղել են անձինք, որ ջանացել են լեզուն դիւրուսանելի դարձնելու համար քմահաճոյ ձեւեր ու ոճեր գործածել, բայց այդպիսիները բնաւ իւրեանց նպատակին չհասնելուց յետոյ՝ ստիպուել են իւրեանց բռնած ընթացքը թողնել, շատ անգամ աւելի ծայրայեղութեան մէջ ընկնելով:

Հանգուցեալ Նազարեանը, պարագլուխը լինելով Արարատեան բարբառի մշակողների, իւր «Հանդէս նոր հայախոսութեան» եւ «Հիւսիսափայլ»-ի մէջ կամենում էր ինքնահնար բարդութիւններ ու ոճեր եւ քերականական իւրաստեղծ կանոններ հնարելով՝ հարստացնել Արարատեան բարբառը եւ ճկուն դարձնել: Նոյն ինքն Նազարեանը, որ իւր գրուածքների ճակատին դրոշմում էր հետեւեալ բովանդակութեամբ մի բան՝ դժուարին է մեռեալը յարուցանել, բայց աւելի եւս դժուարին՝ հին գրաբառ լեզուով այժմեան ժողովուրդը լուսաւորել: Իր այս սկզբունքին հակառակ՝ յառաջ, որ կամենում էր իւրաստեղծ լեզուն փաթաթել ամբո-

խի շինքին, սկսեց աւելի եւս ծայրայեղութեան դիմել Ներսիսեան դպրոցի մանուկների համար պատրաստած իւր «Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ուսսաց լեզուի» վերնագրով գրքովը, ուր հանգուցեալը գրաբանի դարձուածները խրթին, ինչպէս ասում են, որոտընդոստ բառերի հետ գործ ածելով՝ բոլորովին չեղւում է իւր նպատակից:[71]

Այսպիսի ծայրայեղութիւններ Կ. Պօլսոյ գրական բարբառի մէջ եւս նկատուում է ոմանց գրուածներում: Պ. Մինաս Չերազ Արարատեան եւ Կ. Պօլսոյ բարբառների միացումը ցանկանալով՝ մի տարօրինակ աղճատուած բարբառի հեղինակ պէտք է դառնար: Պարոնը, լսած լինելով, թէ Արարատեան բարբառի մէջ բառերի սեռականները ի են վերջանում, սկսեց անխտիր նոյնը գործածել՝ գրելով՝ գնալի (գնալու), ասելի (ասելու), տունի (տան), կինի (կնոջ), եւլն:.[72]

Կան նաեւ այնպիսիներ, որոնք աշխատում են աշխարհաբառը մշակելով՝ գրաբառին մօտեցնել: Այդ աշխատանքը բոլորովին զուր է, որովհետեւ աշխարհաբառը միշտ աշխարհաբառ կմնայ, իսկ այդպիսիները աշխարհաբառի մատենագրութեան պատմութեան մէջ այնպիսի տեղեր կգրաւեն, որպիսին գրաւել են գրաբառի մատենագրութեան պատմութեան մէջ Մինաս վարդապետ Համդեցի, Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Զաքարիա սարկաւազ Յովհաննավանքի եւ նոյն ինքն Սմբատ Գունդատաբլ եւլն:.

Այսպէս, ուրեմն, երկու բարբառների եւ գրաբառի դարձուածներ միասին խառն գործածողները փոխանակ ունքը շտկելով՝ աչքն էլ հանում են, որովհետեւ այդպիսի գրուածքները թէ տաճկահայը, թէ ուսսահայը եւ թէ գրաբառի մատենագրութիւնը իւրեանց խորթ վիժածը համարելով՝ մերժում են:

Իմ կարծիքով, պէտք է աշխատել երկու բարբառներն էլ մշակելով վերջին կատարելութեանը հասցնել, առանց միացման կանխակալ կարծիքին ու ջանքին ենթարկուելու: Եթէ հարկ լինի՝ ինքն ժամանակը աննշմարելի կերպով կմիացնի երկու բարբառները, եւ կամ մինը միւսին տեղի կտայ, ինչպէս գրաբառը աշխարհաբառին տեղի տուեց:

Այս համառօտ ներածութիւնը անելուց յետոյ խօսքս մասնաւորեմ մի գրուածքի վերայ, որ անցեալ տարի տպագրուեց: Այս գրուածքն է Վանեցի պ. Սարգիս Բարսեղեան Գնունու[73] «Քրիստոնէական Վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբք Ս. Գրոց ի պէտս մանկանց Եկեղեցւոյ»¹:

1 Բարսեղեան Գնունի Վանեցի Սարգիս, Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբք Ս. Գրոց: Ի պէտս մանկանց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1879, է, 268 էջ:

Գրքի խորագրից թէպէտ յայտնի է զասագիրք լինելը, բայց յառաջաբանի մէջ պ. հեղինակը իւր գիրքը դասագիրք է կոչում: Ուրեմն, պ. Գնունու գիրքը՝ իբրեւ դասագիրք, պէտք է նկատողութեան առնել:

Մեր դպրոցներում պարտաւորական առարկաների շարքում մայրենի լեզուի հետ առաջին տեղը բռնում է կրօնը: Ամեն մի առարկայի դասագիրք եւ մինչեւ անգամ ընթերցանելի գիրք հրատարակելուց յետոյ քննութեան է ենթարկւում, իսկ կրօնի դասագրքերը նոյն բաղդին չեն արժանանում, որով երեւում է կա՛մ այդ գրքերը իւրեանց վերին աստիճանի կատարելութեամբ անպայման կերպով ընդունուելու են հեղինակի նպատակի համար, եւ կա՛մ բոլորովին ստոր աստիճանի վերայ գտնուելով՝ չարժեն քննութեան ենթարկուելու:

Պ. Պ. Սիմէօնեանի «Սրբազան Պատմութիւն»-ից[74] յետոյ հետզհետէ լոյս տեսան մի քանի գրքեր, ընդ որս եւ Հ. Ստեփաննոս ա. քահանայ Տ. Ստեփաննոսեանի կրօնի դասագիրքը[75], սրբազան պատմութեան մի դասագիրք էլ հրատարակուեց Մոսկուայում[76], բայց ոչ մէկը իբրեւ դասագիրք քննութեան չենթարկուեցին. նոյն բաղդին արժանացաւ եւ պ. Գնունու գիրքը: Յանկալի էր կրօնի դասաւանդութեան համար պատրաստուած գրքերն եւս քննադատել, որպէս զի այդ առարկան իւր կարեւորութեամբ աւելի կատարելագործուած դասագրքով կամ ձեւով աւանդուի:

Մինչեւ եղածները ըստ արժանւոյն չքննադատուին իբրեւ դասագիրք, նորն հեղինակողները կարող են միշտ հնչել հետեւելով՝ իւրեանց նպատակի դէմ մեղանչել, իսկ նպատակն է ջանալ առարկան դիւրամբունելի դարձնել եւ այնպիսի մի ամփոփ ձեւ տալ, որ աշակերտը կարողանայ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնել: Իհարկէ, ամեն ոք, երբ ձեռնէրէց է լինում մի գիտութեան կամ առարկայի դասագիրք գրել՝ եղածների թերութիւնները նկատելով, նորի անհրաժեշտութիւնը զգալի տեսնելով է անում: Այսպէս եւս պ. Գնունին, եղածների թերութիւնները նկատելով՝ անհրաժեշտ համարեց մի նորի լինելը եւ ձեռք տուեց իւր «Քրիստոնէական»-ը գրելուն: Եթէ եղածների վերայ նկատողութիւններ լինէին եւ կարգացած լինէր պ. Գնունին, մեծ օգուտ քաղած կլինէր իւր գրքի պատրաստութեան համար, բայց ընդհակառակն է եղել: Ինչ եւ իցէ:

Յառաջաբանը գրքի բովանդակութեան համառօտ ծրագիրն ու հեղինակի տրամադրութեան տիպարն է, ուստի նախ քան գրքի մասին խօսելս՝ մի քանի խօսք պ. Գնունու գրքի յառաջաբանի մասին անտեղի թող չհամարուի: Պ. Գնունին յառաջաբանի առաջին հատուածի մէջ բացատրում է կրօնի բարձր նշանակութիւնը, որին կցում է մի քանի անորոշ խօսքեր՝ ոչխարագգէստ գայլեր, ոհմակ եւ այլ այսպիսի փաղաքական բառեր, որ

ես չէի յիշիլ, եթէ պ. Գնունին դասագրքի մէջ նորից յիշած չլինէր այդ բառերը՝ ի դէմս բողոքականների: Իր մասին խօսելով՝ ասում է. «Թէպէտ բաւականին հերքած եմ նոյն ոչխարազգեստից մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններն, բայց յանձն առած չեմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն խոնարհիլ, ստորանալ, նոցա հաւասարել եւ ըստ այնմ պատասխանել խիստ լեզուաւ, այլ միայն ապացուցած եմ ճշմարտութիւնն եւ առ այն տանող ուղիղ ճանապարհն, յորմէ մազիւ չափ շեղումն է մոլորութիւն, հերետիկոսութիւն եւ յաւիտենական կորուստ»¹:

Յայտնի չէ, թէ պ. Գնունին ուրիշ կրօնական գիրք հեղինակե՞լ է, թէ ոչ, որով հերքած լինի ոչխարազգեստ գայլերի մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններն:[77] Այս խօսքերը յայտնի չէ, թէ պ. Գնունին ու՛մ է ուղղում եւ ու՛մ համար է գրում: Չկայ մի ազգ, որ Ս. Գիրքը իւր սկզբունք ունենալով՝ իւր եկեղեցին դիւական ոհմակ դարձրած լինէր, ուր Քրիստոսի լուսատու խօսքերն են հնչում՝ այն տեղը խաւարասէր դիւական ոհմակ չի կարող դառալ բնաւ: Գիտէ՞ք, պ. Գնունի, աշխարհս մի դատարկ կարասի պէս է, ինչ որ ձայն տաք՝ նորա արձագանքը պէտք է լսէք: Պէտք է յարգել իւրաքանչիւր ազգի սեպհական եկեղեցին, եւ առանց դէպի ուրիշները ատելութիւն սնուցանելու՝ հոգով, սրտով պէտք է միանալ իւր եկեղեցու հետ:

Պ. Գնունին ասում է. «Յանձն առած չեմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն խոնարհիլ, ստորանալ», բայց ոհմակ, ոչխարազգեստ գայլերի մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններ բառերը գործածելով՝ բաւական ստորացած էք երեւում Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն, վասն զի Հայաստանեայց Եկեղեցին միշտ յարգել է օտար ազգերի ազգային առանձնայատկութիւնները՝ կրօնական ծէսերի հետ խառնած տեսնելով: Եւ ով որ իւր եկեղեցուն դիպչել է կամեցել՝ նորան արժանի հատուցումն է արել. երբ մէկը չի կամենում իւր պատուին դիպչեն՝ ինքն էլ ուրիշի պատուին պէտք է չդիպչի: Նա, որ ուրիշի ազգութիւնը չի գնահատիլ, առանձնայատկութիւնները չի յարգիլ՝ արժանի չէ ազատ լինելու: Հայաստանեայց Եկեղեցին պ. Գնունու չափ նեղասիրտ չէ, այլ յարգելով ուրիշի ազատութիւնը՝ գնահատել է տուել իւր ազատ լինելու ջանքը, եւ այսօրուան օրս ազատ եկեղեցի փառաւոր կոչումը վայելում է մեծ արժանաւորութեամբ: Քրիստոնեայ միւս եկեղեցիները երբեմն երբեմն ջանք են արել Հայաստանեայց Եկեղեցու ազատութիւնը ճնշել եւ առանձնայատկութիւնը բառնալով՝ իւրեանց եկեղեցու հետ միացնել,

1 ԳՆՈՒՆԻ ԲԱՐՍԵՂ, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Եր. Դ.:

բայց Հայոց Եկեղեցին նոցա դէմ մաքառել է միշտ՝ իւր անկախութիւնը պահելու համար, առանց դիւական ոհմակ, թունաւոր եւ մոլար վարդապետութիւն բառերը գործածելու, եւ եթէ հարկ է եղել այդպիսի բառեր գործածելու՝ դէպի ինքն ուղղածներն է յետ դարձրել: Պ. Գնունու յառաջաբանի մէջ գործածած այդ նախադասութեան վերայ սակաւ մի երկար խօսեցի, վասն զի յառաջաբանը գրքի ոգու յայտարարն է, եւ այդ բառերից երեւում է, թէ պ. Գնունին ինչ ոճ է գործ անելու իւր գրքի մէջ: Իսկ այդպիսի ոճով գրուած դասագիրքը մանուկների ձեռքը տրուելիք բան չէ: Դասագրքերի մէջ անորոշ եւ խիստ բառեր գործածելն առանց պատճառը պարզաբանելու՝ խոհեմութիւն չէ:

Պ. Գնունին երբեմն երբեմն իւր դասագրքի մէջ վիպասանութեան դարձուածներ է գործածում, որպիսի է 192 հարցման երկար պատասխանը:

Մանկավարժներից ոմանք դասագրքի հարց ու պատասխանով յօրինելը հարկաւոր են համարում միայն այն պատճառով, որ հարցը իւր մէջ պարունակելով պատասխանի էական մասը՝ դիւրութիւն տայ աշակերտին առանց շուարելու պատասխանել: Այս ձեւով յօրինուած դասագրքերը, մանաւանդ եթէ պատասխանները կարճ ու ամփոփ են լինում, աշակերտի համար զուարճալի մի պարապմունք են դառնում: Այս դէպքում հանգուցեալ Մսերի[78] «Հաւատապատում», «Քրիստոսապատում» եւ «Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան»-ի աշխարհաբառ համառօտութիւնը բաւական յաջողութիւն ունին, միայն լեզուն շատ խորթ է: Պէտք է խոստովանել, որ հարց պատասխանով կարգաւորուած դասագրքերը յափշտակում են մանուկից ինքնիրան մտածելու առիթը: Պ. Գնունու դասագիրքը այս կողմից էլ պակասաւոր է, վասն զի պատասխանները ոչ միայն կարճ ու ամփոփ չեն, այլ շատ տեղ բոլորովին չեն համաձայնում հարցերին: Օրինակ՝ 56, 57, 58, 59, 60 հարց ու պատասխանները, որոնց իւրաքանչիւր միւսից երկու հարց ու պատասխան պէտք էր կազմել, 62, 63, 64 հարցումներին չեն յարմարում պատասխանները, 64-րդ հարցման պատասխանի մէջ կարծիքը, թէ Եգիպտոսում Մովսէսի ժամանակով Յակովբին տեսնողներ դեռ կային՝ տարակուսական է: Աբրահամի՝ Սեմին ժամանակակից լինելն եւս տարակուսական է, վասն զի Սեմը Արփաքսագին ծնելուց յետոյ ապրեց 500 տարի, իսկ Արփաքսագին ծնունդից մինչեւ Աբրահամի ծնունդը 944 տարի է, որով յայտնւում է, որ Սեմը 444 տարի Աբրահամի ծնունդից առաջ վախճանել էր (Ծննդ., ԺԱ., 10-27): Շատ երկար կլինէր բոլոր անյարմար ու երկար պատասխանները մէջ բերել:

Յառաջաբանի մէջ ոճ դասագրքիս վերնագրով հատուածի սկզբունքին, ըստ իս, չի կարելի համակրել, վասն զի պ. Գնունին ասում է. «Որ-

պէս զի մեր գրածն բազմաց դիւրահասկանալի լինի եւ դիւրըմբռնելի, ընտրած եմ պարզ գրաբառից եւ գրաբառի մերձ աշխարհաբառից բաղկացեալ ոճով գրել՝ բնաւ չհետեւելով այս կամ այն գաւառական ոճին եւ ոչ խրթին գրաբառով անհասկանալի անելով բազմաց»¹:

Պ. Գնունին իւր գրածն բազմաց դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբռնելի անելու ժամանակ մոռացել է, որ իւր գիրքը մանուկների դասագիրք է լինելու եւ մանուկներին պէտք է դաստիարակել իւրեանց մայրենի հասկանալի լեզուով: Պ. Գնունին ասում է, որ ինքն չէ հետեւել այս կամ այն գաւառական ոճին՝ վերոյիշուած հատուածի մէջ գրաբառից եւ գրաբառի մերձ աշխարհաբառից ի՞նչ հոլովներ են եւ ո՞ր գաւառական ոճին են պատկանում, տաճկահայր յոգնակի սեռակա՞ն կկարծի այդ բառերը, թէ՛ եզակի բացառական: Պ. Գնունին իւր գիրքը դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբռնելի անելու համար երկու բարբառների եւ գրաբարի դարձուածներն էլ խճողել է իւր գրքի մէջ, որով բազմաց դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբռնելի անելու տեղ՝ բազմաց անընդունելի եւ անհասկանալի է արել:

Յառաջաբանի «Նիւթ կամ բովանդակութիւն գրքիս» վերնագրով հատուածը պարզաբանում է գրքոյկի գլխակարգութիւնները, որոնց ութն մասն է բաժանել: Յառաջաբանի մասին այսքանը բաւական համարելով՝ գրքոյկի որպիսութիւնը ցոյց տալու համար մէջ բերենք մի քանի կտորներ, որոնցով ամբողջ գիրքը կարելի է գնահատել:

Յօդուած առաջին. «Նպատակ մարդկան, երջանկութիւն, առ այն հասանելոյ միջոց, կրօն եւ նորա զանազան ճիւղեր»: Չխօսելով դեռ պ. Գնունու գրքի լեզուի մասին, խօսքս ապացուցանելու համար, թէ՛ հարցումներին յարմար չեն պատասխանները, մէջ եմ բերում նոյն իսկ առաջին հարցը: Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը (1)»: «Պատաս.՝ Մարդը, որ Աստուծոյ արարածոց մէջ կատարելագոյն է եւ գերազանց, իւր մտաւոր բարձր կարողութեամբ եւ միշտ երջանիկ լինելոյ բաղձանօքն կյայտնէ իւր հոգւոյ անմահութիւնը, որ (հոգւոյ անմահութիւնը, թէ՞ մարդը) եւ այս աշխարհի մէջ միշտ կարօտ վիճակի մէջ կգտանէ զինքն, ոչ մի բանով չի յագեցնար, միայն յաւիտենականութեան յուսով կսնանի եւ կապրի, որոյ համար միայն ստեղծեալ է»: Ինչ յարաբերութիւն հարցի ու պատասխանի մէջ. ո՞վ կկարծէր, թէ մարդու նպատակը սահմանելու համար հարկաւոր է այնքան պատէպատ դիպչել: Ես լինէի պ. Գնունու աշակերտը, «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը» հարցին կպատասխանէի.՝ Մարդկան նպատակն է այս աշխարհի վերայ գտնուած Աստուծոյ բարիքը վայելելով երջանիկ լինել, եւ Աստուծոյ անունը փառաւորել², իսկ հանդերձեալում՝ հոգու անմահութեամբ յաւիտենական արքայութիւն ժառանգել:

1 ԳՆՈՒՆԻ ԲԱՐՍԵՂ, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, եր. Դ.:

2 Կեցցէ անձն իմ օրինեսցէ գքեզ, եւ իրաւունք քո օգնեսցեն ինձ: Սաղմ.:

3-րդ հարցման պատասխանն եւս լաւ կազմուած չէ: Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է առաքինութիւնը», պատասխանում է. «Առաքինութիւնն է հաւատալ կենդանի եւ ճշմարիտ Աստուած, ճանաչել, սիրել (զնա կամ նորան) եւ յուսալ ի նա եւ նորա պատուիրանքներն կատարել» եւլն.: Պ. Գնունին առաքինութիւն բառը իւր իսկական նշանակութեամբ չէ գործածել, ապա թէ ոչ 3-րդ հարցմանը այսպիսի պատասխան պէտք էր տալ. «Առաքինութիւնն է մի յաղթութիւն, որ մարդս իւր սկզբունքը պաշտպանելու եւ իւր մարդկային կոչմանը արատիք չբերելու համար պարտաւոր է կատարել»: Գոնէ նախնեաց գրուածների մէջ առաքինութիւն բառը այդ մտքով ենք գործածուած տեսնում, մանաւանդ Եղիշէի մէջ:

4-րդ հարցման պատասխանն էլ լաւ կազմուած չէ: Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է կրօնը», պատասխանում է. «Կրօնն Աստուծոյ եւ մարդոց մէջ եղած ուխտն եւ պայմանն է, որով Աստուած եւ մարդ սքանչելի հաղորդակցութեամբ միմեանց հետ կկապուին, վասն զի կրօնի անթերի պահպանութեամբը միայն կարէ մարդ Աստուծոյ շնորհաց մէջ յարատեւիլ, յԱստուած հաւատալով, յուսալով ի նա, եւ սիրելով զնա, այսինքն է պաշտել զնա»: Ես լինէի պ. Գնունու աշակերտը՝ 4-րդ հարցմանը այսպէս կպատասխանէի. «Կրօնն է իւրաքանչիւր մարդու ներքին համոզման զգացումը, որ վերաբերում է իւրաքանչիւր ոքի պաշտած Աստուծուն: Այս զգացումը անշիջանելի է մնում անդրդուելի յուսով, հաստատուն հաւատով եւ անպայման ու անկեղծ սիրով»:

7-րդ եւ 9-րդ հարցումները միեւնոյնն են, որոնց ամենեւին չեն յարմարում պատասխանները: 7-րդ հարցը պ. Գնունու ոճով պէտք է լինէր՝ բազմաստուածութեան հետեւողը ո՞րք են եւ ինչի՞ կերկրպագեն, իսկ 9-րդ հարցը պէտք է լինէր՝ բազմաստուածութեան կրօնը քանի՞ աղանդի կբաժանուի:

Այսքանը բաւական համարելով՝ անյարմար հարց ու պատասխանները ցոյց տալու համար, դառնամ պ. Գնունու գրքի լեզուի մասին խօսելիքիս:

Պ. Գնունին կրօնը ճշմարիտ Աստուծուն միայն վերագրելուց յետոյ, հակառակ իւր սկզբունքին, բազմաստուածութիւնն եւս կրօն է անուանում: Այսպիսի թեթեւ հակասութիւնները ներելի են պ. Գնունուն:

Պ. Գնունու գիրքը պակասաւոր է լեզուի կողմից իւր գործածած անհեթեթ ոճերով ու դարձուածներով եւ անհասկանալի ու սխալ պատմական տեղեկութեամբ: Օրինակ՝ 11 պատասխան. «Սորա տաճարն կասուի Բակոտն, զոր Աստուծոյ տեղ կընդունին Տալայ լամայ իբրեւ անմահ քահանայ մի սրբացեալ»: Եթէ զոր բառը յարաբերում է Բակոտին, այն

ժամանակ բաժնետեր[79], որ տաճարի անունն է, յանկարծ փոխվում է անմահ քահանայ մի սրբացեալ, եւ Տալայ լաման եզակի ձայնով կընդունին բայի տէր կամ ենթակայ բային է դառնում: Բայց իսկապէս՝ ո՞րն է անմահ քահանայ մի սրբացեալը՝ Բակոտն, թէ՞ Տալայաման, կիսնդրենք պ. Գնունուց առանձին յաւելուածով ինչպէս այս՝ նոյնպէս եւ միւս այսպիսի վայելուչ պարբերութիւնները ու պատմական սխալներն ուղղել:

13-րդ Հարցման պատասխանը հրէից մասին պ. Գնունին հակասութիւններով է սկսում եւ վերջացնում: Այս կտորը մէջ բերենք պ. Գնունու ոճի որպիսութիւնն ու դատողութեան ձեւը ցոյց տալու համար: Հարց. «Ո՞րն է Հրէից կրօնը» (13): Պատասխան. «Հրէից կրօնն է Մովսիսական հին օրինաց համաձայն ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւն, յայտնութեամբ եւ միջնորդութեամբ Նահապետաց եւ Մարգարէից: Բայց նոր օրէնքն եւ զնորա հիմնադիրն Յիսուս ուրանալով՝ ուրացած են եւ զհինն եւս, որ նոր օրինաց ստուերն էր: Աբրահամէն սկսեալ մինչեւ ի գալուստ Քրիստոսի ճշմարիտի հետեւող եւ Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդ կհամարուէին (ուրեմն իսկապէս չէին), իսկ Քրիստոսի գալստենէն մինչեւ ցայժմ այլ եւ այլ աղանդներով խմորեալ՝ ճշմարիտ կրօնէն չեղեալ, յաշխարհ ցիր ու ցան եղած են: Թէպէտ ոմանք ի Քրիստոնէութիւն դարձան, բայց ազգի մեծագոյն մասն անդարձ մնաց, որք այժմ երեք ճիւղի բաժանուած են՝ Թաւմուտական, Գարայիմ եւ Հռեքեբեան»: Ինչպէս երեւում է, պ. Գնունին ուշ չէ դարձրել հարկաւոր տեղերը կետեր դնել, որով շատ տեղեր անհասկանալի են մնում: Կէտի բացակայութեան պատճառով վերոգրեալ պատասխանի առաջին նախադասութիւնը դժուարըմբռնելի է: Այս նախադասութեան մէջ է բայի խնդիրը ո՞րն է, տէր բային՝ ո՞րը: Հրէից կրօնն է տէր բային, թէ՞ ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւնը: Պ. Գնունին չէ կարողացել հարկաւոր տեղերում դիմորոշ յօդերը գործ ածել: Ես յատուկ պ. Գնունու գրքի ամենապարզ կտորը օրինակ բերեցի, որ չասի, թէ բծախնդրութեամբ աշխատել եմ անկանոն գրութեամբ (որոնցով լի է գիրքը) օրինակ բերել: Հրէաները նոր օրէնքը չընդունելով՝ հինը բնաւ ուրացած չեն: Եթէ Աբրահամից սկսած մինչեւ Յիսուս Քրիստոս ճշմարիտ կրօնի հետեւող Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդ էին համարւում, իրանք իրանց դարձեալ այժմ եւս ընտրեալ ժողովուրդ են համարւում, ինչպէս եւ ամեն ազգ իրան ընտրեալ ժողովուրդ է համարւում: Զոկ բան է, որ նոքա Յիսուս Քրիստոսին չեն համարում խոստացեալ Մեսիայն: Իսկ աղանդների՝ նոքա արդէն Քրիստոսից առաջ բաժանուած էին, ինչպէս ինքն պ. Գնունին էլ խոստովանում է ծանօթութեան մէջ: Յիսուս Քրիստոս պատուիրեց իւր աշակերտներին զգոյշ լինել սաղուկեցիների եւ փարիսեցիների խմորից: Դասագրքի մէջ պէտք է առաջ բերած

պարագաները փաստերով մեկնաբանել եւ պարզել: Պ. Գնունին բրահմականութեան, բուդդականութեան եւ կոնֆուցիոսի աղանդների վերայ բարեհաճել է հատ կտոր տեղեկութիւններ տալ, իսկ հրէաների երեք կրօնական հերձուածի բաժանուած լինելը աշակերտներին ուսուցանելով եւ իւրաքանչիւր հերձուածի անունը տալով (թալմուտական, գարայիմ եւ հռքեքեան) զլանում է նոցա սկզբունքի հետ ծանօթացնել աշակերտներին: Պ. Գնունի, աշակերտները այդ երեք հերձուածների ինչութիւնը իմանալու համար ո՞ր գրքին դիմեն: Եթէ աղանդների ինչութեան մասին տեղեկութիւն տալը աւելորդ էք համարել, ինչու՞ էք անունները տուել: Դուք, որ չէք բացատրել, գոնէ յայտնէիք, թէ ո՞ր գրքին դիմելու է բաւականութիւն ստանալու համար:

* * *

14-րդ հարցումը պատասխանին մտիկ տալով՝ պէտք է լինէր. «Ե՞րբ սկսուեց մահմետականութիւնը եւ ի՞նչ է»: Պատասխանը նոյն պէս անփոփ յօրինուած չէ, օրինակ՝ «Ուստի հին եւ նոր կտակարանի պատմութիւնքը (պէտք է լինէր սկզբունքը) եւ օրէնքներն աղճատելով, կրճատելով եւ առասպելներով զարդարեց»: Այս նախադասութեան մէջ առասպելներով բառից առաջ դրուած եւ-ն աւելորդ է բոլորովին եւ խօսքի միտքը չփոխում է: Շփոթ է նոյնպէս ըստ Մահմետի վարդապետութեան՝ արդարների ու մեղաւորների հատուցման վերաբերեալ կտորը, որ մէջ չեմ բերում գրուածքս շատ չերկարացնելու համար, մանաւանդ՝ ո՞ր մէկը յիշել:

Պ. Գնունու Քրիստոնէական Նախագիտելիք յօդուած Ա.-ի մասին փոքր ինչ ընդարձակօրէն խօսելով՝ կամեցայ ցոյց տալ գրքի ոճը, նախադասութիւնների կազմութիւնը, եւ, պարոնի հմտութիւնը մի քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրք կազմելու համար: Գալով գրքի դասաւորութեանը՝ ըստ իս, մեր ծխական դպրոցների աշակերտների պէս տղայոց ձեռքը չի կարելի տալ առաջին յօդուածի պէս մի գրուածք, ուր հարցերին չեն յարմարւում պատասխանները եւ այնպէս գրուած չեն, որ աշակերտի զարգացման փոքր ի շատէ նպաստէին ու պատասխանելու դիւրութիւն տային: Եթէ աշակերտը բերան արած չլինի հարցն ու պատասխանը թուահամարովն հանդերձ՝ պէտք է իւրաքանչիւր հարցին շիւարած մնայ: Իսկ գիրքը, որ բաղկացած է 411 հարցումներից ու պատասխաններից, չի կարելի ամբողջապէս մտքում պահել: 411 հարց ու պատասխան գետեղուած են 236 երեսում, այսինքն՝ իւրաքանչիւր հարց ու պատասխանը միջին հաշուով կէս երեսից աւելի տեղ է բռնում:

Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը»: 10-12 տարեկան մանուկը կարո՞ղ է արդեօք այնքան զարգացած լինել, որ կարողանայ այդ փիլիսոփայական հարցը ըմբռնել եւ պատասխանել: Ափսոս, որ

պ. Գնունին գրքի յառաջաբանի մէջ չէ յայտնել, թէ իւր դասագիրքը ո՞ր կարգի աշակերտների համար է:

Ինչ հարկ կար Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցու «Քրիստոնէական» գրած ժամանակ 10-12 տարեկան մանուկների հետ խօսել այնպիսի կրօնների ու աղանդների մասին, որոնք գործի հետ ոչինչ կապ չունին: Եւ թէ հարկ է համարել անպատճառ ծանօթացնել իւր աշակերտներին աշխարհիս երեսին գտնուած կրօնների հետ, պէտք է աշխատէր փոքր ինչ պարզաբան լինել, եւ աշակերտներին նախ այդ ազգերի կեանքի հետ ծանօթացնել, որ Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագրքի ուղղութիւնից շատ հեռու մի գործ է:

18-րդ պատասխանի մէջ դարձեալ աչքի ընկնող տառերով յիշուած է ոչխարագգեստ գայլեր բառը: Այդ բառը արդեօք հեթանոսների՞ն է վերագրոււմ պ. հեղինակը, թէ քրիստոնեայ քարոզիչներին: Եթէ վերջիններիս մասին է, հակառակու՞մ է ինքն իւր 16-րդ հարց ու պատասխանին, որ է հետեւեալը. «Որ օր ըստ օրէ բազմանալով եւ տարածուելով՝ այժմ ամբողջ աշխարհի (մարդկութեան) $\frac{1}{4}$ մասն հետեւող ունի, առանց բռնութեամբ քարոզելոյ»: Եթէ պ. Գնունին բռնութիւնն ու ոչխարագգեստ գայլութիւնը տարբեր գործողութիւն է համարոււմ, այդ ջոկ բան է, բայց այս եւս կայ, որ հեթանոսները երբէք ոչխարագգեստ գայլութիւն չեն անոււմ, այլ քրիստոնէութիւնը հալածել են առիւծի պէս ձայն արձակելով եւ քարոզիչներին յայտնապէս կոտորելով, ուրեմն ոչխարագգեստ գայլութիւն անոււմ են առանց բռնութեամբ քարոզելու քարոզիչները, որոնք սպառնալու տեղ շողոքորթոււմ են, սպանելու տեղ՝ փող են տալիս, երկիրւ տալու տեղ՝ հրապուրոււմ են:

20-րդ հարց ու պատասխանի մէջ պ. Գնունին Յունաց, Ռուսաց եկեղեցիքը արեւելեան եկեղեցու առանձին առանձին մասունք է համարոււմ: Բայց յայտնի է, որ այդ երկու ազգերը մի եկեղեցի են կազմոււմ՝ ամեն մէկը իւր լեզուով իրան ուղղափառ կոչելով: Պ. Գնունու դատմունքը արեւմտեան եկեղեցու (պապական) եւ բողոքականութեան մասին խիստ է եւ յարձակողական: Իւր գիրքը ճանաչող ուսուցիչը աշակերտների մէջ երբէք այնպիսի ատելութիւն չպէտք է սնուցանէ դէպի այլ քրիստոնեաները: Եթէ բոլոր եկեղեցիքը մի սկզբունք ու ծէս ունենային՝ ազգային եկեղեցի չէր լինի եւ մեր Եկեղեցին էլ իբրեւ քրիստոնեայ եկեղեցի ծէսով ու արարողութեամբ միացած լինելով ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու հետ՝ կորցրած կլինէր իւր ազգայնութիւնը: Ամեն եկեղեցու պաշտօնեաների մէջ իւրեանց կոչումը չգնահատողներ կան, որոնց արատիքը ամբողջութեան չէ կարելի վերագրել, ինչպէս Եզր կաթողիկոսի առ հարկէ Քաղկեդօնի ժողով ընդունելը չի կարելի բոլոր Հայոց հայրապետներին վերագրել:

Մեր կրօնուսույցները պարտաւոր են Հայաստանեայց Քրիստոնէական Եկեղեցու ուղղափառ վարդապետութիւնը ուսուցանել աշակերտներին եւ ոչ բամբասել կամ պախարակել այլ եկեղեցիքը, որի հակադարձն է բամբասուել եւ պախարակուել: Եկեղեցիների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը կարելի է քննադատել եկեղեցական պատմութեան մէջ: Իւր գործածած լեզուով եթէ պ. Գնունին մի բանասիրական գիրք հրատարակէր եւ ոչ թէ մի դասագիրք՝ գուցէ արդարանար:

Պ. Գնունու կարծիքով, բողոքականները Ս. Գիրքը աղճատելով, կրճատելով եւ ըստ քմաց յարմարացնելով՝ «որոմանց ծրար մի դարձուցած են եւ միայն Ս. Գրքի անունն իբրեւ դիմակ երեսի վերայ առած՝ այնու կմոլորեցնեն Քրիստոսի Հօտն: Այս աղանդն զանազան ճիւղեր ունի մոլորութեամբ չեղուած յուղղափառութենէ»: Զուր տեղը պ. Գնունին Մատթէոս կաթողիկոսի «Բարի մարդ, բարի քրիստոնեայ» գրքի յարմար տեղերից մի քանի գլուխ չէ արտագրել:

Անճնական կարծիք չէ կարելի ներմուծել Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագրքի մէջ. օրինակ, պ. Գնունին 23-րդ հարց ու պատասխանին կցել է մի ծանօթութիւն, որով կարծես թէ մոռացել է, թէ ինքն դասագիրք է գրում: Ահա ծանօթութիւնը. «Այս աղանդոց հետեւող ի Հայոց հերձեալ բազմաց հետ՝ բազում անգամ խօսելոյ առիթ ունենալով, չկարացի մի որոշ գաղափար կազմել նոցա վերայ, թէ ո՞ր աղանդին կհետեւին, գրեթէ ամեն տեսակ աղանդոց սկզբունքն ունին, եւ ինքեանք եւս չգիտեն ստուգիւ, թէ որ աղանդի աշակերտ են, ոմն այսինչ աղանդոյ, ոմն՝ այնինչ, եւ բազումք եւս առանց գիտակցութեան հերձեալ են, բաւական համարելով ի հոգեւոր իշխանութենէ ապստամբել, ուրանալ եկեղեցւոյ ուղիղ վարդապետութիւնն, Ս. Խորհուրդք եւ ծէսք եւ լինիլ թեթեւաբէռն, ուրանալով նախնի Ս. Հարց ամեն քարոզներն եւ դաւանածներն»: Ամբողջ դասագիրքը այս ծանօթութեան պէս անկանոն կետադրութիւն ունի, ուր հարկաւոր է բուլթ՝ միջակէտ է դրուած, ուր հարկաւոր է կէտ՝ ստորակէտ է դրուած: Բառերը անկանոն հոլովմունք ունին՝ մի տեղ աղանդի է, մի տող ներքեւ՝ աղանդոյ եւլն.: Պ. Գնունին գլխատառերի յաճախ գործածութիւնն էլ է շատ սիրում. օրինակ՝ 22-րդ հարց ու պատասխանի մէջ Ս. Խորհուրդներ, Արարողութիւններ, Կարգադրութիւններ, Առաքելական Աւանդութիւններ, Ծէսեր, Հօտ եւլն.:

28-րդ հարց պատասխանի մէջ, ի միջի այլոց, անհասկանալի է հետեւեալը. «որոց մի պատճե(է)նն՝ ինչպէս բոլոր Հայրապետաց, նոյնպէս եւ Արիստակէս հայրապետին տալով՝ բերաւ ի Հայաստան եւ ներկայացուց Լուսաւորչին»: Ո՞վ բերաւ Հայաստան՝ Նիկիոյ ժողովը, թէ՞ Ս. Արիստակէս հայրապետը: Գրուածքից երեւում է, որ ժողովքն է բերել:

Յօդուած Դ.: Աստուածաշունչ Ս. Գիրք: 31-րդ հարց ու պատասխանները միմեանց հետ կապ չունին: 32 եւ 33-րդ հարց ու պատասխանները դասագրքի յատուկ ոճով գրուած չեն: Հնդկաց Ս. Գիրքը Վեստայ չէ կոչւում, այլ Վեդա է կոչւում: Ե. եւ Զ. յօդուածները անմիջական կապ չունին «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» անուն կրող դասագրքի հետ: Գուցէ պ. հեղինակը մէջ է բերել՝ իւր բազմակողմանի հմտութիւնը ցոյց տալու համար. այդ մտադրութեան մասին խօսք չունիմ ասելու: Ըստ իս, դրանք մի առանձին բանասիրական յօդուածի նիւթ կարող էին դառնալ, բայց ոչ երբէք 10-12 տարեկան մանուկների ձեռքում դասագիրք:

Ընդհանրապէս խօսելով՝ նախագիտելիքը աշակերտների համար գրուած բան չէ: Վասն զի, այդ մասը պարունակում է իւր մէջ քննութիւն՝ կրօնների վերայ, Աստուածաշունչ Ս. Գրքի վերայ՝ մատենագրական տեղեկութիւններ, անձնական կարծիք եւլն.:

Ըստ իս, գիտութեան ուսուցիչը պէտք է գիտութիւնը սորվեցնի առանց իւր անձնական կարծիքը մէջ բերելու, առանց անբացայայտ կտորներ աշակերտների առաջը դնելու՝ իւր շատ հմտութեամբ նոցա զարմացնելու նպատակով:

Պ. Գնունին իւր Քրիստոնէականը գրելիս՝ ինչպէս երեւում է հետեւել է Քննական կրօնագիտութեան, Ալամդարեանի Քրիստոնէական վարդապետութեան, Մսերի Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ գրքին եւ Գաբրիէլ ու Աբէլ արքեպիսկոպոսի Քրիստոնէականներին:[80]

Գալով պ. Գնունու Քրիստոնէական Բ. մասին՝ առանց լեզուի վերայ ուշ դարձնելու, որ արդէն յայտնի եղաւ վերեւ բերած կտորներից, պէտք է ասել, որ պ. Գնունին Հաւատոյ մասունքը գրել է հանգուցեալ Մսերի «Քրիստոնէական հաւատոյ» գրքի համեմատ, միայն յետ ու առաջ դնելով եւ Օրէնք Աստուծոյ ու Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ յառաքեալս կտորները աւելացնելով:

Բ. գլուխը գրելիս պ. Գնունին հետեւել է Ալամդարեանին ու Մսերին՝ նոցա գրաբառը յաւելուածով եւ փոքր ինչ փոփոխուած բառերով աշխարհաբառի դարձնելով:

Մսեր. Հ. Ի^oւ ցուցանի գոյութիւն կամ գոյն Աստուծոյ:

Պ. Վկայութեամբ Ս. Գրոց, որք քարոզեն, թէ գոյ Աստուած:

Ալամ. Հ. Ի^oւ դարձեալ կարեմք իմանալ զգոյութիւն Աստուծոյ:

Պ. Քննութեամբ աշխարհիս, քանզի տեսեալ զերկինս եւ զլուսաւորս նորա ի գեղեցիկ կարգի, իսկ զերկիրս ընդ բուսոց իւրոց եւ կենդանեաց ... անձամբ անձին գոյանալ ոչ կարեն, վասն որոյ զհետ բերեմք լինել ամենազօր գոյութեան իրիք, որ կարգեալ զայս ամենայն, կառավարէ զամենայն, եւ այս ամենազօր գոյութիւնն է Աստուած:

Դասագիրք գրողը նեղսիրտ չպէտք է լինի, նա պարտաւոր է գիտութիւնը ուսուցանել իբրեւ մի հաստատուած ճշմարտութիւն, իսկ հակառակորդների կարծիքները մէջ բերելը կարող է աշակերտների մտքում տարակուսութիւն եւ երկբայութիւն ծնեցնել՝ առանց գործին մի մեծ նպաստ մատուցանելու:

77-րդ հարցման պատասխանը, մէջ բերած թուանշաններով, ամենեւին չի պարզաբանւում: Մանաւանդ խորթ է թուում գէրօների բազմապատկած կուտակութիւնը, սակայն այդ բանը յաճախ նկատվում է պ. Գնունու գրքի մէջ:

82-րդ հարցման պատասխանը դասագրքի յարմար ոճով գրուած չէ: 42-րդ երեսի Ա., Բ. ծանօթութիւնները բոլորովին աւելորդ են: Աւելորդ է նաեւ 43-րդ երեսի Բ. ծանօթութիւնը:

Պ. Գնունու Քրիստոնէականի ընթացքին նայելով՝ 50-րդ երեսի Բ. ծանօթութիւնը աւելորդ է: Աւելորդ է նաեւ 53-րդ երեսի Գ. ծանօթութիւնը: Շատ աւելորդներ կան, բայց բոլորը եթէ մէջ բերեմ, գրուածքս շատ կերկարի:

Պ. Գնունի. Հ. Աստուծոյ գոյութիւնը ի^oնչ բանով կիմանամք (74):

Պ. Աստուծոյ գոյութիւնը կիմանամք նախ Աստուածաշունչ Ս. Գրքից, որ կհաստատէ, թէ կայ Աստուած:

Պ. Գնունի. Հ. Ուրիշ ինչ ապացոյց կայ Աստուծոյ գոյութեանը (75):

Պ. Երբոր կղիտեմք անհուն տիեզերաց գեղեցիկ կարգադրութիւնքը, երկնային լուսաւորները, երկրի բոյսերը եւ կենդանիքը, կխորհեմք, որ սոքա ինքնին եղած չեն ... այլ ունին գոյացնող զօրութիւն մի, զոր Աստուած կոչեմք:

218-րդ հարցման պատասխանի մէջ ժամանակագրական սխալ կայ, եւ անկանոն նախադասութիւններ աչքի են ընկնում:

Գրուածքից երեւում է, որ Յովիանոս Ուրացոյը Կոստանդիանոսից, Տրդատից, Սեղբեստրոսից ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից առաջ է, բայց յայտնի է, որ Յովիանոսը^[81] Տրդատի թոռն Տիրանի օրով պարսից դէմ մղած պատերազմում մեռաւ: Ի՞նչ է կամենում ասել պ. Գնունին հետեւեալ բառերով. «Եւ սկսաւ ծաղկել (քրիստոնէութիւնը) օր ըստ օրէ մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Սեղբեստրոս Հռովմայ հայրապետի, Տրդատայ եւ Մեծ Կոստանդիանոսի աշխատութեամբ եւ ընդհանրացաւ Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջ շատ տեղեր»:

Որովհետեւ գիրքը արդէն քննուած է ուր հարկն է եւ տպագրուած, վասն որոյ հետամուտ էլ չեմ այդպիսիքը որոնելու: Ես գիրքը վեր առայ իբրեւ դասագիրք եւ ըստ այնմ իմ նկատողութիւններն արեցի:

Պ. Գնունու Քրիստոնէականը գլուխ առ գլուխ նկատողութեան առնելն էլ երկար աշխատութիւն համարելով՝ այսքան կասեմ միայն, որ դասագիրք լինելու յարմարութիւն չունի. նախ՝ խճճուած ոճերովն, ուր գրաբառն ու աշխարհաբառը խառն Կ. Պօլսոյ եւ Արարատեան բարբառի հետ հանդէս են դուրս գալիս, Բ. գիտելիքների ճապաղ դասաւորութեամբը, ուր քննադատութիւն, պատմութիւն, աւանդութիւն, առասպել խառն ի խուռն երեւան են դուրս գալիս, եւ իւրեանց յախուռն զանգուածի մէջ կորցնում են էական ուսանելին: Ես չգիտեմ, թէ պ. Գնունին իւր դասագիրքը ի՞նչ կարգի ուսումնարանների համար է գրել. եթէ ծխականների համար է՝ իւր նպատակին չի կարող ծառայել, եթէ հասակաւոր մարդիկների ընթերցանութեան համար լոկ մի բանասիրական գրուածք է, պէտք չէր գրքին դասագրքի դրութիւն տալ եւ հարց ու պատասխանով յօրինել:

Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրք հայ դպրոցների համար պատրաստել է հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեան՝ ռուսերէնից գրաբառ թարգմանելով, որի աշխարհաբառը Բ. մասի մէջ կարեւոր փոփոխութեամբ կարող էր լաւ դասագիրք լինել: Իւր կարգին դասաւորութեամբ պատրաստել է հանգուցեալ Մսեր, որի Քրիստոսապատումն ու Հաւատապատումը, եթէ այժմեան մաքուր աշխարհաբառի վերածուէին, իբրեւ դասառութեան ձեռնարկ կարող էին պիտանի լինել, իսկ հանգուցեալ Մսերի Հրահանգ Քրիստոնէական հաւատոյ գիրքը գուցէ միայն իւր օրով Լազարեան ճեմարանում դասագրքի պաշտօն կատարած լինի:

Քրիստոնէական վարդապետութիւն գրողները մինչեւ ցայսօր բարոյագիտութիւնը խառնել են հաւատոյ վարդապետութեան հետ եւ ուշ

չեն դարձրել հաւատոյ վարդապետութիւնը որոշել բարոյագիտութիւնից, պատմական հատ կտոր հատուածներից, եկեղեցական ծէսերի նկարագրութիւններից եւլն։ Այդ խառնափնթորութիւնները աւելի չփոթում են մանուկի միտքը, քան թէ նպաստում, որովհետեւ մանուկը դժուարանում է որոշել հաւատոյ վարդապետութիւնը վերագրեալներից։ Այս ճապաղ դրութիւնը աւելեօք նկատւում է պ. Գնունու դասագրքի մէջ։ Հանգուցեալ Միքայէլ եպիսկոպոս Սալլանթեան միայն իբրեւ փորձ առաջին անգամ բարոյագիտութիւնը որոշ մի ընդարձակ գրքի մէջ ամփոփեց։

Մները հաւատը տասն գլխաւոր մասերի է բաժանում, պ. Գնունին՝ տասն եւ երկու։ Ի՞նչ պէտք է աշակերտի ուղեղը ծանրաբեռնել մտացածին բաժանումներով։ Հայաստանեայց եկեղեցին արդէն իւր հաւատոյ հանգանակը ունի, որ բաժանւում է չորս հատուածների. երեք հատուածները վերաբերում են աստուածային երեք անձինքներին, իսկ չորրորդը՝ եկեղեցուն։ Այդ հատուածների մէջ բացատրուած են իւրաքանչիւրի ստորոգելիքն, որ դիւրին կերպով կարող է աշակերտը սովորել եւ ըմբռնել իբրեւ որոշ որոշ բաներ։ Փեշտմալճեանը հաւատոյ հանգանակը պարզաբանելով՝ Քրիստոնէական վարդապետութեան նման մի գիրք է յօրինել[82], բայց այն եւս իւր ընդարձակութեամբ ու փրկասփայլութեամբ անմատչելի է աշակերտներին։

ՄԻ ԲԱՆԻ ԽՕՍԲ ԷԼ ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԲԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շատ ժամանակ չէ, որ կրօնագիտութեան դասի տեղ մեր դպրոցներում մատակարարւում է Սրբազան կամ Ս. Գրոց պատմութիւն։ Սրբազան պատմութիւնը արդարեւ կարող է մեծ ազդեցութիւն ունենալ մանուկի վերայ իւր առաքինի աստուածապաշտ, անփառասէր հերոսների կենսագրութեամբ, բայց բոլորովին անձնատուր լինելով Սրբազան պատմութեանը, անտես առնել ազգային եկեղեցու վարդապետութիւնը, եթէ չասէմ պախարակելի, գո՛նէ գովելի ընթացք չէ։

Սրբազան պատմութիւնը իւր պարզութեամբ պէտք է մանուկ աշակերտին ուսուցանել իբրեւ եկեղեցական պատմութեան առաջին դար, ընդ նմին պարզ եւ մեկին բառերով ընտելացնել աշակերտին քրիստոնէական եկեղեցու հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի պատմութեան հետ, որին կարող է նպաստել Մսերի Քրիստոսապատմւմը, եթէ լեզուն փոքր ինչ յղկուի։ Քրիստոսապատմւմի դասաւանդութիւնը այնպէ՛ս պէտք է բաժանել, որ Սրբազան Պատմութեան հետ վերջանայ։ Իսկ ազգային եկեղեցական համառօտ պատմութեան հետ սկսել քրիստոնէական վարդապետութիւն՝

անհրաժեշտ է: Այսպէս միայն աշակերտը կարող կլինի ծանօթանալ իւր եկեղեցու անցեալի հետ եւ կիմանայ իւր հաւատոյ խոստովանութիւնը:

Յաւալի է, որ մեր ազգային հոգեւոր դպրոցները մի օրինաւոր նախագիծ չունին ուսման եւ շատ անգամ ոչ թէ առարկայի համար է ուսուցիչ փնդուում, այլ ուսուցչի համար՝ առարկայ: Մեր դպրոցներում դասընթացքները բաժանուած չեն, յայտնի չէ, թէ աշակերտը որ դասարանում ինչ առարկայ եւ որքան է սովորելու: Բայց գուցէ շուտով կգայ ժամանակը, երբ որ բոլոր թեմական տեսուչները եւ բանի բուն վարժապետները ժողովք գումարելով՝ կկազմեն ազգային դպրոցների համար մի ծրագիր: Այդ մշակուած ծրագիրը հաստատուելով Հոգեւոր բարձր իշխանութիւնից՝ ընդհանրական օրէնք եւ կանոն կդառնայ հայ դպրոցների համար: Գուցէ շուտով կգայ ժամանակը, երբ մեր դպրոցները կազատուին այսինչ կամ այնինչ ոքի պատրաստած անկապ անկանոն դասագրքից, որ ուսումնարանի վարչութիւնը խաթրիչուն ընդունել է հեղինակին շահելու համար: Կգայ ժամանակ, երբ որ թեմական տեսուչների եւ բանիբուն վարժապետների ժողովը ընդհանուր համաձայնութեամբ բոլոր դպրոցների համար առարկաների միատեսակ ձեւնարկներ կընդունի՝ արդէն եղածների կատարելագոյնը ընդունելով եւ պակասորդը լրացնելով: Գուցէ կգայ ժամանակ, երբ որ բոլոր դպրոցները միմեանց հետ այնպիսի կապ ունենան, որ մէկի մէջ աւարտողը, առանց գրկանքի եւ ժամանակի կորուստի, կկարողանայ շարունակել մի այլ դպրոցի համեմատաբար բարձր դասարանում: Իհարկէ, այդ ժամանակ պ. Գնունու Քրիստոնէականի բաղդը կորոշուի՝ կա՛մ կրկին եւ կրկին տպագրութեամբ կպսակուի հեղինակի ջանքը եւ կա՛մ եղածն էլ գրավաճառանոցների դարակների մշտնջենական զարդը կմնան՝ մուշտարի չունենալով պատճառով:

Թող ների ինձ պ. Գնունին, որ ես մի քիչ խիստ վարուեցի իւր դասագրքի հետ: Գիրքը հրատարակելուց յետոյ հասարակութեանն է պատկանում, եւ հասարակութիւնը կարող է իւր կարծիքը յայտնել, որից մէկն էլ ես եմ: Եթէ պ. Գնունին ինձ էլ հերձուածող աղանդաւոր համարելով կասի. «Իսկ գոյիլոսաց, իմաստակաց եւ հերձուածող աղանդաւորաց բժախնդրութեանց դէմ պատրաստած եմ մի մեծ եւ ընդարձակ պատասխանի», այն է՝ «արհամարհական լռութիւն»¹, ինքն գիտէ: Բայց ես իմ կողմից իբրեւ վերջին խօսք կասեմ՝ 251 երեսի վերջին հատուածի երկու անկապ իմաստները բոլորովին անպէտք են, ի՛նչ յարաբերութիւն ունին Սողոմոնի իմաստութեան գրքի (Բ., 12-23, Դ., 10-15, Ե., 1-5) գրուածները՝ գրքի վերջաբան համարելի գրուածքի հետ, որ միասին են գրուած՝ առանց նոր տողից անգամ սկսելու:

1 ԳՆՈՒՆԻ ԲԱՐՍԵՂ, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Եր. Է.:

Եթէ Բ. տպագրութեան ժամանակ պ. Գնունին ուշ կղարձնի լեզուի կանոնաւորութեան, գիտելիքների օրինաւոր եւ ամփոփ դասաւորութեան վերայ, մատենագրական քննադատական հատուածները յապաւելով՝ կիմանամ, որ պ. Գնունին իմ խօսքերը բարեկամի խորհուրդ ընդունելով յարգել է:

17-ն Նոյեմբերի 1880 ամի

Ի Ս. Էջմիածին

ԲՈՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԴ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀՈՌՎՄԱՅ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ¹

Այս վերնագրով գիրքը գոհովթեամբ մեծաւ ստացանք պ. Կարապետ Եղեանից: Գրքի մասին հարկ ենք համարում տալ տեղեկութիւն մեր ընթերցողին: Ի բաց թողնելով «Մատենագրութիւնք պատմութեան Հայոց Լեհաստանի», ուր յիշուած են աղբիւրները, որոնցից օգուտ է քաղել պ. հրատարակիչը, «Յանկ կարեւոր վրիպակաց» եւ «Յանկ յատուկ անուանց» - գիրքը բաժանուած է հետեւեալ մասների՝ Ա. Յառաջաբան, երես 5.- ԽԲ., Բ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի, ԳԼ. ԻԸ., երես ԽԵ.- ԿԶ., Գ. Յիշատակարան Հ. Պիղու, երես 1-135, եւ Դ. Յիշատակարան երկրորդ, երես 139-270:

Գիրքը նուիրուած է Հանգուցեալ Գէորգ Դ. Վեհափառ Կաթողիկոսի յիշատակին, եւ գրուած ու թարգմանուած է յստակ գրաբարով:

Պ. Եղեանի այս գնահատելի աշխատութիւնը հրատարակուելուց յետոյ հայ մամուլը անտարբեր չմնաց: «Արձագանք» շաբաթաթերթը քաղուածօրէն բառացի թարգմանութեամբ հրատարակեց յառաջաբանը աշխարհաբար ոճով, «Մեղու» լրագիրը եւս սկսել է 56 համարից՝ գրքի մատենախօսութիւնը, որից հենց առաջին մասում պ. Մատենախօսը Մեղքիսեղէկ կաթողիկոսի գործերը Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերայ է դնում, եւ այսպէս Մեղքիսեղէկի տեղ՝ յիշում է Փիլիպպոսի անունը, որ մեր կաթողիկոսների շարքում ամենաարժանաւոր, առաքինի եւ ժողովրդի համար անձնանուէր հովուապետներից մէկն է:

Պ. Եղեանը յառաջաբանի սկզբում համառօտ կերպով յիշելով իւր հրատակութեան շարժառիթ հանգամանքը՝ անցնում է բուն խնդրին՝ ամենայն ճարտարութեամբ ամփոփելով Առաքել վարդապետի, Հ. Պիղուի եւ երկրորդ յիշատակարանի միտքը, այնպէս, որ կարդալով յառաջաբանը՝ կարեւոր տեղեկութիւնները լուսաբանուած են լինում:

Ըստ պ. Եղեանի՝ պատերազմական եւ աշխարհակալական ոգին հայերի մէջ այնպէս վառ չէ եղել, ինչպէս կրօնականը, իսկ Տիգրան երկրորդի՝ Միհրդատի աջակցութեամբ մրցումը ընդդէմ հռովմայեցւոց՝ եղել է միմիայն նոցա միաբանակցութեան եւ ցանկութեան հետեւանք: Այնպէս որ Պոմպէոսի յաղթութիւնից եւ Անտոնիոսի արշաւանքներից յետոյ

¹ «Արարատ», 1884, էջ 347-355, 397-402, 442-449: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

Հայոց պետութիւնը մտաւ հռովմեացւոց, յետոյ՝ Պարսից եւ ապա՝ Յունաց կայսրութեան իշխանութեան ասպարէզ: Պ. Եզեանը այսպիսի տխուր գունով չէ ներկայացնում կրօնական ոգին՝ մանաւանդ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ:

Ըստ պ. Եզեանի, հայերը ձգտումն չեն ունեցել միաւորեալ եւ անկախ տէրութիւն կազմելու կամ եղածը պահպանելու, իսկ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, երբ որ ազգն ու եկեղեցին միաւորուեցին, ազգը կամ ազգային գաղափարը մարմնացաւ եկեղեցու մէջ: Եւ հետեւեցնում է. «Սորին յաղագս յար վառ տեսանեմք ի նոսա զիղձ հոգեւորի անկախութեան, եւ այս ձգտումն յազատութիւն կրօնի եւ եկեղեցւոյ իւրեանց՝ կարեւորագոյն է պատմութեան Հայոց եւ որոշիչ յատկանիշ նորան»¹:

Ըստ ամենայնի ընդունելով այն հանգամանքը, թէ քաղաքական իշխանութիւնից զուրկ ազգի համար կրօնը ազգային գոյութեան միակ հաստարանն ու միաւորիչ կապն է, պէտք է խոստովանել, որ եթէ հայերը չեն ունեցել հզօր պետութիւն՝ այդ ոչ այնքան նոցա մէջ պատերազմական առաքինութեան չգոյութիւնիցն է, որքան երկրի աշխարհագրական դիրքից, վասն զի, թող որ երկիրը բնական բաժանմամբ զանազան մասերի եւ նախարարութեանց էր տրոհուած, եւ բարձրաբերձ լեռների ծործորները մեծ արգելք էին դնում ներքին միաւորութեան ու կապակցութեան, Հայաստանը գտնուելով Պարսկաստանի, Յունաստանի եւ ի հնումն ասորական եւ բաբելական տէրութեանց սահմանակից, եւ շրջապատուած լինելով հզօր դրացիներով, մի հատիկ ճանապարհն էր այդ ազգաց միմեանց հետ ունեցած պատերազմական արշաւանքի: Այս բաղդին ենթակայ լինելով՝ պարտաւոր էր յարգել մէկի կամ միւսի դաշնակցութիւնը, հետեւաբար եւ երկրորդական տեղ բռնել այդ մրցմանց մէջ:

Ս. Վրթանէս հայրապետի բուռն ջանքը Տրդատի մահից յետոյ Խոսրովին եւ ապա Տիգրանին թագաւորեցնելու եւ Մեծն Ներսէսի աշխատութիւնն եւ տառապանքը Պապին թագաւորեցնելու, եւ Սահակ Պարթեւի հզօր ընդդիմութիւնը նախարարների դէմ՝ Արտաշէրին չմատնել պարսից, արդէն քաջ իսկ ապացոյց են, որ քրիստոնէութիւնը ոչ թէ արգելք էր լինում «կազմելոյ պետութիւն միաւորեալ եւ անկախ, եւ կամ պահպանելոյ զոր միանգամ ընկալան», այլ ամեն ջանք գործ էր դնում, որպէս զի հնար լինի կազմեալ պետութիւնը միաւորեալ եւ անկախ պահպանել: Եթէ քրիստոնէութիւնը ուրիշ ազգաց վերաբերութեամբ կենսատու եւ փրկարար է, եւ միակ օճան բարգաւաճման զօրութեան՝ Հայոց համար ուրիշ կերպ ներգործութիւն ունենալը տարօրինակ բան կարող է հա-

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ: Պետերբուրգ, 1884, Յառաջաբան, եր. Է.-Ը.:

մարուել: Քաղուածօրէն հետեւենք՝ համառօտ ամփոփելով ի գիտութիւն մեր ընթերցողների պ. Եզեանի յառաջաբանի շարունակութիւն:

Դ. դարում Հայաստանի Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժանուիլը, պարսիկների ձգտումը Հայերին զրադաշտական կրօնին դարձնելով՝ յոյներից հեռացնել ու իրանց հետ միացնելը, եւ արաբացւոց օրով Հայաստանի անկերպարան վիճակը ներկայացնելով՝ պ. Եզեան անցնում է Բագրատունեաց հարստութեան սկզբնաւորութեանը՝ ըստ ամենայնի արդարապէս նկատելով, որ տիրող պետութիւնները միշտ ձգտել են Հայերին կրօնապէս միացնել իրանց հետ, վասն զի լաւ համոզուած էին, որ մի հպատակ ազգի առանձնութեան եւ ինքնուրոյնութեան միակ հաստարանը կրօնն է, այդ հաստարանը կործանելուց յետոյ՝ հպատակ ազգը կորցնում է ինքնուրոյն լինելու յատկութիւնն ու ապաւէնը եւ առ խարխափ ընկնում է իրանից հզօրագոյնի ճանկը, եւ ձուլելով նորա հետ՝ կորցնում է իւր գոյութիւնը, ինչպէս պատահեց ի միջի այլոց Լեհաստանի հայերին, որոնց ոսոխ լատին կրօնաւորները նախ հարթեցին ճանապարհը միջամոխ Հայոց եկեղեցական գործերին, յետոյ պատուաստեցին կաթոլիկութիւնը հայկական եկեղեցու վերայ, եւ որովհետեւ հայկական եկեղեցին իւր բնիկ հողի վերայ չէր՝ բոլորովին տեղի տուեց կաթոլիկութեան, եւ այսպէս կաթոլիկացած ազգը կորցնելով եկեղեցին՝ կորցրեց լեզուն ու ազգը, եւ իւրացնելով լեհացւոց լեզուն ու ազգային սովորութիւնները՝ խառնուեց նոցա հետ եւ կորաւ:

Պ. Եզեանը յառաջաբանի Բ. գլխում յիշելով Անի քաղաքի անկումը եւ սելջուկեանց արշաւանքը, իբրեւ դոցա բնական հետեւանք՝ նկարագրում է անեցւոց գաղթելը: Այս գաղթականութեան օժանդակում էին յոյները՝ տալով նախարարներին Հայաստանից դուրս բերդեր, քաղաքներ եւ գաւառներ: Այսպիսով, հայերը բազմացան Փոքր-Ասիայում եւ Կիլիկիայում. եւ այս անում էին յոյները՝ կարծելով, թէ հայերի գաղթելուն նպաստելով՝ Հայաստանում կնուազեցնեն եւ կտկարացնեն հայ տարրը եւ առանց դժուարութեան կտիրապետեն Հայաստանին: Բայց իրանց հաշւումը շատ սխալուեցին, վասն զի ցրուած հայերի տեղ մահմետականները բռնեցին, եւ այն օգնութիւնը, որ կարող էին սպասել յոյները հայերից՝ իբրեւ քրիստոնեայ հաւատակիցներից՝ կորցրին, իրանց դէմ յարուցանելով մահմետականների թշնամական յարաբերութիւնը: Եւ Հայաստանը որպէս տէրութիւն իբրեւ պատուար կարող էր ծառայել Յունաց կայսրութեանը ընդդէմ արաբացւոց: Յոյները իրանք իրանց ձեռքով այդ պատուարը կործանեցին եւ պարտաւորուեցին անմիջական մրցման մէջ մտնել մահմետականների հետ՝ վերջ ի վերջոյ զոհ տալով նաեւ իրանց պետութիւնն ու մայրաքաղաքը:

Գաղթած հայերը մի անգամ իրանց հայրենի երկիրը լքանելուց յետոյ այնուհետեւ ցրւում էին այնտեղ, ուր կարծում էին, թէ կարող են հանգիստ վայելել: Այսպէս, հայոց գաղթականութիւնը հասաւ մինչեւ Աժտերխան, եւ իբրեւ վաճառական ժողովուրդ սկսեց Սեւ եւ Ազախու ծովերին մօտ ջննովացուց վաճառատեղիների հետ յարաբերութիւն ունենալ, որով տարածուեցին իւրիմ, Ռուսաստան, Մոլդաւիա, Վալաքիա, Պօդոլիա, Լեհաստան, Գալիցիա, Տրանսիլվանիա, Մաջառստան եւ Իտալիա, եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ Հայաստան աշխարհին հասած վտանգներին համեմատ՝ շատանում էր գաղթականութիւնը: Խրիմում, ինչպէս ԺԳ. եւ ԺԴ. դարի պատմիչները գրում են, հայերը այնքան շատացած էին, որ երկիրը Ծովային Հայաստան էր կոչւում, եւ Կաֆայում (Թէոդոսիայում) հայերի թիւը 30.000 էր համարւում, իսկ հայոց եպիսկոպոսը ջննովացուց հիւպատոսների հետ դաշինք էր կռւում: Հայերի այսքան բազմութիւնը իհարկէ չէր կարող իւր վերայ չգրաւել Հռովմայ հայրապետների ուշադրութիւնը, եւ ահա 1318թ. Յովհաննէս ԻԳ. պապը Կաֆայում եպիսկոպոսական աթոռ է հիմնում եւ առաջին եպիսկոպոս Հերոնիմոս, որ Փրանչիսկեան կարգիցն էր, հետամուտ է լինում, որ հայերը հնազանդեն պապին: Հռովմայ այս հետամտութեանը արգելք է լինում ջննովացուց իշխանութիւնը՝ իւր հիւպատոսներից մէկի բերանով ասելով. «Գիտէ՞ք, որ աշխարհիս բնակիչների մեծ մասը հայեր են, որոնք շատերից հաւատարիմ եւ պատուական վաճառական մարդիկ են, որոնցից մեծ շահ ունի պետութիւնը»:

Կաֆայի հայերը ունէին սեպհական եպիսկոպոս, 24 եկեղեցի եւ մի վանք, որոնց մէջ պահւում էին Անիից տարուած եկեղեցական սպասներ եւ սրբոց պատկերներ: Երբ որ օսմանցիք նուաճեցին իւրիմը եւ սկսեցին նեղել հայերին, նոքա սկսեցին գաղթել Լեհաստան, ուր նախկին հայ գաղթականները մեծ մեծ արտօնութիւններ էին վայելում: Հայերը 1062թ. հրաւիրանօք ռուսաց Իգեասլաւ Շարոսլաւովիչ մեծ իշխանի գաղթեցին Ռուսաստան եւ բնակուեցին Կիեւ եւ Կամենեց քաղաքներում: Հայոց յաջողակութեան համբաւը լսելով Գալիցիոյ Դանիէլ Ռոմանովիչ իշխանը եւ նորա որդին Լեւոն՝ հրաւիրեցին նոցա բնակուել Իլվով քաղաքում: Սկզբում հայերը մեծ նեղութիւններ էին կրում յաճախակի պատերազմներից, բայց երբ որ լեհաց թագաւոր Մեծն Կազիմիր Լեհաստանի հետ միացրեց Իլվովի գաւառը, ոչ միայն հայերին խաղաղացրեց զանազան առանձաշնորհութիւններով, այլեւ սկսեց հրապուրել նոցա դէպի իւր պետութիւնը, եւ բնակեցրեց Իլվովում, թոյլ տուեց նոցա իրանց օրէնքներով վճռել իրանց գատերը, եւ կրօնի ազատութիւն շնորհեց: Այս արտօնութիւնները շլացրին հայերին, որոնք սկսեցին գունդագունդ դէպի Լե-

Հաստան աճապարել եւ այս ժամանակ ԺԵ.-ը դարում, երբ Հայաստանը ալեկոծւում էր բարբարոսների արշաւանքներից եւ սրածուծիւններից: 1402թ. Վլադիսլաւ Ա. թոյլ տուեց Հայերին իւր բոլոր պետութեան մէջ վաճառականութիւն անել, իսկ 1641թ. Վլադիսլաւ Դ.-ն մաքսերից եւ տուրքերից ազատ կացրեց: Սկզբում պարտաւորեցնում էին Հայերին՝ գերմանացի ժողովրդոց պէս, նոցա ստացած սահմանադրութեան համեմատ, նոցա Մագտեբուրգ կոչուած օրէնքով վարուիլ եւ դատուիլ քաղաքի վոյթի ու դատաւորների ձեռքով, բայց Հայերը գրեթէ երկու դար մաքառելով Իլվովի գերմանացիների հետ, ուր, ուրեմն, Կազիմիր Դ.-ից 1469թ. իրաւունք ստացան առանձին վոյթ եւ դատաւորներ ունենալ, իսկ յետոյ 1476թ., 1510թ. եւ 1518թ. հրովարտակներով Հայերը պարտաւորուեցին անշարժ գոյքերի, բռնաբարութեան, սպանութեան, վէրքի եւ գողութեան համար դատուել քաղաքի վոյթի եւ դատաւորների ձեռքով:

Այս որոշումից դժգոհ՝ 1518թ. Հայերը բողոքեցին Սիգիզմունդ Ա. թագաւորին, որի հրամանով թարգմանեցին լատիներէն եւ ռութինաց լեզուով իրանց վաղեմի օրէնքները եւ 1519թ. ներկայացրին ի քննութիւն, որ եւ աննշան փոփոխութեամբ Հաստատեց Սիգիզմունդ, մինչեւ որ 1549թ. Սիգիզմունդ Աւգոստոս թագաւորը Հայերին բոլորովին ազատ կացրեց քաղաքի վոյթից եւ դատաւորներից՝ գրելով. «Իրանց ամեն դատաստաններում եւ առանձնական գործերում Հայոց դատաւորները վճիռ տան, ոչ ոք չարգելի նոցա (Հայերին) դիմել դէպի նոցա¹ (դատաւորները)»: Նոյն առանձնաշնորհութիւնն էին վայելում նաեւ Իլվովից դուրս եղած Լեհաստանի Հայ գաղթականները: Լեհաստանի Հայոց առաջին հոգեւոր վիճակը Հաստատուեց Իլվովում 1364թ. Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի² հրամանաւ եւ Մեսրոպէ կաթողիկոսի[83] ձեռքով: Առաջին եպիսկոպոսի անունն էր Գրիգոր:

ԺԵ. դարում, երբ Հայաստանը շահ-Աբասի գերեվարութեան երեսից աւերակ էր դարձել, իսկ ժողովուրդը թշուառացած յոգիս ապաստան իրանց անձը ապրեցնելու համար գունդագունդ գաղթում էին, Լեհաստանը իւր պատսպարած Հայերի բարբառաստիկ վիճակով չէր կարող հրապուրելի չլինիլ: Ուստի, ամենայն նեղեալ այնտեղ սփոփանք գտնելու յոյսն էր տաժում: Այսպէս վարուեց նաեւ Մելքիսեդէկ կաթողիկոսը, որ պարտքերի համար քանիցս մահու էր դատապարտուած եւ հազիւ

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, եր. ԺԸ.:

2 Հայոց պատմութիւնից յայտնի է, որ 1441թ. Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը Սսից փոխադրուեց Ս. Էջմիածին: Հետեւաբար, Մեսրոպէ կաթողիկոսի օրով, որ Արտազի Թադէի վանուց վանահայր էր եւ 1360 թուերին յաջորդեց Յակովբ Սսեցուն՝ Հայրապետական Աթոռը դեռ չէր փոխադրուել Ս. Էջմիածին: Թուի, թէ պ. Եզեան Սսի կաթողիկոսութիւնը Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսութիւն է կոչում, որովհետեւ այդ Աթոռը Ս. Էջմիածնից աստանդական լինելով՝ առ ժամանակ մի դադար էր առել Սսում:

ազատուած: Մեղքիսեղէկ իրան եւ Աթոռը տառապանքից ազատելու համար գնաց Լեհաստան, ուր վէմ գայթակղութեան Նիկոլ չեպիսկոպոսի ձեռնադրելու թուլութիւնն ունեցաւ: Իսկ մենք այստեղ ընդհատենք պ. Եզեանի յառաջաբանի շարունակութիւնը եւ դառնանք Առաքել վարդապետին, որ առանց կաթողիկ կղերի ջանադրութեանցը խելամուտ լինելու պարզ եւ սրտաշարժ ոճով գրում է Լեհաստանի հայոց՝ Նիկոլի երեսից կրած տառապանքը:

Մեղքիսեղէկ նուիրակութեան համար գնաց Իլվով, եւ ոմն Նիկոլ արեղայ, միջնորդների ձեռքով շատ ոսկիներ առաջարկելով նորան, խնդրեց Իլվովի եւ շրջակայից եպիսկոպոս ձեռնադրուել: Այս որ իմացան քաղաքի ժողովուրդը, քահանայք, իշխանք եւ ռամիկք, գիտենալով Նիկոլի որպիսութիւնը՝ յայտնեցին կաթողիկոսին, որ չձեռնադրի նորան: Կաթողիկոսը առ ոչինչ համարելով ժողովրդի անընդհատ կրկնուող խօսքը Նիկոլի արժանութեան համար, ուր, ուրեմն, քաղաքից դուրս եղած Հաճկատար Ս. Աստուածածնի վանքում գաղտուկ, գիշերը ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Ժողովուրդը իրազգած լինելով՝ շուտով վերայ հասաւ եւ աղաղակում էր. «Մի օրհնէր զդա եւ մի մատներ զմեզ եւ զեկեղեցիս մեր ի ձեռս անիրաւիդ այդմիկ, զի գիտեմք զդա եւ զորպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ոչ է մեզ ընդունելի: Եւ կաթողիկոսն նստեալ ի վերայ աթոռոյ՝ օրհնէր զՆիկոլ արեղայն եպիսկոպոս, եւ խաչին, որ ի ձեռին էր, սաստէր ժողովրդեանն եւ զբանս տգեղս, զոր ոչ է պարտ յիշել՝ ասէր նոցա»¹:

Երբոր Մեղքիսեղէկ Իլվովից ուղեւորում էր Կամենեց, տեղւոյն ժողովուրդը աշխատում էին, որ Նիկոլին էլ տանէ: Նիկոլը ըստ երեւոյթին՝ հաճութիւն տուեց հեռանալ եւ կաթողիկոսի հետ մի քանի օր ուղեւորելուց յետոյ՝ յետ դարձաւ Իլվով, ընդդէմ հակառակորդաց՝ կաթողիկոսի բանադրանաց եւ նզովից թղթերը ձեռքին, որ եւ կարդաց ի լուր ժողովրդեան, իսկ Մեղքիսեղէկ կաթողիկոսը Կամենեցում հիւանդացաւ եւ մեծի պահոց ծաղկազարդի շաբաթ օրը Հայոց ՌէՆ. Թուին մեռաւ եւ թաղուեց Կամենեցում:

Մի քանի տարուց յետոյ Նիկոլը եկաւ Կամենեց եւ խաչկօ սարկաւագին արեղայ ձեռնադրեց՝ անունը Ոնոփրիոս փոխելով: Հէնց այդ ժամանակներն էլ Ս. Էջմիածնի նուիրակ Կեսարացի Գրիգոր վարդապետը Կամենեց եկաւ: Նիկոլ կամեցաւ առանց քառասունքը լրացնելու՝ Ոնոփրիոսին պատարագել տալ, այս պատճառով խնդրեց Գրիգոր վարդապետի հաճութիւնը, որի դժկամութիւնը տեսնելով թէեւ այն շաբաթը յետաձգել տուեց, բայց միւս շաբաթի կիրակէին նորընծայի քառասնից 22-րդ

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԽՁ.:

օրը նուիրակի դէմը եկեղեցու դուռը փակելով՝ պատարագել տուեց, եւ բարկանալով Գրիգոր վարդապետի դէմ՝ Կամենեցի երկու եկեղեցիների դուռն էլ փակեց, որով ժողովրդին զրկեց աւագ տօների ժամերգութիւնից: Նիկոլ սորանով չբաւականացաւ, այլ Գրիգոր վարդապետին մատնելով քաղաքի վոյթին որպէս թուրքաց լրտես՝ բանտը դնել տուեց, եւ այսպէս արգելեց նորան իլվով գնալ, մինչեւ որ ժողովրդի երաշխաւորութեամբ ազատուելով՝ հրաման ստացաւ յետ դառնալ, որ տեղից եկել էր: Գրիգոր վարդապետը Կամենեցից վերադարձաւ Բուդղան եւ Ռումելիա եւ ճանապարհին Նիկոլի վերայ բանադրանաց եւ նզովից թողլով գրելով՝ ուղարկեց իլվով:

Մովսէս կաթողիկոսն[84] եւս Գրիգոր վարդապետի խնդրանօք բանադրեց Նիկոլին, որի հակառակորդները այդ բանադրանաց թղթերը ի նկատի ունելով՝ սկսեցին նորա երեսովը տալ, եւ մարդու տեղ չէին դնում: Ժողովրդեան խորհրդին լսելով՝ Նիկոլ 6.000 դուռուչ ճանապարհի ծախք ստանալով՝ յուղի անկաւ գնալ Գրիգոր վարդապետից ներումն խնդրելու, եւ հասաւ մինչեւ Բուրսա քաղաքը, ուր Արիստակէս վարդապետի խորհրդին անսալով՝ հիւանդ ձեւացաւ եւ գրով խնդրեց ու ստացաւ ներումն Գրիգոր վարդապետից, որ Կեսարիայումն էր: Բայց յետոյ, երբ Գրիգոր լսեց, թէ Նիկոլ հիւանդ չէ եղել, այլ իւր հակառակորդ Արիստակէս վարդապետի խօսքին անսալով է, որ չէ եկել անձամբ ներումն խնդրելու, բարկացաւ եւ նորից բանադրեց, եւ Խաչատուր վարդապետին էլ նորա՝ նուիրակութեամբ Կեսարիայում եղած ժամանակ, Գրիգոր վարդապետին յանձնարարեց, որ իլվովում չընդունի Նիկոլին: Երբ Խաչատուր վարդապետ իլվով հասաւ, որովհետեւ հեղաբարոյ մարդ էր, ժողովրդեան բոլոր գանգատները լսելուց յետոյ սկսեց առանձին խրատել Նիկոլին:

Նիկոլ՝ Խաչատուր վարդապետի հետ եւս սկսեց անարգութեամբ վարուել: Դատաւորները փակելով եկեղեցու դռները՝ դատի կանչեցին, իսկ Նիկոլ, նախապէս դատարանում երկու օտարազգի պահած լինելով, դուրս կանչեց դատի ժամանակ եւ նոցա խնդրեց վկայել ի պահանջել հարկին, որ դատաւորները համարձակում են իրան, որպէս եպիսկոպոսի, դատել մի վարդապետի հետ, որ թուրքաց լրտես է. օտարազգի վկայքը խոստացան վկայել: Նիկոլ տեսնելով, որ գործը ծանր կերպարանք է ստանում՝ զղջալ կեղծեց եւ ներումն էր խնդրում Խաչատուր վարդապետից ու ժողովրդից: Խաչատուր վարդապետը թէեւ շատ միջնորդեց հաշտեցնել ժողովրդին եպիսկոպոսի հետ, սակայն երբ տեսաւ, թէ հաշտութեան հնար չկայ՝ «Կալեալ իւրով ձեռամբ զփողպատն իւր՝ թօթափելով ասաց. անպարտ եմ ես ի մեղադրութենէ դորին, դուք գիտասջիք»: Նիկոլ եպիս-

կոպոսը տեսնելով, որ իլվովացիք չեն հաշտւում, եւ դատաւորները չեն բաց անում եկեղեցու դռները՝ դիմեց եզուիտներին եւ այսպիսի ձեռագիր տուեց. «Ես Նիկոլայոս եպիսկոպոս Հայոց իմովս կամաւ միաբանեցայ ընդ եկեղեցւոյն Հռօմայ եւ մտի ի հնազանդութիւն փափին ամենայն հետեւելովքն իմովք, կատարել զամենայն հրամանս, որք առ ի նմանէ»¹:

* * *

Եզուիտների գլխաւորը ուրիշների հետ Նիկոլին տանում է լատին արքեպիսկոպոսի մօտ, որ պատգամաւոր ուղարկեց քաղաքի իշխանին Նիկոլի առաջ Հայոց եկեղեցիների դռները բանալ կարգադրելու համար, սակայն երբ հայերը կամովին չկամեցան եկեղեցու դռը բանալ, մի օր ժողովուրդեցին շատ եզուիտներ, եւ գնալով քաղաքի իշխանի եւ դատաւորների մօտ՝ նոցանից զօրականներ եւ մարդիկ վեր առան եւ եկան Հայոց եկեղեցու դռը, առաջարկեցին եկեղեցու դռները բանալ, եւ երբ հայերը հրաժարուեցին, այն ժամանակ եկեղեցու դռները ջարդեցին եւ Նիկոլին մտցրին եկեղեցի եւ եկեղեցին իւր գոյքերով ու հարստութեամբ յանձնեցին նորան: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ հետամուտ եղան Հայոց մեծամեծներին եւ իշխաններին բանտարկել: Առաքել վարդապետ այսպէս է նկարագրում Իլվովի Հայոց Մայր եկեղեցու գոյքը. «Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն կայր գանձատուն, եւ ի նմա գիրք եւ անօթք յոյժ բազումք, գրեանք աւելի քան զհազար փերթ, ամենեքեան ընտիրք եւ պատուականք եւ վարդապետականք, յորս էին ոսկետուփ Աստուածաշունչք եւ Շարակնոցք, եւ այլք գրեանք բազումք, սոյնպէս եւ անօթք, սկիհք եւ խաչք, քչոցք եւ բուրվառք, կանթեղք եւ աշտանակք, շուրջառք եմփորոնք, թագք եւ վակասք, սուրբ նշանք եւ սրբոց նշխարք եւ որ ի հարց եւ ի հաւուց, ի վաղեմի եւ ի նախկին թագաւորաց ունէին մուրհակք եւ նոմոսք եւ այլ եւս ինչ յոյժ բազում: Սոքա ամենեքեան ի մէջ եկեղեցւոյն էին ի նոյն գանձատան, զորս գրաւեաց ընդ իւրով իշխանութեամբ Նիկոլն: Ոչ միայն զայս եկեղեցիս, այլ եւ զայլ եկեղեցիսն եւ զվանօրայսն, որք ի քաղաքին եւ որք շուրջ քաղաքաւն էին եւ զամենայն աւանդս նոցա, զտուն եւ զանդաստանս, զայսօրիս եւ զխանութս կալաւ եպիսկոպոսն ընդ իւրով իշխանութեամբն ասելով. Ես եմ եպիսկոպոս, իմ են եկեղեցիք ամենեքեանք եւ աւանդք իւրեանց: Իսկ ինչատուր վարդապետն եւ ամենայն ժողովուրդք Հայոց, որք ի Լով կային, մնացին արտաքոյ եկեղեցւոյ, քանզի թէ մտանէին յեկեղեցին՝ հարկ էր նոցա մտանել ընդ իշխանութեամբ փափին եւ ընդունել զնորին դաւանութիւնն, այլեւ պարտ էր հնազանդել

¹ Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռօմայ, Եր. ԾԵ.:

Նիկողայի եպիսկոպոսին: Եւ Լուսաօրն ոչ ախորժէին զայսոսիկ, վասնորոյ եղեն վարանեալք եւ տարակուսեալք եւ ոչ կարէին գտանել զճար ինչ: Եւ մնացին ժողովուրդք Հայոց, որք ի Լով քաղաքին էին՝ առանց եկեղեցւոյ»¹:

Խաչատուր վարդապետը քաղաքից դուրս Ս. Խաչ վանքումն էլ չկարողացաւ հանգիստ մնալ, վասն զի Նիկոլի դրդմամբ զինուորները շրջապատեցին վանքը եւ թուրքի լրտես էին որոնում, մինչեւ որ Նիկոլ վրայ հասաւ եւ զինուորներին ճանապարհ դնելով՝ ինքն վարդապետին առաւ եւ քաղաք բերեց, որ տեսնելով թէ եզուիտների հետ հաւատոյ խնդիրների մասին իւր վարած վէճերը օգուտ չունին, Իլվովից դուրս եկաւ եւ վերադարձաւ Էջմիածին, «առ Մօսէս կաթողիկոս եւ առ այլ վարդապետսն, որք ամենեքեան ցաւազին սրտիւ, արտասուած թոր աչօք սգային վասն Հայոց, որք էին ի Լով քաղաքին, թէ զհարդ լինի փրկութիւն նոցա»: Խաչատուր վարդապետի հեռանալուց յետոյ Նիկոլ «սկսաւ զամենայն ժողովուրդսն եւ զգանձս եւ զամենայն ինչս եկեղեցւոյն ուտել եւ մանրել եւ զմնացորդս առ ոտն արկանել»: Հալածանքը հայ ժողովրդի վերայ սաստկացաւ: Նիկոլը (ձեռնադրութեամբ եզուիտաց) շատ զօրացաւ եւ բռնացաւ ժողովրդի վերայ, բանտարկում էր, երեք, չորս հարիւր դուռուշ տուգանք էր առնում, ննջեցեալները թաղելու, գերեզմանատեղի եւ գերեզմանաքար ձգելու համար փող էր պահանջում: «Սոյն պատճառ ի վասն եւ պսակք եւ մկրտութիւնք խափանեցան, զորս տարեալ յայլ քաղաքս՝ պսակէին եւ մկրտէին, եւ զմեռեալս յայլ քաղաքս տարեալ թաղէին: Եւ զայսոսիկ առնէին ի ծածուկ թարց գիտելոյ եպիսկոպոսին: Եւ յորժամ իմանայր՝ մեծաւ ցասմամբ զայրանայր եւ ըմբռնէր զերէցն եւ զարարօղ արսն բազում խոշտանգանօք չարչարէր եւ զծանրագոյն տուգանս առնոյր»²:

Այնքան սաստիկ էին սպառնալիքը եւ երկիւղը, որ երբ մի երիտասարդի գաղտնի պսակը յայտնուեց եպիսկոպոսին, նա զինուորներ ուղարկեց՝ հարսանեաց տիրոջը եւ պսակադիր քահանային բանտարկելու: Այս երբ իմացան՝ «առ երկիւղէն սկսան թագչել, զոմն յերիցանց եղին ի մէջ սնդուկի եւ կողպայեցին, իբր թէ կահք եւ զարդք կանացի գոլ, եւ երկուքն յերիցանց մտին ի մէջ սոբային, որ շինեալ էին ի մէջ տանն վասն հրավառութեան: Իսկ զօրականքն ի յուզելն եւ ի խնդրելն զերիցունսն՝ գտին ի մէջ սոբային, հանին զնոսա ի սոբայէն եւ կապեցին ձեռս յետս, գլխաբաց եւ բոկոտամբ, սեւացեալ երեսօք եւ մարմնով, զի մուր սոբային սեւացուցեալ էր զնոսա, եւ այնպէս տարան զնոսա առաջի եպիսկոպոսին:

1 ԲՈՆԻ միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայ, Եր. ԾԶ.-ԾԷ.:

2 ԱճԳ, Եր. ԾԸ.:

Եւ եպիսկոպոսն յետ բազում անարգանաց եւ սպառնալեաց էարկ զերիցունսն եւ զտեսարս հարսանեացն ի բանտ եւ էառ զչորս հարիւր զուռուշ յերիցանցն եւ զչորս հարիւր զուռուշ ի տեարց հարսանեաց՝ եւ ապա եթող, որք գնացեալք արարին զհարսանիսն: Եւ բազում տղայք մեռանէին առանց մկրտութեան, եւ բազում տղայք կային անմկրտեալք հնգետասան եւ վեցտասանամեայ, բազումք հիւանդք առանց հաղորդութեան մեռանէին, եւ բազում մեռեալք մնային անթաղք յամս բազումս: Դնէին զմեռեալսան ի մէջ փայտեայ տապանի եւ ընտին զտապանսն կարով՝ մինչեւ որ ծածկէր զմեռեալն եւ դնէին ի ցուրտ տեղիս եւ պահէին՝ սպասելով այցելութեան Տեառն: Եւ բովանդակ եօթն խորհուրդք եկեղեցւոյ եւ ամենայն ժամանակագրութիւն խափանեցաւ: Եւ մնացին ողորմելի ժողովուրդքն ի մէջ անհնար նեղութեանց՝ առաւել քան զոր ի ժամանակս կռապաշտութեան»¹:

Այսքան տառապանաց ենթակայ ժողովրդի յոյսը մնացել էր Ս. Էջմիածին: Ուստի, Սիմօն անուշով մի քահանայ եւ մի երեւելի աշխարհական մարդ ուղարկեցին Մովսէս կաթողիկոսի մօտ, որ լսելով նոցա թշուառութիւնները՝ աղաչանաց թուղթ գրեց լեհաց Վլատիսլաւ թագաւորին եւ նորա իշխաններին, Իվովի արքեպիսկոպոսին եւ պապին: Թագաւորը հասու լինելով կաթողիկոսի աղաչանքին՝ կամեցաւ Հայոց եկեղեցին յանձնել Հայոց, բայց եզուիտները ընդդիմացան՝ առարկելով, թէ թագաւորը իբրեւ աշխարհական իրաւունք չունի հոգեւոր գործերի մէջ խառնուելու: Թագաւորը խնդրեց Իվովի արքեպիսկոպոսից, որ նա յանձնէ Հայոց իրանց եկեղեցիները, սորան էլ ընդդիմացան եզուիտները: Երբ որ թագաւորը ինքն կամեցաւ անձամբ գալ եւ յանձնել Հայոց իրանց եկեղեցիները, Նիկոլ (իհարկէ խրատուած եզուիտներից) եկեղեցական զգեստահագած, սուրբ խորհուրդը գլխին դրած՝ դուրս եկաւ թագաւորի առաջը. թագաւորը զարհուրեց եւ ոչինչ չկարողացաւ անել եւ վերադարձաւ իւր տեղը:

Հայերը պարտաւորեալ դիմեցին Հռոմ՝ աղաչանաց թուղթ առնելով թագաւորից ու Իվովի արքեպիսկոպոսից: Պապին ներկայացրին նախ Մովսէս կաթողիկոսի թուղթը եւ ապա միւսները: Եթէ մի յոյս կար պապից, այստեղ եւս սատան յարեան եզուիտները, ուստի ունայն յետ դարձան պատգամաւորները: Նիկոլ եպիսկոպոսն էլ, որ գնացած էր Հռոմ, յետ դարձաւ եւ ըստ առաջնոյն նեղում էր ժողովրդին: Հայերը մի քանի անգամ էլ դիմեցին Ս. Էջմիածին Մովսէսի մահից յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսին, բայց Փիլիպպոսի թղթերն եւ ուղարկուած աշակերտները ջանքերը եւս իզուր անցան: Փիլիպպոս իվովացի նշանաւոր տանց զաւակներից, որոնք եկել էին Էջմիածին, մէկին Իվովի եպիսկոպոս ձեռ-

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԾԹ.:

նադրեց, բայց իզուր, Նախիջևեանի կաթողիկոս Հովիւ Պօղոս դոմինիկեան վարդապետին մեծ սէր ցոյց տուեց, որպէս զի նա բարեխօսի պապի մօտ Իլվովի հայերի համար: Նոյն աղաչանքն արին եւ Իլվովի հայերը, երբ Պօղոս այնտեղ էր, բայց Պօղոսի կարծեցեալ բարեխօսութիւնն էլ զուր անցաւ, վասն զի եզուիտների խորհրդով Նիկոլ նորից Հռոմ գնաց եւ խափանեց ամեն բան:

Եզուիտների ձեռնտուութեամբ երես առաւ Նիկոլ սկսեց բազմապատկել իւր անառակութեան գործերը, եւ ահագին ծախքերը ծածկելու համար սկսեց եկեղեցեաց արծաթեայ անօթները հրէաների ձեռքով ջարդել, իսկ գրքերը եւ այլ անօթները որպէս հասարակ իրեր՝ վաճառել: «Եւ բազում գրեանք եւ անօթք ի նորին վաճառելոցն եկին յերկիրս Հայոց եւ առ մեզ հասին, զորս վաճառականք գնով առեալ բերին, որ սքանչելի էր տեսողացն»: Այս պատճառով, նոքա, որոնք հայրենի օրինաց եւ սրբութեանց նախանձախնդիր էին, իրանց տներից եւ տեղերից հեռացան. «անջատեալք յընտանեաց եւ յազգականաց, պանդուխտք եւ նժդեհք չըջագայեալք յօտար աշխարհի. եւ այնպիսեալ կենօք հեծելով եւ յոգոց հանելով վախճանեցան»¹:

Եւ այս թշուառութիւնը շարունակուում էր այն օրից, երբ Նիկոլ եկեղեցին յափշտակեց Հայոց Ռէշթ.-ՌձԲ. թիւը: Փիլիպպոս կաթողիկոսի Երուսաղէմ եւ Կ. Պօլիս գնալը լսելով Նիկոլ՝ Թոխաթեցի վաճառականոմն Մարկոսի Սիմօն որդուց, որ գտնուում էր Իլվովում, ստացաւ ճանապարհի ծախք եւ եկաւ Կ. Պօլիս կաթողիկոսի մօտ ներումն խնդրելու: Իլվովի հայերը իրանց դատաւորներից խաչկօ անունով մի մարդ եւս ուղարկեցին Փիլիպպոս կաթողիկոսի մօտ:

Կաթողիկոսը Նիկոլին ներելու համար չորս բան պահանջեց:

Նախ, որ Նիկոլ եւ իւր հետեւողները Ս. Լուսաւորչի դաւանութիւնը խոստովանեն:

Երկրորդ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արարողութիւնը կատարեն ինքն եւ իւր հետեւողները:

Երրորդ, որ Նիկոլից յետոյ նորան յաջորդող եպիսկոպոսները Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսից լինին օծուած եւ նորանից կարգուեն առաջնորդ Իլվովի:

Չորրորդ, որ Նիկոլ ջուր չխառնէ Ս. Պատարագի խորհրդին եւ ոչ ոք պապի անուն չյիշատակէ, եւ ոչ Նիկոլին յաջորդող եպիսկոպոսները, իսկ Նիկոլը միայն պատարագի ժամանակ պէտք է յիշէ պապի անունը, հետեւեալ պատճառով. «Եւ վասն յիշելոյ զանուն փափին Նիկօլն ինքն խնդրեաց ի կաթողիկոսէն, զի այնմ միայն ներումն արասցէ, քանզի

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԿԲ.:

Նիկոլն ասաց, թէ ձեռագրաւն, զոր ես տուեալ եմ ֆռանկաց՝ ի կարգէն լուծանեն զիս, գուցէ մահապարտ եւս առնեն, վասն այսորիկ ներեաց կաթուղիկոսն:

Եւ զայս չորս բանս գրեալս ի քարտիսի, կնքով կնքեալ եւ ձեռագրաւ դրոշմեալ՝ Նիկոլ ետ կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի, եւ կաթուղիկոսն ետ խաչկօ դատաւորին, զի ընդ իւր տարեալ ի քաղաքն Լով ի պահեստի ունիցին վասն առ յապայն զգուշութեան»¹:

Այս ձեռագիրն ընդունելուց յետոյ Փիլիպպոս ներեց Նիկոլին՝ պատուիրելով զգաստանալ իւր թափառական եւ խէնէշ վարքից եւ ճանապարհ ձգեց դէպի Իվով:

Արզնեցի Յօհան վարդապետը, որ նախ քան Նիկոլի Կ. Պօլիս գալը Փիլիպպոսից ուղարկուած էր Իվով փրկութեան մի հնարք գտնելու, Նիկոլի վերադառնալուց յետոյ միջնորդ հաշտութեան դարձաւ ժողովրդի եւ Նիկոլի մէջ, եւ հաշտեցնելով ժողովրդին եպիսկոպոսի հետ՝ տարաւ եկեղեցին, որ եպիսկոպոսը յափշտակել էր: Առաքել այսպէս է նկարագրում ժողովրդի եկեղեցի մտնելը. «Եւ եղեւ ի մտանել ժողովրդեանն յեկեղեցին՝ որպէս զխառնումն գառանց ի հօտս ոչխարաց մարց իւրեանց, գոռումն եւ գոչումն եւ ողբումն եւ աղիողորմ լաց եւ փղձկեալ սրտիւ յորդառատ արտասուս հեղուլ ժողովրդոցն յաչաց իւրեանց մեծաւ հառաչմամբ, վասն տարփալի կարօտանաց եւ փափագանաց, որ առ եկեղեցին իւրեանց, եւ անդէն յեկեղեցւոյ ի նոյն ժամու սկսաւ Յօհան վարդապետն մխիթարել զժողովուրդն յաստուածայնոց գրոց եւ ի վարուց եւ յօրինակաց սրբոց, որոյ բանից վերայ զովանայր սիրտ ժողովրդոց, եւ ածեալ ի համբոյր հաշտութեան զամենեւեան ընդ եպիսկոպոսին: Եւ ժողովուրդքն եւ եպիսկոպոսն մխիթարեալ ուրախացան ընդ արարս վարդապետին եւ գոհութեամբ օրհնէին զԱստուած»²:

Ժան Կազիմիր թագաւորը լսելով այս՝ շատ ուրախացաւ եւ Յօհան վարդապետին իւր մօտ կանչելով՝ շնորհակալութիւն յայտնեց նորան: Յօհան մի տարի ամբողջ կացաւ Իվովում եւ վերադարձաւ Ս. Էջմիածին: Թէեւ Առաքել վարդապետ Հայոց ՌՃԹ. թուի մայիսի 10-ին գրելով ասում է. «Իսկ ժողովուրդք Լովայ եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն կան ի վերայ նոյն պայմանագրութեանն, զոր սահմանեցին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն եւ Յօհան վարդապետն մինչեւ ցայսօր»³, բայց եզուիտներն ու Ալոյիսիոս Պիզուլն մեռել չէին, որ հայերը կարողանային նոցա քթի տակ ու ցանցերի մէջ հանգիստ մնալ: Առաքել վարդապետ միայն արտաքին կողմն է պատմում, եւ այն՝ ինչ որ ինքն գիտէր. բայց մենք դառնանք դէպի պ. Եղեանի յառաջաբանը, որ իմանանք, թէ ինչեր էին անում լատին կարգաւորները:

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, եր. ԿԳ.:

2 Անդ, եր. ԿԶ.:

3 Անդ:

* * *

Թէեւ¹ Առաքել վարդապետի ասութեամբ 1660թ. (Հայոց ՌՃԹ.), Նիկոլի երդմնագրով վերջ դրուեց Լեհաստանից Հայոց խռովութեանց, բայց խռովութեան եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բաժանման սկիզբը պէտք է համարել 1662 թիւը², երբ որ Իլվովի Հայերը պարտաւորուեցին պապի նուիրակից լատին վարդապետներ խնդրել, որ Հայ մանուկներին դաստիարակեն կամ լաւ եւս 1664 թիւը պէտք է համարել, երբ որ այդ վարդապետները հասան Իլվով: Այս մասին իւր դատողութիւնը պ. Եզեան ամբողջացնում է ազգաւ Փրանսիացի եւ թէպէտեանց կարգից կրօնաւոր Ալոյիսիոս Պիդուի իտալերէն գրած յիշատակարանով եւ մի այլ լատիներէն գրած յիշատակարանով, որի հեղինակը յայտնի չէ: Շարունակենք պ. Եզեանի յառաջաբանը: Երկու յիշատակարաններն էլ սկզբնաւորւում են Հայոց ազգի՝ մանաւանդ եկեղեցու մասին ինչ ինչ տեղեկութիւններով, եւ հերետիկոս են կոչում մեր եկեղեցու քաջ ախոյեան սուրբ Հարց՝ որպիսին են Յովհան Օձնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւլն., եւ ուղղափառ են անուանում նոցա, որոնք հակամիտութիւն են ունեցել դէպի միութիւն Հռոմայ հետ:

1623 թ. վախճանուեց Լեհաստանի Հայոց Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը: Հենց այդ ժամանակ պատահեց Մելքիսեդէկ կաթողիկոսի Իլվով գնալը եւ 22-ամեայ յանդուգն գոռողութեամբ, բարկացկոտ վարքով համբաւեալ Նիկողայոս կամ Նիկոլ Թորոսովիչ արեղային Լեհաստանի Հայոց եպիսկոպոս ձեռնադրելը: Արդէն յայտնի է այս ձեռնադրութեան հետեւանքը Առաքել վարդապետի պատմութեան մասին գրուածից: Աւելացնենք այստեղ ըստ յառաջ բերելոյ պ. Եզեանի Հ. Պիդուի խօսքը. «Իսկ ժողովուրդն Հայոց անտի եւ այսր յամառեալ կայ ի հերձուածին եւ անգոսնէ գողղութիւնս արարողութեանց, եւ ահա ամբ են 26 եւ աւելի եւս, զի մարտնչի ընդ նմա (իմա՝ ընդ Նիկոլի) սաստկաբար յոյժ, որչափ կար իցէ մարդոյ, ոչ ինչ խնայելով յարծաթ, որպէս զի տնանկացան ամենեքեան, որ յառաջագոյն մեծատունքն էին առ հասարակ»³:

Երբ որ Հայերը տեսան, թէ չեն կարող Նիկոլի դէմ մաքառել, պապի գերիշխանութեան տակ մտան մի ձեռագիր Մաշտոցի մէջ ցոյց տալով, թէ Հայերը ընդունում են պապի գահերեցութիւնը եւ եօթն նախկին ժողովները, եւ խնդրեցին թագաւորի պաշտպանութիւնը, իսկ նա առաջարկեց, որ էջմիածնի կաթողիկոսը վաւերացնի այդ, որ գլուխ բերելու համար երեւելի մարդիկներից պատգամաւորներ գնացին Փիլիպպոս կաթողիկոսի մօտ, որ Երուսաղէմից դարձած լինելով՝ Կ. Պօլսումն էր: Նիկոլն էլ

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, եր. ԻԱ:

2 Անդ, եր. Ե.:

3 Անդ, եր. ԻԵ.:

շտապեց գնալու, որ չթողնի վաւերացնել, որովհետեւ այնուհետեւ ժողովուրդը իբրեւ կաթոլիկ՝ իւր ունեցած արտօնութիւններով կարող էր յաղթահարել Նիկոլին¹:

Բայց Նիկոլ դառնալով լատինական դաւանութիւնից՝ զղջաց եւ նորից Հայաստանեայց Եկեղեցու գիրկը մտաւ կամ այդպէս կեղծեց, եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսից ներման թուղթ, եւ առ ժողովուրդն օրհնութեան կոնդակ ստանալով՝ վերադարձաւ Իլվով, եւ սկսեց հետամուտ լինել, բարեկարգել եկեղեցիքը ըստ առաջնումն, առ աչօք լատինաց կեղծելով, թէ հաստատ է կաթոլիկութեան մէջ: Նորից Հայկական եկեղեցու հետ միանալու յիշատակը մշտնջենաւորելու համար Նիկոլ 1652թ. տօն կարգեց, որ ամենայն տարի տօնուում էր: Թէեւ այս բանով Նիկոլ կարողացաւ ժողովրդեան սիրտը շահել, բայց իւր անբարոյականութեամբ, կաշառառութեամբ եւ բռնի եկեղեցիները կողոպտելով միշտ ատելի էր, ուստի երբ պապի նուիրակ Պիգնատելլին 1662թ. եկաւ Իլվով՝ հայերը բողոքեցին Նիկոլից եւ խնդրեցին «բանալ զհարն ի միջոյ հնարիւք իւրիք»²:

Պիգնատելլին միջամուխ լինելով այս գանգատի քննութեան՝ տեսաւ, որ Լատին եկեղեցու հետ միանալն առ երեսս է, յորդորեց հայերին, որ նոքա Հաւատոյ ծաւալման ժողովից խնդրեն Թէադօրեան կարգից հայագէտ Կղեմենտիոս Գալանոսին: Հայերը ընդունեցին Պիգնատելլիի առաջարկութիւնը, իսկ Նիկոլ խոստացաւ բնակարան եւս տալ: Հաւատոյ ծաւալման ժողովը կատարեց հայերի խնդիրը՝ Գալանոսին Հ. Ալոյիսիոս Պիդուի եւ մի սպասաւորի հետ Իլվով ուղարկելով, որոնք տեղ հասան 1664թ. մայիսի 1-ին: Նիկոլը քարոզիչներին սկզբում սիրով ընդունեց, յետոյ սկսեց նոցա վշտացնել հասարակ գիտութեան պէս մի սենեակի մէջ յարդի վերայ պառկեցնելով: Բայց լատին կրօնաւորները շուտով վհատողներից չէին, նոքա շուտով ստացան մի երկու սենեակ եւ 1665թ. սկսեցին դաստիարակել հայ մանուկներին, որոնց թիւը շուտով 16-ի հասաւ:

Գալանոս տեսնելով դպրոցի յաջողութիւնը՝ սկսեց պահանջել Նիկոլից, որ նա բաժակի մէջ ջուր խառնի եւ ժամակարգութիւնը ուղղադրի ըստ լատինականին: Նիկոլ սկզբում առ ահի ժողովրդեան՝ սկսեց հրաժարուել, բայց վախենալով, որ իրան սահմանուած թոշակը Հռոմից կկարճուի, 1664թ. սեպտեմբերի 24-ին առաջին անգամ սկսեց պապի անունը կաթողիկոսի անունից առաջ յիշել եւ հրամայեց քահանաներին, որ նոքա բաժակի մէջ ջուր խառնեն: Երբ քահանաները ընդդիմացան եւ

1 Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի (Պատմութիւն, գլ. ԻԸ., եր. ԿԴ.-ԿԵ.) չէ յիշում, թէ պատգամաւորները Փիլիպպոսի մօտ գնացած լինեն պապի գերիշխանութիւնը, եւլն. հայկական եկեղեցու մէջ հաստատել տալու: Շատ հաւանական է, որ այդ բանը միայն լատին գրողի մտքի ծնունդ է:

2 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, եր. Լ.:

ժողովուրդը սկսեց յուզուել. «ի բռնութիւն անդէն ձեռն էարկ Նիկօլ եւ հալածել սկսաւ զհակառակորդս իւր: Ի հետողաց բանի իւրում՝ էր զոր հալածէր յաշխարհէն, էր զոր հաշէր եւ մաշէր ի բանտի, էր զոր ստիպէր սպառնալեօք, էր զոր լրտես տաճկաց ընծայեցուցանէր յաչս լեհացւոց եւ այսու ճեպէր զնոսա փախստական մազապուրծ ելանել ի սահմանաց պետութեան: Եւ յայսմ ամենայնի օգնական եւ խորհրդատու էր նմա ինքն Գալանոս հանդերձ արքեպիսկոպոս լատինացւոց իլվովայ եւ ուխտաբն Յիսուսեանց, ոյք գաղտնեօք գործէին եւ զանխուլ ի Հայոց, որպէս զի մի յարուսցեն զնոսա թշնամիս իւրեանց»¹:

Իլվովի Հայոց թշվառութեան գոյժը հասաւ էջմիածին, եւ Փիլիպպոսի յաջորդ Յակովբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը ոմն Պօղոս վարդապետի ուղարկեց իլվով՝ փրկութեան մի հնարք գտնելու, բայց նա, թող որ ոչինչ չկարողացաւ անել, այլեւ իւր Վարդան անուն սարկաւազը տուժեց, որ յետոյ յաջորդեց Նիկոլին: Պօղոս վարդապետի գործը այն եղաւ, որ երբ իլվովից արտաքսուեց՝ Կամենեց քաղաքի հայերին յորդորեց, որ իրանց հայրենական օրէնքին հաստատ մնան, եւ այս մտքով ճանապարհին Վալաքիայից մի թուղթ եւս գրեց: Շուտով կաթողիկ քարոզիչները սկսեցին Կամենեցի եւ Զամեստիէ քաղաքի վերայ ուշք դարձնել. ուստի, Գալանոսի պահանջմամբ Նիկոլ գրով պահանջեց, որ տեղւոյն քահանայք ջրախառն պատարագեն եւ ընդունեն Լատին եկեղեցու արարողութիւնը, սակայն ժողովուրդը այնպէս յուզուեց, որ թղթաբեր Բալսամովիչ Գրիգոր քահանան հազիւ ազատեց իւր գլուխը:

1666թ. մայիսի 14-ին՝ վախճանմամբ Կղեմենտիոս Գալանոսի, առ վայր մի թուլացան լատին քարոզիչները, եւ նոյն ինքն Նիկոլ խլեց նոցա ձեռքից դպրանոցի բնակութեան համար տուած տունը, բայց իլվովի լատին արքեպիսկոպոսը իսկոյն օգնութիւն հասաւ, ոչ միայն Նիկոլին պարտաւորեցրեց տունը տալ, այլ անձամբ գնալ Կամենեց՝ եկեղեցու մէջ փոփոխութիւններ ներմուծուելու համար: Նիկոլ 1666թ. օգոստոսի 12-ին գնաց Կամենից: Նորա գործոց վերայ հսկելու եւ ստիպելու համար ուղեկցեց Հ. Պիդու, որ Գալանոսի մահից յետոյ քարոզչութեան գլխաւոր էր կարգուած: Ժողովուրդը նորից սկսեց յուզուել եւ միաբան գոչում էին. «Ոչ զոք գիտեն եւ ոչ ումեք հնազանդեն, բայց միայն կաթողիկոսին էջմիածնի, եւ զի ընդդէմ բռնութեանց առ արքայ բողոքեցեն»: Փոքր էր մնում, որ Նիկօլ եւ իւրայինք զոհ գնային ժողովրդի արդարացի յուզմանը: Տեղւոյն լատին արքեպիսկոպոսը խնդրեց զօրավարից զօրք՝ յօգնութիւն, բայց նա մերժեց պաղատելով. «Մի զգուել զհայս, որ միմիայն են ժողովուրդ հաւատարիմ եւ պատուաւոր քաղաքին»²:

1 ԲՈՆԻ միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայ, Յառաջաբան, եր. ԼԱ.:

2 ԱճԳ, եր. ԼԴ.:

Գործին վախճան դնելու համար Նիկոլի կողմից Բալսամովիչ Գրիգոր քահանան, իսկ ժողովրդեան կողմից՝ մէկը, զանազան պիտոյից համար հանգանակուած 2.000 ոսկու գումարով գնացին Վարչավա, թագաւորի եւ պապի նուիրակի մօտ՝ նոցա տնօրէնութիւնը խնդրելու: Ժողովուրդը թուղթ գրեց նաեւ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին, թեպէտ ինքն Հ. Պիղուսն էլ էր կամենում գնալ, բայց չգնաց կասկածելով, թէ միգուցէ նորա բացակայութեամբ Նիկոլը ժողովրդից փող ստանայ եւ նոցա կողմն անցնի:

Ժողովրդեան պատգամաւորն ու նրա ընծայքը ոչինչ զօրեցին անել, որովհետեւ Կազիմիր թագաւորը Վարչավայում չէր, իսկ թագուհին, որ լատին հոգեւորականների պատրաստի գործիքն էր, օգնեց լատին քարոզիչներին՝ նոցա ի նպաստ գործելով պապի նուիրակի հետ: Ժողովուրդը որոշեց մինչեւ կաթողիկոսից պատասխան ընդունեն ընդգրկմանալ, բայց քահանաները երկպառակուեցին եւ այսպէս Կամենեցում 1666թ. հոկտեմբերի 1-ին մատուցուեց առաջին պատարագը լատին արարողութեամբ. «Եւ թէպէտ ժողովրդեան մեկուսացեալ յուրացողացն ոչ երթայր յեկեղեցի, այլ յաւուրս տօնից դիմէր ի մերձաւոր քաղաքն Խոտէն ի Վալախեայ լսել զաստուածային պաշտամունս ըստ հարազատ արարողութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ, բայց պահանջելով եկեղեցականացն լատինացուոց՝ արգելելաւ նոցա յաւուրս տօնից արտաքս քան զքաղաքն ելանել»¹:

Ի սկզբան՝ թէեւ միութիւնը առ երեսս էր, բայց յետոյ լատին քարոզիչների եւ կաթողիկ իշխանների ջանքով եւ ստիպմամբ հայերը ընտելացան նորամուծութիւններին, եւ Նիկոլ որպէս թէ մի շատ երեւելի գործ է կատարել՝ ի պարգեւ մի գիւղ խնդրեց: Լատինք քանի որ տեսնում էին, թէ Նիկոլ իրանց նպատակին ձեռնտու է եւ նորան պէտք ունին՝ փաղաքշում էին, իսկ երբ այնքան պէտք չզգացին Նիկոլին, ոչ միայն նորա խնդրած գիւղը չտուին, այլեւ աշխատեցին հեռացնել նորան: Ուստի, Հ. Պիղուս սկսեց համոզել նորան, որ իւր վաստակոց փոխարէն՝ անձամբ գնայ Հռոմ եւ Հաւատոյ ծաւալման ժողովից փառաւորուի:

Նիկոլ նախագգալով հետեւեալքը՝ դանդաղում էր գնալ, բայց անսալով պապի նուիրակի եւ Հ. Պիղուսի թախանձանքին՝ 1668թ. դեկտեմբեր ամսին մեծ շքով ճանապարհ ընկաւ Հռոմ գնալու. «Անդանօր (Հռոմ) ընկալան գնա (Նիկոլ) սիրելութեամբ բազմաւ, բայց նա ընդհուպ ծանեալ թէ ըմբռնեցաւ յորոգայթի, մանաւանդ յորժամ արգիլեն նմա արտաքս ի քաղաքէն ելանել եւ ի պէտս զբօսանաց իսկ»²: Իւր հայրենի եկեղեցին եւ ազգը դաւաճանողին արդար պատուհաս:

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ, Յառաջաբան, եր. ԼԵ.:

2 Անդ, եր. ԼԴ.:

«Եկաց մնաց Նիկոլ ի Հռովմ ամս վեց իբրեւ ի գառազեղի ըմբռնեալ, եւ ի փրկանս ազատութեան իւրոյ, հարկեցաւ կատարել զպայմանս, որ առաջարկեցան նմա, այսինքն է, ձեռագրաւ իւրով ընծայեաց ի պէտս բնակարանի դպրանոցին Իլիովայ տուն մի մեծ ի կոփածոյ վիմաց, զոր ոչ կամէր տալ յառաջագոյն, ձեռնագրեաց իւր յաջորդ զՎարդան Յունանեան, զխմորեալն ամենեւին ոգւով Լատինական եկեղեցւոյ, եւ ուր ուրեմն մեծամեծ դժուարութեամբք, ըստ միջնորդութեան երեւելի արանց՝ զերծեալ մեկնեցաւ ի Հռովմայ եւ դարձաւ յաթոռ իւր յԻլիով ի վախճանի 1674 ամին, ուրանօր վերստին կենցաղավարեցաւ ըստ առաջնումն, խոռովելով եւ խոռելով, մինչեւ վախճան հասանէր չարաբաստ կենացն յամին 1861»:

Լատին քարոզիչները միութիւնից յետոյ եւս չկարողացան հաճոյ լինել ժողովրդեան եւ նոցա սիրտը գրաւել: Երկու կողմից էլ կասկածանօք էին նայում միմեանց վերայ, մինչեւ անգամ երբ հիւանդութիւն պատահեց դպրանոցում, լատինները կարծում էին, թէ հայերն են դեղել: Լատին քարոզիչների արարքը ըստ յառաջ բերելոյ պ. Եզեանի՝ նոյն ինքն լատիններին եւս հաճելի չէր: Այնպէս որ մէկը լատին քահանաներից քարոզի մէջ ասել է. «Քարոզիչքն հանգոյն աղուխուց տիրացան ստացուածոց եւ կալուածոց եկեղեցւոյն Հայոց»¹:

Պ. Եզեան երկու յիշատակարաններից առնելով դպրանոցի մասին համառօտ տեղեկութիւն տալուց յետոյ, իւր գործը ամբողջացնում է ուրիշ աղբիւրներից: Ըստ առաջնումն՝ հետեւեւնք եւ այժմ պ. Եզեանին:

Դպրանոցը ներքին անբարեկարգութեան պատճառով ենթարկուելով արքեպիսկոպոսի եւ ժողովրդեան դժգոհութեան, վերջապէս 1684 թ. Յովսէփ կայսեր հրամանով փակուեց: Հաւատոյ ծավալման ժողովը կամեցաւ նոր դպրանոց բանալ: Թէադին կրօնաւորների գրատունը, որ գետեղուած էր առընթեր Հայ եկեղեցւոյն, 20.000 ռուբլի գնահատուեց, 22.500 ռուբլի էլ սահմանեց առ այս Հաւատոյ ծավալման ժողովը, իսկ Լեհաց կառավարութիւնը ի տեղի բնակութեան դպրանոցին՝ Կամենեցի Յիսուսեան կարգի վանքը նշանակեց: Բայց դպրոցը գլուխ չեկաւ, վասն զի Լեհաստանի յետին բաժանման պատճառով դրամների ²/₃-ը գործադրուեց Կամենեցի գիմնազիօնի վերայ, իսկ ¹/₃-ը՝ Կամենեցի դպրանոցի վերայ՝ այն պայմանով, որ հայ կաթողիկոսներից մի պատանի ձրի ուսանի այնտեղ՝ հոգեւորական դառնալու համար:

Նիկոլ Թորոսովիչին յաջորդեցին հետեւեալ հայածէս կաթողիկ եպիսկոպոսները.

1. Ծաւալոցի աշակերտ Վարդան Յունանեան 1681 թ., որ բոլորովին բաժանուեց Ս. Էջմիածնից,

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, Եր. Լե.:

2. Յովհաննէս Տովբիթ Աւգուստովիչ (1715-1751 թթ.),
3. Յակովբ Ստեփաննոս Աւգուստինովիչ (1752-1783 թթ.),
4. Յակովբ Թումանովիչ (1799-1816 թթ.),
5. Կայետանոս Վարդերեսովիչ (1817-1831 թթ.),
6. Սամուէլ Կիրեղ Ստեֆանովիչ (1831-1858 թթ.),
7. Գրիգորիոս Միքայէլ Սիմոնովիչ (1858-1875 թթ.),
8. Գրիգորիոս Յովսէփ Ռոմաշկան (1875-1881 թթ.),
9. Իսահակ Նիկողայոս Իսակովիչ (1882թ.):

Լեհաստանի մի քանի գաւառները Ռուսաց իշխանութեան տակ մտնելով՝ միացան Մոգիլեւի կաթոլիկ եպիսկոպոսի թեմի հետ, որովհետեւ Ռուսաց պետութիւնը չկամեցաւ, որ իւր հպատակները ուրիշի իշխանութեան տակ լինեն, եւ այսպիսով փոքրացաւ Իլվովի արքեպիսկոպոսի թեմը:

1806 թ. կանոնիկոս Յովսէփ Քրիշտոֆովիչ 3.000 ռուբլի ռոճկով նշանակուեց Կամենեցի եպիսկոպոսի փոխանորդ՝ հայերին հովուելու համար, եւ 1810 թ. Իլվովի արքեպիսկոպոսից բոլոր կաթոլիկ ռուսահայոց վերայ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց ու 1812 թ. արդէն ստանում էր 6.000 ռուբլի՝ դիւանական, ճանապարհային ծախուց եւ ռոճկի համար: Յովսէփ Քրիշտոֆովիչի մահուանից յետոյ տեսուչ կարգուեցին հայ կաթոլիկ թեմին 1816 թ. Անտոնիոս Վարդերեսովիչ, 1822 թ. Նիկողայոս Մոշորոյ, որից յետոյ կառավարութիւնը Կամենեցի եւ Մոգիլեւի մի քանի հարիւր հայերի համար չկամեցաւ առանձին առաջնորդ նշանակել, որով հայ կաթոլիկները իրանց եկեղեցիներով խառնուեցին եւ միացան լատիններին հետ, որոնք տիրեցին հայ եկեղեցիներին ու նոցա հարստութեանցը:

Գրեթէ նոյն վիճակին ենթակայ են Իլվովի արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ եղած հայերը, որոնց եկեղեցական պաշտամունքը թէեւ հայերէն են, բայց աղաւաղած, կրճատած եւ աւելացրած: Հայերը, որ կէս դարու չափ բոլոր ուժով մաքառում էին իրանց կրօնի եւ եկեղեցու համար՝ խառնուելով լեհացիների հետ, մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն, եւ հակառակ հայկական վաղեմի սովորութեան՝ չեն մասնակցում իրանց եկեղեցական գործերին: Այժմ, Իլվովի արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ հայ կաթոլիկ կոչուողների թիւը 3.000-ից աւելի չէ, որոնք միայն իրանց դէմքի գծագրութեամբն յիշեցնում են, թէ նախնի անեցւոց սերունդն են:

Այստեղ պ. Եզեան իւր գրուածքը կնքում է մի փոքրիկ վերջաբանով եւ հետեւեալ բառերով. «Արտաքոյ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ չիք հայութիւն»:

Եւ արդարեւ, մի ազգի գոյութեան հաստատարանը նորա քաղաքական եւ կրօնական անկախութիւնն է. այդ երկուքն են, որ պահապան հրէշ-

տակի պէս հսկում են ազգի գոյութեան վերայ: Ինչպէս մարդս կենդանի է հոգւով եւ մարմնով, այնպէս եւս մի ազգ կենդանի կարող է լինել իւր քաղաքական եւ կրօնական անկախութեամբ: Քաղաքական կեանքը ազգի մարմինն է, իսկ կրօնական անկախութիւնը՝ նորա հոգին:

Մարդը առանց սեպհական տան թափառական մնալով՝ ենթարկւում է նիւթական եւ բարոյական հարուածների, իսկ ազգը, առանց հայրենիքի վտարանդի եւ վայրավատին զանազան երկիրներ ընկնելով, նոյն հարուածներին է ենթարկւում: Թողնելով ուրիշ օրինակները՝ աչքի առաջ բերենք անեցւոց զաղթականութիւնն ի Լեհաստան եւ նոցա կորուստը ըստ հոգեւորին եւ մարմնականին:

Մենք հայերս մեր գոյութեան միայն մի հաստարան ունինք՝ այդ մեր ազգային եկեղեցին է եւ կրօնական անկախութիւնն է: Սիրենք մեր ազգային եկեղեցին եւ կրօնական անկախութիւնը իբրեւ միամօր զաւակ, որ դարուց ի դարս յաւերժացնելու է հայ անունը ազգաց մէջ՝ ժառանգելով հայ անուան յատկացեալ սեպհականութիւնքը: Պահենք, պահպանենք մեր մի հատիկ ազգային եկեղեցին եւ կրօնական անկախութիւնը, եւ նա հազարաւոր եւ բիւրաւոր հայեր կյարուցանէ իւրաքանչիւր տարի:

Այստեղ կկնքենք եւ մենք մեր խօսքը՝ խոստանալով ի ժամանակին ըստ բերելոյ հանգամանաց, երկու յիշատակարանների մասին եւս առանձին խօսել:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ¹

Բրիտանական եւ Ամերիկական Աստուածաշնչի ընկերութիւնները ազգերը քրիստոնէական հաւատի լուսով լուսաւորելու համար Աստուածաշունչը ամեն լեզուներով թարգմանում տարածում են, գրեթէ ճրիար՝ շատ չնչին գնով: Նպատակը, իհարկէ, շատ գովելի է, եւ ձեռնարկած միջոցը՝ նպատակայարմար, բայց որչափ շատ գովելի նպատակներ ի չարն են գործադրւում եւ քրիստոնէական սիրոյ Աւետարանը բռնած որչափ սոսկալի ատելութիւն եւ հակառակութիւն են սերմանում Քրիստոսի եկեղեցու մէջ եւ զանազան անտեղի առարկութիւններով պղտորում խեղճ ամբոխի միտքը:

Այս տեսակ խռովարարների եւ ամբոխիչների խումբ կազմում են յիշատակեալ ընկերութեանց գրավաճառ գործակատարներն ու քարոզիչները, որոնք Աստուծոյ բանը հեթանոսների մէջ քարոզելու եւ տարածելու փոխանակ՝ 1582 տարիներից հետէ գոյութիւն ունեցող եկեղեցու մէջ պառակտումներ են ձգում՝ առանց խղճահարուելու զրախոսութիւններ յերկրելով այդ եկեղեցու նուիրականութեանց դէմ եւ կարծիքի ենթարկելով մեր երանաշնորհ թարգմանիչների մեզ թողած ամենասուրբ ավանդը՝ Սուրբ Գրոց անաղարտ ու հարազատ թարգմանութիւնը, որ երեւելի գիտնականներից անգամ գնահատուած է եղել միշտ որպէս ընտիր թարգմանութիւն: Դոքա, այդ քարոզիչներն ու գործակատարները, դարուս սկզբից ներս սողոսկելով Կովկասեան աշխարհը եւ օգուտ քաղելով հայերիս անընտրող հիւրասիրութիւններից, որով եւ ոտքի կռուան հաստատելով՝ չեն խղճահարւում միամիտ գիւղացիների եւ տգէտ ամբոխի առաջ պախարակել նաեւ մեր Աստուածաշունչ Ս. Գիրքը՝ ասելով, թէ սխալներ կան մէջը եւ իրանց այլանդակ աշխարհաբառ թարգմանութեանց վերայ դրոշմելով «եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուած» մակդիրը՝ վաճառում են թեթեւագնի՝ տքնելով գնել ժողովրդի հաւատը, եւ նոցա իրանց ուռկանը ձգելով՝ մայրենի եկեղեցու հակառակ զինել: Բայց տեսնենք այդ քարոզիչներն ու գործակատարները Սուրբ Գրոց որպիսի՞ թարգմանութիւն են տալիս մեր միամիտ ժողովրդին՝ մեր սեպհական ունեցածը պախարակելուց յետոյ: Եւ նոցա մեզ տուած «եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուածները» որքան նմանութիւն ունին իրար հետ, որ ապացուցանէ, թէ որչա՛փ հարազատ են այդ եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուածները:

1 «Արարատ», 1885, էջ 435-439: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Մեր առաջ դրած է «երբայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուածներէ» երկու տեսակը, երկուքն էլ՝ տպած Կ. Պօլսում՝ Ա. Յակոբ Պօյաճեանի տպարանում, առաջինն տաճկահայոց բարբառով 1873թ., իսկ երկրորդը՝ արարատեան բարբառով 1883 թ.:[85]

Բայ անենք մի որեւէ տեղ երբայական եւ յունական բնագիրներից թարգմանուած երկուսի մէջ էլ, որ իհարկէ բացի երկու բարբառների յատկացեալ ձեւից՝ ուրիշ տարբերութիւն պէտք է չունենան:

Երրորդ բնագրաւորութեան թուոյն Յովսէփ Գլ. Ա.

Տաճկահայոց բարբառով 1873 թ.

1. Երէցէն Գայիոս սիրելիին, որն որ ես կը սիրեմ ճշմարտութեամբ:

2. Սիրելի, աղօթք կընեմ ամեն կողմէ յաջողութեան մէջ եւ առողջ ըլլաս, ինչպէս որ քու հոգիդ ալ յաջողութեան մէջ է:

3. Ինչու որ շատ ուրախացայ, երբ որ քանի մը եղբայրներ եկան ու քո ճշմարտութեանդ վերայով վկայեցին...

Արարատեան բարբառով 1883թ.

1. Երէց ը, սիրելի Գայիոսի դ, որին ես սիրում եմ ճշմարտութիւնով:

2. Սիրելի, աղօթք եմ անում որ ամեն բանի մէջ յաջող եւ առողջ լինիս, ինչպէս քո անձը յաջող է:

3. Վասն զի շատ ուրախացայ երբ որ եղբայրքն եկան...

Այս երեք տեւ թարգմանութեան տարբերութիւնը.

1873թ.

Երիցէն բաց. հոլ.

Կողմէ, թող բառի տարբերութիւնը, բաց. հոլ.

Եւ յաջողութեան մէջ ներգ.

հոգիդ

քանի մը եղբայրներ

1883թ.

Երէց ը ուղղ. հոլ.

բանի մէջ, ներգ. հոլ.

Եւ յաջող. ուղղ.

անձը, բառին տարբերութիւն

քանի մը չկայ

Ահա այս տարբերութիւնները, թէեւ ըստ երեւոյթին աննշան, բայց ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս քմահաճոյ թարգմանութիւն են արել յունագէտ եւ երբայախօս թարգմանիչները: Դնենք նաեւ մեր Աստուածաշնչից նոյն հատուածը.

1. Յերիցուէ առ Գայիոս սիրելի, զոր եսդ սիրեմ ճշմարտութեամբ:

2. Սիրելի՝ վասն ամենայն իրաց քոց աջողութեան եւ առողջութեան՝ աղօթս առնեմ, որպէս է իսկ յաջողութիւն անձինդ քո:

3. Յոյժ ուրախ եղէ ի դալ եղբարց, եւ լինել վկայ քոյոյ ճշմարտութեանդ:

ԲԱԾ ԱՆԵՆՔ ՄԻ ՈՒՐԻՇ ՏԵՊ.
(ԵԱՎԻ ԴԱՐՁԱՐԷ, ԳԼ. 4)

1873թ.	1883թ.
2. Ով ոտք հանեց արդարը արեւելքէն, Ու գանիկա իւր շաւիղ- ն երուն կանչեց, Ազգերը անոր առջեւ դրաւ, Ու թագաւորներու վերայ (անոր) տիրել տուաւ:	Ով զարթնցրեց արեւելքից (նորան), որին կոչում են արդարութիւն՝ իւր շաւղումը: Նա ազգերը գցում է նորա առջեւ, եւ Նա թագաւորներ է նուաճում:
Տարբերութիւնը բառերի եւ մտքերի կողմից՝ բացայայտ է, եւ չե- կարացնելու համար չենք վերլուծում: Միւս կողմից, 1873թ. ոտանաւորի ձեւով է դրուած, իսկ 1883թ.՝ ընդարձակի ձեւով, մինչդեռ բնագիրը կամ ոտանաւորի ձեւով է եղել կամ ընդարձակի:	
Մեր Աստուածաշնչում նոյն հատուածը.	
2. Ո՞վարթոյց յարեւելից զարդարութիւն եւ կոչեաց զնա զհետ իւր. երթիցէ եւ տացէ հատուցումն յանդիման հեթանոսաց, զարհուրեցուցէ զթագաւորս:	

ԲԱԾ ԱՆԵՆՔ ՄԻ ՈՒՐԻՇ ՏԵՊ.
(ՍԱՊԱ., ԽԹ., 5)

1873թ.	1883թ.
Ինչու վախճամ չար օրերուն մէջը: Երբ որ դարանակալն երուն անօրէնութիւնը չորս կողմս կպատէ:	Ինչու վախճամ ես չար օրերումը, (թէ) իմ խորամանկ թշնամու անօրէնութիւնը պա- տում է ինձ:

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Երբ որ դարանակալներուն չորս կողմս	(թէ) իմ խորամանկ թշնամու ինձ

Մեր Աստուածաշնչից (Սաղմ. ԽԸ., 6)

Ընդէ՞ր բնաւ երկնչիմ ես յաւուր չարի, զի անօրէնութիւնք գնացից
իմոց շուրջ եղեն զինեւ:

Առաջ. ԻԶ.

1873 թ.

8. Յիմարին պատիւ տուողը Քարակոյտի մը մէջ (պատուական) քարերու ծրար (դնողին) կը նմանի:

9. Առակը յիմարին բերնին մէջ՝ Գինովին ձեռքը մտնող փուշին պէս է:

15. Ծոյլը իւր ձեռքը ամանին մէջ կը խօթէ,

(Ու) բերանը (անգամ) տանելու դժուարութիւն կը զգայ:

17. Իրենը չեղած դատի համար բարկացող անցաւորը շունը ականջներէն բռնողին (պէս) է:

1883 թ.

8. (Ինչպէս որ) քարն են ծրարում եւ պարսատիկի մէջ շարտում, այնպէս է յիմարին պատիւ տուողը:

9. Արբածի ձեռքը մտաւ փուշը, եւ առակը՝ յիմարի բերանը:

15. Ծոյլը իւր ձեռքը կը կոխէ անոթի մէջը, եւ նորա համար դժուար է նորան ետ տանիլ իւր բերանը:

17. Շունը ականջներէն բռնում է այն անցաւորը, որը գրգռում է իրանը չեղած դատի համար:

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԵՐԵՒ Է:

Մեր ԱՍՏԻՃԱՆԴԻՅ (Առաջ. ԻԶ.)

8. Որ դնէ քար ի պարսատիկս՝ նման է առն՝ որ դնէ պատիւ անմտի:

9. Փշալից լինին ձեռք արբեցողի, եւ ծառայութիւն ի ձեռս անզգամի:

15. Թագուցանէ վատ զձեռս իւր ի ծոց իւրում, եւ ի բերան իւր դանդաղի տանել:

17. Որպէս որ բուռն հարկանիցէ զչան ձեռոյ, նոյնպէս եւ մարդ, որ անկանի յայլոյ դատաստան:

Եթէ շարունակենք այսպէս, այն ժամանակ հարկ կլինի ամբողջ Սուրբ Գիրքը երեք օրինակ ընդ օրինակել տարբերութիւններով: Ուրեմն, իբրեւ օրինակ այսքանը դնելով եւ տարբերութիւնները գծելով շատանանք, յաւելցնելով միանգամայն, որ ինչպէս ընթերցողները տեսնում են Բրիտանական ընկերութեան հրատարակած Սուրբ Գրոց լեզուն եւս շատ ծանր է եւ տաղտկալի, մինչդեռ լեզուի գեղեցկութիւնն ու վսեմութիւնը առաջին նպաստիչ պայմաններն են ընթերցանութեան մէջ յարատեւելու, իսկ անհարթ լեզուն եւ նսեմ ոճը մարդու վերայ քնեցնող թմրութիւն են բերում:

Բրիտանական եւ Ամերիկական Աստուածաշնչի ընկերութեանց գործակատարների ջանքը քրիստոնեայ ազգերի միջից եկամուտներ անելունման է ատուքացած արտորէից մէջ որում սերմանելուն, ճշմարիտ առաքելութիւնն է հեթանոսների մէջ ծաւալել քրիստոնէութեան լոյսը: Յանկալի է գիտենալ, թէ տարին քանի մահմետական են լուսաւորում քրիստոնէական հաւատոյ լուսով: Առ այժմ այսքան:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ: ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ¹

Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց: Պատմագիրք Հայոց: Հատոր Ա., Գիրք Երկրորդ: Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց: Ծախիւք Տեառն Սուրբիասայ Արքեպիսկոպոսի Պարզեանց, Տփղիս, 1909, ԻԹ, 474 էջ:

Ագաթանգեղոսի այս վերջին հրատարակութիւնը մի հոյակապ գործ է, որ պատիւ է բերում աշխատողներին եւ հրատարակողին:

Գրքի մէջ կան բացի առաջին 4 երես վերտառութիւններից.

1. Յառաջաբան, Ա.-ԾԹ.:

2. Արդի հայերէնում պակասող հատուած, Կ.-ԿԳ.:

3. Մատենագրութիւն, ԿԴ.-ԿԷ.:

4. Համառոտ ցուցակ բնագրում եւ յառաջաբանում գործածուած տառանիշների, ԿԸ.-ԿԹ.:

5. Բովանդակութիւն, Հ.-Զ.:

6. Բուն Ագաթանգեղոսի պատմութիւն իւր յառաջաբանով, 1-133:

7. Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի, 134-372:

8. Դարձ քրիստոն. աշխարհիս Հայաստան, 373-374:

9. Ս. Գրքի, Կորիւնի եւ Փաւստոսի վկայութիւններ ու հատուածներ Ագաթանգեղոսում, Ա.-ԺԵ.:

10. Յանկ անուանց, ԺԶ.-ԻԹ.:

11. Ուղղելիք եւ վրիպակք:

Ընդամենը 588 երես, մեծ գիրքով, շատ մաքուր եւ լաւ թղթի վերայ տպուած:

Իրաւամբ «Պատմագիրք Հայոց» համարուած է հրատարակութիւն Ս. Էջմիածնի, որովհետեւ համեմատութեան գլխաւոր աղբիւրները Մայր Աթոռիս Մատենադարանի ձեռագրերն են, բաղդատութիւն կատարողները՝ Մայր Աթոռի Ճեմարանի առաջնապետուղ սաները՝ ի դէմս միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի, Ստեփան Կանայեանի եւ Ստեփան Մալխասեանի: Հրատարակութիւնը կատարուել է Մայր Աթոռի միաբան եւ Ճեմարանի առաջին տեսուչ Տէր Սուրբիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանցի ծախքով:

Ի պատիւ Մայր Աթոռի պէտք է ասել, որ Ագաթանգեղոսի առաջին տպագրական հրատարակութիւնն էլ, 1708-1710 թթ., Մայր Աթոռին

¹ «Արարատ», 1910, էջ 87-93: Հրատարակված է «Մատենախօսութիւն-Հրատարակութիւն Ս. Էջմիածնի» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

է, թէեւ Կ. Պօլսոմ տպուած, որովհետեւ հրատարակուած է Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթողիկոսի ընդօրինակած ձեռագրից եւ նրա հրամանով: Եւ գեղեցիկ գուգադիպութեամբ, այդ Ագաթանգեղոսի Ա. տպագրութեան 200-ամեակին նոյն Ս. Էջմիածնի հրատարակութեամբ լոյս է տեսնում Ագաթանգեղոսի ուսումնական շքեղ հրատարակութիւնը՝ կատարուած բազմաթիւ ձեռագիր եւ տպագիր օրինակների բարեխիղճ բաղդատութեամբ, որով կարելի է վերահաստատուած համարել Ագաթանգեղոսի բնագիրը, այն բազմաթիւ ընթերցուածներով, որ կան լուսանցքներում, եւ ուղղումներով, որ մտած են բնագրի մէջ:

Գիտնական աշխատողները յառաջաբանի մէջ մանրամասն նկարագրել են Ագաթանգեղոսի պատմութեան տպագիր եւ ձեռագիր յայտնի բոլոր օրինակների հանգամանքը, մէջ բերելով եւ Ագաթանգեղոսի մասին մատենագրութիւնը, եւ գեղեցիկ լուծիւն են պահել Ագաթանգեղոսի ծագման մասին, երեւի այն դիտաւորութեամբ, որ բանասէրները ի յաւելումն ցայսօր կատարուած քննադատութիւնների այս գիտական հրատարակութեան բազմաթիւ ընթերցումները ի նկատի ունենալով եւ կշռադատելով Ագաթանգեղոսի խմբաւորութիւնների տեսակները՝ նոր քննադատութեամբ լուսաբանեն Ագաթանգեղոսի ծագման հանգամանքը:

Ագաթանգեղոսի սոյն հրատարակութեան ժամանակ բաղդատութեան համար ի նկատի են առնուած.

Ա. Հինգ տպագիր օրինակները, որոնցից, ինչպէս վերը ասացինք, առաջին տպագրութիւնը կատարուած է Կ. Պօլսոմ 1709-1710 թթ. Ս. Էջմիածնի հրատարակութեամբ, եւ վերջինը Տփլիսում՝ 1883 թուին.:

Բ. «Նոր Հայկազեան բառգիրք», Վիեննայի կրկնագիրը, Նորայր Բիւզանդացու «Կորիւն վարդապետ»:

Գ. Մայր Աթոռի Մատենադարանի բազմաթիւ ձեռագիր Ագաթանգեղոսներն ու Ճառքնտիրները:

Դ. Ուրիշ մատենադարանների ձեռագիր Ագաթանգեղոսներ, որքան հնարաւոր է եղել:

Ըստ բաղդատողների՝ Ագաթանգեղոսի բոլոր յայտնի ձեռագրերը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբակցութեան, կարելի է երրորդ խմբակցութիւն համարել այն սակաւաթիւ օրինակները, որոնք իրանց ընթերցուածներով երեւում են այդ երկու մեծ խմբակցութիւնների մէջ:

Առաջին խումբը ունի Ա. եւ Բ. տպագրութեան կարճ յառաջաբանը, որոնց գաղափարը եղել է Աղէքսանդր կաթողիկոս Ջուղայեցու ընդօրինակածը, որ հաւանօրէն ալէքսանդրապօլցի Թադէոս Բաբայեանի ձեռագիրն է, որ այժմ գտնուում է Ս. Պետրբուրգի մուզէում, № 4, եւ որը ցուցակագրել է Մեսրոպ վրդ. Տէր-Մովսէսեանը (այժմ եպիսկոպոս):

Ագաթանգեղոսի ամենահին օրինակը համարվում է Փարիզի ձեռագիրը, որ գրված է Հայոց ՁԳ. (Փրկչական 1254 թ.): Այս ձեռագրի առանձնահատկություններն են.

Ա. Որ ունի ամբողջական յառաջաբան,

Բ. Որ Մառի հրատարակած արաբ Ագաթանգեղոսի պէս ունի Տիրիկէս եւ Կիրակոս եպիսկոպոսների անունները,

Գ. Որ գրված է Ռիմ քաղաքի Յովհաննէս եւ Մատթէոս աւետարանիչների տաճարի հովանու տակ, որ Հայոց հոգեւորդն է եղել:

Յիշատակարանը այսպէս է առաջ բերված. «Գրեալ ի Վարդանայ քահանայէ ի թուականիս Հայոց ՁԳ. (Փրկչական 1252) ի քաղաքէն Ռիմ ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին, որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յովաննու եւ Մատթէոսի, որ էր նա հոգեւորդն Հայոց»: Ռիմ Հռոմն է արդեօք: Եթէ Հռոմն է՝ այդ արդէն ապացոյց կլինի, որ ԺԳ. գարում հայք ոչ միայն հասած են եղել Հռոմ, այլ այնտեղ հին բնակիչ են եղել եւ հոգեւորդն են ունեցել: Այս հաւանական է:

Սակայն մի կէտ մեզ անբացատրելի է մնում: Հռոմը մեր գրականութեան եւ ժողովրդական լեզուի մէջ միշտ գրուել է եւ հնչուել Հռոմ, Հռովմ: Հայերի առաջին յարաբերութիւնը Հռոմի հետ եղել է Բիւզանդիոնի, եւ հուսկ ուրեմն՝ կիլիկեան հարստութեան միջոցաւ: Յոյները Հռովմը Ռիմ չեն հնչում, կիլիկեցիք եւս Հռովմ եւ Հռոմ էին գրում եւ ասում: Արդ, Հայոց ՁԳ. եւ Փրկչի 1254թ. Վարդան քահանան՝ հնագոյն համարուած Ագաթանգեղոսի գրիչը, որտեղից է առել Ռիմ: Ընդհանուր կարծիք է, թէ որովհետեւ սլաւոնեան ազգերը Հռոմը Ռիմ են հնչում եւ գրում, երեւի լեհաստանցի հայ է եղել Վարդան քահանան:

Յարգելով այդ կարծիքը, որ շատ շատերից ընդունուած է, մենք դարձեալ տարակուսում ենք, որ Վարդան քահանան՝ Փարիզի օրինակի գրողը, գրած լինի Ռիմ քաղաքում եւ այն Հայոց 703 եւ Փրկչի 1254թ., որ Ռիմը Հռոմն է, եւ որ Վարդանը Լեհաստանի հայերից լինելով՝ սլաւ լեհացիների հետեւողութեամբ Հռովմը Ռիմ է կոչել:

Ըստ մեզ, եթէ գրչութեան թուականը ճիշտ է, քաղաքի անունը տարակուսելի է: Զոկ բան է, եթէ գրչութեան տեղը իրիմ կամ Ղոթիմ համարենք իսկ կամ դ սղած կամ ջնջուած:

Յիրաւի, ԺԳ. գարում եւ յետոյ Ղոթիմում այնքան շատ հայեր կային, որ երկիրը Ծովային Հայաստան (*Armenia maritima*) էր կոչւում, եւ թերակղզու տիրապետող գինովացոց հասարակապետութիւնը հովանաւորում է հայերին՝ որպէս ճարպիկ վաճառականների եւ հաւատարիմ քաղաքացիների: Գրուել են այնտեղ բազմաթիւ մատեաններ եւ կարող էր այդտեղ գրուել Հայոց ՁԳ. Ագաթանգեղոսը: Եթէ ուղիղ է Ռիմ ըն-

թերցուածը եւ այդ կոչմամբ Հռոմը պէտք է հասկանանք, այն ժամանակ պէտք է ճշտել. ա. որ Հայոց ՁԳ.՝ այսինքն 1254 թ., Հռովմ գաղթած հայեր կային, այն էլ սլաւոնական երկրներից, իւրացրած Հռովմի Ռիմ սլաւոնական ձեւը, բ. որ այդ հայերը Հռովմում հոգեւոր են ունէին եւ հոգեւորն բառը այդ դարում կիրառութեան մէջ էր, գ. որ կար այնտեղ այդ ժամանակ Վարդան քահանա:

Մինչդեռ գիտենք, որ ԺԵ. դարում, երբ օսմանցիք տիրեցին Խրիմին, հայերի մի մասը, խուսափելով մահմետական բռնութիւններից եւ հրապուրուած ռուս իշխաններից ու լեհ թագաւորներից, կամաց կամաց շարժուելով դէպի հիւսիս՝ պարապում էր վաճառականութեամբ: Հայերի վերայ՝ որպէս յաջողակ վաճառականների, գուրգուրում էին, մանաւանդ՝ լեհաց Վլադիսլաւ Ա. թագաւորը, որ 1402 թ. թոյլ տուեց իւր պետութեան մէջ անարգել առուտուր անել, իսկ Վլադիսլաւ Գ 1641 թ. բոլոր մաքսերից ու տուրքերից ազատեց: Վլադիսլաւ Ա.ի օրով 1402 թ. Լեհաստանի հայ վաճառականները միայն կարապետներ էին դէպի Լեհաստան գաղթականութեան, իսկ Վլադիսլաւ Դ.ի օրով 1641 թ. հայ գաղթականութիւնը տարածուել էր Լեհաստանի հարաւային ծայրերկրներուն եւ բազմացել այնքան, որ յատուկ եպիսկոպոսական աթոռ ունէր Գալիցիայի Իլովով քաղաքում՝ հաստատուած 1364 թ., իսկ Իլովով միացրեց Լեհաստանին լեհաց Կազիմիր Մեծը:

Հայերը լեհաց իշխանութեան տակ մինչեւ ԺԷ. դարը աւանդապահ հայ քրիստոնեայ էին եւ Հռոմի ճանապարհը չէին սովորել:

Նիկոլ Թորոսովիչի ձեռնագրուելովը՝ 1623 թ. սկսում է հայերի չարաբախտ դարձի պատմութիւնը, եւ հայ հոգեւորականներն ու աշխարհականները մէկը պաշտպանութիւն գտնելու եւ միւսը բողոքելու համար սկսում են ճանաչել Հռովմի ճանապարհը: Իսկ ռուս պրաւոսլաւ իշխանութեան տակ՝ հայերը արդէն Հռովմ դիմելու կարիք չունէին:

Վենետիկի օրինակը Դերձանեանը համարում էր Հայոց ՁՂԹ. եւ Փրկչի 1350 թ. գրուած, սակայն մագիստրոս Մեսրոպ վրդ-ի (այժմ եպիսկոպոս) ճշտագոյն հետազօտութեամբ եւ յիշատակարանի ընդօրինակութեամբ երեւում է, որ վենետիկեանը Դերձանի օրինակը չէ, այլ նրանից արտագրուած Հայոց ՌՄԸ. եւ Փրկչի 1758 թ. եւ սխալմամբ համարուել է բնագիր: Նոյնը կարելի է եւ փարիզեան օրինակի համար ենթադրել, որի մէջ բնագրի թիւը համարւում է գուցէ ընդօրինակութեան թիւ, իսկ այս ընդօրինակութիւնը կատարուած է Հռովմում Վարդան քահանայի ձեռքով, որ ռուսական կամ սլաւոնական ոճով Հռովմը Ռիմ է գրել: Եւ այս տեսակ ընդօրինակութիւն կարող էր տեղի ունենալ ԺԷ. դարում, որովհետեւ այդ ժամանակ յայտնի են երկու Վարդաններ՝ մէկը Վարդան

Յոռնանեան, ծաւալոցի (Հռովմի պռօպականդայի) աշակերտ, որ 1681 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրուեց ու վարեց իւր պաշտօնը մինչեւ 1715 թ., իբրեւ Նիկոլի յաջորդ: Սրա համար հանգուցեալ Կ. Եղեանը ասում է. «Բացէ ի բաց հերձեալ անջատեցաւ յԱթոռոյն Ս. Էջմիածնի»¹:

Միւս Վարդանը՝ հայ կրօնաւոր քահանայ, ըստ Հ. Պիղուի 1665 թ. յուլիսի 23-ին հասնում է Վալախիա. «Որ համարէր կաթոլիկ, զի ի Հռոմ քաղաքի այնպէս երեւէր, այլ արդեամբ հաւաստեալ էր այր ճարտար յոյժ, որպէս եւ աստ ի Վալախիա եւ այլ տեղիս...: Ամօք երկու յառաջ մեկնեցաւ աստի ի Հայաստան, առեալ ընդ իւր սակաւ արծաթ, այլ ի ճանապարհի անդ սպանաւ ի ձեռն աւազակաց»²:

Ի նկատի ունենալով, որ Հ. Պիղուի ժամանակագրութիւնը հասնում է մինչեւ 1669 թ., դրանից երկու տարի առաջը 1667 թ. է, ուրեմն այս թուին էլ սպանուել է Վարդան հայ կրօնաւոր քահանան:

Ըստ մեզ, այս Վարդանը կարող էր փարիզեան օրինակի գրիչը լինել, եւ որպէս մարդ, որ «յամենայն ժամու յարէ ի կողմն հօրագոյնին» հօրագոյն կաթոլիկներին հաճոյանալու համար սլաւոնական ոճով Հռոմը Ռիմ է գրել: Եւ այս այն ժամանակ միայն, երբ ստուգուի, որ Ռիմը հաւաստեալ Հռոմն է եւ գրչութեան թուականի վերաբերութեամբ տարակուսութիւնները վերանան:

Մեր այս ենթադրութիւնը առաջ բերելով փարիզեան օրինակի վերայ՝ ցանկանում ենք, որ ճշտուի այդ օրինակի գրչութեան համգամանքն ու ժամանակը: Այս բանը կարող է լինել յիշատակարանի լուսանկարչական հրատարակութեամբ:

Յիշատակարանի մէջ յիշուած «հոգեւորներ» բառն էլ հնութեան կնիք է կրում: Ագաթանգեղոսի երրորդ տպագրութիւնը եղել է Վենետիկում 1835 թ.՝ փարիզեան օրինակից: Ուրեմն այդ օրինակը իւր յիշատակարանով յայտնի պէտք է լինէր «Հայկազեան Բառգիրք» կազմողներին: Այդ բառը չկայ բառագրքում, որ տպուել է 1837թ., այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի յիշեալ տպագրութիւնից երկու տարի յետոյ:

Ագաթանգեղոսի առաջին ձեռագիր համարուած օրինակի մասին մեր տարակուսութիւնը իբրեւ ենթադրութիւն յայտնելուց յետոյ գանք երկրորդ հնագոյն օրինակ համարուածին:

Երկրորդ հնագոյն օրինակը գրուած է Դերջանում Հայոց ԶՂԹ. եւ Փրկչի 1350 թ.:

«Այս ձեռագիրն, - ասում են բաղդատողները, - ունի արդէն Սեղբեստրոս ընթերցուածը՝ փոխանակ Եւսեբիոսի: Ուրեմն մեզ յայտնի հնագոյն

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԼԹ.:

2 Անդ, Եր. 45:

օրինակն է «Սեղբեստրոս» ընթերցողածով: Թէ Ա. եւ Թէ Բ. օրինակներում չկայ «Դաշանց թուղթը»:

Այս Բ. օրինակը, ըստ բաղդատողների¹, եթէ ուրիշ չէ, պէտք է համարել ոչ թէ Դերձանի օրինակը՝ գրուած 1350 թ., այլ այդ օրինակից արտագրուած Հայոց ՌՄԸ. (Փրկչի 1759 թ.), այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի առաջին տպագրութիւնից 50 տարի յետոյ: Վենետիկեան այս ձեռագիրը ցուցակագրել եւ յիշատակարանը արտագրել է Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ վարդապետը: Ինչպէս վերն ասացինք, այդ տպագրութիւնը ասում է. «Ի թուին ՌՄԸ. Հոկտեմբերի 20 (Փրկչի 1759 թ.) Ագաթանգեղոս օրինակեալ ուղղագրեցաւ ի Հաղբատ ի գրչագիր օրինակէ ինչ, որ էր գրեալ ի թուին Հայոց ՁՂԹ. (Փրկչի 1350 թ.) ի Դերձան գաւառի, որ հուպ է քաղաքն Կարնոյ»: Կա՞յ արդեօք այժմ Վենետիկում Դերձանի օրինակը, թէ միայն նրա ընդօրինակութիւնն է. «Մխիթարեաններին է մնում այս մութ կէտը պարզել»,- իրաւացի կերպով ասում են բաղդատողները: Իսկ մենք կաւելացնենք նոյնը՝ միաբանութեան է մնում պարզել փարիզեան օրինակի մասին մեր տարակուսութիւնները, որովհետեւ այդ օրինակի համեմատ է Վենետիկի առաջին 1835 թ. հրատարակութիւնը:

Եթէ Հաղբատի 1759 թ. արտագրութիւնն է համարուել Դերձանի օրինակ, այն, ուրեմն, ոչ միայն ըստ հնութեան երկրորդը չէ, այլ ամենանորն է, թէեւ հնագոյն օրինակից արտագրուած:

Բաղդատողները բոլոր յայտնի ձեռագիր թէ տպագիր Ագաթանգեղոսները երկու գլխաւոր խմբագրութեան բաժանելուց յետոյ տրոհում են երեք ընտանիքի.

Ա.	Բ.	
	Գ.	Հ.
Բաղէշի (1598)	Արեւելեան (1668-76)	Դիարպեքիրի (1668)

Ագաթանգեղոսի այս գիտական հրատարակութիւնը հայագէտների եւ հայագիտութեամբ հետաքրքրուողների համար անհրաժեշտութիւն է: Ցանկալի էր, որ անհրաժեշտութիւն դառնար ամեն հայի համար:

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց: Յառաջաբան, եր. ԻԸ.:

КУЧУКЪ-ІОАННЕСОВЪ ХРИСТОФОР. АРМЯНСКАЯ
НАДПИСЬ ИЗЪ КАРАСУБАЗАРА. Симферополь.
АРМЯНСКАЯ НАДПИСЬ ВЪ ФЕОДОСИИ. Симферополь.¹

Պ. X. Կучукъ-Իոաննեսով ճրատարակել է ռուսերէն երկու տետրակներ, որոնք վերաբերում են Խրիմի Հայ Հնուրիւններին: *Армянская надпись изъ Карасубазара: Այս տետրակին կից է Армянская надпись в Феодосии.*

Հեղինակը անցեալ 1909 թ. ամառը Թէոդոսիայում գտնուելով՝ հետաքրքրուել է այնտեղ եղած 1330 թ. շինուած երկփեղկ հին դռնով, որի լուսանկար պատկերը հանել է տուել:

Թէոդոսիայի Հնադարանի տեսուչ պ. Պ. Պ. Կոլլու յայտնում է պ. Քուչուկին, թէ Խարասուբազարի Հայ եկեղեցում եւս կայ երկփեղկ հնագոյն դռուն՝ բերուած որպէս թէ Անիից՝ սկզբում Կաֆա (Թէոդոսիա) եւ ապա տեղափոխուած Խարասուբազար, ի յիշատակ նուիրում է այդ դռան լուսանկարը:

1. Ըստ պ. Քուչուկի Խարասուբազարի՝ այդ երկփեղկ դռուը ըստ երեւոյթին ընկուզեայ է եւ քանդակաւոր: Իւրաքանչիւր փեղկ երեք մասի է բաժանուած, եւ ամեն մի մասում կան երեքական նրբաքանդակ խաչեր՝ խաչքարերի պէս: Շրջանակի վերեւը չորս տող արձանագրութեան տեղ կայ՝ հազիւ նկատելի արձանագրութեան հետքով:

Պ. Քուչուկը մեծ դժուարութեամբ է կարողացել վերծանել այդ արձանագրութիւնը, որ ունի այս օրինակը. «Աստուածաբնակ սուրբ տաճարիս դռուն Սմբատի կենաց յարկիս՝ կանգնեալ յանուն Ս. Աստուածածնիս է յիշատակ համօրէն ժողովրդեանս. թվ. ԶԿԱ. (Փրկչի 1513 թ.)»:

Իրաւամբ նկատում է պ. Հեղինակը, թէ այդ դռուը Անիից չէր կարող բերուած լինել, քանի որ այդ թուին Անին արդեն ամայացած էր, եւ դռուը կարող է շինուած լինել Թէոդոսիայում՝ Անիի առձեռն օրինակի համեմատ, որի երկու հատը կան այժմ Թէոդոսիայում, մէկը 1371 թ. Հայոց Հրեշտակապետաց եկեղեցում, միւսը 1330 թ. Հնադարանում: Արձանագրութիւնը ըստ ամենայնի հին ձեւն ունի:

2. *Армянская надпись в Феодосии.* Այն բլրի լանջին, ուր շինուած է Թէոդոսիայի Հնադարանի գեղեցիկ շէնքը, կայ այն տունը, ուր ծնուել է Յովհաննէս Կոստանտինեան Այվազովսկին՝ աշխարհահռչակ ծովանկա-

1 «Արարատ», 1910, էջ 93-95: Հրատարակված է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

րիչը: Ահա այս տան մօտ կայ մի փակ ու լցուած աղբիւր, որ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Յիշատակ է աղբիւրս խոճա Աստուածատուրին եւ կողակցին Պիքաչային եւ իւր զաւակաց, Մարիամ խաթունիս եւ Ուլուի Պիքային եւ իւր ծնողացն, Պիաթային եւ Մայրայ խաթուն Սիր Պղունքն Պանաքին Իրվատին Աստուածատուրին, թվ. ՌԼԷ.» (Փրկչի 1588թ.):

Այս արձանագրութիւնը արդէն ունի խորմի բարբառի հետ եւ թաթարական անուններ կիրառութիւն:

ժ. X. Кучукъ Юннасов-ի երկրորդ տետրակը, որի վերնագիրն է “Армянская надпись изъ Симферополя”, վերաբերում է Տաւրիկեան դիւանական գիտական յանձնաժողովի Հնադարանին (Музей Таврической Ученой Архивной Комиссии), ուր կայ մի տապանաքար, որ ունի 2 արշին 1 վերչոկ երկայնութիւն, 1 արշին լայնութիւն եւ $\frac{1}{2}$ արշին թանձրութիւն: Այդ քարը գտնուած է Սեւաստոպոլից ոչ հեռու Չօրգուն գիւղի մօտ:

Դատելով լուսանկարից, ասում է պ. Քուչուկը, որ յղել է մեզ պ. Մարկելիչը, երեսի կողմից բոլորովին ամբողջ է, բայց կողքից՝ քիչ վնասուած:

Վատ պահպանուած լինելով՝ արձանագրութիւնը բաւական վնասուած է եւ դժուարութեամբ է կարդացուում. չորս մասից է կազմուած արձանագրութիւնը: Բացի լուսանկարից պ. Քուչուկը ստանալով պ. Մարկելիչից այդ արձանագրութեան էստամպաժը՝ մեծ դժուարութեամբ է վերծանել, որի բոլորովին ճշտութեանը չէ երաշխաւորում: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ ՍԻՄՖԵՐՕՊՈԼԻՅ (Надгробная надпись изъ Симферополя)

1. Այս է հանգստեան տապանաց տեղի Հիմանանի
(Ներսէ)սի (դու)սոր Այպեքէի, որդի Քամոսնայի
..... էին, որք մի ամիս զինչ որ կան
..... ի տապապի. մի օր ոչ եղեւ մեզ աւելի
..... հարս նագելի որդի ծնել ժամանի
..... քն. մորմոքեի արու որդիս այս ծնանի
(առաւ)ել զի զԳէորգայ ետ ծնունդն աւուրց.
..... ննջողի գատման է հող տապանի.
2. Յիշատակ է Յոհ(աննէ)սի
Զարմիցս Խելքնագի

Բայց ես Գերիս աստ ոչ էի
 Կոստանդինոսի համբաւն առի
 Եւ Ղուկասի, որ նոր լսեցի
 զԿողակիցն իմ ի տապանի
 Հերգալի Սափեստատեսի
 Նմանենաս խելագարի
 Նակարի (Սար)գսի
 Նարեղեցի Հեղի
 Թէպէտ բազումք կան այսպիսի
 Բայց Կոգերցլեցի
 Հրամանն այս է Ամաչի
 Դուլիկ Ղոեստիս տղայի
 Որն որ ասէր հարս եւ փեսայ
 Բաժնի էին Դունեկղի
 Ոչ է նման Ալտակնի
 Ոչ հայր նման
 Եւ ոչ սիր(ելիք) եղբ(արք), ոչ բար(եկամք) սրա:

Գովելի է պ. Խ. Քուչուկ Յովհաննիսեանի հետաքրքրութիւնը: Հայ
 գաղթավայրերի հնութիւնների ուսումնասիրութեամբ միայն կարելի է
 կազմել եւ լուսաբանել հայ գաղութների պատմութիւնը:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՂԹԵՐԸ¹

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալէքսանդրապօլ, Տպ. Գէորգ Սանոյեանց, 1910, ԽԸ., 352 էջ:

Գրքի մէջ կան յառաջաբան՝ ԽԸ. եր., բնագիր՝ 244 եր., ծանօթութիւն, որի մէջ են յատուկ անունների ցուցակ, ազդ, գրքի բուանդակութեան ցանկ, վրիպակներ են. 247-352:

Յառաջաբանի մէջ պ. Կ. Կոստանեանցը տալիս է Պաճաւունիների ծագման եւ Գրիգոր Մագիստրոսի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ՝ Գրիգոր Մագիստրոսին բնորոշելով որպէս եկեղեցասէր իշխան եւ որպէս Ս. Գրքին, «Հայոց պատմութեան» (ըստ Մովսէս Խորենացոյ), յոյն լեզուի, դիցաբանութեան եւ գրականութեան հմուտ բանասէր մատենագիր: Մագիստրոսը «Որ տնկեցաւ յերկրի որթ ճշմարիտ եւ ճմլեցաւ ի խաչին ողկոյզն անսպառ յուրախութեան տրտմեցելոց»² միայն դէմքերի փոփոխութեամբ կրկնում է ԲԿ. աւագ օրհնութեան Գ. Շարականի Բ. տունը: Հաւանական է, որ ամբողջ այդ Շարականը Մագիստրոսինը լինի, որովհետեւ ոճը նման է:

Գրիգոր Մագիստրոսի գիրքը մի ժողովածու է ընդարձակ եւ ոտանաւոր հատուածների, գրուած այլ եւ այլ մարդկանց զանազան ժամանակներում, զանազան առիթներով:

Մագիստրոսը ընդհանրապէս դժուարըմբռնելի, կոպճոտ եւ արուեստակեալ ոճ ունի, անհասկանալի եւ շինծու բառեր, օրինակ՝ մասիքոհ³: Քոհ պարսկերէն լեռոն է նշանակում: Ցանկալի է, որ հրատարակիչը նման բարդութիւններն ու օտարաբանութիւնները պարզած լինէր: Բառախաղերն, հոմանիշ եւ նմանահնչիւն բառերի շարանմանութիւնը Մագիստրոսի սիրած բաներն են:

Մագիստրոսի ոճի մասին մի գաղափար տալու համար բերենք նրա մի առակը. «Արտուտի զգուշութիւն երկնի յստորս կործանել, եւ նա անկեալ պորտ յորսայս, ոտն ի վերայ յերկին ջանայ կարկառել, զի մի՛ երկին երկիր անկցի խափուցեալ, պարսաւ առեալ ոմանց, թէ որով ծղէ ծնկօք ծառանաս ծտիկ քո քո ծովդ խելօք: Պատասխանեալ հաւն ասաց. Որքան կարեմ զայն առնեմ: Արդ իմ ծղէ ծնդօքս ...»⁴:

1 «Արարատ», 1910, էջ 186-187: Հրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Ալէքսանդրապօլ, 1910, եր. 80, 10-13 տողը:

3 Անդ, եր. 91:

4 Անդ, եր. 13:

Կամենում է ասել՝ արտուտը զգուշանալով, որ երկինքը վայր չընկնի, մէջքի վերայ է ընկնում եւ ոտները վեր կարկառում: Տեսնէ այս՝ ծաղրում են ու ասում. «Ծտի՛կ, քո ծով խելքով ինչ ես ծղէ ծնդներդ ծառացնում: Նա պատասխանում է. Որքան կարող եմ, այն անում եմ»:

Այս փոքրիկ հատուածը իւր մէջ բովանդակում է՝ ա. Գրիգոր Մագիստրոսի ոճի յատկութիւնը, բ. նոյն ժամանակի ժողովրդական լեզուի եւ մտածման հետք, եւ գ. իբրեւ առակ ունի այն բարոյականը, թէ ոչ մի ոյժ, որքան էլ չնչին լինի, պէտք է չարհամարհել, եւ ամեն ոք ընդհանուր գործի համար որքան կարող է՝ պէտք է աշխատի:

Արուեստակեալ խրթնաբանութեան մի ուրիշ օրինակ. «Գեմագտական Գեղանամ գոհացեալ՝ քեզ յայդմ պատահեալ տառի, տարակոյս տատանական տրոհել զտարբեղուն կասկածանս՝ տարբանելով բեւեռագոյն իմն ածեալ, լպրծական փայառութեան անկառուցական վազից անսխթեցք»¹:

Ի՞նչ է կամենում ասել Մագիստրոսը՝ գոնէ իմ համար անհասկանալի է: Երեւի նրա թոռն Ներսէս Շնորհալին այսպիսի գրուածների համար է ասել.

Զի՞նչ օգուտ է ծածկել զբան
Գաղտնեօք մթին աղօտական;
Թէ չկամիս զիմաստդ յայտնել՝
Ամենեւին կարես լռել:

Պ. Կ. Կոստանեանը Մագիստրոսի խրթնաբանութիւնը համարում է հետեւեանք արաբական ազդեցութեան, նոյն ժամանակի խօսակցութեան բարբառի, յոյն իմաստականերին հետեւողութեան եւ օտար կամ օտարացած ու այժմ կիրառութիւնից դուրս մնացած անհասկանալի բառերի: Պ. Կոստանեանի առարկութիւնը ընդունելի է բացառութեամբ մի կէտի, այն է՝ նոյն ժամանակի խօսակցական բարբառի: Իրաւ է, ժողովուրդը կարող էր օտարազգի բառեր գործածել, բայց տալ լեզուին արուեստակեալ ձեւ՝ անկարող էր:

Մագիստրոսը երբ կամենում է՝ զարմանալի պարզ լեզու եւ մտքի ազդու արտայայտութիւն ունի, օրինակ.

Անցք ստուերի է փառք մարդոյ,
Հոլովի որպէս անուոյ,
Կարբերի նման հողմոյ,
Մինչ անկցի ի գուբ տղմոյ²:

Այստեղ արդէն ամեն բառ իւր տեղումն է, ոչ մի բառ չի կարելի սղել, եւ այնքան պարզ, յստակ ու ազդու է, որ աւելին ցանկանալ անկարելի

1 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, եր. 238:

2 Անդ, եր. 240:

է: Եւ այս պատահական բան չէ, այլ ամբողջ ոտանաւորը նոյն պարզութիւնն ու յստակութիւնը եւ լեզուի մաքրութիւնն ունի՝ առանց արուեստակեալ ոճի եւ խրթնաբանութեան:

Պ. Կոստանեանցի հրատարակութեան բնագիրն է Մայր Աթոռիս Մատենադարանի № 92 ձեռագիրը՝ գրուած 1697 թ. Կ. Պօլսում: Պ. Կոստանեանցը ունեցել է ձեռքի տակ ուրիշ ձեռագիրներ էլ, որոնց ընթերցուածներով ուղղումներ է արել բնագրի մէջ, եւ որոնց ընթերցուածները դրել է առանձին:

Պ. Կոստանեանցը ծանօթութեան բաժնում¹ տալիս է Գրիգոր Մագիստրոսի թղթակիցների մասին կենսագրական տեղեկութիւններ: Ինքն Գրիգոր Մագիստրոսը Պահլաւունեաց նոր շառաւիղի հինգերորդ սերունդն է եւ ապրել է ԺԱ. դարում:

Պ. Կոստանեանցը հրատարակելով Մագիստրոսի թղթերը՝ մի գովելի գործ է կատարել: Նա հասարակաց սեղանի վերայ դրել է ԺԱ. դարի մի բազմաբովանդակ յիշատակարան, բայց եւ մի գիտական հրատարակութեան անպատշաճ բան է արել «Ազդ»-ի 364 երեսի ականարկութիւններով:

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, եր. 281-317:

ԳԵՂՈՒՆԻ¹

№ 6, 1909. «Գեղունի» - «Illustration Arménienne. Pour les orphelins arméniens de Cilicie» մեծադիր, 84 երեսից բաղկացած մի գիրք է ընտիր թղթի վերայ տպուած շատ գեղեցիկ պատկերներով, որ ապացուցանում է, թէ Մխիթարեան հարք ապրելով Եւրոպայում՝ գիտեն լաւապէս օգտուել Եւրոպայի տպագրական կատարելագործութիւնից:

«Գեղունի»-ի պատկերները ներկայացնում են մեր պատմական անցեալն ու ներկան, եւ ընդհանուր համաշխարհային նկարչութեան եւ գեղարուեստի նմուշները: «Գեղունի»-ն մի ընտիր «հաւաքածու» է, ուր գետեղուած են հայ եւ օտարազգի նշանաւոր գրողների մտքերը եւ վրձինի լաւագոյն արտայայտութիւնները հայ եւ օտար լեզուներով, ֆրանսերէն եւ իտալերէն:

ԺԹ. դարը հայերի նահատակութեան եւ արտագաղթի դար կարող է համարուել Տաճկաստանի հայերի համար: Ի. դարը, կարծւում էր, որ հանգստութիւն եւ ապահովութիւն կբերի հայերին, սակայն դժբաղդաբար անցեալ 1909 թ. Զատիկական տօներին, երբ հայք նոր սահմանադրական կարգերով կառաւարդուող երկրում առաջին անգամ ուրախ եւ համարձակ պէտք է տօնէին քրիստոնէական ամենամեծ տօնը, ուրախութիւնը սուգի եւ դառն արտասուքի փոխուեց. թուրք կատաղի ամբոխը, քաջալերուած հին բռնակալական կարգերին հակամէտ պաշտօնեաներից, հոգեւորականներից եւ առաջաւորներից, մի սոսկալի եղեռն սկսեց՝ կոտորելով Կիլիկիայի հայերին, եւ աւերելով՝ ինչ որ հայկական է: Եւ այս այն ժամանակ, երբ ամենամեծ բռնակալ Աբդուլ Համիդ Բ. սուլթանը գահընկեց էր լինում եւ ամենասահմանադրական Մէհմէդ Ռաշիդ բարձրանում էր օսմանեան գահը:

20.000 հայեր կոտորուեցին, նրանց տները, ինչքն ու ստացուածքները մոխիր դարձան, կոտորուած հայերի այրինէրը իրանց որբուկների հետ մնացին անտէր, անոք, անտուն, եւ պատառ հացի կարօտ:

Այրիների արտասուքը սրբելու, որբուկներին մի կտոր հաց եւ պատսպարան հայթայթելու համար ամեն մի զգայուն սիրտ արեց՝ ինչ կարողացաւ եւ անում է: Եւ ահա Վենետիկի Մխիթարեան հարք, իբրեւ մի հատուած հայութեան, կամելով իրանց լուծան եւս ձգել գլխութեան եւ մարդասիրութեան գանձանակի մէջ, գեղեցիկը միացրին օգտակարի հետ եւ հրատարակեցին «Գեղունի»-ի № 6, որ կարող է ամենանուրբ եւ գեղա-

1 «Արարատ», 1910, էջ 673-674: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

րուեստօրէն զարգացած ճաշակին բաւարարութիւն տալ: «Գեղունի»-ի մէջ ուշագրաւ է Վէհափառ Տ. Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի կոչը՝ «Կոչ առ պատուական Հայագնեայ», որի մէջ Նորին Սրբութիւնը գրում է. «Հայոց պատուական զաւակները՝ այդ ամենադառն տառապանքին մատնուածներու աղի արտասուքը սրբելու, անոնց անհրաժեշտ պէտքէն յանձանձելու եւ որբերու կացութիւնը դարմանելու՝ կանուխէն ձեռնարկած են:

Հաւաստի եմ, որ արեան հեղեղներու մէջ խեղդուած Ադանայի եւ անոր մնացորդ զաւակներուն աղեկտուր կացութեան օգնութիւնն ողորմասիրական բարձր ոգւով մը կշարունակեն այն սիրով եւ եռանդութեամբ, ինչպէս արժանի է Հայ սրտին, Հայ զգացման, Հայ պարտականութեան կատարման»...

Մխիթարեան հարք, որ ամեն բանում փափկանկատ են, պէտք է որ ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի այս կոչով սկսէին «Գեղունի»-ն:

Յանձնարարում ենք, որ զգայուն եւ նրբաճաշակ հայերն ունենան «Գեղունի»-ն: Նա իւր ընտիր յօդուածներով, գեղեցիկ պատկերներով մեծ հաճոյք կպատճառի ընթերցողներին եւ կծառայի նրանց սեղանին որպէս զարդ, իսկ նրան, որպէս գին, վճարուած 4 բուբլի Կիլիկիայի սրբերի արտասուքը սրբելու գումարի մէջ կմտնի:

«Арменія - Х. Линча»¹
(“Баку”, № 244)

“У. Р”-ում գետեղուած է պատմական խնդիրներում յայտնի գրող Ա. Զվալեակեանի[91] կարծիքը Ք. Լինչի «Հայաստան» գրքի մասին, որ անգլիերէնից ռուսերէն է թարգմանել եւ հրատարակել է Թիֆլիզում Ե. Զունկովսկայա: «Арменія»-ի առաջին հատորը բովանդակում է իւր մէջ ռուսական գաւառները, իսկ երկրորդը՝ տաճկական:[92]

Գրքի ծավալի մասին խօսում է նրա գինը, որ երկու հատորների համար 18 ռուբլի է:

Զվալեակեանը այդ գրքի մասին գրում է.

«Անգլիացի յայտնի ճանապարհորդ եւ քաղաքական գործիչ, պարլամենտի անդամ Ք. Լինչի գիրքը արեւելագիտութեան համար աչքի ընկնող մի երեւոյթ է: Վերնագրի խոստացածից աւելի է տալիս այն: Խնդրով հետաքրքրուողը գրքի մէջ կգտնի ոչ միայն ճանապարհորդական տպաւորութիւններ, ոչ միայն աշխարհագրական, երկրաբանական եւ այլ բնաւորութեան հետազոտութիւններ, այլեւ մի կարգ կենդանի դիտողութիւններ երկրի կացութեան, եւ որ կարեւորն է՝ մի կարգ պատմական ուսումնասիրութիւններ: Այս որքան եւ տարօրինակ, բայց Հայաստանը, որ հնագոյն քաղաքակիրթ երկրներից է, պատկանում է այն երկրներին, որոնք թէ երկրաբանական եւ թէ պատմական կողմից շատ քիչ են հետազոտուած: Լինչի գիրքը, իհարկէ, չի փարատում այս կամ միւս շրջանի խաւարը, բայց անպայման մեծ լոյս է սփռում այն խնդիրների վերայ, որ առաջ պարզ չէին: Այդ պատճառով էլ անգլերէն մեծահատոր գրքի ռուսերէն թարգմանութիւնը անպայման պէտք է արդարանայ: Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ պատմութեան վերաբերութեամբ ռուսաց աղքատ գրականութիւնը այդ գրքով հարստանում է շատ յաջող կերպով: Բովանդակութիւնը տարւում է տեղագրական կարգով: Սկզբում նկարագրւում է ռուսական Հայաստանը, յետոյ՝ տաճկական Հայաստանը:

Անհրաժեշտ ըուպէներում ճանապարհորդական դիտողութիւնները տեղի են տալիս հայ երկրի մասին տեսութեանը: Լինչը երկու անգամ է այցելել Հայաստանին՝ 1893-94 թթ. եւ 1898 թ.: Գրքի բնագիրը լոյս է ընծայուել 1900 թ. [93]. մինչեւ այդ ժամանակն էլ գրականութիւնը նկատողութեան է առնուած: Այն, ինչ որ երեւացել է վերջին տասն տա-

¹ «Արարատ», 1910, էջ 1193-1194: Հրատարակված է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

ըիններում, հեղինակը չէր կարող ի նկատի ունենալ, իսկ ուղևորին հրատարակությունը հարկաւոր չէ համարել լրացուած: Թէ՛ այս հանգամանքը եւ թէ՛ այն, որ Լինչը չգիտէ ուղևորին, նիւթը մի քիչ հնացած է երեւում, մանաւանդ պատմական ուսումնասիրությունների մէջ:

Պրոֆ. Ն. Մառի վաստակների մասին հեղինակը միայն ի լրոյ գիտէ, մինչդեռ դրանք բոլորովին տակն ու վերայ են արել մեր տեղեկությունները Անիի քաղաքակրթութեան եւ Բագրատունիների շրջանի պատմութեան մասին: Վանի քաղաքակրթութեան մասին Մ. Նիկոլսկու ուսումնասիրություններն ըստ երեւոյթին նոյնպէս յայտնի չեն հեղինակին, եթէ գիտէ էլ, երկրորդ աղբիւրից, Բելքի եւ Լեմանի վաստակներից գիտէ: Հարկ չկայ ասել, որ նա տեղեկութիւն չունի ուղևոր աւելի պակաս եւ աւելի ինքնուրոյն վաստակների մասին:

Հրատարակիչները, որ ըստ երեւոյթին, ոչինչ չեն խնայել բնագրի բոլոր ճոխութեամբ ի լոյս ընծայել գիրք, միայն մի բանի վերայ հոգս չեն տարել, որ թարգմանութեան խմբագրությունը յայնձուած լինէր մեր յայտնի արեւելագէտներից մէկին: Այն ժամանակ գիրքը կլինէր գիտութեան վերջին խօսքը: Սակայն, կրկնում ենք, այժմեան իսկ ձեւով, նա Հայաստանի մասին ուղևոր գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ կբռնի»:

Л. М. МЕЛИКСЕТЬ -БЕКОВЪ . РОДСТВО ГРУЗИНЪ СЪ
ИСПАНЦАМИ ПО ДРЕВНИМ ИСТОЧНИКАМ.
Тифлисъ, 1911.¹

Այս վերնագիրը կրող գրքոյկի առիթով «Մշակ»-ի № 166 բանասիրականում պ. Լեւոն Քալանթարը համառօտում է գրքոյկի բովանդակութիւնն ու աւելացնում մի քանի խօսք ազգերի իրար հետ առնչութեան մասին: Ուստի եւ կարիք չենք տեսնում նոյնը երկրորդել ընդարձակօրէն:

Համառօտ ասենք. գրքոյկի նպատակն է ապացուցանել, որ թէեւ հնումն Սպանիան էլ, Վրաստանն էլ Իբերիա, Իվերիա էին կոչւում, սակայն, բացի անուանական նոյնութիւնից, այդ երկու ազգերի մէջ չկայ ցեղական կամ լեզուական ոչ մի առնչութիւն:

Գրքոյկի մեջ² հայերիս համար հետաքրքիր է Մար-Աբաս-Կատինայի միջոցաւ Աբիւղենոսից առած աւանդութիւնը, որ Մովսէս Խորենացին պատմում է³, եւ որ պ. Մելիքսէթ-Բէկեանը այսպէս է առաջ բերում. «Մեծագոր Նաբուգոդոնոսորը հօրազոյն էր լիբիական Հերքիւլէսից: Զօրք ժողովելով յարձակում է իբերացիների վերայ, աւերում է, նուաճում է նրանց իւր իշխանութեան տակ եւ նրանց մի մասն էլ դուրս է հանում ու բնակեցնում Պոնտոսի ծովի աջ ափին արեւմտեան կողմը»:

Ապա հեղինակը պարզում է, որ թէեւ Մովսէս Խորենացին եւ նրանից յետոյ եղող հայ պատմիչները՝ Ստեփաննոս Տարոնեցի եւ Վարդան Բարձրբերդցի, Նաբուգոդոնոսորի Իբերիայի վերայ արշաւանքի վէպը վերագրում են Աբիւղենոսին, սակայն վէպի առաջին աւանդողը Մեգասթենէսն (Μεγασθένης) է, եւ Աբիւղենոսը միայն կրկնում է այն: Յունական բնագրում ասուած է. Μεγασθένης δέ φησι, Ναβουκοδρόσορον... «Մեգասթենէս ասէ. Նաբուգոդոնոսորը...»: Թարգմանիչը, հաւանօրէն, չհասկանալով, թէ Մեգասթենէսը յատուկ անուն է, թարգմանել է որպէս ածական անուն՝ ծագած յոյն μέγας բառից, որ «մեծ», «զօրեղ», «կարօղ» է նշանակում, որից եւ Μεγασθηνές-ը թարգմանութեան մէջ դարձել է «մեծագոր» եւ այսպէս ըմբռնելով՝ յիշեալ բառը յարադրուել է մօտիկ եղած Նաբուգոդոնոսոր անունին, իսկ հետեւանքը եղել է այն, ինչ որ պէտք էր, այն է. «Աբիւղենոսը ճառում է. Մեգասթենէսը ասում է (որ) Նաբուգոդոնոսորը...», այլ բոլորովին այլ բան, այն է. «Աբիւղենոսը վիպում է, (թէ) «մեծագոր Նաբուգոդոնոսորը»:

1 «Արարատ», 1911, էջ 706-707: Հրատարակւած է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրւած է Յ. Ա. Ե.:

2 Меликсет-Бекон к. М., Родство грузин с испанцами, сс. 23-27.

3 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. 8:

Ուրեմն, խորենացու մէջ հետեւեալ պարբերութիւնը. «որպէս Աբիւղենոս պատմէ՝ այսպէս ասելով. մեծագորն Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն...», պէտք է ուղղել «որպէս Աբիւղենոս պատմէ՝ այսպէս ասելով. Մեգասթենէս ասէ. Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն...»:

ՍԱՔԱԶԻՍԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՌ ԶԱՅՍ՝

Գիտութիւնների Կայսերական ձեմարանը 1911 թ. հրատարակել է ակադեմիկ պ. Ն. Մառի «Бог Σαβάζιος у армянъ» = «Սաբազիոս Աստուած առ Հայս» վերնագրով լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնը, որ զեկուցուած է նոյն ձեմարանի պատմական-բանասիրական բաժնում տարւոյս ապրիլի 27-ին²:

Կամենալով «Արարատ»-ի ընթերցողներին ծանօթացնել այդ ուսումնասիրութեան հետ՝ թարգմանաբար հրատարակում ենք կարեւոր կէտերն ու եզրակացութիւնը:

Ըստ Tomaschek-ի՝ գրում է պ. Մառը, փոխգիական Σαβάζιος-ի եօթն ձեւեր կան, այն է. Σάβαζιος, Σεβάζιος, Σεβάδιος, Σενάδιος, Σαβάζιος, Σαοάζιος, Σαάζιος: Նոյն հետազոտողի կարծիքով փոխգիական աստուածը, որին առաջին անգամ յիշում է Արիստոփանը, կայսրների ժամանակ թրակիա էլ անցաւ: Կան բանասէրներ էլ՝ ինչպէս Kretschmer, որոնք համարում են, որ Սաբազիոս-ը Եւրոպայից է մուծուել Փոքր- Ասիա:

Պ. Ն. Մառը երկու կողմի կարծիքներն ու նրանց լեզուաբանական վերլուծութիւնները մէջ բերելով՝ ասում է, որ Tomaschek-ի եւ Kretschmer-ի հետազոտութիւնները միայն մի բան են լիովին հաստատում՝ դրանք հաւասարապէս ապացուցանում են Սաբազիոս[94] (Σαβαζιος) աստուծո անուան լեզուաբանական մեկնութեան դժուարութիւնը հնդեւրոպական տեսակէտով, եւ Սաբազիոս անունի ծագման խնդիրը համարելով չլուծուած՝ աւելացնում է. «Մենք այժմ կիսուենք ոչ թէ բառի ծագման մասին, այլ թէ այդ տերմինը հայերն էլ ունեն, իհարկէ ըստ օրինի, փոփոխուած, եւ այն էլ՝ շատ փոխուած ձեւերով: Կուլտուրական-պատմական տեսակէտից կարեւոր է արդէն այն, որ այդ տերմինի կիրառութիւնը հայերի մէջ առաջ է բերում նոր, շատ կարեւոր ապացուցութիւն յօգուտ այն հաւաստիքների, թէ հայերը փոխգացիների ցեղակից են»:

Յենուելով մի քանի աւանդութիւնների վերայ՝ հիմք կայ կարծելու, որ հնդեւրոպական արմէնները ծագել են փոխգիացիներից: Մեր տեսութեամբ, իհարկէ, ոչ բոլորը, այլ միայն հնդեւրոպական տարրի արմէնները, որոնք արիական-պատմական Արմէնիայի (Հայաստանի) բնակչութեան

1 «Արարատ», 1911, էջ 794-799: Հրատարակւած է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրւած է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Март Н., Бог Σαβάζιος у армянъ. Известия Императорской Академии Наук, 1911, сс. 760-778.

լրութեան մէջ նորակազմ արմէնների ու հայերի՝ այդ երկու գլխաւոր տիպերի հիմքն են կազմում:

Եթէ Սաբազիոս (Σαβάζιος) տերմինի ծագումը պարզուած լինէր, ապաքէն մենք կարող կլինէինք յայտնել, որ Սաբազիոսը հնդեւրոպական Արմենիա-Հայաստանի աստուածն էր, ինչպէս եւ յաբեթական Արմենիա-Հայաստանը կարող էր ունենալ իւր յատուկ աստուածը, օրինակ՝ կերպ (*kerp*)¹ եւ այն էլ ոչ մէկ: Սակայն դեռ պարզուած չէ Սաբազիոսի հնդեւրոպական ծագումը եւ հիմք էլ չկայ կարծելու, թէ այն Մակեդոնիայից է մուծուել Փոքր-Ասիա եւ ոչ ընդհակառակն՝ Փոքր-Ասիայից Մակեդոնիա եւ կամ ինչպէս լեզուաբանական տուեալները ցոյց կտան՝ Հայաստանից, այսինքն՝ յաբեթական աշխարհի միջավայրից: Հետեւաբար, կարելի է հարց տալ, թէ Սաբազիոսը յաբեթական ծագման տերմին չէ՞ արդեօք:

Եթէ Սաբազիոս տերմինը Թրակիայից էլ մուծուած լինի Փոքր-Ասիա եւ այնտեղից Հայաստան, դարձեալ կարելի է նրան յաբեթական ծագումն վերագրել:

Հայերի մօտ Սաբազիոս (Σαβάζιος) տերմինը միշտ էլ՝ մինչեւ անգամ քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ եւս, պահպանուել է եւ հանդէս է գալիս բարբառային բազմազան կերպարանափոխութիւններով, որոնք մերձենում են երկու, եթէ ոչ երեք հիմնական տերմիններին, աւելի ճիշտ, սկզբնատիպերին. 1. Սաբած (*Sabat*) 2. Սաբաց (*Sabaθ*) «Ցոյց տուած երկու սկզբնատիպերը ըստ հայ եւ արմէն լեզուների հնչիւնների, որ համեմատաբար նման է յաբեթական հնչիւնին, վերջում կցելով մէկը՝ խուլ ծ-տ, միւսը միջին ց-θ, գտնւում են ձայնական շարժման երկու ծայրերում եւ առաջ են բերում անխուսափելի երրորդ տիպը՝ ձ-d հնչիւնը: Երկու տեսակի մէջ էլ այս ձեւը հանդիսանում է թրակո-փոիւզիական արտադրութիւն (Σαβάζιος, Sabadius), բայց եւ այն օտար չէ հայկականին:

Սկզբնական ձեւերի հետեւորդ պատմութիւնը Հայաստանի առմամբ կապ ունի հայ եւ արմէն հնչիւնի հիմնական երեք օրէնքների հետ.

Ա. Նախ, նախատիպերը բառի սկզբում ենթարկուել են տեղափոխութեան օրէնքին, օրինակ՝ Սաբած (*Sabat* > ասված = *asvat*, փոխ. ասբած *asbat*, բայց բ (b) հնչիւնը մերձելով մունջ ս (s)-ին = ասպած (*asbat*, որը գէթ թունցոց խօսուածքի մէջ արտասանւում է ասբոծ (*asbot*) ասպոծ:

Բ. Երկրորդ սկզբնատիպը միջին ց θ-ով նոյն ժամանակ իւր սովորական տառադարձութեամբ, այն է՝ ց (θ), փոխւում է ը-ի, օրինակ՝ սաբաց = *sabaθ* > (ասվաց = *asvaθ* > ասվար, (ասպաց = *aspaθ*) ասպար = *aspar*,

Գ. Ասբած = *sabat* > սկզբնատիպ սաբածը (*sabat*) բաժանելով կոշտի (ասբած ասբոծ) եւ շրթնային մեղմի (ասված) զուգընթացաբար վերջինիս՝ ծա-

1 Н. Марр. Еще о слове “Челеби”. Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. XX, с. 13.

գել է վ-(v) կիսաձայնի տեղ և (w) թոյլ բաղաձայնի այլազանությունը, եւ այդպէս, u-(s) ձայնաւոր ա (a)-ի եւ կիսաձայն (w)-ի մէջ դարձել է ստ (st):

Այսպէս, ասված-ասուած-ը (asvat||aswat) ասուած (astwat): Տառի վերայ այսպիսի տ յաւելացում նկատելի է հայ բարբառներում, օրինակ՝ Խոսրով-ի, փոխանակ պատահում է Խոստրով¹ 1581 թ. ձեռագրերում եւ արձանագրությունների մէջ՝ Ինչպէս է Հաղբատի առանց թուականի արձանագրությունը, հաւանօրէն ԺԳ. դարի²: Որովհետեւ հայերէնում աստուած բառը պատուով է գրւում, օրինակ Ա ծ, Ա յ եւն., նրա լրիւ արտայայտությունը, որ հայ (hañ) գրչութեան մէջ կոչւում է աստուած (աղաւաղ ընթերցմամբ՝ աստրւած, փոխանակ՝ աստված) դիւրաւ կարելի է մեկնել որպէս պայմանական, որ կապ ունի հայ (hañ) գրչութեան անկատարութեան հետ, յատկապէս կոչտ վ հնչիւնը անմիջապէս բաղաձայնի փոխանցելիս, սակայն այս ուղղագրական թերութեան մէջ, իմ կարծիքով, կայ հնչիւնական մի առանձնություն, որ բնորոշում է հայ (hañ) բարբառը: Ներկայ հանգամանքում հայ (hañ) լեզուն կարող է իւրացրած լինել բառը նոր փոփոխութեամբ, որը լիովին մերձենում է յունական Սաովա՛զիոս (Σαουάζιος) ձեւին, որը ինչպէս ցոյց է տալիս Kretschmer-ը, հաստատում է իսկական բնագրով: Ըստ այսմ, հայկական (hañckii) աստուած ձեւը կարող է ծագած լինել նախատիպ սաուած-saowat-ից (յոյն-saowadioc) ասուած-ի միջոցաւ: Այո՛, արմենական բարբառներում էլ հետաքրքիր է, որ Ս. կրկնակ ստ դարձնելը յատուկ էր միայն որոշ բարբառներին, յայտնի չըլանում, եւ պէտք է կարծել՝ ստացել էր արտակարգ նշանակություն: Պէտք է ենթադրել, որ ընդհանրապէս ասված=տուած, փոխ. ասուած, նոյնպէս ասֆած, եւ ասբած, փոխ. ասպած եւ ասբոծ ձեւերը, որ մերձենում են սաբած սկզբնատպին, եւ կազմում էին արմենական լեզուի առանձնությունը, իսկ ասվար փոխ. ասպար ձեւը, որ մերձենում է սաբաթ-սաբաց sabaթ- (< sabaթ. սկզբնատիպ պատկանում է իսկ հայ (hañ) բարբառին: Յօգուտ վերջին ենթադրություն կարելի է դիւրաւ շահագործել եւ այն, որ ասվար եւ ասպար այլազանությունները պահպանում են այն բարբառների եւ խօսուածքների մէջ, որոնք աւելի մերձ են հայկական (hañ) լեզուին: Սակայն, վճռել այդ խնդիրը հայ բարբառների այժմեան ուսումնասիրություն հափով՝ վաղաժամ է:

Այլազանությունը (ծ՞) հնչիւնով ինչպէս փոխաբանական-թրակական յարանուանություններում հանդիսանում են աստոծ-astod՝, թիֆլիսեցոյ

1 Թօփչեան Յակոբ, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի: Մասն Բ.: Վաղարշապատ, 1900, եր. 52:

2 Զալալեանց Սարգիս, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մաս Ա.: Թիֆլիս, 1842, եր. 63: Հայ մի քանի գաւառներում սովորաբար գործ են ածում էպետ, էպետ, էնպետ, Զ. Թարղ:

աստուճ-astud” ձեւով: Այդ ձեւերը կարող են առաջ եկած լինել աստուճ-astwad” փոխ. ասւաճ-aswad ձեւի միջոցաւ, որ յարաբերում է նախատիպ սավաճ-savad ձեւին: Եթէ դրանց մէջ նոյն օրէնքին համեմատ ծ (t) ձ (ծ”) չէ հնչուել:

Հետաքրքիր է, որ ասվար եւ ասպար ձեւերը Աստուած նշանակութեամբ պահուել են խոյեցոց ու մոկացոց բարբառների մէջ՝ աստուածածին, որ հայերէն սովորաբար աստված-ա-ծին է հնչում բարդ բառում, որ հայերէն (hañ) դարձել է աստուած ա-ծին astowat-a-tin: Մոկաց բարբառով նոյն բառը հնչում է ասպարածին, եւ այդ հանդիպում է «Դաւիթ եւ Մհեր» ժողովրդական վիպերգի «Մարութայ բաճր ասպարածին» նախադասութեան մէջ: Նոյն վիպերգի մէջ ասվարածին ձեւն էլ է պատահում, որով բառը ընդունել է ոչ միայն արմեն առողանութեան ստկրկնատառը, այլեւ ստացել է հաւանօրէն գրական ձեւի ազդեցութեան տակ, թէ՛ մոկացոց բարբառում եւ թէ՛ գրի առնողի գրչի տակ, աստուարածին ուղղագրութիւնը: Ուրիշ տեղերում էլ պատահում է այդ ձեւը¹: Ի դէպ, ասվար-ա-ծին ձեւը յատուկ է ոչ միայն մոկացոց, այլեւ խոյեցոց բարբառին: Այս իւր ենթադրութիւնը հիմնում է Ն. Մառը խոյեցիների ծննդեան հետեւեալ երգի վերայ, որ գրի է առել իւր ունկնդիր ուսանող Աշխ. Քալանթարեանը սալմաստցի ուսանող Ս. Աւագեանի թելադրութեամբ:

Թաղա՞ խաց ի, խոտ ի կա՞լի:
Ելէք ըշկացէք էն դոր ի կա՞լի:
Երեք ծիավոր էկավ.
Մէյն էր Հիսոս, մէյն էս Քրիստոս,
Մէյն էր անձէն ասվարածին:
Ընենք տարով, էջնենք ծորով:
Քրիստոս էկավ խաղար պարով
Քրիստոս, աման, չարըս տանես,
պարին (sic) բէրես:

Ասվարածին ձեւը, սուրմալուեցի Աւետ. Ահարոնեանի եւ ապարանցի Յովհ. Սաղաթէլեանի բերանացի հաղորդածի վերայ հիմնուելով սովորական է խոյից գաղթած Սուրմալուի եւ Թուրքիայից ու Պարսկաստանից գաղթած Ապարանի հայ բնակիչների բոլոր շրջաններում:

Մի ուրիշ հետաքրքիր ձեւը պահուած է գէյթունցիների խօսուածքի մէջ ա-ի տեղ ո բարբառային ասբոծ, ասպոծ հնչմամբ, ինչպէս պարզ Աստուած, նոյնպէս եւ բարդ ասբոծին բառերում, իսկ Վանայ բարբառում կայ եւ ա ձայնաւորով նախատիպը-ասպած², որից եւ ասպածածին:

1 Հայկունի Ս., Ժողովրդական վէպ եւ հեքիաթ, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», 1901, 3տ. Բ.:

2 Լալաեան Ե., Սասնա տուն, «Ազգագրական Հանդէս», 1910, գիրք 20, էջեր 62, 78:

Շատ հետաքրքիր է, գալառաբարբառներում ասած ձևեր, որ ակնհայտ ապացուցանում է, թե բառը մի որեւէ շրջանի հայ ժողովրդի սեպհականութիւնն է, աստված, սեռ. աստծու, հայ բարբառին յատուկ ստերկեակ տառերով, կան եւ ասված, ասւած, սեռ. ասծու, ասսու, այսինքն տ-ն ս-ի փոխուած: Բալուի բարբառում ասսու էլ է հնչւում, թէեւ այստեղ ուղղական հոլովում երկրորդ ս-ն ֆ է փոխւում, որը, ի դէպ, դարձեալ հաստատում է ասված, ասւած հիշիւնների գոյութիւնը: Յ հայերէնում կարող էր առաջ գալ անմիջապէս ւ-ից: Ինչ բարբառից էլ որ ծագելիս լինի, կենդանի խօսուածքի մէջ սեռ. հոլովը ասծու-astu է, եւ առայժմ դժուար է ասել, միշտ էլ ասծու փոխ. աստըծ-ու՝ ասուծու-ի միջոցաւ առաջ է գալիս ասված, փոխ. ասւած ձևից: Գուցէ մի քանի բարբառներում նրան պէտք է մերձեցնել ասած ձևին, որը նախապէս բոլորովին կորցրել է վ հնչիւնը: Վճիռը կախուած է միեւնոյն բառի միւս կրճատ ձևերից, միշտ երկու ուղղութեամբ, երբ արմատից մնում է կամ աս, որից եւ ասու՝ մոկացոց բարբառում սեռ. հոլով, Ասատուր կամ ծ, որից ծատուր: Երկու դէպքում էլ փոխանակ Ասվածատուրի կամ հայկական (հայ) փոխադրութեամբ՝ Աստուածատուրի: Նոյն բառի ուրիշ կրճատ յայտնի նոր ձևերից մեր համար արժէք ունի այն, որ յայտնի է Խօյի բարբառի կողմնակի հոլովների ձևերով - սեռ. աստ-ու, բաց. աստ-էն, եւ աստ-մէն, գործ. աստ-ով: Կրկնուղ աստ ապացուցանում է տ-ի հետ տեղի ունեցած երբեմն այլազանութիւնը, որ ուղ. (ասծ) մերձենում է ասվատ-ին/ասւատ ասւտ-ի միջոցաւ<ասուտ/|աստ-ին, թէեւ այժմ նոյն են բարբառը ուղղ. ասված է: Մոկաց առածները¹ նոյն արմատն են երեւան հանում տրակ. հոլ. աստ-ուն, բայց բերանացի գրականութեան այլ դէպքերում սովորական ձևերն են. ուղ. (հայկական-հայերէն) աստուած, բացառական, երբեմն՝ աստծուց: Կրճատ ձևերում վերջին վանկը կորցնելով այլազանութիւններից կան եւ ասպար եւ ասվար, որոնք առնչութիւն ունեն նախատիպ սաբաց-ի sabaթ-ի հետ: Այս այլազանութիւնները հասել են մեզ սահուն յառաջխաղացութեամբ միայն բարդ բառի կազմով: Այլազանութիւնները ինքնըստինքեան ժամանակի ընթացքի հետ պէտք է ենթարկուէին նոր փոփոխութեան: Այդ այլազանութիւնները անկորուստ պահող բարբառները կորցնում են ր, նախապէս մեղմացնելով եւ յ դարձնելով: Այսպէս օրինակ, մոկաց բարբառում ունենք թափվի, իտու, իբի, ձի, մի, էսու, էնու, խամա, փշում, փոխանակ՝ թափվիր, իտուր, իբիր, (հայ-հայ-երբեր), ձիր (ձեր), միր (մեր), էսուր, էնուր, խամար (համար), փշուրմի: Հետեւաբար, ասպար եւ ասվար-ից պէտք է (ասպայ եւ ասվայ-ի միջոցաւ) ստացած լինեն ասպա եւ ասվա: Այս նորաձեւութիւնները, յիշաւի, պահպանուել են, բայց, այս նուագ Ասպատուր եւ ասվատուր անունի կազմի մէջ»:

1 Տե՛ս՝ Յովսէփեան Գարեգին, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս, 1892:

Մենք համարեա բառացի թարգմանութեամբ մէջ բերինք պ. Ն. Մառի Սաբազիոս (Σαβαΐτης) բառի մասին տեսութեան գլխաւոր կէտերը եւ վերջացնում ենք մեր մատենախօսութիւնը յարգելի ճեմարանական ուսուցչապետի ճիւղագրական տախտակը եւս դնելով:

Л. М. МЕЛИКСЕТЬ-БЕКОВЪ. АРМЯНСКІЯ ДРЕВНОСТИ
В АККЕРМАНЕ (въ Бессарабіи). Тифлисъ, 1911.¹

Պ. Լ. Մ. Մելիքսէթ-Բէկովը այս գրքոյկով գալիս է համառօտապէս պատմելու Ակքիրմանի հայ գաղթականութեան անցեալն ու ներկան:

Ակքիրմանը յունաց տիրապետութեան ժամանակ կոչուում էր Թիրաս, գինուացիների ժամանակ՝ Մոնկաստրօ, սլաւեանների ժամանակ՝ Բելգորոդ, Թուրքիայի տիրապետութեան ժամանակ՝ Ակքերման, այժմ՝ Ակքիրման, որ Բելգորոդի թարգմանութիւն է՝ Սպիտակ քաղաք նշանակութեամբ:

Պ. Մելիքսէթ-Բէկովը դատելով նորագոյն աղբիւրներից՝ կարծում է, որ հայերը գաղթեցին Ակքիրման Փոքր-Ասիայից եւ Կ. Պօլսի հարեւան տեղերից ժ. դարում:

Հայ պատմիչների ասելով՝ հայերի գաղթականութիւնը դէպի Խրիմ, Մոլտավիա եւ Լեհաստան տեղի է ունեցել ժԱ. դարում, երբ որ սելջուկեան թուրքերը նուաճեցին Անին, եւ աւելի սաստկացաւ ժԲ. դարում: Այս գաղթականութեան կենդրոններն էին Ակքիրմանը, Թէոդոսիան, Սուդակը եւլն.:

Հայերը շատ վաղուց վաճառականական յարաբերութեան մէջ էին Ռուսաստանի, Բիւզանդիայի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի եւ շատ հեռաւոր ազգերի հետ: Իրանց յատուկ եռանդի եւ աչալըջութեան շնորհիւ նրանք ամեն տեղ լաւ ընդունելութիւն էին գտնում, եւ Աղէքսանդր կայսրը թոյլ տուեց հայերին պարապել վաճառականութեամբ ու արհեստներով Քիչնեւ, Օրհէյ եւ Խօթին քաղաքներում:

Հայերը Խրիմում այնքան շատացել էին ժԵ. դարում, որ 1455 թ. սեպտեմբերի 6-ին գինուական մի վճուի մէջ ասուած է. «Այս երկիրը մեծ մասամբ բռնուած է հայերով, որոնք մեր հաւատարիմ եւ ազնիւ վաճառականներն են»: Այս գովելի յատկութիւնը մասամբ վերաբերում է Ակքիրմանի հայերին էլ: Գիւրբեր դը Լաննուա (1399-1450 թթ.) ցոյց է տալիս իւր ուղեգրութեան մէջ, որ «Մոնկաստրօում կամ Բելգորոդում (Ակքիրմանում) ապրում էին գինուացիք, վալախներ եւ հայեր»: Բացի ուրիշ ապացոյցներից, հայ եկեղեցու հարաւային որմի վերայ կայ մի արձանագրութիւն՝ 1446 թ. Ք.: Բազմաթիւ տապանաքարերը ժԵ. դարից ցոյց են տալիս, որ Ակքիրմանում բազմաթիւ հայ վաճառականներ կային:

¹ «Արարատ», 1911, էջ 879-881: Հրատարակւած է «Մատենադարան» խորագրի ներքո: Ստորագրւած է Յուսիկ Արքեպս.:

Հայք քաղաքի հետ միասին անցել են զանազան պետութիւնների ձեռքը: Վերջապէս, Ալէքսանդր I-ի կայսրութեան ժամանակ ընդունեցին ռուսաց հպատակութիւն: Յայտնի է, որ թուրքաց տիրապետութեան ժամանակ Եկատերինէ կայսրուհու հրամանով հայերը Պօտեմկինից հրավէր ստացան գաղթել ռուսաց սահմանը եւ բնակուել Գրիգորիոպօլում:

Եկատերինօպօլի նահանգապետի մի գրութիւնից, որ 1722 թ. ուղղուած է իշխան Պ. Ա. Զուբովին, իմանում ենք, թէ Գրիգորիոպօլ գաղթող հայ ակթիրմանցիները ինչով էին պարապում եւ ինչ ստացուածներ ունէին: Նրանք թողել էին իրանց տներն ու խաղողի 316 այգիները, որոնք կիսագին՝ 37.550 ռուբլու արժէին, չյիշելով իրանց տները, եւ յանձն էին առնում բաւականա՛յլ, եթէ ստանային միայն իրանց այգիների կէս գինը: Նոյն նահանգապետը մի այլ տեղում յիշում է, որ հայերի բաւական մասն էլ պարապում է անասնապահութեամբ ու երկրագործութեամբ, բայց բոլորն էլ, առանց բացառութեան, հակամէտ են այգեգործութեան եւ պարտիզպանութեան:

Ուրեմն, Ակթիրմանի հայերը պարապում էին վաճառականութեամբ, արհեստներով, այգեգործութեամբ, պարտիզպանութեամբ եւ անասնապահութեամբ:

Բժշկեան Մինաս Վարդապետը իւր «Ճանապարհորդութեան» մէջ, որ տպուած է Վենետիկում¹, յայտնում է, որ Ակթիրմանում 150 տուն կար, եւ ունէին մի հին եկեղեցի՝ կիսով չափ գետնի մէջ: Երեք եկեղեցի է եղել Ակթիրմանում, մէկը՝ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման, մէկը՝ Ս. Օգոստինոսի եւ մէկը՝ Ս. Յովհան Աստուածաբանի: Վերջին երկուքը այժմ գոյութիւն չունեն: Կայ եւ մի մատուռ Ս. Գէորգի անուամբ Շաբօ գիւղում: Չորս եկեղեցիների գոյութիւնը արդէն ապացուցանում է, որ հայք Ակթիրմանում բազմաթիւ էին եւ բարեկեաց: Երբեմն չորս ծխական համայնք կազմող Ակթիրմանը 1792-1830 թթ. նուազելով՝ հասաւ 150 տան, եւ երեք եկեղեցու տեղ մնաց մէկը՝ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցին, իսկ այժմ Ակթիրմանում կան միայն 100 տուն, եւ պատկանում են Նախիջեւան-Բեսարաբիայի հայ թեմին:

Հայերը Ակթիրմանում գինուացոց օրից կոչւում են «Հերմէն» (hermins) կամ «Ժերմէն» (germins): Այդ կոչումն սլաւոնական ծագումն ունի: Մոլդավացոց գրքերում հայերը կոչւում են «Արմենէ»: Բացի այս, պ. Մելիքսէթ-Բէկովը Ակթիրմանում շատ անգամ լսել է հայերի վերաբերութեամբ մականուն «Ջալդօս», թէ որտեղից եւ ինչպէս կարող էր սարքուել այդպիսի կոչումն՝ չգիտէ: Ակթիրմանի՝ հայերի մասին այս հա-

1 Բժշկեան Մինաս, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս քնակեալս ի հայկազեանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին: Վենետիկ, 1830, եր. 317:

մառօտ տեղեկութիւնները տալուց յետոյ պ. Մելիքսէթ-Բէկովը անցնում է արձանագրութիւններին, որոնք մեծ մասամբ ժէ. եւ ժԼ. դարերին են պատկանում ու թուով 38 հատ են: Արձանագրութիւնները փորուած են քարերի վերայ երկաթագրով, յաճախ պատահում են փակագրեր եւ պատուով գրուած բառեր՝ ինչպէս Ա. Ծ. Յս եւլն.: Արձանագրութիւնների լեզուն աղճատ գրաբար է: Տարեթուերը հայկական են:

Ակքիրմանը որպէս հայաբնակ վայր հրապուրել է հեռաւոր հայերին եւ գաղթականների մէջ աչքի են ընկնում այդպիսի պանդուխտ հայերի տապանազրեր:

ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆԻԻԹԵՐԻՑ¹

Изъ Матеріалов для исторіи армянъ на юге Россіи. Одесса, 1911.
Отдельный оттискъ из XXIX тома. “Записокъ Императорскаго
Одесскаго Общества Исторіи и Древностей”.

Պ. Լ. Մ. Մելիքսէթ-Բէկովը գեղեցիկ միտք է յղացել ուսներէն
գրուածքներով ծանօթացնել ուսն հասարակութեանը Հարաւային Ռու-
սաստանի Հայ գաղթականութեան անցեալին ու ներկային:

Այս ուղղութեամբ Ակքիրմանի եւ Խրիմի Հայերի անցեալի եւ ներկա-
յի մասին համառօտ տեսութիւնը հրատարակելուց յետոյ այժմ տալիս է
վերեւ յիշուած վերնագիրը կրող մի գրքոյկ եւս 14 մեծադիր երեսներով,
որի գլխակարգութիւններն են.

Ա. Նովորոսիայի եւ Բեսարաբիայի Հայ լուսաւորչական առաջնորդ-
ներ,

Բ. Բուդաղի Հայերէն արձանագրութեան քարը,

Գ. Օդեսայի Հայ եկեղեցին,

Դ. Օդեսայի Պատմութեան եւ Հնութեան Կայսերական ընկերութեան
մատենադարանի ձեռագրերից.

1. Հայերի խնդիրները Վ. Ս. Պօպովին (В. С. Попову),

2. Հայերի գաղթականութեան (1779 թ.) գործը:

Ա.

«Նովորոսիայի եւ Բեսարաբիայի Հայ լուսաւորչական առաջնորդներ»
վերնագրով գլխում պ. Մելիքսէթ-Բէկով աղբիւր ունի. 1. Հանգուցեալ
Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի յօդուածը², որ համարում է ոչ լիովին ճիշտ, 2.
Քիչնեւի կոնսիստորիայի հաղորդած տեղեկութիւնները, 3. Իւր ունեցած
փաստերը: Այդ աղբիւրների համեմատ համառօտում է Բեսարաբիայի
առաջնորդութեան ու առաջնորդների պատմութիւնը ըստ այսմ:

Թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Բեսարաբիան, Մոլդովիան,
Վալախիան եւ այլ տեղերը կազմում էին միասին մի առանձին թեմ: Այդ

1 «Արարատ», 1912, էջ 63-75: Հրատարակված է «Մատենախօսական» խորագրի ներքո:
Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

2 Օդեսայի Պատմութեան եւ Հնութեան Կայսերական ընկերութեան 9-րդ հատոր, 1875թ.,
մասն Բ., էր. 315-316:

ժամանակ Ռուսաստանի իշխանութեան տակ եղած միւս գաղութները միասին կազմում էին մի այլ թեմ, որի առաջնորդը մինչեւ 1800 թ. էր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը, որ ընտրուեց կաթողիկոս, բայց չօծուած՝ վախճանուեց:

Երբ Բեսարաբիան միանում է Ռուսաստանին (1812 թ.), թեմական առաջնորդներն էին Բեսարաբիայում՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեանը, իսկ Ռուսաստանում՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ներսիսեանը: Մօտաւորապէս այդ ժամանակ Ռուսաստանի ընդարձակ թեմը երկուսի բաժանուեց: Առաջին մասը, այն է՝ Նախիջեւանը, Նովորոսիան, Խրիմը, ամբողջ Հարաւ-արեւմուտքը եւ եւրոպական Ռուսաստանի արեւմտեան կողմը ընկաւ Բեսարաբիային եւ կազմուեց Նախիջեւան-Բեսարաբիայի նոր թեմը՝ Քիչնեւում ունենալով առաջնորդական աթոռը, իսկ երկրորդ մասը, այն է՝ Հարաւ-արեւելեան եւ եւրոպական Ռուսաստանի արեւելեան մասը, Սիբիրը եւ Միջին-Ասիական երկրները կազմեցին այլ թեմ, այդ է՝ Աստրախանինը, համանուն քաղաքում ունենալով առաջնորդական աթոռը:

Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ Բեսարաբիայի հայ առաջնորդներն ու կառավարիչներն են.

1. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեան - 1806-1827 թթ., մինչեւ իւր մահը, որ տեղի ունեցաւ Բուքովինայի Սուչավա քաղաքում եւ թաղուեց Հաճկատար Ս. Աստուածածնի վանքում: Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարում է Աստրախանի առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ներսիսեանը (Գառնակերեանց):

2. Ներսէս արքեպիսկոպոս Շահազիզեան-Կամսարական - 1828-1845 թթ.: 1843 թ. ընտրուեց ամենայն հայոց կաթողիկոս եւ 1846 թ. օծուեց՝ կոչուելով Ներսէս Ե.: Տէր Ներսէս կաթողիկոսը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Ներսէս Աշտարակեցի անուամբ, է ամենահամբաւաւոր եւ ժողովրդից սիրուած կաթողիկոսներից մէկը: Նա Թիֆլիզում հիմնել է Ներսիսեան հայ հոգեւոր դպրոցը, որ իւր ժամանակին կրթական մեծ դեր է կատարել, որպէս հայոց մտաւոր եւ բարոյական կեանքի հոսանքի միջավայր: Ներսէս Ե. 1857 թ. վախճանուեց Թիֆլիզում եւ թաղուեց Ս. Էջմիածնում: Ներսէսի Էջմիածին գնալով՝ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարում էին կոնսիստորիայի անդամները:

3. Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան - 1847-1857 թթ., մինչեւ Աստրախանի առաջնորդ նշանակուելը: Նա 1866 թ. վախճանուեց Աստրախանում եւ այնտեղ էլ թաղուեց:

4. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեան (Այվազովսկի) - բարձրագոյն հաստատութեամբ կառավարիչ եղաւ 1857-1866 թթ.: Նա հռչակաւոր

ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկու եղբայրն էր եւ Հայ Եկեղեցու ամենաշնորհալի եւ աւանաւոր հոգեւոր պաշտօնեաներից մէկը, դուրս էր եկել Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնից, հիմնադիր Թէոդոսիայի Խալիպեան միջնակարգ դպրոցի: Յետոյ, եպիսկոպոսական աստիճանում, Ս. Էջմիածնի Սինօդի անդամ եւ Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ: Վախճանուեց Թիֆլիզում եւ այնտեղ էլ վանքի աւագ եկեղեցու բակում թաղուեց:

5. Եղիազար արքեպիսկոպոս Տէր-Կարապետեան - բարձրագույն Հաստատութեամբ կառավարեց թեմը 1865-1867 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Էջմիածնում: Նրանից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարեց Գրիգոր վարդապետ Տէր-Ստեփաննոսեանը:

6. Գէորգ արքեպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան - 1868-1871 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Քիչնեւի առաջնորդական եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ 1871-1877 թթ. թեմը չունեցաւ առաջնորդ եւ ժամանակաւոր կերպով կառավարում էին իրար յաջորդելով Գէորգ վարդապետ Իշխան-Աբամէլիքեան եւ Սարգիս վարդապետ Տէր-Գասպարեանց:

7. Ստեփան վարդապետ Մխիթարեան - բարձրագոյն Հաստատութեամբ կառավարեց թեմը 1877-1879 թթ.:

8. Մակար արքեպիսկոպոս Տէր-Պետրոսեան - 1878-1885 թթ., լինելով նաեւ Սինօդի անդամ (1883 թուից): 1885 թ. ընտրուեց ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Համար երկրորդ թեկնածու եւ Հաստատուեց կաթողիկոս «ըստ կամաց հոգեւորականութեան», օծուեց 1885 թ. Մակար Ա. կոչմամբ, վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Էջմիածնում 1891 թ.: Տէր Մակարի Էջմիածին մեկնելով՝ թեմը ժամանակաւոր կերպով կառավարւում էր կոնսիստորիայի անդամների ձեռքով:

9. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սագինեան - 1887-1889 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Քիչնեւի առաջնորդական եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւոր կերպով կառավարեց Համազասպ վարդապետը, որ այժմ Էջմիածնումն է ապրում:

10. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Աղափիրեան - բարձրագոյն Հաստատուած կառավարիչ թեմի 1891-1894 թթ., յետոյ՝ Ս. Էջմիածնի Սինօդի անդամ, վախճանուեց եւ թաղուեց Էջմիածնում¹:

11. Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան - բարձրագոյն Հաստատուած կառավարիչ թեմի 1884-1897 թթ. (ուղիղ 1895-1898 թթ.): Յետոյ կարգուեց Էջմիածնի Սինօդի անդամ, եպիսկոպոսի եւ արքեպիսկոպոսի աստիճանում՝ Երեւանի թեմի կառավարիչ. այժմ Էջմիածնի Սինօդի անդամ է (երկրորդ անգամ):

¹ Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեանը վերադառնալով Ս. Էջմիածին կարգուեց իւր ցանկութեան համեմատ Ագուլիսի Ս. Թոմայի վանքի վանահայր, ուր եւ վախճանուեց ու թաղուեց 1897թ.: Մենք նոյնութեամբ առաջ բերելով պ. Սելիքսէթ-Բէկովի առաջնորդների ցանկը՝ հարկ համարեցինք թեթեւ վրիպումները ուղղել:

12. Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուդաւերդեան - Թեմի այժմեան առաջնորդ: Երեւանի Թեմի կառավարիչն էր մինչեւ 1899 թ., երբ տեղափոխուեց Քիչնեւի Թեմը:

Բ.

ԲՈՒԴԱՂԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐԸ

Ակքիրմանի հայոց Երեմիա քահանայ Ապրիլեանը, 1910 թ. ամառը Բեսարաբիայի Բուդաղ աւանին այցելելիս, մի գերմանացու այգում տեսել է մի քար՝ հայերէն արձանագրութեամբ, որ վերաբերում է ԺԸ. դարին:

Այդ արձանագրութեան քարը սպիտակ մարմար է՝ մօտ մի խորանարդ արշին մեծութեամբ: Քարի երեսին նկատուում են զանազան տեսակ քանդականկարներ, իսկ երկու միմեանց հակառակ կողմերին՝ հայերէն գլխատառերով այս արձանագրութիւնն է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՔԻԼԵՅԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ՄԵԼՔՈՆԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԹՎԻՆ 1214 ԱՊՐԻԼԻ 7-ԻՆ:

Քելի գիւղաքաղաքը գտնուում է Ակքիրմանի եւ Իզմայիլի գաւառների սահմանում Դոնի Քիլիեան բազուկի մօտ: Քիլին ամենեւին առնչութիւն չունի Փոքր-Ասիայի Կիլիկիայի հետ, ուր հայերը երբեմն ունէին առանձին Կիլիկեան թագաւորութիւն, ուր այժմ գտնուում է Կիլիկիայի կաթոլիկոսութեան աթոռը Սիս քաղաքում:

Այս արձանագրութիւնը ուշադրութեան արժանի է տիրացու Մելքոնի Քիլեցի մակդիրով: Եթէ Քիլիում եկեղեցի չլինէր, չէր էլ կարող քիլեցի տիրացու լինել: Հետեւաբար, գոնէ արձանագրութեան ցոյց տուած 1765 թ. պէտք է լինէր Քիլիում հայ եկեղեցի՝ ծխերով: Եւ յիշուի, թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Քիլիում կային հայ, հրէայ, մուղալան բնակիչներ, բայց Քիլին Ռուսաստանի հետ միացուելուց յետոյ բնակիչների մեծագոյն մասը բաղկացաւ վելիկորօսներից ու մալօրօսներից: Հայ կաթոլիկ Մինաս վարդապետ Բժշկեանը, որ այցելել է Քիլին ԺԹ. դարի սկզբին, ցոյց է տալիս, որ «առաջ այստեղ եղել է շատ հայ, նրանք ունեցել են Ս. Աստուածածնի անունով եկեղեցի, բայց շատերը տեղափոխուել են Գրիգորիոսյոյ», որ, ինչպէս յայտնի է, հիմնուել է 1792 թ., Ակքիրմանի, Իզմայիլի, Քիլիի եւ Կառլանի հայ գաղթականների ձեռքով: Բացի այս, Քիլիի պրաւօսլաւ աւագ եկեղեցում մինչեւ այս ժամանակ պահպանւում էին մի քանի հայ արձանագրութիւններ՝ փորագրուած քարէ սալերի վերայ զանազան թուականներով (ԺԷ. – ԺԸ. դարեր), որոնց մասին յիշում է Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսկին, Խ. Քիւլնուկ-Յովհաննիսեանը: Այս ամենից հետո՛ւմ է, որ անկասկած Քիլիւում եղել է հայ եկեղեցի, որը

բացի թողի է եղել հայերի դաղթելովը եկատարին է Մեծի սկզբնաւորած Գրիգորիոսի քաղաքը: Ըստ այսմ, պարզ է, որ Քիլիի հայ եկեղեցին պէտք է, որ 1792 թ. յետոյ կործանուած ու անհետացած լինի:

Գ.

ՕՂԵՍՍԱՅԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայ կաթողիկ վարդապետ Մինաս Բժշկեանը, որ ԺԹ. դարի սկզբին այցելել է Օղեսսային՝ այսպէս է նկարագրում այնտեղի հայերի դրութիւնը.

«Հայերը ապրում են քաղաքի հարաւային կողմում, եւ 30 ընտանիքից աւելի են: Գաղթել են Գրիգորիոսից: Չունեն առանձին եկեղեցի, եւ ժամերգութիւնը կատարում են տներում»: Ուրեմն, Օղեսսայի հայք ԺԹ. դարի սկզբում հունէին եկեղեցի: Օղեսսայի եկեղեցու աւագ քահանայ Գրիգոր Խորասանջեանը ասում է.

«Այժմեան եկեղեցին առաջ աղօթատուն էր, որը հետզհետէ մեծանալով, յատկապէս մայեօր Նազվալովի 1880 թ. 8 000 ռուբլի նուիրաբերութեամբ ստացաւ տեւքը, որ այժմ ունի»¹:

Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուան եւ գտնւում է Բեսարաբիայի հայ թեմում:

Արեւմտեան դռան բարաւորի վերայ ներսի կողմից կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Օգնականութեամբ Աստուծոյ, կառուցաւ զանգակատունս Օղեսսայի Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյս հայոց արդեամբք գերազնիւ հայազգի մայօր Թումայի Նազվալեանցի, յամի Տեառն 1884 եւ յազգական 1333»:

Օղեսսայի հայ եկեղեցին իւր հիմնարկութեան օրից սկսած ունեցել է հետեւեալ քահանաները.

1. Յովհաննէս աւագ քհնյ. Թաթսիզեան - վախճանուած 1908 թ. օգոստոսին:

2. Գրիգոր աւագ քհնյ. Խորասանջեանց - վախճանուած 1910 թ. նոյեմբերին, որից յետոյ ժամանակաւորապէս պաշտօնաւարեց Հին-Խրիմի քահանայ Հ. Քէշիշեանը:

3. Գրիգոր (ուղիղ Յովհաննէս) քահանայ Չուբարեանը ընտրուեց ծխական ժողովով եւ հաստատուեց թեմական առաջնորդից ու կառավարութիւնից այս 1911 թ.:

Եկեղեցու երեսփոխանը 25 տարուայ ընթացքում եւ աւելի՝ է Ս. Ասվադուրովը (Սիրական Աստուածատրեանց):

Եկեղեցու մօտ կայ մի դասեան եկեղեցական-ծխական դպրոց եւ հայ աղքատների հոգաբարձութիւն:

1 «Մշակ», 1910, ք. 26:

Դ.

ՕԴԵՍՍԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻՑ

Այս գլխում պ. Լ. Մ. Մելիքսէթ-Բէկովը տալիս է համառօտ տեղեկութիւն Եկատերինէ Բ. Կայսրուհու գործավար, Գաղտնի խորհրդական (Тайный советник) Վասիլիյ Ստեփանովիչ Պօպովի մասին, որը մեծ դեր է խաղացել Ռուսաստանի հարակողման հայերի պատմութեան մէջ: Նա ասում է.

«Վասիլի Ստեփանովիչ Պօպովը միշտ էլ առանձին բարեացակամ վերաբերմունք է ունեցել դէպի հայերը, եւ շատ անգամ է հայոց գործերի համար միջնորդ հանդիսացել Եկատարինէ Մեծի առաջ: Այդ բանում մենք համոզուում ենք այն բազմաթիւ գրաւոր տուեալներով, որոնք պահպանուած են մինչեւ մեր ժամանակը: Վ. Ս. Պօպովի ջերմ վերաբերմունքը դէպի հայերը երեւում է Եկատերինոսյովի նահանգապետ Վ. Վ. Կոխովսկու մի նամակից առ Վասիլիյ Ստեփանովիչը, որի բովանդակութիւնն է. «Ձերդ Գերազանցութեան պատուէրը հայերի վերաբերութեամբ ես կկատարեմ ճշդութեամբ: Ես ոչինչ չեմ խնայի ցոյց տալու նրանց ամեն տեսակ կարեւոր օգնութիւն, նրանց ցանկութիւններին բաւականութիւն տալով՝ համաձայն պետական շահերի: Համարձակում եմ խնդրել, որ նրանց մասին հաճէիք հանգիստ լինել: Երբ այն կողմում լինեմ, նրանք շնորհակալութիւն կմատուցանեն Ձեզ, նրանց մասին Ձեր Գերազանցութեան հոգացողութեան համար»:

Բացի այս, Վ. Ս. Պօպովի բարեացակամութիւնը առ հայերն նկատուում է եւ այն երկու փաստաթղթերի մէջ, որոնց պատճենները պահուում են Օդեսսայի Պատմութեան եւ հնութեան կայսերական ընկերութեան ձեռագրերի մատենադարանի հաւաքածոյում *in folio* II 29, 63 v. 310-312 v.:

Այս փաստաթղթերը երկու խնդիրներ են, որ Նոր-Նախիջ-անի հայերը մատուցել են Վ. Ս. Պօպովին: Առաջին թուղթը աղերսագրի բնոյթ ունի, որով Նախիջ-անի հայերը, ցոյց տալով իրանց կարիքները, աղերսում են բաւարարել նրանց: Երկրորդ փաստաթուղթը ուղերձի բնոյթ ունի, որով նոյն հայերը յայտնում են Վ. Ս. Պօպովին շնորհակալութիւն նրա հոգածութեան եւ հովանաւորութեան համար եւ հայցում են նրա միջնորդութիւնը Բարձրագոյն Իշխանութեան առաջ հայերի մասին: Այս նախաբանից յետոյ պ. Մելիքսէթ-Բէկովը դնում է յիշեալ փաստաթղթերը իրանց ուղղագրութեամբ, եւ որ մենք հայ թարգմանութեամբ մէջ ենք բերում:

1.

Ա.

«Ձերդ Գերազանցութիւն, ողորմած Տէր, Վասիլիյ Ստեփանովիչ. Նախիջեւանի Հասարակութեան ժողովուրդը, որ հեծում է թշուառութեան լծի տակ, անընդհատ արտայայտելով իւր սրտագին կարեկցութեան զգացմունքը աղքատներին բաւարարելու եւ յանձանձելու առիթով նրա վերայ ծանրացած պետական հարկի մասին, չէր դադարում իւր աղերսանքները անելու մեզ արուած բարիքների պատճառ հանգուցեալ վսեմափայլ իշխանին (խօսքը Պօտեմկինի մասին է), որ մատուցում էին նրան Հայոց Յովսէփ սրբազան արքեպիսկոպոսի միջոցով, որը չորս տարուայ ընթացքում մեր ներկայացուցիչների հետ, ինչպէս Ձերդ Գերազանցութեան յայտնի է, միջնորդութիւններ էր անում Նորին Վսեմափայլութեան առաջ: Մարդկութեան այս բարերարը թշուառների թախանձանքի ձայնին ունկնդիր լինելով՝ իւր բերանով տալիս էր մեզ սիրալիր հաւաստիացումներ, իւր ջանքերով Բարձրագոյն Թագուհու աջից ձեռք բերելու, որով լցնում էր բոլոր սրտերը աներկբայ յոյս, բայց երբ նրա կեանքի ճրագը հանգաւ, մենք էլ մնացինք մեր տառապանքի խաւար վայրում, ուր այժմ մեր միակ մխիթարութիւնը Ձեր մարդասէր սիրտն է, որ բորբոքում է ժողովրդի բարօրութեամբ եւ վառում է նրա բարիքի հոգածութեամբ, որով բարեհաճեցիք խոստանալ մեզ ողորմածաբար ներկայացնել եւ ձեռք բերել մեր այն խնդիրների վերաբերութեամբ ողորմած որոշումներ, որ մինչեւ այսօր արժանի չլինելով ունենալ, յիշեցնում ենք: Մեր խնդիրը Նորին Կայսերական Մեծութեանը ամենահպատակօրէն մատուցանելու համար ուղեւորում է Հայոց Յովսէփ սրբազան արքեպիսկոպոսը մեր ընտրուած եւ լիազօրութեամբ պատգամաւոր Պրիմէր Մայեօր եւ նշանակիր (кавалеръ) Աբրահամովի եւ Կարապետ Կարակաչեանի հետ: Ապաւինում եմ Ձեզ՝ մարդկութեան իսկական բարերար, բոլոր հասարակութեան կողմից խոնարհագոյն խնդրով, ողորմած աչքով նայեցէք այդ խնդրին, գործ դրէք Ձեր ջանքը, որ այս անբաղդներին եւ տրտմութեան խաւարի մէջ նստողներին եւ թշուառութիւններից չազատուածներին լուսաւորի Միապետի բարեհաճութեան պայծառ ճառագայթը, ազատելով մեզ այդպիսի պաշանջներից եւ զեղանի իւր մայրական գթասրտութիւնը մեր միւս խնդիրների վերաբերութեամբ: Ձեր Գերազանցութեան այս բարերարութիւնը կբորբոքէր բոլորի սրտերը յաիւտեանս լինել շնորհապարտ Ձեր բարերարութեան համար, յետ այսօրիկ լինելով խորին անձնանուիրութեամբ»:

Բ.

«Ողորմած Տէր, Վասիլիյ Ստեփանովիչ. Մեր Նախիջևանի Հասարակութիւնը իմացաւ մեր պատգամաւոր Պրիմէր Մայեօր ու նշանակիր Իվան Աբրահամովից մեր Հասարակական գործերի Համար Ձեր ողորմած ջանքերը: Մատուցանում ենք մեր Հանուր եւ խոնարհագոյն շնորհակալութիւնը Ձեր ջանքերի Համար: Բայց ինչպէս այժմ մեր գործերը մօտենում են վախճանին, եւ մնում են, միայն որ Ձերդ Գերազանցութիւնը ներկայացնի մեր մայր Ամենաօգոստափառ Թագուհու ամենագլխած քննութեանը: Եւ դրա Համար էլ ամենախոնարհաբար խնդրում ենք Ձեր Հովանաւորութեամբ ձեռք բերել մեր բոլոր խնդիրների մասին Նորին Կայսերական Մեծութեան ողորմած բարեհաճութիւնները: Այդ բարեհաճութիւնները կլինին Ձեր յաւիտեանական յիշատակը մեր բոլոր Հասարակութեան Համար եւ պարտաւոր կլինենք Ամենաբարձեալի գոհութեան սեղանի առաջ աղօթել Ձեր Գերազանցութեան յարատեւ առողջութեան Համար: Մեր կարիքների մասին այստեղ Համարձակելով մանրամասնօրէն գրել, յանձնարարեցինք Պրիմէր Մայեօր եւ նշանակիր Աբրահամովին ներկայացնելու Ձերդ Գերազանցութեանը, յանուն մեր մայր Նորին Կայսերական Մեծութեան, մեր խնդրի հետ, որը որպէս այստեղի բոլոր Հասարակութեան ընդհանուր ձայն՝ կարժանանայ Ձեր բարձր ուշադրութեանը եւ այդպէս կբաղդաւորի մեզ իւր ողորմած միջնորդութեամբ, բոլորս ամենախոնարհաբար խնդրում ենք, ենթարկելով ընդ սմին Ձեր Գերազանցութեան ողորմած Հովանաւորութեանը այդ շտապ օֆիցների անդուլ ջանքերը, որ Հասարակութեան օգտին գործադրել է 15 տարի շարունակ՝ մեր իշխանաւորը լինելով: Նրա բարի կարգադրութիւնները եւ եռանդուն ծառայութիւնը, յիւրաւի, արժանի են վարձատրութեան, որի մասին մեր բոլոր Հասարակութիւնը իրան պարտաւոր է գտնում մատուցանելու Ձերդ Գերազանցութեան այս ամենախոնարհ խնդիրը:

Ազնուականներից՝ Բոգդան Լազարեւ, Ստեփան Չալօխուշեւ, Նիկիտա Պետրով, Մարտին Իվանով: Քաղաքացիներից՝ Մանուիլ Իվանով, Կարապետ Իվանեսով, Դանիլա Խօջայեւ, Աւագ. (ազգանունը անընթեռնելի): Վաճառականներ՝ Յարութիւն Պօպով, Գասպար Մարգարով, Խաչիրես Պօղոսով, Օվանէս Կոպետլիեւ: Մեջաններից՝ Խաչիկ Պետրոսով, Ղազար Դերկիշկարով, Խաչիրես Պետրոսով, Կիրազոս Արուսթիւնով: Արհեստաւորներից՝ Բաբի Պարսեղով, Ստեփան Սարգիսով, Ագու Ակսենտով, Մագարտիչ Ասվատուրով: 26 Յուլիսի 1793 ամի, Նախիջևան քաղաք»:

2.

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ (1779 թ.) ԳՈՐԾԸ

Օդեսսայի Պատմութեան եւ Հնութեան կայսերական ընկերութեան ձեռագրերի մէջ, ասում է պ. Մելիքսէթ-Բէկովը, երեք փաստաթղթերի պատճէններ էլ կան, որոնք վերաբերում են Հայերի 1779 թ. գաղթականութեան եւ գետեղուած են Ռոստովեան Ս. Դիմիտրի ամրոցի արխիվի *Архивъ крепости Св. Димитрія Ростовскаго*՝ հաւաքածոյի մէջ, in folio II. 28, 62, N 61. v. 197-199.

Այդ փաստաթղթերը Բախմուտի գաւառային դիւանատան գրութիւններն են Ռոստովի ամրոցի աւագ-ամրոցապետ (ober-комендант) Գեներալ Մայեօր Սիմէօն Գրիգորեւիչ Գուրիեւին գրած, Եկատերինուլաւի վերայով Բախմուտ հասած գաղթական Հայերին դէպի Ռոստով ուղարկելիս, այնտեղ բնակեցնելու առիթով:

Առաջին յայտարարութիւն փաստաթուղթը գրուած է 1779 թ. հոկտեմբերի 3-ին № 4044 Եկատերինուլաւի Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Ազարիա եպիսկոպոսի եւ Սիմէօն վարդապետի առաջնորդութեամբ եւ գաղթականների թիւն է արական եւ իգական 603 հոգի:

Երկրորդը գրուած է 1779 թ. հոկտեմբերի 15-ին № 4072, Քէֆէի (Թէոդոսիա) Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Խաչատուր Աբրամովի առաջնորդութեամբ, եւ նրանց թիւն է արական եւ իգական 651 հոգի:

Երրորդը գրուած է 1779 թ. հոկտեմբերի նոյնպէս 15-ին № 4073 Կարասու-Բազարի Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Մելիքսէթ Բեդրոսովի առաջնորդութեամբ, եւ նրանց թիւն էր 1892 հոգի: Բոլոր երեք քաղաքների գաղթականների թիւը միասին 3146 մարդ:

Պ. Լ. Մ. Մելիքսէթ-Բէկովի գրքոյկի բովանդակութիւնը թարգմանաբար մէջ բերինք «Արարատ»-ի ընթերցողների համար՝ համոզուած լինելով, որ մեր գաղթականութեան պատմութիւնը միշտ էլ հետաքրքիր եւ խրատական կարող է լինել մեզ համար:

Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի Հայերի թուի եւ նրանց աճելութեան մասին մի գաղափար տալու համար դնում ենք մի ցուցակ, որ կազմել ենք 1895 թ.՝ առնելով 1879 եւ 1894 թուականները: Ընթերցողները այդ երկու թուականների համեմատութեամբ կտեսնեն, թէ Հայերը ո՛ր աճում են եւ ուր նուազում եւ ապագայում ո՛ր տեղի Հայերին ինչ ելք է վիճակուած:

№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879			Ըստ ցուցակի 1894		
			Տունք	Արակ.	Իգակ.	Տունք	Արակ.	Իգակ.
1.	Ս. Պետերբուրգ	Ս. Կատարինէ } գերեզմանոցի }	72	132	120	-	350	150
2.	Մոսկուա	Վերափոխմ. } Ս. Ածածնի } Ս. Յարուլթիւն } Ս. Խաչի }	51	158	115	-	300	200
3.	Խարկով	Աղօթատուն	21	40	17	}	100	110
4.	Կիւեւ	Աղօթատուն	8	69	40			
5.	Պոլտավա	Աղօթատուն	6	7	2			
6.	Բօլգրադ	Աղօթատուն	2	2	4			
7.	Քիչնեւ	Ս. Աստուածածին	104	200	221	75	180	124
8.	Նիմօրէն գ.	Ս. Աստուածածին	-	-	-	5	11	14
9.	Բուզէշտ գ.	Ս. Աստուածածին	4	16	11	1	2	2
10.	Սադա գ.	Ս. Աստուածածին	-	-	-	3	3	6
11.	Սիօրէն	Ս. Աստուածածին				3	7	5
12.	Օրհէյ	Ս. Աստուածածին	23	53	52	}	130	168
13.	Վաղուլիկայ գ.	Ս. Աստուածածին	6	18	24			
14.	Յիբերիկա գ.	Ս. Աստուածածին	2	3	1			
15.	Բէլց քաղաք	Ս. Աստուածածին	16	36	37			
16.	Գիւղորայք 10	Ս. Աստուածածին	12	39	26			
17.	Սարոկա գաւառ. գիւղորայք 8	Ս. Աստուածածին	10	30	22			
18.	Հօթին քաղաք	Ս. Յովհաննէս	4	12	16		4	8
	ի գաւառին	Ս. Յովհաննէս	1	1	1			
19.	Հնչեշտ գիւղ-աքաղաք Ի շրջակայ 6 գիւղորայս	Ս. Աստուածածին	43	96	83		92	77
		Ս. Աստուածածին	9	16	11			
20.	Աքիւրման քաղաք	Ս. Աստուածածին	160	336	364		218	325
21.	Իգմայիլ քաղաք	Ս. Աստուածածին	29	72	58		46	62
	ԽԵՐՍՈՒՆԻ ԱՆՇԱՆԳ							
22.	Օդեսսա	Ս. Լուսաւորիչ	202	309	276	-	350	420
23.	Գրիգորիոպօլ	Ս. Պօղոս-Պետրոս	75	179	183			
		Ս. Աստուածածին	41	114	106		128	159

№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879			Ըստ ցուցակի 1894		
			Տունք	Արակ.	Իգակ.	Տունք	Արակ.	Իգակ.
	ՏԱՌԻԿԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳ							
24.	Սիմֆերոպոլ	Ս. Աստուածածին	224	480	568	205	470	523
25.	Խարսուբազար	Ս. Աստուածածին	104	262	248	90	179	214
	ի գիւղորայս	Ս. Աստուածածին	17	62	44			
26.	Մելիտոպոլ	Ս. Աւետման					152	125
27.	Օրբազար	Ս. Աստուածածին	91	211	252		100	115
28.	Բախչիսարայ	?	6	13	14		14	11
29.	Եալթա		7	18	17	-	-	-
	Օտարականք		-	16	-	-	-	-
30.	Սեւաստոպոլ		8	20	18	-	-	-
31.	Եւպատորիա	Եկեղ.	16	50	58	-	80	58
32.	Հին Խրիմ	Ս. Աստուածածին	81	230	225	-	191	210
33.	Թէոդոսիա	Եկեղեցիք չորս	115	242	247	-	252	262
34.	Նոդայոք	Ս. Աստուածածին	38	92	103	-	85	68
35.	Կերչ	Ս. Հրեշտակապետաց	78	168	163	70	185	152
	ՆԱՀԱՆԳ ԿԱԶԱԿԱՅԻՆ ԴՕՆԻ							
ա.	Ն. Նախիջևան	Ս. Լուսաւորիչ	368	1221	1042	425	-	-
		յօտարութեան	69					
բ.		Ս. Աստուածածին	299			320	-	-
		յօտարութեան	120					
գ.		Ս. Համբարձման	268			315	-	-
		յօտարութեան	42					
դ.		Ս. Նիկողայոս	320	983	865	360	-	-
		յօտարութեան	150					
ե.		Ս. Թեոդորոս	185	536	512	245	-	-
		յօտարութեան	76					
զ.		Ս. Գէորգ	147	386	342	148	-	-
		յօտարութեան	42					
է.		Ս. Յովհաննէս	-	-	-	-	-	-
		Մկրտիչ						
		գերեզմանատուն						
38.	Չալթր գիւղ	Ս. Համբարձման	501	1815	1668	} 800	2458	2205
		Նորեկք	11	32	32			
39.	Թոփաի	Ս. Սարգիս	525	1691	1476	750	2205	2069

№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879			Ըստ ցուցակի 1894		
			Տունք	Արակ.	Իգակ.	Տունք	Արակ.	Իգակ.
42.	Նիովիթա	Ս. Յովհաննէս	145	375	367	166	493	496
43.	Կատարին աւան	Աղօթատուն	-	-	-	25	65	59
44.	Ագարակ առ Ս. Խաչ վանուց չիք տեղեկու- թիւն գլխուց ժողովրդական Հովուէ վա- նահայր:							

Այս թուերը որքան եւ թերի ու պակասաւոր, սակայն մօտաւոր գաղափար են տալիս, թէ Հայք ու՛ր աճում եւ ու՛ր նուազում են: Զգալի նուազումն նկատուում է Բեսարաբիայի, Խերսոնի, Տաւրիկեան նահանգի գաւառական քաղաքներում ու գիւղերում, աճելութիւն՝ մայրաքաղաքներում, կենդրոնական քաղաքներում եւ Նոր Նախիջեւանի գիւղերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Ագաթանգեղոս**, Պատմություն Հայոց: Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց: Տփղիս, 1909:
2. **Ագաթանգեղոս**, Պատմություն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1822, 1824:
3. **Ալիշան Ղեւոնդ**, Այրարատ: Վենետիկ, 1890:
4. **Ալիշան Ղեւոնդ**, Շիրակ: Վենետիկ, 1881:
5. **Ամատունի Սահակ**, Հայոց երեք Աղօթից պահեր եւ ինն Աղօթից ժամեր: Ջուարթնոց եկեղեցւոյ Արեգակնային ժամացոյց: «Արարատ», 1902, էջ 785-807:
6. **Այվազեան Գաբրիէլ**, Նիկոլ եպիսկոպոս եւ պատմութիւն դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսութիւն: Վաղարշապատ, 1877:
7. **Այվազեան Գաբրիէլ**, Ուրուագիծ ոգւոյ եւ ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ: Փարիզ, 1857:
8. **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884, 1896:
9. Աստուածաշունչ: Գիրք Հին եւ նոր Կտակարանաց: Եբրայական եւ յունական բնագրէն թարգմանուած: Կ. Պօլիս, 1873, 1883:
10. **Աւգերեան Մկրտիչ**, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացոյցի եկեղեցւոյն Հայաստանեայց: Հտ. Բ.-ԺԱ.: Վենետիկ, 1811-1814:
11. **Աւետիքեան Գաբրիէլ**, Բացատրութիւն շարականաց: Վենետիկ, 1814:
12. «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1879, 1883, 1884, 1896, 1900, 1901, 1903:
13. **Արծրունի Անդրէաս**, ճանապարհորդութիւն դէպի Ելիսավետաօլի նահանգը: Հրապարակային դասախօսութիւն: Թիֆլիզ, 1883:
14. **Բակուրան**, Ի Տէր հանգ. Մկրտիչ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ: «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-1895, Գիրք Ա., էջ 121-137:
15. **Բասմաջեան Կարապետ**, Ջուարթնոց եկեղեցու բելեռաձեւ արձանագրութիւնը: «Արարատ», 1901, էջ 225-226:
16. Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան: Ս. Էջմիածին, 1836:
17. **Բարսեղեան Գնունի Վանեցի Սարգիս**, Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբ Ս. Գրոց: Վաղարշապատ, 1879:
18. **Բժշկեան Մինաս**, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազեանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին: Վենետիկ, 1830:
19. Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ: Պետերբուրգ, 1884:

20. **Գաթրորձեան Յովսէփ**, Հանգանակ Հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի: Քննութիւն հանգանակին ծագման հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննա, 1891:
21. **Գալէնքեարեան Գրիգորիս**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց: Հտ. Ա.: Վիեննա, 1892:
22. **Գարագաշեան Անտոն**, Քննական պատմութիւն Հայոց: Մասն Դ.: Թիֆլիս, 1895:
23. **Գեղամեանց Յովակիմ**, Ախալցխայից մինչեւ Անի: «Փորձ», 1879թ, 12, էջ 106-129, 1880, ք. 4, էջ 56-80, ք. 5, էջ 33-61, ք. 6-7, էջ 50-96, ք. 8-9, էջ 91-128:
24. «Գեղունի», Վենետիկ, 1909, ք. 6:
25. **Գէորգեան Բարդուղիմէոս**, Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ: Հտ. Բ.: Թիֆլիս, 1902:
26. **Գէորգեան Բարդուղիմէոս**, Սուկաւ կամ Սուկաւէտ: «Արարատ», 1906, էջ 127-128:
27. **Գիբներեան Յովհաննէս**, Հարիւր եւ չորս սուրբ պատմութիւն, հաւաքեալ ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց յօգուտ մանկանց: Ի ռուսերէն լեզուէ հայացուց Իսահակ քահ. Սահառունի: Ս. Էջմիածին, 1838:
28. Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալեքսանդրապօլ, 1910:
29. **Երզնկեան Ռոստոմ**, Համառօտութիւն պատմութեան հայոց: Թիֆլիս, 1843:
30. **Երիցեան Աղէքսանդր**, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարուն: Մասն Բ.: Թիֆլիս, 1895:
31. **Ջարբիանալեան Գարեգին**, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ.-ԺԳ. դար): Վենետիկ, 1897:
32. **Ջաքարեայ Սարկաւազ**, Պատմագրութիւն: Հտ. Գ.: Վաղարշապատ, 1870:
33. **Ձենոբ Գլակ**, Պատմութիւն Տարօնոյ: Վենետիկ, 1889:
34. Ձուարթնոց եկեղեցու պեղումները: «Արարատ», 1900, էջ 380-381:
35. **Էբերս Գէորգ**, Մարդ եմ: Թիֆլիս, 1898:
36. Ընդարձակ օրացոյց: Կ. Պօլիս, 1901:
37. **Թօփճեան Յ.**, Ծագումն հայ վանականութեան: «Լոյս», Թիֆլիս, 1905, Ապրիլի 9, Մայիսի 7, 28:
38. **Թօփչեան Յակոբ**, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի: Մասն Բ.: Վաղարշապատ, 1900:
39. **Իզմիրլեան Մատթէոս**, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս: Կ. Պօլիս, 1881:
40. **Ինճիճեան Ղուկաս**, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի: Հտ. Ա.-Գ., Վենետիկ, 1835:
41. **Լալեան Ե.**, Սասնա տուն: «Ազգագրական Հանդէս», 1910, գիրք 20:
42. «Լումա», Թիֆլիս, 1900, 1903:

43. **Խոսրով Անձեւացի**, Մեկնութիւն աղօթից: Կ. Պօլիս, 1730:
44. **Կ. Վ. Ս.**, ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
45. **Կիւմիշխանեցի Մանուէլ**, Պատմութիւն անցից անցելոց Սէվանայ վանուց: Վաղարշապատ, 1871:
46. **Կոստանեանց Կարապետ**, Ս. Լուսաւորչի Աջը: Վաղարշապատ: 1896:
47. **Հայկունի Ս.**, Բագրեւանդ եւ Ջրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա.: Վաղարշապատ, 1894:
48. **Հայկունի Ս.**, Ժողովրդական վէպ եւ հեքիաթ: «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», 1901, Հտ. Բ.:
49. Հայոց նոր վկաները: Հտ. Բ.: Կազմեցին Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան: Վաղարշապատ, 1902:
50. Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Ի պէտս մանկանց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ: Թարգմ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847:
51. Հրաւեր սիրոյ: Բան հրաւեր սիրոյ: Կ. Պօլիս, 1820:
52. **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան: Վենետիկ, 1873:
53. **Ղեւոնդ Երեց**, Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց: Ս. Պետերբուրգ, 1887:
54. Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Հտ. Ա.-Բ.: Երուսաղէմ, 1873:
55. Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1872:
56. **Մարկոսեան Մամբրէ**, Սիաբան եւ նուիրակ Ս. Երուսաղէմի: Նամակ: «Արարատ», 1883, էջ 448-451:
57. **Մարկոսեան Մամբրէ**, Սուրբ Երուսաղէմի հայոց ազգային վանուց մասին տեղեկութիւններ: Ռոստով, 1883:
58. Մաշտոց ձեռագ ի կարգ Դրոշմի:
59. Մաշտոց ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի ըստ ծիսից եւ արարողութեանց Առաքելական եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Վաղարշապատ, 1876:
60. Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց: Վաղարշապատ, 1870:
61. Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց, սարկաւազաց եւ քահանայից: Վաղարշապատ, 1876:
62. Մաշտոց ձեռնադրութեան Քահանայից, Եպիսկոպոսաց եւ Կաթողիկոսի:
63. «Մասիս», Կ. Պօլիս, 1883:
64. **Մխիթարեան Աբէլ**, Դասագիրք քրիստոնէական հաւատոյ աշխարհաբառ ի պէտս ազգային դպրոցաց: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1874:
65. **Մխիթարեան Աբէլ**, ճանապարհորդութիւն յԱնի: Կ. Պօլիս, 1855:
66. **Մխիթարեան Աբէլ**, Պատմական տեղեկութիւնք զհաստատութեան Հռոմոսին վանաց ի Շիրակ: «Արարատ», 1870, էջ 220-222, 244-248, 269-272, 297-302:

67. **Մխիթարեան Աբել**, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874:
68. **Մխիթարեան Աբել**, Պատմութիւն Հռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք: Վաղարշապատ, 1870:
69. **Մխիթարեան Աբել**, Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856:
70. **Մխիթարեան Աբել**, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ. Ստորագրութիւն Եկեղեցեաց ինչ յօտն Արագածու: «Արարատ», 1870, էջ 9-13, 45-47, 121-124 :
71. **Մխիթարեան Աբել**, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870:
72. Մխիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն: Թեոդոսիա, 1863:
73. «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, 1910:
74. **Մովսէս Խորենացի**, Աշխարհացոյց Է. դարու: Ս. Պետերբուրգ, 1877:
75. **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, 1881:
76. **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Հտ. Բ.: Մոսկվա, 1860:
77. **Մովսիսեան Յուսիկ**, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884:
78. **Մսերեան Մսեր**, Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1850, 1859, 1862, 1879, Վաղարշապատ, 1865:
79. **Մսերեան Մսեր**, Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861:
80. **Մսերեան Մսեր**, Քրիստոսապատում, այն է համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865:
81. **Մուրադեան Եղիշէ**, Բաղձալի արշալոյս: «Արարատ», 1906, էջ 380-382:
82. Ձայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգեւորագ պաշտօններգութեամբ ի փառաբանութիւն Աստուծոյ եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Կ. Պօլիս, 1852, 1866, Վաղարշապատ, 1888:
83. Ձայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգեւորագ պաշտօններգութիւն: Յօրինեալք ի սրբոց թարգմանչեաց մերոց եւ ի Սրբոց Շնորհալոյն եւ յայլոց ի փառաբանութիւն Աստուծոյ եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Երուսաղէմ, 1884:
84. **Յովհաննէս Արժիշեցի**, Մեկնութիւն Պատարագի: Կ. Պօլիս, 1717:
85. **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն: Երուսաղէմ, 1843:
86. **Յովսէպոս Փլաբիոս**, Պատմութիւնք յաղագս պատերազմին հրէից ընդ հռովմայեցիս: Էջմիածին, 1787:
87. **Յովսէփեան Գարեգին**, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից: Թիֆլիս, 1892:

88. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Հանդես նոր հայախօսութեան: Մաս Ա.-Բ.: Մոսկվա, 1857:
89. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեան: Մասն Ա.: Քրիստոնէական հաւատի ուսումն, Բ. Քրիստոնէական բարոյականութիւն, Գ. Սուրբ պատմագրութիւն: Մոսկվա, 1853:
90. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ռուս լեզուի: Թիֆլիս, 1871:
91. **Ներսէս Շնորհալի**, Թուրք Ընդհանրական: Վաղարշապատ, 1865:
92. **Շահխաթունեան Յովհաննէս**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ: Հտ. Ա.: Ս. Էջմիածին, 1842:
93. **Չամչեան Միքայէլ**, Պատմութիւն Հայոց: Հտ. Ա.-Գ.: Վենետիկ, 1784-1786:
94. **Չամչեան Միքայէլ**, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Վենետիկ, 1779, 1801, 1831, 1843, 1859, Թիֆլիս, 1826, Մոսկվա, 1859:
95. **Չերազ Մինաս**, Գրական փորձեր: Տաղեր, ճառեր, առածներ, նամակներ, գրադատումներ, Արգոսի խոհեր: Կ. Պոլիս, 1872, 1874, 1877:
96. **Չերքէզեանց Յովսէփ**, Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեան կամ համառօտութիւն սրբազան պատմութեան եւ կրօնագիտութեան: Մոսկվա, 1883:
97. Պատմութիւն Սուրբ Խաչին Հացունեաց, զոր էառ ի Հերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց: «Արարատ», 1888, էջ 399-404:
98. **Պէրպլեան Աւետիս**, Պատմութիւն Հայոց: Սկսեալ ի 1772 ամէ Փրկչին մինչեւ ցամն 1860 հանդերձ կարելոր տեղեկութեամբ եւ ժամանակագրութեամբ երեւելի իրաց: Կ. Պոլիս, 1871:
99. **Ջալալեանց Սարգիս**, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մաս Ա.: Թիֆլիս, 1842:
100. **Սալլանթեանց Միքայէլ**, Քերականութիւն գրաբար լեզուիս հայոց: Հտ. Ա.: Մոսկվա, 1827:
101. **Սամուէլ Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ: Վաղարշապատ, 1893:
102. **Սարգիս Շնորհալի**, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց: Կ. Պոլիս, 1826:
103. **Սարգիսեան Ներսէս**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, 1864:
104. **Սեբէոս**, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ ի սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Միսիթարայ Անեցւոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1897:
105. **Սեդրակեան Արիստակէս**, Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը: Ս. Պետերբուրգ, 1898:
106. **Սիմէօն Երեւանցի**, Ջամբ: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւր շրջակայից Վանօրէիցն: Վաղարշապատ, 1873:

107. **Սիմեոն Երեւանցի**, Տօնացոյց: Հտ. Ա.-Բ.: Ս. Էջմիածին, 1774-1775:
108. **Սիմեոնեանց Պ.**, Սրբազան պատմութիւն Նոր Կտակարանի: Հայ տղայոց եւ աղջկանց համար: Թիֆլիս, Հտ. Ա., 1863, 1872, 1877, Հտ. Բ., 1875, 1877:
109. Սինոդի գործեր, 1843-1845, 1857-1865, 1882, 1891:
110. Սիս եւ կաթողիկոսական ընտրութիւն: «Արարատ», 1884, էջ 185-195:
111. **Ստեփանոս Տարօնացի**, Տիեզերական Պատմութիւն: Ս. Պետերբուրգ, 1885:
112. **Ստեփաննոս Օրբէլեան**, Ողբ ի Կաթողիկէն: Թիֆլիս, 1885:
113. **Ստեփաննոս Օրպէլեան**, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Հտ. Ա.: Փարիզ, 1859:
114. Վարք Սրբոց Հարանց եւ քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց: Հտ. Ա.-Բ.: Վենետիկ, 1855:
115. **Վիրգիլիոս**, Ենեական: Թարգմ. Հ. Եղուարդայ վրդ. Հիւրմիւզեան: Վենետիկ, 1845:
116. **Տէր-Ղեւոնդեանց Նիկողայոս**, Մայրենի լեզու. Այբբենարան եւ սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877, 1878, 1879, 1880:
117. **Տէր-Սինասեան Երուանդ**, Մեր վերջին խօսքը, «Արարատ», 1907, 154-157:
118. **Տէր-Սինասեան Երուանդ**, Պատասխան, «Արարատ», 1907, էջ 150-154:
119. **Տէր-Սկրտչեան Կարապետ**, Դարձեալ Ձուարթնոց եկեղեցին: «Արարատ», 1903, էջ 38-57, 140-150:
120. **Տէր-Սկրտչեան Կ.**, Քարոզեաց յառաքեալսն եւ յոյս յարութեան: «Արարատ», 1902, էջ 113-120:
121. **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ**, Սոկրատայ Պատմութիւն եկեղեցական (անուանեալ Փոքր Սոկրատ) եւ վարք Սրբոյն Սեղբեստրոսի: Վաղարշապատ, 1897:
122. **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ**, Սոկրատայ Աքլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն եւ պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ: Վաղարշապատ, 1897:
123. **Տէր-Յովհաննէսեան Աստուածատուր**, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի: Հտ. Բ.: Երուսաղէմ, 1890:
124. **Տէր-Ստեփաննոսեան Ստեփաննոս**, Սկզբունք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1878, 1880, 1883, 1886:
125. Տօնացոյց Ատենի. Ժամագիրք: Կ. Պօլիս, 1734:
126. **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց: Հատուած Ա.: Վաղարշապատ, 1871:
127. **Փաւստոս Բիւզանդ**, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1832:
128. **Փէշտիմալեան Գրիգոր**, Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Կ. Պօլիս, 1861:
129. **Փիլոն Հեբրայեցի**, ճառք: Յաղագս Հեսսեանց կենաց վարուց իմաստնոց, աստուածային արիւնացն այլաբանութեան երկոտասան ականց, յաղագս քահանայից, բազմին իրաց յաղագս թէ ոչ շնայցես: Վենետիկ, 1892:

130. **Քաջբերունի**, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին: «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, ք. 5, էջ 172-192, ք. 9, էջ 106-123:
131. **Քաջբերունի**, ճանապարհորդական նկատողութիւնք: «Փորձ», Թիֆլիս, 1877, ք. 3, էջ 361-384, ք. 4, էջ 388-406, 1877-78, ք. 2, էջ 330-367, ք. 4, էջ 321-367, 1879, ք. 1, էջ 97-118, ք. 10, էջ 35-53, 1881, ք. 3, էջ 77-91, ք. 4, էջ 79-92, ք. 5-6, էջ 46-62:
132. Քննասէր, Առաքելներից մինչեւ Լուսաւորիչ: «Լուսայ», 1904, Սեպտեմբեր-Յոկտեմբեր, էջ 78-96:
133. “Кавказ”, Тифлис, 1902.
134. **Ковалевский Е., Марков Ев.**, На горах Араратских. (Из поездки студентской экспедиции по Закавказью). Москва, 1889.
135. **Кучук-Иоаннесов Христофор**. Армянская надпись в Теодосии. Симферополь, 1910.
136. **Кучук-Иоаннесов Христофор**. Армянская надпись из Карасубазара. Симферополь, 1910.
137. **Линч Г. Ф. Б.** Армения. Путевые очерки и этюды. Перевод с английского Ел. Джунковской. Т. 1. Русские провинции. Т. 2. Турецкие провинции.- Тифлис, 1910.
138. **Марр Н.** Бог Сабазис у армян. Известия Императорской Академии Наук, 1911, сс. 760-778.
139. **Марр Н.** Еще о слове “Челеби”. Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. XX.
140. **Мар Н.** Из поездки на Афон, “Журнал Министерства народного просвещения”, 1899, ч. СССXXII, N 3, отд. 2.
141. **Меликсет-Беков к. М.** Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии). Тифлис, 1911.
142. **Меликсет-Беков к. М.** Из материалов для истории армян на юге России. Одесса, 1911. Отдельный оттиск из XXIX тома “Записок Императорского Одесского Общества Истории и Древностей”.
143. **Меликсет-Беков к. М.** Родство грузин с испанцами по древним источникам. Тифлис, 1911.
144. **Робертсон Джеймс**. История Христианской Церкви от апостольского века до наших дней. Т. 1. С. Петербург, 1890.
145. **Тер Мовсесян М.** Раскопки развалин церкви Св. Григория близ Эчмиадзина. “Известия С. Петербургской Императорской Археологической Комиссии”, Выпуск VII, С. Петербург, 1903.
146. **Фаррар**. Жизнь и Труды Святых Отцов и Учителей Церкви. С. Петербург, 1891.
147. “Христианское чтение”, 1898, т. ССVI, ч. 1.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ Բարձրագույն կարգադրություն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան: Էջմիածին, 1836:
2. Արդարադատութեան նախարարութիւն - ռուսերեն:
3. Պետական խորհրդական - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
4. Կոլեգիական պաշտոնյա - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
5. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ապրել է 1770-1857 թթ. - 87 տարի:
6. Նկատի ունի 1885-1891թթ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա. Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյանին:
7. Բեհբուջի Բարսեղ Հովսեփի (1791-1858): Իշխան, հետեւագործի գեներալ: 1830-38 թթ. եղել է Հայկական մարզի կառավարիչ:
8. Բառացի՝ տիրոջ ստակոյ խորհրդական - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
9. Բառացի՝ նահապետի քարտուղար - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
10. Իսկական պետական խորհրդական:
11. Բառացի՝ Կոլեգիական խորհրդական - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
12. Բառացի՝ Արքունի խորհրդական - հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
13. Պասկելիչ Իվան Ֆեոդորի (1782-1856): Երեւանյան կոմս (1828), գեներալ-ֆելդմարշալ, ստորագրել է Թուրքմենչայի հաշտութեան պայմանագիրը:
14. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1872: Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Հտ. Ա.-Բ.: Երուսաղէմ, 1873: Զայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգեւորական պաշտօններգութեամբ ի փառաբանութիւն Աստուծոյ եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Կ. Պոլիս, 1852, 1866, Վաղարշապատ, 1888: Զայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգեւորական պաշտօններգութիւն: Յօրինեալք ի սրբոց թարգմանչեաց մերոց եւ ի Սրբոց Շնորհալուոյն եւ յայլոց ի փառաբանութիւն Աստուծոյ եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Երուսաղէմ, 1884:
15. Թամազ-Ղուլի խան Նադիր շահ կառավարել է 1736-1747թթ.:

16. Վերստը ռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 1,06680 կմ:
17. Սաժենը ռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 2,13360 մ:
18. Արշինը ռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 0,711200 մ:
19. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Մուրադեան Եղիշէ Ժ. վրդ., Բաղձալի արշալոյս: «Արարատ», 1906, էջ 380-382:
20. Գեւորգ Ա. Բյուրականցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 792-795 թթ.:
21. Հովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 898-929 թթ.:
22. Հովսեփ Ա. Դվնեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 788-790 թթ.: Հարուն իբն Մահդի էլ Ռաշիդը Աբբասյան խալիֆա է եղել 786-809 թթ.:
23. Առապար - քարոտ կամ դժվարոտ տեղ:
24. Կոմիտաս Ա. Աղցեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 615-628 թթ.:
25. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները: «Արարատ», 1900, էջ 380-381:
26. Վերչոկը ռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 4,44500 սմ: ԱՀ
27. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Բասմաջեան Կարապետ, Զուարթնոց եկեղեցու բեւեռաձեւ արձանագրութիւնը: «Արարատ», 1901, էջ 225-226:
28. Կոտուրլին տեղադրվում է Հրազդանի (Իլդարունի) հովտում, Էջմիածնի եւ Երեւանի միջեւ, Զվարթնոցի շրջակայքում:
29. Ներսէս Գ. Տայեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 641-661 թթ.:
30. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Ամատունի Սահակ վրդ., Հայոց երեք Աղօթից պահեր եւ ինն Աղօթից ժամեր: Զուարթնոց եկեղեցւոյ Արեգակնային ժամացոյց: «Արարատ», 1902, էջ 785-807:
31. Մովսես Կաղանկատվացին 7-րդ, իսկ Մովսես Դասխուրանցին 10-րդ դարի պատմիչներ են:
32. Այս գործը հրատարակվել է նաեւ առանձին գրքով: Տես՝ Յուսիկ Եպիսկոպոս, Ա. Հայրապետական Աթոռի մասին Համառոտ տեսութիւն: Բ. Թուղթ Սիմէոնի Սոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի Կաթողիկոս: Վաղարշապատ, 1904:
33. Նկատի ունի հետեւյալ աշխատութիւնը՝ Тер Морсесян М., Раскопки развалин церкви Св. Григория близ Эчмиадзина. "Известия С. Петербургской Императорской Археологической Комиссии", Выпуск VII, С. Петербург, 1903.
34. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Տէր-Մկրտչեան Կարապետ, Դարձեալ Զուարթնոց եկեղեցին: «Արարատ», 1903, էջ 38-57, 140-150:
35. Այս ժամանակաշրջանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ են եղել՝ Ստեփաննոս Բ. Ռչտունի (929-930), Թեոդորոս Ա. Ռչտունի (930-941), Եղիշե Ա. Ռչտունի (941-946), Անանիա Ա. Մոկացի (946-968):
36. Այս ժամանակաշրջանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ են եղել՝ Վահան Ա. Սյունեցի (968-969), Ստեփաննոս Գ. Սեւանցի (969-972), Խաչիկ Արշարունի (973-992), Սարգիս Ա. Սեւանցի (992-1019):

37. Մովսես Գ. Տաթևեացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1629-1632 թթ., իսկ Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցին՝ 1632-1655 թթ.:
38. Նկատի ունի Կիլիկիոյ Սիմեոն Բ. Սեբաստացի (1633-1648) եւ Ամենայն Հայոց Սիմեոն Ա. Երեւանցի (1763-1780) Կաթողիկոսներին:
39. Ներսես Սեբաստացին Կիլիկիոյ կաթողիկոս է եղել 1648-1654 թթ.:
40. Աստվածատուր Տարոնեցին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1645-1664, 1665-1666 թթ.:
41. Պողոս Թագթազյան Պրուսացին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1863-1869 թթ.:
42. Նկատի ունի՝ Մաշտոց ձեռնագրութեան եպիսկոպոսի ըստ ծիսից եւ արարողութեանց Առաքելական եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց՝ Վաղարշապատ, 1876:
43. Նկատի ունի հետեւյալ հրապարակումը՝ Սիւ եւ կաթողիկոսական ընտրութիւն: «Արարատ», 1884, էջ 185-195:
44. Մանրամասն տես՝ Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ: Անթիլիաս, 1990, էջ 481-672, 1269-1353:
45. Նկատի ունի հետեւյալ հոդւածը՝ Բակուրյան, Ի Տէր Հանգ. Մկրտիչ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ: «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-1895, Գիրք Ա., էջ 121-137:
46. Բակուրյանը Վահան Քյուրքճյանն է: Ա. Հ.:
47. «Թռչնիկ Պէգասեան»-ը հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1863-1866 թթ.:
48. «Թուղթ»-ը «Արարատ»-ում հրատարակվել է 5-ական տողերի համարակալված կարգով, ինչը հասկանալիորեն ներկա տպագրութեան ժամանակ հնարավոր չի եղել պահպանել: Այսուհանդերձ, Հոսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի կողմից մեջբերված Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի օրինակի տարբերակները չեն նույնացնում հրատարակվում են՝ տողատակերում ըստ վերոնշյալ 5-ական բաժանման: Միաժամանակ, ներկա տպագրութիւնը համապատասխանեցվել է դրան: Ընթերցողի գործը դյուրացնելու նպատակով Հոսիկ Տեր-Մովսիսյանի կազմած ծանոթագրութիւնները տեղադրվել են համապատասխան էջերի տողատակերում: Այս «Թուղթ»-ը հրատարակվել է նաեւ առանձին գրքով: Տես՝ Յոսիկ Եպիսկոպոս, Ա. Հայրապետական Աթոռի մասին: Համառօտ տեսութիւն: Բ. Թուղթ Սիմէօնի Սոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս էջմիածնի կաթողիկոս: Վաղարշապատ, 1904: Այս «Թուղթ»-ի Հոսիկ Տեր-Մովսիսյանին անձանոթ այլ հրատարակութիւնը տես՝ «Թուղթ ի Տանէն Կիլիկիոյ Տ. Սիմէօնի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ի պատասխան Տ. Փիլիպպոսի Կաթողիկոսի Վաղարշապատու», «Արեւելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1890, Հոկտեմբեր, էջ 471-476, Նոյեմբեր, էջ 517-524, Դեկտեմբեր, էջ 568-571: Հարցի մասին մանրամասն տես նաեւ՝ Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 1215-1252:
49. Նկատի ունի իր հետեւյալ հոդւածը՝ Երեք ձեռագիր մատենաներ եւ հայ կաթողիկոսների միութեան խնդիրը: «Արարատ», 1900, էջ 209-223:

50. Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիրը երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1715-1749թթ.:
51. Այս գործը հրատարակվել է նաև առանձին գրքով: Տես՝ Յուսիկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ եւ վանականութիւն: Վաղարշապատ, 1906:
52. Քննասերը Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանյանն է: Ա.
53. Հայ-ավետարանականը էմմանուել Փիրբուղդյանն է, իսկ հայ-կաթողիկ ծածկանունով կարող էին հանդես գալ հետեւյալ անձինք՝ Պողոս Դիւանյանց, Մ. Աղաբաբայանց եւ Օ. Հակոբյան:
54. Անտոն Հասունյանը (1809-1884) ուսանել է Հռոմի Պրոպագանդայի դպրոցում, եղել կաթողիկ հայերի պատրիարք եւ կաթողիկոս: Ողջ գործունեութեան ընթացքում Հռոմի պապերի աջակցութեամբ նպատակադրված պայքարել է Հայ Առաքելական եկեղեցու դեմ, միաժամանակ ձգտելով բոլորովին ուժացնել կաթողիկ հայերին:
55. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Երզնկեան Ռոստոմ բեկ, Համառօտութիւն պատմութեան հայոց: Թիֆլիս, 1843: Գիբնեբեան Յովհաննէս, Հարիւր եւ չորս սուրբ պատմութիւն, հաւաքեալ ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց յօդուտ մանկանց: Ի ռուսերէն լեզուէ հայացուց Իսահակ քահ. Սահառունի: Ս. Էջմիածին, 1838: Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Թարգմ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847: Մսերեան Մսեր, Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1850, 1859, 1862, 1879, Վաղարշապատ, 1865: Քրիստոսապատում, այն է Համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865: Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861: Չամչեան Միքայէլ, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Վենետիկ, 1779, 1801, 1831, 1843, 1859, Թիֆլիս, 1826, Կալկաթա, 1830, Շուշի, 1833, 1859, Մոսկվա, 1859: Սալլանթեանց Միքայէլ, Քերականութիւն գրաբար լեզուիս հայոց: Հտ. Ա.: Մոսկվա, 1827:
56. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Տէր-Ղեւոնդեանց Նիկողայոս, Մայրենի լեզու. Այբբենարան եւ սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877-1880:
57. Այս թվականի դրութեամբ հիշյալ թեմաների վերաբերյալ հրատարակված էին օրինակ հետեւյալ դասագրքերը՝ Ա. Ազգային պատմութիւն - Սէթեան Եփրեմ, Պատմութիւն հայոց: Վենետիկ, 1839, 1843: Երզնկեան Ռոստոմ բեկ, Համառօտութիւն պատմութեան հայոց: Թիֆլիս, 1843: Համառօտ պատմութիւն հայոց: Վենետիկ, 1848: Թերճիմանեան Համազասպ, Համառօտ պատմութիւն հայոց: Վենետիկ, 1848: Սալլանթեանց Միքայէլ, Համառօտ ժամանակագրական պատմութիւն հայոց: Յառաջին ամէ Փրկչին մերոյ մինչ ց1836: Զմիւռնիա, 1865: Սուրէնեան Ա., Նոր դասագիրք ազգային պատմութեան: Կ. Պոլիս, 1871: Գափամաճեան Մինաս, Դասագիրք հայ ազգային պատմութեան ի պէտս ազգային վարժարանաց: Հտ. Ա.-Բ.: Կ. Պոլիս, 1879, 1880: Զօլագեան Մկրտիչ, Դասագիրք ազգային պատմութեան

Հայոց: Սկսեալ ի Հայկայ մինչ ի թուականն Քրիստոսի 1879: Կ. Պոլիս, 1879: Բ. Աշխարհագրութիւն - Առձեռն աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1861: Աշխարհագրութիւն Համուս քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1861: Եազըճեան Ստեփաննոս, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Վենետիկ, 1840, 1847, 1860, 1866: Արիշան Ղեւոնդ, Քաղաքական աշխարհագրութիւն: Վենետիկ, 1853: Ծաղիկեան Մեսրոպ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Վիեննա, 1857: Քաջունի Մանուէլ, Աշխարհագրութիւն Հին եւ նոր Հայաստանեայց: Վենետիկ, 1857: Գալֆայեան Ամբրոսիոս, Աշխարհագրութիւն: Թէոդոսիա, 1860: Միքայէլեան Սիմէօն, Համառօտ աշխարհագրութիւն քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1864, 1866, 1869, 1873: Գալստեան Յովհաննէս, Համառօտ աշխարհագրութիւն քաղաքական: Թէոդոսիա, 1865: Գարագաշեան Անտոն, Աշխարհագրութիւն Համառօտ քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1866, 1873, 1878, Աշխարհագրութիւն ուսումնական կամ տիեզերագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1880: Կակոսեան Մանուկ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1868: Առանձար Մ., Համառօտ աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1872: Ասլանեան Ա., Նոր աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1873: Դասագիրք բաղդատական աշխարհագրութեան: Վաղարշապատ, 1873: Խապայեան Սահակ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Երուսաղէմ, 1874: Փալաքաշեան, Աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1880: Գ. Մայրենի լեզվի քերականութիւն - Տէր-Յարութիւնեան Մեսրոպ, Քերականութիւն Համառօտ: Կ. Պոլիս, 1808, 1826: Աւետիքեան Գաբրիէլ, Քերականութիւն Հայկական: Վենետիկ, 1815: Չալըխեանց Վրթման, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի: Վիեննա, 1827, 1837, 1844, 1848: Փէշտիմալճեան Գրիգոր, Քերական լեզուագիտութեան: Կ. Պոլիս, 1827: Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի: Կ. Պոլիս, 1829, 1835, 1845: Ներսիսեան Պօղոս, Համառօտութիւն Հայկական քերականութեան: Շուշի, 1829: Դուռն քերականութեան Հայկազեան լեզուի: Վենետիկ, 1833, 1849: Հիւրմիւզեան Եղուարդ, Քերականութիւն գործնական: Վենետիկ, 1836: Տէր-Յովհաննէս Խաչատուր, Համառօտ Հայկազեան քերականութեան: Շուշի, 1839: Աղայեանց Յովհաննէս, Քերականութիւն Հայկական լեզուի: Մոսկվա, 1839: Արզանեանց Յակոբ, Արզանեանց Դաւիթ, Քերականութիւն Հայ: Թիֆլիս, 1840: Պօղոսեան Մարգուէ, Հայկական քերականութիւն: Կ. Պոլիս, 1843: Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի: Մոսկվա, 1846: Բագրատունի Արսէն, Տարբեր Հայերէն քերականութեան: Վենետիկ, 1848: Փափազեան Ստեփան, Դասագիրք քերականութեան Հայ գրաբար եւ աշխարհաբար լեզուաց: Կ. Պոլիս, 1860: Դասագիրք քերականութեան Հայերէն լեզուի: Կ. Պոլիս, 1861, 1871: Նոր դասագիրք քերականութեան: Կ. Պոլիս, 1868: Գնունի Բարսեղեան Սարգիս, Քերականութիւն դիւր ուսանելոյ: Վան, 1865: Տէր-Ղեւոնդեանց Նիկողայոս, Մայրենի լեզու. Այբբենարան եւ սկզբնական ընթերցարան: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877-1880: Բացատրութիւն մայրենի լեզուի: Թիֆլիս, 1878: Գարագաշեան Անտոն, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն Հայերէն: Կ. Պոլիս, 1873, է. տիպ, 1878: Գործնական քերականութիւն Հայ լեզուի: Դ. տիպ: Կ. Պոլիս, 1880:

58. Երզնկյան Եզնիկ (1852-1919): 1871 թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, 1873 թ. Գեւորգ Դ-ի հրավերով եկել է Գեւորգյան ճեմարան՝ Ն. Թաշճյանից ձայնագրություն սովորելու: Այն ավարտել է 1874 թ. եւ ձեռնադրվել, 18 տարի եղել է Ներսիսյան եւ Գայանյան դպրոցների ձայնագրության ուսուցիչ, 1906-1910 թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Հովիվ», ապա մինչեւ 1917 թ. «Հովիտ» կրոնական շաբաթաթերթերը: Հեղինակ է հետեւյալ դասագրքերի՝ 1. Հայկական ձայնագրութեան դասագիրք: Հտ. Ա.: Թիֆլիս, 1876, 2. Դասագիրք Հայկական ձայնագրութեան: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1880, 1887, 3. Ձայնագրեալ մանկական երգարան: Վաղարշապատ, 1880, 4. Ձայնագրեալ ազգային երգարան: Վաղարշապատ, 1882, 5. Մանկական երգարան: Թիֆլիս, 1889, 6. Դասագիրք կրօնի քրիստոնէական ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1898-1900:
59. Թաշճյան Նիկողայոս (1841-1885): 1861 թ. եղբոր՝ Հակոբիկի հետ հրատարակել է «Նվազ օսմանյան» կիսամսյան, Գաբրիել Երանյանի հետ՝ «Քնար Հայկական» երաժշտական հանդեսը, 1863 թ. Վարդան Փափագյանի եւ Տիգրան Զուխաճյանի հետ՝ «Օսմանյան երաժշտություն» հանդեսը, 1871 թ. Գեւորգ Դ-ի հրավերով Գեւորգյան ճեմարանում երաժշտություն է դասավանդել, ուր նրան աշակերտել է Մ. Եկմալյանը: Հեղինակ է հետեւյալ դասագրքերի՝ 1. Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց: Վաղարշապատ, 1874, 2. Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի: Վաղարշապատ, 1874, 3. Ձայնագրեալ քաղուածք օրհնութեանց հետեւակք օրհնութեանց տէրունական տօնից այլ եւ այլ կարգ հանգստեան եւ անդաստանի շարականաց ի լրումն ձայնքաղի: Վաղարշապատ, 1882:
60. Փափագյան Ստեփան (1840-1888) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: Եղել է Գում-Գաբուի Պեղճյան վարժարանի տեսուչ, 1863-1867 թթ. հրատարակել է «Ժամանակ» հանդեսը, մշակել արեւմտահայ ազգային վարժարանների ընդհանուր կանոնադրությունը, կազմել «Գավառահայ հարստահարությունների տեղեկագիր»-ը:
61. Մանգինյան Ստեփաննոս Ավագ Քահանա (1816-1876): Ավարտելով Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը՝ 1838 թ.-ից աշխատել է տեղի ուսուց լեզվի եւ վայելչագրության ուսուցիչ: 1858-1862 թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը, 1866 թ.՝ «Գարուն» ամսագիրը: Հեղինակ է հետեւյալ գրքի՝ Համառօտ եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870:
62. Արծրունի Անդրեաս (1847-1898): Գրիգոր Արծրունու կրտսեր եղբայրը: Ղ. Ալիշանից սովորել է Հայերեն: Պետերբուրգի ԳԱ անդամ: Նկատի ունի նրա հետեւյալ գիրքը՝ Ճանապարհորդութիւն դէպի Ելիսավետպօլի նահանգը: Հրապարակային դասախօսութիւն: Թիֆլիս, 1883:
63. Հայկունի (Ճիգմեճյան) Արմենակ (1835-1866): Մեծ աղմուկ է բարձրացրել նրա «Գաղտնիք կղերականության» գրքույկը, ուր քննադատել է հայ հոգեւորականությունը:

64. Փափստոսը Բաֆիի ծածկանունն է:
65. Սիմեոնյանց Պետրոս (1830-1911) - հասարակական գործիչ, խմբագիր, մանկավարժ: Աշխատել է Ներսիսյան դպրոցում, 1863-86 թթ. խմբագրել է «Մեղու Հայաստանի», 1888-91 թթ.՝ «Արարատ» հանդեսները: Հեղինակ է հետեւյալ գրքերի՝ Սրբազան պատմութիւն Նոր Կտակարանի: Թիֆլիս, Հտ. Ա., 1863, 1872, 1877, 1879, Հտ. Բ., 1875, 1877, 1881; Դասագիրք ընդհանուր պատմութեան: Հտ. Ա.-Բ.: Թիֆլիս, 1867:
66. Մկրտիչ Քեֆսիգյան Մարաշցի (1818, Մարաշ-8.11.1894, Ադանա): Կրթիկիո կաթողիկոս 1871 թ. նոյեմբերի 28-ից: 1845 թ. մայիսի 2-ին Սսում ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա դարձել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց Միաբանության անդամ: Հեռացվելով՝ նշանակվել է Դամասկոսի տեսուչ, ուր կրկին շարունակելով իր նախկին կեցվածքը՝ կաթողիկ դառնալու սպառնալիքով ապաստանել է տեղի ֆրանսիական հյուպատոսարանում: 1856 թ. վերջնականապես վտարվել է Ս. Հակոբյանց Միաբանությունից: 1858-1864 թթ. եղել է Գաղատիա-Յոզկաթի թեմի առաջնորդ, ուր թողել է «արծաթասիրության եւ գեղծարարության խորունկ հետքեր»: 1860 թ. յունիսի 2-ին Ս. Էջմիածնում Մատթէոս Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, ստացել Արքության պատիվ: 1864-1866 թթ. եղել է Եգիպտոսի փոխանորդական առաջնորդ, 1870-1871 թթ. Հալէպի թեմի առաջնորդ:
67. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Մարկոսեան Մամբրէ, Միաբան եւ նուիրակ Ս. Երուսաղէմի: Նամակ: «Արարատ», 1883, էջ 448-451:
68. Եսայի Թալասցին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1864-1885 թթ., իսկ Իգնատիոս Գաբումաճյան Կոստանդնուպոլսեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք՝ 1869 թ.:
69. Սերվիլէ-Վիչենյան Սերովբե (22.11.1815, Կ. Պոլիս-02.10.1897, Կ. Պոլիս) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ: 1846-1876 թթ. ուսուցիչ է աշխատել Կ. Պոլսի Բարձրագոյն բժշկական դպրոցում, եղել դատական բժշկութեան առաջին պրոֆեսորը:
70. Հովհաննես Զմյուռնիացին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1850-1860 թթ.:
71. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ 1. Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեան: Մասն Ա.: Քրիստոնէական հաւատի ուսումն, Բ. Քրիստոնէական բարոյականութիւն, Գ. Սուրբ պատմագրութիւն: Մոսկվա, 1853; 2. Հանդէս նոր հայախօսութեան: Մաս Ա.-Բ.: Մոսկվա, 1857; 3. Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ողւս լեզուի: Թիֆլիս, 1871:
72. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Գրական փորձեր: Տաղեր, ճառեր, առածներ, նամակներ, գրադատումներ, Արգոսի խոհեր: Կ. Պոլիս, 1872, 1874, 1877:
73. Գնունի Բարսեղյան Սարգիս Վանեցի (1838-1889): 1857-61 թթ. սովորել է Կ. Պոլսի Օրթոդոքս թարգմանչաց դպրոցում: 1861-63 թթ. խմբագրել է «Վարդ մեսրոպեան» հանդեսը: 1863 թ.-ից ուսուցիչ է աշխատել Վանի Հիսուսյան վարժարանում, հիմնել Ընթերցասիրաց առաջին ընկերությունը, որը գործել է 10 տարի: 1872 թ. տեղափոխվել է Կովկաս, աշխատել ուսուցիչ Իգդիրում: 1881 թ. եղել է Գեւորգ Դ.-ի քարտուղար եւ Ս. Էջմիածնի տպարանի վարիչ:

74. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Սրբազան պատմութիւն Նոր Կտակարանի: Թիֆլիս, Հտ. Ա., 1863, 1872, 1877, 1879, Հտ. Բ., 1875, 1877, 1881:
75. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Տէր-Ստեփաննոսեան Ստեփաննոս, Սկզբունք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1878, 1880, 1883, 1886, 1890, 1893, 1898, 1899:
76. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Չերքէզեանց Յովսէփ, Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեան կամ համառօտութիւն սրբազան պատմութեան եւ կրօնագիտութեան: Մոսկվա, 1833:
77. Բ. Գնունին նշված թեմայով այլ կրօնական բնույթի գիրք չի գրել:
78. Մսերյան Մսեր (1808-1873): Զմյուռնիայից 1825թ. եկել է Ս. Էջմիածին, եղել է Կաթողիկոսի կոնդակագիրը, 1848թ.-ից մինչ մահ աշխատել է Լազարյան ճեմարանում Հայոց լեզվի եւ կրօնի ուսուցիչ, Մոսկվայում 1858-62 թթ. խմբագրել է «Ճռաբաղ» ամսագիրը: Նկատի ունի նրա հետեւյալ գրքերը՝ 1. Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1859; 2. Քրիստոսապատում, այն է համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865; 3. Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861:
79. Պագոդան բուդդայական պաշտամունքային կառույց է:
80. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ 1. Տէր-Սարգսեան Սահակ, Քննական կրօնագիտութիւն: Կ. Պոլիս, 1874; 2. Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Թարգ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847; 3. Մսերեան Մսեր, Հրահանգ Քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861; 4. Այվազեան Գաբրիէլ, Դասագիրք քրիստոնէական վարդապետութեան ըստ ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ: Մաս Ա.: Դաս Ա.-Թ.: Վաղարշապատ, 1875; 5. Մխիթարեան Աբէլ, Դասագիրք քրիստոնէական հաւատոյ աշխարհաբառ: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1874:
81. Տիրան Արշակունին թագավորել է 340-350թթ., իսկ Հուլիանոս Ուրացոյը Հռոմեական կայսրութեան կայսր է եղել 361-363թթ.:
82. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Փէշտիմալճեան Գրիգոր, Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Կ. Պոլիս, 1861:
83. Մեսրոպ Ա. Արտագեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1359-1372թթ.:
84. Մովսես Գ. Տաթևացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1629-1632թթ.:
85. Նկատի ունի հետեւյալ հրատարակութիւնը՝ Աստուածաշունչ: Գիրք Հին եւ նոր Կտակարանաց: Երբայական եւ յունական բնագրէն թարգմանուած: Կ. Պոլիս, Տպ. «Յակոբ Պոյաճեան», 1873, 1169 էջ, 1883, 1171 էջ:
86. Տես հետեւյալ հոգւածը՝ Տէր-Մկրտչեան Կ., Քարոզեաց յառաքեալսն եւ Յոյս յարութեան: «Արարատ», 1902, էջ 113-120:
87. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Խոսրով Անձեւացի, Մեկնութիւն աղօթից: Կ. Պոլիս, 1730:

88. Տես՝ Երվանդ Տեր-Մինասյանի գրախոսությունները - «Արարատ», 1907, էջ 70-74; «Պատասխան», 1907, էջ 150-154; «Մեր վերջին խօսքը», 1907, 154-157:
89. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Գէորգեան Բարդուղիմէոս, Սուկաւ կամ Սուկաւէտ: «Արարատ», 1906, էջ 127-128:
90. Այս վայրերի ուր գտնվելու վերաբերյալ տես՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երեւան, 1998, Հտ. 4, էջ 51:
91. Զիվելեգով Ալեքսեյ (1875-1952) - հայ անվանի պատմաբան, արվեստագետ, թատերագետ, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ:
92. Տես՝ Лич Г. Ф. Б. Армения. Путевые очерки и этюды. Пер. с английского Ел. Джунковской. Т. 1. Русские провинции. Т. 2. Турецкие провинции.- Тифлис: Изд. «И. Е. Пустоев и товарищи», 1910, XXIII+597+VII+675 р. Այս գրքի այլ գրախոսություններից հիշատակենք նաեւ հետեւյալները՝ Աղաւելեանց Բաբգէն, Լինչ, «Արարատ», 1914, էջ 85-86; Մինասեան Մ., Լինչ եւ նրա «Արմենիան», «Արարատ», 1914, էջ 87-90:
93. Տես՝ Lynch H. F. B. Armenia: Travels and Studies. Vol. I. The Russian Provinces. Vol. II. The Turkish Provinces. London: Longmans, Green and Company, 1901, XV+470+512 pp.
94. Սաբասիոսը շնորհ եւ հոգու անմահություն պարգևող փոյուզիական աստված է: Ն. Մառը Հայերեն աստված բառը սխալմամբ մականերում է Սաբասիոս անունից, որի վրա հենվելով ժամանակին որոշ հայագետներ փորձել են «հիմնավորել» Հայերի թրակա-փոյուզիական ծագման մասին վարկածը:
95. Նկատի ունի Մակար Ա. Թեղուտցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (1885-1891):
96. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Այվազեան Գաբրիէլ, Ուրուագիծ ոգւոյ եւ ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ: Փարիզ, 1857: Մխիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն: Թեոդոսիա, 1863:
97. Հովհաննէս Չամաշըճյան Բաբերդցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1800-1801 եւ 1802-1813թթ.:
98. Պողոս Գրիգորյան Աղբիւնուպոլսեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1815-1823թթ.:
99. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Հրաւէր սիրոյ: Բան Հրաւէր սիրոյ: Կ. Պօլիս, Տպ. Պօղոս Սրապեան, 1820, 43 էջ:
100. Նկատի ունի Կ. Պոլսի Յովհաննէս Չամաշըճեան Բաբերդցի (1802-1813) եւ Երուսաղեմի Թեոդորոս Վանեցի (1800-1818) Պատրիարքներին:
101. Աղբիւնապոլսի պայմանագրի 12-րդ հոդվածի տեքստը հետեւյալն է. «Սույն հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո երկու կողմերի զորքերի հրամանատարներին անհապաղ կհրամայվի դադարեցնել պատերազմական գործողությունները ցամաքում եւ ծովերի վրա: Իսկ նրանց այն գործողությունները, որոնք տեղի

- կունենան սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո, կհամարվեն որպես թե չկատարված, եւ սույն պայմանագրում բովանդակվող որոշումների մեջ չեն մտցնի ոչ մի փոփոխություն: Նույն կերպով այն բոլոր տերիտորիաները, որոնք այդ ժամանակամիջոցում կնվաճվեն Բարձր Պայմանավորվող Տերություններից մեկի կամ մյուսի զորքերի կողմից, առանց փոքրագույն իսկ հետաձգման կվերադարձվեն»: Տես՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երեւան, 1972, էջ 80:
102. Ավետիք Եվդոկիացին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1702-1703 եւ 1704-1706 թթ., իսկ Նահապետ Ա. Եդեսացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1691-1705 թթ.:
103. Այս մասին մասնավորապէս տես՝ Մարիուս Թօբէն, Երկաթէ դիմակով մարդը. Հայոց Աւետիք Պատրիարքը: Կ. Պոլիս, 1870: Կենսագրութիւն Աւետիք Պատրիարքի Հայոց: «Արարատ», 1874, էջ 71-75, 112-116, 150-156, 192-195: Մուշէ վարդապետ, Երկաթէ դիմակը: «Արարատ», 1902, էջ 292-313: Ա
104. Տես՝ Խաչատուր Աբովեան, Պարապ վախտի խաղալիք: Թիֆլիս, 1864:
105. Պերճ Պռոշյանը եղել է Երեւանի նահանգի Հայ ծխական դպրոցների թեմական տեսուչ:
106. Նկատի ունի ռուսական տերությունը:
107. Տես մանրամասն՝ Մխիթարեան Աբէլ, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ. Ստորագրութիւն եկեղեցեաց ինչ յօտն Արագածու: «Արարատ», 1870, էջ 9-13, 45-47, 121-124; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870:
108. Տիգնիսի տեղագրության մասին տես՝ Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հտ. 5, էջ 91:
109. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Կ. Վ. Ս., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
110. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Մխիթարեան Աբէլ, Ճանապարհորդութիւն յԱնի: Կ. Պոլիս, 1855; Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856; Պատմութիւն Հոռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնը: Վաղարշապատ, 1870; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870: Զալալեանց Սարգիս, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մասն Ա.: Թիֆլիս, 1842: Կ. Վ. Ս., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
111. Տես մանրամասն հետեւյալ հոդվածները՝ Քաջբերունի, Ալէքսանդրապօլից դէպի Կարին: «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թ. 5, էջ 172-192, թ. 9, էջ 106-123; Ճանապարհորդական նկատողութիւնք: 1877, թ. 3, էջ 361-384, թ. 4, էջ 388-406, 1877-78, թ. 2, էջ 330-367, թ. 4, էջ 321-367, 1879, թ. 1, էջ 97-118, թ. 10, էջ 35-53, 1881, թ. 3, էջ 77-91, թ. 4, էջ 79-92, թ. 5-6, էջ 46-62:
112. Տես մանրամասն հետեւյալ գիրքը՝ Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, 1864:

113. Լոռիս-Մելիքով Միքայել Տարիելի (1825-1888): Ռուսաստանի անվանի ռազմական-պետական գործիչ, կոմս, հեծելազորի գեներալ:
114. Կարապետ Արքեպիսկոպոս Բագրատունի (1779-1856): 1808թ.-ից Կարինի առաջնորդ, 1830թ. կազմակերպել էրզրումից հայերի գաղթը, 1837-1856թթ. եղել է Վրաստանի եւ Իմերեթի առաջնորդ:
115. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Վիրգիլիոս, Ենէական: Թարգմանութիւն Հ. Եղուարդայ վրդ. Հիւրմիւզեան: Վենետիկ, 1845:
116. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը եւ հոդվածը՝ Ինճիճեան Ղուկաս, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց: Մեծ Հայք: Վենետիկ, 1822; Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի: Հտ. Ա.-Գ., Վենետիկ, 1835: Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, 1864: Զալալեանց Սարգիս, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մասն Ա.: Թիֆլիս, 1842: Մխիթարեան Աբէլ, Ճանապարհորդութիւն յԱնի: Կ. Պոլիս, 1855; Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856; Պատմութիւն Հոռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք: Վաղարշապատ, 1870; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870: Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ: Վենետիկ, 1881: Գեղամեանց Յովակիմ, Ախալցխայից մինչեւ Անի: «Փորձ», 1879, թ. 12, էջ 106-129, 1880, թ. 4, էջ 56-80, թ. 5, էջ 33-61, թ. 6-7, էջ 50-96, թ. 8-9, էջ 91-128:
117. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցին կառուցվել է 1004-1031 թթ.:
118. Նկատի ունի Սարգիս Ա. Սեւանցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (992-1019):
119. Դեսյատինը ռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 1, 09254 հա:
120. Նկատի ունի հետեւյալ հրապարակումը՝ Պատմութիւն Սուրբ Խաչին Հացունեաց, գոր էառ ի Հերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց: «Արարատ», 1888, էջ 399-404:
121. Նկատի ունի Անանիա Ա. Մոկացի (946-968) եւ Խաչիկ Ա. Արշարունի (973-992) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներին:

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեանի գրական-գիտական ժառանգութիւնը.....5

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ծնունդ Յիսուսի ի Բեթղեհմ.....	17
Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց.....	19
Յիսուսի ծնունդը.....	21
Ս. Ատոմեանց, Ղեւոնդեանց եւ Վարդանանց տօները.....	27
Ս. Լուսավորչի Վիրապ մտնելու տօնը.....	35
Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը.....	41
Արի, Աստուած Հարցն մերոց.....	43

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօն եւ կրօնագիտութիւն.....	51
Օծման իւղ եւ օծում.....	79
Սեր եկեղեցական տօները.....	89
«Քարոզեաց յԱռաքեալսն» եւ «Յոյս յարութեան».....	93

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի մահը եւ Ներսէսի ընտրութիւնը.....	99
Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահը եւ Սատրեոսի ընտրութիւնը.....	121
Սատրեոս Ա. կաթողիկոսի մահը եւ Գեորգ Դ.-ի ընտրութիւնը.....	141
Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի ազգաբանութիւն.....	163
Պաշտօնէութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ.....	177
Հայրապետական Աթոռի մասին համառօտ տեսութիւն.....	187
Թուղթ Սիմեօնի Սոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս.....	219
Անապատականներ եւ վանականութիւն.....	243
Պատասխան.....	345
Սուկաւ կամ Սուկաւետի առիթով.....	349

ՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,

ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈՒԵՐ

Վաղարշապատի առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին.....	355
Անցեալ դարերի յիշատակ.....	395
Իմ նկատողութիւնները Ղեւիջանից միւսչեւ Ալեքսանդրապօլ.....	403
Իմ նկատողութիւնները Ալեքսանդրապօլից Ղարս.....	429
Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին համառօտ տեղեկութիւններ.....	471
Սագաղաթեայ երկաթագիր փղոսկրեայ կազմով Աւետարանը.....	503
Երեք ծեռագիր մատենաներ եւ հայ կաթողիկոսների միութեան խնդիրը (1810-31).....	509
Վառվառ կուսի վկայաբանութիւն.....	537
Դալի-Բաբայի սեպագիր արծանագրութիւնը.....	539
Աղլի դաշտի սեպածեւ արծանագրութիւն.....	543
Մատենադարան Մայր Աթոռոյ.....	545

ՆՐԱՊԱՐԱԿԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ, ՏԵՂԵԿԱՏԵՈՒԹԻՒՆ

Պատրուակեալ կրօնական ազատութեան առթիւ.....	555
Սեր դպրոցները եւ ևոցա ներքին կազմակերպութիւնը.....	573
Կրօնը աշխարհիկ միջնակարգ ուսումնարաններում.....	593
Երուսաղէմ եւ եգիպտահայոց վիճակ.....	597
Պատասխան.....	603
Երուսաղէմի Սուրբ Յարութեան տաճարի վերանորոգութեան հարկւրամեակը.....	609
Վերջ տարւոյս.....	613
Ազգային եկեղեցի եվ ազգային տօներ.....	619
Վեհափառ կաթողիկոսը ս. Էջմիածնում.....	629
Վեհափառ հայրապետի մեկնումն Ս. Պետրբուրգ թագաւոր կայսրին ներկայանալու համար.....	639
«Արարատ» ամսագրի խմբագրութեան.....	643
Բողոքական եկեղեցի.....	649
Քրիստոնէական եկեղեցի.....	651

ԳՐԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ. Գևունու քրիստոնէական վարդապետութիւնը իբրեւ դասագիրք.....	655
Բռնի միոյթիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ.....	673
Բրիտանական Աստուածաշնչի ընկերութեան Սուրբ Գրոց հայերէն թարգմանութիւնները.....	693
Ազաթանգեղոս: Պատմութիւն հայոց.....	699
Кучукъ-Іоаннесовъ Христофор. Армянская надпись изъ Карасубазара.....	705
Գրիգոր Սագիստրոսի թղթերը.....	709
Գեղունի.....	713
«Арменія - Х. Линча».....	715
Л. М. Меликсетъ-Бековъ. Родство грузинъ съ испанцами по древним источникам.....	717
Սարազիոս աստուած առ հայս.....	719
Л. М. Меликсетъ-Бековъ. Армянскія древности в Аккермане.....	725
Հարաւային ռուսաստանի հայերի գաղթականութեան պատմութեան համար նիւթերից.....	729
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	741
Ծանոթագրութիւններ.....	749

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ - Բ

ՀՈՒՄԻԿ Արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Էջադրումը՝ Հովհաննես սրկ. Ազնավուրյանի
Սրբագրիչ՝ Սիրանուշ Գրիգորյան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

Չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 48 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300:

